

Uniwersytet w Białymstoku  
Szkoła Doktorska

Andrei Radaman

Zjazdy szlacheckie i sejmiki  
województwa nowogródzkiego  
w latach 1565–1632

Rozprawa doktorska  
napisana pod kierunkiem  
dr. hab. Karola Łopateckiego,  
prof. Uniwersytetu w Białymstoku

Białystok 2025

**Oświadczenie kierującego pracą:**

Oświadczam, że niniejsza praca została przygotowana pod moim kierunkiem i stwierdzam, że spełnia ona warunki do przedstawienia jej w postępowaniu o nadanie stopnia doktora.

---

*Data Podpis kierującego pracą*

**Oświadczenie autora pracy:**

Świadom odpowiedzialności prawnej oświadczam, że niniejsza praca doktorska została napisana przeze mnie samodzielnie i nie zawiera treści uzyskanych w sposób niezgodny z obowiązującymi przepisami.

Oświadczam również, że przedstawiona praca nie była wcześniej przedmiotem procedur związanych z uzyskaniem stopnia doktora.

Oświadczam ponadto, że niniejsza wersja pracy jest identyczna z załączoną wersją elektroniczną.

---

*Data*

*Podpis autora pracy*

### **Streszczenie w języku polskim**

W pracy doktorskiej autor określa kierunki, tendencje i osobliwości w ewolucji sejmików i innych zgromadzeń szlacheckich trzech powiatów województwa nowogródzkiego (słonimskiego, wołkowyskiego i nowogródzkiego). Ukazuje zasady organizacyjne, podstawy prawne funkcjonowania, kompetencji i praktyki różnych zjazdów szlacheckich, wyjaśnia pozycję szlachty różnych powiatów województwa wobec głównych problemów polityki wewnętrznej i zagranicznej Rzeczypospolitej szlacheckiej, identyfikuje skład elit powiatowych oraz reprezentacji powiatów na sejmach i zjazdach stanów; odtworzą mechanizmy budowania karier szlacheckich na badanych terenach; ukazuje mechanizmy interakcji między grupami politycznymi, socjalnymi, wyznaniowymi i głównymi aktorami (przywódcami politycznymi), które wpłynęły na opracowywanie instrukcji i podejmowanie uchwał na sejmikach; bada mobilność społeczną przedstawicieli elit powiatowych, realizację ich aspiracji zawodowych, a także sposoby prowadzenia przez nich określonych działań politycznych. Doktorant zidentyfikował i ujawnił powiązania patronalno-klientalne między przedstawicielami szlachty powiatowej, urzędnikami centralnymi państwa litewskiego i możnowładztwa, jako uczestnikami posiedzeń sejmikowych, kompetencję sejmików i scharakteryzował główne kierunki działalności sejmików i zjazdów województwa nowogródzkiego jako instytucji systemu parlamentarnego i instytucji szlacheckiego samorządu.

Struktura rozprawy zdeterminowana charakterem badań, podporządkowana ich celom i założeniom i składa się z wykazu skrótów, wstępu (ogólnego opisu pracy), pięciu rozdziałów części głównej, zakończenia (wniosków), aneksów i bibliografii (wykazu wykorzystanych źródeł i literatury).

W rozdziale I opisano źródła i aktualny stan badań nad tematem.

Rozdział II ukazano podział administracyjny województwa nowogródzkiego, zasady organizacyjne, podstawy prawne, funkcje i istotne aspekty ewolucji sejmików nowogródzkich, słonimskich i wołkowyskich.

Rozdział III omawia skład uczestników sejmików, elit powiatowych województwa nowogródzkiego oraz powiązania klientalne między przedstawicielami szlachty powiatowej, urzędnikami centralnymi państwa i możnowładcami, jako uczestnikami posiedzeń sejmikowych.

Rozdział IV ukazuje funkcje i kierunki działalności sejmików i innych zjazdów, mechanizmy interakcji między grupami politycznymi, wyznaniowymi i lokalnymi „statystami”, które wpłynęły na opracowywanie instrukcji i podejmowanie uchwał na sejmikach, sposoby i opcje mobilności społecznej przedstawicieli elit powiatowych. Przedstawiono główne cechy organizacji sejmików, które były włączone w system parlamentarny Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej (przedsejmowych i relacyjnych), zjazdów powiatowych (sejmików) poprzedzających główne zjazdy stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego (konwokację), sejmików związanych ze sprawowaniem wymiaru sprawiedliwości (elekcyjnych, deputackich i przedkonwokacyjnych („kapturowych”)) oraz innych sejmików i zjazdów niewłączonych w system parlamentarny i sądowy. Tu też opisano metody realizacji aspiracji (politycznych i „zawodowych”) przedstawicieli elit powiatowych, sposoby prowadzenia przez nich określonych działań politycznych. Omówiono też stosunek szlachty różnych powiatów województwa wobec ustawodawstwa, polityki wewnętrznej i zagranicznej.

W rozdziale V zdefiniowano kompetencje i scharakteryzowano główne kierunki działalności sejmików i zjazdów województwa jako instytucji szlacheckiego samorządu w powiatach.

W załącznikach umieszczono spis sejmików poselskich i relacyjnych powiatów województwa nowogródzkiego, w tym wykaz marszałków i dyrektorów sejmików, posłów na sejmy Rzeczypospolitej, posłów na główne zjazdy stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, posłów króla na sejmiki, zjazdów rokoszowych, akt ograniczenia powiatu nowogródzkiego i wybrane akta sejmikowe.

Zdaniem autora ewolucja samorządu sejmikowego w powiecie nowogródzkim była ściśle związana ze zmianami w systemie politycznym i społecznym Wielkiego Księstwa Litewskiego po Unii lubelskiej z 1569 r. i działalnością czołowych przedstawicieli ruchu egzekucjonistów litewskich na sejmikach tego regionu. W tym okresie czasu szlachta litewska i ruska aktywnie rozwijała własne koncepcje wspólnej Rzeczypospolitej oraz programy jej reform i kolejnej kodyfikacji prawa stanowionego Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Już w ostatnich latach panowania ostatniego Jagiellona znaczna część szlachty nowogródzkiej była w stanie odegrać roli samodzielnego podmiotu w toczącej się grze o władzę.



Na sejmie unijnym w Lublinie poseł tej ziemi Malcher Snowski Grawż zaliczał się do najbardziej aktywnych parlamentarzystów, występował z programem egzekucyjnym i wchodził do komisji, która wypracowała ostateczny tekst akt unii. Później Snowski był już nie tylko przywódcą szlachty nowogródzkiej, lecz może całej szlachty średniej Litwy, bo w 1582 i 1583 r. był obrany pierwszym marszałkiem Trybunału Głównego. Na sejmiku tej ziemi najwcześniej w skali całego państwa zaczęli uchylać podatki miejscowe. W Nowogródku powstała i jedna z pierwszych konfederacji Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasie pierwszego bezkrólewia (we wrześniu 1572 r. sejmik nowogródzki stanął przed zadaniem zorganizowania sądownictwa w czasie bezkrólewia, a w roku 1573 r. odnowił działalność miejscowych sądów ziemskiego i grodzkiego w poszerzonym składzie pod kapturem).

Szlachta średnia i drobna powiatu nowogródzkiego wyraźnie pretendowała do odgrywania samodzielnej roli politycznej w regionie i państwie, i w sytuacjach, gdy magnackie stronnictwa zablokowały się wzajemnie, czy kiedy senatorowie nie byli obecni na sejmiku – decyzja spoczywała w ręku jej przywódców, znaczna część z których należała do ruchu egzekucyjnego. Za uchwałami i decyzjami sejmiku nowogródzkiego stoją bowiem przedstawiciele konkretnych rodzin i domów szlacheckich i rodów magnackich, które są wewnętrznie zróżnicowane religijnie (bardzo silne było tam wyznanie ewangelicko-reformowane), społecznie, ekonomicznie, mających różne oczekiwania i dążenia.

W czasach panowania Zygmunta III Wazy na sejmikach województwa nowogródzkiego niejednokrotnie uchwalano podatki miejscowe i umocowano szlachecki samorząd, a ich działalność znacznie sprzyjała rozwojowi kultury polityczno-prawnej średniej i drobnej szlachty, część której aspirowała do odgrywania znaczącej roli politycznej i wpływania na politykę całej Rzeczypospolitej.

### **Słowa kluczowe w języku polskim**

sejmiki, zjazdy szlacheckie, parlamentaryzm, samorząd, sądownictwo, wojskowość, województwo nowogródzkie, ziemia nowogródzka, powiat nowogródzki, powiat słonimski, powiat wołkowyski

**Tytuł pracy w języku angielskim**

Noble Assemblies and Dietinies (Sejmiks)  
of the Navahradak (Nowogródek) Voivodeship in the years 1565–1632

**Streszczenie w języku angielskim**

In doctoral dissertation the author identifies the directions, trends, and peculiarities in the evolution of dietines (sejmiks) and other noble assemblies in three counties (powiats) of the Nowogródek Voivodeship (Nowogródek, Słonim, and Wołkowysk). He presents the organizational principles, legal foundations of functioning, competencies, and practices of various noble assemblies, explains the perspectives of nobility from different counties of the voivodeship regarding the main problems of domestic and foreign policy of the Polish-Lithuanian Commonwealth, identifies the composition of county elite and county representation in the Sejm and state conventions; reconstructs the mechanisms of building noble careers in the studied areas; shows the mechanisms of interaction between political, social, religious groups and the main actors (political leaders) that influenced the development of instructions and decision-making at dietines; examines the social mobility of representatives of county elite, the realization of their professional aspirations, as well as the ways they conducted specific political activities. The doctoral candidate determined the competence of dietines, identified and revealed the patron-client relationships between representatives of county nobility, central officials of the Lithuanian state and magnates, as participants of dietine sessions, and characterized the main directions of activities of dietines and conventions of the Nowogródek Voivodeship as institutions of the parliamentary system and institutions of noble self-government.

The structure of the dissertation is determined by the nature of the research, subordinated to its goals and assumptions, and consists of a list of abbreviations, an introduction (general description of the work), five chapters in the main part, conclusion (findings), appendices, and bibliography (list of sources and literature used).

Chapter I describes the sources and current state of research on the subject.

Chapter II presents the administrative division of the Nowogródek Voivodeship, organizational principles, legal foundations, functions, and important aspects of the evolution of the Nowogródek, Słonim, and Wołkowysk dietines.

Chapter III discusses the composition of dietine participants, county elite of the Nowogródek Voivodeship, and patron-client relationships between representatives of county nobility, central state officials, and magnates as participants in dietine sessions.

Chapter IV shows the functions and directions of activities of dietines and other assemblies, mechanisms of interaction between political, religious, and local "statesmen" groups that influenced the development of instructions and decision-making at dietines, methods and options for social mobility of county elite representatives. The chapter presents the main features of the organization of dietines that were incorporated into the parliamentary system of the Grand Duchy of Lithuania and the Commonwealth (pre-Sejm and relational), county assemblies (dietines) preceding the main assemblies of the estates of the Grand Duchy of Lithuania (convocation), dietines related to the administration of justice (electoral, deputy, and pre-convocation ("confederate")) and other dietines and assemblies not incorporated into the parliamentary and judicial system. It also describes methods for realizing the aspirations (political and "professional") of county elite representatives and ways they conducted specific political activities. The chapter includes the stance of nobility from different counties of the voivodeship toward legislation, domestic and foreign policy.

Chapter V defines the competencies and characterizes the main directions of activities of dietines and assemblies of the voivodeship as institutions of noble self-government in the counties.

The appendices include a list of parliamentary and relational dietines of the counties of the Nowogródek Voivodeship, including a list of marshals and directors of dietines, envoys to the Sejms of the Commonwealth, envoys to the main assemblies of the estates of the Grand Duchy of Lithuania, royal envoys to dietines, confederate assemblies, the act of limitation of the Nowogródek county, and selected dietine acts.

According to the author, the evolution of dietine self-government in the Nowogródek county was closely connected to changes in the political and social system of the Grand Duchy of Lithuania after the Lublin Union of 1569 and the activities of leading representatives of the Lithuanian executionist movement at the dietines of this region. During this period, Lithuanian and Ruthenian nobility actively developed their own concepts of the common Commonwealth and programs for its reforms and subsequent codification of statutory law of the Grand Duchy of Lithuania.

Already in the final years of the reign of the last Jagiellon, a significant part of the Nowogródek nobility was able to play the role of an independent entity in the ongoing power struggle. At the Union Sejm in Lublin, the envoy of this land, Malcher Snowski Grawż, was among the most active parliamentarians, presented an executionist program, and was a member of the commission that developed the final text of the Union act. Later, Snowski was not only the leader of the Nowogródek nobility but perhaps of all the middle nobility of Lithuania, as in 1582 and 1583 he was elected the first marshal of the Main Tribunal. The dietine of this land was the first in the entire state to begin enacting local taxes. In Nowogródek one of the first confederations of the Grand Duchy of Lithuania was formed during the first interregnum (in September 1572 the Nowogródek dietine faced the task of organizing the judiciary during the interregnum, and in 1573 it renewed the activity of local land and castle courts with an expanded composition under the confederate court).

The middle and petty nobility of the Nowogródek county clearly aspired to play an independent political role in the region and state, and in situations when magnate factions blocked each other, or when senators were not present at the dietine – the decision rested in the hands of their leaders, a significant part of whom belonged to the executionist movement. Behind the resolutions and decisions of the Nowogródek dietine stood representatives of specific noble families and houses and magnate families, which were internally differentiated religiously (the Evangelical-Reformed denomination was very strong there), socially, economically, having different expectations and aspirations.

During the reign of Sigismund III Vasa, local taxes were repeatedly enacted and noble self-government was strengthened at the dietines of the Nowogródek Voivodeship, and their activity significantly contributed to the development of the political and legal culture of middle and petty nobility, some of whom aspired to play a significant political role and influence the policy of the entire Commonwealth.

### **Słowa kluczowe w języku angielskim**

Dietinies (sejmiks), noble assemblies, parliamentarism, self-government, judiciary, military affairs, Nowogródek (Navahradak) Voivodeship, Nowogródek (Navahradak) land or Nowogródek (Navahradak) County (powiat), Slonim County (powiat), Volkovysk (County (powiat))

**Dziedzina: Nauki humanistyczne**  
**Dyscyplina: historia**

---

**TREŚĆ**

|                                 |                                                                                                                         |         |
|---------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------|
| <b>Wykaz skrótów i oznaczeń</b> |                                                                                                                         | 13–34   |
| <b>Wstęp</b>                    |                                                                                                                         | 35–48   |
| <b>Rozdział I</b>               | <b>Źródła i stan badań.</b>                                                                                             | 49–94   |
| 1.1.                            | Źródła.                                                                                                                 | 49–63   |
| 1.2.                            | Literatura. Stan badań.                                                                                                 | 64–94   |
| <b>Rozdział II</b>              | <b>Geneza systemu sejmików i zjazdów szlacheckich województwa. Zagadnienia wspólne.</b>                                 | 95–139  |
| 2.1.                            | Geneza województwa nowogródzkiego i jego sejmików. Terytorium, zaludnienie, podział administracyjny i okręgi sejmikowe. | 95–98   |
| 2.2.                            | Regulacja prawna działalności sejmików i innych rodzajów zjazdów szlacheckich w prawie Wielkiego Księstwa Litewskiego.  | 98–104  |
| 2.3.                            | Mejsca obrad sejmików.                                                                                                  | 104–111 |
| 2.4.                            | Czas. Długość obrad sejmikowych.                                                                                        | 111–112 |
| 2.5.                            | Porządek zapewnienia bezpieczeństwa sejmików i zjazdów.                                                                 | 112–116 |
| 2.6.                            | Porządek obrad sejmiku (kierowanie sejmikami, prowadzenie obrad, hierarchia sejmikowa, kolejność wypowiedzi).           | 116–131 |
| 2.7.                            | Akta sejmikowe.<br>Sposób i porządek podejmowania decyzji.                                                              | 132–136 |
| 2.8.                            | Informowanie o decyzjach sejmikowych.                                                                                   | 137–138 |
| 2.9.                            | Protestacje.                                                                                                            | 139     |
| <b>Rozdział III</b>             | <b>Uczestnicy sejmików i zjazdów szlacheckich województwa nowogródzkiego.</b>                                           | 140–207 |
| 3.1.                            | Prawo do udziału w obradach sejmików.                                                                                   | 140–147 |

|                    |                                                                                                                                                                                                                                                                                  |         |
|--------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------|
| 3.2.               | Normatywne uregulowanie obowiązku obecności na przedsejmowych (poselskich) sejmikach dla panów radnych i urzędników powiatowych w latach 1567–1588. Odpowiedzialność za nieobecność na posiedzeniach sejmikowych. Przyczyny dążenia do uczestnictwa w posiedzeniach sejmikowych. | 147–150 |
| 3.3.               | Ugruntowanie zadania wspierania i objaśniania polityki monarchy przez panów radnych (senatorów).                                                                                                                                                                                 | 150–152 |
| 3.4.               | Prawo duchowieństwa do udziału w obradach sejmików i zjazdach szlacheckich oraz jego realizacja na sejmikach województwa nowogródzkiego.                                                                                                                                         | 152–155 |
| 3.5.               | Prawo wojskowych do uczestnictwa w obradach (posiedzeniach) sejmików i zjazdów szlacheckich oraz jego realizacja na sejmikach województwa nowogródzkiego.                                                                                                                        | 155–158 |
| 3.6.               | Problem możliwej obecności Tatarów na sejmikach.                                                                                                                                                                                                                                 | 159–160 |
| 3.7.               | Problem obecności posłów żydowskich na sejmikach nowogródzkich.                                                                                                                                                                                                                  | 160–161 |
| 3.8.               | Problem obecności delegatów mieszczan na sejmikach nowogródzkich.                                                                                                                                                                                                                | 161     |
| 3.9.               | Problem kontroli prawomocności obecności na sejmikach.                                                                                                                                                                                                                           | 162–163 |
| 3.10.              | Problem określenia średniej lub zwykłej liczby uczestników obrad sejmikowych. Korum potrzebny do podejmowania decyzji i dla legitymacji uchwał sejmikowych.                                                                                                                      | 163–168 |
| 3.11.              | Sposoby wpływania na decyzje sejmikowe. Struktury nieformalne. Stosunki patronalno-klientalne.                                                                                                                                                                                   | 169–207 |
| <b>Rozdział IV</b> | <b>Rodzaje, funkcje i kierunki działalności sejmików i zjazdów szlacheckich województwa nowogródzkiego.</b>                                                                                                                                                                      | 208–381 |
| 4.1.               | Sejmiki przedsejmowe (poselskie).                                                                                                                                                                                                                                                | 208–298 |
| 4.1.1.             | Zwoływanie. Posłowie króla.                                                                                                                                                                                                                                                      | 208–214 |
| 4.1.2.             | Wybory posłów do sejmu.                                                                                                                                                                                                                                                          | 214–219 |
| 4.1.3.             | Prawa i obowiązki posłów sejmowych. Instrukcje poselskie.                                                                                                                                                                                                                        | 219–227 |
| 4.1.4.             | Finansowanie przez sejmiki utrzymania posłów i działalności poselskiej (diety poselskie).                                                                                                                                                                                        | 227–240 |

|          |                                                                                                                                                                                     |         |
|----------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------|
| 4.1.5.   | Stosunek szlachty województwa nowogródzkiego do problemów polityki wewnętrznej Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej.                                                   | 240–285 |
| 4.1.5.1. | <i>Poglądy szlachty województwa nowogródzkiego na unię, państwo, ustroj Rzeczypospolitej i władzę królewską.</i>                                                                    | 240–249 |
| 4.1.5.2. | <i>Poglądy szlachty województwa nowogródzkiego na sejm i sposób podejmowania uchwał.</i>                                                                                            | 249–251 |
| 4.1.5.3. | <i>Poglądy szlachty województwa nowogródzkiego na urzędy państwowe WKsL i na rozdawnictwo królewskich, dzierżaw i starostw niegrodowych.</i>                                        | 251–256 |
| 4.1.5.4. | <i>Poglądy szlachty województwa nowogródzkiego na rokosz i program naprawy państwa.</i>                                                                                             | 256–260 |
| 4.1.5.5. | <i>Problemy ekonomiczne na sejmikach. Mieszczanie i miasta.</i>                                                                                                                     | 260–263 |
| 4.1.5.6. | <i>Problemy organizacji obrony Rzeczypospolitej i kwestia bezpieczeństwa wewnętrznego kraju.</i>                                                                                    | 263–273 |
| 4.1.5.7. | <i>Problemy sądownictwa i funkcjonowania systemu sądowniczego.</i>                                                                                                                  | 273–275 |
| 4.1.5.8. | <i>Stosunek sejmików do kozactwa.</i>                                                                                                                                               | 276–278 |
| 4.1.5.9. | <i>Sprawy kościelne i wyznaniowe na sejmikach i zachowanie pokoju wewnętrznego religijnego.</i>                                                                                     | 278–285 |
| 4.1.6.   | Stosunek sejmików województwa nowogródzkiego do polityki zagranicznej.                                                                                                              | 285–298 |
| 4.1.6.1. | <i>Stosunek do Wielkiego Księstwa Moskiewskiego (Carstwa Rosyjskiego).</i>                                                                                                          | 285–289 |
| 4.1.6.2. | <i>Relacje ze Szwecją.</i>                                                                                                                                                          | 290–294 |
| 4.1.6.3. | <i>Stosunek do Imperium Osmańskiego, Chanatu Krymskiego, Wołoszczyzny, Mołdawii i Siedmiogrodu.</i>                                                                                 | 294–296 |
| 4.1.6.4. | <i>Lenna pruskie i kurlandzkie. Relacje z Brandenburgią w sprawie przekazania kurateli nad Księstwem Pruskim jako lennem Rzeczypospolitej brandenburskiej linii Hohenzollernów.</i> | 296–298 |
| 4.2.     | Sejmiki relacyjne i posejmowe                                                                                                                                                       | 298–310 |

|                   |                                                                                                                                                           |                |
|-------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------|
| 4.3.              | Sejmiki przed głównymi zjazdami stanów (konwokacjami) Wielkiego Księstwa Litewskiego i po nich.                                                           | 310–321        |
| 4.4.              | Sejmiki i zjazdy w czasach bezkrólewia (przedkonwokacyjne, pokonwokacyjne, kapturowe, przedelekcyjne, przedkoronacyjne)                                   | 322–341        |
| 4.4.1.            | Bezkrólewie po Zygmuncie Auguście (7 VII 1572 – 21 II 1574)                                                                                               | 322–329        |
| 4.4.2.            | Bezkrólewie po Henryku Walezym (sierpień 1574 / 12 maja 1575 – 29 czerwca 1576)                                                                           | 330–332        |
| 4.4.3.            | Bezkrólewie po Stefanie Batorym (12 grudnia 1586 – 27 stycznia 1588)                                                                                      | 332–337        |
| 4.4.4.            | Bezkrólewie po Zygmuncie III Wazie (12 XII 1632 – 6 II 1633)                                                                                              | 337–341        |
| 4.5.              | Zjazdy szlacheckie i sejmiki, związane z wymiarem sprawiedliwości.                                                                                        | 341–375        |
| 4.5.1.            | Zjazdy (sejmiki) elekcyjne.                                                                                                                               | 344–350        |
| 4.5.1.1.          | <i>Zjazdy elekcyjne dla obrania elektów na urzędy sędziego, podsędka i pisarza sądów ziemskich.</i>                                                       | 350–359        |
| 4.5.1.2.          | <i>Zjazd elekcyjny dla wybrania elektów na urząd podkomorzego.</i>                                                                                        | 359–361        |
| 4.5.1.3.          | <i>Zjazd elekcyjny dla wybrania elektów na urząd marszałka powiatowego.</i>                                                                               | 361–362        |
| 4.5.1.4.          | <i>Zgromadzenia szlachty, dokonujące wyboru kandydatów na woźnych sądowych i woźnych generalnych.</i>                                                     | 362–366        |
| 4.5.2.            | Sejmiki deputackie (trybunalskie, gromniczne).                                                                                                            | 366–375        |
| 4.6.              | Zjazdy zwołane z inicjatywy samego szlachectwa na roczkach grodzkich, rokach ziemskich i nowogródzkiej kadencji Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego. | 375–381        |
| <b>Rozdział V</b> | <b>Samorząd sejmikowy w powiatach województwa nowogródzkiego</b>                                                                                          | <b>382–449</b> |
| 5.1.              | Zjazdy szlacheckie związane z organizacją obrony państwa, zapewnieniem bezpieczeństwa wewnętrznego i porządku publicznego.                                | 383–416        |



|                     |                                                                                                                                                                        |         |
|---------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------|
| 5.1.1.              | Sejmiki pospolitego ruszenia i zjazdy ekspedycyjne.                                                                                                                    | 383–402 |
| 5.1.2.              | Zjazdy popisowe (okazowania)                                                                                                                                           | 402–409 |
| 5.1.3.              | Zjazdy elekcyjne (sejmiki) mające na celu wybranie kandydatów na urząd chorążego.                                                                                      | 409–414 |
| 5.1.4.              | Obsadzenie urzędu rotmistrza.                                                                                                                                          | 414–416 |
| 5.2.                | Kontrola (nadzór) sejmików nad ustalaniem i pobraniem podatków (opodatkowaniem). Zatwierdzenie (uchwalanie) podatków państwowych (stanowych) i lokalnych na sejmikach. | 416–438 |
| 5.3.                | Legitymacja i wywody szlachectwa na sejmikach.                                                                                                                         | 438–441 |
| 5.4.                | Działalność legislacyjna i normotwórcza sejmików. Udział sejmików i ich upoważnionych deputatów w kodyfikacji prawa.                                                   | 441–449 |
| <b>Zakończenie</b>  |                                                                                                                                                                        | 450–468 |
| <b>Aneksy</b>       |                                                                                                                                                                        | 469–538 |
| <b>Bibliografia</b> |                                                                                                                                                                        | 539–620 |

## WYKAZ SKRÓTÓW I OZNACZEŃ

|                              |                                                                                                                                                                                                                                                                         |
|------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| II Statut Litewski [1855] –  | Статут Великого Князства Литовского 1566 года и поправки Статутные 1578 г., „Временник Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете”, кн. 23, отд. II: Материалы, Москва 1855.                                                   |
| II Statut Litewski [1900] –  | Pomniki Prawa Litewskiego z XVI wieku: [Powstanie trzech redakcji Statutu]: cz. I: Statut Litewski drugiej redakcji (1566) (Wydawnictwo Komisji prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie. Archiwum Komisji Prawniczej, t. 7), wydał dr. F. Piekosiński, Kraków 1900. |
| II Statut Litewski [2003] –  | Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года, рэд. Т. Доўнар, У. Сатолін, Я. Юхо, Мінск 2003.                                                                                                                                                                           |
| III Statut Litewski [1614] – | Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego od [...] Zygmunta III na koronacyey w Krakowie roku 1588 wydany, Wilno 1614 [BN, SD XVII.4.1191 adl.].                                                                                                                            |
| III Statut Litewski [1989] – | Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 года: тэксты, даведнік, каментарыі, Беларуская Савецкая Энцыклапедыя ім. П. Броўкі; рэд. І. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.], Мінск 1989.                                                                                           |
| ABS –                        | „Acta Baltico-Slavica”.                                                                                                                                                                                                                                                 |
| AD –                         | Собрание автографов П. Дубровского.                                                                                                                                                                                                                                     |
| ADR –                        | Archiwum domu Radziwiłłów: listy ks. Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, Jana Zamojskiego, Lwa Sapiehy (seria: Scriptorum Rerum Polonicarum, t. VIII), Kraków 1885.                                                                                              |

- ADS – Archiwum domu Sapiechów, oprac. A. Prochaska, t. 1: *Listy z lat 1575–1606*, Lwów 1892.
- AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych.
- Akta unii Polski z Litwą – Akta unii Polski z Litwą (1385–1791), wyd. St. Kutrzeba i Wł. Semkowicz, Kraków 1932 [1933].
- Ambroziak 2013/1 – Т. Амброзяк, *Отношение литовских сеймиков к Смуте и интервенции Речи Посполитой в Москве (1604–1618)*, w: *Смута как исторический и социокультурный феномен: Материалы Всероссийской научной конференции 22–23 апреля 2013 г.*, Москва 2013.
- Ambroziak 2013/2 – Т. Ambroziak, *Analiza użycia terminu „rzeczpospolita” w litewskich instrukcjach sejmikowych w latach 1587–1648*, CPN, t. 65, 2013.
- Ambroziak 2016 – Т. Амброзяк, *Вопрос о роли и значении Великого княжества Литовского в функционировании сейма Речи Посполитой в выступлениях литовских сеймиков в конце XVI – первой половине XVII в.*, „Вестник Вятского государственного гуманитарного университета” (Киров), 2016, nr 7.
- Ambroziak 2018 – Т. Амброзяк, *Партикуляризм в парламентской жизни Великого Княжества Литовского 1587–1648: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.03; Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации*, Москва 2018.
- Ambroziak 2019/1 – Т. Амброзяк, *Восприятие Московского государства сеймиками Великого Княжества Литовского во второй половине XVI – первой половине XVII века*, w: *Россия и Польша: опыт тысячелетнего соседства: материалы международной научной конференции*, Москва 15 марта 2019 года, ред. С. Леонов, Г. Талина, Москва 2019.
- Ambroziak 2019/2 – Т. Амброзяк, *Положение Литвы в структуре государственной власти Речи Посполитой после Люблинской унии*, „Уральский исторический вестник”, 63, 2019, z. 2.
- Ambroziak 2019/3 – Т. Ambroziak, *Ivan Ivanovich Lappo’s Views on the Circumstances of Establishing the Union of Lublin in the Context of Pre-Revolutionary Russian Historiography*, ZH, t. 84, 2019, z. 4.
- Ambroziak 2020/1 – Т. Амброзяк, *Характер Люблинской унии и польско-литовской Речи Посполитой в оценке Ивана Ивановича Лаппо*, „Российская история”, t. 19, 2020, nr 4.
- Ambroziak 2020/2 – Т. Амброзяк, *Политический дискурс Речи Посполитой: методология и исследовательские перспективы*, „Quaestio Rossica”, t. 8, 2020, nr 4.
- Ambroziak 2022 – Т. Амброзяк, *Граница между Речью Посполитой и Московским государством в выступлениях литовских сеймиков в первой половине XVII века*, „Метаморфозы истории”, nr 19, 2022.
- Ambroziak 2023 – Т. Ambroziak, *Zgromadzenia szlacheckie dokonujące wyboru kandydatów na woźnych sadowych w województwie wileńskim w latach 1604-1616 w świetle korespondencji urzędowej wojewody wileńskiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. 20, 2023, nr 1.
- Ambroziak 2025 – Т. Ambroziak, *Wybór urzędników i woźnych przez sejmiiki województwa wileńskiego na początku XVII w. Teoria i praktyka w świetle korespondencji urzędowej wojewody wileńskiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”*, w: *W Rzeczypospolitej Wazów i królów rodaków*, Olsztyn 2025.
- AMCh. – Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów w ANKr.

- ANKr. – Archiwum Narodowe w Krakowie.
- APH – „Acta Poloniae Historica”.
- APP – Archiwum Publiczne Potockich w AGAD.
- APR – Archiwum Potockich z Radzyna w AGAD.
- AR – Archiwum Warszawskie Radziwiłłów w AGAD.
- ARP – Archiwum Radziwiłłów z Połoneczki w AGAD.
- ASD – *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*, издаваемый при управлении Виленского учебного округа: 14 т., т. 3, изд. А. Миротворцев; т. 4, изд. П. Гильтебрандт, Вильна 1867; т. 7: Собранный в Несвиже, изд. П. Гильтебрандт, А. Миротворцев, Вильна 1870.
- ASWW – *Akta sejmikowe województwa wileńskiego (1566–1655)*, oprac. T. Ambroziak i T. Kempa (seria: *Monumenta Magni Ducatus Lithuaniae*), Toruń 2024.
- Augustyniak 1981 – U. Augustyniak, *Informacja i propaganda w Polsce za Zygmunta III*, Warszawa 1981.
- Augustyniak 1999 – U. Augustyniak, *Wazowie i „królowie rodacy”*. Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII w. Warszawa 1999.
- Augustyniak 2001 – U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640): mechanizmy funkcjonowania patronatu*, Warszawa 2001.
- Augustyniak 2004 – U. Augustyniak, *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)*, Warszawa 2004.
- AUW-H – „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia”.
- AUW-P – „Acta Universitatis Wratislaviensis. Prawo”.
- AVAK – Акты, издаваемые археографической комиссией, Высочайше учреждённой в Вильне = Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией = Акты, издаваемые Виленской комиссией для разбора древних актов: 39 т., т. 2: Акты Брестского земского суда [1431–1796], Вильна 1867; т. 3: Акты Брестского городского суда [1401–1789], Я. Головацкий, Вильна 1870; т. 4: Акты Брестского городского суда [1665–1780], С. Шолкович, Вильна 1870; т. 7: Акты Городненского городского суда [1510–1784], Н. Горбачевский, Вильна 1874; т. 8: Акты Виленского городского суда [1577–1790], предисл. И. Спрогис, Вильна 1875; т. 22: Акты Слонимского земского суда [1555–1570], К. Снитко, Вильна 1895; т. 31: Акты о литовских татарах [1521–1784], Ф. Добрянский, Вильна 1906; т. 36: Акты Минского городского суда (1582–1590 гг.), И. Спрогис, Вильна 1912.
- Avižonis 1940 – K. Avižonis, *Bajorai valstybiniam Lietuvos gyvenime Vazų laikais*, Kaunas 1940, 2 wyd. *Rinktiniai raštai*, vol. 1, Roma 1975.
- AZ – Archiwum Zamoyskich w AGAD.
- AZS WKL – *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, oprac. H. Lulewicz, t. I. *Okresy bezkrólewí (1572–1576, 1586–1587, 1632, 1648, 1696–1697, 1706–1709, 1733–1735, 1763–1764)*, Warszawa 2006; t. II: *Okresy panowań królów elekcyjnych XVI–XVII w.*, Warszawa 2009.
- Bardach 1975 – J. Bardach, *Formes des assemblées représentatives du Grand-Duché de Lithuanie après l’Union de Lublin (1569)*, in : XIIIe Congrès International des Sciences Historiques, Moscou 1970 (Études présentées à la Commission Internationale pour l’Histoire des Assemblées d’États, t. 52), Varsovie Moscou 1975.

- BCzart. – Muzeum Narodowe w Krakowie, dz. XVII, Archiwum i Zbiór rękopisów Czartoryskich [Biblioteka ks. Czartoryskich].
- Bieršadskij 1883 – С. Бершадский, *Литовские евреи: история их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии (1388–1569)*, Санкт-Петербург 1883.
- Bieršadskij 1893 – С. Бершадский, *Литовский Статут и Польские Конституции: историко-юридическое исследование*, Санкт-Петербург 1893.
- BJag. – Biblioteka Jagiellońska w Krakowie.
- BKórń. – Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk.
- BN – Biblioteka Narodowa w Warszawie.
- BN PAU-PAN – Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie.
- BOss. – Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu.
- BRacz. – Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu.
- Булаты 2020 – П. Булаты, *Ляхавіцкае графства ў сістэме магнацкіх уладанняў (XVI–XVIII ст.)*, Мінск 2020.
- BUW – Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego.
- Byliński 1970 – J. Byliński, *Sejm z roku 1611*, Wrocław 1970.
- Byliński 1984 – J. Byliński, *Dwa sejmy z roku 1613*, Wrocław 1984.
- Byliński 2016 – J. Byliński, *Sejm z roku 1611*, Wrocław 2016.
- CDIAUK – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.
- Ciara 1988 – M. Ciara, *Konfederacje wojskowe w Polsce w latach 1590–1610*, SMHW, 31, 1988.
- CPH – „Czasopismo Prawno-Historyczne”.
- Chronologia sejmów 2021 – *Chronologia sejmów Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569–1793)*, red. Leszek A. Wierzbicki, Dariusz Kupisz, Warszawa 2021.
- Czapliński 1977 – W. Czapliński, *Autorytet państwa i jego organów w oczach szlachty w XVI i XVII w.*, „Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu w Lublinie”, 20, 1977, z. 3–4 (79–80).
- Czapliński 1981 – W. Czapliński, *Walka pierwszych Wazów polskich ze stanami*, A UW-H, 504 (34) [Studia z dziejów ustroju i skarbowości Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w.], 1981.
- Czwołek 2012 – A. Czwołek, *Piórem i buławą. Działalność polityczna Lwa Sapiehy, kanclerza litewskiego, wojewody wileńskiego*, Toruń 2012.
- DMAMJ – *Документы Московского архива министерства юстиции*, предисл., сост. М. Довнар-Запольский, Москва 1897.
- Dnievnik Lublinskogo sejma 1569 – *Дневник Люблинского сейма 1569 года: соединение Великого Княжества Литовского с Королевством Польским*, ред. М. Коялович, Санкт-Петербург 1869.
- Doŭnar-Zapolski 1994 [1926] – М. Доўнар-Запольскі, *Гісторыя Беларусі*, Мінск 1994.
- Družyc 1925 – В. Дружыц, *Палажэньне Літоўска-Беларускай дзяржавы пасля Люблінскай уніі*, „Працы Беларускага дзяржаўнага універсітэта”, 1925, nr 6–7.
- DTG WKL (1582–1696) – *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1582–1696): spis*, red. A. Rachuba; oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Warszawa 2007.

- Dubas-Urwanowicz 1998 – E. Dubas-Urwanowicz, *Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewicach po śmierci Zygmunta Augusta*, Białystok 1998.
- Dziemidovič 2007 – А. Дземідовіч, *Люблінская унія 1569 года ва ўспрыманні шляхты беларускіх зямель (другая палова XVI – першая трэць XVII стст.)*, в: *Леў Канега (1557–1633) і яго час*, рэд. С. Марозава, Гродна 2007.
- Dziemidovič 2008 – А. Дземідовіч, *Узаемадачыненні Вялікага княства Літоўскага з Расійскай дзяржавай (першая трэць XVII ст.)*, „Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, серыя 3, Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права”, 2008, нр 3.
- Dziemidovič 2009 – А. Дземідовіч, *Узаемадачыненні Рэчы Паспалітай з Асманскай імперыяй (першая трэць XVII ст.)*, в: III Машеровские чтения: материалы республиканской научно-практической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых, Витебск, 24–25 марта 2009 г., ред.: А. Гладков (гл. ред.) [и др.], Витебск 2009.
- Dziemidovič 2010 – А. Дземідовіч, *Вялікае княства Літоўскае падчас інтэрвенцыі Рэчы Паспалітай у Расійскую дзяржаву 1609–1618 гг.*, в: *Український історичний збірник*; ред. Т. Чухліб, А. Блануца, т. 13/1, Київ 2010.
- Dziemidovič 2012 – А. Дземідовіч, *Войны Рэчы Паспалітай са Шведскім каралеўствам 1600–1629 гг. і пазіцыя шляхты Вялікага Княства Літоўскага адносна іх*, „Журнал международного права и международных отношений”, 2012, нр 2.
- Dziemidovič 2021 – А. Дземідовіч, *Вялікае княства Літоўскае ў адносінах Рэчы Паспалітай з Расіяй і Швецыяй у першай трэці XVII ст.*, Мінск 2021.
- Ferenc 1998 – M. Ferenc, *Dwór Zygmunta Augusta*, Kraków 1998.
- Ferenc 2008 – M. Ferenc, *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584)*, Kraków 2008.
- Filipczak-Kocur 1979 – A. Filipczak-Kocur, *Sejm zwyczajny z roku 1629*, Warszawa Wrocław 1979.
- Filipczak-Kocur 1994 – A. Filipczak-Kocur, *Skarb Litewski za pierwszych dwu Wazów (1587–1648)*, Wrocław 1994.
- Filipczak-Kocur 1996 – A. Filipczak-Kocur, *Kto wypłacał diety poselskie w XVII wieku?*, в: *Parlament, prawo, ludzie: studia ofiarowana prof. J. Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, ред. S. Russocki [i in.], Warszawa 1996.
- Filipczak-Kocur 2006 – A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej, 1587–1648: projekty – ustawy – realizacja*, Warszawa 2006 (1 wyd.).
- Filipczak-Kocur 2023 – A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej, 1587–1648: projekty – ustawy – realizacja*, Warszawa 2023 (2 wyd.).
- f. – folium.
- GDGAM – Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей.
- GStAPK – Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Dahlem, Berlin.
- HA – Hauptabteilung Staatsarchiv Königsberg в GStAPK.
- Hartknoch 1678 – Ch. J. Hartknoch, *Respublica Polonica duobus libris illustrata, quorum prior, Historiae Polonicae memorabiliora ex diligenti Sarmaticorum pariter atque Germanicorum tam Veterum, quam recentiorum scriptorum collatione, eruta, variasque Provinciarum eo pertinentium mutationes complectitur. Posterior vero Jus Publicum Reipublicae Polonicae, Lithvanicae, Provinciarumque annexarum, ex Statutis, Constitutionibus, Juribus, Privilegiis, probatissimisque scriptoribus polonicis, depromptum, comprehendit. His adjecta est Dissertatio historica de originibus Pomeranicis*, opera et audio M. Christophori Hartknoch, Passenheheimensis Prussi[ae], Francofurti et Lipsiae, Impensis Martini Hallervordii, Bibliopol. Königsbergens., Jenae 1678.

- Hartknoch 1687 – Ch. J. Hartknoch, *De Republica Polonica libri duo, quorum prior. historiae Polonicae memorabiliora ex diligenti Sarmaticorum juxta ac Germanicorum tam Veterum, quam recentiorum scriptorum collatione eruta, variasque Provinciarum eo pertinentium mutationes complectitur. Posterior autem Jus Publicum Reipubl. Polonicae, Lithvanicae Provinciarumque annexarum ex Statutis, Constitutionibus, Juribus, Privilegiis, probatissimisq; scriptoribus Polon. depromptum comprehendit. His adjectae sunt duae dissertationes historicae. De republica Curonica (vetere et nova) (defendit Bernh. Johannes Niresius), item de originibus Pomeranicis, opera et Studio M. Christophori Hartknoch, Passenh ei mensis Prussi, Editio secunda (altero tanto fere auctior), Francofurti & Lipsiae; Jenae 1687.*
- HHStA Wien – Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien.
- HBA – Herzogliches Briefarchiv w GStAPK.
- Herbst 1938 – S. Herbst, *Wojna inflancka 1600–1602*, Warszawa 1938.
- Instrukcja grodzieńska 1571 na sejm 1572, wyd. A. Radaman (2009) – *Інструкцыя шляхты Гарадзенскага паведа паслам на Варшаўскі сойм 1572 г. з агульнаваяводскага сойма Трокскага ваяводства, які адбыўся ў Самілішках 9 снежня 1571 г.*, wyd. A. Радаман, w: *Гарадзенскі палімпсест. 2009. Дзяржаўныя ўстановы і палітычныя жыццё, XV–XX ст.*, рэд. А. Смаленчук, Н. Сліж, Гародня 2009.
- Instrukcja nowogródzka 1587, wyd. A. Radaman (2003) – *Інструкцыя новагародскага сойма паслам на элекцыйны сойм 1587 г.*, wyd. A. Радаман, „Беларускі гістарычны агляд”, t. 10, 2003, z. 1-2 (18-19).
- Instrukcja nowogródzka 1598, wyd. A. Radaman (2005) – *Інструкцыя Новагародскага сойма паслам на варшаўскі вальны сойм 1598 г.*, wyd. A. Радаман, „Сацыяльна-эканамічныя і прававыя даследаванні” 2005, nr 2.
- Instrukcja połocka 1608 na sejm 1609, wyd. A. Radaman, V. Halubovič (2006) – *Інструкцыя сойма Полацкага ваяводства [1608] паслам на варшаўскі пацыфікацыйны сойм Рэчы Паспалітай абодвух народаў 1608 г. [1609 г.]*, wyd. В. Галубовіч, А. Радаман, „Commentarii polocenses historici”, III, 2006.
- Ivanova 2007 – Л. Иванова, *Рэфармацыйныя зборы ў Беларусі: другая палова XVI–XVII ст.*, w: *Памяць стагоддзяў на карце Айчыны*, зборнік навуковых прац у гонар 70-годдзя М. Спірыдонова, уклад. Р. Аляхновіч [і інш.]; рэд. А. Каваленя (адказ. рэд.), А. Груша (адказ. сакр.) [і інш.], Мінск 2007.
- Ivanova 2010 – Л. Иванова, *Наваградчына як адзін з цэнтраў рэфармацыі ў Вялікім Княстве Літоўскім у XVI–XVII стст.*, w: *Навагрудчына ў гісторыка-культурнай спадчыне Еўропы (да 600-годдзя Грунвальдскай бітвы)*, рэд. А. Каваленя, А. Кулак [і інш.], Мінск Навагрудак 2010.
- Jakubaŭ 2011 – В. Якубаў, „Жаўнерскае свавольства” на тэрыторыі ВКЛ у 1600–1604 гг., „Беларускі гістарычны часопіс”, 2011, nr 1 (138).
- Jakubaŭ 2024 – В. Якубаў, *Барацьба Вялікага княства Літоўскага за Інфлянты ў канцы XVI – пачатку XVII ст.*, Вільня 2024.
- Janiszewska-Mincer 1984 – В. Janiszewska-Mincer, *Rzeczpospolita Polska w latach 1600–1603: narastanie konfliktu między Zygmuntem III Wazą a stanami*, Bydgoszcz 1984.
- Janiszewska-Mincer, Mincer 1988 – В. Janiszewska-Mincer, F. Mincer, *Rzeczpospolita Polska a Prusy Książęce w latach 1598–1621*, Warszawa 1988.
- Janulaitis 1927 – А. Janulaitis, *Vyriausiasis Lietuvos Tribunolas XVI–XVIII amž. Jo atsiradimas veikimas ir reikšme Lietuvos gyvenime* (Lietuvos universiteto Teisių fakulteto darbai, t. 2, kn. 4), Kaunas 1927.

- Januškievič 2007 – A. Янушкевич, *Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1557–1570 гг.*, Мінск 2007.
- Jarmiński 1992 – L. Jarmiński, *Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej i schyłku XVI wieku*, Warszawa 1992.
- Jaworski 2020 – R. Jaworski, *Litewscy posłowie ziemscy na sejmie walnym warszawskim 1570 r.*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne”, t. 21, 2020, z. 1.
- Jerusalimskij 2018 – К. Ерусалимский, *На службе короля и Речи Посполитой*, Москва Санкт-Петербург 2018.
- Jewłaszewski – „Гістарычныя запіскі” Ф. Еўлашоўскага, wyd. У. Свяжынскі, Мінск 1990.
- JKM – Jego Królewska Miłość, Jego Królewskiej Miłości.
- Kaczorowski 1986 – W. Kaczorowski, *Sejmy konwokacyjny i elekcyjny w okresie bezkrólewia 1632 r.*, Opole 1986.
- Kaczorowski 1991 – W. Kaczorowski, *Litwini wśród elektorów Władysława IV*, „Rocznik Białostocki”, 17, 1991.
- Kamieniecki 1965 – W. Kamieniecki, *Chorążowie w parlamentaryzmie litewskim przed unią lubelską*, „Antemurale”, 9, 1965.
- Kanecki 2020/1 – O. Kanecki, *Sądy kapturowe Wielkiego Księstwa Litewskiego (1572–1764)*, Sopot 2020.
- Kanecki 2020/2 – O. Канецкий, *Каптуровые суды Великого княжества Литовского*, „Вестник Санкт-Петербургского государственного университета. Право”, 11, 2020, nr 2.
- Karabowicz 2022 – A. Karabowicz, *Prawodawstwo sejmowe i królewskie za panowania Stefana Batorego (1576-1586)*, Warszawa 2022.
- Kempa 2000 – T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” (1549–1616), wojewoda wileński*, Warszawa 2000.
- Kempa 2003 – T. Kempa, *Urzędnicy i klienci Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica”, 9, 2003.
- Kempa 2007 – T. Kempa, *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007.
- Kempa 2008 – T. Kempa, *Współpraca protestantów i prawosławnych na sejmikach litewskich w czasie panowania Zygmunta III*, w: Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст., рэд. С. Сокал, А. Янушкевич, Мінск 2008.
- Kempa 2022 – T. Kempa, *Elita litewska wobec nominacji Jerzego Radziwiłła na biskupstwo krakowskie i Bernarda Maciejowskiego na biskupstwo wileńskie*, „Studia Waweliana”, 20/21 (2019-2020), 2022.
- Kempa 2024 – T. Kempa, *Andrzej Skorulski (1554–1637) — urzędnik, przyjaciel i powiernik wojewody wileńskiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”, t. 73 (4), 2024.
- КН „Кwartalnik Historyczny”.
- Kieniewicz 2000 – L. Kieniewicz, *Senat za Stefana Batorego*, Warszawa 2000.
- „Klio” – „Klio” – Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym [online].
- Konieczna 2013 – D. Konieczna, *Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzeskolitewskiego w latach 1565–1763*, Warszawa 2013.

- Konopczyński 1948 – *Chronologia sejmów polskich: 1493–1793*, zestawił i wstępem poprzedził W. Konopczyński, „PAU, Archiwum Komisji Historycznej PAN, Seria II”, t. 4 (16), 1948, nr 3.
- Kraŭčevič 1991 – A. Краўцэвіч, *Гарады і замкі Беларускага Паямоння XIV–XVIII ст.: планіроўка, культурны слой*, Мінск 1991.
- Kriegseisen 1991 – W. Kriegseisen, *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1991.
- Kunowski – J. Kunowski, *Ekspedycja inflantska 1621 roku*, oprac. W. Walczak i K. Łopatecki, wstęp K. Łopatecki, Białystok 2007.
- k. – karta.
- Leitsch 2009 – W. Leitsch, *Das Leben am Hof König Sigismunds III. von Polen*, Wien Kraków Graz 2009.
- Lengnich 1746 – G. Lengnich, *Jus publicum Regni Poloni*, t. II, Gedani 1746.
- Lengnich 1761 – G. Lengnich, *Prawo pospolite Królestwa Polskiego*, tłum. M. Moszczeński, t. 2, Kraków 1761.
- Leontovič – Ф. Леонтович, *Областное управление в Великом Княжестве Литовском до и после Люблинской унии*, „Юридические записки” [Демидовский юридический лицей в Ярославле], вып. 2, 1908; вып. 3 (1), 1909; вып. 4 (2), 1909; вып. 5 (1), 1910.
- Lep’javko 1996 – С. Леп’явко, *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*, Чернігів 1996.
- Lepszy 1929 – K. Lepszy, *Walka stronnictw w pierwszych latach panowania Zygmunta III*, Kraków 1929.
- Lepszy 1939 – K. Lepszy, *Rzeczpospolita Polska w dobie sejmu inkwizycyjnego (1589–1592)*, Kraków 1939.
- Licinius Namysłovius [1597] – Jan Licinius Namysłovius Silesius, *Ad Fratres Ministros Evangelicos pro ineunda concordia brevis et simplex Παράκλησις...* [? Nowogrodek 1597]; Licinius Jan Namysłovius Silesius, *Ad Fratres Ministros Evangelicos pro ineunda concordia brevis et simplex Παράκλησις* 1. Corinth. 13 v. 7. Charitas omnia suffert, omnia credit, omnia sperat, sustinet = Jana Licinius Namysłowski do Braciej Ministrow Ewanielikow, ku przyjęciu zgody, krotkie y proste Upomnienie. 1. Corinth. 13. v. 7. Miłość wszystko znośi, wszystkiemu wierzy, wszystkiego sie nądziewa, wszystko cierpi. [B. w. b. m. b. r.? Nowogrodek 1597].
- Liedke 2004 – M. Liedke, *Od prawosławia do katolicyzmu: ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych*, Białystok 2004.
- LIM – „Lietuvos istorijos metraštis”.
- Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów – *Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów*, oprac., wstęp, komentarze I. Kaniewska, Kraków 1999.
- Lityński 1974/1 – A. Lityński, *Problem szlacheckiego prawa zgromadzeń ziemskich w Polsce w XVII i XVIII w.*, CPH, t. 26, 1974, z. 1.
- Lityński 1974/2 – A. Lityński, *Szlachecki samorząd gospodarczy w Małopolsce (1606–1717)*, Katowice, 1974.
- Lityński 1975 – A. Lityński, *Sejmiki dawnej Rzeczypospolitej (na marginesie pracy J. Włodarczyka, Sejmiki łączyste)*, PH, t. 66, 1975, z. 2.
- Lityński 1985 – A. Lityński, *O modelu monografii sejmiku*, CPH, t. 37, 1985, z. 1.
- Lityński 1992 – A. Lityński 1992, *Samorząd szlachecki w Polsce XVII–XVIII wieku*, KH, R. 99, 1992, z. 4.



- Lityński 1996 – A. Lityński, *Sejmiki w dawnej Rzeczypospolitej: problemy badawcze*, CPH, t. 48, 1996, z. 1–2.
- LM 531 – Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Литовская Метрика, kn. 531 (1567–1569): *Viešųjų reikalų knyga 9* = Книга публичных дел 9, parengė L. Anužytė ir A. Baliulis, Vilnius 2001.
- LM 532 – Lietuvos Metrika = Lithuanian Metrica = Литовская Метрика, kn. 532 (1569–1571): *Viešųjų reikalų knyga 10* = Книга публичных дел 10, parengė L. Anužytė ir A. Baliulis, Vilnius 2001.
- LMAVB – Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskių Biblioteka, Rankraščių skyrius.
- LSP-SH – „Lituanica-Slavica Posnaniensis: Studia Historica”.
- Lubavskij 1893 – М. Любавский, *Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. Исторические очерки*, Москва 1893.
- Lubavskij, LRS – М. Любавский, *Литовско-русский сейм: опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства*, Москва 1900.
- Lulewicz 1989 – H. Lulewicz, *Walka Radziwiłłów z Chodkiewiczami o dziedzictwo Słuckie*, MHA, t. 3 [*Radziwiłłowie XVI–XVIII w. w kręgu polityki i kultury*], 1989.
- Lulewicz 2002 – H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa 2002.
- Lulewicz 2004 – H. Lulewicz, *Funkcjonowanie sądownictwa szlacheckiego w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie pierwszych bezkrólewí (1572–1576)*, w: *Z dziejów kultury prawnej: studia ofiarowane prof. J. Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*, red. M. Wąsowicz [i in.], Warszawa 2004.
- Lulewicz 2005 – H. Lulewicz, *Klientela szlachecka starosty żmudzkiego i marszałka ziemskiego litewskiego Jana Hieronimowicza Chodkiewicza (zm. 1579)*: nieopublikowany referat, wygłoszony na konferencji „Patron i dwór: magnateria Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku”, która odbyła się w maju 2005 roku w Białowieży.
- Lulewicz 2008 – H. Lulewicz, *Nieformalne zjazdy senatorsko-szlacheckie w Wielkim Księstwie Litewskim na przykładzie wydarzeń z lat 1595–1596 (inwazja S. Nalewajki)*, w: *Парламентська структура уряду й системі державного керівання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст.*, ред. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2008.
- LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Vilnius.
- LVTS – Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo sprendimai (1583–1655) = *Решения Главного Литовского Трибунала (1583–1655)*, oprac. V. Raudeliūnas, A. Baliulis, red. V. Raudeliūnas i in. (Lietuvos teisės paminklai; 3), Vilnius 1988.
- LwNNBU im. Stefanyka – Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника, відділ рукописів.
- Łabędź 2025 – P. Łabędź, *Od królewskiego faworyta do opozycjonisty. Działalność polityczna i wojskowa Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” (1547–1603)*, Warszawa 2025.
- Łappo 1897 – И. Лаппо, *Земский суд в Великом Княжестве Литовском в конце XVI в.*, „Журнал Министерства Народного Просвещения”, 311, 1897, nr 6.
- Łappo 1901, VKL I – И. Лаппо, *Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской Унии до смерти Стефана Батория (1569–1586): опыт*

- исследования политического и общественного строя, т. 1, Санкт-Петербург 1901.
- Łappo 1911, VKL II – И. Лаппо, *Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия: литовско-русский повет и его сеймик*, Юрьев 1911.
- Łappo, *Statut Litewski 1588* – И. Лаппо, *Литовский Статут 1588 г.* = J. Lappo, *1588 metų Lietuvos Statutas*, t. 1: *Исследование*, cz. 1, Kaunas 1934; t. 1, cz. 2, Kaunas 1936; t. 2: *Текст*, Kaunas 1938.
- Łojka 2000/1 – П. Лойка, *Разуменне „Айчыны” ў шляхецкім асяродку XVI – пач. XVII ст.*, w: *Гістарычная навука ў Белдзяржуніверсітэце на рубяжы тысячагоддзяў: матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 65-годдзю заснавання гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта*, Мінск 2000.
- Łojka 2000/2 – П. Лойка, *Сфера палітычных інтарэсаў шляхты беларускіх зямель у апошняй трэці XVI – першай трэці XVII ст.*, „Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, серыя 3, Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права”, 2000, nr 1.
- Łojka 2002 – П. Лойка, *Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай 2-й паловы XVI – 1-й трэці XVII ст.*, Мінск 2002.
- Łojka 2008 – *Соймікі беларускіх зямель у дзяржаўна-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай (апошняя трэць XVI – першая трэць XVII ст.)*, w: *Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст.: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі*, Мінск Наваградак, 23–24 лістапада 2007 г., рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2008.
- Łopatecki 2018 – K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim państwie (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2018.
- Maciszewski 1960 – I. Maciszewski, *Wojna domowa w Polsce (1606–1609): studium z dziejów walki przeciw kontrreformacji*, cz. 1: *Od Stężyca do Janowca*, Wrocław 1960.
- Maciszewski 1968 – I. Maciszewski, *Polska a Moskwa 1603–1618: opinie i stanowiska szlachty polskiej*, Warszawa 1968.
- Maciszewski 1970 – J. Maciszewski, *Mechanizmy kształtowania się opinii publicznej w Polsce doby kontrreformacji*, w: *Wiek XVII – Kontrreformacja – Barok: prace z historii kultury*, red. J. Pelc, Wrocław Warszawa Kraków 1970.
- Macuk 2020 – А. Мацук, *Грамадска-палітычнае жыццё Вялікага Княства Літоўскага ў часы бескараляўя 1733–1735 гг.*, Мінск 2020.
- Macuk 2023 – А. Мацук, *Павятовыя соймікі ў сацыяльна-палітычным жыцці Вялікага Княства Літоўскага (1697–1764 гг.)*, Вільня 2023.
- Maksimiejko 1902 – Н. Максимейко, *Сеймы литовско-русского государства до Люблинской Унии 1569 г.*, Харьков 1902.
- Maskiewicz – *Pamiętniki Samuela i Bogusława Maskiewiczów (wiek XVII)*, oprac. A. Sajkowski, red. W. Czapliński, Wrocław 1961.
- Merczyng 1904 – H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanczy w dawnej Polsce*, Warszawa 1904.
- MHA – „Miscellanea Historico-Archivistica”.
- MHI – „Miscellanea Historico-Iuridica”.
- Mironowicz 1997 – A. Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, wyd. 2, Białystok 1997.
- Mironowicz 2017 – A. Mironowicz, *Cerkiew prawosławna w I Rzeczypospolitej*, w: *Rola kościoła w dziejach Polski*, Warszawa 2017.

- MIUK 1908, Kryp'jakevič – *Матеріали до історії Української козащини, зібрав і видав І. Крип'якевич; ред. М. Грушевські, т. I: Док. по рік 1631 (Сер.: Жерела до історії України-Руси, т. 8), Львів 1908.*
- ML – *Metryka Litewska = Российский государственный архив древних актов (РГАДА), фонд 389 „Литовская метрика” = Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску, калекцыя мікрафільмаў nr 18.*
- MNK VIII – *Muzeum Narodowe w Krakowie, dział VIII.*
- Moniuszko 2015 – *A. Moniuszko, III Statut a próby kodyfikacji prawa koronnego za panowania Zygmunta III, w: Lietuvos Statutas ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoriškoji visuomenė, red. I. Valikonytė, L. Stepanovičienė, Vilnius 2015.*
- Мусык 2002 – *Ю. Мицик, 3 нових джерел до історії повстання 1591–1596 рр., „Український історичний журнал”, 2002, nr 2.*
- NGABM – *Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў Мінску.*
- Niendorf 2006 – *M. Niendorf, Das Großfürstentum Litauen: Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit (1569–1795), Wiesbaden 2006.*
- N.N. – *nomen nescio (niewiadomego imienia).*
- Ochmann 1970 – *S. Ochmann, Sejmy z lat 1615–1616, Wrocław 1970.*
- OiR – *„Odrodzenie i Reformacja w Polsce”.*
- Olszewski 1957 – *H. Olszewski, Nowe materiały do Chronologii sejmów polskich, CPH, t. 9, 1957, z. 2.*
- Olszewski 1966 – *H. Olszewski, Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652–1763. Prawo – praktyka – teoria – programy, Poznań, 1966.*
- Opaliński 1995 – *E. Opaliński, Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652: system parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie, Warszawa 1995.*
- Opaliński 2001 – *E. Opaliński, Sejm Srebrnego Wieku 1587–1652: między głosowaniem większościowym a liberum veto, Warszawa 2001.*
- Opaliński 2023 – *E. Opaliński, Polska srebrnego wieku. Studia i materiały, red. M. Broniarczyk, K. Zwierz, Piotrków Trybunalski 2023.*
- Opaliński 2025 – *E. Opaliński, Wota senatorskie na sejmie 1605 roku, w: Staropolski parlamentaryzm i stosunki wyznaniowe: Studia ofiarowane Wojciechowi Kriegseisenowi, red. D. Dukwicz, M. Ptaszyński, Warszawa 2025.*
- Or. – *oryginał.*
- OTPN-SWNHS-A – *„Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Sprawozdania. Wydział I Nauk Historyczno-Społecznych. Seria A”.*
- Padalinski 2004 – *У. Падалінскі, Прадстаўніцтва і палітычная пазіцыя Вялікага княства Літоўскага на вальных соймах Рэчы Паспалітай у апошняй трэці XVI ст.: дысертация на саісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук: 07.00.02; Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Дзяржаўная навуковая ўстанова Інстытут гісторыі, Мінск 2004.*
- Padalinski 2009 – *У. Падалінскі, Ухваленне падаткаў на вальных соймах Рэчы Паспалітай як фактар палітычнай барацьбы (1593–1598 гг., „Сацыяльна-эканамічныя і прававыя даследаванні”, 2009, nr 3 (17).*
- Padalinski 2017 – *У. Падалінскі, Прадстаўніцтва Вялікага Княства Літоўскага на Люблінскім сойме 1569 года: удзел у працы першага вальнага сойма Рэчы Паспалітай; навук. рэд. А.А. Радаман, Мінск 2017.*
- Pawłowska-Kubik 2019 – *A. Pawłowska-Kubik, 2019, Rokosz 1606–1609, Rzeczpospolita na politycznym rozdrożu, Toruń 2019.*

- PER „Parliaments, Estates and Representation”.
- PH – „Przegląd Historyczny”.
- Pieńkowska 2010 – A. Pieńkowska, *Zjazdy i sejmy z okresu bezkrólewia po śmierci Stefana Batorego*, Pułtusk 2010.
- Pieńkowski 2021 – M. Pieńkowski, *Trudna droga do władzy w Rzeczypospolitej. Sejm koronacyjny Zygmunta III 1587 / 1588 i sejm pacyfikacyjny 1589 roku*, Warszawa 2021.
- Plaža 1984 – S. Plaža, *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województw poznańskiego i kaliskiego: ustrój i funkcjonowanie (1572–1632)*, ZNJU-PH, 720, 1984, z. 110.
- Problemy integracji 2010 – *Праблемы інтэграцыі і інкарпарацыі ў развіцці Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў перыяд ранняга Новага часу: матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі*, Мінск, 15–17 кастрычніка 2009 г., рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2010.
- PS – „Przegląd Sejmowy”.
- Ptaszycki 1888 – S. Ptaszycki, *Dzieje rodów litewskich jako materiał do archeologii historycznej*, „Ateneum. Piśmo naukowe i literackie”, t. 50, 1888, z. 3.
- publ. – publikacja.
- Rachuba 2002 – A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002.
- Rachuba 2006 – A. Rachuba, *Fakcja Lwa Sapiehy — zarys problematyki*, w: *Między Lwowem a Wrocławiem. Księga jubileuszowa Krystyna Matwijowskiego*, red. B. Rok, J. Maroń, Toruń 2006.
- Rachuba 2008 – A. Rachuba, *Miejsca obrad sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1569–1794*, w: *Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст.*, рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2008.
- Rachuba 2013 – A. Rachuba, *Uczestnicy sejmików litewskich w latach 1565–1764*, w: *Po unii — sejmy szlacheckie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, red. H. Lulewicz, M. Wagner, Siedlce 2013.
- Rachuba 2019 – A. Rachuba, *Wolność szlachecka i nie k państwa w opinii szlachty nowogrodzkiej za rządów Wazów*, w: *Najwyższa Pani swoich praw... Idee wolności, niepodległości i suwerenności Rzeczypospolitej 1569–1795*, red. A. Grześkowiak-Krwawicz, Warszawa 2019.
- Rachuba 2022 – A. Rachuba, *Edycje akt sejmikowych z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego*, MHI, t. 21, 2022, z. 1.
- Rachuba 2024 – A. Rachuba, *Strefy wpływów magnackich Instytut Historii na Litwie za panowania Wazów*, w: *Wobec sejmików. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, t. 2, red. M. Kupczewska, K. Łopatecki, Białystok 2024.
- Rachuba 2025 – A. Rachuba, *Litewski wysiłek mobilizacyjny w 1621 roku*, w: *Staropolski parlamentaryzm i stosunki wyznaniowe: Studia ofiarowane Wojciechowi Kriegseisenowi*, red. D. Dukwicz, M. Ptaszyński, Warszawa 2025.
- Radaman 1999 – A. Радаман, *Элекцыйныя соймікі Новагародскага павета ў 2-й палове XVI ст.*, w: *Гісторыя Беларусі: новае ў даследаванні і выкладанні: матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі*, Мінск, 27 сакавіка 1999 г., ч. 2, Мінск 1999.
- Radaman 2004/1 – A. Радаман, *Справа аб парушэнні ваўкавыскім старостай Крыштафам Монвідам Дарагастайскім парадку ўступлення на пасаду і прынцыпаў прызначэння ўраднікаў гродскага суда і яе адлюстраванне ў дакументах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі*:

- дэкрэт Галоўнага Трыбунала Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага па справе аб парушэнні ваўкавыскім старостам Крыштафам Монвідам Дарагастайскім парадку ўступлення на пасаду і прыняцця прызначэння ўраднаў гродскага суда. 23 верасня 1589 г., Менск, „Архіварыус” 2, 2004.*
- Radaman 2004/2 – А. Радаман, *Шляхецкія з’езды і соймакі Новагарадскага павета і праблема ўзнікнення каптуровых судаў у Вялікім княстве Літоўскім, Рuskім і Жамойцкім ў час бескаралеўяў другой паловы XVI ст., „Вестник Академии МВД Республики Беларусь”, 2004, nr 1 (7).*
- Radaman 2004/3 – А. Радаман, *Элекцыйныя лісты як крыніца вывучэння дзейнасці соймаў Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага другой паловы XVI – пачатку XVII ст. Актыкацыя ў берасцейскія гродскія кнігі элекцыйнага ліста шляхты Берасцейскага павета да караля польскага і вялікага князя літоўскага, рускага і жамойцкага Жыгімонта III Ваза, у якім паведамляецца аб выбранні на элекцыйным соймаў электаў (кандыдатаў) на пасаду земскага пісара, 3 лютага 1589 г., Берасце, „Архіварыус”, 2, 2004.*
- Radaman 2004/4 – А. Радаман, *Выпіс з актавай кнігі слонімскага земскага суда па справе аб парушэнні ваўкавыскім старостай Крыштафам Монвідам Дарагастайскім парадку ўступлення на пасаду і прыняцця прызначэння ўраднаў гродскага суда, падрыхтаваў да друку А. Радаман, в: Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Ваўкавыскага раёна, Мінск 2004.*
- Radaman 2005/1 – А. Радаман, *Прынцыпы забеспячэння бяспекі дзейнасці соймаў у праве Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага другой паловы XVI – пачатку XVII ст., в: Проблемы борьбы с преступностью и подготовки кадров для органов внутренних дел Республики Беларусь, ред. И. Басецкий, Мінск 2005.*
- Radaman 2005/2 – А. Радаман, *Ухвалы соймаў і шляхецкіх з’ездаў Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў сістэме нарматыўнага рэгулявання фінансавання соймавых паслоў у другой палове XVI – пачатку XVII ст., „Весці Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка. Серыя 2, Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія”, 2005, nr 4 (46).*
- Radaman 2006/1 – А. Радаман, *Намінацыйны ліст (прывілей) вялікага князя літоўскага Стафана Баторыя Іллі Іванавічу Харытанавічу на пасаду новагарадскага харужага ад 15 жніўня 1576 г., „Сацыяльна-эканамічныя і прававыя даследаванні”, 2006, nr 3 (5).*
- Radaman 2006/2 – А. Радаман, *Палітычныя кар’еры Есіфа Галаўні і яго сыноў у Наваградскім павеце ВКЛ (другая палова XVI – першая палова XVII ст.), „Герольд Litherland”, 5, 2006, nr 1 (17).*
- Radaman 2006/3 – А. Radaman, *Uchwała sejmikowa powiatu nowogrodzkiego z 1568 r. a system finansowania posłów sejmowych Wielkiego Księstwa Litewskiego, в: Litwa w epoce Wazów: prace ofiarowane H. Wisnerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin, red. W. Kriegseisen, A. Rachuba, Warszawa 2006.*
- Radaman 2007 – А. Радаман, *Да праблемы вызначэння мяжы паміж Новагарадскім і Пінскім павятамі Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў другой палове XVI ст., в: Памяць стагоддзяў на карце Айчыны: зборнік навуковых прац у гонар 70-годдзя М. Спірыдонава, укладальнікі Р. Аляхновіч [і інш.]; рэд. А. Груша [і інш.], Мінск 2007.*
- Radaman 2008 – А. Радаман, *Вайсковыя шляхецкія з’езды (нопісы і зборы паспалітага рушэння) Новагарадскага павета ў другой палове XVI ст., в: Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання*

- Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст., рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2008.
- Radaman 2010 – А. Radaman, *Samorząd sejmikowy w powiatach województwa nowogrodzkiego Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1565–1632*, w: *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A. Zakrzewski, Warszawa 2010.
- Radaman 2011 – А. Радаман, *Арганізацыя і склад полацкага земскага суда ў другой палове XVI – першай трэці XVII ст.* „Герольд Litherland”, 18, 2011.
- Radaman 2012/1 – А. Радаман, *Род Харытановічаў Вобрынскіх (Абрынскіх) уласнага герба „Харытон” у Навагародскім павеце ВКЛ у другой палове XVI ст.*, w: *Карэліччына: людзі, падзеі, час*, уклад. А. Скеп’ян, В. Максімовіч, А. Доўнар; рэд. А. Каваленя [і інш.], Мінск 2012.
- Radaman 2012/2 – А. Радаман, *Попісавы экспедыцыйны з’езд і перадсоймавы соймیک Навагародскага павета ў Капылі ў лютым 1596 г.*, w: Капыль: гісторыя горада і рэгіёна (да 360-годдзя выдання прывілея на магдэбургскае права Капылю), уклад. А. Скеп’ян, А. Доўнар, І. Соркіна, рэд. А. Каваленя, Мінск 2012.
- Radaman 2012/3 – А. Радаман, *Удзел шляхты ў падтрыманні правапарадку на тэрыторыі Навагародскага ваяводства Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў другой палове XVI ст.*, w: 95 лет милиции Беларуси: материалы республиканской научно-практической конференции, Минск, 1 марта 2012 г., Минск 2012.
- Radaman 2013/1 – А. Радаман, *Іерархія ўраднаўцаў на сойміку Навагародскага павета Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў другой палове XVI – першай трэці XVII ст.*, w: *Людзі і ўлада Навагрудчыны: гісторыя ўзаемадзеяння (да 500-годдзя надання Навагрудку прывілея на магдэбургскае права): зборнік навуковых артыкулаў*, уклад. А. Скеп’ян, А. Доўнар, рэдкал. А. Каваленя [і інш.], Мінск 2013.
- Radaman 2013/2 – А. Радаман, *Ухваленне мясцовых падаткаў на сойміках і шляхецкіх з’ездах Навагародскага ваяводства ВКЛ у другой палове XVI – пачатку XVII ст.*, „Беларускі гістарычны часопіс”, 2013, nr 9.
- Radaman 2013/3 – А. Радаман, *Навагародскі перадсоймавы соймیک 19–21 студзеня 1598 г.*, w: *Людзі і ўлада Навагрудчыны: гісторыя ўзаемадзеяння (да 500-годдзя надання Навагрудку прывілея на магдэбургскае права)*, уклад. А. Скеп’ян, А. Доўнар, рэдкал. А. Каваленя [і інш.], Мінск 2013.
- Radaman 2013/4 – А. Радаман, *Функционирование и деятельность сеймиков и шляхетских съездов Новгородского воеводства Великого княжества Литовского в 1598–1613 гг.*, w: *Сословное представительство в России в контексте европейской истории (вторая половина XVI – середина XVII вв.): тезисы докладов Международной научной конференции*, Москва, 7–10 октября 2013 г., Москва 2013.
- Radaman 2014/1 – А. Радаман, *Патранальна-кліентальныя адносіны ў Навагародскім павеце і іх уплыў на палітыку і дзейнасць органаў шляхецкага самакіравання ў другой палове XVI – пачатку XVII ст.*, w: *Магнацкі двор і сацыяльнае ўзаемадзеянне (XV–XVIII стст.)*, рэд. А. Янушкевіч, Мінск 2014.
- Radaman 2014/2 – А. Радаман, *Кліенты і прыяцелі Астафея Багданавіча Валовіча ў Наваградскім павеце ВКЛ у 1565–1587 г.*, w: *Unus pro omnibus: Валовічы ў гісторыі Вялікага княства Літоўскага XV–XVIII стст.*, рэд. А. Шаланда, Мінск 2014.
- Radaman 2017 – А. Радаман, *Павятовыя соймікі Навагародскага ваяводства Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага напярэдадні кракаўскага ардынарнага сойма Рэчы Паспалітай абодвух народаў 1603 г.* w:

- Вялікае Княства Літоўскае: палітыка, эканоміка, культура: зборнік навуковых артыкулаў, cz. 1, Мінск 2017.
- Radaman 2018/1 – А. Радаман, *Сістэматызацыя права ВКЛ і пытанне направы Трэцяга статута ВКЛ на сойміках Навагародскага ваяводства ў 1587–1632 гг.*, „Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Гісторыя”, 2018, nr 2.
- Radaman 2018/2 – А. Радаман, 5.1. *Образование Речи Посполитой. Государственно-политическая система ВКЛ*, 5.7. *Развитие правовой системы ВКЛ. Статут 1588 г.* в: История белорусской государственности: 5 т., ред. А. Коваленя [и др.], т. 1: *Белорусская государственность: от истоков до конца XVIII в.*, ред. О. Левко, В. Голубев, Минск 2018.
- Radaman 2022 – А. Radaman, *Miejsca obrad sejmików i zjazdów szlacheckich powiatu nowogrodzkiego*, МНІ, т. 21, 2022, z. 1.
- Radaman 2024 – А. Radaman, *Miejsca obrad zjazdów szlacheckich i sejmików powiatu słonimskiego*, w: *Wobec sejmików. Magnateria w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, т. 1, ред. М. Kupczewska, К. Łopatecki, Białystok 2024.
- Radaman, Ferenc 2004 – А. Radaman, M. Ferenc, *Rejestr senatorów i posłów na sejmie walnym warszawskim 9 lutego – 21 marca 1600 r.*, ZNJU-PH, т. 1267, 2004, z. 131.
- Radaman, Januškievič 2014 – А. Радаман, А. Янушкевіч, *Шляхта Навагародскага навета ў паспалітым рушэнні ВКЛ 1567 г.*, w: *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII w.)*, ред. S. Górczyński, M. Nagielski, Warszawa 2014.
- Radaman, Macuk 2014 – А. Радаман, А. Мацук, *Навагародак як адміністрацыйна-тэрытарыяльны цэнтр*, w: *Гісторыя Навагрудка – з глыбінь вякоў да нашых дзён = История Новогрудка – из глубин веков до наших дней*, рэд.: М. Касцюк (гал. рэд.), Мінск 2014.
- Raudeliūnas, Wisner 1986 – V. Raudeliūnas, H. Wisner, *Z dziejów Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego 1581–1648*, КН, R. 83, 1986, nr 4.
- RAU-WHF-SII – „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Seria II”.
- RGADA – Российский государственный архив древних актов, Москва.
- RIB – Русская историческая библиотека.
- RIB XXX – *Литовская метрика: отд. I–II: ч. III: книги публичных дел*, ред. И. Лаппо (Серия: Русская историческая библиотека, издаваемая императорской археографической комиссией, т. 30), Юрьев 1914.
- RIB XXXIII – *Литовская метрика: отдел I: ч. III: книги публичных дел: переписи войска Литовского (1528, 1565, 1567 гг.)*, ред. С. Пташицкий (Серия: Русская историческая библиотека, издаваемая императорской археографической комиссией, т. 33), Петроград 1915.
- Riksarkivet Svenska Riksarkivet, Stockholm.
- rkps. – rękopis.
- RNB – Российская Национальная библиотека, Санкт-Петербург.
- RwP – „Reformacja w Polsce”.
- Rzońca 1989 – J. Rzońca, *Sejmy z lat 1597 i 1598: w 2 cz., cz. I, Bezowocny sejm z 1597 roku*, Warszawa Wrocław 1989.
- Rzońca 1990 – J. Rzońca, *Rzeczpospolita Polska w latach 1596–1599: wybrane zagadnienia polityki wewnętrznej i zagranicznej*, Opole 1990.
- Rzońca 1992 – J. Rzońca, *Spór o biskupstwo wileńskie na sejmach schyłku XVI wieku*, w: *Wilno-Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, ред. E. Feliksiak, т. II [Historia i pamięć], Białystok 1992.

- Rzońca 1993 – J. Rzońca, *Sejmy z lat 1597 i 1598: cz. II, Ostatni sejm Rzeczypospolitej w XVI wieku* [1598], Opole 1993.
- Sahanovič 1995 – Г. Сагановіч, *Шляхта Менскага ваяводства і інтэрвенцыйная вайна пач. XVII ст.*, w: *Заслаўскія чытанні*, Заслаўе 1995.
- Sahanovič 1997 – Г. Саганович, *Смута и Беларусь: История взаимоотношений России и Речи Посполитой в начале XVII в.*, „Нёман”, 1997, nr 6.
- Sahanovič 1999 – Г. Саганович, *Шляхта Беларусі паміж Масквой і Каронай або войны XVII ст. як фактар дэцэнтралізацыі*, w: *Беларусы і палякі: дыялог народаў і культур. X–XX ст.: матэрыялы Міжнароднага круглага стала*, Гродна, 28–30 верасня 1999 г. (Серыя: „Наш Радавод”, 8), рэд. Дз. Караў, А. Латышонак, Гродна Беласток 1999 (2000).
- Sahanovič 2007 – Г. Сагановіч, *Ідэя міру і вайны ў пастулатах шляхты ВКЛ 1630-х гадоў: наводле інструкцый шляхецкіх павятовых соймаў*, w: *Леў Сапега (1557–1633) і яго час: матэрыялы Міжнароднай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі*; Гродна, 26 красавіка 2007 г., рэд. С. Марозава [і інш.], Гродна 2007.
- Sahanovič 2010 – Г. Сагановіч, *Люблінскі акт 1569 г. у пастулатах шляхецкіх соймаў ВКЛ XVII ст.*, w: *Праблемы інтэграцыі і інкарпарацыі ў развіцці Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў перыяд ранняга Новага часу: матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі*, Мінск, 15–17 кастрычніка 2009 г., рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2010.
- Seredyka 1966 – J. Seredyka, *Sejm w Toruniu z 1626 roku*, Wrocław 1966.
- Seredyka 1973 – J. Seredyka, *Konwokacja Wileńska, ale jaka?*, ZNWSPwO-A, t. 12, 1973.
- Seredyka 1980 – J. Seredyka, *Posłowie wybrani na sejm warszawski w 1627 roku*, „Kwartalnik Opolski”, 26, 1980, nr 3.
- Seredyka 1981 – J. Seredyka, *Sejm zawiedzionych nadziei*, Opole 1981.
- Seredyka 1988 – J. Seredyka, *Sejm z 1618 roku*, Opole 1988.
- Seredyka 1989 – J. Seredyka, *Parlamentarzyści drugiej połowy panowania Zygmunta III Wazy*, Opole 1989.
- Seredyka 1994 – J. Seredyka, *Posłowie wybrani na sejmy w latach 1611–1623*, ZNWSPwO-A, t. 30, 1994.
- SH – „Studia Historyczne”.
- Siekierski 1978 – M. Siekierski, *The Niaświż Estate of Prince Nicolas Christopher Radziwiłł. The Formation of a Byelorussian Latifundium (1565–1616)*, „The Journal of Byelorussian Studies”, t. 14, 1978, vol. 4, nr 2.
- Siekierski 1981 – M. Siekierski, *The Estate of Łachwa of Prince Nicolas Christopher Radziwiłł (1549–1616): A Contribution to the Study of the Historical Geography and Economy of Southern Byelorussia*, „The Journal of Byelorussian Studies”, t. 17, 1981, vol. 5, nr 1.
- Siekierski 1984 – M. Siekierski, *Landed Wealth in the Grand Duchy of Lithuania: The Economic Affairs of Prince Nicolas Christopher Radziwiłł, 1549–1616*: PhD Dissertation, Berkeley 1984.
- Sienkiewicz 1979 – W. Sienkiewicz, *Kilka uwag o udziale szlachty w sejmiku nowogródzkim*: (w związku z artykułem H. Wisnera pt. *Przedsejmowy sejmik nowogródzki w latach 1607–1648*), PH, t. 70, 1979, z. 3.
- Sienkiewicz 1980 – W. Sienkiewicz, *W odpowiedzi Henrykowi Wisnerowi*, PH, t. 71, 1980, z. 3.
- Sienkiewicz 1982 – W. Sienkiewicz, *Ziemiaństwo zależni w Wielkim Księstwie Litewskim od połowy XVI do połowy XVIII wieku: studium z dziejów feudalizmu litewskiego*, praca doktorska obroniona 25.05.1983 r., Wydział Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1982.



- Sienkiewicz 1983 – W. Sienkiewicz, *Bojarzy-szlachta i ziemianie w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszej połowie XVI w.*, ŻH, 1983, z. 4.
- Skepjan 2013 – A. Скеп’ян, *Князі Слуцкія*, Мінск 2013.
- Skrzetuski 1782 – W. Skrzetuski, *Prawo polityczne narodu polskiego*, t. 1, Warszawa 1782, t. 2, Warszawa 1784.
- SMHW – „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”.
- „Sobótka” – Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”.
- Sokołowski 1997 – W. Sokołowski, *Politycy schyłku Złotego Wieku: małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarysty w latach 1574–1605*, Warszawa 1997.
- Spiridonov 1993 – М. Спиридонов, *Закрепощение крестьянства Беларуси (XV–XVI вв.)*, ред. А. Хорошкевич, Минск 1993.
- Spiridonov 1998 – М. Спиридонов, *Источники о реформе административно-территориального деления Великого Княжества Литовского 1565 г. в зарубежных архивах*, w: *Замежная архіўная Беларусіка*, Мінск 1998.
- Spirydonaŭ 1989 – М. Спірыдонаў, А. Грыцкевіч, М. Ткачоў, *3 сівой даўніны*, w: *Памяць: Ляхавіцкі раён. Гісторыка-дакументальная хроніка Ляхавіцкага раёна*, Мінск 1989.
- Spirydonaŭ 1996 – М. Спірыдонаў, *Наваградчына ў XVI–XVIII ст.: пань і прыгонныя*, w: *Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Навагрудскага раёна*, Мінск 1996.
- Spirydonaŭ, Nasievič 2009 – М. Спірыдонаў, В. Насевіч, *Беларускія землі ў XVI ст.: генеральная карта: 1:300000*, w: *Вялікі гістарычны атлас Беларусі: у 3 т., рэдкал. Г. Кузняцоў, гал. рэд. В. Насевіч, т. 1. Ад старажытнасці да 1569 г.*, Мінск 2009.
- SRP, t. XI – *Diaryusze sejmowe r. 1587: sejmy konwokacyjny i elekcyjny*, wyd. A. Sokołowski Kraków 1887 (*Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 11).
- SRP, t. XVIII – *Diaryusze sejmowe r. 1585: w dodatkach ułamki dyaryusza sejmowego roku 1582, akta sejmikowe i inne akta odnoszące się do sejmu 1585 r.*, wyd. dr. A. Czuczynski, Kraków 1901 (*Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 18).
- SRP, t. XX – *Diaryusze sejmowe r. 1597: w dodatkach akta sejmikowe i inne odnoszące się do tego sejmu*, wyd. dr. E. Barwiński, Kraków 1907 (*Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 20).
- SRP, t. XXI – *Diaryusze i akta sejmowe r. 1591–1592*, wydał E. Barwiński, Kraków 1911 (*Scriptores Rerum Polonicarum*, t. 21).
- Starčenko 2022 – Н. Старченко, *Шляхетські ініціативи по організації каптурового суду на Волині та їхнє втілення (серпень 1974 – травень 1575)*, w: *Україна в міжцивілізаційних дискурсах античності, середньовіччя та раннього модерну*, ред. В. Смолій, Київ 2022.
- Strykowski, *Kronika* – M. Strykowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszystkiej Rusi*: wydanie nowe będące dokładnym powtórzeniem wydania pierwotnego królewieckiego z roku 1582, poprzedzone wiadomością o życiu i piśmach Strykowskiego przez M. Malinowskiego oraz rozprawą o latopiscach ruskich przez [I.] Daniłowicza, pomnożone przedrukiem dzieł pomniejszych Strykowskiego według pierwotnych wydań, t. 2, Warszawa 1985 (reprint wyd. 1846).
- Strzelecki 1921 – A. Strzelecki, *Sejm z roku 1605*, Kraków 1921.
- Sucheni-Grabowska 1984 – A. Sucheni-Grabowska, *Sejm w latach 1540–1587*, w: *Historia Sejmu Polskiego: 2 t., t. 1: Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej*, red. J. Michalski, Warszawa 1984.

- Szczotka 1936 – S. Szczotka, *Synody arian polskich od założenia Rakowa do wygnania z kraju (1569–1662)*, Kraków 1936.
- Szczucki 1959 – L. Szczucki, *Jan Licinius Namysłowski. Studium z dziejów antytrynitaryzmu litewskiego na przełomie XVI i XVII wieku*, w: *Studia nad arianizmem*, Warszawa 1959.
- Šapoka 1938 – A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*; Jų valstybinių santykių bruožai: disertacija Vytauto Didžiojo Universiteto Humanitarinių Mokslų Fakulteto daktaro laipsniui įgyti, Kaunas 1938 (Švietimo Ministerijos Knygų Leidimo Komisijos Leidinys, nr 494).
- t. – teka.
- T – testament.
- Tazbir 1956 – J. Tazbir, *Walka z Braćmi Polskimi w dobie kontrreformacji*, OiR, t. 1, 1956.
- Trawicka 1985 – Z. Trawicka, *Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572–1696*, Kielce 1985.
- Tribunał [1586] – *Трибуналь обывателем Великого Князства Литовского на сойме варшавском данный року 1581 [Способ прав трыбунальских]*, Вильна 1586.
- Tribunał [1857] – *Трибунал обывателям Великого Князства Литовского, на сойме Варшавском данный року 1581*, w: „Временник Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете”, XXV, отд. II. Материалы (1857).
- Trybunał [1616] – *Trybunał obywatelom Wielk[iego] X[ięstwa] Litew[skiego] na seymie warszawskim dany rok 1581*, Wilna 1616.
- Tyla 1986 – A. Tyla, *Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje — XVII a. pradžioje*, Vilnius 1986.
- Tyla 1987 – A. Тила, *Борьба литовских и шведских феодалов из-за Ливонии в конце XVI – начале XVII в.: политические и экономические последствия для Литвы*: автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора исторических наук: 07.00.02; Вильнюсский государственный университет им. В. Капсукаса, Вильнюс 1987.
- Tyla 1995 – A. Tyla, *Znaczenie pospolitego ruszenia w obronie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII w.* w: *Profesor Henryk Łowmiański: życie i dzieło: materiały z sesji naukowej poświęconej dziesiątej rocznicy śmierci Uczzonego*, Poznań, 7–8 października 1994 r., red. A. Kijas, K. Pietkiewicz, Poznań 1995.
- Tyla 2012 – A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas. XVI amžiaus antroji pusė – XVII amžiaus vidurys*, Vilnius 2012.
- Urbaniak 1995 – V. Urbaniak, *Zamoyszczycy bez Zamoyskiego: studium dekompozycji ugrupowania politycznego*, Warszawa 1995.
- Urwanowicz 1996 – J. Urwanowicz, *Wojskowe „sejmiki”. Koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, *Dissertationes Universitatis Varsoviensis* 446, Białystok 1996.
- UWKL – *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 1: *Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. Romaniuk, przy współpracy Uł. Jemialianczyka i A. Macuka, Warszawa 2004; t. 2: *Województwo trockie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, A. Haratym, przy współpracy A. Macuka i J. Aniszcanki, Warszawa 2009; t. 3: *Księstwo żmudzkie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk, A. Haratym; t. 4: *Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, Warszawa 2003; t. 5:

- Ziemia połocka i województwo połockie XIV–XVIII wiek*, red. H. Lulewicz, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, A. Haratym, A. Macuk i A. Radaman przy współpracy Witala Hałubowicza i Przemysława P. Romaniuka, Warszawa: Wydawnictwo IH PAN, 2018; t. 6: *Ziemia nowogródzka i województwo nowogródzkie XV–XVIII wiek*, pod red. A. Rachuby, oprac. H. Lulewicz, T. Jaszczołt, A. Radaman, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, A. Macuk, A. Danilczyk, A. Haratym, Warszawa 2024; t. 8: *Ziemia brzeska i województwo brzeskie XIV–XVIII wiek*, pod red. A. Rachuby, oprac. H. Lulewicz, T. Jaszczołt, A. Radaman, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, A. Macuk, A. Danilczyk, A. Haratym, Warszawa 2020; t. 9: *Województwo mścisławskie XVI–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, T. Jaszczołt, A. Radaman, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, A. Macuk, A. Haratym, A. Danilczyk, Warszawa 2019.
- U XI – *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII w. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, t. XI: *Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII w. Spisy*, oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba, Kórnik 1994.
- Vasiliauskas 2001 – A. Vasiliauskas, *Local Politics and Clientage in the Grand Duchy of Lithuania 1587–1632*: Ph.D. Thesis, King's College, London 2001.
- Vasiliauskas 2009 – A. Vasiliauskas, *The Practice of Citizenship among the Lithuanian Nobility, ca. 1580–1630*, w: *Citizenship and Identity in a Multinational Commonwealth Poland-Lithuania in context, 1550–1772*, red. K. Friedrich, B. Pendzich (Studies in Central European Histories, ed. By T.A. Brady Jr. and R. Chickering), Leiden Boston 2009.
- Vasiliauskas 2019 – A. Vasiliauskas, *Noble Community and Local Politics in the Wilkomierz District During the Reign of Sigismund Vasa (1587–1632)*, w: *Social and Cultural Relations in the Grand Duchy of Lithuania. Microhistories*, red. R. Butterwick, W. Pawlikowska, New York 2019.
- VC – Volumina Constitutionum: w <10> t., t. II (1550–1609), vol. 1 (1550–1585), wyd. W. Uruszczak, S. Grodziski, I. Dwornicka, Warszawa 2005; t. II (1550–1609), vol. 2 (1587–1609), wyd. W. Uruszczak, S. Grodziski, Warszawa 2008; t. III (1611–1640), vol. 1 (1611–1626), wyd. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, przedmowa W. Uruszczak, Warszawa 2010; t. III (1611–1640), vol. 2 (1627–1640), wyd. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, przedmowa W. Uruszczak, Warszawa 2013.
- Vilenski ziemski pryvilej 1565*, wyd. A. Radaman (2005) – *Віленскі земскі прывілей 1565 г. вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста*, падрыхтаваў да друку, уступны артыкул, каментарый А. Радаман, „Беларускі гістарычны агляд”, т. 12, 2005, з. 1–2 (22–23).
- Vilimas 2002 – D. Vilimas, *LDK paviety žemės teismų pareigūnai (1566–1588 m.): pirmoji paviety bajoriškųjų juristų karta*, „Lituanistica” 2002, nr 4 (52).
- Vilimas 2006/1 – D. Vilimas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588)*, Vilnius 2006.
- Vilimas 2006/2 – D. Vilimas, *Начало работы земских судов ВКЛ — механизмы преемственности (конец XVI – начало XVII века)*, w: Дыяспара. Культуралогія. Гісторыя. Матэрыялы IV Міжнароднага кангрэса беларусістаў „Беларуская культура ў кантэксце культур еўрапейскіх краін, Мінск, 6–9 VI 2005 г., рэд. А. Мальдзіс і А. Смалянчук, Мінск 2006 (Беларусіка = Albaruthenica; 28).
- Vilimas 2008 – D. Vilimas, *Naugarduko žemės teisėjo Jarošo Jevlašauskio (1578–1619) testamentas*, „Istorija”, t. 71, 2008.
- Vinničenko 2012 – О. Вінниченко, *Доведення шляхетства на сеймиках руського воеводства у Вишні (XVII – середина XVIII ст.): правова регламентація і повсякденна практика*, w: *Повсякдення ранньомодерної України*.

- Історичні студії в 2-х т., т. 1, Практики, казуси та девіації повсякдення, Київ 2012.
- Vinničenko 2020 – О. Вінниченко, *Доведення шляхетства на сеймиках Люблінського воєводства в першій десятиліттю XVII ст.*, „Соціум. Альманах соціальної історії”, т. 15–16, 2020.
- VL – Volumina Legum = Prawa, konstytucje i przywileje Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego i wszystkich prowincji należących, na walnych sejmiech koronnych od seymu wiślickiego roku Pańskiego 1347 aż do ostatniego seymu uchwalone: w 10 t., vol. 2: Ab anno 1550 ad annum 1609 acta Reipublicae continens, Warszawa 1733; vol. 3: Ab anno 1609 ad annum 1640 acta Reipublicae continens, Warszawa 1735.
- VUB – Vilniaus Universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius.
- Wasilewski 1986 – T. Wasilewski, *Walka o zrównanie praw szlachty litewskiej z koronną od unii lubelskiej do początku XVIII wieku*, ZH, 1986, nr 1.
- Wisner 1968 – H. Wisner, *Konwokacja Wileńska: z dziejów parlamentaryzmu litewskiego w czasach Zygmunta III*, CPH, t. 20, 1968, z. 2.
- Wisner 1972 – H. Wisner, *Litwa wobec rokoszu (1606–1607)*, KH, R. 79, 1972, nr 2.
- Wisner 1974 – H. Wisner, *Sejm litewski czy Konwokacja Wileńska?*, ZNWSPwO-A, t. 12, 1974.
- Wisner 1978/1 – H. Wisner, *Najjaśniejsza Rzeczpospolita. Szkice z dziejów Polski szlacheckiej XVI-XVII wieku*. Warszawa 1978.
- Wisner 1978/2 – H. Wisner, *Przedsejmowy sejmik nowogródzki w latach 1607–1648*, PH, t. 69, 1978, z. 4.
- Wisner 1978/3 – H. Wisner, *Sejmiki litewskie i kwestia wyznaniowa, 1611–1648*, OiR, t. 23, 1978.
- Wisner 1981 – H. Wisner, *Litwa po zgonie Zygmunta III. Od zjazdu wileńskiego do konwokacji warszawskiej*, „Rocznik Białostocki”, t. 15, 1981.
- Wisner 1982/1 – H. Wisner, *Próby utworzenia skarbu stałego w Litwie*, KH, t. 89, 1982, z. 1.
- Wisner 1982/2 – H. Wisner, *Rozróżnieni w wierze. Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowy XVII w.*, Warszawa 1982.
- Wisner 1988/1 – H. Wisner, *Naprawa państwa w uchwałach sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego w pierwszej połowie XVII w.*, w: *Studia polsko-litewsko-białoruskie: materiały konferencji naukowych, zorganizowanych przez Białostockie Towarzystwo Naukowe, Białystok, 4–5 listopada 1983 r., 16–17 maja 1985 r.*, red. J. Tomaszewski, E. Smułkowa, H. Majecki (Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego, nr 31), Warszawa 1988.
- Wisner 1988/2 – H. Wisner, *Unia: Sceny z przeszłości Polski i Litwy*, Warszawa 1988.
- Wisner 1989 – H. Wisner, *Sejmiki litewskie w czasach Zygmunta III i Władysława IV. Konwokacja wileńska oraz sejmiki przedsejmowe i relacyjne*, MHA, t. 3 [Radziwiłłowie XVI–XVIII w. w kręgu polityki i kultury], 1989.
- Wisner 1991 – H. Wisner, *Litwa wobec elekcji Władysława Wazy*, „Rocznik Białostocki”, t. 17, 1991.
- Wisner 1992 – H. Wisner, *Trzeci Statut i praktyka życia politycznego Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasach Zygmunta III i Władysława IV*, CPH, t. 44, 1992.
- Wisner 1997 – H. Wisner, *Kilka uwag o Wielkim Księstwie Litewskim I połowy XVII wieku*, w: *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, red. kol.: Z. Kiaupa, A. Mickievičius, J. Sarcevičienė, Vilnius 1997.
- Wisner 2001 – H. Wisner, *Najjaśniejsza Rzeczpospolita: szkice z czasów Zygmunta III i Władysława IV Wazy*, Warszawa 2001.

- Wisner 2002/1 – H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów*, t. 1, *Czasy Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 2002.
- Wisner 2002/2 – H. Wisner, *Efektywność przedsejmowego sejmiku wileńskiego w pierwszej połowie XVII wieku*, „Czasy Nowożytne”, 12 (13), 2002.
- Wisner 2004 – H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów*, t. 2: *Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dyplomacja. Varia*, Warszawa 2004.
- Wisner 2006/1 – H. Wisner, *Wielkie Księstwo Litewskie a Moskwa. Okres Smuty*, „Napis”, Seria 12, 2006.
- Wisner 2006/2 – H. Wisner, *Wyznanie w życiu politycznym i społecznym szlachty litewskiej: czasy Zygmunta III*, OiR, t. 50, 2006.
- Wisner 2008 – H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów*, t. 3: *Sławne państwo – Wielkie Księstwo Litewskie*, Warszawa 2008.
- Wisner 2009 – H. Wisner, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego i prawosławie: czasy Zygmunta III*, w: *Silva rerum nova: Штудыі ў гонар 70-годдзя Г. Галенчанкі*, уклад.: А. Дзярновіч, А. Семянчук; рэд. А. Дзярновіч (Серія: „Athenaeum”, t. 12), Вільня–Мінск 2009.
- Wisner 2010 – H. Wisner, *Kilka pytań w związku z formami instytucjonalnymi życia publicznego Wielkiego Księstwa Litewskiego: czasy pierwszych Wazów*, w: *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A. B. Zakrzewski, Warszawa 2010.
- Wisner 2011 – H. Wisner, *Szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec unii. Schyłek wieku XVI – lata dwudzieste XVII*, KH, R. 118, 2011, nr 1.
- Wolff 1885 – J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego (1386–1795)*, Kraków 1885.
- Wolff 1895 – J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa 1895.
- Zakrzewski 1994 – A. Zakrzewski, *Położenie prawne Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim (XVI–XVIII w.)*, w: *Kipčiakų tiurkų Orientas Lietuvoje: istorija ir tyrimų perspektyva: tarptautinės mokslinės konferencijos, skirtos prof. dr. A. Zajączkowskiui 90-sioms gimimo metinėms*, medžiaga Vilnius, 1993 m., Spalis 14–15 d., Tautybių Departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės; Lietuvos karaimų kultūros bendrija; Lietuvos totorių kultūros draugija, Vilnius 1994.
- Zakrzewski 1995 – A. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego (połowa XVI – koniec XVIII w.)*, w: *Parlamentaryzm w Polsce we współczesnej historiografii: materiały sympozjum*, Warszawa, maj 1992 r., red. nauk. J. Bardach, W. Sudnik, Warszawa 1995.
- Zakrzewski 1996 – A. Zakrzewski, *Marszałek powiatowy Wielkiego Księstwa Litewskiego – marszałkiem sejmikowym (XVI–XVIII w.)*, w: *Parlament, prawo, ludzie: studia ofiarowane prof. J. Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, red. S. Russocki, W. Sudnik i in., Warszawa 1996.
- Zakrzewski 1997 – A. Zakrzewski, *Ograniczenie przez sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego monarszego prawa mianowania urzędników sądowych XVII–XVIII w.*, w: *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, red. Z. Kiaupa, A. Mickevičius, J. Sarcevičienė, Vilnius 1997.
- Zakrzewski 1998 – A. Zakrzewski, *Szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec odrębności Litwy w ramach Rzeczypospolitej: (w świetle instrukcji sejmikowych XVI–XVIII w.)*, w: *Senosios raštijos ir tautosakos sąveika: kultūrinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės patirtis (Senoji lietuvių literatūra, t. VI)*, Vilnius 1998.

- Zakrzewski 2000/1 – A. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000.
- Zakrzewski 2000/2 – A. Zakrzewski, *Kierowanie obradami sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII w.)*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego”, t. 5, 2000.
- Zakrzewski 2000/3 – A. Zakrzewski, *Budowa archiwów szlachty trockiej*, MHA, t. 11, 2000.
- Zakrzewski 2008 – A. Zakrzewski, *Król wobec sejmików i zjazdów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII wiek)*, w: Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст.: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Мінск – Наваградак, 23–24 лістапада 2007 г., рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2008.
- Zakrzewski 2010 – A. Zakrzewski, *Osiągnięcia i problemy badań nad parlamentaryzmem Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Teki Sejmowe”, 1, 2010.
- Zakrzewski 2013 – A. Zakrzewski, *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustrój – społeczeństwo*, Podkowa Leśna 2013.
- Zakrzewski 2018 – A. Zakrzewski, *Prawo i praktyka udziału w sejmikach Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII wieku*, „Echa Przeszłości”, 19, 2018.
- Zakrzewski 2019 – A. Zakrzewski, *Niepodległość w Rzeczypospolitej, czyli Litwa wobec Korony, wieki XVI–XVIII*, w: Najwyższa Pani swoich praw... Idee wolności, niepodległości i suwerenności Rzeczypospolitej 1569–1795, red. A. Grześkowiak-Krwawicz, Warszawa 2019.
- Zawadzki 2000 – J. Zawadzki, *Okuniowe herbu własnego: z dziejów awansu społecznego na Litwie wczesnonowożytnej*, MHA, t. 11, 2000.
- ZH – „Zapiski Historyczne, poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich”.
- ZNJU-PH – „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”.
- ZNJU-PP – „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Prawnicze”.
- ZNWSPwO-A – „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu. Seria A. Historia”.
- Żojdź 2019 – K. Żojdź, *Wszyscy ludzie króla. Zygmunt III Waza i jego stronnicy w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszych dekadach XVII wieku*, Toruń 2019.
- Žukovič 1897 – П. Жукович, *Борьба против унии на современных ей литовско-польских сеймах (1595–1600 гг.)*, Санкт-Петербург 1897.
- Žukovič 1901 – П. Жукович, *Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.)*, Санкт-Петербург 1901.
- Žukovič 1903-1912 – П. Жукович, *Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.)*, выпуски 1–6, Санкт-Петербург 1903–1912.
- † – śmierć, zmarł
- – pogrzeb

## Wstęp.

Badania nad sejmikami działającymi na terenie Rzeczypospolitej mają długą tradycję i ugruntowaną formułę badań. Na tle Korony, badania samorządu szlacheckiego Wielkiego Księstwa Litewskiego są słabiej opracowane. Niniejsza praca doktorska stanowić ma uzupełnienie badań nad litewskim obszarem pounijnym. W szczególności ma poszerzyć wiedzę w zakresie funkcjonowania elit społecznych i państwa na obszarach etnicznie ruskich. Województwo nowogródzkie stanowi teren, w których znakomicie widać elementy ruchu egzekucyjnego w Wielkim Księstwie Litewskim. Podejmowane reformy, działania i kultura polityczna i prawna stanowią niezwykle wartościowy poznawczo obszar badań<sup>1</sup>.

## Cel pracy.

Dotychczas w nauce ukształtowały się dwa rodzaje monografii sejmikowej: historyczno-prawny i historyczno-polityczny. Historycy prawa i ustroju dzielą w literaturze przedmiotu twierdzenie Adama Lityńskiego, iż sejmik stanowił jedną instytucję, wszakże w zależności od celu zgromadzenia przyjmował różne nazwy<sup>2</sup>. Pogląd ten jest nam bliski, aczkolwiek zasady prawne funkcjonowania oraz kompetencje różnych typów sejmików skłaniają w imię jasności wykładu do częściowego zastosowania tradycyjnej typologii.

Głównym celem rozprawy doktorskiej jest określenie kierunków, tendencji i osobliwości w ewolucji sejmików i innych zgromadzeń szlacheckich trzech powiatów województwa nowogródzkiego (nowogródzkiego, słonimskiego i wołkowyskiego).

Innymi celami rozprawy są:

---

<sup>1</sup> Zakres terytorialny pracy został szczegółowo przedstawiony w rozdziale drugim.

<sup>2</sup> Lityński 1974/2, s. 34; Lityński 1985, s. 148; J. Bardach, *Sejmik*, w: Wielka encyklopedia powszechna PWN, t. 10, Warszawa 1967, s. 431–432; idem, *Sejmik*, w: Nowa encyklopedia powszechna, t. 5: P–S, Warszawa 1996, s. 791–792. v.: J. Włodarczyk, *Etapy rozwoju sejmików ziemskich: próba periodyzacji*, „Acta Universitatis Lodzensis. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, Seria I, Nauki Humanistyczno-Społeczne”, nr 57, Folia Historica. Feudalizm, 1979, s. 117–140; O. Вінниченко, *Типологія шляхетських сеймиків Речі Посполитої XVI–XVIII ст.*, „Наукові зошити історичного факультету Львівського університету”, 2, 1999, s. 47–49; I. Плевако, *Типологія шляхетських сеймикових зібрань на Волині у кінці XVI–XVII ст.*, w: „Ucrainica Polonica”, t. 3, 2006, s. 3–11; M. Serwański, M. Zwierzykowski, *Entre le centralisme et le décentralisation: L'évolution de l'importance des diétines dans le système institutionnel de la Pologne (XVIe–XVIIe siècle)*, w: *L'invention de la décentralisation: Noblesse et pouvoirs intermédiaires en France et en Europe XVIIe–XIXe siècle*, édité par R. Baury, M.-L. Legay, (Histoire et civilisations, nr 1161), Lille 2009, s. 229–239.

- ukazanie zasad organizacyjnych, podstaw prawnych funkcjonowania, kompetencji i praktyki różnych zjazdów tudzież ewolucji sejmików powiatów nowogródzkiego, słonimskiego i wołkowyskiego;
- wyjaśnienie pozycji szlachty różnych powiatów województwa wobec głównych problemów polityki wewnętrznej i zagranicznej Rzeczypospolitej;
- zidentyfikowanie składu elit powiatowych oraz reprezentacji powiatów na sejmach i zjazdach stanów;
- odtworzenie mechanizmów budowania karier szlacheckich na badanych terenach;
- ukazanie mechanizmów interakcji między grupami politycznymi, socjalnymi, wyznaniowymi i głównymi aktorami (przywódcami politycznymi), które wpłynęły na opracowywanie instrukcji i podejmowanie uchwał na sejmikach;
- zbadanie mobilności społecznej przedstawicieli elit powiatowych, realizacji ich aspiracji zawodowych, a także sposobów prowadzenia przez nich określonych działań politycznych;
- zidentyfikowanie i ujawnienie powiązań patronalno-klientalnych między przedstawicielami szlachty powiatowej, urzędników centralnych państwa litewskiego i możnowładztwa, jako uczestnikami posiedzeń sejmikowych;
- zdefiniowanie kompetencji i scharakteryzowanie głównych kierunków działalności sejmików i zjazdów województwa nowogródzkiego jako instytucji systemu parlamentarnego i instytucji szlacheckiego samorządu.

Struktura rozprawy zdeterminowana charakterem badań, podporządkowana ich celom i założeniom i składa się z wykazu skrótów, wstępu (ogólnego opisu pracy), pięciu rozdziałów części głównej, zakończenia (wniosków), aneksów i bibliografii (wykazu wykorzystanych źródeł i literatury).

### **Ramy chronologiczne opracowania**

Ramy chronologiczne opracowania stanowią lata 1565–1632, czyli okres od stworzenia sejmików Litwy historycznej do końca panowania Zygmunta III Wazy. Dolną granicę chronologiczną wyznacza reforma ustrojowa Wielkiego Księstwa Litewskiego z lat 60-ch XVI w. i stworzenie sejmiku przedsejmowego, górną — wynik życia politycznego pokolenia, które brało czynny udział w tej reformie ustrojowej państwa i



następstwa rokoszu, po którym doktryna politycznej zwierzchności szlachty w Rzeczypospolitej została prawnie uzasadniona, a sejmiki, na których inicjatywy elit regionalnych znajdowały coraz większe poparcie, przekształciły się w prawdziwy czynnik procesów decentralizacji, co potwierdziła uchwała sejmowa z 1613 r. zmieniająca zasady podejmowania decyzji na sejmikach w Wielkim Księstwie Litewskim.

Okres wybrany do analizy charakteryzuje się rozkwitem idei humanizmu, ideologii reformacyjnej i tolerancji wyznaniowej, co tworzyło sprzyjające warunki dla sprawnego funkcjonowania w Wielkim Księstwie Litewskim regionalnych i ogólnopaństwowych instytucji parlamentarnych, szerokiego i aktywnego udziału szlachty w procesie kodyfikacji prawa i systemowego reformowania ustroju państwowego.

### **Przedmiot badań**

Przedmiotem badań niniejszej pracy są ustrój, funkcjonowanie i działalność szlacheckich zgromadzeń (zjazdów i sejmików) województwa nowogródzkiego.

Wybór tematu spowodowany był kilkoma przyczynami. Po pierwsze, mamy tam do czynienia ze specyficzną strukturą własności ziemskiej oraz składem ilościowym i jakościowym miejscowej szlachty<sup>3</sup>. Były to ziemie ruskie oddalone od tradycyjnych — „rdzennie litewskich i żmudzkich” obszarów. Znaczenie sejmików „*Lombardii Litewskiej*”<sup>4</sup> i motywację do zbadania ich dziejów podnosi okoliczność, że w tych powiatach mieściły się nie tylko majątki szlachty zamożnej, średniej i drobnej oraz miniaturowe majątki najdrobniejszej szlachty powiatowej<sup>5</sup>, nie tylko majątki państwowe

<sup>3</sup> Sienkiewicz 1979, s. 519; Radaman 2014/1, s. 252–294; Radaman 2014/2, s. 284–296; Radaman, Januškievič 2014, s. 352–353; Spirydonaŭ, Nasievič 2009, s. 95–150; Spirydonaŭ 1989, s. 30–31.

<sup>4</sup> Listy ks. Piotra Skargi T. J. z lat 1566–1610, wyd. J. Sygański, Kraków 1912, s. 190.

<sup>5</sup> I. Kaniewska, *Małopolska reprezentacja sejmowa za czasów Zygmunta Augusta 1548–1572*, Warszawa Kraków 1974, s. 86; А. Грицкевич, *Распределение магнатских и шляхетских владений в Белоруссии по их величине и этнической принадлежности владельцев (XVI в.)*, w: *Вопросы истории*, вып. 5, Минск 1978, s. 96–97; Spiridonov 1993, s. 30–33; Spirydonaŭ 1996, s. 95; М. Спірыдонаў, *Усталяванне фальварачна-паншчынай сістэмы ў Беларусі*, w: *Гісторыя Беларусі*, т. 2: *Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага, рэдкал. Міхаіл Касцюк (гал. рэд.) [i інш.]*, Мінск 2008, s. 262; Kriegseisen 1991, s. 116 („szlachta średnia”); *Dzieje Sejmu Polskiego*, red. J. Bardach, Warszawa 1993, s. 56; H. Litwin, *Równi do równych: kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648*, Warszawa 2009, s. 30–31; Niendorf 2006, s. 49; Padalinski 2017, s. 150–153.

Według podliczeń Witolda Sienkiewicza ilość dorosłych ziemian w drugiej połowie XVII wieku w terenach powiatu nowogródzkiego składała ok. 4000–5000 (Sienkiewicz 1982, s. 60–79; Sienkiewicz 1983; Wasilewski 1986, s. 46; Żojdź 2019, s. 54: 5000–6000 tutaj nie ziemian, a szlachty).

(Gresk, Ceryń, Berdowka, Żdanowicze) i wielkiego księcia litewskiego, majątki Kościoła rzymskokatolickiego (puszcza kowpenicka, Niedźwiedzicze<sup>6</sup>) i Cerkwi prawosławnej (Tiereszki), lecz i siedziby głównych rodów magnackich<sup>7</sup> Wielkiego Księstwa Litewskiego — kn. Olelkowiczów Słuckich (Słuck, Kopyl)<sup>8</sup>, kn. Czartoryskich (Korelicze), kn. Wiśniowieckich (Potiejki), Radziwiłłów (ordynacja nieświeska i ordynacja klecka, hrabstwo mirskie, Lubecz<sup>9</sup>, Ostrów, Wsielub<sup>10</sup>, Naliboki, Półbrzeg, Delatycze), Chodkiewiczów (Mysz, Turec, Lachowicze (w latach 1572–1621<sup>11</sup>), Hlebowiczów (Połonka w powiecie nowogródzkim, obecnie — Połoneczka), Sapiehów (Różana, Lachowicze od 1621 r.), Paców (Kunasa), Kisków (Lubecz), Chreptowiczów (Szczorse), Kłocków (Pietuchowo, Podorosk), Tyszkiewiczów, Dorogostajskich i in. Liczni przedstawiciele wspomnianych rodzin odgrywali ogromną rolę w życiu gospodarczym i publicznym regionu i mieli niebagatelny wpływ na funkcjonowanie trzech sejmików województwa (nowogródzkiego, słonimskiego i wołkowyskiego) oraz na ich miejsce w systemie parlamentarnym Litwy historycznej.

Pamiętając, że przestrzeń staje się regionem w pełnym tego słowa znaczeniu dopiero wtedy, gdy w przestrzeni lokalnej urzeczywistniają się istotne historycznie tendencje i procesy rozwojowe, zauważamy, że w tym okresie na terenie województwa, które obejmowało obszary kilkunastu współczesnych rejonów obwodów grodzieńskiego, brzeskiego, mińskiego, mohylewskiego i homelskiego Białorusi, a także szeregu gmin współczesnego województwa podlaskiego Polski, miały miejsce wydarzenia precedensowe, które odegrały znaczącą rolę w kształtowaniu się systemu

<sup>6</sup> J. Ochmański, Biskupstwo wileńskie w średniowieczu: ustrój i uposażenie, Poznań 1972, s. 67, 74, 104.

<sup>7</sup> Termin magnat będzie używany w rozprawie w odniesieniu możnowładców litewskich według kwalifikacji Michaiła Spirydonowa (Spiridonov 1993, s. 30–33). Porównaj: W. Dworzaczek, *Uwagi o genezie magnaterii*, w: *Magnateria polska jako warstwa społeczna: XI Powszechny Zjazd historyków polskich w Toruniu: Sympozjum 12 (12 września 1974 r.)*, red. Wł. Czapliński, A. Kersten, Toruń 1974, s. 3–8; A. Kersten, *Warstwa magnacka – kryterium przynależności*, w: *ibid.*, s. 8–12; H. Litwin, *Magnateria polska 1454–1648: kształtowanie się stanu*, PH, t. 74, 1983, z. 3, s. 451–470; A. Rachuba, *Magnateria – specyfika litewska, Honestas et turpitude. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, M. Kupczewska, K. Łopatecki, J. Urwanowicz, Białystok 2019, s. 58.

<sup>8</sup> Od 1 października 1600 roku księstwo słuckie i kopylskie — własność przedstawiciela birżańskiej ewangelickiej gałęzi Radziwiłłów podczaszego litewskiego Janusza Radziwiłła i jego żony kn. słuckiej Zofii Olelkowiczówny (Skepjan 2013; Żojdź 2019, s. 93).

<sup>9</sup> Wcześniej we własności Kisków.

<sup>10</sup> Wcześniej we własności Niemirowiczów i Dowojnow. Zob. AR, dz. XXIII, t. 147, plik 16.

<sup>11</sup> Bułaty 2020, s. 67.

prawno-politycznego całej Rzeczypospolitej Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>12</sup>.

Jest też powód subiektywny, który skłonił mnie do zbadania dziejów zgromadzeń szlacheckich tego regionu. Na terenie dawnego powiatu nowogródzkiego znajduje się miasteczko Snów<sup>13</sup> — mała ojczyzna moich przodków, którego historia jest ściśle związana z dziejami rodów szlacheckich Snowskich-Bijutewskich-Niekraszewiczów z rodu Ejruda, Kłoczków, Hołowniów, Podarewskich (Podarzewskich, Paderewskich), Haraburdów, Sapiehów, Protasowiczów (Protasiewiczów), Rdułtowskich, których przedstawiciele weszli w skład elity politycznej nie tylko powiatu nowogródzkiego, lecz całej Rzeczypospolitej<sup>14</sup>.

Ponadto wybór do zbadania dziejów sejmików województwa nowogródzkiego uwarunkowany był stosunkowo dużą liczbą zachowanych do dziś w porównaniu z innymi regionami Litwy historycznej rękopiśmiennych źródeł aktowych, narracyjnych i epistolarnych. Umożliwiło to przeprowadzenie szczegółowych badań nad instytucją w stosunkowo krótkim okresie ośmiu dziesięcioleci (1565-1632), ale kluczowych dla formowania struktur sejmikowy i uregulowania zasad życia społecznego szlachty wokół sejmików, co stanowi kluczowy element kultury politycznej i prawnej.

### Stan badań

Ustrój, funkcjonowanie i treść obrad zgromadzeń szlacheckich województwa nowogródzkiego w latach 1566–1632 nie były przez długi czas przedmiotem szczegółowych badań. Jediną publikacją naukową, która właściwie była poświęcona

<sup>12</sup> O konieczności zbadania dziejów różnych sejmików Rzeczypospolitej v.: Zakrzewski 1995, s. 103 – 104; J. Choińska-Mika, *Między społeczeństwem szlacheckim a władzą. Problemy komunikacji społeczności lokalne — władza w epoce Jana Kazimierza*, Warszawa 2002, s. 25, 35, 43.

<sup>13</sup> Obecnie rejon nieświeski obwodu mińskiego. Wsp. po raz pierwszy w roku 1478, od 24 VI 1564 r. — miasteczko (LMAVB, F. 3-68, k. 1; *Pergamentų katalogas*, parengė R. Jasas, Vilnius 1980, nr 88, s. 46–47; publ.: Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji Wileńskiej, wyd. J. Fijałek, W. Semkowicz, t. 1, z. 2 [1468–1501] (wyd. Kom. Hist. PAU. nr 81), Kraków 1939, nr 311, s. 366–367; ML 39, nr 257, k. 618-v). Do majątku Snowskiego należały wsie Klepacze, Chwojowo i inne. v.: VUB, F. 4, A-3913, nr 36827; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: кн. № 272 (1576–1579 гг.): кніга судовых спраў № 58 (копія канца XVI ст.), падрыхтаваў А. Мяцельскі, Мінск 2015, nr 129, s. 309–310; LVIA, SA, nr 30, k. 462–482v; P. Rdułtowski, *Rdułtowsky ze Snów*, Kraków 2019.

<sup>14</sup> Marszałek hospodarski sędzia ziemski nowogródzki i kasztelan witebski Malcher Żygimontowicz Snowski Grawż był liderem szlachty średniej Wielkiego Księstwa Litewskiego na sejmie unijnym lubelskim z lat 1568–1569 i pierwszym marszałkiem Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1582 i 1583, PSB, t. XXXIX, s. 408–410; Radaman 2010, s. 79, 91, 97–98; Radaman 2014/1, s. 275–279.

treści posiedzeń i reprezentacji sejmowej przedsejmowego sejmiku powiatu nowogrodzkiego badanego okresu, przez długi czas pozostawał artykuł Henryka Wisnera,<sup>15</sup> który sprowokował w latach 1979–1980 gorącą i owocną dyskusję z Witoldem Sienkiewiczem<sup>16</sup>. Z ostatnich publikacji zaś wyróżnia się artykuł Andrzeja Rachuby, poświęcony postrzeganiu fenomenów wolności szlacheckiej i niepodległości państwowej w kręgu sejmikującej szlachty nowogrodzkiej okresu panowania dynastii Wazów<sup>17</sup>.

Problematykę posiedzeń sejmiku nowogrodzkiego za czasów panowania Władysława IV badał też Wital Hałubowicz<sup>18</sup>. Z kolei Diana Urbanowicz (Konieczna) zbadała dzieje sejmiku nowogrodzkiego za czasów Jana III Sobieskiego w swojej pracy magisterskiej, obronionej na Uniwersytecie Wrocławskim<sup>19</sup>. Obrady sejmików nowogrodzkich czasu *interregnum* po śmierci Jana III Sobieskiego zbadane przez Krystyna Matwijowskiego<sup>20</sup> i Gintautasa Sliesoriūnasa<sup>21</sup>, a czasy panowania Wettynów Augusta II i Augusta III przez Dzmitrego Vičko<sup>22</sup> i Andreja Macuka<sup>23</sup>. Sejmiki zaś nowogrodzki, słuczorzecki i stwołowicki z czasu panowania Stanisława Augusta

<sup>15</sup> Wisner 1978/2, s. 677–693.

<sup>16</sup> Sienkiewicz 1979, s. 519–522; Sienkiewicz 1980, s. 657–661; H. Wisner, *Ktokolwiek będziesz w Nowogrodzkiej stronie*, PH, t. 71, 1980, z. 3, s. 655–657.

<sup>17</sup> Rachuba 2019, s. 103–117.

<sup>18</sup> В. Галубовіч, *Паслы і пасольская інструкцыя Наваградскай шляхты на сойм 1641 г.*, w: Людзі і ўлада Навагрудчыны: гісторыя ўзаемадзеяння (да 500-годдзя надання Навагрудку прывілея на магдэбургскае права), уклад. А. Скеп'ян, В. Даніловіч, А. Доўнар, рэдкал. А. Каваленя [і інш.], Мінск 2013, s. 178–186.

<sup>19</sup> D. Urbanowicz [teraz — Konieczna], *Z problematyki obrad sejmiku nowogrodzkiego w czasach Jana III Sobieskiego*, w: *Z badań nad Rzeczpospolitą w czasach nowożytnych*, red. K. Matwijowski (Prace Historyczne XXXI), Wrocław 2001, s. 95–105.

<sup>20</sup> K. Matwijowski, *Ocena sytuacji w Rzeczypospolitej okresu bezkrólewia po śmierci Jana III Sobieskiego*, w: *Parlament, prawo, ludzie: studia ofiarowana prof. J. Bardachowi w sześćdziesiąte rocznice pracy twórczej*, red. nauk. S. Russocki, W. Sudnik [і in.], Warszawa 1996, s. 165–169.

<sup>21</sup> G. Sliesoriūnas, *Sejmiki nowogrodzkie w okresie bezkrólewia 1696/1697 r. a nadanie językowi polskiemu statusu urzędowego w Wielkim Księstwie Litewskim*, w: *Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, red. J. Staszewskiego, K. Mikulskiego i J. Dumanowskiego, Toruń 2002, s. 209–214.

<sup>22</sup> Дз. Віцко, *Спроба рэспубліканцаў дамагацца ўлады над войскам ВКЛ у 1697–1698 гг.*, „Беларускі гістарычны агляд” 2008, т. 15, з. 1–2, s. 305–328; idem, *Дэпутацыя соймкі ВКЛ 1699 г.*, „Arche” 2015, nr 12 (145), s. 164–193; idem, *Паслясоймавая кампанія 1699 г. у Вялікім Княстве Літоўскім*, „Беларускі гістарычны агляд” 2020, т. 27, з. 1–2, s. 27–58.

<sup>23</sup> A. Macuk, *Szlachta województwa nowogrodzkiego wobec elekcji Stanisława Leszczyńskiego i Augusta III w 1733 r.*, PH, t. XCVI, 2005, z. 1, s. 41–60; A. Мацук, *Апазіцыя Радзівілам на наваградскіх соймках 1736–1763 гг. у кантэксце ўнутрыпалітычнай барацьбы ў Рэчы Паспалітай*, w: *Навагрудчына ў гісторыка-культурнай спадчыне Еўропы (да 600-годдзя Грунвальдскай бітвы)*, рэд. А. Каваленя, А. Кулак [і інш.], Мінск Навагрудак 2010, s. 135–144; Macuk 2020; Macuk 2023.

Poniatowskiego zbadał w swoim doktoracie obronionym na Uniwersytecie Jagiellońskim Walery Bubień<sup>24</sup>.

Podsumowując można stwierdzić, że nasi poprzednicy zbadali tylko pojedyncze kwestie związane z organizacją i działalnością sejmików województwa nowogrodzkiego w okresie od 1565 do 1632 r., a organizacja i działalność sejmików i innych zjazdów szlacheckich województwa nowogrodzkiego badanego okresu (1565–1632) nie były przedmiotem specjalnego kompleksowego badania naukowego.

Obecnie osiągnięcia badań nad parlamentaryzmem Wielkiego Księstwa Litewskiego są już stosunkowo znaczne. W ich nurcie mieszczą się również prace poświęcone sejmikom<sup>25</sup>. Omówienie aktualnego stanu badań nad tym tematem, postawienie hipotez i tez badawczych przedstawiłem w licznych artykułach<sup>26</sup> oraz w referatach na konferencjach naukowych<sup>27</sup>. Pełen przegląd historiografii znajduje się w pierwszym rozdziale pracy. W tym względzie we wstępie ograniczymy się tylko do krótkiego wyliczenia najważniejszych artykułów, rozpraw i monografii opublikowanych w pierwszej tercji XXI wieku, w których wsp. zgromadzenia szlacheckie powiatów województwa nowogrodzkiego.

Ustrój, funkcjonowanie, reprezentacja sejmikowa i treść obrad wybranych sejmików i innych zjazdów szlacheckich były zbadane w publikacjach Henryka

---

<sup>24</sup> V. Buben, Rozdwojone wybory urzędników ziemskich na sejmiku elekcyjnym województwa nowogrodzkiego 5 lutego 1777 roku, ZNUJ-PH, t. 1284, 2006, z. 133, s. 55–71; W. Bubień, Sejmik nowogrodzki, słuczorzecki i stwołowski w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego (1764–1795): praca doktorska; Wydział Historyczny Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007, ss. 192.

<sup>25</sup> Zakrzewski 1995, s. 100–106; Zakrzewski 2000/1, s. 12–17; A. Захжевский, *Состояние и перспективы современных польских исследований по истории Великого княжества Литовского*, перевёл с польского О. Неменский, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana”, 2008, nr 1 (3), s. 101–114; Zakrzewski 2010, s. 40–52; P. Paradowski, *Ze stanu badań nad sejmikami doby Wazów ze szczególnym uwzględnieniem panowania Władysława IV*, w: *Z badań nad Rzeczpospolitą w czasach nowożytnych*, red. K. Matwijowski (Prace Historyczne, XXXI), Wrocław 2001, s. 27–37; R. Kołodziej, *Parlamentaryzm szlachecki w Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku: stan badań i postulaty*, „Teki Sejmowe”, 1, 2010, s. 53–63; R. Kołodziej, M. Zwierzykowski, *Bibliografia parlamentaryzmu Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Poznań 2012.

<sup>26</sup> <https://orcid.org/0000-0002-7211-124X>; <https://scholar.google.com/citations?user=gt5z4lQAAAAJ>. Przede wszystkim w: Radaman 2010, s. 55–103. <https://uwb.academia.edu/AndrzejRadaman>;

<sup>27</sup> IX Międzynarodowy Kongres Badaczy Białorusi, Kowno, 1–3 października 2021 roku; „Zmiana perspektywy: Białoruś jako przestrzeń wymiany”, warsztaty, poświęcone nowej koncepcji historii Białorusi, międzynarodowa, Instytut Historii PAN, Niemiecki Instytut, Historyczny w Warszawie, Uniwersytet Karola w Pradze, Warszawa, 22–23 listopada 2021 roku, <https://www.icbs.by/program2021>; [https://docs.google.com/spreadsheets/d/1sUZkxTYWG0NYKwja2\\_KpnpiKmyvi5\\_cIk3MvjG69urQ/e](https://docs.google.com/spreadsheets/d/1sUZkxTYWG0NYKwja2_KpnpiKmyvi5_cIk3MvjG69urQ/e) [dit#gid=0;https://www.dhi.waw.pl/fileadmin/benutzerdaten/dhi-waw-pl/pdf/Veranstaltungen/PL\\_Tagungen/Warsztaty\\_Zmiana\\_Perspektywy.pdf](https://www.dhi.waw.pl/fileadmin/benutzerdaten/dhi-waw-pl/pdf/Veranstaltungen/PL_Tagungen/Warsztaty_Zmiana_Perspektywy.pdf)

Wisnera<sup>28</sup>, Andrzeja Zakrzewskiego<sup>29</sup>, Andrzeja Rachuby<sup>30</sup>, Henryka Lulewicza<sup>31</sup>, Artūrasa Vasiliauskasa<sup>32</sup>, Diany Koniecznej<sup>33</sup>, Tomasza Kempy<sup>34</sup>, Edwarda Opalińskiego<sup>35</sup>, Tomasza Ambroziaka<sup>36</sup>, Oskara Kaneckiego<sup>37</sup> i in. Wyróżnić wśród nich należy – z uwagi na ilość i jakość opracowania materiałów źródłowych z terenów województwa nowogrodzkiego – monografię Karola Żojdza o stronnictwie królewskim Zygmunta III Wazy<sup>38</sup>.

### Podstawa źródłowa.

Podstawa źródłowa rozprawy jest stosunkowo bogata i zróżnicowana. Moim zamierzeniem było możliwe jak najszersze — wyjście poza akty normatywne i uwzględnienie wszystkich aspektów działalności sejmików. W takim razie podstawową bazą źródłową pracy są akta sejmikowe nowogrodzkie, słonimskie i wołkowyskie z lat 1566–1632, przechowywane w licznych zbiorach archiwalnych i bibliotecznych różnych państw Europy. W ramach kilku grantów NPRH i NCBR przeprowadzałem kwerendy materiałów rękopiśmiennych znajdujących się w zbiorach archiwalnych i bibliotecznych Białorusi (Mińsk, Grodno)<sup>39</sup>, Rosji (Moskwa, Sankt Petersburg)<sup>40</sup>, Ukrainy (Kijów,

---

<sup>28</sup> Wisner 2001; Wisner 2002/1; Wisner 2004; Wisner 2008 i inne.

<sup>29</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 12–17; Zakrzewski 2013 i inne.

<sup>30</sup> Rachuba 2002; Rachuba 2019, s. 103–117 i inne.

<sup>31</sup> Lulewicz 2002. Można uznać, iż badacz dokonał przełomu w słabo poznanej epoce, gdyż dotychczasowa wiedza o niej opierała się przede wszystkim na spuściznie Iwana Łappy i Adolfa Šapoki.

<sup>32</sup> A. Vasiliauskas, *Local Politics and Clientage in the Grand Duchy of Lithuania* (praca obroniona w roku 2001 na King 's College, London University). Tematykę ustroju i funkcjonowania sejmików litewskich w latach 1587-1632 Arturas Vasiliauskas w poruszył kilku swoich artykułach. Zbadał on też relacje pomiędzy więzami klienteli a funkcjonowaniem sejmików litewskich w latach 1587-1632. v.: *The Practice of Citizenship among the Lithuanian Nobility, ca. 1580-1630*, w: *Citizenship and Identity in a Multinational Commonwealth Poland- Lithuania in context, 1550–1772*, ed. K. Friedrich, B. Pendzich, Leiden 2009, s. 71-102.

<sup>33</sup> Konieczna 2013.

<sup>34</sup> Kempa 2007; Kempa 2008, s. 152-175 i in.

<sup>35</sup> Opaliński 1995; Opaliński 2001; Opaliński 2023; Opaliński 2025. Zob. też: E. Opaliński, *Elita władzy w województwach poznańskim i kaliskim za Zygmunta III*, Poznań 1981; idem, *Teorie reprezentacji w Królestwie Polskim i w Rzeczypospolitej Obojga Narodów (XVI – połowa XVII w.)*, w: *Україна в Центрально-Східній Європі*, вып. 1, Київ 2000, s. 128–142. i inne.

<sup>36</sup> Ambroziak 2016, s. 14–22; Ambroziak 2018, 294 s. i inne.

<sup>37</sup> Kanecki 2020/1.

<sup>38</sup> Żojdz 2019.

<sup>39</sup> Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne, Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Grodnie, Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Mińsku.

<sup>40</sup> Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych w Moskwie, Rosyjska Biblioteka Narodowa w Sankt Petersburgu, Biblioteka Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt Petersburgu, Archiwum Instytutu Historii Rosyjskiej Akademii Nauk w Sankt Petersburgu.

Lwów)<sup>41</sup>, Litwy (Wilno)<sup>42</sup>, Polski (Warszawa, Kraków, Poznań, Kórnik, Wrocław, Opole, Toruń, Gdańsk, Lublin, Łódź)<sup>43</sup>, Szwecji (Sztokholm)<sup>44</sup>, Austrii (Wiedeń, Graz)<sup>45</sup>, Francji (Paryż, La Courneuve)<sup>46</sup> oraz Niemiec (Berlin-Dahlem, Drezno)<sup>47</sup>. Wiele aktów po raz pierwszy wprowadzono do obiegu naukowego, inne otrzymały nową interpretację<sup>48</sup>. Całość aktów sejmików nowogródzkiego i wołkowyskiego z lat 1566–1632 jest teraz w trakcie przygotowania do druku<sup>49</sup>.

---

<sup>41</sup> Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie, Instytut Rękopisów Biblioteki Narodowej Ukrainy im. Wiernadskiego w Kijowie, Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. W. Stefanyka.

<sup>42</sup> Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, Biblioteka Akademii Nauk Litwy im. Wróblewskich i Państwowe Archiwum Historyczne Republiki Litwy w Wilnie.

<sup>43</sup> Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Archiwum Główne Akt Dawnych, Biblioteka Narodowa w Warszawie, Archiwum Narodowe w Krakowie, Biblioteka Jagiellońska, Muzeum Narodowe Polski, Biblioteka książąt Czartoryskich, Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, Biblioteka PAN w Kórniku, Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Archiwum Państwowe w Gdańsku, Archiwum Państwowe w Lublinie, Biblioteka Łopacińskich w Lublinie, Archiwum Państwowe w Łodzi, Biblioteka Uniwersytetu Opolskiego.

<sup>44</sup> Archiwum Państwowe Szwecji w Sztokholmie (Svenska Riksarkivet).

<sup>45</sup> Archiwum Państwowe Austrii w Wiedniu, Archiwum Państwowe Styrii.

<sup>46</sup> Biblioteka Narodowa Francji w Paryżu, Biblioteka Polska w Paryżu, Archiwa dyplomatyczne Ministerstwa Spraw Zagranicznych Francji w La Courneuve.

<sup>47</sup> Tajne Archiwum Państwowe Pruskiej Spuścizny Kulturalnej w Berlinie, Archiwum Państwowe Saksonii w Dreźnie.

<sup>48</sup> Kilka akt wydałem m.in. instrukcję sejmiku nowogródzkiego z lat 1587 i 1598, instrukcję sejmiku słonimskiego na sejm 1603 r., fragmenty instrukcji sejmikowych nowogródzkiej i wołkowyskiej na ten sejm, oraz list Zygmunta Augusta, w którym zacytowano uchwałę sejmiku nowogródzkiego z 1568 r. (*Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003); *Instrukcja nowogródzka 1598*, wyd. A. Radaman (2005); List Zygmunta Augusta do wojewody nowogródzkiego Pawła Iwanowicza Sapiehy i do marszałka hospodarskiego Mikołaja Pawłowicza Sapiehy z poleceniem nadzorowania wybierania podatku na diety Malcherowi Snowskiemu, sędziemu ziemskiemu nowogródzkiemu i Andrzejowi Iwanowiczowi [Charytonowiczowi Obryńskemu], sekretarzowi JKM, dla posłów z powiatu nowogródzkiego na sejm w Lublinie w 1569 r. Lublin, dnia 18 lutego 1569 r., wyd. A. Radaman, w: Radaman 2006/3, s. 154–156; Radaman 2006/1, s. 196–202; List szlachty nowogródzkiej do L. Sapiehy, 14 IV 1599, Nowogródek], wyd. A. Radaman, w: Radaman 2007, s. 86–89; Radaman 2017, s. 237–238, 240–247) i inne.

<sup>49</sup> Akta sejmiku nowogródzkiego z lat 1565–1632 zostali zebrane i przygotowane do edycji przez autora i ś.p. Henryka Lulewicz w ramach grantu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (nr 0057/NPRH2/H11/81/2012) pt.: *Akta sejmikowe Wielkiego Księstwa Litewskiego (1566–1794). Województwo nowogródzkie*, afiliowanego w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN. Zespół badawczy pod kierunkiem prof. Andrzeja Rachuby liczył osiem osób i pracował w czterech dwuosobowych zespołach, z których każdy zespół przygotował zestaw dokumentów z kolejnych okresów funkcjonowania tamtejszego sejmiku w układzie chronologicznym (prof. Andrzej Rachuba i dr. Diana Konieczna (1633–1696), mgr. Przemysław P. Romaniuk i dr. hab. Andrej Macuk (1697–1733); 1697–1763; dr. Adam Danilczyk i mgr. Andrzej Haratym (1764–1794)) (K. Łopatecki, *Edycje akt sejmikowych, Edycje źródłowe akt sejmikowych: przeszłość — teraźniejszość — przyszłość*, MHI, t. 14, 2015, z. 2, s. 32; W. Filipczak, *Instructions for the deputies of the Grand Duchy of Lithuania for the Great Diet Remarks on the new Lithuanian source edition* (Rev.: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos (1788–1790)*, par. R. Jurgaitis, A. Stankevič, A. Verbickienė, UAB „Vita Litera”, Vilnius 2015, ss. 436), „Review of Historical Sciences”, 2017, vol. 16, nr 3, s. 301; Rachuba 2022, s. 354–356. Akta sejmiku wołkowyskiego z lat 1566–1697 zostali zebrane i opracowane przez autora w ramach grantu NCBR „Solidarni z naukowcami” nr N/1/ASPW/06/202 pt. *Akta sejmikowe powiatu wołkowyskiego z lat 1569–1763* (2022–2023, kierownik — dr hab. Andrej Macuk (IH PAN).

Wszelako nie udało się znaleźć oryginałów akt sejmikowych z terenu województwa nowogrodzkiego z okresu wcześniejszego niż rok 1587 i akt sejmików elekcyjnych wcześniejszych niż rok 1632. Braki w zebranym materiale nie pozwalały przede wszystkim na analizę funkcjonowania zjazdów elekcyjnych, dlatego luki postanowiliśmy uzupełnić informacjami z akt nominacyjnych na urzędy elekcyjne z Metryki Litewskiej<sup>50</sup>.

Inne materiały wiążące się bezpośrednio lub pośrednio z problematyką sejmików przedsejmowych i relacyjnych to uniwersały, legacje i listy królewskie do senatorów i sejmików; listy senatorów do sejmików; korespondencja uczestników tych zjazdów<sup>51</sup>. Oprócz materiałów o charakterze urzędowym, jakimi są uniwersały i legacje, wykorzystano także korespondencję głównie z działów IV, V i X warszawskiego Archiwum Radziwiłłów w AGAD, Biblioteki Raczyńskich, Biblioteki PAU i PAN w Krakowie, Biblioteki ks. Czartoryskich i in. Sporo danych na temat funkcjonowania sejmików województwa nowogrodzkiego zawierają pamiętniki.

Archiwalia, na których oparta jest praca, nie wyczerpują jednak bazy źródłowej potencjalnie przydatnej do badań nad sejmikami. Można ją poszerzyć o archiwa podworskie, kroniczki rodzinne i inne źródła, które możemy włączyć do grupy egodokumenci. Ze względu na czasochłonność kwerendy z jednej strony i ograniczenia czasowe z drugiej, nie zdecydowałem się na przeprowadzenie szerokich badań w tych typach akt archiwalnych.

W cytatach pochodzących ze źródeł rękopiśmiennych polskich zastosowano zasady modernizacji pisowni zgodnie z instrukcją wydawniczą Kazimierza Lepszego<sup>52</sup>.

---

<sup>50</sup> Metryka Litewska (Archiwum kancelarii państwowej Wielkiego Księstwa Litewskiego) jest przechowywana w Rosyjskim Państwowym Archiwum Akt Dawnych w Moskwie (zespół 389). Korzystaliśmy z ksiąg Metryki w RGADA i z ich kopii (mikrofilmów), które zinwentaryzowano jako zespół *Літоўская Метрыка* w Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Mińsku (NGABM). Numeracja, przechowywanych w tym archiwum kopii ksiąg odpowiada moskiewskiej. Zob.: P. Grimsted Kennedy, „The Lithuanian Metrica” in *Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania: Including An Annotated Edition of the 1887 Inventory Compiled by Stanisław Ptaszycki (with the collaboration of Irena Sułkowska-Kurasiowa)*, P. Kennedy Grimsted, Cambridge Massachusetts: President and Fellows of Harvard College 1984; А. Рыбаков, *Общее делопроизводство в центральном аппарате государственного управления Великого княжества Литовского в XVI в.*: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.09; 05.25.02, Минск 1999.

<sup>51</sup> Dokładne dane o powyższych źródłach podane zostaną w rozdziałach poświęconych sejmikom przedsejmowym i relacyjnym.

<sup>52</sup> Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku, red. K. Lepszy, Wrocław 1953, s. 31–33.



W cytatach pochodzących ze źródeł rękopiśmiennych ruskich (starobiałoruskich) zastosowano transliterację liter cyrylicznych (ш = ś, ч = č, h = ch, ect.).

Pełny przegląd wykorzystanych archiwaliów znajduje się w pierwszym rozdziale rozprawy, a wykaz wykorzystanych źródeł rękopiśmiennych i drukowanych zawiera bibliografia zamieszczona na końcu pracy.

### **Metody badawcze**

Praca napisana w paradygmacie historyczno-prawnym, zatem analizowałem przede wszystkim instytucje oraz akty normatywne, co jednak poszerzone zostało o badania prozopograficzne, ekonomiczne i społeczne. Za uchwałami i decyzjami sejmiku stoją bowiem przedstawiciele rodzin i domów szlacheckich, rodów magnackich, zróżnicowanych religijnie (bardzo silne było tam wyznanie ewangelicko-reformowane), społecznie, ekonomicznie, mających różne oczekiwania i dążenia. Ponadto badaniu poddane zostały wydarzenia precedensowe, które odegrały znaczącą rolę w kształtowaniu systemu prawno-politycznego Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Badania nad historią parlamentaryzmu i samorządu szlacheckiego województwa nowogródzkiego zrealizowałem za pomocą tradycyjnych metod badań. Na podstawie zasad klasyfikacji i typologii przyjętych w badaniach nad sejmikami Rzeczypospolitej (zapoczątkowanych przez Adama Lityńskiego oraz Stanisława Płazę) wyselekcjonowałem i usystematyzowałem źródła niezbędne do zbadania tematu, przeprowadzając krytykę źródła wewnętrzną i zewnętrzną (która w badaniach nad sejmikami ma niebagatelne znaczenie), a także dokonałem klasyfikacji zjazdów szlacheckich województwa.

Dobór metod badawczych był uzależniony od rodzaju analizowanych materiałów źródłowych. Dokumentację o charakterze prawno-ustrojowym w postaci Statutów litewskich z lat 1566 i 1588, uchwał (konstytucji) sejmowych i uchwał zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, zarządzeń i innych aktów normatywnych zbadano, stosując metodę prawno-historyczną. Przeanalizowano zarówno terminologię prawniczą, jak i stopień stosowania prawa. Różne aspekty organizacji i działalności zjazdów szlacheckich i sejmików województwa regulowały normy prawa pisanego i zwyczajowego. W związku z powyższym istotną rolę odgrywało również

przestudiowanie, jak na kształtowanie zwyczajowego prawa litewskiego i ustawodawstwa wpłynęły inne czynniki pozaprawne, zwłaszcza polityczne, ekonomiczne, ideowe i społeczne.

W pracy doktorskiej zastosowałem metody: historyczno-genetyczną i systemowo-strukturalną (w badaniu ewolucji systemu organów szlacheckiego samorządu i systemu parlamentarnego Rzeczypospolitej), problemowo-chronologiczną i narracyjną / historyczno-opisową (w opisanu dziejów samorządu szlacheckiego oraz treści obrad sejmików), porównawczo-historyczną (wykorzystana do analizy podobnych instytucji w różnych regionach oraz do wyjaśnienia treści i charakteru działalności zgromadzeń szlacheckich na różnych etapach rozwoju historycznego, identyfikując cechy wspólne i wyróżniające poszczególne etapy ich ewolucji).

Dla zbadania struktur elit powiatowych (w tym składu prezentacji sejmikowej na sejmy i zjazdy stanów, deputatów do Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego, elektów na urzędy i urzędników ziemskich i grodzkich) wykorzystano metodę systemowo-strukturalną, a także elementy metod statystycznych i prozopograficznych (m.in. podczas badań pokrewieństwa i więzi patronalno-klientalnej między uczestnikami szlacheckich zgromadzeń). Metodę prozopograficzną stosowano także przy badaniu sposobów mobilności społecznej przedstawicieli elit powiatowych, realizacji ich aspiracji, a także przy badaniu sposobów przeprowadzania przez nich działań politycznych.

Dla prowadzenia badań prozopograficznych i weryfikacji danych ze źródeł rękopiśmiennych szeroko zostały zastosowane w rozprawie metody pomocniczych dyscyplin historycznych (paleografii, genealogii, sfragistyki, heraldyki, chronologii itp.).

### **Publikacje wyników badań i ich aprobacja.**

Na temat związany z rozprawą doktorską dotychczas opublikowałem około 40 artykułów i materiałów w białoruskich i polskich czasopismach naukowych i zbiorach artykułów naukowych. Wydano również prezentowanych przeze mnie 15 referatów i tez referatów w materiałach konferencji naukowych, kilku rozdziałów w monografiach zbiorowych. Oczywiście w całej pracy wykorzystywałem te publikacje, podobnie jak

napisane przeze mnie hasła dla wydawnictw encyklopedycznych<sup>53</sup>. Opublikowałem szereg publikacji w wydawnictwach popularnonaukowych<sup>54</sup> oraz teksty stworzone na potrzeby dydaktyczne<sup>55</sup>. Większość publikacji kandydata na temat dysertacji jest dostępna do wglądu w Internecie na platformie academia.edu (data dostępu — 29.09.2025; tryb dostępu —

<https://uwb.academia.edu/AndrejRadaman>

Pełny wykaz publikacji — <https://orcid.org/0000-0002-7211-124X>

<https://scholar.google.com/citations?user=gt5z4lQAAAAJ>

Materiały i wnioski z badań nad tematem rozprawy zostały wykorzystane jako podstawa referatów i komunikatów przedstawionych na ponad 70 konferencjach naukowych, kongresach i sympozjach, w tym ponad 50 międzynarodowych.

### **Struktura i zakres rozprawy**

Struktura rozprawy zdeterminowana charakterem badań, podporządkowana ich celom i założeniom i składa się z wykazu skrótów, wstępu (ogólnego opisu pracy), pięciu rozdziałów części głównej, zakończenia, aneksów i bibliografii.

W rozdziale I opisano źródła i aktualny stan badań nad tematem.

Rozdział II ukazuje podział administracyjny województwa nowogródzkiego, zasady organizacyjne, podstawy prawne, funkcje i istotne aspekty ewolucji sejmików nowogródzkich, słonimskich i wołkowyskich.

Rozdział III omawia skład uczestników sejmików, elit powiatowych województwa nowogródzkiego oraz powiązania klientalne między przedstawicielami

---

<sup>53</sup> А. Радаман, *Сенат Рэчы Паспалітай, Сойм, Соймік, Соймік галоўны*, w: *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 6, кс. 1, Мінск 2001, s. 287–289, 375–380, 383–385; idem, *Сенат [Рэчы Паспалітай]*, w: *Беларуская Энцыклапедыя*, т. 14, Мінск 2002, s. 325; idem, *Сойм, Соймік*, w: *Беларуская Энцыклапедыя*, т. 15, Мінск 2002, s. 77; idem, *Ваявода, Віленскі прывілей 1565 г., Галоўны з’езд ВКЛ*, w: Вялікае Княства Літоўскае: *Энцыклапедыя*: у 3 т., т. 1, Мінск 2005, s. 397–399, 404–405, 434–435, 487–489; idem, *Сенат, Сойм, Соймік, Соймік галоўны*, w: Вялікае Княства Літоўскае: *Энцыклапедыя*: у 3 т., т. 2, Мінск 2006, s. 176–177, 563–566, 606–611, 615–618.

<sup>54</sup> *Беларусь: Народ. Государство. Время*, ред.: А. Коваленя [и др.], Минск 2009, s. 74–81; Судебный исполнитель на страницах истории (середина XVI века – начало XXI века), Витебск 2018, s. 6–28 i inne.

<sup>55</sup> *История органов внутренних дел Беларуси*, А. Вишневский [и др.], под ред. А. Вишневого, Минск 2010, s. 7–14; *История органов внутренних дел Республики Беларусь*. Учебное пособие для учреждений высшего образования, Минск 2015, s. 4–9 i inne.

szlachty powiatowej, urzędnikami centralnymi państwa i możnowładcami, jako uczestnikami posiedzeń sejmikowych.

Rozdział IV ukazuje funkcje i kierunki działalności sejmików i innych zjazdów, mechanizmy interakcji między grupami politycznymi, wyznaniowymi i lokalnymi „statystami”, które wpłynęły na opracowywanie instrukcji i podejmowanie uchwał na sejmikach, sposoby i opcje mobilności społecznej przedstawicieli elit powiatowych. Przedstawiono główne cechy organizacji sejmików, które były włączone w system parlamentarny Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej (przedsejmowych i relacyjnych), zjazdów powiatowych (sejmików) poprzedzających główne zjazdy stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego (konwokację), sejmików związanych ze sprawowaniem wymiaru sprawiedliwości (elekcyjnych, deputackich i przedkonwokacyjnych („kapturowych”)) oraz innych sejmików i zjazdów niewłączonych w system parlamentarny i sądowy. Tu też opisano metody realizacji aspiracji (politycznych i „zawodowych”) przedstawicieli elit powiatowych, sposoby prowadzenia przez nich określonych działań politycznych. Omówiono też stosunek szlachty różnych powiatów województwa wobec ustawodawstwa, polityki wewnętrznej i zagranicznej.

W rozdziale V zdefiniowałem kompetencje i scharakteryzowałem główne kierunki działalności sejmików i zjazdów województwa jako instytucji szlacheckiego samorządu w powiatach.

W załącznikach umieściłem spis sejmików poselskich i relacyjnych powiatów województwa nowogródzkiego, w tym wykaz marszałków i dyrektorów sejmików, posłów na sejmy Rzeczypospolitej, posłów na główne zjazdy stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, posłów króla na sejmiki, zjazdów rokoszowych, akt ograniczenia powiatu nowogródzkiego i wybrane akta sejmikowe. Wobec edycji w 2024 r. spisu urzędników nowogródzkich, którego jestem współautorem<sup>56</sup>, zrezygnowałem z umieszczenia takiego zestawienia w pracy.

---

<sup>56</sup> *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: spisy*, t. VI: *Ziemia nowogródzka i województwo nowogródzkie XV–XVIII wiek*, red. Andrzej Rachuba, oprac. Henryk Lulewicz, Tomasz Jaszczołt, Andrej Radaman, Andrzej Rachuba, Przemysław P. Romaniuk, Andrej Macuk, Adam Danilczyk, Andrzej Haratym, Warszawa 2024. 524 s. <https://rcin.org.pl/publication/281586>.

## ROZDZIAŁ I

### ŹRÓDŁA I STAN BADAŃ

#### 1.1. Źródła

Podczas przygotowywania niniejszej rozprawy doktorskiej i opublikowanych artykułów na ten temat, wykorzystano bardzo zróżnicowaną bazę źródłową – źródła zarówno publikowane jak i rękopisy.

Do pierwszej grupy wykorzystanych przez nas źródeł należy zaliczyć akty normatywne. Podstawowymi są akty prawa stanowionego Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej: przywilej ziemski wileński z 1565 r., II i III Statuty Litewskie z lat 1566 i 1588 r., Artykuły henrykowskie, uchwały sejmów Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej (konstytucje, recesy, uniwersały podatkowe), a także uchwały głównych zjazdów stanów i sejmiku głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Pierwszym aktem, który przewidywał utworzenie sejmików przedsejmowych, był przywilej ziemski wileński z 30 grudnia 1565 r.<sup>57</sup>. Normy Statutów 1566<sup>58</sup> i 1588 r.<sup>59</sup>, będących w swojej istocie aktami kodyfikacji prawa ziemskiego (ogólnopaństwowego) Wielkiego Księstwa Litewskiego, jak również normy uchwał sejmowych z 1567 i 1568 r. określały skład, kompetencje i funkcje sejmu walnego, sejmiku głównego, sejmików przedsejmowych (poselskich) i posejmowych (relacyjnych). Naukową publikację uchwał sejmu Wielkiego Księstwa Litewskiego z lat 1565–1568 zrealizowali w 1897 r. Mitrofan Downar-Zapolski<sup>60</sup> i w 1914 r. Iwan Łappo<sup>61</sup>, a uchwał głównego zjazdu stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego i innych zjazdów państwowych — w latach 2006–2009

---

<sup>57</sup> AGAD, ZDP, nr 7772, k. 1-v. Tekst tego przywileju po raz pierwszy opublikował Iwan Iwanowicz Grigorowicz w 1848 r. za kopią urzędową, wpisaną do ksiąg Metryki Litewskiej (*Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией*, t. III (1544–1587), сост. и ред. И. Григорович, Санкт-Петербург 1848, nr 38, s. 138–139). v.: И. Якубовский, *Земские привилегии Великого княжества Литовского*, cz. 1: *Критический разбор текстов общеземских привилегий*, „Журнал Министерства народного просвещения”, 347, 1903, nr 4, s. 275, 278.

Publikacja oryginału i kopii wierzytelnej według zasad współczesnej archeografii razem z opracowaniem — Віленскі земскі прывілей 1565 г. вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста, wyd. Андрэй Радаман, „Беларускі гістарычны агляд”, 12, 2005, сш. 1–2 (22–23), s. 154–158 (dalej: *Vilenski ziemski pryvilej 1565*, wyd. A. Radaman (2005)), artykuł wstępny — ibid. s. 132–154.

<sup>58</sup> II Statut Litewski [1566], BKóm., rkps. 818, k. 1–181; [1855], s. 1–242; [1900]; [2003].

<sup>59</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II (tłumaczenie 90. XVI w.); [1614]; [1989].

<sup>60</sup> DMAMJ, t. 1, s. 160–204, 449–505.

<sup>61</sup> RIB XXX, kol. 342–538.

Henryk Lulewicz<sup>62</sup>. Uchwały sejmowe (konstytucje)<sup>63</sup>, osobne protestacje i uniwersały poborowe sejmu Rzeczypospolitej z lat 1569–1632 opublikowali Wacław Uruszcak, Stanisław Grodziski, Irena Dwornicka, Marcin Kwiecień i Anna Karabowicz w wydaniu „Volumina Constitutionum” w latach 2005–2013<sup>64</sup>.

Ważnymi źródłami dokumentalnymi dla zrozumienia zasad zwoływania i trybu działania sejmu i sejmików są listy sejmowe (uniwersały), które zawiadamiały szlachtę o zwołaniu sejmu walnego i sejmików<sup>65</sup>, a także listy króla do senatorów duchownych (biskupów)<sup>66</sup>, senatorów świeckich (panów rad)<sup>67</sup>, książąt, panów, marszałków, urzędników ziemskich i dworskich<sup>68</sup>; instrukcje monarchy dla posłów na sejmiki (legatów), w których wielki książę przedstawiał sejmikom najważniejsze kwestie polityki wewnętrznej i zagranicznej, wyrażał swoje stanowisko wobec problemów planowanych do omówienia na sejmie (tzw. „nauki” i „zleceńja”)<sup>69</sup>; listy i kredensy („listy wieruszcij” [wierzytelne]) dla posłów monarchy na sejmiki<sup>70</sup>.

<sup>62</sup> AZS WKL, t. I-II, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2006, 2009.

<sup>63</sup> S. Grodziski, Sejm dawnej Rzeczypospolitej jako najwyższy organ ustawodawczy: konstytucje sejmowe — pojęcie i próba systematyki, CPH, t. XXXV, 1983, z. 1, s. 163–175; J. Jędruch, Constitutions, elections, and legislatures of Poland 1493–1993: a guide to their history, New York 1998, v, 487 s.; idem, Publication of the Records of the Seyms and Seymiks of Poland, PER, vol. 9, 1989, s. 47–54; idem, Constitutional Devices for Blocking the Rise of Absolutism in Seventeenth-Century Poland, PER, vol. 10, 1990, s. 157–164; O. Вінниченко, Конституції сеймів 1576–1647 років як джерело до історії організації діяльності сеймиків у Речі Посполитій, w: До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя, ред.: І. Гирич, Я. Грицак, М. Крикун [та ін.], t. II, cz. 3, Київ Львів 2005, s. 229–266.

<sup>64</sup> VC, t. II, vol. 1, Warszawa 2005; t. II, vol. 2, Warszawa 2008; t. III, vol. 1, Warszawa 2010; t. III, vol. 2, Warszawa 2013.

<sup>65</sup> Przykładowo — Uniwersał Zygmunta III do szlachty powiatu nowogrodzkiego o zwołaniu sejmu i sejmików, Osieck 20 września 1625 r. (RNB, F. 971, AD, nr 321/2, nr 92, k. 1). v.: RIB XXX, nr 101, kol. 838–841; Łappo 1911, aneks, s. 64–66 (29 IV 1577), 140–141 (8 XI 1586); Ferenc 2008, s. 385; Rachuba 2013, s. 17.

<sup>66</sup> Przykładowo — List (Uniwersał) Stefana Batorego do biskupa wileńskiego i administratora Inflant kardynała Jerzego Radziwiłła w sprawie zwołania sejmu walnego w Warszawie 15 I 1585 r., sejmiku w Wilnie na 3 XII 1584 r. oraz sejmiku generalnego w Wołkowysku na 17 XII [Grodno, 23 X 1584 r.], Or. RNB, f. 293, inw. 1, nr 300, k. 1; ASWW, s. 205.

<sup>67</sup> LM 532, s. 32–34; Łappo 1911, aneks, s. 66–70, 99–101.

<sup>68</sup> GDGAM, KPI nr 9219/17 [List Stefana Batorego do panów Jundziłłów o zwołaniu sejmu walnego na 15 I 1585 r., sejmików powiatowych przed nim na 3 XII 1584 r. i sejmiku głównego w Wołkowysku na 17 XII 1584 r., 27 X 1584 r. (or.), 1 k.; BRacz., rkps. 71, 72, 73, 79; Łappo 1911, aneks, s. 97–99, 101–102.

<sup>69</sup> RIB XXX, kol. 878–882; LM 532, s. 34–37; SRP, t. XVIII, s. 348–354 (1584); SRP, t. XXI, s. 87–104; SRP, t. XX, s. 322–331; Łappo 1911, aneks, s. 43–53, 55–63, 104–115; AR, dz. II, Suplement, nr S201<sup>(1)</sup>, nr S254, nr S399; Riksarkivet, Skoklostersamlingen, 3 (övriga bestånd), Extranea, 1, Polska och ryska manuskript och brev, E 8598, k. 14–18 (Instrukcja na sejmiki, Kraków, 21 XII 1605) i inne.

<sup>70</sup> LM 532, s. 30–31; „List wieruszcij posłu do powietu kovienskogo”, 13 VI 1592 r. (ML 282, k. 206v–207); Łappo 1911, aneks, s. 70–71, 102–103, 141–143.

Dokumenty tego typu zostały wprowadzone do obiegu naukowego i gruntownie przeanalizowane w badaniach Macieja Lubawskiego, Iwana Łappę<sup>71</sup> i Andrzeja Rachuby<sup>72</sup>. Niektóre uniwersały, w tym do szlachty nowogródzkiej i wołkowyskiej, a także powiadomienia o ich rozsyłce zostały opublikowane przez Macieja Lubawskiego<sup>73</sup>, Iwana Łappę<sup>74</sup>, Ryszarda Mienickiego<sup>75</sup> i Adolfa Šapokę<sup>76</sup>.

Do następnej grupy źródeł należą właściwe akty sejmikowe (instrukcje dla posłów na sejmy walne Rzeczypospolitej i zjazdy główne Wielkiego Księstwa Litewskiego, uchwały, listy elekcyjne, protestacje i in.), które zachowały się w oryginałach i uwierzytelnionych kopiach tylko częściowo i przechowywane są głównie w II oddziale Archiwum Radziwiłłów w Archiwum Głównym Akt Dawnych<sup>77</sup> (AGAD), w zbiorach rękopisów Biblioteki Narodowej w Warszawie<sup>78</sup>, Biblioteki Książąt Czartoryskich, Biblioteki Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk, Muzeum Narodowego w Krakowie, a także w zbiorach Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Sankt Petersburgu tudzież w zbiorach Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu, w Bibliotece Wróblewskich Akademii Nauk Litwy i in. W Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Mińsku nie odnaleziono oryginałów dokumentów sejmikowych z terenu województwa nowogródzkiego z badanego okresu. Wszystkie wykorzystane przez nas oryginalne akty sejmikowe pochodzą z okresu bezkrólewia 1586–1588 i z czasów panowania Zygmunta Wazy<sup>79</sup>. Lepiej reprezentowane w archiwach są kopie-aktykacje aktów sejmikowych w księgach grodzkich i rzadziej, w

---

<sup>71</sup> Łappo 1911, s. 309–430.

<sup>72</sup> Rachuba 2002, s. 55–59, 77–81.

<sup>73</sup> Lubavskij, LRS, aneks, s. 152–154, 178–179, 183–184, 207–209.

<sup>74</sup> RIB XXX, kol. 817–821, 838–841 (1566); Łappo 1911, aneks, s. 64–66, 140–141.

<sup>75</sup> *Księga Batoriańska*: zbiór dokumentów ku uczczeniu 350-letniej rocznicy zgonu króla Stefana Batorego: wydano na 20-lecie Wskrzeszenia Wszechnicy Wileńskiej, oprac. R. Mienicki, Wilno 1939, s. 4–10.

<sup>76</sup> Šapoka 1938, s. 329–332.

<sup>77</sup> Zob.: M. Kulecki, *Źródła do dziejów polskiego parlamentaryzmu w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych*, w: Piotrków Sejmowy: Materiały z sesji naukowej odbytej 28 stycznia 1994 roku z okazji 500-lecia ukształtowania się Sejmu Polskiego, Piotrków 1995, s. 8–16; idem, *Archiwa dawnej Rzeczypospolitej źródłem do dziejów polskiego parlamentaryzmu*, MHA, t. 5, 1995, s. 41–56.

<sup>78</sup> Zob.: M. Wrede, Katalog źródeł do dziejów sejmów i sejmików I Rzeczypospolitej w zbiorach rękopisów Biblioteki Narodowej, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, 1993, nr 26, s. 25–28.

<sup>79</sup> Instrukcja sejmikowa nowogródzka posłom na sejm elekcyjny 1587 roku pisarzowi wielkiemu Andrejowi Iwanowiczowi Charytanowiczowi [Obryńskiemu], sędziowi ziemskiemu Esifowi Hołowniowi, Michajłowi Kozieńskiemu, Iwanowi Maskiewiczowi, Hrehoremu Unichowskiemu i Bieniaszowi Eśmanowi, Nowogródek, 12 maja 1587 roku (or., AR, dz. II, nr 187, s. 1–6.); publ.: *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003); Instrukcja posłom powiatu słonimskiego na sejm walny warszawski 1609 r. (MNK VIII, rkps. 750-c/1, k. 1–3) i in.

księgach ziemskich sądów różnych powiatów Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także wypisy z tych ksiąg i kopie wykonane bezpośrednio z oryginalnych dokumentów sejmikowych przed ich aktykacją<sup>80</sup>.

Należy zaznaczyć, że oryginalne instrukcje po zakończeniu sejmu nie były przekazywane do archiwum instytucji państwowych, a pozostawały się w archiwach prywatnych posłów sejmowych<sup>81</sup>. Dla tego stan zachowania aktów oryginalnych tego czy innego sejmiku bezpośrednio zależy od koligacji rodzinnych lub klientalnych posłów sejmowych z przedstawicieli rodów magnackich, dzięki czemu instrukcji sejmików częściowo potrafili do archiwów Radziwiłłów, Chodkiewiczów lub Sapiechów razem aktami majątkowymi. W czasie panowania Zygmunta III Wazy akta sejmikowe byli już aktykowane w księgach grodzkich i ziemskich sądów odpowiednich powiatów. Większość ksiąg grodzkich i ziemskich powiatów nowogródzkiego i wołkowyskiego województwa nowogródzkiego z drugiej połowy XVI – pierwszej tercji XVII w. zaginęła w zawieruchach wojennych i podczas pożarów<sup>82</sup>. Z badanego okresu częściowo zachowały się tylko księgi słonimskiego sądu grodzkiego i ziemskiego w Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Mińsku i Rosyjskim Państwowym Archiwum Akt Dawnych (RGADA), w których jednak bardzo rzadko występują aktykacje dokumentów dotyczących działalności zjazdów szlacheckich<sup>83</sup>.

Wyjaśnienie stosunkowo dobrego stanu zachowania akt sejmików powiatów nowogródzkiego, słonimskiego i wołkowyskiego województwa nowogródzkiego leży w tym, że w otrzymaniu ich kopii byli zainteresowani przedstawiciele różnych rodów

---

<sup>80</sup> Instrukcja sejmikowa powiatu nowogródzkiego posłom na warszawski sejm 1598 r., Nowogródek, 21 stycznia 1598 (AR, dz. II, nr 373, s. 1–3); Instrukcja sejmikowa powiatu wołkowyskiego posłom na warszawski sejm 1598 r. Wołkowysk, 19 stycznia 1598 r. (AR, dz. II, nr 401, s. 1–3); Instrukcja sejmikowa posłom powiatu słonimskiego na sejm krakowski 1603 r. Słonim, 11 grudnia 1602 (GStAPK, XX, HA, HBA, H. [Gesandtschaften, Zeitungen und politische Akten; auch Konzepte], Kasten 843, B. [1–4v]; Instrukcja sejmikowa powiatu wołkowyskiego posłom na warszawski sejm 1607 r. (AR, dz. II, ks. 12, s. 335–340); Instrukcja sejmikowa powiatu nowogródzkiego posłom na warszawski sejm 1613 r. Nowogródek (AR, dz. II, nr 597, s. 1–3) i in.

<sup>81</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, ed. A. Radaman (2003), s. 163, 170.

<sup>82</sup> R. Mienicki, *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie w okresie od 1795 do 1922 roku: rys historyczny* (Wydawnictwa Archiwów Państwowych, t. 1), Warszawa 1923, s. 122–125; idem, *Archiwum Akt Dawnych w Witebsku: Centralne archiwum Witebskie: 1852–1903*, Warszawa 1939; idem, *Wileńska Komisja Archeograficzna: (1864–1915) (Rozprawy wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, t. 1, z. 1)*, Wilno 1925; *Inwentarz b. Wileńskiego Archiwum Centralnego: cz. I: № 1–11794*, wyd. Iwan Sprogis (Wydawnictwa Archiwów Państwowych, t. VI) [wydane jako rękopis], Wilno 1929; NGABM, f. 1730, inw. 1, nr 459, 182 k.

<sup>83</sup> NGABM, f. 1737, inw. 1, nr 2, dok. nr 359, k. 258; idem, nr 13, k. 187–188v; idem, nr 18, k. 689-v; nr 20, k. 231v–232v; f. 1785, inw. 1, nr 6, k. 198-v, 259v; idem, nr 11, k. 201v–204 [s. 220–225].



możnowładców, posiadających majątki na terenie województwa, a także agenci państw sąsiednich, którzy informowali swoich monarchów. Dominująca ilość wykorzystanych przez nas materiałów pochodzi właśnie z archiwów Radziwiłłów, a także archiwów Chodkiewiczów i Sapiechów, i tylko w niewielkim stopniu z archiwów średniej szlachty, które zachowały się gorzej, później też trafiły do archiwów rodów magnackich lub archiwów państwowych. Tak więc, właśnie dzięki sumiennemu podejściu do swoich obowiązków klientów i partnerów nieświeskich i birżańskich Radziwiłłów, Chodkiewiczów i Sapiechów, którzy przesyłali kopie instrukcji i uchwał swoim patronom, a także dzięki agentom innych państw, istnieje możliwość zbadania ich treści. Należy podkreślić, że instrukcje sejmikowe mają znaczną wartość naukową, ponieważ zawierają inicjatywy ustawodawcze i nakazy regionalnych korporacji szlacheckich, których realizacji mieli się domagać sejmikowi posłowie na sejmikach głównych, zjazdach głównych Wielkiego Księstwa Litewskiego i sejmach walnych Rzeczypospolitej.

Analiza wymienionych dokumentów pozwoliła określić stosunek regionalnych elit politycznych do aktualnych problemów życia społeczno-politycznego kraju, polityki wewnętrznej i zagranicznej, prześledzić zmiany w stosunku senatorów, zamożnej, średniej i drobnej szlachty do inicjatyw monarchy<sup>84</sup>. Analiza porównawcza instrukcji sejmikowych i konstytucji sejmów walnych umożliwiła ukazanie, jak podczas omawiania najistotniejszych problemów społeczno-politycznych i ekonomicznych Rzeczypospolitej uwzględniano stanowisko szlachty powiatów województwa nowogródzkiego, które inicjatywy ustawodawcze i postulaty, zawarte w instrukcjach poselskich, zostały w procesie działalności prawodawczej sejmupoparte, a które – odrzucone<sup>85</sup>. Oprócz

---

<sup>84</sup> Jako źródła instrukcje sejmików szlacheckich są cenne przez to, że rejestrowały oficjalne stanowisko szlachty całego województwa lub powiatu niemal w każdej z postawionych przez monarchę kwestii (Sahanovič 1995, s. 91).

<sup>85</sup> Zob.: A. Karabowicz, *Prawodawstwo sejmowe i królewskie za panowania Stefana Batorego (1576–1586)*, Warszawa 2022; eadem, *Sejm czy król? Przyczynek do problemu prawodawstwa dla Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Stefana Batorego (1576–1586)*, w: *Świat, Europa, Mała ojczyzna: studia ofiarowane prof. S. Grodzkiemu w 80-lecie urodzin*, red. M. Małecki, Bielsko-Biała 2009, s. 189–207; eadem, *Sprawy sejmowe i dorobek prawodawczy „tempore Conventi Generalia Torunensis A.D. 1576” w świetle Metryki Koronnej*, w: *Krakowskie studia z historii państwa i prawa*, t. 2, Kraków 2008, s. 73–90; H. Wisner, *Kilka uwag o sejmie i konstytucjach sejmowych I połowy XVII wieku*, CPH, t. 22, 1970, z. 2, s. 177–185; idem, *Konstytucje Wielkiego Księstwa Litewskiego w dobie Wazów*, CPH, t. 29, 1977, z. 2, s. 207–218; J. Pietrzak, *Uchwalanie ustaw w latach 1605–1623*, A UW-H, nr 477, 1979, Historia, t. 31, s. 21–25; idem, *Nabożeństwo na rozpoczęcie sejmupoparcia w XVI–XVII wieku*, „Sobótka”, R. 51, 1996, nr 1–3 [O nowożytnym Polsce i Europie, prace ofiarowane K. Matwijowskiemu w 60 rocznicę urodzin, red. S. Ochmann-Staniszevska], s. 47–53; idem, *Sejm Rzeczypospolitej: tradycja i współczesność: kompetencje, procedury, zwyczaje*, 2 wyd. uzup. Warszawa 2000, 191 s.; S. Grodzki,

instrukcji dawanych posłom sejmowym, zachowały się pojedyncze instrukcje sejmików dla posłów lub pełnomocnych przedstawicieli powiatów na zjazdy rokoszowe, do monarchy i najwyższych urzędników państwowych, w tym do najbardziej wpływowych senatorów.

Znaczną wartość mają również uchwały (później *lauda*, od łac. *laudum*) sejmików przedsejmowych (poselskich), relacyjnych, deputackich i innych, które ustanawiały normy prawne, obowiązujące na terenie powiatu (województwa) lub deklarowały oficjalne stanowisko szlachty regionu wobec różnych kwestii życia publicznego. Na przykład, uchwały sejmików relacyjnych pozwalają scharakteryzować stosunek szlachty danego powiatu do wyników prac sejmu i działalności posłów sejmowych.

Protestacje sejmikowe pozwalają zrozumieć przyczyny sprzeciwu tych czy innych grup szlachty wobec wyboru określonych osób na deputatów Trybunału czy posłów sejmowych, a także dostrzec istotę sprzeciwu regionalnych korporacji powiatowych wobec ustanowienia określonych podatków, wydatków na potrzeby wojskowe, zrozumieć przyczyny krytyki działań poszczególnych poborców i przedstawicieli władz wojskowych<sup>86</sup>.

---

Sejm dawnej Rzeczypospolitej jako najwyższy organ ustawodawczy: konstytucje sejmowe – pojęcie i próba systematyki, CPH, t. 35, 1983, z. 1, s. 163–175; K. Baran, Procedure in Polish-Lithuanian parliaments from the 16th to 18th centuries, PER, 22, 2002, s. 57–70; W. Kaczorowski, Udział króla w stanowieniu prawa na sejmach Rzeczypospolitej od końca XV w. do pierwszej połowy XVII w.: w 500 rocznicę uchwalenia konstytucji Nihil novi, Historia prawa w służbie sprawiedliwości: materiały z I Opolskiego Colloquium Prawno-Historycznego, red. P. Sadowski, S. Szymański, Opole 2006, s. 13–28; H. Suchojad, Aktywność ustawodawcza szlachty sandomierskiej w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. Wybrane problemy, w: Lokalne społeczności a konstytucje i uchwały sejmowe: z dziejów parlamentaryzmu między Wisłą a Pilicą, red. J. Muszyńska, J. Pielas, Kielce-Warszawa 2008, s. 57–80; I. Lewandowska-Malec, Sejm walny koronny Rzeczypospolitej Obojga Narodów i jego dorobek ustawodawczy (1587–1632), Kraków 2009; eadem, Król w sejmie walnym: wybrane zagadnienia procedury legislacyjnej na przełomie XVI i XVII wieku, w: O prawie i jego dziejach księgi dwie: studia ofiarowane prof. A. Lityńskiemu w 45-lecie pracy naukowej i 70-lecie urodzin, red. M. Mikołajczyk [et al.], Białystok Katowice 2010, ks. 1, s. 275–284; eadem, Rola instrukcji sejmikowych w procedurze ustawodawczej sejmów walnych w latach 1587–1632: na przykładzie koronnych województw górnych, w: Świat, Europa, Mała Ojczyzna: studia ofiarowane prof. S. Grodzkiemu w 80-lecie urodzin, red. M. Małecki, Bielsko-Biała 2009, s. 235–263; eadem, Rola legacji i propozycji królewskiej w procedurze ustawodawczej na sejmach walnych koronnych za panowania Zygmunta III Wazy, w: Krakowskie studia z historii państwa i prawa, t. 2, red. W. Uruszczak, D. Malec, Kraków 2008, s. 91–119; eadem, Sejmy nadzwyczajne w dziejach polskiego parlamentaryzmu, „Studia z dziejów państwa i prawa polskiego”, t. 10, 2007, s. 51–62; eadem, Sejmy rozerwane i zerwane w XVII stuleciu, „Studia z dziejów państwa i prawa polskiego”, t. 12, 2009, s. 125–133; eadem, Sejmy walne w latach 1588–1598 i ich dorobek ustawodawczy, „Prawo i Społeczeństwo”, R. 5, 2005, nr 4, s. 95–110; H. Olszewski, Funkcjonowanie sejmu w dawnej Rzeczypospolitej, CPH, t. 35, 1983, z. 1, s. 149–162.

<sup>86</sup> Protestacja sejmiku relacyjnego przeciwko uchwałom sejmu nadzwyczajnego 1613 r., Nowogródek 21 stycznia 1614 r. K (wierzytelne) LMAVB, F. 16–98, k. 11-v; AR, dz. II, nr 599, s. 1-3 (wypisy z grodu nowogródzkiego z 23 stycznia 1614 r.); K<sub>2</sub>: BN PAU-PAN, rkps. 377, s. 243-244; K<sub>3</sub>: AR, dz. II, nr 599, s. 5-6 i in.

Bardzo rzadkimi źródłami świadczącymi o działalności elekcyjnych zjazdów szlacheckich są oficjalne listy elekcyjne<sup>87</sup>. Informowano w nich monarchę o wynikach wyborów kandydatów na wakujące urzędy powiatowe, podawano nazwiska, imiona i urzędy elektów, a czasami zamieszczano również informację o „zalecaniu” pożądanej kandydatury. Znaczna część podobnych oryginalnych listów z 2. połowy XVII – XVIII w. zachowała się w składzie Metryki Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jedyny odnaleziony oryginalny list elekcyjny szlachty nowogródzkiej do monarchy z badanego okresu, datowany na 20 kwietnia 1632 r., przechowywany jest w Archiwum Państwowym Królestwa Szwecji w Sztokholmie i jest przeze mnie przygotowany do druku<sup>88</sup>. Niektóre informacje z listów elekcyjnych czasami trafiały do przywilejów nominacyjnych, które w kopiach zachowały się w księgach archiwum kancelarii państwowej Wielkiego Księstwa Litewskiego i w księgach aktowych sądu ziemskiego i grodzkiego powiatu słonimskiego. Kredensy („listy wierzytelne”), które wydawano w badanym okresie posłom na sejmy i deputatom Trybunału z województwa nowogródzkiego, nie zostały odnalezione w archiwach.

Praca nad publikacją poszczególnych dokumentów sejmikowych Wielkiego Księstwa Litewskiego rozpoczęła się już w XIX w.<sup>89</sup> Antoni Prochaska, który przepisał z VIII i XVII tomów zbioru dokumentów historycznych biblioteki Wandalina Pusłowskiego liczne instrukcje sejmików z XVII w. (w tym ponad 10 instrukcji sejmików powiatów województwa nowogródzkiego<sup>90</sup>) i planował ich naukowe opracowanie, opublikował w 1892 r. tylko jedną z nich, a mianowicie instrukcję szlachty powiatu słonimskiego dla posłów na sejm 1605 r.<sup>91</sup> Po kilku latach Eugeniusz Barwiński i Witold

<sup>87</sup> Radaman 2004/3, s. 99–104.

<sup>88</sup> List szlachty nowogródzkiej do króla Zygmunta III z Nowogródka, 20 kwietnia 1632 r. (or.) (Riksarkivet, Extranea-samlingen, [Extranea], IX, Polen, a. Handlingar och brev, 3. Till Sverige under Karl X Gustavs krig förda polska arkiv, tidigare förvarade i Oxenstiernska arkivet på Tidö, vol. 90 [SE/RA/2415/IX a.3./90], [teka] „T”, *Diverse personer till Sigismund III*, nr 1, k. 1-v).

<sup>89</sup> AVAK, t. II, s. 149–154, t. VIII (1875), s. 331–337 i in.

<sup>90</sup> LwNNBU im. Stefanyka, f. 103, Archiwum Sapiechów z Krasieczyna (Archiwum Krasieczyńskie), dz. VI: Teki materiałów Sapieżyńskich, t. 149, teka Prochaski, VII, Materiały z lat 1604–1692 (m. in. instrukcje sejmikowe Wielkiego Księstwa Litewskiego).

<sup>91</sup> ADS, nr 537, s. 435–438. Instrukcja sejmiku słonimskiego w Dziwiątkowiczach z dnia 9 grudnia 1604 r. dana posłom na sejm: Janowi Mieleszce i Mikołajowi Tryźnie. Dokument pochodził ze zbiorów Wandalina Pusłowskiego (Biblioteka Wandalina Pusłowskiego, t. VIII). Obecnie ta kopia instrukcji przechowywana jest w Bibliotece Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie (BN PAU-PAN, rkps. 365, nr 4, k. 14-15). Inna kopia instrukcji znajduje się w Tekach Adama Naruszewicza, w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie (BCzart., rkps. 99, nr 258, s. 853–856). Kopia przepisana ręką K. Aviżonisa – LMAVB, F. 206-145, s. 4–10.

Nowodworski wprowadzili do obiegu naukowego jeszcze kilka instrukcji sejmikowych litewskich z badanego okresu, ale żadna z nich nie pochodziła z terenu województwa nowogródzkiego<sup>92</sup>. Dla naszego badania ważnym źródłem są po raz pierwszy opublikowane przez Barwińskiego z rękopisu Biblioteki Sztabu Generalnego w Sankt Petersburgu wota posłów sejmowych, którzy byli uczestnikami sejmiku głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego w Słoniemiu<sup>93</sup>.

W roku 1908 lwowski badacz Iwan Krypjakiewicz w zbiorze dokumentów dotyczących historii kozactwa zamieścił fragment instrukcji sejmikowej dla posła powiatu nowogródzkiego do monarchy z 13 grudnia 1602 r. z Biblioteki ks. Czartoryskich<sup>94</sup>, a także szereg innych dokumentów charakteryzujących stosunek szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej w końcu XVI – 1. tercji XVII w. do ruchu kozackiego.

W 1910 r. Iwan Łappo zauważył, że większość materiałów sejmikowych Wielkiego Księstwa Litewskiego nie została opublikowana, a w 1912 r. wraz z Maciejem Lubawskim i Płatonem Żukowiczem postawił kwestię konieczności osobnego wydania materiałów zjazdów szlacheckich, sejmów i sejmików Litwy historycznej<sup>95</sup>. Zawierucha I wojny światowej nie pozwoliła zrealizować ambitnych planów rosyjskich naukowców.

W czasie międzywojennym tylko badacz litewski Adolfas Šapoka w aneksie do swego doktoratu opublikował kilka instrukcji sejmikowych, lecz nie z sejmików województwa nowogródzkiego<sup>96</sup>.

---

Zob. też: A. Prochaska, *Sejmiki wiszeńskie w czasach trzech elekcji pojagiellońskich*, KH, R. 17, 1903. z. 3, s. 363–404; z. 4, s. 544–595; idem, *Sejmik wobec elekcji i konfederacji*, „Przewodnik naukowy i literacki”, R. 48, 1920, s. 1030–1056; idem, *Wyprawa na Smoleńsk (z listów litewskiego kanclerza r. 1609–1611)*, „Kwartalnik Litewski”, R. 2, 1911, z. 5 (marzec), s. 47–80.

<sup>92</sup> *Postanowienia na sejmiku wilkijskim w ziemi żmudzkiej roku 1576 marca 28 dnia*, wydał W. Nowodworski, KH 16, 1902, nr 1, s. 457–458 (v.: ADŻ, nr 47, s. 137–139); SRP, t. XX, s. 403–415.

<sup>93</sup> *Diariusz obrad sejmiku przedsejmowego w Słoniemiu*, 27–30 I 1597 r., w: SRP, t. XX, s. 419–423. Or.: BN, rkps. III 3085, Materiały do historii polskiej, t. I (ab anno 1503 ad annum 1613) [рукопись Библиотеки Генерального Штаба в Санкт-Петербурге, nr 80-1-8], k. 70–74v [dawna fol. 67–71v, dawna paginacja s. 318–327]) (z nagłówkiem: Wota zjazdu głównego słonińskiego anno 1597; K<sub>2</sub>: BCzart., rkps. 95, s. 7–10 (z błędą datą roczną 1592, brak ostatniej strony); publ.: AZS WKL, t. II, nr. II.10.28, s. 129–132.

<sup>94</sup> MIUK 1908, Kryp’jakevič, s. 101–103.

<sup>95</sup> R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna: (1864–1915)*, Wilno 1925, s. 64–66; Zakrzewski 2000/1, s. 12.

<sup>96</sup> Šapoka 1938, s. 332–333 (instrukcja upicka na konwokację wileńską 1613 r.) i inne; A. Šapoka, *Raštai*, t. 3, Vilnius 2018, s. 344–345, 354–358.

Andrzej Zakrzewski w roku 1995 bardzo sceptycznie oceniał możliwość edycji wybranego sejmiku Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>97</sup>, lecz za 30 lat po tej ocenie badaczom dziejów Litwy historycznej już są dostępne wydawnictwa akt sejmikowych województwa wileńskiego z lat 1566–1655<sup>98</sup>, Żmudzi z lat 1566–1648<sup>99</sup>, powiatu kowieńskiego z lat 1733–1795<sup>100</sup>, i wszystkich powiatów z czasów Sejmu Wielkiego (1788–1790)<sup>101</sup>. W Białorusi od roku 2003 kilkanaście instrukcji sejmikowych Wielkiego Księstwa Litewskiego było opublikowane przez doktoranta, Henadzia Sahanowiča, Witalego Hałubowiča i Andreja Macuka. W Polsce zaś początki nowoczesnych edycji akt sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego zawdzięczamy dr. hab. Henrykowi Lulewiczowi oraz prof. Andrzejowi Rachubie. Pierwszy z tych badaczy w latach 2006–2009 wydał *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego* do których dołożył kilka instrukcji sejmikowych<sup>102</sup>.

Następną grupę źródeł stanowią akty związane z działalnością posłów sejmowych, reprezentujących powiatowe korporacje szlacheckie na sejmach walnych. Odpowiedzi („responsy”) wielkiego księcia na prośby i instrukcje posłów powiatowych są istotnymi źródłami do badania reakcji monarchy i najwyższych urzędników państwowych na żądania szlachty z okresu przez 1569 r. Rejestry posłów sejmowych<sup>103</sup>

<sup>97</sup> Zakrzewski 1995, s. 103.

<sup>98</sup> ASWW, cz. 1 (s. 1-680), cz. 2 (s. 681-1314), oprac. T. Ambroziak i T. Kempa (seria: *Monumenta Magni Ducatus Lithuaniae*), Toruń 2024 (praca naukowa sfinansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2014–2018 (nr rej. 11H 13 0281 82 „Monumenta Magni Ducatus Lithuaniae — przygotowanie edycji unikalnych źródeł do dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego”).

Henryk Lulewicz opublikował na początku XXI wieku dwie wileńskie instrukcje sejmikowe – spis projektu (minutę) instrukcji na sejm 1570 roku i instrukcję na koronacyjny sejm Henryka Walezego z 11 października 1573 roku (*Minuta instrukcji sejmiku wileńskiego przed sejmem 1570 r.* b.m.d.: [Wilno, marzec 1570 r.], wyd. H. Lulewicz, w: *Studia historyczno-prawne: prace dedykowane prof. J. Serecyce w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, red. J. Dorobisz, Wł. Kaczorowski, Opole 2004, s. 178–180; AZS WKL, t. I, nr 8.23, s. 75–81). Jeszcze dwie instrukcje sejmikowe opublikował Henadź Sahanowič, v.: H. Sahanowič, *Vilniaus seimelio instrukcija pasiuntiniamis į 1619 metų abiejų tautų respublikos seimą*, LIM, t. 1, 2008, s. 137–144; Г. Сагановіч, *Інструкцыя паслам Ашмянскага павета на канвакацыйны сойм 1632 г.*, „Беларускі гістарычны агляд” 2007, t. 14, z. 1–2, s. 217–219.

<sup>99</sup> *Źródła do dziejów Żmudzi (1522–1648)*, oprac. E. Saviščevas i J. Drungilas, red. T. Kempa, Toruń 2023, XVIII, 337 s. (praca naukowa sfinansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2014–2018 (nr rej. 11H 13 0281 82 „Monumenta Magni Ducatus Lithuaniae — przygotowanie edycji unikalnych źródeł do dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego”).

<sup>100</sup> Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733–1795, wyd. M. Jusupović, Warszawa 2019.

<sup>101</sup> *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos (1788–1790)*, parengė R. Jurgaitis, A. Stankevič, A. Verbickienė, Vilnius 2015.

<sup>102</sup> AZS WKL, t. I-II, Warszawa 2006-2009.

<sup>103</sup> Radaman, Ferenc 2004, s. 89–107; AR, dz. II, Suplement, nr S412<sup>(2)</sup>, S444 i inne.

i protestacje zawierają bardzo użyteczne informacje o składzie osobowym posłów powiatowych na sejmy walne. Protestacje sejmowe zawierają również informacje o stosunku pełnomocnych przedstawicieli szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego (w tym województwa nowogródzkiego) do aktualnych kwestii polityki wewnętrznej i zagranicznej Rzeczypospolitej<sup>104</sup>. Na przykład, protestacja posłów sejmowych Wielkiego Księstwa Litewskiego przeciwko niechęci sejmu walnego krakowskiego 1603 r. do ukarania żołnierzy koronnych, którzy rozlokowali się na postój w Wielkim Księstwie w 1602 r., została opublikowana przez doktoranta w 2017 r.<sup>105</sup>, a także wraz z św. p. prof. Henrykiem Lulewiczem i dr hab. Karolem Łopateckim przygotowano do druku protestacje posłów sejmowych Wielkiego Księstwa Litewskiego z lat 1576–1626 ze zbiorów AGAD, Biblioteki Kórnickiej, Biblioteki Czartoryskich, Biblioteki Narodowej, GStAPK, LMAVB, LNMMB, NGABM, RNB i RGADA.

Osobną grupę źródeł stanowią listy (przywileje) nominacyjne na urzędy senatorskie i ziemskie powiatowe, które umożliwiły zbadanie składu elit politycznych, ich mobilności społecznej i w pewnym stopniu, relacji patronalno-klientalnych między przedstawicielami możnowładców (w tym największymi feudałami (magnatami)) a szlachtą zamożną, średnią, drobną i najdrobniejszą.

Nieliczne oryginalne przywileje nominacyjne na urzędy ziemskie w województwie nowogródzkim<sup>106</sup>, a także ich oficjalne kopie-aktykacje, zachowane w księgach zapisów i spraw sądowych kancelarii państwowej Wielkiego Księstwa Litewskiego (Metryki Litewskiej), oraz oficjalne listy monarchów do szlachty powiatów

---

<sup>104</sup> LMAVB, F.16-25, k.10-v; ML 277, k. 547v-548; ML 287, k. 107v-108; ML 303, k. 157v-158v; AGAD, zbiór 87, Księgi grodzkie brańskie, nr 18, k. 596v-597, 597v-598; AR, dz. II, nr 348a, nr 3513; AR, II, Supplement, nr S258; BCzart., rkps. 85 (TN), nr 196, s. 843-844; У. Падалінскі, *Соймавыя пратэстацыі як крыніца па палітычнай гісторыі Вялікага Княства Літоўскага ў канцы XVI ст.*, w: *Актуальныя праблемы крыніцазнаўства айчынай гісторыі: матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 450-годдзю віцебскага гарадскога права і 100-годдзю выдання першай кнігі зборніка „Полоцко-Віцебская старіна”*, Віцебск, 6–7 кастрычніка 2011 г.; рэд. А. Дулаў [і інш.], Віцебск 2011, s. 39–43 i inne.

<sup>105</sup> ML 288, k. 389-v; publ.: Radaman 2017 s. 247–252.

<sup>106</sup> AMCh., rkps. 1089, k. 5-v, Przywilej nominacyjny Stefana Batorego dla Hrehorego Tryzny na podkomorstwo słonimskie, 29 czerwca 1583 r. (1583–1603), or.; GDGAM, КП nr 2768, k. 1, Przywilej nominacyjny Stefana Batorego dla Andreja Jundziła na marszałkostwo wołkowyskie, Grodno, 4 kwietnia 1586 r., or.

z informacją o nominacjach były również bardzo cennymi źródłami do badania zjazdów elekcyjnych i kwestii uprawnień marszałków sejmikowych<sup>107</sup>.

Informacje o podatkach lokalnych, uchwalanych na sejmikach, terminach ich wydania, a także czasem nieznane z innych źródeł informacje o składzie osobowym posłów sejmowych i poborców, dostarczają kwity poborców i posłów sejmowych, zachowane głównie w XV i XXIII działach Warszawskiego Archiwum Radziwiłłów, Archiwum Radziwiłłów z Połoneczki i Archiwum Roskiego w Archiwum Głównym Akt Dawnych (AGAD), a także w fondzie Tyszkiewiczów Biblioteki Akademii Nauk Litwy im. Wróblewskich w Wilnie.

Znaczny zasób ważnych informacji zawierają źródła narracyjne. Diariusze sejmów walnych, sporządzone zarówno przez osoby oficjalne jak i prywatne podczas posiedzeń sejmowych i po nich, nie tylko zachowały pewne informacje o wotach senatorów (w tym wojewodów i kasztelanów nowogródzkich, którzy reprezentowali województwo w Senacie Rzeczypospolitej), ale czasami zawierają informacje pomagające zrozumieć, jak dokładnie realizowane były w działalności Izby Poselskiej żądania szlachty powiatów województwa<sup>108</sup>. Niektóre diariusze pozwalają uściślić skład osobowy posłów sejmowych i określić ich stanowisko w kwestiach, które były poddawane pod dyskusję na posiedzeniach sejmów. Dla rozwiązania wyżej opisanych zadań, w badaniu dysertacyjnym wykorzystano zarówno kompletne diariusze, jak i fragmenty diariuszy sejmów Rzeczypospolitej<sup>109</sup>.

<sup>107</sup> GDGAM, KPI nr 2769, k. 1-v, List Stefana Batorego do szlachty powiatu wołkowyskiego o nominacji Andreja Jundziłła na marszałkowstwo wołkowyskie, Grodno, 4 kwietnia 1586 r., or., Radaman 2002, s. 123–126; Radaman 2006/1, s. 127–129.

<sup>108</sup> AR, dz. II, nr 3515, s. 1–11, fragment diariusza sejmów 1595 r. sporządzony przez posła nowogródzkiego Hrehorego Uniechowskiego.

<sup>109</sup> *Zróżdłopisma do dziejów unii Korony Polskiej i Wielkiego Xięstwa Litewskiego*: w 3 cz., drukiem ogłosił A.T. Hr. z Kościelca wojewodzie Działyński, cz. III. Diariusz Lubelskiego Sejmu Unii. Rok 1569, Poznań 1856; Dniwnik Lublińskiego sejmu 1569; М. Коялович, *Люблинская уния или последнее соединение Литовского княжества с Польским королевством на Люблинском сейме в 1569 г.*, Санкт-Петербург 1863, s. 1–87; *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyjaryusze, relacyje, listy i akta z lat 1576–1586*, zebrał i wydał ks. I. Polkowski (Acta historica Res Gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 ad annum 1795, t. XI, Continet Acta Stephani regis 1576–1586, Kraków 1887, s. 285–339; Zbiór pamiętników do dziejów polskich, t. IV, Warszawa 1859, t. IV, 10–39; Diaryusze sejmowe: [cz. I]: 1581, 1681, 1726 r., wyd. A. Pawiński (Teki A. Pawińskiego, t. VI), Warszawa 1900; SRP, t. XVIII, s. 1–321, 333–344; Zbiór pamiętników do dziejów polskich: w 4-ch tt., wydał W.S. Hr. de Broel-Plater, t. II, Warszawa 1858, s. 137–207; SRP, t. XI; Diariusze sejmów koronacyjnych Zygmunta III Wazy 1587/1588 roku, wyd. I. Kaniewska, Kraków 2016; SRP, t. XXI, s. 342–381; K. Hartleb, *Sejm inkwizycyjny r. 1592*, Lwów 1912, 16 s.; AR, dz. II, nr 3515, Diariusz sejmowy sporządzony przez [H.] Uniechowskiego, posła nowogródzkiego [Kraków, 6 II – 21 III 1595] (kopia, język pol.), s. 1–11; SRP, t. XX i wielu innych diariuszy rękopiśmiennych. Vide: Dziemidovič 2021, s. 27.

Wota (przemowy), które wygłaszano na sejmikach, zjazdach głównych Wielkiego Księstwa Litewskiego, sejmikach głównych i sejmach walnych<sup>110</sup> stanowią rzadkie źródło, które pozwala dokładnie określić konkretne stanowisko danej osoby w tej czy innej kwestii poddawanej pod dyskusję. Znane jest krótkie streszczenie przemów posłów sejmowych Wielkiego Księstwa Litewskiego, w tym posłów powiatów województwa nowogródzkiego, na sejmiku głównym, który odbył się 27–30 stycznia 1597 r.<sup>111</sup> w Słonimiu. Diariusze sejmików nowogródzkich, słonimskich i wołkowyskich, podobne do opublikowanych diariuszy sejmiku województwa krakowskiego w Proszowicach z 1584 r.<sup>112</sup> (wydane przez J. Siemieńskiego) i 1587 r.<sup>113</sup> (wydane przez W. Sokołowskiego) nie zostały odnalezione w zbiorach archiwalnych.

Kroniki Macieja Strykowskiego<sup>114</sup>, Marcina i Joachima Bielskich, Reinholda Heidensteina, Łukasza Górnickiego i Pawła Piaseckiego nie zawierają bezpośrednich informacji o działalności sejmików i posłów sejmowych województwa nowogródzkiego na sejmach walnych. Świętosław Orzelski wspomina w jakości posła powiatu nowogródzkiego Malchera Snowskiego<sup>115</sup>.

Pamiętniki i zapiski dziennikowe są reprezentowane przez wspomnienia i notatki nowogródzkiego podsędka Fiodora (Teodora) Michajłowicza Jewłaszewskiego (Jewłaszowskiego) z lat 1546–1604<sup>116</sup>, Hrehorego Pawłowicza Unichowskiego z lat

<sup>110</sup> SRP, t. XVIII, s. 344–348; *Zbiór pamiętników do dziejów polskich*: w 4-ch tt., wydał W.S. Hr. de Broel-Plater, t. IV, Warszawa 1859, s. 1–9.

<sup>111</sup> AZS WKL, t. II, s. 128–132.

<sup>112</sup> J. Siemieński, Diariusz sejmiku proszowskiego przedsejmowego roku 1584, PH, t. XV, 1912, s. 317–332.

<sup>113</sup> Diariusz sejmiku województwa krakowskiego z 1587 roku: trzecie bezkrólewie w Proszowicach, wyd. W. Sokołowski, „Teki Archiwalne”, t. 20 (1987), s. 21–47.

<sup>114</sup> M. Strykowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszystkiej Rusi*: wydanie nowe będące dokładnym powtórzeniem wydania pierwotnego królewieckiego z roku 1582, poprzedzone wiadomością o życiu i piśmach Strykowskiego przez M. Malinowskiego oraz rozprawą o latopiscach ruskich przez [I.] Daniłowicza, pomnożone przedrukiem dzieł pomniejszych Strykowskiego według pierwotnych wydań: w 2 t., Warszawa 1985 (reprint wyd. 1846), t. 2.

<sup>115</sup> Świętosław Orzelski z Borzejowic, *Bezkrólewia ksiąg ośmioro*, czyli *Dzieje Polski*, t. 2, Od zgonu Zygmunta Augusta roku 1572 aż do roku 1576, Petersburg i Mohylew 1856, 250 s.

<sup>116</sup> APR, sygn. 564 [dawna sygnatura 143A], s. 1–56, publ. na podstawie mikrofilmu: „Гістарычныя запіскі” Ф. Еўлашоўскага, wyd. У.М. Свяжынскі, Мінск 1990 (dalej: Jewłaszewski), s. 7–23, 90–122. v.: *The Memoirs of Theodor Jeulaszewski, Assessor of Navahrudak (1546–1604)*, translated and annotated by A. Nadson, „The Journal of Byelorussian Studies”, vol. 1, 1968, nr 4, s. 269–348; M. Siekierski, *Pamiętnikarz Fedor Jewłaszewski (1540 – po 1614) w świetle nowych źródeł*, „Studia Źródłoznawcze: Commentationes”, t. 24, 1979, s. 177–180; idem, *M. Theodore Jeūlašeŭski and his Memoirs*, „The Journal of Byelorussian Studies”, t. 13, 1977, vol. IV, nr 1, s. 5–8; W. Sienkiewicz, *O podsędku nowogródzkim Fedorze Jewłaszewskim raz jeszcze*, „Studia Źródłoznawcze: Commentationes”, t. 28, 1983, s. 207–211; D. Vilimas, *Mykolas Lietuvis ir Teodoras Jevlaševiskis: du požiriūriai į 1564–1566 metų Lietuvos*



1548–1596 (pozostałe w rękopisach)<sup>117</sup>, Pawła Hrehorowicza Unichowskiego z lat 1608–1650 (pozostałe w rękopisach)<sup>118</sup>, Samuela Maskiewicza z lat 1594–1621<sup>119</sup> i Filipa Kazimierza Obuchowicza z lat 1621, 1630–1654<sup>120</sup>, które zawierają informacje o poszczególnych przedsejmowych (poselskich) i deputackich sejmikach nowogródzkich, posłach sejmowych i deputaciech na Trybunał, a także o poszczególnych wojskowych zjazdach popisowych, okazowaniach i zjazdach na rokach i roczkach sądowych, w których wymienieni autorzy brali bezpośredni udział. Podwojewodzi nowogródzki Bieniasz Żdanowicz Krywiec w swojej kronice rodzinnej nie zanotował nic o sejmikach<sup>121</sup>, jako i podkomorzy nowogródzki Adam Chreptowicz w swojej<sup>122</sup>. Pamiętniki starano się przyjmować z ostrożnością, weryfikując ich informacje za pomocą innych źródeł.

Szczególnie ważne miejsce zajmują źródła epistolarne. Przydatnym źródłem do badania mechanizmu zwoływania sejmików i zjazdów elekcyjnych była oficjalna korespondencja wojewody trockiego, a później wileńskiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, zachowana w Archiwum Głównym Akt Dawnych (AGAD), a także inne listy Radziwiłłów, Chodkiewiczów, Sapiehów i Tyszkiewiczów. Ważne dla

---

*Didžiosios Kunigaikštystės teismų reformą* w: Lietuvos valstybė XII–XVIII a.: mokslinis leidinys: straipsnių rinkinys, red.: Z. Kiaupa, A. Mickievičius, J. Sarcevičienė, Vilnius 1997, s. 159–172; Teodoras Jevlašauskis, *Atsiminimai*, parengė ir paaiškinimus parašė D. Vilimas, Vilnius 1998, s. 21–70; Lithuanian Metrica: Investigations in 1991–1996, sudarė Z. Kiaupa ir A. Urbanavičius, Vilnius 1998, s. 238–255; У. Свяжынскі, М. Спірыдонаў, „Успаміны” *Еўлашоўскага па-літоўска*, „Беларускі гістарычны агляд” 5, 1998, z. 1 (8), s. 227–241; Liedke 2004, s. 173, 187–188, 192.

<sup>117</sup> BRacz., rkps 94, s. 341–344; AR, dz. II, nr 187, s. 6; AR, dz. II, nr 3515, s. 1–11; 3. Кіпель, *Беларуская мова як культурна-сацыялагічны фактар: на прыкладзе адной сямейнай хронікі XVI ст.*, w: Нацыянальныя і рэгіянальныя культуры, іх узаемадзеянне, рэд. А. Мальдзіс (Беларусіка-Albaruthenica, 3), Мінск 1994, s. 177–182; eadem, *Беларуская перакладная літаратура XV–XVII ст. як мост паміж Усходам і Захадам*, w: Беларусь паміж Усходам і Захадам: Праблемы міжнацыянальнага, міжрэлігійнага і міжкультурнага ўзаемадзеяння, дыялогу і сінтэзу (Беларусіка-Albaruthenica, 6), ч. 2, рэд. У. Конан і інш., Мінск 1997, s. 175–181; К. Кириченко, *Матеріалы до історії Познаньського кодексу № 94 (Кодексу Рачинських)*, „Ruthenica”, 5, 2006, s. 215–216.

<sup>118</sup> BRacz., rkps 94, s. 337–338; К. Кириченко, op. cit., s. 215–216.

<sup>119</sup> *Pamiętniki Samuela i Bogusława Maskiewiczów (wiek XVII)*, oprac. A. Sajkowski, red. W. Czapliński, Wrocław 1961, s. 91–220. Pamiętnik zawiera informacje na temat sejmików elekcyjnych, poselskich, deputackich i zjazdów na pospolite ruszenie powiatu nowogródzkiego, choć niezbyt dużej ilości. Zob. A. Rachuba, *Uwagi do genealogii Maskiewiczów*, w: Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX w.: studia ofiarowane prof. dr. hab. J. Ochmańskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin, red. G. Błaszczuk i A. Kijas, Poznań 1994, s. 127–132.

<sup>120</sup> *Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707)*, pod. red. A. Rachuby, oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba, Warszawa 2003, s. 209–255; Żojdź 2019, s. 270–271.

<sup>121</sup> BN, rkps 9100, k. 205v–206v.

<sup>122</sup> BCzart., rkps 860, s. 89–103.

badan są listy, które monarcha wysyłał do wpływowych urzędników<sup>123</sup> i listy, które różne osoby wysyłały do uczestników sejmików<sup>124</sup>, a także zbiorowe listy oficjalne, które uczestnicy sejmików wysyłali do monarchy, najbardziej wpływowych senatorów, urzędników i szlachty innych powiatów<sup>125</sup>. Pierwsze podobne listy zostały wprowadzone do obiegu naukowego jeszcze w XIX w.<sup>126</sup>. Pomocna była analiza listów Radziwiłłów do Radziwiłłów<sup>127</sup>, urzędników centralnych państwa (podkanclerza i kanclerza Ostafiego Wołłowicza, podkanclerza i kanclerza Lwa Sapiehy, podkanclerza Jarosza Wołłowicza, wojewody nowogródzkiego Teodora Skumina Tyszkiewicza, wojewody trockiego Aleksandra Chodkiewicza) do poszczególnych przedstawicieli rodu Radziwiłłów<sup>128</sup>, listów uczestników sejmików województwa nowogródzkiego i różnych innych osób do Lwa Sapiehy<sup>129</sup>, listów wojewody nowogródzkiego Teodora Skumina Tyszkiewicza do Lwa Sapiehy<sup>130</sup>, Mikołaja Krzysztofa, Krzysztofa i Janusza Radziwiłłów do Lwa Sapiehy<sup>131</sup>, listów różnych osób do Chodkiewiczów<sup>132</sup>, Aleksandra Ciechanowicza do Jana Stanisława Sapiehy<sup>133</sup>, a także korespondencji Hrehorego Uniechowskiego<sup>134</sup>,

<sup>123</sup> BRacz., rkps. 71, rkps. 72; Radaman, 2006/3, s. 154–156; *Lettres de Henri III, roi de France*, t. I (1557 – août 1574), recueillies par P. Champion; publiées avec des compléments, une introduction et des notes pour la Société de L'Histoire de France (Legs P. Champion) par M. François, prof. à l'École Nationale des Chartes, Paris 1959.

<sup>124</sup> AR, dz. II, nr 323; BOZ 960 i in.

<sup>125</sup> AR, dz. II, nr 329; id., nr 331; id., nr 334; id., nr 335; id., nr 340; id., nr 419; id., nr 514; id., nr 564; id., nr 649; BN PAU-PAN, rkps. 345; BN PAU-PAN, rkps. 355; BRacz., rkps. 88; Łappo 1911, s. 534; *Korespondencje Jana Karola Chodkiewicza: poprzedzone opisem rękopisów z Archiwum Radziwiłłowskiego, znajdujących się w Bibliotece ordynacji Krasińskich, połączonej z Muzeum Konstantego Świdzińskiego*, opracował i opisał W. Chomętowski, Warszawa 1875 (Biblioteka Ordynacji Krasińskich. Muzeum K. Świdzińskiego, t. I); *Źródła do dziejów polskich*: w 2 t., t. II, wyd. M. Malinowski, A. Przeździecki, Wilno 1844, s. 304–305. Radaman 2007, s. 86–89.

<sup>126</sup> ASD, t. IV, nr 10, s. 11–14; Zakrzewski 2000/1, s. 304–305.

<sup>127</sup> AR, dz. IV; VUB, F. 3, B. 273.

<sup>128</sup> AR, dz. V, nr 2042; nr 14536; nr 16690; nr 17959; nr 17966; nr 13855; LMAVB, F. 9-431, idem, F. 9-432; ADR, ADS.

<sup>129</sup> BRacz., rkps. 88; BN PAU-PAN, rkps. 344, 345, 346, 347; LwNNBU im. Stefanyka, f. 103, dział VI, Teki materiałów sapieżyńskich, t. 154, t. Prochaski I, Materiały z lat 1572–1606; t. 556, teka Prochaski II, Materiały z lat 1607–1614; t. 557, t. Prochaski III, Materiały z lat 1614–1623; t. 157, teka Prochaski V, Materiały z lat 1627–1633, CDIAUK, i in.

<sup>130</sup> ANKr., ASang, 29/637/0/1.2/496 [dawna sygnatura – rkps. 51], Listy Chodkiewiczów (Jana, kasztelana wileńskiego, Jana Karola, starosty żmudzkiego, Hieronima, kasztelana wileńskiego, i Aleksandra) i Tyszkiewiczów (Krzysztofa, koniuszego wielkiego litewskiego, Jana, wojewody mścisławskiego, Teodora Skumina, wojewody nowogródzkiego, Krzysztofa, wojewody czernichowskiego) do Sapiehów (Lwa, kanclerza wielkiego litewskiego, Jana Piotra, rotmistrza królewskiego i Jana Stanisława, marszałka wielkiego WKsL) w interesach prywatnych, a przeważnie publicznych z XVI i XVII w., Suplement, t. III].

<sup>131</sup> BRacz., rkps. 4152.

<sup>132</sup> BN PAU-PAN, rkps. 355, 356, 357, 358, 359.

<sup>133</sup> LMAVB, F. 139-4969.

<sup>134</sup> AR, dz. V, nr 16781.

Jarosza Jewłaszewskiego<sup>135</sup>, Iwana Baki<sup>136</sup>, Adama Chreptowicza<sup>137</sup>, Jana Świderskiego<sup>138</sup>, Salomona Rysińskiego<sup>139</sup>, Jarosza Suchodolca<sup>140</sup>, Andrzeja Pukla<sup>141</sup> i innych z senatorami i wpływowymi przedstawicielami elity politycznej. Bardzo mało zachowało się do dziś listów czołowych przywódców szlachty nowogrodzkiej — Malchera Snowskiego<sup>142</sup>, Wasyla Zienkowicza Cichińskiego<sup>143</sup>, Andreja Iwanowicza Charytonowicza i jego synów Andrzeja<sup>144</sup> i Dominika<sup>145</sup> Obryńskich i in.

Wymienione listy prywatne zawierają cenne informacje o nieformalnych powiązaniach, które łączyły przedstawicieli regionalnych elit szlacheckich w ugrupowania polityczne, w tym o istocie relacji między patronami i klientami, interesach politycznych i celach szlacheckich liderów powiatów województwa, liczbie uczestników poszczególnych sejmików, kierowaniu posiedzeniami sejmikowymi i sytuacjach konfliktowych, które na nich występowały, układzie sił partii politycznych, a także o składzie osobowym posłów sejmowych, inicjatywach ustawodawczych i politycznych, projektach ustaw i specyfice tworzenia instrukcji i uchwał. Niestety, korespondencja przedstawicieli średniej i drobnej szlachty między sobą zachowała się fragmentarycznie.

Zidentyfikowana i wykorzystana w badaniu baza źródłowa jest reprezentatywna, co pozwoliło przygotować rozprawę doktorską w zaproponowanym wariantcie strukturalnym i zrealizować postawione w nim zadania.

---

<sup>135</sup> AR, dz. V, nr 6068.

<sup>136</sup> AR, dz. V, nr 301.

<sup>137</sup> AR, dz. V, nr 2170. v.: G. Ryżewski, Źródła do dziejów rodu Chreptowiczów i Grodzieńszczyzny z XV–XIX w. w archiwach i bibliotekach polskich i zagranicznych (wschodnich), w: *Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie: źródła historyczne: stan badań: materiały z konferencji*, red. M. Kietliński (Seria „Wspólne dziedzictwo ziem północno-wschodnich dawnej Rzeczypospolitej”, t. I), Białystok 2003, s. 70–76.

<sup>138</sup> AR, dz. V, nr 15435; Augustyniak 2001, s. 154.

<sup>139</sup> AR, dz. V, nr 13601.

<sup>140</sup> AR, dz. V, nr 15296.

<sup>141</sup> BN PAU-PAN, rkps. 355.

<sup>142</sup> AR, dz. V, nr 14711.

<sup>143</sup> AR, dz. V, nr 18769.

<sup>144</sup> AR, dz. V, nr 10627.

<sup>145</sup> AR, dz. V, nr 10628.

## 1.2. Literatura. Stan badań.

Chociaż stan badań nad problematyką sejmikową Wielkiego Księstwa Litewskiego był już niejednokrotnie przedmiotem osobnych publikacji naukowych<sup>146</sup>, uważamy za konieczne przedstawienie w niniejszym badaniu krótkiego zarysu historiografii problemu. Jak trafnie zauważył w 1995 r. Andrzej Zakrzewski, badania sejmików od początku różniły się, ponieważ historycy i historycy prawa realizowali różne zadania. O ile historyków interesowała głównie treść posiedzeń sejmikowych i wężiej, badanie stosunku sejmików do problemów polityki wewnętrznej i zagranicznej, to historyków państwowości i prawa — ustrój sejmikowy, funkcjonowanie i kompetencje

---

<sup>146</sup> W. Kriegseisen 1991; idem, W sprawie samorządu szlacheckiego w Polsce, KH, R. 99, 1992, nr 2, s. 103–105; idem, Sejm Rzeczypospolitej szlacheckiej (do 1763 roku): geneza i kryzys władzy ustawodawczej, Warszawa 1995. Uogólnienia zostały dokonane głównie na materiałach sejmików koronnych. Badacz zauważył, że sejmiki szlacheckie przez długi czas były rozpatrywane w polskiej historiografii jako zjawisko negatywne, i bardzo sceptycznie ocenił stan badań nad sejmikami Wielkiego Księstwa Litewskiego (Kriegseisen 1991, s. 7, 283). Rok później Andrzej Zakrzewski, dzieląc ogólną ocenę Kriegseisena (Zakrzewski 1995, s. 100: „Czy rzeczywiście ten ponury obraz jest prawdziwy?”), wskazał na konieczność napisania monografii poświęconych wybranym „wyższym” (wojewódzkim) sejmikom Wielkiego Księstwa Litewskiego i kilku powiatowym, najpierw w wąskich ramach czasowych, później — za cały okres ich istnienia (Zakrzewski 1995, s. 100–106). v.: Zakrzewski 2000/1, s. 12–17; Zakrzewski 2010, s. 40–52; Zakrzewski 2013; A. Filipczak-Kocur, J. Seredyka, Stan badań nad dziejami parlamentaryzmu polskiego w latach 1573–1647 i postulaty, w: Parlamentaryzm w Polsce we współczesnej historiografii: materiały sympozjum, Warszawa, maj 1992 r., red. J. Bardach przy współudziale W. Sudnik, Warszawa 1995, s. 74–87; M. Kosman, Parlamentaryzm Wielkiego Księstwa Litewskiego w świetle najnowszych badań, ZH 70, 2005, z. 4, s. 91–108 [531–548]; Konieczna 2013, s. 12–14, 18; R. Kołodziej, Parlamentaryzm szlachecki w Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku: stan badań i postulaty, „Teki Sejmowe”, 1, 2010, s. 53–63; R. Kołodziej, M. Zwierzykowski, Bibliografia parlamentaryzmu Rzeczypospolitej szlacheckiej, Poznań 2012; П. Лойка, Гістарыяграфія праблемы вывучэння ролі шляхты ў грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай (другая палова XVI – першая трэць XVII ст.), w: Працы гістарычнага факультэта БДУ, рэд. У. Коршук [і інш.], Мінск 2008, вып. 3, s. 46–52; В. Галубовіч, Беларуская гістарыяграфія палітычнай гісторыі Вялікага княства Літоўскага ў перыяд 1588–1648 гг., w: Гістарыяграфія гісторыі Беларусі, новай і наваейшай гісторыі краін Еўропы і ЗША: матэрыялы рэспубліканскай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі, г. Мінск, 28 сакавіка 2008 г.: у 2 ч., рэд. А. Андарала, М. Забаўскі, А. Жытко [і інш.]; адк. рэд. В. Пілецкі, Мінск 2008, s. 43–47; idem, Палітычная сістэма Вялікага Княства Літоўскага ў 1588–1648 гг., „Беларускі гістарычны часопіс”, 2010, nr 3, s. 26–33; У. Падалінскі, Беларуская гістарыяграфія палітычнай гісторыі Вялікага княства Літоўскага ў перыяд 1588–1648 гг., w: Гістарыяграфія гісторыі Беларусі, новай і наваейшай гісторыі краін Еўропы і ЗША, Мінск 2008, s. 40–43; М. Хамец, Праблема функцыянавання павятовых соймаў Вялікага Княства Літоўскага ў канцы XVII – першай палове XVIII ст. на беларускіх землях і яе адлюстраванне ў гістарыяграфіі, „Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, серыя 3, Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права”, 2010, nr 3, s. 10–13; idem, Адлюстраванне праблемы дзейнасці павятовых соймаў Вялікага княства Літоўскага на беларускіх землях у гістарычных крыніцах канца XVII – першай паловы XVIII стст., „Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины”, 2013, nr 4 (79), s. 141–145.

W celach porównawczych uwzględniliśmy również niektóre wyniki badań tych historyków polskich, którzy badali zjazdy szlacheckie i instytucje polityczne właściwej Korony Polskiej, ale w pierwszej kolejności metodologiczne opracowania Adama Lityńskiego. v.: Lityński 1975, s. 295–304; Lityński 1985, s. 145–161; Lityński 1996, s. 47–62.

różnych zjazdów szlacheckich, w tym sejmików<sup>147</sup>. Jako pierwsze pojawiły się prace badawcze drugiego typu. Tak więc naukowe badanie ustroju sejmikowego Wielkiego Księstwa Litewskiego rozpoczęło się w XVII w., gdy Krzysztof Johan Hartknoch<sup>148</sup> opisał niektóre osobliwości form ich organizacji i sposobów funkcjonowania. Kwestie prawnej regulacji organizacji i działalności sejmików w XVIII w. badali uczeni prawa publicznego Rzeczypospolitej Gotfryd Lengnich<sup>149</sup> i Bartłomiej Wincenty Skrzetuski<sup>150</sup>. Adam Naruszewicz, który koordynował pracę nad kopiowaniem i wstępnym opracowaniem licznych dokumentów historycznych, w tym aktów sejmikowych, w istocie stał u początków innego kierunku w badaniach sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego. W Imperium Rosyjskim w wieku XIX o zjazdach szlacheckich i sejmikach, w tym Wielkiego Księstwa Litewskiego pisali początkowo tylko w języku polskim badacze pochodzenia polskiego, litewskiego i rusińskiego: Tadeusz Czacki<sup>151</sup>, Julian Ursyn Niemcewicz<sup>152</sup>, Teodor Narbutt<sup>153</sup>, Joachim Lelewel<sup>154</sup>, Józef Jaroszewicz<sup>155</sup> i Michał Baliński<sup>156</sup>. Historyków imperialnych rosyjskiego pochodzenia problematyka sejmikowa zaczęła interesować znacznie później.

<sup>147</sup> Zakrzewski 1995, s. 100, 104.

<sup>148</sup> Hartknoch 1678, s. 649; 2<sup>ed</sup> 1687, s. 424–425.

<sup>149</sup> Lengnich 1746, t. II, s. 277–278, 284–285, 294; Lengnich 1761, s. 395–396, 405, 413, 418.

<sup>150</sup> Skrzetuski, s. 212, 225, 233, 243, 246.

<sup>151</sup> T. Czacki, O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy 1529 roku wydanym: w 2 t., Warszawa 1800–1801 (przedruk Warszawa 1987), t. I, s. 277–281, t. 2, s. 73, 78–79.

<sup>152</sup> J.U. Niemcewicz, *Dzieje panowania Zygmunta III, króla polskiego*, Warszawa 1819, 3-e wyd. Kraków 1860, s. 1-3, 6, 11, 42, 111, 259.

<sup>153</sup> T. Narbutt, *Dzieje narodu Litewskiego*, t. IX, Panowania Zygmuntów, Wilno 1841, s. 378–379. Pod wpływem późniejszej pracy Józefa Jaroszewicza (1844) Teodor Narbutt również błędnie uważał, że instytucja sejmiku w Wielkim Księstwie Litewskim została utworzona w 1559 r. (T. Narbutt, *Pomniejsze piśma historyczne, szczególnie do historii Litwy odnoszące się*, Wilno 1856, s. 292; Łappo 1911, s. 295).

<sup>154</sup> J. Lelewel, *Dzieje Litwy i Rusi aż do unii z Polską w Lublinie 1569 zawartej*: [Histoire de la Lituanie et de la Ruthénie jusqu'à leur union définitive avec la Pologne conclue à Lublin en 1569], wyd. 2 przejrane i popr., Poznań 1844; idem, *Polska, dzieje i rzeczy jej rozpatrywane* przez J. Lelewela, t. IV: Dostojności i urzędy : herby w Polsce: pojedynki w Polsce: grobowe królów polskich pomniki: pszczoły i bortnictwo w Polsce, Poznań 1856, s. 69–70, 78–79; t. XIII, *Historia Polska do końca panowania Stefana Batorego*, Poznań 1863, s. 566, 574–576, 596, 609; idem, *Historia polska do końca panowania Stefana Batorego*; oprac. Z. Kolankowski 1962.

<sup>155</sup> J. Jaroszewicz, *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*, cz. II, Wilno 1844, s. 59–63, 188–189, 191–192. Józef Jaroszewicz błędnie uważał, że instytucja sejmiku w Wielkim Księstwie Litewskim została utworzona w 1559 r. (J. Jaroszewicz 1844, cz. II, s. 59; Łappo 1911, s. 294–295).

<sup>156</sup> M. Baliński, *Historia miasta Wilna*, t. 2, Wilno 1836, s. 98; M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, wyd. 1 (1843–1846), wyd. 2, poprawione i uzupeł. przez F. Ks. Martynowskiego, t. 4, Warszawa 1886, s. 548 i in.

W swojej pracy syntetycznej krótko pisał o zjazdach szlacheckich Siergiej Michajłowicz Sołowjow<sup>157</sup>. Aleksandr Siemionowicz Traczewski<sup>158</sup> i Fiodor Michajłowicz Umaniec<sup>159</sup> po raz pierwszy opisali pewne aspekty działalności zjazdów szlacheckich Wielkiego Księstwa Litewskiego w kontekście badania historii pierwszych bezkrólewí, jednak ich prace miały wyraźny tendencyjny charakter i zawierały ostro negatywną ocenę roli szlachty w wydarzeniach bezkrólewí, jak i w życiu społeczno-politycznym epoki w ogóle.

Również negatywnie oceniali utworzenie instytucji sejmiku historyk prawa Siergiej Aleksandrowicz Bierszadskij, który jako jeden z pierwszych w historiografii rosyjskiej dał całościowy przegląd ustroju państwowego Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>160</sup>, i Mikołaj Pawłowicz Daszkiewicz<sup>161</sup>. Przy tym właśnie Siergiej Bierszadskij przyczynił się do utrwalenia w historiografii prawidłowej daty powstania instytucji sejmiku powiatowego w Wielkim Księstwie Litewskim<sup>162</sup>.

Pierwsze badania Adolfa Pawińskiego<sup>163</sup> i Mikołaja Storożenki<sup>164</sup>, specjalnie poświęcone instytucji sejmiku szlacheckiego, pojawiły się w Imperium Rosyjskim

<sup>157</sup> С. Соловьёв, *Сочинения*: в 18 кн., III [1463–1584]: *История России с древнейших времён*, т. 6, s. 594–662; IV [1547–1613]: *История России с древнейших времён*, т. 7, s. 125–126; V [к. XVI в. – 1655]: *История России с древнейших времён*, т. 10, s. 357–440, Москва 1988–1990.

<sup>158</sup> А. Трачевский, *Польское бескорольеве по прекращении династии Ягеллонов: историческое исследование*, Москва 1869, s. XXXIII–XXXV.

<sup>159</sup> Ф. Уманец, *Вырождение Польши: два года после Ягеллонов*, Санкт Петербург 1871; idem, *Русско-литовская партия в Польше 1574–1576 г.*, „Журнал Министерства народного просвещения”, 182, 1875, nr 12, s. 251.

<sup>160</sup> Bierszadskij 1883, s. 309–313.

<sup>161</sup> Н. Дашкевич, *Заметки по истории Литовско-Русского государства*, Киев 1885, s. 162–163.

<sup>162</sup> Bierszadskij 1883, s. 311; Łappo 1911, s. 295; M. Baliński, *Historia miasta Wilna*, t. 2, Wilno 1836, s. 98.

<sup>163</sup> Dzieje ziemi kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące: w 5 t., ogłosił A. Pawiński, Warszawa 1888, t. I, A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce na tle stosunków województw kujawskich (1572–1793)*, wyd. 1-e, Warszawa 1888, t. II: *Rządy sejmikowe w epoce królów elekcyjnych 1572–1795: Lauda i instrukcje (1572–1674)*, Warszawa 1888, wyd. 2-e, oprac. i wstęp H. Olszewski, Warszawa 1978. Adolf Pawiński zbadał organizację sejmiku ziemi kujawskiej jako organu szlacheckiej reprezentacji i administracji, a także jego kompetencje w sferze finansowej, wojskowej, sądowej i administracyjnej. Dzieło to niemal od razu zostało uznane za wzorcowe, a w 1895 roku autor ujawnił także problem genezy wszystkich sejmików koronnych (A. Pawiński, *Sejmiki ziemskie: początek ich i rozwój aż do ustalenia się udziału posłów ziemskich w ustawodawstwie sejmu walnego 1374–1505*, Warszawa 1895; A. Пресняков [Рецензия] 1895, s. 328–353). v.: Teki Adolfa Pawińskiego w BN PAU-PAN, rkps. 8318–8357 (t. 1–40). Pod koniec XX wieku Adam Lityński nazywał pierwszą monografię Pawińskiego najbardziej pełną, najbardziej treściwą i kompleksową w badaniu sejmików (Lityński 1996, s. 47). v.: W. Spasowicz, *Adolf Pawiński jako historyk sejmiku polskiego*, КН, R. 11, 1897, z. 3, s. 483–510.

<sup>164</sup> Н.В. Стороженко, *Западно-русские провинциальные сеймики во второй половине XVII в.: исследование по архивному материалу*, Киев 1888; idem, *Отношение западно-русских дворян второй половины XVII в. к вопросам религиозным и сословным*, в: Архив Юго-Западной России,

dopiero w 1888 r. Storożenko odnotował wzrost świadomości politycznej szlachty rusińskiej, co przejawiało się w aktywnym udziale w rozstrzyganiu spraw państwowych, przeanalizował organizację sejmików, a także na podstawie źródeł aktowych ujawnił istotę problemów omawianych na ich posiedzeniach. Kilka stron autor poświęcił genezie sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego i ich działalności w XVI w., jednak w tym przypadku opierał się tylko na wiedzy uzyskanej z badań Hartknocha i Lengnicha, nielicznych źródeł aktowych i aktów normatywnych. W tym samym roku Mikołaj Iwanowicz Kariejew wyraził opinię, że po śmierci Zygmunta Augusta istniała tendencja do decentralizacji „republiki szlacheckiej”, a sejmiki uzyskały znaczną przewagę nad sejmem, który nie zdołał stać się centrum władzy i rozpadł się na przedstawicielstwo poszczególnych ziem<sup>165</sup>.

Polskich badaczy 2. połowy XIX – początku XX w., w tym Franciszka Piekosińskiego<sup>166</sup>, Aleksandra Rembowskiego<sup>167</sup>, Wacława Sobieskiego, problematyka sejmikowa Litwy i Rusi nie interesowała, dlatego w ich pracach osobliwości organizacji i funkcjonowania zjazdów szlacheckich Wielkiego Księstwa Litewskiego nie były specjalnie badane. Pewne aspekty działalności sejmików w czasie *interregnum* rozpatrywali Tadeusz Piliński<sup>168</sup> i Wincenty Zakrzewski<sup>169</sup>.

Właśnie w tym okresie jakościowo zmienia się sytuacja z badaniami sejmu i sejmików w Rosji. Dmitrij Karew pod koniec XX w. tłumaczył zainteresowanie historyków rosyjskich badaniem problematyki instytucji parlamentarnych szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej od 2. połowy lat 80. XIX w. tym, że w okresie kontreform Aleksandra III pewna część elity intelektualnej opracowała koncepcję sukcesji przez Imperium Rosyjskie spuścizny politycznej i państwowej nie tylko scentralizowanego państwa moskiewskiego, ale i „państwa litewsko-ruskiego” jako historycznego i ideologicznego uzasadnienia dla przeprowadzenia dalszych reform w

---

издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: в 8 ч., cz. II: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России, т. II [1655–1697 гг.], составитель Н. Стороженко, предисловие Н. Стороженко, Н. Иванишев, Киев 1888, s. I–XLIX.

<sup>165</sup> H. Кареев, *Исторический очерк польского сейма*, Москва 1888, s. 12, 44, 66.

<sup>166</sup> F. Piekosiński, *Sejm walny warszawski z r. 1572*, RAU-WHF-SII 10 (35), 1898, s. 256–269.

<sup>167</sup> A. Rembowski, *Konfederacja i rokosz w dawnym prawie państwowym polskiem: studium porównawcze*, Warszawa 1893; idem. *Sejmiki ziemskie*, Warszawa 1895.

<sup>168</sup> T. Piliński, *Bezkrólewie po Zygmuncie Auguście i elekcja króla Henryka*, przedmowa S. Tarnowskiego, Kraków 1872.

<sup>169</sup> W. Zakrzewski, *Po ucieczce Henryka: dzieje bezkrólewia 1574–1575*, Kraków 1878.

imperium<sup>170</sup>. Istotnie, na przełomie XIX i XX w. w ramach badania historii politycznej i instytucji państwowych Wielkiego Księstwa Litewskiego rozpoczęli gruntowne studiowanie organizacji i działalności rady hospodarskiej i sejmu walnego, a w związku z tym sejmów różnych ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego i sejmików, przedstawiciele kilku szkół naukowych i uniwersytetów, w tym tacy badacze jak Maciej Kuźmicz Lubawskij, Fiodor Iwanowicz Leontowicz, Mikołaj Aleksiejewicz Maksimiejko, Ianikij Aleksiejewicz Malinowski<sup>171</sup>, Płaton Mikołajewicz Żukowicz, Iwan Iwanowicz Łappo, Mitrofan Wiktorowicz Downar-Zapolski i Aleksandr Jewgieniewicz Presniakow.

Pierwszym, który na szerokiej bazie źródłowej systematycznie rozpatrzył ewolucję systemu instytucji stanowych Wielkiego Księstwa Litewskiego był Maciej Kuźmicz Lubawskij<sup>172</sup>. Oceniając jego dorobek, Władimir Iwanowicz Piczeta zaznaczył w 1911 roku, że właśnie Lubawski wyjaśnił genezę sejmików w związku ze zmianami w stosunkach społecznych i udowodnił, że nowy porządek sejmowania [który ukształtował się po reformach lat 60. XVI w.] nie zmniejszał politycznego znaczenia szlachty, a przeciwnie — zwiększał je, przenosząc wstępne narady w głównych kwestiach z sejmu walnego na sejmiki<sup>173</sup>. Mikołaj Maksimiejko<sup>174</sup> i Fiodor Leontowicz<sup>175</sup> rozpatrywali działalność zjazdów szlacheckich tylko na podstawie analizy aktów normatywnych i

---

<sup>170</sup> Д. Карев, *Академик М. Любавский: судьба и наследие*, w: Царква і культура народаў Вялікага Княства Літоўскага і Беларусі XIII – пач. XX ст.: матэрыялы Міжнароднай навуковай канфэрэнцыі, Гродна, 28 верасня – 1 кастрычніка 1992 г. Гродна 1994, s. 474–475 (Серыя: Наш Радавод, ks. 6, cz. III).

<sup>171</sup> И. Малиновский, *Рада Великого Княжества Литовского в связи с Боярской думой Древней России*: в 2 ч., II: Рада Великого Княжества Литовского, вып. 2: 1492–1569, Томск 1912.

<sup>172</sup> Lubavskij, LRS, aneks, s. 709, 731–734, 738–740, 756–759, 802–804, 815, 829–831, 843, 849–850; М. Любавский, *Политический строй Польши после Люблинской унии: лекции, читанные в Московском университете в 1899–1900 академическом году*, Москва 1901, s. 15–18, 28; idem. *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской Унии включительно: с приложением текста хартий, выданных Великому Княжеству Литовскому и его областям*, Москва 1910, 2 wyd. Москва 1915, s. 284–290; 3 wyd. Санкт-Петербург 2004; idem. [Отзыв о книге Ивана Лаппо „Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия: литовско-русский повет и его сеймик“], Отчёт о 54-м присуждении наград графа Уварова, Санкт-Петербург 1912, s. 67–83.

<sup>173</sup> В. Пичета, *Рецензия на книгу Лаппо, И. И. Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия: литовско-русский повет и его сеймик*, Юрьев 1911, „Русская мысль”, 32, 1911, nr 6, отд. 2 [Критическое обозрение], s. 235–236.

<sup>174</sup> Maksimiejko 1902; idem, *К вопросу о литовско-русских сеймах: ответ профессору М. Любавскому*, Санкт-Петербург 1904.

<sup>175</sup> Leontovič, II, 1908, nr 2, s. 251–269; III, 1909, nr 1, s. 27–46; IV, 1909, nr 2, s. 218–272; V, 1910, nr 1, s. 355–417; Ф. Леонтович, *Веча, сеймы и сеймики в Великом Княжестве Литовском*, „Журнал Министерства народного просвещения” 25 (Новая серия), 1910, nr 2, s. 233–274; ibid., 26 (Новая серия), 1910, nr 3, s. 37–61.



materiałów ksiąg zapisów, spraw sądowych i publicznych Metryki Litewskiej, a Płaton Żukowicz opracowywał materiały sejmików wyłącznie jako jedno ze źródeł badania „walki szlachty prawosławnej z unią kościelną”<sup>176</sup>. Wreszcie Aleksandr Presniakow krótko rozpatrywał daną problematykę w wykładach z lat 1908–1910 w kontekście reformy państwowej lat 60. XVI w., której dał negatywną ocenę<sup>177</sup>.

W 1911 roku została opublikowana monografia Iwana Iwanowicza Łappy „Litewsko-Ruski powiat i jego sejmik”<sup>178</sup>, która do końca XX w. słusznie była uważana za najlepsze badanie ustroju sejmikowego Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>179</sup>. Łappo pokazał sejmik szlachecki jako podstawową instytucję powiatu<sup>180</sup>, ujawnił znaczenie w życiu społeczno-politycznym sejmików przedsejmowych, relacyjnych, deputackich, elekcyjnych i popisowych zjazdów. Jednocześnie zaraz po publikacji monografia Łappy została dość niejednoznacznie przyjęta przez krytyków. Władimir Piczeta zaznaczał, że jej autor powinien był dać szczegółowy obraz statyki sejmiku i pokazać warunki, które powołały do życia nowe poszczególne rodzaje zjazdów<sup>181</sup>.

Maciej Lubawski podkreślał znaczenie w wymienionej monografii wyjaśnienia „faktu zlania się różnego rodzaju sejmików i połączenia sejmików województwa w jeden [...], a także wyjaśnienie okoliczności i porządku sejmikowania”, ale nazywał jej głównym niedostatkim „przewagę prostego opisu nad historycznym przedstawieniem” i brak analizy składu osobowego urzędników powiatowych i „wybornych”, co mogłoby doprowadzić do pouczających wniosków<sup>182</sup>. Wniosek Lubawskiego był surowy: „sejmik... pozostał w istocie historycznie nie wyprowadzony, nie wyjaśniony, a zatem i nie oceniony należycie” (w tłumaczeniu z rosyjskiego)<sup>183</sup>.

Jeszcze jednym istotnym niedostatkim książki Łappy recenzenci nazwali brak porównania sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej, polskiego wpływu na kształtowanie się różnych rodzajów zjazdów szlacheckich i funkcjonowanie

<sup>176</sup> Žukovič 1897; Žukovič 1901; Žukovič 1903–1912.

<sup>177</sup> А. Пресняков, *Лекции по русской истории*, т. 2, вып. 1. *Западная Русь и Литовско-русское государство*, Москва Ленинград 1939, s. 205, 214.

<sup>178</sup> Łappo 1911.

<sup>179</sup> Zakrzewski 1995, s. 101: „Jak dotychczas żadnemu z badaczy nie udało się przedstawić równie szerokiej panoramy”; Zakrzewski 2000/1, s. 13.

<sup>180</sup> Zakrzewski 1995, s. 100.

<sup>181</sup> В. Пичета, [rec. na ks. Łappo 1911], „Русская мысль”, 32, 1911, nr 6, отд. 2 [Критическое обозрение], s. 235–236.

<sup>182</sup> М. Любавский, *Отзыв* [rec. na ks. Łappo 1911] w: Отчёт о 54-м присуждении наград графа Уварова, Санкт-Петербург, 1912, s. 67–83.

<sup>183</sup> Idem, s. 74–75.

sejmików w Wielkim Księstwie<sup>184</sup>. Należy zaznaczyć, że dla rozwiązania większości z wymienionych zadań autor musiałby opracować źródła, które w tym czasie przechowywane były w prywatnych archiwach ks. Radziwiłłów w Nieświeżu, Nieborowie i Połoneczce, kn. Czartoryskich w Krakowie, kn. Sanguszków w Sławucie, Chodkiewiczów w Młynowie, czy w nieopracowanych zbiorach ks. Sapiehów, których części znalazły się po likwidacji archiwów różańskiego i dereczyńskiego w Wilnie, Lwowie i Krakowie. Jednak dostęp dla większości historyków rosyjskich do wymienionych archiwów prywatnych był zabroniony z powodu ich przynależności wyznaniowej i poglądów politycznych<sup>185</sup>.

Dziwić może tylko to, dlaczego Iwan Łappo nie wykorzystał cennych rękopisów ze zbiorów Piotra Dubrowskiego w Rosyjskiej Bibliotece Publicznej i Biblioteki Sztabu Generalnego i nie wprowadził do obiegu naukowego instrukcji sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego z lat 70. XVI w., co zostało dokonane dopiero po stuleciu<sup>186</sup>. Właśnie niedostateczne zabezpieczenie bazy źródłowej badania było główną przyczyną tego, że czasem wymieniony historyk dochodził do błędnych wniosków.

Pesymistycznie odnosił się Łappo także do możliwości badania organizacji zjazdów szlacheckich w czasie bezkrólewia, ponieważ uważał, że takie badanie będzie możliwe tylko przy szczegółowym opracowaniu historii zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>187</sup>, co zostało zrealizowane przez Henryka Lulewicza<sup>188</sup> i Andrzeja Rachubę<sup>189</sup> dopiero na początku XXI w.

Odpowiedzi na niektóre z postawionych przez recenzentów pytań Iwan Łappo dał w późniejszych pracach i przede wszystkim w monografii „*Литовский Статут 1588 г.*”<sup>190</sup>, w której została szczegółowo przeanalizowana rola sejmików w procesie

<sup>184</sup> В. Пичета, [rec. na ks. Łappo 1911], s. 236; М. Любавский, [rec. na ks. Łappo 1911], s. 76.

<sup>185</sup> Н. Улащик, *Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода*, Москва 1973, s. 35.

<sup>186</sup> *Minuta instrukcji sejmiku wileńskiego przed sejmem 1570 r. b.m.d.*: [Wilno, marzec 1570 r.], wydał H. Lulewicz, w: *Studia historyczno-prawne: prace dedykowane prof. J. Serebyce w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, red. J. Dorobisz, Wł. Kaczorowski, Opole 2004, s. 178–180; Instrukcja grodzieńska 1571 na sejm 1572, wyd. A. Radaman (2009), s. 246–252.

<sup>187</sup> Łappo 1911, s. 616, 624.

<sup>188</sup> Lulewicz 2002, s. 80–284, 354–420; Lulewicz 2004, s. 361–367; idem, *Zjazd w Rudnikach we wrześniu 1572 roku*, PH, t. XCI, 2000, z. 2, s. 203–219; AZS WKL, t. I–II, Warszawa 2006, 2009.

<sup>189</sup> Rachuba 2002, s. 214–242.

<sup>190</sup> I. Łappo, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos* (Vytauto Didžiojo Universiteto Teisio fakulteto beidiny, Teisės mokslų biblioteka, nr 12), Kaunas 1932, 169, [3] s.; idem, *Iš vyriausijų Lietuvos suvažiavimų istorijos XVI amž.: 1577 metų suvažiavimas rytų Vilkaviškyje*, Kaunas 1932, 43 s.; *Iš*

opracowywania projektu tego ogólnopaństwowego aktu kodyfikacji, ale znaczna część problemów dotyczących ustroju sejmikowego pozostała niezbadana.

W czasie pierwszej wojny światowej, a także w okresie międzywojennym pewne aspekty działalności zjazdów szlacheckich, sejmów i sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego badali historycy polscy, w tym: Oskar Halecki, Władysław Konopczyński, Witold Kamieniecki, Stanisław Kutrzeba i Józef Siemieński, Wacław Gizbert-Studnicki i inni<sup>191</sup>. Kazimierz Lepszy, który badał sejmy 1587–1588, 1589, 1590, 1590–1591 i 1592 r.<sup>192</sup>, i Adam Strzelecki, który poświęcił swoją monografię sejmowi 1605 r.<sup>193</sup>, ujawnili treść posiedzeń niektórych sejmików przedsejmowych i relacyjnych Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także pokazali ich stosunek do wewnętrznych i zewnątrz-politycznych problemów Rzeczypospolitej. Ludwik Kolankowski opublikował spis posłów litewskich na sejm 1570 r.<sup>194</sup> finansowanych ze skarbów Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, a Stanisław Herbst pokazał stosunek sejmików różnych powiatów Wielkiego Księstwa do wojny Rzeczypospolitej ze Szwecją w Inflantach 1600–1602 r. i dał analizę ich uchwał, które ustanawiały podatki na potrzeby obrony<sup>195</sup>. Jako organy samorządu i strukturalne elementy systemu politycznego Rzeczypospolitej sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego kompleksowo nie były badane w tym okresie, a

---

*vyriausiojo Lietuvos Tribunolo istorijos XVI amž.* (Vytauto Didžiojo Universiteto, Teisių fakulteto beidins, Teises mokslų biblioteka, nr 14), Kaunas 1932, 27 s.; Łappo, *Litovskij Statut 1588*, Kaunas 1934–1938.

<sup>191</sup> W. Gizbert Studnicki, *Czy Wilno wysyłało posłów na sejmy Rzeczypospolitej? Przyczynek do kwestii udziału miast w sejmach*, PH, t. 7, 1908, nr 3, s. 322–327; Kamieniecki 1965; W. Konopczyński, *Geneza „Liberum veto”*, PH, 1, 1905, s. 145–171; 315–358; idem, *Liberum veto. Studium porównawczo-historyczne*, Kraków 1918, XVI, 468 s.; idem, *Odezwa w sprawie katalogu aktów do dziejów polskiego parlamentaryzmu*, KH, R. 30, 1916, z. 3–4, s. 475–479; idem, *Dzieje Polski nowożytnej*, Warszawa Kraków 1936; idem, *Konwokacje*, w: *Studia historyczne ku czci S. Kutrzeby*, t. 1, Kraków 1938, s. 247–268; idem, *Chronologia sejmów polskich (1493–1793)*, „Archiwum Komisji Historycznej PAN. Seria II”, t. 4 (ogólnego zbioru 16), 1948, nr 3, s. 127–169; S. Kutrzeba, *Skład sejmu polskiego, 1493–1793*, PH, 2, 1906, z. 1, s. 43–76; z. 2, s. 179–202; z. 3, s. 309–341; idem, *Historia ustroju Polski w zarysie*: w 4 t., t. 2: Litwa, Lwów 1914, X, 241, [3] s.; idem, *La réforme judiciaire en Pologne à l'époque d'Etienne Batory*, w: Etienne Batory roi de Pologne, prince de Transylvanie, Cracovie 1935, s. 292–304; J. Siemieński, *Organizacja sejmiku ziemi dobrzyńskiej*, „Rozprawy i Sprawozdania z posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności, seria II”, t. 23 (ogólnego zbioru 48), 1906, s. 260–322; idem, *Jednomyślność*, w: *Pamiętnik IV powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu, 6–8 XII 1925*: w 2 t., t. 1, Referaty, Sekcja IV, Lwów 1925, s. 1–9; *La politique parlementaire en Pologne du roi Etienne Batory*, w: Etienne Batory roi de Pologne, prince de Transylvanie, Cracovie 1935, s. 263–291; idem, *Króla Stefana polityka sejmowa*, PH, t. 34, 1937, z. 1, s. 31–53.

<sup>192</sup> Lepszy 1929, s. 40, 81–85, 173–177, 181, 187; Lepszy 1939, s. 125–126, 228.

<sup>193</sup> Strzelecki 1921, s. 65–66, 190.

<sup>194</sup> L. Kolankowski, *Posłowie sejmów koronnych Zygmunta Augusta*, *RwP*, 5, 1928, nr 17–18, s. 134–136. v.: Jaworski 2020, s. 9–25.

<sup>195</sup> Herbst 1938, z. 2, s. 22, 47–49, 69; wyd. 2, Zabrze 2006.

osobliwości ich organizacji i funkcjonowania, a także stanowisko w tych czy innych kwestiach polityki wewnętrznej i zagranicznej były badane, z rzadkimi wyjątkami, nie celowo lub powierzchownie.

Historycy Litwy okresu międzywojennego, z rzadkimi wyjątkami, też nie zajmowali się bezpośrednio zjazdami szlacheckimi i sejmikami, jednak poruszali te czy inne aspekty ich działalności w ramach badania innych instytucji państwowych i prawnych XVI–XVII w.<sup>196</sup>. Tak, Augustinas Janulaitis w monografii poświęconej Trybunałowi Głównemu Wielkiego Księstwa Litewskiego, zbadał ustrój i funkcjonowanie sejmików deputackich (gromnicznych), ale ograniczył się wyłącznie do materiału normatywnego i nie sięgnął do źródeł archiwalnych<sup>197</sup>. Konstantinas Avižonis w badaniu poświęconym udziałowi szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego w życiu politycznym okresu panowania Wazów, przedstawił strukturę urzędów, stosunek szlachty pewnych powiatów (w tym województwa nowogródzkiego) do monarchii, ustawodawstwa, problemów skarbu i obrony państwa (prawie wyłącznie na materiałach Biblioteki Czartoryskich w Krakowie) i tylko częściowo zbliżył się do ujawnienia całościowej problematyki funkcjonowania sejmików<sup>198</sup>. Adolfas Šapoka w dysertacji i szeregu publikacji rozpatrzył problematykę sejmikową w kontekście analizy stosunków Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego po unii lubelskiej, jednak największą uwagę poświęcił działalności Głównego zjazdu stanów dawnej Litwy<sup>199</sup>.

Dorobek historyków białoruskich okresu międzywojennego w badaniu zjazdów szlacheckich i sejmików składają się tylko z tekstów popularnonaukowych Wacława Łastowskiego (Вацлав Іустынавіч Ластоўскі)<sup>200</sup> i Ūsiewałada Ignatowskiego (Ўсiewалад Макаравіч Іхнатаўскі)<sup>201</sup>, a także publikacji naukowych Mitrofana Downar-Zapolskiego

<sup>196</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 13–14.

<sup>197</sup> Janulaitis 1927, s. 44–47. Andrzej Zakrzewski podkreśla, że podobne podejście jest charakterystyczną cechą i uogólniającą prac kontynuatorów Janulaitisa – Konstantinasa Jablonskisa i Stasysa Vansevičiusa (Zakrzewski 1995, s. 101).

<sup>198</sup> Avižonis 1940, s. 43–178; Zakrzewski 1995, s. 101.

<sup>199</sup> Šapoka 1938; A. Šapoka, *Bajoriškoji „demokratija”*, „Lietuvos Praeitis”, t. 1, 1940, s. 469–540.

<sup>200</sup> В. Ластоўскі, *Кароткая гісторыя Беларусі з 40 рысункамі*, Вільня 1910, Мінск 1992 і 1993; idem. *Нарысы з гісторыі Беларусі*, „Спадчына”, 1996, nr 5, s. 58–116; nr 6, s. 39–90.

<sup>201</sup> У. Ігнатаўскі, *Кароткі нарыс гісторыі Беларусі*, 1<sup>ed</sup> Менск 1919, 2<sup>ed</sup> Менск 1921, Вільня 1921, 3<sup>ed</sup> Менск 1921, 4<sup>ed</sup> Менск 1926, Вільня 1927, 5<sup>ed</sup>, уступ. арт. А. Грыцкевіч; каментары і заўвагі Э. Гнеўкі, Мінск 1991, s. 108–109, 126, 137. Autor podkreślał, że w 2. połowie XVI wieku wzrosło znaczenie i siła średnich i drobnych właścicieli ziemian-szlachty, którzy zaczęli walczyć o władzę z magnatami, ale zarówno jednych jak i drugich w ramach ortodoksyjnego marksistowskiego podejścia do istoty procesu historycznego oceniał jako „darmozjadów białej kości [błękitnej krwi]” (У. Ігнатаўскі, s. 109, 137).

(Mitrafan Viktaravič Doŭnar-Zapolski), Wasila Družczyca (Vasil Družčyc)<sup>202</sup> i Włodzimierza Piczety (Uładzimir Ivanavič Pičeta)<sup>203</sup>.

W artykule poświęconym statusowi Wielkiego Księstwa Litewskiego w składzie Rzeczypospolitej, Wasil Družczyc na podstawie analizy aktów prawnych, materiałów Metryki Litewskiej i podstawowych założeń badań poprzedników, rozpatrywał sejmik jako główny element systemu parlamentarnego i podkreślał, że przy budowie organizacji sejmowej, jak ją rozumie III Statut Litewski z 1588 r., po unii centrum ciężkości „przenosi się nie do sejmu, a do powiatu”, ponieważ „zjazd powiatowy... przesądza wszystkie postanowienia sejmu”<sup>204</sup>.

Analizę praw szlachty, struktury i kompetencji instytucji parlamentarnych Wielkiego Księstwa Litewskiego przedstawił w swojej niepublikowanej syntezie (pracy zbiorczej) o historii Białorusi Mitrofan Downar-Zapolski w 1926 r.<sup>205</sup> Unię lubelską określał jako parlamentarną i twierdził, że Wielkie Księstwo Litewskie zachowało swoje „prawa suwerenne”, a „każdy sejmik powiatowy czuł się częścią federacyjną” polsko-litewskiej Rzeczypospolitej<sup>206</sup>. Rozpatrując proces zwoływania sejmików przedsejmowych (poselskich) i proces omawiania na nich instrukcji monarchy w kwestiach problematycznych polityki wewnętrznej i zagranicznej, badacz określał go jako formę plebiscytu, ponieważ „sejmik omawiał kwestie, przyjmował tę czy inną uchwałę i dawał z kolei instrukcje swoim posłom, przesądzając w ten sposób tę uchwałę, która mogła być przyjęta na sejmie. Z czasem wypracowała się praktyka, na mocy której posłowie powiatowi okazywali się związani danymi im instrukcjami i powinni byli bronić uchwały swojego powiatu”. Przy tym Downar-Zapolski akcentował, że na sejmikach rozpatrywano i te kwestie, które były wnoszone do omówienia z własnej inicjatywy uczestników posiedzenia. Stopniowo sejmik powiatowy przekształcał się, jego zdaniem, „w zjazd, który ze swojego wąskiego prowincjonalnego punktu widzenia rozpatruje różnorodne kwestie polityczne i w swoich instrukcjach przepisuje posłom to czy inne postawienie tych kwestii na sejmie, a społeczeństwo szlacheckie bardziej interesuje się

---

<sup>202</sup> Družčyc 1925, s. 216–251.

<sup>203</sup> В. Пичета, *Белоруссия и Литва XV–XVI вв.: исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития*, Москва 1961. W. Piczeta rozpatrywał tę problematykę przez pryzmat walki klasowej i pierwszeństwa czynników ekonomicznych w określaniu istoty instytucji państwowo-prawnych.

<sup>204</sup> Družčyc 1925, s. 232, 242–245.

<sup>205</sup> Doŭnar-Zapolski 1994 [1926], s. 94–108, 145–165.

<sup>206</sup> Doŭnar-Zapolski 1994 [1926], s. 102.

swoimi czysto lokalnymi drobnymi sprawami, w większości wywołanymi osobistym wstawiennictwem tego czy innego powiatowca. Ono zasypuje władzę centralną tymi swoimi drobnymi sprawami, żądając od posłów na sejmach czy przed wielkim księciem i królem bronięcia swoich prywatnych spraw. Stąd nowa możliwość hamulca w sprawie sejmowej, ponieważ wykonania swoich drobnych spraw i prośb szlachta domaga się postawieniem ultimatum całemu biegowi sprawy sejmowej”<sup>207</sup>. Rozpatrując inne rodzaje sejmików Downar-Zapolski zaznaczał, że po sejmach sejmik relacyjny „czasem faktycznie przeglądał kwestie, określone na sejmie walnym”, a w czasach bezkrólewia sejmik powiatowy był nosicielem władzy suwerennej<sup>208</sup>. Ogólna ocena, którą dał działalności sejmików XVII–XVIII w. patriarcha białoruskiej historiografii, była negatywna<sup>209</sup>.

Następnie na długie dziesięciolecia problematyka sejmikowa znika ze stron prac naukowych białoruskich historyków radzieckich, a w ogóle dla historiografii ZSRR lat 30. XX w. prawdziwie unikalna jest dość wyważona charakterystyka instytucji politycznych i stanowych Wielkiego Księstwa Litewskiego, która została dana w 1936 r. w Leningradzie przez historyka prawa Inokientija Iwanowicza Jakowkina<sup>210</sup>.

Po II wojnie światowej w porównaniu ze współpracownikami instytutów akademickich i placówek edukacyjnych Białoruskiej SRR w znacznie lepszych warunkach znajdowali się badacze z Moskwy i Leningradu, ale i oni mogli badać problematykę sejmikową tylko z pozycji ortodoksyjnej metodologii marksistowskiej.

W 1945 r. został opublikowany artykuł Iwana Iwanowicza Połosina<sup>211</sup>, w którym wyrażona została idea, że Zygmunt August na wzór Wielkiego Księstwa Moskiewskiego dążył do wzmocnienia władzy osobistej i próbował skoncentrować w rękach „aparatu dworskiego” funkcje administracyjne i finansowe zarządzania ogólnopaństwowego (na sejmie koronnym 1565 r. propozycja szlachty wprowadzenia urzędu instygatora — administratora, podległego bezpośrednio królowi, który byłby zobowiązany kontrolować działalność innych urzędników i nadzorować prowadzenie sądownictwa nie znalazła

<sup>207</sup> Doŭnar-Zapolski 1994 [1926], s. 147.

<sup>208</sup> Doŭnar-Zapolski 1994 [1926], s. 148–149.

<sup>209</sup> Doŭnar-Zapolski 1994 [1926], s. 163–165.

<sup>210</sup> *Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVI вв.*, сост. и подготовил к печати И. И. Яковкин (Серия: Документы и материалы по истории народов СССР), Ленинград 1936, s. X–XI.

<sup>211</sup> И. Полосин, *Споры об „опричнине” на польских сеймах XVI века (1569–1582)*, „Вопросы истории”, 1945, nr 5–6, s. 142–153.

poparcia Senatu<sup>212</sup>). Połosin, który zasadnie uważał sejmiki za rodzaj zjazdów szlacheckich, a nie instytucje stanowo przedstawicielskie<sup>213</sup>, nie wiedział jednak, że w tym samym czasie w Wielkim Księstwie Litewskim w ciągu 2. połowy lat 60. marszałkowie hospodarscy, którzy często wywodzili się z oddanych monarsze dworzan, zostali przypisani do konkretnych powiatów, otrzymali prawo kierowania posiedzeniami sejmików i prawo kontroli nad działalnością powiatowych urzędników sądowych, co rzeczywiście przyczyniło się do kardynalnych zmian w stosunkach między monarchą a powiatowymi korporacjami szlacheckimi w Wielkim Księstwie Litewskim<sup>214</sup>.

Po 1961 r. krąg badaczy radzieckich, którzy analizowali w swoich pracach akty zjazdów szlacheckich Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej poszerzył się<sup>215</sup>. W 1968 r. leningradzki historyk prawa Konstantin Jewgieniewicz Liwancew opublikował monografię, w której podzielał tezę, że po wejściu w życie artykułów henrykowskich Rzeczpospolita przekształciła się w republikę feudalną, a stopniowe umniejszanie roli i znaczenia sejmu walnego nastąpiło kosztem zwiększenia uprawnień sejmików<sup>216</sup>.

W latach 70. XX w. Borys Nikołajewicz Fłoria w ramach badania polityki zagranicznej i wewnętrznej państw regionu wschodnioeuropejskiego, a także stosunków dyplomatycznych między państwem moskiewskim a Rzeczpospolitą drugiej połowy XVI – początku XVII w. wykorzystał instrukcje sejmikowe z warszawskich i krakowskich zbiorów archiwalnych, które pokazywały stosunek szlachty różnych regionów do problemów polityki zagranicznej<sup>217</sup>.

---

<sup>212</sup> Ibidem, s. 146–147. Porównaj: I. Kaniewska, *Walka o wprowadzenie instygatorów na sejmie 1565*, OiR, t. 7, 1962, s. 71–97.

<sup>213</sup> И. Полосин, *op. cit.*, s. 148, 152.

<sup>214</sup> Radaman 2002, s. 123–126; UWKL, t. VI, s. 21–22.

<sup>215</sup> Zakrzewski 1995, s. 102; Zakrzewski 2000/1, s. 15.

<sup>216</sup> К. Ливанцев, *Словно-представительная монархия в Польше, её сущность и особенности*: (вторая половина XIV – конец XVI в.), Ленинград 1968, s. 74–78.

<sup>217</sup> Б. Флория, *Русско-польские отношения и балтийский вопрос в конце XVI – начале XVII в.*, Москва 1973, s. 68; idem, *Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в.*, Москва 1978, s. 233–234, 246–247; idem, *Польско-литовская интервенция в России и русское общество*, Москва 2005, s. 78, 105. Zob. też: B. Fłoria, *Wschodnia polityka magnatów litewskich w okresie pierwszego bezkrólewia*, OiR, t. 20, 1975, s. 45–67; idem, *Magnateria litewska a Rosja w czasie drugiego bezkrólewia*, OiR, t. 22, 1977, s. 143–158.

Margarita Jewgieniewna Byczkova, która przez długi czas badała historię elit Moskiewii i Wielkiego Księstwa Litewskiego, przeanalizowała zmiany w strukturze społecznej możnowładztwa feudalnego i szlachty<sup>218</sup>.

W latach 1970–1980 pojawiły się pierwsze wyniki badań zjazdów szlacheckich Wielkiego Księstwa Litewskiego historyków Litewskiej SRR. Tak więc, Antanas Tyla w szeregu prac naukowych poświęconych walce Szwecji i Rzeczypospolitej o Inflanty w latach 1600–1629, przeanalizował stosunek sejmików litewskich (w tym województwa nowogródzkiego) do wojny i problemów finansowych państwa<sup>219</sup>, a Bronius Dundulis wykorzystał pojedyncze akty sejmikowe przy badaniu polityki zagranicznej Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>220</sup>. Pewne aspekty organizacji sejmikowej poruszali w swoich pracach historycy prawa Stasys Vansevičius<sup>221</sup> i Vytautas Raudeliūnas<sup>222</sup>.

W czasie, gdy rosyjscy i litewscy badacze mieli już pewne osiągnięcia w opracowywaniu problemów historii politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego, w Białoruskiej SRR podobne badania praktycznie nie były prowadzone. Zainteresowanie pewnego kręgu historyków białoruskich badaniem historii politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego na poziomie oficjalnym nie było aprobowane. W zasadzie jedynym źródłem informacji o parlamentarnych instytucjach szlacheckich były w

---

<sup>218</sup> М. Бычкова, *Русское государство и Великое Княжество Литовское с конца XV века до 1569 года: опыт сравнительно-исторического изучения политического строя*, Москва 1996, s. 30–37, 76–79.

<sup>219</sup> A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pašauktinės kariuomenės organizavimas XVI a. pabaigoje – XVII a.*, „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija”, 70, 1980, s. 69–82; A. Тила, *Практическое осуществление III Литовским статутом регламентированного посполитого рушения в XVI–XVIII вв.*, w: *1588 metų Trečiasis Lietuvos Statutas: Respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos Trečiojo Statuto 400 metinėms pažymėti, medžiaga*, red. kol.: V. Andriulis, M. Jučas, S. Lazutka (ats. red.), Vilnius 1989, s. 181–189; idem, *Обсуждение отношений со Швецией на сеймиках Великого Княжества Литовского в XVII в.*, w: *VIII всесоюзная конференции по изучению истории, экономики, языка и литературы Скандинавских стран и Финляндии: тезисы докладов*, Петрозаводск 1979, s. 81–83; Tyla 1986; idem, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės išdas 1600–1632 m.*, „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija”, 94, 1986, s. 76–94; idem, *Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje*, Vilnius 1986, 219, [2] s.; Tyla 1987.

<sup>220</sup> B. Dundulis, *Lietuvos užsienio politika XVI a.*, Vilnius 1971, 308 s.

<sup>221</sup> Lietuvos TSR valstybės ir teisės istorija: vadovėlis respublikos aukštųjų mokyklų teisės specialybei, parengė S. Vansevičius [et al.], Vilnius 1979; S. Vansevičius, *XVI amžiaus vidurio reformos Didžiojoje Lietuvoje kunigaikštystėje: mokymo priemonė*, Vilnius 1971; idem, *Feodalinės Lietuvos valstybingumas po Liublino unijos*, Vilnius 1988; idem, *Lietuvos valstybės ir teisės istorija nuo XVI amžiaus antrosios pusės iki XVIII amžiaus pabaigos*, Vilnius 1974; idem, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybiniai teisiniai institutai: pagal 1529, 1566 ir 1588 m. Lietuvos Statutus*, Vilnius 1981; M. Maksimaitis, S. Vansevičius, *Lietuvos valstybės ir teisės istorija*, Vilnius 1997, s. 61–62.

<sup>222</sup> В. Рауделиюнас, *Сеймовые постановления как источник Второго (1566 г.) Литовского Статута*, „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija”, 56, 1976, s. 29–42; Raudeliūnas, Wisner 1986, s. 947–968.



powojennej Białorusi niewielkie objętościowo artykuły „Sejm” (autorstwa Jakowa Naumowicza Marasza) i „Sejmik” w 1. tomie „Krótkiej encyklopedii Białoruskiej SRR”<sup>223</sup>, a także niewielki tekst autorstwa Ławrientija Siemionowicza Abecedarskiego, opublikowany w 1954 r. w 1. tomie „Historii BSRR”<sup>224</sup>. Bardzo rzadkie były też odniesienia do aktów sejmikowych, co było dozwolone tylko w określonym kontekście. Tak więc, Załman Judowicz (Zinowij Juliewicz) Kopyski w 1978 r. jako redaktor naukowy monografii Ławrientija Abecedarskiego w przypisie zazначыў, że szlachta białoruska w 1608 r. występowała przeciwko wojnie z państwem ruskim [moskiewskim — A.R.] i powołał się na instrukcję sejmikową szlachty powiatu mińskiego posłom na sejm warszawski 1609 r., która zachowała się w Centralnym Archiwum Państwowym BSRR (obecnie — Narodowe Archiwum Historyczne Białorusi w Mińsku)<sup>225</sup>.

Tylko pośrednio poruszana była problematyka sejmikowa Wielkiego Księstwa Litewskiego jako części „*konfederacyjnej Rzeczypospolitej*” w monografii „Położenie prawne ludności Białorusi w XVI w.”, rozprawie habilitacyjnej i szeregu wydawnictw dydaktycznych Jazepa Jucho, który negował szeroki udział szlachty powiatowej w pracach kodyfikacyjnych na sejmikach w drugiej połowie XVI wieku<sup>226</sup>.

Sciapan Sokół w rozprawie poświęconej myśli politycznej i prawnej Białorusi 2. połowy XVI w. stwierdził, że w odróżnieniu od innych krajów Europy, specyfika rozwoju władzy państwowej Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej polegała nie na wzmocnieniu władzy monarchy, a na zwiększeniu roli szlacheckich organów przedstawicielskich, a także uważał, że proces decentralizacji władzy państwowej rozpoczął się w latach 1570. i doprowadził do ustanowienia „oligarchii magnackiej”<sup>227</sup>. Trzeba jednak zazначыць, że wymieniony autor w ogóle nie wykorzystał w swojej pracy habilitacyjnej i monografiach instrukcji i uchwał sejmikowych — źródeł, które właśnie

---

<sup>223</sup> Я. Мараш, *Сейм, Сеймик*, w: Белорусская ССР: краткая энциклопедия: в 5 т., ред. кол.: П. Бровка [и др.], т. 1, Минск 1979, s. 647–648.

<sup>224</sup> *История Белорусской ССР*: в 2-х т., Академия наук Белорусской ССР, Институт истории; ред. В. Н. Перцев [и др.], Минск 1954, т. I, s. 119.

<sup>225</sup> Л. Абецедарский, *Белоруссия и Россия: очерки русско-белорусских связей второй половины XVI–XVII в.*, Минск 1978, s. 149. Porównaj: Sahanovič 1995, s. 91–93; В. Галубовіч, *Соймікавая інструкцыя менскай шляхты 1608 г.*, w: Мінск і мінчане: дзесяць стагоддзяў гісторыі (да 510-годдзя атрымання Менскам магдэбургскага права): Матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, Мінск, 4–5 верасня 2009 г., Мінск 2010, s. 32–37.

<sup>226</sup> И. Юхо, *Правовое положение населения Белоруссии в XVI в.*, Минск 1978, s. 66–69, 70–76.

<sup>227</sup> С. Сокол, *Политическая и правовая мысль в Белоруссии XVI – первой половины XVII в.*, ред. И. Юхо, Минск 1984, s. 15–19.

позwalają badać osobliwości myśli politycznej i prawnej elit różnych regionów ówczesnego państwa Litwy i Rusi.

Wydawałoby się, że w takiej sytuacji problemami historii instytucji parlamentarnych będą poważnie zajmować się profesjonalni historycy diaspory białoruskiej, którzy marzyli o ustanowieniu na Białorusi demokracji przedstawicielskiej typu zachodnioeuropejskiego. Były ku temu przesłanki. W 1953 r. w Nowym Jorku ukazała się bibliografia historii państwa i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>228</sup>, wydana przez Lwa Okinszewicza, który przed drugą wojną światową pracował w Kijowie w Akademii Nauk Ukraińskiej SRR i miał gruntowne wykształcenie historyczne i prawnicze<sup>229</sup>. Archiwa historyczne Austrii, Włoch, Watykanu, RFN, Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej, Francji, Szwecji, jak i poszczególne archiwa prywatne, były otwarte dla historyków diaspory, niektórzy z których otrzymali wyższe wykształcenie historyczne na uniwersytetach krajów zachodnioeuropejskich, jednak historia parlamentaryzmu, szlacheckiego samorządu stanowego i historia polityczna Wielkiego Księstwa Litewskiego wczesnej epoki nowożytnej pozostała na peryferiach ich badań<sup>230</sup>.

W Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej głębokie badania historii politycznej i historii państwa i prawa Rzeczypospolitej szlacheckiej rozpoczęły się już w 2. połowie lat 50., po posiedzeniu Polskiego Towarzystwa Historycznego 1956 r., na którym został skrytykowany ortodoksyjny stalinowski marksizm jako metodologia historii<sup>231</sup>. Kardynalnie sytuacja z badaniem instytucji politycznych i parlamentarnych Wielkiego Księstwa Litewskiego drugiej połowy XVI – pierwszej trzeciej XVII w. zmieniła się jednak dopiero w latach 60.–70. XX w., kiedy zaczęli publikować wyniki swoich badań

---

<sup>228</sup> L. Okinshevich, *The Law of the Grand Duchy of Lithuania: Background and Bibliography*: [The manuscript]; The Research Program on the U.S.S.R. (East European Fund, Inc.), (Mimeographed series No. 32), New York City 1953, s. 1–53.

<sup>229</sup> Л. Акі́ншэвіч, *Выбранае*, укладанне, падрыхтоўка тэкстаў, агульнае рэдагаванне, каментары, паказнік Наталлі Гардзіенкі і Лявона Юрэвіча (Серыя: Бібліятэка Бацькаўшчыны; Спадчына: аглядзіны; кніга 42), Мінск 2021, 408 s.

<sup>230</sup> П. Урбан, *У сувязі гістарычных фактаў: у сувязі з брашурай Л.С. Абэцэдарскага*, Мюнхен [Monachium]; Нью-Ёрк [Nowy York] 1972; Л. Акі́ншэвіч, *Парлямэнт Беларускай зямлі*, w: 3 гісторыяй на „Вы”: артыкулы, дакументы, успаміны, укладанне і ўводнае слова Янкі Запрудніка, Выпуск 3, s. 211–224, Мінск 1994.

<sup>231</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 14; A. Grabski, *Zarys historii historiografii polskiej*, Poznań 2000, s. 213.

Henryk Wisner i Juliusz Bardach<sup>232</sup>, a Władysław Czapliński<sup>233</sup>, Jarema Maciszewski<sup>234</sup> i Tadeusz Wasilewski stworzyli swoje szkoły naukowe we Wrocławiu i Warszawie. Ponadto Jan Seredyka, który zajmował się pod promotorstwem Władysława Czaplińskiego badaniem działalności sejmów drugiej połowy panowania Zygmunta Wazy, w latach 1969–1972 zapoznał się ze zbiorami archiwalnymi Wilna, Kijowa, Leningradu, Lwowa, Mińska i Moskwy i odnotował znakomite perspektywy systematycznego badania zarówno sejmu Rzeczypospolitej, jak i związanych z nim sejmików<sup>235</sup>. Od tego czasu najbardziej gruntowne i szerokie badania sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego prowadzone były właśnie w Polsce.

---

<sup>232</sup> W 1970 r. Juliusz Bardach wystąpił na XIII Międzynarodowym Kongresie Nauk Historycznych w Moskwie z programowym referatem, który był poświęcony formom instytucji przedstawicielskich Wielkiego Księstwa Litewskiego po 1569 r. (Bardach 1975, s. 159–184; v.: idem, *Députés à la Diète en Pologne d'ancien Régime*, APH 39, 1979, s. 143–185; idem, *Sejm dawnej Rzeczypospolitej jako najwyższy organ reprezentacyjny*, CPH, t. 35, 1983, z. 1, s. 135–147; idem, *L'élection des députés d'ancienne Diète polonaise, fin XVe–XVIIIe siècles*, PER, vol. 5, 1985, nr 1, s. 45–58; idem, *Elections of Sejm Deputies in Old Poland*, w: *The Polish Parliament at the Summit of Its Development (16th – 17th centuries): anthologies*, ed. W. Czapliński, Wrocław Warszawa Kraków Gdańsk Łódź 1985, s. 121–144; idem, *Naród polityczny i jego przemiany (1493–1993)*, w: *Spółeczeństwo obywatelskie i jego reprezentacja (1493–1993)*, red. J. Bardach przy współudziale W. Sudnik: materiały z konferencji naukowej, Piotrków Trybunalski – Sulejów, 6–8 maja 1993 r., Warszawa 1995, s. 9–31; idem, *Sejm dawnej Rzeczypospolitej*, w: J. Bardach, S. Grodziski, A. Gwiżdż i inni, *Dzieje Sejmu Polskiego*, 2 wyd., Warszawa 1997, s. 34–58.

<sup>233</sup> W. Czapliński, *Dawne czasy: opowiadania i szkice historyczne z XVII w.*, Wrocław 1957; idem, *Z problematyki sejmu polskiego w pierwszej połowie XVII w.*, KH, R. 77, 1970, nr 1, s. 31–45; idem, *Polish Sejm in the Light of Recent Research*, APH, vol. 22, 1970, s. 180–192; idem, *Rola sejmów XVII wieku w kształtowaniu się kultury politycznej w Polsce*, w: *Dzieje kultury politycznej w Polsce (Prace XI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, Sekcja III, Toruń, wrzesień 1974)*, Warszawa 1977, s. 13–20, 42–50; Czapliński 1977; W. Czapliński, A. Filipczak-Kocur, *Udział senatorów w pracach sejmowych za Zygmunta III i Władysława IV*, PH, t. 69, 1978, z. 4, s. 665–676; Czapliński 1981; idem, *Dzieje Sejmu polskiego do roku 1939*, Kraków Wrocław 1984, 134, [2] s.; idem, *The Principle of Unanimity in the Polish Parliament*, w: *The Polish Parliament at the Summit of Its Development (16th – 17th Centuries): Anthologies*, ed. W. Czapliński, Wrocław Warszawa Kraków Gdańsk Łódź 1985, s. 111–119; B. Чаплинский, *Органы государственной власти в Польше XVI–XVII вв.*, „Вопросы истории”, 1977, nr 12, s. 148–159 i inne.

<sup>234</sup> Maciszewski 1960; Maciszewski 1968; J. Maciszewski, *Szlachecka opinia publiczna w Polsce wobec interwencji w Moskwie (1604–1609)*, KH 70, 1963, nr 2, s. 363–386; idem, *Sejm 1607 r. a załamanie się planów reformy państwa*, w: *O naprawę Rzeczypospolitej XVII–XVIII w.: prace ofiarowane W. Czaplińskiemu w 60 rocznicę urodzin*, Warszawa 1965, s. 37–47; idem, *Szlachta polska i jej państwo*, Warszawa 1969; wyd. 2 uzup. Warszawa 1986. Zob. też: J. Maciszewski, *Demokracja szlachecka – kilka refleksji*, „Miesięcznik Literacki”, 1984, nr 10 (216), s. 116–122; idem, *Jeziorna 1607 (wokół uniwersalu detronizacyjnego – rekonesans badawczy)*, w: *Świat pogranicza. Rozprawy dedykowane T. Wasilewskiemu w 70-tą rocznicę urodzin*, red. nauk. M. Nagielski, A. Rachuba, S. Górczyński, Warszawa 2003, s. 205–210.

<sup>235</sup> J. Seredyka, *Źródła do panowania Zygmunta III w archiwach i bibliotekach ZSSR*, OTPN-SWNHS-A 7 (za rok 1969), 1971, s. 64–71; idem, *Źródła do dziejów Polski i Litwy okresu przed-rozbiorowego w bibliotekach Wilna i Leningradu*, OTPN-SWNHS-A 10, 1973, s. 37–48.

Na szeregu konferencji, które zostały przeprowadzone w latach 70–90. XX w. problematyka sejmikowa była gruntownie omówiona<sup>236</sup>, a podsumowaniem stanu badań instytucji parlamentarnych Rzeczypospolitej szlacheckiej stały się wydane w 1984 r. „Historia polskiego sejmu do 1939 r.” Władysława Czaplińskiego i zbiorowa 2-tomowa monografia „Historia polskiego sejmu” pod redakcją Jerzego Michalskiego, w której za okres 1540–1587 odpowiadała Anna Sucheni-Grabowska, a za okres 1587–1696 – Władysław Czapliński<sup>237</sup>.

Uporządkowany przegląd zasad organizacji i podziału funkcjonalnego sejmików całej Rzeczypospolitej, a także ich struktury terytorialnej do 1632 r. we wstępie do monografii poświęconej sejmikom i zjazdom szlacheckim województw poznańskiego i kaliskiego, dał krakowski historyk prawa Stanisław Płaza, który rozpatrywał sejmiiki jako część złożonego systemu organów władzy państwowej: ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej<sup>238</sup>, zaznaczając, że „zacząć trzeba od sejmików, ponieważ na nich opierał się cały, skomplikowany gmach naszego parlamentaryzmu”<sup>239</sup>. Wymieniony autor szczegółowo przeanalizował wzajemne relacje sejm - sejmik i doszedł do wniosku, że ich

---

<sup>236</sup> Sędek, M. *Wiec — rada — sejm — parlament: konferencja historyków państwa i prawa w Kołobrzegu*: [7–9 IX 1972], M. Sędek, A. Zakrzewski, CPH, t. XXV, 1973, z. 1, s. 257–261; K. Sikorska-Dzięgielewska, M. Zmierzak, *Konferencja naukowa poświęcona dziejom polskiego parlamentaryzmu w okresie przedrozbiorowym*: [Kórnik, 11–12 V 1982], CPH, t. XXXIV, 1982, z. 2, s. 259–262; *Dzieje polskiego parlamentaryzmu w okresie przedrozbiorowym: materiały konferencji naukowej, Poznań – Kórnik, 11–12 V 1982 r.*, Warszawa 1983; *Studia polsko-litewsko-białoruskie: materiały konferencji naukowych, zorganizowanych przez Białostockie Towarzystwo Naukowe*, Białystok, 4–5 XI 1983 r., 16–17 V 1985 r., red. J. Tomaszewski, E. Smułkowa, H. Majecki (Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego, nr 31), Warszawa 1988; *Wilno-Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur: materiały I Międzynarodowej konferencji*, Białystok, 21–24 IX 1989 r.: w 4 t., red. E. Feliksiak (Ser. Biblioteka Pamięci i Myśli; 3 Ser. „Non omnis moriar”), Białystok 1992; W. Sudnik, *Symposium: Stan badań nad dziejami polskiego parlamentaryzmu do 1914 r.*, Warszawa, 19–20 V 1992 r., CPH, t. 44, 1992, z. 1–2, s. 230–233; A. Rosner, *Konferencja Zespołu Historii Parlamentaryzmu do 1914 r.: problemy badawcze sejmików Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego*: Warszawa, 22 XI 1994 r., CPH, t. 46, 1994, z. 1–2, s. 213–214; W. Sudnik, *Konferencja Zespołu Historii Polskiego Parlamentaryzmu, Kórnik, 25 IV 1998 r.*, CPH 50, 1998, z. 1, s. 343–346; A. Filipczak-Kocur, J. Seredyka, *Stan badań nad dziejami parlamentaryzmu polskiego w latach 1573–1647 i postulaty*, w: *Parlamentaryzm w Polsce we współczesnej historio-grafii: materiały sympozjum*, Warszawa, maj 1992 r., red. nauk. J. Bardach przy współudziale W. Sudnik, Warszawa 1995, s. 74–87; Zakrzewski 1995, s. 100–106.

<sup>237</sup> Sucheni-Grabowska 1984, s. 114–216; W. Czapliński, *Sejm w latach 1587–1696*, w: *Historia Sejmu Polskiego*: 2 t., red. J. Michalski, t. 1: *Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1984, s. 217–299. Autorzy opierali swoje wnioski głównie na badaniu sejmików różnych regionów Korony, dlatego nie uniknęli błędów. Tak, Główny zjazd stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego czasami jest utożsamiany z sejmikiem głównym, niezadowolająco wyjaśniona została kwestia kierowania posiedzeniami sejmików.

<sup>238</sup> S. Płaza, *Sejmiiki i zjazdy szlacheckie województw poznańskiego i kaliskiego: ustrój i funkcjonowanie (1572–1632)*, Warszawa Kraków 1984, s. 1–75; idem, *Sejmiiki i zjazdy szlacheckie województwa sieradzkiego: ustrój i funkcjonowanie (1572–1632)*, Warszawa Kraków 1987.

<sup>239</sup> Płaza 1984, s. 5.

formy organizacyjne, sposób funkcjonowania i stosunki prawne wobec innych instytucji państwowych określało prawo, które tylko częściowo było pisane<sup>240</sup>.

Stopniowo w Polsce poszerzało się grono badaczy, którzy nie mogli już obejść się bez obowiązkowego wykorzystania w swoich pracach naukowych akt sejmików Henryk Wisner stworzył, w istocie, syntetyczny obraz funkcjonowania sejmików litewskich w pierwszej połowie XVII wieku<sup>241</sup>. W szeregu artykułów i monografii opracował bazę źródłową do badania przedsejmowych sejmików; zbadał stosunek elit sejmikowych różnych powiatów Wielkiego Księstwa Litewskiego do polityki zewnętrznej i wewnętrznej Wazów, badał proces wypracowywania przez elity regionalne koncepcyjnych programów reformowania Rzeczypospolitej, co znalazło odzwierciedlenie w uchwałach sejmikowych, historię omawiania na sejmikach problemów polityki wyznaniowej, rolę birżańskich Radziwiłłów w życiu sejmikowym Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>242</sup>, działalność i mechanizmy funkcjonowania sejmików przedsejmowych, deputackich, relacyjnych, a także sejmików związanych z Głównym zjazdem stanów.

Treść posiedzeń sejmików przedsejmowych i poszczególnych relacyjnych, stosunek szlachty powiatów Wielkiego Księstwa Litewskiego do problemów polityki wewnętrznej i zewnętrznej Rzeczypospolitej szlacheckiej, a także skład osobowy posłów sejmowych i senatorów, ich udział w działalności ustawodawczej w ramach badania konkretnych sejmów drugiej połowy XVI – pierwszej tercji XVII w. badali prawie wszyscy autorzy „sejmowych” monografii i rozpraw doktorskich<sup>243</sup>, w tym: Irena

---

<sup>240</sup> Lityński 1985, s. 145–161; Zakrzewski 1995, s. 101. Profesor Stanisław Płaza jest także autorem bibliografii do dziejów instytucji parlamentarnych całej Rzeczypospolitej szlacheckiej z lat 1569–1632, przechowywanej w Bibliotece Sejmowej.

<sup>241</sup> Zakrzewski 1995, s. 101–102.

<sup>242</sup> H. Wisner, Król i książę. Konflikt między królem Zygmuntem III Wazą i Krzysztofem Radziwiłłem, „Rocznik Białostocki”, 11, 1972, s. 59.

<sup>243</sup> Zakrzewski 1995, s. 101. Wartość poniższych dzieł znacznie się różni. Jak wynika z monografii Jana Pirożyńskiego, nie pracował on w zbiorach Biblioteki Publicznej Sałtykowa-Szczedrina w Leningradzie (obecnie Rosyjska Biblioteka Narodowa w Sankt Petersburgu), nie zainteresował się teczkami Bodniaka w Kórniku, nie zapoznał się z rękopisami archiwum Skarbu Koronnego w AGAD w Warszawie ani z publikacją listy posłów sejmowych, którą w okresie międzywojennym opublikował Ludwik Kolankowski (v. wyżej). Jan Rzońca nie wykorzystał w swoich badaniach znacznej części *epistolarium* z lat 1597–1598 ze zbiorów wileńskich i krakowskich, podał niepełne i częściowo niedokładne informacje o personalnym składzie posłów z Wielkiego Księstwa Litewskiego na sejmy 1597 i 1598 roku (Rzońca 1989, s. 118; Rzońca 1990, s. 174; Rzońca 1993, s. 15, 31, 75).

Barbara Janiszewska-Mincer nie wykorzystała wielu ważnych dokumentów z archiwalnych i bibliotecznych zbiorów Krakowa, Berlina, Moskwy i Leningrada [Sankt Petersburga] (w tym rejestrze

Kaniewska<sup>244</sup>, Jan Pirożyński<sup>245</sup>, Maciej Pieńkowski<sup>246</sup>, Jan Rzońca<sup>247</sup>, Barbara Janiszewska-Mincer<sup>248</sup>, Janusz Byliński<sup>249</sup>, Stefania Ochmann-Staniszevska<sup>250</sup>, Jan

---

posłów i senatorów na sejm 1600 roku z Biblioteki Czartoryskich, instrukcji sejmikowej dla posłów powiatu nowogródzkiego na sejm 1601 roku, instrukcji sejmikowej dla posłów powiatu słonimskiego na sejm 1603 roku, listów Teodora Skumina-Tyszkiewicza do Lwa Iwanowicza Sapiehy i innych) i popełniła znaczną liczbę błędów faktycznych (w tym instrukcję nowogródzkiego sejmiku posłowi do Zygmunta III uznała za instrukcję dla posłów sejmiku na sejm walny 1603 roku) (Janiszewska-Mincer 1984, s. 37, 100–101; Kempa 2007, s. 194).

<sup>244</sup> I. Kaniewska, Stan badań nad parlamentaryzmem polskim w latach 1506–1572, ZNUJ-PH, t. 261, 1971, z. 35, s. 49–58; eadem, Posłowie koronni na sejm warszawski w 1589 roku, CPH, t. 32, 1980, z. 2, s. 151–161; eadem, Spis posłów koronnych okresu Rzeczypospolitej szlacheckiej, w: *Parlamentarzyści polscy od XVI do XX wieku: stan badań i postulaty*, red. J. Seredyka, D. Kurpiers-Schreiber, Opole 1999, s. 129–131 i inne.

<sup>245</sup> J. Pirożyński, *Sejm Warszawski roku 1570*, ZNUJ-PH 279, 1972, z. 36, s. 1–76.

<sup>246</sup> Pieńkowski 2021.

<sup>247</sup> J. Rzońca, *Sejmiki przed sejmem zwyczajnym 1619 roku*, ZNWSPwO-A, t. 14, 1977, s. 27–50; idem, Ostatni sejm przed Cecorą (w 1619 r.), „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej” 20, 1983, s. 5–91; idem, *Spór o prawomocność wyboru posłów wiszeńskich na sejmie 1597 roku*, ZNWSPwO-A, t. 23, 1986, s. 13–22; idem, *Stanowisko sejmików wobec propozycji królewskiej przed sejmem 1597 roku*, OTPN-SWNHS-A, Opole 1988, s. 53–60; idem, *Sejmy z 1597 i 1598 roku wobec spraw szwedzkich Zygmunta III Wazy [Z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej]*, ZNWSPwO-A, t. XXVI, 1988, s. 175–192; *Opinia szlachecka wobec sytuacji Rzeczypospolitej przed sejmem 1598 roku*, ZNWSPwO-A, t. XXV, 1989, s. 49–74; Rzońca 1989; Rzońca 1990; Rzońca 1992; Rzońca 1993; idem, *Elity sejmowe wobec polityki szwedzkiej Zygmunta III u schyłku XVI wieku*, w: *Kultura polityczna w Polsce: praca zbiorowa*, red. M. Kosman, t. 5: *Elity dawne i nowe*, Poznań 2005, s. 149–161; idem, *Opozycja litewska wobec Zygmunta III Wazy na sejmach Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku*, w: *Faworyci i opozycjoniści: król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVII wieku*, red. M. Markiewicz, R. Skowron, Kraków 2006, s. 199–214; idem, *Klienci Konstantyna Wasyla Ostrońskiego w walce z unią brzeską na sejmach przełomu XVI i XVII wieku*, w: *Patron i dwór: magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa 2006, s. 301–320.

<sup>248</sup> B. Janiszewska, Dyskusja o procedurze sejmowej w latach 1596–1597, OTPN-SWNHS-A, 3 (za 1965), 1967, s. 10–20; B. Janiszewska-Mincer, *Rzeczpospolita Polska przed rokoszem Zebrzydowskiego 1600–1604: streszczenie — zarys pracy habilitacyjnej*, OTPN-SWNHS-A, 5–6 (za 1967–1968), 1970, s. 8–12; Janiszewska 1984; Janiszewska-Mincer, Mincer 1988.

<sup>249</sup> J. Byliński, *Sejm z roku 1611*, Wrocław 1970, 2 wyd. Wrocław 2016; idem, *Dwa sejmy z roku 1613*, Wrocław 1984; idem, *Elity intelektualne i polityczne w Rzeczypospolitej schyłku XVI w. i pierwszej połowy XVII w.*, w: *Kultura polityczna w Polsce*, red. M. Kosman, t. 5, *Elity dawne i nowe*, Poznań 2005, s. 87–115; idem, Jan Swoszowski — wytrawny parlamentarzysta i prawnik z czasów Zygmunta III Wazy, „Sobótka”, R. 48, 1993, nr 2–3, s. 175–188; idem, *Blaski i cienie sejmu polskiego w czasach panowania Zygmunta III Wazy*, w: *Czasy nowożytne: studia poświęcone pamięci prof. W. Czaplińskiego w 100 rocznicę urodzin*, red. K. Matwijowski, Wrocław 2005, s. 41–51; idem, Marcin Broniewski — trybun szlachty wielkopolskiej w czasach Zygmunta III, Wrocław 1994, 192, [3] s., [16] s.; idem, *Projekty reformy sejmu polskiego w latach 1610–1614*, AUW-H, 477, 1979, 31, s. 65–67; idem, *Rokoszowe koncepcje reformy państwa (1606–1608)*, w: *Studia historyczno-prawne: księga poświęcona pamięci prof. J. Seredyki*, red. W. Kaczorowski, Opole 2008, s. 59–106; J. Byliński, W. Kaczorowski, *Egzorbi-tacje szlacheckie w czasach panowania Zygmunta III Wazy*, w: *Vetera novis augere: studia i prace dedykowane prof. W. Uruszczakowi: w 2 t.*, red. S. Grodziski [i in.], Kraków 2010, t. I, s. 35–64.

<sup>250</sup> Ochmann 1970; eadem, *Rzeczpospolita jako „monarchia mixta” — dylematy władzy i wolności*, w: *Kultura, polityka, dyplomacja: studia ofiarowane prof. J. Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. A. Bartnicki [i in.], Warszawa 1990, s. 264–278 i inne.

Seredyka<sup>251</sup>, Jerzy Pietrzak<sup>252</sup>, Janusz Dorobisz<sup>253</sup>, Andrzej Domański<sup>254</sup>, Jan Kwak<sup>255</sup>, Anna Filipczak-Kocur<sup>256</sup>, Włodzimierz Kaczorowski<sup>257</sup>, Jolanta Choińska-Mika<sup>258</sup>, a

<sup>251</sup> J. Seredyka, Problem rządów oligarchii magnackiej w Polsce w świetle nowych badań, w: OTPN-SWNHS-A, nr 5–6 za lata 1967–1968, 1970, s. 18–20; idem, Z dziejów tolerancji religijnej na Litwie za panowania Zygmunta III, OTPN-SWNHS-A 10, 1973, s. 103–110; idem, Konwokacja Wileńska, ale jaka?, ZNWSPwO-A, t. 12, 1974, s. 121–139; idem, Magnackie spory o posiadłość kopyską w XVI i pierwszej połowie XVII wieku, ZNWSPwO-A, t. 13 [Studia z dziejów wewnętrznych Polski], 1975, s. 59–111; idem, Posłowie Rzeczypospolitej na sejm „ratyfikacyjny” w 1629 roku, OTPN-SWNHS-A 15 (za lata 1977–1978), 1979, s. 32–33; Seredyka 1980; Seredyka 1981; idem, From Legislative Initiative to Sejm Acts at the Beginning of the 17th Century, w: The Polish Parliament at the Summit of Its Development (16th – 17th Centuries): Anthologies, ed. W. Czapliński (Seria: Polish Historical Library: Anthologies. Monographs, Opera Minora, ed. M. Biskup, No. 6), Wrocław Warszawa Kraków Gdańsk Łódź 1985, s. 145–162; Seredyka 1988; idem, Elekcje marszałków poselskich za Zygmunta III Wazy (1587–1632), AUW-H, 945, 1988, 66, s. 95–112; idem, Udział Radziwiłłów w sejmach panowania Zygmunta III Wazy, MHA, t. III, 1989, s. 13–26; Seredyka 1989; idem, Instrukcje powiatu wileńskiego na sejmy panowania Zygmunta III Wazy, „Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”, R. 48, 1993, nr 2–3 [Studia historyczno-prawne: prace ofiarowane K. Orzechowskiemu w 70 rocznicę urodzin], red. K. Matwijowski, S. Ochmann-Staniszevska, s. 189–197; Seredyka 1994; idem, Kultura prawna magnatów litewskich w XVI i XVII wieku, w: Kultura polityczna w Polsce: przeszłość i teraźniejszość: praca zbiorowa, red. M. Kosman, Poznań 1996, s. 35–46; idem, O ujednolicenie badań nad parlamentaryzmem epoki staropolskiej, w: Parlamentaryzm i prawodawstwo przez wieki: prace dedykowane prof. S. Płazie w siedemdziesiątą rocznicę urodzin, red. J. Malec, W. Uruszczak, Kraków 1999, s. 23–29; idem, Awanse „aktywistów” sejmów staropolskich: mity i rzeczywistość, w: O mitach i prawdach w dziejach społeczeństwa i państwa polskiego doby nowożytnej: uwagi i postulaty badawcze, red. A. Skrzypietz, J. Kurek, Katowice 1998, s. 17–20; idem, Biskupi na sejmach panowania Zygmunta III Wazy, w: Jezuicka ars historica: prace ofiarowane ks. prof. L. Grzebieniowi SJ, red. M. Inglot, S. Obirek, Kraków 2001, s. 499–514; idem, Ministrowie „senatorskiego stanu” pomiędzy królem a szlacheckim sejmem w latach 1587–1668, w: Dwór a kraj: między centrum a peryferiami władzy, red. R. Skowron, Kraków 2003, s. 237–253; idem, Senatorowie Rzeczypospolitej na sejmach Zygmunta III Wazy (1587–1632), w: J. Seredyka, Rozprawy z dziejów XVI i XVII wieku, Poznań 2003, s. 155–237; idem, Miejsce „senatorskich” ministrów Wielkiego Księstwa Litewskiego na sejmach epoki Wazów, w: Czasy nowożytne: studia poświęcone pamięci prof. W. E. Czaplińskiego w 100 rocznicę urodzin, red. K. Matwijowski, Wrocław 2005, s. 29–39 (Prace Historyczne, t. 38) i inne.

<sup>252</sup> J. Pietrzak, Po Cecorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621, Wrocław 1983; idem, W przygaszonym blasku wiktorii chocimskiej. Sejm w 1623 r., Wrocław 1987.

<sup>253</sup> J. Dorobisz, Uczestnicy sejmiku nadzwyczajnego z 1624 roku, ZNWSPwO-A, t. 27, 1990, s. 135–154; idem, Sejm nadzwyczajny z 1624 roku, Opole 1994.

<sup>254</sup> A. Domański, *Niezwykły sejm z 1625 r.*, Opole 1983 (rękopis pracy doktorskiej w Archiwum Uniwersytetu Opolskiego).

<sup>255</sup> J. Kwak, Sejm warszawski 1626 r., Opole 1985.

<sup>256</sup> A. Filipczak-Kocur, *Stanowisko sejmików wobec zwołania sejmiku zwyczajnego z 1629 r.*, ZNWSPwO-A, t. 14, 1977, s. 57–59, 61, 65, 66, 68, 73; eadem, *Niektóre zagadnienia procedury sejmowej za Zygmunta III*, OTPN-SWNHS-A, 1977/1978, nr 15, s. 34–48; Filipczak-Kocur 1979, s. 21, 23, 26, 29, 107; eadem, *Problemy podatkowo-wojskowe na sejmie w roku 1628*, ZNWSPwO-A, t. 16, 1980, s. 23–41; eadem, *Przed sejmem w roku 1628*, ZNWSPwO-A, t. 17, 1980, s. 31–50; eadem, *Senatorowie i posłowie koronni na sejmie 1607 roku*, PH, t. 76, 1985, z. 2, s. 291–303; eadem, *Sejmik sieradzki za Wazów (1587–1668)*, Opole 1989, 201 s.; eadem, *Sejmik województwa sieradzkiego wobec problemów skarbowych Rzeczypospolitej w latach 1587–1648*, w: Kultura, polityka, dyplomacja: studia ofiarowane prof. J. Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin, red. A. Bartnicki [i in.], Warszawa 1990, s. 141–157; eadem, *Informacje o sejmach i sejmikach w korespondencji Sapiehów w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum w Kijowie*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego”, 9, 2006, s. 239–249.

<sup>257</sup> Kaczorowski 1986; Kaczorowski 1991, s. 191–211; idem, Rola Krzysztofa II Radziwiłła na sejmach konwokacyjnym i elekcyjnym w okresie bezkrólewia 1632 r., MHA, t. 3, 1989, s. 43–50; idem, Senatorowie na sejmach z lat 1587/88–1609, ZNWSPwO-A, t. 27, 1990, s. 17–58; idem, Biskupi,

także inni badacze historii politycznej i wyznaniowej Rzeczypospolitej drugiej połowy XVI – pierwszej tercji XVII w.: Tadeusz Wasilewski<sup>259</sup>, Wojciech Polak<sup>260</sup>, Ewa Dubas-

---

województwie wileńscy na sejmach za Zygmunta III Wazy, w: Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur: materiały I Międzynarodowej konferencji, Białystok, 21–24 IX 1989 r., t. II. [Historia i pamięć], red. E. Feliksiak, Białystok 1992, s. 53–72; idem, Senatorowie Rzeczypospolitej uczestniczący w sejmach z lat 1587–1632, Opole 1993, 87 s.; idem, Udział polskiego monarchy w procesie legislacyjnym w latach 1493–1652, PH, t. 46, 2002, nr 5, s. 23–31; idem, Udział króla w stanowieniu prawa na sejmach Rzeczypospolitej od końca XV w. do pierwszej połowy XVII w.: w 500 rocznicę uchwalenia konstytucji *Nihil novi*, Historia prawa w służbie sprawiedliwości: materiały z I Opolskiego Colloquium Prawno-Historycznego, red. P. Sadowski, S. Szymański, Opole 2006, s. 13–28.

<sup>258</sup> J. Choińska-Mika, *Być obywatelem — kilka uwag o etosie obywatelskim w XVII wieku*, „Arcana”, 2001, nr 38, s. 133–139; eadem, *Dwa parlamenty nowożytne — polski i angielski (wieki XVI i XVII)*, w: Dziedzictwo Pierwszej Rzeczypospolitej w doświadczeniu politycznym Polski i Europy: materiały z sympozjum historyków i politologów, 15 kwietnia 2005 r., red. J. Ekes, Nowy Sącz 2005, s. 39–52; *Korzenie polskiej samorządności: wybrane zagadnienia*, „Samorząd terytorialny”, 2001, nr 7/8, s. 3–13; eadem, *Local assemblies and conflicts (16th–17th c. Commonwealth): case study of Masovia Province*, w: Podział władzy i parlamentaryzm w przeszłości i współcześnie: Prawo, doktryna, praktyka: 500 rocznica konstytucji *Nihil novi* z 1505 r.: 56 Konferencja Międzynarodowej Komisji Historii Instytucji Reprezentatywnych i Parlamentarnych w Krakowie i Radomiu (5–8 września 2005), red. W. Uruszczak [i in.], Warszawa 2007, s. 352–360; eadem, *Local parliamentary campaigns and their effectiveness in the seventeenth century Polish-Lithuanian Commonwealth*, PER, vol. 25, 2005, s. 23–31; eadem, *Parlament miejscem politycznej integracji i społecznej edukacji*, „Teki Sejmowe”, 1, 2010, s. 28–39; eadem, *Polityka wewnętrzna i zagraniczna Rzeczypospolitej w latach 1587–1605 w opinii szlachty ziemi różańskiej*, w: Kultura – polityka – dyplomacja: studia ofiarowane prof. J. Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin, red. A. Bartnicki [i in.], Warszawa 1990, s. 91–107; eadem, *Representation and accountability: a comparison of early modern England and Poland*, PER, vol. 21, 2001, s. 91–101; eadem, *Sejmiki koronne XVI–XVII wieku: problemy badawcze*, w: Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku, red. U. Augustyniak, A.B. Zakrzewski, Warszawa 2010, s. 13–23; eadem, *Sejmiki mazowieckie w dobie Wazów*, Warszawa 1998; eadem, *Sejmiki mazowieckie z przełomu XVI i XVII wieku o zagrożeniach bezpieczeństwa publicznego w Rzeczypospolitej*, MHA, t. 5, 1995, s. 19–28.

<sup>259</sup> T. Wasilewski 1986, s. 45–62; idem, Wielkie Księstwo Litewskie w dobie Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569–1795): federacja dwóch państw i narodów czy państwo jednolite?, „Lithuania”, 1990, nr 1, s. 66–77.

<sup>260</sup> W. Polak, *O Kreml i Smoleńszczyznę. Polityka Rzeczypospolitej wobec Moskwy w 1607–1612*, wyd. 3, poprawione i uzupełnione, Toruń 2014, s. 41, 75–76, 117, 125, 356–357, 415–416.



Urwanowicz<sup>261</sup>, Jerzy Urwanowicz<sup>262</sup>, Urszula Augustyniak<sup>263</sup>, Violeta Urbaniak<sup>264</sup>, Wojciech Sokołowski<sup>265</sup>, Rafał Degiel<sup>266</sup>, Tomasz Ambroziak<sup>267</sup>, Izabella Lewandowska-Malec<sup>268</sup>, Agnieszka Pawłowska-Kubik<sup>269</sup>, Józef Długosz<sup>270</sup> i in.<sup>271</sup>

<sup>261</sup> E. Dubas-Urwanowicz, *Stronnictwa polityczne czy grupy interesów na zjeździe stężyckim? (maj – czerwiec 1575)*, w: *Miasto, Region, Społeczeństwo: studia ofiarowane prof. A. Wyrobiszowi w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Białystok 1992, s. 262–273; eadem, *Król i szlachta na sejmach batorskich: konflikty i kompromisy*, w: *Między monarchią a demokracją: studia z dziejów Polski XV–XVIII wieku*, red. A. Sucheni-Grabowska, M. Żaryn, Warszawa 1994, s. 143–169; eadem, *Stosunek Korony do Unii z Litwą w latach 1562–1574*, „*Studia Podlaskie*”, t. V, 1995, s. 5–39; eadem, *Stanowisko szlachty na zjazdach koronnych wobec tendencji separatystycznych w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszym bezkrólewiu po śmierci Zygmunta Augusta*, w: *Granice i pogranicza: Historia codzienności i doświadczeń*, t. 1, Białystok 1999, s. 70–77; eadem, *Królestwo bez króla?: Kompetencje monarsze w dwóch pierwszych bezkrólewicach po śmierci Zygmunta Augusta*, PH, t. 93, 2002, z. 2, s. 145–158; *Unia polsko-litewska w obradach zjazdów koronnych po śmierci Zygmunta Augusta (lipiec – grudzień 1572 r.)*, w: *Z dziejów kultury prawnej: studia ofiarowane prof. J. Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*, red. M. Wąsowicz [i in.], Warszawa 2004, s. 115–134; eadem, „*Warunek warszawski*” z września 1574 roku a status prawno-polityczny państwa, CPH, t. 60, 2008, z. 1, s. 193–201; *Bezpieczeństwo wewnętrzne a geneza Trybunału: sądownictwo koronne dwóch pierwszych bezkrólewici*, w: *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A.B. Zakrzewski, Warszawa 2010, s. 107–117; *Stronnicy królewscy i opozycjoniści wobec monarchii w dobie zjazdu lwowskiego i rokoszu sandomierskiego: próba porównania*, w: *Król a prawo stanów do oporu*, red. M. Markiewicz, E. Opaliński, R. Skowron, Kraków 2010, s. 105–122; Dubas-Urwanowicz 1998 i inne.

<sup>262</sup> J. Urwanowicz, *Ku demokracji bezpośredniej: charakterystyka i ewolucja kół obywatelskich w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.*, w: *Kultura, polityka, dyplomacja: studia ofiarowane prof. J. Maciszewskiemu w 60-tą rocznicę Jego urodzin*, red. A. Bartnicki [i in.], Warszawa 1990, s. 442–450; *Ideologia a działalność polityczna szlachty w czasach Zygmunta III: wokół wartości ustrojowych*, w: *Między monarchią a demokracją: studia z dziejów Polski XV–XVIII wieku*, red. A. Sucheni-Grabowska, M. Żaryn, Warszawa 1994, s. 170–190; idem, *Funkcjonowanie sejmików podlaskich w XVI–XVIII wieku: typowość czy specyfika?*, w: *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. A. Jankowski, A. Klonder, Bydgoszcz 2004, s. 105–119; Urwanowicz 1996.

<sup>263</sup> U. Augustyniak, *Plotka, pomówienie, prowokacja – jako narzędzia walki politycznej za Zygmunta III*, w: *Kultura, polityka, dyplomacja: studia ofiarowane prof. J. Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. A. Bartnicki [i in.], Warszawa 1990, s. 29–45; eadem, *Polemika z Jana Zamoyskiego projektem reformy elekcji: przyczynek do poglądów politycznych opozycji za panowania Zygmunta III Wazy*, KH, R. 104, 1997, z. 3, s. 3–25; eadem, *Wojskowi w życiu publicznym Wielkiego Księstwa Litewskiego w pierwszej połowie XVII wieku*, w: *Litwa w epoce Wazów: prace ofiarowane H. Wisnerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. W. Kriegseisen, A. Rachuba, Warszawa 2006, s. 301–322 i inne.

<sup>264</sup> Urbaniak 1995.

<sup>265</sup> W. Sokołowski, *Radziwiłłowie wobec rokoszu sandomierskiego (1606–1608)*, MHA, t. 3, 1989, s. 67–83; idem, *Schyłek działalności politycznej Jana Zamoyskiego*, w: *Kultura, polityka, dyplomacja: studia ofiarowane prof. J. Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. A. Bartnicki [i in.], Warszawa 1990, s. 378–402; Sokołowski 1997.

<sup>266</sup> R. Degiel, *Protestanci i prawosławni: patronat wyznaniowy Radziwiłłów birzańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w.*, Warszawa 2000.

<sup>267</sup> Ambroziak 2013/1; Ambroziak 2013/2; Ambroziak 2016, s. 14–22; Ambroziak 2018; Ambroziak 2019/1; Ambroziak 2019/2; Ambroziak 2019/3; Ambroziak 2020/1; Ambroziak 2022; Ambroziak 2023; Ambroziak 2025.

<sup>268</sup> I. Lewandowska-Malec, *Sejm walny koronny Rzeczypospolitej Obojga Narodów i jego dorobek ustawodawczy (1587–1632)*, Kraków 2009, i in.

<sup>269</sup> Pawłowska-Kubik 2019.

<sup>270</sup> J. Długosz, *Elity posłów sejmowych za panowania Zygmunta III Wazy (1587–1632)*, w: *Czasy nowożytne. Studia poświęcone pamięci prof. W. E. Czaplińskiego w 100 rocznicę urodzin*, red.

Szerokim wykorzystaniem źródeł wyróżniają się badania Leszka Jarmańskiego<sup>272</sup> i Tomasza Kempy<sup>273</sup>, którzy badali działalność sejmików, posłów sejmowych i senatorów „dysydentów”, ukierunkowaną na obronę wolności wyznania chrześcijańskiego, do których dołącza się badanie Marzeny Liedke o drogach konwersji religijnej elity ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego i jej stosunku do reformacji<sup>274</sup>. W poszczególnych rozprawach doktorskich, monografiach i szeregu artykułów badacze z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (Tomasz Kempa, Arkadiusz Czwolek i Piotr Łabędź) rozpatrzyli udział w życiu politycznym dawnej Litwy, w tym w posiedzeniach sejmików województwa nowogródzkiego, takich wpływowych w senatorów jako Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”<sup>275</sup>, Krzysztof Radziwiłł „Piorun”<sup>276</sup> i Lew Iwanowicz Sapieha<sup>277</sup>, a Leszek Kieniewicz z Warszawy — aspekty walki politycznej o wpływy na sejmikach między przedstawicielami „arystokracji i magnaterii”, których wyrazicielem interesów był Senat, a szlachtą Rzeczypospolitej w czasach panowania Stefana Batorego<sup>278</sup>.

---

K. Matwijowski (Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii, *Prace Historyczne*, t. 38), Wrocław 2005, s. 53–65.

<sup>271</sup> M. Graves, *The Parliaments of Early Modern Europe*, Harlow 2001, s. 100–103. Został wykorzystany także dorobek badaczy historii politycznej, instytucji parlamentarnych i sądowych, dworu królewskiego, sejmików koronnych, a także idei politycznych: H. Augustynowicza, T. Bissona, P. Blickle, H. Dembkowskiego, E. Jędrucha, A. Kamińskiego, S. Koyamy, B. Kümin'a i A. Würbler'a, W. Leitsch'a, A. Marongiu, E. Miller'a, R. Tuck'a, R. Frost'a, C. Lichego, K. Orzechowskiego, A. Sucheni-Grabowskiej, J. Ternesa i innych.

<sup>272</sup> Jarmański 1992.

<sup>273</sup> Kempa 2003, s. 193–221; idem, *Konflikty w elicie politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku (do 1569 roku) a kwestia unii polsko-litewskiej*, w: *Problemy integracji* 2010, s. 42–58; idem, *Plany separatystycznej elekcji w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie trzech pierwszych bezkrólewí po wygaśnięciu dynastii Jagiellonów (1572–1587)*, *ZH*, t. 69: 2004, z. 1, s. 23–61; Kempa 2007; Kempa 2008, s. 152–175; idem, *Zabiegi kniaziów Olelkowiczów Słuckich o uzyskanie miejsca w senacie po 1569 roku*, *OiR*, t. 47, 2003, s. 65–88 i inne.

<sup>274</sup> Liedke 2004.

<sup>275</sup> Kempa 2000, s. 62–130, 261–293.

<sup>276</sup> PSB, t. XXX, s. 264–276; P. Łabędź, *Krzysztof Radziwiłł „Piorun” (1547–1603), wojewoda wileński i hetman wielki litewski*, rozprawa doktorska obroniona 19 grudnia 2017 r. w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika, promotor dr hab. T. Kempa prof. UMK, recenzenci dr hab. H. Lulewicz, dr hab. M. Ferenc, Toruń 2017; idem, *Działalność wojskowa Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” w latach 1572–1579*, *ZH* 76, 2011, nr 1, s. 23–40; idem, *Działania hetmana Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” wymierzone przeciw powstaniu kozackiemu Semena Nalewajki na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1595–1596*, „*Klio*” 33, 2015, nr 2, s. 51–72; idem, *Konflikt hetmana Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” z Zygmuntem III Wazą i jego wpływ na sytuację polityczną Rzeczypospolitej w latach 1587–1600*, *ZH* 80, 2015, z. 2, s. 7–30; *Konflikt Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” z Zygmuntem III Wazą a działania wojenne w Inflantach w latach 1600–1602*, „*Klio*” 20, 2012, nr 1, s. 111–140 [udostępniono 3.11.2021]. <https://doi.org/10.12775/KLIO.2012.004>; Łabędź 2025.

<sup>277</sup> Czwolek 2012, s. 59, 83, 102, 110, 123, 136–137, 173–175, 191, 196, 199, 216–217, 225, 227, 228, 316–317, 344.

<sup>278</sup> Kieniewicz 2000; J. Choińska-Mika, [Recenzja], *KH* 109, 2002, z. 3, s. 201–207.

Edward Opaliński zbadał system wartości, kulturę polityczną i świadomość szlachty, fenomen tolerancji religijnej, stosunek regionalnych elit szlacheckich do systemu politycznego Rzeczypospolitej i jej poszczególnych instytucji, jak również samą instytucję sejmiku walnego Rzeczypospolitej „srebrnego wieku” (1587–1652) w tym na podstawie analizy instrukcji sejmikowych szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>279</sup>.

W procesie badania systemu podatkowego i finansowego Anna Filipczak-Kocur pokazała stosunek szlachty różnych regionów Rzeczypospolitej (w tym powiatów województwa nowogródzkiego) do uchwalania podatków na sejmach walnych, głównych zjazdach stanów i sejmikach w latach 1587–1648<sup>280</sup>, a także skład przedstawicielstwa sejmowego na sejmach 1589, 1590–1591, 1593<sup>281</sup> i finansowanie działalności posłów sejmowych<sup>282</sup>.

W 2002 r. została opublikowana monografia Henryka Lulewicza, poświęcona problemom stosunków Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej od unii lubelskiej do 1588 r., w której po raz pierwszy zostały przeanalizowane niektóre nieznane wcześniej akty sejmików województwa nowogródzkiego. Nowatorstwo św. p. prof. H. Lulewicza polega przede wszystkim na przedstawieniu na niezwykle bogatym materiale dokumentalnym większości aspektów działalności i treści posiedzeń głównych zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, zjazdów senatorskich, a także pewnych wojewódzkich i powiatowych zjazdów szlachty województw wileńskiego, trockiego, brzeskiego i innych województw Wielkiego Księstwa

---

<sup>279</sup> Opaliński 1995; Opaliński 2001; Opaliński 2023; Opaliński 2025. Porównaj: J. Włodarczyk, *Sejmiki jako szkoła wychowania obywatelskiego na przykładzie sejmików sieradzkiego i łęczyckiego*, w: *Dzieje kultury politycznej w Polsce (Prace XI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, Sekcja III, Toruń, wrzesień 1974)*, red. J.A. Gierowski, Warszawa 1977, s. 69–86.

<sup>280</sup> A. Filipczak-Kocur, *Podatki litewskie w świetle uchwał sejmowych (1587–1632)*, A UW-H 945 (66), 1988 [*Studia z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. K. Matwijowski, Z. Wójcik], s. 113–132; eadem, *Z dziejów skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego za pierwszych Wazów (1587–1648)*, w: *Wilno — Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, red. E. Feliksiak (Ser. Biblioteka Pamięci i Myśli; 3 Ser. „*Non omnis moriar*”), t. 2 [Historia i pamięć], Białystok 1992, s. 73–90; eadem, *Litewski Trybunał Skarbowy (1591–1717)*, „*Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*”, t. 7, 2002, s. 183–209; eadem, *Lithuanian Treasury Jurisdiction 1591–1717*, w: *Podział władzy i parlamentaryzm w przeszłości i współcześnie : prawo, doktryna, praktyka: 500 rocznica konstytucji Nihil novi z 1505 r.: 56 Konferencja Międzynarodowej Komisji Historii Instytucji Reprezentatywnych i Parlamentarnych w Krakowie i Radomiu (5-8 IX 2005)*, red. W. Uruszczyk [i in.], Warszawa 2007, s. 412–433. Filipczak-Kocur 1994; Filipczak-Kocur 2006; Filipczak-Kocur 2023.

<sup>281</sup> A. Filipczak-Kocur, *Senatorowie i posłowie na sejmie „pacyfikacyjnym” w 1589 roku*, CPH, t. 34, 1982, z. 2, s. 197–212; eadem, *Pośmiertne problemy podskarbich litewskich Ławryna Wojny i Jana Hlebowicza*, w: *Litwa w epoce Wazów: prace ofiarowane H. Wisnerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. W. Kriegseisen, A. Rachuba, Warszawa 2006, s. 69–84.

<sup>282</sup> Filipczak-Kocur 1996, s. 68–73. Wnioski Filipczak-Kocur odnośnie do diet poselskich są częściowo błędne. v.: Radaman 2005/2, s. 16–21; Radaman 2006/3, s. 145–156; Radaman 2013/2, s. 22–33.

Litewskiego po zawarciu unii lubelskiej i do 1588<sup>283</sup>. Gruntowne badania, które autor przeprowadził nad procesem kształtowania się stosunków polsko-litewskich poruszają między innymi problem ewolucji prawno-ustrojowej Wielkiego Księstwa Litewskiego. W wymienionej monografii i licznych artykułach Henryk Lulewicz odkrył istotę polityki możnowładztwa dawnej Litwy, ukierunkowanej na zachowanie podmiotowości prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego, połączonego z Koroną Polską unią realną, pokazał różnice w podejściu elit politycznych Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa do rozumienia prawnych następstw podpisania aktu-umowy unii lubelskiej 1569 r.<sup>284</sup>.

Trudno przecenić także syntezę Andrzeja Rachuby, która ukazała się w tym samym 2002 r. Autor skutecznie połączył podsumowanie osiągnięć poprzedników z własnymi wnioskami, które opierały się na analizie przerażającej ilości materiału dokumentalnego, którego znaczna część została po raz pierwszy wprowadzona do obiegu naukowego. A. Rachuba przeprowadził analizę podobieństw i różnic praktyki sejmowania w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim, pokazał strukturę i funkcjonowanie szlacheckich instytucji państwowo-prawnych dawnej Litwy, z których składał się system „parlamentarny” Rzeczypospolitej — sejmików przedsejmowych, głównych sejmików w Wołkowysku i Słoniemiu, sejmików relacyjnych, zjazdów czasów bezkrólewia, konwokacji i innych<sup>285</sup>.

Osobnej szczegółowej monografii historyczno-prawnej w całej historii istnienia instytucji sejmiku w Wielkim Księstwie Litewskim (1566–1795) doczekał się tylko sejmik powiatu trockiego. Andrzej Zakrzewski zbadał ewolucję, strukturę, funkcje i kompetencje wspomnianego sejmiku, dokonał historycznej rekonstrukcji jego posiedzeń i pokazał, jakie były sposoby podejmowania uchwał i czynniki na nie wpływające<sup>286</sup>. W szeregu innych prac Andrzej Zakrzewski badał także problem kierowania posiedzeniami sejmikowymi, organizację zjazdów elekcyjnych, a także problemy unifikacji prawa i

---

<sup>283</sup> Fakt utworzenia w czasie pierwszego bezkrólewia w powiecie nowogródzkim sądowej organizacji kapturowej (a więc i regionalnego związku szlacheckiego) został uznany przez Henryka Lulewicza dopiero po publikacji doktoranta. Porównaj: Radaman 2004; Lulewicz 2004, s. 362.

<sup>284</sup> Lulewicz 2002; Lulewicz 2004, s. 361–367; idem, *Zjazd w Rudnikach we wrześniu 1572 roku*, PH, t. XCI, 2000, z. 2, s. 203–219; idem, *Projekt unii Rzeczypospolitej z Moskwą podczas trzeciego bezkrólewia (1586–1587)*, w: *Problemy integracji* 2010, s. 260–269.

<sup>285</sup> Rachuba 2002; V. Buben, [Recenzja], SH 48, 2005, z. 1, s. 113–116; A. Рахуба, *Вялікае Княства Літоўскае ў парламенцкай сістэме Рэчы Паспалітай (1569–1763 гг.)* [tłumaczył na język białoruski Mikołaj Ramanoŭski], рэд. Г. Сагановіч, Мінск 2008.

<sup>286</sup> Zakrzewski 2000/1; R. Jurgaitis, [Recenzja], LIM, 2001, nr 2, s. 243–247; K. Mazur, [Recenzja], KH 109, 2002, nr 3, s. 197–201; W. Pęksa, [Recenzja], Casus 19, 2001, s. 28–30.

ustroju państwowego Wielkiego Księstwa Litewskiego i Królestwa Polskiego. Na początku 2013 r. ukazała się też monografia Diany Koniecznej *Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzeskolitewskiego w latach 1565–1763*<sup>287</sup>.

Po uzyskaniu suwerenności państwowej znacznie zaktywizowały się badania historii politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego w nauce historycznej Litwy. Działalności społeczno-politycznej Mikołaja Radziwiłła „Rudego”, a także stosunkom klientalnym między przedstawicielami możnowładztwa i innej szlachty litewskiej poświęcone są prace Rajmondy Ragauskienė<sup>288</sup>, strukturze społecznej szlachty, instytucjom parlamentarnym i systemowi politycznemu — prace Edvardasa

---

<sup>287</sup> Konieczna 2013, 198 s.

<sup>288</sup> R. Ragauskienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515–1584 m.)*, Vilnius 2002, 447, [1] s.; eadem, *The Ruler and his Noble Subject: the Communication Model of the Correspondence Between Sigismund Augustus and Mikalojus Radvila the Red, 1546–1572*, „Lithuanian Historical Studies”, 3, 1998, s. 5–26; eadem, *Радзивилл Рыжий и Радзивилл Сиротка: преемственность клиентуры в Великом Княжестве Литовском*, w: *На шляхах да ўзаемаразумення: навуковы зборнік: ..., рэд. А. Мальдзіс (гал. рэд.) [і інш.] (Беларусіка = Albaruthenika, 15)*, Мінск 2000, s. 209–215.

Gudavičius<sup>289</sup>, Juratė Kiaupienė<sup>290</sup>, Mieczysława Jučas<sup>291</sup>, Antanasa Tyly<sup>292</sup>, Eugena Machovienko<sup>293</sup>, Darius Vilimas<sup>294</sup>, Aivasa Ragauskas<sup>295</sup>, Robertas Jurgaitis<sup>296</sup>,

<sup>289</sup> E. Gudavičius, *Bajoriškoji lietuvių tauta ir Didžioji Lietuvos Kunigaikštija*, w: E. Gudavičius, *Lietuvos europėjimo keliais: istorinės studijos*, sudarė A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius 2002, s. 180–190; idem, *Kas buvo XVI amžiaus bajorija?*, w: ibid., s. 168–179; idem, *Šlėktų atsiskyrimas nuo bajorų lietuvoje XVI a. 1. Bajorų luomo susidarymas XV a. vių tauta ir Didžioji Lietuvos Kunigaikštija 2. Dėl XVI privilegijuotųjų ir «neprivilegijuotųjų» bajorų*, w: ibid., s. 142–167; idem, *Senosios Lietuvos valdymo struktūra*, w: *Lietuvos Seimas: The seimas of Lithuania*, V. Motulaitė, S. Venskevičius, E. Gudavičius [et al.]; red. D. Melynienė, Vilnius 1996, s. 65–78; Э. Гудавичюс, *История Литвы*, t. 1: *История Литвы с древнейших времён до 1569 года*, ред. Е. Назаров, Москва 2005, 679, [1] s.

<sup>290</sup> J. Kiaupienė, *Litewskie cechy kultury politycznej szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku*, w: *Kultura Litwy i Polski w dziejach: tożsamość i współistnienie*, tłumacz. G. Lemaite, red. M. Kawalec, J. Wyrozumski, Kraków 2000, s. 67–78; eadem, *Livonijos problema, Žygimantas Augustas ir 1562 m. pavasarį neįvykęs Lenkijos sejimas*, w: *Istorijos akiračiai: skiriama prof. hab. daktaro A. Tylos 75-mečiui*, red.: A. Dubonis, Z. Kiaupa, E. Rimša (pirmininkas), Vilnius 2004, s. 143–154; eadem, *Poszukiwanie kompromisu – konfrontacja litewskiej i polskiej tradycji politycznej w przededniu unii lubelskiej*, w: *Europa unii i federacji. Idea jedności narodów i państw od średniowiecza do czasów współczesnych*, red. K. Ślusarek, przedmowa F. Ziejka, Kraków 2004, s. 19–29; eadem, *Some Considerations on the Sources of Unity of the Lithuanian Political Nation in the Sixteenth Century*, w: *Podział władzy i parlamentaryzm w przeszłości i współcześnie: prawo, doktryna, praktyka: 500 rocznica konstytucji Nihil novi z 1505 r.*, red. W. Uruszczak [i in.], Warszawa 2007, s. 326–333; Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *The History of Lithuania Before 1795*, translated by I. Zujienė [et al.], Vilnius 2000.

<sup>291</sup> M. Jučas, *Lietuvos Didžiosios Konigaikštystės parlamentarizmas*, w: *Lietuvos Seimas = The seimas of Lithuania*, red. D. Melynienė, Vilnius 1996, s. 79–112; idem, *Lietuvos ir Lenkijos unija (XIV a. vid. – XIX a. pr.)*, Vilnius 2000, 391 s.; idem, *Lietuvos Didžiosios Konigaikštystės suverenitetas ir parlamentarizmas po Liublino unijos*, w: *Iš Lietuvos teisės ir vaslybės istorijos (straipsnių ir mokslinių darbų ištraukos)*, Vilnius 2001, s. 106–110; idem, *Sejmy i sejmiki*, w: *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego: analizy i obrazy*, opracował V. Ališauskas [i in.], tłum. P. Bukowiec [i in.], Kraków 2006, s. 648–661 (1 ed., M. Jučas, *Seimai ir seimeliai*, w: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai (Švietimas Lietuvos atečiai)*, sudarė V. Ališauskas [et al.], Vilnius 2001, s. 623–634).

<sup>292</sup> A. Tyla, *Lietuvos ryto politikos formavimas: 1572 m. rugsėjo 24–27 d. Rūdninkų pasitarimas*, LIM, 1994 metai, 1995, s. 5–21; idem, *The Formation of Lithuanian Eastern Policy: the Dietine of Rūdninkai, September 24–27, 1573*, „Lithuanian Historical Studies”, t. 1, 1996, s. 22–37; idem, *Znaczenie pospolitego ruszenia w obronie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII w.*, w: *Profesor Henryk Łowmiański: życie i dzieło: materiały z sesji naukowej poświęconej dziesiątej rocznicy śmierci Uczzonego*, Poznań, 7–8 października 1994 r., red. A. Kijas, K. Pietkiewicz, Poznań 1995, s. 124–134; idem, *Lietuvos Didžiosios Konigaikštystės išdas. XVI amžiaus antroji pusė – XVII amžiaus vidurys*, Vilnius 2012, 224 s.

<sup>293</sup> J. Machovenko, *Nelietuviškų žemių teisinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV–XVIII a.)*, Vilnius 1999, s. 113–116.

<sup>294</sup> D. Vilimas, *Mykolas Lietuvis ir Teodoras Jevlaševskis: du požiriūriai į 1564–1566 metų Lietuvos Didžiosios Konigaikštystės teismų reformą*, w: *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.: mokslinis leidinys: straipsnių rinkinys*, red. kol.: Z. Kiaupa, A. Mickievičius, J. Sarcevičienė, Vilnius 1997, s. 159–172; idem, *Seniausios Lietuvos Didžiosios Konigaikštystės pavių žemės teismų knygos (iki 1589 m., Lietuvos Respublikos archyvuose)*, w: *Lietuvos Metrika: 1991–1996 metų tyrinėjimai: Lithuanian Metrika: Investigations in 1991–1996*, sudarė Z. Kiaupa ir A. Urbanavičius, Vilnius 1998, s. 238–255; idem, *Seniausios Lietuvos Didžiosios Konigaikštystės žemės teismų knygos (iki 1589 m.): Baltarusijos Nacionalinio istorijos archyvo fonduose Minske*, „Lituanistica”, 1998, nr 3 (35), s. 116–123; idem, *Dėl pirmojo LDK pavių pareigūnų sąrašo*, LIM, 2000 metai, 2001, s. 55–72; idem, *Lietuvos Didžiosios Konigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588): Daktaro disertacijos santrauka: Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)*, Lietuvos Istorijos Institutas, Vytauto Didžiojo Universitetas, Vilnius 2003, 28, [1] s.; idem, *LDK pavių žemės teismų darbo pradžia – perimamumo mechanizmai (XVI a. pabaiga – XVII a. pradžia)*, w: *Istorijos akiračiai: straipsnių rinkinys*, red. komis.: E. Rimša (pirmininkas) [et al.], Vilnius 2004, s. 177–186; idem, *The Formation of the Land Court System in the*

Mariusza Sirutavičiaus<sup>297</sup>, Ričardasa Jaramičiusa<sup>298</sup> i innych. Z prac historyków litewskich, specjalnie poświęconych badaniu różnych aspektów działalności instytucji parlamentarnych badanego okresu, zarówno treścią jak i metodami badawczymi wyróżnia się anglojęzyczna rozprawa doktorska Arturasa Vasiliauska, która została obroniona w Royal College Uniwersytetu Londyńskiego w roku 2001<sup>299</sup>. W szeregu opublikowanych anglojęzycznych tekstów wymienionego autora gruntownie przeanalizowano udział przedstawicieli różnych grup szlachty w życiu politycznym Wielkiego Księstwa Litewskiego na poziomie regionalnym w czasach panowania Zygmunta Wazy<sup>300</sup>.

Próby określenia w najnowszej historiografii białoruskiej pola problemowego w badaniu procesu kształtowania się instytucji parlamentarnych, instytucji szlacheckiego samorządu stanowego, a także mechanizmów instytucjonalizacji dyskursu politycznego po 1565 r. podejmowano wielokrotnie, ale do niedawna nigdy nie osiągały poziomu, przy którym zasadniczo zmieniłyby się same cele poszukiwań historycznych w tym kierunku.

---

*Grand Duchy of Lithuania (1564–1588)*, „Lithuanian Historical Studies”, t. 10, 2005, s. 1–28; Vilimas 2002, s. 3–27; Vilimas 2006/1, 288, [2] s.; Vilimas 2006/2, s. 278–284; Д. Вилимас, *Принцип справедливости и судебная власть в историческом процессе (земские суды Великого Княжества Литовского конца XVI в. и их роль в разрешении общественных противоречий)*, w: Разнастайнасць моў і культур у кантэксце глабалізацыі, рэд. А. Мальдзіс (гал. рэд.) [і інш.], ks. 2, Мінск 2003, s. 137–142; idem, *К вопросу о конфессиональных ориентациях урядников земских судов ВКЛ в конце XVI века (проба первичного анализа)*, w: Канструкцыя і дэканструкцыя Вялікага княства Літоўскага, рэд. Н. Сліж, Мінск 2007, s. 46–50; idem, *Врядники земских судов Великого Княжества Литовского – участники сеймов Речи Посполитой и Главных съездов ВКЛ (1569–1588)*, w: Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст., рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2008, s. 91–95; idem, *К вопросу о характеристике государственного строя Великого княжества Литовского после Люблинской унии: демократия versus олигархия*, w: Problemy integracyi 2010, s. 149–154.

<sup>295</sup> A. Ragauskas, L. Truska, *Lietuvos parlamentarų biografinio žodyno projektas: turinio koncepcija*, w: „Parlamento studijos: Mokslo darbai”, 2004, nr 2, s. 3–17.

<sup>296</sup> R. Jurgaitis, *Vilniaus seimelio veikla, 1717–1795 m.*: Daktaro disertacija: Humanitariniai mokslai, istorija (05 H), Vytauto didžiojo universitetas, Lietuvos istorijos institutas, Kaunas 2007; idem, *Funkcjonowanie sejmiku wileńskiego w latach 1717–1795: między szlacheckim parlamentaryzmem a samorządem*, w: Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku, red. U. Augustyniak, A. B. Zakrzewski, Warszawa 2010, s. 35–53; idem, [Rec.], LIM, 2001, nr 2, s. 243–247.

<sup>297</sup> M. Sirutavičius, *Diplomatinės Veiklos organizacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 1569–1604 metais*, Vytauto Didžiojo Universitetas, Kaunas 2018, 264 s.

<sup>298</sup> R. Jaramičius, *Kauno pavieta bajorijos elito giminės XVI a. II pusėje – XVII a. I pusėje*, „Kauno istorijos metraštis” 19, 2021, s. 7–28; idem, *Kauno pavietas ir Pacai*, „Kauno istorijos metraštis” 20, 2022, s. 119–134; idem, *The Nobility of the Kaunas District in the Local Sejmiks of 1615 and 1632*, „Rocznik Lituanistyczny”, 9, 2023, s. 73–95; idem, *Kauno pavieta bajorija politiniame gyvenime 1588–1648 m.*, Mokslo daktaro disertacija, Humanitariniai mokslai, Istorija ir archeologija (H 005), Vytauto Didžiojo Universitetas, Kaunas 2024, 204 s.

<sup>299</sup> Vasiliauska 2001, s. 1–292.

<sup>300</sup> Vasiliauska 2009, s. 71–102; Vasiliauska 2019, s. 132–147.

Oczywiste jest, że większe zainteresowanie badaniem historii instytucji parlamentarnych i instytucji regionalnego samorządu szlacheckiego Wielkiego Księstwa Litewskiego w drugiej połowie XX w. ze strony polskich i litewskich badaczy do niedawna świadczyło nie tylko o pewnej rozbieżności w podejściach koncepcyjnych narodowych szkół historiografii wymienionych krajów do tej problematyki, ale i o różnych poziomach zapotrzebowania społecznego i instytucji państwowych na wyniki takich badań<sup>301</sup>. O ile oceny istniejącej tradycji parlamentaryzmu, prawdziwej reprezentacji regionalnej i istnienia regionalnych struktur politycznych, wyrażane przez zwolenników przekształcenia Białorusi w protektorat rosyjski, są skrajnie negatywne<sup>302</sup>, to społeczeństwo obywatelskie jest zainteresowane pełnowartościowym powrotem do europejskiej tradycji państwowej i prawnej, której trwałość zależy od tego, na ile jej nosiciele są zainteresowani w transmisji wartości, które uważają za słuszne umocnić we własnej świadomości i przekazać potomnym. Konieczność zbudowania nowej koncepcji historii narodowej w czasie, gdy kładzione były podwaliny pod najnowszą państwowość białoruską, deklarowana była pewnośc co do konieczności recepcji idei państwa prawa, budowy społeczeństwa obywatelskiego i konstytucyjnego utrwalenia podziału władz, skłoniły historyków białoruskich do opracowania problemów ewolucji instytucji parlamentarnych Wielkiego Księstwa Litewskiego przed Lublinem i w Rzeczypospolitej, w tym także problematyki sejmikowej<sup>303</sup>. Tak Georgij Jakowlewicz Galenczanka dla szerokiej publiczności przygotował artykuł naukowy poświęcony fenomenowi kształtowania się „demokracji szlacheckiej” w Wielkim Księstwie Litewskim i jej roli w historii Białorusi<sup>304</sup>. Hienadź Sahanowicz na podstawie badania instrukcji i uchwał sejmików głównie z zasobów AGAD w Warszawie i RNB w Sankt Petersburgu po raz

<sup>301</sup> W podręczniku o historii samorządu w terenach dzisiejszej Białorusi Mikałaj Silczanka i Natalia Misarewicz w ogóle nie wspominają o instytucji sejmiku (M. Сільчанка, Н. Місарэвіч, *Гісторыя мясцовага самакіравання на Беларусі*, Гродна 2000).

<sup>302</sup> О. Звонарёва, *Власть и право (цивилизационно-культурный анализ)*, Минск 2006, s. 77; В. Козляков, Л. Криштапович, *Митрофанушки парламентаризма*, „Беларуская думка”, 2010, nr 10, s. 107–108, res. na ks.: *Парламентаризм в Беларуси*, red. В. Божанов, А. Горелик, Минск 2010. Autorzy wspomnianej recenzji całkowicie odmawiają sejmowi Rzeczypospolitej prawa do nazywania się instytucją parlamentarną, mimo że we współczesnej historiografii termin ten jest szeroko stosowany w odniesieniu do podobnych europejskich instytucji epoki średniowiecza i wczesnej nowożytności. Porównaj: M. Graves, *The Parliaments of Early Modern Europe*, Harlow 2001.

<sup>303</sup> А. Радаман, *Наш парламентарызм мае даўня традыцыі*, „Кантакты і дыялогі”, 2001, nr 6 (65), s. 46–47; J. Pánek, *Konference o dějinách parlamentarismu ve střední a východní Evropě*, „Český časopis historický”, R. 99, 2001, nr 3, s. 678–680.

<sup>304</sup> Г. Галенчанка, *Развіццё шляхецкай дэмакратыі ў Вялікім княстве Літоўскім у XVI–XVIII ст.*, „Герольд Litherland” 1: 2001, nr 3–4 (3), s. 85–102.



pierwszy w historiografii białoruskiej przeanalizował stosunek szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego do wojny interwencyjnej Rzeczypospolitej w Wielkim Księstwie Moskiewskim na początku XVII wieku i innych wojen pierwszej połowy wieku XVII<sup>305</sup>. On sam, a także Uładzimir Padalinski i Wital Hałubowicz przeanalizowali stosunek szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego do aktu-umowy unii lubelskiej<sup>306</sup>. Paweł Łojka w szeregu artykułów i monografii głównie na podstawie akt sejmikowych z zasobów AGAD badał stosunki międzystanowe i działalność polityczną szlachty w 2. połowie XVI – 1. tercji XVII w. Badacz przeanalizował znaczący kompleks problemów polityki wewnętrznej i zewnętrznej Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej, które były omawiane na sejmikach litewskich w wymienionym okresie i stawiane przez posłów na posiedzeniach Izby Poselskiej sejmu, akcentowano aktywność społeczną i polityczną szlachty, jej świadomość społeczno-polityczną, realny wpływ posłów sejmowych na podejmowanie tych czy innych decyzji przez sejmy walne Rzeczypospolitej, przeanalizowano poglądy przedstawicieli różnych grup politycznych na inicjatywy monarchy, częściowo został określony też skład osobowy reprezentacji sejmowej Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>307</sup>. Św. pamięci dr Paweł Łojka nie zdążył przed śmiercią ukończyć wszystkich swoich projektów, ale jego uczniowie, wśród których dr Anastazja Skiepan<sup>308</sup>, dr Wital Hałubowicz<sup>309</sup>, dr Uładzimir Padalinski<sup>310</sup> i dr Alena

<sup>305</sup> Sahanovič 1995, s. 91–93; Sahanovič 1997, s. 226–246; Sahanovič 1999, s. 118–124; Sahanovič 2007, s. 157–162.

<sup>306</sup> В. Галубовіч, *Спроба семантычнага аналізу паняццяў: ВКЛ – Рэч Паспалітая – Айчына – народ (на матэрыялах соймакавай дакументацыі полацкай шляхты першай паловы XVII ст.)*, „Герольд-Litherland”, nr 17, 2006, s. 23–26; Sahanovič 2010, s. 220–232.

<sup>307</sup> Łojka 2000/1, s. 31–32; Łojka 2000/2, s. 3–7; Łojka 2002; Łojka 2008, s. 176–182; П. Лойка, *Павятовыя соймікі ў дзяржаўна-заканадаўчым і грамадска-палітычным жыцці ВКЛ апошняй трэці XVI – пач. XVII ст.*, „Філаматы. Бюлетэнь Рэспубліканскага грамадскага аб’яднання „Таварыства аматараў ведаў (філаматаў)”, 2004, nr 1 (8); Niedostatkim wspomnianych prac naukowych Pawła Łojki jest ignorowanie akt sejmikowych ze zbiorów archiwalnych poza Warszawą i Mińskiem, a także zespołu źródeł epistolarnych z różnych bibliotek i archiwów Europy.

<sup>308</sup> Skiepan 2013; A. Skiepan, N. Skiepan, *Drogi kształtowania pamięci historycznej rodów magnackich Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku – początkach XVII wieku*, w: *Tradycje pamięci historycznej w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A.B. Zakrzewski; Warszawa 2011, s. 47–68. A. Skiepan, *Olelkowicze w drugiej połowie XVI wieku w życiu społeczno-kulturalnym Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w: *Władza i prestiż: magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, przy współudziale E. Dubas-Urwanowicz i P. Guzowskiego, Białystok 2003, s. 551–561 i inne.

<sup>309</sup> Wital Hałubowicz w swojej rozprawie doktorskiej (kandydackiej) i szeregu artykułów rzuca światło na działalność sejmików i elit politycznych województwa połockiego, powiatów grodzieńskiego, lidzkiego, mińskiego i rzeczycckiego w czasach panowania Zygmunta III i Władysława IV.

<sup>310</sup> Liczne publikacje Uładzimira Padalinskiego zawierają informacje o protestacjach sejmowych, uchwalaniu podatków, działalności politycznej posłów sejmowych Wielkiego Księstwa Litewskiego 2.

Dziemidowicz<sup>311</sup> mają poważne opracowania, które rozwijają główne wnioski swojego promotora.

Wszyscy wymienieni uczniowie Pawła Łojki w swoich pracach naukowych odnosili się do problematyki badanej w niniejszej rozprawie doktorskiej.

Przy przygotowaniu rozprawy doktorskiej wykorzystywano osiągnięcia nauk pomocniczych historii: archeografii, dyplomatyki, genealogii, heraldyki, sfragistyki<sup>312</sup> i geografii historycznej, wśród których wyróżniają się opracowania Michaiła Spiridonowa z zakresu geografii historycznej<sup>313</sup>.

---

połowy XVI w., analizę składu elit politycznych powiatów grodzieńskiego i lidzkiego i innych, skład osobowy reprezentacji sejmowej i inne.

<sup>311</sup> Alena Dziemidowicz bada stosunek elit powiatowych Wielkiego Księstwa Litewskiego do problemów polityki zagranicznej Rzeczypospolitej. Dziemidovič 2007; Dziemidovič 2008; Dziemidovič 2009; Dziemidovič 2010; Dziemidovič 2012; Dziemidovič 2021; Е. Демидович, *Смоленск во взаимоотношениях Великого княжества Литовского и Московской державы в XVI – первой трети XVII ст.*, w: Дні науки іст. фак. – 2008: матеріали Міжнар. конф. студентів, аспірантів та молодих учених, присвяченої 90-річчю Гетьманату П. Скоропадського, Київ, 23–24 квітня 2008 р.: у 2-х ч., ред.: В. Колесник (голова), О. Комаренко (заст. голови), І. Семеніст (відп. ред.) [та ін.], cz. 2, Київ 2008, s. 128–130; eadem, *Адлюстраванне адносін шляхты Вялікага княства Літоўскага да вайны Рэчы Паспалітай з Расіяй у соймкавых інструкцыях (першая трэць XVII ст.)*, w: Беларусь в современном мире: материалы III Международной научной конференции студентов, магистрантов и аспирантов, Гомель, 20 мая 2010 г., ред.: В. Кириенко [и др.], Гомель 2010, s. 164–166; А. Дземідовіч, *Ілжэдзімтрыяда і адносіны да яе шляхты Вялікага княства Літоўскага*, w: Романовские чтения – 6 (к 75-летию исторического факультета Могилёвского государственного университета им. А. Кулешова): сборник статей, ред. И. Марзалюк [и др.], Могилев 2010, s. 177–178; eadem, *Расійска-вялікакняжацкая мяжа ў першай трэці XVII ст.: канфлікты і пагадненні*, w: Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаемадзеянне і ўзаемаўплывы: матэрыялы II міжнароднай навуковай канферэнцыі, Гомель, 9–10 кастрычніка 2008 г., рэд.: Р. Лазько (гал. рэд.) [і інш.], Гомель 2008, s. 5–9; eadem, *Стаўленне шляхты Вялікага княства Літоўскага да ўзаемаасункаў дзвюх частак Рэчы Паспалітай у апошняй трэці XVI – першай трэці XVII ст.*, w: Актуальныя праблемы станаўлення і развіцця беларускай дзяржаўнасці (да 90-годдзя ўтварэння БССР): матэрыялы рэспубліканскай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі, Мінск, 27 лютага 2009 г.: у 2 ч., рэд.: А. Андараля, М. Забаўскі, А. Люты, А. Жытко, cz. 1: *Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ад старажытнасці да 1918 г.*, Мінск 2009, s. 53–56; В. Якубаў, *Да праблемы месца ВКЛ у знешняй палітыцы Рэчы Паспалітай першай трэці XVII ст.*, „Беларускі гістарычны агляд”, 29, 2022, 1–2 (56–57), s. 226–243.

<sup>312</sup> А. Шаланда, *Сапраўдны гербоўнік шляхты Ваўкавыскага павета ВКЛ у другой палове XVI–XVIII ст.* (А–Г), „Герольд Litherland” 4, 2004, nr 1–2 (13–14), s. 2–21; nr 3–4 (15–16), s. 90–103; nr 18, 2011, s. 129–142; nr 19, 2013, s. 55–66; idem, *Гербы шляхты Наваградскага павета ВКЛ у другой палове XVI – першай палове XVII ст.*, w: *Людзі і ўлада Навагрудчыны: гісторыя ўзаемадзеяння (да 500-годдзя надання Навагрудку прывілея на магдэбургскае права)*, уклад. А. Скеп’ян, А. Доўнар, рэдкал. А. Каваленя [і інш.], Мінск 2013, s. 119–129.

<sup>313</sup> Spiridonov 1993, тара; idem, *Источники о реформе административно-территориального деления Великого Княжества Литовского 1565 г. в зарубежных архивах*, w: *Замежная архіўная Беларусіка: матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі*, 25–26 красавіка 1996 г., Мінск 1998, s. 77–80, 310–312; idem, *Перепись войска Великого Княжества Литовского 1567 г. как источник по истории поселений Белоруссии*, w: *Lietuvos Metrika: 1988 metų tyrinėjimai: Литовская Метрика: исследования 1988 г.: Lithuanian Metrica: Investigations in 1988*, Vilnius 1992, s. 96–111; Spirydonay, Nasievič 2009, s. 95–150.

## ROZDZIAŁ II

### GENEZA SYSTEMU SEJMIKÓW I ZJAZDÓW SZLACHECKICH WOJEWÓDZTWA. ZAGADNIENIA WSPÓLNE.

#### 2.1 Geneza województwa nowogródzkiego i jego sejmików.

##### Terytorium, zaludnienie, podział administracyjny i okręgi sejmikowe<sup>314</sup>.

Reformy ustroju państwa Zygmunta Augusta z lat 1565–1566 gruntownie zmieniły, podobnie jak w całym Wielkim Księstwie Litewskim, mapę administracyjną<sup>315</sup> i strukturę urzędów na obszarze województwa nowogródzkiego, które od tego momentu składało się z trzech jednostek o charakterze administracyjno-sądowo-wojskowym, zwanych powiatami<sup>316</sup>.

W trakcie reformy administracyjnej i sądowej do istniejącego od 1507 r. województwa nowogródzkiego zostały włączone położone na południe od górnego biegu Niemna powiaty słonimski i wołkowyski, wyjęte z zasięgu kompetencji wojewody trockiego<sup>317</sup>. Granice powiatów nowogródzkiego i słonimskiego, jako nowych jednostek województwa nowogródzkiego i ich stolic były wyznaczone podczas zjazdu wojskowego, który obradował w Mińsku w listopadzie i grudniu 1564 r. oraz w styczniu 1565 r. 30 kwietnia 1565 r. król Zygmunt August wystawił w Piotrkowie po sejmie walnym koronnym przywileje dla pewnej grupy powiatów Wielkiego Księstwa (w tym dla nowogródzkiego i słonimskiego) zawierające określenie granic nowych powiatów sądowych z powołaniem urzędników sądowych ziemskich<sup>318</sup>.

Tym samym zatwierdził uchwały zjazdu mińskiego co do organizacji nowego ustroju terytorialnego i sądowego Litwy, przedłożone mu przez posłów panów rady — kasztelana wileńskiego i hetmana dwornego Hrehorego Chodkiewicza, marszałka

---

<sup>314</sup> O granicach powiatów województwa nowogródzkiego pisałem w kilku artykułach: Radaman 2007; Radaman 2022; Radaman 2024.

<sup>315</sup> ML 529, k. 138 {121}; RIB XXX, kol. 888–889; Radaman 2022, s. 101–102; Spirydonaŭ, Nasievič 2009, s. 115, 122–128, 134–138.

<sup>316</sup> Po reformie powiaty stały się nie tylko okręgami sądowymi, jak w Koronie, ale także okręgami wojskowymi i parlamentarnymi, a także podstawowymi okręgami administracji państwowej i samorządu szlacheckiego (Łappo 1911, s. 54–173; Rachuba 2002, s. 53–55; UWKL, t. I, s. 5–6, 16–29; t. II, s. 5–6, 19–32; t. III, s. 5–6, 22–31; t. IV, s. 12–17; t. V, s. 24–39; t. VIII, s. 5, 15–26; t. IX, s. 14–24; Zakrzewski 2000/1, s. 20; Wisner 2008, s. 76).

<sup>317</sup> Radaman 2022, s. 76–78; Radaman 2024, s. 193–194; UWK, t. II, s. 5–6; t. VI, s. 14.

<sup>318</sup> Z tą datą otrzymały przywileje zawierające określenie granic i wyznaczenie urzędników sądowych m.in. powiaty: brzeski (brześciański), oszmiański, miński, słonimski i nowogródzki.

dwornego i podskarbiego Ostafiego Wołłowicza oraz posłów rycerstwa — chorążego dwornego Hrehorego Rahożę i chorążego słonimskiego Michała Sokołowskiego. Na sejmie wielkim wileńskim z przełomu lat 1565 i 1566 reformę administracyjną ukończono (wówczas też ostatecznie wyznaczono obszar powiatu wołkowyskiego)<sup>319</sup>.

Ze względu na brak dokładnych map, na początku 1566 roku granice nowo utworzonego powiatu pińskiego województwa brzeskiego zostały ustalone bez uzgodnienia z wcześniej wydanym przywilejem dla powiatu nowogrodzkiego, co doprowadziło do długotrwałego konfliktu granicznego<sup>320</sup>, który został rozstrzygnięty dopiero w latach 1599–1600, po określeniu (demarkacji) granicy administracyjnej nowogrodzko-pińskiej na rzece Bobryk przez komisarzy króla Zygmunta III 19 marca 1599 roku<sup>321</sup>. Ostateczny wyrok 19 kwietnia 1600 r. (mimo chęci szlachty nowogrodzkiej do rozpatrzenia sprawy przed sądem sejmowym<sup>322</sup>) wydał sąd zadworny Zygmunta III Wazy<sup>323</sup>.

W tym czasie województwo nowogrodzkie osiągnęło swój ostateczny kształt terytorialny, jak i obowiązujący niemal do końca istnienia Rzeczypospolitej podział administracyjny na trzy powiaty sądowe: nowogrodzki [ziemia nowogrodzka], słonimski i wołkowyski. Według Józefa Morzege w połowie XVII w. województwo nowogrodzkie

<sup>319</sup> Radaman 2007, s. 74–76; Radaman 2010, s. 55–56; BCzart., rkps. 2242 IV, s. 209–214; ML 529, k. 134–138v [dawna foliacja 117–125] (o granicach powiatu wołkowyskiego – k. 139v [dawna foliacja 122v]); RIB XXX, kol. 882–896 (891); BN, rkps. 9100, k. 175–177v; ML 531, k. 186v–187; UWKL, t. II, s. 5–6, 9; t. VI, s. 5, 14–18; t. VIII, s. 5, 16, 18; Lubavskij, LRS, aneks, s. 156–164, 226–232; Łappo 1911, s. 87–88; O. Halecki, *Sejm obozowy szlachty litewskiej pod Witebskiem 1562 r. i jego petycja o unię z Polska: Przyczynek do dziejów parlamentaryzmu litewskiego i genezy unii lubelskiej*, PH, t. XVIII, 1914, z. 3, s. 323–324, przypis 5; idem, *Dzieje unii Jagiellońskiej*, t. II [*Dzieje unii Jagiellońskiej w XVI wieku*], Kraków 1920, s. 207; Spirydonau 1996, s. 101–105; Spiridonov 1998, s. 77–80, 310–312; Spirydonau, Nasievič 2009, s. 115, 122–128, 134–138.

<sup>320</sup> 26 XI 1589 (AR, dz. XXIII, t. 87, plik 11, k. 41–42); 22 IV 1590 (ib., k. 43–47); 6 V 1596 (Łappo 1901, s. 69); 26 VII 1596 (BUW, rkps. 332, k. 6–7, publ.: Radaman 2007, s. 81–86); 20 XI 1596 (AR, dz. XXIII, t. 87, plik 11, k. 48–65); 20 IV 1598 „Otosłańje na komisarov sprawy o rozniocy v granicach mieży povietami novgorodskim i pinskim i vyzvolenie ot prisudu tych obudvuch povietov imienia jego miłosti pana Mikołaja Krištofa Radzivła vojevody trockiego Łachvu do uznańja pievnoje granicy” (ML 287, 403v–405).

<sup>321</sup> 19 III 1599, Łachwa, Ograničenje vojevodstva novhorodskogo s povietom pinskim (NGABM, f. 1848, inw. 1, nr 1, k. 76v–79v).

<sup>322</sup> 14 IV 1599, Nowogródek (Bracz., rkps. 88, k. 98–99v [94–95av], publ.: Radaman 2007, s. 86–89.

<sup>323</sup> AR, dz. XXIII, t. 87, plik 11, s. 127–133 („List na rozgraničenje miest o kotorych spor był”); Siekierski 1981, vol. 5, nr 1, s. 23–24, 27, przypisy 27–29; Spirydonau 1996, s. 101; Spirydonau 1998, s. 42–50; Spiridonov 1998, s. 78; Radaman 2007, s. 80–81; Radaman 2010, s. 55–56, 74–75; Spirydonau, Nasievič 2009, s. 135–137; Radaman 2022, s. 101–102; D. Vitsko, *Historical Cartography in Belarus (Studies on the Administrative Division, Borders and Population of the Grand Duchy of Lithuania)*, „Studia Geohistorica”, 2018, nr 6, s. 111–112. Dlatego trudno jednoznacznie powiedzieć, jaka była dokładnie powierzchnia powiatu w latach, kiedy jego granica z powiatem pińskim była kwestionowana i poprawiana.

zajmowało powierzchnię ok. 36 920 km<sup>2</sup> (powiat nowogródzki 25 870 km<sup>2</sup>, powiat słonimski 6240 km<sup>2</sup>, powiat wołkowyski 4810 km<sup>2</sup>) i pod względem wielkości znajdowało się na piątym miejscu wśród województw Litwy historycznej<sup>324</sup>.

W roku 1566 zamieszkiwały w nim co najmniej 162 452 osoby (powiat nowogródzki — 90 328 osób, powiat słonimski — 40 487, powiat wołkowyski — 31 637), co dawało gęstość zaludnienia ok. 4,4 osób na km<sup>2</sup> (3,49 w nowogródzkim, 6,49 w słonimskim i 6,58 w wołkowyskim)<sup>325</sup>.

Różnice w zaludnieniu i zagospodarowaniu poszczególnych powiatów widać też wyraźnie na podstawie wartości poborów łanowego. I tak w latach 1578–1579 wartości owe były następujące: powiat nowogródzki przynosił 26 405 zł, 13 gr, 6 pieniędzy; powiat słonimski — 5 851 zł, 9 gr, 1 pieniądz; powiat wołkowyski 3074 zł, 6 gr, 2 pieniądze<sup>326</sup>. Podobne proporcje widać w wymiarze poboru łanowego i szosowego z 1624 r.: odpowiednio 10 952 zł, 3 009 zł, 2 278 zł.<sup>327</sup> W połowie XVII w. podymne wniesione przez szlachtę województwa i powiatu nowogródzkiego wyniosło 20 290 zł pl. 2 gr., do tego dochodziło 235 zł pl. 26 gr. z dóbr duchownych religii greckiej oraz 1125 zł z pięciu [!] podymnych wpłaconych przez Żydów, z dóbr kościoła katolickiego diecezji kapituły wileńskiej podymne liczone było przy powiecie i województwie wileńskim<sup>328</sup>. W roku 1651 popis obywateli województwa wymienił więcej za 250 osobnych majątności i około 400 osób w tym 12 wdów<sup>329</sup>. Było to więc jedno z największych i najludniejszych województw litewskich<sup>330</sup>.

„Lombardia Litewska owocna i ludna”, jak pisał o tej ziemi Piotr Skarga<sup>331</sup>, która charakteryzowała się jednak przede wszystkim znajdującymi się tu ogromnymi latyfundiami magnackimi z głównymi siedzibami Radziwiłłów w Nieświeżu i Klecku

<sup>324</sup> J. Morzy, *Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w drugiej połowie XVII wieku*, Poznań 1965, tabl. 15, 16, 17; Wisner 1978/2, s. 677, przypis 1.

<sup>325</sup> Obliczenia autora według wartości poboru pogłównego uchwalonego na sejmie wileńskim 1565–1566 r. (ASK I Rejestry podatkowe, sygn. 111, k. 2); UWKL, t. VI, s. 14.

<sup>326</sup> BCzart., rkps, 2208, s. 379; ŻD VIII 468 i Tyla 2012, s. 53 (błędnie: 3704 zł.); ŻD IX 211.

<sup>327</sup> LMAVB, F. 43-543, Pokwitowanie wystawione przez Krzysztofa Naruszewicza, 17 VI 1624 Wilno; BCzart., rkps, 118, nr 82; Wisner 2004, s. 68; Wisner 2008, s. 220.

<sup>328</sup> Wisner 1978/2, s. 677, przypis 2: AGAD, AR, dz. VI, nr 11-50, s. 1: „Podymne WKsL według uchwały sejmu walnego warszawskiego Anno 1649 na zapłatę wojsku ..., Wilno, 23 VII 1650.

<sup>329</sup> AR, dz. VI, nr 11-50; Wisner 1978/2, s. 677–678.

<sup>330</sup> Wisner 1978/2, s. 677, przyp. 1; Rachuba 2019, s. 105.

<sup>331</sup> „Nesvisium est in centro terrae Novogrodensis in ea Russiae Albae parte, quae Magno Ducatui Lituaniae subiacet, que dicitur Lituaniae Lombardia”, *Listy ks. Piotra Skargi T.J. z lat 1566–1610*, wyd. J. Sygański, Kraków 1912, s. 190.

(obie to ordynacje)<sup>332</sup>, Mirze (hrabstwo), Słucku i in., Chodkiewiczów w Myszy, Lachowiczach<sup>333</sup> i Turcu, Sapiehów w Rożanej i Lachowiczach (po Chodkiewiczach), Hlebowiczów w Połonce, Paców w Kunasie, Czartoryskich w Koreliczach, na terytoriach których żyli liczni ziemianie zależni od swych pryncypałów jako posiadacze ziem lennych<sup>334</sup>.

Miało to istotne znaczenie polityczne przynajmniej dla powiatu nowogródzkiego, który był jednym z ważniejszych centrów walki faksji magnackich, jak i dla obsady tutejszych urzędów ziemskich oraz grodzkich. Według obliczeń Witolda Sienkiewicza w drugiej połowie XVII w. liczba dorosłych ziemian zamieszkujących województwo nowogródzkie sięgała 4–5 tys. osób<sup>335</sup>. Na jego terenie znajdowały się też oczywiście posiadłości państwowe, Kościoła rzymskokatolickiego i Cerkwi prawosławnej.

## 2.2. Regulacja prawna działalności sejmików i innych rodzajów zjazdów szlacheckich w prawie Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Od roku 1566 do roku 1582 w Wielkim Księstwie Litewskim istniał tylko ten jeden rodzaj sejmiku<sup>336</sup> — przedsejmowy, który miał wybierać posłów na sejmy i

---

<sup>332</sup> W 1602 r. na terenie województwa nowogródzkiego znajdowało się 43,3% wszystkich majątności wojewody trockiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, czyli ok. 5286 służb (więcej niż 10 000 dymów, czyli ok. 32% wszystkich dymów tego powiatu), z których zapłacił 2643 zł podatku łanowego (ML 289, k. 88v; Radaman 2010, s. 102; Radaman, Januškievič 2014, s. 346, tabela 1; w innym źródle — 2 540 zł., 14 gr. (AR, dz. XV, t. 8, plik 4, s. 28–30). Porównaj: Rejestr podatków zebranych ze wszystkich majątności Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” w roku 1601 v.: AR, dz. XV, t. 8, plik 4, s. 25–26 [3 390 zł., 24 gr.]; BRacz., rkps 34, k. 7; J.U. Niemcewicz, *Dzieje panowania Zygmunta III, króla polskiego*, t. 1, Kraków 1860, s. XVII; Siekierski 1978, vol. 4, nr 2, s. 48–67; Siekierski 1981, vol. 5, nr 1, s. 19–28; Siekierski 1984, cz. 1, ABS, t. 20, 1989 [publ. 1992], s. 239–308, cz. 2, ABS, t. 21, 1992 [publ. 1994], s. 195–300. W 1650 r. w powiecie nowogródzkim było ok. 41 249 dymów (wniesione przez szlachtę w tym roku podymne wyniosło 20 290 złp i 2 gr). W 1690 r. dymy, które należały do przedstawicieli rodu Radziwiłłów na terytorium powiatu nowogródzkiego wynosiły 2/3 ogólnej liczby (*Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo nowogródzkie 1690*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba; pod red. A. Rachuby, Warszawa 2002, s. 5; Wisner 1978, s. 677–678; Sienkiewicz 1979, s. 519; Radaman 2010, s. 102).

<sup>333</sup> Bułaty 2020, s. 67.

<sup>334</sup> Sienkiewicz 1979, s. 519 (w roku 1690 przeszło 60% szlachty nowogródzkiej posiadało zaledwie 2,3% dymów powiatowych); Sienkiewicz 1982; Sienkiewicz 1983.

<sup>335</sup> Sienkiewicz 1982, s. 60–79.

<sup>336</sup> Zaproponowane przez Adama Lityńskiego i Stanisława Plazę rozumienie sejmiku jako jednej instytucji, która przybierała różne nazwy w zależności od celu gromadzenia szlachty regionu (województwa, powiatu, ziemi), jest dziś akceptowane w literaturze naukowej i utrwalone w licznych podręcznikach historii oraz historii ustroju i prawa (Lityński 1974/1, s. 175–183; Lityński 1974/2, s. 34; Lityński 1985, s. 148; Lityński 1992, s. 28–29, 34; Lityński 1996, s. 54; Plaza 1984, s. 13–18, 21; Zakrzewski 2000/1, s. 23; Konieczna 2013, s. 17; J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju*

zajmować się innymi sprawami powiatu. Andrzej Rachuba twierdzi, że „termin „sejmik” w II Statucie Litewskim zarezerwowany był tylko dla zjazdu szlachty przed sejmem walnym i wbrew zdaniu Iwana Łappy nie wydaje się, by [prawo przywileju 1565 r.] *eo ipso* pozwalało szlachcie na sejmiku przedsejmowym powoływać do życia innego typu sejmiki i poszerzać ich kompetencje”<sup>337</sup>.

Już 30 grudnia 1565 r. Zygmunt August w czasie Wielkiego Sejmu wileńskiego z lat 1565–1566 na prośbę stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego wystawił przywilej, zwany od miejsca wystawienia „wileńskim”, który wprowadzał instytucję sejmiku szlacheckiego<sup>338</sup>.

Ustawa z 1565 roku nie określała konkretnej organizacji sejmików i ograniczała się do stwierdzenia, że powinny one odbywać się „prikładom i poradkom, jako na takich sojmiech powietowych sprawa, postupok i obyčaj zachovyvan jest v państvie Korony Polskoj”<sup>339</sup>. W odniesieniu do sejmików w przywileju używano terminów „sojmy” powiatowe lub „sjezdy” powiatowe, albo „sojmy małyje”<sup>340</sup>, natomiast termin „sojmiki powietovyje” (użyty w prośbie szlachty z 21 grudnia 1565 roku na sejmie 1565–1566 roku o utworzenie stałych przedsejmowych zjazdów szlacheckich w powiatach<sup>341</sup>) został normatywnie utrwalony po raz pierwszy w treści II Statutu Litewskiego z 1566 r. (III, 5<sup>342</sup>). Normy przywileju, jak i normy Statutu, nie nadawały sejmikowi ustawodawczych uprawnień, a jedynie prawo inicjatywy ustawodawczej<sup>343</sup>.

---

*i prawa polskiego*, wyd. IV, Warszawa 1998, s. 218; S. Płaza, *Historia prawa w Polsce: zarys wykładu*, cz. 1, Kraków 1989, s. 171; idem, *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym* w 3 cz., cz. 1: X–XVIII w., Kraków 1997; W. Uruszczak, *Historia Państwa i Prawa Polskiego, t. I (966–1795)*, Kraków 2010.

<sup>337</sup> Rachuba 2002, s. 52, 72–73; Rachuba 2013, s. 16. Zob. też: W. Czermak, *Parlamentaryzm litewski przed unią lubelską*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie”, t. VI, nr 8, październik 1901, II, Wydział historyczno-filozoficzny, Posiedzenie dnia 21 października 1901, Kraków 1901, s. 10–16.

<sup>338</sup> AGAD, Depozyt w Oddziale I, Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 7772, 1 k., Nadanie ustroju sejmikowego i powołanie sądów ziemskich w Wielkim Księstwie Litewskim; publikacja – *Vilenski ziemski prywilej 1565*, wyd. A. Radaman (2005), s. 132–158.

<sup>339</sup> *Vilenski ziemski prywilej 1565*, wyd. A. Radaman (2005), s. 155–156; Łappo 1911, s. 290–291; Rachuba 2002, s. 48.

<sup>340</sup> *Vilenski ziemski prywilej 1565*, wyd. A. Radaman (2005), s. 137, 154–158; Radaman, Macuk 2014, s. 160–161.

<sup>341</sup> RIB XXX, kol. 368.

<sup>342</sup> Cyfra rzymska oznacza numer rozdziału, arabska — artykułu Statutu. II Statut Litewski [1566], BKór., rkps. 818, k. 59v-60, publ.: *Vilenski ziemski prywilej 1565*, wyd. A. Radaman (2005), aneks 1, s. 159–160; II Statut Litewski [1855], s. 45; II Statut Litewski [2003], s. 79-89; Rachuba 2002, s. 52.

<sup>343</sup> *Vilenski ziemski prywilej 1565*, wyd. A. Radaman (2005), s. 136–137; Rachuba 2002, s. 47: „Prawo nie dawało bowiem sejmikowi uprawnień stanowiących, a jedynie wnioskujące”).

Bielski przywilej ziemski z 1564 roku i II Statut Litewski z 1566 r. (IV, 1) przewidywały też istnienie innego rodzaju powiatowego (wojewódzkiego) szlacheckiego zjazdu — elekcyjnego<sup>344</sup>. Był to ważny element w procesie wyłaniania urzędników do nowych sądów ziemskich, na którym wybierano kandydatów (elektów) na ziemskie urzędy sądowe (sędziego ziemskiego, podsędka i pisarza), od 1589 r. na urzędy chorążego i podkomorzego (III Statut Litewski: II, 5<sup>345</sup>; IX, 1<sup>346</sup>), a od II poł. XVII w. i na urząd marszałka powiatowego. W Statucie z 1566 roku dla tego typu szlacheckich zjazdów dokładne określenie w ogóle nie występuje i tylko w Statucie z 1588 roku pojawia się pojęcie „sjezd”. Jednocześnie w aktach Metryki Litewskiej i w innych źródłach pisemnych cyrylickich z drugiej połowy XVI wieku dla jego określenia spotykane są także terminy „elekcyjna na obrańje elektov”, „obieranie elektov”, „čas na jechańje elekcyi”<sup>347</sup>, a w źródłach polskojęzycznych XVI–XVII wieku — „zjechańje”, „rok”, „zjazd”<sup>348</sup>. W czasach bezkrólewia z lat 1574–1576 bezpośredni wybór urzędników ziemskich czy elektów na urzędy ziemskie w powiatach czasami odbywał się na sejmikach, dlatego w niektórych przywilejach nominacyjnych Stefana Batorego użyto terminów „sojmik”<sup>349</sup> i „zebrańje spolnoje na sojmiku ziemskom”<sup>350</sup>. W oficjalnej dokumentacji kancelarii Wielkiego Księstwa Litewskiego zjazdy elekcyjne zaczynają być nazywane elekcyjnymi sejmikami dopiero na przełomie XVI i XVII wieku. Na przykład „sojmik dla obiranija na vrad chorużstvo elektov” odbył się w Nowogrodku w 1600 roku<sup>351</sup>.

Zarówno w przywileju z 1565 roku, jak i w Statucie z 1566 roku brakowało norm, które określałyby, jak dokładnie powinny odbywać się sejmiki. Pewne aspekty ich organizacji regulowały normy części 2 i 3 wstępnego artykułu uchwały grodzieńskiego

---

<sup>344</sup> II Statut Litewski [1566], BKór., rkps. 818, k. 73–74v; [1855], s. 62–64; [1900], s. 69–73; [2003], s. 96–98; Rachuba 2002, s. 52, 73, 203–204.

<sup>345</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 31–32; [1614], s. 37; [1989], s. 103.

<sup>346</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 229–230; [1614], s. 250–251; [1989], s. 251; Moniuszko 2015, s. 70–71.

<sup>347</sup> Radaman, Macuk 2014, s. 192.

<sup>348</sup> Rachuba 2002, s. 73.

<sup>349</sup> ML 58, k. 17.

<sup>350</sup> ML 58, k. 53v; Radaman 2006/1, s. 200.

<sup>351</sup> ML 86, k. 157v; Radaman, Macuk 2014, s. 192.



sejmu z 6 stycznia 1567 roku<sup>352</sup> oraz artykuły 49 i 59 uchwały grodzieńskiego sejmiku z 10 lipca 1568 roku<sup>353</sup>.

Akt traktat unii realnej z 1 lipca 1569 roku całkowicie milczy na temat funkcjonowania sejmików<sup>354</sup>, co można interpretować jako zachowanie wcześniejszego regulowania prawnego państw Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej<sup>355</sup>. Jednocześnie przywilej Zygmunta Augusta, którym zatwierdzono Unię Lubelską (11 sierpnia 1569 roku), ustanawiał, że sejmiki powinny odbywać się zgodnie z obyczajem i wyraźnie wymagał, aby sejmowe listy administratorzy jednostek administracyjno-terytorialnych otrzymywali i publikowali na 2 lub 3 tygodnie przed rozpoczęciem sejmików<sup>356</sup>.

Oprócz sejmików, które formalnie zwoływał wielki książę litewski, i zjazdów elekcyjnych, które formalnie mogli zwoływać z wyjątkiem monarcha wojewoda i kasztelan, istniały zjazdy, które zbierały się na żądanie szlachty powiatowej. Na kształtowanie się tych zjazdów, niezwiązanych z sejmem, w województwie nowogrodzkim jak i w całym Wielkim Księstwie Litewskim wywarły wpływ zjazdy szlachty z okazji pospolitego ruszenia w czasie wojny moskiewskiej, jak również zjazdy z czasów pierwszego i drugiego bezkrólewia.

W 1581 roku na sejmie warszawskim uchwalono konstytucję „Artykuły do ustaw Wielkiego Księstwa Litewskiego” (art. 41), która wprowadzała w życie ustawę z 1 marca 1581 roku „Sposob prav trybunalskich” („Tribunał obywatelom Velikogo Kniazstva Litovskogo”) opracowaną i podpisaną przez monarchę jeszcze na sejmie warszawskim z lat 1579–1580. Nazwany akt normatywny tworzył nowy typ sejmiku — sejmik deputacki (także trybunalny lub gromniczny), na którym od 2 lutego 1582 roku odbywały się wybory sędziów jednego z najwyższych sądów apelacyjnych państwa Litwinów i

---

<sup>352</sup> RIB XXX, kol. 408–409; DMAMJ, t. I, c. 450–451. Iwan Łappo twierdził, że uchwalenie norm, które reglamentowały działalność sejmików na sejmie grodzieńskim 1567 r. poprawą „diefiectov zakona o povietovom siejmikie”, co było następstwem „upuščienij i pogriešnostiej riedakcii” art. 5 trzeciego rozdziału II Statutu Litewskiego z 1566 r. (Łappo, *Litovskij Statut 1588 g.*, t. 1, cz. 1 (1934), s. 36).

<sup>353</sup> RIB XXX, kol. 476–477, 481; DMAMJ, t. I, s. 480, 482; Łappo, *Litovskij Statut 1588*, t. 1, cz. 1 (1934), s. 36.

<sup>354</sup> *Akta unii Polski z Litwą*, nr 148–149, s. 331–362.

<sup>355</sup> Rachuba 2002, s. 65, 73.

<sup>356</sup> *Akta unii Polski z Litwą*, nr 157, s. 381; VL, t. II, f. 777 [s. 93], art. 4; VC, t. II, vol. 1, s. 243, art. 3; Jan Januszowski, *Statuta, prawa, constitucje koronne wieczne*, Księga I, *Prawa wieczne królewskie*, Powinności króla jego miłości, tytuł XXVI, *O sejmikach powiatowych*, art. 14 (AGAD, Zbiór Branickich z Suchiej, nr 24/35, s. 114); Rachuba 2002, s. 67–69; Radaman, Macuk 2014, s. 164–165; Padalinski 2017, s. 29–30.

Rusinów — Trybunału Głównego<sup>357</sup>. W latach 1587–1588 czas i porządek zwoływania sejmików deputackich i obrania trybunalistów został dodatkowo uregulowany specjalnymi aktami normatywnymi: postanowieniem Głównego zjazdu stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego z 29 stycznia 1587 r.<sup>358</sup> i przywilejem monarchy z 1 lutego 1588 roku (w tym w odniesieniu do Żmudzi)<sup>359</sup>.

Decydujący wpływ na krystalizację szerokiego rozumienia sejmiku miały czasy panowania Stefana Batorego<sup>360</sup>, a szczególnie bezkrólewie 1586–1587 roku, kiedy znacznie rozszerzyło się pole funkcjonowania wspomnianego instytutu państwowo-prawnego, co znalazło odzwierciedlenie w normach prawnych III Statutu Litewskiego z 1588 roku<sup>361</sup>. Tak, w artykule 6 rozdziału trzeciego<sup>362</sup> ustawodawcy połączyli w jedną całość artykuł 5 i artykuł 6 „O sojmu walnom” trzeciego rozdziału II Statutu Litewskiego z 1566 roku<sup>363</sup>, po czym wprowadzili pewne poprawki redakcyjne. W ostatecznej redakcji artykułu brakuje wskazania na postanowienie sejmu wileńskiego z lat 1565–1566, z preambuły, niemal całkowicie przeniesionej z artykułu 5 rozdziału trzeciego II Statutu Litewskiego, zniknęło wskazanie na potrzeby rzeczy pospolitej Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>364</sup>. Statut przedłużał czas trwania posiedzeń sejmikowych do 4 dni, wprowadzał nową hierarchię urzędników powiatowych, zlikwidował odpowiedzialność finansową za nieobecność na sejmikach, bo „każdy z miłości powinności swej ku Rzeczypospolitej powinien na te sejmiki przybyć” (III, 6). Artykuł 7 tegoż rozdziału trzeciego ustalał minimalne stawki wypłat strawnych pieniędzy posłom na sejmy<sup>365</sup>, a artykuł 9 utrzymywał kompetencje, termin i zasady organizacji i działalności sejmiku

<sup>357</sup> RNB, f. 971, AD, nr 124, k. 56–67; Trybunał [1586], [k. 2-v]; [1616], s. 2–3; [1857], s. 4–5, 11–13; VC, t. II, vol. 1, s. 452; VL, t. II, f. 1020; DTG WKL (1582–1696), s. 16–17, 19–20.

<sup>358</sup> AZS WKL, t. I, s. 215–216; Łappo 1911, s. 619.

<sup>359</sup> ML 73, k. 294v–296v, „Privilej zmocnienia novopopravlenogo Statutu i sudy Tribunałskije, što na čotyroch miestcach otpravovany byli, na dvuch miestcach otpravovat' naznačono, takže stvierženje sudov kapturovych po smierci korola Jego Miłosti Stefana otpravovanych, i varovanie starostv do stołu Jego Korolevskoje Miłosti ot Rečy Pospolitoje upevnienych, nikomu nie davat' bez činienja ličby” ed.: Bieršadskij 1893, s. 107–109; Trybunał [1616], s. 10; AR, dz. II, nr 215.

<sup>360</sup> Łappo 1911, s. 304–305; Kieniewicz 2000, s. 132; Zakrzewski 2008, s. 104.

<sup>361</sup> ML 72, k. 64v–65v; ML 73, 260v–262v, 293–296v; ML 74, k. 164v–165, 185–186; Łappo 1911, s. 306; Płaza 1984, s. 19; Radaman 2013/4, s. 122. Porównaj: Jan Januszowski, *Statuta, prawa, constitucye koronne wieczne*, Księga I, *Prawa wieczne królewskie*, Powinności króla jego miłości, tytuł XXVI, *O sejmikach powiatowych* (AGAD, Zbiór Branickich z Suchiej, nr 24/35, s. 113–116).

<sup>362</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 48–50; [1614], s. 54–56; [1989], s. 115–116.

<sup>363</sup> *Vilenski ziemski pryvilej 1565*, wyd. A. Radaman (2005), aneks, s. 159–161.

<sup>364</sup> Łappo, *Litovskij Statut 1588*, t. 1, cz. 2 (1936), s. 123–124.

<sup>365</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 50; [1614], s. 56–57; [1989], s. 116–117.

relacyjnego (posejmowego)<sup>366</sup>. Od 6 stycznia 1589 roku rozszerzała się także sfera działalności zjazdów elekcyjnych na rzecz przedstawienia monarchowi elektów na urzędy powiatowych chorążego (II, 5)<sup>367</sup> i podkomorzego (IX, 1)<sup>368</sup>.

Dalej ustrój sejmikowy ulegał stopniowej ewolucji i był poprawiany według uchwał Głównego zjazdu stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, konstytucji walnych sejmów Rzeczypospolitej<sup>369</sup> oraz własnych uchwał sejmików poszczególnych powiatów. Tak, normy konstytucji walnych sejmów z 1607 i 1613 (I) roku regulowały organizację zjazdów popisowych i częściowo zjazdów na rokach i roczkach sądowych w powiatach<sup>370</sup>.

Należy zaakceptować opinię A. Zakrzewskiego, że prawo stanowione Wielkiego Księstwa unormowało formy organizacyjne sejmików, sposób (tryb) ich funkcjonowania, stosunki prawne do innych instytucji państwowych dosyć szeroko (w porównaniu z Koroną), niemniej jednak niewystarczająco, i w znacznym stopniu normy prawne, które regulowały działalność sejmików, były normami prawa zwyczajowego<sup>371</sup>. Co dotyczy organizacji i działalności zjazdów i zebrań, które zbierały się z własnej inicjatywy szlachty danego regionu, to oni tylko częściowo były regulowane normami prawa zwyczajowego. Obok tego nieprzewidziane okoliczności tworzyły nieraz precedensy<sup>372</sup>. Na trudności, jakie mogą pojawić się przy badaniu prawnej regulacji zjazdów i próbach rozdzielenia kategorii sejmik i zjazd, zwrócili uwagę S. Plaza<sup>373</sup>, A. Lityński<sup>374</sup>,

<sup>366</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 51; [1614], s. 57–58; [1989], s. 117; Łappo 1911, s. 480; Łappo, *Litovskij Statut 1588*, t. 1, cz. 2 (1936), s. 131; Radaman 2013/4, s. 122.

<sup>367</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 31–32; [1614], s. 37; [1989], s. 103; Radaman 2013/4, s. 122.

<sup>368</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 229–230; [1614], s. 250–251; [1989], s. 251; Radaman 2013/4, s. 122; Moniuszko 2015, s. 70–71.

<sup>369</sup> Zakrzewski 2000/1; idem, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego i ich ewolucja, XVI–XVIII w.*, referat wygłoszony na konferencji Tradycji i perspektywy instytutu parlamentaryzmu Ź Centralnej i Wschodniej Europie, XV–XX st.

<sup>370</sup> VC, t. II, vol. 2, s. 345, art. 22, t. III, vol. 1, s. 118–119, art. 3, s. 148, art. 25, s. 177, art. 22; Radaman 2013/4, s. 122.

<sup>371</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 11; Rachuba 2002, s. 48. Również należy pamiętać, że podstawowym problemem pozostaje rozróżnienie między praktyką a prawem, ponieważ nie zawsze zwyczaj stawał się normą prawną prawa zwyczajowego i tym więcej prawa stanowionego.

<sup>372</sup> Wisner 1989, s. 51.

<sup>373</sup> „sejmik określonego rodzaju (celu) był przewidziany przez prawo lub zwyczaj; zjazd zwoływany najczęściej w celach politycznych, nie miał takich ściśle określonych podstaw prawnych, które nierzadko w ogóle były kwestionowane – i to nie tylko przez króla, ale również i przez część szlachty, niekoniecznie nawet nastawionej regalistycznie” (Plaza 1984, s. 23); Zakrzewski 2000/1, s. 11, 208.

<sup>374</sup> Lityński 1985, s. 154–161 (s. 157: „prawo stanowione w niewielkim stopniu regulowało organizację i funkcjonowanie zgromadzeń szlacheckich, pozostawiono to prawu zwyczajowemu; prawo zwyczajowe

J. Urwanowicz<sup>375</sup> i A. Zakrzewski<sup>376</sup>, który tak podsumował sytuację dotyczącą Wielkiego Księstwa Litewskiego: „sejmiki stopniowo ewoluowały w kierunku zjazdów. Zwołanie ich zaczęło zależeć nie tyle od woli monarszej, ile od potrzeb i stanowiska lokalnej szlachty i jej politycznych przywódców”<sup>377</sup>. U. Augustyniak w tym czasie stwierdziła, że „sejmiki powstały ze zjazdów i do zjazdów wróciły, kiedy okazało się, że centrum nie realizuje ich interesów”<sup>378</sup>, a A. Rachuba o czasie rokoszu rzekł: „parlamentaryzm litewski *via facti* oderwał się już definitywnie od krępującego go gorsetu prawa pisanego i choć wciąż jeszcze o jego przepisach pamiętano, koniunkturalnie na nie się powoływano, to w praktyce w coraz szerszym zakresie stosowano się do podstawowego prawa obywatelskiego – [...] co dotyczy wszystkich, przez wszystkich winno być uznane za słuszne. Jeśli więc uznano potrzebę zwołania jakegoś zjazdu – to go zwoływano, jeśli chciano zwołać sejmik – też to czyniono, przyjmując wzory rozwiązań koronnych [...]”<sup>379</sup>.

### 2.3. Miejsca obrad sejmików<sup>380</sup>.

Już w przywileju wileńskim z 1565 r. zostało omówione, że „sojmy małyje powietovyje” (sejmiki przedsejmowe) „osiełogo” rycerstwa powinny „zbierać się v tych że powietiech na miestcach gołowniejšych powietom i sudom rozłożonych” w czasie sejmu wileńskiego 1565–1566 (tzn. w centrach administracyjnych powiatów)<sup>381</sup>. Z badań nad tematem wynika, że szlachta województwa nowogródzkiego najczęściej zbierała się na sejmiki powiatowe i zjazdy elekcyjne rzeczywiście w stolicach powiatów (gdzie

---

zaś z natury rzeczy mniej precyzyjne i właśnie owa nieostrość ułatwiała zacieranie różnic między sejmikiem a innymi zjazdami”); Zakrzewski 2000/1, s. 11, 208.

<sup>375</sup> Urwanowicz 1996, s. 11.

<sup>376</sup> A. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego i ich ewolucja, XVI–XVIII w.* (referat wygłoszony w Mińsku 30 maja 2001 roku) („Różnicę między sejmikiem a zjazdem badacze (zajmujący się raczej sejmikami w Koronie) – wyjątkowo zgodni w tej materii — upatrują w podstawie prawnej. [...] Przy tym „podstawowym problemem podczas badania ustroju i funkcjonowania sejmiku jest odróżnienie praktyki od prawa”); Zakrzewski 2000/1, s. 11.

<sup>377</sup> A. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego i ich ewolucja, XVI–XVIII w.*

<sup>378</sup> Ibid. W 1659 r. sejm warszawski zakazał zwoływania zjazdów szlacheckich w Wielkim Księstwie Litewskim bez inicjatywy monarchy, a w całej Rzeczypospolitej Obojga Narodów – sejm „niemy” warszawski 1717 r. (Zakrzewski 2000/1, s. 208; Zakrzewski 2008, s. 102).

<sup>379</sup> Rachuba 2002, s. 298.

<sup>380</sup> O miejscach obrad sejmików i zjazdów szlacheckich powiatów nowogródzkiego i słonimskiego z lat 1565–1795 zob.: Radaman 2022, s. 75–115; Radaman 2024, s. 193–213.

<sup>381</sup> *Vilenski ziemski pryvilej 1565*, wyd. A. Radaman (2005), s. 136, 157; Łappo 1901, s. 87–88; 184, c. 882–895; Rachuba 2002, s. 81; Rachuba 2013, s. 15.

funkcjonowały sądy): w Nowogródku, Słonimiu i Wołkowysku<sup>382</sup>. II Statut litewski wskazywał, iż zjazdy na elekcje urzędników mają się odbywać na dworze hospodarskim (królewskim) (IV, 1)<sup>383</sup> a III Statut litewski — w zamku lub na dworze hospodarskim (IV, 1)<sup>384</sup>, jednak jak słusznie pisze A. Rachuba, nie musiało się to w teorii stosować do sejmików<sup>385</sup>. W praktyce nie tylko w badanym okresie, lecz i do końca istnienia Rzeczypospolitej tradycyjnym miejscem obrad zjazdów elekcji i sejmików szlachty nowogródzkiej był górny zamek nowogródzki położony na tzw. górze zamkowej<sup>386</sup>. Tak, 20 lutego 1594 r. na zjazd elekcyjny nowogródzki dla wyboru kandydatów na wakujący urząd chorążego „stany vojevodstva novgorodskogo na miestco zwykłoje do zamku našogo novgorodskogo zjehavšysia vodle nalež nosti svojee i Statutu prava pospolitogo”<sup>387</sup>. 1 maja 1613 r. elekcja na sęstwo ziemskie odbyła się od razu po tym jak szlachta zjechała się „na miesce zwykłoje do Novogorodka”<sup>388</sup>. 4 września 1630 r. też „do Nowogródka na miejsce zwykłe zjehali”<sup>389</sup>. 20 kwietnia 1632 r. sejmik elekcyjny po śmierci pisarza ziemskiego Jana Protasowicza odbył się w Nowogródku w miejscu

<sup>382</sup> Łappo 1901, s. 98–104; Łappo 1911, s. 558–559, 561; Kriegseisen 1991, s. 28; Zakrzewski 2000/1, s. 29; Łojka 2002, s. 33–34; Rachuba 2002, s. 47, 82, 89–90; Rachuba 2008, s. 184, 192–193; Vasiliauskas 2001; Vasiliauskas 2009, s. 76–77; Radaman 2010, s. 56–57; Radaman, Macuk 2014, s. 166, 168; Radaman 2022, s. 81.

<sup>383</sup> II Statut Litewski [1566], BKór., rkps. 818, k. 73–73v „vsi chto kolwiek jakogo stanu budiet tam v tom povietie imienia svoi mieti” powinna zbierać się do dworu hospodarskiego „kotoryj na pośrodku tego povietu budiet”; [1855], s. 63; [1900], s. 69–73; [2003], s. 96.

<sup>384</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 80; [1614], s. 90; [1989], s. 139. Iwan Łappo oceniał, że „sejmikowanie” raczej odbywało się w zamkach lub na dworze hospodarskim, w przeciwieństwie do sytuacji w Koronie, gdzie zbierała się szlachta w kościele lub na cmentarzu. Odrębność litewska tłumaczył znacznym odsetkiem niekatolików wśród szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego, przynajmniej w początkach działalności sejmików (Łappo 1901, s. 98–104; Łappo, 1911, s. 558–561).

<sup>385</sup> Rachuba 2002, s. 52; Rachuba 2008, s. 184; Radaman, Macuk 2014, s. 192.

<sup>386</sup> O zamku nowogródzkim v.: R. Gürtler, *Roboty konserwatorskie na Górze Zamkowej w Nowogródku (sprawozdanie ogólne)*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930–1931, z. 1–4, cz. 1, s. 181–188; Ф. Гуревич, *Древний Новогрудок. Посад — окольный город*, Ленинград 1981; eadem, *Летаписны Наваградак*, Санкт-Петербург – Наваградак 2003, s. 42–47; М. Ткачоў, *Замкі Беларусі (XIII – XVIII ст.)*, Мінск 1977; idem, *Абарончыя збудаванні заходніх зямель Беларусі (XIII–XVIII ст.)*, Мінск 1978, s. 44–52; Краўчэвіч 1991, s. 33–35, 45–46, 93–95; Т. Габрусь, *Архітэктурныя помнікі Наваградчыны*, w: Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Навагрудскага раёна, Мінск 1996, s. 150–152; А. Кушнярэвіч, *Наваградскі замак*, w: Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Навагрудскага раёна, Мінск 1996, s. 90–92; Т. Вяршыцкая, *Новы погляд на гісторыю Наваградскага замка*, „Беларускі гістарычны часопіс”, 2007, nr 7, s. 44–47; М. Волкаў, *Наваградскі замак. Колькі заўваг да спробаў рэканструкцыі выгляду помніка* (12.01.2016), <https://wouk.livejournal.com/tag/L/0/P9/>/2,> (01.06.2022).

<sup>387</sup> ML 76, k. 492; ML 78, k. 300v.

<sup>388</sup> ML 91, k. 173.

<sup>389</sup> AR, dz. II, nr 1029, s. 1.

„zwyczajnym”<sup>390</sup>. Zamek słonimski<sup>391</sup> nazwany tradycyjnym („zwykłym”) miejscem obrad sejmików szlachty słonimskiej w źródłach już w roku 1615<sup>392</sup>, a dwór gospodarski w Wołkowysku tradycyjnym („zwykłym”) miejscem obrad sejmików szlachty wołkowyskiej — w roku 1602 r.<sup>393</sup>.

Pozostaje jednak otwartym pytanie lokalizacji *loco solito*<sup>394</sup> obrad sejmików na zamku nowogródzkim, zamku słonimskim i na dworze gospodarskim w Wołkowysku w drugiej połowie XVI – pierwszej tercji XVII wieku. Nie posiadamy informacji w znanych nam źródłach o obradach sejmików nowogródzkich w zamkowej cerkwi prawosławnej (później unickiej) Uśpienia Preświatoj Bogorodzicy<sup>395</sup>. Nie możemy odrzucić możliwości

<sup>390</sup> List szlachty nowogródzkiej do króla Zygmunta III z Nowogródka, 20 kwietnia 1632 r. (or.) (Rikskansket, Extranea-samlingen, [Extranea], IX, Polen, a. Handlingar och brev, 3. Till Sverige under Karl X Gustavs krig förda polska arkiv, tidigare förvarade i Oxenstiernska arkivet på Tidö, vol. 90 [SE/RA/2415/IX a.3./90], [teka] „T”, Diverse personer till Sigismund III, nr 1, k. 1-v); Radaman 2022.

<sup>391</sup> О замках слонимских в.: Е. Квитницкая, *Архитектура Белоруссии XVII в.*, в: Всеобщая история архитектуры, ред. П. Максимов (отв. ред.), т. 6, Москва 1968, s. 470; Краўцеви́ч 1991, s. 37–38, 47, 97–99; В. Супрун, *Загадкі слоні́мскіх замкаў*, „Помнікі гісторыі і культуры Беларусі” 1986, 2, s. 18–20; idem, *Дзеі над Шчарай (3 гісторыі зямлі Слоні́мскай)*, Слонім 2000, s. 25–26, 30–33, 35–38, 43–45, 52–53; Radaman 2024, s. 194–206. Ulice m. Słonimia (Berezecka, Garbarska, Grzybowska, Łozowska, Panasowska, Skrobowska, Sokołowska, Spaska, Tatarska, Wielka, Zamkowa i Zamoście wsp. w „Regestrze spisania domów od umarłych w m. Słonimiu” (1630 r.) i w „Regestrze odumarszczyzn w powietrze w roku 1630” (4 V 1631 r.) (VUB, F. 59, B. 3).

<sup>392</sup> 2 IV 1615 r., uchwała sejmiku relacyjnego — BRacz., rkps. 75, k. 68–69; BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 281–281v (nr 109); BCzart., rkps. 109, nr 23, s. 137–141; Vasiliasukas 2009, s. 77; Radaman 2024, s. 196. Porównaj: Macuk 2023, s. 65.

<sup>393</sup> Po śmierci sędziego ziemskiego J. Szemiota szlachta wołkowyska zebrała się na sejmik elekcyjny 1 V 1602 r. „[...] na miasto zwykłoje gdzie się sudy otravujut do dvora wołkovyskogo” (ML 85, k. 183).

11 VIII 1632 r. w instrukcji sejmikowej zaznaczono tylko że „działo się we dworze JKM wołkowyskim” (AR, dz. II, nr 1096, s. 2; Vasiliasukas 2009, s. 77: błędnie — „Castle”).

W Wołkowysku w wieku XVI, XVII i XVIII zamku nie było, lecz w źródłach XVIII w. zamkiem w czasami był nazywany dawny dwór gospodarski, który istniał najprawdopodobniej w tym miejscu miasta, na którym w roku 1798 przy ulice Zamkowej (wsp. w art. 50 konstytucji sejmu 1677 r.) stał „dom zamkowy” (VL, t. V, f. 537 [s. 262]; J. Jodkowski, *Grodzisko Wołkowyskie*, Grodno 1925, s. 36–39; S. Krakowski, *Powiat wołkowyski w końcu w. XVII*, „Ateneum Wileńskie” 14 (1939), 1, s. 251; Kraўcevíč 1991, s. 38–39, 46–47, 95–97; Rachuba 2008, s. 193; Ю. Чантурия, *Белорусское градо-строительное искусство. Средневековое наследие, Ренессанс, Барокко, классицизм в системе европейского зодчества*, Минск 2017, s. 61, 66, rys. 2.2.21; Macuk 2023, s. 66). A. Kraўcevíč jednak dopuszczał w roku 1991, że w XIV–XVII wieku w mieście mógł znajdować się zamek z obwarowaniami drewniano-ziemnymi (Kraўcevíč 1991, s. 95).

<sup>394</sup> Porównaj: Rachuba 2008, s. 184: „Problem nie jest wcale tak prosty do zbadania, bo w zdecydowanej większości akty wystawione przez obradujących na sejmiku (lauda, instrukcje, kredensy) zadawały się enigmatycznym stwierdzeniem, że zebrano się *in locum solitum, in solitum locum consiliorum*, „na miejscu sejmikom zwyczajnym”, „na miejsce obradom zwykłe” etc. Istotne jest w takim przypadku ustalenie owego miejsca zwyczajowego”.

<sup>395</sup> Cerkiew Uspienija Preświatoj Bogorodzicy była zbudowana w wieku XIV w. i została przebudowana w XVI w. i następnie w II poł. XVII w. Vide: Bubiń 2007, s. 45, 134; Radaman 2022, s. 90–91; Т. Габрусь, op. cit., s. 151–152; Ф. Гуревич, М. Малевская, К. Павлова, Т. Пономарёва, Е. Шолохова, *Новогрудская экспедиция*, в: Археологические открытия 1968 года, Москва 1969, s. 353; М. Малевская, Е. Шолохова, *Раскопки культовых сооружений Новогрудского детинца XIV–XVII в.*, в:

prowadzenia przez szlachtę powiatu nowogródzkiego obrad sejmikowych w II poł. XVI w. — pierwszej tercji XVII wieku w kilku izbach sądowych, „śvietlicach” i basztach zamkowych, opisanych przez nas w osobnym artykule, i nawet pod otwartym niebem na ponadworku zamkowym<sup>396</sup>. Po zniszczeniach zamku nowogródzkiego w latach 1655–1660 na zamku planowano wybudować izbę sejmikową, o czym wspomniano po raz pierwszy w akcie atestacji i manifeście szlachty nowogródzkiej na sejmiku gromniczym 2 lutego 1668 r.<sup>397</sup>. W Wołkowysku izba sejmikowa wspomniana po raz pierwszy w znanych nam aktach 23 grudnia 1671 r.<sup>398</sup>, a w Słonimiu — 22 stycznia 1748 r.<sup>399</sup>.

Bardzo rzadko obradowano w badanym okresie w kościołach<sup>400</sup>. Tak, w dniach 8–9 września 1613 r. obrady nowogródzkiego zjazdu szlacheckiego odbyły się w jednym z kościołów Nowogródka, po których szlachta udała się w pole za miasto na okazowanie wojskowe<sup>401</sup>.

W praktyce sejmiki i inne zjazdy szlacheckie powiatowe województwa nowogródzkiego odbywały się w innych miejscowościach niż stolice powiatów tylko w przypadkach nadzwyczajnych, np. w okresie wojny, wewnętrznego konfliktu zbrojnego lub epidemii („morovogo povietrija”)<sup>402</sup>. Tak więc elekcja pierwszych urzędników sądów ziemskich nowogródzkiego i słonimskiego w końcu 1564 – na początku 1565 r. odbyła

---

Археологические открытия 1973 года, Москва 1974, s. 376–377; М. Малевская, *Раскопки церковных построек на детинце Новогрудка*, w: Археологические открытия 1974 года, Москва 1975, s. 391–392. Porównaj: Kriegseisen 1991, s. 53.

<sup>396</sup> Radaman 2022, s. 83–90; Łappo 1911, s. 559–560; Rachuba 2002, s. 89; Rachuba 2008, s. 192, przypis 63; Radaman, Macuk 2014, c. 166, 168.

<sup>397</sup> NGABM, F. 1730, nr 3, k. 488–489v (informacja A. Rachuby); Radaman 2022, s. 87. Zob. też: Macuk 2023, s. 61–65; Bubień 2007, s. 40, 74–76, 79, 123, 130.

<sup>398</sup> „Dworu wołkowyskiego to jest dom wielki w którym Izba iedna sejmikowa z oknami szklanemi w drzewo robionę czterma i piecem poliwanym, z tej Izby sionka, za sionkami Izba pokojowa z piecem poliwanym z komorą i małą komoreczka, w którym budynku okien sześć w drzewo robionę. Naprzeciwko Sejmikowej Izby Izba wielka pusta i nie nakryta, budynek urzędniczy — Izba jedna z komorą stara i z sionkami okna małą szklanę w drzewo robionę cztery potłuczone. W trzecim miejscu trzeci budynek w którym Izba iedna z komorą, okien małych pięć w drzewo robione potłuczonę, a druga Izba przeciwna z komorą z spustoszona drzwiami okien i w komorze stoli nie masz” (AR, dz. XXV, nr 4605, s. 3; NGABM, f. 694, op. 2, nr 1233).

<sup>399</sup> Radaman 2024, s. 204–205; Macuk 2023, s. 65.

<sup>400</sup> Jak twierdzi A. Rachuba, „najczęściej w Nowogródku dochodziło do zbierania się w kościele w przypadku rozbięcia sejmiku” Rachuba 2008, s. 192; Radaman 2022, s. 91–95. Według słów Antoniego Tyzenhauza sejmiki powiatowe na Litwie odbywały się w zamkach królewskich wybudowanych w czasach przed unijnych, i jak określa: „*tylko dla małych racji*”, były przenoszone do klasztorów czy kościołów lub do innych miejsc (List A Tyzenhauza do S. A Poniatowskiego, 24 II 1780 r., Grodno, BCzart., rkps 718, k. 298–299, cyt. za: Bubień, 2007, s. 15).

<sup>401</sup> CDIAUK, f. 48, inw. 1, nr 527, k. 1: List wojewody nowogródzkiego T. Skumina Tyszkiewicza i kasztelana nowogródzkiego S. Wołłowicza do kanclerza litewskiego Lwa Sapiehy, Nowogródek, 11 IX 1613 r.; Radaman, Macuk 2014, s. 166, 202–203.

<sup>402</sup> Łappo 1911, s. 561–564; Rachuba 2002, s. 82; Radaman, Macuk 2014, s. 168.

się podczas zjazdu pospolitego ruszenia w Mińsku<sup>403</sup>. W lutym 1596 r. w związku z ekspedycja wojskowa przeciwko kozakom Semena Nalewajki, szlachta nowogródzka miała zebrać się w Kopylu<sup>404</sup>, gdzie zgodnie z uniwersałami króla Zygmunta III i listami hetmana wielkiego Krzysztofa Radziwiłła na 12 lutego wyznaczono zebranie pospolitego ruszenia powiatów nowogródzkiego i brzeskiego. 12–13 lutego 1596 r. w tym miejscu odbył się nie tylko zjazd wojskowy popisowy (ekspedycyjny), lecz i sejmik przedsejmowy nowogródzki<sup>405</sup>.

Urzędnicy sądowi ziemscy złożyli przysięgę we wrześniu 1566 r., w Lachowiczach<sup>406</sup>, co zapewne było wynikiem epidemii<sup>407</sup>. Następnie sejmik przedsejmowy nowogródzki na początku listopada 1566 roku [3? XI] odbył się w Cyrynie<sup>408</sup>. Kolejne sejмки przedsejmowe (poselskie) i zjazdy elekcyjne tego powiatu w czasach epidemii najczęściej obradowały poza Nowogródkiem. Po śmierci Zygmunta Augusta 17 września 1572 r. sejmik zebrał się w Maszewiczach<sup>409</sup>. W Cyrynie obradował sejmik przedsejmowy 22 października 1590 r. przed sejmem 1590–1591<sup>410</sup> i zjazd elekcyjny 1 września 1592 r. (po śmierci podsędka Kaspra Kiersnowskiego)<sup>411</sup>. Sejmik przedsejmowy przed sejmem zwyczajnym warszawskim 1626 r. obradował „we wsi

<sup>403</sup> Radaman 2008, s. 225–228; Radaman 2010, s. 57, 66; Radaman 2022, s. 97, 102–104.

<sup>404</sup> Obecnie rejon kopylski obwodu mińskiego.

<sup>405</sup> AR, dz. II, nr 323, s. 1–3; BKór. rkps. 289, s. 135–136; APR 564, s. 42–44; AR, dz. XXIII, t. 87, Łachwa, plik 10, Kwity, s. 8; AZS WKL, t. 2, s. 116, 119; Jewłaszewski, s. 115–116; Lep’javko 1996, s. 164, 168, 193; Kempa 2000, s. 287; Lulewicz 2008, s. 207–211, 215; Radaman 2008, s. 223–228; Radaman 2010, s. 57, 63–64, 66; Radaman 2012/2, s. 185–210; K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013, s. 501–502; Łopatecki 2018, s. 503–504.

<sup>406</sup> Obecnie rejon lachowicki obwodu brzeskiego Białorusi.

<sup>407</sup> AGAD, APR, sygn. 564 [dawna sygnatura 143A], s. 5–6; Jewłaszewski, s. 93.

<sup>408</sup> Obecnie rejon korelicki obwodu grodzieńskiego. LwNNBU im. Stefanyka, F. 103, Archiwum Sapiehów z Krasicy, XII, Archiwum Wołłowiczów z Łuszniewa, t. 975, cz. 1, k. 24–v (kwit poborcy z 25 XI 1566, uchwała podatkowa — „pogołowščina ot gołovy po pieniezju”).

<sup>409</sup> Obecnie rejon korelicki obwodu grodzieńskiego. LVIA, f. 1280, ap. 1, nr 121, k. 335v–336 (k. 341–342); AVAK, t. XXXI, Wilno 1906, nr 26, s. 43 („z bożjogo dopuščienija v Novogorodku na tot čas povietrije nie małoje”) [17 IX 1572]); Łappo 1911, s. 561–562; Rachuba 2002, s. 84; Radaman, Macuk 2014, s. 168.

<sup>410</sup> 22 października 1590 r. w Cyrynie sejmik przedsejmowy dał pozwolenie na przeniesienie posiedzeń sądu grodzkiego do Cyryna, gdzie ten zasiadł „pro niebytnost od povietrije v Novohorodku za spolnym pozwoleniem na pryjmovanie protiestacyj i inych všelakich sprav vsich vobec panov obyvatielej vojevodstva novhorodskogo, kotoryje się na sejmik povietovij dnia 22 oktiebraz do Ceryna zjechali byli” (AR, dz. XXIII, t. 140, plik 2, s. 62, plik 7, s. 4, 7). W maju 1591 r. Zjazd główny stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego zatwierdził „za zgoda wszystkich stanów” opowiadania urzędowe i zeznanie woźnych, którzy się dla powietrza morowego w Nowogródku odprawowali w Cyrynie (20 [28] V 1591) (AZS WKL, t. 2, s. 98: „Opowiadanie urzędowe i zeznanie woźnych, którzy się dla powietrza morowego w Nowogródku odprawowali, w Cyrynie za zgoda wszystkich stanów utwierdzamy”).

<sup>411</sup> APR, sygn. 564, s. 40; RGADA, f. 356, inw. 1, nr 35, k. 369; Jewłaszewski, s. 113.



Plebańskiej w Horodeczynie” (obecnie Haradzieczna) pod Nowogródkiem (16–18 grudnia 1625 r.)<sup>412</sup>. 4 września 1630 r. sejmik nowogródzki obradował jednak w Nowogródku i tylko podjął uchwałę o przeniesieniu do Cyryna obrad sadu grodzkiego<sup>413</sup>.

9 grudnia 1604 r., kiedy „povietrije morovoje” panowało w Słonimiu, szlachta słonimska „za zgodą” sejmikowała w dworze sekretarza Jego Królewskiej Mości pana Mateusza Borzymińskiego w miasteczku Dziewiatkowiczach panów Mieleszków<sup>414</sup>. Nie znamy w badanym okresie przykładów sejmikowania szlachty wołkowyskiej poza centrum swego powiatu<sup>415</sup>, z wyjątkiem zjazdów popisowych i ekspedycyjnych jesienią roku 1621 (m. Dubno nad Niemnem w powiecie grodzieńskim<sup>416</sup>, wieś Piwogole pod Puniami, w starostwie puńskim powiatu trockiego<sup>417</sup>). W listopadzie t.r. w miasteczku Bąbtach<sup>418</sup> nad Niewiażą w powiecie kowieńskim szlachta powiatu wołkowyskiego „w ciągnienu na pospolite ruszenie” uchwaliła pobór na żołnierza do Inflant wyprawionego<sup>419</sup>.

<sup>412</sup> Obecnie rejon nowogródzki obwodu grodzieńskiego. LMAVB, F. 198-21, k. 1; Jan Świdorski do Krzysztofa Radziwiłła z Delatycz 21 grudnia 1625 r., AR, dz. V, nr 15435, s. 19; Wisner 2008, s. 102; Vasiliauskas 2009, s. 74; Radaman 2010, s. 57 (porównaj: „Z powodu zarazy kilka sejmików nie zebrało się też w ustalonych zwyczajowo miejscowościach [...] I tak sejmik [...] nowogródzki [odbył się] pod tym miastem we wsi Rebanska Horodeczyna” [sic!] (J. Kwak, *Sejm warszawski 1626 r.*, Opole 1985, s. 19).

<sup>413</sup> AR, dz. II, nr 1029, s. 1-3, 4-5; AR, dz. X, nr 700, s. 5-6. Porównaj: „Mikołaj Sapieha obecny na sejmiku przedsejmowym w Nowogródku 4 września 1630 r., przełożył z powodu szerzącej się zarazy, roczki sadowe woj. Nowogródzkiego do lata roku następnego i równocześnie postanowił przenieść kancelarię nowogródzką do Cyryna. Sam schronił się przed zarazą w Boćkach” (PSB, t. XXXV, s. 123-124). „O Nowogródku zła wieść u nas: powiadają, jakoby tam były vestigia pestis [oznaki zarazy]”. Delatycze 13 sierpnia 1630 r. Paweł Demitrowicz, ksiądz kaznodzieja ewangelicki, nauczyciel księcia Bogusława, do Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego Wielkiego Księstwa Litewskiego o postępach Bogusława w nauce szkolnej. Adres: Jaśnie oświeconemu książęciu na Birzach i Dubinkach hetmanowi polnemu Wielkiego Księstwa Litewskiego etc., Panu i dobrodziejowi memu wielkiemu. (AR, dz. V, nr 75; B. Radziwiłł, *Autobiografia*, wyd. T. Wasilewski, Warszawa 1979, s. 197).

<sup>414</sup> BN PAU-PAN, rkps. 365, k. 14; BCzart., rkps. 99, dok. nr 258, s. 853–856; ADS, nr 537, s. 435–438; Aviżonis 1940, s. 114; Kempa 2007, s. 204. Błędnie — „zamek słonimski” (Vasiliauskas 2009, s. 77 „Słom / castle”; idem, *Local Politics and Clientage in the Grand Duchy of Lithuania 1587–1632*, Ph. D. Thesis, King’s College, London 2001).

<sup>415</sup> W latach 1710-1711 z powodu epidemii szlachta wołkowyska odprawowała sejmiki w Porozowie (obecnie rejon świsłocki obwodu grodzieńskiego [Svisłacki rajon Grodzienskaj vobłasci]) i Łyskowie (obecnie rejon prużański obwodu brzeskiego [Prużański rajon Bresckaj vobłasci]) (NGABM, f. 1710, op. 1, nr 5, k. 217, 250; NGABM, f. 1752, op. 1, nr 1, k. 780).

<sup>416</sup> Rejestry popisowe pospolitego ruszenia szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1621 roku, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2015, s. 124.

<sup>417</sup> SGKP, t. VIII, s. 236; SGKP, t. IX, s. 300-301; *Rejestry popisowe pospolitego ruszenia szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1621 roku*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2015, s. 115–123, 124–128; Kunowski, s. 191–209; Г. Семянчук, *Попіс шляхты Ваўкавыскага навета у 1621 г.*, „Герольд Лitherland”, nr 1–2 (13–14), 2004, s. 44–50 (w tłumaczeniu na język białoruski).

<sup>418</sup> Bobty (lit. Bąbtai, j. żm. Bąbta).

<sup>419</sup> AR, dz. X, nr 171, s. 43.

Zazwyczaj szlachta zbierała się na sejmiki powiatowe, ale zdarzały się wyjątki<sup>420</sup>. Podczas sejmików przed sejmem 1572 r. z przyczyny epidemii szlachta zbierała się nie powiatami, lecz całymi województwami<sup>421</sup>. Główny sejmik przedsejmowy województwa nowogródzkiego powinien odbywać się w Słonimiu, gdzie 9 grudnia 1571 r., zjechała się szlachta z powiatów nowogródzkiego i słonimskiego<sup>422</sup>. Na sejmiku tym nie było jednak szlachty wołkowyskiej, która zebrała się później odrębnie, w styczniu 1572 r. w centrum

<sup>420</sup> Już na sejmie grodzieńskim w 1568 r. szlachta wileńska chciała, żeby w Wilnie odbywały się sejmiki nie tylko powiatu wileńskiego, lecz i innych powiatów województwa „dla bołšoj ozdoby i učstivosti tego vojewodstva vilenskogo, stolicy jego miłości hospodarskoje”. W przededniu sejmu lubelskiego Zygmunt August dał zezwolenie na zwołanie sejmiku wojewódzkiego w Wilnie, lecz zaznaczył, że posłowie powinni być wybierani od powiatów sadowych (RIB XXX, kol. 494–495; Lubavskij, LRS, s. 804; Łappo 1911, s. 564–566; Rachuba 2002, s. 85; Łappo 1911, s. 564–566; Radaman, Macuk 2014, s. 168). Tryb ten — zdaniem H. Lulewicz: „stał się [...] wygodnym narzędziem do umocnienia kontroli nad szlachta przez najwyższych dostojników, zwykle przez wojewodów. Nawiązywał ten sposób do sytuacji sprzed reform ustrojowych Zygmunta Augusta, kiedy wojewodowie wileński i trocki oraz starosta żmudzki sprawowali nad szlachta podległych sobie obszarów niemal pełnię władzy, łącznie z sadowniczą. Ostatecznie wojewódzki sposób sejmikowania nie utrzymał się na Litwie, chociaż czasami tamtejsza elita władzy korzystała z niego w dobie pierwszych bezkrólewí. Był to niewątpliwie bardzo wygodny dla niej środek oddziaływania na dosyć powolne procedury demokracji sejmikowej, zwłaszcza w sytuacjach, kiedy należało znacznie przyspieszyć sam proces podejmowania decyzji politycznych. Można by rzec, że na tym między innymi polegał oryginalny wkład Wielkiego Księstwa do recypowanych z Korony mechanizmów demokracji szlacheckiej” (Lulewicz 2002, s. 75).

Może stąd pochodzi błędna opinia Jaremy Maciszewskiego, że w województwach witebskim i smoleńskim zwykle obierano na sejmy 2 posłów na sejmikach wojewódzkich. v.: J. Maciszewski, *Szlachta polska i jej państwo*, wyd. 2, Warszawa 1986, s. 146.

O sejmikach zwoływanych sposobem wojewódzkim w Wielkim Księstwie Litewskim v.: O. Kanecki, *Sejmiki zwoływane sposobem wojewódzkim jako szczególna forma samorządu stanowego w Wielkim Księstwie Litewskim*, MHI, t. XV, 2016, z. 1, s. 85–94.

<sup>421</sup> „V tych časiech dan jest nam list ot vašoje miłości panov rad našich, kotorym oznajmujecie vašą miłość nam kazn' Božju ot povietreja, mało nie po vsich storonach v panstvie našom Velikom Kniazstvie Litovskom i v ziemi Žomojtskoj, a iž vžo listy sojmovyje i viedomost' o sojmie vašu miłość došla. Pro to činieči dosyt' voli i roskazanju našomu, aby sejmiki povietovyje mogli dojtí, gdje na miestcu zdorovom, Jakochmo o tom do vašoje miłości pisati vielełi, na čas, v listiech sojmovyh opisanyj, zložyli jestie vašą miłość miestca sojmikom, to jest Vilenskomu i povietov, ku niemu należačim, — u Volkinikach, Trockomu — u Somiliškach, Novhorodskom — v Slonimie. A žomojtskij sojmik, tvoja miłość panie starosto žomojtskij, chočieš zložiti chotia gdje v polu, gdyż nie tolko v miestiečkach, alie i v domiech šlachetskich taja kazn' Božaja rozmnožilasia i z velikoju niebezpečnostju prijdiet miestca tyje pierieždčati, gdje povietrieje panujet'. Odož doviedujetesia vašą miłość pisanjem svoim nauki našoje dosiegajuči, jestli by s pričín toje kazni Božeje, kotoraja i v Korunie Polskoj rozširilasia takže, mało nie po vsich kutiech, miel byti sjem na inyj dalšyj čas po Triech Kroliech pominien, abychmo otpisom našim vašu miłość viedomych učinili žebystie takže nie skvapajučisia i nie yvodieči brati svojeje szlachty, na tot dień, sojmikom zložonyj, v biepiečnosti zdorovie svoje i ich zachovati mogli, a gdje by sjem nie był pominien, togdy nie spiščajučisia na to chočietie vašą miłość' priedsia na sojmiki na dień dieviatyj diekabra jechati”. Zygmunt August do panów rad Wielkiego Księstwa Litewskiego, Warszawa, 25 listopada 1571 r. (Or.: BKór., sygn. 1536, nr 81, s. 331–335 {s. 339–342}. Mylna datacja R. Jaworskiego 25 maja 1571 r. (R. Jaworski, s. 108, nr 8); K – ML 56, k. 5v–7, publ. Łappo 1911, s. 562–563, 564, 567; Lulewicz 2002, s. 68–75; Rachuba 2002, s. 85.

<sup>422</sup> BKór., sygn. 1536, nr 81, s. 331 {s. 339}; ML 56, k. 5v, Łappo 1911, s. 562, aneks, s. 35; Rachuba 2002, s. 85.

administracyjnym swego powiatu<sup>423</sup>. Z czasów panowania Henryka Walezego i Stefana Batorego nie mamy informacji o zwoływaniu sejmików całego województwa nowogródzkiego. Uniwersał z 8 stycznia 1587 r. grodzieńskiego zjazdu senatorskiego Wielkiego Księstwa Litewskiego (6–12 stycznia 1587 r.) w czasie *interregnum* zwoływał przedkonwokacyjny sejmik trzech powiatów województwa na 22 stycznia tego roku<sup>424</sup>. W okresie panowania Zygmunta III sejmików wojewódzkich nie obserwujemy<sup>425</sup>.

#### 2.4. Czas. Długość obrad sejmikowych.

Uchwała sejmu grodzieńskiego z 1567 r. określiła prawnie długość sejmiku na 3 dni<sup>426</sup>. Zdarzały się jednak przypadki, gdy wbrew zwyczajowi za trzy dni sejmik odprawować („za tri dni sejmik otpravovati”) szlachta kontynuowała obrady także w kolejne dni<sup>427</sup>, co w latach 80. XVI w. zostało uwzględnione przez ustawodawców. Artykuł 6 rozdziału III Statutu z 1588 r. wydłużył czas obrad do 4 dni. Podkreślano, że „priēždčati vsi na sejmik vinni budut’ pieršogo dnia”<sup>428</sup>. Nie zawsze jednak ta zasada była przestrzegana przez uczestników. Tak, nowogródzki przedsejmowy sejmik, który zebrał się przed sejmem walnym 1597 r., rozpoczął się w poniedziałek 30 grudnia 1596 r. Po wystąpieniu posła monarchy posiedzenie zostało zakończone, ponieważ nie wszyscy oczekiwani zdążyli przybyć na zamek, co spowodowało przeniesienie dyskusji na wtorek 31 grudnia 1596 r.<sup>429</sup>. Znane są daty rozpoczęcia obrad według uniwersałów królewskich i daty przyjęcia uchwał i sporządzenia instrukcji, można więc stwierdzić, że nowogródzkie, słonimskie i wołkowyskie sejmiki zwykle trwały od 1<sup>430</sup> do 3<sup>431</sup> dni, jednak w 1607 roku nowogródzki sejmik trwał wszystkie przewidziane prawem 4 dni (od

<sup>423</sup> ML 270, k. 43-v, publ. Łappo 1911, aneks, nr 14, s. 35–36 „Do powietu volkovyjskiego o zjechanie na sojmik dla tego, iż na pieršom z novgorodskim i słonimskim nie byli” (Warszawa, 31 XII 1571 r.). Łappo 1911, s. 562, 564, 567; Lulewicz 2002, s. 75; Rachuba 2002, s. 85; Radaman 2024, s. 207–208.

<sup>424</sup> AZS WKL, t. 1, s. 195–197; Lulewicz 2002, s. 358, 360–361. Szlachta czterech powiatów województwa trockiego w ten samy czas obradowała wspólnie w Trokach (22 I 1587) (Rachuba 2002, s. 85).

<sup>425</sup> Radaman, Macuk 2014, s. 168.

<sup>426</sup> DMAMJ, t. I, c. 449–451; RIB XXX, kol. 408; Lubavskij, LRS, s. 758–759; Maksimiejko 1902, s. 108; Rachuba 2002, s. 60; Radaman, Macuk 2014, s. 168.

<sup>427</sup> RNB, f. 971, AD, nr 133, k. 64v; Rachuba 2002, s. 69.

<sup>428</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 49; [1614], s. 55; [1989], s. 116; Radaman, Macuk 2014, s. 168.

<sup>429</sup> AR, dz. V, nr 14536, s. 95–97, Nowogródek, List wojewody nowogródzkiego Teodora Skumina Tyszkiewicza (1590–1618) do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” wojewody trockiego (1584–1598)]; Vasiliauskas 2009, s. 74–75.

<sup>430</sup> Sejmiki słonimskie 11 XII 1602, 9 XII 1604, 12 XI 1613, 15 III 1616. Sejmik wołkowyski 11 XII 1618. 2 dni — sejmik wołkowyski 31 VIII – 1 IX 1627.

<sup>431</sup> Sejmik słonimski w roku 1607 (26–28 III).

26 do 29 marca) i jeszcze jeden dzień (30 marca), kiedy to w obecności niewielkiej liczby szlachty została odczytana instrukcja posłom na sejm<sup>432</sup>, co pokazuje na początek praktyki limitacji<sup>433</sup> (zmiany terminu sejmików lub przedłużania, rozciągania obrad) w powiatach województwa nowogrodzkiego już w badanym okresie. Zgadzam się z wnioskiem Arturasa Vasiliauskasa, że taka długość obrad sejmikowych w pewnym stopniu jest wskaźnikiem odpowiedzialności politycznej i aktywności szlachty, ponieważ brak długich debat i pośpiech w podejmowaniu decyzji demonstrowały obojętność lokalnych korporacji wobec polityki<sup>434</sup>.

## 2.5. Porządek zapewnienia bezpieczeństwa sejmików i zjazdów.

Zasady bezpieczeństwa sejmików Litwy historycznej przeanalizowane po raz pierwszy w monografii Andrzeja Zakrzewskiego<sup>435</sup>. W latach 60-ch wieku XVI w Wielkim Księstwie Litewskim jeszcze nie istniały pisane normy prawne, które regulowałyby porządek zapewnienia bezpieczeństwa sejmiku. Prawdopodobnie mogły być stosowane zasady zapewnienia bezpieczeństwa sądów. Tak, art. 38 II Statutu z 1566 roku zakazywał pojawiania się na rokach sądowych ziemskich i roczkach sądowych grodzkich z bronią drzewcową („z drievedom, z oščiepom”), z bronią palną („z ručnicoju”), z bronią miotającą („z łukom, kušejū”) i z inną bronią z wyjątkiem korda i miecza i jej dobywania przez sądem. Naruszenie tej normy prawnej skutkowało konfiskatą broni i nałożeniem grzywny w wysokości 12 rubli groszy litewskich (czyli 20 kop groszy litewskich lub 50 złotych polskich)<sup>436</sup>. Artykuły 39 i 40 tegoż rozdziału przewidywały następującą odpowiedzialność prawną za przestępstwa uczynione podczas posiedzenia

<sup>432</sup> BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 198–203v; List Andrzeja Pukla do Jana Karola Chodkiewicza, Lachowicze, 2 maja 1607 r. BN PAU-PAN, rkps 355, s. 500–501; Rachuba 2002, s. 90, 145 (5 dni, błędnie — od 25 III); Vasiliauskas 2001, s. 165, tabela 14; Vasiliauskas 2009, s. 74.

<sup>433</sup> Rachuba 2002, s. 81.

<sup>434</sup> Vasiliauskas 2009, s. 73–74.

<sup>435</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 127–130; Radaman 2005/1, s. 136; Konieczna, 2013, s. 71–72.

W Królestwie Polskim prawo pisane zaczęło regulować porządek zapewnienia bezpieczeństwa działalności sejmików na początku XVI wieku. Nie licząc drobnych uwag w wcześniejszych ustawach, bezpieczeństwo funkcjonowania sejmików Korony zapewniały artykuły specjalnych ustaw karnych z lat 1507, 1510, 1520 i 1578 (A. Lityński, *Ochrona sejmików w polskim ustawodawstwie karnym XVI – XVIII w.*, „Przegląd Prawa i Administracji”, 7, 1976, (AUW, nr 307), s. 229–242; A. Kamiński, *Problem ochrony obrad zgromadzeń ziemskich w Polsce XVI–XVIII w.: na przykładzie sejmiku województwa poznańskiego i kaliskiego w Środzie*, w: *Sejmik wielkopolski: przeszłość i teraźniejszość*, Jarocin-Szczecin 2008, s. 34–42.

<sup>436</sup> II Statut Litewski [1566], IV, 38, BKór. 818, k. 91v–92; И. Малиновский, *Учение о преступлении по Литовскому Статуту*, Киев 1894, s. 74–75, 94; Zakrzewski 2000/1, s. 127 [w roku 1567 talerz zupełnie wagi = 26,4 gr. litewskich = 33 gr. polskich]. III Statut Litewski (I, 10), BOss., rkps. 5629 II, s. 9–11; [1614], s. 10–13; [1989], s. 86–88; Radaman 2005/1, s. 136.

sądów: 1) za zniewagę haniebnym („nieučstivym”) słowem (w tym sędziów) — 6 tygodni pozbawienia wolności w najbliższym zamku; 2) za pchnięcie lub uderzenie ręką kara grzywny w wysokości 12 rubli groszy litewskich (50 złotych polskich) i 6 tygodni pozbawienia wolności w najbliższym zamku; 3) za groźbę i wyjęcie bez słusznej przyczyny z pochwy miecza, korda lub szabli — odcięcie ręki; 4) za spowodowanie rany i morderstwo (w tym sędziów) — kara śmierci i hołowszyna dla krewnych z majątności przestępcy; 5) za spowodowanie rany i ucieczkę z miejsca przestępstwa — wygnanie („vyvołańje”) z kraju. Gdyby jednak ktoś zranił lub zabił napastnika w odpowiedzi znieważenie słowem lub czynem dobywszy broń własną lub zdobywszy broń napastnika — byłby zwolniony z odpowiedzialności karnej<sup>437</sup>. Na sejmie grodzieńskim z lat 1566–1567 posłowie nowogródzcy prosili Zygmunta II Augusta „iż chto by na rokoch što niepristojnogo nad Statut vćinił, iż by kaźni vriad ziemskij nie boronił”. Wielki książę odpowiedział, że „takovych majet vriad ziemskij sudovj otsyłati i davati do vriadu grodskogo, a vriad grodskij karati ich majet’ podług Statutu”<sup>438</sup>.

Dopiero w czasie obrad sejmiku z lat 1579–1580 pojawił się pierwszy projekt pisanych norm prawnych, które miały regulować kwestie bezpieczeństwa bezpośrednio litewskich sejmików. W opracowaniu tego projektu brali udział posłowie sejmowi z sejmiku nowogródzkiego Fiodor Michajłowicz Jewłaszewski i Andrzej Zacharjewicz Tryzna<sup>439</sup>. Ustawa z 1 marca 1581 roku „Sposob prav trybunalskich” („Tribunał obywatelom Wielikogo Kniazstva Litovskogo na sojmie varšavskom danyj roku 1581”) bardziej szczegółowo niż w Koronie regulowała warunki zapewnienia bezpieczeństwa

<sup>437</sup> II Statut Litewski [1566] (IV, 39, 40), BKór., rkps. 818, k. 92-92v; Zakrzewski 2000/1, s. 127; Radaman 2005/1, s. 136.

<sup>438</sup> LwNNBU im. Stefanyka, F. 9, nr O/H 15a/59p, k. 139; Maksimiejko 1902, s. 179.

<sup>439</sup> Według świadectwa Fiodora Jewłaszewskiego, posła na sejm 1579-1580 z sejmiku nowogródzkiego, tekst aktu normatywnego „Sposób praw” (zwanego później konstytucją trybunalską) został opracowany w trakcie sejmiku (Jewłaszewski, s. 103; DTG WKL (1582–1696), s. 16). Anna Karabowicz sądzi, że Litwini przywieźli na sejm warszawski już gotowy projekt tej ustawy o Trybunale dla Wielkiego Księstwa Litewskiego i o poprawie Statutu (Karabowicz 2022, s. 200). Projekt był rozpatrzony na sejmie i Stefan Batory nawet podpisał ów akt, który jednak nie został uchwalony przez sejm walny ze względu na wojnę (DTG WKL (1582–1696), s. 16). 29 kwietnia 1580 r. w Wilnie król wystawił przywilej z obietnicą wprowadzić w życie ten akt mocą najbliższego sejmiku. Ostatecznie ustawa o Trybunale Litewskim była wprowadzona w życie konstytucją sejmową 1581 roku (art. 41). 8 marca 1581 r. król wydał przywilej, w którym nakazał opublikować „Sposób praw” we wszystkich powiatach i postanowił, że ponieważ trwa wojna, nowy wyższy sąd apelacyjny rozpocznie swoją działalność od następnego 1582 roku (AZS WKL, t. II, s. 65-67; DTG WKL (1582–1696), s. 17; Karabowicz 2022, s. 200).

sejmików deputackich (trybunalnych lub gromniczych)<sup>440</sup>. Zgodnie z artykułem „Sposob bezpečnosti sojmików, na obirańje tych sudiej i poriadkov prichoženja pieried tot sud gołownyj”, każda osoba „jakogoż kolwiek stanu, dostojenstva i godnosti”, która przyjeżdżała na taki „sojm [sic!] obirańja tych sudiej u vojevodstvie i povietie”, nie miała prawa przyjeżdżać na sejmik gromniczny z załadowaną bronią palną (strzelbami i arkebuzami) i łukami. Przy wejściu lub wjechaniu do miasta szlachta miała obowiązek rozładować broń palną, strzelając w powietrze. Broń palna i miotająca powinna być przechowywana w gospodach, ponieważ swobodne poruszanie się z nią po mieście było zabronione. Dozwolone było jednak posiadanie przy sobie miecza, korda, szabli lub szpady. Za postrzelenie z broni palnej i miotającej przewidziana była kara śmierci, za zabójstwo oprócz kary śmierci także pozbawienie poczciwości (honoru), a za przebywanie z bronią palną na sejmiku lub w miejscu jego przeprowadzania — grzywna w wysokości 12 kop groszy litewskich, która miała być wypłacona na sejmiku („nie schodiećy ot sojniku”)<sup>441</sup>. Ochrona sejmików była powierzona powiatowym sądom grodzkim. Prawo normowało także porządek pociągania przestępców do odpowiedzialności w przypadku niemożności zatrzymania na sejmiku. Nie później niż w ciągu 2 tygodni po zdarzeniu przestępca miał obowiązek na posiedzeniu sądu (rozprawie sądowej) zapłacić grzywnę, a w przypadku „gdy nie staniet” sąd grodzki „na imieńju jego, krom všelakoje folgi, otpravu vdieleći powinien budiet”<sup>442</sup>. Do tego konstytucja sejmowa z 1581 roku „Rusznice używanie” (art. 2) wymagała, aby żaden *cuiuscunque conditionis* nie nosił i nie używał rusznic na sądach, sejmikach i zjazdach, pod karą 14 grzywien<sup>443</sup>. H. Wisner uważał w roku 1978, że normy konstytucji sejmowych 1578 (koronnej) i 1581 (całej Rzeczypospolitej) były lekceważone powszechnie<sup>444</sup>. Nie można zgodzić się z tej opinią, lecz ekscesy na sejmikach i zjazdach rzeczywiście zdarzały się<sup>445</sup>, w tym na sejmikach nowogródzkich w czasie rywalizacji Radziwiłłów z Chodkiewiczami

<sup>440</sup> Konstytucja sejmowa koronna z 1578 roku („Bezpieczeństwo sądów i sejmików” (art. 15 i 16)), jako i II Statut Litewski przewidywała karę 50 grzywien za przyjechanie na sejmik z bronią palną i karę śmierci za morderstwo (zabójstwo) lub za spowodowanie rany (zranienie wyrządzone innej osobie) na sejmiku. v.: VC, t. II, vol. 1, s. 409-410; VL, t. II, f. 966-967.

<sup>441</sup> Trybunał [1586], [k. 7v-8v]; Trybunał [1616], s. 12-13; Trybunał [1857], s. 11-13; AGAD, Zbiór Branickich z Suchey, rkps. 147/171, k. 185-187; DTG WKL (1582-1696), s. 22; Radaman 2005/1, s. 136.

<sup>442</sup> Trybunał [1586], k. 8v; Trybunał [1616], s. 12-13; Trybunał [1857], s. 12; Zakrzewski 2000/1, s. 127-128.

<sup>443</sup> VC, t. II, vol. 1, s. 446; VL, t. II, f. 1012; Zakrzewski 2000/1, s. 127. Porównaj: III Statut Litewski [1989] (I, 10).

<sup>444</sup> Wisner 1978/1, s. 51.

<sup>445</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 128.

o dziedzictwo słuckie. Tak w 1598 r. na przedsejmowym sejmiku w Nowogródku prawie doszło do pojedynku między panem Baką, a kasztelanem wileńskim Hieronimem Chodkiewiczem<sup>446</sup>. Rzeczywiście konstytucja sejmowa „O rusznicach” z 1601 r. (art. 120) zawierała postanowienia, które jeszcze bardziej wzmacniają przewidzianą przez wcześniejsze prawo ziemskie Wielkiego Księstwa Litewskiego odpowiedzialność karną za podobne ekscesy. Podkreślając konieczność zabezpieczenia autorytetu i bezpieczeństwa sejmików i głównych zjazdów, a także innych zjazdów szlacheckich (zarówno pospolitych, jak i prywatnych), ustawodawcy zabronili wnoszenia na ich posiedzenia i używania strzelby, półhaków (hakownic), rusznic, łuków i innej podobnej palnej i miotającej broni ludziom ze wszystkich grup społecznych (noszenie czekanu na sejmikach było zabronione później — w roku 1620<sup>447</sup>). Zabójcę lub osobę, która zraniła inną osobę taką bronią na sejmiku, miano karać oprócz głów szczyzny lub nawiązki również pozbawieniem honoru, godności i życia („*eo ipso facto ...sine evasione gardlem et poena infamiae*”). Jednak taka odpowiedzialność nie była przewidziana w przypadku zranienia szablą<sup>448</sup>. W czasach wielkiej smuty w Wielkim Księstwie Moskiewskim i wielkiego głodu i moru w Ojczyźnie po burzliwej kompanii sejmikowej przed sejmem 1603 roku szlachta słonimska w instrukcji posłom na sejm 1605 r. widzi „domowe swowoleństwo za którymi zjazdy sejmików i sądy bezpiecznie są odprawować nie mogą, a drudzy z naruszeniem pakt przymierza gromadami swowolnie z korony wyjeżdżają” i prosi sejm starać się wynajdować „środek zahamowania, aby się to zufałe swowoleństwo zawściągnąć mogło”<sup>449</sup>. Ostatecznie „Skrócony proces prawny” przygotowany przez lwowskiego pisarza ziemskiego Jana Swaszowskiego, który nie został zatwierdzony przez sejm, ale został włączony jako dodatek pomocniczy do konstytucji sejmowej z 1611 r., przewidywał, że wszystkie sprawy o gwałty na sejmikach powinien rozpatrywać sąd sejmowy<sup>450</sup>.

---

<sup>446</sup> „O jego mości panu wileńskim powiada, iż mu mało z panem Baką starym do pojedynku nie przyszło” (VUB, F. 3, B. 273, s. 33, list Janusza Radziwiłła do ojca wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego litewskiego K. Radziwiłła); Radaman 2010, s. 68; Radaman 2013/3, s. 151. v.: Jerusalmiskij 2018, s. 263–264.

<sup>447</sup> VL, t. III, f. 382 [s. 185]; VC, t. III, vol. 1, s. 277–278; Zakrzewski 2000/1, s. 128.

<sup>448</sup> VL, t. II, f. 1527–1528 [s. 402]; VC, t. II, vol. 2, s. 293; Zakrzewski 2000/1, s. 128; Radaman 2005/1, s. 136.

<sup>449</sup> BN PAU-PAN 365, k. 14; ADS, nr 537, s. 436, art. 4.

<sup>450</sup> VL, t. III, f. 68 [s. 36]; VC, t. III, vol. 1, s. 57; Z. Szcząska, *Sąd sejmowy w Polsce od końca XVI do końca XVIII wieku*, CPH, t. XX, 1968, z. 1, s. 103; W. Zarzycki, *Temida Sejmowa. Z dziejów sądu sejmowego w Polsce przedrozbiorowej*, Warszawa 2000, s. 49–50; Radaman 2005/1, s. 136.

Podczas epidemii urzędnicy odpowiedzialni za przeprowadzenie sejmiku dbali również o zdrowie uczestników obrad sejmikowych i przeprowadzali działania przeciwepidemiczne<sup>451</sup>.

## **2.6 Porządek obrad sejmiku. Kierowanie sejmikami. Prowadzenie obrad. Hierarchia sejmikowa (kolejność wypowiedzi).**

W ziemskim przywileju wileńskim z 1565 roku, jak również w Statutach Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1566 i 1588 roku, brakowało przepisów prawnych, które precyzyjnie określały, jak dokładnie mają przebiegać obrady sejmików. W art. 5 rozdz. III Statutu z 1566 roku zaznaczono jedynie, że sejmiki są zwoływane w celu: „o potrzebach Rzeczypospolitej radzić i namawiać i obmyślać”, „o czym ...od ...pana hospodara oznajmione będzie [...] i z tegoż zebrania i namów wspólnych, posłów wybierać i na sejm wielki walny zwykły w tym państwie... wysyłać, i przez tych posłów potrzeby Rzeczypospolitej i każdego z osobna powiatu do... pana przynosić, we wszystkim postępując według tego, jak w państwie [...] Koronie Polskiej zwyczaj, wokół takich zjazdów powiatowych, wysyłania posłów i donoszenia potrzeb Rzeczypospolitej na sejm walny przed nas pana, zachowuje się”<sup>452</sup>.

Art. 6, III rozdz. III Statutu z 1588 roku precyzował: „A namawiać o tych rzeczach i potrzebach ziemskich, które im na tych liściech naszych i przez posła naszego oznajmione będą, nie mniej też i o wszystkich potrzebach i doległościach onego powiatu i województwa”<sup>453</sup>. Tak więc, porządek i przebieg obrad sejmikowych w Wielkim Księstwie Litewskim nie były uregulowane normami *ius positum* (prawa stanowionego

<sup>451</sup> RNB, f. 971, AD, nr 133, k. 64 (68); Radaman 2005/1, s. 137. Porównaj: I. Lewandowska-Malec, *Ratunek przed morowym powietrzem: bezpieczeństwo obrad sejmowych i sejmikowych na przełomie XVI i XVII wieku*, w: *Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*, t. XI, red. J. Malec, J. Matuszewski, W. Witkowski, Kraków Lublin Łódź 2008, s. 57–68.

<sup>452</sup> *Vilenski ziemski prywilej 1565*, wyd. A. Radaman (2005), s. 157; II Statut Litewski [1566], BKór., rkps. 818, k. 59v-60; [1855], s. 45; [1900], s. 45-46; [2003], s. 79-80. „o potrebach reči pospolitoe raditi i namovlati i obmyślati”, „o čom [...] ot [...] hospodaria oznajmeno budeť [...] i s toho ž sobrańja i namov spolnych, poslov obirati i na sjem velikij valnyj zwyklyj v tom panstvie [...] vypravlati, i čerez tych poslov potreby reči pospolitoe i každoho zosobna povetu do [...]. hospodaria prinositi, vo vsem spravujučisa po tomu jako v panstve [...] korune Polskoj obyčaj, okolo takovyh sjezdov povietovyh, otpravovańja poslov i donošeńja potreb reči pospolitoe na sjem valnyj pieried nas hospodaria, zachovyvaetsia”. v.: DMAMJ, t. I, s. 450–451; RIB XXX, kol. 408–409, art. 1, cz. 2–3.

<sup>453</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 49; [1614], s. 55; [1989], s. 115–116: „A namovlati o tych riečach i potriebach ziemskich, kotoryje im na tych listiech našych i čieriez posła našogo oznajmieny budeť, nie mniej też i o vsich potriebach i doległostiach onogo powietu i vojevodstva”.



czy pozytywnego pisanego) aż do przyjęcia odpowiedniej konstytucji na sejmie koronacyjnym w 1764 roku.<sup>454</sup>

Szlacheckie zgromadzenia miały różne cele, a ich posiedzenia (obrady) przebiegały różnie. Pewne normy proceduralne były jednak wspólne dla różnych rodzajów sejmików. W odróżnieniu od Korony Polskiej, w Wielkim Księstwie Litewskim ceremoniał sejmikowy nie rozwijał się stopniowo, lecz został ustanowiony w krótkim czasie. Trudno powiedzieć, jak wpłynęły na niego tradycje wcześniejszych regionalnych zjazdów bojarów i szlachty Litwy oraz Rusi. Jednak poprzez wieloletnią praktykę ukształtowało się prawo zwyczajowe, którego naruszenie wywoływało protesty „że nie takowa zwykła bywać *consiliorum norma*”. Dlatego na podstawie analizy uchwał sejmikowych, instrukcji i protestacji można zrekonstruować porządek obrad sejmikowych.

Wiadomo, że w niektórych powiatach Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII–XVIII wieku obrady sejmikowe rozpoczynały się od uroczystego nabożeństwa (mszy) w kościołach rzymskokatolickich<sup>455</sup>. Znanie nam źródła nie informują o praktyce wspólnych uroczystych nabożeństw przed rozpoczęciem sejmików województwa nowogródzkiego w badanym okresie, co najprawdopodobniej było spowodowane silnymi pozycjami ewangelików (kalwinistów) i braci litewskich w powiatach nowogródzkim i wołkowyskim. Możliwe, że tutaj, podobnie jak w województwie sandomierskim Korony, posiedzenie sejmiku mogło rozpoczynać się od krótkiej modlitwy do Ducha Świętego<sup>456</sup> lub nabożeństwa mogły odbywać się osobno dla przedstawicieli różnych wyznań.

Posiedzenia zazwyczaj otwierał najwyższy rangą świecki senator lub urzędnik ziemski. Jeśli chodzi o „zagajenie” czy „pożegnanie”, badacze zgodzili się, że należało ono do najwyższego rangą senatora obecnego na posiedzeniu, a w przypadku nieobecności senatorów — do najwyższego rangą urzędnika<sup>457</sup>. Jednak w kwestii kierowania obradami sejmikowymi spór w nauce trwa do dziś.

---

<sup>454</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 56–57.

<sup>455</sup> Kriegseisen 1991, s. 53; Rachuba 2002, s. 99; Konieczna 2013, s. 39–40.

<sup>456</sup> Trawicka 1985, s. 30.

<sup>457</sup> Skrzetuski 1782, t. I, s. 233; Łappo 1911, s. 567–568; Zakrzewski 2000/1, s. 56, 60–63; Wisner 2001, s. 36.

Kwestia kierowania obradami (zarządzania posiedzeniami) sejmikowymi w Wielkim Księstwie Litewskim była wielokrotnie poruszana w pracach prawników, historyków i historyków prawa<sup>458</sup>: Krzysztofa Hartknocha<sup>459</sup>, Gotfryda Lengnicha<sup>460</sup>, Wincentego Skrzetuskiego<sup>461</sup>, Joachima Lelewela<sup>462</sup>, ks. Presiewskiego<sup>463</sup>, Iwana Łapy<sup>464</sup>, Stanisława Kutrzeby<sup>465</sup>, Adolfa Šapoki<sup>466</sup>, Konstantinasa Avižonisa<sup>467</sup>, Stasisa Vancevičia<sup>468</sup>, Henryka Wisnera<sup>469</sup>, Władysława Czaplińskiego<sup>470</sup>, Jazepa Jucho<sup>471</sup>, Alekseja Wiszniewskiego<sup>472</sup> i innych. Specjalnie badany był problem zarządzania posiedzeniami sejmikowymi przez Andrzeja Zakrzewskiego<sup>473</sup>, Andrzeja Rachubę<sup>474</sup> i doktoranta<sup>475</sup>.

W II połowie XVI w., zgodnie z literą prawa, obradami sejmikowymi w powiecie nowogródzkim kierował wojewoda, zaś w powiatach słonimskim i wołkowyskim — marszałek powiatowy<sup>476</sup>. Posiadamy informacje o kierowaniu sejmikiem nowogródzkim

---

<sup>458</sup> Radaman 2002, s. 120.

<sup>459</sup> Hartknoch 1678, s. 424–425; 2<sup>ed</sup> Hartknoch 1687, s. 682–683.

<sup>460</sup> Lengnich 1746, t. II, s. 284–285, 294 (2-ed. s. 321, 324–325); Lengnich 1761, s. 405, 418.

<sup>461</sup> Skrzetuski, t. I, s. 225, 233.

<sup>462</sup> I. Lelewel, *Polska, dzieje i rzeczy jej*, t. IV, s. 70.

<sup>463</sup> I. Presiowski, *Krótką wiadomość o sejmach i sejmikach przedsejmowych w dawnej Polsce*, Kraków 1861 (Biblioteka Polska. Seria na rok 1861, zeszyt 16), s. 21.

<sup>464</sup> Łappo 1911, s. 568–573.

<sup>465</sup> S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, t. II: Litwa, s. 211, Warszawa 1914, 2 ed. Lwów Warszawa 1921, s. 154.

<sup>466</sup> Šapoka 1938, s. 223.

<sup>467</sup> Avižonis 1940, s. 195.

<sup>468</sup> S. Vansevičius, *Lietuvos valstybės ir teisės istorija nuo XVI amžiaus antrosios pusės iki XVIII amžiaus pabaigos*, Vilnius 1974, s. 41.

<sup>469</sup> Wisner 1978/1, s. 61; Wisner 2001, s. 35–36.

<sup>470</sup> W. Czapliński, *Sejm w latach 1587–1696*, w: *Historia Sejmu Polskiego*, t. 1: *Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 226–227.

<sup>471</sup> Я. Юхо, *Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі*, Мінск 1992, s. 110–111, 184; idem, *Гісторыя дзяржавы і права Беларусі*, cz. 1, Мінск 2000, s. 228.

<sup>472</sup> A. Вішнеўскі, *Гісторыя дзяржавы і права Беларусі*, Мінск 2000, s. 52.

<sup>473</sup> Zakrzewski 1995, s. 104; Zakrzewski 2000/1, s. 60–70; Zakrzewski 1996, s. 356–361; Zakrzewski 2000/2, s. 139–149; A. Zakrzewski, [Recenzja], PS, t. XI, 2003, nr 4 (57), s. 132.

<sup>474</sup> Rachuba 2002, s. 100–114.

<sup>475</sup> Radaman 2002, s. 120–132; Radaman 2010, s. 59–62.

<sup>476</sup> ML 529, k. 215-v; Lubavskij, LRS, *Priloženija*, s. 227. O procesie przekształcania się marszałków gospodarskich w marszałków powiatowych pisali też: Łappo 1901, s. 317–321; Radaman 2002, s. 123–129. W trakcie reformy z lat 1565–1566 zaistniała potrzeba zagospodarowania marszałków gospodarskich, funkcjonujących w Wielkim Księstwie przed unią lubelską. Cały proces dostosowania starego urzędu do wymogów nowych czasów rozpoczęła kancelaria litewska. Przeto przypisywano ich dość przypadkowo do poszczególnych powiatów, nie patrząc na ich uprawnienia i możliwości wykorzystania. Proces ewolucji urzędu marszałka był jednak rozłożony w czasie i trwał przez kilka ostatnich dziesięcioleci XVI w. Na początku owych zmian sprawujący go urzędnicy nosili zwykle tytuł „marszałka JKM powiatu [i tu następowała jego nazwa]”, zawierający zarazem obie nomenklatury, mianowicie: starą — marszałka gospodarskiego i nową — marszałka powiatowego (UWKL, t. VI, s. 21–22).

przez kolejnych wojewodów — Pawła Sapiechę<sup>477</sup>, Mikołaja Radziwiłła<sup>478</sup>, Teodora Skumina Tyszkiewicza<sup>479</sup> i Mikołaja Sapiechę<sup>480</sup>. Można przypuszczać, że w wypadku obecności na sejmiku nowogrodzkim kilku senatorów (np. na sejmiku relacyjnym nowogrodzkim w 1614 r., w którym uczestniczyli kasztelan wileński Hieronim Chodkiewicz, wojewoda trocki, hrabia na Szklowie i Myszy Aleksander Janowicz Chodkiewicz, starosta żmudzki i hetman litewski hrabia na Szklowie, Myszy i na Bychowie Jan Karol Chodkiewicz oraz wojewoda wendeński Krzysztof Słuska) obrady mógł prowadzić najwyższy z obecnych urzędników<sup>481</sup>. Jednak w 1596 i 1598 r. w obecności wyższych rangą senatorów — kasztelana wileńskiego Hieronima Chodkiewicza<sup>482</sup> i wojewody trockiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”<sup>483</sup> „według powinności” zajął krzesło dyrektorskie wojewoda nowogrodzki (1590–1618) Teodor Skumin Tyszkiewicz (prawosławny)<sup>484</sup>.

Prawdopodobnie tak było i na sejmiku [11] – 13 grudnia 1602 r., na którym był obecny najwyższy rangą senator — wojewoda trocki Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”<sup>485</sup>. Kiedy wojewoda nowogrodzki nie domagał lub był nieobecny z innej

<sup>477</sup> ML 58, k. 53–54.

<sup>478</sup> Nie ma bezpośrednich dowodów — tylko dane pośrednie, v.: list wojewody nowogrodzkiego Mikołaja Radziwiłła do kn. słuckiej Katarzyny Tęczyńskiej, Wołkowysk, 22 I 1582 r. (AR, dz. IV, 503, s. 10–12). Sejmik nowogrodzki odbywał się zapewne w terminie statutowym, czyli dwa tygodnie przed zjazdem wołkowyskim [5 I 1582 r.]. Wojewoda nowogrodzki jako uczestnik (i dyrektor?) sejmiku relacjonował przyszłej szwagierce postępy w staraniach o przyznanie jej synom, książętom Słuckim stałego miejsca w senacie Rzeczypospolitej. Brak informacji o posłach sejmiku nowogrodzkiego, natomiast funkcję poborcy uchwalonego na zjeździe podatku serebszczyzny powierzono Wasilowi Zienkowiczowi Cichińskiemu (AR, dz. XXIII, t. 87, plik 10, s. 4, 6).

<sup>479</sup> Radaman 2010, s. 60; Radaman 2013/3, s. 144; Radaman, Macuk 2014, s. 169, 171.

<sup>480</sup> „[...] in Nowogródek, which was also the central district in the palatinate, a senator (Mikołaj Sapieha, palatine of Nowogródek) presided only in one out of nine known cases” (Vasiliauskas 2001, s. 161). PSB, t. XXXV, s. 123: „Obecny na sejmiku przedsejmowym w Nowogrodzku 4 IX 1630 r. [Mikołaj Sapieha], przełożył z powodu szerzącej się zarazy, roczki sądowe woj. nowogrodzkiego do lata roku następnego i równocześnie postanowił przenieść kancelarię nowogrodzką do Cyryna. Sam schronił się przed zarazą w Boćkach”.

<sup>481</sup> Zakrzewski 2000/2, s. 148–149; Rachuba 2002, s. 109 i nast.; Radaman 2010, s. 59–60; Radaman, Macuk 2014, s. 169–170. Przed unią lubelską prawo nakazywało pod karą grzywny uczestniczyć w sejmikach przedsejmowych senatorom związanym z danym terytorium. W 1588 r. wycofano się z tej sankcji, v.: Rachuba 2002, s. 91. III Statut Litewski, regulując rolę sejmiku relacyjnego, *expressis verbis* stwierdzał: „a nieprzybyłyje na takij sojmik winam żadnym nie podliagajut”, ale sojmowemu postanowieniu dosyt’ činiti majut” (III, 9). III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 51; [1614], s. 57–58; [1989], s. 117.

<sup>482</sup> Rzońca 1993, s. 31; PSB, t. III, s. 360–361.

<sup>483</sup> Rzońca 1993, s. 31; Jarmiński 1992, s. 220, przypis 89; Kempa 2000, s. 339.

<sup>484</sup> T. Skumin Tyszkiewicz do wojewody wileńskiego Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Nowogródek, 25 I 1598 r. (AR V, nr 14536, s. 106); Radaman 2010, s. 60; Radaman 2013/3, s. 144; Radaman, Macuk 2014, s. 169, 171.

<sup>485</sup> ANKr., ASang, 29/637/0/1.2/496, s. 321; BRacz., rkps. 79, nr 85, k. 150–151v; BCzart., rkps. 99, nr 75, s. 271–272. Kempa 2000, s. 294, 341; Radaman 2017, s. 224.

przyczyny, prawo kierowania obradami sejmiku przechodziło na kolejnego urzędnika w hierarchii — kasztelana<sup>486</sup>. Prawdopodobnie to kasztelan nowogródzki i starosta słonimski Hrehory Hryńkowicz Wołłowicz (praw.) w nieobecności wojewody Pawła Iwanowicza Sapiehy kierował obradami sejmiku nowogródzkiego w Maszewiczach we wrześniu 1572 r. podczas bezkrólewia<sup>487</sup>. Jednak w drugiej połowie XVI w. – pierwszej tercji XVII w. kasztelanowie nowogródzcy Hrehory Wołłowicz (1566–1586)<sup>488</sup>, Aleksandr Iwanowicz Połubiński (1586–1607/1608) (praw./unita)<sup>489</sup>, Samuel Michałowicz Wołłowicz (1608–1626)<sup>490</sup> i Wasyl (Bazyli) Wasilewicz Kopeć (1626–1636)<sup>491</sup> (katolik) bardzo rzadko byli obecni na sejmikach powiatu nowogródzkiego.

W szeregu publikacji mego autorstwa również udowodniono, że w centralnych powiatach województw dawnej Litwy (z wyjątkiem wileńskiego i trockiego), urząd marszałka wprowadzano w końcu lat 80. XVI w. „zvlášča dla čynieńja poradku i rozdawania vot na sejmikach, a to v niebytnosti vojevody i kaštelana vzgladom poradku v inšych vojevodstvach u Wielikom Kniazstvie Litovskom zachovałogo”<sup>492</sup> i z tego czasu przez około jedną trzecią stulecia, pod nieobecność senatorów, obradami sejmikowymi i w centralnych powiatach województw „*ex officio*” powinien był kierować marszałek powiatowy.

Od 6 lutego 1588 r. do początku 1613 r., w sytuacjach, kiedy senatorowie nie uczestniczyli w sejmiku ziemi nowogródzkiej, prawo kierowania obradami *de iure* miał marszałek hospodarski i marszałek ziemi nowogródzkiej Wasyl Zienkowicz Cichiński, który od 1598 r. sprawował jednocześnie urząd sędziego ziemskiego<sup>493</sup>.

---

<sup>486</sup> Zakrzewski 1996, s. 356; Zakrzewski 2000/1, s. 64, 215; Zakrzewski 2000/2, s. 142; Radaman 2010, s. 60.

<sup>487</sup> LVIA, f. 1280, ap. 1, nr 121, k. 335v-336 (k. 341-342); AVAK, t. XXXI, Wilno 1906, nr 26, s. 43 [17 IX 1572]); Łappo 1911, s. 561–562; Rachuba 2002, s. 84; Radaman, Macuk 2014, s. 168. Antoni Mironowicz myli kasztelana nowogrodzkiego Hrehorego Hryńkowicza Wołłowicza z wojewodą smoleńskim Hrehorym Bohdanowiczem Wołłowiczem (UWKL, t. IV, nr 1599) i błędnie sądzi, że kasztelan nowogrodzki przebywał w tym czasie w Rudnikach (Mironowicz 2017, s. 330).

<sup>488</sup> UWKL, t. VI, nr 206, s. 111.

<sup>489</sup> UWKL, t. VI, nr 207, s. 112.

<sup>490</sup> UWKL, t. VI, nr 208, s. 112.

<sup>491</sup> Podkomorzy brzeski litewski. N 23 X 1615 – A 25 XI 1626 (UWKL, t. VIII, nr 570, s. 138–139; Radaman 2010, s. 100). Kasztelan nowogródzki. N 25 XI 1626 (UWKL, t. VI, nr 209, s. 112; UWKL, t. VIII, nr 570, s. 138; Radaman 2010, s. 100).

<sup>492</sup> Radaman 2002, s. 129; Radaman 2013/1, s. 169–171.

<sup>493</sup> Odważny żołnierz. W czasie wojny inflanckiej w roku 1567 służył w rocie Jurego (Jerzego) Tyszkiewicza, poczt z Połuzza w powiecie nowogródzkim i dóbr w innych powiatach (Cihinicz, Obczycza, Koryści) jego matka Maryna Tyszkówna Zieńkowiczówna Cichińska wystawiła do chorągwi powiatu rzeczyckiego (RIB XXXIII, kol. 1233; ML 65, k. 271v; ML 73, k. 318–v; ML 74, k. 203v–204; ML 83,

Tak było np. w 1607 r., kiedy to Wasil Zienkowicz był marszałkiem sejmiku przedsejmowego<sup>494</sup> i jednocześnie zjazdu przedrokoszowego<sup>495</sup>. Po jego śmierci w roku 1613 król już nie mianował nikogo na urząd marszałka ziemi nowogródzkiej<sup>496</sup>.

Źródła milczą na temat możliwości wyboru dyrektora w czasie obrad sejmików w okresie przed rokiem 1613, jednakże później od roku 1613 sejmikami nowogródzkimi kierowali najczęściej dyrektorowie<sup>497</sup>. Na przykład na sejmiku przedsejmowym w roku 1616 dyrektorem był obrany Jan Szwykowski<sup>498</sup>. Na sejmiku relacyjnym 4 kwietnia 1623 r.<sup>499</sup>, przedsejmowych 9 stycznia 1624<sup>500</sup> i 16 grudnia 1625<sup>501</sup>, a także 31 sierpnia

---

k. 380v–381; NGABM, f. 147, inw. 2, nr 174, k. 193; U XI, nr 641, s. 96, s. 253; UWKL, t. VI, nr 299, s. 126, nr 651, s. 180; Instrukcja sejmiku nowogródzkiego posłom na sejm 1598 r., art. 13; † a. 28 III 1613 (AR, dz. V, nr 16690, s. 3). Radaman 2002, s. 127; Radaman 2010, s. 60–62, 67–70, 74–75, 80–81, 92, 95, 99, 101–102; Radaman 2012/2, s. 192–193, 197–200, 202; Radaman 2013/2, s. 28; Radaman 2013/3, s. 145–149, 155–156; Radaman 2014/1, s. 285–286, 291–292; Radaman, Macuk 2014, s. 171, 174–175; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 365, przypis 88; Radaman 2017, s. 231; Radaman 2018/1, s. 23, 25–27; Żojdź 2019, s. 57, 297.

<sup>494</sup> BN PAU-PAN, rkps. 355, s. 499; BCzart., rkps. 2244 IV, s. 259; AR II 514, s. 1. Przed sejmem w 1607 r. kanclerz litewski Lew Sapieha w liście do wojewody wileńskiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” (Różana, 13 III 1607 r.), który zamierzał brać udział w sejmiku powiatu wileńskiego, wysłał prośbę o możliwość pojechania do Nowogródka, bo „powiat nowogródzki większy i liczniejszy niż wileński, a wodza nie mają między sobą”. „Sierotka” jednak pojechał do Wilna (AR, dz. V, nr 13855, cz. XIII, s. 6–8 [dawna paginacja – s. 716–720]; Kempa 2000, s. 304–305; Radaman 2010, s. 61).

<sup>495</sup> Wbrew opinii H. Wisnera (*Rokosz Zebrzydowskiego*, Kraków 1989, s. 57) w Nowogródku nie doszło do rozłamu sejmiku. v.: BN PAU-PAN, rkps. 355, s. 499, *ibid.*, rkps. 360, k. 198–203v; BCzart., rkps. 2244 IV, s. 259; AR, dz. II, nr 514, s. 1; Radaman 2010, s. 61.

<sup>496</sup> Radaman, Macuk 2014, s. 198.

<sup>497</sup> Radaman 2010, s. 61–62; Radaman, Macuk 2014, s. 171.

<sup>498</sup> List dyrektora sejmiku nowogródzkiego Jana Szwykowskiego (Szwejkowskiego) do miasta Elbląga, 5 V 1616 (AP Gdańsk, 300, 29/90, k. 197-v [dawniejsza foliacja k. 184-v]).

<sup>499</sup> Uchwała sejmikowa nowogródzka („Zgodnoje postanowienie ich miłostiej panov uradnikov ziemskich i grodzkich, szlachty rycerstwa obyvatelaj vojevodsogo z sejmiku tiepieńsieńiego relacyjnego wydanoje za pieczęćju i s podpisom ruki jego miłosti pana Andreja Obrynskogo, sudji ziemskiego novgorodskogo, a dieriektora koła sejmikowogo”), Nowogródek, 4 kwietnia 1623 r. — wypis z ksiąg grodzkich nowogródzkich, 5 kwietnia 1623 r., AR, dz. II, nr 852, s. 1–3; Radaman 2010, s. 61.

<sup>500</sup> Instrukcja sejmikowa nowogródzka posłom na sejm walny warszawski hetmanowi polnemu litewskiemu ks. Krzysztofowi Radziwiłłowi i koniuszemu litewskiemu Krzysztofowi Chodkiewiczowi, Nowogródek, 9 stycznia 1624 r. (or.), wpisana do ksiąg grodzkich nowogródzkich 12 I 1624 r., AR, dz. II, nr 883, s. 6, 8; Radaman 2010, s. 61; Vasiliasukas 2001, s. 161: „The extent to which certain influential local office-holders could establish themselves as popular dietine directors can be illustrated by the example of the two brothers Obryński. Between 1623 and 1628 six dietine sessions of Nowogródek were presided over either by Dominik Krzysztof, podkomorzy of Nowogródek, or Andrzej, land court judge of Nowogródek”, s. 142; Wisner 1978/2, s. 680, tab. 3.

<sup>501</sup> List J. Świdorskiego do Krzysztofa Radziwiłła, Delatycze, 21 grudnia 1625 r., AR, dz. V, nr 15435, s. 19–20. Jan Świdorski był agentem politycznym hetmana polnego na sejmiku przed-sejmowym w Nowogródku 16–18 grudnia 1625 r., głównym zadaniem którego było zwalczanie na tym terenie wpływów Sapiehów (J. Kwak, *Sejm warszawski 1626 r.*, Opole 1985, s. 21; Augustyniak 2004, s. 199; Radaman 2010, s. 61).

1627 r.<sup>502</sup> dyrektorem był obrany sędzia ziemski Andrzej Andrzejewicz Obryński<sup>503</sup> († a. 19 XII 1658) — choć w 1627 na sejmiku przebywał także wojewoda Mikołaj Sapieha<sup>504</sup>. Na sejmiku relacyjnym i przedkonwokacyjnym 26-27 marca 1624 r.<sup>505</sup> oraz na sejmiku gromnicznym (trybunalskim) 2 lutego 1628 r.<sup>506</sup> dyrektorem był podkomorzy Dominik Chryzostom Obryński, a na sejmiku relacyjnym 21 grudnia 1627 roku<sup>507</sup> i na sejmiku elekcyjnym 20 kwietnia 1632 r.<sup>508</sup> — chorąży Jan Janowicz Rudomina Dusiacki<sup>509</sup>.

Zgodnie z literą prawa w powiecie słonimskim marszałkiem sejmikowym powinny byli być miejscowe marszałkowie powiatowe<sup>510</sup>: Iwan Ostafjewicz Jacynicz (1565–1567)<sup>511</sup>, Jurij (Jerzy) Michajłowicz Tyszkowicz (Tyszkiewicz) (1579–1584)<sup>512</sup>, Awram (Abraham) Daniłowicz Mieleszko (praw.) (1584–1601/1602)<sup>513</sup>, Iwan Mieleszko

<sup>502</sup> Vasiliauskas 2001, s. 165, tab. 14; Radaman 2010, s. 61.

<sup>503</sup> UWKL, t. VI, nr 653, s. 180.

<sup>504</sup> N 30 V 1618 po † T. Skumina Tyszkiewiczza (ML 93, k. 148v–149v; PSB, t. XXXV, s. 122; UWKL, t. VI, nr 874). „W roku 1627 był na sejmiku przedsejmowym województwa nowogródzkiego, gdzie wraz ze zgromadzoną tam szlachtą domagał się ukrócenia rozbojów dokonywanych przez nie opłacone chorągwie wojska litewskiego; 3 IX pisał w tej sprawie z Nowogródka do hetmana Radziwiłła” (PSB, t. XXXV, s. 123); Radaman 2010, s. 61.

<sup>505</sup> 26 III 1624 (RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 13v, 17v, 19v, 21v); Radaman 2010, s. 61.

<sup>506</sup> AR, dz. II, nr 987, s. 1–3; Radaman 2010, s. 61.

<sup>507</sup> Postanowienie (uchwała) sejmiku relacyjnego nowogródzkiego, 21 XII 1627, Nowogródek, AR, dz. V, nr 15435, s. 43; Radaman 2010, s. 61.

<sup>508</sup> List szlachty nowogródzkiej do króla Zygmunta III z Nowogródka, 20 kwietnia 1632 r. (or.) (Riksarkivet, Extranea-samlingen, [Extranea], IX, Polen, a. Handlingar och brev, 3. Till Sverige under Karl X Gustavs krig förda polska arkiv, tidigare förvarade i Oxenstiernska arkivet på Tidö, vol. 90 [SE/RA/2415/IX a.3./90], [teka] „T”, Diverse personer till Sigismund III, nr 1, k. 1-v); PSB, t. XXXII, s. 672; Radaman 2010, s. 61.

<sup>509</sup> Radaman 2010, s. 82. Już w roku 1627 wśród urzędników ziemskich powiatu nowogródzkiego widzimy chorążego Jana Rudominę Dusiackiego wojszczyca brasławskiego, sekretarza i dworzanina JKM, leśniczego wilkijskiego, ekspodwojewodzkiego nowogródzkiego, mimo że jeszcze w 1593 r. szlachta nowogródzka uważała Ławryna Rudominę za nieposiadającego pełni praw, jako szlachcica „nowo uczynionego” (Radaman 2010, s. 84; PSB, t. XXXII, s. 672; UWKL, t. VI, nr 86, s. 93). Zob.: „Starostwo brzeskie, aby Ławrynowi Rudominie, szlachcicowi nowo uczynionemu nie było dano, ale wedle prawa szlachcicowi litewskiemu starożytnie w tym tytule urodzonemu, Rzeczypospolitej i JKM, naszemu m[ilościwemu] panu zasłużonemu, aby było dano” (BCzart., rkps. 2243, s. 224 (art. 2). Ławryn (Wawrzyniec) Rudomina (1553–1603), dworzanin JKM, starosta iberpolski. W uchwale zjazdu stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie z 7 VIII 1593 r. na wniosek szlachty województwa brzeskiego protestowano przeciwko długiej zwłoce w obsadzie starostwa brzeskiego po śmierci Jana Kiszki oraz zamiarowi Zygmunta III mianowania na ten urząd Rudominy (AZS WKL, t. II, s. 110–111). Pochodził on z rodziny mieszczańskiej i wraz z ojcem Maciejem, burmistrzem wileńskim oraz braćmi został uszlachcony na podstawie przywileju nobilitacyjnego Zygmunta Augusta dla członków magistratu wileńskiego z 1568 r. Został następnie przyjęty do herbu Trąby podczas sejmu toruńskiego w 1576 r. przez kanclerza Mikołaja Radziwiłła „Rudego”. Rotmistrz husarski w wojsku litewskim podczas wojny w Inflantach 1601–1602, zginął podczas oblężenia Felina. v.: PSB, t. XXXII, s. 667–668, 670–671).

<sup>510</sup> Zakrzewski 1996, s. 359; Zakrzewski 2000/2, s. 143.

<sup>511</sup> UWKL, t. VI, nr 1107, s. 247.

<sup>512</sup> UWKL, t. VI, nr 1108, s. 247.

<sup>513</sup> UWKL, t. VI, nr 1109, s. 248.

(1602–1605)<sup>514</sup>, Hrehory Tryzna (1607–1621)<sup>515</sup>, Konstanty Połubiński (1621–1627)<sup>516</sup> i Stefan Jacynicz (1627–1636)<sup>517</sup>. Znamy, że na sejmiku poselskim przed sejmem warszawskim 1609 r. obradami kierował marszałek Hrehory Tryzna<sup>518</sup>. W praktyce w powiecie słonimskim w badanym okresie marszałkami sejmikowymi mogli być także starostowie sądowi<sup>519</sup>: Hrehory Hrehorowicz Hryńkowicz Wołłowicz (1558–1566–1575, 1582–1586)<sup>520</sup>, Michał Hrehorowicz Wołłowicz (1575–1582)<sup>521</sup>, Lew Iwanowicz Sapieha (1586–1605)<sup>522</sup>, podkanclerzy i kanclerz litewski i jego syn Jan Stanisław (1605–1635)<sup>523</sup>. Tak było 28 marca 1607 r.<sup>524</sup> i 16 lipca 1607 r.<sup>525</sup> kiedy to kanclerz był dyrektorem sejmiku poselskiego i sejmiku relacyjnego w Słonimiu. 5 lipca 1616 r. dyrektorem sejmiku relacyjnego był kasztelan nowogródzki Samuel Wołłowicz<sup>526</sup>.

W powiecie wołkowyskim zgodnie z literą prawa marszałkiem sejmikowym powinni byli być marszałkowie powiatowe: Aleksander Fiedorowicz Wahanowski

<sup>514</sup> UWKL, t. VI, nr 1110, s. 248.

<sup>515</sup> UWKL, t. VI, nr 1111, s. 248.

<sup>516</sup> UWKL, t. VI, nr 1112, s. 248; Żojdź 2019, s. 301.

<sup>517</sup> UWKL, t. VI, nr 1113, s. 248.

<sup>518</sup> MNK VIII, rkps.750c, k. 3.

<sup>519</sup> Rachuba 2002, s. 96; UWKL VI, s. 21; Radaman 2013/1, s. 165–166.

<sup>520</sup> UWKL, t. VI, nr 1462, nr 1464, s. 296. Jednocześnie kasztelan nowogródzki (1566–1586) (UWKL VI, nr 206, s. 111).

<sup>521</sup> UWKL, t. VI, nr 1463, s. 296. O jego powiązaniach z Mikołajem Radziwiłłem „Rudym” v.: M. Liedke, Zależność klientalna a wyznaczenie przedstawicieli szlachty ruskiej na przykładzie ich związków z birżańską linią Radziwiłłów w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku, [w:] Patron i dwór: magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa 2006, s. 328.

<sup>522</sup> UWKL, t. VI, nr 1465, s. 297; ML 281, k. 240–241; PSB, t. XXXIV, s. 625; PSB, t. XXXV, s. 85, 100. Na sejmiku przedsejmowym słonimskim 11 grudnia 1602 r. powinni byli być obecni także senatorowie Wielkiego Księstwa Litewskiego, na co wskazuje wyrażenie „My rady” w instrukcji. Arkadiusz Czwołek jest jednak przekonany, że na tym sejmiku tutejszy starosta i kanclerz litewski Lew Iwanowicz Sapieha nie był obecny (Czwołek 2012, s. 175; A. Rachuba, *Obraz działalności publicznej niełubianego bohatera. Uwagi w związku z pracą Arkadiusza Czwołka o Lwie Sapieżu*, KH, 122, 2015, nr 2, s. 344–345; PSB, t. XXXV, s. 89). Lew Sapieha jednak spędził znaczny czas w 1602 r. w Słoniemiu i Różanie, a 11 stycznia 1603 r. z pewnością był w Słoniemiu na posiedzeniu głównego sejmiku Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nawet jeśli kanclerz osobiście nie był obecny w Słoniemiu 11 grudnia 1602 r., był dobrze zorientowany w układzie sił na sejmiku, a jego polityczni sojusznicy i klienci (marszałek słonimski i podstarosta Iwan Mieleszko; podkomorzy słonimski Hrehory Tryzna; sędzia ziemski słonimski Krzysztof Haraburda; stolnik słonimski Stanisław Sokołowski; pisarz grodzki i podstoli słonimski Adam Łukaszewicz; Jerzy Mieleszko i inni) mieli możliwość nie tylko wziąć udział w dyskusji nad problematycznymi kwestiami polityki zagranicznej i wewnętrznej Rzeczypospolitej (zarówno zaproponowanymi do omówienia przez monarchę, jak i tymi, które niepokoiły miejscową szlachtę), ale i realnie wpłynąć na treść instrukcji sejmikowej i wybór dyrektora. Zob. też: Leitsch 2009, t. 3, s. 2022–2025; Żojdź 2019, s. 101, 113.

<sup>523</sup> UWKL, t. VI, nr 1466, s. 297.

<sup>524</sup> BRacz., rkps 88, k. 110 [106].

<sup>525</sup> AMCh, rkps. 1097, s. 162.

<sup>526</sup> NGABM, f. 1737, inw. 1, nr 20, k. 232. v.: Żojdź 2019, s. 332–333.

(1567–1579)<sup>527</sup>, Andrzej Maciejewicz Jundziłł na Krzemienicy (ewangelik) (1586–1605 / 1606)<sup>528</sup>, Mikołaj Krzysztofowicz Wolski na Krzemiennej (katolik) (1606–1615)<sup>529</sup>, Jan Marcinowicz Okuń (1615–1616)<sup>530</sup>, Jan Andrzejewicz Jundziłł na Zelwie (1616–1625)<sup>531</sup>, Ezajasz Giedrojc (1625–1629)<sup>532</sup> i Józef Janowicz Karp (1629–1637)<sup>533</sup>. Nie można jednak wykluczyć możliwości marszałkowania (dyrektorstwa) na sejmikach miejscowych starostów sądowych: Jurija (Jerzego) Tyszkiewicza (1557–1575/1576)<sup>534</sup>, Mikołaja Olechnowicza Monwida Dorohostajskiego (ewangelik) (1576–1582, 1582–1588)<sup>535</sup>, Krzysztofa Dorohostajskiego (ewangelik) (1582, 1589–1615)<sup>536</sup>, Andrzeja Ławrynowicza Woyny (1615–1626)<sup>537</sup>, Piotra Woyny (1626–1633)<sup>538</sup> czy senatorów. Marszałkiem zjazdu na rokach sądowych ziemskich trzykrólskich 14 stycznia 1596 roku był marszałek wołkowyski Andrzej Maciejewicz Jundziłł na Krzemienicy<sup>539</sup>.

Marszałek sejmikowy (dyrektor) miał określone obowiązki i prawa, które z czasem się rozszerzały<sup>540</sup>. Tak marszałkowie powiatowi jako marszałkowie sejmikowi byli zobowiązani zasiadając na wszelakich sejmikach i zjazdach miejsce swoje i „sposobem zwykłym” rozdawać wota urzędnikom i szlachcie wedle zwykłego i starodawnego obyczaju i porządku prawa pospolitego; znosić i zawierać zdania uczestników sejmiku, ich mowy i rady, i używać wszelakich prerogatyw należących urzędowi marszałkowskiemu<sup>541</sup>.

<sup>527</sup> UWKL, t. VI, nr 1778, s. 338.

<sup>528</sup> UWKL, t. VI, nr 1779, s. 339.

<sup>529</sup> UWKL, t. VI, nr 1780, s. 339.

<sup>530</sup> UWKL, t. VI, nr 1781, s. 339.

<sup>531</sup> UWKL, t. VI, nr 1782, s. 339.

<sup>532</sup> UWKL, t. VI, nr 1783, s. 339.

<sup>533</sup> Józef Janowicz Karp, starościc nowodworski, N 24 VII 1629 po † E. Giedroycia (ML 102, k. 235-v), † 1637 (UWKL, t. VI, nr 1784, s. 339).

<sup>534</sup> UWKL, t. VI, nr 2224, s. 400.

<sup>535</sup> UWKL, t. VI, nr 2225, s. 400–401. vide: Żojdź 2019, s. 101.

<sup>536</sup> UWKL, t. VI, nr 2226, s. 401.

<sup>537</sup> UWKL, t. VI, nr 2227, s. 401. vide: Żojdź 2019, s. 331.

<sup>538</sup> UWKL, t. VI, nr 2228, s. 401.

<sup>539</sup> AR, dz. II, nr 329, s. 3.

<sup>540</sup> Olszewski 1966, s. 69–70; Lityński 1974/2, s. 78–79; O. Вінниченко, *Інститут сеймикового маршала в Руському і Белзькому воєводствах останньої чверті XVI — першої половини XVII ст.*, „Вісник Львівського університету. Серія історична”, 34, 1999, s. 109–121.

<sup>541</sup> Przywilej nominacyjny dla Mikołaja Krzysztofowicza Wolskiego na Krzemiennej na marszałkostwo powiatu wołkowyskiego, 14 lutego 1606 roku (ML 85, k. 393-v; UWKL, t. VI, nr 1780, s. 339; Radaman 2002, s. 121; Radaman, Macuk 2014, s. 172). Porównaj: tekst przywileju nominacyjnego dla Filona Wasilewicza Kopcia na marszałkostwo powiatu lidzkiego, 3 grudnia 1612 r. (ML 91, k. 79-v; UWKL, t. I, nr 2344, s. 338).



Obowiązkiem marszałka było także nadzorowanie zachowania spokoju podczas posiedzenia sejmiku, łagodzenie sporów, ogłaszanie wyników głosowań i wreszcie zamykanie posiedzenia sejmiku. Prawem marszałka pozostawała możliwość proponowania swoich kandydatów na wakujące stanowiska czy do wykonania pewnej funkcji (posła, deputata Trybunału)<sup>542</sup>. Ponadto marszałek podpisywał zarówno akty (dokumenty) sejmikowe, jak i listy w imieniu uczestników sejmiku<sup>543</sup>. Mógł marszałek wpływać także na treść instrukcji<sup>544</sup>. On też był uważany za wykonawcę uchwał zjazdu, który najczęściej odpowiadał za aktykację instrukcji sejmikowej w aktowych bieżących księgach sądu grodzkiego<sup>545</sup>.

Hierarchia sejmikowa<sup>546</sup>, o której specyfice w Wielkim Księstwie Litewskim pisali jeszcze Krzysztof Hartknoch<sup>547</sup> i Gotfryd Lengnich<sup>548</sup>, była istotna z punktu widzenia konieczności określenia kolejności wypowiedzi (wotowania), a także możliwości realizacji prawa kierowania posiedzeniem w przypadku nieobecności na sejmiku senatorów i marszałków powiatowych, co jednak dotyczyło tylko określonych urzędów.

Wszystkie powołane w województwie nowogrodzkim (ziemi nowogrodzkiej) w latach 1565–1566 urzędy zostały opisane w następującej hierarchii: wojewoda, kasztelan, podkomorzy, chorąży, sędzia ziemski, podsędek ziemski i pisarz ziemski. W powiatach zaś słonimskim i wołkowyskim (jak we wszystkich na Litwie, które nie były ośrodkami województwa) na czele stał marszałek, nowy urząd, nieznany w Polsce, który miał odgrywać rolę podobną do kasztelana, ale nie był senatorskim, a po nim następował

---

<sup>542</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 71.

<sup>543</sup> List dyrektora sejmiku nowogrodzkiego Jana Szwykowskiego (Szwejkowskiego) do miasta Elbląga, 5 V 1616 (AP Gdańsk, 300, 29/90, k. 197-v [dawna foliacja k. 184-v]; List marszałka powiatu wołkowyskiego Mikołaja Wolskiego do Lwa Sapiehy w imieniu szlachty powiatu wołkowyskiego, Wołkowysk, 9 IX 1603; BRacz., rkps. 88, k. 106–107v [dawna foliacja 102–103v (nr 48); Wisner 2008, s. 191, przypis 48 (błędnie: 9 II 1613).

<sup>544</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 71; Radaman 2010, s. 62.

<sup>545</sup> AR, dz. II, nr 883, s. 6, 8 (dyrektor sejmiku 1624 r. sędzia ziemski nowogrodzki Andrzej Andrzejewicz Obryński).

<sup>546</sup> O hierarchii urzędników na sejmiku powiatu nowogrodzkiego pisałem w osobnym artykule. v.: Radaman 2013/1, s. 162–177. v.: UWKL, t. I, s. 18–29; UWKL, t. II, s. 21–32; UWKL, t. III, s. 22–31; UWKL, t. IV, s. 23–30; UWKL, t. V, s. 24–39; UWKL, t. VI, s. 21–26; UWKL, t. VIII, s. 15–26; UWKL, t. IX, s. 14–24; J. Senkowski, Uniwersał poboru pogłównego z 1590 r., „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 18, 1970, nr 1, s. 61–84; H. Wisner, *Hierarchia urzędów świeckich Wielkiego Księstwa Litewskiego w świetle projektu poprawy systemu obronnego (1601 r.)*, MHA, t. VII, 1997, s. 45–49; Zakrzewski 2000/1, s. 57.

<sup>547</sup> Hartknoch 1678, s. 424–425; Hartknoch 1687, s. 682–683.

<sup>548</sup> Lengnich 1746, t. II, s. 277; Lengnich 1761, s. 395.

podkomorzy i dalej jak w Nowogródzkim<sup>549</sup>. Jednak ani wileński przywilej ziemski 1565 r. ani II Statut Litewski z 1566 r. nie ustanawiały sejmikowej hierarchii urzędników<sup>550</sup>.

3 stycznia 1567 r. na sejmie grodzieńskim z przełomu lat 1566/1567 szlachta prosiła monarchę „miestca — vriadnikom ziemskim i povietovym, jak majut zasiedati na sojmikach — oznajmiti i v Statut vpisati”<sup>551</sup>. W rezultacie została ustalona kolejność miejsc i przemów na sejmikach, przy czym zostali wyraźnie wyodrębnieni spośród innych jako pierwsi urzędnicy powiatu starożytni urzędnicy ziemscy całego państwa — marszałkowie hospodarscy i ciwuni (w województwach wileńskim, trockim i w ziemi żmudzkiej)<sup>552</sup>, po których następowali urzędnicy powiatowi: podkomorzy, chorąży, wojski, sędzia ziemski, podsędek i pisarz ziemski<sup>553</sup>. O innych urzędnikach uchwała nie wspominała.

Nową hierarchię urzędników powiatowych ustanowił III Statut Litewski z 1588 roku (III, 6): „a miestca i poriadok zasiedańja i vot na zjezdziech i sojmikoch tym obyčajem majet’ byti: vojevoda, kaštalan, a gdzie kaštalana niet, maršalok onogo powietu, podkomoryj, chorużyj, sudja [ziemskij], podsudok, vojskij, stolnik, podstolij, pisar ziemskij, zatym vriadniki grodskije, panovie i inšaja šlachta”<sup>554</sup>. Jeśli w hierarchii ziemskich urzędów powiatowych ustanowionej uchwałą sejmową z 3 stycznia 1567 r. urząd wojskiego uważany był za wyższy niż urząd sędziego ziemskiego<sup>555</sup>, to od 1589 r. zgodnie z 6 art. III rozdziału Statutu wojski powinien był zabierać głos nie tylko po sędzi ziemskim, ale i po podsędku<sup>556</sup>.

Andrzej Rachuba zauważył, że w danym wykazie brakuje starosty grodzkiego (najwyższego administratora w powiatach słonimskim i wołkowyskim)<sup>557</sup>. W hierarchii

<sup>549</sup> Taką kolejność urzędów ziemskich w powiecie prezentował dokument sporządzony przez kancelarię litewską, a nazwany „Spisanje povietov Velikogo Kniaźstva Litovskogo i vradnikov v nich”, v.: ML 529, k. 218v (202v); Lubavskij, LRS, aneks, s. 231; UWKL, t. VI, s. 21.

<sup>550</sup> Radaman 2013/1, s. 163.

<sup>551</sup> Maksimiejko 1902, aneks, s. 176; Radaman 2013/1, s. 163; Rachuba 2013, s. 27.

<sup>552</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 58; Rachuba 2002, s. 96. v.: VL, t. II, f. 1464 (s. 373), art. 36.

<sup>553</sup> Łappo 1901, s. 305–310; Łappo 1911, s. 549–555; Maksimiejko 1902, aneks, s. 176; Zakrzewski 2000/1, s. 57; Rachuba 2002, s. 47, 59–61; Radaman 2013/1, s. 163–165; Radaman 2018/2, s. 445.

<sup>554</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 50; [1614], s. 56; [1989], s. 116; Radaman 2013/1, s. 164–165; Rachuba 2013, s. 27.

<sup>555</sup> Maksimiejko 1902, aneks, s. 176; Łappo 1911, s. 549; Zakrzewski 2000/1, s. 57; Rachuba 2002, s. 96.

<sup>556</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 50; [1614], s. 56; [1989], s. 116.

<sup>557</sup> Rachuba 2002, s. 96; Rachuba 2013, s. 27; UWKL, t. VI, s. 21; Radaman 2013/1, s. 165–166.

nie zostały określone dokładne miejsca także posła monarchy na sejmik, urzędników dworskich, dzierżawców, sekretarzy, dworzan hospodarskich, a także osób duchownych, co prowokowało sytuacje konfliktowe i było przyczyną propozycji nowej regulacji prawnej tej kwestii na poziomie konstytucji sejmowych<sup>558</sup>. Pomimo tego, że hierarchia z 1588 r. nie była do końca szczegółowa, wyżej wymieniony spis wymienia nie tylko urzędy z ostatnich lat panowania Stefana Batorego, ale też uwzględnia zmiany w systemie urzędów powiatowych, które dopiero były przygotowywane. Tak więc w tekście Statutu 1588 r. figurują stolnicy i podstolowie powiatowi, których w momencie zatwierdzenia ostatniej kodyfikacji prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego jeszcze nie było<sup>559</sup>, a także wojscy, których urzędy były nieobecne na 1588 r. w szeregu powiatów, w tym w powiecie wołkowyskim<sup>560</sup>.

Rozszerzenie hierarchii urzędów powiatowych nastąpiło dopiero za panowania Zygmunta III Wazy, gdy na sejmie warszawskim pacyfikacyjnym w 1589 r. utworzono — na wzór koronny — urzędy stolnika i podstolego<sup>561</sup>. Były to urzędy w zasadzie honorowe, dające ich posiadaczom tylko miejsce podczas zasiadania i wotowania na sejmiku, ale w strukturze urzędniczej ulokowane dość wysoko. Pierwszy stolnik wołkowyski, Hieronim Boguszewicz Wasilewski, otrzymał list nominacyjny na urząd 26 kwietnia 1589 roku<sup>562</sup>. Jeszcze później, bo na sejmie warszawskim w 1590 r. (8 marca – 21 kwietnia) pierwszy przywilej nominacyjny na stolnictwo nowogrodzkie otrzymał ewangelik Paweł Stanisławowicz Dziewiałtowski (N 22 marca 1590)<sup>563</sup>, a na

<sup>558</sup> AZS WKL, t. II, s. 191; Zakrzewski 2000/1, s. 58; Konieczna 2013, s. 43.

<sup>559</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 58; Rachuba 2002, s. 96; Radaman 2013/1, s. 166.

<sup>560</sup> UWKL, t. VI, s. 417 (nr 2343). Tak było e jeszcze w powiatach oszmiańskim, wiłkomirskim, upickim i orszańskim (Radaman 2013/1, s. 166; UWKL, t. I, s. 310–311, 508, nr 2094, nr 3900; UWKL, t. II, nr 4029, s. 538; A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, Warszawa 1887, s. XLVIII–XLIX; Łappo 1901, s. 339–345; Radaman 2012/3, s. 115; UWKL, t. VIII, nr 286, nr 700, nr 1080, s. 61, 97, 127).

<sup>561</sup> Radaman 2013/1, s. 166–167; UWKL, t. I, s. 23; UWKL, t. II, s. 27. Jak jednak wynika z postanowień III Statutu z 1588 r., już w latach 1584–1586 w czasie ostatecznego omówienia poprawy statutowej uwzględniono z Stefanem Batorym wprowadzenie tych dwu urzędów do hierarchii powiatowej. Porównaj: Zakrzewski 2000/1, s. 58. 15–16 kwietnia 1589 r. obsadzono wakujące urzędy stolników w ziemi Żmudzkiej (N 16 IV 1589 dla Aleksandra Radziwińskiego (UWKL, t. III, nr 1283, s. 272) i w powiecie mozyrskim (N 15 IV 1589 dla Andreja Łowejki (ML 73, k. 693v–694v), a także podstolstwo w powiecie grodzieńskim (N 15 IV 1589 dla Bohdana Borysowicza Hotkirskiego (Godkirskiego, Otkirskiego) (UWKL, t. II, nr 2119). W pozostałych powiatach wyżej wymienione urzędy pozostały nieobsadzone. Tylko 20 VI 1592 został nominowany na stolnictwo upickie Jan Mleczek (UWKL, t. II, nr 3952, s. 527–528) i tylko 20 V 1596 roku został nominowany na podstolstwo mińskie Piotr Jawojsza Trusowicki (ML 83, k. 93v–94; ML 84, k. 58 v).

<sup>562</sup> UWKL, t. VI, nr 2249, s. 405; RGV, s. 152.

<sup>563</sup> UWKL, t. VI, nr 766; Radaman 2013/1, s. 172–173. C na syna Jana 3 VIII 1628 (ibid.). † a. 30 XII 1631 (ML 104, k. 166v–167; Radaman 2013/1, s. 177).

podstolstwo nowogródzkie — Bohdan Michajłowicz Koziański (N 8 kwietnia 1590)<sup>564</sup>. Pozostają nieznane dokładne daty nominacji pierwszego stolnika powiatu słonimskiego (wsp. 28 XI 1590), sędziego grodzkiego Fiodora Boguszewicza Tuszewickiego († a. 23 VI 1598)<sup>565</sup> i daty nominacji pierwszych podstolich powiatu słonimskiego — Fiodora Mieleszki († a. 26 V 1599)<sup>566</sup> i powiatu wołkowyskiego — Łukasza Boguszewicza Wasilewskiego (wsp. 17 VI 1608 – † a. 22 II 1619)<sup>567</sup>. Pierwszy wojski podstarości wołkowyski tego powiatu Szymon Janowicz Cywiński († a. 7 II 1620), występuje w znanych nam źródłach jako wojski dopiero 3 lipca 1592 r.<sup>568</sup>. Obowiązek uczestniczenia w obradach sejmiku po otrzymaniu urzędu jest często wymieniony w samych przywilejach nominacyjnych, nie sprecyzowano jednak konkretnie, jakie miejsce urzędnik musi zajmować na ławach: „[...] majet' vprod rečonyj [...] vsiakije władnosti i učivosti onomu vradu należačoje vžyvati, miestco onogo vradu miežy vradnikami ziemskimi pod časom sojmikov zavždy zasiedati”, „majet' [...] tym vriadom stolnikovskim u vojevodstvie novhorodskom spravovati i miestce svoje času sejmikov vodle prava zasiedati”<sup>569</sup>.

Analiza zebranych przez nas danych o przywilejach nominacyjnych na urzędy ziemskie i grodzkie, wchodzące w skład wymienionych urzędów hierarchii sejmikowej i urzędowej w powiatach według przypisów Statutu z 1588 r. pozwala stwierdzić, że w powiatach województwa nowogrodzkiego pełne szeregi urzędników ziemskich zostały sformowane dopiero w pierwszej połowie lat 90. XVI wieku<sup>570</sup>.

Już w początku wieku XVII znane fakty, kiedy jedne i te same urzędy (przeważnie niższe w hierarchii) zajmowało po kilka osób, co dodatkowo komplikowało sytuację na zjazdach i sejmikach, choć próbowano temu przeciwdziałać poprzez tak zwane

<sup>564</sup> UWKL, t. VI, nr 529; Radaman 2013/1, s. 172-173. Jako wywołany bez tytułu 18 VIII 1598 (ML 285, k. 435v).

<sup>565</sup> UWKL, t. VI, nr 1343, 1481.

<sup>566</sup> UWKL, t. VI, nr 1308.

<sup>567</sup> UWKL, t. VI, nr 2020. Klient i urzędnik wojewody trockiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”. Pełnomocny urzędnik Radziwiłła w Mirze i Świerznio 20 kwietnia 1590 r. (AR, dz. XXIII, t. 93, plik 3, s. 82). Występuje jako podstoli 31 V 1606 („List ziemianom powiatu wołkowyskiego Hieronimu, dworzaninu JKM (stolnikowi); Łukaśu (podsolemu) i Kryštofu Biguševičom Vasilevskim. † a. 22 II 1619. Pisarz grodzki wileński. 12 XII 1615 (RGADA, F. 1603, inw. 4, nr 1983, k. 26; UWKL, t. I, nr 603).

<sup>568</sup> UWKL, t. VI, nr 2343, s. 417. W roku 1596 deputat Trybunału Głównego WKSŁ na synod brzeski (Kempa 2007, s. 110-111).

<sup>569</sup> ML 77, nr 84, k. 71-v; UWKL, t. VI, nr 766, s. 196.

<sup>570</sup> Radaman 2013/1, s. 173.

zasiadanie<sup>571</sup>. Przez długi czas toczył się proces sądowy dotyczący podwójnej nominacji na urząd wojskiego nowogródzkiego Jakuba Lwowicza Proszyckiego i Jarosza Zwiera<sup>572</sup>. W sądzie zadwornym Zygmunta III Wazy w listopadzie 1611 roku ostatni wspomniany wyższej pan „dovodiečy tego, iż on zarazom za tym pryvilejem našim prieriečonyj vriad vo władzy swojej miał, pokładał i instrukcyju ot obyvatelev vojevodstva novgorodskogo posłom ich na tot sojm otpravlenym danuju, gdzie urožonyj [Jaroš] Zvier jako vojskij piečat svoju mieży inšymi vradnikami ziemskimi pryložył i ruku podpisał, a u toje ž instrukcyji piečat i podpis ruka Jakuba Prošyckiego niżej mieży inšoju šlachtoju ukazovał”<sup>573</sup>. Według informacji, którą posiadał Zvier („jako on viedomost’ majet”), „vžo po takovym pravie i vładaniju jego tym vriadom [...] prieriečonyj Prošickij jakoby za zdańjem tego vriadu čieriez prieriečonogo Fiedora Bohuša na šafunok hospodarskij privilej sobie v godu 1606 miesieca marca 20 dnia na tot vriad vypravil i onomu [...] pierieškodu činit i na sojmikach povietovych v spravach reči pospolitoje tym zatrudnienie tym diełajet”. Sędziowie wysłuchali zeznań powoda, przejrżeli dokumenty, które on przedstawił sądowi, po czym Jakuba Proszyckiego „za niestannogo na upad zdali”<sup>574</sup>.

<sup>571</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 58, Rachuba 2002, s. 97; A. Rachuba, *Kandydaci Piotra Kochlewskiego do nowych urzędów litewskich w 1635 roku*, KH, t. 99, 1992, nr 1, s. 91–103. A. Rachuba zaznacza, że w drugiej połowie XVII w. z powodu stopniowego rozpadu w pracy kancelarii Wielkiego Księstwa Litewskiego, a częściowo i w wyniku celowej działalności jej pracowników ta sytuacja była najbardziej charakterystyczna (Rachuba 2002, s. 97).

<sup>572</sup> UWKL, t. VI, nr 893–895, s. 217–218. UWKL, t. VI, nr 893: Fiedor Bohusz (Bogusz, Bohuszewicz). N 15 V 1592 po † D. Bryndzy i z zalecenia podkanclerzego Gabriela Woyny (ML 76, k. 222v–223; Radaman 2012/3, s. 122; Radaman 2014/1, s. 283), 30 VII 1599 (NGMRB, F. Мінскі царкоўны гісторыка-археалагічны музей, sygnatury brak), Rzekomo † a. 20 VII 1602 (ML 86, k. 339; Radaman 2013/1, s. 173), C 30 VIII 1605 Jaroszowi Zwierzowi (ML 292, k. 331; Radaman 2013/1, s. 174), R a/l. 20 IV 1606 (z N Proszyckiego). nr 894. Jakub Lwowicz Proszycki (Proszicki, Proszczycki, Prosczycki, Proszyński), pisarz grodzki żmudzki. N<sub>1</sub> 20 VII 1602 z zalecenia niektórych panów rad po † F. Bogusza (ML 86, k. 339; Radaman 2013/1, s. 173) – nie objął urzędu, bo Bogusz żył i tylko pisarz 1603 (Trybunał I 120), N<sub>2</sub> 20 III 1606 (ML 292, k. 331v), N<sub>3</sub> 20 IV 1606 po R F. Bogusza i z zalecenia Jana Karola Chodkiewicza (ML 86, k. 598; Radaman 2013/1, s. 174; Radaman 2014/1, s. 283–284; Żojdź 2019, s. 303); był 23 IX 1606 (AZS WKL, t. II, s. 164), N<sub>4</sub> 23 VI 1608 po † F. Bogusza (ML 89, k. 80-v; Radaman 2013/1, s. 174; Radaman 2014/1, s. 283–284) — w oparciu o swe N toczył proces ze Zwierzem. 18 XI 1611 „Dekret v sprawie Jaroša Zviera z Jakubom Prošyckim o vojskoje novgorodskoje” (ML 292, k. 330v–331v; Radaman 2013/1, s. 174–176). 11 VII 1614 „Dekret o vojskoje novgorodskoje panu Zvieru” (ML 290, k. 581-v; Radaman 2013/1, s. 176) — 10 IX 1614 miał złożyć przysięgę na posiedzeniu Trybunału Głównego WKL w Nowogródku. Nie używał potem tytułu wojskiego, np. bez tytułu 10 II 1617 (AR, dz. V, nr 12402a, s. 3–4), a 30 V 1617 tylko jako sędzia grodzki wileński (UWKL, t. I, nr 873). UWKL, t. VI, nr 895. Jarosz Zwierz (Zwier), ekspodstarości brzeski (x Aleksandra Hryzłowiecka). N 15 X 1605 (ML 85, k. 368-v; ML 292, k. 331; Radaman 2013/1, s. 174; Radaman 2014/1, s. 284), ale bez tytułu 7 VIII 1609 (AVAK, t. XX, s. 214); o urząd toczył później z Proszyckim proces (v.), który wygrał. Był 21 I 1614 (AR, dz. II, nr 601, s. 2), 30 VIII 1619 (NGABM, f. 694, inw. 4, nr 825, k. 124) i w testamencie z 20 VI [s=mylnie zamiast januarii?] 1623 aktykowanym 19 IV [s] 1623 (IRIRAN, F. 29, nr 476/51).

<sup>573</sup> 18 XI 1611 „Dekret v sprawie Jaroša Zviera z Jakubom Prošickim o vojskoje novgorodskoje” (ML 292, k. 330v–331v; Radaman 2013/1, s. 174–176).

<sup>574</sup> Radaman 2013/1, s. 175–176.

Proces ten toczył się w sądzie zadwornym i w Trybunale do roku 1614. Zwierz ten proces wygrał i sprawował wymieniony urząd wojskiego do swojej śmierci, zajmując swoje miejsce honorowe i na sejmikach<sup>575</sup>.

Podobna sytuacja mogła powstać na nowogródzkich sejmikach i w latach 1627–1631, kiedy to na urząd stolnika nowogródzkiego pretendowali Paweł Stanisławowicz Dziewiałtowski<sup>576</sup> i Stanisław Jerzy Broński<sup>577</sup>.

Jeśli celem sejmiku był wybór posłów na sejm, to po rozpoczęciu posiedzenia, gdy wszyscy obecni, w tym marszałek sejmikowy (dyrektor), zajmowali swoje miejsca, odczytywana była przygotowana w kancelarii wielkksiążęcej instrukcja dla posła (w praktyce monarcha wysyłał swoich przedstawicieli nie tylko na sejmiki przedsejmowe, ale i na inne sejmiki powiatowe i zjazdy, gdy dążył do uzyskania dodatkowego finansowania swoich inicjatyw politycznych)<sup>578</sup>. Po odczytaniu instrukcji poseł gospodarski musiał wyjść poza koło sejmikowe<sup>579</sup>. Dalej odczytywano listy sejmowe, po czym marszałek rozdawał „wota”. Najpierw głos zabierali według wyżej opisanej hierarchii senatorowie i urzędnicy, później — nietytułowana szlachta. Przy dużej liczbie obecnych na sejmiku szanse na publiczne wystąpienie nietytułowanego szlachcica stawały się niewielkie. Z tego powodu czasami urzędnicy mogli odstąpić swój „głos” innemu szlachcicowi, co było wyrazem szacunku dla danej osoby<sup>580</sup>.

Nie można dokładnie określić, w jakim języku zwykle prowadzono posiedzenia sejmikowe. Iwan Łappo zaznaczał, że już od lat 90. XVI w. instrukcje sejmikowe pisano po polsku<sup>581</sup>. Jednocześnie zachowała się znaczna liczba akt sejmikowych różnych

<sup>575</sup> UWKL, t. VI, nr 895, s. 217; s. Radaman 2013/1, s. 176.

<sup>576</sup> UWKL, t. VI, nr 766, s. 217; Radaman 2013/1, s. 196.

<sup>577</sup> UWKL, t. VI, nr 767, s. 217; Radaman 2013/1, s. 196.

<sup>578</sup> Olszewski 1966, s. 50; Zakrzewski 2000/1, s. 59.

<sup>579</sup> Olszewski 1966, s. 71; Płaza 1984, s. 94; Kriegseisen 1991, s. 57; Zakrzewski 2000/1, s. 59.

<sup>580</sup> Jan Władysław Poczobut Odlanicki, *Pamiętnik (1640–1684)*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 1987, s. 266. O rozumieniu pojęcia „wolny głos”, v. rozważania Edwarda Opalińskiego (Opaliński 1995, s. 82, przypis 17, s. 122: „Zacznijmy od prześledzenia konotacji słowa „wolny”. Najczęściej w aktach sejmikowych i w diariuszach sejmowych występowało ono w połączeniach wyrazowych „wolny głos”, „wolny głos szlachecki”, „wolny głos obywatela” i „wolny głos poselski”. Pojęcie „wolnego głosu”, oznaczające swobodę wypowiedzi na forum publicznym, odnosiło się przede wszystkim do posłów i było tożsame z „wolnym głosem poselskim”. Z kolei sformułowania „wolny głos szlachecki” i „wolny głos obywatela” rozumiano przede wszystkim jako możliwość swobodnego głoszenia własnych poglądów na forum sejmikowym. W materiale źródłowym spotykamy niejednokrotnie określenie „mówić libere”. Używano go chcąc podkreślić nieskrępowany charakter wypowiedzi tak sejmikującej szlachty, jak i senatorów i posłów. We wszystkich przytoczonych powyżej znaczeniach przymiotnik „wolny” odnosił się do wypowiedzi *stricte* politycznych” (v.: instrukcja nowogródzka posłom sejmowym z 2 stycznia 1615 (BN PAU-PAN, rkps. 365, k. 70)).

<sup>581</sup> Łappo 1911, WKŁ II, s. 477–478; 496–497; Łappo, *Statut Litewski 1588*, t. 1, cz. 2, s. 413.

powiatów Wielkiego Księstwa Litewskiego z lat 70–90. XVI w., sporządzonych w języku starobiałoruskim<sup>582</sup>. Na podstawie analizy tekstów instrukcji i uchwał sejmikowych, które były sporządzane w badanym okresie zarówno w języku starobiałoruskim jak i średnio-polskim, można przypuszczać, że i posiedzenia sejmików najczęściej w badanym okresie prowadzono właśnie w tych językach. Nie ma żadnych źródeł dokumentalnych, które potwierdzałyby tezę o używaniu języka litewskiego podczas posiedzeń sejmikowych województwa nowogródzkiego.

Na podstawie wotowania uczestnicy sejmiku podejmowali decyzję, która była formułowana w aktach sejmikowych — instrukcjach, uchwałach i kredensach. Po sporządzeniu dokumenty sejmikowe w latach 80. XVI w. były pieczętowane pieczęciami uczestników posiedzenia (najczęściej sygnetowymi)<sup>583</sup>, a w latach 90. XVI w. — pierwszej tercji XVII w. były też przez nich jeszcze i podpisywane<sup>584</sup>. Większość znanych nam oryginalnych aktów sejmikowych nowogródzkich i słonimskich, jak i listów wysyłanych z sejmików, zawiera zarówno pieczęcie, jak i podpisy uczestników.

Po podpisaniu aktów sejmikowych marszałek ogłaszał koniec posiedzenia. Andrzej Zakrzewski zaznacza jednak, że opisany porządek posiedzenia był pewnym ideałem, ponieważ w praktyce mogły być w nim wprowadzane pewne zmiany<sup>585</sup>. Nie znamy faktów odprawiania nabożeństw po zakończeniu sejmików województwa nowogródzkiego w badanym okresie, które były typowe w XVIII w. Jednocześnie wiadomo, że w 1607 r. niektóre akty sejmikowe były ostatecznie redagowane i pieczętowane już po zakończeniu posiedzenia sejmikowego<sup>586</sup>.

<sup>582</sup> *Źródła do dziejów Żmudzi (1522–1648)*, oprac. E. Savišcevas i J. Drungilas, red. T. Kempa, Toruń 2023, s. 134–137, 149–157; ASWW, s. 146–153, 239–241, 254–264 i in.

<sup>583</sup> AR, dz. II, nr 187, s. 5.

<sup>584</sup> Instrukcją na zjazd główny wileński 1593 roku panu Janowi Hołowni, pisarzowi ziemskiemu nowogródzkiemu a panu Hieronimowi Jurazie „zapieczętowany pieczęciami swoimi z podpisaniem rąk naszych dali” (BCzart., rkps. 2243, nr 27, s. 224). Instrukcja posłom powiatu nowogródzkiego posłom na sejm walny warszawski 1606 roku [nie odnaleziona!] — „a dovediečy togo, iż on zarazom za tym prywilejem našim prieriečonyj vriad vo władzy svojej miał, pokładał i instrukcyju ot obyuatelev vojevodstva novgorodskogo posłom ich na tot sojm otpravlenym danuju, gdzie urožonyj [Jaroš] Zvier jako vojskij piečat svoju miežy inšymi vradnikami ziemskimi pryložył i ruku podpisał, a u toje ž instrukcyji piečat i podpis ruka Jakuba Prošyckiego niżej miežy inšoju ślachtoju ukazovał” (ML 292, k. 330v–331v); Instrukcja posłom powiatu słonimskiego M. Tryznie i J. Mieleszce na sejm walny warszawski 1609 r. (MNK VIII, rkps. 750-c/1, k. 3); Instrukcja sejmiku nowogródzkiego posłom na sejm 1624 r. (AR, dz. II, nr 883, s. 6–7) i inne.

<sup>585</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 60.

<sup>586</sup> Podobna praktyka została odnotowana na sejmikach za panowania Zygmunta II Augusta: „znowu zjedut’sia na čas [...] złożonyj ku [...] zapiečatovaniu inych, kotorych się diej nie dostavało, mocy posłom” (RNB, f. 971, AD, nr 133, nr 24, k. 64–66 (68–70)).

## 2.7. Akta sejmikowe. Sposób i porządek podejmowania decyzji.

Na posiedzeniach sejmikowych zwykle sporządzano i uchwalano różnorodne akty: instrukcje, postanowienia (uchwały) i kredensy. Sejmikowe wskazania dla posłów na sejm, które sporządzano na sejmikach przedsejmowych, najczęściej nazywano instrukcjami<sup>587</sup>, jednak używano także określeń „zlecenie”<sup>588</sup> i „nauka”<sup>589</sup>.

Rozszerzenie kompetencji zjazdów szlacheckich wywoływało konieczność wysyłania posłów także do monarchy<sup>590</sup>. Tak, z instrukcjami do wielkiego księcia i króla wysyłano posłów zarówno z sejmików przedsejmowych<sup>591</sup>, jak i relacyjnych<sup>592</sup>. Znane są późniejsze sejmikowe instrukcje dla posłów innych powiatów do prymasa (w czasie bezkrólewia) i do dowódców wojskowych<sup>593</sup>. Mimo jednakowych nazw i podobnej formy zewnętrznej, wyżej wymienione instrukcje miały istotne różnice. Przede wszystkim różniły się normy prawne, na podstawie których je sporządzano. Instrukcje dla posłów wysyłanych do monarchy czy najwyższych urzędników państwowych nie zawsze były podpisywane przez marszałka sejmiku. Ponadto nie była ograniczona liczba posłów wysyłanych w takie misje poselskie.

Tematy poruszane w takich instrukcjach były podobne, z tym zastrzeżeniem, że pierwsze były ściśle związane z instrukcją monarchy. Nie wiadomo dokładnie, czy wysyłanie posłów do monarchy czy wyższych senatorów zawsze było własną inicjatywą szlachty zgromadzonej na sejmiku. Jak zauważa Diana Konieczna, najczęściej konieczność sporządzenia instrukcji i wysłania posłów do monarchy pojawiała się na sejmiku posejmowym po zerwanych sejmach.

Wtedy monarcha wysyłał do powiatu uniwersał zawierający postulaty, do których szlachta powiatu zbierająca się na sejmiku relacyjnym miała się ustosunkować i podjąć odpowiednie decyzje, o czym informowano w instrukcjach dla posłów do monarchy<sup>594</sup>.

---

<sup>587</sup> AR, dz. II, nr 187, s. 1; *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 164; Radaman, Macuk 2014, s. 182 (rys. 60), s. 187 (rys. 64 i 65); MNK VIII, rkps. 750-c/1, Instrukcja posłom powiatu słonimskiego M. Tryznie i J. Mieleszce na sejm walny warszawski 1609 r., k. 1.

<sup>588</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 164; *Instrukcja nowogródzka 1598*, wyd. A. Radaman (2005), s. 97, 100.

<sup>589</sup> Instrukcja grodzieńska 1571 na sejm 1572, wyd. A. Radaman (2009), s. 247.

<sup>590</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 118.

<sup>591</sup> BCzart., rkps. 350 IV, s. 263; BCzart., rkps. 99, s. 251; MIUK 1908, Kryp’jakevič, s. 101.

<sup>592</sup> K. Mazur, W stronie integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648, Warszawa 2006, s. 55.

<sup>593</sup> Konieczna 2013, s. 76–77.

<sup>594</sup> AVAK, t. IV, c. 206; Konieczna, 2013, s. 77.



Czasem akty podpisywali wszyscy uczestnicy sejmiku umiejący pisać, czasem tylko niektórzy uczestnicy, czasem tylko senatorowie i urzędnicy. W XVII w. znane są rzadkie przypadki, gdy za tych, którzy nie umieli pisać, podpisywali się ich przedstawiciele.

W odróżnieniu od instrukcji, uchwały sejmikowe były aktami określającymi położenie prawne nie tylko wybranych posłów, ale całej szlachty powiatu. Tym samym uchwała sejmikowa była aktem normatywnym nadającym moc prawną wszystkim decyzjom podjętym na zjeździe szlacheckim, niezależnie od czasu odbywania się sejmiku. Jak instrukcja, uchwała sejmikowa miała określoną formę zewnętrzną, a moc prawną uzyskiwała po podpisaniu przez marszałka sejmiku i wpisaniu do ksiąg grodzkich lub ziemskich<sup>595</sup>.

Często uchwała była jednocześnie zbiorem przyjętych postanowień, które miały normować działalność instytucji samorządu szlacheckiego, jak i informacją o wyborach deputatów, poborców, rotmistrzów itd. Uchwały sejmikowe mogły zawierać informacje o uchwaleniu podatku lokalnego, określać sposób płacenia podatków uchwalonych przez sejm, zasady wynagradzania poborców, sposób rekrutacji i finansowania żołnierzy powiatowych, termin popisu i zasady postępowania w danej sytuacji.

Postanowienia (uchwały) zjazdów szlacheckich powiatu nowogrodzkiego w badanym okresie nosiły nazwy: „uchwała”, „postanowienie” (1590<sup>596</sup>, 1593, 1607), „uniwersał” (1596)<sup>597</sup>.

Wystawiony przez sejmik kredens (list wierzytelny<sup>598</sup>) nadawał elekcji legitymizację i zwykle był oficjalnie wręczany na sejmikach przedsejmowych posłom wybranym na sejmy, na gromniczych — deputatom Trybunału, a na zjazdach elekcyjnych — kandydatom na wakujące stanowiska. Moc prawną kredensowi nadawał podpis marszałka sejmiku<sup>599</sup>. W badanym okresie aktykacją kredensów w księgach aktowych nie była obowiązkowa.

Sposób i porządek podejmowania decyzji (uchwał) na sejmikach nie był szczegółowo uregulowany w ziemskim prawie pisany Wielkiego Księstwa

---

<sup>595</sup> Konieczna 2013, s. 78.

<sup>596</sup> „według ufały i postanowienia sejmiku powiatowego nowogrodzkiego, który był odprawowan w roku przeszłym 1590” (AR, dz. XXIII, t. 128, plik 5, s. 2).

<sup>597</sup> BCzart., rkps. 2243, k. 227. W drugiej połowie XVII w. do oznaczenia uchwał sejmikowych najczęściej używano już terminu „laudum” („lauda”), który był wtedy czasem stosowany także do oznaczania instrukcji sejmikowych i kredensów (Zakrzewski 2000/1, s. 114).

<sup>598</sup> „innotescencja”, „testimonium”, „instrument kredensowy”

<sup>599</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 114; Konieczna 2013, s. 78.

Litewskiego. II Statut Litewski 1566 r. określał tylko, że wybór posłów sejmowych powinien odbywać się „odnostajnym [jednomysłnym] zdańjem” obecnych na sejmiku (III, 5)<sup>600</sup>. Tego samego wymagał art. 6 r. III Statutu 1588 r. — „i zvolivšisie vsi odnostajnym zdańjem majut’ obrati poslov svoich”<sup>601</sup>. Jak pokazują badania Janusza Ekesa<sup>602</sup>, Edwarda Opalińskiego<sup>603</sup>, Andrzeja Zakrzewskiego<sup>604</sup>, Anny Grześkowiak-Krwawicz<sup>605</sup>, Doroty Pietrzyk-Reeves<sup>606</sup> i innych<sup>607</sup>, w kulturze politycznej szlachty Rzeczypospolitej zasada „zgody” miała głębokie korzenie i była trwale ugruntowana, a Siergiej Kalinin nawet zauważył, że dopóki podejmowanie decyzji przez konsensus dawało pozytywne wyniki, proces sejmikowania „w pewien sposób odpowiadał koncepcji poszukiwania prawdy (soborowości)”<sup>608</sup>.

Pewna liczba dokumentów z końca XVI – początku XVII w. potwierdza, że w praktyce szlachta województwa nowogródzkiego przy wyborze posłów sejmowych najczęściej dochodziła do konsensusu. Mimo że badane akty sejmikowe nie zawierają

---

<sup>600</sup> II Statut Litewski [1566], BKórn., rkps. 818, k. 60, publ.: *Vilenski ziemski pryvilej 1565*, wyd. A. Radaman (2005), aneks 1, s. 160 („I zvolivšysia vsi odnostajnym zdaniem majut’ obrati poslov svoich”); II Statut Litewski [1855], s. 45; II Statut Litewski [2003], s. 79–80.

<sup>601</sup> III Statut Litewski [1989], s. 115; BOss., rkps. 5629 II, s. 49 („y zezwoliwszy się wszyscy jednostajnym zdaniem, mają obrać posły swe”); [1614], s. 55 („y zezwoliwszy się wszyscy jednostajnym zdaniem, mają obrać posłów swoich”);

<sup>602</sup> J. Ekes, *Złota demokracja*, Warszawa 1987, s. 122–126; idem, *Natura, wolność, władza: studium z dziejów myśli politycznej Renesansu*, Warszawa 2001, s. 144–145; idem, *Trójpodział władzy i zgoda wszystkich: naczelné zasady „ustroju mieszanego” w staropolskiej refleksji politycznej*, Siedlce 2001, s. 67–120.

<sup>603</sup> Opaliński 1995, s. 93–96; idem, *Kultura parlamentarna w Rzeczypospolitej XVII wieku*, w: *Między Konstytucją Nihil Novi a ustawodawstwem nowoczesnej demokracji: parlamentaryzm polski w XVI–XX wieku*, red. H. Gmiterek, S. Piątkowski, J. Wrona, Lublin Radom 2005, s. 33–43.

<sup>604</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 84, 88–89, 210.

<sup>605</sup> A. Grześkowiak-Krwawicz, *Dyskurs polityczny Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Pojęcia i idee*, Toruń 2018; eadem, *Anti-monarchism in Polish Republicanism in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, w: *Republicanism: a shared European heritage: 2 vol.*, vol. I: *Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe*, ed. by M. van Gelderen and Q. Skinner, Cambridge 2002, s. 43–59.

<sup>606</sup> D. Pietrzyk-Reeves, *Ład rzeczypospolitej. Polska myśl polityczna XVI wieku a klasyczna tradycja republikańska*, Kraków 2012, 465 s.; eadem, *Tradycja republikańska, respublica, republikanizm, „Horyzonty polityki”*, vol. IV (2013), nr 7, s. 47–66; eadem, *Polish Republican Discourse in the Sixteenth Century*, Cambridge, Cambridge University Press 2020 <https://doi.org/10.1017/9781108695008>

<sup>607</sup> W. Bernacki, *Idea republiki w polskiej myśli politycznej XVI wieku*, w: *Materiały konferencji „Pierwsza Rzeczpospolita i jej wrogowie”, zorganizowanej przez Ośrodek Myśli Politycznej i Wyższą Szkołę Europejską im. ks. Józefa Tischnera, Kraków, 26 listopada 2005 r.*, [Electronic resource], Mode of access: Date of access: 04.03.2010; P. Rzewuski, *Monarchia mixta czyli poszukiwanie suwerena. Studium koncepcji władzy w I Rzeczypospolitej w latach 1505–1609*, Warszawa 2022.

<sup>608</sup> С. Калінін, *Саборнасць у заходняй і ўсходняй традыцыях хрысціянскіх дзяржаўнасцей і яе ўплыў на беларускую дзяржаўнасць*, w: *Праблемы гісторыі дзяржавы і права Беларусі: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 90-годдзю з дня нараджэння І. Юхо*, Мінск, 18–19 сакавіка 2011 г., С. Балашэнка (адк. рэд.) [і інш.], Мінск 2011, s. 44–45.

informacji bezpośrednio o sposobie wybierania posłów, z ich treści wynika, że wybór następował poprzez osiągnięcie zgody uczestników<sup>609</sup>. Przykładem mogą być wybory posłów nowogródzkich na sejmy 1593, 1601 i 1603 r. W grudniu 1600 r. posłami ziemi nowogródzkiej na walny sejm 1601 r. zostali wybrani dwaj bracia litewscy (antytrynitarze) — sędzia ziemski i marszałek ziemi nowogródzkiej Wasyl Zieńkowicz Cichiński i Mikołaj Podarewski<sup>610</sup>, co nie wywołało sprzeciwu przedstawicieli innych wyznań, w tym jednego z liderów obozu królewskiego<sup>611</sup> wojewody trockiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” (katolika i „opoki” kontrreformacji na Litwie)<sup>612</sup> i wojewody nowogródzkiego Teodora Skumina Tyszkiewicza (unity, zaliczanego do grona najaktywniejszych litewskich legitymistów/regalistów)<sup>613</sup>. W grudniu 1602 r. posłami na krakowski sejm walny 1603 r. zostali wybrani dwaj kalwiniści Dominik Obryński i Adam Poczapowski (Poczepowski) — również w obecności Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła i Teodora Skumina Tyszkiewicza<sup>614</sup>.

W 1607 r. zgoda w trzech powiatach województwa była rozumiana różnie. Tak, 30 marca 1607 r. uczestnicy sejmiku nowogródzkiego pisali do Janusza Radziwiłła: „nie mogliśmy inaczej zgodnie tego sejmiku zawrzeć, jedno tak iżemy posłów swych na sjem wyprawili, poruczywszy im artykułów rokoszowych spod Sędomirza królowi jego miłości podanych poprzeć. A drugich posłów naszych pod Jendrzejów (chęć naszą oświadczając) posłaliśmy, dawszy ichmm. instrukcją na piśmie za pieczęciami i z podpisami swemi”<sup>615</sup>. Już następnego dnia kanclerz Lew Iwanowicz Sapieha wysłał do monarchy list, w którym informował o wynikach najbliższych sejmików: „[...] w Słonimie, w Wołkowysku pobór nowy nie czekając sejmku na zapłatę żołnierzowi ufalono i posły na sejm zgodnie obrano, [...] w Nowogródku obrano posły na sejm, drugie

<sup>609</sup> Porównaj: AZS WKL, t. I, s. 75.

<sup>610</sup> RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 1; AR, dz. II, nr 419, s. 3; Radaman 2010, s. 74–75, 95; Kempa 2000, s. 293; Szczucki 1959, s. 148.

<sup>611</sup> Rządu Rzeczypospolitej w terminologii prof. Roberta Frosta (R. Frost, *Zygmunt III Waza i monarchia republikańska*, wykład wygłoszony 22 maja 2025 r. w Muzeum Historii Polski w Warszawie).

<sup>612</sup> Kempa 2007, s. 185, przypis 53.

<sup>613</sup> Żojdź 2019, s. 113.

<sup>614</sup> Radaman 2017, s. 224, 226–227.

<sup>615</sup> List szlachty nowogródzkiej zgromadzonej na sejmiku do podczaszego litewskiego Janusza Radziwiłła w sprawie rokoszu, Nowogródek, 30 marca 1607 r, Or. (AR, dz. II, nr 514).

zaś na rokosz”<sup>616</sup>. Jednak ta „zgoda” najprawdopodobniej była zgodą absolutnej większości obecnych, a nie wszystkich uczestników<sup>617</sup>.

Andrzej Zakrzewski podkreśla, że zasada „zgody” była wysoko ceniona przez szlachtę i w miarę możliwości zachowywana nadal i po 1613 r. nie tylko ze względu na trwałość samego ideału, ale i z przyczyn praktycznych<sup>618</sup>, jednak sytuacja w Wielkim Księstwie Litewskim rzeczywiście istotnie zmieniła się po rokoszu sandomierskim, gdy stały się odczuwalne zmiany w polityce nominacyjnej Zygmunta Wazy. Możliwe, że tym było uwarunkowane uchwalenie art. 4 „O obieraniu deputatów i posłów Wielkiego Księstwa Litewskiego” konstytucji sejmowych litewskich sejmu warszawskiego ordynaryjnego 1613 r., który ustanawiał, że wybór posłów i deputatów Trybunału powinien być określany większością głosów oddanych podczas głosowania przez obecnych na sejmiku<sup>619</sup>.

Jak zaznaczono w wymienionej konstytucji, „dla zatrzymania zgody i rządu w obieraniu posłów ziemskich i deputatów na trybunał w Wielkim Księstwie Litewskim postanawiamy, aby ten posłem i deputatem zostawał, przy kim *pluralitas* [większość] głosów będzie, a ta *pluralitas* [większość] tak się być rozumieć ma, aby głos szlachcica w tamtym powiecie osiadłego, ważny zostawał”<sup>620</sup>. I nie można zaprzeczyć twierdzeniu Andrzeja Zakrzewskiego, że wymieniony akt prawny w istocie tylko potwierdził już istniejącą w pewnych powiatach Wielkiego Księstwa Litewskiego praktykę<sup>621</sup>.

Razem z tym chęć być posłem nie dawała prawo nawet do udziału w wyborach. Trzeba było żeby ktoś inny podał kandydaturę chętnego. Tak, w grudniu 1625 r. na sejmiku nowogródzkim klient sapieżyński pan [Jan] Żuk „chciał [...] być posłem, ale mu niesporo było i żaden go nie podał”<sup>622</sup>.

---

<sup>616</sup> List kanclerza litewskiego Lwa Iwanowicza Sapiehy do Zygmunta III informujący o przebiegu niektórych sejmików litewskich, Różana, 31 marca 1607 r. (BN PAU-PAN, rkps. 354, k. 97).

<sup>617</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 74. Porównaj: C. Калінін, op. cit., s. 44–45.

<sup>618</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 80–81, 88–89.

<sup>619</sup> VC, t. III, vol. 1, s. 143; VL, t. III, f. 199 [s. 97].

<sup>620</sup> VC, t. III, vol. 1, s. 143; VL, t. III, f. 199 [s. 97]; Płaza 1984, s. 19; Rachuba 2002, s. 128; Zakrzewski 2018, s. 98.

<sup>621</sup> W powiecie lidzkim przed sejmem 1603 „o posły rozróżnienie było, ale tych zgodnie po tym obraliśmy, katolika jednak pierwszego, a ewangelika przy nim pana Naruszewicza przy panu staroście lidzkim” (fragment lista biskupa wileńskiego Benedykta Woyny do wojewody trockiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” (LMAVB, F. 139–809, s. 44–46, w Niedźwiedzicach, 17 XII 1607 [sic! błędna data roczna w kopii. Trzeba czytać – 1602]).

<sup>622</sup> List Jana Świdorskiego do Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego WKsL o przebiegu sejmiku deputackiego, Dolatycze (Delatycze), 21 XII 1625 r., or.: AR, dz. V, nr 15435, s. 20. Prawdopodobnie Jan Żuk z Karszewa, sekretarz i dworzanin JKM.

## 2.8. Informowanie o decyzjach sejmikowych.

Formalnym sposobem informowania o decyzji sejmikowej w sprawie wyborów był kredens, jednak o wyborze posłów na sejm walny czy zjazd główny stanów informowano także w instrukcji sejmikowej. O wynikach wyboru poborcy powiatowego informowała uchwała sejmikowa.

Gdy sejmik uchwalał akt normatywny, informowano o nim jak o konstytucjach sejmowych<sup>623</sup>, co było ostatnim etapem procedury sejmikowej – ogłoszeniem (promulgacją) aktu.

Formą powiadamiania potencjalnych zainteresowanych o podjętych decyzjach była także aktykacja („oblata”) aktów sejmikowych w księgach sądu grodzkiego (a czasem i ziemskiego), co jednocześnie nadawało im moc prawną. Od tego momentu każdy zainteresowany mógł zapoznać się z treścią aktu w sądzie grodzkim, a za opłatą mógł otrzymać także kopię dokumentu.

Oficjalnym sposobem informowania o uchwałach, dokonanych wyborach czy problemach szlachty zebranej na sejmiku były także listy do monarchy i najbardziej wpływowych polityków państwa. Obowiązkowo monarcha musiał otrzymywać informacje o wyborze elektów na wakujący urząd, którego obsadzenie przewidywało wybór wielkiego księcia spośród kandydatur proponowanych przez sejmik<sup>624</sup>.

Nieformalnym sposobem informowania o decyzjach sejmików były listy, które uczestnicy obrad wysyłali innym osobom. Tak, wojewoda nowogrodzki Teodor Skumin Tyszkiewicz informował o obradach i uchwałach sejmików nowogrodzkich Krzysztofa Radziwiłła, Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła i kanclerza Lwa Sapiechę<sup>625</sup>. Zachowało się i wielu listów klientów, sług i partnerów magnackich, w których czasem informowano o akcjach politycznych czy konfliktach, zachodzących na sejmikach<sup>626</sup>.

Samo funkcjonowanie systemu patronatu magnackiego było ściśle związane z koniecznością kontrolowania sytuacji na sejmikach<sup>627</sup>. Dla większej pewności przy

---

<sup>623</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 102.

<sup>624</sup> Radaman 2004/3, s. 99–104.

<sup>625</sup> ANKr., ASang, 29/637/0/1.2/496, s. 321 i in.; AR V, nr 14536, s. 106 i in., AR V, nr 16690.

<sup>626</sup> List Adama Chreptowicza do wojewody wileńskiego Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, Sienno, 17 XII 1602 (AR V, nr 2170, s. 10–11); Andrzej Pikiel do Jana Karola Chodkiewicza, Lachowicze, 2 V 1607 (BN PAU-PAN, rkps. 355, s. 499-501) i inne.

<sup>627</sup> W roku 1632 w okresie od 26 lipca do 18 sierpnia hetman polny Krzysztof Radziwiłł przekazał staroście birżańskiemu Krzysztofowi Skrobowiczowi i [Jaroszowi?] Suchodolcu 56 listów do szlachty

podejmowaniu różnych decyzji lider ugrupowania politycznego był zainteresowany otrzymywaniem informacji z kilku źródeł, w tym niezależnych<sup>628</sup>.

Jak zauważa Diana Konieczna, w późniejszym okresie z korespondencji niektórych urzędników wynika, że pewni magnaci otrzymywali informację o przebiegu sejmiku co kilka godzin. Czasem, dowiedziawszy się o utracie kontroli nad przebiegiem posiedzenia, magnat osobiście przyjeżdżał na sejmik<sup>629</sup>.

W końcu XVI w. informacja nawet do członków rady panów z kilku źródeł czasem docierała stopniowo. Na przykład, bezpośrednio po sejmiku przedsejmowym, który odbył się w Nowogródku na początku 1598 r., żaden z jego uczestników nie poinformował hetmana i wojewody wileńskiego Krzysztofa Radziwiłła o jednej z sytuacji konfliktowych, która bezpośrednio dotyczyła jego interesów. Pewne informacje interesujące wojewodę wileńskiego i hetmana uzyskał jego syn Janusz podczas rozmowy w zamku mirskim z osobistym sekretarzem Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” Wawrzyńcem Kochanem (gdzie Janusz zatrzymał się w drodze do Słucka) i przekazał ojcu<sup>630</sup>. Po otrzymaniu listu od syna, 8 II 1598 r. hetman dopytywał się u Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „z jakiej przyczyny miała miejsce inwektywa” pod jego adresem na sejmiku nowogródzkim i „który Grakch ją uczynił, starszy [Hieronim Chodkiewicz], czy ktoś z młodszych [Jan Karol i Aleksander]”<sup>631</sup>. Tym samym, otrzymanie kopii instrukcji sejmikowej lub uchwały było obiektywnym sposobem informowania zainteresowanych o stosunku sejmiku powiatowego do tych czy innych problemów polityki wewnętrznej czy zewnętrznej<sup>632</sup>, ale nie o przebiegu ich omawiania na sejmiku i nie o sytuacjach konfliktowych, które powstawały podczas ich omawiania<sup>633</sup>.

---

nowogródzkiej i upickiej, a Sołujanowi Komuniace 12 listów do szlachty wołkowyskiej (Wisner 1991, s. 11-12).

<sup>628</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 103–104. Zob.: А. Рахуба, *Палітычныя групы ў Вялікім Княстве Літоўскім (1569–1732)*, „Спадчына”, 2002, nr 5–6, s. 32–46.

<sup>629</sup> Konieczna 2013, s. 65.

<sup>630</sup> List Janusza Radziwiłła do ojca wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego litewskiego Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” (VUB, F. 3, B. 273, s. 32–33).

<sup>631</sup> List wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego litewskiego Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” do wojewody trockiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” (RNB, f. 971, AD, nr 234, nr 155, s. 243 [360 — ołówkiem] [dawna foliacja — f. 247, dawna foliacja — f. 125]; Radaman 2010, s. 68; Radaman 2013/3, s. 144–145, 152).

<sup>632</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 106, 116; *Instrukcja nowogródzka 1598*, wyd. A. Radaman (2005), s. 98, 103, 105.

<sup>633</sup> Radaman, 2013/3.

## 2.9. Protestacje.

Prawo ziemskie Wielkiego Księstwa Litewskiego w badanym okresie czasu nie określało warunków ważności i działania protestacji tych, którzy byli niezadowoleni z postanowień sejmików<sup>634</sup>. Jednak każdy szlachcic miał pełną wolność wypowiedzi („*libera vox*”) i krytyki, w tym instytucji państwowych i prawa publicznego<sup>635</sup>, z czego wynikało prawo do protestu („*ius vetandi*”) i prawo składania protestacji. Z biegiem czasu przyjęto, że wyrazić protest przeciwko postanowieniom sejmikowym mógł każdy uczestnik posiedzenia, co wyraźnie zostało zapisane w konstytucji sejmu 1609 r.<sup>636</sup>. Należy jednak zaznaczyć, że w XVI – początku XVII w. protestacje uczestników sejmików i całych sejmików były jeszcze rzadkością<sup>637</sup>. Tak, na sejmiku słonimskim posejmowym 1605 r. protestował Piotr Stabrowski<sup>638</sup>. Protest, wyrażony w kole sejmikujących przeciwko wyboru posłów i aktykowany w księgach grodzkich, był podstawą do tego, by postawić pod znakiem zapytania podczas „rugów” prawowitość wyboru posłów sejmowych czy deputatów Trybunału. Jednak skuteczność protestacji zależała od wielu czynników: liczby sejmikujących zwolenników tej czy innej grupy politycznej, a także możliwości przedstawicieli magnaterii<sup>639</sup>. W badanym okresie w powiatach województwa nowogródzkiego nie są nam znane przypadki zerwania posiedzeń sejmikowych, które byłyby wynikiem protestacji.

---

<sup>634</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 106; Konieczna 2013, s. 66.

<sup>635</sup> Płaza 1984, s. 93.

<sup>636</sup> VC, t. II, vol. 2, s. 380, art. 5; Zakrzewski 2000/1, s. 106.

<sup>637</sup> Jarmiński 1992, s. 213–214; PSB, t. XXXIV, s. 572.

<sup>638</sup> ADS, nr 553, s. 451, Lew Sapieha do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, Różana, 6 IV 1605 r.; Žukovič 1901, s. 458–459, przypis 959. Piotr Stabrowski do roku 1603 był zaufanym klientem Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” (Łabędź 2025, s. 402, 404–405).

<sup>639</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 106.

### ROZDZIAŁ III

#### UCZESTNICY SEJMIKÓW I ZJAZDÓW SZLACHECKICH WOJEWÓDZTWA NOWOGRÓDZKIEGO.

##### 3.1. Prawo do udziału w obradach sejmików.

Kwestia prawa do udziału w obradach zjazdów szlacheckich, która wielokrotnie była podnoszona w historiografii polskiej<sup>640</sup> i niemieckiej<sup>641</sup>, w nauce białoruskiej nie została zadowalająco rozstrzygnięta. Dominuje pogląd Jazepa Jucho, który w 1992 r., opierając się na wynikach badań sejmików koronnych (Adolfa Pawińskiego<sup>642</sup>, Jerzego Włodarczyka<sup>643</sup> i Zofii Trawickiej<sup>644</sup>) zaznaczał, że w sejmikach mogli uczestniczyć wszyscy szlachcice danego powiatu lub województwa, a w 2000 r. pisał, że na nich zbierali się wszyscy szlachcice powiatu lub województwa<sup>645</sup>. Walentyna Šaukaplas uściśliła, że udział w sejmikach „mogli brać udział nieoporowani niczym szlachcice, mieszkający w danym województwie lub powiecie”<sup>646</sup>. Dane twierdzenia nie w pełni odpowiadają prawdzie historycznej.

Rzeczywiście, po raz pierwszy uregulował prawo udziału w sejmikach wileński przywilej ziemski 1565 r., który nadawał to prawo wszystkim obywatelom: „vsi panom radam — kniazem, panom vriadnikom ziemskim i dvornym, i vsim stanom narodu šlachetskogo i stanu rycerskogo”, uściślając przy tym „gdzie chto v ktorom povietie osiełost’ majet”<sup>647</sup>. Przywilej jednak nie określił dokładnie składu uczestników sejmiku powiatowego. Artykuł 5 trzeciego rozdziału II Statutu Litewskiego z 1566 r. ustanowił, że na sejmiki mieli prawo „zježdčatisia i byvati tyje vojevodovie i kašalanovie i vradniki ziemskije, potomu ž kniazi, panovie i šlachta tego povietu i vojevodstva”<sup>648</sup>, a „Sposob

<sup>640</sup> Zakrzewski 1995, s. 104; Zakrzewski 2000/1, s. 38–40; Zakrzewski 2018, s. 97.

<sup>641</sup> Matthias Niendorf podkreśla niezwykle dużą jak na europejskie kraje liczbę uprzywilejowanych do udziału w sejmikach w Rzeczypospolitej (Niendorf 2006, s. 48).

<sup>642</sup> Pawiński 1978, s. 73.

<sup>643</sup> J. Włodarczyk, *Sejmiki łęczyckie*, Łódź 1973, s. 53; idem, *Uczestnicy sejmików łęczyckich*, „Zeszyty naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, Seria I, Nauki Humanistyczno-Społeczne”, z. 72: Historia Polski Przedrozbiorowej, 1970, s. 49–61.

<sup>644</sup> Trawicka 1985.

<sup>645</sup> Юхо 1992, s. 111; Юхо 2000, s. 228.

<sup>646</sup> В. Шелкопляс 2004, s. 37–38. [58]

<sup>647</sup> *Vilenski ziemski pryvilej 1565*, wyd. A. Radaman (2005), s. 136, 155–156; А. Радаман, *Віленскі прывілей 1565 г.*, w: *Вялікае Княства Літоўскае: энцыклапедыя ў 3 т.*, рэд.: Г. Пашкоў, Т. Бялова [i інш.], т. 1. *Абаленскі-Кадэніцыя*, Мінск 2005, s. 434; Lappo 1911, s. 290–291; Zakrzewski 2018, s. 97–98.

<sup>648</sup> *Vilenski ziemski pryvilej 1565*, wyd. A. Radaman (2005), aneks 1, s. 160.



prav trybunalskich” 1581 r. — „obyvateli onogo vojewodstva i powietu, gdzie chto osiełost’ svoju majet”<sup>649</sup> (w Wielkim Księstwie Litewskim w przeciwieństwie do Królestwa Polskiego prawo udziału w posiedzeniu sejmiku było identyczne z prawem do wypowiedzania się i głosowania<sup>650</sup>).

Jednocześnie kryteria osiadłości i tym samym kryteria przynależności do powiatowej korporacji szlacheckiej nie były dokładnie określone<sup>651</sup>. W aktach sejmikowych najczęściej spotyka się stereotypowe frazy „stan rycerskij”, „obyvateli stanu rycerskiego”, „stany narodu ślachetskogo”<sup>652</sup>. Intytulacje i inwokacje tylko pewnych aktów sejmików, które zawierają pełniejsze informacje o składzie obecnych, pomagają dokładniej określić grupy społeczne, które w nich uczestniczyły. W formułach „My, senatorowie duchowni, świeccy, dygnitarze, urzędnicy ziemscy, grodzczy, rycerstwo, obywatele powiatu”; „My, senatorowie, dygnitarze, urzędnicy ziemscy i grodzczy, rycerstwo, szlachta, obywatele powiatu”, „My, dygnitarze, urzędnicy ziemscy, grodzczy, rycerstwo, szlachta, obywatele powiatu”; „My, urzędnicy ziemscy, grodzczy i dworscy, a także szlachta, rycerstwo tego powiatu” wymienione są wszystkie grupy, które miały formalne prawo uczestniczyć w sejmikach danego powiatu, jeśli byli jego obywatelami i chrześcijanami<sup>653</sup>.

Osiadłość w powiecie dawała własność ziemską na prawie dziedzicznym, z której właściciele pełnili służbę wojskową w chorągwi powiatowej, chorągwi dworskiej wielkiego księcia czy we własnych pańskich i książęcych chorągwiach. Dlatego nie mieli prawa udziału w sejmikach województwa nowogródzkiego: bojarzy-szlachta „spadkowych” majątków po Gasztołdach<sup>654</sup> (Lachowicze, Hłusk (powiat nowogródzki)), Kłoczkach (Międzyrzecz, Łysków (powiat wołkowyski)), a także zależni ziemianie,

<sup>649</sup> Trybunał [1586], [k. 2]; Trybunał [1616], s. 2; Trybunał [1857], s. 4–5.

<sup>650</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 38–41.

<sup>651</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 43.

<sup>652</sup> Zob.: J. T. Maciuszko, Staropolska kategoria „stan”. Max Weber i słownictwo szlacheckie, PH, t. 74, 1983, z. 3, s. 425–449; A. Mączak, Stan, klasa i klientela: spór o metodę historiografii i antropologii społecznej, w: *Kultura, polityka, dyplomacja: studia ofiarowane prof. J. Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. A. Bartnicki [i in.], Warszawa 1990, s. 221–233; W. Conze, Oexle O., Walther R. Stand, Klasse, w: *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, St.-Vert, 1990, Bd. 6, s. 156–159; Łojka 2002, s. 33.

<sup>653</sup> Rachuba 2002, s. 55; Rachuba 2013, s. 18; Radaman 2018/2, s. 378–379.

<sup>654</sup> Lubavskij 1893, s. 114–119, 131, 168, 185–186, 244; Lubavskij, LRS, s. 547–548; Spirydonau 1989, s. 30–35; Bułaty 2020, s. 64–66. Jak zaznaczał M. Spirydonau, M. Lubawskij błędnie utożsamiał Lachowicze — majątek A. M. Gasztołda — ze starymi Lachowiczami — folwarkiem, który znajdował się pod koniec XIX w. w powiecie słuckim guberni mińskiej, niedaleko od Lachowicz. v.: Spirydonau 1989, s. 30–31.

którzy nie byli wasalami pierwszego stopnia monarchy i na prawie lennym trzymali ziemie w ordynacjach nieświeskiej i kleckiej katolickiej linii nieświesko-klecko-ółyckiej Radziwiłłów, księstwie słuckim kn. Olelkowiczów<sup>655</sup> (po 1 X 1600 r. — Janusza Radziwiłła<sup>656</sup> z kalwińskiej linii birżańskiej), posiadłościach ziemskich przedstawicieli innych rodów książęcych i pańskich Wielkiego Księstwa Litewskiego — kn. Wiśniowieckich, kn. Czartoryskich, Chodkiewiczów, Kisków, Sapiehów i innych<sup>657</sup>.

Jeszcze w 1551 r. szlachta wasalna bezskutecznie próbowała domagać się przeniesienia pod prawo ziemskie<sup>658</sup>. Na sejmie grodzieńskim 1566–1567 r. posłowie nowogrodzcy prosili o przekazanie pod jurysdykcję powiatu nowogrodzkiego ziemian kleckich (którzy mogli wystawić podczas pospolitego ruszenia co najmniej 100 konnych), a wołkowyscy chorąży i posłowie (odpowiednio pod jurysdykcję powiatu wołkowyskiego) — szlachtę wołpińską, łyskowską, międzyrzecką i mścibohowską<sup>659</sup>.

Monarcha nie przychylił się do tych próśb, jednak dał pozwolenie ziemianom kleckim na wzywanie mandatami do zadwornego sądu hospodarskiego opiekunów synów byłego wojewody wileńskiego Mikołaja Janowicza Radziwiłła „Czarnego”, któremu w 1558 r. został podarowany Kleck i Dawyd-Horodok, i próbę udowodnienia słuszności swoich pretensji do otrzymania praw i wolności szlachty powiatowej<sup>660</sup>. Jak zaznaczał Maciej Lubavskij, tylko ci szlachcice włości „spadkovych”, którzy otrzymali od właścicieli majątki „na wieczność” z prawem służenia komu zechcą, tzn. uwolnieni od związków wasalnych z włościami, trafiali pod jurysdykcję powiatu. Tak 6 stycznia 1567

---

<sup>655</sup> Podstawową siłę zbrojną pocztów magnackich stanowili bojarzy i ziemianie, którzy osiedlali się w latyfundiach książęcych i pańskich. Książę Jurij Jurewicz Olelkowicz ze swego księstwa słuckiego i kopylskiego, które liczyło prawie 150 wsi i zajmowało niemal całą wschodnią część powiatu nowogrodzkiego, wysłał w 1567 r. do wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego poczet z 478 jeźdźców i 300 drabów. Witold Sienkiewicz podaje, że w drugiej połowie XVI wieku. w Księstwie Słuckim było co najmniej 108 konnych bojarów-szlachty (Sienkiewicz 1982, s. 138).

<sup>656</sup> PSB XXX, s. 203; Lulewicz 1989, s. 201–216.

<sup>657</sup> Siekierski 1978; Siekierski 1981; Siekierski 1984; Sienkiewicz 1982, s. 114–140; Sienkiewicz 1983, s. 31–65 [659–693]. Jak zaznaczał Witold Sienkiewicz, w licznych przywilejach, które wystawiali w XVI w. Iliniczowie, Olelkowiczowie, Radziwiłłowie i inni przedstawiciele możnowładców swoim klientom, podstawową jednostką ziemi (lenna), z której wystawiano jednego konnego żołnierza, był ziemski nadział o powierzchni 5 włók (Sienkiewicz 1982, s. 137).

<sup>658</sup> Lubavskij, LRS, s. 547, 549; Spirydonau 1989, s. 34–35.

<sup>659</sup> Lubavskij, LRS, s. 770–772; Sienkiewicz 1982, s. 36; Spirydonau 1989, s. 34–35. 20 lutego 1569 r. posłowie sejmowi wstawiali się za szlachtą kobryńską, mścibohowską, wołpińską, międzyrzecką, gierańską i trabską. Mając swoje powody, Zygmunt II August odmówił rozwiązania tej kwestii (J. Jaroszewicz, *Obraz Litwy*, t. II, Wilno 1844, s. 56, 189; Lubawski, LRS, s. 823; Padalinski 2017, s. 102). Posłowie brzescy wspominali o ziemianach kobryńskich również 12 sierpnia 1569 r. (RIB XXX, kol. 523–524).

<sup>660</sup> Lubavskij, LRS, s. 772; Sienkiewicz 1982, s. 36. W razie potrzeby ziemianie Księstwa Kleckiego wystawiali do wojska co najmniej 100 konnych (Sienkiewicz 1982, s. 138).

r. został uwolniony spod jurysdykcji dzierżawcy wołpieńskiego i przeszedł pod jurysdykcję powiatu wołkowyskiego ziemianin Stanisław Odachowski z synami<sup>661</sup>.

Po tym, jak w 1566 r. Zygmunt II August zastawił Lachowicze z włością za 6 tysięcy kop groszy litewskich w dożywotnie władanie wybitnemu wojskowemu urodzonemu mośkwicininowi Włodzimierzowi Zabołockiemu<sup>662</sup>, próbowali przejść pod jurysdykcję powiatową także liczni przedstawiciele bojarów-szlachty lachowickiej<sup>663</sup>. Po skardze Włodzimierza Zabołockiego<sup>664</sup> 5 lutego 1567 r. wielki książę wysłał ziemianom lachowickim list, w którym stwierdzał: „Gdyż vy s tym zamkom Lachovickim spadkom nam, hospodaru, pryšli, a pravom i sudom povietovym nie podlegli i ot nas, hospodara, nie poddany, jak u novhorodskij, tak i [u] nikotoryj poviet nie pryłučonyi. Dla tego prikazujem vam, až by jestie nigdzie indie, odno pieried dierżavcu tamošnjego lachovickogo pozyvalisia i u spravach i potribech vašych pieried nim sia sudili i spravovali, z sudu jego [nie] vyłamujučysia u poviet novhorodskij, i ni v kotoryj inyj ku pravu nie pozyvali sia i na vojnu pry niem jezdili, i vsiakoje poslušestvo, vradu jego naležačoje, čynili po tomu, jako i ku pieršym dierżavcom tamošnim ot vas to čynieno byvalo koniečno”<sup>665</sup>.

Wyszli spod jurysdykcji dzierżawcy lachowskiego i przyłączyli się pod „chorugvu i prisud” zamku i powiatu nowogródzkiego (stając się uczestnikami sejmików) tylko ci, którzy otrzymali od monarchy uwolnione od związków wasalnych majątności z włościami „na wiečność”, w tym ci bojarzy-szlachta „spadkovych” włości, którzy otrzymywali majątki na ich terytorium od samego Zygmunta II Augusta czy jego byłej żony Barbary Radziwiłł. 13 sierpnia 1567 r. pod chorągiew i jurysdykcję powiatu

<sup>661</sup> Lubavskij, LRS, s. 771.

<sup>662</sup> Spirydonaŭ 1989, s. 35–36, 39, 61–62, 64–65; Jerusalmiskij 2018, s. 209–210, 213–214; Bułaty 2020, s. 67.

<sup>663</sup> RIB XXX, kol. 512–513; Lubavskij, LRS, s. 771, 805, 822; Spirydonaŭ 1989, s. 35–36, 63; Bułaty 2020, s. 77. Jak wskazuje Konstanty Jerusalmiskij, nowogródzcy bojarzy putni, wśród których wymieniani są Bartoszewicze, Smolicze, Zubkowicze (Zubowicze), Krawcewicze, Żagalicze, Worochowicze, Zukowicze i Pałczikowicze i inni, przeszli „pod poslušestvo” żony wojewody trockiego Stanisława Gasztolda Barbary z Radziwiłłów po zapisie wiennym. Później Barbara i jej brat podczaszy litewski Mikołaj Radziwiłł „Rudy” pożyczali u wymienionych bojarów pieniądze pod zastaw majątków lachowickich (Jerusalmiskij 2018, s. 214–215).

<sup>664</sup> W roku 1567 w rocie Włodzimierza Zabołockiego służyli Jurej Iwanowicz, Michajło Duchnicz z powiatu nowogródzkiego (AR, dz. VII, nr 83, s. 644, 647; Radaman, Januškievič 2014, s. 365) i Paweł Janowicz Andrejkowicza z powiatu wołkowyskiego (RIB XXXIII, kol. 863).

<sup>665</sup> ML 266, k. 94 [33]; Lubavskij, LRS, s. 771; Spirydonaŭ 1989, s. 35, 63. Porównaj: Bułaty 2020, s. 77; idem, *Адносiны Хадкевічаў і ішляхціца Свядэрскага ў справе заставы двара Паўлюкоўшчына (1590)*, „Вестник Баранавичского государственного университета, Серия „Исторические науки и археология. Экономические науки. Юридические науки”, 2020, Вып. 8, s. 15.

nowogródzkiego został przyłączony Walenty Czarkowski, który wcześniej wysłużył dwór Wiedźma-Haftarowszczyzna w włości Lachowickiej u Barbary Radziwiłł<sup>666</sup>. Monarcha gwarantował temu wojskowemu klientowi Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, że nawet w przypadku nadania Lachowicz, on i jego potomkowie „vo vsiakich volnostiech i svobodiech z ynšoju šlachtoju powietu novhorodskoho zachovany byti majut po tomu, jako i inšije šlachta rycerstvo našo Wielikogo Kniazstva Litovskogo, słužači służbu ziemskuju vojennuju nikomu inšomu, odno nam, hospodarui, i potomkom našim i rečy pospolitoje tego państwa”<sup>667</sup>. Podobne dokumenty otrzymali latem 1567 r. wojski nowogródzki i dzierżawca puński Aleksander Bryndza Nacki<sup>668</sup>, dworzanin hospodarski Stanisław Gzowski<sup>669</sup>, dworzanin hospodarski Stanisław Gosławski<sup>670</sup>, ziemianin Mikołaj Zaleski<sup>671</sup>, spadkobiercy dworzanina hospodarskiego Jana Sieniawskiego —

<sup>666</sup> W przywileju Zygmunta II Augusta, wydanym ziemianinowi lachowickiemu Walentemu Czarkowskiemu, zaznaczono, że „vielikaja kniahinia Barbara z łaski swojeje za służby [...] dała jemu poblizu zamku našogo Lachovickogo dvoriec Haftorovskij na Vied'mie z lud'mi, z ziemlami i so vsiem na vsie” (ML 48, k. 129), też „u vołosti Lachovickoj [...] sprzedała jemu ku tomu ż dvorcui 3 służby ludiej, sieło Romaškoviči, i ziemi Komanievščinu” (ML 48, k. 130); Bułaty 2020, s. 66.

<sup>667</sup> „Priłučeńje ziemienina Valentogo Čarkovskogo z ymienjem jego Haftarovskim niedaleko zamku Lachovickogo leżačym pod chorugov i prisud povietu novgorodskogo, vyzvolivšy ot prisudu i vładnosti vriadu lachovickogo” (ML 48, k. 129–130v); „Potwierdzenie Valentynu Kaczorovskiemu [sic!] na dvoriec Haftorovskij pod Lachovičami” (16 VIII 1567) (ML 50, k. 128), wsp. 4 X 1567 (RIB XXXIII, kol. 818); Jerusalmiskij 2018, s. 214; Bułaty 2020, s. 77.

<sup>668</sup> „Priłučeńje vojskogo novgorodskogo Aleksandra Bryndzy z ymienjem jego u vołosti zamku Lachovickogo na Načy pod poviet novgorodskij vyniemšy ot prisudu i vładnosti vriadu Lachovickogo”, 16 VIII 1567 (ML 48, k. 134v–136); „Potwierdzenie Aleksandru Bryndzy na imienie na Načy pod Lachovičami”, 16 VIII 1567 (ML 50, k. 128v); A. Грыцкевіч, *Старонкі нашай мінуўшчыны*, 8, Мінск 2009; Jerusalmiskij 2018, s. 214; Bułaty 2020, s. 77. Jeszcze w 1566 r. Zygmunt August wysłał ówczesnemu dzierżawcy lachowickiemu Sołtanowi list, gdzie zaznaczono, że wielki książę pożyczył pewną sumę pieniędzy „u Aleksandra Bryndzy, v kotoroj sumie zastavili jesmo jemu do pievnogo času koniuchi našy zamku Lachovickogo, ktoroje sieło na imia Naču”. Po roku wieś Nacza została przekazana w pełne władanie Aleksandrowi Bryndzy i jego potomkom (LM 51, nr 8; Bułaty 2020, s. 68).

<sup>669</sup> „Priłučeńje pod chorugov i prisud povietu novgorodskogo dvoranina hospodarskogo Stanisłava Gzovskogo z ymienjem Matiejevskim pri zamku lachovickim leżačim wiečnie”, 16 VIII 1567 (ML 48, k. 133v–134v); „Privilej Stanisłavu Gzovskomu na dvoriec Matiejevskij pry zamku lachovickom”, 15 VIII 1567 (LM 50, k. 126v–127); Jerusalmiskij 2018, s. 214; Spirydonau 1989, s. 36, 39, 61–62; ML 39, k. 175–177v (10 VIII 1558); ML 38, k. 310v–312 (17 VII 1561); RIB XXXIII, kol. 830; Bułaty 2020, s. 67, 78. W 1558 r. wielki książę Zygmunt II August wydał potwierdzenie Stanisławowi Gzowskiemu na „dvoriec [...] na imie Vied'mieński” w pełne władanie. Wraz z dworem przekazano wsie Madejkowszczyzna, Kregle i Kowale (ML 39, k. 94; ML 262, k. 175–177; Bułaty 2020, s. 67).

<sup>670</sup> „Priłučeńje ziemienina Stanisłava Gosławskogo z ymienjem jego u vołosti zamku Lachovickogo na Skubiatovščinie [pod chorugov i prisud], vyniemšy ot vładnosti i prisudu vriadu vriadu Lachovickogo pod poviet novgorodskij wiečnie”, 16 VIII 1567 (ML 48, k. 137v–138v; ML 50, k. 167v); Spirydonau 1989, s. 36; Jerusalmiskij 2018, s. 214. (P. Bułaty podaje nie ten dokument, v.: Bułaty 2020, s. 68, 78). Prawa na trzy zasiedlone włóki i zaścianek w Skubiatach zostały potwierdzone mu „wiečnoś'ju” jeszcze 8 X 1561 roku (ML 39, k. 279v–281). 1 V 1586 te dobra były sprzedany F. Jewłaszewskiemu, aktykacja w ks. ML – 6 V 1586 r. (ML 278, k. 65v–66v).

<sup>671</sup> „Priłučeńje ziemienina Mikołaja Zaleskiego z ymienjem jego poblizu zamku Lachovickogo na Grušovce leżačym vyniemšy ot vładnosti i prisudu vriadu Lachovickogo pod poviet novgorodskij

wdowa Helena Skorucianka z dziećmi<sup>672</sup> i ziemianina Pawła Szmugera (Mogilnickiego) — wdowa Dorota Grabowna z dziećmi<sup>673</sup>, a także (w styczniu 1568 r.) Lenart, Andrzej i Stanisław Janowicze Mikicicze<sup>674</sup>, którzy wyszli spod jurysdykcji dzierżawcy lachowickiego. 13 grudnia 1567 roku i Hieronim Makowiecki (klient Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”) otrzymał pozwolenie od monarchy na wykup od Macieja Kawieczynskiego (Kawęczynskiego) części majątku Nacza („Otwiłowszczyzna na Naczy”), która wcześniej była własnością Łuki (Łukasza) Otwiłowicza i przeniesienie tej własności ziemskiej pod jurysdykcję powiatową<sup>675</sup>. Jak zaznaczał Michaił Spiridonow, pozostała szlachta wasalna włości lachowickiej Zygmunta II Augusta nadal domagała się swojego uwolnienia od zależności lennej. 12 lipca 1568 r. na sejmie grodzieńskim ziemianie lachowiccy skarżyli się na wielkie krzywdy, uciski i bezprawia („vielikije krivdy, vtiski i bezpravja”) ze strony dzierżawcy Włodzimierza Zabłockiego, prosili o uwolnienie ich od jurysdykcji zamku Lachowickiego i przeniesienie pod jurysdykcję i chorągiew powiatu nowogródzkiego. Zygmunt II August podkreślił, że Lachowicze są jego osobistym majątkiem i pozostawił wszystko po staremu („do voli svojeje hospodarskoje”) <sup>676</sup>. Na sejmie lubelskim 1569 r. posłowie znów oświadczyli o samowoli Włodzimierza Zabłockiego i prosili monarchę o pozwolenie na wykup

---

wiecznost’ju”, 16 VIII 1567 (ML 48, k. 136–137v); „Potwierdzenie Mikołaju Zaleskomu na imięnie na Grušovce pod Lachovičami ot korołovoje Barbary danoje”, 16 VIII 1567 (ML 50, k. 127v); Spirydonau 1989, s. 36; Jerusalmiskij 2018, s. 214; 4 X 1567 (RIB XXXIII, kol. 818). Mikołaj Zaleski otrzymał majątek Owczarowszczyzna na rzeczce Hruszówka we władanie od Barbary Radziwiłł (APR, sygn. 399, s. 3–6). Do tego samego rodu należała również karczma w samych Lachowiczach (Bułaty 2020, s. 66, 78).

<sup>672</sup> „Pryłučenje dvoranina JKM Jana Sinuvskogo z ymienjami jego poblizu zamku Lachovickogo v Brikovščinie i Kiernożyčach leżačym pod chorugov i prisud zamku i povietu novgorodskogo, vyniemšy ot prisudu i vładnosti vradu lachovickogo wiečnie”, 16 VIII 1567 (ML 48, k. 132–133v); „Potwierzenie Janovoj Syniavskoj na imięnie Brykovščinu pod Lachovičami vyzvolajučy pod prysud prav ziemskich”, 16 VIII 1567 (ML 50, k. 127v–127av); „Sinievskaja Janovaja z ymieniej svoich — Brikovščiny, a z Nači, a s Kirnožič koni 3 vysłała [...] vysłała slug, ona ž stavała draba 1 z miečom” (RIB XXXIII, kol. 817); Jerusalmiskij 2018, c. 214.

<sup>673</sup> „Pryłučenje Pavłovoje Šmugierovoje Doroty Grabovny z ymienjem jeje niedaleko zamku Lachovickogo na Grušovce leżačym pod chorugov i prisud povietu novgorodskogo, vyniemšy ot vładnosti i prisudu vradu lachovickogo wiečnie, 15 VIII 1567 (ML 48, k. 130v–132); „Potwierzenie Pawłu Šmugieru na 20 służb ludiej na Grušovce pod Lachovičami, 16 VIII 1567 (ML 50, k. 128v); Jerusalmiskij 2018, s. 214.

<sup>674</sup> ML 48, k. 186v–188 (8 I 1568); *Рукописное отделение виленской публичной библиотеки*, Пётр Гильтебрандт, вып. 1, Вильна, 1871, s. 78–79, nr 20; Jerusalmiskij 2018, s. 214; Bułaty 2020, s. 68, 78.

<sup>675</sup> ML 50, 164v–166v; ML 51, k. 96–97, 98v–99v; LM 51, s. 98; Bułaty 2020, s. 68, 78. „Matiej Kavačinskij [Kawieczynski] sam služit’ panu vojevodiču vilenskomu, z ymienja svojego z Nači v povietie novgorodskom vysłał slugu Matieja Zabeliča i stavał koń 1 [...], on že stavał draba 1” (AR, dz. VII, nr 83, s. 662; Radaman, Januškievič 2014, s. 366, 374, 377). Zob. też: Kempa 2003, s. 205–208, Żojdź 2019, s. 247.

<sup>676</sup> RIB XXX, kol. 512–513 (XVI, art. 1); Lubavskij, LRS, s. 805; Spirydonau 1989, s. 36.

dzierżawy Lachowickiej od niego, ale Zygmunt II August 20 lutego 1569 r. odrzucił ten projekt i oświadczył, że swoją osobistą własnością ma prawo rozporządzać według własnego uznania<sup>677</sup>.

Znaczna część szlachty lachowickiej nie zdołała uzyskać uwolnienia od jurysdykcji patrymonialnej Zygmunta II Augusta, a już 31 grudnia 1569 r. monarcha odebrał włość Lachowicką Zabołockiemu i 10 kwietnia 1572 r. wymienił ją na prywatną posiadłość najwyższego marszałka litewskiego i starosty żmudzkiego Jana Hieronimowicza Chodkiewicza — m. Świsłocz<sup>678</sup>. W wyniku tej wymiany ziemianie szlachta lachowicka zostali w zależności wasalnej od Jana Chodkiewicza. Źródła pozwalają nam stwierdzić, że po tej wymianie Jan Hieronimowicz Chodkiewicz i jego synowie (Aleksander i Jan Karol) dążyli do przywrócenia pod jurysdykcję zamku Lachowickiego pewnych ziem, przeniesionych pod jurysdykcję powiatową — Bryndzów, Makowieckich<sup>679</sup>, Zubkowiczów<sup>680</sup>, Mogilnickich<sup>681</sup> i innych.

Iwan Łappo kwestionował możliwość udziału w posiedzeniach sejmików dorosłych synów pełnoprawnych szlachciców, którzy nie mieli wydzielonego nadziału ziemi, zastawników i dzierżawców, którzy trzymali majątki dożywotnio i odrzucał możliwość udziału w publicznym życiu politycznym szlachciców nieposiadających

---

<sup>677</sup> J. Jaroszewicz, *Obraz Litwy*, t. II, Wilno 1844, s. 188–189; Lubavskij, LRS, s. 822; Spirydonau 1989, s. 36; Bułaty 2020, s. 67.

<sup>678</sup> Sienkiewicz 1982, s. 36; Spirydonau 1989, s. 32–34, 65–68; Bułaty 2020, s. 67–68, 166, aneks 8, rys. 2.

<sup>679</sup> List Macieja Sawickiego, pisarza wielkiego litewskiego do Mikołaja Radziwiłła „Rudego”, wojewody wileńskiego, Knyszyn, 29 czerwca 1572 r., AR, dz. V, nr 13980, s. 156–157 („pan starosta [żmudzki Jan Hieronimowicz Chodkiewicz] nie będzie pytać przemknie hnet dla Lachowicz i Bothok [sic!] aby je umocnił i dla myt inflanckich, a jeszcze mu idzie o szlachtę lachowicką abo raczej o ich imiona, które Bryndza, Makowiecki i drudzy trzymają, a już s nimi są przyłączone do powiatu nowogródzkiego”). Jak stwierdził Leszek Kieniewicz, w latach 70. XVI w., nie mogąc wybić się ponad szlachtę jako całość, senatorowie przystępowali do prób lokalnej i osobistej mediatyzacji własnych sąsiadów (Kieniewicz 2000, s. 253, 278, przypisy 41–42).

<sup>680</sup> 31 III 1598 r. Jury (Jerzy) Janowicz Kowalski obronił w procesie sądowym z podczaszym litewskim Janem Karolem Chodkiewiczem swoje prawa do wsi Smolicze, Pałczyki i Biertoszki we włości zamku Lachowickiego, które otrzymał od ojca, który z kolei władał nimi z nadania Barbary Radziwiłł z prawem kompensacji za nieruchomość w wysokości 200 kop groszy. Tę sumę przekazał Radziwiłłom Iwan Andrzejewicz Zubkowicz według aktów z 18 II 1547 i 22 IV 1548 r. Po śmierci Barbary Zygmunt August przekazał majątek Iwana Zubkowicza Janowi Kowalskiemu (ML 287, k. 328–330; Jerusalmiskij 2018, s. 215).

<sup>681</sup> 31 III 1598 r. w procesie sądowym z podczaszym litewskim Janem Karolem Chodkiewiczem obronili swoje prawa do Hruszówki Mogilnicy, potomkowie Pawła Szmugera. W wyroku zaznaczono, że akt na prawo własności, który otrzymał Chodkiewicz „bojar ślachtu zamku Lachovickogo, kotorije čieriez listy jego korolevskoje milosti pod volnost’ ślachetskiju v povietnovgorodskij sut’ vylučony, vyjmuet i volnych ot władzy prisudu lachovickogo činit” (ML 287, k. 330–333v; Jerusalmiskij 2018, s. 215). Zob. też: Kempa 2003, s. 219, przypis 158; Žojdž 2019, s. 247.

majątku nieruchomego („gołoty”)<sup>682</sup>. Najprawdopodobniej, w województwie nowogrodzkim jak w późniejszych czasach w innych powiatach pewne wyjątki od reguły były<sup>683</sup>, jednak odpowiedzieć na pytanie, na ile miał rację Łappo w swoich wnioskach odnośnie do badanego okresu, nie mając możliwości zapoznania się z dokumentami archiwum skarbowego Wielkiego Księstwa Litewskiego, które zginęło w 1655 r. w Wilnie, nie możemy.

Pierwszym normatywnym aktem prawnym, który uregulował udział w sejmikach szlachciców posiadających majątki w różnych powiatach, była uchwała sejmu grodzieńskiego z lat 1566–1567. Od tego czasu taki szlachcic miał prawo uczestniczyć w sejmiku tego czy innego powiatu według własnego wyboru, ale nie miał prawa protestować przeciwko uchwałom sejmików, w których nie uczestniczył<sup>684</sup>.

### **3.2. Normatywne uregulowanie obowiązku obecności na przedsejmowych (poselskich) sejmikach dla panów radnych i urzędników powiatowych w latach 1567–1588. Odpowiedzialność za nieobecność na posiedzeniach sejmikowych. Przyczyny dążenia do uczestnictwa w posiedzeniach sejmikowych.**

Panowie radni i urzędnicy powiatowi byli zobowiązani do uczestnictwa w sejmiku tego powiatu, do którego należeli z urzędu. W praktyce nie ograniczało to prawa udziału senatorów w sejmiku innego powiatu. Uchwała sejmu grodzieńskiego z lat 1566–1567 ustanawiała odpowiedzialność materialną w postaci kar pieniężnych za nieobecność na sejmiku bez słusznych przyczyn dla wojewodów, kasztelanów, a także tych urzędników ziemskich *„gdie chto v ktorom powietie osielost’ majet”*. Od tego czasu panowie rada podlegali karze 5 kop groszy litewskich (300 groszy lub 10 talarów), a urzędnicy ziemscy i dworscy 2 kopy (120 groszy lub 4 talary)<sup>685</sup>.

Dla pozostałej szlachty nie wprowadzono sankcji pieniężnych, jednak ci, którzy przybywali po rozpoczęciu posiedzeń, nie mogli protestować przeciwko decyzjom podjętym pod ich nieobecność<sup>686</sup>. Groźba sankcji pieniężnych nie zawsze działała

<sup>682</sup> Łappo 1911, s. 226–276, [290–291]; Rachuba 2002, s. 48; Rachuba 2013, s. 15–16.

<sup>683</sup> Rachuba 2002, s. 93.

<sup>684</sup> RIB XXX, kol. 368, 373–374, 408–409; Lubavskij, LRS, s. 758–759; Łappo 1911, s. 287–293; Rachuba 2002, s. 48, 60; Radaman, Macuk 2014, s. 161.

<sup>685</sup> RIB XXX, kol. 408; Lubavskij, LRS, s. 758–759; Łappo 1911, s. 287–293; Rachuba 2002, s. 60; Rachuba 2013, s. 15; Radaman 2018/2, s. 445; Zakrzewski 2018, s. 107.

<sup>686</sup> RIB XXX, kol. 408; Lubavskij, LRS, s. 758; Radaman, Macuk 2014, s. 161.

przekonująco<sup>687</sup>. Wiadomo, że 10 lipca 1568 r. na sejmie grodzieńskim przywódcy szlacheccy postawili kwestię wprowadzenia odpowiedzialności materialnej w wysokości 30 groszy (pół kopy, czyli 1 talara „s konia”) dla tych szlachciców, którzy nie przybywali na posiedzenia sejmiku<sup>688</sup>. Maciej Lubawski uważał, że ta prośba liderów „młodej demokracji szlacheckiej”, zainteresowanych większą obecnością braci na sejmikach, gdzie omawiano kwestie płacenia podatków i wykonywania obowiązków wojskowych, była uwarunkowana „wewnętrznym zagrożeniem, które jej groziło, — obojętnością masy szlacheckiej”<sup>689</sup>. Monarcha nie poparł tej inicjatywy, jednak potwierdził, że wszyscy ci, którzy nie przybyli na posiedzenie sejmiku, nie mogą protestować przeciwko podjętym na nim uchwałom<sup>690</sup>.

Ustawa z 1581 r. „Sposób praw trybunalskich” nie przewidywała odpowiedzialności materialnej urzędników za nieobecność na sejmikach gromniczych, ale również pozbawiała zarówno senatorów, jak i urzędników powiatowych, którzy byli nieobecni, prawa protestu<sup>691</sup>.

Odpowiedzialność materialną za nieobecność na sejmikach przedsejmowych panów rady i urzędników powiatowych *de iure* zniósł dopiero III Statut Litewski (III, 6). Ustawodawcy tłumaczyli to tym, że „koždyj z miłości i powinności swojeje ku riecy pospolitoj powinien na tyje sojmiki pribyt’, a chto by nie pribył, pod toje vsie podlegajet’, što sie tam stanovit’”<sup>692</sup>. Osobno zaznaczono, że nieobecność na posiedzeniach sejmików relacyjnych nie będzie karana, „a niepribyłyje na takij sojmik vinam żadnym nie podlagut’, ale sojmovomu postanowieńju dosyt’ činiti majut’” (III, 9)<sup>693</sup>. Art. 6 trzeciego rozdziału III Statutu Litewskiego z 1588 r. potwierdził również, że na sejmiki „majut’

---

<sup>687</sup> Lubavskij, LRS, s. 805.

<sup>688</sup> RIB XXX, kol. 476–477 (art. 49); DMAMJ, t. I, c. 480; Rachuba 2002, s. 62; Radaman 2018/2, s. 445.

<sup>689</sup> Lubavskij, LRS, s. 802; Rachuba 2002, s. 62; Vasiliauskas 2009, s. 81–82. Prawdopodobnie jednym z inicjatorów tego projektu ustawy mógł być Malcher Snowski Grawż.

<sup>690</sup> RIB XXX, kol. 476–477 (art. 49); DMAMJ, t. I, c. 480; Lubavskij, LRS, s. 802; Radaman 2018/2, s. 445.

<sup>691</sup> „a kotoryj by na takovyj sojmik nie pribył, bud’ s panov rad, abo vriadnikov i tež ślachty, togo ničogo škoditi tomu obirańju sudiej nie majet’, ale tyje kotoryje sia zbierut’ obirati majut’” (Tribunał [1586], [k. 2v]; Trybunał [1616], s. 2–3; Tribunał [1857], s. 5).

<sup>692</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 49; [1614], s. 55; [1989], s. 116; Wisner 2010, s. 26.

<sup>693</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 51; [1614], s. 55; [1989], s. 117; Rachuba 2002, s. 91.



zjeżdżatisie i byvati” biskupi, wojewodowie, kasztelanowie, urzędnicy ziemscy, kniaziowie, panowie i szlachta<sup>694</sup>.

Obecność na sejmiku w warunkach braku sankcji nadal miała charakter pewnej powinności, jednak udział w zjazdach szlacheckich był „obowiązkiem obywatelskim” w różnym stopniu dla senatorów, urzędników i nietytułowanej szlachty. Nawet gdy listy monarchy do senatorów wskazywały bezpośrednio, na który sejmik każdy z nich ma przybyć, ich prawo do obecności na sejmiku innego powiatu nie było ograniczane.

Karol Żojdź sądzi, że „magnaci, nie zawsze przejawiając zainteresowanie sprawami publicznymi, niejednokrotnie zrażali do siebie miejscową szlachtę, poczytując uczestnictwo w sejmikach za senatorską powinność, zaś senatorów (bez względu na ich magnacki status) za partnerów, wraz z którymi ustalano wspólne stanowisko w sprawach lokalnej wspólnoty i ustosunkowywano się do problemów całej Rzeczypospolitej”<sup>695</sup>. Tak, w roku 1606 Iwan Baka skarżył się Mikołajowi Krzysztofowi Radziwiłłowi na wojewodę nowogródzkiego Teodora Skumina Tyszkiewicza: „Miłościwy Pan raczysz odjeżdżać na sejm tu w naszym województwie nowogródzkim zostajemy się jako owce bez pasterza waszej miłości naszego miłościwego pana, gdyż u nas ani pan wojewoda nasz nowogródzki [Teodor Skumin Tyszkiewicz] i na sejmiku nie był i z nami nic nie radził; i teraz nie wiem, jeśli na sejm jedzie, albo tu zostaje”<sup>696</sup>.

Jak podsumowuje A. Rachuba, udział w sejmikach senatorów i urzędników należy traktować w kategoriach obowiązku obywatelskiego czy poważnego traktowania swoich obowiązków związanych z piastowaniem urzędu, deklarowanej miłości do Ojczyzny, jej praw i wolności, działania zgodnie ze zwyczajem, a nie formalnego obowiązku umocowanego normą prawną<sup>697</sup>. Urzędnicy powiatowi dbali o obowiązkowy udział w sejmikach także z innych przyczyn. Często ich własne interesy polityczne, a czasem i materialne, zależały od aktywnej pozycji, jaką przejawiali w życiu politycznym kraju. Wybór na posła sejmowego, poparcie tej czy innej partii politycznej, czy prowadzenie polityki monarchy otwierały drogę do kolejnych awansów i dobrobytu

---

<sup>694</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 49; [1614], s. 55; [1989], s. 117; Zakrzewski 2018, s. 98. O innych osobach duchownych w tym artykule Statutu nie było mowy (Rachuba 2013, s. 16-17).

<sup>695</sup> Żojdź 2019, s. 56.

<sup>696</sup> AR, dz. V, nr 301, s. 1-3. List Iwana Baki do wojewody wileńskiego ordynata nieświeskiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” (17 II 1606) (or., pol.); Żojdź 2019, s. 56-57, przypis 93.

<sup>697</sup> Rachuba 2002, s. 298; Rachuba 2013, s. 17.

maturalnego<sup>698</sup>. Co do nietytułowanej szlachty, to udział w posiedzeniach sejmikowych był jej potrzebny do umocnienia poczucia wspólnoty stanowej<sup>699</sup>. Możliwymi motywami jej aktywnego udziału w posiedzeniach sejmików mogły być również różne interesy prywatne, chęć znalezienia patrona czy zdobycia sympatii monarchy („zapracować na łaski”)<sup>700</sup>.

Istniało też wiele innych przyczyn, dla których ten czy inny szlachcic dążył do uczestnictwa w sejmiku, nawet tak banalnych jak darmowe jedzenie, picie czy zabawa z przyjaciółmi<sup>701</sup>. Jednocześnie należy brać pod uwagę czynniki, które mogły uniemożliwić danemu szlachcicowi udział w posiedzeniach sejmikowych — własna choroba, koszty zakwaterowania i utrzymania — tym wyższe, im większe było miasto i liczniejszy zjazd, wreszcie cel zjazdu i świadomość braku wpływu na podejmowane decyzje<sup>702</sup>. Przyczynami, dla których szlachcic mógł nie pojechać na sejmik, mogły być również strach przed możliwym spotkaniem z wrogiem, niebezpieczeństwo możliwego pojedynku, obawa przed zachorowaniem podczas epidemii<sup>703</sup>, odległość miejsca odbywania sejmiku, pora roku, czy nawet pogoda<sup>704</sup>.

### **3.3. Ugruntowanie zadania wspierania i objaśniania polityki monarchy przez panów radnych (senatorów).**

To właśnie na panów radnych monarcha nakładał zadania wspierania i objaśniania polityki dworu, a także „nadzór” nad wyborem zwolenników partii regalistycznej na posłów sejmowych. Tym samym senatorowie byli w istocie oficjalnymi przedstawicielami monarchy, co częściowo ograniczało ich i zmuszało do bardziej ukrytych działań (jeśli byli w opozycji do dworu królewskiego), lub nadawało ich udziałowi w sejmikach inną niż pozostałym uczestnikom rolę<sup>705</sup>. Monarcha z tych powodów bardzo dbał o udział senatorów w sejmikach i był wdzięczny, gdy nawet

---

<sup>698</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 47.

<sup>699</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 47. „dla ugruntowania i zaznaczenia poczucia wspólnoty z resztą stanu”; Rachuba 2013, s. 17.

<sup>700</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 47.

<sup>701</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 47; Rachuba 2002, s. 120–121; Rachuba 2013, s. 17–18.

<sup>702</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 48–54; Łojka 2002, s. 33–34; Rachuba 2013, s. 18.

<sup>703</sup> RNB, f. 971, AD, nr 133, nr 24, k. 64: „ino niekotoryje vriadniki i panovie šlachta velmi mało ich ku nam pribylo, bo mnogije dla zapovietrienia, kotoryje sia na častych miestcech, nie odno v miestiech, po siełach, ale i v domiech šlachetskich rozmnożylo, nie mogli pribyt”.

<sup>704</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 48, 54.

<sup>705</sup> Rachuba 2002, s. 91–92.

poważne przyczyny nie przeszkadzały temu czy innemu senatorowi w wypełnianiu swoich obowiązków<sup>706</sup>. W 1591 r. według monarchy do obowiązków senatora na sejmiku należało „ludziom otwierać [otwierać] oczy i okazać [pokazywać] drogę młodszej braci, aby płonny [nieuzasadniony] rzeczom wiary nie dawali”<sup>707</sup>.

Podobnie było w przypadku sejmików relacyjnych<sup>708</sup>. Jednak nie na wszystkich rodzajach zjazdów szlacheckich senatorowie musieli być obecni<sup>709</sup>. Rozumieli swój obowiązek i sami senatorowie. Według Andrzeja Rachuby, właśnie tym można wytłumaczyć dbałość senatorów o swoją obecność na sejmikach w początkowym okresie ich działalności<sup>710</sup>. Panowie rada prosili szlachtę o czekanie z rozpoczęciem posiedzeń do ich przybycia, wyjaśniali w listach przyczyny swojej nieobecności na sejmikach (choroba, zły stan dróg) i inne. Andrzej Zakrzewski twierdzi, że było to „dobrym tonem” przez całe XVII w. i niewątpliwie charakterystyczne również dla końca XVI w.<sup>711</sup>. Dla senatorów, którzy posiadali majątki ziemskie w różnych powiatach, wybór sejmiku często nie był prostą decyzją<sup>712</sup>. Czasami nie tylko monarcha, ale i odpowiedzialny za kampanię sejmikową kanclerz starał się wpłynąć na udział konkretnego senatora w tym czy innym sejmiku.

Tak przed bardzo ważnym dla monarchy sejmem warszawskim 1607 r. wojewoda wileński Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” planował uczestniczyć w sejmiku wileńskim, ale kanclerz Lew Iwanowicz Sapieha usilnie prosił go o pojechanie na sejmik nowogródzki, ponieważ jego zdaniem „powiat nowogródzki jest większy i ludniejszy niż

---

<sup>706</sup> BRacz., rkps. 71, listy Zygmunta III do Mikołaja Krzysztofa, Mikołaja i Krzysztofa Radziwiłłów z lat 1588–1599, [1601]. (XVI w., 2°), k. 17–18v; 19–20v; 86–87v; 92–93v; 114–115v; 138–139v; 140–141v; 154–155v; 160–161v; 174–175v; Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów, nr 363, s. 612–613; Zakrzewski 2000/1, s. 46.

<sup>707</sup> Zygmunt III do biskupa żmudzkiego Malchera Giedrojcia, Kraków 7 IV 1590 (Šapoka 1938, przedai, nr 2, s. 331).

<sup>708</sup> List Zygmunta III do Hieronima Chodkiewicza 25 VI 1616 r. (AMCh., nr 41, s. 1).

<sup>709</sup> RNB, f. 971, AD, nr 133, k. 64–66 (68–70).

<sup>710</sup> Rachuba 2013, s. 17.

<sup>711</sup> Tak, na przykład, wojewoda trocki i wileński Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” zwykle bardzo poważnie podchodził do swoich obowiązków, w tym tych związanych z godnością senatorską. Czasami jednak interesy taktyki politycznej zmuszały mimo stanu zdrowia do brania udziału w sejmiku. V.: Listy Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki do szlachty powiatu trockiego, Nieśwież, 1596 [b. d.], 26 XII 1599, AR, dz. II, ks. 4, s. 36, 152–153; Kempa, s. 243, 284–285, 291; Zakrzewski 2000/1, s. 46–47.

<sup>712</sup> kanclerza litewskiego Lwa Iwanowicza Sapiehy do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, Warszawa, 27 XII [1594], AR, dz. V, nr 13855, cz. XXIII, s. 87–88; publ.: ADS, s. 98. „Proszę, racz mi wasza książęca miłość oznajmić, gdzie wasza książęca miłość na sejmiku być raczysz: w Trocech-li, czy w Nowogrodoku, więc jako się tamta sejmiki odprawia”.

wileński, a przywódcy wśród siebie (szlachta) nie ma”<sup>713</sup>. „Sierotka” nie dał się przekonać i pojechał na sejmik wileński, gdzie planował być także biskup wileński Benedykt Wojna<sup>714</sup>. W tej samej sprawie zwracał się kanclerz litewski również do wojewody nowogródzkiego Teodora Skumina Tyszkiewicza. 10 marca 1607 r. Tyszkiewicz przyłożył pieczęć i podpisał listy na sejmiki i zjazdy koronne, które przekazał mu Sapieha przez swojego komornika pana Tura, i obiecał w liście do kanclerza, że 18 marca 1607 r. wyjedzie z Wronowska na sejmik nowogródzki<sup>715</sup>, czego jednak z nieznanych nam przyczyn nie uczynił. W rezultacie na przedsejmowym sejmiku w Nowogródku w 1607 r. senatorowie w ogóle byli nieobecni.

### **3.4. Prawo duchowieństwa do udziału w obradach sejmików i zjazdach szlacheckich oraz jego realizacja na sejmikach województwa nowogródzkiego.**

Zgodnie z II Statutem Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1566 roku, biskupi rzymskokatoliccy mieli obowiązek uczestniczenia w posiedzeniach sejmików jako najwyżsi rangą senatorowie, jednak w praktyce ich udział zależał od aktywności politycznej, czasu, potrzeb i możliwości<sup>716</sup>. Biskup wileński Benedykt Wojna regularnie uczestniczył w posiedzeniach sejmików szlacheckich w Wilnie i Lidzie, jednak inni biskupi wileńscy nie brali w nich udziału<sup>717</sup>. Andrzej Rachuba obalił wnioski Henryka Wisnera<sup>718</sup>, dowodząc, że prawo Wielkiego Księstwa Litewskiego nie zabraniało udziału w sejmikach biskupom i innym przedstawicielom duchowieństwa rzymskokatolickiego pochodzenia szlacheckiego, ponieważ ich obecność wynikała z praw szlacheckich przysługujących osiadłej szlachcie w danym powiecie<sup>719</sup>. W znanych nam źródłach brak danych o obecności biskupów, a także sufraganów, koadiutorów i biskupów tytularnych

---

<sup>713</sup> List kanclerza litewskiego Lwa Iwanowicza Sapiehy do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, Różana 13 III 1607, AR, dz. V, nr 13855, cz. XIII, s. 7–8 (dawna paginacja — s. 717, 720); LMAVB, F. 9-431, k. 106v; Urbaniak 1995, s. 92; Kempa 2000, s. 304–305; Czwołek 2012, s. 225; Żojdź 2019, s. 124, przypis 203.

<sup>714</sup> Kempa 2000, s. 304–305; Czwołek 2012, s. 227.

<sup>715</sup> ANKr., 29/637/0/1.2/496, ASang, sygn. 496, s. 515.

<sup>716</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 38–43; Rachuba 2002, s. 91, 93.

<sup>717</sup> Rachuba 2002, s. 93.

<sup>718</sup> Wisner 1978/1, s. 54. Porównaj: Wisner 2010, s. 26–27.

<sup>719</sup> Rachuba 2002, s. 93–94; A. Rachuba 2009, *Udział kapituły wileńskiej w życiu parlamentarnym Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku*, w: Środowiska kulturowe i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku, red. U. Augustyniak, Warszawa 2009, s. 162; Rachuba 2013, s. 20–23.

kapituły wileńskiej, proboszczów i kanoników, którzy nie byli senatorami, na sejmikach województwa nowogrodzkiego w badanym okresie. Nie ma również informacji o udziale w obradach nowogrodzkich, słonimskich i wołkowyskich sejmików delegatów z kolegiów jezuickich (interesy których na sejmikach nowogrodzkich bronili Radziwiłłowie z ordynacji nieśweskiej) czy klasztorów.

Z tego można wyciągnąć wniosek, że obecność duchownych na sejmikach nie była stała i częściej była uzależniona od potrzeby udziału w rozpatrywaniu konkretnej sprawy na danym sejmiku, a następnie na sejmie walnym. Andrzej Rachuba podkreśla, że przybycie wysokich duchownych na sejmik było postrzegane jako zaszczyt dla uczestników obrad, co znajdowało odzwierciedlenie w podpisywaniu przez nich uchwał zaraz po senatorach lub marszałku sejmiku<sup>720</sup>.

Jednocześnie, jak udowodnił Henryk Lulewicz, od czasów panowania Stefana Batorego kapituła wileńska regularnie wysyłała poselstwa na sejmy i główne zjazdy stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>721</sup>, z czego można wnioskować, że prawdopodobnie w tym samym czasie w razie potrzeby wysyłano posłów także na sejmiki. 10 grudnia 1584 r. w aktach kapituły wileńskiej znajdujemy pierwszą wzmianką o wysłaniu jej posła Marcelego Suchodolskiego na przedsejmowe sejmiki grodzieński i wołkowyski i sejmik główny Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wołkowysku, dla którego ustalono dietę w wysokości 30 kop gr. litewskich (75 złotych)<sup>722</sup>. Na sejmikach przedsejmowych tego roku i sejmiku generalnym w Wołkowysku (17–21 grudnia 1584 r.) omawiano zmiany w projekcie III Statutu Litewskiego (II, 9<sup>723</sup>; III, 31–34<sup>724</sup>), które

<sup>720</sup> Rachuba 2002, s. 94.

<sup>721</sup> Lulewicz 2002, s. 346; porównaj: H. Karbownik, Udział przedstawicieli kapituł w sejmach i sejmikach dawnej Rzeczypospolitej (XV–XVIII wieku), CPH, t. XXII, 1970, z. 2, s. 169–176.

<sup>722</sup> J. Kurczewski, Kościół zamkowy, czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju, cz. 3, Wilno 1916, s. 64; A. Rachuba, Uczestnictwo duchownych w sejmikach w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1569–1764, w: Wokół wolnych elekcji w państwie polsko-litewskim XVI–XVIII wieku. O znaczeniu idei wyboru — między prawami a obowiązkami, Katowice 2016, s. 551.

<sup>723</sup> „O kolejaty”. V.: Treść artykułów uzupełniających III Statut uzgodnionych na zjeździe, które stanowiły podstawę kompozycji między stanami duchownym i świeckim w Wielkim Księstwie Litewskim, Wołkowysk, 21 XII 1584 r. (AZS WKL, t. II, nr 10.12, s. 84); III Statut Litewski (II, 9 „O duchownych, jako majut’ służbu ziemskiju służyti”); BOss., rkps. 5629 II, s. 34–35; [1614], s. 40; [1989], s. 105–106.

<sup>724</sup> Art. 31 „O niepozywańje svietskich v duchovnoje pravo o reči svietskije”; art. 32 „O dovożeńje spraviedlivosti v krivdach svietskich z stany duchovnymi, tak że duchovnym z stany svietskimi”; art. 33. „O prava ziemlenyje mieży stany duchovnymi i svietskimi”; art. 34 „O pozywańju opiekunov abo ekzekutorov testamentu duchownych osob” (III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 64–69; [1614], s. 72–78; [1989], s. 127–131. V.: Treść artykułów uzupełniających Statut uzgodnionych na zjeździe, które stanowiły podstawę kompozycji między stanami duchownym i świeckim w Wielkim Księstwie Litewskim, Wołkowysk, 21 XII 1584 r. (AZS WKL, t. II, nr 10.12, s. 78–85).

bezpośrednio dotyczyły interesów Kościoła rzymsko-katolickiego<sup>725</sup>, stąd oczywiste jest, że M. Suchodolski musiał uzasadnić stanowisko kapituły na ten temat. Nie sposób jednak odpowiedzieć na pytanie, czy miał on jedynie przedstawiać szlachcie postulaty kapituły, czy mógł także brać udział w zebraniach wspomnianych sejmików. Niekiedy posłowie kapituły zwracali się bezpośrednio do uczestników sejmiku z prośbą o wsparcie<sup>726</sup>.

Przed Unią Lubelską 1569 r. na sejmiki zjeżdżali niekiedy i wysocy duchowni prawosławni<sup>727</sup>, lecz po unii nie mamy świadectw o ich obecności na sejmikach powiatów województwa nowogródzkiego. Natomiast metropolita i biskupi unicy po 1596 r. byli żywo zainteresowani prawną regulacją swojego udziału w obradach sejmików. Tak więc metropolita Józef (Jesif) Welamin Rutski pisał 16 grudnia 1614 r. z Kijowa do kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego Lwa Iwanowicza Sapiehy, prosząc go o poparcie uchwalenia na najbliższym sejmie ordynacji „miejsc sojmikowych”, której projekt sporządzono na głównym zjeździe stanów w Wilnie w roku 1614 r. Ten projekt przewidywał, że metropolita unicki i biskupi unicy będą zajmowali miejsca na sejmikach i zjazdach szlacheckich bezpośrednio po senatorach. Podobne listy z prośbą o wsparcie ordynacji na sejmie metropolita wysłał na sejmiki nowogródzki i słonimski<sup>728</sup>. Rezultatem była dyskusja na ten temat przynajmniej na posiedzeniu przedsejmowego sejmiku w Nowogródku i włączenie do instrukcji sejmikowej posłom na sejm 1615 roku prośby o pozytywne rozstrzygnięcie sprawy zrównania praw władców unickich z biskupami rzymskokatolickimi<sup>729</sup>. Tomasz Kempa uważa, że inicjatorami wprowadzenia tego punktu do instrukcji sejmikowej byli Radziwiłłowie z Nieświeża i ich klientela, jednak przypuszczamy, że krąg zwolenników tej inicjatywy w powiecie był znacznie szerszy. Metropolita unicki wysłał w 1615 roku jeszcze jeden list do uczestników

<sup>725</sup> Łappo 1901, s. 206–207; Lulewicz 2002, s. 350–351, v.: J. Dzięgielewski, *Sprawa compositio inter status w l. 1632–1635*, KH, R. 90, 1983, z. 1, s. 81–91; idem, *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV*, Warszawa 1986.

<sup>726</sup> A. Rachuba, *Udział kapituły wileńskiej w życiu parlamentarnym WKL w XVII wieku*, s. 161–162.

<sup>727</sup> Łappo 1911, s. 509; Rachuba 2002, s. 95; Rachuba 2013, s. 23.

<sup>728</sup> List metropolity Józefa Welamina Rutskiego (zm. 1637) reformatora zakonu bazylianów w Rzeczypospolitej do Lwa Sapiehy 16 XII 1614 (CDIAUK, f. 48, inw. 1, nr 555, k. 1v-2, publ.: *Пам'ятки: Археографічний щорічник*, t. 3: *Архів української церкви*, 1: *Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст.*, М. Довбищенко, Київ 2001, nr 58, s. 355; T. Kempa 2007, s. 287; Radaman, Macuk 2014, s. 162.

<sup>729</sup> RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 7v („Zlecamy też uczynić pilną i gorącą instancją i prośbę do JKM i do ichmm. panów senatorów, także do wszystkich stanów sejmowi należących, za ojcem jm. metropolitom kijowskiem terażniejszym i za wszystkimi przełożonemi duchownemi religiję greckiej, aby byli porównani z ichmm. pany duchownemi rzymskimi, w dygnitarstwach i miejscach na sejmach i na sejmikach”); Kempa 2007, s. 287.

głównego sejmiku Wielkiego Księstwa Litewskiego w Słoniemiu, w którym znalazła się prośba o poparcie dążeń metropolity do uzyskania miejsca w Senacie Rzeczypospolitej wśród biskupów rzymskokatolickich<sup>730</sup>. Z znanych instrukcji sejmikowych litewskich tylko nowogródzka umieściła prośbę o porównanie władcyków unickich z biskupami rzymokatolickimi<sup>731</sup>.

Choć sejm warszawski 1615 roku nie uchwalił decyzji, jakich oczekiwali unicy, w tym ordynacji miejsc sejmikowych, wiadomo, że na sejmikach nowogródzkich w latach 1624, 1626 i 1634 metropolita unicki Józef Welamin Rutski bywał, i, jak podkreśla A. Rachuba, „grzecznościowo pierwszy złożył swój podpis na instrukcji posłom, z zastrzeżeniem zresztą praw stanu duchownego”<sup>732</sup>.

### **3.5. Prawo wojskowych do uczestnictwa w obradach (posiedzeniach) sejmików i zjazdów szlacheckich oraz jego realizacja na sejmikach województwa nowogródzkiego.**

Jerzy Urwanowicz stwierdził, że choć żołnierze nie mieli formalnie zagwarantowanego prawa głosu na posiedzeniach sejmikowych, w praktyce nie zwracano na to uwagi, a jedynym warunkiem udziału żołnierzy komputowych w sejmikach Wielkiego Księstwa Litewskiego była osiadłość w powiecie i oficjalne zwolnienie z jednostki wojskowej, w której pełnili służbę<sup>733</sup>. Andrzej Rachuba uściślił, że żołnierze pochodzenia szlacheckiego bezwarunkowo mogli uczestniczyć w życiu politycznym swoich powiatów i całego państwa, czego żadne prawo nie zabraniało (tym bardziej, że w Wielkim Księstwie nie było wojska stałego), jednak w praktyce, w czasie działań wojennych żołnierze nie powinni byli odjeżdżać od swoich oddziałów bez zgody dowódcy, więc ich prawo do udziału w sejmikach było uwarunkowane zgodą wyższego

---

<sup>730</sup> J.W. Rutski do uczestników zjazdu głównego w Słoniemiu, Przemyśl, 20 I 1615 r., AR, dz. V, nr 13512, k. 1; druk: ASD, t. 7, nr 49, s. 74–75; Kempa 2007, s. 287.

<sup>731</sup> RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 7v; Kempa 2007, s. 287.

<sup>732</sup> AR, dz. II, nr 883, s. 6 „Jozeph Wielamin Rutski Metropolita *salvis iuribus status Ecclesiastici* (Ls)” (pieczęć i podpis przed podpisem dyrektora sejmiku sędziego ziemskiego nowogródzkiego Andrzeja Obryńskiego); Wisner 1989, s. 58; Wisner 1992, s. 62; Wisner 2001, s. 34; Wisner 2010, s. 27; Rachuba 2002, s. 95; Rachuba 2013, s. 24; Radaman 2010, s. 61; Radaman, Macuk 2014, s. 162. Wisner 1978/2, s. 680, tab. 3: błędnie — dyrektor sejmiku.

Biskupi unicy (Hipacy Pocięj i Gedeon Brolnicki) uczestniczyli także w obradach przedsejmowych sejmików w Brześciu (30 grudnia 1596) i w Połocku (27 marca 1607) (AVAK, t. II, nr 70, s. 154; SRP, t. XX, nr 23, s. 419; BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 191v).

<sup>733</sup> Urwanowicz 1996, s. 143–145; Zakrzewski 2000/1, s. 39, 44–45; Zakrzewski 2018, s. 101.

oficera. Możliwość udziału w sejmiku dawał oprócz oficjalnego urlopu także bezpośredni rozkaz dowódcy<sup>734</sup>.

Jak zauważa Andrzej Rachuba, do połowy wieku XVII wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego nie miało ambicji politycznych i nie pretendowało do szczególnej pozycji na sejmach i sejmikach, a oficerowie nie mogli dopuścić nawet myśli o wykorzystaniu podległych im ludzi do swoich celów politycznych (wyjątek stanowiły przypadki, gdy przedstawiciele wojska prosili o zaspokojenie swoich roszczeń finansowych, najczęściej wypłaty należnego żołdu)<sup>735</sup>. Inna była sprawa z udziałem w sejmikach przedstawicieli wojska jako instytucji państwowej. Rachuba zaznacza, że na sejmy, sejmiki przedsejmowe i relacyjne wojsko czasem wysyłało swoich posłów dla przekazania informacji o sprawach nurtujących żołnierzy, przy tym nie odstępując od przyjętych form proceduralnych. Jest oczywiste, że jeśli taki poseł był kierowany do powiatu, w którym posiadał własność ziemską, mógł uczestniczyć w posiedzeniu, jednak formalnie nie reprezentował na nich wojska<sup>736</sup>. Wysyłano na sejmiki posłów także od oddziałów wojskowych, które stacjonowały na terenie województwa na leżach zimowych. Tak jednym z głównych problemów omawianych na sejmiku w Nowogródku w grudniu 1602 roku przed sejmem krakowskim 1603 r. była kwestia nadużyć polskich żołnierzy koronnych i kozaków zaporoskich („nizowych”), którzy wracając z Inflant jesienią i zimą 1602 r. rozlokowali się na leżach na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego, w tym powiatów województwa nowogródzkiego, i bezprawnie zajmowali się konfiskatą żywności, furażu i innych potrzebnych im rzeczy od miejscowej ludności<sup>737</sup>. Poszczególne oddziały wojska koronnego próbowały zalegalizować swoje

---

<sup>734</sup> Rachuba 2013, s. 24.

<sup>735</sup> Ibid.

<sup>736</sup> Ibid., s. 26.

<sup>737</sup> Radaman 2017, s. 227; Jakubaŭ 2024, s. 183, 204–205; В. Якубаў, *Першыя канфедэрацыі войска Вялікага княства Літоўскага і іх уплыў на сітуацыю ў Вялікім княстве Літоўскім у 1604–1608 гадах*, „Веснік Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя А. Гуманітарныя навукі”, 2008, nr 7, s. 34–44. Jak zaznaczał M. Ciara, skonfederowane wojsko wybrało sobie miejsca na zimowe leże (kwatery) w Wielkim Księstwie Litewskim głównie w powiatach oszmiańskim, brasławskim, lidzkim, mińskim, mozyrskim i rzeczyckim. Jednak i na terytorium innych powiatów wojska zatrzymały się na „leżach” (Ciara 1988, s. 70–71; Janiszewska-Mincer 1984, s. 101; Urwanowicz 1996, s. 92; MIUK 1908, Kryp’jakevič, nr 75, Львів 1908, s. 101: „За звороченіем сіе Jego M[ości] pana hetmana koronnego z Inflant, wojsko JKM jezdne pieneżne, i kozacy nizowi, ktorym płata idzie z skarbu koronnego, wciągneli w te panstwa W.Ks.L., niemal we wszystkie powiaty, a już najbardziej w oszmiański, brasławski, lidzki, nowogródzki, wołkowyski, połocki, witebski, orszański, mscisławski, miński, mozyrski, rzeczycki z przyległymi dobry i dzierzawami króla Jego Miłości, okupowali nad prawa i wolności szlacheckie, bez wiadomości nad wolą i listów i mimo wiadomość hetmana W.Ks.L., lecz po różnych miejscach, tak ci



działania i aby uzyskać zgodę miejscowej szlachty na otrzymanie stacji, podjęły decyzję o wysłaniu posłów na sejmiki przedsejmowe.

Jak informował kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego Lwa Iwanowicza Sapiechę wojewoda nowogródzki Teodor Skumin-Tyszkiewicz, oficjalni przedstawiciele rot księcia [Jerzego] Czartoryskiego<sup>738</sup>, pana [Stefana] Potockiego<sup>739</sup>, pana Michałowskiego<sup>740</sup> i pana [Mikołaja] Strusia<sup>741</sup> pojawili się w Nowogródku (prawdopodobnie już 12 grudnia 1602 roku) i prosili o pozwolenie na pobieranie stacji zarówno z dóbr królewskich, jak i szlacheckich. Senatorowie najpierw przyjęli delegację w prywatnym domu w swoim wąskim gronie<sup>742</sup>. Podczas spotkania padło pytanie, czy koronni żołnierze posiadają listy hetmańskie na przystawstwa. Delegaci wojskowych

---

dobrach Jego Kro[lewskiej] M[ości], iako też w szlacheckich, duchownych y świeckich między się rozebrali, przystawstwa rospisali, nie dbając nic na Constitutią nową na przeszłym seymie uczynioną, że dobra szlacheckie oboiga stanu od lez, przystawstw y od requirowania staty wolne miały być, tę iedno samę przyczynę dając, że ich zapłata nie doszła”.

Na prośbę wojewody trockiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” hetman koronny Jan Zamoyski jeszcze 22 XI 1602 r. wydał uniwersał, który zabraniał żołnierzom kwaterowania w dobrach M.K. Radziwiłła (Herbst 1938, s. 172; *Listy Jana Zamoyskiego do Radziwiłłów od roku 1574–1602*, podał W. Nehring, KH 4, 1890, s. 509, nr 58: „Jan Zamoyski z Zamościa, kanclerz i hetman wielki koronny. Wszem wobec i z osobna każdemu panom rotmistrzom, porucznikom, towarzyszom, i innym wszem wojska JKM ludziom wskazuję z urzędu mego hetmańskiego, abyście majątności wszechoświeconego pana, pana Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, książęca na Ołyce i Nieświeżu wojewody trockiego zaniechali i żadnych krzywd y szkód w nich nie czynili. Kto by się inaczej ważył, srodze karan będzie. Dan z Korycy 22 miesiąca novembra 1602. Jan Zamoyski, kanclerz i hetman pp.”).

<sup>738</sup> Książ Jerzy Czartoryski, rotmistrz rot husarskiej, która liczyła początkowo 200, później 199 konnych. Rota wchodziła w skład pułku Jego Królewskiej Mości (Herbst 1938, s. 106, 125, 130; PSB, t. IV, s. 277–278).

<sup>739</sup> W czasie wojny inflanckiej w latach 1601–1602 działały 2 rot, których dowódcy reprezentowali ród Potockich. Najprawdopodobniej w tym przypadku mowa o Stefanie Potockim, rotmistrzu rot husarskiej w składzie 200, a później 100 konnych, który pełnił obowiązki dowódcy w pułku Jego Królewskiej Mości. Po udanym oblężeniu Białego Kamienia (niem. Weissenstein, est. Payde), rota S. Potockiego wracała do Polski przez terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego (Herbst 1938, s. 106, 130, 164; PSB, t. XXVIII, s. 174). Jakub Potocki był rotmistrzem rot husarskiej, która wchodziła w skład pułku wielkiego hetmana koronnego Jana Zamoyskiego i liczyła początkowo 200, później 198 konnych. Po kapitulacji szwedzkiego garnizonu Białego Kamienia (30 września 1602), Jakub Potocki otrzymał starostwo białokamieńskie i przejął dowództwo nad grupą wojsk, która pozostała w Inflantach. Dowództwo nad zgrupowaniem wojskowym liczącym około 2500 ludzi w zamkach i 500 w polu Jakub Potocki sprawował do przybycia hetmana litewskiego w Inflantach Jana Karola Chodkiewicza (Herbst 1938, s. 106, 130, 143, 171; PSB, t. XXVIII, s. 18–21; U XI, nr 2265, s. 209).

<sup>740</sup> Osoba nie zidentyfikowana. Stanisław Herbst w swojej monografii wykorzystał rękopiśmienny dziarsz pewnego Michałowskiego (Herbst 1938, s. 103).

<sup>741</sup> Mikołaj Struś („Struss”), starosta chmielnicki, rotmistrz rot husarskiej, która wchodziła w skład pułku Jego Królewskiej Mości i liczyła 100 konnych (Herbst 1938, s. 106, 130, 145, 160; PSB, t. XLIV, s. 472–476).

<sup>742</sup> Radaman 2017, s. 228: „i przełożywszy to, że będąc wyciągnieni do ziemie Inflanckiej na tę ekspedycję, tam przez ten wszystek czas, nie zdrowia, krwie, majątności nie żałując, Ojczyźnie y Rzeczypospolitej służyli y daleby jeszcze byli trwali, kiedy by byli nie zeszli na zdrowiu, czeladzi, koniech y rynsztunku, y domawiali się, aby im od nas senatorów, i od drugich statia pozwolona i dawana była”.

odpowiedzieli, że takich listów nie mają, ale mają ustne pozwolenie hetmana<sup>743</sup>. Po odmowie senatorów na zezwolenie na stacje, następnego dnia żołnierze pojawili się już na oficjalnym posiedzeniu sejmiku.

W czasie rozmowy Litwini i Rusini wyraźnie zaznaczyli fakt, że utrzymują własnych żołnierzy, którzy pozostali w Inflantach i regularnie otrzymują należną zapłatę za służbę z podatków zbieranych w Wielkim Księstwie. Koronni żołnierze przyznali ten fakt, ale nadal domagali się uchwalenia stacji przez sejmik. Szlachta nowogródzka broniła swoich praw, nie mogąc naruszyć norm prawnych („a my też, stojąc przy prawach naszych, odstępować prawa nie mogliśmy”) i stanowczo odmówiła delegatom rot koronnych, co wywołało ich gwałtowną reakcję. Jak zauważył wojewoda nowogródzki Teodor Skumin-Tyszkiewicz, delegaci odeszli z sejmiku rozwścieczeni („s furą”) i oświadczyli, że w każdym razie nie będą dłużej znosić głodu, którego nacierpieli się w Inflantach, i będą zbierać prowiant, mając na to ustne pozwolenie hetmana koronnego. W rezultacie przystawstwa zostały rozpisane w dobrach wielkksiążęcych, w tym w Cyrynie<sup>744</sup>, majątku Niedźwiedzicach<sup>745</sup> należącym do wileńskiego biskupstwa, w Mołczadzi<sup>746</sup> powiatu słonimskiego (na samej granicy z powiatem nowogródzkim), a także w innych majątkach szlacheckich<sup>747</sup>.

---

<sup>743</sup> ANKr., ASang, 29/637/0/1.2/496, s. 323, List wojewody nowogródzkiego Teodora Skumina Tyszkiewicza do kanclerza litewskiego Lwa Iwanowicza Sapiehy, Nowogródek, 14 XII 1602 r. (or.); MIUK 1908, Kryp’jakevič, nr 75, s. 101 „i tym jedno samym szczycąc się przez listy swe i ustnie, że tu na odpoczynienie sobie i koniom swym za naznaczeniem leż za wolą i słownym roskazaniem Jego M[os]ci Pana Hetmana koronnego przyiachali. Czego o Jego M[os]ci panu hetmanie, strożu praw i wolności szlacheckich, rozumieć i [uwierzyć] nie możemy”; Radaman 2017, s. 229.

<sup>744</sup> Obecnie rejon korelicki obwodu grodzieńskiego.

<sup>745</sup> Obecnie rejon lachowicki obwodu brzeskiego.

<sup>746</sup> Obecnie rejon baranowicki obwodu brzeskiego.

<sup>747</sup> ANKr., ASang, 29/637/0/1.2/496, s. 323–324; Radaman 2017, s. 229–230. v.: MIUK 1908, Kryp’jakevič, nr 75, s. 101–103: „Jednak nazajutrz przyszli do koła naszego, powtarzając to, co y w prywatnym domu donosili, imieniem swym i imieniem drugiego żołnierstwa przekładając nędzę, którą cierpieli, niedostatki i upadek na ryszunkach, czeladzi, koniach, żądali, aby im stacje z dóbr wszelakich, tak króla Jego Miłości, jako i naszych szlacheckich dawane były. Respons na to uczyniony jest od wszystkich przez jednego, że patrząc na tę rzecz nową a szkodliwą, prawom i wolnościom Wielkiego Księstwa Litewskiego, które tak mają być zachowane jako są przysięgą stwierdzone, widząc na ostatek z instrukcji samej przeciwną woli króla jego miłości, chociaż wiemy trud i prace ich i pewniemy, że od króla jego miłości i Rzeczypospolitej wdzięcznością nagrodzone będą, żalujemy strat, upadków koni, czeladzi etc., jednak leży żadnej, dawania stacji pozwalać nie możemy, dzierżąc to o nich, że sami będąc szlachcicami, zażywając wolności szlacheckich, ciesząc się z nich, będąc bracią naszą, nam w tej mierze za złe mieć nie będą, że my, patrząc na to iż zawsze nowe rzeczy mnożą niebezpieczeństwa, a co większa poddane, znędnione, zubożone, nader głodne mamy, (co y sami przyznawali), tak na to nie pozwalamy, co i prawom i wolnościom przeciwną rzeczą jest i zła sequela, abusus prawa przynosi. Prosimy przy tym y braterskie napominali, aby wyciąganiem stacji w majątnościach naszych się nie przykrzyli. Aż siebie jako bracia z powinności chrześcijańskiej i braterskiej i to, co by z nasz być mogło, usłużyć y dogodzić,

### 3.6. Problem możliwej obecności Tatarów na sejmikach.

Iwan Łappo, który początkowo wskazał teoretyczną możliwość udziału w sejmikach Tatarów hospodarskich czy „Tatarów-szlachty”<sup>748</sup>, w wyniku rozpatrzenia kwestii doszedł do wniosku, że ponieważ Tatarzy nie byli członkami „korporacji szlachty powiatowej”, nie mogli być pełnoprawnymi obywatelami powiatu<sup>749</sup>.

O położeniu prawnym Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego historycy i historycy prawa dyskutowali dość długo, ale wszyscy uczestnicy dyskusji, wśród których Piotr Borawski<sup>750</sup>, Stanisław Dumin<sup>751</sup>, Jacek Sobczak<sup>752</sup>, Henryk Wisner<sup>753</sup>, Andrzej Rachuba<sup>754</sup> i Andrzej Zakrzewski<sup>755</sup>, zgadzają się, że Tatarzy wyznania muzułmańskiego nie mieli praw politycznych i nie uczestniczyli w sejmikach. Jednak, gdy Jacek Sobczak całkowicie neguje szlachecki status Tatarów hospodarskich (zarówno muzułmanów, jak i chrześcijan), to Piotr Borawski, Andrzej Zakrzewski i Andrzej Rachuba podkreślają, że Tatarzy muzułmanie, którzy mieli specyficzny status „niepełnego szlachectwa”, przy zmianie wyznania na chrześcijańskie otrzymywali wszystkie prawa szlacheckie, w tym prawo do udziału w obradach sejmikowych<sup>756</sup>.

*De facto* uczestnikami sejmików mogli być tylko chrześcijanie. Akta sejmików nowogródzkich nie dają możliwości stwierdzenia, że Tatarzy (nawet carewiczne Puńscy

---

aby się jedno tam pomknęli, gdzie słusznie według prawa im należy”. Porównaj: Dziemidovič 2012, s. 64; v.: Ciara 1988, s. 71; Kempa 2000, s. 294; Jakubaŭ 2011, s. 12; idem, *Забеспячэнне войска Вялікага Княства Літоўскага падчас вайны ў Інфлянтах 1600–1611 гг.*, „Arche = Пачатак” 2012, nr 6 (117), s. 222, przypis 64.

<sup>748</sup> Łappo 1911, s. 275–276.

<sup>749</sup> Łappo 1911, s. 261–277.

<sup>750</sup> P. Borawski, Tatarskie chorągwie plemienne w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i pierwszej połowie XVII w., ABS 12, 1979, s. 133–167; idem, Położenie prawne tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim, LSP-SH 2, 1987, s. 187–212; idem, W odpowiedzi Jackowi Sobczakowi, LSP-SH 4, 1990, s. 209–221.

<sup>751</sup> S. Dumin, Szlachta tatarska w Wielkim Księstwie Litewskim i zmiany w jej sytuacji prawnej w XVI–XVIII w., „Roczniki Historyczne”, 57, 1991, s. 147–163.

<sup>752</sup> J. Sobczak, Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim, Warszawa Poznań 1984; idem, Czy tatarska ludność Litwy należała do stanu szlacheckiego?, PH, t. 77, 1986, s. 467–480; idem, Tatarzy w służbie Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku. Studium historycznoprawne, CPH, t. 39, 1987, z. 1, s. 41–70; idem, Z problematyki położenia prawnego ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim, LSP-SH 2, 1987, s. 213–226.

<sup>753</sup> H. Wisner, Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w I połowie XVII wieku. Status i służba wojskowa, „Czasy Nowożytnie”, 10 (11), 2001, s. 93–105.

<sup>754</sup> Rachuba 2002, s. 48, 70, przypis 7; Rachuba 2013, s. 16, 19, 26.

<sup>755</sup> Zakrzewski 1994, s. 118–129.

<sup>756</sup> Porównaj: J. Sobczak, Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim, s. 13; Zakrzewski 1994, s. 118–129; G. Błaszczuk, Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności: 1492–1569, Poznań 2002, s. 231.

czy Ostryńscy) uczestniczyli w sejmikach. Jednocześnie Tatarzy pełnili służbę wojskową ze swoich majątków, a w drugiej połowie XVI w. czasami nawet byli wybierani na rotmistrzów chorągwi, formowanych mocą uchwał sejmików nowogródzkich, jak Siejć Ciemieszk w 1596 r.<sup>757</sup>.

### 3.7. Problem obecności posłów żydowskich na sejmikach nowogródzkich.

Kolejną grupą społeczno-etniczną, która musiała szukać możliwości wpływania na decyzje sejmikowe byli Żydzi. Byli zainteresowani sejmikami przedsejmowymi, gdy układano instrukcje sejmikowe i sejmikami, na których podejmowano uchwały ustalające wysokość podatków<sup>758</sup>. Tylko kilka razy w nowogródzkich instrukcjach sejmikowych spotykamy informacje o stosunku miejscowej szlachty do kwestii opodatkowania Żydów<sup>759</sup>.

W grudniu 1618 r. przed sejmem 1619 r. szlachta nowogródzka żądała, aby pogłównie żydowskie przekazywano w ręce chrześcijanina do prawdziwej weryfikacji, a ten pod przysięgą miał przekazywać zebrany podatek do skarbu. Proponowano także przeprowadzenie lustracji i deputowanie określonych zaprzysiężonych osób do jej przeprowadzenia<sup>760</sup>. Możliwe, że uchwała kahałów pińskiego i brzeskiego z 1623 r., która nakazywała gminom dbać, aby na sejmikach nie podejmowano uchwał mogących pogorszyć położenie Żydów<sup>761</sup>, mogła zostać przyjęta po zainicjowaniu przez sejmiki

---

<sup>757</sup> P. Borawski, *Tatarskie chorągwie plemienne w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, ABS 12, 1979, s. 134–135, 145–155, 164; Lulewicz 2008, s. 215; Radaman 2012/2, s. 194.

<sup>758</sup> I. Lewin, *Udział żydów w wyborach sejmowych w dawnej Polsce*, „Miesięcznik żydowski”, R. II (1932), nr 1, s. 46–65; wyd. 2; idem, *Z historii i tradycji. Szkice z dziejów kultury żydowskiej*, Warszawa 1983, s. 35–63; A. Kaźmierczyk, *Sejmy i sejmiki szlacheckie wobec Żydów w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1994, s. 44, 56, 57, 101; *Sejmy i sejmiki koronne wobec Żydów: wybór tekstów źródłowych*, opr. A. Michałowska-Mycielska, Warszawa 2006; Rachuba 2013, s. 26.

<sup>759</sup> Instrukcja posłom na sejm 1607: „Pogłowie żydowskie mamy tę wiadomość jakoby do Rawy na upominki tatarskie obrócono a u nas zawsze przy poborze na zapłatę żołnierzom ten pobór dawany był. Zastanowić się o to panowie posłowie mają, jm. pana podskarbiego napomnieć i penę [jest: penae] postanowić, aby tego pogłownego, jako i inszych dochodów do Polski dawać nie ważył się”.

Porównaj: J. Ternes, *Mniejszości etniczne Rzeczypospolitej epoki Wazów w opiniach sejmików ziem ruskich*, w: Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku: materiały polsko-ukraińskiej konferencji naukowej w Okunince koło Włodawy 10–12 września 2007 roku, red. H. Gmiterek, J. Łosowski, Kraków 2010, s. 89–100.

<sup>760</sup> „Pogłowie żydowskie, aby do wiernych rąk na weryfikowanie prawdziwego wybierania chrześcijaninowi było poruczone, a ten żeby za przysięgą do skarbu oddawał, na co lustracją [jest: lustracją] postanowić i osoby deputować przysięgle” (Instrukcja poselska przed sejmem zwyczajnym 1619 r., Nowogródek b.d. [XII 1618 r.], AR, dz. II, Suplement, nr S328, s. 4; K<sub>2</sub>, AR, dz. II, nr 701, s. 5–6; K<sub>3</sub>, AR, dz. II, nr 701, s. 14–15).

<sup>761</sup> Kriegseisen 1991, s. 115; Konieczna 2013, s. 42.

Wielkiego Księstwa Litewskiego podobnych projektów ustaw. Wiemy, że w instrukcji nowogródzkiej 1632 r. wstawiano się za Żydami „aby przy prawach i przywilejach zachowani byli”<sup>762</sup>, a już za panowania Władysława IV w grudniu 1634 roku żydom chciano zabronić zbierania się na odrębnych zjazdach, jak sądzi Henryk Wisner, zapewne sejmowych: „żeby *in posteriori* to nie było”<sup>763</sup>.

Przypadki bezpośredniego wpływu gmin żydowskich na uchwały sejmików województwa nowogródzkiego nie są nam znane.

### 3.8. Problem obecności delegatów mieszczan na sejmikach nowogródzkich.

Nie można nic powiedzieć o obecności na posiedzeniach sejmików powiatów województwa nowogródzkiego badanego okresu delegatów czy posłów od miast. Przy tym w charakterze obserwatorów i konsultantów uczestników sejmików niewątpliwie mogli być obecni<sup>764</sup>. Akta sejmikowe nowogródzkie drugiej połowy XVI i pierwszej połowy XVII wieku zarejestrowały dążenie szlachty województwa do obrony interesów ekonomicznych mieszczan Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>765</sup>, a źródła epistolarne pokazują, że przedstawiciele kupiectwa podejmowali pewne działania w celu skoordynowania decyzji różnych sejmików dla poparcia ich interesów na sejmach, jak to robiła rada Elbląga, mieszczenie Gdańska i Torunia przed sejmami 1615<sup>766</sup> i 1616<sup>767</sup>.

<sup>762</sup> Wisner 1978/2, s. 687.

<sup>763</sup> Wisner 1988/2, s. 46.

<sup>764</sup> Maksimiejko 1902, c. 109–110; W. Gizbert Studnicki, *Czy Wilno wysyłało posłów na sejmy Rzeczypospolitej? Przyczynek do kwestii udziału miast w sejmach*, PH, t. VII, 1908, nr 3, s. 327; W. Kowalenko, *Geneza udziału stołecznego miasta Wilna w sejmach Rzeczypospolitej*, AW 3, 1925–1926, z. 10–11, s. 327–373, AW 4, 1927, z. 12, s. 79–137; Wisner 1988/2, s. 158; Wisner 1989, s. 58; Zakrzewski 2000/1, s. 16, 58; Rachuba 2013, s. 26.

<sup>765</sup> Instrukcja nowogródzka 1587, wyd. A. Radaman (2003), s. 167–168, art. 21, 28, 30–31; BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 202, 203v; BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 312v–313.

<sup>766</sup> S. Ochmann 1970, *Sejmy z lat 1615–1616*, s. 24; T. Kempa 2007, s. 284.

<sup>767</sup> „Prośba miast Gdańska, Torunia i Elbląga do koła naszego wniesiona o wyniesienie banicji na Elblążany i publikację jej nad ich prawa, przywileja i wolności temu miastu nadane, i przez Królów Ich M[i]łości aprobowane, i poprzysiężone. Poruczymy ichmm. panom posłom naszym z inszymi stany sejmowemi JKM prosić, aby ta banicja z nich zniesiona i sprawa sama uznaniem sejmowym, nie puszczając w dalszą zwłokę, uspokojona, a obywatele tych miast przy prawach i wolnościach ich, aby w pokoju zachowani byli. A zatym, aby pokój w religii jako we wszytkiej ojczyźnie, tak i w tych miastach był zachowany według praw o tym postanowionych, gdyż wszytkiej Rzeczypospolitej na wewnętrznym pokoju siła należy” (Fragment instrukcji nowogródzkiej posłom na sejm warszawski, Nowogródek, 16 III 1616 r. (BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 312v–313). Zob. też List dyrektora sejmiku nowogródzkiego Jana Szwykowskiego (Szwejkowskiego) do miasta Elbląga, 5 V 1616 (AP Gdańsk, 300, 29/90, k. 197-v [dawniejsza foliacja k. 184-v]

### 3.9. Problem kontroli prawomocności obecności na sejmikach.

W pierwszych dziesięcioleciach istnienia sejmików kontrola prawomocności obecności nie była bardzo trudna, ponieważ wśród kilkudziesięciu stałych uczestników sejmiku nietrudno było zauważyć obcego, banita czy osobę, której szlachectwo budziło wątpliwości<sup>768</sup>. Ponadto „kultura polityczna w tym czasie nie dopuszczała możliwości jaskrawych naruszeń (udziału w sejmiku sług tego czy innego magnata, czy nawet przebranych chłopów<sup>769</sup>)”, charakterystycznych dla późniejszego okresu, gdy niemal regułą było oskarżanie przeciwnika o posługiwanie się zwolennikami, którzy nie mają osiadłości w danym powiecie, nie mają pełnych praw politycznych (jak ziemianie czy Tatarzy), lub mają podejrzanę (chłopskie) pochodzenie, co dawało szansę na sukces w sprawie<sup>770</sup>. Jak zauważyli Adam Lityński, Andrzej Zakrzewski i Diana Konieczna, brak

---

„Panowie. Pisanie wmm., moich miłościwych panów, do mnie przesłane z wielkim poszanowaniem i wdzięcznością przyjąwszy, żądanie wmm. uważywszy, chętnie się podjął wnieść w koło wielkiego województwa nowogródzkiego na sejmiku dyrekcji mojej, w zgromadzeniu niemałym ichmm. panów senatorów i stanu szlacheckiego, sprawę ichmm. panów obywateli sławnego miasta Elbląga [sic!]. Gdzie wszyscy ichmm. na tem sejmiku będący, za perswazją moją to *petitum* przyjąwszy do instrukcji ichmm. panom posłom na sejm do JKM i Rzeczypospolitej wnieść podali, którego i przepis wmm., mym miłościwym panom, posyłam. By mię było pisanie wmm. prędy doszło, tedy bym był do wszystkich powiatów rozesłał, ale mię ledwie kilka dni przed sejmikami oddano pisanie wmm. Gdziem mógł przedsię do dwóch powiatów posłał: do Lidy i do Wołkowyska, samem do Nowogródka jachał. A to na ten czas małą usługę moję wmm., moim miłościwym panom, oddawszy i naprzód ofiaruję gotowość mą ku usługowaniu wmm., moim miłościwym panom. A tem barziej i życzliwy, gdzie idzie o fałę [s] Bożą i o pokój pospolity, nie tylko sam, ale i z drugimi ichmm. pany bracią gotowem na każdym placu strzec zarówno z wmm. i życzyć pokoju, w którym, aby nawy[ż]szy Pan wmm. wszystkich chować [rac]zył, wiernie życzę. Przy tem dobrego zdrowia wmm. i wszęch szczęśliwości wiernie winszowawszy oddawam powtórę życzliwe służby me do łaski wmm.

Pisan w Świsłoczy 5 d[ie] Mai a[nn]o 1616.

Waszmościowie raczcie napisać do ichmm. panów posłów swych do Warszawy, aby się znosili z pany posły naszymi z Nowogródka, mianowicie jm. pan Chodkiewicz, chorąży WKsL i pan Jan Fronckowicz [Frąckiewicz], z Lidy książę jm. Krzysztof Radziwiłł, hetman polny, brat rodzony księcia jm. pana podczaszego; z Wołkowyska jm. pan Puksza, chorąży wołkowyski. Niech się z ichmm. porozumie-wają, wiele na [tym] należy, bo oni kauzę elbląską [s] mają *in commiss[is]*. Ja też ku końcowi sejmum mam być wolą, służyć będę jako szczyry przyjaciel i sługa wmm. mych miłościwych panów. Waszych mości, mych miłościwych panów życzliwy przyjaciel i sługa Jan Szwykowski ręką własną mpp.”. Jestem wdzięczny dr. K. Żojdziowi, który zwrócił moją uwagę na ten list.

<sup>768</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 49; Rachuba 2013, s. 26.

<sup>769</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 49.

<sup>770</sup> Rachuba 2002, s. 92–93; Rachuba 2013, s. 19.

zinstytucjonalizowanej formy kontroli osób przebywających na sejmiki powiatowe powodował nadużycia w tej kwestii<sup>771</sup>.

Jak świadczy Andrzej Rachuba, wiele źródeł XVII i XVIII w. (czasem tendencyjnych) informuje o tym, że dla osiągnięcia postawionych celów zwolennicy tej czy innej frakcji politycznej (partii) korzystali z usług osób niemających prawa do udziału w sejmikach, najczęściej specjalnie przebranych, by wyglądać jak szlachta. W każdym przypadku przy protestacji brano pod uwagę status społeczny i polityczny naruszydciela, jego związki rodzinne. Andrzej Rachuba wyraża opinię, że opisane np. przez Marcina Matuszewicza przypadki udziału w sejmikach I połowy XVIII w. wbrew prawu osób nieuprawnionych — szlachty-gołoty i tych, którzy mieli własność w powiecie na prawie dożywotnim, mogły zdarzać się i w znacznie wcześniejszym okresie<sup>772</sup>.

Nie znamy jednak podobnych przypadków w odniesieniu do powiatów województwa nowogródzkiego w badanym okresie. Również nie ma żadnej informacji o udziale w posiedzeniach sejmikowych byłego podkomorzego nowogródzkiego Bohusza Aleksiejewicza Owsianego (skazanego za nadużycia służbowe przez sąd zadworny hospodarski Stefana Batorego) czy Jana Pawłowicza Snowskiego (skazanego przez nowogródzki sąd kapturowy) w posiedzeniach sejmiku nowogródzkiego po ogłoszeniu ich banitami<sup>773</sup>. W województwie nowogródzkim w badanym okresie nie stwierdzono też przypadków wyboru banitów na posłów na sejm, poborców czy deputatów do Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego.

### **3.10. Problem określenia średniej lub zwykłej liczby uczestników obrad sejmikowych. Korum potrzebny do podejmowania decyzji i dla legitymacji uchwał sejmikowych.**

Średnią lub zwykłą liczbę uczestników posiedzeń sejmikowych badacze próbowali obliczać różnymi zawodnymi metodami: według liczby majątków szlacheckich w danym powiecie lub na podstawie liczby podpisów pod aktami

---

<sup>771</sup> Lityński 1988, 113; Konieczna 2013, s. 40; Zakrzewski 2018, s. 99–100.

<sup>772</sup> Rachuba 2002, s. 93.

<sup>773</sup> Szlachcice, którzy zostali pozbawieni praw politycznych, mianowicie infamisi (pozbawieni szlacheckiej godności i honoru) oraz banici (wygnani), na mocy norm prawnych Statutów nie mieli prawa do obecności na posiedzeniach sejmików.

sejmikowymi<sup>774</sup>. Edward Opaliński, który ocenia elitę sejmikową Wielkiego Księstwa Litewskiego pod koniec XVI wieku na około 1000 osób, uważa, że tym samym na jeden sejmik przypadało średnio około 40 osób, z których zdaniem musiały się liczyć centra polityczne<sup>775</sup>. Paweł Łojka również twierdził, że średnio liczba szlachty wpływającej na realia polityczne waha się od 20 do 60 osób na powiat, ale skłania się ku temu, że zwykle mogło ich być około 60 na powiat, a w całym państwie około 1380 osób, co stanowi 3,5% całego stanu szlacheckiego<sup>776</sup>.

Artūras Vasiliauskas na podstawie analizy kilku aktów sejmiku nowogródzkiego i źródeł epistolarnych stwierdził, że w latach 90. XVI w. i w pierwszej tercji XVII w. w sejmikach nowogródzkich brali udział przedstawiciele 152 rodzin szlacheckich, w tym 91 (33,58%) spośród 271 rodzin wspomnianych w popisach wojskowych z 1567<sup>777</sup>, 1596 i 1651 r.<sup>778</sup> Do szlachty średniej<sup>779</sup> i wyższej (zamożnej) Arturas Vasiliauskas zaliczył 138 rodzin (50,92%)<sup>780</sup>, Karol Žojdž zaś podaje — 44%<sup>781</sup>. Według opinii Arturasa Vasiliauskasa szlachta średnia to rodziny, które podczas pospolitego ruszenia mogły wystawić z powinności więcej niż jednego uzbrojonego konnego żołnierza<sup>782</sup>, a przeciętna frekwencja szlachty drobnej i ubogiej w 1596 r. wynosiła 8,4%<sup>783</sup>. W takim razie według Vasiliauskasa na sejmikach powiatu nowogródzkiego dominowali

---

<sup>774</sup> Opaliński 1995, s. 244.

<sup>775</sup> Opaliński 1995, s. 264. Kontrowersyjne jest jednak twierdzenie Edwarda Opalińskiego, że na mniej znaczących sejmikach przedstawiciele tej elity na próżno było szukać. Oczywiście nie wszyscy przedstawiciele elity pojawiali się na wszystkich sejmikach: niektórzy byli powstrzymywani przez stan zdrowia, inni, mając majątki w kilku powiatach, wybierali sejmik, który miał większe znaczenie.

<sup>776</sup> Łojka 2002, s. 36–37.

<sup>777</sup> Radaman, Januškievič 2014, s. 337–381.

<sup>778</sup> Vasiliauskas 2001, s. 84–91; s. 89 (tab. 6: Families whose Members attended Dietines and appear in the General Levy Lists of Nowogródek and Tax-rolls of Wilkomierz and Witebsk) 100 (chart 20: Attendance at dietines by Families), 101 (chart 21: Attendance at dietines by Family Members); Radaman 2010, s. 58. Trzeba jednak pamiętać, że czasami instrukcja czy uchwała sejmikowa mogła być podpisana przez osoby nieobecne na sejmiku.

<sup>779</sup> W polskiej i niemieckiej historiografii dominuje pogląd, że do średniej szlachty należy zaliczyć wszystkich, którzy mogli sobie pozwolić na podróż do miejsca sejmikowania i pobyt w nim (Kriegseisen 1991, s. 116; Niendorf 2006, s. 49). Porównaj: Spiridonov 1993, s. 30–33.

<sup>780</sup> Vasiliauskas 2001, s. 91.

<sup>781</sup> Karol Žojdž zaznaczył, że bogata i średniozamożna szlachta w powiecie nowogródzkim u progu XVII w. stanowiła 44%, w połowie stulecia zaś tylko 27,7%. „Do interesujących wniosków prowadzi zestawienie rejestrów z lat 1596 i 1651; otóż tylko nieco ponad 1/5 rodzin występuje w obu, na dodatek część z nich na przestrzeni półwiecza zubożała, zasilaając grupę drobnej szlachty” (Žojdž 2019, s. 55–56).

<sup>782</sup> Według postanowienia sejmu z 1567 r. jeden uzbrojony konny żołnierz powinien być wystawiony z 10 wiejskich „służb”, tzn. jednostek obłożonych feudalnymi powinnościami (wołok). „Służby” średnio były składane na „ruskich” ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego z dwóch wiejskich gospodarstw (dymów). Jeżeli szlachcic miał mniej niż 10 „służb” lub nie posiadał wcale, to szedł do wojska osobiście. Ubodzy zaś szlachcice wspólnie wystawiali jednego konia, v.: Lubavskij 1901, s. 759–760.

<sup>783</sup> Vasiliauskas 2001, s. 66.



przedstawiciele szlachty średniej, wyższej i magnaterii — przeciętnie było ich ponad 2/3 (68,84%)<sup>784</sup>, a w wybranych sejmikach — ponad 46,37%. 71,14% wśród tych rodzin, których przedstawiciele byli obecni więcej niż na jednym sejmiku (z 16 wybranych do analizy), to przedstawiciele rodzin szlachty średniej i wyższej<sup>785</sup>. Michał Spiridonow do przedstawicieli szlachty średniej Wielkiego Księstwa Litewskiego zalicza zaś tylko tę szlachtę, która mogła samodzielnie wystawić podczas pospolitego ruszenia z powinności więcej niż 11 (i mniej niż 51) uzbrojonych jeźdźców. Podzielam ten pogląd. Natomiast z A. Vasiliaszkasem zgadzam się, że w badanym okresie na sejmikach nowogrodzkich najczęściej byli obecni przedstawiciele rodzin Hołowniów, Charytonowiczów Obryńskich, Uniechowskich i Protasowiczów<sup>786</sup>.

Zgadzamy się z Andrzejem Zakrzewskim, który twierdzi, że dokładne obliczenie liczby uczestników sejmików lub wyliczenie procentu obywateli, którzy zazwyczaj brali udział w posiedzeniach sejmikowych w określonym okresie czasu w danym powiecie, nie jest możliwe, ponieważ nawet listy popisów wojskowych nie dają pełnych danych o liczbie osiadłej w danym powiecie szlachty<sup>787</sup>. Do tego należy dodać, że nieliczne konkretne dane znacznie różnią się dla różnych typów zgromadzeń szlacheckich i różnych powiatów. Kopie dokumentów sejmikowych, które czasami są jedynym źródłem informacji o danym sejmiku, często zawierają jedynie krótkie formuły wskazujące na obecność<sup>788</sup>. Henryk Wisner, który wiele pracował nad materiałami sejmikowymi z pierwszej połowy XVII wieku, ograniczył się do stwierdzenia, że „obowiązek udziału w obradach nie był powszechnie respektowany”<sup>789</sup>. Andrzej Rachuba również podkreślił, że stan źródeł nie pozwala na dokładną statystykę obecności na sejmikach („frekwencji”), ale nie zgadza się z badaczami, którzy twierdzą, że ogólnie obecność na sejmikach w Wielkim Księstwie Litewskim była niższa niż w Koronie Polskiej (choć w pewnych okresach było to możliwe), a szczególnie z tymi, którzy uważają, że w odniesieniu do

---

<sup>784</sup> Vasiliaszkas 2001, s. 89, 91 (84–91). V.: ibidem, tab. 7: Attendance at dietines by middling and upper Landowners, s. 99–102; Vasiliaszkas 2009, s. 97.

<sup>785</sup> Ibidem, s. 101: „In Nowogródek, the majority of those upper landholding families which appeared in the sample dietines (35 out of 60) also had members in dietines of the sample more than once. The share of upper landholding families among all those families which attended dietines more than once is 71.14 percent”. V.: Vasiliaszkas 2009, s. 97.

<sup>786</sup> Ibidem, s. 103–104, tab. 10: Leading Participants of Dietines by Family.

<sup>787</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 50–51; Zakrzewski 2000/2, s. 139–140; Zakrzewski 2018, s. 107.

<sup>788</sup> Zakrzewski 2000/2, s. 140.

<sup>789</sup> Wisner 1989, s. 58.

Wielkiego Księstwa Litewskiego należy mówić o dwukrotnie mniejszej liczbie uczestników sejmików niż w Koronie Polskiej, czyli około 50 osób (na powiat)<sup>790</sup>.

Dokładne ustalenie obecności na sejmiku jest możliwe tylko wtedy, gdy ktoś z obecnych na jego posiedzeniu zapisał osoby, które wzięły udział w tym konkretnym posiedzeniu, lub gdy znane są wyniki głosowania na kandydaturę marszałka. Oczywiście nawet te źródła nie dają gwarancji prawdziwości danych. Tym bardziej nie można badać tego problemu na podstawie jedynie liczby podpisów pod aktem sejmiku czy pod instrukcją posłom<sup>791</sup>. Niektórzy uczestnicy sejmików nie podpisywali instrukcji, bo nie umieli pisać lub nie zgadzali się ze wszystkimi uchwałami, inni choć podpisywali, to na sejmiku nie byli obecni. Znane są takie przypadki z późniejszych czasów. Ewa Dubas-Urwanowicz zwróciła uwagę także na inne czynniki — czas potrzebny na zebranie licznych podpisów, tradycje ziemi i istotną wagę dokumentów, które były podpisywane<sup>792</sup>.

Andrzej Zakrzewski twierdzi, że w XVI wieku rzadkie dokumenty sejmikowe podpisywał marszałek, a w kolejnym stuleciu także urzędnicy i czasem nietytułowana szlachta. Dane, które zostały opracowane, pozwalają wnioskować, że już dla lat 80. XVI wieku charakterystyczne było podpisywanie aktów sejmikowych nie tylko przez marszałka. Tak na sejmiku, który odbył się na ziemskich troickich rokach 1589 roku w Wołkowysku, został złożony list do Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego od urzędników ziemskich i wielu szlachty, obywateli powiatu wołkowyskiego pod siedemdziesięcioma siedmioma pieczęciami i z podpisami ich rąk niemało, kto pisać umiał („от урядников земских и многое шляхты, обывателей повету Волковыского под семидесят и семи печатми и с подписаньем их рук немало, хто писат умел”<sup>793</sup>). Podzielamy zdanie Andrzeja Rachuby i Andrzeja Zakrzewskiego, że podpisy (dodajmy — i pieczęcie) są czasami niewiarygodnym (w kopiach aktów sejmikowych) i niepełnym, jednak bardzo ważnym źródłem wiedzy o konkretnych uczestnikach szlacheckich zjazdów powiatowych i sejmików<sup>794</sup>.

<sup>790</sup> Rachuba 2002, s. 224; Rachuba 2013, s. 28.

<sup>791</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 51; Rachuba 2002, s. 97.

<sup>792</sup> Dubas-Urwanowicz 1998, s. 28–31; Zakrzewski 2000/1, s. 51.

<sup>793</sup> Radaman 2004/1, s. 108.

<sup>794</sup> Rachuba 2002, s. 97; Zakrzewski 2018, s. 107.

Stan źródeł nie pozwala przedstawić statystyk zwykłej frekwencji (obecności) szlachty na sejmikach, dlatego spróbujemy określić różnicę obecności w zwykłych i nadzwyczajnych sytuacjach. W maju 1587 r. w czasie interregnum do instrukcji sejmikowej 6 posłom na sejm elekcyjny przyłożyło pieczęcie 60 szlachciców<sup>795</sup>. W lutym 1596 roku w Kopylu w obradach przedsejmowego i ekspedycyjnego „konnego” sejmiku w czasie pospolitego ruszenia była obecna większość szlachty nowogródzkiej<sup>796</sup>. Przed sejmem 1597 r. wojewoda nowogródzki Teodor Skumin Tyszkiewicz pisał do wojewody trockiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, że „kiedy była potrzeba najwięcej być, teraz się ich najmniej na tym sejmiku stawilo, bo ich zgola bardzo malo szlachty bylo i to heretykow, ze na koniec i poslow nie mamy z kogo obierac” (tzn. że senatorowie katolicy i unicy i ich klientela na sejmiku nowogródzkim w ten czas nie mogli obrać jednomyślnie przedstawicieli swej konfesji do składu poselstwa na sejm)<sup>797</sup>. Z listu tegoż Teodora Skumina Tyszkiewicza do wojewody wileńskiego Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, z 25 stycznia 1598 r. wynika, że przed sejmem 1598 r. „panów obywatelów szlachty tego województwa nowogródzkiego wielka *frequentia* się była zjechała”<sup>798</sup>. W grudniu 1625 r. na sejmiku nowogródzkim „we wsi plebańskiej w Horodeczynie” pod Nowogródkiem też „panów obywatelów nowogródzkich piękna grumada była”<sup>799</sup>. Do uchwały sejmiku relacyjnego słonimskiego z 5 lipca 1616 roku przyłożyło pieczęcie 46 uczestników sejmiku<sup>800</sup>. Tak więc liczebność uczestników obrad była bardzo zróżnicowana i w zależności od rodzaju i okoliczności zwołania, sejmik nowogródzki mógł liczyć od kilkudziesięciu do kilkuset osób. Liczba uczestników zjazdów

<sup>795</sup> AR, dz. II, nr 187, s. 5; *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 163, 170; Radaman 2010, s. 58; Radaman, Macuk 2014, s. 163.

<sup>796</sup> Radaman 2008, s. 226–227; Radaman 2012/2, s. 190–195; Radaman, Macuk 2014, s. 164. Tylko chorągiew powiatowa liczyła około 800 osób. Oczywiście wielu uczestników obrad sejmiku przybyli do Kopyła w składzie pocztów kniaziów i panów. Dla tego ilość uczestników sejmiku mogła być znacznie większa.

<sup>797</sup> Teodor Skumin Tyszkiewicz, wojewoda nowogródzki do wojewody trockiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, Nowogródek, 30 XII 1596 r., w liście mylnie 30 X [sic!], AR, dz. V, nr 14536, s. 95–96; Radaman 2010, s. 58; Radaman, Macuk 2014, s. 163–164. W tym roku jeszcze prawosławny jako unita T. Skumin Tyszkiewicz został wspomniany już w 1603 r. v.: H. Lulewicz, *Skład wyznaniowy senatorów świeckich Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Wazów*, PH, t. 68, 1977, z. 3, s. 430. v.: Jarmański 1992, s. 170, przypis 63.

O tym, jak ówczesna szlachta postrzegała małą liczbę osób obecnych na sejmiku v.: Zakrzewski 2000/1, s. 51–52 („mała gromada”, 12 pieczęci).

<sup>798</sup> T. Skumin Tyszkiewicz do wojewody wileńskiego Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” 25 I 1598 r. z Nowogródka, AR, dz. V, nr 14536, s. 106; Radaman 2010, s. 58; Radaman, 2013/3, s. 144.

<sup>799</sup> J. Świdorski do K. II Radziwiłła 21 grudnia 1625 r. z Delatycz, AR, dz. V, nr 15435, s. 19; Radaman 2010, s. 58.

<sup>800</sup> NGABM, f. 1737, inw. 1, nr 20, k. 232.

szlacheckich na rokach sądowych również była różna. Na przykład, na zjeździe szlachty słonimskiej, który zebrał się „na vyvołańju” troickich roków sądowych 25 czerwca 1581 roku, obecnych było 26 szlachciców, wymienionych w dokumencie imiennie (kasztelan nowogródzki, wojski słonimski, poborca słonimski, urzędnicy grodzcy, woźni i inni) i wielu innych szlachty obywateli powiatu słonimskiego („i inych niemało šlachty obyuatelev povietu słonimskogo”)<sup>801</sup>.

Na podstawie przeanalizowanych danych możemy zgodzić się z wnioskami Artūrasa Vasiliauskasa<sup>802</sup>, Andrzeja Zakrzewskiego<sup>803</sup> i Leszka Keniewicza<sup>804</sup>, że choć prawo Wielkiego Księstwa Litewskiego przewidywało, że w sejmiku danego powiatu mogą brać udział wszyscy szlachcice obywatele tego powiatu, którzy byli właścicielami ziemi i wasalami pierwszego stopnia monarchy, to jednak właśnie zamożna i średnia szlachta stanowiła grupę stałych uczestników sejmików, która miała wpływ na wyniki obrad.

Dla legitymacji uchwał sejmikowych nie był potrzebny określony kworum<sup>805</sup>, jednak już w XVII wieku znane są przypadki, gdy z powodu małej liczby obecnych, nie dochodziło do rozpoczęcia obrad i sejmik był odkładany do większego zjazdu braci — prawdopodobnie przez jego limitę<sup>806</sup>. Ponieważ do 1613 r. decyzje na sejmikach podejmowano przez konsensus, a zależność drobnej szlachty od magnaterii nie była tak duża, jak w drugiej połowie XVII–XVIII wieku, liczba uczestniczących w ważnych sejmikach w XVI i na początku XVII wieku była zazwyczaj mniejsza niż w późniejszych czasach. Po 1613 r., kiedy decyzje zaczęto podejmować większością głosów, obecność na sejmiku tej czy innej frakcji politycznej szlachty decydowała o sukcesie danej partii i dawała większe szanse na zwycięstwo podczas głosowania nad uchwałą czy podczas elekcji kandydatów na urząd lub do wykonania określonej funkcji.

---

<sup>801</sup> NGABM, f. 1785, inw 1, nr 6, k. 259v.

<sup>802</sup> Vasiliauskas 2001, s. 81–105.

<sup>803</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 50–51.

<sup>804</sup> Keniewicz 2000, s. 233.

<sup>805</sup> RNB, f. 971, AD, nr 133, nr 24, k. 65 (dolna foliacja), k. 69 (górna foliacja); Zakrzewski 2000/1, s. 50; Zakrzewski 2018, s. 108.

<sup>806</sup> Rachuba 2013, s. 29; Zakrzewski 2018, s. 108.

### 3.11. Sposoby wpływania na decyzje sejmikowe.

#### Struktury nieformalne. Stosunki patronalno-klientalne.

Podstawowym instrumentem, za pomocą którego monarcha wpływał na decyzje sejmikowe była instrukcja na sejmik. Jej przygotowanie było w wyłącznej kompetencji monarchy, który próbował wpływać na przebieg posiedzeń sejmikowych wysyłając listy do senatorów i innych przedstawicieli regionalnych elit powiatowych<sup>807</sup>. Jak i w Koronie Polskiej były to listy „pieczętne”, które wysyłano senatorom, i listy „otworzyste”, które wysyłano do niektórych innych przedstawicieli elit powiatowych<sup>808</sup>. Jednocześnie, jak pokazuje praktyka, wysyłali swoje listy na sejmiki także senatorowie, w tym podskarbiowie<sup>809</sup>. Podobne listy mógł wysyłać i wojewoda, jeśli nie miał możliwości uczestniczenia w posiedzeniu. W późniejszych czasach istniał nawet zwyczaj odczytywania takich listów na posiedzeniu sejmiku<sup>810</sup>. Prywatne środki nacisku czy wpływu miały na celu nie tylko dobro państwa. Czasami służyły osiągnięciu tych czy innych celów określonych grup, czy nawet osób prywatnych.

Wpływ na politykę w poszczególnym powiecie, województwie i ostatecznie w całej Rzeczypospolitej zapewniała liderom grup politycznych obecność stałych zwolenników. Związki łączące członków takich grup i sposób formowania klienteli zmieniały się z czasem. Adam Mączak uważał, że ich ewolucja rozpoczęła się na początku XVII w.<sup>811</sup>, jednak przestrzegał, że mechanizmy współistnienia dworu magnata i sejmiku wydają się proste, ale jesteśmy bardzo skłonni wyciągać wnioski na podstawie [analizy praktyki] późniejszych czasów<sup>812</sup>.

<sup>807</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 89.

<sup>808</sup> Łappo 1911, s. 392; Rachuba 2002, s. 55; Żojdź 2019, s. 366.

<sup>809</sup> ADS, nr 57, s. 40–41; Zakrzewski 2000/1, s. 89; Filipczak-Kocur 2006, s. 226–227, 268–269, 351–353.

<sup>810</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 91.

<sup>811</sup> A. Mączak, *County Society i szlachta wojewódzka w XVI wieku*, w: *Parlament, prawo, ludzie: studia ofiarowana prof. J. Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, red. nauk. S. Russocki, W. Sudnik [i in.], Warszawa 1996, s. 170–175; idem, *Klientela: nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVII w.* 2-e wyd., Warszawa 2000, s. 125;

<sup>812</sup> A. Mączak, *Pierwsza Rzeczypospolita: władza i przestrzeń*, w: *Rzeczypospolita — Europa: XVI–XVIII w.: próba konfrontacji*, red. M. Kopczyński, W. Tygielski; Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1999, s. 25. Zob. też: A. Mączak, *The structure of power in the Commonwealth of the sixteenth and seventeenth centuries*, w: *A Republic of Nobles: studies in Polish History to 1864*, ed. and transl. by J. K. Fedorowicz (ed.), M. Bogucka (ed.), H. Samsonowicz (ed.), Cambridge [Cambridgeshire] New York: Cambridge University Press 1982, s. 109–134; idem, *Rządzący i rządzeni. Władza a społeczeństwo w Europie wczesnonowożytnej*, Warszawa 1986, 326, [2] s.; idem, *Struktura*

Badanie stosunków klientalnych w Wielkim Księstwie Litewskim rozpoczęto stosunkowo niedawno i przeanalizowano daleko nie wszystkie podobieństwa i różnice w mechanizmach formowania grup klientalnych (partii) w państwie litewskim i w Koronie Polskiej<sup>813</sup>, ponieważ tylko niektóre mechanizmy formowania relacji między Radziwiłłami, Chodkiewiczami, Wołłowiczami, Ostrogskimi, Olelkowiczami Słuckimi i ich klientami w połowie XVI w. i na początku XVII w. próbowali przeanalizować Henryk Wisner, Witold Sienkiewicz, Urszula Augustyniak, Henryk Lulewicz, Andrzej Rachuba, Tomasz Kempa, Marek Ferenc, Jarosław Zawadzki, Marzena Liedke, Karol Źojdź, Raimonda Ragauskienė, Artūras Vasiliauskas, Konstantin Jerusalimskij, Igor Teslenko, Andrej Januszkiewicz, Anastazja Skiepan, Władimir Padalinski, Wiktor Jakubaŭ i inni<sup>814</sup>.

W białoruskiej i częściowo polskiej historiografii ukształtowało się wyobrażenie o absolutnej dominacji rodów pańskich Radziwiłłów i Chodkiewiczów na sejmikach Wielkiego Księstwa Litewskiego zaraz po ich utworzeniu<sup>815</sup>. Jednocześnie do ostatnich dziesięcioleci nie było głębokich badań poświęconych tej problematyce. Na przykład, o klienteli wojskowej możnowładców w ziemi nowogrodzkiej w drugiej połowie lat 60. XVI w. zachowały się liczne wzmianki w archiwach, jednak źródła te nie były systematycznie badane. W latach 2010–2012 doktorantem wraz z Andrejem Januszkiewiczem przeprowadzono badanie klienteli wojskowej i stosunków patronalno-

---

władzy w *Rzeczypospolitej w XVII wieku*, w: Polska XVII i XVIII wieku: studium kultury chrześcijańskiej: kościół świętej Trójcy w Warszawie, Warszawa 1986, s. 5–39; idem, *Renesansowe państwo jako przedsiębiorstwo*, AUW-H, 945, 1988, 66, s. 23–34; idem, *Przestrzeń w strukturze państwa wczesnonowożytnego: refleksje nad regionem w życiu szlachty polskiej*, w: Miasto, Region, Społeczeństwo: studia ofiarowane prof. A. Wyrobiszowi w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Białystok 1992, s. 199–206; idem, *Urzędy centralne Rzeczypospolitej: kilka refleksji i propozycji*, w: Urzędy dworu monarszego dawnej Rzeczypospolitej i państw ościennych: materiały sesji zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu, Kraków, listopad 1993 r., red. A. Gąsiorowski, R. Skowron, Kraków 1996, s. 13–20; idem, *Rzeczpospolita szlacheckich samorządów*, PH, t. 96, 2005, z. 2, s. 169–194.

<sup>813</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 92–101; A.B. Zakrzewski, *Granice między przestrzenią prywatną a publiczną w systemie klientalnym*, [w:] *Viešosios ir privačiosios erdvės XVIII amžiaus Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, red. R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius 2008, s. 23–50.

<sup>814</sup> Radaman 2014/1, s. 252–255; Radaman 2014/1, s. 284.

<sup>815</sup> А. Янушкевіч, *Да пытання аб характары палітычнага працэсу ў Вялікім Княстве Літоўскім у сярэдзіне XVI ст.*, „Бiałoruskie Zeszyty Historyczne”, 2003, z. 19, s. 32–53; idem, *Унія з Каронай ва ўнутранай палітыцы ВКЛ перад Люблінскім соймам 1569 г.*, „Беларускі гістарычны агляд”, t. 10, 2003, z. 1–2 (18–19), s. 29–58 i in. tam i literatura.

klientalnych w powiecie nowogródzkim na podstawie danych popisu wojskowego z 1567 r.<sup>816</sup>.

Analiza tego źródła wykazała, że liczba klienteli pańskiej wśród pełnoprawnych szlachciców powiatu nowogródzkiego, którzy mieli prawo wystawiać swoje poczty z dóbr powiatu nowogródzkiego i dóbr w innych powiatach w składzie chorągwi powiatu nowogródzkiego i w składzie innych chorągwi, była rzeczywiście stosunkowo duża. W 1567 r. nie mniej niż 49 z nich służyło panom, kniaziom i książętom i wyruszało w pospolite ruszenie w pocztach swoich patronów<sup>817</sup>. W składzie chorągwi powiatu słonimskiego takich było nie mniej niż 11, a w składzie chorągwi powiatu wołkowyskiego – nie mniej niż 19.

Największą liczbę klientów wojskowych spośród szlachty będącej właścicielami ziemskimi trzech powiatów województwa nowogródzkiego mieli:

15 – wojewoda wileński Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (7 w nowogródzkim<sup>818</sup>, 7 w słonimskim<sup>819</sup>, 1 w wołkowyskim<sup>820</sup>)<sup>821</sup>;

9 – starosta żmudzki i marszałek najwyższy Jan Hieronimowicz Chodkiewicz (6 w nowogródzkim<sup>822</sup>, 2 w wołkowyskim<sup>823</sup>, 1 w słonimskim<sup>824</sup>);

<sup>816</sup> Radaman, Januškievič 2014, s. 337–381.

<sup>817</sup> Radaman, Januškievič 2014, s. 371–377; Radaman 2014/1, s. 259.

<sup>818</sup> Michał Frąckiewicz [Radziwiński], Hawryło Kuźmicz, Iwan Szczerbina, Stanisław Szunko (chorągiew oszmiańska), Mikołaj Duszewski (chorągiew lidzka), Stefan Roski (chorągiew dworzan hospodarskich) i Michał Boguszewicz Poczapowski (chorągiew dworna) (AR, dz. VII, nr 83, s. 688, 689, 697; RIB XXXIII, kol. 415, 831, 832, 837; R. Ragauskienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515–1584 m.)*, Vilnius 2002, s. 331–332, 373, 375; Radaman, Januškievič 2014, s. 366, 371; Radaman 2014/1, s. 260).

<sup>819</sup> Mikołaj Pawłowicz Jundziłł, Marcin Skrobot, Wasilej Michajłowicz Mieleszko, Wasilej Olechnowicz Mieleszko, Wojciech Czyż, Stanisław Bohdanowicz Stoiderewo, Michał Bohdanowicz Stoiderewo (AR, dz. VII, nr 83, s. 90, 708, 709, 710, 712; RIB XXXIII, kol. 496, 846, 847, 849).

<sup>820</sup> Maciej Ostrowski (AR, dz. VII, nr 83, s. 722; RIB XXXIII, kol. 856).

<sup>821</sup> Klientami Mikołaja Radziwiłła „Rudego” byli w powiecie nowogródzkim też Janowski Mikołajewicz (1565), podkomorzy Wasyl Klukowski (1565–1566) i Andrej Hołub (RIB XXXIII, kol. 410, R. Ragauskienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515–1584 m.)*, Vilnius 2002, s. 337–339, 367; Radaman 2014/1, s. 260).

<sup>822</sup> Iwan Żdanowicz, Stepan Packiewicz, Piotr Packiewicz, Fiedor Michajłowicz [Jewłaszewski], Iłasz [Heliasz] Wasilewicz Żabka i dworzanin hospodarski Jan Matwiejowicz (Matysowicz) Kuncewicz (Kuncowicz) (chorągiew dworzan hospodarskich) (AR, dz. VII, nr 83, s. 645, 651, 655, 685; RIB XXXIII, kol. 811, 814, 816, 830; Radaman, Januškievič 2014, s. 366, 372; Radaman 2014/1, s. 260).

<sup>823</sup> Podkomorzy miński Stanisław Sołłohub i syn pana Mikołaja Skindera. Stanisław Sołłohub posiadał w powiecie wołkowyskim majątki Iwieńiec, Kosicze, Dziakowszczyzna i Siedzielniki (RIB XXXIII, kol. 488–489, 492; Radaman 2014/1, s. 260–261). Łukasz i Jan Sołłohubowie służyli w tym samym czasie wojewodzie trockiemu Stefanowi Zbarażskiemu (ibid., kol. 489–490).

<sup>824</sup> Bohdan Mikołajewicz Kot (AR, dz. VII, nr 83, s. 713; RIB XXXIII, kol. 849).

7 – wojewodzie wileński Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” (6 w nowogródzkim<sup>825</sup>, 1 w wołkowyskim<sup>826</sup>);

6 – kasztelan wileński, hetman najwyższy Hrehory Aleksandrowicz Chodkiewicz (4 w wołkowyskim<sup>827</sup>, 1 w nowogródzkim<sup>828</sup>, 1 w słonimskim<sup>829</sup>);

5 – kasztelan trocki Jury Aleksandrowicz Chodkiewicz (3 w wołkowyskim<sup>830</sup>, 2 w nowogródzkim<sup>831</sup>);

5 – podkanclerzy litewski i kasztelan trocki Ostafi Wołłowicz (wszyscy w powiecie nowogródzkim<sup>832</sup>);

4 – książę słucki Jerzy II Olelkowicz (3 w nowogródzkim<sup>833</sup>, 1 w wołkowyskim<sup>834</sup>);

4 – wojewoda brzeski litewski Jury Wasilewicz Tyszkiewicz (3 w wołkowyskim<sup>835</sup>, 1 w nowogródzkim<sup>836</sup>);

4 – łowczy litewski, starosta mścibohowski Hrehory Bohdanowicz Wołłowicz (3 w wołkowyskim<sup>837</sup>; 1 w słonimskim<sup>838</sup>);

---

<sup>825</sup> Protasowicz Janowski, Hieronim Makowiecki, Walenty Czarkowski, Maciej Kawieczynski (Kawęczyński), Wojna Pochabowicz, Stepan Czanowicki (miał majątności też w powiecie brzeskim) (AR, dz. VII, nr 83, s. 647, 648, 661, 662, 672; RIB XXXIII, kol. 812, 818, 819, 823; Radaman, Januškiewič 2014, s. 366, 374; Radaman 2014/1, s. 261).

<sup>826</sup> Michajło Danilewicz (AR, dz. VII, nr 83, s. 725; RIB XXXIII, kol. 858).

<sup>827</sup> Jarockij Żyniewicz, Hrehory Semenowicz Kołłataj, Aleksandr Żyniew, Hrehory Ordyniec (AR, dz. VII, nr 83, s. 721, 736, 746, 748; RIB XXXIII, kol. 855, 865, 870, 871).

<sup>828</sup> Bohdan Sieńkowicz (Skorobow) (LM 531, 58–59, 65–67; Radaman, Januškiewič 2014, s. 371, 380).

<sup>829</sup> Jan Abramowicz (AR, dz. VII, nr 83, s. 714; RIB XXXIII, kol. 850).

<sup>830</sup> Hrehory Wiskowski, Maciej Janowicza Andrejkowicza, Iwan Żyniew (AR, dz. VII, nr 83, s. 732, 733, 737; RIB XXXIII, kol. 862, 863, 865).

<sup>831</sup> Maskiewicz Iwan, Maskiewicz Piotr (AR, dz. VII, nr 83, s. 655, 693; RIB XXXIII, kol. 816, 834; Radaman, Januškiewič 2014, s. 372).

<sup>832</sup> Ostafi Zubkowicz, Fiodor Juraha, Wasil Bohuszewicz Tumiński z Puzowskich, Kmita Mitkiewicz (klient Jurahy), Iwan Iwanowicz Baka (miał majątności też w powiecie lidzkim) (AR, dz. VII, nr 83, s. 652, 672, 680, 691; RIB XXXIII, kol. 814, 824, 833–834; Radaman, Januškiewič 2014, s. 367; Radaman 2014/1, s. 261; Radaman 2014/2, s. 286–288).

<sup>833</sup> Żdan Bykowski, Wasilej Wasilisysz, Bohusz Siestrencowicz (AR, dz. VII, nr 83, s. 645, 660, 661; RIB XXXIII, kol. 810, 818, 819; Radaman, Januškiewič 2014, s. 371; Radaman 2014/1, s. 261).

<sup>834</sup> Iwan Kołłataj (AR, dz. VII, nr 83, s. 729; RIB XXXIII, kol. 860).

<sup>835</sup> Jan Andrejewicz (Andrejewicz), Maciej Szeszewicz, Jan Chryszczonowicz (AR, dz. VII, nr 83, s. 733; RIB XXXIII, kol. 862–863).

<sup>836</sup> Tymoteusz Wołczkiewicz (AR, dz. VII, nr 83, s. 660; RIB XXXIII, kol. 818; Radaman, Januškiewič 2014, s. 372).

<sup>837</sup> Hriszko (Gryzko) Siemiczow, Ławryn Pawłowicz, Marcin Wojnikowicz (AR, dz. VII, nr 83, s. 744, 750; RIB XXXIII, kol. 869, 872).

<sup>838</sup> Semen Riezan (AR, dz. VII, nr 83, s. 707; RIB XXXIII, kol. 845).



3 – wojewodzice wileńscy Mikołaj Radziwiłł i krajczy Krzysztof Radziwiłł (wszyscy w powiecie nowogródzkim<sup>839</sup>).

Jednocześnie wśród klienteli wojskowej byli głównie najdrobniejsi szlachcice (według klasyfikacji Michała Spiridonowa), którzy wystawiali do wojska po jednym jeźdźcu (Piotr Maskiewicz<sup>840</sup>, klient kasztelana trockiego Jerzego Chodkiewicza; Piotr Packiewicz<sup>841</sup>, Iwan Żdanowicz<sup>842</sup>, Fiodor Jewłaszewski<sup>843</sup> — klienci Jana Hieronimowicza Chodkiewicza; Lew Skipor — klient wojewody połockiego Stanisława Dowojny<sup>844</sup>; Fiodor Bułycz<sup>845</sup> — klient wojewody nowogródzkiego Pawła Sapiehy; Tymoteusz Wołczkiewicz<sup>846</sup> — klient wojewody brzeskiego Jurja (Jerzego) Tyszkiewicza; Piotr Michajłowicz Weryha<sup>847</sup> — klient podskarbiego ziemskiego Mikołaja Naruszewicza; Aleksiej Andrejewicz z Chodorkiewicz<sup>848</sup> — klient hetmana dwornego Romana Sanguszki; Tymoteusz Kuźmicz Hołownia<sup>849</sup> — klient pisarza wielkiego litewskiego Jana Szymkowicza; Żdan Waskiewicz<sup>850</sup>, Ławryn Michajłowicz<sup>851</sup>, Łaskowski z Czerniechowa<sup>852</sup> — klienci Mikołaja i Krzysztofa Radziwiłłów; Wojna Pochabowicz<sup>853</sup>, Walenty Czarkowski<sup>854</sup> i Jan Ostrowski Protasowicz<sup>855</sup> — klienci Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”; Adam

<sup>839</sup> Ławryn Michajłowicz, pan Łaskowski z Czerniechowa, Żdan Waskiewicz (AR, dz. VII, nr 83, s. 664, 665, 672; RIB XXXIII, kol. 819, 820; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 367, s. 374; Radaman 2014/1, s. 261).

<sup>840</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 655; RIB XXXIII, kol. 816; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 372.

<sup>841</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 651; RIB XXXIII, kol. 814; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 372.

<sup>842</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 645; RIB XXXIII, kol. 811; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 372.

<sup>843</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 655; RIB XXXIII, kol. 816; M. Liedke, Zależność klientalna a wyznaczenie przedstawicieli szlachty ruskiej na przykładzie ich związków z birżańską linią Radziwiłłów w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku, [w:] Patron i dwór: magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa 2006, s. 326–327; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 372; Żojdź 2019, s. 298–299.

<sup>844</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 696; RIB XXXIII, kol. 836; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 372; Raimonda Ragauskienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515–1584 m.)*, Vilnius 2002, s. 313–314, 320;

<sup>845</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 654; RIB XXXIII, kol. 815; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 372.

<sup>846</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 660; RIB XXXIII, kol. 818; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 372.

<sup>847</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 697; RIB XXXIII, kol. 837; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 373.

<sup>848</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 694; RIB XXXIII, kol. 835; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 374.

Klientem wojskowym Romana Sanguszki w powiecie słonimskim był Matys Chotylewski (AR, dz. VII, nr 83, s. 706; RIB XXXIII, kol. 844).

<sup>849</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 657; RIB XXXIII, kol. 817; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 374.

<sup>850</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 672; RIB XXXIII, kol. 823; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 374.

<sup>851</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 664; RIB XXXIII, kol. 820; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 374.

<sup>852</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 665; RIB XXXIII, kol. 820; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 374.

<sup>853</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 672; RIB XXXIII, kol. 823; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 374.

<sup>854</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 661; RIB XXXIII, kol. 818; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 374.

<sup>855</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 647; RIB XXXIII, kol. 812; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 374.

Zgliczowski<sup>856</sup> — klient Mikołaja Pawłowicza Sapiehy; Wasil Jenicz<sup>857</sup> i Andrej Rajecki<sup>858</sup> — klienci podkomorzego bielskiego Bohdana Pawłowicza Sapiehy; Michajło Stepanowicz Troska<sup>859</sup> — klient Hanny z Radziwiłłów i jej syna Jana Stanisławowicza Kiszki; Bohusz Iwachnowicz<sup>860</sup> — klient kniazia Michała Czartoryskiego; Iwan Woyniłowicz<sup>861</sup> — klient derżawcy hłuskiego i kasztelana mścislawskiego Iwana Sołomiereckiego; Choma Andrejewicz<sup>862</sup> — klient namiestnika hłuskiego Iwana Sołomiereckiego; Piotr Bubień — klient Zofji z Chodkiewiczów wdowy koniuszego litewskiego Jarosza Koryckiego<sup>863</sup>; Malcher Andrejewicz Mienkiewicz<sup>864</sup> — klient kn. Piotra Puzyny; Paweł Uniechowski<sup>865</sup> — klient Andreja Zacharjewicza Tryzny; Roman Mitkiewicz<sup>866</sup> — klient namiestnika kopyskiego Michała Kozińskiego; Stanisław Mikołajewicz Troska<sup>867</sup> — klient Michała Frąckiewicza Radziwińskiego; Maciej Zabielić<sup>868</sup> — klient Macieja Kawieczyńskiego (Kawęczyńskiego); Kmita Mitkiewicz<sup>869</sup> — klient Fiodora Jurahy). Występują wśród wojskowych klientów pańskich także drobni szlachcice, w tym: Iłasz Wasilewicz Żabka<sup>870</sup> — klient starosty żmudzkiego i marszałka najwyższego Jana Hieronimowicza Chodkiewicza; Ostafi Zubkowicz<sup>871</sup> — klient marszałka nadwornego i podkanclerzego Ostafiego Bogdanowicza Wołłowicza; Wiktoryn Cwikliński<sup>872</sup> — klient biskupa wileńskiego Waleriana Protasiewicza; Maciej Kawieczyński (Kawęczyński)<sup>873</sup> — klient Mikołaja

---

<sup>856</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 691; RIB XXXIII, kol. 833; Radaman, Januškiewič 2014, s. 375.

<sup>857</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 680; RIB XXXIII, kol. 827; Radaman, Januškiewič 2014, s. 375.

<sup>858</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 673; RIB XXXIII, kol. 824; Radaman, Januškiewič 2014, s. 376.

<sup>859</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 646; RIB XXXIII, kol. 811; Radaman, Januškiewič 2014, s. 376.

<sup>860</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 679; RIB XXXIII, kol. 827; Radaman, Januškiewič 2014, s. 376.

<sup>861</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 654; RIB XXXIII, kol. 815; Radaman, Januškiewič 2014, s. 376.

<sup>862</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 646; RIB XXXIII, kol. 811; Radaman, Januškiewič 2014, s. 376.

<sup>863</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 666; Radaman, Januškiewič 2014, s. 376.

W powiecie wołkowyskim wojskowym klientem kniazia Koryckiego był Borys Sowa (AR, dz. VII, nr 83, s. 736; RIB XXXIII, kol. 865).

<sup>864</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 692; RIB XXXIII, kol. 834; Radaman, Januškiewič 2014, s. 376.

<sup>865</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 645; RIB XXXIII, kol. 811; Radaman, Januškiewič 2014, s. 376.

<sup>866</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 653; RIB XXXIII, kol. 815; Radaman, Januškiewič 2014, s. 376.

<sup>867</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 689; RIB XXXIII, kol. 832; Radaman, Januškiewič 2014, s. 376.

<sup>868</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 662; RIB XXXIII, kol. 819; Radaman, Januškiewič 2014, s. 377. Sam Maciej Kawieczyński (Kawęczyński) był klientem wojskowym Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła (AR, dz. VII, nr 83, s. 662; RIB XXXIII, kol. 819).

<sup>869</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 680; RIB XXXIII, kol. 827; Radaman, Januškiewič 2014, s. 377.

<sup>870</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 685; RIB XXXIII, kol. 830; Radaman, Januškiewič 2014, s. 372.

<sup>871</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 652; RIB XXXIII, kol. 814; Radaman, Januškiewič 2014, s. 372.

<sup>872</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 662; RIB XXXIII, kol. 819; Radaman, Januškiewič 2014, s. 371; Radaman 2014/1, s. 259.

<sup>873</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 662; RIB XXXIII, kol. 819; Radaman, Januškiewič 2014, s. 374.

Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”. Ten ostatni sam miał klienta w chorągwi nowogródzkiej w osobie Macieja Zabelicza. Taka sama sytuacja powtórzyła się z klientem wojewody wileńskiego Mikołaja Radziwiłła „Rudego” — Michałem Frąckiewiczem Radziwińskim, który miał w chorągwi nowogródzkiej własnego klienta Stanisława Troskę.

„Przyjaciele” Mikołaja Radziwiłła „Rudego” — podskarbi litewski Mikołaj Naruszewicz i wojewoda połocki Stanisław Dowojno — mieli po jednym kliencie w składzie chorągwi nowogródzkiej<sup>874</sup>. Kasper Kiersnowski<sup>875</sup> (pisarz ziemski nowogródzki w latach 1572–1580 i podsędek nowogródzki w latach 1580–1592) służył wielkiemu pisarzowi litewskiemu Janowi Szymkowiczowi, który zmarł niedługo przed 1 maja 1569 r., a Jan Niemira z Krajewicz<sup>876</sup> — w rocie starosty orszańskiego Filona Kmity (Czarnobyłskiego). Wśród klientów wojskowych kasztelana wileńskiego hetmana najwyższego litewskiego Hrehorego Aleksandrowicza Chodkiewicza popis wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego 1567 r. wymienia w powiecie wołkowyskim Hrehorego Ordynca<sup>877</sup>, Hrehorego Semenowicza Kołłataja<sup>878</sup>, Jarockiego Żyniewicza<sup>879</sup> i Aleksandra Żyniewa<sup>880</sup>, w powiecie nowogródzkim — Bohdana Sieńkowicza Skorobowa<sup>881</sup>, a w powiecie słonimskim — Jana Abramowicza<sup>882</sup>. Wśród klientów wojskowych kasztelana trockiego Jurja (Jerzego) Aleksandrowicza Chodkiewicza (ur. 23 III 1566 – † 6 VI 1569) popis nazywa w powiecie nowogródzkim Piotra i Iwana Maskiewiczów<sup>883</sup>, a w powiecie wołkowyskim — Iwana Żyniewa<sup>884</sup>, Macieja Janowicza Andrejkowicza<sup>885</sup> i Hrehorego Wiskowskiego<sup>886</sup>. Klientem wojskowym wojewodzica wołyńskiego Michała Czartoryskiego w roku 1567 był w powiecie nowogródzkim Bohusz Iwachnowicz<sup>887</sup>, Iwana Iwanowicza Hornostaja w powiecie wołkowyskim —

<sup>874</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 696–697; RIB XXXIII, kol. 836–837; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 372–373.

<sup>875</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 686; RIB XXXIII, kol. 831; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 374.

<sup>876</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 695; RIB XXXIII, kol. 835; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 365.

<sup>877</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 748; RIB XXXIII, kol. 871.

<sup>878</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 736; RIB XXXIII, kol. 865.

<sup>879</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 721; RIB XXXIII, kol. 855.

<sup>880</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 746; RIB XXXIII, kol. 870.

<sup>881</sup> LM 531, s. 58–59, 65–67; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 371, 380.

<sup>882</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 714; RIB XXXIII, kol. 850.

<sup>883</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 655, 693; RIB XXXIII, kol. 816, 834; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 372.

<sup>884</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 737; RIB XXXIII, kol. 865.

<sup>885</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 733; RIB XXXIII, kol. 863.

<sup>886</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 732; RIB XXXIII, kol. 862.

<sup>887</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 679; RIB XXXIII, kol. 827; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 376.

Wasilej Horain<sup>888</sup>, kasztelana podlaskiego Hrehorego Tryzny – Iwan Pustosiel<sup>889</sup>, pani Komajewskiej — Fronc Mikołaeuicz<sup>890</sup>.

Mimo że znaczna część szlachty nowogródzkiej dążyła do samodzielnej roli politycznej, pewien krąg przedstawicieli powiatowych korporacji szlacheckich były w różnym stopniu związany z najbardziej wpływowymi rodami magnackimi tego czasu — Radziwiłłami (linia birżańska i nieświeska), Chodkiewiczami, kn. Olelkowiczami, Wołłowiczami, Tyszkiewiczami i innymi. Nie można jednak twierdzić, że właściwa klientela magnacka stanowiła większość politycznie aktywnej szlachty powiatowej powiatu nowogródzkiego.

Największym właścicielem ziemskim powiatu był w 1567 r. książę słucki Jurij II (Jerzy II) Jurjewicz Olelkowicz<sup>891</sup>, który ze swojej ojcowizny, liczącej prawie 150 wsi i zajmującej niemal całą wschodnią część powiatu nowogródzkiego, wystawiał w 1567 r. na popis 478 konnych i 300 drabów. Witold Sienkiewicz zaznaczał, że w drugiej połowie XVI w. podstawę chorągwi księcia Jerzego II stanowili jego konni bojarzy i ziemianie, których w księstwie słuckim było co najmniej 108, jednak książę uzupełniał swoją chorągiew nie tylko stałymi klientami spośród ziemian<sup>892</sup>. W tym czasie spośród pełnoprawnych szlachciców powiatu nowogródzkiego w 1567 r. jako klienci wojskowi służyli mu tylko trzej: Żdan Bykowski, Bohusz Siestrencowicz i Wasyl Wasilisysz<sup>893</sup>, a spośród szlachciców powiatu wołkowyskiego jeden – Iwan Kołłataj<sup>894</sup>.

Zachowały się późniejsze dokumenty świadczące o praktyce naboru do chorągwi słuckiej „jurgieltników” spośród szlachty — żołnierzy otrzymujących zapłatę za czasową służbę. Na przykład, w 1572 r. Jerzy Olelkowicz wyznaczył roczny jurgielt w wysokości 80 kop groszy litewskich szlachcicowi słonimskiemu Walerianowi Sokołowskiemu, za który ten zobowiązany był wystawić w poczet książęcy 7 pachołków konnych, 1 „hermka”, a także sam miał stawać jako dziewiąty w poczcie książęcym w uzbrojeniu husarskim<sup>895</sup>. Podobną umowę Jerzy Olelkowicz zawarł z Pawłem Andrzejewiczem,

<sup>888</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 744; RIB XXXIII, kol. 869.

<sup>889</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 746; RIB XXXIII, kol. 870.

<sup>890</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 744; RIB XXXIII, kol. 869.

<sup>891</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 28–29; RIB XXXIII, kol. 451; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 345; Skepjan 2013, s. 46–85;

<sup>892</sup> Sienkiewicz 1982, s. 137–138.

<sup>893</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 645, 660, 661; RIB XXXIII, kol. 810, 818, 819; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 371; Radaman 2014/1, s. 261.

<sup>894</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 729; RIB XXXIII, kol. 860.

<sup>895</sup> Sienkiewicz 1982, s. 137–138; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 345; Radaman 2014/1, s. 263.

który za 60 kop rocznego jurgielu był zobowiązany wystawić 5 konnych pacholców, a na szóstym koniu miał sam stawać w składzie chorągwi książęcej w uzbrojeniu husarskim<sup>896</sup>.

Miał książę słucki także przyjaciół w nowogródzkim sądzie grodzkim, aktywnych na sejmikach. Prawosławny pan Andrzej Zacharewicz Tryzna<sup>897</sup> w latach 1569–1579 był jednocześnie przyjacielem i klientem księcia słuckiego Jerzego II Olelkowicza i sędzią grodzkim z nominacji Pawła Sapiehy (wzm. 5 I 1569 – 1 III 1579 – do 18 X 1579 [?], R z powodu złego stanu zdrowia)<sup>898</sup>, a pisarz grodzki nowogródzki Paweł Jakowlewicz Uniechowski (1571–1575) był żonaty z siostrą Andrzeja Tryzny i był jego klientem wojskowym w 1567 r.<sup>899</sup>. Wiadomo, że szczególnie zaufanym klientem Jerzego Słuckiego spośród szlachty nowogródzkiej był także Onikiej Uniechowski<sup>900</sup>.

Synowie Jerzego II Olelkowicza kniaziowie Jerzy III, Jan Szymon i Aleksander, choć mieli kilku klientów spośród szlachty nowogródzkiej, a mianowicie — namiestnika petrykowskiego Onikeja Jakowlewicza i Jana Pawłowicza Uniechowskich, Iwana (? Fiedorowicza) Bakę, [Tymoteusza] Kozaryna, Jacka Lewkowicza, Aleksandra Tryznę, Jarosza Zwiera, Łukasza Odolińskiego, nie zdołali jednak stworzyć własnego ugrupowania politycznego na nowogródzkim sejmiku. Ich interesy na sejmikach, zjazdach stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego i walnych sejmach Rzeczypospolitej w latach 70. i na początku 80. XVI w. bronił przyjaciel Andrzej Tryzna i ojczym (od 17 X 1582 r.) — Krzysztof Radziwiłł „Piorun”<sup>901</sup>. Anastazja Skepjan zaznacza, że na początku lat 80. XVI w. wpływu na szlachtę Olelkowicze nie mieli, jednak w 1582 r. Jerzy Słucki († 1586 r.) zaczął podejmować kroki w celu uzyskania poparcia ze strony szlachty powiatów nowogródzkiego i słonimskiego<sup>902</sup>. Jan Szymon stracił do 1589 r.

<sup>896</sup> Sienkiewicz 1982, s. 137–138; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 345; Radaman 2014/1, s. 263.

<sup>897</sup> W swoim testamencie książę słucki zapisał Andrzejowi Zachariaszewiczowi Tryźnie 100 kop groszy litewskich. Żona Andrzeja Tryzny Zofia z Kopciów była ochmistrzynią na dworze wdowy księcia słuckiego Katarzyny z Tęczyńskich, gdy ta przeprowadziła się ze Słucka do Turca latem 1581 r. Syn Andrzeja i Zofii Aleksander Tryzna razem z Aleksandrem Jurjewiczem Słuckim studiował w 1580 r. w Pradze i Ingolsztacie, próbował wrócić na służbę do księcia pod koniec 1582 r. (Radaman, Januškiewicz 2014, s. 376, 379; Radaman 2014/1, s. 267–268; PSB, t. LV, s. 332).

<sup>898</sup> UWKL, t. VI, nr 615, s. 173; Radaman 2014/1, s. 267–268; PSB, t. LV, s. 332.

<sup>899</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 645; UWKL, t. VI, nr 389, s. 138; Radaman 2014/1, s. 267, 289.

<sup>900</sup> Skepjan 2013, s. 105, 142–143, 157; Radaman 2014/1, s. 262, 289.

<sup>901</sup> *ibid.*; T. Kempa, *Zabiegi kniaziów Olelkowiczów słuckich o uzyskanie miejsca w senacie po 1569 roku*, OiR, t. 47, 2003, s. 85: „Książę Słucki zdawał sobie sprawę, iż wygrana zależec będzie jednak przede wszystkim od szlacheckich posłów, dlatego o poparcie jego interesów na sejmikach zabiegał między innymi u posiadającego szerokie wpływy polityczne Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”.

<sup>902</sup> Skepjan 2013, s. 95, 99, 105, 107–109; Radaman 2014/1, s. 289.

poparcie nawet wielu starych doświadczonych sług ojca i brata<sup>903</sup>. Aleksander był w dobrych stosunkach z Albrychtem Radziwiłłem, Gabrielem i Maciejem Wojnami, zaczął gromadzić własną klientelę (Łukasz Odaliński, Jarosz Zwier i inni), jednak zmarł nie zdążwszy zrealizować swoich zamiarów<sup>904</sup>.

Najlepiej zbadana jest klientela najwyższego marszałka litewskiego (1566–1579), starosty żmudzkiego (1563–1579), starosty kowieńskiego (1568–1579), administratora i hetmana inflanckiego ziem zadźwińskich, hrabiego na Szklowie i Myszy (1568) Jana Hieronimowicza Chodkiewicza († 4 VIII 1579)<sup>905</sup>. Wiosną 1572 roku Jan Hieronimowicz przeszedł z kalwinizmu na katolicyzm i niedługo przed śmiercią wielkiego księcia Zygmunta Augusta zawarł polityczną umowę o współpracy z Radziwiłłami, przeciwko którym był przez wiele lat. Jak zaznaczał Henryk Lulewicz, „specyfika społeczna, prawna, polityczna i kulturowa Wielkiego Księstwa Litewskiego sprawiała, że system klientalny Chodkiewicza zbliżony jest do tradycyjnego patronatu charakterystycznego dla Litwy XVI w.”<sup>906</sup>. Zdaniem badacza, formowanie tego systemu było uwarunkowane procesem refeudalizacji w Wielkim Księstwie Litewskim i recepcją demokratycznych struktur szlachty polskiej. Charakterystyczną cechą patronatu tego typu był przede wszystkim jego „rodzinny” charakter, pewna płynność (wręcz nieostrość) terminologii określającej tych samych ludzi raz jako „przyjaciółmi”, inny raz „sługami”. Najistotniejszą cechą tego systemu było oparcie go na dysponowaniu własnością ziemską magnata. Typowa była też hierarchiczność<sup>907</sup>.

Najbliższe koło klienteli Jana Chodkiewicza stanowili urzędnicy, dalej szli przyjaciele i tzw. „kredytorzy”, którzy pożyczali gotówkę Chodkiewiczowi pod zastaw jego dóbr (czasem z nadzieją ich nabycia). Zdarzało się, że w zależności od sytuacji ta sama osoba występowała w różnych kręgach. Na przykład, ci którzy sprawowali różne urzędy z ramienia Chodkiewicza, czasem nazywani są w źródłach jego „sługami”, ale

<sup>903</sup> Skepjan 2013, s. 132, 133, 135, 158; Radaman 2014/1, s. 289–290.

<sup>904</sup> Skepjan 2013, s. 147; Radaman 2014/1, s. 290.

<sup>905</sup> Lulewicz 2005; H. Lulewicz, *Przeegrany faworyt: polityczna pozycja marszałka ziemskiego i starosty żmudzkiego Jana Chodkiewicza po roku 1572*, w: *Faworyci i opozycjoniści: król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVII wieku*, red. M. Markiewicz, R. Skowron, Kraków 2006, s. 181–190; Radaman 2014/1, s. 263–279.

<sup>906</sup> Lulewicz 2005, s. 4; Radaman 2014/1, s. 264.

<sup>907</sup> Lulewicz 2005, s. 4; Radaman 2014/1, s. 264. V.: A. Januškiewicz, *Miedzy królem a Radziwiłłami: kształtowanie kariery politycznej Jana Chodkiewicza w przededniu unii lubelskiej 1569 r.*, w: *Faworyci i opozycjoniści: król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVII wieku*, red. M. Markiewicz, R. Skowron, Kraków 2006, s. 167–179.

jednocześnie wśród nich są i ci, którzy pożyczali Janowi Chodkiewiczowi gotówkę pod zastaw jego majątków. Krąg klienteli Chodkiewicza zajmujący najniższą pozycję stanowili właśnie jego właściwi słudzy i służebnicy. Ponadto jako hetmanowi inflanckiemu podlegała mu stała grupa wojskowa, licząca w zależności od poziomu zagrożenia w latach 1572–1574 w różnych kwartałach od 900 do 3 tysięcy żołnierzy. Niektórzy z przyjaciół i sług Chodkiewicza służyli pod jego komendą jako rotmistrzowie<sup>908</sup>. Wysokie były też indywidualne zasoby mobilizacyjne Chodkiewicza. W memoriale skierowanym do pierwszego elekcyjnego monarchy Rzeczypospolitej Henryka Walezego po elekcji, ale jeszcze przed koronacją, Chodkiewicz prosił o rekompensatę za to, że w czasie bezkrólewia własnym kosztem przez 10 miesięcy utrzymywał około 1500 uzbrojonych jeźdźców i znaczną liczbę klientów szlacheckich na różnych zjazdach partykularnych i na sejmie elekcyjnym. Chodkiewicz podkreślał, że absolutna większość posłów ziemskich Wielkiego Księstwa Litewskiego była albo jego klientami, albo klientami Mikołaja Radziwiłła „Rudego”<sup>909</sup>. Na początku 1574 r. Chodkiewicz wysłał jeszcze jeden memoriał napisany po łacinie do Henryka Walezego, w którym przedstawił szereg prośb o wynagrodzenie siebie, swoich bliskich i dalszych krewnych, a także najbliższych klientów. Tych ostatnich Jan Hieronimowicz Chodkiewicz charakteryzował jako zasłużonych i wojskowych („*vir eximius et militaris*”). Niektóre jego prośby zostały spełnione przez Henryka Walezego już w marcu–maju 1574 r.<sup>910</sup>. Zachowała się w kopiach polskojęzyczna księga „Knihi albo registr wydawania zapisów, listów i kwitów ich miłości pana różnym osobom, czerez [...] Jana Okunia<sup>911</sup>, poczawszy od roku 1572”, czyli „Metryki ich miłości pana Jana Chodkiewicza, hrabiego na Szklowie i Myszy, starosty żmudzkiego, marszałka ziemskiego Wielkiego Księstwa Litewskiego”<sup>912</sup>. Na podstawie analizy tych źródeł można zidentyfikować około 60–70 szlacheckich klientów Chodkiewicza, wśród których znaczna część związana była z powiatem i województwem nowogródzkim<sup>913</sup>.

<sup>908</sup> Lulewicz 2005, s. 7; Radaman 2014/1, s. 264.

<sup>909</sup> ANKr., Lulewicz 2005, s. 2–3; Radaman 2014/1, s. 265.

<sup>910</sup> Lulewicz 2005; Lulewicz 2002, s. 164–165; Radaman 2014/1, s. 264–265.

<sup>911</sup> Jan Marcinowicz Okuń, marszałek wołkowyski, N 7 XII 1615 – zm. 1616 (UWKL, t. VI, nr 1781, s. 338; Zawadzki 2000, s. 170–172, 187; E. Wołowicz do L. Sapiehy, Warszawa 18 XII 1615, CDIAUK, f. 48, op. 1, nr 604, k. 1v.; Żojdź 2019, s. 274.

<sup>912</sup> MNK VIII, rkps. 743/2, s. 1–93; ANKr., AMCh., nr 10, s. 83–139.

<sup>913</sup> Lulewicz 2005, s. 3–4, 6–7; Lulewicz 2002, s. 164–165, przypis 145; Radaman 2014/1, s. 265.

Na pierwszych rolach w wymienionych dokumentach figurują osoby należące do najbliższego kręgu rodziny i krewnych Jana Hieronimowicza Chodkiewicza — jego stryjeczni bracia, szwagrowie, mężowie ciotek i mężowie jego stryjecznych siostr. Z panów posiadających majątki ziemskie w powiecie nowogródzkim lub zajmujących w nim stanowiska senatorskie, bliskimi krewnymi Jana Hieronimowicza Chodkiewicza byli<sup>914</sup>: mąż ciotki Aleksandry — Paweł Iwanowicz Sapieha<sup>915</sup>, wojewoda nowogródzki w latach 1558–1579<sup>916</sup> i jego synowie (Bohdan<sup>917</sup> i Mikołaj<sup>918</sup>, podwojewodzi nowogródzki w latach 1567–1570<sup>919</sup>); ciotka Zofia Aleksandrówna z Chodkiewiczów, wdowa po koniuszym Wielkiego Księstwa Litewskiego Hieronimie Koryckim († 1565) i mąż jego stryjecznej siostry — starosta żytomierski, kniaź Michał Czartoryski. Wszystkie wymienione osoby również miały swoich wojskowych klientów i przyjaciół spośród szlachty nowogródzkiej.

Z książąt, panów i szlachty województwa nowogródzkiego pochodzili także liczni „przyjaciele” Jana Hieronimowicza Chodkiewicza<sup>920</sup>. Największym zaufaniem hetmana inflanckiego cieszyli się administratorzy jego największych majątków i dóbr, oraz żmudzczy i kowieńscy urzędnicy grodzcy z jego nominacji. Do tego kręgu należeli też szlachcice nowogródzcy — namiestnik kopyski Michał Koziński<sup>921</sup> (kalwinista), który już po śmierci Chodkiewicza zostanie wybrany jednym z 6 posłów powiatu nowogródzkiego na sejm elekcyjny 1587 r.<sup>922</sup>, oraz podstarosta żmudzki w latach 1566–

<sup>914</sup> Lulewicz 2005, s. 4–6; Lulewicz 2002, s. 165; Radaman 2014/1, s. 266.

<sup>915</sup> Prawosławny, przez pewny czas ulegał wpływom kalwinizmu. Zob.: Dyaryusze sejmów Koronnych 1548, 1553 i 1570 r., s. 154; Merczyng 1904, s. 134, nr 134; PSB, t. XXXV, z. 144, s. 130 (H. Lulewicz); J. Król-Próba, *Akt Konfederacji Generalnej Warszawskiej — odkrycia sfragistyczne dzięki interwencji konserwatorskiej*, w: Rola kościoła w dziejach Polski, Kościoły w Rzeczypospolitej, red. J. Krochmal, Warszawa 2017, s. 716, 718, pieczęć nr 36. U. Padalinski i M. Liedke uznają P. Sapiechę za kalwinistę z pewnymi zastrzeżeniami, ponieważ „cała jego działalność fundacyjna zarówno przed unią lubelską, jak i po niej była związana wyłącznie z prawosławiem i został pochowany w 1579 r. w cerkwi Św. Trójcy w Wilnie” i uważają, że Sapieha tylko czasowo skłonił się ku kalwinizmowi, ale szybko powrócił do prawosławia (Liedke 2004, s. 109–110; Padalinski 2017, s. 158–159).

<sup>916</sup> N 22 XII 1558 – † III 1579 (UWKL, t. III, nr 871, s. 213); Lulewicz 2005; Radaman 2014/1, s. 266–267.

<sup>917</sup> Prawosławny (PSB, t. XXXIV, s. 595 (H. Lulewicz); Liedke 2004, s. 109–110, porównaj: Merczyng 1904, s. 134, nr. 135.

<sup>918</sup> W młodości wychowany w prawosławiu ulegał wpływom kalwinizmu, otwarcie nie zerwał z prawosławiem (Merczyng 1904, s. 134; PSB, t. XXXV, s. 119 (H. Lulewicz); Liedke 2004, s. 109–110.

<sup>919</sup> UWKL, t. VI, nr 580.

<sup>920</sup> Lulewicz 2005; Radaman 2014/1, s. 269.

<sup>921</sup> Lulewicz 2005; Radaman 2014/1, s. 269.

<sup>922</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 164; Radaman 2014/1, s. 269.



1580<sup>923</sup> Iwan Siemionowicz Tuhanowski<sup>924</sup>, który był jednocześnie ciwunem w Krożach (do składu chorągwi nowogródzkiej w 1567 r. jego matka wystawiła 6-konny poczet<sup>925</sup>). Inny przedstawiciel wymienionego rodu Michał Tuhanowski trzymał w zastawie za dość znaczne sumy pewne włości Chodkiewicza i został wybrany w 1573 r. jednym z 4 deputatów, którzy zostali włączeni wraz z ziemskimi urzędnikami sądowymi „na czynienie sprawiedliwości” w skład nowogródzkiego sądu ziemskiego pod kapturem<sup>926</sup>.

Wśród „przyjaciół” Jana Hieronimowicza Chodkiewicza w latach 60–70. XVI w. byli również Hrehory Hryńkowicz Wołowicz<sup>927</sup>, kasztelan nowogródzki<sup>928</sup> (1566 – † 1586) i starosta słonimski<sup>929</sup> (1564–1575; 1582 – † 1586), jego syn Michał Hrehorowicz<sup>930</sup> († 13 XI 1582), który piastował urząd starosty słonimskiego<sup>931</sup> od 1575 do 1582 r.; starosta mielnicki (1566–1567) i łowczy litewski (1567–1574) Hrehory Bogdanowicz Wołowicz<sup>932</sup>; rotmistrz i starosta rohaczewski Hrehory Baka<sup>933</sup>; leśniczy słonimski w latach 1576–1600 książę Iwan Iwanowicz Połubiński<sup>934</sup> i jego syn książę Aleksander Iwanowicz Połubiński<sup>935</sup>, Mikołaj Łodziata<sup>936</sup>, Janusz Olędzki<sup>937</sup> i inni.

Od lat 70. XVI w. klientami Jana Hieronimowicza Chodkiewicza spośród zamożnej i średniej szlachty powiatu nowogródzkiego byli także chorążyci i chorążyc nowogródzki Ilia Iwanowicz Charytonowicz Obryński<sup>938</sup>, Iwan Fiedorowicz Baka<sup>939</sup> i

<sup>923</sup> UWKL, t. III, nr 1015, s. 224.

<sup>924</sup> Lulewicz 2005; Radaman 2014/1, s. 269.

<sup>925</sup> Radaman, Januškiewič 2014, s. 352; Radaman 2014/1, s. 269.

<sup>926</sup> MNK VIII, nr 743/2, s. 46–46; Lulewicz 2005; Radaman 2004/2, s. 135; Radaman 2014/1, s. 269.

<sup>927</sup> Lulewicz 2005; Lulewicz 2002, s. 87, 91, 96, 111, 182, 217, 224, 247, 257, 275, 287, 289; Radaman 2014/1, s. 269–270.

<sup>928</sup> UWKL, t. VI, nr 206, s. 111.

<sup>929</sup> UWKL, t. VI, nr 1462, nr 1464, s. 296.

<sup>930</sup> Lulewicz 2005; Radaman 2014/1, s. 270.

<sup>931</sup> UWKL, t. VI, nr 1463, nr 1464, s. 296.

<sup>932</sup> U VIII, *Urzednicy podlascy XIV–XVIII. Spisy*, oprac. E. Dubas-Urwanowicz, W. Jarmolik, M. Kulecki, J. Urwanowicz, Kórnik 1994, nr 1038, s. 123, 196–197; Lulewicz 2005; Radaman 2014/1, s. 270. Klientami wojskowymi łowczego litewskiego starosty mścibohowskiego Hrehorego Bohdanowicza Wołowicza byli szlachcice powiatu wołkowyskiego Hriszko Siemiczow ze Stokow, Ławryn Pawłowicz ze Stoków i Martin Wojnikowicz (RIB XXXIII, kol. 869, 872).

<sup>933</sup> Lulewicz 2005; Lulewicz 2002, s. 165; Radaman 2014/1, s. 270.

<sup>934</sup> UWKL, t. VI, nr 1088; ML 56, k. 45–46; ML 58, k. 3–v; ML 63, k. 4v–5v; Lulewicz 2005; Radaman 2014/1, s. 270.

<sup>935</sup> UWKL, t. VI, nr 207, s. 112; RIB XXXIII, kol. 474; Lulewicz 2002, s. 165, przypis 145; Lulewicz 2005; Lulewicz 2002, s. 165; Radaman 2014/1, s. 270.

<sup>936</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 695 (o niewoli moskiewskiej i zubożeniu); Lulewicz 2005; Radaman 2014/1, s. 270.

<sup>937</sup> Lulewicz 2005; Radaman 2014/1, s. 270.

<sup>938</sup> Radaman 2006/1, s. 201–207; Radaman 2012/1, s. 53–55; Radaman 2014/1, s. 270.

<sup>939</sup> Lulewicz 2002, s. 262; Radaman 2014/1, s. 270. Później klient księcia Jurja Słuckiego i Krzysztofa Radziwiłła (Radaman 2014/1, s. 270–271; Skepjan 2013, s. 95, 99, 130).

Jan Maciejewicz (Matysowicz) Kuncewicz<sup>940</sup>, który po śmierci patrona 2 IV 1581 r. zostanie mianowany przez monarchę na stanowisko podkomorzego nowogródzkiego<sup>941</sup> († pod koniec 1590 r.). Do najważniejszych „kredytorów” Jana Hieronimowicza Chodkiewicza, którzy pożyczali mu gotówkę pod zastaw majątków, w latach 70. XVI w. należeli: wojski nowogródzki Aleksander Bryndza Nacki<sup>942</sup>, a także dworzanin hospodarski Zygmunta II Augusta Bohusz Aleksiejewicz Owsiany (Owsianik), sędzia nowogródzkiego sądu ziemskiego pod kapturem w latach 1573–1574 i podkomorzy nowogródzki w latach 1576–1581<sup>943</sup>.

Po 1572 r. współpracował politycznie z Janem Hieronimowiczem Chodkiewiczem także nowogródzki sędzia ziemski ewangelik Malcher Snowski Grawż<sup>944</sup>, jeden z najbardziej aktywnych parlamentarzystów Wielkiego Księstwa Litewskiego (poseł na sejm lubelski 1569 r.<sup>945</sup> z powiatu nowogródzkiego i na sejm warszawski 1570 r. z województwa wileńskiego<sup>946</sup>).

Fiodor Michajłowicz Jewłaszewski, też ewangelik, późniejszy podsędek ziemski nowogródzki (1592–1619), po 10 IV 1572 r. (gdy Zygmunt II August zamienił Lachowicze na Świsłocz) stał się nie tylko klientem wojskowym, ale i bezpośrednim ziemianinem Jana Hieronimowicza Chodkiewicza<sup>947</sup>, później – Aleksandra i Jana Karola

<sup>940</sup> RIB XXXIII, kol. 512; Radaman 2014/1, s. 271.

<sup>941</sup> UWKL, t. VI, nr 498, s. 155; Radaman 2014/1, s. 271.

<sup>942</sup> Ok. 1552 r. – klient Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”, dworzanin pokojowy (1553–1559), królowej Katarzyny Habsburżanki, dzierżawca puński, wojski nowogródzki (1566–1589) (UWKL, t. VI, nr 891, s. 217; Lulewicz 2005; A. Marchwińska, *Królewskie dwory żon Zygmunta Augusta: Organizacje i składy osobowe*, Toruń 2008, s. 217; Radaman 2013/1, s. 171–172; Radaman 2014/1, s. 273; Jerusalmiskij 2018, s. 320).

<sup>943</sup> MNK VIII, rkps. 743/2, s. 23–25; Lulewicz 2005; Lulewicz 2002, s. 276; Radaman 2014/1, s. 273–275; UWKL, t. VI, nr 497, s. 155.

<sup>944</sup> PSB, t. XXXIX, s. 408–410; Radaman 2010, s. 79, 91, 97–98, 101; Radaman 2014/1, s. 275–279; Radaman 2014/2, s. 289–291; Radaman, Januškiewicz 2014, s. 347, 362, 369. A na kasztelana witebskiego zapewne jesienią 1579 (był 4 XII t.r.) (AR, dz. V, nr 14711, s. 4; PSB, t. XXXIX, s. 409), ale jeszcze 5 XII 1579 (BUW, rkps. 317, k. 1) i [16] III 1580 tytułowany jednocześnie sędzią ziemskim nowogródzkim (ML 65, k. 4v; Łappo 1911, aneks, s. 127; Radaman 1999, s. 111; UWKL, t. VI, nr 649). Marszałek Trybunału Głównego WKsL w latach 1582 i 1583 (DTG WKL 1582–1696, s. 61–64).

<sup>945</sup> *Akta unii Polski z Litwą*, nr 149, s. 349, 355; PSB, t. XXXIX, s. 408–410; Padalinski 2017, s. 78–79, 162, 165, 167–168, 170–173, 176, 178–180, 182, 185, 188, 194, 196, 205.

<sup>946</sup> ASK 1 Rachunki Królewskie, nr 229, k. 33; nr 230, k. 36; BKór., sygn. 11608 [S. Bodniak, Wykaz posłów sejmowych dawnej Rzeczypospolitej], s. 177; Kolankowski 1928, s. 135; Jaworski 2020, s. 17. Zob. też: H. Lulewicz, *Najstarsza znana instrukcja sejmikowa z Wielkiego Księstwa Litewskiego: sejmik wileński przed sejmem warszawskim 1570 roku*, w: *Studia historyczno-prawne: prace dedykowane prof. J. Seredyce w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, red. J. Dorobisz, W. Kaczorowski, Opole 2004, s. 171–180.

<sup>947</sup> APR, sygn. 400, s. 9–10, 28, 30; Lulewicz 2005; Radaman 2014/1, s. 271–272. Michał Spiridonow uważał, że Fiodor Jewłaszewski służył Janowi Hieronimowiczowi Chodkiewiczowi już w 1567 r. pod

Chodkiewiczów<sup>948</sup> i jednocześnie od 1572 roku był powiązany z Mikołajem Krzysztofem Radziwiłłem „Sierotką”<sup>949</sup>. Jego syn Jarosz, pisarz i sędzia ziemski nowogródzki jak i ojciec był ziemianinem, klientem i przyjacielem Aleksandra i Jana Karola Chodkiewiczów<sup>950</sup>. Oprócz wymienionych klientów z powiatu nowogródzkiego, Janowi

---

imieniem Fiodora Michajłowicza, jednakże wystawiał podczas spisu wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego 1567 r. konnego do nowogródzkiej chorągwi powiatowej z części majątku Niańkowo, który znajdował się pod jurysdykcją powiatu nowogródzkiego (RIB XXXIII, kol. 816; Spirydonow 1989, s. 36). Ziemia Serkowszczyzna i Jewłaszowicze w włości lachowickiej w tym czasie należały do jego ojca – popa cerkwi lachowickiej św. Jurego Michała Leonowicza (Spirydonau 1989, s. 36, 62–63). W roku 1572 r. Fiodor Jewłaszewski posiadał dwór Jewłaszowo (Jewłaszowicze, Jewłaszewo), gdzie było 20 włók ziemi, część wsi Mysłoboż (Mysłabaż, Mysłoboje), gdzie należało do niego 6 włók z 8 poddanymi, a także inne ziemie. W tym roku (15 czerwca) hrabia na Szklowie i Myszy Jan Hieronimowicz Chodkiewicz pożyczył od Jewłaszewskiego 800 kop groszy i potwierdził mu jako ziemianinowi wasalowi prawo do dożywotniego władania majątkiem Jewłaszowo i jeszcze włóką ziemi w Kamionce w charakterze zastawu z warunkiem pełnienia służby wojskowej dwoma końmi w składzie chorągwi lachowickiej patrona (APR, sygn. 400, s. 30). 18 grudnia 1576 r. Jan Hieronimowicz pożyczył od Jewłaszewskiego jeszcze 2 tys. kop gr. litewskich pod zastaw Jewłaszowa (APR, sygn. 400, s. 21–22), a 6 września 1578 r. przekazał mostowniczemu pińskiemu 2 włoki ziemi pod zastaw 200 kop gr., odłączając je od Kamionki i przyłączając do Jewłaszowa (APR, sygn. 400, s. 45). Ze swoim sąsiadem Michałem Zwierowem (AGAD, Archiwum Roskie, III, 674, s. 45) Jewłaszewski miał spór o włoki w majątku Mysłoboż, które mógł wykupić dopiero po śmierci tego ostatniego. Zob. też Żojdź 2019, s. 60).

21 grudnia 1579 roku Jewłaszewski miał proces w sądzie zadwornym Stefana Batorego o zaginę szlachectwa z mostowniczym kijowskim Stepanem Packiewiczem, który wygrał (Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: кн. № 272 (1576–1579 гг.): кніга судовых спраў № 58 (копія канца XVI ст.), падрыхтаваў А. Мяцельскі, Мінск 2015, nr145, s. 335–337).

<sup>948</sup> 14 października 1579 r. zastawy męża zatwierdziła wdowa Jana Hieronimowicza Krystyna z Zborowskich Chodkiewiczowa. Ona też zwolniła Jewłaszewskiego od wszelkich powinności i od podległości innym sądom, oprócz lachowickiego sądu zamkowego (APR, sygn. 400, s. 49–50). 1 V 1586 r. Jewłaszewski nabył majątek Skubiatowszczyzna (obecnie w. Hasłowszczyzna) („*Soznańje pana Stanisława Gosławskiego prodańja ołčiznogo imieńja Skubiatovskogo panu Fiodoru Michajłowiczu Jewłašovskomu, mostovničomu novhorodskomu i pinskomu*”, aktykacja 6 V 1586 r., ML 278, k. 65v–66v), którego właściciel Stanisław Gosławski 16 VIII 1567 r. otrzymał przywilej o zwolnieniu wymienionego majątku spod jurysdykcji urzędu lachowickiego (ML 39, k. 279v–281; ML 48, k. 137v–138v; ML 50, k. 167–v; Spirydonau 1989, s. 36; Jerusalmiskij 2018, s. 214). 2 stycznia i 10 września 1589 r. hrabia na Szklowie i Myszy Aleksander Chodkiewicz uznał w Lachowiczach wszystkie przywileje nadane Jewłaszewskiemu przez jego ojca i matkę. 4 lutego 1589 uznał to Zygmunt III Waza. 8 października 1590 r. zrobili to Aleksandr i Jan Karol (AGAD, Archiwum Roskie, III, 674, s. 47–50, 51–53, 57–58; APR, sygn. 400, s. 61–63). Mostowniczy piński i serwecki, a później także mostowniczy nowogródzki i piński (1589 r.) kilka miesięcy po nominacji otrzymał od Aleksandra i Jana Karola Chodkiewiczów za wierną służbę Janowi Hieronimowiczowi Chodkiewiczowi i jego żonie dwór Jewłaszowo, majątki Mysłoboż i Kamionkę pod zastaw 1800 kop groszy. W przeciwieństwie do poprzednich przywilejów, Jewłaszewski otrzymał zwolnienie od służby konnej z tych majątków (AGAD, Archiwum Roskie, III, 674, s. 47–50, 51–53). Jako ziemianin hrabiego na Szklowie i Myszy Aleksandra Janowicza Chodkiewicza, a także hrabiego na Bychowie ze Szklowa i Myszy Jana Karola Chodkiewicza, Jewłaszewski do końca życia pozostawał w zależności wasalnej od nich na prawie lennym. Jak zaznaczali jego patroni później, „vžo majuči leta podstarajye i zdorowie niesposobnoje, służiti odnak domu našomu nie pieriestavajet”. Ponieważ jego majątki Skubiatowszczyzna (od 1 V 1586) i Niańkowo (RIB XXXIII, kol. 816, 30 IX 1567) znajdowały się pod jurysdykcją powiatu nowogródzkiego, miał prawo do udziału w sejmikach nowogródzkich i mógł pretendować do urzędów ziemskich. (Spirydonau 1989, s. 36–37, 62–63).

<sup>949</sup> Kempa 2003, s. 217–218; Żojdź 2019, s. 59.

<sup>950</sup> Klient hrabiego na Szklowie i Myszy wojewody trockiego Aleksandra Janowicza Chodkiewicza. Otrzymał od niego Dobromyśl. Wojskowy klient Jana Karola Chodkiewicza (Żojdź 2019, s. 297–298).

Hieronimowiczowi Chodkiewiczowi służyli jako klienci wojskowe podkomorzy miński Stanisław Sołłohub<sup>951</sup>, syn pana Mikołaja Skindera<sup>952</sup> (powiat wołkowyski) i Bohdan Mikołajewicz Kot<sup>953</sup> (powiat słonimski). Łącznie, według popisu wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1567 roku, Jan Hieronimowicz Chodkiewicz był zobowiązany wystawić ze swoich majątków na służbę ziemską 360 uzbrojonych jeźdźców i 240 drabów<sup>954</sup>.

Z wojewodą nowogrodzkim Pawłem Sapiehą znajdowali się w pewnych przyjacielskich bądź klientalnych stosunkach jego namiestnicy i urzędnicy sądu grodzkiego nowogrodzkiego: podwojewodzi i horodniczy Siemion (Bochorowicz) Prokopowicz Skrypkowski (Skripkowski, Skrzypkowski) [Mokrzecki ze Skrzypek na Podlasiu] (wsp. 30 V 1559 – 30 VIII 1566)<sup>955</sup>; podwojewodzi Andrzej Czerniewski (Andriej Černievskij) (wsp. 23 XI 1570 – 28 X 1571)<sup>956</sup>; podwojewodzi Mikołaj Iwanowicz Hryniewicki (Grinievickij) (praw.) (wsp. 22 VI 1571 – 16 V 1572)<sup>957</sup>, podwojewodzi Łukasz Markowicz Buyno (wsp. 17 IX 1572 – 1 III 1579)<sup>958</sup> († 1592, kat.); sędzia grodzki Sasin Andrejewicz Bielikowicz (wsp. 27 IV 1563 – 30 IX 1567)<sup>959</sup>; sędzia grodzki Andrzej Zacharewicz Tryzna (praw.) (wsp. 5 I 1569 – 1 III 1579)<sup>960</sup>; pisarz grodzki Fiedor Bułycz (klient wojskowy i służebnik wojewody) (wsp. 27 IV 1563 – 16 IV 1570)<sup>961</sup>, pisarz grodzki Paweł Jakubowicz (Jakowlewicz, Jakowowicz) Uniechowski (Unichowski) (praw.) (15 I 1515 – 26 XII 1593) (wsp. 23 XI

---

Ewangelik. Pisarz ziemski nowogrodzki (1605–1613), sędzia ziemski nowogrodzki (E 1 V 1613, N 24 V 1613 – † 27 III 1619). T 16 III 1619 (Vilimas 2008, s. 30–39, † 27 III 1619; pogrzeb 23 V 1619 (J. Zygmunt, *Śmierć chrześcijańska: na pogrzeb Jego Mości Pana Jarosza Jewłaszewskiego, sędziego ziemskiego nowogrodzkiego, zmarłego w Panu Christusie, dnia 27 marca, odprawowany dnia 23 maja roku Pańskiego 1619*, Lubcza 1619; UWKL, t. VI, nr 424, 652). Liedke 2004, s. 173–174, 192, 193, 233.

<sup>951</sup> Stanisław Sołłohub posiadał w powiecie wołkowyskim majątki Iwieńiec, Kosicze, Dziakowszczyzna i Siedzielniki (AR, dz. VII, nr 83, s. 80–81; RIB XXXIII, kol. 488–489; Radaman 2014/1, s. 261). Łukasz i Jan Sołłohubowie służyli w tym samym czasie wojewodzie trockiemu Stefanowi Zbarażskiemu (AR, dz. VII, nr 83, s. 81, 83; RIB XXXIII, kol. 489–490).

<sup>952</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 84–85; RIB XXXIII, kol. 492; Radaman 2014/1, s. 260.

<sup>953</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 713; RIB XXXIII, kol. 849.

<sup>954</sup> RIB XXXIII, kol. 444–445; Lulewicz 2005, s. 7; Radaman 2014/1, s. 261.

<sup>955</sup> Radaman 2010, s. 57; Radaman 2014/1, s. 266; UWKL, t. VI, nr 185, 579.

<sup>956</sup> UWKL, t. VI, nr 581.

<sup>957</sup> Radaman 2014/1, s. 266; UWKL, t. VI, nr 582.

<sup>958</sup> Radaman 2014/1, s. 266; UWKL, t. VI, nr 583.

<sup>959</sup> Radaman 2014/1, s. 266; UWKL, t. VI, nr 614.

<sup>960</sup> Z lat 70-ch w. XVI jednocześnie przyjaciół i klient kniazia słuckiego i kopylskiego Jurija (Jerzego) II Olelkowicza. R z urzędu sędziego grodzkiego z powodu złego stanu zdrowia. † między 13 IX a 21 XI 1586 (Radaman 2014/1, s. 267; UWKL, t. VI, nr 615; PSB, t. LV, s. 332).

<sup>961</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 654; UWKL, t. VI, nr 388, s. 138; Radaman 2014/1, s. 266–267.

1570 – 10 VIII 1577)<sup>962</sup> i pisarz grodzki Jarosz Bykowski (wsp. 3 XI 1578 – 1 III 1579)<sup>963</sup>. W sprawowaniu władzy staremu wojewodzie pomagali również jego synowie, którzy mieli własnych klientów w powiecie nowogrodzkim<sup>964</sup>. Tak wśród klientów wojskowych podkomorzego bielskiego Bohdana Pawłowicza Sapiehy, popis wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1567 r. wymienia szlachciców nowogrodzkich Andrzeja Rajeckiego i Wasyla Jenicza, a wśród klientów marszałka hospodarskiego powiatu bielskiego Mikołaja Pawłowicza Sapiehy znaleźli się Stanisław Suszcz i Adam Zgliczowski<sup>965</sup>. Do tego należy dodać, że co najmniej w okresie od 14 marca 1567 r. do 16 kwietnia 1570 r. funkcje namiestnika (podwojewodzkiego) zostały oficjalnie przekazane Mikołajowi Pawłowiczowi Sapiezie<sup>966</sup>, którego niemal zawsze zastępowali ponamieśnicy Iwan Bohufał<sup>967</sup> i Timofiej (Tymoteusz) Kazarzin<sup>968</sup>.

Pierwsze dane o klienteli wojskowej zięcia wojewody nowogrodzkiego Pawła Iwanowicza Sapiehy Ostafiego Wołłowicza w powiecie nowogrodzkim podaje popis wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1565 r. Tak, w składzie chorągwi Wołłowicza stanął do popisu jego służebnik, szlachcic nowogrodzki Andrzej Rajecki, który zamiast siebie do chorągwi powiatowej wysłał swojego sługę. Później, w 1567 r. Andrzej Rajecki wspominany jest już jako klient wojskowy szwagra Ostafiego Wołłowicza — Bohdana Sapiehy (brata żony Wołłowicza Teodory Pawłówny, który zmarł w 1580 r.)<sup>969</sup>. Klientami wojskowymi Ostafiego Wołłowicza w powiecie nowogrodzkim w tym czasie byli: Iwan Iwanowicz Baka (starszy)<sup>970</sup>, Ostafiej Zubkowicz<sup>971</sup>, Wasyl Tumiński z Puzowskich<sup>972</sup> i Fiodor Bohdanowicz Juraha († 12 VI 1572)<sup>973</sup> ze swoim klientem, również ze szlachty nowogrodzkiej, Kmitą Mitkiewiczem<sup>974</sup>. Urzędnikiem homelskim

<sup>962</sup> UWKL, t. VI, nr 389, s. 138; Radaman 2014/1, s. 267.

<sup>963</sup> UWKL, t. VI, nr 390, s. 138; Radaman 2014/1, s. 267.

<sup>964</sup> Radaman 2014/1, s. 267, 269.

<sup>965</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 681, 691; Radaman 2014/1, s. 267.

<sup>966</sup> UWKL, t. VI, nr 580, s. 169. Został 20 VI 1570 surogatorem starostwa brzeskiego (PSB, t. XXXV, s. 116).

<sup>967</sup> Wsp. 14 III 1567 (AR, dz. XXIII, t. 140, plik 3, s. 18).

<sup>968</sup> Wsp. 11 VII 1569 (AR, dz. XXIII, t. 147, plik 16, s. 143); 19 IX 1569 (AR, dz. XXIII, t. 90, plik 2, s. 51); 21 IX 1569 (AR, dz. XXIII, t. 90, plik 2, s. 55); 5 II 1570 (AR, dz. XXIII, t. 51, plik 1, s. 106); 16 IV 1570 (AR, dz. XXIII, t. 68, plik 1, s. 60).

<sup>969</sup> Radaman 2014/1 s. 261; Radaman 2014/2, s. 285.

<sup>970</sup> Radaman 2014/1 s. 261; Radaman 2014/2, s. 285.

<sup>971</sup> Radaman 2014/1 s. 259, 261; Radaman 2014/2, s. 285, 287.

<sup>972</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 691; Radaman 2014/1 s. 261; Radaman 2014/2, s. 285, 287–288.

<sup>973</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 672; Radaman 2014/1 s. 261; Radaman 2014/2, s. 285–287.

<sup>974</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 680; Radaman 2014/1 s. 261; Radaman 2014/2, s. 285.

Wołłowicza był zapewne chorąży nowogródzki w latach 1570–1574 Paweł Podarewski<sup>975</sup>. W późniejszym czasie podkanclerzy i kanclerz Wielkiego Księstwa Litewskiego mógł wpływać na sytuację w powiecie nowogródzkim przez swoich przyjaciół, którymi byli sędzia ziemski nowogródzki (później — kasztelan witebski) Malcher Snowski Grawż<sup>976</sup> i podkomorzy nowogródzki (później — pisarz wielki litewski) Andrzej Iwanowicz Charytonowicz [Obryński]<sup>977</sup>. W powiecie słonimskim województwa nowogródzkiego przyjacielem Ostafiego Bohdanowicza Wołłowicza był dworzanin JKM kasztelan smoleński Hrehory Hrehorowicz Tryzna (prawosławny), który z protekcji kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego 29 czerwca 1583 r. otrzymał urząd podkomorzego słonimskiego<sup>978</sup> i piastował go do awansu na urząd marszałka słonimskiego 18 maja 1607 r.<sup>979</sup>. W powiecie wołkowyskim przyjacielem kasztelana wileńskiego był chorąży wołkowyski, zaufany klient Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” ewangelik Stanisław Hieronimowicz Puksza Klausgiełowicz, nominowany na ten urząd w czerwcu 1578 r. po śmierci ojca i za zalecaniem podkanclerza litewskiego Ostafiego Wołłowicza<sup>980</sup>.

Wśród przyjaciół i klientów birzańskich Radziwiłłów (Mikołaja Radziwiłła „Rudego”, Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” i jego synów Mikołaja i Krzysztofa) w drugiej połowie XVI – pierwszej połowie XVII w. badacze wymieniają takie rody, historycznie związane z Nowogródczyną, jak rodziny Tryznów, Dziewałtowskich, Świderskich, Kamińskich, Frąckiewiczów-Radzimińskich, Kiersnowskich, Rudominów Dusiackich i Chreptowiczów<sup>981</sup>. Do tego w roku 1567 Mikołajowi Radziwiłłowi

<sup>975</sup> Radaman 2014/2, s. 289.

<sup>976</sup> Radaman 2014/2, s. 289–291; Radaman 2014/1, s. 275–279; Radaman 2010, s. 79, 91, 97–98; PSB, t. XXXIX, s. 408–410.

<sup>977</sup> Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: кн. № 272 (1576–1579 гг.): кніга судовых спраў № 58 (копія канца XVI ст.), падрыхтаваў А. Мяцельскі, Мінск 2015, nr 89, s. 221; Radaman 2014/2, s. 291–296; Padalinski 2017, s. 78–79, 162, 165, 167–168, 170–173, 176, 178–180, 182, 185, 188, 194, 196, 205. V.: ML 41, k. 385v–387, 2 VII 1564; Instrukcja nowogródzka 1587, wyd. A. Radaman (2003), s. 167; Radaman 2012/1, s. 55–59; Radaman 2014/1, s. 288; Radaman 2014/2, s. 291–296; Zakrzewski 2013, s. 66. A na pisarstwo wielkie litewskie 5 V 1574 (U XI, nr 955, s. 129).

<sup>978</sup> AMCh., nr 1089, k. 1–4v, or., 5-v, or.; UWKL, t. VI, nr 1252, s. 267.

<sup>979</sup> UWKL, t. VI, nr 1111, s. 248. Po awansie na marszałkowstwo nadal występuje w aktach jako podkomorzy – jeszcze 15 XI 1607 (NGABM, f. 1848, inw. 1, nr 1, k. 110–111) i 4 II 1608 (tamże, F. 1737, nr 189, k. 9; UWKL, t. VI, nr 1252, s. 267; Ptaszycki 1888, s. 535–536).

<sup>980</sup> UWKL, t. VI, nr 1573, s. 313. Zob. też: Łabędź 2025, s. 251, 281, 388, 402, 408–409.

<sup>981</sup> R. Ragauskienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515–1584 m.)*, Vilnius 2002, s. 134, 135, 230, 403; Augustyniak 2001, s. 122; Augustyniak 2004, s. 63, 79, 199, 227, 253 i in.; U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa II Radziwiłła*, OiR, t. 38, 1994, s. 63–77; eadem, *Specyfika patronatu magnackiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku: problemy*

„Rudemu” służyli jako klienci wojskowe też szlachcice powiatu słonimskiego: Mikołaj Pawłowicz Jundziłł<sup>982</sup>, Wasilej Michajłowicz Mieleszko<sup>983</sup>, Wasilej Olechnowicz Mieleszko<sup>984</sup>, Wojciech Czyż<sup>985</sup>, Marcin Skrobot<sup>986</sup>, Stanisław i Michał Bohdanowicze Stoiderewo<sup>987</sup> jako i szlachcic wołkowyski Maciej Ostrowski<sup>988</sup>.

Po śmierci Jerzego Słuckiego w latach 1580–1581 Andrzej Zachariaszewicz Tryzna występuje w źródłach historycznych jako służebnik Krzysztofa Radziwiłła. Żona Tryzny Zofia z Kopciów była ochmistrzynią na dworze wdowy księcia słuckiego Katarzyny z Tęczyńskich, gdy ta przeprowadziła się ze Słucka do Turca latem 1581 r. i przyczyniła się do zawarcia małżeństwa Tęczyńskiej i Krzysztofa Radziwiłła. Syn Andrzeja i Zofii Aleksander Tryzna również służył Krzysztofowi Radziwiłłowi, gdy w latach 1596–1597 towarzyszył w zagranicznej podróży jego synowi Januszowi. Przyjacielem Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” był także Jan Tryzna<sup>989</sup>.

Podkomorzy nowogródzki Adam Chreptowicz (N 18 VIII 1590 – R przed 1600 r.) był związany z Krzysztofem Radziwiłłem „Piorunem” i jego synem Krzysztofem, był w stosunkach powinowactwa z Fiodorem Tyszkiewiczem, przy tym korespondował także z Janem Karolem Chodkiewiczem. Jeden z najbardziej wpływowych w powiecie panów przedstawicieli zamożnej szlachty wyznania prawosławnego zmuszony był jednak opuścić urząd po procesie sądowym w sądzie zadwornym hospodarskim, który zakończył się zmianą granicy powiatu nowogródzkiego z pińskim<sup>990</sup>. Jego syn Jerzy w latach 1608–1608 był klientem wojskowym [Mikołaja Janowicza?] Hlebowicza (szwagra Adama Chreptowicza), a w roku 1615 służył hetmanowi polnemu Krzysztofowi Radziwiłłowi<sup>991</sup>.

---

*badawcze*, KH, R. 109, 2002, z. 1, s. 97–110; eadem, *Znaczenie więzów krwi w systemach nieformalnych w Rzeczypospolitej pierwszej połowy XVII wieku na przykładzie klienteli Radziwiłłów birżańskich*, w: *Kultura staropolska – kultura europejska: prace ofiarowane J. Tazbirowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. S. Bylina [i in.], Warszawa 1997, s. 205–210; H. Wisner, *Kilka uwag o stronnictwie wojewody wileńskiego Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)*, ZH, t. 62, 1997, z. 4, s. 29–43; Radaman 2014/1, s. 279.

<sup>982</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 90; RIB XXXIII, kol. 496.

<sup>983</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 709; RIB XXXIII, kol. 846–847.

<sup>984</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 709; RIB XXXIII, kol. 847.

<sup>985</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 710; RIB XXXIII, kol. 847.

<sup>986</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 708; RIB XXXIII, kol. 846.

<sup>987</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 712; RIB XXXIII, kol. 849.

<sup>988</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 722; RIB XXXIII, kol. 856.

<sup>989</sup> BRacz., rkps. 4152, s. 12.

<sup>990</sup> Radaman 2007, s. 73–89. Kronika rodzinna Adama Chreptowicza, BCzart., rkps 860, s. 89–103.

<sup>991</sup> BCzart., rkps 860, s. 95 (w źródle – Jan Hlebowicz), 99.

Klientami czy przyjaciółmi wojewody nowogródzkiego ewangelika Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła (N 18 X 1579 – † 18 XII 1589)<sup>992</sup> byli też z jego nominacji namiestnicy nowogródzcy: ewangelik Mikołaj Hlebowicz Jeśman<sup>993</sup> (wzm. 16 I 1580 – 20 VII 1589) i Ławryn Marcinowicz Songin<sup>994</sup> (wzm. 3 XI 1589); sędziowie grodzcy nowogródzcy: Tymoteusz Kuźmicz Hołownia<sup>995</sup> (wzm. 6 II 1580 – 3 II 1582) i Bartosz Stanisławowicz Bruchan (Bruchański, Brzuchański) na Hłusku<sup>996</sup> (wzm. 24 IX 1582 – 20 VII 1589)<sup>997</sup>, a także pisarz grodzki Aleksander Ostafjewicz Połoński<sup>998</sup> (wzm. 16 I 1580 – 3 VI 1587 – [18 XII 1589 – 1590]). Aleksander Janowicz Tryzna wspominany jest w czerwcu 1600 r. jako sługa kasztelana trockiego i starosty mozyrskiego ewangelika Jerzego Mikołajewicza Radziwiłła<sup>999</sup>.

Jak odnotowuje Tomasz Kempa, marszałek nadworny, a później najwyższy marszałek Wielkiego Księstwa Litewskiego Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” skupiał wokół siebie niemal wyłącznie katolików, mimo że wśród jego klientów można znaleźć także protestantów (najczęściej spośród starych klientów jego ojca Mikołaja Radziwiłła „Czarnego” i stryja Mikołaja Radziwiłła „Rudego”)<sup>1000</sup>. Na przykład, protestantami niewątpliwie byli Enoch i Hektor Kawieczynscy (Kawęczyńscy), Hieronim Makowiecki, a także Fiodor Jewłaszewski, który długo służył „Sierotce” jako pełnomocnik w sprawach sądowych czy prokurator<sup>1001</sup>.

Należy zaznaczyć, że dawny klient (od 1551 r.) i sekretarz Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”, namiestnik korelicki (1565 r.), klecki (1566–1571) i nieświeski (1571–1583) Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, sekretarz królewski (N 20 III 1574) i marszałek hospodarski (1579–1583) Hieronim Makowiecki, przeszedł na katolicyzm pod koniec życia, o czym świadczy jego testament sporządzony 20 września 1583 r. w dniu śmierci tego wybitnego urzędnika i dyplomaty w Naczu, w którym polecił pochować się „w kościele nackim albo w kościele nieświeskim”. W tym samym dokumencie starszym

<sup>992</sup> UWKL, t. VI, nr 872, s. 213.

<sup>993</sup> UWKL, t. VI, nr 584, s. 169; Radaman 2014/1, s. 279.

<sup>994</sup> UWKL, t. VI, nr 585, s. 169.

<sup>995</sup> UWKL, t. VI, nr 616, s. 174; Radaman 2014/1, s. 279.

W roku 1567 klient wojskowy pisarza wielkiego litewskiego Jana Szymkowicza (AR, dz. VII, nr 83, s. 657).

<sup>996</sup> UWKL, t. VI, nr 617, s. 175; Radaman 2014/1, s. 279–280.

<sup>997</sup> Jewłaszewski, s. 116–119.

<sup>998</sup> UWKL, t. VI, nr 391, s. 138; Radaman 2014/1, s. 280.

<sup>999</sup> BRacz., rkps. 4152, s. 12.

<sup>1000</sup> Kempa 2000, s. 139.

<sup>1001</sup> Kempa, 2003, s. 193–221; Radaman 2014/1, s. 280.



sługą Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” nazwany został Balcer Jezierski, a kapłanem – ksiądz Prokop Zwanowski<sup>1002</sup>. W latach 90. XVI w. zaufaną osobą Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła został Iwan Iwanowicz Baka (młodszy) († 1613) – podstarosta upicki z nominacji starosty upickiego skarbnego litewskiego Iwana Siemionowicza Zareckiego w latach 1572–1584, sędzieja grodzki trocki (1591–1593) i namiestnik trocki (1593–1604) z nominacji „Sierotki”<sup>1003</sup>. Jednym z najbardziej zaufanych sług i klientów Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” był kawaler jerozolimski Andrzej Skorulski<sup>1004</sup>. Jak ustalił Tomasz Kempa, przedstawiciele niektórych rodzin szlacheckich, które specjalizowały się w pracy administracyjnej lub usługach prawnych dla Radziwiłłów (Kawieczynscy (Kawęczynscy), Mogilniccy (Mohylniccy) i inni) służyli jednocześnie zarówno birżańskiej, jak i nieświeskiej linii tego rodu magnackiego<sup>1005</sup>. Na przykład, Adam Mogilnicki był sługą Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” i kredytorem Janusza Radziwiłła<sup>1006</sup>. Paweł i Albrycht Kawieczynscy, a także Stanisław Mogilnicki byli wcześniej służebnikami (klientami) Jurja (Jerzego) Szczęsnowicza Illinicza, hrabiego na Mirze († 1569), który 25 sierpnia 1568 r. zapisał swój majątek (w tym Mir i Żuchowicze w województwie nowogrodzkim, Zelwę w powiecie wołkowyskim i inne) Mikołajowi Krzysztofowi Radziwiłłowi<sup>1007</sup>. Na przełomie XVI i XVII wieku dobre stosunki z Mikołajem Krzysztofem Radziwiłłem utrzymywali także chorąży nowogrodzki Jurij Jesifowicz (Jerzy Józefowicz)

---

<sup>1002</sup> J. Jasnowski, *Mikołaj „Czarny” Radziwiłł (1515–1565): kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński*, Warszawa 1939, s. 102, 124–125, 168–169, 377; PSB, t. XIX, z. 2, s. 223–224; Kempa 2003, s. 208–209; Radaman 2014/1, s. 280–281.

<sup>1003</sup> UWKL, t. II, nr 1030, 1079, 1401, 3735, s. 184, 189, 224, 501, 561; Radaman 2014/1, s. 281. W nowogrodzkim powiecie posiadał m. Skornoje (Radaman 2014/1, s. 281).

<sup>1004</sup> Andrzej Mikołajewicz Skorulski (1554 – † 1637), rycerz Grobu Świętego, poseł z sejmiku powiatu kowieńskiego na zjazd stanów WKL w Wilnie w roku 1617 i na sejmy walne 1621 r. i 1627 r., marszałek kowieński (N 26 XI 1627), pełnił służbę publiczną u Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, z którym wówczas zwiedził Krete, Cypr, Syrię, Egipt i Włochy. Z biegiem lat stał się jednym z najbardziej zaufanych sług „Sierotki”, po śmierci którego w roku 1616 przez następną dekadę pozostał namiestnikiem w Nieświeżu. † na początku 1637 r. i został pochowany w krypcie kościoła Bożego Ciała w Nieświeżu, początkowo pod kaplicą św. Andrzeja, potem trumnę ze szczątkami Skorulskiego przeniesiono do krypty w tej świątyni, która od początku jej powstania stanowiła nekropolię Radziwiłłów (UWKL, t. II, nr 2714; PSB, t. XXXVIII, s. 269–270; UWKL, t. II, nr 2714, s. 380; Kempa 2024, s. 33–73; А. Скеп’ян, *З гісторыі пахаванняў у касцёле Божага цела ў Нясвіжы*, „Гістарычна-археалагічны зборнік”, 2020, t. 35, s. 109–110).

<sup>1005</sup> Kempa 2000, s. 85, 221; Radaman 2014/1 s. 281.

<sup>1006</sup> Kempa 2000, s. 221; Radaman 2014/1 s. 281–282.

<sup>1007</sup> Kempa 2000, s. 221; Radaman 2014/1 s. 282.

Hołownia<sup>1008</sup> (N 16 VIII 1600 – † po 1624) (katolik w latach 20-ch)<sup>1009</sup> i podkomorzy nowogrodzki Dominik Andrejewicz Obryński<sup>1010</sup>, obaj pochodzący z rodzin protestanckich. W otrzymaniu królewskiej nominacji na urząd podkomorzego nowogrodzkiego w sierpniu roku 1600 Dominika Obryńskiego popierał nie tylko Mikołaj Krzysztof Radziwiłł, ale także kanclerz Wielkiego Księstwa Litewskiego Lew Iwanowicz Sapieha<sup>1011</sup>. Tomasz Kempa uważa go za katolika już w wieku XVI<sup>1012</sup>, jednak naszym zdaniem pojawienie się w dokumentach jego drugiego imienia (Chryzostom, Krzysztof) wskazuje na przejście z kalwinizmu na katolicyzm około 1619 roku<sup>1013</sup>. Po śmierci Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” († 1616), w latach 1618–1627 Dominik Chryzostom Obryński był podstarościm żmudzkiem z nominacji Hieronima (Jarosza) Wołłowicza<sup>1014</sup>.

Brat młodszy M.K. Radziwiłła „Sierotki” I ordynat klecki Albrycht Radziwiłł (1558 – † 13 VII 1592) (marszałek nadworny (N 15 X 1579 – 1 VI 1586) i marszałek najwyższy (N 1 VI 1586 – † 12 VII 1592)<sup>1015</sup> w obozie pod Połockiem 15 sierpnia 1579 r. nazywał swoimi przyjaciółmi<sup>1016</sup> podsędką nowogrodzkiego ewangelika Józefa Iwanowicza Hołownię<sup>1017</sup> i Fiodora Bohusza (Bohuszewicza), który 15 maja 1592 roku został mianowany na stanowisko wojskiego nowogrodzkiego „za zaleceniem” podkanclerzego Wielkiego Księstwa Litewskiego katolika Gabriela Wojny<sup>1018</sup>. Za wspólnego przyjaciela uważali kalwinistę Józefa Iwanowicza Hołownię wojewoda

<sup>1008</sup> Kempa 2000, s. 221; ML 86, k. 157v; BRacz. 79, nr 84, k. 148–149v: błędnie Jan Hołownia; UWKL, t. VI, nr 85; Radaman 2006/2, s. 74; Radaman 2010, s. 84.

<sup>1009</sup> Radaman 2006/2, s. 74; Radaman 2014/1 s. 282; UWKL, t. VI, nr 85, s. 93.

<sup>1010</sup> Dominik Obryński, ewangelik. Związany z Radziwiłłami zarówno birzańskimi, jak i nieświeskimi, a także z Lwem Iwanowiczem Sapiehą i Jaroszem Wołłowiczem (Radaman 2010, s. 62, 84, 100; Radaman 2014/1 s. 282–283; UWKL, t. VI, nr. 500, błędnie — 16 VIII 1601 (Kempa 2003, s. 200, przypis 33; Kempa 2000, s. 292).

<sup>1011</sup> N 16 VIII 1600 po R Adama Iwanowicza Chreptowicza za zaleceniem Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła i Lwa Sapiehy (ML 86, k. 158v–159; Racz. 79, k. 148; Radaman 2010, s. 84; Radaman 2014/1, s. 282; UWKL, t. VI, nr 500), błędnie — 16 VIII 1601 (Kempa, *Urzednicy i klienci*, s. 200, przypis 33; Kempa 2000, s. 292).

<sup>1012</sup> Kempa 2007, s. 361.

<sup>1013</sup> 30 V 1619 r. (BN PAU-PAN, rkps. 3415, k. 55–55v); 2 X 1621 (AR, dz. V, nr 10628, nr 2, s. 3–4). Zob. też Żojdź 2019, s. 341–342.

<sup>1014</sup> UWKL, t. III, nr 1020, s. 225; Radaman 2014/1 s. 283; Żojdź 2019, s. 341–342.

<sup>1015</sup> PSB, t. XXX, s. 135–140, 383–384; Leitsch 2009, t. 3, s. 1942–1944.

<sup>1016</sup> NGABM, f. 694, inw. 4, nr 901, k. 31-v; Radaman 2014/1 s. 284.

<sup>1017</sup> Pisarz ziemski (E [XI 1564 – I 1565], N 30 IV 1565 – 1567), podsędek (N X/XI 1567 – 1580), sędzia ziemski nowogrodzki (N 26 III 1580 – † a. 9 VII 1598). Radaman 2006/2, s. 72–74; Radaman 2010, s. 79–81, 95, 98, 101; Radaman 2014/1 s. 283; UWKL, t. VI, nr 420, 515, 650, s. 143, 159–160, 180.

<sup>1018</sup> UWKL, t. VI, nr 893, s. 217.

wileński i hetman polny ewangelik Krzysztof Radziwiłł<sup>1019</sup>, biskup wileński kardynał Jerzy Radziwiłł<sup>1020</sup> i marszałek wielki litewski Albrycht Radziwiłł (katolik)<sup>1021</sup>.

Podskarbi ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, a później wojewoda nowogródzki w latach 1590–1618 Fiodor (Teodor) Skumin Tyszkiewicz (prawosławny, później unita), który przedtem znajdował się pod wpływem przedstawicieli birżańskiej linii Radziwiłłów, później zbliża się do pozycji Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” i Lwa Sapiehy. Za klientów czy przyjaciół Teodora Skumina-Tyszkiewicza można uznać jego namiestników (podwojewodzych): dworzanina JKM Bartosza Stanisławowicza Bruchańskiego (Brzuchańskiego) na Hłusku<sup>1022</sup> (wzm. 5 VII 1590 – 17 VIII 1592), wspomnianego wyżej wojskiego nowogródzkiego Fiodora Bohusza (praw.)<sup>1023</sup> (wzm. 26 VIII 1593 – 4 III 1600), Filona Zubka<sup>1024</sup> (wzm. 18 XII 1600 – 15 V 1605), Jana Kasperowicza Kiersnowskiego (kat.)<sup>1025</sup> (wzm. 31 X 1614 – 27 VI 1618); sędziego grodzkiego<sup>1026</sup> (wzm. 1 V 1592 – A 8 VIII 1605) i podwojewodę<sup>1027</sup> (N 8 VIII 1605 – wzm. 19 VIII 1614) Bieniasza (Benedykta) Żdanowicza Krywca (Krzywca) (\*14 III 1548, praw./unita? a/l. 1597), sędziów grodzkich: Józefa Andrejewicza Hołuba<sup>1028</sup> (wzm. 14 VI 1596 – 10 XI 1596, ponownie wzm. 14 I 1606 – 16 X 1613), Bułdyzara Zmijewskiego<sup>1029</sup> (wzm. 9 I 1614 – 6 VI 1616) i Adama Fiedorowicza Sowicza Korsaka<sup>1030</sup> (wzm. 6 IX 1617 – 10 I 1618), a także pisarzy grodzkich: Krzysztofa Uzłowskiego<sup>1031</sup> (wzm. 5 VII 1590 – 15 X 1604) i Jana Dachnowicza Droczyłowskiego<sup>1032</sup> (wzm. 12 III 1605 – 6 IX 1617). Bieniasz Krzywiec był wcześniej służebnikiem wojewody połockiego Stanisława Dowojny, a także pisarzem grodzkim i

<sup>1019</sup> List K. Radziwiłła do biskupa J. Radziwiłła, Smolewice, 12 III 1586 (RNB, f. 971, SD, Nr 234, nr 115, k. 1-2v (dawne fol. 278-279v; 45; 196; 183); Radaman 2014/1 s. 284.

<sup>1020</sup> Ibid.

<sup>1021</sup> PSB, t. XXX, z. 124, s. 139; NGABM, f. 694, inw. 4, nr 901, k. 31-v; Radaman 2014/1 s. 283-284.

<sup>1022</sup> UWKL, t. VI, nr 586, s. 170; Radaman 2014/2, s. 284.

<sup>1023</sup> UWKL, t. VI, nr 587, s. 170; Radaman 2014/2, s. 284.

<sup>1024</sup> UWKL, t. VI, nr 588, s. 170; Radaman 2014/2, s. 284–285.

<sup>1025</sup> UWKL, t. VI, nr 590, s. 170; Radaman 2014/2, s. 285.

<sup>1026</sup> UWKL, t. VI, nr 619, s. 175; Radaman 2014/2, s. 285. W pocz. 1596 został skazany na 12 tygodni więzienia (ML 286, k. 1v–6v, 30v–31v). Na urządzie zastępował go wówczas Józef Hołub.

<sup>1027</sup> N 8 VIII 1605 (BN, rkps. 9100, k. 206v; UWKL, t. VI, nr 589, s. 170; Radaman 2014/2, s. 285.

<sup>1028</sup> UWKL, t. VI, nr 620, 621, s. 175; Radaman 2014/2, s. 285. Pełnił urząd w okresie odbywania przez Krzywca kary 12 tygodni więzienia, ponownie w latach 1606–1613.

<sup>1029</sup> UWKL, t. VI, nr 622, s. 175.

<sup>1030</sup> UWKL, t. VI, nr 623, s. 175; Radaman 2014/2, s. 285.

<sup>1031</sup> UWKL, t. VI, nr 392, s. 139; Radaman 2014/2, s. 285.

<sup>1032</sup> UWKL, t. VI, nr 393, s. 139; Radaman 2014/2, s. 285.

podstarostą oszmiańskim z nominacji Mikołaja Radziwiłła i Stanisława Mikołajewicza Narbuta<sup>1033</sup>.

Jak mogłoby się wydawać na pierwszy rzut oka, po śmierci kanclerza, marszałka najwyższego litewskiego i wojewody wileńskiego Mikołaja Radziwiłła „Czarnego” († 1565)<sup>1034</sup>, a także konwersji na katolicyzm jego synów, znacząca koncentracja na terytorium powiatu nowogródzkiego majątków ziemskich katolickiej linii nieświesko-kleckiej Radziwiłłów, ich potęga majątkowa i przewaga nad inną szlachtą, powinna była nadawać sejmikowi nowogródzkiemu charakter proradziwiłłowski i prokatolicki. Instrukcję sejmikową powiatu w takim przypadku w okresie po unii lubelskiej należałoby rozpatrywać jako odzwierciedlenie poglądów na problemy polityki wewnętrznej i zewnętrznej regalisty Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” (2 VII 1549 – † 28 II 1616), marszałka nadwornego (od 1569) i najwyższego (od 1579), kasztelana trockiego (od 1586), wojewody trockiego (od 1590), wreszcie wojewody wileńskiego (1604–1616)<sup>1035</sup> i jego braci — biskupa wileńskiego (1581–1591), a później biskupa krakowskiego (1591–1600) kardynała Jerzego Radziwiłła (31 V 1556 – † 23 I 1600)<sup>1036</sup>, I ordynata kleckiego, marszałka nadwornego (od 1579) i najwyższego (od 1586) Albrychta III (8 III 1558 – † 13 VII 1592)<sup>1037</sup>, a także I ordynata ołyckiego, marszałka najwyższego (od 1592) starosty żmudzkiego Stanisława (1559 – † 1599)<sup>1038</sup>.

Jednak w ostatnich latach działalności lidera ewangelików Mikołaja Radziwiłła „Czarnego” wśród szlachty regionu znacznie wzrosła liczba protestantów<sup>1039</sup>. Kalwinistami byli: podkomorzy nowogródzki Andrzej Iwanowicz Charytonowicz<sup>1040</sup> [Obryński], marszałek hospodarski i sędzia ziemski nowogródzki Malcher Zygmuntowicz Snowski Grawż<sup>1041</sup>, przyjaciele i klienci Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”, a także wojewody trockiego (a od 1566 r. wileńskiego) Mikołaja Radziwiłła „Rudego”, i inni.

<sup>1033</sup> UWKL, t. VI, nr 589, nr 619, s. 170–175.

<sup>1034</sup> PSB, t. XXX, s. 335–347.

<sup>1035</sup> PSB, t. XXX, z. 125, s. 349–361.

<sup>1036</sup> PSB, t. XXX, s. 229–234; Leitsch 2009, t. 3, s. 2044–2048.

<sup>1037</sup> PSB, t. XXX, s. 135–140; Leitsch 2009, t. 3, s. 1942–1944.

<sup>1038</sup> PSB, t. XXX/2, z. 125, s. 363–367.

<sup>1039</sup> Ivanova 2007, s. 271–293; Ivanova 2010, s. 114–118.

<sup>1040</sup> Radaman 2012/1, s. 55–59; Radaman 2014/1, s. 274, 276, 287, 288; Radaman 2014/2, s. 291–296; Padalinski 2017, s. 78–79, 162, 165, 167–168, 170–173, 176, 178–180, 182, 185, 188, 194, 196, 205.

<sup>1041</sup> PSB, t. XXXIX, s. 408–410; Radaman 2010, s. 79, 91, 97–98; Radaman 2014/2, s. 289–291; Radaman 2014/1, s. 275–279.

Ponadto poszczególni przedstawiciele miejscowej szlachty byli ściśle powiązani, czy to politycznie, czy poprzez powiązania patronalno-klientalne (jak Michał Tuhanowski, Michał Kosiński, Ilasz [Heliasz] Żabka, Fiedor (Teodor) Jewłaszewski i in.) z wpływową rodziną Chodkiewiczów, na czele której stał starosta żmudzki (1564–1579), marszałek najwyższy litewski (1566–1579), administrator i hetman inflancki (1566–1578), kasztelan wileński (1574–1579) Jan Hieronimowicz Chodkiewicz. Wiosną 1572 roku Jan Chodkiewicz przeszedł z kalwinizmu na katolicyzm, a na krótko przed śmiercią Zygmunta II Augusta zawarł porozumienie polityczne o współpracy z Radziwiłłami, wobec których przez wiele lat był w opozycji<sup>1042</sup>. Tak więc, po śmierci Mikołaja Radziwiłła „Czarnego”, gdy jego synowie byli młodzieńcami lub nastolatkami, a także po śmierci w 1572 r. Zygmunta II Augusta, który był bezpośrednim patronem niektórych przedstawicieli elity powiatowej nowogródzkiej (w tym marszałka hospodarskiego i sędziego ziemskiego nowogródzkiego Malchera Snowskiego, dworzanina hospodarskiego Bohusza Owsianego i innych), znacznie wzrosła nie tylko liczba bezpośrednich klientów Jana Hieronimowicza Chodkiewicza wśród szlachty powiatu wszystkich wyznań chrześcijańskich, ale i liczba jego „przyjaciół” wśród nowogródzkich urzędników ziemskich<sup>1043</sup>. Henryk Lulewicz zaproponował w roku 2005 wniosek, że Jan Hieronimowicz Chodkiewicz budował swoją klientelę, opierając się na szlachcie „ziem ruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzi”<sup>1044</sup>. Jak zaznaczył wspomniany badacz, wniosek ten wymaga dodatkowego uzasadnienia, ale rzeczywiście, większość wymienionych przez Henryka Lulewicza i przez nas osób, które można zaliczyć do bliskich kręgów klienteli Jana Hieronimowicza, pochodziła z województwa nowogródzkiego i Żmudzi<sup>1045</sup>.

W okresie współpracy Jana Hieronimowicza Chodkiewicza z Radziwiłłami (od 1572 do 1576/1577), a szczególnie w czasie pierwszych bezkrólewí, decyzje podejmowane na sejmikach powiatu musiały być kompromisem między birzańskimi i nieświeskimi Radziwiłłami, Chodkiewiczem i liderami zamożnej, średniej i drobnej szlachty powiatu (Malcher Snowski, Andrzej Charytonowicz (Obryński), Jesif Hołownia i in.), na co wskazuje również skład osobowy pierwszych sądów ziemskiego i grodzkiego

---

<sup>1042</sup> Radaman 2014/1, s. 287.

<sup>1043</sup> Radaman 2014/1, s. 287–288.

<sup>1044</sup> Lulewicz 2005, s. 6–7.

<sup>1045</sup> Lulewicz 2005, s. 6–7; Radaman 2014/1, s. 287–288.

pod kapturem, które zostały utworzone w 1573 r. Możliwe, że w niektórych przypadkach instrukcje sejmikowe i uchwały sejmiku nowogródzkiego mogły bezpośrednio wyrażać interesy ugrupowania politycznego hrabiego na Szklowie i Myszy (do którego należeli też krewni Chodkiewicza — wojewoda nowogródzki Paweł Sapieha<sup>1046</sup> i jego synowie, przede wszystkim Mikołaj). Niestety, nie znamy żadnej instrukcji i uchwały nowogródzkich sejmików przedsejmowych z tego okresu. O decyzjach sejmików nowogródzkich w latach 1576–1586 mamy tylko fragmentaryczne informacje, pochodzące ze źródeł epistolarnych)<sup>1047</sup>.

Jak w rzeczywistości Jan Hieronimowicz Chodkiewicz (możnowładca, który był uważany przez Oskara Haleckiego za przywódcę całego obozu szlacheckiego w 1562 r.) traktował prawdziwych przywódców średniej i drobnej szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego, dobrze pokazują jego własne słowa w liście do wojewody wileńskiego Mikołaja Radziwiłła „Rudego” (Knyszyn, 29 lipca 1572 r.): „Z Wilna aż do Łowicza consilia nasze latają, wieraby nieźle z tych, którem ongi mianował posłem, za królem do Boga posłać”<sup>1048</sup>. Dwa lata później, 21 sierpnia 1574 r. w liście z Lachowicz do Stanisława Karnkowskiego przyznawał, że: „*Licentia crescit, popularitas* górę bierze, *ergo* wszystkiego to jest *fomes*, oto ta nasza wielebna unia”<sup>1049</sup>.

Po odejściu Jana Hieronimowicza Chodkiewicza z wielkiej polityki w czerwcu 1578 r. i jego śmierci 4 sierpnia 1579 r. znaczna część jego dawnych „przyjaciół” i klientów, jak i byłych „przyjaciół” i klientów Mikołaja Radziwiłła „Czarnego” wyznania protestanckiego zaczęła odgrywać w latach 80. XVI w. samodzielną rolę przy omawianiu na sejmikach zarówno problemów ogólnopaństwowych, jak i problemów o znaczeniu regionalnym. Znaczącą rolę w tym odegrała również nominacja 18 października

<sup>1046</sup> N 22 XII 1558 po † I. Hornostaja, † III 1579 (ML 41, k. 80–81; UWKL, t. VI, nr 871).

<sup>1047</sup> Radaman 2014/1, s. 288.

<sup>1048</sup> Kieniewicz 2000, s. 30, 42, przypis 30. Porównaj: O. Halecki, Sejm obozowy szlachty litewskiej pod Witebskiem 1562 r. i jego petycja o unię z Polska. Przyczynek do dziejów parlamentaryzmu litewskiego i genezy unii lubelskiej, PH, t. 18, 1914, s. 334–335; A. Januškiewicz, Między królem a Radziwiłłami: kształtowanie kariery politycznej Jana Chodkiewicza w przededniu unii lubelskiej 1569 r., w: Faworyci i opozycjoniści: król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVII wieku, red. M. Markiewicz, R. Skowron, Kraków 2006, s. 167–179; H. Lulewicz, Przegrany faworyt: polityczna pozycja marszałka ziemskiego i starosty żmudzkiego Jana Chodkiewicza po roku 1572, w: Faworyci i opozycjoniści: król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVII wieku, red. M. Markiewicz, R. Skowron, Kraków 2006, s. 181–189.

<sup>1049</sup> List Jana Chodkiewicza do Stanisława Karnkowskiego w sprawie pieniędzy na utrzymanie wojska w Inflantach, Lachowicze, 21 VIII 1574 (BN, rkps. III 3085, Materiały do historii polskiej, t. I (ab anno 1503 ad annum 1613) [Библиотека Генерального Штаба в Санкт-Петербурге, nr 80-1-8], k. 23 [dawna fol. 22, dawna paginacja s. 180]); Kieniewicz 2000, s. 30, 42, przypis 31.

1579 r.<sup>1050</sup> na urząd wojewody nowogródzkiego przedstawiciela birżańskiej kalwińskiej linii Radziwiłłów — łowczego litewskiego (1574–1580) i starosty mozyrskiego (N 1 IX 1576) Mikołaja Mikołajewicza Radziwiłła († 18 XII 1589), najstarszego syna wojewody wileńskiego Mikołaja Radziwiłła „Rudego” i starszego brata Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, a także awans na senatorski urząd kasztelana witebskiego w tym samym czasie w roku 1579 lidera szlachty nowogródzkiej, sędziego ziemskiego Malchera Snowskiego, który dwukrotnie z rzędu — w 1582 i 1583 r. — był wybierany marszałkiem nowo utworzonego Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>1051</sup>. W wielu kwestiach byłym przedstawicielom ugrupowania politycznego Chodkiewicza wyznania protestanckiego staje się bliższy program polityczny birżańskiej linii Radziwiłłów.

Nie sprzyjała wzmocnieniu pozycji Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, jego młodszych braci i ich klientów również nominacja 13 III 1590 r. na urząd wojewody nowogródzkiego prawosławnego z wyznania Teodora (Fiodora) Skumina-Tyszkiewicza, który jednak do połowy lat 90. XVI w. starał się być jednakowo przyjazny zarówno birżańskim, jak i nieświeskim Radziwiłłom.

W tym samym czasie wzmocnieniu wpływów szlachty protestanckiej w latach 80. i 90. XVI w. sprzyjało założenie w Nowogródku zborów kalwińskiego (a. 1585, 1588)<sup>1052</sup>

<sup>1050</sup> N 18 X 1579, † 18 XII 1589. Mikołaj Radziwiłł już gdzieś w l. 1566/67 (lub 1569/70) otrzymał N na urząd wojewody na wypadek śmierci Pawła Sapiehy, który jednak przeżył Zygmunta Augusta i do objęcia urzędu przez Radziwiłła nie doszło. Ten 20 IV 1574 otrzymał od Henryka Walezego ponowną N z zastrzeżeniem prawa Sapiehy, ale i tym razem nic z tego nie wyszło (ML 64, k. 260–261; UWKL, t. VI, nr 872, s. 213; PSB, t. XXX, s. 347–349).

<sup>1051</sup> PSB, t. XXXIX, s. 408–410; Radaman 2010, s. 79, 91, 97–98; Radaman 2014/2, s. 289–291; Radaman 2014/1, s. 275–279.

<sup>1052</sup> Jak sądził Merczyng, zbór ewangelicki w Nowogródku ufundował biskup Mikołaj Pac, oddając jeden z kościołów katolickich ewangelikom (Merczyng 1904, s. 92). Nie znaleźliśmy potwierdzenia tego aktu w znanych nam źródłach. 8 stycznia 1588 r. wdowa po kasztelanie witebskim Malcherze Żygimontowiczu Snowskim Grawż († 1587) Barbara Janówna Kłockówna Snowska zapisała na zbór kalwiński dom Snowskich w Nowogródku na rynku obok rezydencji metropolity. Seniorami zboru nowogródzkiego byli początkowo podkomorzy połocki Michał Frąckiewicz Radziwiński, sędzia ziemski nowogródzki w latach 1579–1598 Jesif Iwanowicz Hołownia, Michał Kosiński, Iwan Baka i wójt nowogródzki w latach 1562–1594 Maciej Drozdowski (ML 258, 35v–36v; UWKL, t. VI, nr 933) (LMAVB, F. 267–3036, k. 1–v; publ.: *Zbiór pomników reformacji kościoła polskiego i litewskiego. Zabytki z wieku XVI-go*, Staraniem Synodu Jednoty Ewangelicko-Reformowanej Litewskiej, Monumenta reformationis Polonicae et Lithuanicae, Seria I, z. I, Wilno 1911, nr 26, s. 123–128). Po śmierci Michała Frąckiewicza-Radziwińskiego i Michała Kosińskiego, seniorami zboru nowogródzkiego zostali sędzia ziemski Jesif Hołownia, Iwana Baka, podsędek nowogródzki w latach 1592–1619 Fiodor Michajłowicz Jewłaszewski, Adam Poczapowski i Marcin Onoszkowicz Połujan (Licinius Namysłovius [1597], s. [XIV]. Jak pisał Piotr Skarga, w 1596 r. znaczna część szlachty nowogródzkiej wyznawała kalwinizm i arianizm („w samym Nowogródzkim województwie, jako wiadomość jest, sześćset i pięćdziesiąt [650] cerkiew i służbę Bożą w nich spustoszyli! Gdzie od sześćset [600] i dalej domów szlacheckich religiej Greckiej ledwie 16 albo coñ mniej zostało, którzy heretyckiej nowochrześcijańskiej zarazy uszli”) (*Namowa posłów króla JM do*

i ariańskiego<sup>1053</sup>, a także to, że młodzi i ambitni synowie kasztelana wileńskiego hrabiego na Bychowie, Szklowie i Myszy Jana Hieronimowicza Chodkiewicza Aleksander i Jan Karol (katolicy z wyznania) wrócili do ojczyzny po długim pobycie w Europie Zachodniej, gdzie studiowali na uniwersytetach i doskonalili umiejętności wojskowe, dopiero w 1590 r. Jan Karol (hrabia na Bychowie ze Szklowa i Myszy) był bardziej

---

*oddzielonych w Brześciu, którzy synodiś. rozrywać chcieli*, w: Памятники полемической литературы в Западной Руси, III (RIB XIX), kol. 213; П. Викторovsky, *Западнорусские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и XVII вв.*, „Труды Киевской Духовной академии”, Киев 1908, вып. 1; A. Brückner, *Tysiąc lat kultury polskiej*, t. I, Paryż 1955, s. 833 („Zdaje się jednak wielką przesadą, co Skarga (1596 r.) twierdził, jakoby w samym województwie nowogrodzkim z 600 rodzin szlacheckich tylko 16 przy prawosławiu wytrzymało”); Sienkiewicz 1979, s. 519; H. Wisner, *Ktokolwiek będziesz w Nowogrodzkiej stronie*, PH, t. 71, 1980, z. 3, s. 655; Liedke 2004, s. 179).

W 1614 r. synod wileński Spólnoty Litewskiej przyjął specjalną uchwałę o mianowaniu w zborze nowogrodzkim wykształconego ministra (księdza), który byłby w stanie przeciwstawić się ariańskim „kusicielom” i ostrzegać kalwinistów, aby nie nawiązywali kontaktów z arianami, nie uczestniczyli w ich kazaniach i nie zawierali z nimi żadnych porozumień. W roku 1614 patronem zboru był Jan Kasperowicz Szwykowski, który w roku 1616 zapisał zborowi plac dla szkoły. W roku 1616 kaznodzieja zboru ks. Jan Zygrowiusz miał dysputę z jezuitą Benedyktem Brywilijaszem. Do tego zboru należał i sędzia ziemski nowogrodzki w latach 1613-1619 Jarosz Fiedorowicz Jewłaszewski (J. Zygrowiusz, *Śmierć chreścianańska: na pogrzeb Jego Mości Pana Jarosza Jewłaszewskiego, sędziego ziemskiego nowogrodzkiego, zmarłego w Panu Christusie, dnia 27 marca, odprawowany dnia 23 maja roku Pańskiego 1619*, Lubcza 1619). W latach 20. wieku XVII patronem zboru był hetman polny litewski Krzysztof Radziwiłł, który w roku 1626 wydał uniwersał ochronny dla zboru, szpitala i domów ewangelików w Nowogrodzku. W latach 1621-1622 rotmistrz JKM Jan Michajłowicz Frackiewicz [Radziwiński] i jego żona Anna z Naruszewiczów zapisali zborowi kilką placów na ulicy Wileńskiej i plac na cmentarz ewangelicki (Merczyng 1904, s. 92-93; Ivanova 2007, s. 286; Ivanova 2010, s. 114-116).

Porównaj: W. Urban, *Skład społeczny i ideologia sejmiku krakowskiego w latach 1572-1606*, PH, t. 44, 1953, nr 3, s. 309-331; W. Śladkowski, *Skład społeczny, wyznaniowy i ideologia sejmiku lubelskiego w latach 1572-1648*, „Annales Universitatis M. C.-Sklodowska, Sectio F, Nauki filozoficzne i humanistyczne”, vol. 12, 1957, s. 129-156; T. Romaniuk, *Działalność polityczno-reformacyjna szlachty różnowierczej na sejmiku lubelskim w latach 1575-1648*, „Rocznik Lubelski”, t. 18, 1975 [publ. 1977], s. 33-51; idem, *Rola i znaczenie szlachty różnowierczej na sejmiku lubelskim w latach 1575-1648*, w: *Studia z dziejów epoki Renesansu*, red. H. Zins (Seria: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Humanistycznego, Monografie, t. 9), Warszawa 1979, s. 267-284; J. Ternes, *Świadomość religijna szlachty chełmskiej epoki Wazów w świetle uchwał sejmikowych*, „Prace Historyczne”, vol. 36: *Staropolski ogląd świata*, red. B. Rok, F. Wolański, 2004, s. 93-106.

<sup>1053</sup> Zbór Braci litewskich powstał w Nowogrodzku w początku lat 90. XVI w. 24-25 stycznia 1593 r. w tym zborze odbyła się dysputa kaznodziei zboru Jana Licyniusza Namysłowskiego z jezuitą ks. Martinem Śmigleckim (M. Śmiglecki, *Opisanie dysputacyjnej nowogrodzkiej...* [24-25 I 1594], Wilno 1594; Licinius Namysłovius [1597]; Szczucki 1959, s. 131-167). W latach 1593-1614 kaznodzieją (ministrem) w zborze był Jan Licyniusz Namysłowski (Namysłowski 1597, [s. XVIII]; Szczucki 1959), a w latach 1611-1618 – Michał Gittich (Gittichius), Niemiec z pochodzenia, którego ojciec Marcin Gittich był lekarzem w Wenecji. Z powodu swoich przekonań religijnych ojciec Michała przeprowadził się do Wielkiego Księstwa Litewskiego, gdzie ożenił się z Polką. Michał kształcił się w na uniwersytetach w Altdorfie i Ingolsztacie w Niemczech (Merczyng 1904, s. 92-93, 114; PSB, VIII, s. 9-10; Ivanova 2007, s. 286; Ivanova 2010, s. 116). Do wpływowej nowogrodzkiej wspólnoty braci litewskich należeli między innymi marszałek hospodarski (1588-1613) i sędzia ziemski ziemi nowogrodzkiej (1598-1613) Wasyl Zienkowicz Cichiński (żonaty z siostrzenicą żony Malchera Snowskiego), Lew Mokłok i Mikołaj Podarewski († przed 19 VII 1603). W latach 1599, 1600, 1604, 1609 i 1615 w Nowogrodzku odbywały się synody braci litewskich (Wasil Zienkowicz Cichiński do Iwana Baki, Połuże, 6 XI 1597, w: Licinius Namysłovius [1597]; ibid. s. [18]; Szczotka 1936, s. 29, 31, 46; Merczyng 1904, s. 114; Liedke 2004, s. 179; Ivanova 2010, s. 115-116).



zainteresowany karierą dworską i wojskową, tym bardziej że pewne cechy charakteru przeszkadzały mu w osiąganiu kompromisów na sejmikach, a Aleksander<sup>1054</sup> (hrabia na Szklowie i Myszy z Bychowa) rozpoczął swoją karierę polityczną właśnie od walki o wpływy na sejmikach nowogródzkim i wileńskim, przy czym do 1595 r. widoczna jest jego ścisła współpraca nie z współwyznawcą Mikołajem Krzysztofem Radziwiłłem, a z liderem protestantów wojewodą wileńskim Krzysztofem Radziwiłłem<sup>1055</sup>. W latach 90. XVI w. właśnie skłonny do kompromisów Aleksander Chodkiewicz († 12 II 1626), który otrzymał dobre wykształcenie w Akademii Wileńskiej, uniwersytetach w Ingolstadt (1586-1589) i Padwie (1589-1590), najczęściej był wybierany posłem szlachty nowogródzkiej na sejmy Rzeczypospolitej (co najmniej 3 razy: w 1596, 1598 i 1600 r.)<sup>1056</sup>. Przejście dzierżawy kopyskiej na własność Krzysztofa Radziwiłła ostatecznie wpłynęło na przejście braci Chodkiewiczów do obozu regalistów i w drugiej połowie lat 90. XVI w. na sejmikach nowogródzkich w pewnych kwestiach ich ugrupowanie polityczne na czele z kasztelanem wileńskim Hieronimem Chodkiewiczem ściśle współpracowało z Mikołajem Krzysztofem Radziwiłłem i Teodorem (Fiodorem) Skuminem Tyszkiewiczem. W tym samym czasie od połowy lat 90. gwałtownie zaostrzyły się stosunki między Chodkiewiczami a birżańskimi Radziwiłłami (którzy walczyli nie tylko o Kopyś i starostwa niegrodowe, ale i o „dziedzictwo słuckie” po Olelkowiczach<sup>1057</sup>), co niemal doprowadziło do wielkiego zbrojnego konfliktu domowego w Wielkim Księstwie Litewskim. Bardzo napięte były w latach 1596–1598 stosunki Jana Karola i Hieronima Chodkiewiczów i z ówczesnymi liderami średniej szlachty powiatu Wasylem Zienkiewiczem Cichińskim, Iwanem Baką i innymi, co było

<sup>1054</sup> PSB, t. III, s. 355.

<sup>1055</sup> Listy Aleksandra Chodkiewicza do Radziwiłłów (or., pol.) (AR, dz. V, nr 2042, cz. I (1595–1613), 40 s., cz. 2 (1614–1625), 34 s.); Listy Aleksandra Chodkiewicza do kanclerza wielkiego litewskiego Lwa Iwanowicza Sapiehy – ANKr., ASang, 29/637/0/1.2/496, s. 5–8, 29–34, 89–92, 185–188, 235–238, 243–246.

<sup>1056</sup> PSB, t. III, s. 355; Radaman 2013/3, s. 139-140; Żojdź 2019, s. 284–286; Kempa 2022, s. 94, 101. Na sejmie 1592 r. był posłem z nieznanego sejmiku, prawdopodobnie był posłem sejmiku nowogródzkiego i na sejm 1605 r., na którym 25 lutego otrzymał nominację na urząd wojewody trockiego.

<sup>1057</sup> AR, dz. XXIII, t. 116, plik 3. Proces Hieronima Chodkiewicza kasztelana wileńskiego z Krzysztofem i Januszem Radziwiłłami, 530 s.; plik 4. Proces Jana Karola i Alexandra Chodkiewiczów z bratem swoim Hieronimem w rzeczy, iż mimo swoich deklaracji wydał nieprawnie za Janusza Radziwiłła Zofije księżnę Słucką będącą z nim w bliskim pokrewieństwie przez ugodę przyjacielską zakończony, ss. 20; Lulewicz 1989, s. 201–216; Skepjan 2013; Żojdź 2019, s. 93. Walka o starostwa niegrodowe trwała do czasu rokoszu, kiedy 29 kwietnia 1606 roku sąd zadworny Zygmunta III Wazy zostawił Siejwy i Wiżuny Krzysztofowi Radziwiłłowi, lecz uznał że danina Januszowi Radziwiłłowi na Dudy i Łotwę „nie jest prawna i nie ważna” i przekazał niegrodowe starostwo dudzkie Janowi Karolowi Chodkiewiczowi (ML 291, k. 174v-176, 176-179). Por. PSB, t. XXX, s. 204.

spowodowane odmową Chodkiewiczów zapłacenia w ustalonym terminie podatku uchwalonego na sejmiku przedsejmowym powiatu nowogródzkiego w lutym 1596 r.<sup>1058</sup>. W czasie konfliktu domowego między ugrupowaniami politycznymi Chodkiewiczów i Radziwiłłów w latach 1598–1600 znaczna część szlachty województwa brała w nim bezpośredni udział, część zachowywała neutralność, jednak ani birżańscy, ani nieświescy Radziwiłłowie, ani Chodkiewiczowie nie mogli w pełni kontrolować działalności sejmiku nowogródzkiego, który był areną ostrych batalii politycznych i prawdziwą szkołą „parlamentarną” dla wielu przedstawicieli zamożnej, średniej i nawet drobnej szlachty powiatu, z których wielu w tym czasie podzielało program polityczny przedstawicieli kalwińskiej linii birżańskiej Radziwiłłów — jednak zmuszeni byli uchylać kompromisowe uchwały. W ostatnich latach życia wojewody wileńskiego i hetmana Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” († 20 XI 1603), szczególnie po ślubie Janusza Radziwiłła i Zofii Słuckiej (1 X 1600), sejmik powiatu nowogródzkiego czasem podejmował decyzje inicjowane przez jego przeciwników, czemu sprzyjał bezpośredni aktywny udział w tym czasie w posiedzeniach sejmików nowogródzkich senatorów regalistów (katolików) i przejście do unii na przełomie stuleci wojewody nowogródzkiego Teodora (Fiodora) Skumina-Tyszkiewicza, który w tym czasie zbliżył się do kanclerza Lwa Iwanowicza Sapiehy i został jego stałym korespondentem<sup>1059</sup>. Jednak aktywna działalność Hieronima, Jana Karola i Aleksandra Chodkiewiczów (bardziej skłonnego do kompromisowych rozwiązań niż jego brat i stryj) i ich sojusz z Mikołajem Krzysztofem Radziwiłłem „Sierotką” w poszczególnych kwestiach inspirowanych przez monarchę, wpływała na zmianę układu sił w powiecie tylko na niektórych sejmikach, pod warunkiem obecności na nich znacznej reprezentacji senatorów-regalistów i ich klienteli spośród miejscowej szlachty. Nie tylko pod nieobecność senatorów, ale i w obecności na sejmiku lidera regalistów katolika Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” i wojewody nowogródzkiego unity Teodora Skumina Tyszkiewicza, szlachta ziemi nowogródzkiej mogła zgodnie wybrać posłami na sejm dwóch arian, jak to się stało w grudniu 1600 r., gdy posłami na sejm 1601 r. zostali bracia

---

<sup>1058</sup> ML 285, k. 283-284v; ML 287, k. 306-307v; Padalinski 2009, s. 168-173; Radaman 2012/2, s. 199; Radaman 2013/3, s. 146.

<sup>1059</sup> ANK r., ASang, 29/637/0/1.2/496, s. 301-422.

litewscy Wasyl Zienkowicz Cichiński i Mikołaj Podarewski<sup>1060</sup>, czy dwóch kalwinistów w grudniu 1602 r. na sejm krakowski 1603 r.

Pomimo tego, że w pierwszej połowie XVII w. sejmik powiatu nowogródzkiego jest uznawany przez wielu badaczy za najbardziej reprezentatywny wśród proradziwiłłowskich, jednak, jak i wcześniej, na przemian przeważały na nim interesy przedstawicieli to birżańskiej, to nieświeskiej linii tego rodu, którzy nie zawsze ze sobą współpracowali<sup>1061</sup>, czasem stronnictwa chodkiewiczowskiego, a później – sapieżyńskiego<sup>1062</sup>.

W warunkach dość ostrej walki politycznej u znacznej części średnioszlacheckiej elity powiatu nowogródzkiego ukształtowało się przekonanie o korzyściach płynących z zachowania równowagi sił i interesów przedstawicieli możnowładców. Czasami, gdy ugrupowania senatorskie wzajemnie się blokowały (jak w 1598 r.), lub gdy senatorowie byli nieobecni (jak w 1587 czy 1607 r.), ostateczne decyzje na sejmiku podejmowane były pod wpływem najbardziej aktywnych liderów szlacheckich — kalwinistów i arian (braci litewskich), którzy dążyli do zachowania równowagi między interesami dworu a najbardziej wpływowych w powiecie magnatów.

Na to, że znaczna część szlachty powiatu nowogródzkiego nie chciała być w latach 80–90. wieku XVI klientelą pańską i pretendowała do odgrywania samodzielnej roli politycznej, wskazuje bezpośrednio art. 25 instrukcji sejmikowej powiatu nowogródzkiego posłom na sejm elekcyjny z 1587 r. z sejmiku, w którym uczestniczyli tylko przedstawiciele średniej i drobnej szlachty: „Praktykom zabiegać, aby nie byli, żeby nami panowie nie targowali. A kotoryj by v tom uznan był, protiv takovomu jako turbatoru reči pospolitoje, povstat’ i zdorovia svoje dla potreby Ojczyzny važyt’. A chto by z brati našoje, buduły sług ich zavołanym, nie chotiel sia v tym počut’, pry ojczyźnie i volnosti svojej zostati — budiet’ bezecnyj” [zob.: aneks, 6.1]<sup>1063</sup>. Pokazuje na to i art. 13 instrukcji sejmikowej nowogródzkiej na sejm 1598 roku<sup>1064</sup>.

Marszałek hospodarski i marszałek ziemi nowogródzkiej brat litewski (arianin) z wyznania Wasyl Zienkowicz Cichiński (Tychiński), który był formalnym liderem

<sup>1060</sup> RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 1; AR, dz. II, nr 419, s. 3.

<sup>1061</sup> Augustyniak 2004, s. 195. Kempa 2003, s. 193–221.

<sup>1062</sup> Rachuba 2006, s. 503–511.

<sup>1063</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 167; Zakrzewski 2013, s. 66.

<sup>1064</sup> *Instrukcja nowogródzka 1598*, wyd. A. Radaman (2005), s. 104.

szlachty powiatu nowogródzkiego, otrzymał w 1598 r. przywilej nominacyjny również na urząd sędziego ziemskiego nowogródzkiego<sup>1065</sup>. W przywileju Zygmunt III Waza<sup>1066</sup> zaznaczał, że mianował Wasyla Zienkowicza Cichińskiego na urząd, „majući zaleconuju godnost’ ot niekotorych panov rad [...] jako też i sami osobu onogo znaučy, a o godnosti i umiejtnosti do służb našych i rečy pospolitoje wiedajući [...] tot vrad sudiejstvo ziemskoje ziemli novgorodskoje jemu jesmo dali, i tym listom našym dajem do żywota jego, vziavšy z niego vrad maršałkovskij do šafunku našogo”<sup>1067</sup>. Jak pokazują dokumenty późniejszego okresu, nadal Wasyl Zienkowicz-Cichiński próbował znaleźć kompromis między interesami monarchy a najbardziej wpływowych w powiecie stronnictw magnackich. Tak było na przykład podczas rokoszu Zebrzydowskiego. W latach 1606–1607 liderzy szlachty powiatu (Wasyl Zieńkowicz-Cichiński, Dominik Andrzejewicz Obryński i in.), których regaliści oskarżali o wyraźne sympatie do liderów kalwinistów Wielkiego Księstwa Litewskiego — marszałka rokoszan podczaszego litewskiego Janusza Radziwiłła<sup>1068</sup> i jego stryjecznego brata kasztelana trockiego Jerzego Radziwiłła<sup>1069</sup>, pod nieobecność senatorów w pełni kontrolowali sejmik i zajmowali wyraźnie legalistyczne stanowisko. Sejmik nowogródzki, którego posiedzeniami kierował Wasyl Zieńkowicz Cichiński, wysłał posłów zarówno na rokosz, jak i na sejm, ponadto z sejmiku został wysłany list do jednego z liderów rokoszan — Janusza Radziwiłła<sup>1070</sup>. Andrzej Pukiel, oddany klient hrabiego na Bychowie ze Szklowa i Myszy Jana Karola Chodkiewicza, zmuszony był przyznać, że wśród szlachty nowogródzkiej w

<sup>1065</sup> N 9 VII 1598 (UWKL, t. VI, nr. 651) po † J. Hołowni z odebraniem marszałkostwa „do szafunku našogo”; Radaman 1999, s. 111; Radaman 2010, s. 80, 99; Vilimas 2006/1, s. 147, przyp. 271.

<sup>1066</sup> D. Norrman, *Sigismund Vasa och hans regering i Polen (1587–1632)*, Stockholm 1978; H. Wisner, *Zygmunt III Waza*, Wrocław 1991.

<sup>1067</sup> ML 83, k. 380v–381.

<sup>1068</sup> Instrukcja ich mm. pp. posłom od koła rokoszowego do ich mm. pp. posłów ziemskich koronnych i Wielkiego Księstwa Litewskiego pod ten czas będących z obozu pod Wachockiem, 4 maja 1607 r. Podpisał Janusz Radziwiłł jako marszałek i starszy na ten czas wojska rokoszowego rycerstwa (Zbiór Branickich z Suchey: 148/172, s. 514–517). Wypowiedzenie posłuszeństwa KJM Janusza Radziwiłła, idem, s. 562d. v.: PSB, t. XXX, s. 202–208; H. Wisner, *Wypowiedzenie posłuszeństwa czy detronizacja Zygmunta III? Komentarz do aktu z 24 czerwca 1607 r.*, CPH, t. 39, 1987, z. 2, s. 173–185; idem, *W imię praw i zwyczajów, czyli wbrew nim: Rokosz Zebrzydowskiego 1606–1607*, w: Król a prawo stanów do oporu, red. M. Markiewicz, E. Opaliński, R. Skowron, Kraków 2010, s. 209–219.

<sup>1069</sup> PSB, t. XXX, z. 125, s. 234–236; Żojdź 2019, s. 113.

<sup>1070</sup> Trzeba jednak uznać za błędne wcześniejsze wnioski profesora Henryka Wisnera dotyczące niektórych aspektów działalności sejmików województwa nowogródzkiego w okresie rokoszu sandomierskiego, w tym wydarzeń, jakie miały miejsce na sejmiku nowogrodzkim w 1607 r. (H. Wisner, *Rokosz Zebrzydowskiego* (Dzieje narodu i państwa polskiego. II–24), Kraków 1989, s. 57).

1607 r. było bardzo wielu zwolenników marszałka rokoszu Janusza Radziwiłła<sup>1071</sup>. Po wyjeździe Janusza poza granice Rzeczypospolitej w roku 1609, jak zauważa Urszula Augustyniak, przedstawiciele starszej generacji polityków-ewangelików spośród średniej szlachty zostali prawdziwymi autorytetami i mentorami dla jego młodszego brata, określali styl działań frakcji politycznej Krzysztofa Radziwiłła<sup>1072</sup> i prowadzili szczerą przyjazną korespondencję z klientami i przyjaciółmi Jana Karola Chodkiewicza w sprawach sejmikowych powiatu nowogródzkiego<sup>1073</sup>.

Zgadzamy się z Andrzejem Zakrzewskim, Henrykiem Lulewiczem i Andrzejem Rachubą w tym, że w Wielkim Księstwie Litewskim pozycje możnowładców zawsze były silne. Znane są też fakty, które pokazują, że pod koniec XVI w. nawet wpływowy senator (wojewoda) mógł pozostać na sejmiku nowogródzkim w mniejszości<sup>1074</sup>, a w pewnych sytuacjach — zwłaszcza gdy stronnictwa możnowładców zablokowały się wzajemnie (jak na przedsejmowym sejmiku nowogródzkim w 1598 r.) czy kiedy senatorowie nie byli obecni na sejmiku (jak na przedsejmowych sejmikach nowogródzkich w 1587 i 1607 r.) — decyzja spoczywała w ręku liderów średniej i drobnej szlachty<sup>1075</sup>.

Po roku 1613 uchwały na sejmikach były podejmowane przez większość głosów, a po śmierci Jana Karola Chodkiewicza najważniejsze facje na sejmikach powiatów województwa – radziwiłłowskie i sapieżyńska.

Imponująco wygląda w latach 20–30. XVII wieku liczebność stronników w powiatach nowogródzkim i wołkowyskim hetmana polnego litewskiego Krzysztofa Radziwiłła. Tak niejednokrotnie okazywał usługi hetmanowi polnemu na sejmikach nowogródzkich w latach 1623–1627 jego urzędnik delatycki (1625–1628) Jan

---

<sup>1071</sup> List Lwa Sapiehy do M.K. Radziwiłła „Sierotki”, Różana 13 III 1607, AR, dz. V, nr 13855/XIII, s. 6–8; Instrukcja posłom powiatu nowogródzkiego na rokosz, Nowogródek 29 III 1607, BCzart., rkps. 2244, s. 255–259, inna kopia BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 204–205; Instrukcja posłom powiatu nowogródzkiego na sejm, Nowogródek 30 III 1607, BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 198–203v; List Andrzeja Pukla do J.K. Chodkiewicza, Lachowicze 2 V 1607, BN PAU-PAN, rkps. 355, s. 500 ([o instrukcji posłom nowogródzkim na sejm] [...] ta się nie mogła przemoc, bo nie było z kim, rokoszan siła”; Radaman 2010, s. 61, 62, 75, 99; Radaman 2014/1, s. 292–293; Żojdź 2019, s. 124, przypis 203; E. Opaliński, *Zjazd rokoszowy w Jędrzejowie w roku 1607*, w: Opaliński 2023 s. 503, przyp. 41.

<sup>1072</sup> Augustyniak 2004, s. 190, 197.

<sup>1073</sup> List Jarosza Jewłaszewskiego do Stanisława Hieronimowicza Pukszty Klausgielowicza, Nowogródek, 2 II 1611 (AR, dz. V, nr 6068, s. 1–2).

<sup>1074</sup> Jarmiński 1992, s. 213–214; PSB, t. XXXIV, s. 572.

<sup>1075</sup> A. Zakrzewski, *Czy w Wielkim Księstwie Litewskim XVI–XVIII w. istniała demokracja szlachecka?*, w: *Silva rerum nova. Штудыі ў гонар 70-годдзя Георгія Я. Галенчанкі, рэд. А. Дзярновіч* (seria „Athenaeum”, t. 12), Вільня Мінск 2009, s. 126.

Świderski<sup>1076</sup>. Przed sejmem elekcyjnym 1632 roku hetman polny miał w powiecie nowogródzkim aż 34 wymienionych stronników<sup>1077</sup>: podkomorzego Dominika Obryńskiego (referendarzego litewskiego)<sup>1078</sup>, chorążego Jana Rudominę Dusiackiego<sup>1079</sup>, sędziego ziemskiego Andrzeja Obryńskiego<sup>1080</sup>, podstolego Krzysztofa Kamińskiego (Kamińskiego)<sup>1081</sup>, podwojewodziego Pawła Piaseckiego<sup>1082</sup>, pisarza grodzkiego Samuela Maskiewicza<sup>1083</sup>, sędziego grodzkiego Iwana Woyniłłowicza<sup>1084</sup>, Pawła Uniechowskiego, Hrehorego Uniechowskiego, chorążego starodubowskiego Hrehorego Dołmata<sup>1085</sup>, Hrehorego Wołodkiewicza, Samuela, Marcina, Pawła Protasiewiczów i jeszcze trzech panów z tej rodziny<sup>1086</sup>, Piotra Kopacza, Samuela i Jana Szwejkowskich (Szwykowskich)<sup>1087</sup>, Macieja [Samuela] Strubicza, Malchera Unichowskiego, Malchera Frąckiewicza [Radziwińskiego], Olbrychta Chreptowicza i jeszcze jednego z tej rodziny<sup>1088</sup>, Fiodora Suchodolca, Andrzeja Skrobowicza, a także

<sup>1076</sup> AR, dz. V, nr 15435; Augustyniak 2001, s. 154.

<sup>1077</sup> 28 lipca 1632 roku hetman polny Krzysztof Radziwiłł wysłał z Zabłudowa Skrobowiczowi [staroście birżańskiemu Krzysztofowi lub Andrzejowi] i [Jaroszowi lub Fiodorowi] Suchodolcu 34 listy do szlachty nowogródzkiej (RNB, f. 971, AD, nr 242, nr 117, k. 171v–172; Wisner 1991, s. 11–12; Wisner 2002/1, s. 87).

<sup>1078</sup> Obryński Dominik (od lat 1618–1619 – Dominik Chryzostom, Dominik Krzysztof), podkomorzy nowogródzki w latach 1600–1642 (UWKL, t. VI, nr 500), podstarości żmudzki z nominacją Hieronima (Jarosza) Wołowicza w latach 1618–1627 (UWKL, t. III, s. 1020; Żojdź 2019, s. 341–342)). Wsp. jako Dominik Krzysztof: 30 V 1619 r. (BN PAU-PAN, rkps. 3415, k. 55–55v); 2 X 1621, List do hetmana polnego Krzysztofa Radziwiłła. „Dominik Christop” (AR, dz. V, nr 10628, nr 2, s. 3–4). Referendarz litewski. N 20 VII 1630 (U XI, nr 1373, s. 173–174). W listopadzie 1638 r. został nominowany na urząd kasztelana smoleńskiego, którego jednak nie przyjął (UWKL, t. IV, nr 386, s. 89; UWKL, t. VI, nr 500, s. 156; Radaman 2010, s. 100).

<sup>1079</sup> UWKL, t. VI, nr 86.

<sup>1080</sup> UWKL, t. VI, nr 653.

<sup>1081</sup> N 27 IV 1628 po śmierci A. Jurały (ML 99, k. 256v; UWKL, t. VI, nr 531). Wcześniej – generalny rewizor dóbr wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego litewskiego Jana Karola Chodkiewicza (Żojdź 2019, s. 307–309, 311–313, 385). W 1618 r. Kamiński „był obarczony największym wysiłkiem organizacyjnym konkretnych akcji sejmikowych (przynajmniej na terenie województwa nowogródzkiego i okolic)”, kiedy to na niego „spadł obowiązek wypełnienia hetmańskich membran i rozesłania ich do osób najbardziej wpływowych w okolicy oraz do szlachty zgromadzonej na sejmikach [...]. Dodatkowo [Kamiński] miał być obecny na sejmiku nowogródzkim, gdzie polecono mu zabiegać o poparcie wojny moskiewskiej oraz spraw prywatnych hetmana” (Żojdź 2019, s. 308).

<sup>1082</sup> Paweł Piasecki, pisarz grodzki nowogródzki (1620–28) (UWKL, t. VI, nr 395), podwojewodzi (1628–1633) (UWKL, t. VI, nr 593), podsędek (1633–1651). N 20 IV 1633 po † J. Kiersnowskiego (ML 103, k. 276–v; UWKL, t. VI, nr 519). Testament z 13 III 1651.

<sup>1083</sup> UWKL, t. VI, nr 396.

<sup>1084</sup> UWKL, t. VI, nr 625.

<sup>1085</sup> UWKL, t. IV, nr 1704. Wcześniej klient wojskowy Jana Karola Chodkiewicza (Żojdź 2019, s. 320–322, przypis 300, s. 383, przypis 11).

<sup>1086</sup> [N.N.] Jerzy? (Augustyniak 2001, s. 87, 128).

<sup>1087</sup> Augustyniak 2001, s. 177–178.

<sup>1088</sup> [N.N.] Michał? Ostafi?

nieznanych z imienia dwu panów Mokłoków<sup>1089</sup>, pana Woyniłłowicza<sup>1090</sup>, pana Tryznę<sup>1091</sup>, pana Zienkowicza [Cichińskiego]<sup>1092</sup>, pana Łodziatę<sup>1093</sup> i pana Rymuszę<sup>1094</sup>.

W ten samy czas w powiecie wołkowyskim Krzysztof Radziwiłł mógł liczyć na wsparcie na sejmiku 12 wymienionych stronników<sup>1095</sup>: podskarbiego dwornego litewskiego Jana Rakowskiego<sup>1096</sup>, starosty wołkowyskiego Piotra Woyny, marszałka wołkowyskiego Józefa Karpia, podkomorzego Andrzeja Dolskiego, chorążego Zygmunta Puksztę Klausgielowicza, stolnika Krzysztofa Olędzkiego<sup>1097</sup>, podstarościgo Piotra Glińskiego, Jana Olędzkiego, Sebastiana Pakosza<sup>1098</sup>, Kazimierza Wolskiego, Samuela Puksztę Klausgielowicza<sup>1099</sup> i Sołujana Komuniaki (Komoniaki)<sup>1100</sup>.

Razem z tym sądzić o realnej możliwości tej lub innej fakcji wpływać na pewne decyzje konkretnych sejmików tylko na podstawie liczebności stronników nie można. Jak stwierdza Andrzej Rachuba, „zastrzeżenia budzi postrzeganie siły fakcji birżańskiej na podstawie liczebności stronników” w powiecie nowogródzkim, obszarze „bardzo silnych wpływów Sapiehów i Radziwiłłów z Nieświeża [...] „Być może więc tym należy tłumaczyć mobilizację stronników, by przeciwdziałali przeciwnikom politycznym”<sup>1101</sup>. Znamy, że wcześniej w grudniu 1625 r. na sejmiku przedsejmowym nowogródzkim hetmana wielkiego wspierali kilku szlacheiców, w tym klienci Lwa Sapiehy pan [Jan?] Żuk<sup>1102</sup> i pan [Stanisław?] Czarkowski<sup>1103</sup>. Na sejmiku jednak nie było żadnego

<sup>1089</sup> [N.N.] Paweł? Piotr? Bieniasz?

<sup>1090</sup> [N.N.] Sebastian lub Michał.

<sup>1091</sup> [N.N.] Jan?

<sup>1092</sup> [N.N.] Paweł? Daniel?

<sup>1093</sup> [N.N.] Mikołaj? Heliasz?

<sup>1094</sup> [N.N.] Samuel?

<sup>1095</sup> 28 lipca 1632 roku hetman polny Krzysztof Radziwiłł wysłał z Zabłudowa [Sołujanowi] Komuniace (Komoniace) 12 listów do szlachty wołkowyskiej (RNB, f. 971, AD, nr 242, nr 117, k. 171v; Wisner 1991, s. 11-12; Wisner 2002/1, s. 87, błędnie – Komuniecki).

<sup>1096</sup> Podskarbi dworny litewski w latach 1631–1635 (U XI, nr 1254, s. 161; Filipczak-Kocur 2023, s. 423; Augustyniak 2001, s. 191).

<sup>1097</sup> Augustyniak 2001, s. 114, przypis 60. Ewangelik.

<sup>1098</sup> Augustyniak 2001, s. 40, 81.

<sup>1099</sup> Augustyniak 2001, s. 66, 81, 171–172, 209.

<sup>1100</sup> Augustyniak 2001, s. 43: Sołtwian; Żojdź 2019, s. 399–400.

<sup>1101</sup> Rachuba 2024, s. 243; idem,

<sup>1102</sup> List Jana Świdzkiego do Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego WKsL o przebiegu sejmiku deputackiego, Dolatycze (Delatycze), 21 XII 1625 r., or.: AR, dz. V, nr 15435, s. 20. Prawdopodobnie Jan Żuk z Karszewa, sekretarz i dworzanin JKM.

<sup>1103</sup> Ibid. Prawdopodobnie Stanisław Walentynowicz Czarkowski, wojski nowogródzki (N 3 III 1623, wsp. 1648) (UWKL, t. VI, nr 896; Radaman 2013/1, s. 176).

szlachcica, którzyby nie był wdzięczny działalności i zasługom wojskowym hetmana polnego Krzysztofa Radziwiłła. Kiedy Andrzej Skorulski proponował aby hetmanowi polnemu były „kondonowane” dwa pobory, propozycja była poparta przez marszałka sejmiku Andrzeja Obryńskiego, podwojewodzkiego Fiodora Protasowicza Ostrowskiego i wielu innych uczestników obrad. Klienci Sapiehy też bardzo dobrze stawili, a pan Czarkowski i dość szeroko pięknymi słowy „ukazował prace” hetmana polnego<sup>1104</sup>. Ostatecznie do instrukcji posłom na sejm była wniesiona propozycja w takiej formie: „Ochota i odwaga ks[iążę]cia jm. pana hetmana polnego lubo nie jest wspomniana w instrukcji JKM (nie bez żalu to jest naszego), my jednak, z wielką przyjąwszy ją naprzód wdzięcznością, soleniter podziękować, że i zdrowie, i wszystkie swoje dostatki za zdrowie miłej ojczyzny naszej ofiarował i aby K[ról] JM, jako insze wielkie z przodków i samego ks[iążę]cia jm. merita nieraz Rz[eczy]p[ospoli]tej oświadczone, tak osobiwie tę znaczną przysługę i tak wielką cładem patrimonii własnego ks[iążę]cia jm. od tego nieprzyjaciela w pamięci mając, łaską swą pańską miłościwie nagrodzić i słuszne poratowanie uczynić rozkazać raczył. A my osobiwie na oświadczenie wdzięczności naszej ks[iążę]ciu jm. pobór jeden złotowy zupełny z powiatu naszego darujemy i wydać obiecujemy, który aby konstytucją sejmową był aprobowany. Tak też wojskowi temu, które ks[ią]żę jm. swym kosztem na potrzebę i ratunek Rz[eczy]p[ospoli]tej w nagłym ojczyzny naszej razie zaciągnął, aby zapłata jako naprędsza i zupełna z tego sejmu w skarbie ukazana była, ichmm. panowie posłowie naszy starać się o to z wielką pilnością mają”<sup>1105</sup>.

Najnowsze badania Karola Żojdza pozwalają nam znacząco poszerzyć wiedzę na temat klienteli Chodkiewiczów, Sapiehów, Hlebowiczów i Wołowiczów w województwie nowogródzkim. Tak przed sejmem 1618 r. Jan Karol Chodkiewicz szukał wsparcia głównie na sejmikach trzech powiatów województwa nowogródzkiego i do tego w Wilnie i Lidzie, a jego ludzie (Andrzej Pukiel i inni) wywodzili się przede wszystkim z zarządców dóbr i wojskowych co skądinąd było typowe dla ugrupowań „hetmańskich”<sup>1106</sup>. Zaufanym klientem Jana Karola Chodkiewicza w powiecie

<sup>1104</sup> List Jana Świdorskiego do Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego WKsL o przebiegu sejmiku deputackiego, Dolatycze (Delatycze), 21 XII 1625 r., or.: AR, dz. V, nr 15435, s. 20.

<sup>1105</sup> Instrukcja poselska na sejm zwyczajny 1626 r. dana we wsi plebańskiej Horodecznie pod Nowogródkiem 16 grudnia 1625 r. (LMAVB, F. 198–2, k. 2-v; AR, dz. II, Suplementy, nr S400, s. 3).

<sup>1106</sup> Żojdź 2019, s. 283–328; Rachuba 2024, s. 246



nowogródzkim był Jakub Lwowicz Proszycki<sup>1107</sup> (wcześniej w latach 1591–1593 słuźebnik kniazia słuckiego i kopylskiego Jana Symeona Olelkowicza<sup>1108</sup> i kasztelana nowogródzkiego Aleksandra Połubińskiego<sup>1109</sup>). W latach 1602–1614 Jakub Proszycki pretendował na urząd wojskiego nowogródzkiego, w czym jego długo popierał hetman najwyższy litewski<sup>1110</sup>. Ziemianinem Jana Karola był i Bieniasz Czarkowski<sup>1111</sup>. W grudniu 1624 roku sługą rękodajnym kasztelana wileńskiego Mikołaja Hlebowicza był Hrehory Uniechowski<sup>1112</sup>, a Aleksandr Baltazarowicz Snowski Grawż w latach 1624–1633 – sługą rękodajny starosty żmudzkiego Hieronima Wołłowicza<sup>1113</sup>. Klientem Hieronima Wołłowicza w grudniu 1625 roku był i Jan Korsak<sup>1114</sup>.

Do klientów i przyjaciół faksji sapieżyńskiej w powiecie słonimskim Karol Żojdź zalicza: marszałka Iwana Mieleszko (1602–1605, zm. 1622)<sup>1115</sup>, marszałka Hrehorego Tryznę<sup>1116</sup> (1607–1621; podkomorzego Mikołaja Hrehorowicza Tryznę (1608–1623)<sup>1117</sup>, chorążego Jerzego Mieleszko (1605–1634)<sup>1118</sup>, pisarza i sędziego ziemskiego Michała Połubińskiego (1614–1616, 1616–1651)<sup>1119</sup>, pisarza ziemskiego i marszałka Konstantego Połubińskiego (1616–1621, 1621–1627)<sup>1120</sup>, podsędką Michała Iwanowicza Jacynicza (1582–1622)<sup>1121</sup>, podsędką i marszałka Stefana Markowicza Jacynicza (1623–

<sup>1107</sup> W latach 1601–1605 — pisarz grodzki żmudzki (wymienne z Hrehorym Wijnatem i Stanisławem Staręskim) (UWKL, t. III, nr 882). Radaman 2013/1, s. 173–176. Żojdź 2019, s. 302–303, przypis 227.

<sup>1108</sup> AR, dz. XXIII, t. 128, plik 5, s. 2, 4; Żojdź 2019, s. 303, przypis 227.

<sup>1109</sup> 26 VII 1592 (LMAVB 16-53, k. 39-40v).

<sup>1110</sup> UWKL, t. VI, nr 894; Radaman 2013/1, s. 173-176. W latach 1601–1605 — pisarz grodzki żmudzki (wymienne z Hrehorym Wijnatem i Stanisławem Staręskim) (UWKL, t. III, nr 882). Sędzia grodzki wileński w latach 1617–1620 (UWKL, t. I, nr 873). Po śmierci J.K. Chodkiewicza – klient Lwa Sapiehy (Żojdź 2019, s. 303, przypis 227). Sędzia ziemski starodubowski w latach 1622–1631 (UWKL, t. IV, nr 2303).

<sup>1111</sup> AGAD, Archiwum Roskie III, nr 676, s. 1.

<sup>1112</sup> AR, dz. V, nr 15435, s. 1, list Jana Świdarskiego do Krzysztofa Radziwiłła, 22 grudnia 1624 r. z Delatycz; Augustyniak 2001, s. 98.

<sup>1113</sup> Ibid.; Żojdź 2019, s. 339. Zob. też: testament Jana Jerzego Radziwiłła z 12 grudnia 1625 roku w którym Aleksandr Snowski ukazany jako słuźebnik domu Radziwiłłowskiego, który służył jemu kilka lat nie biorąc jurgielu. Aleksandrowi Snowskiemu Jan Jerzy Radziwiłł zapisał w testamencie 600 zł i zasłuźone jego (AR, dz. XI, sygn. 90, k. 33–34). Jarosz Wołłowicz zapisał w swoim testamencie Aleksandrowi Snowskiemu 150 zł (AR, dz. XI, sygn. 100, s. 66, 78 [dawna paginacja 80, 72]).

<sup>1114</sup> Jan Świdarski do Krzysztofa Radziwiłła z Dolatycz (Delatycz), 9 kwietnia 1623 r., AR, dz. V, nr 15435, s. 19.

<sup>1115</sup> UWKL, t. VI, nr 1110; Żojdź 2019, s. 271–272.

<sup>1116</sup> UWKL, t. VI, nr 1111; Rachuba 2006, s. 510; Żojdź 2019, s. 272.

<sup>1117</sup> UWKL, t. VI, nr 1253; Rachuba 2006, s. 510; Żojdź 2019, s. 272.

<sup>1118</sup> UWKL, t. VI, nr 961; Rachuba 2006, s. 509–510; Żojdź 2019, s. 271–272.

<sup>1119</sup> UWKL, t. VI, nr 1199, nr 1370; Żojdź 2019, s. 272-273.

<sup>1120</sup> UWKL, t. VI, nr 1200, nr 1112; A. Rachuba, *Faksja Lwa Sapiehy*, s. 510; Żojdź 2019, s. 272-273.

<sup>1121</sup> UWKL, t. VI, nr 1267; Żojdź 2019, s. 273.

1627, 1625–1636)<sup>1122</sup>, pisarza ziemskiego Jana Jeśmana Synkowskiego (1610 – † 1613)<sup>1123</sup> i pisarza ziemskiego Krzysztofa Jeśmana Synkowskiego (1621–1642)<sup>1124</sup>, podstarościego Stanisława Rembieskiego (1605–1612)<sup>1125</sup>, podstarościego Adama Łukaszewicza (1613–1624)<sup>1126</sup>, sędziego grodzkiego i podstarościego Krzysztofa Mikołajewicza Jundziłła (1603–1626, 1626–1628)<sup>1127</sup>, pisarza grodzkiego i wojskiego Andrzeja Ofanasowicza (1610–1628, 1623–1636)<sup>1128</sup>. Do tego wykazu trzeba dodać stolnika Stanisława Michałowicza Sokołowskiego (1598–1613)<sup>1129</sup> i sędziego ziemskiego słonimskiego Krzysztofa Michałowicza Haraburdę (1602–1616)<sup>1130</sup>, którzy otrzymali urzędy też po protekcji („za zalecaniem”) kanclerza. Pisarz ziemski słonimski Jury (Jerzy) Tyszkiewicz w latach 1599–1610 był klientem lub przyjacielem Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła<sup>1131</sup>.

W powiecie wołkowyskim do klientów i przyjaciół faksji sapieżyńskiej Karol Żojdź zalicza marszałka Jana Andrejewicza Jundziłła (1616 – † 1625)<sup>1132</sup> i sędziego ziemskiego kniazia Prokopa Romanowicza Dolskiego (1607 – 1625), którzy otrzymali swoje urzędy po protekcji kanclerza<sup>1133</sup>. Pisarz ziemski Wawrzyniec (Ławryn) Żukowski (1591–1613) był nominowany za zaleceniem podkanclerzego Gabryela Woyny<sup>1134</sup>.

Podzielając zdanie Urszuli Augustyniak, że taktyka dworu królewskiego Zygmunta Wazy, ukierunkowana na tworzenie sytuacji stałego zderzenia interesów dominujących grup magnackich, która była skuteczna w historycznie krótkim okresie, strategicznie zagrażała poważnym niebezpieczeństwem zwiększenia majątku najbardziej

<sup>1122</sup> UWKL, t. VI, nr 1268, nr 1113; A. Rachuba, *Faksja Lwa Sapiehy*, s. 510; Żojdź 2019, s. 273.

<sup>1123</sup> UWKL, t. VI, nr 1198; Żojdź 2019, s. 273–274, 281.

<sup>1124</sup> UWKL, t. VI, nr 1201; Żojdź 2019, s. 273–274.

<sup>1125</sup> UWKL, t. VI, nr 1290; Żojdź 2019, s. 274.

<sup>1126</sup> UWKL, t. VI, nr 1291; Żojdź 2019, s. 274.

<sup>1127</sup> UWKL, t. VI, nr 1292, 1345; Żojdź 2019, s. 274.

<sup>1128</sup> UWKL, t. VI, nr 1169, 1538; Żojdź 2019, s. 274. N 3 III 1623 po R. W. Sokołowskiego (ML 100, k. 47; UWKL, t. VI, nr 1169, nr 1538).

<sup>1129</sup> UWKL, t. VI, nr 1482.

<sup>1130</sup> ML 88, k. 6v–7; Radaman 2010, s. 85–86; UWKL, t. VI, nr 1369, s. 283, v.: Żojdź 2019, s. 260.

<sup>1131</sup> UWKL, t. VI, nr 1197.

<sup>1132</sup> UWKL, t. VI, nr 1782; Żojdź 2019, s. 274.

<sup>1133</sup> Dolski A na sęstwo ziemskie jeszcze w roku 1594, lecz wtedy nie utrzymał się. Zob.: N 22 X 1594 „za zaleceniem kanclerza WKL Lwa Sapiehy” (ML 77, k. 533v–534; ML 78, k. 282v–283; Vilimas 2006, s. 149; Radaman 2010, s. 88; UWKL, t. VI, nr 2112). Na sejmiku elekcyjnym wybrany jednocześnie z Janem Szemiotem. Otrzymał sęstwo wcześniej niż Szemiot, ale to ten utrzymał się ostatecznie na urzędzie. E 8 I 1607 po † J. Uhlika (ML 88, k. 274–v; Vilimas 2006, s. 149; Radaman 2010, s. 88; UWKL, t. VI, nr 2115), N 24 I 1607 po † J. Uhlika, † 10 V 1625 (ML 88, k. 274–v; Vilimas 2006, s. 149; Radaman 2010, s. 88; UWKL, t. VI, nr 2115).

<sup>1134</sup> UWKL, t. VI, nr 1881.

wpływowych rodów magnackich nie tylko kosztem królewszczyzn, ale i kosztem majątku drobnej szlachty powiatowej, i ostatecznie, zwiększeniem liczby szlachty zależnej, która przyjmowała magnacki „patronat” dla utrzymania minimum socjalnego<sup>1135</sup>, uważamy za konieczne wyrazić opinię, że tylko wprowadzenie do obiegu naukowego i analiza wszystkich tekstów aktów sejmikowych powiatów województwa nowogródzkiego, która jest planowana w najbliższym czasie, a także równoległe głębokie i wszechstronne badania dynamiki zmian w strukturze własności ziemskiej w poszczególnych powiatach będą mogły dać odpowiedź na pytanie, na ile te procesy wpływały na decyzje sejmików odpowiednich powiatów.

---

<sup>1135</sup> Augustyniak 2001, s. 36.

## ROZDZIAŁ IV

### RODZAJE, FUNKCJE I KIERUNKI DZIAŁALNOŚCI SEJMIKÓW I ZJAZDÓW SZLACHECKICH WOJEWÓDZTWA NOWOGRÓDZKIEGO

#### 4.1. Sejmiki przedsejmowe (poselskie).

##### 4.1.1. Zwoływanie sejmików przedsejmowych. Posłowie króla na sejmikach.

W celu poinformowania szlachty powiatowej o sprawach rozpatrywanych przez sejm, wielki książę wysyłał do powiatów swych posłów (legatów) z listami sejmowymi. Na sejmikach przedsejmowych w województwie nowogródzkim za czasów panowania Zygmunta Augusta i Stefana Batorego posłami monarcha byli najczęściej przedstawiciele miejscowej szlachty<sup>1136</sup>. Postępowanie posłów gospodarskich (królewskich) określała instrukcja, zawarte w niej zalecenia, czasem nakazy i zakazy<sup>1137</sup>.

Zwoływanie sejmików przedsejmowych należało do niekwestionowanej kompetencji monarchy, lecz odbywało się to za zgodą i w porozumieniu z panami radą<sup>1138</sup>.

Rozsyłanie listów sejmowych<sup>1139</sup> regulował art. 5 r. III Statutu z 1566 r., który stanowił, że listy należało wysłać najpóźniej na 4 tygodnie przed sejmem<sup>1140</sup>, w praktyce jednak nie zawsze tak było, np. w 1566 r. odstęp czasowy między sejmikami a sejmem wynosił mniej niż 18 dni<sup>1141</sup>.

Termin, w którym powinny zbierać się przedsejmowe sejmiki powiatowe określał II Statut Litewski z 1566 r. — nie później niż 4 tygodnie przed rozpoczęciem sejmiku walnego. W związku z przesunięciem stałego miejsca przeprowadzenia sejmiku walnego Rzeczypospolitej na terytorium Mazowsza do Warszawy, od 1570 r. konieczne było także wydłużenie faktycznego czasu między zwołaniem sejmików przedsejmowych a sejmem,

---

<sup>1136</sup> Przykładowo na sejmiku przedsejmowym słonimskim przed sejmem 1606 r. posłem gospodarskim był Mikołaj Tryzna. v.: AMCh., nr 1097, List Zygmunta III z 21 grudnia 1605 r. do dworzanina JKM Mikołaja Tryzny, posła gospodarskiego na sejmik przedsejmowy powiatu słonimskiego w Słonimiu (nie-paginowane).

<sup>1137</sup> Wisner 1978/2, s. 679.

<sup>1138</sup> *Vilenski ziemski pryvilej 1565*, wyd. A. Radaman (2005), s. 157; Łappo 1911, s. 431–479; Łappo, *Litewski Statut 1588*, t. 1, cz. 2, s. 124; Zakrzewski 2000/1, s. 24; Zakrzewski 2008, s. 98, 101; Radaman, Macuk 2014, s. 164.

<sup>1139</sup> Zakrzewski 2008, s. 101–102.

<sup>1140</sup> *Vilenski ziemski pryvilej 1565*, wyd. A. Radaman (2005), s. 159; II Statut Litewski [1855], s. 45.

<sup>1141</sup> Rachuba 2002, s. 55–60.

co w praktyce zostało zrealizowane w okresie panowania Stefana Batorego. Tak, przed sejmem warszawskim zwołanym na 15 stycznia 1585 roku, obrady sejmików litewskich Stefan Batory rozkazał rozpoczynać 3 grudnia 1584 r.<sup>1142</sup> *De jure* zwiększył minimalny termin, po którym sejmiki nie mogły być zwoływane, z 4 do 6 tygodni przed datą rozpoczęcia obrad sejmiku art. 6 rozdziału III Statutu Litewskiego (1588). Przy czym listy władcy, które zawiadamiały o jego zwołaniu, powinny były być dostarczone do powiatów nie później niż 2 tygodnie przed sejmikiem<sup>1143</sup>.

Sejmiki województwa nowogródzkiego zwykle zbierały się w terminach wyznaczonych w Statucie. Tak w powiecie wołkowyskim w 1576 r. sejmik przedsejmowy powinien był odbyć się 1 września na 4 tygodnie przed św. Michałem, a sejm toruński rozpoczął się 15 lub 19 X 1576 r.<sup>1144</sup>.

W powiecie słonimskim roki sądowe ziemskie, które zbierały się po święcie Trzech Króli z 1589 r. nie byli „sużony”, ponieważ przypadły na sejmik<sup>1145</sup>. W powiecie nowogródzkim sejmik przedsejmowy w 1598 r. odbył się 19–21 stycznia<sup>1146</sup>, a sejm rozpoczął się w Warszawie 2 marca 1598 r.<sup>1147</sup>

W razie potrzeby początek posiedzenia sejmiku przedsejmowego określonego powiatu mógł być przeniesiony na późniejszy termin<sup>1148</sup>. Tak, w 1590 r. zgodnie z prawem sejmiki miały się zebrać 25 stycznia 1590 r., jednak monarcha, aby połączyć je z gromniczymi i nie zmuszać szlachty do zbierania się dwukrotnie w ciągu tygodnia (sejm był zwołany na 8 marca), zwołał sejmiki poselskie na 1 lutego 1590 r.<sup>1149</sup> W 1596 r., w związku z przeprowadzeniem zjazdów pospolitego ruszenia w niektórych powiatach, sejmiki przedsejmowe zostały przeniesione z 13 na 23 lutego, ale nawet w tych powiatach, w których zostały przeniesione, w praktyce odbywały się i 13 lutego i 23

<sup>1142</sup> GDGAM, KPI nr 9219/17, List Stefana Batorego do pp. Jundziłłów o zwołaniu sejmiku na 15 stycznia 1585 r., sejmików powiatowych na 3 grudnia 1584 r. i sejmiku głównego w Wołkowysku na 17 grudnia 1584 r., 27 X 1584 r. (or.), 1 k.; Lulewicz 2002, s. 350.

<sup>1143</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 49; [1614], s. 55; [1989], s. 115; Łappo, *Statut Litewski 1588*, t. 1, cz. 2 (1936), s. 131; Zakrzewski 2000/1, s. 34; Rachuba 2002, s. 59, 73. W Polsce prawo stanowione w tej kwestii obowiązywało z roku 1613 (VC, t. III, vol. 1, s. 123; VL, t. III, f. 171 [s. 84]).

<sup>1144</sup> ML 56, k. 14-16v; Lulewicz 2002, s. 287, 296; Ferenc 2008, s. 538; Konopczyński 1948, s. 142; Chronologia sejmów 2021, s. 67. Sejmik wołkowyski po święcie toruńskim powinien był rozpocząć obrady 20 I 1577 r. (2 tygodnie po święcie Trzech Króli) (ML 56, k. 35).

<sup>1145</sup> NGABM, f. 1785, inw. 1, nr 11, k. 69-69v. Sejm warszawski rozpoczął pracę 6 III 1589 r. (Konopczyński 1948, s. 143 Chronologia sejmów 2021, s. 82).

<sup>1146</sup> Instrukcja nowogródzka 1598, wyd. A. Radaman (2005), s. 98. Olszewski 1957, s. 232: 19 I 1598 r.

<sup>1147</sup> Rzońca 1993, s. 34. Konopczyński 1948, s. 145: błędnie: 8 III 1598 r. Olszewski 1957, s. 229–232.

<sup>1148</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 26–36.

<sup>1149</sup> VC, t. II, vol. 2, s. 137; Rachuba 2002, s. 76.

lutego<sup>1150</sup>. W tym samym czasie w 1598 r. sejmiki nowogródzkiego, mińskiego i trockiego powiatów odbyły się zgodnie z prawem (19–21 stycznia)<sup>1151</sup>, a nie w różnym czasie (19 I, 2 II i 2 III), jak twierdził na podstawie błędnych danych opisu zespołu Archiwum Warszawskie Radziwiłłów w Głównym Archiwum Akt Dawnych (AGAD) Henryk Olszewski<sup>1152</sup>. Zdarzały się przypadki, gdy termin sejmiku określał kanclerz lub wojewoda, korzystając z zaufania monarchy, który w takim przypadku przysyłał uniwersały z „okienkiem” dla daty jego zwołania<sup>1153</sup>. Jeśli początek sejmu był przenoszony na późniejszy termin, do powiatów wysyłano powtórne uniwersały („*listy sejmikowe dwoiste*”)<sup>1154</sup>.

W ustawie z 1565 r. nie została określona szczegółowa procedura powiadamiania szlachty o zwołaniu sejmików, zaznaczono tylko, że szlachta powinna zjeżdżać się „na časy čieriez listy našy naznočonyje”, „za obosłańjem i listy [...] hospodarskimi” jak w Koronie Polskiej<sup>1155</sup>. W tych listach sejmowych (uniwersałach)<sup>1156</sup>, które rozwozili do powiatów różni ludzie, monarcha zawiadamiał o dokładnym terminie zwołania sejmu i sejmików, przedstawiał do ich rozpatrzenia najważniejsze kwestie polityki wewnętrznej i zewnętrznej, a także wyrażał swoje stanowisko wobec problemów, które planowano omówić. Treść uniwersałów różniła się terminologicznie w zależności od statusu jednostki administracyjnej i tytułatury miejscowych urzędników<sup>1157</sup>. O ile w Królestwie Polskim w końcu lat 60. – początku 70. XVI w. została opracowana instrukcja dla pracowników kancelarii, w której dokładnie opisano, w jaki sposób składać i wysyłać listy sejmowe<sup>1158</sup>, to w Wielkim Księstwie Litewskim ich forma nie była normatywnie zatwierdzona. W sytuacji braku formalnie zatwierdzonych wzorów, stopniowo

<sup>1150</sup> AR, dz. II, nr 346, instrukcja orszańska; Rachuba 2002, s. 76–77; Radaman 2012/2, s. 192–193.

<sup>1151</sup> AR, dz. II, nr 373; ML 285, k. 336–v; Jaromiński 1992, s. 212–220; Rzońca 1993, s. 15; Kempa 2007, s. 143–144; Radaman 2013/3, s. 139–162.

<sup>1152</sup> Olszewski 1957, s. 232.

<sup>1153</sup> W. Czapliński, *Z problematyki sejmiku polskiego w pierwszej połowie XVII w.*, KH 77, 1970, nr 1, s. 31–45; Augustyniak 1981, s. 45; Zakrzewski 2000/1, s. 35; Rachuba 2002, s. 77, 81.

<sup>1154</sup> Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów, s. 609.

<sup>1155</sup> *Vilenski ziemski pryvilej 1565*, wyd. A. Radaman (2005), s. 157.

<sup>1156</sup> Zakrzewski 2008, s. 101–102.

<sup>1157</sup> 25 IX 1625, RNB, f. 971, AD, nr 321/2, nr 92, k. 1; RIB XXX, kol. 817–821, 838–841; Lubavskij, LRS, aneks, s. 152–154, 178–179, 183–184, 207–209; *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Ślawucie*: w 7 t., wyd. pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego i B. Gorczaka, t. VII: 1554–1572 (*Dyplomaturyusz gałęzi Niesuchojeżskiej*, t. II), Lwów 1910, s. 106–107; Łappo 1911, s. 309–430, aneks, s. 64–66, 140–141; Rachuba 2002, s. 55–59, 77–81.

<sup>1158</sup> W. Krawczuk, *Listy sejmikowe w świetle Instructuarium kancelarii koronnej*, CPH, t. 46, 1994, z. 1–2, s. 63–68; *Kancelaria Koronna a Sejm walny: Instructuarium*, oprac., przetłumaczył, wstępem opatrzył W. Krawczuk, Warszawa 1995, s. 7.

uksztaltowała się pewna praktyka składania i wyobrażenia o wzorcowych dokumentach sejmowych, których naruszenie formy wywoływało protesty. Tak, przed sejmem 1572 r. na ogólnym nowogrodzkim sejmiku wojewódzkim (jak i na sejmikach niektórych innych województw) postawiono pytanie o prawomocność uniwersałów sejmikowych, opieczetowanych małą pieczęcią sygnetową monarchy, a nie wielką pieczęcią państwową<sup>1159</sup>. Jak określono w recesie sejmu grodzieńskiego 1567 r., listy sejmowe powinny być doręczane „urzędowi grodzkiemu” — staroście lub jego namiestnikowi, nie później niż 2 tygodnie przed rozpoczęciem sejmiku, który z kolei powinien był wysyłać woźnych do senatorów duchownych i świeckich, a także do książąt, panów, marszałków, urzędników ziemskich i dwornych (zgodnie z wymogiem Statutów 1566 i 1588 r. wymienione kategorie szlachty były powiadamiane „o złożeniu sejmików” także indywidualnie odrębnymi listami sejmowymi)<sup>1160</sup>. Statut wymagał od powiatowych woźnych. „s pilnost’ju tyje listy roznositi pod karańjem ich za to čieriez vriad grodskij wiezieńjem vodle baćieńja swojego”. Pozostała szlachta była powiadamiana o terminie zwołania sejmiku i sprawach, które miały być przedmiotem jego obrad, w cerkwiach parafialnych i kościołach, a także na placach rynkowych miast i miasteczek<sup>1161</sup>, gdzie woźni przybijali kopie uniwersałów, co zostało potwierdzone w Statucie 1588 r.<sup>1162</sup>. O obowiązku starostów powiatowych i ich namiestników powiadamiania całej szlachty o czasie sejmików i sejmu oraz przedstawiania na sejmiku oryginału listu przypominały same uniwersały<sup>1163</sup> i specjalne listy<sup>1164</sup>. Ekscesy jednak się zdarzały, ponieważ w 1568 r. na sejmie grodzieńskim szlachta postulowała, aby listy sejmowe były dostarczane w

<sup>1159</sup> AR, dz. V, nr 13980, List Macieja Sawickiego, pisarza wielkiego litewskiego do Mikołaja Radziwiłła „Rudego”, wojewody wileńskiego (1568–1572), s. 140–143; RNB, f. 971, AD, nr 133, nr 24, k. 64–66 (68–70); ib., nr 234, s. 141–144; *Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów*, s. 612–613; Łappo 1901, s. 88–89; Zakrzewski 2000/1, s. 27; Zakrzewski 2008, s. 101–102; Lulewicz 2002, s. 72; Rachuba 2002, s. 78; Radaman, Macuk 2014, s. 165.

<sup>1160</sup> *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*: w 7 t., wyd. pod kierownictwem Z. L. Radziwińskiego i B. Gorczaka, t. VII: 1554–1572, Lwów 1910, s. 80–83; RIB XXX, kol. 817–818, 821–823; LM 532, s. 32–34; Lubavskij, LRS, aneks, s. 154–155, 175–178, 204–207, 220–225; GDGAM, KPI № 9219/17 [List Stefana Batorego do pp. Jundziłłów o zwołaniu sejmu 15 I 1585 r., sejmików w Wielkim Księstwie Litewskim 3 XII 1584 r. i sejmiku generalnego w Wołkowysku 17 XII 1584 r., 27 X 1584 r. (or.)], 1 k.; Łappo 1911, s. 329–352, aneks, s. 66–70, 97–102; Wisner 1989, s. 54; Zakrzewski 2000/1, s. 26. Sejm 1572, 9 XII 1571 sejmiki (ML 270, k. 37v–38 (listy zaszyte do senatorów datowane 1 X 1571)).

<sup>1161</sup> RIB XXX, kol. 408–409.

<sup>1162</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 49; [1614], s. 55; [1989], s. 115; Lubavskij, LRS, s. 758–759; Łappo 1901, s. 297; Łappo 1911, s. 391; Radaman, Macuk 2014, s. 165–166.

<sup>1163</sup> Łappo 1901, s. 297.

<sup>1164</sup> Sejm 1572, 9 XII 1571 sejmiki. List do starostów (ML 270, k. 39).

czasie określonym przez prawo<sup>1165</sup>. Przywilej Zygmunta Augusta zatwierdzający unię lubelską (11 VIII 1569 r.) zawierał normę określającą obowiązek administratorów (wojewodów i starostów sądowych) otrzymywania i publikowania listów sejmowych na dwa lub trzy tygodnie przed rozpoczęciem sejmiku<sup>1166</sup>, a art. 6 rozdz. III Statutu 1588 r. określił, że listy sejmowe powinny być „prinošony [...] do vojevodstv i starostv sudovych i otdavany do ruk vriadov grodskich na čas pieried sojmikami niediel za dwie”<sup>1167</sup>. W czasach panowania Stefana Batorego i Zygmunta III Wazy stopniowo zwiększała się liczba i objętość listów sejmowych, co czasami prowadziło do naruszenia ustawowo określonej procedury<sup>1168</sup>. Tak, przed sejmem 1611 r. wojewoda nowogródzki Teodor Skumin Tyszkiewicz, który już otrzymał wiadomość o rozesłanych 10 czerwca 1611 r. listach sejmowych w Koronie Polskiej, w liście do kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego zaznaczył 25 lipca 1611 r.: „a my ich tu do Litwy i do tego czasu doczekać się nie możemy”<sup>1169</sup>.

Anna Filipczak-Kocur zaznaczyła, że oprócz oficjalnej kampanii przedsejmowej dwór prowadził także nieoficjalną pracę przygotowawczą przed każdym sejmem<sup>1170</sup>. Z badań Urszuli Augustyniak wynika, że czas, kiedy ten czy inny szlachcic dowiadywał się o sejmiku, zależał także od takich nieformalnych czynników jak stosunki sąsiedzkie i miejsce szlachcica w hierarchii społecznej powiatu<sup>1171</sup>. Andrzej Zakrzewski tłumaczy takie zróżnicowane podejście do kwestii powiadamiania o sejmiku próbami osiągnięcia na zjazdach szlacheckich tych czy innych celów przez konkretne frakcje<sup>1172</sup>.

<sup>1165</sup> RIB XXX, kol. 476–477 (art. 49); DMAMJ, t. I, c. 480; Lubavskij, LRS, s. 802.

<sup>1166</sup> VL, t. II, f. 777, art. 4; VC, t. II, vol. 1, s. 243, art. 3.

<sup>1167</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 49; [1614], s. 55; [1989], s. 115; Zakrzewski 2000/1, s. 27.

<sup>1168</sup> L. Sapieha do K. Radziwiłła, Mołodzieczno, 9 I 1590 (ADS, nr 71, s. 52); E. Barwiński, *Kartka z dziejów sejmowania w Polsce (1596 r.)*, KH 11, 1897, z. 3, s. 340–344; Łappo 1911, aneks, s. 96–118; *Księga Batoriańska: zbiór dokumentów ku uczczeniu 350-letniej rocznicy zgonu króla Stefana Batorego*: wydano na 20-lecie Wskrzeszenia Wszechnicy Wileńskiej, oprac. R. Mienicki, Wilno 1939, s. 4–10; Wisner 1989, s. 55; W. Krawczuk, *Listy sejmikowe w świetle Instructarium kancelarii koronnej*, CPH, t. 46, 1994, z. 1–2, s. 66; *Kancelaria Koronna a Sejm walny: Instructarium*, oprac., przetłumaczył, wstępem opatrzył W. Krawczuk, Warszawa 1995, s. 8; Łojka 2002, s. 37; Rachuba 2002, s. 55, 70–71; Vasiliauskas 2009, s. 81–83.

<sup>1169</sup> ANKr., ASang, 29/637/0/1.2/496, s. 391; Byliński 1970, s. 51.

<sup>1170</sup> A. Filipczak-Kocur [Recenzja], PH, t. 77, 1986, z. 2, s. 380.

<sup>1171</sup> Augustyniak 1981, s. 46.

<sup>1172</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 27.



W celu poinformowania szlachty powiatowej o sprawach rozpatrywanych przez sejm, wielki książę wysyłał do powiatów swych posłów<sup>1173</sup> z listami sejmowymi, którymi byli najczęściej jego zaufane osoby i doradcy, pracownicy kancelarii państwowej (zwykle sekretarze), dworzanie konni (*aulici*)<sup>1174</sup>, urzędnicy powiatowi, a czasem nawet osoby duchowne, jednak zawsze obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>1175</sup>. Andrzej Zakrzewski wyraził opinię, że przypadki, gdy poseł wielkiego księcia litewskiego należał do powiatowej korporacji szlacheckiej były wyjątkiem<sup>1176</sup>, jednak w województwie nowogródzkim dla drugiej połowy XVI w. – początku XVII w. była to dość rozpowszechniona praktyka<sup>1177</sup>.

Posłowie otrzymywali wcześniej instrukcje („nauki i zlecenia poselstva” — początkowo krótkie, potem szczegółowe) i kredensy („listy poselskije wieruszcije”), które potwierdzały ich pełnomocnictwa<sup>1178</sup>. Czasem monarcha całkowicie powierzał kancelarii sporządzanie instrukcji dla posłów na sejmiki<sup>1179</sup>. Zdarzało się, że posłowie na sejmiki osobiście dostarczali do powiatu uniwersały sejmowe i inne posłania monarchy do senatorów i innych urzędników<sup>1180</sup>. Praktyka, którą dla czasów Zygmunta Augusta, Henryka Walezego (Valois) i Stefana Batorego opisali Maciej Lubawskij i Iwan Łappo była charakterystyczna i dla czasów panowania Zygmunta III Wazy. Tak, posłem monarchy na sejmiku nowogródzkim, który odbył się przed głównym zjazdem stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego 23 lutego 1591 r., był pisarz i sekretarz królewski Mikołaj Sapieha<sup>1181</sup>, a na zwołany na 24 stycznia 1606 r. sejmik słonimski pojechał z listami monarchy dworzanin królewski Mikołaj Tryzna<sup>1182</sup>. Monarcha wyznaczał posła

<sup>1173</sup> Rachuba 2002, s. 57, 69; sejm 1572, sejmiki 9 XII 1571, listy do posłów na sejmiki z 3 X 1571 (ML 270, k. 38v). W Koronie — legatów (I. Kaniewska, *Legaci królewscy na sejmiki przedsejmowe w Koronie za Zygmunta Augusta*, w: *Parlament, prawo, ludzie: studia ofiarowana prof. J. Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, red. nauk. S. Russocki, W. Sudnik [i in.], Warszawa 1996, s. 93–103).

<sup>1174</sup> Ferenc 1998, s. 46–47.

<sup>1175</sup> Wisner 1989, s. 59.

<sup>1176</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 59.

<sup>1177</sup> RNB, f. 971, AD, nr 124, nr 12, k. 32–33; RIB XXX, kol. 848–849; Łappo 1911, aneks, s. 54; Zakrzewski 2000/1, s. 59.

<sup>1178</sup> ML 282, k. 207; RIB XXX, kol. 878–882; SRP, t. XVIII, s. 348–354; SRP, t. XXI, s. 87–104; SRP, t. XX, s. 322–331; Lubavskij, LRS, s. 180–182, 209–211, 213, 215–220; Łappo 1911, aneks, s. 43–53, 55–63, 70–71, 102–115, 141–143; LM 532, s. 31, 34–37; Rachuba 2002, s. 55–58, 68; А. Рыбаков, *Нормативная документация в Великом Княжестве Литовском в XVI в.: состав и анализ*, „Архиварыус”, nr 1, 2001, s. 126–127.

<sup>1179</sup> Wisner 1989, s. 52.

<sup>1180</sup> Ferenc 1998, s. 46–47.

<sup>1181</sup> BCzart., rkps. 94, nr 118, s. 669–672.

<sup>1182</sup> AMCh., nr 1097, s. 1–4.

na sejmik tylko w teorii. W praktyce kandydatura proponowana była przez tych, którzy dobrze znali realia i specyfikę życia politycznego konkretnego powiatu i stosunki między różnymi grupami szlacheckimi w regionie<sup>1183</sup>. Czasem monarcha tak bardzo ufał kanclerzowi, że wydawał i wysyłał do kancelarii kredensy z okienkiem, gdzie później sam kanclerz lub na jego polecenie pracownicy kancelarii wpisywali datę sejmiku lub nazwisko posła<sup>1184</sup>. Niedbałych posłów, których beczynność lub opieszałość mogła doprowadzić do zerwania sejmiku, monarcha pociągał do odpowiedzialności, w tym wzywając ich mandatami na posiedzenia sądu zadwornego<sup>1185</sup>. W pierwszej połowie XVII w. w Wielkim Księstwie Litewskim brak uniwersału, instrukcji posła gospodarskiego, podpisu hospodara pod listem czy zamiana pieczęci ziemskiej na pokojową zwykle nie przeszkadzały w prowadzeniu posiedzeń sejmikowych<sup>1186</sup>, jednak szlachta nie zapominała wyrażać swojego niezadowolenia z tych naruszeń prawa, a czasem żądała satysfakcji od winnych. Jednocześnie legalizm szlachty nowogródzkiej czasem dochodził do skrajności<sup>1187</sup>. Nie są znane jednak przypadki otwartych konfliktów z powodu odmowy zatwierdzenia przez kanclerza listów sejmowych i legacji. W 1588 r. Lew Iwanowicz Sapieha, choć uważał pewne działania Zygmunta Wazy za niewłaściwe, nie odmówił przyłożenia pieczęci do listów sejmikowych<sup>1188</sup>.

#### 4.1.2. Wybory posłów do sejmu.

Zgodnie z normami prawnymi II i III Statutów Litewskich z lat 1566 (III, 5)<sup>1189</sup> i 1588 (III, 6)<sup>1190</sup> na sejmikach wybierano „odnostajnym zdańjem” po 2 posłów z każdego powiatu (wileński przywilej ziemski z 1565 r. określał jedynie możliwość wyboru posłów

<sup>1183</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 59.

<sup>1184</sup> ML 282, k. 206v–207; LM 532, s. 30–31; AMCh., nr 1097, s. 1–4; Lubavskij, LRS, aneks, s. 215.

<sup>1185</sup> Lubavskij, LRS, aneks, s. 212.

<sup>1186</sup> Latem 1626 r. szlachta nowogródzka protestowała z tego powodu, że „bez posła i propozycji JKM o wielkim niebezpieczeństwie Ojczyzny konsultować nam przyszło” (Wisner 1978/2, s. 679).

<sup>1187</sup> Vasiliauskas 2009, s. 81–83.

<sup>1188</sup> Wisner 1989, s. 55.

<sup>1189</sup> II Statut Litewski [1566], BKór., rkps. 818, k. 59v–60, publ.: *Vilenski ziemski pryvilej 1565*, wyd. A. Radaman (2005), aneks 1, s. 159–160.

<sup>1190</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 48–50; [1614], s. 54–56; [1989], s. 115–116.

z powiatów, ale nie podawał ich dokładnej liczby<sup>1191</sup>). Dla tego, żeby być obranym posłem na sejm obecności kandydatów na poselstwo na sejmiku nie wymagano<sup>1192</sup>.

Zdaniem Iwana Lappo jednym z kryteriów przy wyborze posła na sejm w okresie przygotowań i po zawarciu unii lubelskiej była znajomość języków łacińskiego i polskiego<sup>1193</sup>, co nie wydaje się możliwe do udowodnienia. Arturas Vasiliauskas zauważył, że konieczność osiągnięcia kompromisu między przedstawicielami różnych wyznań na początku XVII w. była świadoma i przejawiała się poprzez przyjęcie zasady parytetu przy wyborach katolików i dysydentów (protestantów i prawosławnych) przez przedstawicieli powiatów<sup>1194</sup>. Jednak w powiecie nowogrodzkim w grudniu 1600 r. wybrano na warszawski sejm zwyczajny 1601 r. dwóch nowochrzczeńców (arianów)<sup>1195</sup>, a w grudniu 1602 r. na krakowski sejm 1603 r. dwóch ewangelików (kalwinistów), nawet w obecności na tych sejmikach wojewody trockiego katolika Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” i nowogrodzkiego wojewody unity Teodora Skumina Tyszkiewicza<sup>1196</sup>.

W znanych przypadkach w niektórych powiatach Wielkiego Księstwa Litewskiego wybierano nie dwóch posłów, a więcej, z których jednak tylko dwóch mogło reprezentować powiat na sejmie. Przyczyną wyboru dodatkowych kandydatów na poselstwo mogło być zagrożenie śmiercią głównych posłów podczas epidemii<sup>1197</sup>. Przypadki, gdy posłów specjalnie nie wybierano, były bardzo rzadkie<sup>1198</sup>, a dla powiatów województwa nowogrodzkiego z badanego okresu praktyka ta jest nam nieznana. Czasami już wybrani posłowie nie stawiali się na sejmie z powodu choroby<sup>1199</sup>. Bywały

---

<sup>1191</sup> *Vilenski ziemski prywilej 1565*, wyd. A. Radaman (2005), s. 157, 160; Rachuba 2002, s. 47–48, 76, 128. v.: W. Uruszczak, *Poselstwo sejmowe w dawnej Polsce: posłaniec, mandatariusz, poseł narodu*, CPH, t. 61, 2009, z. 2, s. 47–63; Z. Ilski, *System wyborczy do Izby Poselskiej parlamentu Polski przedrozbiorowej. Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego*, Wrocław 2022.

<sup>1192</sup> Rachuba 2002, s. 128; Lulewicz 2002, s. 71; Konieczna 2013, s. 84; Zakrzewski 2018, s. 103–106.

<sup>1193</sup> Łappo 1911, s. 451–452.

<sup>1194</sup> Vasiliauskas 2009, s. 79.

<sup>1195</sup> RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 1. Zob.: Szczucki 1959, s. 146, 148.

<sup>1196</sup> Kempa 2000, s. 293; Radaman 2017, s. 224, 226–227. Porównaj: Opaliński 1995, s. 90: „Protestantów nazywano „Braćmi naszymi Dissidentes in Religione Christiana”, „Panami Braćmi naszymi diversae religionis”, bądź też „Braćmi naszymi IchMc Panami Ewangelikami”.

<sup>1197</sup> RNB, f. 971, AD, nr 133, nr 24, k. 64–66 (68–70); Rachuba 2002, s. 69.

<sup>1198</sup> Wisner 1989, s. 58–60.

<sup>1199</sup> Byliński 1970, s. 66–67. 26 VIII 1611 r. podczaszy litewski ewangelik Janusz Radziwiłł pisał do brata Krzysztofa, że zgodził się na wybór na posła sejmowego z nienazwanego sejmiku, ponieważ w przeciwnym razie żaden inny protestant nie zostałby posłem na ten sejm [Janusz Radziwiłł do brata Krzysztofa, iż „dał się wybrać” posłem z tego sejmiku, gdyż inaczej nie przeszłaby tam żadna kandydatura protestancka”], jednak zachorował i na sejm nie pojechał. O tym poselstwie Janusza Radziwiłła jako

sytuacje, gdy w czasie dużych epidemii szlachta troszczyła się o zdrowie monarchy i starała się zatrzymać posłów na lepsze czasy<sup>1200</sup>.

Zachowała się niewystarczająca liczba dokumentów do końcowych wniosków, które pokazują personalny skład sejmowego przedstawicielstwa nowogrodzkiego województwa, jednak na podstawie tych danych można wyciągnąć wniosek, że w województwie tym często wybierano urzędników ziemskich i grodzkich, jak również przedstawicieli najbardziej szanowanych rodów szlacheckich i pańskich. Najczęściej z powiatu nowogrodzkiego posłowali w badanym okresie czasu (jak mniej 5-kratno): marszałek i sędzia ziemski ziemi nowogrodzkiej Wasil Iwanowicz Zienkiewicz Tychiński (1576, 1587–1588, 1589, 1596, 1601, ?1609) i sekretarz JKM, podkomorzy nowogrodzki Dominik (Dominik Chryzostom) Andrzejewicz Obryński (1593, 1600, 1603, 1613 i 1627)<sup>1201</sup> (zob. aneks).

Nie biorąc pod uwagę sejmów konwokacyjnych i elekcyjnych, które w badanym czasie miały wyraźną specyfikę, w okresie panowania Zygmunta Augusta i Stefana Batorego posłowie sejmowi bardzo często stawali się również poborcami.

W czasach panowania Zygmunta II Augusta i Batorego jak mniej 2-kratno posłował marszałek hospodarski i sędzia ziemski nowogrodzki w latach 1565–1580 Malcher Żygimontowicz Snowski Grawż (1569, 1572?, 1575) (ewangelik)<sup>1202</sup> i

---

pierwszy wspomniał Płaton Żukowič, który uznał Janusza za posła z sejmiku nowogrodzkiego (Żukowič 1903-1912, I, s. 81). Janusz Byliński nie wymieniał Janusza Radziwiłła jako posła sejmiku nowogrodzkiego w pierwszym wydaniu swojej monografii w spisie posłów, ale dopuszczał możliwość jego posłowania (Byliński 1970, s. 66–67, 146–147). Opinię Żukowiča poparli Jan Seredyka (Seredyka 1989, s. 24, aneks III; Seredyka 1994, s. 114), Tomasz Kempa (Kempa 2007, s. 265–266) i Janusz Byliński w drugim wydaniu swojej monografii (Byliński 2016, s. 224). Jednak, jak zauważył Tadeusz Wasilewski, „około 17 VIII 1611 r. Janusz Radziwiłł postarał się o poselstwo (z województwa wileńskiego) na sejm warszawski, uważał bowiem, że w tej sytuacji żadna inna kandydatura różnowiercza poza nim by nie przeszła. Dnia 24 VIII t. r. powitał na zamku warszawskim krótką oracją króla i służył mu jako podczaszy przy uczcie” (PSB, t. XXX, s. 206). Nie zauważony na sejmie, nie był obecny z powodu choroby (Byliński 2016, s. 225, przypis 30: „Herr Janus Radziwill vermeinet Man in der helfte des Reichstags erst ankommen werde”, Relacja M. Adersbacha z Warszawy, 27 IX 1611, GStA I HA, Rep. 6, nr 27, Reichstagsachen 1609–1612, Fasz. 2, k. 3). W spisie posłów na ten sejm autorstwa Henryka Lulewicza Janusz Radziwiłł nie występuje. Zgadza się, że słowa Radziwiłła nie mogły dotyczyć sejmiku nowogrodzkiego.

<sup>1200</sup> RNB, f. 971, AD, nr 133, nr 24, k. 65v–66.

<sup>1201</sup> Radaman, Macuk 2014, s. 174.

<sup>1202</sup> Malcher Żygimontowicz Snowski Grawż, który na sejmie lubelskim występował z programem egzekucyjnym, nie miał poparcia Mikołaja Radziwiłła „Rudego” i Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” w ostatnich latach panowania Zygmunta Augusta. Jak stwierdził L. Kieniewicz, ten „nie najmniejszy w końcu z sąsiadów” wojewody wileńskiego „musiał cierpieć co najmniej oschłość Radziwiłłowską”. Podkanclerz litewski Ostafi Bohdanowicz Wołłowicz uznawał wpływy i owoce działalności Malchera Snowskiego, proponując jego kandydaturę na posła z powiatu nowogrodzkiego na sejm w 1572 roku. Po śmierci monarchy Snowski stał się „przyjacielem” nie tylko Wołłowicza, lecz i Jana

prawdopodobnie sędzia grodzki nowogrodzki w latach 1569–1579 Andrej Zacharjewicz Tryzna (?1572, 1579/1580) (prawosławny)<sup>1203</sup>.

W czasie panowania Zygmunta III Wazy (1588–1632) najczęściej posłami sejmowymi nowogrodzkimi wybierani byli<sup>1204</sup>:

- jak najmniej 5 raz: 1 sekretarz JKM, podkomorzy nowogrodzki (1600–1642) Dominik Andrzejewicz Obryński (1593, 1600, 1603, 1613<sub>1</sub> i 1627), ewangelik, później katolik (Dominik Chryzostom, Dominik Krzysztof)<sup>1205</sup>;
- jak najmniej 4 razy: 1 marszałek ziemi nowogrodzkiej (1588–1613) i sędzia ziemski nowogrodzki (1598–1613) Wasyl Iwanowicz Zienkowicz Cichiński (1587–1588, 1589, 1596, 1601, ?1609) (prawosławny, później brat litewski (arianin))<sup>1206</sup>; sędzia ziemski nowogrodzki (1619–1656) Andrzej Andrzejewicz

---

Hieronimowicza Chodkiewicza (GDGAM, KII nr 8578, k. 1–2v; AR, dz. II, nr 3324: „Nowogródek: Pan Bohdan [Pawłowicz] Sapieha, wojewodzie [nowogrodzki], Pan Jendrzej Tryzna albo pan Snowski, ale iż się wm. nie zda”; Radaman 2006/3; Radaman, Macuk 2014, s. 174; H. Lulewicz, *Sejmiki litewskie przed sejmem 1572 roku. Projekt obsady funkcji poselskich*, w: Litwa w epoce Wazów, red. W. Kriegseisen i A. Rachuba, Warszawa 2006, s. 124–127. Sejmiki przed sejmem elekcyjnym jesienią 1575 r. zwołano na 14 września tego roku, choć w powiatach litewskich odbywały się zapewne w różnych terminach. Sejmik nowogrodzki wśród nielicznych przedstawicieli szlachty z Wielkiego Księstwa Litewskiego reprezentował podczas elekcji Malcher Snowski Grawż, sędzia ziemski nowogrodzki i marszałek gospodarski, który 18 grudnia 1575 r. podpisał akt elekcji cesarza Maksymiliana II Habsburga (AZ, rkps. 3081, s. 31 [dawna foliacja – 14v], pieczęć – s. 33 [dawna foliacja – 15v]).

<sup>1203</sup> AR, dz. II, nr 3324 („Nowogródek: Pan Bohdan [Pawłowicz] Sapieha, wojewodzie [nowogrodzki], Pan Jendrzej Tryzna, albo pan Snowski, ale iż się wm. nie zda”); H. Lulewicz, *Sejmiki litewskie przed sejmem 1572 roku. Projekt obsady funkcji poselskich*, w: Litwa w epoce Wazów, red. W. Kriegseisen i A. Rachuba, Warszawa 2006, s. 124–127; Radaman, Macuk 2014, s. 174; PSB, t. LV, z. 3, s. 332–333. W roku 1580 poborca nowogrodzki – AR, dz. XXIII, t. 84, plik 3, s. 117–118; LMAVB, F. 16-46, k. 13-v.

Także w czasach panowania Zygmunta II Augusta i Stefana Batorego posłowali i byli obierane poborcami podkomorzy nowogrodzki (1566–1576) Andrzej Iwanowicz Charytonowicz [Obryński], a także mostowniczy piński, nowogrodzki i serwecki Fiodor Michajłowicz Jewłaszewski. Wśród aktywnych parlamentarzystów w tym czasie wyróżniają się również: dworzanin gospodarski Stanisław Czyż; podkomorzy nowogrodzki (1576–1581) Bogusz Aleksiejewicz Owsiany, pisarz ziemski (1565–1567), podsudek (1568–1580) i sędzia ziemski nowogrodzki (1580–1598) Jesif Iwanowicz Hołownia i Wasyl [Iwanowicz] Zienkowicz Cichiński, których w czasach panowania Stefana Batorego wielokrotnie wybierano na sejmikach i na zjazdy główne stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego (Radaman, Macuk 2014, s. 174).

Powiat słonimski w okresie od 1566 do 1586 roku najczęściej reprezentowali na sejmach: słonimski wojski (1576–1578, 1579–1580), pisarz ziemski (1578–1580), marszałek gospodarski (1580–1602) i marszałek słonimski (1584–1602) Abram Daniłowicz Mielezko (prawosławny) (UWKL, t. VI, nr 1109, nr 1194, nr 1535; ML 63, k. 50-v; 185v-186) oraz dworzanin gospodarski, eks-sędzia powiatowy i wojski słonimski Mikołaj Jundziłł († a. 31 X 1576) (UWKL, t. VI, nr 1534).

Powiat wołkowsky prawdopodobnie dwukrotnie reprezentował na sejmach Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1566, 1566–1567 i 1568 Ofanas Tryzna i chorąży Hieronim Puksza.

<sup>1204</sup> Porównaj: Wisner 1978/2, s. 678–679, 690–691.

<sup>1205</sup> Radaman, Macuk 2014, s. 174; aneks 1.

<sup>1206</sup> Ibid.

Obryński (1613<sub>II</sub>, 1621, 1626<sub>I</sub>, 1629<sub>II</sub>)<sup>1207</sup> (ewangelik, później katolik); chorąży nowogródzki (1627–1636) Jan Rudomina Dusiacki (1623, 1625, 1629<sub>I</sub>, 1631) (katolik)<sup>1208</sup>;

- jak najmniej 3 razy: przedstawiciel znanego rodu pańskiego absolwent uniwersytetu w Ingolsztacie (1586–1589) i Padwie (1589–1590) hrabia na Szklowie i Myszy z Bychowa Aleksandr Janowicz Chodkiewicz (1592?<sup>1209</sup>, 1596, 1598, 1600, 1605?<sup>1210</sup>) (katolik)<sup>1211</sup>; pisarz ziemski nowogródzki (1613–1632) Jan Protasiewicz (Protasowicz) (1613<sub>II</sub>, 1615, 1619) (ewangelik)<sup>1212</sup>; 3 podwojewodzi nowogródzki, pisarz grodzki i podsędek nowogródzki (1619–1632) Jan Kiersnowski (katolik) (1618, 1619, 1621)<sup>1213</sup>; 4 Jan Frąckiewicz Radziwiński (1618, 1620, 1629<sub>I</sub>) (ewangelik)<sup>1214</sup>; 5 kawaler maltański (1612–1642) i komandor stwołowski (1625–1642) Zygmunt Karol Radziwiłł (1625, 1626<sub>I</sub>, 1626<sub>II</sub>,) (katolik)<sup>1215</sup>;
- jak najmniej 2 razy: Hrehory Uniechowski (1589, 1595) (ewangelik?)<sup>1216</sup>; Mikołaj Podarewski (arianin) (1593, 1601)<sup>1217</sup>; Adam Poczapowski (ewangelik)

---

<sup>1207</sup> Ibid.

<sup>1208</sup> Ibid.

<sup>1209</sup> Nic nie wiemy o terminie, przebiegu i uchwałach sejmiku poselskiego ziemi nowogródzkiej przed sejmem 1592 r. O poselstwie na ten sejm z nieznanego sejmiku kasztelanica wileńskiego Aleksandra Chodkiewicza wspomina F. Jewłaszewski (Jewłaszewski, s. 113).

<sup>1210</sup> 25 lutego 1605 r. Aleksandr Janowicz Chodkiewicz był nominowany w czasie tego sejmiku na województwo trockie (UWKL, t. II, nr 1429).

<sup>1211</sup> Studiował filozofię i prawo w akademii jezuickiej w Ingolstadtzie (1586 – IX 1589) i w uniwersytecie Padewskim (1589 – 6 I 1590). W maju 1588 r. ogłosił drukiem i obronił w Ingolstadtzie dysputację: *De communibus naturalium rerum principiis*. Uzyskał w r. 1589 świadectwo ukończenia studiów, *co wśród [...] młodzieży szlacheckiej było wyjątkowe* (v.: D. Żołędź-Strzelczyk, *Peregrinatio academica. Studia młodzieży polskiej z Korony i Litwy na akademiach i uniwersytetach niemieckich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Poznań 1996, s. 74, 207; M. Chachaj, *Wykształcenie świeckich senatorów w Wielkim księstwie Litewskim za panowania Zygmunta III Wazy*, w: *Studia z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. K. Matwijowski, Z. Wójcik, Wrocław 1988, s. 257–262). Później - wojewoda trocki, N 25 II 1605, zm. 1626, v.: ML 85, k.330v–332, PSB, t. III, s. 355; Radaman, Macuk 2014, s. 176; Żojdź 2019, s. 284–286; aneks 1.

Zob. niżej. W grudniu 1594 r. był wybrany posłem województwa wileńskiego na sejm krakowski 1595 r., v.: AVAK, t. VIII, nr 157, s. 331–337. Na sejmach 1592 r. i 1603 r. był posłem z nieznanym sejmików. Prawdopodobnie posłował też i na sejm 1605 r., podczas którego 25 lutego został nominowany na województwo trockie, v.: ML 85, k. 330v–332, PSB, t. III, s. 355.

<sup>1212</sup> Radaman, Macuk 2014, s. 174; aneks 1.

<sup>1213</sup> Ibid.

<sup>1214</sup> Ibid.

<sup>1215</sup> Radaman, Macuk 2014, s. 176, aneks 1. W czasie panowania Władysława IV Wazy był obierany posłem w latach 1633, 1637 i 1639. v.: PSB, t. XXX, s. 379–382.

<sup>1216</sup> Aneks 1.

<sup>1217</sup> Ibid.

(?1595, 1603, 1611)<sup>1218</sup>; hetman polny litewski (1615–1635) Krzysztof Radziwiłł (ewangelik) (1624, 1626II)<sup>1219</sup>.

Z powiatu słonimskiego posłowali najczęściej:

- jak najmniej 6 raz: podkomorzy słonimski (1608–1635) Mikołaj Tryzna (unita) (1605, 1607, 1609, 1611, 1615, 1623? 1627)<sup>1220</sup> i
- jak najmniej 2-kratno: podkomorzy mozyrski (1577–1610), marszałek słonimski (1602–1607) Iwan Mieleszko (prawosławny) (1589, 1605)<sup>1221</sup>, chorąży słonimski Jerzy Mieleszko (1609, 1618) i wiarygodnie Kondrat Mieleszko (1589, 1595 (z nieznanego sejmiku)<sup>1222</sup>.

Z powiatu wołkowyskiego

- jak najmniej 3-kratno posłował chorąży Stanisław Puksza Klausgielowicz (1616, 1618, 1620)<sup>1223</sup>
- i możliwie jak minimum 2-kratno kasztelan witebski Kazimierz Stanisław Wolski<sup>1224</sup>.

#### 4.1.3. Prawa i obowiązki posłów sejmowych. Instrukcje poselskie.

Formalne wymagania wobec posłów nie zostały od razu ustalone w prawie pisanym. III Statut Litewski z 1588 r. (III, 8) wymagał obowiązkowej obecności wybranych na sejmikach posłów sejmowych na głównym sejmiku w Słoniem<sup>1225</sup>. Art. 108 „O obieraniu posłów” konstytucji sejmowych sejmu walnego warszawskiego 1601 r. zabraniał wybierać na posłów sejmowych osoby, które miały sprawy sądowe w sądzie sejmowym<sup>1226</sup>.

---

<sup>1218</sup> Ibid.

<sup>1219</sup> Ibid. Radaman, Macuk 2014, s. 176, błędnie — co najmniej 3 razy. v.: PSB, t. XXX, s. 276–283.

<sup>1220</sup> Ibid.

<sup>1221</sup> Ibid.

<sup>1222</sup> Ibid.

<sup>1223</sup> Ibid.

<sup>1224</sup> Ibid. Wcześniej z powiatu wołkowyskiego prawdopodobnie najczęściej posłował Iwan Bohdanowicz Uhlik, w roku 1567 szafarz Zygmunta Augusta na Woroniczu (RIB XXXIII, kol. 854), pisarz ziemski wołkowyski (1579-1591), podsędek wołkowyski (1591-1602), sędzia ziemski wołkowyski (1602–1606) (UWKL, t. VI, nr 1880, nr 1971, nr 2114).

<sup>1225</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 48-50; [1614], s. 54-56; [1989], s. 115-116.

<sup>1226</sup> VL, t. II, f. 1523–1524, art. 108; VC, t. II, vol. 2, s. 290; Wisner 1989, s. 61.

Posłowie mieli też określone prawa. W ciągu 4 tygodni przed sejmem i 4 tygodni po nim napaść (atak) na posła sejmowego była traktowana jako obraza majestatu królewskiego i była surowo karana. Ponadto posłom gwarantowano wolność wypowiedzi, która jednak nie mogła wykraczać poza dozwolone ramy<sup>1227</sup>. Na czas pełnienia misji poselskiej posłowie sejmowi byli zwolnieni z udziału w procesach sądowych. W przypadku wyboru na posłów sejmowych sędziego, podsędka lub pisarza sądu ziemskiego, na najbliższych rokach sądowych szlachta miała wybrać na jego miejsce innego szlachcica, który pełnił obowiązki urzędnika ziemskiego do jego powrotu z sejmu (IV, 47)<sup>1228</sup>.

Zgodnie z art. 6 trzeciego rozdziału III Statutu Litewskiego z 1588 r. zostało określone, że wybrani „odnostajnym zdańjem” posłowie na sejmach „vodle listov hospodarskich i też v svoich potrebach raditi, namovlati i stanoviti budut”, a szlachcie dawano prawo „dajuči im moc na tom takovom valnom sojmie postupovati i končiti tyje rečy, kotoryje im na sojmiku zlecony i na instrukcyi za piechat’mi obyvatelej tego powietu podany budut”<sup>1229</sup>. Szlachta wypowiadała swe zdanie (mogła je wypowiadać) w kwestiach poruszonych przez monarchę<sup>1230</sup>.

Wskazówki sejmikowe dla posłów na sejm najczęściej nazywane były instrukcjami, ale używano też innych terminów. Na przykład, dokument dany posłom nowogródzkim na sejm elekcyjny warszawski 1587 r. został nazwany „instrukcyja albo zlecene”<sup>1231</sup>, a instrukcja na sejm walny warszawski 1598 r. miała tylko jedną nazwę — „zlecenie”<sup>1232</sup>. W innych powiatach czasami używano terminu „nauka”<sup>1233</sup>.

Iwan Łappo wyraził opinię, że instrukcje dla posłów były układane jeszcze przed unią lubelską<sup>1234</sup>. Mała liczba dokumentów sejmikowych, które zachowały się z czasów panowania Zygmunta Augusta<sup>1235</sup>, Henryka Walezego i Stefana Batorego, jest

<sup>1227</sup> Wisner 1989, s. 61.

<sup>1228</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 128-129; [1614], s. 142-143; [1989], s. 176; Radaman, Macuk 2014, s. 175.

<sup>1229</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 48-50; [1614], s. 54-56; [1989], s. 115-116.

<sup>1230</sup> Wisner 1978/2, s. 679.

<sup>1231</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 164.

<sup>1232</sup> *Instrukcja nowogródzka 1598*, wyd. A. Radaman (2005), s. 97, 100.

<sup>1233</sup> *Instrukcja grodzieńska 1571 na sejm 1572*, wyd. A. Radaman (2009), s. 246-252.

<sup>1234</sup> Łappo 1911, s. 454-456; I. Lewandowska-Malec, *Sejm walny koronny Rzeczypospolitej Obojga Narodów i jego dorobek ustawodawczy (1587-1632)*, Kraków 2009, s. 144.

<sup>1235</sup> *Minuta instrukcji sejmiku wileńskiego przed sejmem 1570 r.* b.m.d.: [Wilno, marzec 1570 r.], wydał H. Lulewicz, w: *Studia historyczno-prawne*: prace dedykowane prof. J. Seredyce w siedemdziesiąt



zjawiskiem charakterystycznym nie tylko dla Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale i dla pewnych regionów Królestwa Polskiego, o czym pisali Stanisław Płaza<sup>1236</sup>, Magdalena Ujma<sup>1237</sup> i Karol Mazur<sup>1238</sup>. Jednak w czasach panowania Stefana Batorego instrukcje sejmikowe były już sporządzane w Wielkim Księstwie Litewskim w różnych regionach, o czym świadczy uchwała zjazdu wołkowyskiego z 1577 r., w której zaznaczono, że w Wołkowysku byli obecni posłowie z sejmików powiatowych z mocą i z instrukcjami dostatecznymi od wszystkich stanów rycerstwa, w domach pozostałego, na zjazd teraźniejszy wołkowyski odprawieni i wysłani („z sojmikov powietowych z mociu i z instrukcjami dostatočnymi ot vsich stanov rycerstva, v domiech pozostałego, na zjezd tiepierešnjij wołkovyjskij otpravlenyje i vysłanyje”)<sup>1239</sup>. Oryginał instrukcji sejmikowej pozostawał u jednego z posłów sejmowych. Tak, w roku 1587 instrukcja sejmikowa nowogródzka 6 posłom na sejm elekcyjny pozostała u posła Hrehorego Unichowskiego, a w 1589 r. instrukcja sejmikowa posłom na sejm z tego roku pozostała u Wasyla Zienkowicza-Cichińskiego<sup>1240</sup>. Do naszych czasów zachowało się zaledwie kilka oryginalnych instrukcji posłom na sejmy sejmików województwa nowogrodzkiego z drugiej połowy XVI – pierwszej tercji XVII wieku, większość z których trafiła do archiwów Radziwiłłów lub Chodkiewiczów<sup>1241</sup>.

Zofia Trawicka<sup>1242</sup> i Anna Sucheni-Grabowska<sup>1243</sup> myliły się twierdząc, że zwyczaj wpisywania instrukcji i uchwał sejmikowych do ksiąg grodzkich (oblata) był szeroko rozpowszechniony od czasów pierwszego bezkrólewia (1572–1573). Badania

---

piątą rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej, red. J. Dorobisz, Wł. Kaczorowski, Opole 2004, s. 178–180; *Instrukcja grodzieńska 1571 na sejm 1572*, wyd. A. Radaman (2009), s. 246–252.

<sup>1236</sup> Płaza 1984, s. 106, 111, 119. „Po batoriańskich sejmikach przedsejmowych nie ocalały nawet wzmianki o instrukcjach” (ibid., s. 119); Zakrzewski 2000/1, s. 116.

<sup>1237</sup> M. Ujma, *Sejmik lubelski 1572–1696*, Warszawa 2003, s. 35, 188.

<sup>1238</sup> K. Mazur, *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*, Warszawa 2006, s. 34, 39; idem, *Szlachta wołyńska wobec unii jagiellońskiej w dobie sejmu lubelskiego 1569 r.*, PH, t. XCV, 2004, z. 1, s. 37–52.

<sup>1239</sup> AZS WKL, t. II, s. 38; AVAK, t. III, s. 271; I. Lappo, *Iš vyriausiujų Lietuvos suvažiavimų istorijos XVI amž.: 1577 metų suvažiavimas rytų Vilkaviškyje*, Kaunas 1932, s. 15; Zakrzewski 2000/1, s. 116.

<sup>1240</sup> *Instrukcja nowogrodzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 163, 170 i inne.

<sup>1241</sup> AR, dz. II, nr 187, s. 1–6 (instrukcja nowogrodzka posłom na sejm elekcyjny 1587, z archiwum Uniechowskich i Archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu); MNK VIII, rkps.750c/1, k. 1–3v (instrukcja słonimska posłom na sejm 1609 w Warszawie z Archiwum Tryznów i Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów); AR, dz. II, nr 883, s. 1–8 (instrukcja nowogrodzka na sejm nadzwyczajny w Warszawie 1624 z Archiwum Radziwiłłów w Birzach i Archiwum Radziwiłłów Nieświeżu); LMAVB, F. 198-2, k. 1–4 (instrukcja nowogrodzka posłom na sejm zwyczajny 1626 r. w Warszawie z Archiwum Obryńskich lub z Archiwum Radziwiłłów w Nieświeżu).

<sup>1242</sup> Trawicka 1985, s. 5.

<sup>1243</sup> Sucheni-Grabowska 1984, s. 145.

Stanisława Płazy i Anny Filipczak-Kocur wykazały, że zwyczaj ten zaczął się kształtować i był szeroko rozpowszechniony w Koronie dopiero na początku panowania Zygmunta Wazy, ale i w tym okresie istnieją luki nawet w zachowanych prawie w całości księgach grodzkich sieradzkich<sup>1244</sup>. Oleksij Winniczenko powiązał rozpowszechnienie tego zwyczaju ze stopniowym wzrostem wpływu sejmików w systemie politycznym, szczególnie podczas rokoszu sandomierskiego<sup>1245</sup>. Ostatecznie zwyczaj aktykacji dokumentów sejmikowych w księgach aktowych ustala się dopiero w latach 30. XVII wieku<sup>1246</sup>.

W Wielkim Księstwie Litewskim na początku panowania Zygmunta III Wazy praktyka aktykacji dokumentów sejmikowych w księgach akt grodzkich (i rzadko ziemskich sądów) również istniała i była już zwyczajowa<sup>1247</sup>. Na przykład wojewoda Fiodor Skumin Tyszkiewicz 21 stycznia 1598 r. sporządził własnoręczną kopię instrukcji sejmikowej, jak można przypuszczać nie z oryginału, a z jej kopii-aktykacji w księdze grodzkiej powiatu nowogródzkiego<sup>1248</sup>. Jednocześnie mała liczba kopii-aktykacji w słonimskich księgach grodzkich, które przetrwały do naszych czasów, wskazuje, że nie wszystkie dokumenty sejmikowe w końcu XVI w. były aktykowane.

Można zgodzić się z wnioskami Iwana Łappo i Andrzeja Zakrzewskiego, że w latach 80. XVI w. oryginał instrukcji dla posłów sejmowych był zatwierdzany pieczęciami uczestników sejmiku, choć po raz pierwszy dopiero art. 6 i 8 III rozdziału III Statutu Litewskiego z 1588 r. przewidywały obowiązek sporządzania sejmikowej instrukcji dla posłów na sejm i jej potwierdzenie szlacheckimi pieczęciami<sup>1249</sup>. Znane oryginały instrukcji sejmikowych posłom na sejmy rzeczywiście były potwierdzone tylko pieczęciami (nowogródzka na sejm elekcyjny 1587 r.<sup>1250</sup>), lub pieczęciami i podpisami

<sup>1244</sup> Płaza 1984, s. 106; A. Filipczak-Kocur, [recenzja], PH, 77, 1986, z. 2, s. 379–380.

<sup>1245</sup> О. Вінниченко, *Інструкція передсеймового сеймику Холмської землі 1593 р.*, „Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції”, 243, 1999, s. 318.

<sup>1246</sup> Płaza 1984, s. 106.

<sup>1247</sup> Łappo 1911, s. 458–459; Zakrzewski 2000/1, s. 120.

<sup>1248</sup> *Instrukcja nowogródzka 1598*, wyd. A. Radaman (2005), s. 98, 103, 105; Radaman, Macuk 2014, s. 171 (rys. 46).

<sup>1249</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 49, 51; [1614], s. 55, 57; [1989], s. 116–117.

<sup>1250</sup> AR, dz. II, nr 187, s. 5; *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 163, 170; Radaman, Macuk 2014, s. 167 (rys. 41).

(nowogródzka na sejm 1606 r.<sup>1251</sup>, słonimska na sejm 1609 r.<sup>1252</sup>, nowogródzka na sejm 1624 r.<sup>1253</sup>). Również podpisami i pieczęciami była potwierdzona instrukcja-laudum posłom nowogródzkim na zjazd rokoszowy 1607 r.<sup>1254</sup>. Przywódcy szlacheccy dążyli do zapewnienia potwierdzenia instrukcji przez jak największą liczbę uprawnionych osób<sup>1255</sup>. Tym samym, Iwan Łappo mylił się twierdząc, że prawo wymagało obowiązkowego podpisania instrukcji przez wszystkich uczestników posiedzenia sejmikowego<sup>1256</sup>.

Sposób sporządzania instrukcji w badanym okresie regulowało prawo zwyczajowe<sup>1257</sup>. Niemal zawsze sporządzanie instrukcji było wynikiem współdziałania na sejmiku przedstawicieli różnych grup politycznych i wyznaniowych, którzy dążyli do zawarcia w jej tekście konceptualnych założeń swoich programów politycznych<sup>1258</sup>.

Zachowały się jedynie nieliczne przekazy o spisywaniu instrukcji poselskich. Tak w 1587 r. przed sejmem elekcyjnym instrukcja została spisana przy udziale Hrehorego Uniechowskiego, które własnoręcznie zapisał jej tekst<sup>1259</sup>. Jak zauważył Andrzej Pukiel w swoim sprawozdaniu patronowi, w 1607 r. w opracowaniu ostatecznego tekstu nowogródzkiej instrukcji poselskiej posłom na sejm<sup>1260</sup> wzięło bezpośredni udział pięciu szlacheiców, w tym: marszałek sejmiku sędzia ziemski i marszałek ziemi nowogródzkiej Wasil Zienkowicz Cichiński (Tychiński), podkomorzy nowogródzki Dominik Obryński,

<sup>1251</sup> Radaman 2013/1, s. 175 („Pokładał i instrukcyju ot obyvateliv vojevodstva novgorodskogo posłom ich na tot sojm otpravlennym danuju, gdzie urożonyj Zvier jako vojskij pieczęć swoju mieży inšzymi vradnikami ziemskimi pryłożył i ruku podpisał, a u toje ż instrukcyi pieczęć i podpis ruka Jakuba Prošyckogo niżej mieży inšoju ślachtoju ukazovał”).

<sup>1252</sup> MNK VIII, rkps. 750c/1, k. 3. Porównaj: *Instrukcja połocka 1608 na sejm 1609*, wyd. A. Radaman, V. Haľubovič (2006), s. 70–72.

<sup>1253</sup> AR, dz. II, nr 883, s. 6–7.

<sup>1254</sup> BCzart., rkps. 2244 IV, s. 259; Radaman, Macuk 2014, s. 183 (rys. 61).

<sup>1255</sup> Dłatego na przykład w 1571 r. postanowiono przekazać instrukcje sejmikowe z ogólnego sejmiku wojewódzkiego województwa trockiego w Somiliszkach do powiatów w celu opieczętowania ich na specjalnych zjazdach powiatowych (na których planowano zebrać pieniądze na diety dla posłów) przez tych, którzy nie byli obecni na sejmiku (*Instrukcja grodzieńska 1571 na sejm 1572*, wyd. A. Radaman (2009); RNB, f. 971, AD, nr 133, nr 24, k. 66 (70); Łappo 1911, s. 457–458).

<sup>1256</sup> Łappo 1911, s. 456–458; Zakrzewski 2000/1, s. 120.

<sup>1257</sup> W Polsce normę prawa pisanego, która regulowała sposób układania „artykułów na konkluzji” sejmików województwa krakowskiego, znajdujemy już w konstytucjach sejmu 1616 r., podczas gdy prawo pisane Wielkiego Księstwa Litewskiego uregulowało tę procedurę dopiero w 1768 r. (VC, t. III, vol. 1, s. 199; Zakrzewski 2000/1, s. 121).

<sup>1258</sup> ANKr., ASang, 29/637/0/1.2/496, s. 321–326; AR, dz. V, nr 2170, s. 10–11; Zakrzewski 2000/1, s. 121–122; Vasiliauskas 2009, s. 79; Radaman 2013/3, s. 139–161.

<sup>1259</sup> AR, dz. II, nr 187, s. 1; *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 163–164, 170–172; Radaman 2010, s. 62; Radaman, Macuk 2014, s. 182 (rys. 60), s. 186 (rys. 63); Ptaszycki 1888, s. 536–537; Vasiliauskas 2001, s. 103–104.

<sup>1260</sup> BCzart., rkps. 2244 IV, s. 259; AR, dz. II, nr 514, s. 1; Radaman, Macuk 2014, s. 183 (rys. 61). Andrzej Pukiel – zaufany klient J.K. Chodkiewicza, namiestnik bychowski (1609–1617) (*Żojdź* 2019, s. 309).

pan Poczapowski [Adam? lub Filip?], pan Protasiewicz [Matwiej? lub Fiodor?] i pan Limont [Filip? lub Wojna?]<sup>1261</sup>. Jako w Nowogródku w 1607, tak i później instrukcja nie zawsze była ostatecznie zapisywana bezpośrednio na sejmiku<sup>1262</sup>. W grudniu 1625 instrukcja nowogródzka została spisana przez pisarza ziemskiego nowogródzkiego Jana Protasiewicza i pana Skorulskiego [Andrzej? lub Stanisław?]<sup>1263</sup>, a instrukcja słonimska przez pisarza ziemskiego słonimskiego Krzysztofa Jeśmana Synkowskiego<sup>1264</sup>. W 1627 r. instrukcję nowogródzką na zjazd konwokacji warszawskiej spisał dyrektor sejmiku, sędzia ziemski nowogródzki Andrzej Obryński<sup>1265</sup>, a w 1632 r. instrukcję nowogródzką na sejm elekcyjny — podkomorzy nowogródzki referendarz świecki litewski Dominik Chryzostom (Dominik Krzysztof) Obryński<sup>1266</sup>.

Niemal w każdej instrukcji sejmikowej dla posłów na sejm można wyróżnić 4 części:

<sup>1261</sup> BN PAU-PAN, rkps. 355, s. 500 (list – s. 499–502); Radaman 2010, s. 62 (błędnie – czterech); Radaman 2014/1, s. 292–293. Wbrew opinii Arturasa Vasiliauskasa, marszałek tego sejmiku, marszałek nowogródzki, i sędzia ziemski nowogródzki to jedna osoba, a nie dwie różne (Vasiliauskas 2001, s. 165 [163], tab. 14).

<sup>1262</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 120–122.

<sup>1263</sup> „Instrukcja sejmikowa spisana przez pisarza ziemskiego nowogrodzkiego [Jana Protasiewicza] i pana Skorulskiego” (AR, dz. V, nr 15435, s. 20, list Jana Świdorskiego do Krzysztofa Radziwiłła, 21 grudnia 1625 r. z Delatycz; Vasiliauskas 2001, s. 163 [165], tabela 14; Augustyniak 2001, s. 154; Radaman 2010, s. 62). Najprawdopodobniej owym panem Skorulskim był Andrzej Skorulski (zm. 1637), rycerz Grobu Świętego, poseł na sejmy i marszałek kowieński, pełnił służbę publiczną u Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, z którym wówczas zwiedził Kretę, Cypr, Syrię, Egipt i Włochy. Z biegiem lat stał się jednym z najbardziej zaufanych sług „Sierotki” (PSB, XXXVIII, s. 269–270; UWKL, t. II, nr 2714, s. 380; Kempa 2024, s. 33–73. Nie można jednak wykluczyć ewentualnego udziału w opracowaniu tej instrukcji sejmikowej Stanisława Skorulskiego, który w roku 1592 r. studiował razem z Januszem Skuminem Tyszkiewiczem na uniwersytecie w Padwie (D. Quirini-Popławska, *Nieznana Matriculazione Università Legista Polona Uniwersytetu Padewskiego z lat 1591–1598*, *Studia środkowoeuropejskie i bałkanistyczne*, Polska Akademia Umiejętności, t. XXV (2017), s. 18).

Andrzej Zakrzewski wyraził opinię, że pod koniec XVI wieku sporządzanie instrukcji sejmikowych mogło należeć nawet do kompetencji pisarzy powiatowych — grodzkiego i ziemskiego (Zakrzewski 2000/1, s. 122).

<sup>1264</sup> Tomasz Terlikowski do NN (? Jana Stanisława Sapiehy), 20 XII 1625, Słonim: „[...] posłałbym WM MM Panu kopię instrukcji, ale jeszcze niepisana – zlecono ją pisać Panu Jeśmanowi, pisarzowi ziemskiemu, której obywateli na rokach przyszłych ziemskich albo roczkach grodzkich przejrzyć, a za tym konkludować y podpisać się mają”, LMAVB, F. 139-4588, k. 12v; Wisner 2001, s. 47, przypis 59; Vasiliauskas 2001, s. 165, tabela 14; Augustyniak 2001, s. 154; Radaman 2010, s. 62.

<sup>1265</sup> AR, dz. V, nr 15435, s. 76–79, list Jana Świdorskiego do Krzysztofa Radziwiłła; Vasiliauskas 2001, s. 163 [165], tabela 14; *Authors of Dietine Instructions*; Augustyniak 2001, s. 154; Radaman 2010, s. 62.

<sup>1266</sup> AR, dz. V, nr 15296, s. 88–89, Relacja z sejmiku relacyjnego po konwokacji, Jarosz Suchodolec do Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego WKsL, Dokudów 19 sierpnia 1632; Vasiliauskas 2001, s. 163 [165], tabela 14; *Authors of Dietine Instructions*; UWKL, t. VI, s. 156 (nr 500); Radaman 2010, s. 62.

1) zobowiązanie posłów do podziękowania monarsze za jego troski i starania o dobrobyt państwa i zapewnienie go o swojej lojalności i wierności<sup>1267</sup>;

2) artykuły wyrażające stanowisko sejmiku wobec najistotniejszych kwestii polityki wewnętrznej i zagranicznej;

3) petycje (*petita*), czyli prośby do monarchy i wszystkich uczestników sejm walnego, które miały znaczenie dla całej szlachty powiatowej lub określonych osób<sup>1268</sup>;

4) zobowiązanie posłów do kierowania się sumieniem i rozumieniem dobra państwa w sprawach nieprzewidzianych w instrukcji<sup>1269</sup>.

W zależności od sytuacji posłowie powiatów województwa nowogródzkiego mogli otrzymać różne pełnomocnictwa (tj. pełną lub ograniczoną swobodę działań). Na przykład, zwołując na 10 maja 1569 r. sejmiki w Wielkim Księstwie Litewskim Zygmunt II August życzył sobie nadania posłom mocy zupełnej dla zawarcia unii i obrony państwa, która została im udzielona<sup>1270</sup>. W 1587 r. nie chcąc zostawić Ojczyzny bez opatrzenia granic szlachta powiatu nowogródzkiego też postanowiła wysłać na elekcję pod Warszawę 6 pełnomocnych posłów, którym dano moc niezmierzoną<sup>1271</sup>. Z punktu widzenia monarchów optymalnym było wysyłanie posłów na sejm z dostateczną i zupełną mocą ku stanowieniu wszystkich spraw potrzeb ziemskich (*illimitatem potestatem*)<sup>1272</sup>. Z czasem instrukcje stają się bardziej szczegółowe, zawierają coraz

<sup>1267</sup> Wisner 1978/2, s. 679: „Z reguły [instrukcja] rozpoczynała od zalecenia posłom złożenia królowi powinnych służb i podziękowań za jego prace dla Rzeczypospolitej, czasem dołączała nakaz przybycia na sejmik generalny do Słonimia (1619, 1632) i niespóźnienia się na rozpoczęcie obrad sejmowych”.

<sup>1268</sup> Różne osoby prywatne często prosiły uczestników sejmików o wsparcie. Petycje (*petita*), które często znajdowały się w tekście instrukcji sejmikowych przy ich końcu, były niewątpliwie rezultatem podobnych starań zarówno przedstawicieli miejscowej szlachty, jak i szlachty z innych powiatów (Zakrzewski 2000/1, s. 100). Andrzej Zakrzewski podaje przykład podwojewódzkiego nowogródzkiego Mikołaja Hlebowicza Jeśmana, który 13 stycznia 1589 r. prosił szlachtę trocką o włączenie do instrukcji sejmikowej i postawienie na sejmie kwestii uwolnienia K. Jeśmana, który został schwytany i aresztowany przez mieszczan wileńskich, argumentując swoją pozycję tym, że sprawa dotyczy nie tylko „osoby zacnego pana Jeśmana, ale wszystkich nas [szlachty]” (RNB, f. 971, AD, nr 125, nr 30, k. 49–50; Zakrzewski 2000/1, s. 98, 116–117). Zob. też, Wisner 1978/2, s. 679: „*petita*, to jest wszelkiego rodzaju prośby i wstawiennictwa do króla, zwykle, choć nie zawsze, za osobami prywatnymi”.

<sup>1269</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 122; Radaman, Macuk 2014, s. 179–180. [Instrukcja] kończyła stereotypowym określeniem zakresu władzy posłów: „Ostatek, co by ku naprawie praw i wolności z dobrem Ojczyzny było, wierze i cnotcie Ich Mości Panów Posłów poruczamy” (Wisner 1978/2, s. 679).

Wzmianki o przysiędze posłów zaczynają pojawiać się w instrukcjach dopiero od drugiej połowy XVII wieku (Zakrzewski 2000/1, s. 122).

<sup>1270</sup> Rachuba 2002, s. 63.

<sup>1271</sup> Instrukcja nowogródzka 1587, wyd. A. Radaman (2003), s. 165, art. 4 („moc niezamierona [..] pana pobożnego, riecy pospolitoj našoj pożytočnego obrat’ zgożajučysia s tymi, kotorych pravdivie dobrymi storożami i miłosnikami riecy pospolitoje vidieti i rozumieti budut”); Lulewicz 2002, s. 371–372.

<sup>1272</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 123–124. „z dostatočnoju i zupołnoju mocju ku stanovieniu vsich stanov potreieb ziemskich”.

więcej artykułów, a od posłów wymagają przestrzegania określonych na sejmiku stanowisk w danej sprawie, nadając im moc ograniczoną („*limitatem potestatem*”)<sup>1273</sup>.

Dopiero od połowy XVII w. niepodporządkowanie się decyzji sejmiku było traktowane jako zdrada interesów szlachty powiatowej. Jednak w tym samym czasie nie istniała odpowiedzialność prawna za naruszenie instrukcji lub przekroczenie nadanych przez nią uprawnień<sup>1274</sup>.

Na sejmie 1601 r. posłowie nowogródzcy mieli wystąpić z inicjatywą ustanowienia zasady, według której sesje sądowe sądów ziemskich w różnych powiatach Wielkiego Księstwa Litewskiego powinny odbywać się w różnym czasie<sup>1275</sup>, ale konstytucja sejmowa zmieniła terminy prowadzenia wspomnianych sesji sądowych tylko w powiecie nowogródzkim<sup>1276</sup>. Część szlachty powiatu nie spodziewała się takiego rezultatu, co stało się przyczyną konfliktu na zjeździe w lutym 1602 r. podczas nowo ustanowionych gromniczych roków sądowych<sup>1277</sup>. Jednocześnie nie wiadomo, aby posłowie na ten sejm, którymi byli Wasyl Zieńkowicz Cichiński i Mikołaj Podarewski, ponieśli odpowiedzialność prawną za podjętą inicjatywę. Niemniej jednak konsekwencją naruszenia instrukcji mogła być niewątpliwie utrata zaufania do tych, którzy nie sprostali zaufaniu „braci”, więc nie mogli raczej liczyć, że w przyszłości poseł, który naruszył instrukcję zostanie ponownie wybrany posłem lub chętnie poparty przy ubieganiu się o awans w powiatowej hierarchii urzędów<sup>1278</sup>. Henryk Wisner też sądzi, że w kwestiach podatkowych kompetencje posłów były zwykle nie tylko ściśle określone — zastrzegano na co mogą się zgodzić lub przynajmniej na co zgodzić się im nie wolno — lecz i przestrzegane. W innych sprawach swoboda poczynąń była większa, mimo to odstępstwo od zaleceń wywołać mogło naganę<sup>1279</sup>.

Art. 5 III rozdziału II Statutu Litewskiego z 1566 r. określał, że „posłowie ziemskie miesca i voty swoje mająt’ mieti vodle poradku niżej napisanogo”<sup>1280</sup>. Do unii lubelskiej na sejmach litewskich posłowie sejmowi województwa nowogródzkiego zabierali głos po posłach województw wileńskiego i trockiego, księstwa żmudzkiego, a

<sup>1273</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 124.

<sup>1274</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 127; Radaman, Macuk 2014, s. 180–181.

<sup>1275</sup> RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 1, n. 5.

<sup>1276</sup> Radaman 2010, s. 74–75; VC, t. II, vol. 1, s. 294.

<sup>1277</sup> APR, sygn. 564, s. 45; Jewłaszewski, s. 116.

<sup>1278</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 127.

<sup>1279</sup> Wisner 1978/2, s. 688.

<sup>1280</sup> *Vilenski ziemski pryvilej 1565*, wyd. A. Radaman (2005), aneks 1, s. 160.

także posłach województw kijowskiego, wołyńskiego i połockiego<sup>1281</sup>. Zgodnie z porządkiem przyjętym na sejmie lubelskim 1569 r., 6 posłów województwa nowogródzkiego zabierało głos na sejmach Rzeczypospolitej po 4 posłach województwa bełskiego i przed 3 posłami województwa płockiego Korony Polskiej<sup>1282</sup>. Jak określał art. 6 III rozdziału III Statutu Litewskiego z 1588 r., posłowie ziemscy „miejsca i wota swoje mają mieć wedle porządku województw i powiatów, jako które po których miejsca swoje zwykłe mają”<sup>1283</sup>.

Pomyślne wykonanie misji poselskiej mogło przyczynić się do nominacji na powiatowy lub państwowy urząd, otrzymania starostwa czy nadań dóbr ziemskich. Zachowały się źródła potwierdzające, że posłowie sejmowi otrzymywali listy nominacyjne na urzędy w swoich powiatach bezpośrednio na sejmach (tak w roku 1588 na sejmie koronacyjnym poseł nowogródzki Wasyl Iwanowicz Zieńkowicz-Cichiński otrzymał urząd marszałka powiatu nowogródzkiego<sup>1284</sup>).

#### 4.1.4. Finansowanie przez sejmiki utrzymania posłów i działalności poselskiej. Diety poselskie.

Pytanie o dietach lub „peniaziach posolskich”, czy o rekompensatę wydatków związanych z działalnością parlamentarną posłów, których wybierano na sejmikach przedsejmowych Wielkiego Księstwa Litewskiego w okresie panowania Zygmunta Augusta i Stefana Batorego, zostało po raz pierwszy gruntownie rozpatrzone w fundamentalnej monografii profesora Jurjewskiego uniwersytetu (Derpt, Tartu) Iwana Łappy *Litovsko-russkij poviet i ego sejmik w 1911 r.*<sup>1285</sup> W 1996 r. Anna Filipczak-Kocur wyraziła pogląd, że w latach sześćdziesiątych i osiemdziesiątych XVI w. pieniądze strawne w Wielkim Księstwie wypłacano posłom ze skarbu państwa i wysokość tych diet

<sup>1281</sup> Radaman, Macuk 2014, s. 174.

<sup>1282</sup> *Akta unii Polski z Litwą*, s. 374; Rachuba 2002, s. 65; Radaman, Macuk 2014, s. 174.

<sup>1283</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 49; [1614], s. 55; [1989], s. 116: „posłowie ziemskie miejsca i wota swoi mająt’ mieti vodle poradku vojevodstv i povietov, jako kotoryje po ktorich miestca svoi zwyklyje mająt’.

<sup>1284</sup> N 6 II 1588 „na vrad marszałkowstwo ziemskoje povietu novhorodskogo” po † J. Tyszkowicza (UWKL, t. VI, nr 299, s. 126; U XI 641; Radaman 2002, s. 127; Radaman 2010, s. 60, 80–81, 99).

W 1576 roku w Toruniu Bogusz Aleksiejewicz Owsiany otrzymał list nominacyjny na urząd podkomorzego nowogródzkiego (N<sub>1</sub> 30 XI 1576; N<sub>2</sub> 5 XII 1576), a Awram Daniłowicz Mieleszko na urząd wojskiego słonimskiego (N<sub>1</sub> 31 X 1576; N<sub>2</sub> 18 III 1579) (UWKL, t. VI, nr 497, s. 155; Łappo 1901, s. 355–356, przypis 5; UWKL, t. VI, nr 1535, s. 307; Łappo 1901, s. 340–341; Radaman 2012/3, s. 121).

<sup>1285</sup> Łappo 1911, s. 432–450, 592–594. „Vopros o stravných dieńgach i jego razriešenje”.

nie jest znana. Autorka podkreśliła przy tym, że sumy te nie były uregulowane prawnie i wypłacano je nieregularnie — na mocy aktu dobrej woli króla wspierano posłów stosownie do finansowych możliwości kasy państwowej<sup>1286</sup>. Tymczasem dowody przedstawione przez I. Łappę zdają się wskazywać, że pieniądze na działalność poselską w Wielkim Księstwie, w odróżnieniu od Korony, pochodziły od szlachty powiatowej. Kilka lat po publikacji artykułu A. Filipczak-Kocur Andrzej Jerzy Zakrzewski i Andrzej Rachuba potwierdzili wcześniejsze wnioski I. Łappy, stwierdzając, iż posłowie litewscy byli finansowani przeważnie ze środków zbieranych przez szlachtę, co zostało uregulowane w III Statucie Litewskim z 1588 r., w którym mowa o minimalnej wysokości wypłat<sup>1287</sup>. Przedstawiony problem jest więc dość dobrze zbadany teoretycznie. Natomiast praktyka wypłat diet poselskich została przebadana przez A. Zakrzewskiego na przykładzie powiatu trockiego<sup>1288</sup>, przez A. Rachubę na przykładzie Żmudzi<sup>1289</sup>, przez D. Konieczną na przykładzie powiatu brzeskiego<sup>1290</sup>, a przez doktoranta na przykładzie powiatów nowogródzkiego i słonimskiego<sup>1291</sup>.

Już w grudniu roku 1565 kwestia o finansowaniu działalności poselskiej była rozpatrzona na sejmie walnym wileńskim 1565–1566, na którym niektóre posłowie prosili, żeby „*opatřeníje na stravu*” było dawano z skarbu ziemskiego. Na to Zygmunt August odpowiedział, że tylko w przypadku uchwały przez sejm walny poboru na „*potriebru rieči pospolitoje ziemskoje*” i po zebraniu tych pieniędzy, finansowanie posłów może być realizowane przez skarb ziemski<sup>1292</sup>. 3 stycznia 1567 r. na sejmie grodzieńskim szlachta zwróciła się do Zygmunta Augusta z prośbą, żeby „posłom zemskim [...] jego korolevskaja milost’ z łaski swojeje gospodarskoje, prikładom obyčaju v państvie jego milosti gospodarskom korunnom, na stravu z skarbu jego korolevskoje milost’ opatrivati roskazati račil”. Wielki książę odpowiedział na tę prośbę, że „v Polši na to sia vsie składajut do skarbu gospodarskogo, a gospodar jego milost z skarbu za sia s tego posłom na stravu davati račil; potomuż, i vy koli na to si składati budietie, hospodar ego milost’

<sup>1286</sup> Filipczak-Kocur 1996, s. 68.

<sup>1287</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 139–145; Rachuba 2002, s. 138–145.

<sup>1288</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 142–145.

<sup>1289</sup> A. Rachuba, *Diety poselskie w Wielkim Księstwie Litewskim XVI–XVII wieku na przykładzie sejmiku żmudzkiego*, w: *Z dziejów kultury prawnej: studia ofiarowane prof. J. Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*, red. M. Wąsowicz [i in.], Warszawa 2004, s. 599–606.

<sup>1290</sup> Konieczna 2013, s. 88–91.

<sup>1291</sup> Większość materiałów tego rozdziału już była omówiona przeze mnie w następnych publikacjach: Radaman 2005/2, s. 16–21; Radaman 2006/3, s. 145–156; Radaman 2013/2, s. 23–26.

<sup>1292</sup> RIB XXXIII, kol. 376; DMAMJ, t. 1, s. 174; Rachuba 2002, s. 138.



poslom na stravu davati każet”<sup>1293</sup>. Niezbędne środki na finansowanie działalności poselskiej zbierano przez powiatową szlachtę na przedsejmowych sejmikach po wyborze posłów. Wiemy, że w roku 1568 sejmik brzeski uchwalił podatek na „pienize posłowyje” dla posłów na sejm grodzieński w wysokości 8 grośy litewskich od konia<sup>1294</sup>. Przed sejmem lubelskim z lat 1568–1569 w sytuacji, kiedy sejmik wileński „obyčaj [...] nie našoł čym by posłowie na tot sjem na stravu i vypravu opatrieni byli” Zygmunt II August obiecał 30 listopada 1568 roku stolnikowi litewskiemu i posłowi na ten sejm od województwa wileńskiego Mikołajowi Dorohostajskiemu, że razem z Pany Radami w Woyniu „obyčaj tomu, za čym by jestie w toj potrzebie Rečypospolitoje vodle potreby służyti mogli, vynajdiem”<sup>1295</sup>. Dla tego, że sposób nie był odnaleziony, problem finansowania posłów litewskich bardzo ostro postawiono na sejmie lubelskim. Zygmunt August ze swego skarbu dofinansował utrzymanie posłów tych powiatów, w których nie przyjęto uchwał o opodatkowaniu się na diety poselskie<sup>1296</sup>. W związku z tym jednak, że w niektórych powiatach potrzebne środki zebrano, wielki książę zażądał od szlachty mozyrskiej zwrotu pieniędzy, które zostały wydane ze skarbu na utrzymanie jej posłów, co uzasadnił następująco: „A tak gdy ž to jest vłasnaja potrzeba ziemskaja, togdy to na skarb naš słušno składano byti nie możet, jako ž, iż u mnogich povetiech na vypravu i na stravu poslom zemskim podatok z osobna podle dobrovolnogo na to zvolenia obyvatelej ih złożon jest, i posły tym otpravleny, s toje pryčyny i z inyh povetov także słuśnie takovyj podatok ot vas składan byti maet”<sup>1297</sup>. Jak przypuszczał I. Łappo, podobne listy wysłano i do innych powiatów. A ponieważ zaraz po zacytowanym wyżej dokumencie, w 9. księdze spraw publicznych Metryki Litewskiej (LM 531) znajduje się akt pt. „Spisanie voevodstv, do kotorych jakie povety naležati majut”<sup>1298</sup>, badacz ten wysunął

<sup>1293</sup> Maksimiejko 1902, aneks, s. 176; Rachuba 2002, s. 138. Porównaj: I. Kaniewska, „*Strawne pieniądze*” posłów koronnych w XVI wieku, w: *Poprzez stulecia: księga pamiątkowa ofiarowana prof. A. Podrazie w 80 rocznicę urodzin*, red. D. Czerska, Kraków 2000 s. 45–55.

<sup>1294</sup> LMAVB, F. 16-40, dok. nr 13, k. 23-v. Według postanowienia sejmu z 1567 r. jeden uzbrojony konny żołnierz powinien być wystawiony z 10 „służb” wiejskich, tzn. jednostek obłożonych powinnościami (wołok). Każda „służba” na „ruskich” ziemiach Wielkiego Księstwa składała się średnio z dwóch gospodarstw (dymów). Jeżeli szlacheć miał mniej niż 10 „służb”, lub nie miał ich wcale, to winien stawić się osobiście.

<sup>1295</sup> Lubavskij, LRS, aneks nr 73, s. 213; LM 531, nr 143, s. 142; *Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów*, s. 550–554.

<sup>1296</sup> Padalinski 2017, s. 28–29.

<sup>1297</sup> List, który kancelaria Wielkiego Księstwa Litewskiego w imieniu Zygmunta Augusta skierowała 15 lutego 1569 roku do szlachty powiatu mozyrskiego „o dawańie pienizej poslom na siejmy” (Lubavskij, LRS, aneks nr 74, s. 214–215; LM 531, nr 187, s. 173–174).

<sup>1298</sup> LM 531, nr 188, s. 174.

przypuszczenie, że w województwach braclawskim, wołyńskim, podlaskim i połockim oraz na Żmudzi (których tu nie wymieniono) sejmiki uchwałyły podatki na utrzymanie posłów<sup>1299</sup>. Prawdopodobieństwo, że te dokumenty są ze sobą związane, jest niewielkie. Posłów połockich nie było w Lublinie, posłowie podlascy, wołyńscy i braclawscy szybko złożyli przysięgę na wierność Koronie, gdzie na utrzymanie posłów pieniądze szły ze skarbu państwa<sup>1300</sup>.

Z braku dokładnych informacji w znanych naszym poprzednikom źródłach, brakowało dotąd informacji, które powiaty Wielkiego Księstwa uchwałyły podatek na utrzymanie posłów podczas sejmiku lubelskiego. W zbiorach Grodzieńskiego Państwowego Muzeum Historyczno-Archeologicznego zachowały się dokumenty, które pozwalają stwierdzić, że w listopadzie lub grudniu 1568 r. „posolščyzna” została uchwalona przynajmniej w powiecie nowogródzkim<sup>1301</sup>. Z listu Zygmunta Augusta z 18 lutego 1569 r., który monarcha wysłał z Lublina do wojewody nowogródzkiego Pawła Sapiehy i jego syna, marszałka gospodarskiego Mikołaja Sapiehy wynika, że przedsejmowy sejmik nowogródzki w roku 1568 uchwałył podatek „na stravu” dla posłów na sejm lubelski w wysokości 10 grośy od konia „ku służbe staviti povinnogo”<sup>1302</sup>. Niestety, nie jesteśmy w stanie określić dokładnie kwoty, jaka powinna była być przekazana posłom nowogródzkim, ponieważ dane o wielkości chorągwi tego powiatu na popisie wojska Wielkiego Księstwa w 1567 r. są pozbawione informacji o koniach, które wystawiono z majątków rodowych panów, książąt i panów chorągiewnych, urzędników dworskich, dworzan JKM w innych chorągwiach, jak również danych o koniach tych szlachciców powiatowych, którzy postanowili popisać się w chorągwi innych powiatów, w których mieli majątki. Ogólna liczba koni szlachty powiatu nowogródzkiego pod koniec 1568 r., kiedy to tamtejszy sejmik uchwałył podatek na utrzymanie posłów, powinna była przewyższyć tysiąc, co winno dać wystarczającą sumę na utrzymanie posłów, większą niż 166 kop groszy litewskich (tzn. około 378 talarów „zupołnoje vagi”)<sup>1303</sup>. Zebranie owego podatku poruczono podpiskowi ziemskiemu

<sup>1299</sup> Lappo, VKL II, s. 74, przyp. 2, s. 437, przyp. 2.

<sup>1300</sup> Radaman 2006/3, s. 147.

<sup>1301</sup> Radaman 2006/3; Radaman 2013/2, s. 23.

<sup>1302</sup> GDGAM, KII nr 8578, k. 1–2v. Przedsejmowe sejmiki przed zjazdem w Wohyniu (Woiniu) i przed sejmem w Lublinie powinny odbyć się 11 XI 1568 r., czyli w dzień św. Marcina, ale w niektórych powiatach odbyły się później, Lubavskij, LRS, s. 815, aneks, nr 70, s. 207; Radaman 2006/3, s. 147, 154–156; Radaman, Macuk 2014, s. 176–177; Radaman 2013/2, s. 23.

<sup>1303</sup> Radaman 2006/3, s. 148–149.

Bogdanowi Prokopowiczowi, po czym miał on przekazywać zebrane pieniądze posłom powiatu na unijny sejm lubelski — królewskiemu sekretarzowi i podkomorzemu nowogródzkiemu Andrzejowi Iwanowiczowi Charytonowiczowi Obryńskemu i nowogródzkiemu sędziemu ziemskiemu Malcherowi Zygmuntowiczowi Snowskiemu. Zebranie owego podatku poruczono podpiskowi ziemskiemu Bogdanowi Prokopowiczowi, po czym miał on przekazywać zebrane pieniądze posłom powiatu na unijny sejm lubelski — królewskiemu sekretarzowi i podkomorzemu nowogródzkiemu Andrzejowi Iwanowiczowi Charytonowiczowi Obryńskemu i nowogródzkiemu sędziemu ziemskiemu Malcherowi Zygmuntowiczowi Snowskiemu Grawż<sup>1304</sup>. Do 18 lutego 1569 roku pieniądze zostały jednak zebrane tylko częściowo i dlatego posłowie nowogródzcy byli finansowani dodatkowo ze skarbu hospodarskiego, jak posłowie tych powiatów, których sejmiki w ogóle nie uchwałyły podatków. Wojewoda nowogródzki Paweł Sapieha i jego syn marszałek hospodarski otrzymał polecenie nadzorowania wybierania uchwalonych przez sejm podatków i powiadomienia miejscowej szlachty (na rynku i przy kościołach), o tym, że do Nowogródka przyjedzie dworzanin królewski w celu odwiezienia zebranych pieniędzy do Lublina<sup>1305</sup>.

20 lutego 1569 r. Zygmunt II August odpowiedział na kolejne zapytanie posłów litewskich na sejmie lubelskim o finansowaniu działalności poselskiej: „Hospodar sam toho potrebu bačiti račit žeby mieli posły ziemskie začim na sojmy jezdi. Viedže majet byti vynajdovano zavždy na sojmikach kogo obierut posłami, aby tyi ž i na stravu im siła dali jako sia pried tym zachovyvało pod tyje časy”<sup>1306</sup>. W lipcu-sierpniu 1569 r. posłowie ziemscy Wielkiego Księstwa Litewskiego ponownie zwrócili się do króla z prośbą o wydanie aktu prawnego, który ostatecznie określiłby źródło finansowania działalności poselskiej. Zygmunt II August najwyraźniej nie chciał ponosić nowych wydatków do swego skarbcza, zwłaszcza związanych z potrzebami ogólnopaństwowymi, i postanowił pozostawić wszystko tak, jak było do tej pory, a rozpatrzenie tego problemu znów odłożył do czasu przyszłych sejmików powiatowych („to jego korolevskaja milost’ vodle tego,

<sup>1304</sup> Radaman 2006/3, s. 147; Radaman 2013/2, s. 23.

<sup>1305</sup> Radaman 2005/2, s. 17; Radaman 2006/3, s. 147–148, 154–156.

<sup>1306</sup> J. Jaroszewicz, *Obraz Litwy*, t. II, Wilno 1844, s. 191–192 (11. Prośba. Prosili jestie hospodara korola jego milosti, aby posłom kotorych na sejm z sejmikov obirajut na stravu było dawano); Padalinski 2017, s. 29.

jako sia do toho času zachovyvalo, zostaviti račil, a viedže na sojmikoch povietovych o tom šlachtie volno budiet' miežy soboju namovlati i stanoviti")<sup>1307</sup>.

Przed warszawskim walnym sejmem 1570 r. król przesłał listy na sejmiki, w których ponownie zaproponował szlachcie uchwalenie składki na wyżywienie posłów i zażądał, by problem finansowania działalności poselskiej był wreszcie rozpatrzony na sejmie<sup>1308</sup>. Naszym zdaniem w roku 1570 sejmiki województwa nowogrodzkiego jak i wcześniej podjęli uchwały o podatku na utrzymanie posłów na sejm. Mianowicie temu, posłowie nowogrodzcy, słonimscy i wołkowyscy nie otrzymali żadnych wypłat ze skarbu ziemskiego<sup>1309</sup>, w odróżnieniu od posłów innych sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>1310</sup>. Rafał Jaworski uważa, że posłowie z powiatów województwa nowogrodzkiego nie byli obrane<sup>1311</sup>, co zważając na pozycję polityczne szlachty nowogrodzkiej jest wątpliwe. Wiemy też, że wojewoda wileński i kanclerz litewski Mikołaj Radziwiłł „Rudy”, który wcześniej uprzedzał monarchę, że szlachta Wielkiego Księstwa, obciążona znacznymi podatkami, może nie uchwalić poboru na posłów do Warszawy, zaproponował rozwiązanie problemu finansowania trzech posłów swojego województwa w wysokości 200 kop groszy litewskich (tj. 500 zł), „dla małego złożenia na strawu”, poprzez wsparcie ze skarbu ziemskiego Wielkiego Księstwa pod warunkiem, że na sejmie znalezione zostanie źródło pieniędzy na utrzymanie posłów<sup>1312</sup>. Ponieważ jednak sejm w 1570 r. w ogóle nie uchwalił konstytucji, problem dalszego finansowania działalności poselskiej odłożono na sejm następny.

<sup>1307</sup> RIB XXX, kol. 524 (art. 8 „Ješčio donošona prožba do JKM, iż by gospodar jego miłost' postanovienje včiniti račil, jakovym obyčajem pošly z vojevodstv na stravu opatrovany byti majut'"); DMAMJ, t. 1, s. 499; Padalinski 2017, s. 29.

<sup>1308</sup> List Zygmunta II Augusta do dygnitarzy i szlachty zgromadzonych na sejmiku przedsejmowym powiatu wileńskiego z prośbą o wypłacenie posłom strawnego, Warszawa 24 I 1570 (ML 270, k. 3v-4v; publ.: ASWW, nr VI.1, s. 113-114); List Zygmunta Augusta do wojewody mścisławskiego i starosty brasławskiego Jurijsa Ościka z poleceniem publikacji listów otworzystych do szlachty powiatu brasławskiego (w tym o złożeniu „na strawu” posłom), Warszawa 24 I 1570 (ML 270, k. 4v-5, publ.: Łappo 1901, s. 297-298, w przypisie 3; ASWW, nr VI.2, s. 115-116).

<sup>1309</sup> ASK 1 Rachunki Królewskie, nr 229, k. 39; nr 230, k. 42; Kolankowski 1928, s. 136; BKór., sygn. 11608 [S. Bodniak, Wykaz posłów sejmowych dawnej Rzeczypospolitej. Materiały Stanisława Bodniaka do planowanego wydawnictwa źródłowego, wypisy z AGAD (Archiwum Skarbu Koronnego, oddz. II], s. 181; Jaworski 2020, s. 14.

<sup>1310</sup> ASK 1 Rachunki Królewskie, nr 229, k. 32-42; nr 230, k. 35-43v.; BKór., sygn. 11608; Rachunki sejmowe nr 20, 22-23; Rachunki królewskie nr 179, 222-223, 230-231, 235; notatki z literatury S. Bodniak, a, 1970, 2976 Pol., łac., k. 177-182; Kolankowski 1928, s. 134-136; Jaworski 2020, s. 13-14, 17-21.

<sup>1311</sup> Jaworski 2020, s. 14.

<sup>1312</sup> Rachuba 2002, s. 139.

W związku z tym, że przed planowanym sejmem w 1572 r. (zwołanym początkowo na 1571 r.) w instrukcji władcy na sejmiki kwestia diet nie została podjęta, niektóre litewskie sejmiki przedsejmowe odmówiły zbiórki na „posolskie peniazi”. Zmusiło to monarchę do korespondencji z senatorami, aby załagodzić sytuację<sup>1313</sup>. Ze znanych nam źródeł wynika, że przed tym sejmem „posolščyzna” w niektórych powiatach Wielkiego Księstwa wybierana była na specjalnych osobnych zjazdach szlacheckich, które odbywały się po sejmikach przedsejmowych i na których zapieczętowywano instrukcje sejmikowe (Kowno<sup>1314</sup>) lub na powtórnych sejmikach przedsejmowych (Wołkowysk<sup>1315</sup>).

Wiadomo, że problem źródeł utrzymania posłów („opatření na stravu i vypravu”) niejednokrotnie poruszano na sejmach, sejmikach i zjazdach stanów podczas prac nad trzecią kodyfikacją prawa Wielkiego Księstwa za czasów bezkrólewia i panowania Stefana Batorego. Można tu wspomnieć chociażby projekt prerעדagowania art. 7 i 29 rozdziału III Statutu, przedstawiony przez deputatów na zjeździe stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie w styczniu-marcu 1584 r. wspierany przez szlachtą nowogródzką, który przewidywał wprowadzenie na utrzymanie posłów stałego podatku w wysokości 2 groszy z włóki w tym na utrzymanie posłów na sejmy, zbudowanie domów dla przechowywania ksiąg sądu ziemskiego i inne potrzeby<sup>1316</sup>. Sprzeciw znacznej części senatorów i pewnej części szlachty na tym zjeździe uniemożliwił zatwierdzenie projektu wprowadzenia stałego podatku. Ze zjazdu stanów 25 marca na sejmiki była rozesłana inna propozycja — o uchwaleniu podatku na trzy lata w wysokości 8 groszy litewskich z włóki lub służby, 2 groszy z ogrodnika i 5 peniazi z

---

<sup>1313</sup> List Zygmunta Augusta do Mikołaja Radziwiłła „Rudego”, 22 X 1571 r. Król zauważył, że problem powinien zostać rozwiązany przez sejm i wysoko ocenił działania podjęte przez wojewodę wileńskiego w celu zapewnienia należytej reprezentacji wszystkich powiatów Wielkiego Księstwa Litewskiego na sejmie (*Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów*, nr 361, s. 610).

<sup>1314</sup> List Zygmunta Augusta do szlachty powiatu kowieńskiego, Warszawa, 31 XII 1571 r. (ML 270, k. 43v-44). O tradycji zbierania poselszczyzny na osobnych zjazdach wiadomo też z listu wojewody trockiego Stefana Andrejewicza Zbaraskiego Korybutowicza i podkanclerza litewskiego kasztelana trockiego Ostafiego Bohdanowicza Wołowicza do wielkiego księcia litewskiego Zygmunta Augusta, w którym senatorowie tak pisali po sejmiku wojewódzkim województwa trockiego, który odbył się w Somiliszkach 9-12 grudnia 1571 roku: „oni to sami otravovati budut, jako i pierwo, dla otravy posłów na stravu składati v niekotorych povietiech zjeżdčalisia. Tymże obyčajem i tiepier to včiniti chotiat” (RNB, f. 971, AD, nr 133, k. 66 (70)).

<sup>1315</sup> List Zygmunta Augusta do szlachty powiatu wołkowyskiego, Warszawa, 31 XII 1571 r. (ML 270, k. 43-43v).

<sup>1316</sup> Lappo 1911, s. 446-447, aneks, s. 135-137; AZS WKL, t. II, s. 74 („na stravu posłom, kotoryje na sjem valnyj vypravovani byvajut”, na budovanie domov dla zložeńja knig ziemskich i na inšyje potreby”); Radaman 2018/2, s. 453.

domów ulicznych i rynkowych w miastach rocznie na założenie mennicy, z której dochód miał być przeznaczony na finansowanie działalności posłów sejmowych. Zgodzono się też na dorywcze rozwiązanie, gdy koszty utrzymania posłów obciążały senatorów, który nie pojedą na sejm<sup>1317</sup>. W sprawie wspomnianego projektu senatorowie i przywódcy szlachty na sejmikach większości powiatów litewskich przed sejmem 1585 roku nie osiągnęli porozumienia. Tak więc w instrukcji dla posłów powiatu wileńskiego na sejm 1585 r. (15 stycznia – 28 lutego) odnotowano: „Z strony drugiego Statutu około założenia skarbu pospolitego dla odprawowania posłów, budowania domów sądeckich i innych potrzeb ziemskich, też się nam nie zda tego w Statut wpisać i jako rzeczy doczesne między wieczne mieszać. Ale nie zachcą li wszyscy onej dwu groszu przez panów deputatów napisane w Statucie mieć, tedy to z niego wymazać, a odłożyć w tej sprawie zastanowienie za [w]spólną wszy[s]tkich zgodą na sejmie w Warszawie, a my panom posłom naszym dajemy moc, zgodnie z Ich Mości pany radami i inszymi pany posły wszy[s]tkimi tutejszego państwa w spólnym zebraniu na sejmie w Warszawie o założeniu pospolitego skarbu namowę i postanowienie czynić, na jaki się obyczaj w tej mierze wszy[s]tkie stany zgodzą, zwłaszcza naprzód uprosiwszy do tego mynce u Jego Królewskiej Mości i obwarowawszy jako na[j]mocniej być może, żeby to bezpiecznie w szafunku wszy[s]tkiej Rzeczypospolitej zostawało”<sup>1318</sup>. Iwan Łappo wyraził ostrożny pogląd, że uchwała w tej sprawie mogła być podjęta przez posłów Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>1319</sup>, lecz dla tego, że sejm 1585 roku nie wypracował żadnej konstytucji, ta uchwała do nas nie doszła.

W okresie bezkrólewia w latach 1587–1588 na utrzymanie posłów szlacheckich na koronację Zygmunta III szły pieniądze ze skarbu ziemskiego (z uchwały konwokacji wileńskiej), o czym świadczy „List pisanie do pana Teodora Skumina, podskarbiego ziemskiego, aby jego miłość panu Janu Hleboviču na Dubrovnie, wojewodie trockomu, pieniędzy na posły naznaczone zapłacił” (Kraków, 6 IX 1588)<sup>1320</sup>. Do rozwiązania problemu finansowania posłów doszło w czasie po zatwierdzeniu przez Zygmunta Wazę

---

<sup>1317</sup> Łappo 1911, s. 446–448, aneks, s. 135–137; *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyjaryusze, relacje, listy i akta z lat 1576–1586*, zebrał i wydał ks. I. Polkowski (Acta Historica Res Gestas Poloniae Illustranta ab anno 1507 ad annum 1795, t. XI), nr 157, s. 406; ASD, t. III, nr 32, s. 58–59; AZS WKL, t. II, s. 74–75; Rachuba 2002, s. 139; Radaman 2018/2, s. 453–454.

<sup>1318</sup> BCzart., rkps. 2242, nr 47, s. 397–404; ASWW, nr. XXXI.1, s. 211–212; Radaman 2018/2, s. 453.

<sup>1319</sup> Łappo 1911, s. 449.

<sup>1320</sup> ML 73, k. 461-v.

w roku 1588 III Statutu Litewskiego. Tak dokładne wysokości minimalnych diet poselskich zostały zatwierdzone w 7 artykule rozdziału III Statutu „O peniezi strawnyje posłom zemskim, vypravujčy ich na sejm valnyj”. Najwyższe kwoty, po 200 kop groszy litewskich (tj. 500 zł polskich) — jak zaznacza Andrzej Rachuba — z całą pewnością na obu posłów — zostały wyznaczone na Żmudzi. Diety po 160 kop groszy (tj. 400 zł polskich) przeznaczono dla posłów z powiatów wileńskiego, oszmiańskiego, lidzkiego, wilkomirskiego, trockiego, upickiego, połockiego, nowogródzkiego, witebskiego, orszańskiego, mścislawskiego i mińskiego. Dla posłów zaś z powiatów brasławskiego, grodzieńskiego, kowieńskiego, słonimskiego, wołkowyskiego, brzeskiego, pińskiego, mozyrskiego i rzeczyckiego wysokość diet wynosiła 120 kop groszy (tj. 300 zł polskich)<sup>1321</sup>. Zastrzeżono również, że jeśli „z dopuścienja bożjego była dorohost’ zbożja i inoje żywnosti, tohdy i bolš majet’ byti posłom na stravu davano vodług uvaženja času i daliekosti dorohi”. Podobnie było w przypadku przeniesienia sejmu ze zwykłego miejsca, czyli z Warszawy do innego miejsca „hdie dalej” (Kraków, Toruń), co wiązało się z dodatkowymi kosztami podróży. Andrzej Rachuba zauważył, że nie wiadomo, co było podstawą różnicy w wysokości minimalnych diet poselskich, ale nie brano pod uwagę odległości od Warszawy, czyli czasu podróży posłów. Z poglądem Iwana Łappy, że odległość należy jednak rozważyć, częściowo zgadza się Andrzej Zakrzewski, który zwraca uwagę na niezrozumiale niską kwotę przeznaczoną na finansowanie podróży i utrzymania posłów z powiatu brasławskiego, znacznie przecież oddalonego od Warszawy. Tłumaczy to niskim poziomem zasiedlenia powiatu, na co zwrócił swego czasu uwagę Henryk Lulewicz<sup>1322</sup>. Według mnie na wyznaczenie minimalnych stawek na utrzymanie posłów określonych w III Statucie wpływała ocena możliwości finansowych i liczba mieszkańców powiatu, których można było opodatkować.

Statutowy zapis odsyła do specjalnej sejmowej uchwały, w której, jak można zrozumieć, powinno być dokładnie określone również źródło wypłat dla posłów sejmowych: „a otkul tym posłom na stravu maet’ byti davano, to vžo osoblivoju ufaloju

---

<sup>1321</sup> Łappo 1911, s. 450; Radaman, Macuk 2014, s. 177; Zakrzewski 2013, s. 156. W roku 1626 r. Jan Protasowicz oceniał koszt pobytu na sejmie w Warszawie (włączając koszt zakwaterowania dla siebie i służby oraz wyżywienia dla siebie i paszy dla koni) na 100–150 zł polskich, co w tym czasie równało się 40–60 kopom groszy (Wisner 1978/1, s. 53–54). Jak podkreśla A. Rachuba, odpowiadało to sumie, która była wyznaczona w III Litewskim Statucie na utrzymanie jednego posła (Rachuba 2002, s. 140).

<sup>1322</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 140; H. Lulewicz, *Sąd ziemski brasławski w świetle zachowanych ksiąg ziemskich z lat 1603–1632*, MHA, t. 10, 1998, s. 152–153; Konieczna 2013, s. 88–89.

sojmovoju jest varovano, što zamocno dierżano byti majet, odno nie poddajučy, pod toje dobr našyh gospodarskih i kostelnyh” (III, 7)<sup>1323</sup>, lecz nie taka uchwała na dziś nie jest znana w nauce. Jak podkreślił Andrzej Rachuba, następne sejmy nie rozpatrywały problemu finansowania sejmowych posłów kompleksowo i w powiatach „każdy radził sobie na swój sposób”.

Mimo że w 1588 r. III Statut ustalił minimalną wysokość diet poselskich, to końcowe postanowienia w określeniu „stravnogo” i sposobów jego wybierania należały, jak i wcześniej, do przedsejmowych czy relacyjnych sejmików powiatu lub województwa, które przyjęły uchwałę (laudum), w której wyznaczona była wysokość podatku oraz sposób jego wybierania<sup>1324</sup>. Tak na przedsejmowym sejmiku pińskim w 1589 r. „zostanovit račili z každogo dymu miestskogo i sielskogo dat’ na stravu posłom do Varšavy po grošej 2” (jak przewidywano w projekcie Statutu z 1584 r.). Dalej stwierdzono „kotoroje postanoveńje sojmikovoje na tom že sojmie valnom varšavskom JKM potverdivši čieriez list svoj hospodarskij mocju sejmovoji i sovitoju”<sup>1325</sup>.

Dopiero 20 maja 1591 roku w Wilnie przyjęto uchwałę głównego zjazdu stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, która określiła, że wszyscy obywatele ziem i powiatów państwa powinni płacić podatki na strawę posłom, zatwierdzanym przez sejmiki na warunkach, które na sejmikach były przyjmowane. Tylko senatorzy, którzy osobiście uczestniczyli w sejmach, nie musieli płacić wymienionych podatków z własnych majątków, ale z majątków, które były w opiece, podatek był ściągany. Wymienione podatki płacili także sami posłowie. Ponieważ we wcześniejszych czasach w wielu powiatach strawne pieniądze posłom nie były wydawane, poborcy, którzy zostali wybrani do ich ściągania, musieli działać zgodnie z uchwałami sejmików. Niedbałych poborców można było pociągać do odpowiedzialności przed sądem grodzkim<sup>1326</sup>. Potwierdziły to sejmowe konstytucje z 1598, 1601 i 1611 r., bowiem określono w nich, że diety powinny być na sejmikach „pozwolone y uchwalone”.

Kwestię diet poselskich omówiono na sejmikach i później<sup>1327</sup>. W 1596 roku wielki podskarbi litewski Dymitr Chalecki przedstawił projekt wprowadzenia w Wielkim

<sup>1323</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 50; [1614], s. 57; [1989], s. 116-117; Łappo 1911, s. 432-450.

<sup>1324</sup> Radaman 2006/3, s. 152; Radaman 2013/2, s. 24.

<sup>1325</sup> AR, dz. XXIII, t. 87, plik 11, k. 41; Radaman 2005/2, s. 20; Radaman 2006/3, s. 148.

<sup>1326</sup> AZS WKL, t. II, s. 97; Radaman 2013/2, s. 24.

<sup>1327</sup> Filipczak-Kocur 1996, s. 69; Zakrzewski 2013, s. 155-157.



Księstwie Litewskim kwarty, z której proponował przeznaczać środki także na diety poselskie, ale jego projekt nie został poparty<sup>1328</sup>. Artykuł 30 „O poselskich pieniądzech Wielkiego Księstwa Litewskiego” konstytucji warszawskiego sejmu z 1598 roku wprowadzał odpowiedzialność materialną za opóźnienia w wypłatach posłom na „strawę” — grzywnę w wysokości 10 kop lit. gr., która mogła być ściągana na podstawie wyroku sądu grodzkiego. Potwierdzano zwolnienie z podatku majątków senatorów, którzy uczestniczyli w obradach sejmów, a także „stołowych” majątków monarchy (ekonomii królewskich)<sup>1329</sup>.

Artykuł 130 konstytucji sejmu z 1601 roku nakazywał poborcom rozliczać się z posłami podczas sejmików relacyjnych i przewidywał odpowiedzialność poborców w przypadku opóźnienia wypłat lub zatajenia części zebranych podatków przed sądem grodzkim lub Trybunałem<sup>1330</sup>. Artykuł 6 „O poselskich pieniądzech w Wielkim Księstwie Litewskim” konstytucji litewskiej sejmu z 1611 roku ustalał wysokość kary za opóźnienie w wypłatach posłom na „strawę” do 20 kop lit. gr. (czyli 50 złotych) i odbierał winowajcom prawo do apelacji. Potwierdzano zwolnienie z podatku majątków senatorów, którzy uczestniczyli w pracach sejmów, „stołowych” majątków oraz po raz pierwszy, majątków dwornych urzędników<sup>1331</sup>.

Zachowane do naszych czasów kwity poborców nowogrodzkiego i słonimskiego powiatów i bardzo rzadkie z wołkowyskiego pozwalają na wnioski, że „poselskie pieniądze (pieniazi)” sprawnie płacili zarówno administratorzy ordynacji nieświeskiej, jak i administratorzy księstwa słuckiego i kopylskiego<sup>1332</sup>, a także większość innych znanych nam z wymienionych dokumentów przedstawicieli szlachty nowogrodzkiej, słonimskiej i wołkowyskiej, chociaż wysokości podatku na utrzymanie sejmowych posłów w powiatach województwa różniły się w różnych latach dość znacznie.

Tak 29 września 1589 roku marszałek i poborca wołkowyski, poseł na sejm 1589 roku z powiatu wołkowyskiego Andrzej Jundziłł<sup>1333</sup> zbierał przez subkolektora

---

<sup>1328</sup> Ibid.

<sup>1329</sup> VL, t. II, f. 1462; VC, t. II, vol. 2, s. 246; Filipczak-Kocur 1996, s. 68, 70; Zakrzewski 2000/1, s. 141; Radaman 2013/2, s. 24. Ekonomem słonimskim był Stefan Woyniłowicz (LwNNBU im. Stefanyka, f. 103, dz. X: Nabytki różne ks. Sapiehów, t. 880, k. 439).

<sup>1330</sup> VL, t. II, f. 1530–1531 (s. 403–404); VC, t. II, vol. 2, s. 295; Zakrzewski 2000/1, s. 141; Rachuba 2002, s. 199.

<sup>1331</sup> VC, t. III, vol. 1, s. 39; Radaman 2013/2, s. 24–25.

<sup>1332</sup> AR, XXIII, t. 70, plik 6, s. 49, 66, 70; *ibid.*, t. 128, plik 5, s. 5; Radaman 2013/2, s. 25.

<sup>1333</sup> VL, t. II, f. 1315 [s. 303]; VC, t. II, vol. 2, s. 135; *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae*, t. I, ed. M. Dogiel, Vilnae 1758, s. 239, 242.

Wojciecha Piotrowicza podatek „na posły” w wysokości 2 groszy od każdej włóki<sup>1334</sup>. W Słonimie na przedsejmowym i gromnicznym sejmiku w 1590 roku została przyjęta uchwała podatkowa na diety dla posłów w wysokości po 2 lit. gr. od każdej chłopskiej służby (włóki) i po 1 lit. grosza od każdego ogrodnika<sup>1335</sup>. 29 grudnia 1594 roku na przedsejmowym sejmiku w Słonimie postanowiono zbierać pieniądze poselskie na strawę panom posłom do Krakowa po 5 lit. gr. z włóki i po 1 gr. z ogrodnika<sup>1336</sup>. W tym samym czasie nowogrodzki poborca w styczniu 1595 roku z majątności Jelno zebrał podatek na posłów do Krakowa wysłanych według postanowienia sejmiku nowogrodzkiego w wysokości 3 lit. gr. z włóki i 1 lit. gr. z ogrodnika<sup>1337</sup>. W czerwcu 1601 roku na diety posłom w powiecie nowogrodzkim zbierano podatek w wysokości 2 lit. gr. z włóki i 1 lit. gr. z ogrodnika<sup>1338</sup>. Podobny podatek został uchwalony w Nowogrodku i w grudniu 1602 roku — 2 lit. gr. z włóki, 2 lit. gr. z każdego domu rynkowego, 1 lit. gr. z każdego domu ulicznego i 1 lit. gr. z ogrodnika<sup>1339</sup>. W lutym 1606 roku w słonimskim powiecie podatek na pieniądze poselskie wynosił 3 lit. gr. z włóki i 1 gr. z ogrodnika<sup>1340</sup>.

Zdarzały się przypadki, gdy podatek przekazywano bezpośrednio w ręce posłów sejmowych, co miało miejsce wielokrotnie w powiatach nowogrodzkim i słonimskim. 23 grudnia 1602 roku i 20 marca 1604 roku nowogrodzki podkomorzy i sekretarz królewski Dominik Andrejewicz Obryński, zgodnie z uchwałami nowogrodzkiego sejmiku z 1602 i 1604 roku, pobierał pieniądze poselskie za poselstwo na sejm 1603 roku z słuckich i kopylskich dóbr podczaszego litewskiego Janusza Radziwiłła<sup>1341</sup>. 8 lutego 1606 roku wojewodzie dorpaccki Lew Martynowicz Kurcz osobiście otrzymał pieniądze poselskie z majątku Połonka, który należał do pana Rudominy Dusiackiego, o czym

<sup>1334</sup> AGAD, Archiwum Roskie, nr 779, s. 32.

<sup>1335</sup> LMAVB, F. 148-59, k. 4; Radaman 2013/2, s. 24. „Pani Jurevaja Bykovskaja pani Hanna Lvovna z ymienienia svojego Goščievskogo otdała do mienie pieieni na posły do Varšavy na sjem, zastanovlenyje na sojmiku v Słonimie v roku tiepier idučom [15]90, kotorych na ličbu grošej 55. I ja tyje pieieni ot poslanca jeje miłosti Ščasnoho vziavšy dalem na to kvit s piečatju mojeu i s podpisom ruki moje vlastnoje. Pisan na Busiaży roku 1590, miesieca fievrała 26 dnia. Z služb 27 po 2 otdano i groš s ogrodnika”.

<sup>1336</sup> LMAVB, F. 148-59, k. 31, 32. „postanovit račili pieieni poselskije na stravu panom posłom do Krakowa”, poborca — Stanisław Podriez.

<sup>1337</sup> BUW, rkps 260, nr 57. „Podatok na posły do Krakowa otravienyje [...] vodle postanovienia sojmiku novgorodskogo” [Kwit poborcy Marka Połońskiego wystawiony dla Malchera Szemiota, 20 stycznia 1595 r.], k. 1; Radaman 2013/2, s. 26.

<sup>1338</sup> AR, dz. XXIII, t. 70, plik 6, s. 36–38.

<sup>1339</sup> AR, dz. XXIII, t. 129, plik 2, s. 5 [kwit Dominika Obryńskiego].

<sup>1340</sup> LMAVB, F. 148-59, k. 27; Radaman 2013/2, s. 26; Radaman, Macuk 2014, s. 178.

<sup>1341</sup> AR, dz. XXIII, t. 129, plik 2, s. 5–8 [kwity Dominika Obryńskiego].

świadczy jego kwit<sup>1342</sup>. 8 stycznia 1609 roku wasyliszski starosta Mikołaj Frąckiewicz Radziwiński wydał kwit stolnikowi mińskiemu Jerzemu Kaposzczewskiemu, który zgodnie z uchwałą sejmiku nowogródzkiego przekazał mu należne pieniądze za poselstwo na sejm 1608 roku, zebrane z majątków księstwa słuckiego Janusza Radziwiłła<sup>1343</sup>. Adam Poczapowski wybierał poselszczyzny w 1611 roku według kwitów za rok 1610<sup>1344</sup>. W powiecie słonimskim pieniądze poselskie 26 lutego 1590 roku zbierał w Busieży słonimski marszałek i poseł sejmowy Awram Mieleszko<sup>1345</sup>. W innych przypadkach diety zbierali poborcy poselskich pieniędzy. Tak, w lutym 1606<sup>1346</sup> i w grudniu 1608 roku, pieniądze poselskie w powiecie słonimskim zgodnie z uchwałą sejmikową („postanowieniem”) zbierał Jan Orłowski<sup>1347</sup>.

Zdarzało się, że pieniądze wyznaczone przez uchwały sejmikowe czy statutowe normy nie zawsze wybierano terminowo i w pełnym wymiarze. Ponieważ kłopoty z poborem pieniędzy w pewnych powiatach Wielkiego Księstwa Litewskiego były i po uchwaleniu III Statutu Litewskiego, poborcy próbowali wyegzekwować niezapłacone kwoty sądownie<sup>1348</sup>.

Nie ma wątpliwości, że w systemie normatywnego regulowania finansowania posłów sejmowych Wielkiego Księstwa uchwałom sejmikowym w drugiej połowie XVI i w pierwszej tercji XVII w. należy się centralne miejsce. Uważamy, że przy określaniu przez ustawodawców zróżnicowanych minimalnych wysokości diet posłom z różnych powiatów w III Statucie z 1588 r. (a co za tym idzie, także stawek podatku) brano pod uwagę poprzednią (wcześniejszą) praktykę uchwalania „posołszczyzny” na sejmikach przedsejmowych, na co — między innymi — wskazuje uchwała sejmiku powiatu

<sup>1342</sup> ARP, nr 72, s. 557–558.

<sup>1343</sup> AR, dz. XXIII, t. 129, plik 2 [kwity], s. 9–10, Kwit Mikołaja Frąckiewicza Radziwińskiego stolnikowi mińskiemu Jerzemu Kaposzczewskiemu, który przekazał posłowi poselskie pieniądze z posiadłości Janusza Radziwiłła – księstwa Słuckiego, 8 I 1609 r.; Sienkiewicz 1980, s. 658; Radaman 2013/2, s. 24, 27 (rys.); Radaman, Macuk 2014, s. 177, 179, rys. 57.

<sup>1344</sup> AGAD, Archiwum Roskie, nr 676, s. 4; LwNNBU im. Stefanyka, f. 103, dz. XII, t. 975, cz. II, k. 31v.

<sup>1345</sup> LMAVB, F. 148-59, k. 4; Radaman 2013/2, s. 24.

<sup>1346</sup> LMAVB, F. 148-59, k. 27-v; Radaman 2013/2, s. 26, 32.

<sup>1347</sup> LMAVB, F. 16-66, k. 7-v. „Ja, Jan Orłowski, poborca pieniędzy poselskich powiatu słonimskiego oznajmuję tym moim kwietom, iż jego miłość wielmożnyj kniaź Aleksandr Połubienski podkomorij lidskijsz z ymienienia swojego vsiego Derečyna u powiecie słonimskom leżącego vodle kvitu poborovogo pana Kozarinovogo, a vodle postanovienija sojmikovogo pieieni poselskije otdati rači, vsiego sumoju kop 4, grošej 27. S čogo jego miłości kvitujuči dałom jego miłości tot moj kvit pod mojeju piečatju i s podpisom ruki mojee. Pisan u Słonimie, roku 1608 miesieca diekabra 25 dnia. Jan Orłowski, rukoju własnoju”.

<sup>1348</sup> S. Dumin, A. Rachuba, J. Sikorska-Kulesza, *Ciechanowieccy herbu Dąbrowa*, Warszawa 1997, s. 32; Radaman 2006/3, s. 153, przypis 50.

nowogródzkiego z 1568 r., czy na specjalnych zjazdach, które zwoływane były przed sejmami specjalnie w celu uchwalenia wysokości i sposobu wybierania (ściąganego) „strawnych pieniędzy”, a także czynnik możliwości finansowych konkretnych powiatowych korporacji szlacheckich czy liczba ludności powiatu, która była obciążona dodatkowym podatkiem<sup>1349</sup>.

#### 4.1.5. Treść obrad sejmików przedsejmowych.

Stosunek szlachty województwa nowogródzkiego do problemów polityki wewnętrznej Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczypospolitej.

##### 4.1.5.1. *Poglądy szlachty województwa nowogródzkiego na unię, państwo, ustrój Rzeczypospolitej i władzę królewską.*

Przeprowadzona analiza źródeł i literatury pozwala wyciągnąć wniosek, że szlachta powiatów województwa nowogródzkiego nigdy nie wyrażała zgody na likwidację instytucji państwowych historycznej Litwy i Rusi w ramach unii realnej<sup>1350</sup> i na przekształcenie Rzeczypospolitej Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego w państwo unitarne, a także stale występowała przeciwko naruszeniom norm aktu-umowy unii lubelskiej 1569 roku. Potwierdza to nie tylko analiza treści instrukcji sejmikowych nowogródzkich, słonimskich i wołkowyskich, ale także stanowisko posłów sejmowych z sejmików województwa na sejmach walnych<sup>1351</sup>.

<sup>1349</sup> Radaman 2005/2, s. 20; Radaman 2006/3, s. 153.

<sup>1350</sup> Radaman 2018/2, s. 367–375, 458–466. Porównaj: „Akt unii lubelskiej stanowił zwycięstwo Litwinów. Kluczowy zapis stwierdzał, że Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie tworzą już jedno niepodzielne i jednolite ciało i nie są odrębne, lecz tworzą jedną wspólną Rzeczpospolitą, która została ustanowiona i uformowana w jeden lud z dwóch państw i dwóch narodów. Było to niezwykle oświadczenie. Akt, napisany po polsku, a nie po łacinie, użył słowa „państwo” w sposób nowoczesny. Jego celem nie było stworzenie państwa unijnego, lecz republiki obejmującej dwa różne państwa, a w dość radykalnej formie – stworzonej przez dwa różne narody łączące się w jeden „lud” – *populus*, używając współczesnego łacińskiego terminu – to znaczy naród obywatelski, który może obejmować odrębne narody. Litwini wygrali argumentację, a formuła uznawała równy status i parytet szacunku, o który tak długo zabiegali, z wszystkimi niezbędnymi atrybutami państwowości: własnymi ministrami, własną armią i własnym systemem prawnym [...]. Koncepcja unii-republiki zakończyła spór o naturę unii, a ugoda z 1569 roku nigdy nie została zakwestionowana. Problem, jak republika miała być rządzona przez wybieranych królów w systemie, który wcielał republikańską koncepcję samorządności w sejmikach powiatowych, wojewódzkich i generalnych, nigdy nie został zadowalająco rozwiązany” (tłum. z angielskiego) (R. Frost, *Unions, nations and states: A historical perspective*, „British Academy Review”, 31, 2017, s. 39–40). v.: R. Frost, *Ograniczenia władzy dynastycznej: Rzeczpospolita polsko-litewska, Szwecja a problem monarchii złożonej w epoce Wazów (1562–1668)* w: *Problemy integracji* 2010, s. 155–173.

<sup>1351</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 165, art. 2–3; Radaman 2013/4, s. 122–125; Radaman, Macuk 2014, s. 181. Porównaj: Wisner 1978/2, s. 684: „Postulaty dotyczące się samej Litwy z zmięrają do zachowania jej odrębności i rangi w organizmie Rzeczypospolitej”.

Już na sejmie unijnym lubelskim z lat 1568–1569 marszałek hospodarski i sędzia ziemski ziemi nowogródzkiej Malcher Snowski Grawż (syn Żygimonta Niekraszewicza z rodu Niekrasza Ejrudowicza herbu „Dołęga”), który reprezentował powiat nowogródzki, był nie tylko jednym z najbardziej aktywnych posłów sejmowych litewskich, wchodzącym w skład komisji, która 29 czerwca 1569 r. opracowała ostateczny tekst unii lubelskiej, ale również według określenia Uładzimira Padalinskiego – bezsprzecznym liderem całej reprezentacji ziemskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>1352</sup>.

Podczas sesji 17 lipca 1569 r. w imieniu wszystkich posłów litewskich M. Snowski na wspólnym posiedzeniu Senatu i Izby Poselskiej przypomniał senatorom koronnym o przysiędze na unię, według której zobowiązali się w pełni zachować wszystkie urzędy i godności Wielkiego Księstwa Litewskiego i zaznaczył, że ponieważ brakuje uchwały, której konieczność wynika z nowej organizacji ustroju państwowego i która powinna uregulować kompetencje urzędów Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego [państw tworzących nowy związek państwowy w formie unii realnej], Litwini nie przystąpią do omawiania kolejnych kwestii, dopóki nie zostanie rozwiązany problem rozgraniczenia kompetencji marszałków i innych urzędników Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony<sup>1353</sup>.

W 1587 r. szlachta nowogródzka nakazywała posłom: „o vsiakich popravach prav i volnostiej našich vodle artykułow, niżej opisanych, što by było z najlepšym reči pospolitoje, s pilnym staraniem, prac nie litujučy, dojrjet’. [...] Do elekcyi nie prystupovat’, až vsie, što sie vykročyło protiv spisov unei, napravleno i v zwykłyj poradok vpravleno budiet”<sup>1354</sup>, a także żądała zwrócenia do składu Wielkiego Księstwa Litewskiego Wołynia i Podlasia<sup>1355</sup> oraz włączenia do Senatu kniazia (księcia)

---

<sup>1352</sup> *Dziennik Lublińskiego sejmu 1569*, s. 569–570, 602–603, 609, 617–619; *Zróżdłopisma do dziejów unii*, s. 224–225, 242–243, 251–252; Łappo 1901, s. 69–71; O. Halecki, *Dzieje unii jagiellońskiej*, II, s. 347; PSB, t. XXXIX, s. 408–410; Radaman 2010, s. 97; Padalinski 2017, s. 37, 81, 83–84, 90–91, 100, 123, 125, 127, 162, 166–168, 170–171, 173, 174, 176–180, 182–183, 186–187, 190, 193–196, 198–199, 205.

<sup>1353</sup> *Dziennik Lublińskiego sejmu 1569*, s. 569–570.

<sup>1354</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 165, art. 2–3; Radaman, Macuk 2014, s. 181–182.

<sup>1355</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, s. 167, art. 24; Radaman, Macuk 2014, s. 182.

śluckiego<sup>1356</sup> (o czym wspomniano w instrukcji sejmiku nowogródzkiego posłom na sejm 1582<sup>1357</sup> r. i omawiano na sejmiku nowogródzkim przed sejmem 1590 r.<sup>1358</sup>).

Przedstawiciele szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego na sejmikach przez długi czas stale akcentowali różne aspekty odrębności swojego państwa od państwa Korony Królestwa Polskiego, w tym żądali, aby urzędy Wielkiego Księstwa Litewskiego (w tym kanclerski) stale działały nie na terytorium Korony Polskiej, a w Wielkim Księstwie Litewskim, a wspólne instytucje Rzeczypospolitej (król i Sejm), działały według zasady „alternaty” w Królestwie Polskim i w Wielkim Księstwie Litewskim<sup>1359</sup>.

Już w czasie pierwszych bezkrólewi szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego żądała, aby sejmy walne zwoływane były na przemian w Księstwie i Koronie<sup>1360</sup>, a marszałek wielki litewski miał pierwszeństwo przed koronnym przy wykonywaniu

---

<sup>1356</sup> Idem, art. 22. Porównaj: T. Kempa, *Zabiegi kniaziów Olelkowiczów śluckich o uzyskanie miejsca w senacie po 1569 roku*, OiR, t. 47, 2003, s. 65–88; Skepjan 2013, s. 65–76, 101–108, 111, 126–127, 130–132 [s. 101, 104, 106–107]. Zob. też: Akta unii Polski z Litwą, nr 170, s. 392.

<sup>1357</sup> List wojewody nowogródzkiego Mikołaja Radziwiłła (1546–1589) do kn. śluckiej Katarzyny Tęczyńskiej, Wołkowysk, 22 I 1582 r. (AR, dz. IV, koperta 503, s. 10–12). Sejmik nowogródzki odbywał się zapewne w terminie statutowym, czyli dwa tygodnie przed zjazdem wołkowyskim [5 I 1582 r.]. Wojewoda nowogródzki jako uczestnik sejmiku tak relacjonował przyszłej szwagierce postępy w staraniach o przyznanie jej synom, książętom Śluckim stałego miejsca w senacie Rzeczypospolitej: [...] Pomniąc na tę powinność, którą mam z książęty ichmm. syny wm., choć mi ichmm. sobie jeszcze byli nie roskazali w tem sobie służyć, tedym tego nie zaniechał na sejmiku nowogródzkim z strony miejsca książęcia jm. starszego. Jakoż się to i na instrukcji panom posłom nowogródzkim podało, aby na sejmie tak u JKM, jako i u wszystkich stanów tego się domawiali, aby to co z dawna książęta ichmm. mieli i jako w ławicy rad pańskich siadali także i teraz to było. [...] Tu w Wołkowysku będąc, ilo ich było tak panów senatorów jako i panów posłów wszyscy spólnie przodkiem do JKM, także i do panów rad koronnych i panów posłów listy o tem pisali i przypięczętowali się do tego ichmm. mało nie wszyscy, którzy byli prócz jm. księdza biskupa wileńskiego, który, gdy się ujrzy z książęty ichmm. da sobie słuszną sprawę, dłaczego teraz tego nie uczynił. [...]. V.: T. Kempa, *Zabiegi kniaziów Olelkowiczów śluckich o uzyskanie miejsca w senacie po 1569 roku*, OiR, t. 47, 2003, s. 85: „Kniaź Ślucki zdawał sobie sprawę, iż wygrana zależeć będzie jednak przede wszystkim od szlacheckich posłów, dlatego o poparcie jego interesów na sejmikach zabiegał między innymi u posiadającego szerokie wpływy polityczne Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”; „Olelkowicz prosił też swego świeżo upieczonego ojczyma: „Różnego od nas rozumienia w tej sprawie, kogo byś też Wasza Mość wiedzieć raczył, proszę racz Wasz Mość uchodzeniem i miękcezeniem go zabiegać, aby staranie moje przeszkody nie doznało”, J. Olelkowicz do K. Radziwiłła 14 VIII 1582 z Orli, AR, dz. V, nr 14632, k. 20–22.

<sup>1358</sup> ML 282, k. 125-v (19 IV 1590); Dokument wystawiony przez króla 16 IV 1590 na sejmie walnym w Warszawie, *Sumariusz Metryki Koronnej*, seria nova, t. 2, *Księga wpisów kanclerza Jana Zamoyskiego z lat 1587–1595*, opr. A. Kot, W. Krawczuk, M. Kulecki, A. Sokół, G. Spyryka, Kraków 2001, nr 239, s. 117; T. Kempa, *Zabiegi kniaziów Olelkowiczów śluckich o uzyskanie miejsca w senacie po 1569 roku*, OiR, t. 47, 2003, s. 87: „W przyjętej przez Zygmunta III protestacji mówiło się ogólnikowo o „przyjaciolach” kniaziów ze Ślucka, którzy domagali się wówczas oddania im miejsca w senacie”.

<sup>1359</sup> Zakrzewski 1998, s. 261; Radaman, Macuk 2014, s. 182.

<sup>1360</sup> *Początki panowania w Polsce Stefana Batorego r. 1576–1577* (Źródła dziejowe, t. IV), wyd. A. Pawiński, Warszawa 1877, s. 34; Łappo 1901, s. 148; Łappo, *Litovskij Statut 1588*, t. 1, cz. 1 (1934), s. 326–327; Zakrzewski 1998, s. 262; Radaman, Macuk 2014, s. 182.

swoich funkcji na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>1361</sup> i nie doznawał uszczuplenia w prerogatywach przed koronnym marszałkiem nadwornym<sup>1362</sup>.

W tym samym czasie stosunek szlachty województwa do problemu statusu Inflant stopniowo się zmieniał. O ile w 1587 r. sejmik nowogródzki żądał, aby ziemia Inflancka „vsia była ku Wielikomu Kniazstvu”<sup>1363</sup>, to później bronił zachowania statusu Inflant jako *condominium* (wspólnego władania Polski i Wielkiego Księstwa Litewskiego) (1598<sup>1364</sup>; 1607<sup>1365</sup>)<sup>1366</sup>, to samo sejmik wołkowyski w roku 1607<sup>1367</sup>.

W czasie rokoszu przed sejmem 1607 r. żądali wydania osobnego przywileju Wielkiego Księstwa Litewskiego według formy danej Polsce pod Wiślicą<sup>1368</sup>. Przed sejmem 1619 r. żądano od pieczętarzy, aby przywileje wszystkie Wielkiemu Księstwu Litewskiemu nadane rewidowane były i do druku podane, i jako łaska Królów IchMM., i Wielkich Książąt Litewskich, panów naszych, tak rozlania krwie i prac przodków naszych *vestigia in lucem* wydane zostawały<sup>1369</sup>. W tym samym roku w instrukcji nowogródzkiej przypomniano „aby dyploma na województwo smoleńskie na sejmie 1611 dane, do skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego wrócone było”<sup>1370</sup>. Upominano się przed sejmem w 1626 i 1627 r. o zakończenie prac komisji, która rozgraniczyć miała i rozgraniczyła, chociaż nie po myśli szlachty litewskiej, województwo brzeskie z koronnymi — lubelskim i podlaskim<sup>1371</sup>.

<sup>1361</sup> Avižonis 1940, s. 126; Zakrzewski 1998, s. 263; Radaman, Macuk 2014, s. 182.

<sup>1362</sup> RNB, f. 971, AD, nr 127, k. 193, plik 5. „Urzędy WKsL zwłaszcza marszałkowski, aby od panów marszałków nadwornych koronnych ujmy w prerogatywach swych nie ponosił”.

<sup>1363</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 166, art. 11.

<sup>1364</sup> *Instrukcja nowogródzka 1598*, wyd. A. Radaman (2005), s. 104, art. 10; Radaman 2013/3, s. 157.

<sup>1365</sup> BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 200v–201.

<sup>1366</sup> Radaman 2013/4, s. 122.

<sup>1367</sup> AR, dz. II, ks. 12, s. 336, art. 10.

<sup>1368</sup> BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 198v: „Poruczamy jako najpilniej panom posłom naszym, aby tego statecznie poparli, do żadnej rzeczy sejmowej nie przystępując, żeby to prawo nasze dawne, pewne i zwyczajne, osobliwym przywilejem Wielkiego Księstwa Litewskiego, tak jako i Koronie Polskiej danym od JKM stwierdzone i ugruntowane było, a *confirmatio* onego *in Volumen legum* wpisując, aby rzetelnie [s] wyrażono, że elekcja spólna jest Koronie z WKsL *iuxta formam que sequitur*”.

<sup>1369</sup> Instrukcja poselska powiatu nowogródzkiego posłom na sejm zwyczajny 1619 r., Nowogródek b.d. [XII 1618 r.], K<sub>1</sub>: AR, dz. II, Suplement, nr S328, s. 2; K<sub>2</sub>: AR, dz. II, nr 701, s. 2; K<sub>3</sub>: AR, dz. II, nr 701 (liczne odmianki tekstowe i brak petitów), s. 12; Wisner 1978/2, s. 684.

<sup>1370</sup> AR, dz. II, Suplement, nr S328, s. 2; AR, dz. II, nr 701, s. 2; AR, dz. II, nr 701, s. 11; Wisner 1978/2, s. 684.

<sup>1371</sup> Wisner 1978/2, s. 684–685.

Jednocześnie uznawano i szanowano [NB!] złożoną jedność związku państw<sup>1372</sup> i wspólnoty, która również jak i Litwa nosiła nazwę Rzeczypospolitej i której częścią była Ojczyzna szlachty nowogródzkiej — Wielkie Księstwo Litewskie<sup>1373</sup>. Na funkcjonowanie i rozpowszechnienie terminów Rzeczpospolita Księstwa Litewskiego i Rzeczpospolita Litewska w latach 60. XVI w. i później w wieku XVII wskazali w literaturze Henryk Wisner<sup>1374</sup>, Przemysław P. Romaniuk<sup>1375</sup> i Tomasz Ambroziak<sup>1376</sup>.

W przebadanych przez nas i T. Ambroziaka aktach sejmikowych województwa nowogródzkiego termin *rzeczpospolita* właśnie w takim, ograniczonym do Wielkiego Księstwa Litewskiego, znaczeniu pojawia się kilkakrotnie. W 1604 r. szlachta słonimska prosiła, aby król mieszkał w Wielkim Księstwie Litewskim tak dla sprawiedliwości świętej, jako dla porządku i dla ozdoby Rzeczy Pospolitej Wielkiego Księstwa Litewskiego, a także wysuwała prośbę skierowaną wobec senatorów litewskich, aby przebywali przy królu dla ozdoby majestatu pańskiego i dla potrzeb Rzeczy Pospolitej Wielkiego Księstwa Litewskiego i domagała się, aby podskarbi skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego pieniędzy bez wiadomości Rzeczy Pospolitej Litewskiej do Korony ni na nic nie wydawał<sup>1377</sup>. Określenie takie pojawia się także w instrukcji wołkowyskiej z 1627 r., w której sejmik prosił o wsparcie dla odbudowy Birż, będących fortecą dobrą y bardzo potrzebną Rzeczypospolitej Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>1378</sup>.

Tomasz Ambroziak zwrócił też uwagę na poważny problem użycia sformułowań typu *Rzeczpospolita ojczyzna nasza* w aktach sejmikowych Wielkiego Księstwa Litewskiego i sformułował pytanie: jaki zakres terytorialny autorzy instrukcji obejmowali pojęciem ojczyzny? Innymi słowy: czy rozumieli oni pod nim całość Rzeczypospolitej,

---

<sup>1372</sup> Instrukcja sejmikowa posłom powiatu nowogródzkiego na sejm nadzwyczajny toruński 1626 r., AR, dz. II, nr 963, s. 1: „Nieszczęśliwe terażniejsze ojczyzny naszej czasy, w które zewsząd ją ciężkie ogarnęły przez następowanie potężnych nieprzyjaciół niebezpieczeństwa i wewnątrz takowe niemal wszystkie, które potężne Rz[eczy]p[ospoli]te mieszać i gubić zwykli, zwyczaję i postęпки w niej się pokazują, żal ciężki w nas wzruszają, a prawie łzy krwawe wyciskają, lecz jako ludziom rozumem się rządzącym, w się wstąpić na przyczyny takowych nieżnośnych i niezwyčajnych calamitatum pilno otworzyć oczy radzą”; Ambroziak 2013/2, s. 197 (tutaj ten termin Rzeczypospolite użyty w znaczeniu państwa).

<sup>1373</sup> Instrukcja sejmiku słonimskiego posłom na sejm 1609 r. (or.), Słonim, [XII 1608], MNK VIII, rkps. 750-c/1, k. 1; Zakrzewski 2013, s. 272–273; Ambroziak 2013/2, s. 213; Łojka 2000/1, s. 31–32.

<sup>1374</sup> H. Wisner, Rzeczypospolita szlachty litewskiej (schyłek wieku XVI – pierwsza połowa XVII wieku), „Barok”, t. 13, 2006, nr 1 (25), s. 17–29.

<sup>1375</sup> P.P. Romaniuk, Pojęcie „Rzeczpospolita Litewska” w ruchu republikańskim na przełomie XVII i XVIII wieku, „Barok” 2006, z. 1 (25), 31–40.

<sup>1376</sup> Ambroziak 2013/2, s. 199.

<sup>1377</sup> BN PAU-PAN, rkps 365, k. 14v; Ambroziak 2013/2, s. 199, 202.

<sup>1378</sup> AR, dz. II, nr 981, s. 4; Ambroziak 2013/2, s. 199.



czy też jedynie Wielkie Księstwo Litewskie?<sup>1379</sup>. Szlachta nowogródzka w czasie panowania Zygmunta III Wazy najczęściej uznawała za Ojczyznę Wielkie Księstwo. Tak w roku 1593 nowogródzki sejmik pokonwokacyjny zaznaczył potrzebę ochrony zachowania całości granic Wielkiego Księstwa Litewskiego „Ojczyzny naszej”<sup>1380</sup>, a w roku 1613 r. wyrażał żal z powodu strat, które poniosła Rzeczpospolita, „a najwięcej Ojczyzna nasza — Wielkie Księstwo Litewskie”<sup>1381</sup>. W roku 1639 r. żalił się na oddziały dokonujące spustoszeń w dobrach litewskich, dodając: jeśli to miała [...] ojczyzna cierpieć, a w 1641 r. znów jako i w latach 1593 i 1613 pisał wprost: w ojczyźnie naszej, w Księstwie Litewskim<sup>1382</sup>. Jednakże, przed sejmem walnym 1615 roku w sytuacji oburzenia wieściami o możliwym traktowaniu Wielkiego Księstwa Litewskiego jako kraju „dziedzicznego”, sejmik nowogródzki nakazywał posłom szukać porozumienia z Koroną „ponieważ jednąśmy są R[zecz] Pospolitą”<sup>1383</sup>, a w instrukcji sejmikowej posłom na sejm elekcyjny 1632 roku czytamy już – „miła Ojczyzna nasza Korona Polska i Wielkiego Księstwa Litewskiego”<sup>1384</sup>.

<sup>1379</sup> Ambroziak 2013/2. Porównaj: Łojka 2000/1, s. 31–32; В. Галубовіч, Спроба семантычнага аналізу паняццяў: ВКЛ – Рэч Паспалітая – Айчына – народ (па матэрыялах соймакавай дакументацыі полацкай шляхты першай паловы XVII ст.), „Герольд-Litherland”, nr 17, 2006, s. 23–26; Sahanovič 2010, s. 220–232.

<sup>1380</sup> BCzart., rkps. 2243, nr 27, s. 225.

<sup>1381</sup> „За чым jako nieznośną szkodę a ledwo nie zniszczenie poniosła ojczyzna nasza Wielkie Księstwo Litewskie złym urodzajem przez lat kilka, a zatym głodem ściśniona, przejściem wojsk wszystkich wprzód do Ziemie Moskiewskiej a potym nazad skonfederowanych zdarta i złupiona i ustawicznymi a wielkimi kontrybucjami zubożona. Kozaków nie raz przed tym i terazniejszym jako nieprzyjacielskim wtargnieniem utrapiona”. [...] „Ale co za porównanie jest te(g)o, jeśliby kto nazywał pożytku, z taką nieoszaczowaną R.P., którą ponosi teraz szkodą. A nawięcej ojczyzna nasza Wielkie Księstwo Litewskie, lubo też szafunków poborowych nie taka, jaka się na sejmie zamierzyła” (Instrukcja województwa nowogrodzkiego dana posłom na sejm nadzwyczajny 1613 r.: Januszowi Protasowiczowi i Andrzejowi Obryńskiemu, bez daty dziennej, [12 XI] 1613, AR, t. II, nr 597); Wisner 2011, s. 38; Dziemidovič 2021, s. 76.

<sup>1382</sup> AR, dz. II, nr 1177, k. 11; BCzart., 375, k. 610; Ambroziak 2013/2, s. 205.

<sup>1383</sup> Instrukcja nowogródzka posłom na sejm z 12 I 1615 r. (BN PAU-PAN, rkps. 365, k. 70); Opaliński 1995, s. 28, 69.

<sup>1384</sup> Instrukcja nowogródzka posłom na sejm elekcyjny 1632 r., 11 sierpnia 1632 r.: „Zwyczajna to wolnym narodom, że zwierzchność, bez której każda Rz[ecz]p[ospo]l[i]ta porządnie stać nie może, przez spolne a zgodne zwykli sobie obierać suffragia, tak rządy roczne konsulom, tak doczesne dyktatorom u Rzymian, tak dożywotne królom u inszych narodów bywały, tak w weneckiej Rzpltej i dotąd bywają książętom zlecane. Weseli się słusznie z tego drugiego klejnotu swobody wolnej elekcyjnej Panu miła Ojczyzna nasza, Korona Polska i WKsL, nad wiele wieku terazniejszego królestw i narodów. Ta bowiem nigdy Panu przymuszona, nigdy pomnożeniem wolności nie uprzedzona nie włożyła na głowę korony, nigdy bez pewnych kondycji sławie i bezpieczeństwu swemu służących nie przyjęła Pana” (LMAVB, F. 198-4, k. 1v; Zakrzewski 2019, s. 91). Porównaj, P.P. Romaniuk, op. cit., s. 31–40.

Szlachta słonimska zaś w roku 1618 r. w kontekście zagrożenia tureckiego na sejmiku poselskim wyrażała wdzięczność królowi, „że wielkimi zewsząd ojczyznę otoczoną niebezpieczeństwami, ojcowskim swym staraniem uspokajać raczył”<sup>1385</sup>.

Stosunek z szacunkiem do wspólnej Rzeczypospolitej, jak trafnie zauważył Edward Opaliński, podkreślały przymiotniki „miła”<sup>1386</sup>, „nasza”, „zacna” i porównanie do relacji rodzinnych, gdy mowa była o wzajemnych obowiązkach państwa i jego obywateli<sup>1387</sup>. Przymiotnika „wspólna” też wymienionego w pracy E. Opalińskiego w aktach sejmikowych nowogródzkich nie odnaleźliśmy. Obywatele województwa nowogródzkiego używali w stosunku do obywateli koronnych terminów: „sąsiady” („z susiedy i bratjeju svojeu ricerstvom i inymi stany narodu koruny polskoje”), „pany Polaki bracia nasi” („z pany Polaki, bracią naszą”), „Polacy bracia nasi”, „Jchmść pp. Coronni Bracia nasi”<sup>1388</sup>. Na określenie całej szlachty Rzeczypospolitej przymiotnika polski użyto w instrukcji sejmiku nowogródzkiego posłom na sejm 1607 r., w której wymieniono wolną elekcję między innymi wolnościami narodu polskiego<sup>1389</sup>. Widzimy w aktach sejmikowych i inne znaczenia terminu rzeczpospolita takie jako szlachta lub wspólnota szlachecka<sup>1390</sup>.

<sup>1385</sup> BN PAU-PAN, rkps 365, k. 84; Ambroziak 2013/2, s. 204.

<sup>1386</sup> Laudum na rokosz pod Jędrzejów dane posłom Jaroszewi Zwierzowi i Fiedorowi Protasiewiczowi, Nowogródek 29 marca 1607 r. „miłej Ojczyzny naszej” (or.: BCzart. 2244, s. 255–260); Instrukcja poselska na sejm zwyczajny 1626 r. dana we wsi plebańskiej pod Nowogródkiem 16 grudnia 1625 r. „miła Ojczyzna nasza” (or. LMAVB, F. 198-2, k. 1–4; K: AR, dz. II, Suplement, nr S400, s. 1–6); Instrukcja poselska na sejm zwyczajny 1626 r. dana we wsi plebańskiej pod Nowogródkiem 16 grudnia 1625 r. (or.: LMAVB, F. 198-2, k. 1–4).

<sup>1387</sup> Opaliński 1995, s. 35, przypis 55, s. 71.

<sup>1388</sup> III Statut Litewski (III, 2), BOss., rkps. 5629 II, s. 44; [1614], s. 50; [1989], s. 89–90, 111–115; Instrukcja nowogródzka na główny zjazd stanów (konwokację wileńską) z 23 II 1591 (sejmik zwołany na 22 lutego 1591 r.) (K<sub>1</sub> BN PAU-PAN, rkps. 365, s. 5–6; K<sub>2</sub>: BCzart., rkps. 94, s. 669–670); Instrukcja nowogródzka dla Wasyla Zienkiewicza Cichińskiego, marszałka JKM i sędziego ziemskiego nowogródzkiego oraz Mikołaja Podarewskiego, posłów na sejm 1601 r., Nowogródek 19? grudnia 1600 r. „pany Polaki jako bracią” (RNB, F. 971, nr 126, k. 1–2); Instrukcja sejmiku poselskiego dana posłom na sejm (7 V–16 (18) VI) 1607 r., Nowogródek 30 marca 1607 r. (K: BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 198–203v); Laudum sejmiku relacyjnego nowogródzkiego z uchwałą poborową na prowadzenie wojny z Moskwą, Nowogródek 6 lipca 1616 r. panów koronnych, braci naszych” (K: AR, dz. II, nr 651, s. 1–2, 3); Instrukcja nowogródzka dana posłom na sejm nadzwyczajny 1626 r., Nowogródek 26 sierpnia 1626 r. „panów braci naszej koronnej” (K: AR, dz. II, nr 963, s. 1–4); Radaman 2018/2, s. 460; Opaliński 1995, s. 89, przypis 66, s. 125.

<sup>1389</sup> BN PAU-PAN, rkps 360, k. 198v; Ambroziak 2013/2, s. 208.

<sup>1390</sup> W 1615 r. sejmik nowogródzki, występując o nagrodę dla kasztelana wileńskiego Hieronima Chodkiewicza, pisał, że o jego zasługach w wojnie z Moskwą wiadomo dobrze wszystkim Rzeczypospolitej (RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 6v; Ambroziak 2013/2, s. 202).

Od monarchy Rzeczypospolitej oczekiwano, że będzie strażnikiem i gwarantem równości państw i wymierzania sprawiedliwości<sup>1391</sup>. W szczególności żądano, aby po każdym dwóch latach spędzonych w Koronie, trzeci rok król i wielki książę spędzał na terytorium Księstwa. Tak, zaraz po śmierci Stefana Batorego, który długi czas stale mieszkał na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego w swojej rezydencji grodzieńskiej, w nowogródzkiej instrukcji posłom na sejm elekcyjny 1587 r. wyrażano życzenie, aby wybrany „korol, pan nasz, aby tu, aż tretiego roku, w Litwie mieśkał, a dwie letie v Polście, bo też skarb nasz dobrze mniejszyj, za odst’jem Wołynia i Podlaśja”<sup>1392</sup>. Szlachta słonimska w 1608 r. posłom na sejm 1609 r. także nakazywała prosić monarchę o to, żeby mieszkał w Litwie według opisanego prawa dla ozdoby narodu naszego i dla lepszego czynienia sprawiedliwości ludziom tego potrzebującym i ubogim, szczególnie z ruskiego pogranicza<sup>1393</sup>. Jeszcze w instrukcji nowogródzkiej z 1619 r. od króla domagano się, „aby prawu dosyć czyniąc w Wielkim Księstwie Litewskim przemieszkiwać raczył”<sup>1394</sup>, a przed sejmem konwokacyjnym 1632 r., żeby „trzeciego roku w Litwie rezydował” (także i w instrukcji słonimskiej na ten sejm)<sup>1395</sup>.

Przypominali monarsze o należytych wykonywaniu obowiązków, które przyjął, przysięgając na artykułach henrykowskich i paktach elekcyjnych, w tym: organizacji obrony granic, należytego zabezpieczenia zamków zarówno nowogródzkiego<sup>1396</sup>, jak i ukraińskich, sprawowania wymiaru sprawiedliwości i zachowania porządku publicznego<sup>1397</sup>. Jednocześnie „szacunek, jakim otaczano władcę i otaczać chciano nie pozwalał na bezpośrednią krytykę jego poczynań. Winiono złych doradców, rzekomych sprawców wojny moskiewskiej, szwedzkiej, chociaż decydująca rola monarchy nie mogła budzić wątpliwości. W 1615 r. zebrana w Nowogródku szlachta stwierdziwszy, że są tacy, którzy przekonują króla, jakoby Wielkie Księstwo Litewskie miało być jego i

<sup>1391</sup> Wisner 1988/1, s. 37; Radaman, Macuk 2014, s. 182.

<sup>1392</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 167, art. 19.

<sup>1393</sup> MNK VIII, rkps. 750-c/1, k. 2v. v.: ADS, nr 537, s. 437, art. 13.

<sup>1394</sup> Instrukcja sejmikowa powiatu nowogródzkiego posłom na sejm zwyczajny 1619 r., Nowogródek b.d. [XII 1618 r.], K<sub>1</sub>: AR, dz. II, Suplement, nr S328, s. 3; K<sub>2</sub>: AR, dz. II, nr 701, s. 3; K<sub>3</sub>: AR, dz. II, nr 701, s. 12; Wisner 1978/2, s. 684; Wisner 1988/1, s. 37.

<sup>1395</sup> Wisner 1978/2, s. 684; Wisner 1988/1, s. 37.

<sup>1396</sup> Porównaj postulaty posłów nowogródzkich na sejmie grodzieńskim 1568 roku i odpowiedź na nie Zygmunta II Augusta, Grodno 12 lipca 1568 r. K. wierzytelna: ML 527, k. 162-v [dawna foliacja – 170-v]; DMAMJ, t. 1, s. 488; RIB, t. XXX, kol. 500–501.

<sup>1397</sup> BN PAU-PAN, rkps. 365, k. 14; *ibid.* rkps. 360, k. 199v; AR, dz. II, ks. 12, s. 335, 337, art. 9, 20, 26; Maciszewski 1968, s. 63; Jarmiński 1992, s. 172 (1597); *Instrukcja nowogródzka 1598*, wyd. A. Radaman (2005), s. 100, 104, art. 2, 9.

potomstwa dziedzictwem pisała w instrukcji: „Posłowie naszy zniósszy się z innymi [...] warunek dostateczny na sejmie uczynią, tak żeby rzeczy samej szkodliwej, ale i udawaniem takowym zabroniło się”<sup>1398</sup>. H. Wisner zwrócił uwagę na zastrzeżenie z instrukcji sejmikowej nowogródzkiej 1607 r. o to, żeby król „do Prus i miast portowych pod pieczęcią szwedzką listów nie wydawał i pod sygnetową, ale do Korony koronną a Litwy litewską a do Inflant oboją” zaowocowała sejmowymi konstytucjami „O pieczęci pokojowej”, oraz „O nie wydawaniu przywilejów pod szwedzką pieczęcią i listów do miast portowych”<sup>1399</sup>. Przed sejmem zwyczajnym w 1629 roku instrukcje sejmików litewskich postulowały przekazanie do skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego 100 000 złotych ze skarbu koronnego, przeznaczonych na pokrycie strat wynikających z zamknięcia portów<sup>1400</sup>. Szlachta nowogródzka dążyła do ich otwarcia i wznowienia handlu po Niemnie i Wilii<sup>1401</sup>.

Zgadzamy się z opinią H. Wisnera, że słabością szlachty była „niemożność zmuszenia Zygmunta III Wazy do odstąpienia od powziętych zamysłów. Odmowa pomocy w latach dwudziestych XVII w. w wypadku planów szwedzkich, ograniczała możliwość działania króla, lecz nie jego swobodę. W każdym wypadku nie chroniła państw Rzeczypospolitej od następstw decyzji władcy”<sup>1402</sup>.

Bardzo negatywnie odnosiła się szlachta nowogródzka do rabowania majątków królewskich w czasie bezkrólewia (1587<sup>1403</sup>); domagała się wykupu zastawionych klejnotów królewskich, finansowała podróż Zygmunta Wazy do Szwecji (1598<sup>1404</sup>) i wykazała inicjatywę wprowadzenia urzędu ekonomów w ekonomiach królewskich (1587<sup>1405</sup>). 9 grudnia 1604 r. szlachta słonimska „zalecała” zachowanie we wszystkim przysięgi króla i porządku publicznego w Rzeczypospolitej<sup>1406</sup>, występując w poparciu

<sup>1398</sup> Wisner 1978/2, s. 682.

<sup>1399</sup> Wisner 1978/2, s. 682.

<sup>1400</sup> Filipczak-Kocur 1979, s. 29; Dziemidovič 2021, s. 144.

<sup>1401</sup> AR, dz. II, nr 1007, s. 3: „Wielką przez zawarcie portu szkodę Wielkie Księstwo Litewski ponosi, bo nie tylko wszystkie rzeczy, które *ad victum et amictum* należą, w niezwykłą się podniosły cenę, ale sama sól, bez której i najniższy człowiek żyć nie może, do takiej przyszła drogości, że ubogim ludziom nieznośną jest i ledwo podobną. Przeto port, aby był otworzony, a skład towarów Wielkiego Księstwa Litewskiego, które Niemnem i Wilią bywają prowadzone, w Kownie naznaczony *laudo publico* utwierdzony, a cena soli przystojna postanowiona z obostrzeniem prawa na sprzedające była, pilno się o to starać panom posłom naszym zlecamy”; Filipczak-Kocur 1979, s. 29.

<sup>1402</sup> Wisner 1978/2, s. 688.

<sup>1403</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 168, art. 26.

<sup>1404</sup> *Instrukcja nowogródzka 1598*, wyd. A. Radaman (2005), s. 100, art. 1, 3, 5.

<sup>1405</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 165, art. 7.

<sup>1406</sup> BN PAU-PAN, rkps. 365, k. 14; ADS, s. 436–437.

inicjatyw monarchy i nadając posłom na sejm warszawski 1605 roku (Janowi Mieleszce i Mikołajowi Tryźnie) nieograniczone pełnomocnictwa do uchwalania decyzji na sejmie<sup>1407</sup>. Prośby monarsze, przedstawiane sejmikom, pozostawiano decyzji ogółu. „Z nutą aprobaty w 1626 r., kiedy chodziło o nowe nadania — opatrzenie — dla królewicza Władysława<sup>1408</sup>.

W roku 1632 szlachta słonimska popierała wybór najlepszego czasu na elekcję nowego monarchy i pola pod wsią Kamień („pod Kamionką”) na prawym brzegu Wisły jako jej miejsca według dawnego zwyczaju, a także żądała zapewnienia bezpieczeństwa wewnętrznego i zewnętrznego, do czego proponowano ustalić liczebność oddziałów wojskowych („milicji”) i wysokość opłaty („stypendiów”) dla żołnierzy<sup>1409</sup>. Domagano też, żeby „liczba gospód na Wielkie Księstwo Litewskie w trzeciej części miasta w Warszawie, według dawnych zwyczajów dostosowana była”<sup>1410</sup>. Sejmiki nowogródzki i słonimski w tym roku występowali za zachowanie dawnego sposobu elekcji<sup>1411</sup>.

#### 4.1.5.2. Poglądy szlachty województwa nowogródzkiego na sejm i sposób podejmowania uchwał.

Sejm walny sejmiki województwa zawsze szanowały jako organ, od sprawnych działań którego zależy całość i bezpieczeństwo całej Rzeczypospolitej<sup>1412</sup> (instrukcja nowogródzka na sejm 1601 r.<sup>1413</sup>, słonimska instrukcja na sejm 1605 r.<sup>1414</sup>, wołkowyska instrukcja na sejm 1607 r.<sup>1415</sup>). Na sejmiku wołkowyskim 19 stycznia 1598 r. zaznaczono, że choć składanie tak częstych sejmów czyni uszczerbek majątności, jednak dogadzając

---

<sup>1407</sup> Strzelecki 1921, s. 65–66; J. Maciszewski 1968, s. 63. Jarema Maciszewski błędnie uznał opublikowaną przez Prochaskę instrukcję słonimska na sejm 1605 roku za uchwałę sejmiku głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego; Pawłowska-Kubik 2019, s. 105, przypis 21. Przed sejmami 1605 i 1606 roku monarcha przedstawił postulaty stworzenia znacznie większej niż wcześniej stałej armii. Walka między monarchą a opozycją w tej kwestii zakończyła się w 1607 roku (Czapliński 1981, s. 8–10).

<sup>1408</sup> Wisner 1978/2, s. 682.

<sup>1409</sup> RNB, f. 971, AD, nr 127, nr 44, k. 193, pp. 1–3; Kaczorowski 1986, s. 60.

<sup>1410</sup> RNB, f. 971, AD, nr 127, nr 44, k. 193v, punkt 16; Kaczorowski 1986, s. 61.

<sup>1411</sup> Kaczorowski 1986, s. 62.

<sup>1412</sup> Radaman 2013/3, s. 122; Radaman, Macuk 2014, s. 182.

<sup>1413</sup> RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 1.

<sup>1414</sup> ADS, nr 537, s. 436, art. 1.

<sup>1415</sup> AR, dz. II, ks. 12, s. 335, art. 1.

sprawom Ojczyzny „*mniej to u siebie wazym*”<sup>1416</sup>. W 1587 r. sejmik nowogródzki wyrażał życzenie, aby sejm elekcyjny nie trwał dłużej niż 6 tygodni<sup>1417</sup>.

Jak zaznacza H. Wisner, „wielokrotnie poruszano kwestię sposobu podejmowania uchwał przez sejm oraz rozbieżności między tym co zostało zaaprobowane i już po zakończeniu obrad, opublikowane”<sup>1418</sup>. W grudniu 1600 r. przed sejmem walnym 1601 r. szlachta powiatu nowogródzkiego żądała, aby konstytucje sejmowe nie były redagowane po zakończeniu sejmu (1601) i były wysyłane do powiatów tylko po zatwierdzeniu pieczęcią monarchy i podpisem kanclerza (podkanclerzego)<sup>1419</sup>.

Po sejmie nadzwyczajnym 1613 roku poseł powiatu wołkowyskiego pisarz grodzki wołkowyski Szymon Horodelski i posłowie powiatu nowogródzkiego pisarz ziemski Jan Protasowicz i Andrzej Obryński oblatowali w księgach grodzkich brańskich protestację przeciw praktyki zwołania sejmów nadzwyczajnych („przyspieszonych, przeciwnych prawom i dawnym zwyczajom”), niewydania posłom konstytucji z kancelarii po zakończeniu sejmu i przeciw nieuwzględnieniu pośród wydanych drukiem konstytucji sejmowych kilku paragrafów, które „za zleceniem sobie od braci najbardziej affectowali i w kole swym zgodnie namówili byli”<sup>1420</sup>.

Aby konstytucje nie ostatniego dnia i nie wszystkie razem były uchwalane szlachta nowogrodzka domagała się przed sejmem 1615 roku. Podpisane przez pieczętarzy wydawane być miały posłom już nazajutrz po zakończeniu obrad i podane do druku bez zmian. W wypadku jakichkolwiek w tym względzie uchybień gród warszawski winien przyjmować protestacje, a pieczętarze mieli być pozywani przed Trybunał Główny Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>1421</sup>. W grudniu 1618 r. przed sejmem 1619 r. szlachta nowogródzka znów potrzebowała, żeby „konstytucje sejmowe [...] zaraz przy konkluzji sejmu z podpisem marszałka poselskiego do kancelarii Wielkiego Księstwa

<sup>1416</sup> AR, dz. II, nr 401, s. 1.

<sup>1417</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 168, art. 27; Radaman, Macuk 2014, s. 182.

<sup>1418</sup> Wisner 1978/2, s. 683.

<sup>1419</sup> RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 2, art. 11; Radaman 2013/4, s. 122; Radaman, Macuk 2014, s. 182. Porównaj: Uchwała (postanowienie) sejmiku relacyjnego słonimskiego, Słonim, 16 VII 1607 r., K<sub>1</sub> (wierzytelna): NGABM, f. 1737, inw. 1, nr 13, k. 187–188 (uszkodzona); K<sub>2</sub>: AMCh 1097, k. 161–164 (uszkodzona); Uchwała (postanowienie) sejmiku relacyjnego nowogródzkiego, Nowogródek, 16 lipca 1607 r., K (wierzytelna): RNB, f. 971, AD, nr 126, nr 2, k. 3-v.

<sup>1420</sup> AGAD, zbiór 87, Księgi grodzkie brańskie, nr 18, k. 596v-597, 597v-598; VC, t. III, vol. 1, s. 171–178; Żojdź 2019, s. 186–187.

<sup>1421</sup> Wisner 1978/2, s. 683; Wisner 1988/1, s. 38.

Litewskiego oddawane, a z kancelarii panom posłom z pieczęcią i z podpisem ichmm. panów pieczętarzów Wielkiego Księstwa Litewskiego o co najprędzej wydane były”<sup>1422</sup>. Podobno było na sejmikach poselskich nowogródzkich przed sejmem toruńskim 1626 r.<sup>1423</sup> i sejmem zwyczajnym 1629 r.<sup>1424</sup>. Przed sejmem zwyczajnym 1629 w listopadzie 1628 r. szlachta nowogródzka sprzeciwiała się też składaniu przez posłów przysięgi na sejmach<sup>1425</sup>.

W roku 1632 szlachta słonimska domagała się „izby poselskiej *vigorem e auctoritatem stabilire*”<sup>1426</sup>. Zawsze podkreśla się w instrukcji sejmiku nowogrodzkiego obowiązek posłów udziału w obradach sejmiku generalnego słonimskiego i dążenia do przywrócenia mu dawnej rangi<sup>1427</sup>.

#### 4.1.5.3. Poglądy szlachty województwa nowogródzkiego na urzędy państwowe Wielkiego Księstwa Litewskiego i na rozdawnictwo królewskich, dzierżaw i starostw niegrodowych.

<sup>1422</sup> AR, dz. II Supplement, nr S328, s. 2; AR, dz. II, nr 701, s. 3; AR, dz. II, nr 701, s. 12; Wisner 1978/2, s. 683; Zakrzewski 2013, s. 274.

<sup>1423</sup> Wisner 1978/2, s. 683: „W 1626 r., przed sejmem toruńskim głośzono, „aby konkluzje konstytucji sejmowych tak jak namówione są do druku podane były”. Osobna protestowano przeciwko rzeczom w sejmie nowym, jak przysięga poselska”.

<sup>1424</sup> Wisner 1988/1, s. 39; Wisner 1978/2, s. 683: „Skarżono się, jak przed sejmem toruńskim, jeśli nie nadesłano z kancelarii instrukcji królewskiej: do konsultacji publicznych o potrzebach i ratunku Rzeczypospolitej nie według zwyczajów dawnych *et legitime praescripta*, za uniwersałami tylko zjeżdżać się nam przychodzi”. Sprzeciwiano się zbyt częstemu składaniu sejmów i proszono króla, przed sejmem 1629 r. „żeby według czasów w prawie pospolitym zamierzonych ordinarium comitia zawsze składać raczył”.

<sup>1425</sup> AR, dz. II, nr 1007, s. 3: „Nowy, a różne *sequelle* za sobą pociągający, sposób przysięg poselskich aby w zwyczaj nie wchodził, pilno tego postrzegać mają panowie posłowie naszy, *tanto min[us]* sami się tym obowiązuwać nie mają ani mogą, żeby i tym, od których są wysłani, sejmowe postanowienia nie miały być wiadome, zaczym byśmy temu, na co *consensu* nie damy, podlegać mieli i tym samym wszytkę wolność narodu naszego *scopulo alli deremus, secreta* bowiem *celare* sam rozum radzi i powinność *bonis civis* wyciąga”. Wisner 1988/1, s. 39; Wisner 1978/2, s. 683: „Nowy a różny *sequelle* za sobą pociągający sposób przysięg poselskich — pisano przed sejmem zwyczajnym 1629 r. — aby w zwyczaj nie wchodził”.

<sup>1426</sup> RNB, f. 971, AD, nr 127, k. 193, punkt 8.

<sup>1427</sup> Wisner 1978/2, s. 689: „Odczuwana słabość powodowała konieczność działania zespołowego, stąd podkreśla się w instrukcji sejmiku nowogrodzkiego — a także i innych — obowiązek posłów udziału w obradach sejmiku generalnego słonimskiego i dążenia do przywrócenia mu dawnej rangi. Zarazem owa słabość potęgowała znaczenie jednostek wpływowych, które oddziaływać mogły na postawę kilku czy kilkudziesięciu sejmików. Nie znaczy to zresztą, by kwestia samodzielności uchwał była sprawą pierwszoplanową. Istotny był raczej ich stosunek do projektów, które mogły być urzeczywistnione, to jest (projektów kół kierowniczych państwa. Postawa regalistyczna lub przeciwna zamysłom Dworu. Z tych samych względów dla państwa istotniejsze były punkty instrukcji przeciwne planom króla niż cokolwiek, choćby rzeczy najsluszniejsze proponujące”; Wisner 1982/2, s. 128-129 (sejmik wołkowyski).

Sejmiki województwa domagały się zachowania w należytym powadze urzędów litewskich jako centralnych tak i miejscowych, jako i ich kompetencji, jako urzędy państwowe ziemskie i grodzkie wyłącznie dla indygenów Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>1428</sup>.

Tak, w 1587 r. szlachta nowogródzka żądała, aby „pan pryślyj cużoziemcov, a zvlášča vojska koło siebie nie chował i urady Wielikogo Kniazstva Litovskogo i dierżawy, aby im nie byli rozdawany”<sup>1429</sup>, a także aby „urady, kotoryje zaniedbany, aby v svoju klubu vešli, zvlášča podkomorogo, koniuśogo, kuchmistrovskij, aby tut u nas, panovie Polacy, v Litvie, nie władali, jako uradami ziemskimi”<sup>1430</sup>. To samo żądanie wyrażano w 1587 r. w związku z możliwym obsadzeniem przez Polaków urzędów leśniczych w Wielkim Księstwie Litewskim „Leśnictva, aby ludem narodu litovskogo byli davany, gdyż też to jest urady, kotoryje, aby ot ludiej narodu občogo vziaty i rodičom zasłużonym w rečy pospolitoj rozdany byli z tiepiereśniego zjezdu nie dalej”<sup>1431</sup>.

W latach 1607 i 1632 szlachta nowogródzka domagała się całkowitego usunięcia cudzoziemców „z dworu i pokojów” króla<sup>1432</sup>, a wołkowyska w 1607 r. — rozdawnictwa dóbr ziemskich i obsadzania wakujących urzędów na sejmach walnych<sup>1433</sup>, jak również wysłuchiwanie kandydatów do indygenatu na sejmikach<sup>1434</sup>.

Henryk Wisner zaznacza, że „w latach 1615, 1632 ujmowano się za hetmanami i marszałkami”<sup>1435</sup>. W roku 1619 r. przypominano, „aby urzędy ziemskie powiatowe, które

<sup>1428</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 166–168, art. 15–17, 23, 29; BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 199v–200v; Aviżonis 1940, s. 460; Zakrzewski 1998, s. 263–264; Wisner 1978/2, s. 685; Wisner 1988/1, s. 41; *Instrukcja nowogródzka 1598*, wyd. A. Radaman (2005), s. 104, art. 11.

<sup>1429</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 166, art. 16.

<sup>1430</sup> *Ibidem*, art. 15.

<sup>1431</sup> *Ibidem*, s. 167, art. 17.

<sup>1432</sup> 1607: BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 199v, art. 3; 1632: *Instrukcja nowogródzka z 3 VI 1632*; Wisner 1988/1, s. 38; Opaliński 1995, s. 198: „Postulaty kierowane pod adresem monarchy dotyczyły także roli spełnianej przez obcokrajowców na dworze królewskim i w wojsku. Szlachta domagała się ustawicznie usunięcia cudzoziemców z dworu, a przynajmniej znacznego zredukowania ich liczby. Na ich miejsce zalecano przyjęcie rodzimej szlachty. Warto może przy tym dodać, że żądania w sprawie cudzoziemców wyczerpywały w zasadzie całe zainteresowanie szlachty dworem monarszym”, *ibid.* s. 230, przypis 41.

<sup>1433</sup> *Instrukcja powiatu wołkowyskiego*, AR, dz. II, ks. 12, s. 336–337, art. 18, 23; Pawłowska-Kubik 2019, s. 176, przypis 99. „Idąc za artykułami sandomierskimi, domagano się bezzwłocznego rozdania wakansów”.

<sup>1434</sup> AR, dz. II, ks. 12, s. 338, art. 28; Radaman 2013/4, s. 123.

<sup>1435</sup> Wisner 1978/2, s. 685. „Prawda, że postulat z sierpnia 1626 r., aby „urzędy wszelkie wojenne [...] w swych zostawały prerogatywach”, zmierzał do przywrócenia będącemu w niełasce hetmanowi polnemu Krzysztofowi Radziwiłłowi władzy nad wojskiem”.



pod elekcję nie podlegają, rodakom Wielkiego Księstwa Litewskiego starodawnym dawane były”<sup>1436</sup>.

Sejmiki pilnowały nie tylko legacyjności polityki nominacyjnej, ale również należytego wykonywania obowiązków przez urzędników ziemskich (centralnych państwowych) i miejscowych<sup>1437</sup>, a wśród egzorbitancji można wyróżnić żądania, aby król nie zmniejszał kompetencji urzędników, zwłaszcza podskarbieh i hetmanów. Postulaty te skumulowały się w latach 1590–1592 oraz 1600–1606, poza tymi okresami pojawiają się zupełnie sporadycznie. Domagano tego w instrukcjach nowogródzkiej, słonimskiej i wołkowyskiej w roku 1632, kiedy posłom zalecało nie przystępować do obrad sejmiku konwokacyjnego przez rozpatrzeniem egzorbitancji, eksponując całe spisy postulatów w sposób kategoryczny<sup>1438</sup>.

Występowali przeciwko cesjom i za zakazem przekazywania królewskich kobietom, dzieciom<sup>1439</sup> i cudzoziemcom<sup>1440</sup>. Tak, w 1587 r. szlachta nowogródzka żądała, aby „dygnitarstva [...] byli vsi vcale zachovany, a chto by vojevodstvo dierżał zo vsim v całosti, aby jurgieltu nie miał; także diedičnych starostv aby nie było (syn po ojcu aby nie diedičył, jako tiepier jest) — aby to zaraz ustało, a nad pravo naše, aby žadien 2-ch starostv, abo vojevodstv sudovych nie dierżał, a chto by dierżał, żeby zaraz [...] ustupił tym, kotoryje zasłuženi v rečy pospolitoy sut’; także i dieržavy, kotoryje dieti po ojcoch svoich niezasłužonyje v rečy pospolitoy osieli”<sup>1441</sup>. Tegoż potrzebowała szlachta na sejmiku nowogródzkim w grudniu 1618 roku („dwuch urzędów i dignitarstw, aby żaden oraz nie trzymał *ipso facto*, aby taki miany *proviolatore legum* i aby wolno każdemu

<sup>1436</sup> AR, dz. II Supplement, nr S328, s. 2; AR, dz. II, nr 701, s. 2; AR, dz. II, nr 701, s. 11–12; Wisner 1978/2, s. 685. „Kto by nim nie był a urząd otrzymał, jeśliby upomniany nie ustąpił, miał być pozwany przed Trybunał. Wskazywano zarazem, że „dwóch urzędów i dygnitarstw, aby jeden oraz nie trzymał”.

<sup>1437</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 166, art. 13–14; *Instrukcja nowogródzka 1598*, wyd. A. Radaman (2005), s. 104, art. 13–14; ADS, nr 537, s. 436, art. 6; AZS WKL, t. II, s. 130–131.

<sup>1438</sup> AR, dz. II, nr 1089 (instrukcja nowogródzka); RNB, f. 971, AD, nr 127, k. 193, punkt 7 (instrukcja słonimska): „Exorbitantie meliorować i prawa WKsL naprawić si quid corrigendum videretur”; Wisner 1981, s. 58; Kaczorowski 1986, s. 58; Opaliński 1995, s. 194, 228, przypis 16; J. Byliński, W. Kaczorowski, *Egzorbitacje szlacheckie w czasach panowania Zygmunta III Wazy*, w: *Vetera novis augere: studia i prace dedykowane prof. W. Uruszczakowi*: w 2 t., red. S. Grodziski [i in.], Kraków 2010, t. I, s. 35–64.

<sup>1439</sup> Instrukcja wołkowyska na sejm 1598 (AR, dz. II, nr 401, s. 3 „Rewizja dóbr J.K.M., iż jest potrzebna namawiać ze wszystkimi stany, jakim by się sposobem odprawować mogła, a życzylibyśmy z uchyleniem na czas prawa ludzi niedorosłych młodych, którym już są naznaczone przywilejami dobra J.K.M.”) i nowogródzka na sejm zwyczajny 1613 (BN PAU-PAN, rkps. 365, k. 363), Opaliński 1995, s. 195, 229, przypis 23.

<sup>1440</sup> Instrukcja nowogródzka z 3 VI 1632 (AR, dz. II, nr 1089; Opaliński 1995, s. 197–198, 230, przypis 38).

<sup>1441</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 166, art. 13–14.

takiego zapoznać *forum competens* na Trybunale, w który kolwiek termin *sub amissione utriusque*<sup>1442</sup>.

W roku 1598 szlachta wołkowyska potrzebowała, żeby w Inflantach starostwa i dzierżawy byli rozdawane według ordynacji nadanej tej ziemi<sup>1443</sup>. Żądali, aby starostowie i wojewodowie ziem ukraińskich mieli obowiązek rezydowania (stałe mieszkali) w miejscach sprawowania urzędów (instrukcja słonimska 1604 r. na sejm 1605 r.<sup>1444</sup>, nowogródzka 1619<sup>1445</sup>, i nowogródzka na sejm konwokacyjny 1632 r.<sup>1446</sup>).

W 1597 r. poseł słonimski i starosta trejdański ewangelik Piotr Stabrowski na posiedzeniu głównego sejmiku w Słonimie wśród innych problemów podniósł kwestię ekscesów (naruszeń procedury), które czasem zdarzają się przy nominacjach na urzędy państwowe<sup>1447</sup>. W latach 1598<sup>1448</sup> i 1607 szlachta nowogródzka przypominała o konieczności obsadzenia wakującego stanowiska hetmana polnego, w 1604 r. szlachta słonimska — hetmana najwyższego<sup>1449</sup>, w 1607 r. nowogródzka<sup>1450</sup> i wołkowyska — podkomorzego i innych (1607)<sup>1451</sup>. Dzień po śmierci wojewody połockiego Mikołaja Monwida Dorohostajskiego w 1597 r. Piotr Stabrowski przypominał na Głównym sejmiku w Słonimie o konieczności przeprowadzenia elekcji na ten wakujący urząd<sup>1452</sup>. Wiosną 1607 r., gdy został mianowany na wakujący urząd podkomorzego koronnego

<sup>1442</sup> Instrukcja sejmikowa powiatu nowogródzkiego posłom na sejm zwyczajny 1619 r., Nowogródek b.d. [XII 1618 r.], K<sub>1</sub>: AR, dz. II, Supplement, nr S328, s. 2; K<sub>2</sub>: AR, dz. II, nr 701, s. 2; K<sub>3</sub>: AR, dz. II, nr 701, s. 11.

<sup>1443</sup> Instrukcja sejmikowa powiatu wołkowyskiego 1598 r. (AR, dz. II, nr 401, s. 3: „O Ziemię Inflancką pilne staranie mają czynić ichm. pp. posłowie, aby według postanowienia i ordynatii starostwa i dzierżawy w niej rozdawane byli. To się teraz daleko od tego odstrzeżiło, bo który zamek dostanie się Polakowi, iż tam i Potomstwo ichm. successive następuje. A na więcej ta ziemia w zniszczenie przychodzi, iż zamki i dzierżawy Niemcom przedawane bywają i aby warowano było, żeby więcej Niemcom nie przedawano).

<sup>1444</sup> ADS, nr 537, s. 436, art. 6.

<sup>1445</sup> AR, dz. II, Supplement, nr S328, s. 2; AR, dz. II, nr 701, s. 2; AR, dz. II, nr 701, s. 11; Wisner 1988/1, s. 45.

<sup>1446</sup> Wisner 1988/1, s. 45.

<sup>1447</sup> ML 76, k. 470-v; ML 77, k. 533v-534; AZS WKL, t. II, s. 131; SRP, t. XX, s. 422; Jarmański 1992, s. 172. Do roku 1603 – zaufany klient Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” (Łabędź 2025, s. 402, 404–405).

<sup>1448</sup> *Instrukcja nowogródzka 1598*, wyd. A. Radaman (2005), s. 104, art. 14; Radaman 2013/3, s. 151; Łabędź 2025, s. 260.

<sup>1449</sup> ADS, nr 537, s. 437–438, art. 15.

<sup>1450</sup> BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 202v.

<sup>1451</sup> AR, dz. II, ks. 12, s. 335, art. 3–4.

<sup>1452</sup> AZS WKL, t. II, s. 131; SRP, t. XX, s. 422.

burgrabia krakowski Andrzej Bobola<sup>1453</sup>, sejmik nowogródzki ponownie domagał się nominacji na analogiczne stanowisko w Wielkim Księstwie Litewskim<sup>1454</sup>.

Wielki rozgłos otrzymała w Rzeczypospolitej sprawa nominacji na biskupstwo wileńskie Bernarda Maciejowskiego<sup>1455</sup>. Solidarny sprzeciw elity politycznej państwa litewskiego nie pozwolił Maciejowskiemu objąć wileńskiej katedry biskupiej. Przeciwno tej nominacji występowały też sejniki województwa nowogródzkiego. Tak, 30 stycznia 1597 r. na słonimskim zjeździe głównym przeciwko mianowaniu Maciejowskiego na biskupstwo wileńskie wystąpili poseł i podkomorzy nowogródzki Adam Iwanowicz Chreptowicz i poseł wołkowyski [Hrehory?] Tryzna<sup>1456</sup>, jednak w 1598 r. pod wpływem senatorów Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, Hieronima Chodkiewicza i Teodora Skumina-Tyszkiewicza sejmik nowogródzki (jedeny w Wielkim Księstwie Litewskim) zajął w tej sprawie kompromisowe stanowisko — wyraził zgodę na nominację, ale pod warunkiem, że na sejmie zostanie uchwalona konstytucja, która nie pozwoli w przyszłości mianować na urzędy litewskie cudzoziemców, w tym Polaków (senatorowie zaś na tym sejmiku poczynili ustępstwa w innych kwestiach ważnych dla szlachty)<sup>1457</sup>. Sejniki słonimski i wołkowyski pozostały przy wcześniejszym stanowisku, występując przeciwko nominacji Maciejowskiego i domagając się, aby monarcha nadał tę godność Litwinowi<sup>1458</sup>.

W instrukcji na sejm 1618 r. szlachta nowogródzka postulowałaaby wszyscy, którzy „nie będąc obywatelami litewskimi – uprosili u króla urząd ziemski powiatowy,

<sup>1453</sup> U X, nr 704, s. 117.

<sup>1454</sup> „Podkomorzego koronnego, iż Król JM dać raczył, my też Litwa prosimy, aby też i naszemu narodowi Król JM podkomorski ten urząd, który zawsze za przodków Króla JM bywał, aby konferować raczył, którym był Dowoino niedawnych czasów za Króla JM Stefana i któregośmy się na wielu sejmach upominali”, BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 201v/202v; Wisner 1978/2, s. 685; Wisner 1988/1, s. 41; Zakrzewski 1998, s. 264; Pawłowska-Kubik 2019, s. 176, przypis 99. Porównaj instrukcje sejmików orszańskiego i oszmiańskiego: Aviżonis 1940, s. 460. O tym też w niedatowanej instrukcji wołkowyskiej z czasu wojny moskiewskiej [1615-1616?] (AR, dz. II, Suplement, nr S271, k. 1).

<sup>1455</sup> List Jerzego Radziwiłła do senatorów WLŁ, BRacz. 78, k. 212–215v (dolna foliacja), k. 220–223v (górna foliacja); Rzońca 1992; Zakrzewski 2019, s. 95; Kempa 2022, s. 85–104.

<sup>1456</sup> AZS WKL, t. II, s. 130–131; SRP, t. XX, s. 421–422; Jarmański 1992, s. 172; Rzońca 1992, s. 29; Kempa 2022, s. 96, przypis 73. Jeszcze w roku 1593 na sejmiku pokonwokacyjnym szlachta nowogródzka potrzebowała, żeby „biskupstwo wileńskie dalej nie wakowało, ale aby rodzicowi WKsL wedle praw naszych i spisu unii od JKM dano było”. BCzart., rkps. 2243, nr 27, s. 224.

<sup>1457</sup> Radaman 2013/3, s. 154, 160; Jarmański 1992, s. 218–220; Dziemidowicz 2007, s. 226; Kempa 2002, s. 99–101, List K. Radziwiłła do Teodora Skumina Tyszkiewicza, AR, dz. V, nr 14536, s. 108, publ. Kempa 2022, s. 103; Kempa 2007, s. 144; Żojdź 2019, s. 83; Łabędź 2025, s. 260–262. O działalności na sejmie posła sejmiku nowogródzkiego A. Chodkiewicza – Jarmański 1992, s. 220–221, 224–225; Kempa 2022, s. 101.

<sup>1458</sup> AR, dz. II, nr 401, s. 1; Jarmański 1992, s. 218–220; Kempa 2002, s. 99–99; Kempa 2007, s. 144.

najpierw zostali upomniani o złożenie urzędu, po czym, gdy to nie skutkuje, powinni być pozwani przed Trybunał. Oznaczało to, zdaniem Henryka Wisnera, zarazem próbę poddania zasadności prawnej decyzji władcy pod osąd sądu<sup>1459</sup>.

Zawsze w instrukcjach sejmikowych nowogrodzkich zastrzegano, aby nadania królewskie nie dostawały się ludziom niskiego stanu (1615<sup>1460</sup>, 1619<sup>1461</sup>, 1624<sup>1462</sup>, 1626<sup>1463</sup>, 1632<sup>1464</sup>), a od wszystkich przedstawicieli stanu szlacheckiego wymagano przestrzegania norm Statutu Litewskiego i wydawania zbiegłych ciągłych chłopów, którzy usiłowali przejść pod jurysdykcję monarchy lub magnatów (1587)<sup>1465</sup>.

#### 4.1.5.4. Poglądy szlachty województwa nowogrodzkiego na rokosz i na program naprawy państwa.

W 1607 r. podczas rokoszu, na czele którego stali wojewoda krakowski Mikołaj Zebrzydowski i podczaszcy litewski Janusz Radziwiłł, których w Wielkim Księstwie Litewskim spośród senatorów poparli kasztelan trocki Jerzy Mikołajewicz Radziwiłł i kasztelan parnawski Piotr Stabrowski, w niektórych powiatach doszło do zwoływania osobnych sejmików rokoszan i obozu króla oraz wysyłania posłów pod Jędrzejów od prorokoszowych zjazdów szlachty województwa połockiego, powiatów mińskiego i orszańskiego<sup>1466</sup>. W powiecie nowogrodzkim marszałek sejmiku Wasyl Zienkowicz Cichiński (arianin już w latach 90. XVI wieku) i przywódca szlachty kalwińskiej i

<sup>1459</sup> Wisner 1988/1, s. 41.

<sup>1460</sup> „Prawo dawne de bene meritis, aby w całości swej zostawując efekt swój brało” (Urazy w swobodach i wolnościach, i prawiech naszych podane panom posłom na sejm walny warszawski pro die 12 Febr[uarii] anni 1615”, b.m.d., K<sub>1</sub> (z epoki): BN PAU-PAN, rkps. 365, k. 70v. Wisner 1978/2, s. 685: „zastrzegano [...] żeby nagradzani byli ludzie zasłużeni.

<sup>1461</sup> „Iustitia distributiva, aby zachowana była ratione meritorum każdego w rozdawaniu dóbr JKM” (AR, dz. II Supplement, nr S328, s. 1; AR, dz. II, nr 701, s. 2; AR, dz. II, nr 701, s. 11).

<sup>1462</sup> Wisner 1978/2, s. 685: „Sprzeciwiano się — w 1624 r. — bezprawiom, jakie cierpi szlachta „przez upraszanie majątności ich dziedzicznych od skrzypków, organistów, odźwiernych, Tatar i inszych podłych skrzypków, czego na tym sejmiku mandatami dowodzono autentycznymi”.

<sup>1463</sup> Wisner 1978/2, s. 685: „Przed sejmem toruńskim głośzono: ludzie *ad bene merendum* nagrodą cnót przychęceni bywają, a źli od występków ‘karaniem zahamowani, aby i w tym dawnym się działo dość prawom”.

<sup>1464</sup> Wisner 1978/2, s. 685: „W zmienionej nieco formie powtórzono tę skargę w dobie sejmu konwokacyjnego 1632 r.: „muzykom Włochom i inszym Niemcom, aby beneficia Ecclesiastica, jako kanonie, plebanie i insze nie były darowane, gdyż za niejednością języka, słusznego i potrzebnego ludzie nie mogą zażywać nabożeństwa”.

<sup>1465</sup> *Instrukcja nowogrodzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 168, art. 31a.

<sup>1466</sup> BN PAU-PAN, rkps. 360, nr 73, k. 188–189, nr 74, k. 190–191v; Wisner 1989, s. 58–60; Sahanovič 1995, s. 92.

katolickiej nie dopuścili do rozłamu i zdołali przeprowadzić szereg kompromisowych uchwał<sup>1467</sup>. Andrzej Rachuba ocenił zaś działania sejmiku szlachty nowogródzkiej jako ostro wystąpienie przeciw władcy<sup>1468</sup>. Szlachta nowogrodzka żądała zakazu ruszenia chorągwi kwarcianych z Ukrainy, co miało nie dopuścić do zgniecenia rokoszu siłą<sup>1469</sup>. Wyrażano zaniepokojenie, charakterystyczne dla rokoszan, aby rządy monarchy nie doprowadziły do ustanowienia władzy absolutnej („*absolutum dominium*”), posłów wysłano zarówno na sejm<sup>1470</sup> (posłowie: pisarz ziemski nowogródzki i klient Jana Karola Chodkiewicza ewangelik Jarosz Fiedorowicz Jewłaszewski i referendarz świecki litewski Bohdan Chreptowicz (prawdopodobnie prawosławny)<sup>1471</sup>), jak i na zjazd rokoszowy pod Jędrzejów (posłowie: wojski nowogródzki Jarosz Zwierz i klient Radziwiłłów birżańskich Fiodor Protasowicz)<sup>1472</sup>. Posłowie na zjazd rokoszowy mieli działać zgodnie z instrukcją, poinformować uczestników zjazdu rokoszowego pod Jędrzejowem, że popierają rokosz i go aprobuja, jednak, ponieważ zdaniem szlachty nowogródzkiej monarcha już częściowo poprawił sytuację, ostateczną „naprawę państwa” należało zakończyć na sejmie. Deklarowali, że tylko ewentualne „fiasko” sejmu doprowadzi do ich przybycia na rokosz. Dlatego też posłowie na sejm mieli ściśle według instrukcji domagać się rozpatrzenia na sejmie artykułów wiślickich i sandomierskich (szlachta wołkowyska też domagała się rozpatrzenia na sejmie tych artykułów)<sup>1473</sup> i tylko w

<sup>1467</sup> Radaman 2010, s. 61, 62, 75, 99; Radaman 2014/1, s. 292–293.

<sup>1468</sup> Rachuba 2019, s. 108–109.

<sup>1469</sup> Wisner 1988/1, s. 42.

<sup>1470</sup> Instrukcja sejmikowa połom nowogródzkim na sejm, Nowogródek, 30 III 1607, BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 198–203v; List Andrzeja Pukła do J.K. Chodkiewicza, Lachowicze 2 V 1607, BN PAU-PAN, rkps. 355, s. 500; Kempa 2007, s. 237; Radaman 2010, s. 61, 62, 75, 99; Radaman 2014/1, s. 292–293; Żojdź 2019, s. 124, przypis 203; Rachuba 2019, s. 108–109; Opaliński 2023 s. 503, przyp. 41.

<sup>1471</sup> Liedke 2004, s. 85; Kempa 2007, s. 237, przypis 267.

<sup>1472</sup> Instrukcja sejmikowa nowogrodzka (laudum) posłom na zjazd rokoszowy pod Jędrzejów, Nowogródek 29 III 1607 (or. BCzart., rkps. 2244 IV, nr 31, s. 255–260, kopia BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 204–205; List uczestników sejmiku nowogrodzkiego do Janusza Radziwiłła, Nowogródek 30 III 1607 (AR, dz. II, nr 514, s. 1); Wisner 1978/2, s. 683–684, 687, 688, 690; Kempa 2007, s. 237; Radaman, Macuk 2014, s. 183, rys. 61; Żojdź 2019, s. 124; Pawłowska-Kubik 2019, s. 174, przypis 72; Jakubaŭ 2024, s. 246, błędnie – Sidor Prochasiwicz.

<sup>1473</sup> A. Pawłowska-Kubik w swej monografii stwierdziła, że nowogrodzka instrukcja sejmikowa była niemal całkiem oparta artykułach sandomierskich (Pawłowska-Kubik 2019, s. 175).

Szlachta wołkowyska też domagała się rozpatrzenia na sejmie artykułów wiślickich i sandomierskich (AR, dz. II, ks. 12, s. 335; Wisner 1972, s. 295; Pawłowska-Kubik 2019, s. 176, przypis 95). Jako pierwszy zwrócił uwagę na treść instrukcji wołkowyskiej Henryk Wisner: „Sejmik wołkowyski żądał „aby artykuły wiślickie i sandomierskie... były odprowadzane, które by były z prawem pospolitym zgodne”. „Żądanie zatwierdzenia zarówno artykułów sandomierskich, jak i wiślickich jest nader charakterystycznym przykładem słabej orientacji politycznej Litwinów. Jak pisze bowiem znawca problemu Maciszewski, były to „dwa programy całkowicie wobec siebie przeciwstawne, mimo pozornej zbieżności w niektórych punktach” (Wisner 1972, s. 295).

przypadku, gdyby monarcha odmówił to uczynić, otrzymali polecenie opuszczenia sali obrad i udania się pod Jędrzejów<sup>1474</sup>. 28 kwietnia 1607 r. jeden z obecnych pod Jędrzejowem [J.R.] pisał do agenta Brandenburskiego Daniela Nöpfla (Nepfla), że 26 kwietnia 1607 roku posłowie sejmiku nowogrodzkiego „Poselstwo odprawowali *ex scripto*, którym declarują się przy Rokoszu i on approbują, jedno *ea connditione*, aby Sejmu czekali, gdyż już i posły obrali, gdzie by król JMć nie dosyć czynił to już *unnamiter coniuictis viribus* przy do *violatores libertatem et iurium*”<sup>1475</sup>. W czasie rokoszu zarówno szlachta nowogrodzka jak i wołkowyska<sup>1476</sup> dostrzegała niebezpieczeństwo ustanowienia „*absolutum dominium*” i solidarnie broniła wolnej elekcji, przypominała monarsze o konieczności wypełniania obietnic złożonych pod przysięgą podczas koronacji, żądała stałej obecności przy monarsze senatorów-rezydentów (co było zapisane w artykułach henrykowskich i czego w grudniu 1604 potrzebowała szlachta słonimska), w obecności których monarcha miał rozstrzygać sprawy państwowe i przyjmować poselstwa zagraniczne, a także stałej obecności przy monarsze kanclerza lub podkanclerzego Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>1477</sup>.

Wymienione sejmiki chciały, aby na sejmie został wydany osobny przywilej dla Litwy według formy nadanej Koronie Polskiej pod Wiślicą, który byłby potwierdzony pieczęciami Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>1478</sup>. Sprawę „oprawy” królowej Konstancji szlachta nowogrodzka proponowała przełożyć na spokojniejszy czas<sup>1479</sup>.

<sup>1474</sup> Wisner 1972, s. 294–295 („Szlachta nowogrodzka poleciła posłom, gdyby król wzbraniał się to zrobić, opuścić salę obrad i ruszyć pod Jędrzejów”); Kempa 2007, s. 237.

<sup>1475</sup> List J.R. do Daniela Nepfla, Jędrzejów, 28 IV 1607 (GStAPK, XX, HA, [Sindbuch 154], Etatsministerium (EM), Abteilung 111, Polen. h. Gesandtschaftssachen [111h], nr 55, B. 264); Opaliński 2001, s. 117, 122; idem, *Zjazd rokoszowy w Jędrzejowie w roku 1607*, w: Król a prawo stanów do oporu: materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Historii Uniwersytetu Śląskiego w dniach 4–6 października 2006 r., red. M. Markiewicz, E. Opaliński, R. Skowron, Kraków 2010, s. 235; Opaliński 2023 s. 503, przyp. 41.

<sup>1476</sup> AR, dz. II, ks. 12, s. 335, 337–338, art. 2, 22, 30.

<sup>1477</sup> BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 198–199v, art. 1–2, 4–5; ADS, s. 437; Czapliński 1981, s. 10–19; Wisner 1988/1, s. 36, 39–41; Wisner 1978/2, s. 682: „W sprawach wewnętrznych chciano większej kontroli poczynąń władcy, sprawniejszego działania sejmu, reformy systemu skarbowego Korony a zwłaszcza Litwy. Głosem w polemice rokoszowej było wysłanie posłów na sejm w 1607 r., uznanie, że jest on „od Króla JM legitima *via iuris* złożony”. Żądano jednak — i to skutecznie — potwierdzenia przywileju wolnej elekcji i usunięcia z dworu cudzoziemców a także, „aby senatorów trzech przy Królu JM mieszkało, bez których woli i zdania Kr.JM nic nie czynił” (instrukcja nowogrodzka na sejm 1607 r.). Pawłowska-Kubik 2019, s. 176–177, przypisy 98, 100;

<sup>1478</sup> BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 199, art. 1; Radaman 2013/4, s. 123.

<sup>1479</sup> Instrukcja sejmiku nowogrodzkiego posłom na sejm 1607, Nowogródek 30 III 1607, BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 200; Pawłowska-Kubik 2019, s. 177, przypis 111).

Związany silnymi więzami klientalnymi z Radziwiłłami birżańskimi przywódca szlachty wołkowyskiej kalwinista Stanisław Hieronimowicz Puksza Klausgiełowicz bardzo szybko zrozumiał bezskuteczność walki zbrojnej jako metody osiągnięcia celów politycznych i przekonywał Janusza i Krzysztofa Radziwiłłów do zakończenia rokoszu mimo panującej w latach 1608–1610 wśród ewangelików pesymistycznej atmosfery odnośnie do perspektyw obrony swobód religijnych i programów politycznych<sup>1480</sup>. Dlatego szlachta wołkowyska wysłała posłów tylko na sejm, opowiadając się za parlamentarną drogą naprawy Rzeczypospolitej<sup>1481</sup>.

W pośredni sposób o konieczności uwzględnienia w ustawodawstwie artykułów sandomierskich wspomniała i szlachta słonimska przed sejmem 1609 r., gdy dawała instrukcję posłom, by prosili króla, aby „artykuły, podane pod Wiślicą i w innych miejscach, raczył zatwierdzić”<sup>1482</sup>.

Jak odznacza H. Wisner, „program naprawy państwa — upominano się o nią w instrukcji 1607 r.<sup>1483</sup> — przedstawiony został w instrukcji na sejm 1615 r.”. Sejmik nowogródzki żądał, „aby to, cokolwiek w wolnościach i prawach naszych z kluby wypadło, teraz, na tym sejmie, poprawiono”<sup>1484</sup>. Podstawą miały być potwierdzone przez Zygmunta III artykuły wiślickie. Gdyby sejm zawiódł sposób naprawy obmyślony być winien przez zjazd główny stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. „A jeśliby, czego Bóg uchowaj, te tak praktyki szkodliwe zahamować się nie mogły, a zwyczajny szkodliwy nierząd ustać nie chciał i uporem jakim PP Posłów zbywano i rzeczy do efektu pożądanego przywieść przeszkadzano, mają Posłowie jako do Króla JM [...] prima admonitionis, tak i do [...] senatorów i wszystkiej Rzeczypospolitej uczynić mocno, po [...] tym stojąc, aby Król JM nam sejmiki a zatym główny zjazd złożyć po sejmie w Ojczyźnie naszej raczył, na których by bracia naszy w domach pozostali rozsądek o postępkach sejmowych uczynili i wedle niego rzeczy do rozprawy sobie i Rz[eczy]p[ospo]litej swej potrzebne skutecznie przyprowadzili”<sup>1485</sup>. Gdy nie odniesiono

<sup>1480</sup> Augustyniak 2004, s. 190. Zob. też: Łabędź 2025, s. 251, 281, 388, 402, 408–409.

<sup>1481</sup> Instrukcja sejmiku wołkowyskiego posłom na sejm 1607, AR, dz. II, ks. 12, s. 335–340; Pawłowska-Kubik 2019, s. 174–175, przypis 91.

<sup>1482</sup> MNK VIII, rkps. 750-c/1, k. 1; Pawłowska-Kubik 2019, s. 332, przypis 113. „W sposób pośredni o realizację artykułów sandomierskich dopominała się szlachta słonimska, zlecając posłom prosić króla, by „artykuły podane pod Wiślicą i na inszych miejscach utwierdzić raczył”.

<sup>1483</sup> BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 198; Wisner 1978/2, s. 682; Rachuba 2019, s. 109.

<sup>1484</sup> RNB, F. 971, AD, nr 126, k. 5v; Rachuba 2019, s. 109.

<sup>1485</sup> RNB, F. 971, AD, nr 126, k. 5v–6; Wisner 1978/2, s. 682.

efektu, zażądano, aby od recesów rozpoczęto sejm 1619 r.<sup>1486</sup>. Pięć lat później w styczniu roku 1624, skarżono się, że „o naprawie praw i wolności naszych i zatrzymaniu domowego rządu [...] czasu ani sejmów na to nie miewamy”<sup>1487</sup>. W 1632 r., przed konwokacją warszawską, nakazywano zniesienie eksorbitancji”<sup>1488</sup>. Andrzej Rachuba też zaznaczył, że postulat uleczenia „wszystkich urazów praw i wolności naszej ojczyzny” należał do grupy pytań, stale wysuwanych przez szlachtę nowogrodzką przed sejmami<sup>1489</sup>.

#### 4.1.5.5. Problemy ekonomiczne na sejmikach. Mieszczanie i miasta.

Niejednokrotnie szlachta województwa wyrażała swoje stanowisko dotyczące problemów ekonomicznych, w tym sfery finansowej i rolnictwa<sup>1490</sup>.

W 1587 roku sejmik nowogrodzki ponownie zainicjował wprowadzenie w „dobrach korolevskich, kotoryje budut’ prynależet’ wiecznymi časy do stołu korolevskiego” urzędu ekonomów z tym zastrzeżeniem, „aby był ekonomem Litvin, a nie Polak”. Zastrzeżono też, jednakże, że „v starostvach sudovych, aby, po staromu, starostovie, a nie ekonomy byli i pierestavat’ na tom budut’ povinni, što im požytku ukazano budiet’, a dochody wśelakije do pana podskarbiego ziemskiego, aby byli oddavane”<sup>1491</sup>.

Stale domagano się otwarcia mennicy (1584 i później) i poprawy bitej monety. Przed sejmem warszawskim 1605 roku, szlachta słonimska domagała się przyjęcia specjalnej konstytucji sejmowej, w której przewidziana byłaby surowa odpowiedzialność za bicie fałszywej monety<sup>1492</sup>. W roku 1619 r. szlachta nowogrodzka stwierdziła, że „monety zlej siła się namnożyła”<sup>1493</sup>. Przed sejmami warszawskimi 1626 i 1627 r. upominano się, aby król „dobrą bić kazał monetę”<sup>1494</sup>, a podczas konwokacji 1632 r.

<sup>1486</sup> AR, dz. II, Supplement, nr S328, s. 1; AR, dz. II, nr 701, s. 1; Wisner 1978/2, s. 682; Rachuba 2019, s. 109.

<sup>1487</sup> O.: AR, dz. II, nr 883, s. 2; K<sub>1</sub> LVIA, f. 1276, op. 1, nr 1490, k. 1v; Wisner 1978/2, s. 682.

<sup>1488</sup> AR, dz. II, nr 1089, s. 1, art. 7; RNB, F. 971, AD, nr 126, k. 54, art. 4; Wisner 1978/2, s. 682–683; Wisner 1982/2, s. 127; Rachuba 2019, s. 109.

<sup>1489</sup> Rachuba 2019, s. 109.

<sup>1490</sup> AZS WKL, t. II, s. 130–131; Radaman, Macuk 2014, s. 182–183.

<sup>1491</sup> Instrukcja nowogrodzka 1587, wyd. A. Radaman (2003), s. 165, art. 7.

<sup>1492</sup> ADS, nr 537, s. 436, art. 2.

<sup>1493</sup> AR, dz. II, Supplement, nr S328, s. 3; AR, dz. II, nr 701, s. 4; AR, dz. II, nr 701, s. 11).

<sup>1494</sup> Wisner 1978/2, s. 686. O tym mówił i Krzysztof Radziwiłł na sejmiku nowogrodzkim w roku 1627 „Moneta tak jest barzo zepsowana, że niewiele nas, którybyśmy się tym pochwalić mogli, że kilka grzywien



posłowie strzec mieli, aby mennica pozostawała we władaniu Rzeczypospolitej, nie zaś monarchy” i żeby „moneta ze złota i srebra robiona była” (instrukcje nowogródzka i słonimska na sejm konwokacyjny)<sup>1495</sup>.

Zdarzało się, że sejmiki województwa reprezentowały i bronili interesy ekonomiczne nie tylko stanu szlacheckiego, ale także mieszczan Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wymagały, aby nie dopuścić do konfliktów z kupcami Gdańska, którzy kontrolowali pośredni handel zbożem (1587<sup>1496</sup>), dbały o odpowiednią organizację żeglugi (1587<sup>1497</sup>, 1607<sup>1498</sup>, 1628<sup>1499</sup>), inicjowały utworzenie składu towarowego w Kownie lub Jurborku (nowogródzka 1587<sup>1500</sup>, nowogródzka 1619<sup>1501</sup>, słonimska na sejm konwokacyjny 1632<sup>1502</sup>) oraz organizację specjalnych jarmarków do handlu końmi w Słoniemiu lub Brześciu (1587<sup>1503</sup>). Domagały się również przestrzegania przepisów skarbowych w ustawie, które określały wysokość podwodnych pieniędzy płaconych przez mieszczan (1607)<sup>1504</sup>. W 1616 roku szlachta nowogródzka prosiła o prolongację libertacji dla Nowogródka do drugich 4 lat i zachowaniu praw miasta Mozyra<sup>1505</sup>. W roku 1628 w instrukcji nowogródzkiej zaznaczono, że „miasto Nowogródek co dzień do większego spustoszenia przez żołnierza przychodzi i już trzecia niemal część mieszczan

---

mamy, choć tej miedzi stami liczymy. Ale jeszcze gorsza będzie, jeśli ją odmieniać *et pretium* złota, i srebra zniżać dozwolimy, wszak już mamy *experimenta*, że to zniżenie tylko do oddania poborów naszych trwać miało” (BOss., rkps.1850 I, s. 37).

<sup>1495</sup> RNB, f. 971, AD, nr 127, nr 44, k. 193, punkt 14; Wisner 1978/2, s. 686.

<sup>1496</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 168, art. 31.

<sup>1497</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 168, art. 30.

<sup>1498</sup> BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 202 („aby rzeką Niemnem aż do Królewca port przeczyszczony był od księcia pruskiego, a nie odnogą morską, na której się tam wielkie szkody w spławach zboża i towarów narodowi naszemu się dzieją, o co, aby konstytucja była”).

<sup>1499</sup> U schyłku 1628 r. sprzeciwiano się konstytucji 1627 r. w kwestii „Zawarcia portów” i nakazywano posłom starać się, aby port był otworzony (Wisner 1978/2, s. 684.).

<sup>1500</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 167, art. 21.

<sup>1501</sup> AR, dz. II Suplementy, nr S328, s. 3.

<sup>1502</sup> RNB, f. 971, AD, nr 127, nr 44, k. 193v, punkt 15.

<sup>1503</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 168, art. 28.

<sup>1504</sup> „Za mieszczany miast lit[ewskich] od podwód nie wyzwolonych, ile Nowogrodzany [s], aby nad prawo, ustawę i zwyczaje dawne skarbowe w podwodnych pi[e]niądzach ukrzywdzenia żadnego nie cierpieli, ale wedla ustawy dawnej skarbowej, a nie wedla obyczajów koronnych, zachowani byli” (BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 203v; Radaman, Macuk 2014, s. 183).

Porównaj: J. Ternes, Sejmik ziemi chełmskiej wobec miast i mieszczaństwa (1587–1668), „Res Historica”, z. 17, 2004, s. 55–61.

<sup>1505</sup> BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 312v–313: „Za miastem Nowogródzkim dla wielkich defektów tego miasta, dla znużenia od żołnierza i dla zniszczenia niemal wszystkiego przez ogień, że to miasto do poratowania i do rządu słusznego przyść nie może, ichmm. panom posłom naszym do Króla JM, stanów sejmowych o prolongacją libertacji do drugich czterech lat prosić i pilne staranie czynić poruczamy. Za miastem Króla JM Mozyrem, aby według praw i przywilejów od Króla JM, pana naszego, im nadanych i przy wolnej elekcji wcale zostawali, postrzec tego zlecamy” (*Instrukcja nowogródzka posłom na sejm zwyczajny 1616 r., Nowogródek 16 marca 1616 r.*).

dla ubóstwa rozeszła się, przynajmniej jako pogorzelcom i dla spustoszenia przez żołnierza codziennego prosić, aby przez lat cztery żadna chorągiew stanowiska w mieście nie miała, i stacji z miasta, jako pieniężnych, tak i inszych wszelakich nie wybierała, ponieważ w tym województwie insze dobra JKM i Rzeczypospolitej, któreby dla stanowiska żołnierów sposobne były nie znajdują się”<sup>1506</sup>. Przed sejmami z lat 1615<sup>1507</sup> i 1616 Gdańsk, Toruń i Elbląg podejmowały pewne działania w celu skoordynowania decyzji różnych sejmików dla poparcia interesów Elbląga na sejmach, w tym rada Elbląga zwracała się do sejmiku nowogrodzkiego i otrzymała wsparcie<sup>1508</sup>.

<sup>1506</sup> LwNNBU im. Stefanyka, f. 5, dz. 1, nr 3260, k. 12v–13; Biblioteka Polska w Paryżu, rkps 11, s. 247.

<sup>1507</sup> Ochmann 1970, s. 24; T. Kempa 2007, s. 284.

<sup>1508</sup> Instrukcja sejmikowa nowogrodzka posłom na sejm warszawski (w 2 fragmentach), Nowogródek, 16 III 1616 r. (K1: BN PAU-PAN, rkps. 365, k. 337-v (początek z mylną datą 1626 i napisem na końcu: *Instructia Nowogrodzka*); kontynuacja w: BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 310-313v; K2: LwNNBU im. Stefanyka, f. 103, dz. VI, t. 149, teka Prochaski VII, nr 16, k. 386–390), BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 312v–313: „Prośba miast Gdańska, Torunia i Elbląga do koła naszego wniesiona o wyniesienie banicyi na Elblążany i publikacją jej nad ich prawa, przywileja i wolności temu miastu nadane i przez Królów Ich M(ilo)ści aprobowane i poprzysiężone. Poruczamy ichmm. panom posłom naszym z inszymi stany sejmowemi JKM prosić, aby ta banicyja z nich zniesiona i sprawa sama uznaniem sejmowym nie puszczając w dalszą zwłokę uspokojona, a obywatele tych miast przy prawach i wolnościach ich, aby w pokoju zachowani byli. A zatym, aby pokój w religii jako we wszytkiej ojczyźnie, tak i w tych miastach był zachowany według praw o tym postanowionych, gdyż wszytkiej R[eczy]p[ospoli]tej na wewnętrznym pokoju siła należy”.

List dyrektora sejmiku nowogrodzkiego Jana Szwykowskiego (Szwejkowskiego) do miasta Elbląga, Świsłocz, 5 V 1616 (Archiwum Państwowe w Gdańsku, 300, 29/90, k. 197-v [dawniejsza foliacja k. 184-v] „P.P. Pisanie wm moich wsciwych Panów do mnie przesłane, z wielkim poszanowaniem i wdzięcznością przyjąwszy: żądanie wm uważywszy; chętnie się podjął wnieść w koło wielkiego województwa nowogrodzkiego na sejmiku Directy mojej, w zgromadzeniu niemałym Ich Mści Panow Senatorow i Stanu szlacheckiego. Sprawę Ich Mści Panow Obywatelow sławnego Miasta Elbiąga: Gdzie wszyscy Ich Mśc na tem seimiku będący, za persuasją moją to petitum przyjąwszy; do Instructy Ich Mściom Panom Posłom na Seim i do Je(g)o K(rólewskiej) M(iło)ści i R. PP. wnieść podali; które(g)o y przepis wm. mym M(iło)ściwym Panom posłałam. By mię było pisanie waszy mści prędzie doszło, tedy bym był do wszytkich Powiatów rozesłał; Alie mię liedwie kilka dni przed seimikami oddano pisanie wm. Gdziem mogł przedszem do dwóch Powiatow posłał: Do Lidy i do Wołkowiska, samem do Nowogrodka iachał. A tho na then czas małą usługę moję waszych Mszcz moim Mściwym Panom oddawszy i naprzód offiaruję gothowość mą ku usługowaniu wmściom moim M. Panom. A them barzy y życzliwi, gdzie idzie o fałę Bożą i o pokój Pospolity: nie tylko sam, alie i z drugimi Ich Mścią Pany Bracią gotowem na każdym placu strzeć zarówno z wasmościami i życzyć pokoju, w którym, aby nawyszy Pan waszych mści wszytkich cho [...] [...] czył wiernie życzę przy tem dobrego zdrowia waszym Mściom i wszech szczen[s]liwości wiernie winszowawszy oddawam powtore życzliwe służby me do łaski w[m]. Pisan w Świsłoczy 5 d(nia) May, A(nn)o 1616. WM raczcie napisać do Ich Mści Panow Posło[w] swych do Warszawy; aby się znosili s Pany Posły [na]szymy z Nowogrodka, mianowicie Je(g)o M. Pan Cho[dkie]wicz chorąży Wielkiego Księstwa Litewskiego i Pan Jan Fronckowicz s [Li]dy ks. Je(g)o M. Krzysztof Radziwił hetman Poln[y], brat rodzony ks. Je(g)o M. Pana Podczaszego [Janusza Radziwiłła]; z W[oł]kowiska Je(g)o M. Pan [Stanisław Hieronimowicz] Puksza chorąży wołkowis[ki], niech się z Ich Mściami porozumiewaią wielie na[m] należy, bo oni Cause Elbiąską maią in Commiss[i] Ja tesz ku końcowi Seimu mam być wolą służyć] bendę iako szczyry przyjaciel y sługa wm. mych M. Panow. W. M. mych M(iło)ściwych Panow życzliwy przyjaciel i sługa Jan [? Kasperowicz] Swykowsky ręką własną”. Zob. też: Kempa 2007, s. 294.

Czasem zaś prawa mieszczan pewnych miast drażniły szlachtę nowogródzką. Tak w grudniu roku 1618 chciano, aby „przywilej dany mieszczanom smoleńskim na prawo magdeburskie przeciwko konstytucji 1613, aby był zniesiony”<sup>1509</sup>. W tym samym roku szlachta nowogródzka potrzebowała przykładem koronnym dla kupców zagranicznych i szkotów („których się wielka liczba znajduje zwłaszcza w mieście Wileńskim”) płacenia kontrybucji („aby z nich Rzeczpospolita pożytek jaki miała”) <sup>1510</sup>.

#### 4.1.5.6. Problemy organizacji obrony Rzeczypospolitej i kwestia bezpieczeństwa wewnętrznego kraju.

Niejednokrotnie na sejmikach poruszano problemy organizacji obrony Rzeczypospolitej, dyslokacji i finansowania wojska, relacji między żołnierzami a cywilną ludnością, osobno rozpatrywano kwestię bezpieczeństwa wewnętrznego kraju.

Już na sejmie grodzieńskim w 1568 roku przyjęto uchwałę, która przewidywała, że na sejmikach powinno się wybierać po dwóch deputowanych, którzy przeprowadzą rewizję majątków „ubogiej” szlachty, po zakończeniu której ta kategoria szlachectwa miała wystawiać w czasie pospolitego ruszenia wojsku jednego uzbrojonego jeźdźca od 10 osiadłych włok<sup>1511</sup>. Na sejmie lubelskim 2 sierpnia 1569 r. poseł sejmiku nowogródzkiego Malcher Snowski Grawż wziął udział w dyskusji nad zasadniczą dla Wielkiego Księstwa Litewskiego sprawą dalszej obrony państwa przed zagrożeniem nowej ofensywy moskiewskiej i spierał się ze starostą żmudzkiem marszałkiem wielkim litewskim administratorem i hetmanem inflanckim Janem Chodkiewiczem i podkanclerzym Ostafim Wołłowiczem o konieczność stałej organizacji obrony kraju. 8 sierpnia 1569 r. grupa posłów sejmowych Wielkiego Księstwa Litewskiego pod przewodnictwem Malchera Snowskiego przedstawiła do rozpatrzenia całej Izbie Poselskiej przygotowany w formie pisemnej projekt uchwalenia w Wielkim Księstwie trzyletniego podatku na wykup zastawionych majątków hospodarskich i wprowadzenia kwarty na potrzeby obrony państwa, który został omówiony z monarchą<sup>1512</sup>. Sędzia ziemski nowogródzki dowodził słuszności swojego poglądu w sporach z klientami

<sup>1509</sup> AR, dz. II Supplement, nr S328, s. 2; AR, dz. II, nr 701, s. 2; AR, dz. II, nr 701, s. 11.

<sup>1510</sup> AR, dz. II Supplement, nr S328, s. 4; AR, dz. II, nr 701, s. 5; AR, dz. II, nr 701, s. 14.

<sup>1511</sup> RIB XXX, kol. 353–355, 411–412, 468; Lubavskij 1901, LRS, aneks, s. 695–696, 760; Padalinski 2017, s. 98.

<sup>1512</sup> *Dziennik Lublińskiego sejmu 1569*, s. 608–612; *Źródłopiśma do dziejów unii*, s. 245–249; Padalinski 2017, s. 99. Zygmunt II August wystąpił z taką inicjatywą jeszcze 1 sierpnia 1569 r.

Mikołaja Radziwiłła „Rudego”, którzy go krytykowali, przyznał jednak, że wspomniany projekt był jego własną inicjatywą, która nie była omawiana na nowogródzkim sejmiku przedsejmowym, ponieważ w propozycji monarchy ta kwestia nie była stawiana<sup>1513</sup>. W wyniku dyskusji Snowski i jego zwolennicy byli zmuszeni tymczasowo zrezygnować z projektu wykupu zastawionych dóbr gospodarskich<sup>1514</sup>.

Jednocześnie posłowie ziemscy i senatorowie Korony i Wielkiego Księstwa zgodzili się przekazać zaproponowaną przez króla 1 sierpnia 1569 r. kwestię możliwości ustanowienia stałego skarbu z dochodów z „czwartej części” majątków państwowych, tj. kwarty, pod obrady sejmików i następnego sejmu walnego, co zostało odnotowane w recesie sejmowym<sup>1515</sup>. W czasie przygotowania i omawiania projektu III Statutu w latach 80. XVI wieku, Snowski i jego stronnicy też wyrażali życzenie utworzenia skarbu pospolitego. Niezależnie od stałych inicjatyw szlacheckich liderów województwa wprowadzenia reformy podatkowej, która przewidywałaby wprowadzenie kwarty, nie zawsze mieli oni wsparcie nawet w swoim regionie. Wbrew dążeniem do utworzenia skarbu stałego sędziego ziemskiego nowogródzkiego (1565–1580) i kasztelana witebskiego (1579–1587) Malchera Snowskiego po jego śmierci w roku 1587 i po śmierci pisarza wielkiego litewskiego Andrzeja Iwanowicza Charytonowicza Obryńskiego w roku 1589 szlachta nowogródzka uchwaliła kolejny podatek lokalny w roku 1590, lecz wypowiadała się przeciwko ustanowieniu kwarty<sup>1516</sup> na sejmiku przed głównym zjazdem stanów (konwokacją) Wielkiego Księstwa Litewskiego 22–23 lutego 1591 roku<sup>1517</sup>. Z

<sup>1513</sup> *Dziennik Lublińskiego sejmu 1569*, s. 602–603, 609, 617–619; *Źródło piśma do dziejów unii*, s. 224–225, 242–243, 251–252; Łappo 1901, s. 69–71; O. Halecki, *Dzieje unii jagiellońskiej*, II, s. 347; PSB, t. XXXIX, s. 408–410; Radaman 2010, s. 97; Padalinski 2017, s. 37, 81, 83–84, 90–91, 100, 123, 125, 127, 162, 166–168, 170–171, 173, 174, 176–180, 182–183, 186–187, 190, 193–196, 198–199, 205.

<sup>1514</sup> Padalinski 2017, s. 91, 100, 123, 177–178. Artykuł 18 przywileju unijnego z 1569 r. zabraniał przeprowadzenia egzekucji majątków gospodarskich na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego (VC, t. II, vol. 1, s. 237–238).

<sup>1515</sup> VC, t. II, vol. 1, s. 256; Padalinski 2017, s. 99; Radaman 2018/2, s. 380.

<sup>1516</sup> Za Zygmunta III uchwalono 7 kwart z Litwy. O kwarcie w Wielkim Księstwie Litewskim v.: Filipczak-Kocur 2023, s. 320–324. Zob. też: Lepsi 1939, s. 126.

<sup>1517</sup> „Kwarty też stanowić żadną miarą nie mają, wszakże ostatek poboru albo myta, jeśliby się nań zgodzili, co by od sumy na zapłatę żołnierzom polskim wyżej mianowanym zostało na opatrzenie stołu JKM obrócić pozwalamy” (BN PAU-PAN, rkps. 365, s. 5-8; BCzart., rkps. 94, s. 669-672).

Na tym zjeździe głównym projekt stałego skarbu był zaakceptowany, a jego uchwała była potwierdzona przez króla (AZS WKL, t. II, s. 89–92; Rachuba 2002, s. 252–254; Filipczak-Kocur 2023, s. 303).

W 1596 roku projekt wprowadzenia w Wielkim Księstwie Litewskim kwarty przedstawił na sejmiku wileńskim wielki podskarbi litewski Dymitr Chalecki. Ponieważ magnaccy dzierżawcy królewskich ziem były jej niechętni, projektu Chaleckiego nie zaakceptowano (Filipczak-Kocur 1996, s. 69; Zakrzewski 2013, s. 155). Zob. też uchwałę sejmiku generalnego w Słoniemiu 12–17 III 1596 (AZS WKL, t. II, s. 118–123; Wisner 1982/1, s. 85; Filipczak-Kocur 2023, s. 303).

czasem większość decydująca obywateli powiatu nowogrodzkiego zmieniała poglądy i na przełomie XVI i XVII stulecia sejmik nowogrodzki znów jasnie wyrażał pragnienie reformy systemu skarbowego. Przed sejmem 1601 roku w grudniu 1600 roku tamtejsza szlachta zażądała ustanowienia kwarty<sup>1518</sup> i życzyła utworzenia skarbu pospolitego Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>1519</sup>. Przed sejmami 1605 i 1606 roku Zygmunt III Waza ogłosił postulaty stworzenia znacznie większego niż dotychczas stałego wojska<sup>1520</sup>, co ponownie aktualizowało problem stworzenia stałego skarbu. 9 grudnia 1604 roku słonimska szlachta „zalecała” przestrzeganie w całym przysięgi króla i porządku społecznego w Rzeczypospolitej<sup>1521</sup>, występując w poparciu inicjatyw monarchy i nadając posłom na sejm (Janowi Mieleszce i Mikołajowi Tryznie) nieograniczone pełnomocnictwa do zatwierdzania decyzji na sejmie, w tym do zatwierdzenia kwarty<sup>1522</sup>. Przed sejmem 1607 roku poparły wprowadzenie kwarty prawdopodobnie wszystkie sejmiki województwa<sup>1523</sup>. Dokładnie znana jest pozycja w tej sprawie nowogrodzkiego<sup>1524</sup> i wołkowyskiego sejmików (sejmik wołkowyski poparł też stworzenie skarbu stałego, jednak zastrzegając, żeby to było potwierdzone zgodne z prawem pospolitym<sup>1525</sup>), a słonimski w 1608 roku ponownie potwierdził wcześniejszą

---

<sup>1518</sup> „Lustracja, iż z kwartą złączona jest, która nie zachodzi praw narodu nasze(g)o, nie należy do nas. Spolne jednak konsylia z ichmm. pany Polaki jako bracią mając, pilne o tym staranie czynić p(anom) posłom naszym zlecamy, jako by ta sprawa do efektu według praw koronnych przywieziona, inszym sprawom Rz(eczy)p(ospolitej) wiele ważnym przekaza i załogą nie była. Widząc też być tego wielką i pilną, ważną potrzebę, aby dla nagłych jakich (strzeż P. Boże) przypadków na ojczyznę naszą skarb pospolity założony był pilnie o to za zgodą wszech stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego staranie czynić i JKM ze wszemi stany sejmowi należącemi p(anowie) posłowie naszy prosić mają, aby z dóbr wszystkich stołu JKM przykładem praw koronnych kwarta na sejmie terażniejszym postanowiona była *post decesum* terażniejszych posesorów i z postrzeżeniem pilnym żeby się egzekucja za tym nie wciągnęła” (RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 1-2, Instrukcja nowogrodzka na sejm 1601 r., dana posłom Wasylowi Zienkiewiczowi, marszałkowi JKM i sędziemu ziemskiemu oraz Mikołajowi Podarzewskiemu, Nowogródek, 19? XII 1600); Wisner 1988/1, s. 43.

<sup>1519</sup> RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 1, punkt 3.

<sup>1520</sup> Zmagania między monarchą a opozycją w tej kwestii zakończyły się w 1607 roku (Czapliński 1981, s. 8–10).

<sup>1521</sup> BN PAU-PAN, rkps. 365, k. 14; ADS, s. 436–437.

<sup>1522</sup> ADS, nr 537, s. 437, art. 10; Strzelecki 1921, s. 65–66; Maciszewski 1968, s. 63; Dziemidowicz 2021, s. 109.

<sup>1523</sup> Wisner 2008, s. 315; Zakrzewski 2013, s. 155.

<sup>1524</sup> BN PAU-PAN, rkps. 360, k. [198-203v]. „Kwarciane pi(e)niądze, jeśli są wzięte, aby byli wrócone i żeby liczba z kwarty czyniona była na każdym [s] sejmie, ażeby pisarz rot kwarcianych popisował kto jako służy i jako poczet osadza przy czynieniu liczby pana podskarbie(g)o. Tymże porządkiem i w Litwie, aby kwarta była panowie posłowie mają poprzeć, a gdy kwarta ufalona [s] będzie, tedy rotmistrze, aby byli z województw i powiatów obierani na okazowaniu popisów Obojga Narodów. Pobory w Rzeczypospolitej Król JM, aby na swe potrzeby nie obracał, tylko na obronę Rzeczypospolitej”.

<sup>1525</sup> AR, dz. II, ks. 12, s. 336, art. 13. Za wzór proponowano wziąć pobór kwarty z dóbr państwowych w Koronie; Wisner 1982/1, s. 86; Wisner 1988/1, s. 43; Filipczak-Kocur 2023, s. 304.

pozycję przed sejmem 1609 roku<sup>1526</sup>. Zgodne z ponowioną w 1614 r. uchwałą głównego zjazdu stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>1527</sup> wielokrotnie mówiono o tym na sejmikach nowogrodzkich i później (zob. też instrukcje sejmików nowogrodzkiego i słonimskiego z lat 1619<sup>1528</sup>, 1625 (na sejm warszawski 1626 r.)<sup>1529</sup>, 1627<sup>1530</sup> i 1632<sup>1531</sup>)<sup>1532</sup>. W 1627 roku sejmik nowogrodzki upominał także o założeniu skarbu koronnego (zawsze podkreślano odrębność skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony).

Tak i nieutworzony stały skarb publiczny służyć miał przede wszystkim potrzebom obrony<sup>1533</sup>. W roku 1607 roku szlachta wołkowyska zgłosiła propozycję finansowania z pospolitego skarbu artylerii<sup>1534</sup>. W roku 1608 szlachta słonimska nakazywała posłom na sejm 1609 roku rozpatrzenie kwestii dotyczących wypłat żołnierzom w Inflantach razem z koronnymi posłami, aby nie tylko Wielkie Księstwo

<sup>1526</sup> MNK VIII, rkps. 750-c/1, k. 2; Radaman 2013/4, s. 122. Porównaj: *Instrukcja połocka 1608 na sejm 1609*, wyd. A. Radaman, V. Hałubovič (2006), s. 70–72.

<sup>1527</sup> Uchwała zjazdu głównego, Wilno, 11 X 1614 r. „Ażebyśmy kiedyż kolwiek przykładem dobrego gospodarza parata mogli mieć subsidia, przetoż zda się rzecz potrzebna na sejmie przyszłym *aerarium publicum* namówić, do którego *in subitis Reipublic(a)e periculis*, a nie do tych oplakanych poborów, moglibyśmy się rzucić. Sposoby te rozumiemy: Cło wodne ze wszelakich towarów, nie tylko mieszkich, które się wolnością okrywają, ale i z szlacheckich. Salvo tamen *prolongationis jure* jm. pana kanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego” (AZS WKL, s. 187; Wisner 1978/2, s. 686). Wcześniej żądanie utworzenia Skarbu wysunął główny zjazd stanów (konwokacją) z roku 1591 (AZS WKL, s. 89–92; AR, dz. V, nr 17966/I, s. 37–40; Wisner 1978/2, s. 686).

<sup>1528</sup> W 1619 r. szlachta nowogrodzka proponowała „Quartę albo donativum pilną instancją czynić, aby ze wszystkich dzierżaw Rzeczypospolitej na terazniejszą potrzebę ojczyzny dane było. Tak też króla jego miłości oto prosić, aby z ekonomiej Wielkiego Księstwa Litewskiego, tak też myt starych przykładem koronnych pozwolić raczył” [...] „iż annata tak duchowna, jako i świecka, aby zawsze była dla gwałtownych potrzeb Rzeczypospolitej *in aerario publico* (AR, dz. II, Suplement, nr S328, s. 4; AR, dz. II, nr 701, s. 5; AR, dz. II, nr 701, s. 14; Wisner 1978/2, s. 686; Wisner 1978/3, s. 149; Wisner 1982/1, s. 87–88; Wisner 1988/1, s. 43).

<sup>1529</sup> „Annaty *post decesum modernorum possessorum* na założenie *errarium publicum* domowiać się” (Punkta na instrukcją nowogrodzką z sejmiku terazniejszego roku 1625 decembra 16 dnia (BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 381-v), sejmik poselski przed sejmem zwyczajnym w Warszawie (27 I–10 III) 1626 r., we wsi plebańskiej Horodeczna (Haradzieczna) pod Nowogrodkiem 16–18 grudnia 1625 r.); Wisner 1978/2, s. 686; Wisner 1978/3, s. 149; Wisner 1982/1, s. 87–88; Wisner 1988/1, s. 43; Wisner 2004, s. 214.

<sup>1530</sup> Instrukcja dana posłom województwa nowogrodzkiego na sejm walny złożony na 12 października [1627], Nowogródek 31 sierpnia 1627 r. (K<sub>1</sub>: AR, dz. II, nr 639, s. 1–6 (wersja ostateczna, którą otrzymali posłowie wysłani na sejm do Warszawy); K<sub>2</sub>: AR, dz. II, nr 978, k. 1–6 (czystopis z epoki, ale z licznymi przeinaczeniami tekstu, choć bogatszy w stosunku do K<sub>1</sub> o artykuły poświęcone nagrodzeniu zasług Krzysztofa Radziwiłła, które nie znalazły się w instrukcji danej posłom nowogrodzkim na sejm): „życzymy tego, aby *aerarium publicum* założone było tak w Koronie, jako i w Księstwie Litewskim *toties quoties precauendo*, aby *de mediis exosisimus* narodowi naszemu do poborów zmianki nie było”; Wisner 1978/2, s. 686; Wisner 1982/1, s. 87–88; Wisner 1988/1, s. 43; Wisner 2004, s. 214.

<sup>1531</sup> Wisner 1978/2, s. 686: „w 1632 r., w instrukcji na sejm konwokacyjny domagano się „*aerarium publicum in casum instantis periculi*, aby na tej konwokacji panowie posłowie namówili”; Wisner 1981, s. 58; Wisner 1982/1, s. 87–88; Wisner 1982/2, s. 127; Wisner 1988/1, s. 43; Wisner 2004, s. 214; Wisner 2004, s. 214; Kaczorowski 1986, s. 66.

<sup>1532</sup> Wisner 2004, s. 214; Filipczak-Kocur 2023, s. 306.

<sup>1533</sup> Wisner 1978/2, s. 686.

<sup>1534</sup> AR, dz. II, ks. 12, s. 336, art. 14; Radaman 2013/4, s. 122.

Litewskie dźwigało ciężar wojny w Inflantach<sup>1535</sup>. Później, jak w roku 1615, domagano się zakazu prowadzenia w państwach Rzeczypospolitej zaciągów i wyprowadzania zaciągniętych za granicę<sup>1536</sup>. Jak pisał Henryk Wisner, „potwierdzeniem słabnącej rangi rzemiosła wojennego było zwrócone w 1619 r. do senatorów wezwanie, „aby pocztą przykładem przodków swych wyprawowali”<sup>1537</sup>. Ograniczenie liczby zaciągniętych miało przyczynić się do wzmocnienia wśród nich dyscypliny<sup>1538</sup>. Potrzebowanie to ponawiano przed sejmem zwyczajnym 1629 r.<sup>1539</sup>. Dążenie do oparcia się na siłach własnych i niechęć do oddziałów cudzoziemskich pojawiły się zresztą wcześniej, już w roku 1619<sup>1540</sup>. Myślano w tym czasie o oddziałach wojskowych, których utrzymanie kosztowałoby stosunkowo niewiele — o Tatarach litewskich, a przede wszystkim o wybrańcach podkreślając, jak przed sejmem zwyczajnym 1629 r., ich znaczenie dla obrony granic<sup>1541</sup>. Przed sejmem konwokacyjnym w roku 1632 r. chciano, żeby „wybrance na potrzebę Rzeczypospolitej z nowej rewizji wybrane były, a nadto kwarta, aby z dóbr Rzeczypospolitej, aby postanowiona była przykładem panów koronnych”<sup>1542</sup>.

Zawsze negatywnie postrzegano decyzje hetmanów litewskich i koronnych dotyczące rozmieszczania oddziałów wojskowych na terenie województwa na zimowy postój. Tak było na przykład w powiecie nowogrodzkim na początku 1582 roku, o czym pisał Bogusz Siestrzykowski ze słów Andrzeja Niemiry w liście do Katarzyny Słuckiej 1 kwietnia 1582 roku z Kopyła<sup>1543</sup>. 18 sierpnia 1590 roku Zygmunt Waza również

<sup>1535</sup> MNK VIII, rkps. 750-c/1, k. 1, art. 3, 5.

<sup>1536</sup> „Ludzi żołnierskich temi czasy, zaciągów rozmaitych, licencja tak wielką górę wzięła, że nie tylko, że nas wszystkich do wielkiego ubóstwa, ale i do postronnych krajów w wielką ohydę, i samo to zacne rzemiosło rycerskie w lekkie poważenie, a poniekąd we wzgardę przywiodła, incumbit to wszystkim stanom, aby hamulec na takową licencyją był postanowiony na tym sejmie” (BN PAU-PAN, rkps. 365, k. 71).

<sup>1537</sup> AR, dz. II, Suplement, nr S328, s. 4; AR, dz. II, nr 701, s. 5; AR, dz. II, nr 701, s. 14; Wisner 1978/2, s. 686.

<sup>1538</sup> Wisner 1978/2, s. 686. „żeby patrząc na szczupłe tej Rzeczypospolitej naszej dostatki — pisano w instrukcji na sejm 1627 r. — nie więcej wojska nad siły nasze zaciągano”.

<sup>1539</sup> Wisner 1978/2, s. 686. „żeby wojsk więcej nad podatki [...] nie zaciągali”.

<sup>1540</sup> Wisner 1978/2, s. 686–687. „W 1619 r — „cudzoziemskiego narodu ludzi do służby wojennej, aby nie zaciągano konstytucją zabronić” (AR, dz. II, Suplement, nr S328, s. 3; AR, dz. II, nr 701, s. 3; AR, dz. II, nr 701, s. 12). W 1627 r. stwierdzono, że „zaciąg wojska cudzoziemskiego a niemal większego niż naszego liczba -- z wielu miar są niebezpieczne i z niesławą narodu naszego, ale też względem wysokiej im zapłaty szkodliwe”. Przypominano, że „z ojcem Gustawowym, dosyć potężnym nieprzyjacielem, nieśmiertelnej pamięci hetmani naszy i bez takich wojsk cudzoziemskich dosyć szczęśliwie odprawowali”.

<sup>1541</sup> Wisner 1978/2, s. 687. „niemałe *subsidium* wojenne stąd być baczac, gdyby ze wszystkich dóbr Rzeczypospolitej piechota wybierana była, tak duchownych jako świeckich”.

<sup>1542</sup> Wisner 1978/2, s. 687; Wisner 1981, s. 58.

<sup>1543</sup> List Bohusza Siestrzykowskiego do księżny Katarzyny Słuckiej, Kopył, 1 IV 1582, 2 s. (AR, dz. V, nr 14375).

informował Krzysztofa Radziwiłła o liście nowogrodzkiej szlachty, w którym mówiono o krzywdach wyrządzonych przez Kozaków i żołnierzy. 11 grudnia 1602 roku zebrał się nowogrodzki sejmik przedsejmowy, w którym uczestniczyli m.in. wojewoda trocki Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”, wojewoda nowogrodzki Teodor Skumin-Tyszkiewicz, kasztelan parnawski Piotr Stabrowski, wojewodzie nowogrodzki Janusz Skumin-Tyszkiewicz, starosta słonimski Samuel Wołłowicz, Andrzej Zawisza, Adam Chreptowicz, starosta nieświeski Wojciech Pierszko oraz Krzysztof Pierszko, Jan Kaleński i inni. Najprawdopodobniej 12 grudnia 1602 roku na sejmiku wysłuchano delegacji wojska koronnego, których poszczególne kompanie (księcia [Jerzego] Czartoryskiego, pana [Stefana] Potockiego, pana Michajłowskiego i pana [Mikołaja] Strusia) rozlokowały się na postój w województwie. Posłowie wojskowi prosili sejmik o pozwolenie na wybór stacji, jednak otrzymali stanowczą odmowę. Wzburzeni odeszli, twierdząc, że mimo zakazu będą zbierać żywność, powołując się na ustne zezwolenie hetmana koronnego [Jana Zamojskiego]. Uczestnicy sejmiku postanowili złożyć oficjalną skargę na nadużycia żołnierzy i Kozaków oraz wysłać swojego posła do króla i wielkiego księcia Zygmunta III Wazy. W instrukcji nowogrodzkiego sejmiku posła do monarchy Janusza Korsaka przedstawiono istotę konfliktu z koronowymi żołnierzami, podkreślając, że lokalna ludność mocno ucierpiała z powodu nieurodzaju w ostatnich dwóch latach, gradobicia, które zniszczyło plony podczas żniw, oraz zarazy. W związku z tym szlachta była bardzo zainteresowana pilnym uregulowaniem kwestii wypłaty zasłużonego żołdu koronnych żołnierzy oraz ukaraniem winnych wykroczeń wojskowych<sup>1544</sup>. Szlachta słonimska też była bardzo zaniepokojona działaniami żołnierzy koronnych i Kozaków na terytorium Litwy zarówno podczas marszu do Inflant, jak i podczas ich powrotu. Proponowano: po pierwsze, znaleźć inny sposób przejścia wojska do Inflant, po drugie, jak najszybciej wyprowadzić wojska koronne i Kozaków z terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>1545</sup>.

---

<sup>1544</sup> ANKr., ASang, 29/637/0/1.2/496, s. 323–324; Instrukcja województwa nowogrodzkiego dana posłowi [do króla] na sejm 1603 Januszowi Korsakowi, Nowogródek, 13 XII 1602 r. K<sup>1</sup>: BCzart., rkps. 350, nr 123, s. 263–268; K<sup>2</sup>: BCzart., rkps. 99, nr 69, s. 251–256; MIUK 1908, Kryp’jakevič, nr 75, s. 101–103; Herbst 1938, s. 172; Janiszewska-Mincer 1984, s. 101; Tyla 1986, s. 85–86; Kempa 2000, s. 294; Kempa 2007, s. 193–194; Radaman, Macuk 2014, s. 185; Radaman 2017, s. 228–230; Jakubaŭ 2024, s. 183, 204–205.

<sup>1545</sup> Radaman 2017, s. 235, 242.



Król i wielki książę Zygmunt III Waza przyjął w Krakowie posła nowogrodzkiego sejmiku Janusza Korsaka, wysłuchał jego przemowy oraz zapoznał się z treścią listów, w tym od wojewody trockiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”. Następnie odpowiedział na żądania senatorów i szlachty powiatu w swoich listach datowanych na 30 i 31 grudnia 1602 roku. W dniu 30 grudnia król napisał do nowogrodzkiej szlachty, że z wielkim żalem wysłuchał wiadomości od Korsaka, zaznaczając, że rozmieszczenie wojska na „leży” na terenie powiatu nowogrodzkiego miało miejsce bez jego wiedzy i wyraźnie stoi w sprzeczności z jego wolą. W związku z tym wysłał do żołnierzy swojego komornika z pełną instrukcją, w której stwierdzono, że zasłużoną zapłatę powinni oczekiwać w swoich domach, a ich bezprawne działania monarcha potępia i żąda natychmiastowego ich zaprzestania. Nazajutrz w liście do wojewody trockiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” Zygmunt III Waza zaznaczył, że już wydał rozkaz wojsku, aby „bez skwierku ludzkiego” wracali do domów, a w Brześciu czeka już suma ponad 10 tysięcy złotych z koronnego skarbu na wypłatę Kozakom „którzy ciężsi aniżeli żołnierz zwykli bywać”. Resztę pilnie zbierał podskarbi koronny. 12 lutego 1603 roku kwestia naruszeń prawa przez żołnierzy była omawiana także na sesji Senatu w Krakowie<sup>1546</sup>. Ponieważ winni nie zostali ukarani, konflikty nadal się pojawiały, nawet w sytuacjach, gdy dyslokacja konkretnego oddziału wojskowego znajdowała się już poza granicami administracyjnymi powiatu nowogrodzkiego. Jak zanotował nowogrodzki podsędek Fiodor Jewłaszewski, 20 lutego 1603 roku konflikt między nowogrodzkim sędzią ziemskim Wasilem Zieńkowiczem Cichińskim i żołnierzem Legnickim, służącym w huzarskiej rocie kniazia Janusza Poryckiego<sup>1547</sup>, spowodował szybki 5-milowy marsz roty ze Zdzieciela<sup>1548</sup> w powiecie słonimskim do Nowogródka. Dalsze działania żołnierzy z tej huzarskiej rotы doprowadziły do zakłócenia gromnicznych roków sądowych

---

<sup>1546</sup> BCzart., rkps. 2073 IV, nr 28, s. 119–122, or. List Zygmunta III do szlachty i urzędników województwa nowogrodzkiego, 30 XII 1602 r.; BCzart. 99, rkps. 75, s. 271–272, List Zygmunta III do M. K. Radziwiłła „Sierotki”, Kraków, 31 XII 1602 r.; Kempa 2000, s. 294; Janiszewska-Mincer 1984, s. 110; Radaman 2017, s. 230.

<sup>1547</sup> Książ Janusz Porycki z rodu Zbaraskich, był rotmistrzem rotы husarskiej, która początkowo liczyła 200, a później 195 konnych i wchodziła w skład pułku hetmana polnego koronnego Stanisława Żółkiewskiego (Herbst 1938, s. 106, 127, 130, 161; PSB, t. XXVII, s. 673–675).

<sup>1548</sup> Obecnie miasto Działowo — centrum administracyjne rajonu działowskiego w obwodzie grodzieńskim.

ziemskich w powiecie nowogrodzkim<sup>1549</sup>. 24 lutego 1603 roku, podczas pobytu w swoim pałacu w Nieświeżu, wojewoda trocki Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” pisał do wojewody wileńskiego i hetmana litewskiego Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” o tej „tragedii” w Nowogródku, a także wspominał rozmowę swojego sługi (Andrzeja Skorulskiego?) z żołnierzami. „Sierotka” zaznaczał, że Litwinów wśród żołnierzy było niewielu i że pewne oddziały opuściły swoje pierwsze „leża”<sup>1550</sup>. O wydarzeniach w Nowogródku podczas roków gromniczych sądu ziemskiego, jak i o zamiarach Kozaków z Ukrainy rabować ziemie województwa nowogrodzkiego, Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” poinformował także monarchę. Zygmunt III Waza w swoim liście z odpowiedzią do wojewody trockiego z 1 marca 1603 roku informował, że otrzymał wiadomość od swojego dworzanina Wojciecha Gajewskiego, iż koronni żołnierze już opuszczają terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wyrażał zrozumienie dla zaniepokojenia „Sierotki”, aby krzywdziciel „uczciwego i spokojnego” nowogrodzkiego sędziego ziemskiego Wasyla Zienkowicza-Cichińskiego nie uniknął kary i miał nadzieję, że na sejmie „*disciplina militaris* zaostrzona” w końcu zostanie<sup>1551</sup>. W grudniu 1604 roku szlachta słonimska ponownie wymagała od swoich posłów, aby na sejmie domagali się surowego ukarania niesubordynowanych (swawolnych) żołnierzy<sup>1552</sup>, a w 1607 roku nowogrodzka instrukcja sejmikowa zawierała artykuł mówiący o konieczności zatwierdzenia poprawki do aktu normatywnego „*Disciplina Militaris*”<sup>1553</sup>. Jednocześnie szlachta wołkowyska w 1607 roku rozumiała, że trudno wymagać dyscypliny od żołnierzy, którzy nie otrzymują zasłużonych pieniędzy na czas<sup>1554</sup> (porównaj – instrukcja

<sup>1549</sup> APR, sygn. 564, s. 50; Jewłaszewski, s. 119–120: „v nas tu v Novgorodku roki zemskie gromniczne sużono, ale 20 dnia lutego prigodnie stałasie burda panu Zienkoviču, sudi našomu z niejakim Lagnickim, żołnerom z rotы kniazia Poreckogo začim sie i rota już ze Zdetela u 5 milach do nas była vrotiła i rokov nam dosudit’ nie dała, žeśmy sie biez času rozjechat’ musieli”; Radaman 2017, s. 231. Zob. też: Jakubaŭ 2011, s. 12.

<sup>1550</sup> AR, dz. IV, sygn. 511, nr 2, s. 2–3; Jakubaŭ 2011, s. 12.

<sup>1551</sup> BCzart., rkps. 99, nr 91, s. 327–328, List Zygmunta III do M. K. Radziwiłła „Sierotki”. Kraków, 1 III 1603; Kempa 2000, s. 294). v.: K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*” w *wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012, s. 262–268, 383–395, 627–628, 646, 656–658, 660–661, 696, 713; Wisner 2004, s. 143–154.

<sup>1552</sup> ADS, nr 537, s. 436, art. 3; Jakubaŭ 2024, s. 223.

<sup>1553</sup> BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 202; Radaman 2013/4, s. 123; Radaman, Macuk 2014, s. 185. V.: K. Łopatecki, „*Disciplina militaris*” w *wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku* (Seria: Dissertationes, t. 2), Białystok 2012; idem, Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku) (Seria: Dissertationes, t. 3), Białystok 2013. Zob. też: M. Pietrusiewicz, *Konstytucje sejmowe wobec konfederacji wojskowych w latach panowania Zygmunta III*, w: Kultura, polityka, dyplomacja: studia ofiarowane prof. J. Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin, red. A. Bartnicki [i in.], Warszawa 1990, s. 293–297.

<sup>1554</sup> AR, dz. II, ks. 12, s. 335, art. 6.

szlachty wołkowyskiej 1598<sup>1555</sup>). W grudniu 1608 roku sejmik słonimski ponownie stawiał przed posłami zadanie domagania się zatwierdzenia konstytucji, która regulowałaby kwestie dyscypliny wojskowej<sup>1556</sup>. W grudniu 1625 roku również skarżono się w instrukcji sejmiku nowogródzkiego na samowolę żołnierzy<sup>1557</sup>.

W grudniu 1602 roku szlachta słonimska wyrażała podziękowanie hetmanom – zarówno koronnym, jak i litewskim, nieśmiertelnej sławy i wdzięczności monarchy godnym, którzy odbili w Estonii niedostępny zamek Biały Kamień, a także wszystkim tym senatorom i rycerstwu, którzy byli w wojsku, szczególnie tym, którzy wyruszyli na wojnę na własny koszt. Uczestnicy sejmiku prosili o obowiązkowe odnotowanie: zasług hetmana Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, dowódcy wojska, które pokonało Szwedów pod Kokenhausen (obecnie Koknese, Republika Łotewska), i nie tylko o zrekompensowanie jego wydatków na potrzeby wojenne ze skarbu państwa, ale i wypłacenie mu premii; zasług wielkiego marszałka litewskiego Krzysztofa Monwida Dorohostajskiego, który został ranny podczas pobytu na terenie działań wojennych w Inflantach; zasług rotmistrza królewskiego Śleszyńskiego, który dowodził obroną zamku w Kokenhausen podczas jego oblężenia przez Szwedów, a także zasług rotmistrza królewskiego Janusza Dołmata, któremu proponowano nadać indygenat zarówno Korony Polskiej, jak i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Skonfiskowane majątki w Inflantach, należące do zdrajców, proponowano przekazywać zasłużonym ludziom spośród obywateli Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony, pod warunkiem surowego zakazu przekazywania takich majątków osobom pochodzenia niemieckiego. Szlachta słonimska, która brała udział w posiedzeniach sejmikowych, zdawała sobie sprawę, że wojna się przedłuża i że aby odzyskać Estonię, niezbędne jest zapewnienie wojsku w Inflantach ludzi i prowiantu. Właśnie dlatego posłom sejmowym dawano „moc zupełną niezmierzoną” do omawiania i udziału w podejmowaniu decyzji odnośnie do

---

<sup>1555</sup> AR, dz. II, nr 401, s. 3 („O tumulciech żołnierskich, za ktoremi dobra J.K.M. zniszczone bywają. Uczynić namowy jakoby temu pożarowi zabieżeć i w posłuszeństwo hetmańskie całe[go] żołnierza przywieść”).

<sup>1556</sup> MNK VIII, rkps. 750-c/1, k. 1v; Pawłowska-Kubik 2019, s. 332, przypis 116.

<sup>1557</sup> Aleksander Śluska do Krzysztofa Radziwiłła, z Kowal 22 XII 1625 (AR, dz. V, nr 14648): „Postarałem się, iż się okazyja podała, wpisania skar[g] na żołnierza tamtego w instrukcyję, owa jako się najlepiej mogło, tak się in rem WKsM wolności naszych i mówiło i napisało w instrukcyję i posłów jakich się mogło najlepszych obrało, gdyż się wszyscy barzo wymawiali i wymówili, ledwom do p. Cedrowskiego kniazia Horskiego Hrehora przybrał, który mam za to, iż nie będzie w niczym contrarius p. Cedrowskiemu. In summa instrukcyja według WKsM animi sentesca [?] napisała”; Wisner 1978/2, s. 687.

opracowania programu działań Rzeczypospolitej w Inflantach, skierowanych przeciwko Szwecji<sup>1558</sup>.

Henryk Wisner zaznaczył, że w okresie panowania Zygmunta III Wazy z osobna w instrukcjach sejmiku nowogródzkiego „domagano się utrzymania zamków, w tym pogranicznych w stanie gwarantującym ich obronność”. Już w czasie panowania Zygmunta II Augusta na sejmie grodzieńskim w 1568 r. posłowie powiatu nowogródzkiego wspominali o poprawie nowogródzkiego zamku „viśnieho” i o zabezpieczeniu go „strelboju” na koszt skarbu hospodarskiego, poruszyli również sprawę odnowienia „okolnego” zamku oraz powołania horodniczego, który doglądałby tej pracy. W tym roku posłowie nowogródzcy prosili też o listy hospodarskie do potomków nowogródzkich horodniczych z poleceniem dostarczenia nowemu horodniczemu spisów domów, których mieszkańcy zostali zobowiązani do udziału w budowie zamku. Na prośby te władca odpowiedział, aby postąpić według starego zwyczaju i wydać odpowiednie listy z kancelarii<sup>1559</sup>. O ciężącym na królu obowiązku budowania zamków na pograniczu przypominano i w instrukcji sejmikowej nowogródzkiej posłom na sejm 1619<sup>1560</sup>. Przed sejmem warszawskim w 1619<sup>1561</sup> i w roku 1626<sup>1562</sup>, szlachta nowogródzka żądała, aby starostowie ukraiński rezydowali na powierzonych sobie zamkach („starostwa ukraińskie [aby] były dawane starostom, którzy by rezydowali na starostwach”). W 1627 r. żądano, aby Birże obsadzone zostały załogą opłacaną ze skarbu państwa<sup>1563</sup>. Przed sejmem konwokacyjnym 1632 r. szlachta słonimska wykazywała

<sup>1558</sup> Radaman 2017, s. 234–235, 241–242, 244–245.

<sup>1559</sup> DMAMJ, t. I, s. 488; RIB XXX, kol. 500–501; Lubavskij, LRS, s. 806; Maksimiejko 1902, aneks, s. 179; Radaman 2010, s. 57; Radaman, Macuk 2014, s. 205–206. Urząd horodniczego był w Nowogródku długo łączony z urzędem podwojewodzkiego, np. Semen Prokopowicz Skripkowski (Mokrzecki ze Skrzypek na Podlasiu), namiestnik i horodniczy nowogródzki (wsp. 30 V 1559 — 30 VIII 1566), UWKL, t. VI, nr 185, nr 579, s. 107, 169; Radaman 2010, s. 57; Radaman 2014/1, s. 266; E. Kalinowski, *Rodzina Mokrzeckich na Podlasiu do połowy XVII w. Studium Historyczno-Genealogiczne*, „Studia Podlaskie”, t. 29, 2021, s. 51–53.

<sup>1560</sup> Instrukcja sejmikowa powiatu nowogródzkiego posłom na sejm zwyczajny 1619 r., Nowogródek b.d. [XII 1618 r.], K<sub>1</sub>: AR, dz. II, Suplement, nr S328, s. 2; K<sub>2</sub>: AR, dz. II, nr 701, s. 3; K<sub>3</sub>: AR, dz. II, nr 701, s. 12; Wisner 1978/2, s. 687.

<sup>1561</sup> AR, dz. II, Suplement, nr S328, s. 2; Wisner 1978/2, s. 687.

<sup>1562</sup> Wisner 1978/2, s. 687.

<sup>1563</sup> Wisner 1978/2, s. 687. v.: List Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego na sejmiki w sprawie zamku birżańskiego, Wilno 18 sierpnia 1627 r. (K<sub>1</sub>: BOss. 1850/I, s. 41–44 (kopia z końca XVIII w.); K<sub>2</sub>: AR, dz. II, ks. 22, s. 971–975 (z mylną datą roczną: „in anno 1622 [s], 18 augusta”); K<sub>3</sub>: BCzart. 118, s. 771–773 (z tytułem: Kopia listu księcia [s] jm. Krzysztofa Radziwiłła na sejmiki o zamek birżański i jego opatrzenie in anno 1627 18 Aug[usti] pisanego).

troską o bezpieczeństwie zamku i miasta wileńskiego<sup>1564</sup>, inne sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego zaś o zamkach granicznych z Carstwem Moskiewskim<sup>1565</sup>.

Kiedy zamki na wschodnich granicach i w Inflantach były pod stałą opieką, cała szlachta województwa solidarnie odmawiała udziału w finansowaniu obrony południowo-wschodnich granic Korony Polskiej oraz płaceniu upominków chanu krymskiemu<sup>1566</sup> (zarówno szlachta nowogrodzka w 1598<sup>1567</sup> i 1600 roku (instrukcja na sejm 1601 roku<sup>1568</sup>), jak i szlachta słonimska w 1604 roku przed sejmem 1605 roku<sup>1569</sup> i szlachta wołkowyska w roku 1607<sup>1570</sup>), co motywowano stratą Wołynia, województw kijowskiego i braclawskiego, które przeszły do Królestwa Polskiego (1), 1607 (instrukcja wołkowyska)). Tę pozycję podzielał także wojewoda nowogrodzki Teodor (Fiodor) Skumin Tyszkiewicz, który na sejmie 1597 roku opowiadał się za zwiększeniem liczby wojska, zamiast wysyłać upominki do chana<sup>1571</sup>. Przed sejmem 1607 roku nowogrodzka szlachta już wymagała zapewnienia, że żołnierze kwarciani nie opuszczą ziem Ukrainy, ponieważ zawsze istnieje zagrożenie najazdem Tatarów<sup>1572</sup>.

#### 4.1.5.7. Problemy sądownictwa i funkcjonowania systemu sądowniczego

Bardzo często na posiedzeniach sejmików omawiano problemy sądownictwa i funkcjonowania systemu sądowniczego. Zawsze sejmiki województwa występowali przeciwko ingerencji monarchy w jurysdykcję Głównego Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego w obronę autorytetu trybunalskiego. Tak, w 1587 roku szlachta nowogrodzka żądała, aby dekrety sądu zadwornego, które były czynione przeciwko prawu pospolitemu i nad przysięgą pańską, były zniesione<sup>1573</sup>, a mandaty, aby wychodziły tylko takie, które by się zgadzały z prawem pospolitym pod winą,

<sup>1564</sup> RNB, f. 971, AD, nr 127, nr 44, k. 193, punkt 14.

<sup>1565</sup> Kaczorowski 1986, s. 65.

<sup>1566</sup> Lepszy 1939, s. 125; Wisner 1988/1, s. 36; Wisner 1997, s. 314.

<sup>1567</sup> Instrukcja nowogrodzka 1598, wyd. A. Radaman (2005), s. 102, art. 6.

<sup>1568</sup> RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 1, 1v–2, art. 7.

<sup>1569</sup> ADS, nr 537, s. 436, art. 7.

<sup>1570</sup> AR, dz. II, ks. 12, s. 337, art. 19; Radaman 2013/4, s. 123.

<sup>1571</sup> SRP, t. XX, s. 54, 58; Opaliński 1995, s. 200, 232, przypis 60. Porównaj: Wisner 1978/2, s. 681: „Najczęściej kwestie tatarską i kozacką traktowano jako będące w gestii Korony i poprzestawano na ofercie wspólnych nad nimi narad.”

<sup>1572</sup> BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 199v, 202v, 203v–204; Pawłowska-Kubik 2019, s. 178.

<sup>1573</sup> *Instrukcja nowogrodzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 166, art. 9. „Dekrety, kotoryje čynieny protivko pravu pospolitemu, nad prysiegu panskuju, i z listov zatvoronych, aby byli zniesieny, i tyje, kotoryje nie vodlŭg času i nie vodla miestca byli ferovane”.

postanowioną na zjeździe wołkowyskim [1584]”<sup>1574</sup>. W 1597 r. ponownie wspominał o istnieniu problemu wezwań (pozwów) sądu zadwornego poseł słonimski Piotr Stabrowski<sup>1575</sup>, a w roku 1598 szlachta wołkowyska<sup>1576</sup>. Sejmiki województwa zawsze dbali o „poprawę” Trybunału i jego sprawne funkcjonowanie<sup>1577</sup> (1587<sup>1578</sup>, 1597<sup>1579</sup>, 1600 na sejm 1601<sup>1580</sup>, 1607<sup>1581</sup>), a także domagały się legitymizacji praktyki wnoszenia protestacji w najbliższym do miejsca stałego zamieszkania grodzki sąd i tego, aby Litwini podlegali jurysdykcji wyłącznie sądów Wielkiego Księstwa Litewskiego i sądzili się tylko na podstawie krajowego prawa<sup>1582</sup>.

W 1607 roku sejmik nowogrodzki chciał, żeby jurysdykcji Trybunału podlegali też biskupi<sup>1583</sup>. Henryk Wisner oznacza, że sprzeciw budził i stosunek Wilna oraz Akademii Wileńskiej do Trybunału, niepoddawanie się jego sądownictwu. Tak, w grudniu 1618 roku przed sejmem roku 1619 uznając, że „prawa i prerogatywy miasta wileńskiego i collegiatów, iż są ciężkie stanowi szlacheckiemu”, szlachta nowogrodzka domagała się „aby miasto i colegiaci podlegali jurysdykcji trybunalskiej”<sup>1584</sup>. Szlachta wołkowyska przed tym sejmem chciała powołania komisji, która opisałaby „dostatecznie,

---

<sup>1574</sup> *Instrukcja nowogrodzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 167, art. 18: „Mandaty, aby takie wychodili, a nie inakšije, kotoryje by sie zgażali s pravom pospolitym pod vinoju, postanovienoju na tom zjeździe vołkovyjskom”.

<sup>1575</sup> AZS WKL, t. II, s. 131; SRP, t. XX, s. 422; Jarmański 1992, s. 172.

<sup>1576</sup> Instrukcja sejmikowa powiatu wołkowyskiego 1598 r. (AR, dz. II, nr 401, s. 3: „Pozwami zadwornemi za ładą przyczyną, aby ludzie trapieni nie byli, serio oponować się”). W tym roku szlachta wołkowyska domagała się również wymiaru sprawiedliwości w konkretnych sprawach („Od Bractwa wileńskiego Religii Greckiej Wilnie wniesiona jest querimonia<sup>1576</sup> przekładając urazy ich w zadawaniu trudności mieszczaninowi i kupcowi wileńskiemu Porosukowi i innym osobom staranie czynić z drugimi ichm. pp. posłami, aby każdy przy prawie swym zachowan był i nasilstwa bezprawne, aby nikomu czynione nie były, gdyż każdy radując się z wolności swej lepiej, iż będzie Pana Boga prosił za dobre zdrowie Jego Królewskiej Miłości”. „Sprawa ichm. kniaziów Żyżemskich o pobitych szlacheców w Kobryniu, aby do skutku sprawiedliwość przysła, starać się”).

<sup>1577</sup> Radaman 2013/4, s. 123.

<sup>1578</sup> *Instrukcja nowogrodzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 166–167, art. 9, 18.

<sup>1579</sup> AZS WKL, t. II, s. 131.

<sup>1580</sup> RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 1, art. 1; Wisner 1988/1, s. 43.

<sup>1581</sup> AR, dz. II, ks. 12, s. 337, art. 21.

<sup>1582</sup> BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 201v; Radaman 2013/4, s. 123; Radaman, Macuk 2014, s. 183–184. Porównaj: *Instrukcja wileńska posłom na sejm 1595 r.* (AVAK, t. VIII, c. 335); J. Seredyka, *Instrukcje powiatu wileńskiego na sejmy panowania Zygmunta III Wazy*, „Sobótka”, t. 48, 1993, nr 2–3, s. 194; Zakrzewski 1998, s. 265.

<sup>1583</sup> Wisner 1988/1, s. 44.

<sup>1584</sup> AR, dz. II Suplement, nr S328, s. 2; AR, dz. II, nr 701, s. 3; AR, dz. II, nr 701, s. 12; Wisner 1978/2, s. 687; Wisner 1988/1, s. 45.

co ma sędzić Trybunał, nie otrącając od sądów ekscesów, które by się stały podczas sądenia Trybunału”<sup>1585</sup>.

Powagę Trybunału i jego dekretów obwarowała konstytucja „O dekretach trybunalskich” z 1607 r., lecz nie była ona przestrzegana<sup>1586</sup>. W 1632 r. szlachta słonimska domagała się, żeby przywileje zasłużonym *antiquitas* dane sądami zadwornymi wzruszone nie były<sup>1587</sup>. O sposobie karania ludzi swawolnych obmyślać mieli posłowie na sejmie warszawskim 1626 i 1627 r.<sup>1588</sup>. W grudniu 1600 roku sejmik nowogrodzki zgodził się z dekretami sądu zadwornego króla w sprawie granic powiatu nowogrodzkiego z powiatem pińskim, mimo że wcześniej domagał się rozpatrzenia tej sprawy na posiedzeniu sądu sejmowego<sup>1589</sup>.

Sejmiki rozpatrywały także różnorodne kwestie wewnętrznej polityki, w tym problemy związane z obiegiem informacji i drukarstwem. Jak pisał Henryk Wisner, „zaskakujący był postulat zawarty w instrukcji na sejm 1619 r.: „Dostaje się widzieć różne nowe księgi z druku wydane które *ex curiositate et temeritate quodam volumina* napełniają się *contraria veritati*. Uczynić przestrożę jaką w tej mierze *laudo publico*, aby ci takowi nie śmieli *sine auctoritate et scitu ordinum* żadnych ksiąg wydawać”<sup>1590</sup>. Jak sędzi Tomasz Kempa inicjatorem takiego zapisu w instrukcji poselskiej mógł być podwojewodzi nowogrodzki Jan Kiersnowski, który chciał wprowadzenia cenzury państwowej<sup>1591</sup>.

---

<sup>1585</sup> AR, dz. II, nr 691, s. 2-3; „Dekrety na Trybunale osądzone do zniewagi przychodzą i za Dworem przesądzowane bywają, zacyz naród nasz nic pewnego w tych sądziach nie ma, umawiać ze wszystkimi stany, aby sposób był należony, żeby *variatio* w dekretach trybunalnych nie bywała i wysadzić deputaci, którzyby opisali dostatecznie, co ma sędzić Trybunał nie otrącając od sądów ich excessów, któreby się stały podczas sądenia Trybunału. A jeśliby Trybunał osądził którą sprawę nienależącą sądom ich, tedy o to ma być *cognitia* wszystkich stanów do sejmu należących, z rostrześnieniem sprawy wprzód przez pany *assessori*. A życzylibyśmy ten Trybunał na jedno miejsce warowniejsze znieść, a jeśliby to nie mogło być, tedy choćby na drugich miejscach w Wilnie, a w Nowogrodzku sądy Trybunalne odprawowane były, odnioszy go z Mińska jako z miasta, na ten czas (żał się Boże) pogranicznego. Też sądy Trybunalne przychodzą do zniewagi nieuszanowaniem Trybunału, co się i na tym Trybunale w Wilnie stało, zabieżeć temu i obostrzyć prawo na swowolniki”; Kempa 2007, s. 311.

<sup>1586</sup> Wisner 1978/2, s. 685; Wisner 1988/1, s. 44 („Skarżono się w 1624 r., „że dekreta Sądu Głównego przez sądy asesorskie Króla JM przesądzowane bywają”).

<sup>1587</sup> RNB, f. 971, AD, nr 127, k. 193, punkt 6.

<sup>1588</sup> Wisner 1978/2, s. 686.

<sup>1589</sup> RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 1v, art. 7; Radaman 2007, s. 86–89; Radaman 2013/4, s. 123.

<sup>1590</sup> AR, dz. II Suplement, nr S328, s. 3; AR, dz. II, nr 701, s. 4; AR, dz. II, nr 701, s. 13; Wisner 1978/2, s. 684. Zob. też: J. Mallek, *Printing-houses and printing in the service of the Polish parliament in the sixteenth century*, PER, vol. 24, 2004, s. 119–129.

<sup>1591</sup> Kempa 2007, s. 310.

## 4.1.5.8. Stosunek sejmików do kozactwa.

W latach 90. XVI wieku szlachta województwa negatywnie oceniała działalność nierejestrowego kozactwa<sup>1592</sup>, które często naruszało traktaty pokojowe i umowy<sup>1593</sup>. Tak, w 1596 roku pospolite ruszenie szlachty powiatu nowogrodzkiego wzięło udział w operacji wojskowej przeciwko kozackiemu „gultajstwu”, a przedsejmowy sejmik postanowił nałożyć podatek na zaciąg żołnierzy do udziału w karnej ekspedycji przeciwko kozakom, którzy brali udział w powstaniu Seweryna Nalewajki, o czym piszemy poniżej w ostatnim rozdziale rozprawy.

11 grudnia 1602 roku szlachta słonimska w instrukcji dla posłów na sejm krakowski 1603 roku zlecała posłom „do zabierania [...] wszelakim inszym niebezpieczeństwom Rzeczypospolitej od nieprzyjaciół pogranicznych przystąpić i spół z panami posłami koronnemi namawiać i zabiegać mają nadewszystko aby Kozacy Nizowi do posłuszeństwa i porządku przywiedzeni byli, aby swowolnie z sąsiady przyległemi zwłaszcza z Cesarzem Tureckim przymierza pact nie targali i nic przeciwko

---

<sup>1592</sup> W ramach badania ruchu kozackiego szeroko wykorzystywano materiały szlacheckich zjazdów województwa nowogrodzkiego: Iwan Krypjakevič, Jurij Mycyk, Siergij Lepjavko. Z białoruskich badaczy z ortodoksyjnych radzieckich pozycji tę problematykę oświetla U. Kadzira (В. Кадира, *Антифеодальная борьба народных масс в Беларуси в конце XVI – первой половине XVII века*, w: *Гістарычнае пазнанне — важнейшая ўмова фарміравання светапогляду настаўнікаў XXI ст. : матэрыялы рэспубліканскай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі*, Мінск, 6 снежня 2002 г.; рэд.: А. Каваленя [і інш.], Мінск 2003, s. 144–146; idem, *Северин Наливайко — руководитель казацко-крестьянского восстания на Украине и в Беларуси*, w: *Славянскі свет: мінулае і сучаснае : матэрыялы рэспубліканскай навуковай канферэнцыі*, Мінск, 26 сакавіка 2004 г., рэд.: А. Жытко (гал. рэд.) [і інш.], cz. 3, Мінск 2004, s. 15–19; idem, *Религиозный вопрос в период казацких восстаний конца XVI – первой половины XVII в.*, „Гуманитарно-экономический вестник. История. Экономика. Социология. Правоведение. Филология. Педагогика”, 2006, nr 1, s. 3–7; idem, *Беларуская і ўкраінская гістарыяграфія праблемы антыфеадальнай барацьбы ў другой палове XVI – першай трэці XVII ст.*, „Весці БДПУ. Серыя 2. Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія”, 2007, nr 3, s. 32–34; idem, *Казаческо-крестьянские восстания на территории Укра-ины и Беларуси во второй половине XVI – первой трети XVII века*, w: *Новая и новейшая история Европы и США: исследования, проблемы, поиски: сборник научных статей*, ред. А. Житко [и др.], Минск 2007, s. 125–127; idem, *Антифеодальная борьба белорусского и украинского народов во второй половине XVI – первой трети XVII в.*: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.02, Белорусский государственный педагогический университет им. М. Танка, Минск 2008, с. 14, 17; idem, *Прыгонніцкі гнёт і антыфеадальная барацьба беларускага і ўкраінскага народаў у другой палове XVI – 30-я гг. XVII ст. : аналіз археаграфіі*, „Весці БДПУ. Серыя 2. Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія”, 2008, nr 1, s. 19–21; idem, „Народные восстания” на территории Беларуси и Украины во второй половине XVI – первой трети XVII века, w: *Образование и наука в Беларуси: актуальные проблемы и перспективы развития в XXI веке: материалы научно-практической конференции молодых ученых БГПУ, г. Минск, 22 мая 2009 г.*, редкол. В. Бущик (ред.), Д. Наумов, С. Романова, Минск 2009, s. 196; У. Кадзіра, А. Люты, *Генезіс і эвалюцыя казацтва ВКЛ у канцы XV–XVI ст.*, ВБДПУ-С2, 2008, nr 1, s. 24–25.

<sup>1593</sup> BCzart., rkps. 2243, k. 225; ADS, nr 537, s. 436, art. 5.



im nie wykracali do miast Króla Jego Miłości i majątności szlacheckich na włości aby nie wchodzili, leż sobie nie czynili, stacyj nie wyciągali, ale aby tam za Porohami w porządku i posłuszeństwie mieszkając od incursiej i najazdów tatarskich państw Króla Jego Miłości strzegli”<sup>1594</sup>. Za dwa lata w grudniu 1604 roku ta sama szlachta słonimska w instrukcji dla posłów na sejm 1605 roku znów zlecała posłom w porozumieniu z innymi poszukiwanie rozwiązania problemów związanych z naruszaniem przez Kozaków traktatów pokojowych<sup>1595</sup>, a w 1607 roku szlachta nowogrodzka w ogóle domagała się usunięcia Kozaków z Nizu<sup>1596</sup>. W 1613 roku w nowogrodzkiej instrukcji dla posłów na sejm zaznaczono, że od kozackich najazdów wiele miasteczek i wsi zostało doszczętnie spustoszonych, jak po wrogu zewnętrznym<sup>1597</sup>. I później szlachta nowogrodzka wielokrotnie zwracała uwagę na to, że wyprawy Kozaków po łupy w posiadaniach sułtana Osmańskiego niosą wielkie niebezpieczeństwo dla Rzeczypospolitej<sup>1598</sup>. 11 grudnia 1618 roku przed sejmem warszawskim 1619 r. w sprawie napadów kozackich nakazywano posłom: „O kozackiej swejwolej acz jest wiele praw i konstytucji postanowionych, ale że ich rozpusta czym dalej tym bardziej wynosi górę, kilka wojewódstw i powiatów ukraiennych swym łupiestwem do wielkiego upadku przywiedli. O tym, że wszytkiemu stany Księstwa Litewskiego i koronnymi sposob i obronę namówić”<sup>1599</sup>. Tylko po wydarzeniach z lat 1620–1621 widzimy w instrukcjach

<sup>1594</sup> Radaman 2017, s. 235–236, 242–243.

<sup>1595</sup> ADS, nr 537, s. 436, art. 5: „Strony Kozaków, którzy naruszają pokój i przymierza, przywodząc tem niebezpieczeństwo na Rzeczpospolitą, poruczamy panom posłom namawiać w zgodzie drugimi, jakoby z pożytkiem i pokojem Rzeczypospolitej być mogło”.

<sup>1596</sup> BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 202v; Wisner 1978/2, s. 681; Radaman 2013/4, s. 123; Radaman, Macuk 2014, s. 185. Porównaj zdanie szlachty wołkowyskiej: „Kozaków trudno znosić, ale złego [z tego] kazać” (AR, dz. II, ks. 12, s. 335, art. 8).

<sup>1597</sup> AR, dz. II, nr 597 „Za czym jako nieznośną szkodę a ledwo nie zniszczenie poniosła ojczyzna nasza W. X. Lit[ewski]e.... Kozaków nie raz przed tym i terazniejszym jako nieprzyjacielskim wtargnięciem utrapiona. Świadczą na wielu miejscach miasteczka i wsi do szczytu jako po powietrzu i nieprzyjacieliu postronnym spustoszałe... Im gęstsze nieprzyjacielskim sposobem następowanie ludzi rozmaitych swawolnych i Kozaków Niżowych na ojczyznę naszą widzimy z narażeniem pokoju pospolite(g)o, z niebezpieczeństwem nie tylko majątności ale i zdrowia tym pilniej starać się p(anowie) posłowie mają, aby okazowania w powieciach na przeszłych sejmiech uchwalone, na terazniejszym aprobowane i co rok odprowowane były, aby tym potężniejszy wstręt kiedykolwiek takim i tym podobnym najazdom czynić się mogło. ... Starać się też i o to będą, aby na ludzie wszelakie(g)o stanu, którzy do Kozaków się przyłączają i z niemi spółkują i wszelakich zbrodni i łupiestwa im pomagają a potym do domów swych wracają się, aby jako najostrowsze [s] stało prawo”; Dziemidowicz 2010, s. 75; Dziemidowicz 2021, s. 76.

<sup>1598</sup> V.: „O Kozakach zaporoskich, którzy ausu temeratio i w nadzieje gromad swych ważyli się takowe depupulacje i insolacje swowolnie wyszedzsy z obozu czynić, autores mali znacznie pokazać, a zabieżeć temu, jakoby in meliori ordine byli i proprio motu dla łupów w państwa tureckie nie wpadali, bo takowe incursiae korzystać tylko onym a Rzpltej wielkie niebezpieczeństwo przynoszą” (RNB, f. 971, AD, nr 321/2, nr 222, k. 2); Sahanowicz 2007, s. 158.

<sup>1599</sup> AR, dz. II, Supplement, nr S328, s. 2; AR, dz. II, nr 701, s. 2; Ambroziak 2013/2, s. 209.

nowogródzkich inny pogląd. Tak przed sejmem warszawskim 1626 r. stwierdzono, iż „żołd Kozakom stąd się niech daje, skąd i pierwiej dawano”, przed sejmem toruńskim, aby reasumowano zawarte w konstytucjach dawne ich prawa”<sup>1600</sup>.

#### 4.1.5.9. Sprawy kościelne i wyznaniowe na sejmikach i zachowanie pokoju wewnętrznego religijnego.

Zachowanie pokoju wewnętrznego zawsze łączono z kwestią wyznaniową, problemami polityki konfesyjnej króla i legislacyjnego umocowania aktu Warszawskiej Konfederacji 1573 r. w uchwałach sejmowych. Dlatego problemy polityki wyznaniowej były jednymi z najważniejszych na sejmikach<sup>1601</sup> województwa nowogródzkiego, którego szlachta zaczęła występować w obronie pokoju religijnego i społecznego, wolności wyznań chrześcijańskich oraz aktu konfederacji warszawskiej z 1573 r., który w całości został włączony do 3 artykułu III rozdziału III Statutu Litewskiego z 1588 r.<sup>1602</sup>

<sup>1600</sup> Wisner 1978/2, s. 681.

<sup>1601</sup> Żukovič 1897; Żukovič 1901; Żukovič 1903-1912; Wisner 1978/3; Wisner 1982/2; Wisner 2006/2; Wisner 2009; Jarmiński 1992; Kempa 2007; Kempa 2008. Porównaj: J. Włodarczyk, *Sprawy kościelne i wyznaniowe na sejmikach łączyskich*, „Rocznik Łódzki”, R. 11 (14), 1966, s. 203–219; H. Gmiterek, *Problemy różnowierstwa na forum sejmiku lubelskiego w latach 1572–1648*, w: *Studia z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. K. Matwijowski, Z. Wójcik (AUW-H, nr 945, Historia, t. 66), Wrocław 1988, s. 161–170; E. Opaliński, *Sejmiki szlacheckie wobec kwestii tolerancji religijnej w latach 1587–1648*, w: *OiR*, t. 34, 1989, s. 21–40, wyd. 2. Opaliński 2023, s. 227–246; E. Opaliński, *The Local Diets and Religious Tolerance in the Polish Commonwealth (1587–1648)*, *APH*, t. 68, 1993, s. 43–57; J. Ternes, *Świadomość religijna szlachty chełmskiej epoki Wazów w świetle uchwał sejmikowych*, „Prace Historyczne”, vol. 36: *Staropolski ogląd świata*, red. B. Rok, F. Wolański, 2004, s. 93–106.

<sup>1602</sup> S. Ptaszycki, *Konfederacja Warszawska roku 1573 w trzecim Statucie Litewskim*, w: *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania Pierwszego Statutu Litewskiego*, red. S. Ehrenkreutz, Wilno 1935, s. 185–213; Radaman 2013/4, s. 123; Radaman, Macuk 2014, s. 185–186; Łojka 2000/2, s. 6; Opaliński 1995, s. 92: „w sporach o zachowanie tolerancji religijnej oraz we wzajemnych stosunkach Korony i Litwy „braterstwo”, podobnie jak „wolność” i „równość”, pełniło funkcję argumentu politycznego”. Wisner 1988/1, s. 46: „Wiadomo bowiem, że odnoszące się do spraw wyznaniowych postanowienie konfederacji warszawskiej włączone zostało do III Statutu, zresztą z nieobojętnym dla stosunku obu państw komentarzem”. Porównaj: M. Janicki, *Wolność i równość w języku prawnopolitycznym oraz ideologii szlachty polskiej (od XIV do początku XVII w.)*, w: *Łacina jako język elit*, red. J. Axer, K. Tomaszuk, M. Janicki, Warszawa 2004, s. 73–107. Zob. też: S. Płaza, *Nowe spojrzenie na konfederację warszawską z 1573 r.*, *CPH*, t. 21, 1969, z. 2, s. 193–200; J. Król-Próba, *Akt Konfederacji Generalnej Warszawskiej — odkrycia sfragistyczne dzięki interwencji konserwatorskiej*, w: *Rola kościoła w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczypospolitej*, red. J. Krochmal, Warszawa 2017, s. 709–721; *Rozróżnieni w wierze równi wobec prawa? Okoliczności uchwalenia konfederacji warszawskiej 1573 r. i jej praktyczne funkcjonowanie*, red. Z. Hundert, P. Tyszką, Warszawa 2025, 285 s.

(instrukcje nowogródzkie z lat 1587<sup>1603</sup>, 1597<sup>1604</sup>, 1598<sup>1605</sup>, 1607<sup>1606</sup>, 1632<sup>1607</sup>, słonimska z 1597<sup>1608</sup>, wołkowyskie z 1598<sup>1609</sup>, 1602<sup>1610</sup> (na sejm 1603) i 1607 r.<sup>1611</sup>). Umocnienie pokoju wewnętrznego upatrywano w potwierdzeniu przez sejm walny postanowień konfederacji warszawskiej. Pod koniec grudnia 1596 r. — na początku stycznia 1597 r. kalwiniści i bracia litewscy kontrolowali sejmiki nowogródzki i słonimski<sup>1612</sup> i zdecydowanie domagali się naprawy naruszeń norm prawnych, regulujących stosunki wyznaniowe oraz wykonania postanowień konfederacji warszawskiej. Posłom słonimskim nawet zabroniono przystąpić do dyskusji sejmowej nad propozycjami monarchy, jeśli żądania protestantów o spisaniu i uchwaleniu procesu konfederacji nie zostaną spełnione na początku sejmiku<sup>1613</sup>. W 1607 r. w nowogródzkiej instrukcji sejmikowej posłom na sejm warszawski nakazywano posłom „proces konfederacji na obydwie strony, aby był namówiony i do konstytucji wpisany”<sup>1614</sup>. W 1615 r. też upominano się o obwarowanie pokoju wewnętrznego<sup>1615</sup>. W roku 1616 szlachta wołkowyska postulowała, aby „*dissidentes in religione uspokoić*” oraz „*w swych ubliżeniach, żeby sprawiedliwość odniesli*” dla tego, że „*wnętrzne niepokoje czynią zatrudnienie, do zerwania przywodzą*”<sup>1616</sup>. Przed sejmem 1618 roku szlachta słonimska

<sup>1603</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 165–166, art. 6, 8 („O konfederacyju, aby v swojej mocy została, nie potrawjuči jeje ni v čom”).

<sup>1604</sup> SRP, t. XX, s. 422; AZS WKL, t. II, s. 131; Kempa 2007, s. 115.

<sup>1605</sup> *Instrukcja nowogródzka 1598*, wyd. A. Radaman (2005), s. 102, art. 8; Kempa 2007, s. 144.

<sup>1606</sup> BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 201 „Proces konfederacji na obiedwie stronie, aby był namówiony i do konstytucyj wpisany, ichmm. panom posłom naszym poruczamy”; Wisner 1978/2, s. 683; Kempa 2007, s. 237; Pawłowska-Kubik 2019, s. 177, przypisy 106, 107.

<sup>1607</sup> AR, dz. II, nr 1089, s. 1 „4. Konfederacja *inter dissidentes in religione*, mianowicie religiję greckiej starej, ewangelickiej i inszych poprzysiężone mają [anowie] posłowie poprzeć, i ni do czego nie przystępować, aż ten artykuł *in toto* stanie”.

<sup>1608</sup> Jarmański 1992, s. 179; Kempa 2007, s. 115.

<sup>1609</sup> AR, dz. II, nr. 401, s. 2 („Konfederacja według prawa wszystkim stanom, aby wcale dzierzana i zachowana była. A za przypadkiem występu, żeby był proces namowiony *utrique parti sermens*”); Kempa 2007, s. 143–144.

<sup>1610</sup> Kempa 2007, s. 194.

<sup>1611</sup> AR, dz. II, ks. 12, s. 336, art. 17. Marszałek najwyższy litewski i starosta wołkowyski Krzysztof Monwid Dorohostajski 31 stycznia 1605 roku na sejmie w Warszawie przypominał konfederację warszawską i „prosił Panów Duchownych, aby processowi nie contradicowali takiemu, któryby się pokoi i bezpieczeństwo z obu stron zawarło”. „Zwrócił też uwagę królowi, że na konfederację przysięgał we własnym imieniu i „za nas Senatory przysięgałeś y za stan Rycerski” (Opaliński 2025, s. 108).

<sup>1612</sup> AR, dz. V, nr 14536, s. 95–96; Jarmański 1992, s. 170, 179.

<sup>1613</sup> Jarmański 1992, s. 172–173, 179.

<sup>1614</sup> Szlachta nowogródzka domagała się odroczenia rozpatrzenia spraw dotyczących dziesięcin oraz zatwierdzenia procesu konfederacji warszawskiej (*Instrukcja sejmiku nowogródzkiego posłom na sejm 1607*, Nowogródek 30 III 1607, BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 201; Wisner 1978/2, s. 683; Kempa 2007, s. 237; Pawłowska-Kubik 2019, s. 177, przypisy 106, 107).

<sup>1615</sup> RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 5; Wisner 1978/2, s. 683; Wisner 1978/3, s. 129.

<sup>1616</sup> AR, dz. II, Suplement, nr S275<sup>(1)</sup>, s. 2; Kempa 2007, s. 293.

protestowała przeciwko mandatu z sądu zadwornego króla o zwrocie katolikom (ks. Mateusz Kobylński) murowanego kościoła i plebanii w Kiejdanach, który skasował postanowienie trybunalskie o pozostawieniu tego kościoła Krzysztofowi Radziwiłłowi<sup>1617</sup>.

W tym samym czasie w odniesieniu do relacji między katolikami a prawosławnymi wśród katolickiej, protestanckiej i prawosławnej szlachty regionu nie było i nie mogło być jednolitego zdania<sup>1618</sup>. Dlatego wprowadzenie do instrukcji różnych postulatów czy projektów ustaw zależało od układu sił na konkretnym posiedzeniu sejmikowym. Tak, w maju 1587 roku, przed sejmem elekcyjnym, przeważnie protestancka i prawosławna szlachta nowogrodzka wystąpiła w obronie cerkwi prawosławnej i żądała przekazania budynków jezuickiego kolegium w Połocku prawosławnym<sup>1619</sup>. W grudniu 1604 roku do słonimskiej instrukcji posłom na sejm 1605 roku została wprowadzona prośba szlachty, aby duchowni cerkwi ruskiej” ostali zwolnieni z płacenia podatków<sup>1620</sup>, a w 1607 roku szlachta wołkowyska na sejmiku uczestnikami którego zawsze było wielu ewangelików broniła praw katolickich kościołów<sup>1621</sup>, też szlachta słonimska<sup>1622</sup>. Po zawarciu unii brzeskiej w 1596 roku, 30 stycznia 1597 roku na sejmiku głównym w Słonimiu, poseł słonimski ewangelik Piotr Stabrowski wystąpił w obronie naruszonych praw wiernych Cerkwi prawosławnej, popierając ideę usunięcia lub „degradacji” unickich metropolitów i biskupów — duchownych, którzy uznali zwierzchnictwo Stolicy Apostolskiej (łac. Sancta Sedes) i podpisali akt unii, ponieważ Rzeczpospolita „porządkiem, prawem rzendzą [s] była

---

<sup>1617</sup> Instrukcja słonimska posłom na sejm 1618 chorążemu słonimskiemu Jerzemu Mieszcze i Gedeonowi Tryźnie, BN PAU-PAN, rkps 365, k. 86v; Wisner 1978/3, s. 130; Kempa 2007, s. 303. T. Kempa jednak stwierdził, że w czasie tej kampanii sejmikowej „różnowiercom nie udało się przeprowadzić swoich postulatów” i „żadne odniesienia do kwestii wyznaniowych nie znalazły się w instrukcji sejmiku słonimskiego” na którym dominowała katolicka klientela sapieżyńska (Kempa 2007, s. 303).

<sup>1618</sup> Radaman 2013/4, s. 123.

<sup>1619</sup> Instrukcja nowogrodzka 1587, wyd. A. Radaman (2003), s. 166, art. 8. „O kolegium połockoje, ktoroje jest z nadania kosciołov greckich. Aby to było napravleno”

<sup>1620</sup> ADS, nr 537, s. 438, art. 16 „Za popami ruskimi prośbę do JKM i do bravi wnieść mają, aby sami z osób swych, z pohańbieniem, poboru nie płacili, tylko z poddanych z ogrodników swych, który mają, jako i rzymscy księża, gdyż się jednym prawem i wolnością szczycą” (Wisner 1988/1, s. 46; Kempa 2007, s. 204).

<sup>1621</sup> AR, dz. II, ks. 12, s. 336, art. 17; Wisner 1972, s. 280–281: „aby kościoły katolickie w niczym, od postronnych opresji nie miały”. Jednocześnie zastrzeżono jednak, iż „strony religii, aby każdy wedle swej wiary zostawał”, co było przejawem cechującej Litwinów daleko posuniętej tolerancji wyznaniowej; AZS WKL, t. II, s. 175; Kempa 2007, s. 238.

<sup>1622</sup> AZS WKL, t. II, s. 175; Kempa 2007, s. 238.

ugruntowana”, a „synod brzeski stał się na oppressyją sumnienia ludzkiego”<sup>1623</sup>. Jednocześnie nowogrodzka szlachta, którą na głównym sejmiku w Słoniemiu i sejmie reprezentował prawosławny podkomorzy nowogrodzki Adam Iwanowicz Chreptowicz<sup>1624</sup>, stanęła w obronie unickich biskupów i metropolity<sup>1625</sup>, najprawdopodobniej pod wpływem wojewody nowogrodzkiego Teodora (Fiodora) Skumina Tyszkiewicza. Poseł wołkowyski [Hrehory?] Tryzna również wystąpił przeciwko pozbawieniu biskupich katedr i metropolii prawosławnych hierarchów, którzy przyjęli unię, ponieważ, jego zdaniem, byłoby to sprzeczne z prawem<sup>1626</sup>. Szlachta wołkowyska protestowała przeciw zmuszaniu prawosławnych do przejścia na unię, poparła prośbę bractwa wileńskiego, które skarżyło się na prześladowania ze strony urzędników króla i władz miejskich i upominała o sprawę Iwana Poroszka<sup>1627</sup>. W roku 1607 szlachta nowogrodzka pragnęła „uspokojenia” konfliktu metropolity I. Potieja z bractwem wileńskim, przy zachowaniu przywilejów wszystkich członków bractwa<sup>1628</sup>, a wołkowyska zażądała zaś „z strony religiej, aby każdy wedle wiary swej zostawał i aby kościoły katolickie ni w czym od postronnych oppresji nie miały”.<sup>1629</sup>

W roku 1618 w instrukcji sejmiku nowogrodzkiego posłom na sejm 1619 r. znów zamieszczono prośbę metropolity strony religii greckiej, żeby uspokojona była i analogiczną wiernych bractwa wileńskiego, aby metropolita nie zapominał o prawach prawosławnych bratczyków<sup>1630</sup>. Wobec żądania metropolity Józefa Wielamina Rutskiego powołać komisarzy do przeprowadzenia śledztwa w sprawie morderstw jego namieśnika w Kijowie ihumena monasteru wydubickiego Antoniego Hrekowicza (którego Kozacy

<sup>1623</sup> AZS WKL, t. II, s. 131; SRP, t. XX, s. 422; Żukovič 1901, s. 239; Mironowicz 1997, s. 21, przypis 12; Kempa 2007, s. 115.

<sup>1624</sup> Rzońca 1989, aneks, tab. 3, s. 118.

<sup>1625</sup> AZS WKL, t. II, s. 131; List podkomorzego nowogrodzkiego Adama Iwanowicza Chreptowicza do wojewody wileńskiego Krzysztofa Radziwiłła Sienno, 27 IV 1597 r. (AR, dz. V, nr 2170, s. 7–9); Żukovič 1901, s. 239; Jarminiński 1992, s. 173; Mironowicz 1997, s. 21, przypis 14.

<sup>1626</sup> AZS WKL, t. II, s. 130; SRP, t. XX, s. 421; Żukovič 1901, s. 240–243; Rzońca 1989, s. 28–29; Mironowicz 1997, s. 21, przypis 14; Kempa 2007, s. 115.

<sup>1627</sup> AR, dz. II, nr. 401; Kempa 2007, s. 144.

<sup>1628</sup> Kempa 2007, s. 237; Radaman, Macuk 2014, s. 186.

<sup>1629</sup> AR, dz. II, ks. 12, k. 336, art. 17; Wisner 2006/2, s. 186.

<sup>1630</sup> „W Bodze Wielebnego Ojca Metropolity prośba strony religii greckiej, żeby uspokojona była [...]. Religia też Grecka Bractwa Cerkiewnego Wileńskiego, aby gruntownie uspokojona na tym sejmie była” (Instrukcja poselska Janowi Kiersnowskiemu i Janowi Protasowiczowi przed sejmem zwyczajnym 1619 r., Nowogródek b.d. dziennej [XII 1618 r.], K<sub>1</sub> AR, dz. II Supplement, nr S328, s. 5; K<sub>2</sub> AR, dz. II, nr 701, s. 7; Radaman, Macuk 2014, s. 186. Wisner 1978/2, s. 679; Wisner 1978/3, s. 145; Wisner 2006/2, s. 135. Porównaj – Instrukcja nowogrodzka na konwokację wileńską z 3 II 1617 (BN PAU-PAN, rkps. 365, k. 80; Opaliński 1995, s. 92, przypis 83, s. 126; Kempa 2007, s. 310).

utopili w wodach Dniepru 22 lutego 1618 r.) i służył pozytywny odzew Tomasz Kempa odnalazł jedynie w instrukcji sejmiku powiatu nowogródzkiego i to w *petitach*<sup>1631</sup>. O życzliwej wobec prawosławnych postawie sejmiku nowogródzkiego i znacznych wpływach prawosławnych na terenie województwa świadczy też instrukcja sejmiku nowogródzkiego z 1626 r., który polecił 26 sierpnia posłom na sejm hetmanowi polnemu Krzysztofowi Radziwiłłowi i komandorowi komandorii poznańskiej kawalerów maltańskich w latach 1625–1642 Zygmuntowi Karolowi Radziwiłłowi, „duchownych nabożeństwa ruskiego z strony donativum [...], żeby temu ciężarowi nie podlegali”<sup>1632</sup>.

W roku 1978 Henryk Wisner tak pisał o szlachcie nowogródzkiej: „w 1627 r. stwierdziwszy, że wewnętrzne zamieszki gubią państwo, żądano „aby dissidentes in religione spokojnie według praw od JKM przy szczęśliwej koronacji poprzysiężonych i potwierdzonych zachowani byli”<sup>1633</sup>. Impulsu temu dała sprawa lubelska — niedawny tumult i postanowienie Trybunału, zabraniającego odprawiania przez różnowierców nabożeństwa w mieście. W tym roku i sejmik wołkowyski polecał posłom (Kazimierzowi Jewłaszewskiemu i Saturnowi Komuniace), prosić Zygmunta III, aby ukrzywdzonym ewangelikom stała się sprawiedliwość i przywrócone prawo do nabożeństwa — „aby na tym miejscu znowu wolne być mogło”<sup>1634</sup>. Przed sejmem 1629 r. wspomniano skargę ewangelików na zburzenie zboru połockiego. W tej instrukcji szlachta nowogródzka domagała się ukarania tych, którzy uczestniczyli w zniszczeniu protestanckich świątyń ewangelików (1629)<sup>1635</sup>. Zastrzegano jednak, aby prawo kościoła katolickiego i powaga papieża w niczym nie zostały naruszone<sup>1636</sup>. Jeszcze wcześniej 5 czerwca 1628 roku szlachta nowogródzka prosiła, żeby miejsce na kościół i klasztor ojcom dominikanom, na ulicy Żydowskiej w Nowogródku od wielmożnego pana koniuszego litewskiego [Krzysztofa Chodkiewicza] nadane, a od wielbnego w Bodze jm. księdza biskupa

---

<sup>1631</sup> Kempa 2007, s. 305, 310.

<sup>1632</sup> AR dz. II, nr 963, s. 4; Wisner 1978/3, s. 145.

<sup>1633</sup> AR dz. II, nr 978, s. 2; Wisner 1978/3, s. 134.

<sup>1634</sup> AR dz. II, nr 981, s. 3; Wisner 1978/3, s. 134.

<sup>1635</sup> Instrukcja nowogródzka z 28 XI 1628 na sejm 1629 r. (AR, dz. II, nr 1007, s. 1–5): „Doniesiona jest nam skarga od braci naszych ichmm. panów ewangelików o zburzenie zboru połockie(g)o, co, iż pokój pospolity wzrusza, zlecamy ichmm. panom posłom naszym, aby zniozszy się z drugimi ichmm. postrzegli te(g)o, jakoby obwinieni o ten uczynek pokarani byli i aby się w przyszły czas to nie działo, ostrością prawa obwarować”. Wisner 1978/3, s. 135; Opaliński 1995, s. 90, przypis 70, s. 125.

<sup>1636</sup> Wisner 1978/2, s. 683–684.

wileńskiego, jako *hoc ordinario* pozwolone, aby konstytucją [sejmową] było utwierdzone<sup>1637</sup>.

Przed sejmem konwokacyjnym, na sejmiku nowogrodzkim, który zebrał się po śmierci Zygmunta III, zastrzegano, aby prawa kościoła katolickiego i powaga papieska w niczym nie były naruszone, zarazem nakazywano poprzeć postulaty dysydentów („confederatia inter dissidentes in religione, mianowicie religii greckiej starej, ewangelickiej i inszych poprzysiężonych mają panowie posłowie poprzeć i do niczego nie przystępować, aż ten artykuł *in toto* stanie”), potrzebowano też uspokojenia różnic między stanem duchownym i stanem świeckim<sup>1638</sup>. Tego ż potrzebował i sejmik wołkowyski („między duchownymi a świeckimi uspakajać trudności”) <sup>1639</sup>. Przed sejmem elekcyjnym sejmik nowogrodzki też żądał, aby „religia grecka i ewangelicka [...] według konfederacji konwokacji przeszłej we wszytkim zachowana była dla zatrzymania braterskiej miłości i pokoju wewnętrznego”<sup>1640</sup>. Jak zauważa Henadź Sahanowicz, później nowogrodzka szlachta, która była dobrze poinformowana o konfliktach między prawosławnymi a unitami, z sejmu na sejm zlecała prośbę do króla o gruntowne w tej religii uspokojenie<sup>1641</sup>. W słonimskiej instrukcji posłom na sejm elekcyjny w 1632 roku również zaznaczono, że posłowie powinni dążyć do zapewnienia wewnętrznego pokoju w Rzeczypospolitej („religia grecka, uniacy, żeby przy swych prawach zostawali”) <sup>1642</sup>. Domagano się też rozstrzygnięcia spraw spornych, jakie dzieliły stany szlachecki i

---

<sup>1637</sup> W latach 1625–1626 hetman polny Krzysztof Radziwiłł parokrotnie zwracał się z prośbą do biskupa wileńskiego Eustachego Wołłowicza, aby ten pozwolił ojcom dominikanom na erygowanie klasztorów w Nowogrodku i w Klecku. Już wtedy fundatorem klasztoru w Nowogrodku chciał być koniuszy litewski Krzysztof Chodkiewicz, szwagier księcia, a fundatorem klasztoru w Klecku Albrycht Władysław Radziwiłł (Listy hetmana litewskiego Krzysztofa Radziwiłła do biskupa wileńskiego Eustachego Wołłowicza, 30 III 1625 Iwicz, 30 VI 1625; 30 VII 1625 Iwicz, 17 VII 1626 Kleck, 10 V 1627 Słuck (AR, dz. IV, nr 313, 315, 316; Jan Grużewski do Krzysztofa Radziwiłła, 30 V 1629 Warszawa (AR, dz. V, nr 48333). Odpowiedź księcia, bez daty, na wyrażoną w liście zakonnika nadzieję, że dokona konwersji, BJ, rkps 922; LwNNBU im. Stefanyka, f. 5, dz. 1, nr 3260, k. 12v; Biblioteka Polska w Paryżu, rkps 11, s. 247; Wisner 2004, s. 233–235; Wisner 2006/2, s. 139.

<sup>1638</sup> AR, dz. II, nr 1089, s. 1; Wisner 1978/2, s. 683; Wisner 1978/3, s. 137, 148–149; Wisner 1981, s. 58; Wisner 1982/2, s. 127.

<sup>1639</sup> AR, dz. II, nr 1088 s. 1; Wisner 1978/3, s. 149.

<sup>1640</sup> LMAVB, F. 198-2, k. 2v–3; Kempa 2007, s. 404.

<sup>1641</sup> Sahanowicz 2007, s. 160.

<sup>1642</sup> RNB, f. 971, AD, nr 127, k. 193, punkt 11; Sahanowicz 2007, s. 160. Wisner 1978/3, s. 137: „szlachta słonimska w instrukcji poselskiej, stwierdziwszy, że między dissidentes de religione trudności różne zwykły powstawać, nakazywała strzec autorytetu kościoła katolickiego rzymskiego oraz połączonego z nim unią kościoła greckiego” (AR, dz. II, nr 1062).

duchowny, jak np. obmyślenia zapowiadanego już w akcie konfederacji warszawskiej *compositio inter status*<sup>1643</sup>.

Pełny wyjątek stanowi stosunek sejmiku nowogródzkiego do miejscowych zborów braci litewskich w Nowogródku i Lubczy<sup>1644</sup>. Formalnie aż do roku 1658 bracia litewscy i polscy (szlachta wyznania ariańskiego) były objęte pokojem religijnym zagwarantowanym dla wszystkich chrześcijan w konfederacji warszawskiej 1573 r. i III Statucie Litewskim. Tymczasem w Koronie już od początków XVII wieku wychodzą wyroki poszczególnych sądów i Trybunału Koronnego, skazujące nie tylko mieszczan, ale i szlachtę za propagandę arianizmu i „bluźnienie” Trójcy Boskiej<sup>1645</sup>. Po śmierci patrona nowogródzkiego zboru braci litewskich marszałka (1588–1613) i sędziego ziemskiego (1598–1613) ziemi nowogródzkiej Wasila Iwanowicza Zienkowicza Cichińskiego (zm. 1613) w roku 1614 r. synod wileński Spólnoty Litewskiej przyjął specjalną uchwałę o mianowaniu w ewangelickim zborze nowogródzkim wykształconego ministra, który byłby w stanie przeciwstawić się arianom „kusiicielom” i ostrzegać kalwinistów, aby nie nawiązywali kontaktów z arianami, nie uczestniczyli w ich kazaniach i nie zawierali z nimi żadnych porozumień. W roku 1617 król Zygmunt III nakazał usunięcie zboru arian z Nowogródka i kancelaria wydała listy o zabronienie „*exercitiis* [sic!] sekty nowokrześcijańskiej w mieście JKM nowogródzkim”. Zjazd główny Wielkiego Księstwa Litewskiego (konwokacja wileńska) 27 kwietnia 1617 r. zareagował na to jedynie zastrzeżeniem, żeby władca nie podejmował podobnych decyzji w stosunku do wyznań, które wierzą w Tróję Świętą<sup>1646</sup>. 7 września tego roku w

<sup>1643</sup> Wisner 1978/2, s. 684: „W 1607 r. postulowano, aby „biskupi też nie za Dworem, ale do Trybunału, aby forum mieli”, przede wszystkim jednak zwolnienia od obowiązku składania dziesięciny z dóbr, z których nie wydawano jej już około 1578 r. Efekt osiągnięto częściowy. Konstytucja „O dziesięcinach” odkładała decyzję do czasu obmyślenia kompozycji. W 1619 r. nakazywano posłom „*compositio inter status*, aby jako koronnym, tak i WKsL służyła, salvis turibus Ecclesiae i o to się starać, aby prędko doszła. W 1632 r. „*diffirencje między stany duchownymi i świeckimi [...] aby uspokojone były tandem*”. Vide: J. Dzięgielewski, *Sprawa compositio inter status w l. 1632–1635*, KH, R. 90, 1983, z. 1, s. 81–91; idem, *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV*, Warszawa 1986.

<sup>1644</sup> Szczucki 1959, s. 131–167; Szczotka 1936, s. 29, 31, 46; Merczyng 1904, s. 114. W latach 1614–1618 kaznodzieją zboru braci litewskich (od którego cierpiał wielkie utrapienie zbór ewangelicki) był Michał Gittichius (Merczyng 1904, s. 92–93, 114).

<sup>1645</sup> Tazbir 1956, s. 187: „Trybunały te (jak np. koronny) przywłaszczały sobie wbrew zakreślanym kompetencjom prawo wyrokowania w sprawach wiary. Uzurpacja ta stała się przedmiotem ataków także i ze strony innych protestantów. Ich protesty są jednak prawie zawsze bezskuteczne”. v.: VL, t. IV, f. 515.

<sup>1646</sup> Wisner 1982/2, s. 31; Wisner 2006/2, s. 139; AZS WKL, t. II, nr 51, s. 225: „Za wyniesieniem listów z kancelaryi JKM o zabronienie *exercitiis* [sic!] sekty nowokrześcijańskiej w mieście JKM nowogródzkim, zdało się nam na tym zjeździe postrzec tego, aby generalitas w tych liściech JKM dołożona



Nowogródka nie doszedł do skutku synod prowincjonalny braci litewskich, gdyż tłum rozpędził przybyłych antytrynitarzy<sup>1647</sup>. Ważny udział w wyrzuceniu arian z Nowogródka miał podwojewodzi nowogródzki Jan Kiersnowski<sup>1648</sup>. Zbór braci litewskich i najdalej istniał tajemnie w okolicach Nowogródka w posiadłości Rafała Kosa<sup>1649</sup>, jednak żadnych wzmianek o reakcji szlachty na te wydarzenia nie odnaleziono w znanych nam aktach sejmiku nowogródzkiego.

#### 4.1.6. Stosunek sejmików województwa nowogródzkiego do polityki zagranicznej<sup>1650</sup>.

##### 4.1.6.1. Stosunek do Wielkiego Księstwa Moskiewskiego (Carstwa Rosyjskiego)

Po podpisaniu rozejmu w Jamie Zapolskim w 1582 r. powszechnym było dążenie do zachowania rozejmu z Wielkim Księstwem Moskiewskim i zawarcia pokoju wieczystego<sup>1651</sup>. Już przed sejmem elekcyjnym 1587 r. do instrukcji nowogródzkiej został wniesiony artykuł „O wiečný pokoj z Moskwoju”. Od posłów wymagano, aby domagali się od wybranego monarchy złożenia przysięgi zawarcia wiecznego pokoju przed koronacją „s tym dokładom, aby v panstvach odorvanych, zvlášča v sievierskoj ziemi ugoda, abo mierkovanie było, biez škody rečy pospolitoje”<sup>1652</sup>.

---

nie ściągała się na te religie, które Boga w Trójcy Jedyne go wyznawają. Przeto polecamy p(anom) posłom naszym, aby o to pilną do JKM instancją uczynili, żeby takowe generalia mandata praeseferentia aliarum religionum diffi cultatem z kancelaryi wydawane nie były”.

<sup>1647</sup> Zeltner Georgius Gustavus, *Historia cryptosocinismi Aitdorfinae*, Lipsk 1729, s. 1208; Szczotka 1936, s. 47; Tazbir 1956, s. 188.

<sup>1648</sup> Kempa 2007, s. 310.

<sup>1649</sup> О. Левицкий, *Социнианство в Польше и юго-западной Руси*, „Киевская старина”, 1882, nr 4, s. 51; Merczyng 1904, s. 114 Tazbir 1956, s. 189; PSB, VIII, s. 10; Ivanova 2007, s. 286; Ivanova 2010, s. 116.

<sup>1650</sup> Wisner 1978/2, s. 679-680. Porównaj: M. Ujma, *Pacyfistyczne tendencje szlachty lubelskiej w dziedzinie polityki zagranicznej za panowania Zygmunta III Wazy (1587–1632)*, OTPN-SWNHS-A, nr 23 za 1992 rok, s. 83–86; eadem, *Stosunek sejmiku lubelskiego do polityki zagranicznej Rzeczypospolitej w latach 1587–1632*, ZNWSPwO-A, t. 27, 1990, s. 59–78; A. Filipczak-Kocur, *Stosunek sejmiku sieradzkiego do problemów polityki zagranicznej Rzeczypospolitej w latach 1587–1668*, ZNWSPwO-A, t. 27, 1990, s. 79–96.

<sup>1651</sup> Łojka 2000/2, s. 5; Radaman, Macuk 2014, s. 188.

<sup>1652</sup> Instrukcja nowogródzka 1587, wyd. A. Radaman (2003), s. 166, art. 10. Zob.: B. Floria, *Rosyjska kandydatura na tron polski u schyłku XVI wieku*, OiR, t. 16, 1971, s. 85–95; H. Lulewicz, *Projekt unii Rzeczypospolitej z Moskwą podczas trzeciego bezkrólewia (1586–1587)*, w: *Problemy integracji* 2010, s. 260–269. Kontynuacja wojny była realnie możliwa. 25 grudnia 1588 r. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł pisał „o tej gotowości Moskowskiego pod Połock. Jeden nasz senator sam jako był rozs[kaza]ł, ale nie bez przyczyny. Sna na wole na przyszłym sejmiku około podatku dyskutować” (AR, dz. IV, koperta 507, nr 63, s. 10–11).

Żądania zachowania rozejmu z Wielkim Księstwem Moskiewskim<sup>1653</sup> widoczne są także w sumariuszu wymagań sejmików przed sejmem krakowskim 1595 roku, w instrukcji nowogródzkiej<sup>1654</sup> na sejm 1598 r. i instrukcji słonimskiej na sejm 1605 r., a o konieczności podpisania „wiecznego” porozumienia pokojowego są wzmianki w instrukcjach nowogródzkich na sejmy 1601<sup>1655</sup> i 1607<sup>1656</sup> oraz w instrukcji wołkowyskiej na sejm 1607 r.<sup>1657</sup>

W instrukcji wołkowyskiej na sejm 1598 r. wymagano, żeby „posłowie albo komisarze odprawieni byli traktować z Moskwą o wieczny związek unii z narody naszemi, albo o wieczny pokój”<sup>1658</sup>. 11 grudnia 1602 roku w instrukcji posłom na sejm 1603 roku w sprawie „rozruchu który się stał pod Wielizem”, kiedy „mimo pacts i listy przymierne ludzie kniazia Moskiewskiego pod zamek Wieliz swowolnie podjeżdżali i ludzi pobili” nakazano posłom domagać się na sejmie „upomnieć się sprawiedliwości, a z naszej strony postrzegać żeby pokój wzruszany nie był i kto by swowolnie co uczynił

<sup>1653</sup> Radaman 2013/4, s. 123; Dziemidovič 2008, s. 5.

<sup>1654</sup> *Instrukcja nowogródzka 1598*, wyd. A. Radaman (2005), s. 102, art. 7 („O pomknienje na dalšyj čas priemira s kniazim moskovskim vodług podańja i rady JKM, panowie posłowie našy z inšymi stany pilnoje starańje činiti majuť”).

<sup>1655</sup> RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 1–1v, punkty 6, 8. („Pokój z Moskwą, na którym bezpieczeństwo ojczyzny naszej należy, albo chocia przymierze doczesne, jeśliby było przez pany posły tam posłane zastanowione, aby bez żadnej dyskwiżycyjej było konfirmowane pilne staranie panowie posłowie naszymy czynić mają, do żadnych spraw sejmowych bez tego nie przystępując, gdy[ż]żeśmy o wierze ichmm. p[anów] posłów tam posłanych tak perswazy [s], że *dignitatem* Kr[óla] JM i Rz[eczy]p[ospoli]tej postrzec nie zaniechają. Jeśliby (czego nie życzymy) do zastanowienia pokoju albo przymierza przyść nie mogło, o odparciu jako napotężniejszym [s] i obronie przeciwko temu nie przy[j]acielowi namowy czynić i stanowić za zgodą wszech stanów sejmowi należących p[anom] posłom naszym poruczamy i niezamierzoną moc w tym dajemy” (Poselstwo wielkie Rzeczpospolitej na czele z kanclerzem wielkim litewskim Lwem Sapiehą przebywało w Moskwie od października 1600 do kwietnia 1601 r.); „Co się tycze ks[iążęcia] Carolusa, który nie tylko Estoniej, żadnego prawa do niej nie mając posiadał, ale podniosszy [s] wojnę przeciwko Rz[eczy]p[ospoli]tej naszej wiele zamków w Inflanciech pobrał, w tym naród WKsL ni o[d] kogo słusznie winowan być nie może, owszem się na p[any] Polaki, bracią naszą, *conqueri in eo passu* możemy albo raczej musimy, że na obronę tej tam prowincyje ani się podatkiem jakim przyłożyć (jakośmy my czynili), ani *tandem* żołnierzowi za pieniądze WKsL zwiedzionemu dopomóc nie chcieli. O tym jednak za zgodą wszech stanów WKsL stanow[ić], jeśliby pokój albo przymierze z Moskwą zastanowione było”).

W liście do hetmana pisano – „Dołożenie w cedule wm., że pokój miałby być z Moskwą radziśmy słyszeli, ale że to jeszcze rzeczy niepewne, trudno mogliśmy o tym dostatecznie zawirać [s], więc i to porównanie wyprawy terazniejszej do I[n]flant żołnierza z ruszeniem się przeciw Naliwajkowi nie zda się nam podobne etc.” (List sejmiku nowogródzkiego do wojewody wileńskiego i hetmana w. Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” wyjaśniający powody niestawienia się na pospolite ruszenie do Inflant, Nowogródek 21 grudnia 1600 r. (or.) (AR, dz. II, nr 419, s. 2).

<sup>1656</sup> Radaman, Macuk 2014, s. 188.

<sup>1657</sup> AR, dz. II, ks. 12, s. 336, art. 10.

<sup>1658</sup> AR, dz. II, nr 401, s. 2. „O zawarcie pokoju z Wielkim Księstwem Moskiewskim [...] w tym odjachaniu JKM posłowie albo komisarze odprawieni byli traktować z Moskwą o wieczny związek unii z narody naszemi, albo o wieczny pokój, na co jednak nie ubezpieczając się upominać się poprawy i obrony zamków ukraińnych”.

starosta tego miejsca gdzieby się uczynek stał ma z takowych sprawiedliwość uczynić nie puszczając appellatiej do Trybunału, ale gdzieby się sąd starościn nie podobał pro *informatione* do JKM zarazem posyłać i skąd JKM nieodwłócznie do *executiej* przywozić”<sup>1659</sup>.

Przed sejmem 1605 r. w grudniu 1604 r. szlachta słonimska na sejmiku, gdzie tradycyjnie duże wpływy mieli Sapiehowie, zgadzał się na omówienie na sejmie problemów, które stworzyła obecność „Dymitra”, proponowała rozmawiać o moskiewskim „carewicz” w szerokim gronie w Izbie Poselskiej, ale pod warunkiem, że monarcha nie złamie przysięgi i będzie dbał o porządek publiczny i pokój („*Ostrzegając... przysięgi Króla jego mości i pokoju Rzeczypospolitej*”). Pretendent do tronu Wielkiego Księstwa Moskiewskiego w instrukcji nazywany carewiczem moskiewskim<sup>1660</sup>.

W tej samej instrukcji szlachta słonimska zwróciła uwagę na grożące zakłóceniem pokoju wyjazdy wojska z Korony („z naruszeniem pakt z Korony wyjeżdżają”)<sup>1661</sup>. Marszałek najwyższy litewski i starosta wołkowyski Krzysztof Monwid Dorohostajski 31 stycznia 1605 roku na sejmie w Warszawie zaznaczył, że „wojska dla Dymitra zbierano bez zgody króla („senator sam jechał, ludzie Stanu Rycerskiego z nim go prowadzili”) i konkludował, że „jak Dymitr przegra, to się schroni do Polski i będzie nieszczęście, bo gotów pozbawić króla tronu, a państwo jest niezabezpieczone”<sup>1662</sup>. Starosta słonimski i kanclerz litewski Lew Sapieha też wypowiadał się na tym sejmie 1 lutego jako przeciwnik wyprawy Dymitra<sup>1663</sup>. Podobne poglądy w roku 1604 mieli też Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”<sup>1664</sup> i Janusz Radziwiłł<sup>1665</sup>.

W przededniu sejmu 1609 r. szlachta słonimska, podobnie jak szlachta województwa połockiego i powiatu mińskiego, zdecydowanie wypowiedziała się

<sup>1659</sup> Radaman 2017, s. 236, 243.

<sup>1660</sup> BN PAU-PAN, rkps. 365, k. 14v; TN, t. 99, nr 258; ADS, nr 537, s. 436, art. 8; Wisner 2004, s. 224; Wisner 2006/1, s. 103; Ambroziak 2013/1, s. 181; Dziemidovič 2021, s. 51. Porównaj: Maciszewski 1968, s. 63–65.

<sup>1661</sup> ADS, nr 537, s. 436; Wisner 1988/1, s. 42; Dziemidovič 2021, s. 51–52. Porównaj: Strzelecki 1921, s. 65–66.

<sup>1662</sup> RIB, t. I, kol. 6–8; Dziemidovič 2021, s. 47; Opaliński 2025, s. 108. Porównaj: B. Floria, *Dymitr Samozwaniec a magnateria polsko-litewska*, OiR, t. 24, 1979, s. 85; Dziemidovič 2021, s. 46.

<sup>1663</sup> RIB, t. I, kol. 36; PSB, t. XXXV, s. 90; Opaliński 2025, s. 110; Dziemidovič 2021, s. 47–50.

<sup>1664</sup> ADR, nr 34, s. 51; Maciszewski 1968, s. 57; H. Wisner, *Król i car. Rzeczpospolita a Moskwa w XVI i XVII w.*, Warszawa 1995, s. 37; Kempa 2000, s. 297; Dziemidovič 2021, s. 46, 51.

<sup>1665</sup> B. Floria, *Dymitr Samozwaniec a magnateria polsko-litewska*, OiR, t. 24, 1979, s. 85; Dziemidovič 2021, s. 46, 51.

przeciwko wojnie z Moskwą<sup>1666</sup>. Po rozpoczęciu wojny z Wielkim Księstwem Moskiewskim szlachta nowogródzka w 1611 r. żądała przyjęcia konstytucji sejmowej, która zabraniałaby w przyszłości rozpoczynania wojny bez zgody wszystkich stanów sejmu walnego, i zakończenia wojny poprzez negocjacje i podpisanie porozumienia pokojowego<sup>1667</sup>. W latach 1613<sup>1668</sup> i 1615<sup>1669</sup> szlachta nowogródzka ponownie podnosiła kwestię konieczności zbadania sprawy rozpoczęcia wojny przeciwko Moskwie bez zgody całej Rzeczypospolitej, w tym wyjaśnienia, który z doradców królewskich doradzał zerwanie układu pokojowego, i wyrażała wątpliwości co do korzyści z kontynuowania operacji wojskowej<sup>1670</sup>. Na sejmie nadzwyczajnym 1613 roku posłowie powiatów wołkowyskiego i nowogródzkiego (pisarz grodzki wołkowyski Szymon Horodelski, pisarz ziemski nowogródzki Jan Protasowicz i Andrzej Obryński) potrzebowali kończenia wojny z Wielkim Księstwem Moskiewskim („a zaciąg Moskiewski aby nie wojną, a traktatami zawierany i do pokoju przywiedzony był”) i po sejmie protestowali przeciw zignorowania uchwalonej na sejmie zwyczajnym i zaaprobowanej przez izbę poselską na sejmie nadzwyczajnym konstytucji, zakazującej królowi lub innym osobom rozpoczynania wojny bez zgody wszystkich stanów Rzeczypospolitej („o

<sup>1666</sup> MNK VIII, rkps. 750-c/1, k. 1v; Instrukcja sejmiku mińskiego, Mińsk 4 XII 1608, AR, dz. II, sygn. 545, s. 2–3; *Instrukcja połocka 1608 na sejm 1609*, wyd. A. Radaman, V. Hałubovič (2006), s. 71; Pawłowska-Kubik 2019, s. 333, przypis 122. Porównaj zdania L. Sapiehy i K. Dorohostajskiego ze zdaniem Jana Karola Chodkiewicza, Hieronima Chodkiewicza i Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki (Dziemidovič 2021, s. 60–61).

<sup>1667</sup> J. Byliński 1970, s. 66; Radaman, Macuk 2014, s. 188–189.

<sup>1668</sup> Instrukcja województwa nowogrodzkiego dana posłom na sejm nadzwyczajny 1613 r.: Januszowi Protasiewiczowi i Andrzejowi Obryńskiemu, bez datyiennej, [12 XI] 1613, AR, dz. II, nr 597, s. 1–3; Dziemidovič 2010, s. 75; Dziemidovič 2021, s. 76.

<sup>1669</sup> BN PAU-PAN, rkps. 365, k. 70v. „aby autores wojny [...] mianowani i pokarani byli na tymże sejmie”. Ochmann 1970, s. 49; Wisner 1978/2, s. 680: „Godzono się na wyprawę królewicza Władysława, którą traktowano jako środek wymuszenia pokoju — „pozwalamy i takowego sposobu obmyśliwania pokoju, żeby Królewicza JM Władysława dać na afektację moskiewską”. Zastrzegano, żeby wojska nie szły przez ziemie Litwy. Gdy wyruszyły, pilnie obserwowano, czy ich poczynania zmierzają do nakreślonego celu”); Dziemidovič 2021, s. 79. Jak zauważa E. Opaliński: „Wolno przypuszczać, że część społeczności szlacheckiej, która uważała w 1609 r., iż wojna z Moskwą stanowi tylko element pomocniczy w zasadniczej kampanii inflanckiej, mogła w dwa lata później poczuć się oszukana rozwojem sytuacji na froncie moskiewskim. Okazało się bowiem, że wszystkie siły państwa trzeba skierować właśnie na wojnę moskiewską, co więcej, należy wesprzeć ponownie pretensje dynastyczne Wazów, tym razem do tronu moskiewskiego. Problem prawny rozpoczynania wojen ofensywnych przez króla nie był do końca jasny. Nic więc dziwnego, że w tej sytuacji większość sejmików wypowiedziała się zdecydowanie za jego regulacją. W rezultacie na sejmie 1611 r. uchwalono konstytucję zakazującą rozpoczynania wojen ofensywnych bez zgody sejmu. Mamy więc do czynienia z sytuacją dość typową dla dążeń politycznych szlachty polskiej, mianowicie wykorzystania napięć politycznych i niejasności prawa do osłabienia pozycji króla i wzmocnienia nad nim kontroli społecznej. Kwestia legalności rozpoczęcia wojny z Moskwą ciągnęła się aż do 1618 r.” (Opaliński 1995, s. 139, przypis 29, s. 179).

<sup>1670</sup> Radaman, Macuk 2014, s. 189.

niepodniesieniu wojny wszelakiej przez JKM, ani przez kogo innego *sine consensu ordinum*)<sup>1671</sup>. Szlachtą słonimska zaś w roku 1616 poparła wyprawę królewicza Władysława pod Moskwą<sup>1672</sup>, jako i sejmik relacyjny nowogrodzki, który w lipcu tego roku uchwalił pobór na „uspokojenie od Moskwy”<sup>1673</sup>. Przed sejmem 1618 r. sejmik słonimski poparł kontynuację wojny<sup>1674</sup>, a sejmik nowogrodzki przed sejmem zwyczajnym roku 1619 nakazywał posłom na sejm dowiedzieć się, czy komisarze, którzy towarzyszyli królewiczowi Władysławowi w wyprawie na Moskwę, działają zgodnie ze zleceniami, a nawet, czy może już zakończyli rokowania<sup>1675</sup>.

Henryk Wisner zwrócił uwagę na to, że w świadomości szlachty nowogrodzkiej wojna z Moskwą przynosiła wielkie straty reputacyjne i szkody całej Rzeczypospolitej, ale najbardziej Wielkiemu Księstwu Litewskiemu, które uczestnicy sejmiku nazywali „naszą Ojczyzną” („[ta wojna] która nam wszystko złe a mało nie ostatnią zgubę Ojczyźnie naszej przyniosła [...] z dostatków złupiła, niezliczonej kupy ludzi rycerskich pozbawiła, do postronnych krajów w ohydę i hańbę wprowadziła”)<sup>1676</sup>.

Wielokrotnie i później szlachta nowogrodzka walczyła o pokój ze wschodnimi sąsiadami (1619, 1623, 1624, 1628)<sup>1677</sup>.

<sup>1671</sup> AGAD, zbiór 87, księgi grodzkie brańskie, nr 18, k. 596v-597, 597v-598; Żojdź 2019, s. 186–187.

<sup>1672</sup> BN PAU-PAN, rkps. 365, k. 75v; Dziemidovič 2021, s. 81.

<sup>1673</sup> AR, dz. II, nr 649, k. 1–3 (List szlachty nowogrodzkiej z sejmiku relacyjnego do króla ze skargą na brak konstytucji sejmowych oraz donoszący, że uchwalił pobór na wyprawę królewicza Władysława do Moskwy, Nowogródek 5 lipca 1616 r.); AR, dz. II, nr 651, k. 1–3, Laudum sejmiku relacyjnego nowogrodzkiego z uchwałą poborową na prowadzenie wojny z Moskwą, Nowogródek 6 lipca 1616 r.; Dziemidovič 2021, s. 83.

<sup>1674</sup> BN PAU-PAN, rkps. 365, k. 84–87; Filipczak-Kocur 2023, s. 368.

<sup>1675</sup> Instrukcja sejmikowa powiatu nowogrodzkiego posłom na sejm zwyczajny 1619 r. Janowi Protasiewiczowi Ostrowskiemu i Janowi Kiersnowskiemu, Nowogródek b.d. [XII 1618 r.], K<sub>1</sub>: AR, dz. II, Suplement, nr S328, s. 1; K<sub>2</sub>: AR, dz. II, nr 701, s. 1; K<sub>3</sub>: AR, dz. II, nr 701, s. 10. „Posłowie na sejm 1619 r. pytać się mieli przydanych do boku królewicza komisarzy, „jeśli według tych konstytucji i scriptów sobie powierzanych dosyć uczynili i traktaty z narodem moskiewskim przez Ichmości o pokoju, jeśli zaczęte albo skończone są” (Wisner 1978/2, s. 680; Wisner 2004, s. 300).

<sup>1676</sup> BN PAU-PAN, rkps. 365, k. 70v. „Urazy w swobodach i wolnościach, i prawach naszych podane panom posłom na sejm walny warszawski pro die 12 Febr[uarii] anni 1615” [...] z sejmiku nowogrodzkiego, Albrychtowi Władysławowi Radziwiłłowi, staroście ryskiemu (z roku 1614) i pisarzowi ziemskiemu nowogrodzkiemu Janowi Protasowiczowi, b.m.d.; Wisner 1978/2, s. 680; Wisner 2004, s. 229; Wisner 2006/1, s. 107. Radaman, Macuk 2014, s. 176 (Albrycht Władysław Radziwiłł – mylnie jako poseł na sejm zwyczajny 1613 roku z sejmiku nowogrodzkiego — Wisner, s. 690, za: LMAVB, F. 139, SK 1072, k. 1-v: Stefan Grodziński do Jana Karola Chodkiewicza, Słonim 2 lutego 1615 r. [!]; Byliński 1984, s. 248; PSB, t. XXX, s. 141; Radaman, Macuk 2014, s. 176).

<sup>1677</sup> Wisner 1978/2, s. 679–680; J. Pietrzak, *W przegaszonym blasku wiktorii chocimskiej. Sejm w 1623 r.*, Wrocław 1987, s. 123; Radaman, Macuk 2014, s. 189. W 1634 r. szlachta nowogrodzka domagała się doprowadzenia do końca sprawy rozgraniczenia z Wielkim Księstwem Moskiewskim i pytała o przyczyny oddania Dorogobuża i Niewła („Prosić i o to JKM, aby pilna inkwizycja była, z jakich przyczyn zamki niektóre podane były w ręce nieprzyjaciolom w tamtych księstwach, jako pan Wolf i Łuskina

#### 4.1.6.2. Relacje ze Szwecją

Kwestia stosunków Wielkiego Księstwa Litewskiego ze Szwecją, które ożywiły się bezpośrednio po objęciu tronu Rzeczypospolitej przez Zygmunta Wazę, zajmowała jedno z ważniejszych miejsc w politycznej historii XVII wieku. Dążenie tego monarchy do zachowania szwedzkiego tronu przeplatało się z dążeniem szlachty do włączenia północnej części Estonii do Rzeczypospolitej i z polityką szwedzkich elit, które starały się opanować Inflanty<sup>1678</sup>. Począwszy od 1593 roku na nowogrodzkich sejmikach rozpatrywano różne aspekty relacji ze Szwecją: kwestię zezwolenia królowi na wyjazd do Szwecji w celu koronacji, problemy związane z utrzymaniem przez Zygmunta szwedzkiej korony, problem przynależności państwowej Północnej Estonii, środki niezbędne do prowadzenia działań wojennych na terenie Inflant i sposoby możliwego zakończenia wojny. Tak w 1597 roku poseł nowogrodzkiego sejmiku Adam Iwanowicz Chreptowicz na głównym sejmiku w Słoniemiu domagał się od monarchy wykonania paktów elekcyjnych, a przede wszystkim przyłączenia Estonii do Rzeczypospolitej<sup>1679</sup>. Na przedsejmowym sejmiku, który odbył się 19–21 stycznia 1598 roku, nowogrodzka szlachta również domagała się od swojego monarchy, który w tym czasie był także królem Szwecji, aby przekazał Estonię z Królestwa Szwedzkiego do Rzeczypospolitej i poparła chęć Zygmunta Wazy do wyjazdu do Szwecji<sup>1680</sup>. Ponadto pozwoliła na wykorzystanie resztek podatku czopowego, ustalonego wcześniej przez sejmiki i główny zjazd stanów w Wilnie w 1593 roku, na wydatki podczas podróży wielkiego księcia „na

---

Dorohobuż, Newel pan Morawiński, nie mając na się żadnego gwałtu i insze w ręce nieprzyjacielskie były podali” (RNB, f. 971, AD, nr 321/2, nr 222, k. 1v). W latach 1638–1639 zabiegano o zakończenie prac nad urządzeniem granicy (Radaman, Macuk 2014, s. 189; Sahanovič 2007, s. 159).

<sup>1678</sup> H. Wisner, *Opinia szlachecka Rzeczypospolitej wobec polityki szwedzkiej Zygmunta III w latach 1587–1632*, ZH, t. 38, 1973, z. 2, s. 9–50 [249–290]; A. Тила, *Обсуждение отношений со Швецией на сеймиках Великого Княжества Литовского в XVII в.*, w: VIII всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, языка и литературы Скандинавских стран и Финляндии: тезисы докладов, Петрозаводск 1979, s. 82; A. Радаман, *Соймікавая ўхвала шляхты Браслаўскага павета ад 19.12.1600 года ў кантэксце вайны Рэчы Паспалітай абодвух народаў са Швецыяй (1600–1629)*, w: *Браслаўскія чытанні: матэрыялы VI навукова-краязнаўчай канферэнцыі, прысвечанай 150-й гадавіне з дня нараджэння браслаўскага лекара Станіслава Нарбута (1853–1926)*, Браслаў, 7–8 мая 2003 г., Браслаў 2003, s. 80–88; Dziemidovič 2021, s. 96–152; В. Якубаў, *Да праблемы месца ВКЛ у знешняй палітыцы Рэчы Паспалітай першай трэці XVII ст.*, „Беларускі гістарычны агляд”, 29, 2022, 1–2 (56–57), s. 226–243; Jakubaў 2024.

<sup>1679</sup> SRP, t. XX, s. 422; AZS WKL, t. II, s. 131; Jarminiński 1992, s. 172; Dziemidovič 2021, s. 99; Jakubaў 2024, s. 144–146.

<sup>1680</sup> *Instrukcja nowogrodzka 1598*, wyd. A. Radaman (2005), s. 104, art. 12. „Estoni zgdnie z inšymi stany u JKM upominatisie zlecajem, odnak aby to do skončenia dašych sprav Rečy Pospolitoje nie zatrudniało”; AR, dz. II, nr 373, s. 3; Dziemidovič 2021, s. 101; Jakubaў 2024, s. 53.

obronę i zabezpieczenie (opatrzenie) granic”<sup>1681</sup>. Szlachta wołkowyska na sejmiku przed tym sejmem troszczyła się o to, by Zygmunt Waza zachował dla siebie dziedziczne królestwo i polecała posłom sejmowym radzić w Izbie Poselskiej w jakiej formie i z jaką liczbą ludzi Zygmunt III Waza może wyjechać do Szwecji, a także w jaki sposób rozpocząć działania wojenne, jeśli Karol Sudermański odmówi podporządkowania się. Podobnie jak i sejmik nowogródzki, sejmik wołkowyski opowiedział się za przekazaniem Estonii w skład Rzeczypospolitej i wyznaczył królowi środki z poprzednich podatków<sup>1682</sup>. Na sejmie w 1601 roku w kwestii wojny ze Szwecją, którą uważano za agresora<sup>1683</sup>, nowogródzcy posłowie poparli monarchę, zdetronizowanego w swojej Ojczyźnie w 1599 roku<sup>1684</sup>. W roku 1616 sejmik słonimski życzył królowi Zygmuntowi III, żeby „dziedzictwo swoje królestwo szwedzkie rekuperować i sam je trzymać raczył”<sup>1685</sup>.

Ja piszę Henryk Wisner, „rozdzielano problem Inflant — ich obrony — i wojny szwedzkiej”<sup>1686</sup>. Oczywiście chciano zatrzymania tej prowincji (od kilkudziesięciu lat współposiadłości (*condominium*) Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej), i dlatego, jak w grudniu 1618 r. przed sejmem 1619 r. na sejmiku nowogródzkim, żądano rady oraz pomocy Korony<sup>1687</sup>. Szlachta nakazywała posłom radzić o Inflanty na sejmie wspólnie z panami koronnymi i potrzebowała pokarania rotmistrza rajtarii wojewodzica wendeńskiego Włodzimierza Wolmara Farensbacha za wydanie Szwedom Parnawy [14 VIII 1617] i Dyjamentu (Dynamunt, Dynemunt, łot. Daugavgrīva, niem. Dünamünde) latem 1617 r. („Żli w ojczyźnie i którzy *arma mouent contra patriam*, jako uczynił Ferensberk [s] w Inflanciech, są jako *proditores* onej, karania nie odnoszą, poprzec tego pilno, aby według występku tacy karani byli”)<sup>1688</sup>. Tego ż potrzebowała i

<sup>1681</sup> *Instrukcja nowogródzka 1598*, wyd. A. Radaman (2005), s. 102, 104; Padalinski 2009, s. 173; Filipczak-Kocur 2023, s. 338; Jakubaŭ 2024, s. 146–147.

<sup>1682</sup> AR, dz. II, nr 401, s. 1–2 („O Estonią upomnieć się Jego Królewskiej Miłości i prosić, aby to krom zwłoki do effectu swego przyszło. Bo jeśliby się JKM wymawiać raczył tą rebellisatją księżęcia Karola [Carolusa], tedy te zamki Estonii należące, nie są w ziemi Szwedzkiej, ale we władzy JKM. A też my nie mamy więcej folgować rzeczom szwedzkim nad Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie”); Dziemidovič 2021, s. 101; Filipczak-Kocur 2023, s. 338; Jakubaŭ 2024, s. 147.

<sup>1683</sup> Karol Waza (4 X 1550–30 X 1611), książę Sudermanlandii, od 1594 regent Królestwa Szwecji, jako Karol IX król Szwecji od 1604, stryj króla polskiego Zygmunta III Wazy.

<sup>1684</sup> RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 1v, punkt 8; Radaman 2013/4, s. 123.

<sup>1685</sup> BN PAU-PAN, rkps. 365, k. 75v; BCzart., rkps. 109, nr 103, s. 614; Dziemidovič 2021, s. 120.

<sup>1686</sup> Wisner 1978/2, s. 681.

<sup>1687</sup> Wisner 1978/2, s. 681; Dziemidovič 2021, s. 125.

<sup>1688</sup> AR, dz. II, Suplement, nr S328, s. 1; AR, dz. II, nr 701, s. 1; AR, dz. II, nr 701, s. 10; Dziemidovič 2021, s. 125.

szlachta wołkowyska w tym roku: „Inflanckie niebezpieczeństwo żalosne nam jest, a tym więcej że przyszły za tym niebezpieczeństwem w ręce nieprzyjacielskie fortece Rzeczypospolitej jako Parnawa i insze i armata kosztowna zgubiona, prowincje zniszczone, granice Wielkiego Księstwa Litewskiego w niebezpieczeństwo zawiedzione, *sumpti* ciężary na Ojczyznę wowleczone, wejrzyć w to mają panowie posłowie naszy i z drugimi stany i dowiedzieć się *exquisito*, kto był autorem tego niebezpieczeństwa, aby pokarany był, a tym się bracią doma pozostali u kontentują co było i na przyszły sejm ichm. pp. posłom naszym poruczono, jedno ścisłość czasu nie dopuszczała do statecznej inquisitiei o tym uczynić”<sup>1689</sup>. Jak odznacza Henryk Wisner, trwające poczucie odrębności i faktyczna odrębność skarbu, wojska, szły w parze z akceptacją zasady obrony zewnętrznych granic Korony i Litwy przede wszystkim własnymi siłami<sup>1690</sup>. W skomplikowanych sytuacjach od Koroniarzy oczekiwano pomocy na zasadzie wzajemności. Tak, w roku 1624 r., powołując się na udzieloną pomoc Koronie „na przeszłą pogaństwa nawałność”, wyrażano przekonanie, „że przyjdzie li do szwedzkiej wojny, nie zechcą być Ichmościowie spectatorami naszych trudów i niewczasów, ale się szczerze do ratunku i zabieżenia niebezpieczeństwom naszym przyłożą”<sup>1691</sup>.

Chciano stałego pokoju ze Szwecją i o jego zachowanie proszono króla. W roku 1616 sejmik słonimski prosił Zygmunta III, żeby z „Szwedami pokój i przymierze jakie doczesne postanowić raczył”<sup>1692</sup>. O potrzebie zawarcia przymierza czytamy i w instrukcji sejmikowej posłom słonimskim na sejm 1618<sup>1693</sup>, o zawarciu pokoju – w liście do króla z sejmiku relacyjnego nowogródzkiego 1623 roku<sup>1694</sup> i w instrukcji sejmikowych

<sup>1689</sup> AR, dz. II, nr 691, s. 1–2; Dziemidovič 2021, s. 125.

<sup>1690</sup> Wisner 1978/2, s. 681.

<sup>1691</sup> Ibid.

<sup>1692</sup> BN PAU-PAN, rkps. 365, k. 75v; BCzart., rkps. 109, nr 103, s. 614; Dziemidovič 2021, s. 120.

<sup>1693</sup> BN PAU-PAN, rkps. 365, k. 85-v („Inflantska provintia z niemalym krwie narodu szlacheckiego przelaniem, z wielkim R[zeczy]po[spo]litej od nieprzyjaciela recuperowania kosztem niemalym...”); Dziemidovič 2021, s. 122.

<sup>1694</sup> AR, dz. II, nr 853, s. 1, List od sejmiku relacyjnego nowogródzkiego do króla w sprawach podatkowych na wojnę ze Szwecją, Nowogródek 5 kwietnia 1623 r. („jakoby już zgoda stateczna i gruntowny z Gustawem pokój przez komisarze z sejmu naznaczone stanął, a granice ojczyzny naszej z tej strony od I[n]flant, a z drugą od Moskwy za m[iło]ściwym, ojcowskim staraniem WKM, według afektacyi wszech stanów, spokojnie i bezpiecznie zostawali”); J. Pietrzak, *W przygaszonym blasku wiktarii chocimskiej. Sejm w 1623 r.*, Wrocław 1987, s. 123; Dziemidovič 2021, s. 133. v.: Jan Świdorski do Krzysztofa Radziwiłła z Dolatycz (Delatycz), 9 kwietnia 1623 r., AR, dz. V, nr 15435, s. 3.



9 stycznia 1624 roku na sejm<sup>1695</sup> i 27 marca w instrukcji na konwokację wileńską<sup>1696</sup>. Jak pisał H. Wisner, poddawano w wątpliwość — przed sejmem 1624 r. — słuszność pogardliwego wobec zamorskiego przeciwnika tonu instrukcji królewskiej: „bo iż to nieprzyjaciel lekki, jako JKM przypominać nam raczy, tedyćmałość ozdoby wojując z nim odniesiem, ile że od 'potężniejszych [...] dał nam Pan Bóg dawno się uwolnić a z tym lekkim przez lat kilka dwadzieścia końca mieć nie możemy” — i nakazywano posłom prosić Zygmunta III o wyprawienie do Inflant w swoim i Rzeczypospolitej imieniu komisji, która doprowadziłaby do zawarcia pokoju. Od zgody królewskiej, a na postrach nieprzyjacielowi, gdyby traktaty nie wzięły skutku z jego winy, uzależniano zgodę na podatki”<sup>1697</sup>. W 1625 skrytykowano komisarzy koronnych, że jedni nie przybyli na rokowania, a inni „niedbale mandata Rzeczypospolitej sobie powierzone traktowali”<sup>1698</sup>. Przed sejmem toruńskim 1626 roku na nowogrodzkim sejmiku posłowie otrzymali nakaz dążenia do „ujawnienia *senatus consultorum*, aby poznano „dlaczego tak szerokie *dominium maris*, z wielą fortec i miast [...] wydarte jest”<sup>1699</sup>. 31 sierpnia 1627 r. proszono monarchę szukać środków mogących położyć kres wojnie („jakobyśmy diuturnitate belli,

---

<sup>1695</sup> AR, dz. II, nr 883, s. 2–3 („Przeto ichmm. panom posłom naszym wnieść to poruczamy, aby ten sejm nie od wojny, ale od pokoju zaczynali, do żadnych nie dawali się pociągać poborów, urgendo, aby prolongationem induciarum z Szwedem uczynić kazano, bo nie masz podobieństwa, żebyśmy przed wyści[e]m inducji słuszną gotowość i obronę cum dignitate Reipub[licae] przeciw temu nieprzyjacielowi sposobić mogli. Prosić przy tym JKM, aby suo et Reipub[licae] nomine nową komisją z przyszłego sejmu do Inflant wyprawić i gruntowny pokój zawirać rozkazać raczył, uważając in commoda bellum comitata i mając wzgląd super infirmitatem ludu od Boga sobie powierzonego, pomniąc na ostatek, że jest de semine regum et principum, którzy tym państwom dobrze czynić byli zwykli i nieraz ustępowaniem swych prywat, praw i prerogatyw królewskich, pospolite dobro z nieśmiertelną imienia swego sławą, a u poddanych miłością i bogomoddłstwem, okupowali. Bo iż to nieprzyjaciel lekki, jako JKM przypominać raczy, tedyćmałość ozdoby wojując z nim odniesiem, ile że od potężniejszych i straszniejszych dał nam Pan Bóg dawno się uwolnić, a z tym lekkim przez lat kilka dwadzieścia końca mieć nie możemy, chociażmy krwią i dostatkami naszymi rozrzutniea dla sławy i dostojeństwa JKM szafowali”); Dziemidovič 2021, s. 133–134.

<sup>1696</sup> RNB, F. 971, nr 126, k. 11-12; BN PAU-PAN, rkps. 365, k. 100-101v; LwNNBU im. Stefanyka, Archiwum Sapiechów z Krasiczyna, dział VI, Teki materiałów Sapieżyńskich, teka 149, teka Prochaski VII, Materiały z lat 1604–1692 (m. in. instrukcje sejmikowe WKSL), nr 34, k. 435–436v („Ale też po sejmie nam nie tylko bezpieczeństwo domowe, które wszystko WKSL concernit opatrzyć, ale też in casum nie takowego, jako sobie życzymy, traktatów o pokoju z ks[ia]żę[ciem] Sudermańskim 1696 skończenia, o obronie przeciwko niemu sposoby wynajdować necessitas imponitur”).

<sup>1697</sup> Wisner 1978/2, s. 680–681.

<sup>1698</sup> LMAVB, F. 198-2, k. 1; AR, dz. II, Suplement, nr S400, Instrukcja nowogrodzka dana posłom na sejm, Zygmuntowi Karolowi Radziwiłłowi i Andrzejowi Obryńskiemu we wsi plebańskiej Horodecznie pod Nowogrodkiem, 16 XII 1625; Wisner 2004, s. 301.

<sup>1699</sup> Serebryka 1966, s. 36–37; Wisner 1978/2, s. 681. Zob. też: Dziemidovič 2021, s. 138.

która tak wiele krwi braci naszej, tak wiele dóbr naszych pożarła ze wszystkich do końca nie byli”<sup>1700</sup>.

Szlachta wołkowyska w 1627 r. informowała, iż król w swojej instrukcji przedkładać raczy wielkie niebezpieczeństwa na Rzecz Pospolitą następujące a między innymi najbardziej od Gustawa księcia Sudermańskiego<sup>1701</sup>.

W przeddzień zwyczajnego sejmiku 1629 roku, kiedy sejmik wienieński opowiedział się za przeprowadzaniem tajnych posiedzeń w kwestiach prowadzenia wojny ze Szwecją, zupełnie inne stanowisko zajął sejmik nowogródzki. Szlachta nowogródzka wyraziła pretensje do przysięg posłów sejmowych, które zobowiązywały do zachowania tajemnicy tajnych posiedzeń, i uznała je za zamach na szlachecką wolność<sup>1702</sup>. Podczas sejmiku zwyczajnego, winni wystąpić z żądaniem, aby tychże *dexteritate et industria*, którzy swymi radami ten ogień wznieśli, był tandem ugaszony”<sup>1703</sup>.

#### 4.1.6.3. Stosunek do Imperium Osmańskiego, Chanatu Krymskiego, Wołoszczyzny, Mołdawii i Siedmiogrodu.

Stanowisko sejmików województwa wobec problemu utworzenia antytureckiej Ligi Chrześcijańskiej w 1595 r. dziś nie jest możliwe do ustalenia<sup>1704</sup>, choć klientela Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” mogła wspierać ten pomysł swego patrona i biskupa krakowskiego kardynała Jerzego Radziwiłła. Sam wojewoda trocki pojechał w końcu grudnia 1594 r. na sejmik do Troku<sup>1705</sup>. Wspólna pozycja posłów i senatorów z całej Litwy była taka: „O ligę na sejm do większego koła z postrzeżeniem tego, aby ze wszystkimi panami chrześcijańskimi namowy były”<sup>1706</sup>. Znamy, że w latach późniejszych cała szlachta województwa solidarnie odmawiała udziału w finansowaniu obrony

<sup>1700</sup> AR, dz. II, nr 639, s. 1; nr 978, s. 1 („O to tylko uniżenie Kr[óla] JM, który przez tak wiele lat nam panując, tak wiele naszej przeciwko sobie nieodmiennej wiary i życzliwości w zasługach ma dokumenta, uniżenie prosimy, aby nad tymi narodami, nad którymi go Pan Bóg wolnemi ich głosami przełożył, miał politowanie, a takowych środków szukać raczył, jako byśmy *diuturnitate belli*, która tak wiele krwi braci naszej, tak wiele dóbr naszych pożarła ze wszystkich do końca nie byli *exhausti*”); Wisner 1978/2, s. 681; Dziemidowicz 2021, s. 142.

<sup>1701</sup> AR, dz. II, nr 981 k. 1; Ambroziak 2013/2, s. 198.

<sup>1702</sup> Filipczak-Kocur 1979, s. 29; Dziemidowicz 2021, s. 143.

<sup>1703</sup> Wisner 1978/2, s. 681.

<sup>1704</sup> Dziemidowicz 2009, s. 96–98.

<sup>1705</sup> Kempa 2000, s. 285, 337.

<sup>1706</sup> Sumariusz instrukcji sejmikowych z Wielkiego Księstwa Litewskiego lub punkty instrukcji zjazdu generalnego w Słonimiu przed sejmem krakowskim 1595 r. (AR, dz. II, nr 3517).

południowo-wschodnich granic Rzeczypospolitej i płacenia „upominków” chanowi krymskiemu (zarówno szlachta nowogródzka w 1598 i 1601 r., wołkowyska w 1598<sup>1707</sup>, jak i słonimska przed sejmem 1605 r.<sup>1708</sup>, co motywowano utratą Wołynia, województw kijowskiego i braclawskiego, które przeszły w skład Królestwa Polskiego (instrukcję na sejmy 1587, 1598, 1601<sup>1709</sup> (nowogródzka), 1607 (wołkowyska)<sup>1710</sup>. Tę pozycję podzielał również wojewoda nowogródzki Teodor Skumin Tyszkiewicz, który na sejmie 1597 r. opowiadał się za zwiększeniem liczebności wojska zamiast wysyłania upominków chanowi<sup>1711</sup>. W grudniu 1600 r. przed sejmem walnym 1601 r. szlachta nowogródzka zaznaczała, że upominki dla Tatarów po odejściu ziem podlaskiej i wołyńskiej od Wielkiego Księstwa Litewskiego [do Korony] powinny być wypłacane wyłącznie ze skarbu koronnego<sup>1712</sup> („To ich miłości panowie koronni po tym jak zabrali Wołyń, Podlasie i Kijów na siebie przyjąć postanowili”<sup>1713</sup>). Przed sejmem 1607 roku już szlachta nowogródzka żądała niezwłocznej wypłaty upominków posłowi chana i wysłania poselstwa do Imperium Osmańskiego, ponieważ zawsze istnieje zagrożenie najazdu tatarskiego<sup>1714</sup>. Szlachta nowogródzka też wielokrotnie zwracała uwagę na to, że wyprawy kozaków po łupy do posiadłości sułtana Imperium Osmańskiego niosą wielkie zagrożenie dla Rzeczypospolitej<sup>1715</sup>. W grudniu 1618 roku sejmik nowogródzki nakazywał posłom na sejmie 1619 roku mówić o niebezpieczeństwach, „które zachodzą

---

<sup>1707</sup> Instrukcja sejmiku wołkowyskiego 1598 (AR, dz. II, nr 401, s. 3) („Odpawę upominków tatarskich wzięli ichm. pp. Koronni do obmyśliwania swego i gdy były ziemie Podlaska i Wołyńska z Kijowem przy Księstwie Litewskim, tedyśmy to odprawowali i nie tak gęsto Tatarzyn plundrował i pustoszył kraje tamte. Teraz iż to ichm. wzięli na się, napomnieć, aby mieli baczenie na Pany Bracią swą Ruskich i Podolskich krajów nieprzyjaciela tego od... Za to by namawiając, gdyż i powrotne żydowskie na to obracane bywa. Od Turka i od innych nieprzyjaciół państwa J.K.M. jako zatrzymywać bezpieczeństwo namawiać ze wszystkimi stany, jakoż i sami tego baczymy być wielką potrzebę, abyśmy nie w ten czas o sobie radzili, gdyby je nieprzyjaciół obłożył, bo by już czego Panie Boże uchowaj nie było w czas i radzić i czynić”).

<sup>1708</sup> ADS, nr 537, s. 436, art. 7.

<sup>1709</sup> RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 1, 1v–2, punkt 7.

<sup>1710</sup> Instrukcja nowogródzka 1598, wyd. A. Radaman (2005), s. 102, art. 6; AR, dz. II, ks. 12, s. 337, art. 19; Radaman 2013/4, s. 123; Wisner 1988/1, s. 36;

<sup>1711</sup> SRP, t. XX, s. 54, 58; Opaliński 1995, s. 200, 232, przypis 60.

<sup>1712</sup> RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 1v–2, punkt 7. „Upominki Tatarom za odejściem ziem podlaskiej i wołyńskiej (od) Wielkiego Księstwa Litewskiego nie skąd inąd jedno z skarbu koronnego odprawowane być mają”.

<sup>1713</sup> Wisner 1988/1, s. 36; Wisner 1997, s. 314.

<sup>1714</sup> BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 199v, 202v, 203v–204; Pawłowska-Kubik 2019, s. 178.

<sup>1715</sup> „O Kozakach zaporoskich, którzy ausu temeratio i w nadzieje gromad swych ważyli się takowe depupulacje i insolacje swowolnie wyszedzsy z obozu czynić, autores mali znacznie pokazać, a zabieżeć temu, jakoby in meliori ordine byli i proprio motu dla łupów w państwa tureckie nie wpadali, bo takowe incursiae korzyść tylko onym a Rzpltej wielkie niebezpieczeństwo przynoszą” (RNB, f. 971, AD, nr 321/2, nr 222, k. 2); Sahanovič 2007, s. 158.

Rzeczypolita od pogan”, i w tym się namawiać i zabiegać w Izbie Poselskiej<sup>1716</sup>. „Tatarowie, niech upominkami będą zatrzymywani” — radzono przed sejmem warszawskim 1626 r., te zaś obciążały i obciążać miały skarb koronny. Za wspólną sprawę uznawano kwestię stosunków z Turcją — następstwa zerwania pokoju obciążały oba państwa Rzeczypospolitej. Pośpieszono z pomocą po klęsce cecorskiej wojska koronnego<sup>1717</sup>.

Bardzo mało można powiedzieć o stosunku nowogródzkiej szlachty do polityki Rzeczypospolitej wobec Wołoszczyzny (rum. Țara Românească albo Valahia, dawniej w Polsce określana jako *Multany*), Mołdawii i Siedmiogrodu (rum. Transilvania lub Ardeal, węg. Erdély, niem. Siebenbürgen). Znamy tylko że sejmik powiatu nowogródzkiego w roku 1600 nie uznał ekspedycji przeciwko gospodarowi Wołoszczyzny wojewodzie multańskiego Michałowi Walecznemu (1593–1601) za operację legalną i nie wyraził zgody na wypłaty żołnierzom z tego powodu, że ona nie była zatwierdzona przez sejm, co i było zaznaczone w nowogródzkiej instrukcji dla posłów na sejm warszawski 1601 roku<sup>1718</sup>. W grudniu 1602 roku przed sejmem krakowskim 1603 roku szlachta słonińska potrzebowała podjąć niezbędne środki, aby Kozacy nizowi nie naruszali granic sąsiednich państw i warunków rozejmu z Imperium Osmańskim (które i tak było urażone przemówieniem posła Rzeczypospolitej, w którym wspomniano Mołdawię i Wołoszczyznę)<sup>1719</sup>. W 1607 roku przedsejmowy sejmik nowogródzki potrzebował, żeby „Intrata ziemie wołoskiej, aby nie była utajana, ale do skarbu Rzeczypospolitej przywrócona i oddawana w każdy rok była”<sup>1720</sup>.

#### 4.1.6.4. Lenna pruskie i kurlandzkie. Relacje z Brandenburgią w sprawie przekazania kurateli nad Księstwem Pruskim jako lennem Rzeczypospolitej brandenburskiej linii Hohenzollernów

Sprawy związane ze statusem Księstwa Pruskiego jako lenna Rzeczypospolitej  
(w tym sprawę przekazania Prus pod kuratelę brandenburskiej linii Hohenzollernów)

<sup>1716</sup> AR, dz. II, Supplement, nr S328, s. 1; AR, dz. II, nr 701, s. 1; AR, dz. II, nr 701, s. 10; Wisner 1978/2, s. 681.

<sup>1717</sup> Wisner 1978/2, s. 681.

<sup>1718</sup> RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 1v, art. 7; Wisner 1988/1, s. 41; Wisner 2004, s. 250; Radaman 2013/4, s. 123–124.

<sup>1719</sup> Radaman 2017, s. 235–236, 242–243.

<sup>1720</sup> BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 200.

posłowie sejmików województwa nowogródzkiego zawsze mieli omawiać na walnym sejmie Rzeczypospolitej w szerokim („większym”, „bolšym”) gronie posłów i senatorów innych województw i powiatów z największą korzyścią dla Rzeczypospolitej (instrukcje ze wszystkich trzech sejmików województwa posłom na sejm 1603 r.<sup>1721</sup>, instrukcja słonimska posłom na sejm 1605 r. z 9 grudnia 1604 r.<sup>1722</sup>, nowogródzka i wołkowyska instrukcję dla posłów na sejm 1607 r.<sup>1723</sup>), pod warunkiem nienaruszalnego zachowania starodawnych paktów Księstwa Pruskiego z Wielkim Księstwem Litewskim<sup>1724</sup>. Tylko w wołkowyskiej instrukcji dla posłów na sejm 1607 roku jasno sformułowano negatywne stanowisko szlachty wobec przekazania kurateli nad Księstwem Pruskim jako lennem Rzeczypospolitej brandenburskiej linii Hohenzollernów<sup>1725</sup>.

<sup>1721</sup> Podczas sejmu 1603 r. rozpatrywano kwestię przekazania regencji w Prusach Książęcych elektorowi brandenburskiemu Joachimowi Fryderykowi Hohenzollernowi (zm. 1608) w sytuacji niesprawności do wykonywania władzy przez jego teścia Albrechta Fryderyka Hohenzollerna, nominalnego księcia pruskiego 1568–1618. Instrukcja nowogródzka posłom na sejm 1603 r. (fragment): „Sprawa Domu Ich miłości książąt Brandeburskich, iż przywilejami przodków Jego Królewskiej Miłości za consensem Rzeczypospolitej sejmowemy jest utwierdzona. Przeto też, aby według tych przywilejów zachowane zostali”. Instrukcja słonimska posłom na sejm 1603 r.: „W sprawie Pruskiej Kurfurstwa Brandeburskiego jako i w inszych sprawach, które *communi consilio* mają się odprawować z stany koronnemi panowie posłowie naszy znosić się mają, aby z najlepszym Rzeczypospolitej było postrzegając, aby pacta starodawne księstwa Pruskiego z Wielkim Księstwem Litewskim w cale zachowane były i co się ubliżyło, aby przez commissją jako się to na przeszłych sejmiech namowiło naprawione było”. Instrukcja wołkowyska posłom na sejm 1603 r. (fragment): „O Pruską Ziemie panom posłom naszym zlecamy i moc niezamierzoną dajemy, aby zniószy się z inszemi panami posłami koniec, który by był z nalepszym Rzeczypospolitej uczyniony. Jednak, aby pacta w cale zachowane były” (Radaman 2017, s. 236, 243, 245–247).

<sup>1722</sup> ADS, nr 537, s. 437, art. 9; Wisner 1988/1, s. 42.

<sup>1723</sup> Radaman 2013/4, s. 123; BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 200: „Sprawa Domu Brandenburskiego o lenno Księstwa Pruskiego za posłaniem od nich posłów na sejm, aby za zgodą wszech stanów sejmowi należących ukojona i uspokojona była, jako z największym pożytkiem Rzeczypospolitej Obojga Narodu”; Pawłowska-Kubik 2019, s. 178). Porównaj: Wisner 1978/2, s. 684: „w kwestiach terytorialnych, jeśli nie dotyczyły bezpośrednio Wielkiego Księstwa Litewskiego, zadawano się co najwyżej wyrażeniem opinii, decyzję pozostawiając sejmowi”; Wisner 1988/1, s. 42: „Wspólnej naradzie pozostawiano decyzje odnoszące się do lenna pruskiego”.

<sup>1724</sup> W 1988 roku Franciszek Mincer i Barbara Janiszewska Mincer stwierdzili, że „na terenie Litwy cieszyli się Brandenburczycy przede wszystkim poparciem magnaterii protestanckiej (kalwińska gałąź Radziwiłłów, Dorohostajscy). Jak również tej części szlachty, która była zainteresowana żegluga niemieńską i eksportem zboża, drewna oraz innych produktów leśnych do Kłajpedy” (Janiszewska-Mincer, Mincer 1988, s. 55). W marcu 1613 bronił interesów elektora na sejmie warszawskim w Izbie Poselskiej podczaszy litewski Janusz Radziwiłł obrany na ten sejm z sejmiku powiatu oszmiańskiego. W czerwcu tego z roku Janusz Radziwiłł udał się do Berlina i 7 lipca ożenił się z siostrą elektora Brandenburga Jana Zygmunta Elżbietą Hohenzollern, córką Jana Jerzego i Elżbiety ks. Anhalt-Zerbst (PSB, t. XXX, s. 206; Janiszewska-Mincer, Mincer 1988, s. 193). Po kwerendach w GStAPK Berlinie w latach 2015, 2016, 2022 wiemy o znacznie szerszych kontaktach elit Prus Książęcych, Brandenburgii i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Do obiegu naukowego wprowadzony jednak tylko niewielki ułamek korespondencji i akt przechowywanych w Tajnym Archiwum Państwowym Pruskiej Spuścizny Kulturalnej.

<sup>1725</sup> „*Aby Curatelle y na Lenno Brandeburczykom nie pozwalali, w tym zgodę do koła wielkiego odkładamy*” (Instrukcja powiatu wołkowyskiego, AR, dz. II, ks. 12, s. 335, apt. 5; Pawłowska-Kubik 2019, Toruń 2019, s. 178, przypis 114. „*Szlachta wołkowyska była przeciwna przekazaniu kurateli i lenna Brandenburczykom*”).

W roku 1607 szlachta nowogródzka nakazywała posłom starać się o uchwalenie konstytucji „aby rzeką Niemnem aż do Królewca port przeczyszczony był od księcia pruskiego, a nie odnogą morską, na której się tam wielkie szkody w splawach zboża i towarów narodowi naszemu się dzieją”<sup>1726</sup>, a w przeddzień sejmu 1619 w grudniu 1618 roku nakazywała posłom prosić monarchę, aby zwrócił się do elektora brandenburskiego z prośbą o przyspieszenie rozpatrywania spraw sądowych, w których stroną powodowej (powodami) byli obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>1727</sup>.

#### 4.2. Sejmiki relacyjne i posejmowe

Według opinii Stanisława Płazy, sejmiki relacyjne w Wielkim Księstwie Litewskim i Koronie rozwijały się równolegle, ale przez dziesięciolecia nie miały zinstytucjonalizowanych form i istniały jako „osobne nieregularne zjazdy, ponieważ ich funkcje często pełniły inne zjazdy szlacheckie odbywające się po sejmach, w tym nieformalne zjazdy na rokach i roczkach sądowych”<sup>1728</sup>.

Wiadomo, że dawna Litwa miała dawną tradycję sprawozdań z działalności sejmów jeszcze przed reformami połowy lat 60. XVI w. Jak zauważył Ludwik Kolankowski, przed systemową reformą ustroju państwowego w Wielkim Księstwie Litewskim posłowie szlachty byli „raczej posłami z sejmu (a nie na sejm, jak w Koronie) do rycerstwa, do swoich powiatów, zwiastunami przyjętych wiążących postanowień”<sup>1729</sup>. Stąd logiczne jest przypuszczenie, że i po reformie powinny były zbierać się relacyjne zjazdy szlacheckie. Zdaniem Iwana Łappy po sejmach walnych w powiatach takie posejmowe zjazdy szlacheckie zbierały się i w latach 60. XVI w.<sup>1730</sup>. Badacz ten przywołuje art. 5 r. III Statutu 1566 r. jako przykład pośpiechu w jego przyjęciu i niezadowolającej pracy redakcyjnej komisji statutowej, ponieważ artykuł ten organizuje sejmik powiatowy jedynie jako przedsejmowy, całkowicie zapominając o sejmiku posejmowym, który musiał się zbierać po sejmach dla powiadomienia szlachty

<sup>1726</sup> BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 202.

<sup>1727</sup> „Iż wielka odwłoka dzieje się w dochodzeniu sprawiedliwości dzieje się ukrzywdzonym ludziom narodu naszego od regentów Ziemie Pruskiej przeto pilno prosić Króla JM, aby do elektora jm. brandenburskiego o tym napisać rozkazać raczy” (AR, dz. II, Suplement, nr S328, s. 3; AR, dz. II, nr 701, s. 3; AR, dz. II, nr 701, s. 13).

<sup>1728</sup> Płaza 1984, s. 51–52; Sucheni-Grabowska 1984, s. 134.

<sup>1729</sup> L. Kolankowski. s. 218, 221, przypis 1

<sup>1730</sup> Łappo 1911, s. 483–485, 488, 523.

powiatowej o ich postanowieniach i dla sprawozdania posłów powiatowych z ich działalności podczas obrad sejmowych. Tak więc Iwan Łappo uważał, że jedynie bardzo szybkie tempo prac kodyfikacyjnych nie pozwoliło na prawne uregulowanie istnienia sejmiku relacyjnego<sup>1731</sup>. Jednakże można zadać pytanie, dlaczego w takim razie uchwała sejmu grodzieńskiego z 6 stycznia 1567 r., która wprowadziła liczne korekty do ustawodawstwa sejmikowego, nic nie mówi o sejmikach relacyjnych?

Pierwsze realne wiadomości o zwoływaniu sejmików relacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim pochodzą z czasów panowania Stefana Batorego. Tak, zaraz po zakończeniu sejmu toruńskiego 1576 r., który zakończył obrady 29 listopada, do powiatów (w tym wołkowyskiego) zostały rozesłane listy w imieniu wielkiego księcia, w których na 3 marca 1577 r. wyznaczono zjazd Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie, a sejmiki powiatowe przed nim na 20 stycznia 1577 r.<sup>1732</sup>. Na tych sejmikach miały być wysłuchane relacje posłów, którzy niedawno wrócili z sejmu i ustanowione pobory. Pomimo braku dokumentalnego potwierdzenia, że wspomniany zjazd główny stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego się odbył<sup>1733</sup>, wątpliwości odnośnie do wymienionych sejmików miał Henryk Lulewicz w 2002 r.<sup>1734</sup>, ale nie w 2007 r.<sup>1735</sup>. Sejmiki wojewódzkie „ku poprawie spraw sądowych” zostały zwołane również na 23 maja 1578 r. po sejmie warszawskim 1578 r. dla omówienia szczegółów dalszej reformy systemu prawnego i sądowego, podobnie jak zjazd główny stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, wyznaczony na 29 września 1578 r. w Nowogródku<sup>1736</sup>. Lulewicz jednak i w tym przypadku kwestionuje to, że te sejmiki się odbyły<sup>1737</sup>. Jednakże wiadomo, że zwołując sejmiki relacyjne w 1588 r. dla uchwalenia podatków, Zygmunt Waza powoływał się w liście z 15 lipca 1588 r. do wojewodzców wileńskich Mikołaja i Krzysztofa Radziwiłłów na przykład zwołania wymienionych wyżej sejmików po sejmie toruńskim 1576 r. „na poparcie wojny *contra rebelles*” i po sejmie warszawskim 1578 r.

---

<sup>1731</sup> Łappo, *Litovskij Statut 1588*, t. 1, cz. 1 (1934), s. 35–36 („организует поветовый сеймик лишь как предсеймовый, совершенно забывая о сеймике посеймовом, который не мог не собираться после сеймов для оповещения поветовой шляхты об их постановлениях и для отчёта поветовых послов в их деятельности во время сеймования”).

<sup>1732</sup> ML 56, k. 35–36v; Radaman 2018/2, s. 450.

<sup>1733</sup> AZS WKL, t. II, s. 35.

<sup>1734</sup> Lulewicz 2002, s. 299–300.

<sup>1735</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 14. W lipcu roku 1588 Zygmunt III Waza stwierdzał, że na tych sejmikach „był pobór ustanowiony” (BRacz., rkps. 71, k. 17).

<sup>1736</sup> AZS WKL, t. II, s. 60–61; VL, t. II, f. 969 [s. 186]; VC, t. II, vol. 1, s. 411–412, art. 30; Radaman 2018/2, s. 451; Karabowicz 2022, s. 159.

<sup>1737</sup> Lulewicz 2002, s. 318.

„na pobory” i „dalsze poparcie wojny z moskiewskim” i podkreślał że „to złożenie sejmików nie tylko nie deroguje pospolitej wolności ale i o wszem utwierdza, czego jest przykładów nie mało w tej Rzeczy Pospolitej, gdyż na tych zjazdach najpierw niż gdzie indziej wolności wspominają, a za wspominaniem onych ochronione by mają aby w klubie swej zostawali”<sup>1738</sup>. To pozwala nam twierdzić, że przynajmniej w niektórych powiatach Wielkiego Księstwa Litewskiego rzeczywiście sejmiki relacyjne odbyły się w styczniu 1577 roku i w maju roku 1578.<sup>1739</sup>

Po raz pierwszy organizację sejmików relacyjnych prawo ziemskie Wielkiego Księstwa Litewskiego uregulowało w 1588 r. Art. 9 III rozdziału Trzeciego Statutu z 1588 r. „O składańju sojmikov po sojmie valnom i o dawańju darmo z kanclariei sprav sojmowych” potwierdził istniejącą praktykę i dokładnie określił kompetencje i porządek działania sejmików relacyjnych, które miały być zwoływane nie później niż 4 tygodnie po zakończeniu sejmu walnego<sup>1740</sup>, jednak ten termin mógł być zmieniony uchwałą sejmową<sup>1741</sup>. Na sejmikach relacyjnych posłowie informowali o swojej działalności w sejmie, o przebiegu obrad i o podjętych decyzjach. Uniwersały o zwołaniu sejmików relacyjnych litewskich były wysyłane do powiatów przez kancelarię. Zgodnie ze Statutem, zaraz po przyjeździe z sejmu posłowie byli zobowiązani powiadomić wojewodę lub starostę sądowego powiatu o swoim powrocie. Obowiązkiem administratorów powiatów i ich zastępców było powiadomienie szlachty powiatowej przez woźnych o czasie zwołania sejmiku relacyjnego, na którym posłowie przedstawiali relacje ze swojej działalności i informowali szlachtę powiatu o decyzjach podjętych na sejmie walnym. Art. 22 konstytucji sejmowych z 1591 r. przewidywał, że sejmiki relacyjne powinny być zwoływane na mocy postanowień konstytucji sejmowych i uniwersałów królewskich, które je potwierdzały i określały dokładny termin zwołania sejmików<sup>1742</sup>. Sejm warszawski zwyczajny 1590–1591 zakończył obrady 16 stycznia 1591 r., a już 25 stycznia do powiatów Wielkiego Księstwa Litewskiego został rozesłany

<sup>1738</sup> BRacz., rkps. 71, k. 17–18v.

<sup>1739</sup> W razie potrzeby sejmiki posejmowe zwoływane były również w Koronie (na przykład, gdy posłowie województw krakowskiego, sandomierskiego i sieradzkiego odmówili uchwalenia podatków na sejmie) (BRacz., rkps. 71, k. 17–17v; Wisner 1992, s. 57).

<sup>1740</sup> III Statut Litewski [1989], s. 117; Radaman, Macuk 2014, s. 190. W Polsce działalność sejmików relacyjnych została uregulowana po raz pierwszy konstytucjami sejmowymi z 1589 r. (art. 43) i 1591 r. (art. 22).

<sup>1741</sup> Wisner 1989, s. 57; Zakrzewski 2000/1, s. 25.

<sup>1742</sup> VL, t. II, f. 1273, art. 43, s. 1377, art. 22; VC, t. II, vol. 2, s. 107, 180; Kriegseisen 1991, s. 36, 39; Zakrzewski 2000/1, s. 145–153.



uniwersał monarchy, w którym wyznaczono datę przeprowadzenia sejmików relacyjnych na 22 lutego tego roku<sup>1743</sup>. Nowogródzki sejmik relacyjny odbył się w terminie określonym w prawie (22–23 lutego), przyjął swoją uchwałę 23 lutego 1591 r. i był jednocześnie sejmikiem przedkonwokacyjnym, poprzedzającym główny zjazd stanów w Wilnie (maj 1591 r.). Posłem monarchy na nim był pisarz i sekretarz Zygmunta III Wazy Mikołaj Sapieha<sup>1744</sup>. Szlachta nowogródzka zgodziła się na łanowe po ½ z łanu, czopowe, cło nowo podwyższone i pogłównne żydowskie, wszystko na zaciągi przeciwko Imperium Osmańskiego<sup>1745</sup>.

W latach 90. XVI w. próbując realizować własną koncepcję rozwoju państwa i dążąc do przeniesienia rozstrzygania niektórych problemów polityki ogólnopaństwowej z obrad zjazdu przedstawicielskiego szlachty z całej Rzeczypospolitej (organu reprezentacyjnego), jakim był sejm walny, do zebrań bezpośredniej demokracji szlacheckiej, Zygmunt III Waza jeszcze więcej wzmocnił sejmiki relacyjne przez odwoływanie od decyzji sejmu do tych sejmików (od 1591 r.)<sup>1746</sup>, które od początku swego istnienia rozstrzygały sprawy związane z organizacją ściągłości podatków, zatwierdzanych przez sejmy walne, a także przyjmowały własne uchwały podatkowe<sup>1747</sup>. Z tego czasu sejmik relacyjny jako „niezbędny element kończący proces ustawodawstwa parlamentarnego, aktem umożliwiającym realizację uchwał sejmowych”<sup>1748</sup>, miał podejmować ostateczne decyzje w kwestiach, które ze względu na swój kontrowersyjny charakter mogły być pozostawione na sejmach „do braci” przez posłów sejmowych z sejmików w sytuacji, gdy nie zgadzali się oni w pełni z przyjętą uchwałą<sup>1749</sup>.

<sup>1743</sup> ML 283, k. 81-v; Konopczyński 1948, s. 144 (18); Chronologia sejmów 2021, s. 85.

<sup>1744</sup> BN PAU-PAN, rkps. 365, s. 5–8; BCzart., rkps. 94, s. 669–672; AZS WKL, t. II, s. 89; Radaman, Macuk 2014, s. 190.

<sup>1745</sup> Filipczak-Kocur 2023, s. 333.

<sup>1746</sup> Maciszewski 1970, s. 56 („sejmik relacyjny był wszak próbą przesunięcia niektórych decyzji ogólnopaństwowych z organu reprezentacyjnego, jakim był sejm walny, na organ demokracji bezpośredniej, jakim było zgromadzenie sejmikowe”); Czapliński 1977, z. 3–4 (79–80), s. 97; Augustyniak 1981, s. 53, 60–63; Augustyniak 1999, s. 11, 12, 14, 208; Wisner 1978/2, s. 688: „Siła szlachty, siła stron obu — króla i izby poselskiej — leżała w zachowanej możności negacji. „Gdy w uraziech i prośbach naszych do JKM ukontentowani będziemy — pisano w instrukcji [nowogródzkiej] na sejm 1619 r. — nie zagradzamy sobie, da Pan Bóg, po sejmie, na relacji panom posłom naszym mówić o tym, jakobyśmy alieni od drugich [...] nie zostawali”.

<sup>1747</sup> VL, t. III, f. 248–249; Wisner 1978/1, s. 23; Wisner 2002/2, s. 68; PSB, t. XXX, s. 206; Radaman 2010, s. 71; Radaman, Macuk 2014, s. 190–192; ML 285, k. 283–284v.

<sup>1748</sup> Rachuba 2002, s. 200.

<sup>1749</sup> Zakrzewski 2008, s. 104; Radaman, Macuk 2014, s. 190. v.: Opaliński 1995, s. 157, 184–187, przypis 131. „Ze zjawiskiem braku zgody na podatki wzięte „do braci” mamy do czynienia przede wszystkim w momentach wzrostu napięć między społeczeństwem szlacheckim a monarchą, bądź też w trakcie działań wojennych”.

Zainteresowania sejmików relacyjnych dotyczyły również kontroli poboru i dystrybucji uzyskanych środków. Dla tego działalność skarbową sejmików relacyjnych obejmowała: wyrażenie zgody na podatki nieuchwalone na sejmie z powodu sprzeciwów i odesłane „do braci”, a także wprowadzenie podatków, danin i składek powiatowych i kontrolowanie działalności poborców, którzy zgodnie z konstytucją sejmową 1601 roku powinni byli zdawać sprawozdanie ze swych czynności na sejmikach relacyjnych<sup>1750</sup>. Konstytucja sejmowa przewidywała też odpowiedzialność poborców w przypadku opóźnienia wypłat lub zatajenia części zebranych podatków przed sądem grodzkim lub Trybunałem<sup>1751</sup>.

Gdy interesy monarchy i korporacji szlacheckich były zbieżne, sejmiki relacyjne województwa nowogrodzkiego popierały podatki wcześniej uchwalone na sejmie<sup>1752</sup> lub sejmikach przedsejmowych i gromnicznych. Czasem szlachta powiatowa mogła też oprotestować podatki, które były uchwalone na sejmie, kiedy posłowie powiatu nie wyrazili zgody na przyjętą uchwałę, czasem podejmowało uchwały nie tylko sprzeczne z interesem monarchy, ale nawet podważające fundament jego władzy. Przytoczymy kilka przykładów. W roku 1596 nowogrodzki sejmik przedsejmowy nakazał swoim posłom zezwolić na wydanie Zygmuntowi III poboru z 1593 r. pod warunkiem, że cała elita polityczna Wielkiego Księstwa Litewskiego osiągnie w tej sprawie porozumienie na sejmie, co się nie wydarzyło. Na sejmiku relacyjnym nowogrodzkim poseł sejmowy i marszałek ziemi nowogrodzkiej Wasil Zienkowicz-Cichiński, który został wybrany i na poborcę podatków, pokazał szlachcie list, w którym Zygmunt III Waza prosił o wydanie tego podatku, jednak sejmik wystawił „list zgody” tylko na to, żeby marszałek nikomu wybrany pobór nie wydawał bez zgody wszystkich obywateli ziemi nowogrodzkiej, zobowiązując poborcę do tego cnotą, wiarą i sumieniem<sup>1753</sup>. Szlachcice nieobecni na

<sup>1750</sup> „na ten czas, gdy panowie posłowie relacje w powieciech po sejmie odprawują” (VL, t. II, f. 1530-1531 (s. 403-404), art. 130; VC, t. II, vol. 2, s. 295; Rachuba 2002, s. 199).

<sup>1751</sup> VL, t. II, f. 1530-1531 (s. 403-404), art. 130; VC, t. II, vol. 2, s. 295.

<sup>1752</sup> Rachuba 2002, s. 194-202. V.: AR II, nr 401, uchwała sejmiku wołkowyskiego z grudnia 1598 r.; BCzart, nr 2243, s. 223-227, uchwała szlachty powiatu nowogrodzkiego z 1 XI 1593 r.

<sup>1753</sup> „iż w godu 1596, budući jemu samomu z urożonym Aleksandrom Chotkiewičem dvorieninom našym z ziemi Novgorodskoje na sojm warszawskij posłom, miał takovoje ot brati svojeje zlecenie, aby tot pobor naš gospodaru dat pozvolili, pod tym odnak sposobom, jesli by na to zgoda vsich stanov Wielikogo Kniazstwa Litovskogo była. Na kotoroje iż diej nie było i opoviedanja, mnogije protiv tomu urosli, a zatym diej, gdy vżo po sojmie na sojmiku składajučy brat' i svojej poselstvo, list naš o vydan'je tego poboru, do nich pisanyj, pozvanyj im ukazovał. Obyvatieli diej ziemi Novgorodskoje jego ž samogo do vybiranja tego poboru užyvšy, list zgody svoje jemu dali pod tym sposobom, aby on, tot pobor vybravšy, biez zgody vsich

sejmiku relacyjnym odmawiali płacenia podatku, ponieważ „tot sojmik tolko na słuchanie posła był złożon, a novogo na niem ničogo stanovitisia nie mogło”<sup>1754</sup>. W 1597 r. Wasyl Zienkowicz Cichiński został pozwany przez instygatora Wielkiego Księstwa Litewskiego Malchera Kamińskiego przed sąd zadworny „o nieotdanje” poboru półzłotowego za rok 1593 „[JKM] otpisanyj i o nieučinienie ličby”. Na posiedzeniu królewskiego sądu zadwornego poborca nowogródzki prosił monarchę o zwołanie sejmiku ziemi nowogródzkiej w tej sprawie „do zjechania się obyvatielej onoje ziemli dla zgody ich na otdanie do skarbu tego poboru”, żeby jego „nad volnost’ ślachetskiju ku niedotrymaniu brati svojej viery, ktoroju jest ot nich oboviezanyj nie prymušali”. Instygator litewski zaś w imieniu króla kategorycznie zaprotestował przeciw temu, „by diej to nie z dostojenstvom našym było o to, što nam reč pospolitaja po try kroti darowała bolš i častiej tego prosiť”, a król i panowie rada (m.in. podkanclerzy litewski Gabriel Wojna) orzekli, że poborca musi przekazać zebrane pieniądze do skarbu do 8 stycznia 1598 roku i już 5 stycznia 1598 r. subkolektor poborcy nowogródzkiego Wasila Zienkowicza Cichińskiego Jan Niewiedzki częściowo rozliczył się ze skarbem, jednak niektórzy przedstawiciele rodów magnackich tak i nie wydali podatku w wyznaczonym terminie<sup>1755</sup>.

W 1606 r., kiedy posłowie koronni nie uchwalili poboru na sejmie, posłowie i senatorowie Wielkiego Księstwa Litewskiego osiągnęli porozumienie i uchwalili pobór łanowy (złoty z osiadłej włóki, 6 gr. z ogrodnika, półzłotego z młyna) i cło (myto) nowe podwyższone, co poparły również sejmiki relacyjne województwa nowogródzkiego w maju tego roku<sup>1756</sup>. W powiecie nowogródzkim wspomniany pobór wybierał Daniel

---

obyvatielej ziemli Novgorodskoje nikomu jego nie dawał, oboviezavšy jego v tom cnotoju, vieroju i sumnienjem” (ML 285, k. 283–283v; Radaman 2010, s. 69–70. v.: Padalinski 2009, s. 168–173.

<sup>1754</sup> „A drugije diej, kotoryje na tom sojmiku nie byli, poviedajučy iż tot sojmik tolko na słuchanie posła był złożon, a novogo na niem ničogo stanovitisia nie mogło i dla tego ž na pobor pozvolili i vydati jego nie chotieli i dotul zadieržali. Za čym diej pozvanyj zgody na tot pobor vsich stanov Vielikogo Kniazstva Litovskogo nie baćiečy, tego, što vybrał, do skarbu našogo nie otdał, a rešty u tych, što nie vydali, vytiegnuti začym nie majet, prosiečy, abychmo sojmik do zjechania sie obyvatielej onoje ziemli dla zgody ich na otdanie do skarbu našogo tego poboru čieriez list naš złożyli, a jego samego nad volnost’ ślachietskiju ku niedotrymaniu brati svojej viery, ktoroju jest ot nich oboviezanyj, nie prymušali” (ML 285, k. 283v; Radaman 2010, s. 70).

<sup>1755</sup> ML 285, k. 283–284v; ML 287, k. 306–307v; Radaman 2012/2, s. 197–199; Radaman 2013/3, s. 146–148; Padalinski 2009, s. 168–173.

<sup>1756</sup> Radaman, Macuk 2014, s. 191.

Korsak<sup>1757</sup>, a w słonimskim — podstoli słonimski i pisarz grodzki Adam Łukaszewicz<sup>1758</sup>.

16 lipca 1607 szlachta nowogródzka i słonimska zebrała się na powiatowe sejmiki relacyjne w Nowogrodzku i Słonimie na słuchanie relacji posłów. Jeden z posłów sejmowych słonimskich Mikołaj Tryzna, „wedle zwyczaju i pisania prawnego konstytucji sejmu [...] nie przyniosł, dając przyczynę że dla wielkiej liczby konstytucji ktorze się na tym sejmie z ucierania artykułów wiślickich i sędomirskich namowianie skonczyły, jeden jeno egzemplarz zgotowany i do druku posłany jest, a w powiaty tak premdko s pieczęcią zgotować się nie mogli”<sup>1759</sup>. Na sejmik relacyjny w Nowogrodzku posłowie też: „konstytucyjej tego sejmu *autentice*, to jest za pieczęcią Wielkiego Księstwa Litewskiego, według prawa i powinności ichmm. panów pieczętarzów, [do] powiatu naszego nie przynieśli, dając tego sprawę, że za częstą instancją niemal do dwu niedziel po sejmie otrzymać z kanclaryjei nie mogli”<sup>1760</sup>. To stało się przyczyną złożenia przez posła nowogródzkiego (pisarza ziemskiego Jarosza Jewłaszewskiego) i słonimskiego (Mikołaja Tryzny<sup>1761</sup>) stosownych protestacji w grodzie ziemi liwskiej. Sejmik nowogródzki obawiając się, żeby „co szkodliwego nam a prawu lubo stanom Wielkiego Księstwa Litewskiego i zgodzie panów posłów naszych przeciwnego w tę konstytucją po zawarciu sejmu nie weszło”, poparł protest swego posła [Jarosza

<sup>1757</sup> Daniel Korsak był wybrany w powiecie nowogródzkim na poborcę w roku 1606 (AR, dz. XXIII, t. 70, plik 6, s. 28) i na posła na rokosz razem z Janem Korsakiem (BOZ 1175, s. 70-71). Daniel był nieobecny w terenach powiatu nowogródzkiego, ponieważ pojechał na zjazd rokoszowy pod Jędrzejów jako poseł województwa połockiego. Karol Żojdź wskazał, że do połowy 1607 r. Korsak nie przekazał do skarbu zebranych w powiecie nowogródzkim 7360 złotych, i jako pisał Andrzej Pukiel, „majątność jego za to nigdy nie stoi” (A. Pukiel do J.K. Chodkiewicza, Lachowicze 2 V 1607, BN PAU-PAN, nr 355, s. 499; Żojdź 2019, s. 118, 125, 266; Jakubaŭ 2024, s. 252).

<sup>1758</sup> VC, t. II, vol. 2, s. 335; LMAVB, F. 148-59, k. 9.

<sup>1759</sup> NGABM, f. 1737, inw. 1, nr 13, k. 187-188; AMCh., nr 1097, k. 161-164; Żojdź 2019, s. 128.

Już w sierpniu 1607 r. słonimski poborca Timofiej (Tymoteusz) Kozaryn zbierał podatek „vodle dobrovolnogo postanowieńja gromničznogo, a tiepier na sojmiku pri wysłuchańju relacyi pana posła našogo Mikołaja Tryzny, zgodnie ot ich miłostiej panow obovatelej powietu słonimskiego v roku tiepiešiešniem 1607 ufaleno na zapłatę panom żołnierzom za zasłużonoje ich” (stawki podatkowe były następujące — 1 złoty polski z osiadłej włóki (służby), po 6 gr polskich z każdego ogrodnika, od nadania ziemskiego prawosławnego duchownego — po 2 złote polskie, od każdego koła młynowego (młyńskiego) po 1 złotym, z każdego domu na rynku po 12 gr. polskich, z każdego domu ulicznego po 8 gr. polskich) (LMAVB, F. 16-66, k. 14; idem, F. 148-59, k. 10).

<sup>1760</sup> Uchwała (postanowienie) sejmiku relacyjnego nowogródzkiego, Nowogrodęk, 16 VII 1607 r., K (wierzytelna): RNB, f. 971, AD, nr 126, nr 2, k. 3-v; Pawłowska-Kubik 2019, s. 241, przypis 416; Żojdź 2019, s. 128.

<sup>1761</sup> NGABM, f. 1737, inw. 1, nr 13, k. 187-188; AMCh., nr 1097, k. 161-164. Mikołaj Tryzna „zwracając się z sejmu w grodzie liwskim protestacją uczynić i nam pilność swoją oświadczyć raczył, z tym dokładom, iż jeśliby co do tamtej konstytucji drukowanej na co by zgody wszystkich stanów sejmu należących nie było włożono, że temu podlegać nie mamy i nie będziemy powinni”.

Jewłaszewskiego] i potwierdził protestację na okres 4 tygodni<sup>1762</sup>. Słachta słonimska zdecydowała zaś na następne kroki: „Przeto na ten czas ukontenowawszy się my tą protestacją jego mości pana posła naszego i zachowując wolność mowienia potym przeciwko temu, gdzieby co ku szkodzie praw i swobod naszych szlacheckich nad zgodę wszystkich do drukowanej konstytucji włożono”<sup>1763</sup>. Słonimski sejmik relacyjny dodatkowo potwierdził uchwałę sejmiku gromnicznego tego roku<sup>1764</sup>: „teraz widząc tego być gwałtowną potrzebę żeby żołnierz brzeski i grodzieński co napzędżej z Wielkiego Księstwa Litewskiego zniesiony być mógł, pobor łanowy s czopowem pierwiej od nas że samych na sejmiku gromnicznym pozwolony, a i teraz na tym sejmie za zgodą wszystkich stanów uchwalony i postanowiony, to jest samy pobor łanowy, jako narychlej a nadalej do czterech niedziel od dnia jutrzejszego july siedmnastego [dnia] do poborce naszego pana Timofeja Kozaryna, któregośmy teraz sobie obrali, na miejscu pewnym tu w Słonimie wydać obiecujemy, pod winami w uniwersale sejmowem opisanemi, z tym jednak warunkiem, iż mianowany pan poborca nasz tego poboru naszego do jego miłości pana podskarbiego ziemskiego i nigdziej indziej oddawać nie ma, jedno go odwieść i oddać powinien będzie do panow deputatów naznaczonych, kiedy z pany żołnierzami brzeskimi i grodzieńskimi od zasłużonego ich rachunek czynić i onym płacić będą, w czym jeśli by mu jego mość pan podskarbi, albo ktokolwiek, trudność jaką zadawać chciał, zastępować go obiecujemy. A jeśli by pan poborca mimo wolą i to postanowienie nasze gdzie indziej ten pobor obrocić ważył się, tedy zarazem swoim własnym zapłacić to powinien będzie. A czopowe mianowany pan poborca nasz arendować ma, jako rozumiejąc z najlepszym pożytkiem Rzeczypospolitej”<sup>1765</sup>.

<sup>1762</sup> Uchwała (postanowienie) sejmiku relacyjnego nowogrodzkiego, Nowogródek, 16 VII 1607 r., K (wierzytelna): RNB, f. 971, AD, nr 126, nr 2, k. 3-v („tę protestacją pana posła naszego, słuszną być widząc, do niedziel czterech najdalej (będąc pewni, że wżdam w tem czasie konstytucje sejmku terażniejszego *in publicam* wynidą) zatrzymujemy i przy mocy zachowujemy. Które, gdyby w tym czasie (o czym nie dierzemy) wydane nie były, albo jako się wyżej pomieniło, co przeciwnego w nich pokazało [się], przy tej protestacyjej pana posła naszego i tej protestacyjej naszej do dalszego czasu zostawać będziemy musieli”). Żojdź 2019, s. 128, przypis 220).

<sup>1763</sup> NGABM, f. 1737, inw. 1, nr 13, k. 188; ANKr., AMCh., nr 1097, k. 161–164.

<sup>1764</sup> W lutym 1607 r. na sejmiku gromnicznym szlachta słonimska uchwaliła pobór na „zapłatę panom żołnierzom za zasłużonoje ich” lub na „zniesienie żołnierza” i pozwoliła na jego wypłatę do Wielkanocy (LMAVB, F. 9-431, k. 106).

<sup>1765</sup> NGABM, f. 1737, inw. 1, nr 13, k. 187–188; ANKr., AMCh., nr 1097, k. 161–164; Żojdź 2019, s. 128. Porównaj „*Nowogrodzkiego, pobor pozwała, a poborca do braci*”. „*W Słonimskim także*” (VC, t. II, vol. 2, s. 376). Już w sierpniu 1607 r. słonimski poborca Timofiej (Tymoteusz) Kozaryn zbierał podatek „vodle dobrovolnogo postanowieńja gromnicznego, a tiepier na sojmiku pri wysłuchańju relacyi pana posła našego Mikołaja Tryzny, zgodnie ot ich miłostiej panow obovatelej powietu słonimskiego v roku

Szlachta nowogródzka poparła i inny paragraf protestacji posła Jarosza Jewłaszewskiego, w którym mówiono, żeby pobór był obrócony jedno na zapłatę żołnierzowi w Inflantach i na nic innego (na co była zgoda wszystkich obecnych na sejmiku) i oprotestowała wypłatę przez podskarbiego wielkiego litewskiego z pozostałych w skarbie pieniędzy po 10 tys. zł „za nagrodę służb wojennych znacznie odprawowanych” dla Jana Piotra Sapiehy, rotmistrza JKM, hetmana wojsk cara Dymitra II Samozwańca oraz dla Teodora Lackiego, pisarza polnego WKsL<sup>1766</sup>.

W 1609 r. na sejmie warszawskim posłowie nowogródzcy zgodzili się na pobór na wypłatę żołnierzom w Inflantach na warunkach szafunku w powiecie, jednak cło było wzięto „do braci” na rozpatrzenie sejmiku relacyjnego<sup>1767</sup>.

Na sejmie w 1611 r. jeden pobór łanowy posłowie nowogródzcy zatwierdzili, a drugi pobór, cło nowo podwyższone i spław wodny wzięto na ostateczne rozstrzyganie sejmiku relacyjnego<sup>1768</sup>, który poparł drugi pobór łanowy. Tak w 1612 r. działało dwóch poborców nowogródzkich — Adam Poczapowski, który zbierał w styczniu podatek na obronę ziemi inflanckiej i wsparcie wojny moskiewskiej według uniwersału sejmowego, oraz Andrzej Andrzejewicz Obryński, który w listopadzie tego samego roku zbierał podatek na sejmiku relacji panów posłów według uniwersału sejmowego roku 1611 na potrzeby Rzeczypospolitej w Nowogródku uchwalony<sup>1769</sup>. Cło sejmik relacyjny nowogródzki odrzucił, podobnie jak posłowie powiatu na sejmie<sup>1770</sup>. Król był zmuszony ponownie zwrócić się z tym pytaniem do nowogródzkiego sejmiku deputackiego, który

---

tiepierreziem 1607 ufalenogo na zaplatu panom żołnierzom za zasłużonoje ich” (stawki podatkowe były następujące — 1 złoty polski z osiadłej włóki (służby), po 6 gr polskich z każdego ogrodnika, od nadania ziemskiego prawosławnego duchownego — po 2 złote polskie, od każdego koła młynowego (młyńskiego) po 1 złotym, z każdego domu na rynku po 12 gr. polskich, z każdego domu ulicznego po 8 gr. polskich) (LMAVB, F. 16-66, k. 14; idem, F. 148-59, k. 10).

<sup>1766</sup> „A donatywa 20 tysięcy zł dwiema osobom w uniwersale mianowanym konferowane [ss], iż na to konsensu panów posłów naszych (jako od naszych panów posłów sprawę mamy) na sejmie nie było, aby z tego poboru niepłacona, przeciwko czemu z osobna się zgodnie protestujemy, życząc tego ichmm., jako ludziom znacznie w ojczyźnie naszej zasłużonym, żeby z dóbr Rzeczypospolitej w dyspozycji JKM będących większą nagrodę za posługi swe odnieśli” (RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 3v). Uniwersał poborowy wydany podczas sejmu 1607 r. przewidywał po zapłaceniu żołdu zaległego żołnierzom inflanckim także wypłatę przez podskarbiego wielkiego litewskiego z pozostałych w skarbie pieniędzy po 10 tys. zł „za nagrodę służb wojennych znacznie odprawowanych” dla Jana Piotra Sapiehy, rotmistrza JKM, hetmana wojsk cara Dymitra II Samozwańca oraz dla Teodora Lackiego, pisarza polnego WKsL. W sumie więc oprotestowana przez sejmik donatywa wynosiła 20 tys. zł polskich (VC, II/2s. 374; VL, II f. 1652, s. 459).

<sup>1767</sup> VL, t. II, f. 1693 [s. 477]; VC, t. II, vol. 2, s. 401.

<sup>1768</sup> VC, t. III, vol. 1, s. 53, 55; Radaman, Macuk 2014, s. 191.

<sup>1769</sup> AR, dz. XXIII, t. 70, plik 6, s. 29–30, 33–33a, 48–51, 56–57; Radaman, Macuk 2014, s. 191. Drugim posłem nowogródzkim na sejm 1611 r. mógł być Jan Jerzy Radziwiłł. v.: PSB, t. XXX, s. 198.

<sup>1770</sup> LMAVB, F. 9-431, k. 160-v; Wisner 1978/1, s. 23. W Brześciu szlachta zatwierdziła dwa pobory: czopowe i cło (ANKr., ASang, 29/637/0/1.2/496, s. 81).

odbył się 2 lutego 1612 r., i wezwał senatorów oraz wpływowych w powiecie przedstawicieli możnowładztwa (w tym podczaszego litewskiego Janusza Radziwiłła) do wykorzystania wpływów i pomocy w przezwyciężeniu oporu szlachty<sup>1771</sup>.

Po sejmie nadzwyczajnym 1613 roku poseł powiatu wołkowyskiego pisarz grodzki wołkowyski Szymon Horodelski i posłowie powiatu nowogródzkiego pisarz ziemski Jan Protasowicz i Andrzej Obryński oblatowali w księgach grodzkich brańskich protestację przeciw dodatkowym poborom, niezgodnym u uchwałą głównego zjazdu stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XI 1613)<sup>1772</sup>. Nowogródzki sejmik relacyjny, który odbył się 21 stycznia 1614 r., wspierał swych posłów i uznał za słuszne nie wszystkie uchwały sejmu nadzwyczajnego 1613 r. Obecni senatorowie, urzędnicy i reszta szlachty<sup>1773</sup> solidarnie protestowali przeciwko wprowadzeniu donatywy z królewszczyn i zwiększenia kar (aż do groźby banicji) dla tych, którzy odmawiali płacenia podatków, tym bardziej, że tekst opublikowanych konstytucji sejmowych różnił się od uchwalonych. Jednocześnie sejmik nowogródzki zezwolił na wybór 4 poborów uchwalonych na zjeździe głównym w listopadzie 1613 roku i jeszcze jeden, z zastrzeżeniem, że zebrane pieniądze będą obracane na obronę granic i na zapłatę żołnierzom w Inflantach<sup>1774</sup>. Jak

<sup>1771</sup> LMAVB, F. 9-431, k. 160-v; Radaman 2010, s. 70; Radaman, Macuk 2014, s. 191; Wisner 2002/2, s. 68.

<sup>1772</sup> AGAD, zbiór 87, księgi grodzkie brańskie, nr 18, k. 596v-597, 597v-598; Żojdź 2019, s. 186–187.

<sup>1773</sup> Na sejmiku relacyjnym nowogródzkim 21 stycznia 1614 r. byli obecni 4 senatorowie: kasztelan wileński Hieronim Chodkiewicz; wojewoda trocki hrabia na Szklowie i Myszy Aleksander Janowicz Chodkiewicz; starosta żmudzki, hetman wielki litewski, hrabia na Bychowie ze Szklowa i Myszy Jan Karol Chodkiewicz oraz wojewoda wendeński Krzysztof Słuska, a także urzędnicy ziemscy: chorąży litewski Krzysztof Chodkiewicz, starosta orszański Aleksander Sapieha, podkomorzy nowogródzki Dominik Obryński, podkomorzy witebski Kasper Szwykowski (Szwejkowski), chorąży nowogródzki Jerzy Hołownia, wojski nowogródzki Jarosław Zwierz, pisarz ziemski nowogródzki Jan Protasowicz, pisarz grodzki nowogródzki Jan Droczyłowski, a także były podkomorzy nowogródzki Adam Chreptowicz, Paweł Piasecki, Hrehory Wołodkiewicz (Wołodkowicz), Andrej Obryński (przyszły sędzia ziemski), Mikołaj Rey z Nagłowic, Józef Hołub, Fedor Protasowicz, Adam Poczepowski, wojski rzeczycki Hektor Hielaszowicz Żabka, Piotr Mokłok, Andrzej Tuhanowski, Piotr Rudołtowski (Rdułtowski) i innych wiele panów obywateli powiatu nowogródzkiego i innych powiatów litewskich (AR, dz. II, nr 601, s. 2; Rachuba 2002, s. 147, przypis 46; Radaman 2010, s. 60; Żojdź 2019, s. 190–191).

<sup>1774</sup> Protestacja sejmiku relacyjnego przeciwko uchwałom sejmu nadzwyczajnego 1613 r., Nowogródek 21 stycznia 1614 r. K wierzytelne: LMAVB, F. 16-98, k. 11-v; AR, dz. II, nr 599, s. 1–3 (wypisy z grodu nowogródzkiego z 23 stycznia 1614 r.); BN PAU-PAN, rkps. 377, s. 243–244 (kopia laudum z protestacją przeciw konstytucjom i posłom, wypis z grodu z 23 stycznia 1614 r.); AR, dz. II, nr 599, s. 5–6 (kopia samej protestacji); List J.K. Chodkiewicza, starosty żmudzkiego i hetmana wielkiego litewskiego do szlachty żmudzkiej o sejmiku relacji poselskiej w Nowogródku, Lachowicze 22 I 1614 r. (BN, BOZ, rkps. 960, s. 161–162); List J. Radziwiłła do J.K. Chodkiewicza, Słuck 27 I 1614, BRacz., rkps 77, k. 29, 30v; Opaliński 1995, s. 164, 186–187, przypis 172; Opaliński 2001, s. 64: „*Szlachta nowogródzka protestowała przeciwko wydawania donatywy z królewszczyn, i zwiększenia kary na opornych podatników w konstytucji wydanej drukiem...*”, s. 119, przypisy 12–13 [błędna datacja – 24 I 1614]; Radaman 2010, s. 70; Radaman, Macuk 2014, s. 191; Żojdź 2019, s. 186–193. Porównaj: VL, t. III, f. 248–249, 268

odnotowano w kwitach poborcy nowogrodzkiego Hrehorego Wołodkiewicza, zbierał on „pobór na sejmie przeszłym w roku 1613 [według uniwersału] uchwalony, a na sejmiku w Nowogrodzku w roku terażniejszym 1614 pozwolony”<sup>1775</sup>. Do monarchy z sejmiku wysłano posłów (dworzanina królewskiego Adama Bielikowicza i Jana Kiersnowskiego) z listem, w którym wyłożyli swoje argumenty<sup>1776</sup>. Jak odnotował Henryk Wisner, Zygmunt III Waza zareagował bardzo ostro<sup>1777</sup> i zażądał od senatorów, których podpisy znalazły się na akcie, „abyście takowych *turbaty* wP [waćpanie] czynić ponieć[hali]”<sup>1778</sup>. Oryginał cytowanego dokumentu (jaki przypomina brudnopis) nie jest nam znany. Jeszcze jeden podobny list (znany też tylko z kopii) został skierowany przez monarchę do wszystkich uczestników sejmiku<sup>1779</sup>. Kilka miesięcy później 11 października 1614 roku protest szlachty nowogrodzkiej podtrzymała konwokacja wileńska<sup>1780</sup>.

W protestacji z 30 stycznia 1615 r. po zjeździe głównym stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie sejmik nowogrodzki powoływał się na swój wcześniejszy sprzeciw<sup>1781</sup>. W styczniu 1615 r. szlachta nowogrodzka udzieliła posłom zezwolenia, aby w przypadku, gdy na sejmie „zwyczajne szkodliwe bezprawie” nie

---

[s. 121, 131]; VC, t. III, vol. 1, s. 176, 177, 183, 185, 188 („W nowogrodzkim, poborów cztery, a dwa do braci i poborca”, 24 XII 1613); Dziemidovič 2010, s. 75.

<sup>1775</sup> AR, dz. XXIII, t. 54, plik 7, s. 11–12; idem, t. 70, plik 6, s. 66–67, 70–71; *Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов*, t. 1, Санкт-Петербург 1897, nr 358, s. 148; Radaman, Macuk 2014, s. 191.

<sup>1776</sup> Instrukcja sejmiku relacyjnego nowogrodzkiego dana posłom wysłanym do króla Zygmunta III Wazy, Nowogród 21 stycznia 1614 r. K<sub>1</sub>. wierzytelna: LMAVB, F. 16-98, k. 9–10 (wypis z grodu nowogrodzkiego z 23 stycznia 1614 r., w zasadzie identyczna co do treści z kopią następną); K<sub>2</sub>. wierzytelna: AR, dz. II, nr 601, s. 1–3 (wypis z grodu nowogrodzkiego z 23 stycznia 1614 r.); K<sub>3</sub>: BN PAU-PAN, rkps. 377, s. 249–251 (Kopia wypisu z grodu instrukcji sejmiku relacyjnego danej posłom do króla, Nowogród 27 [s] stycznia 1614 [z błędną datą sporządzenia instrukcji oraz krótszą listą uczestników]; Żojdź 2019, s. 190–191.

<sup>1777</sup> Wisner 1978/1, s. 75, 259, przypis 64.

<sup>1778</sup> BRacz., rkps. 75, s. 7–7v (minuta?). *List Zygmunta III do Hieronima Chodkiewicza, kasztelana wileńskiego i Krzysztofa Słuszki, wojewody wendeńskiego*. 14 I 1614 r. [błędna datacja! – A.R.]; Radaman, Macuk 2014, s. 191. H. Wisner to zdanie rozczytał inaczej: „takowych *wibracji* w Rzeczypospolitej czynić *poniechali*” (Wisner 1978/1, s. 75).

<sup>1779</sup> Odpowiedź Zygmunta III Wazy, dana posłom z sejmiku relacyjnego niechybnie nowogrodzkiego? Warszawa, 14 II 1614 r. (AR, dz. II, nr 605, s. 1–2, kopia).

<sup>1780</sup> AZS WKL, t. II, s. 186–187, 189–190, 195, 197–198; Wisner 1978/1, s. 75. Wniósł skargę poborca nowogrodzki pan Hrehory Wołodkiewicz na żołnierzowi skonfederowanych, mianowicie na trzy rotę pana Pawła Ruckiego (Rutskiego), którzy wzięwszy i odliczywszy pełną sumę pieniędzy sobie należącą zaś utaili 1170 złotych polskich. Prosiłszy tedy jm. pana podskarbiego Wielkiego Księstwa Litewskiego, aby o to poborca nowogrodzki nie był turbowany do sejmu przyszłego, na co jm. pan podskarbi pozwolić raczył. O co panom posłom na sejm przyszły zlecić mamy, aby dwóch szkód pan poborca nie ponosił. (s. 197). „z Nowogrodzka pobór zatrzymany jeden, drugi do braci i o poborcę” (s. 198).

<sup>1781</sup> LMAVB, F. 16–98, k. 11–v; AR, dz. II, nr 599, s. 1–3 (wypisy z grodu nowogrodzkiego z 23 stycznia 1614 r.); K<sub>2</sub>: BN PAU-PAN, rkps. 377, s. 243–244, 247; K<sub>3</sub>: AR, dz. II, nr 599, s. 5–6; Opaliński 1995, s. 157, przypis 137, s. 184.



zostanie powstrzymane, zgodzili się na zwołanie przez monarchę nowych sejmików i konwokacji wileńskiej, żeby szlachta mogła po rozważeniu procedury i uchwał sejm, skutecznie podjąć niezbędne decyzje dla naprawy Rzeczypospolitej<sup>1782</sup>. W kwitach poborcy Jana Kiersnowskiego z 1615 r. zaznaczono, że na wydanie uchwalonego przez zjazd główny stanów w Wilnie podwójnego poboru zgodę dał też sejmik powiatowy, mimo protestu wojewody trockiego Aleksandra Chodkiewicza<sup>1783</sup>.

Jak zauważył Edward Opaliński, w badanym okresie sejmiki wykazywały zasadnicze przekonanie, że sejmowe konstytucje, które są sprzeczne z prawem, należy traktować jako te, które nie mają mocy prawnej<sup>1784</sup>. Przeciwno „zgodnie” przyjętej uchwale sejmowej szlachta mogła protestować, co miało znaczenie polityczne, ponieważ monarcha zawsze starał się nie dopuszczać do takiej sytuacji. Jednak takie protesty nie miały skutków prawnych, ponieważ poprawić, zmienić lub unieważnić sejmową konstytucję mógł tylko następny sejm.

Na sejmikach relacyjnych lub bezpośrednio po ich zakończeniu mogły odbywać się wybory. Tak w lipcu 1593 r. w Wołkowysku wybrano woźnego-generała Stanisława Pawłowicza Nacewicza<sup>1785</sup>, a 1 maja 1613 r. po sejmiku relacyjnym, który odbył się 30 kwietnia, w Nowogródku wybrano elektów na urzędy sędziego ziemskiego i pisarza ziemskiego<sup>1786</sup>.

Dyskutowano również inne kwestie. Tak, 5 grudnia 1611 r. nowogródzka szlachta złożyła list do Janusza Radziwiłła, w którym wyrażała wdzięczność za usługi, jakie uczynił krajowi w czasie wyprawy przeciwko kozakom Andrzeja Nalewajki, którzy zagrażali Słuckowi<sup>1787</sup>.

<sup>1782</sup> Wisner 1988/1, s. 35.

<sup>1783</sup> AZS WKL, t. II, s. 207; AR, dz. XXIII, t. 70, plik 6, s. 76–77, 80–81; LMAVB, F. 16–98, k. 11-v; AR, dz. II, nr 599, s. 1-3 (wypisy z grodu nowogródzkiego z 23 stycznia 1614 r.); BN PAU-PAN, rkps. 377, s. 243-244, 247; AR, dz. II, nr 599, s. 5-6.

<sup>1784</sup> „W latach 1587–1652 sejmiki wyrażały ustawicznie przekonanie, że konstytucje, „które prawu są przeciwne”, należy traktować jako nieważne. Podkreślić jednak trzeba, że z reguły, szczególnie gdy sprawa wykraczała swym zasięgiem poza ramy lokalne, nie decydowano się na samowolne unieważnienie kwestionowanych konstytucji, lecz domagano się, aby kasacja uchwały nastąpiła na następnym sejmie. Dawano w ten sposób wyraz, że parlament jest jedynym organem ustawodawczym w kraju, potwierdzając tym samym jego nadrzędność wobec sejmików” (Opaliński 1995, s. 164, 186–187).

<sup>1785</sup> N 23 VII 1593 (ML 76, k. 453).

<sup>1786</sup> Sejmik relacyjny po sejmie zwyczajnym 1613 r. był połączony z elekcją kandydatów na urzędy sędziego i pisarza ziemskich nowogródzkich, Nowogródek 30 kwietnia – 1 maja 1613 r. (AGAD, AR, dz. V, nr 16690, s. 3; ML 91, k. 173-v; UWKL, t. VI, nr 425, nr 652, Radaman 2010, s. 81).

<sup>1787</sup> AR, dz. II, nr 564, s. 1–4; PSB, t. XXX, błędna datacja – 5 lipca.

Po zerwanych sejmikach zwoływano nie relacyjne, a posejmowe sejmiki („według uniwersału”, „według listu” lub „konsultacyjne”). Wyjątkiem były sejmiki relacyjne, zwoływane „według listu jego mości króla” po sejmie z 1596 r., który niektórzy Litwini bojkutowali, a relacje miały odbyć się w terminie dłuższym niż 6 tygodni po zakończeniu obrad sejmowych<sup>1788</sup>. Posejmowe sejmiki zbierały się również, gdy uchwały sejmowe nie zostały przyjęte — jak w 1605 r.

Zatem od początku panowania Zygmunta III Wazy sejmiki relacyjne województwa czasem podejmowały uchwały, które były sprzeczne z interesami monarchy, a czasami podważały fundamenty jego władzy. Przeniesienie odpowiedzialności za ostateczne decyzje w kwestiach podatkowych z sejmów walnych na sejmiki relacyjne wskazywało na początek decentralizacji systemu parlamentarnego Rzeczypospolitej<sup>1789</sup>.

Z czasem termin „sejmik relacyjny” zostanie wykorzystany dla oznaczenia wszelkich zjazdów, zwoływanych przez posłów sejmiku po powrocie z wyznaczonej misji (do wojska, do hetmanów, do króla, do władców obcych państw, na zjazdy lokalne i ponadlokalne)<sup>1790</sup>.

#### **4.3. Sejmiki przed głównymi zjazdami stanów (konwokacjami)**

##### **Wielkiego Księstwa Litewskiego i po nich.**

Artykuł 16 aktu umowy Unii Lubelskiej z 1569 r. bezpośrednio zakazywał zwoływania jakichkolwiek osobnych sejmów (ogólnopaństwowych zjazdów) Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej<sup>1791</sup>. Mimo tego zakazu, w czasie bezkrólewia 1572–1573 r. powstał instytut głównego zjazdu stanów, który od razu zajął szczególne miejsce w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej. Iwan Lappo w pierwszej części swojej ostatniej fundamentalnej pracy podkreślał zasadnicze znaczenie głównego zjazdu

---

<sup>1788</sup> Rachuba 2002, s. 201.

<sup>1789</sup> Maciszewski 1970, s. 56; Czapliński 1977, s. 97; Augustyniak 1981, s. 53, 60–63; Augustyniak 1999, s. 11, 12, 14, 208; Opaliński 2001, s. 40, 103–106; Padalinski 2009, s. 168–173; Radaman 2010, s. 69–71; Radaman 2012/2, s. 197–199; Radaman 2013/3, s. 146–148; Radaman, Macuk 2014, s. 190–191.

<sup>1790</sup> Rachuba 2002, s. 195.

<sup>1791</sup> Akta unii Polski z Litwą, nr 148–149, s. 345, 360; VC, t. II, vol. 1, s. 236–237, art. 8, 16; Radaman, Macuk 2014, s. 203.

stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>1792</sup>, a w drugiej części nawet twierdził, że Statut z 1588 r. potwierdził istnienie osobnego sejmiku państwa litewskiego<sup>1793</sup>. Podobne poglądy reprezentował także Adolfas Šapoka<sup>1794</sup>.

Juliusz Bardach<sup>1795</sup>, Jan Seredyka<sup>1796</sup>, a także Henryk Wisner<sup>1797</sup> i Andrzej Rachuba<sup>1798</sup> uważali i uważają, że główne zjazdy stanów w czasach bezkrólewia oraz główne zjazdy zwoływane przez wielkich książąt i królów (główne zjazdy konwokacji wileńskiej) istniały poza określonymi literą prawa ramkami i mogą być uznane tylko za „*sui generis*” resztki czy rudymenty sejmiku Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>1799</sup>. Jednakże Henryk Lulewicz uznał, że główne zjazdy stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego rzeczywiście rozpatrywały różne kwestie wewnętrznej i zewnętrznej polityki państwa litewskiego, które były w kompetencji sejmików walnych<sup>1800</sup>.

Tak zwane konwokacje wileńskie (zjazdy główne stanów) zaczynają swoją historię od 1576 roku, kiedy po nieudanym sejmie toruńskim Stefan Batory zwołał swoim uniwersałem powiatowe sejmiki relacyjne na 20 stycznia i zjazd główny w Wilnie na 3 marca 1577 roku. Jak zauważa Henryk Lulewicz, ten zjazd prawdopodobnie się nie odbył<sup>1801</sup>. Szukając środków na prowadzenie wojny, w okresie od 22 IV do 1 V 1577 roku Batory wydał szereg aktów, którymi zwołał na 6 lipca nowy zjazd główny stanów w Wołkowysku i powiatowe sejmiki przed nim na 22 czerwca 1577 roku.

Zjazd został zwołany na podstawie artykułów henrykowskich<sup>1802</sup> jako główny sejmik, ale bez zwołania sejmiku walnego Rzeczypospolitej. Szlachta dała posłom prawo

<sup>1792</sup> Łappo, *Litovskij Statut 1588*, t. 1, cz. 1 (1934), s. 366–372.

<sup>1793</sup> Łappo, *Litovskij Statut 1588*, t. 1, cz. 2 (1936), s. 133.

<sup>1794</sup> Šapoka 1938, s. 17–62.

<sup>1795</sup> J. Bardach 1975, s. 159–184.

<sup>1796</sup> Seredyka 1973, s. 121–139.

<sup>1797</sup> Wisner 1968, s. 75–80; Wisner 1974, s. 111–120; Wisner 1989, s. 51–52; H. Wisner, *Zakres i efektywność uchwał konwokacji wileńskiej: czasy Zygmunta III*, w: *Kultura polityczna w Polsce: praca zbiorowa*, red. M. Kosman, t. 6, cz. 1: *Litwa w polskiej tradycji i kulturze politycznej*, Poznań 2006, s. 59–64; idem, *Statut i Zjazd Główny Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w: *Studia historyczno-prawne: prace dedykowane prof. J. Seredyce w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, red. J. Dorobisz, W. Kaczorowski, Opole 2004, s. 337–343.

<sup>1798</sup> Rachuba 2002, s. 214–288.

<sup>1799</sup> Wisner 1974, s. 111; Wisner 1989, s. 51.

<sup>1800</sup> AZS WKL, t. I–II; Lulewicz 2002, s. 423–424, 430; idem, *Zjazd w Rudnikach we wrześniu 1572 roku*, PH, t. XCI, 2000, z. 2, s. 203–219.

<sup>1801</sup> AZS WKL, t. II, s. 35; Lulewicz 2002, s. 299–300; Rachuba 2002, s. 243.

<sup>1802</sup> W. Sobociński, *Pakta Konwenta: studium z historii prawa polskiego*, Kraków 1939; idem, *O ustawie konstytucyjnej państwa polskiego z roku 1573*, CPH, t. I, 1948, s. [75–90]; P. Skwarczyński, *The Origin, History and Character of the Pacta Conventa of Henri Valois King of Poland*, Thesis (Ph. D.),

do rozstrzygania wszystkich spraw i „dostatočnyje” instrukcje<sup>1803</sup>. W dokumentach zjazdu głównego stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, który występuje w źródłach jako „sojmik valnyj” albo „sojm vołkovyjskij”, zaznaczono jednak, że precedens jego zwołania, jak i sejmików powiatowych bez zwołania sejmiku walnego, nawet w sytuacji nadzwyczajnej narusza „zvyklyj obyčaj”, prawa i wolności i nie powinien „najmniejszego ubliżenia pravom i volnostiam... činiti i prinositi, [...] tak też nigdy potom v pošlinu iti nie možet”<sup>1804</sup>. Tylko świadomości zagrożenia dla samego Wielkiego Księstwa Litewskiego, stany wykonały wolę monarchy i zjechały się najpierw na sejmiki powiatowe, a potem na „sojmik valnyj”, na którym uchwalono podatek na obronę Litwy, „a nie na što inogo”. Z zachowanych dokumentów wiadomo, że poborcą powiatu nowogródzkiego został wyznaczony Szczęśny Wieliaminowicz Rucki (Rucki), słonimskiego — Awram (Abram) [Daniłowicz] Mieleszko<sup>1805</sup>, wołkowyskiego — chorążyc nowogródzki Siemion Iwanowicz Charytonowicz Obryński<sup>1806</sup>, a jednym z trzech szafarzy — sędzia ziemski nowogródzki Malcher Snowski Grawż<sup>1807</sup>.

W 1578 r. na podstawie konstytucji sejmu warszawskiego zjazd główny stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego został wyznaczony na 29 września w Nowogródku, a sejmiki wojewódzkie przed nim na 23 maja 1578 r.<sup>1808</sup>. Jednak 18 lipca 1578 r., będąc we Lwowie, monarcha zdecydował o przeniesieniu zjazdu do Wilna. Zwołując szlachtę na kolejną konwokację, wielki książę już nie nazywał zjazdów poprzedzających ją w powiatach sejmikami. Andrzej Rachuba wyraził przypuszczenie, że być może na te

---

University of London 1953; idem, Pierwsze trzy wolne elekcje viritum, 1573–1587: zagadnienia wybrane, „Teki Historyczne”, t. 10, 1959, s. 119–154; D. Makilla, Artykuły henrykowskie. Geneza — Obowiązki — Stosowanie. Studium historyczno-prawne, Warszawa 2012.

<sup>1803</sup> AZS WKL, t. II, s. 35–56; Łappo 1901, s. 158, 161–168; Łappo 1911, aneks, s. 55–73, 74–85; I. Lappo, *Iš vyriausiujų Lietuvos suvažiavimų istorijos XVI amž.: 1577 metų suvažiavimas rytų Vilkaviškyje*, Kaunas 1932; Łappo, *Litovskij Statut 1588*, t. 1, cz. 1 (1934), s. 351–356, 366–367; Šapoka 1938, s. 19; Lulewicz 2002, s. 303–308; Rachuba 2002, s. 243–247; Ferenc 2008, s. 542–545; Radaman, Macuk 2014, s. 204.

<sup>1804</sup> AZS WKL, t. II, s. 38–39, 46–48, 51.

<sup>1805</sup> Radaman 2012/1, s. 53. W roku 1567 służył w rocie Jana Hieronimowicza Chodkiewicza (AR, dz. VII, nr 83, s. 715; RIB XXXIII, kol. 851).

<sup>1806</sup> Radaman 2012/1, s. 53.

<sup>1807</sup> AZS WKL, t. II, s. 42–43.

<sup>1808</sup> VL, t. II, f. 969 [s. 186], art. 30; VC, t. II, vol. 1, s. 411–412.

zjazdy powiatowe, które miały się odbyć 8 września 1578 r. nie zostali wysłani posłowie, a jedynie uniwersały<sup>1809</sup>. Zjazd nie doszedł do skutku<sup>1810</sup>.

Następny zjazd ogólnopaństwowy został wyznaczony uniwersałem z 16 marca 1580 r. Przed nim 5 kwietnia 1580 r. odbyły się zjazdy powiatowe „do namov spolnych”, po czym posłowie powiatów i senatorowie zebrali się w Wilnie, gdzie obradowali od 17 do 29? kwietnia 1580 r.<sup>1811</sup>. Później Stefan Batory wielokrotnie zwoływał podobne zjazdy główne stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego dla omówienia problemów wojskowych, w celu znalezienia niezbędnych środków pieniężnych lub dla omówienia projektu III Statutu Litewskiego<sup>1812</sup> (1581 (nie doszedł do skutku)<sup>1813</sup>, 1582 (odbył się w Wołkowysku)<sup>1814</sup>, 1583 (odbył się w Wilnie styczniu – marcu 1584<sup>1815</sup>).

Zygmunt Waza, podobnie jak jego poprzednik, zwoływał zjazdy główne stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego w razie potrzeby, z własnej inicjatywy lub na prośbę poddanych<sup>1816</sup>. Wielokrotnie na tych zjazdach i na poprzedzających je sejmikach omawiano i uchwalano nadzwyczajne podatki. Jak już wcześniej wspomniano, główny zjazd Wielkiego Księstwa Litewskiego zajmował się także naprawą ustroju państwowego — opracowywał koncepcję Trybunału Głównego i rozpatrywał korektę Statutu

---

<sup>1809</sup> AZS WKL, t. II, s. 60–61; ML 60, k. 220v-222; Łappo 1911, aneks, s. 119–122; Łappo, *Litovskij Statut 1588*, t. 1, cz. 1 (1934), s. 367–368; Šapoka 1938, s. 19; Lulewicz 2002, s. 317–318; Rachuba 2002, s. 72, 247–248.

<sup>1810</sup> AZS WKL, t. II, s. 61.

<sup>1811</sup> AZS WKL, t. II, s. 61–67; Łappo 1901, s. 174–181; Łappo 1911, aneks, s. 123–133; Łappo, *Litovskij Statut 1588*, t. 1, cz. 1 (1934), s. 368–370; Šapoka 1938, s. 19–20; Lulewicz 2002, s. 329–331. 29 IV 1580 r. Stefan Batory wydał przywilej, który gwarantował panom WKL, że fakt, iż dobrowolnie przystąpili razem z nim do wojny z Moskwą, nie będzie uznawany za precedens (Or. AGAD ZDP, nr 7876; K (wierzytelna): ML 212, k. 25–27v; publ.: Łappo 1911, aneks, s. 128–132; AZS WKL, t. II, s. 61–65). Tego samego dnia przysłemu Trybunałowi Wielkiego Księstwa Litewskiego zlecono poprawienie Statutu Litewskiego (Or. AGAD ZDP, nr 7875, k. 1-v; K (wierzytelna): ML 66, k. 53-v; ML 212, k. 28–29; publ.: Łappo 1901, s. 211–212 (w przypisie); Łappo 1911, aneks, s. 132–133; AZS WKL, t. II, s. 65–67).

<sup>1812</sup> Wisner 1989, s. 52; Lulewicz 2002, s. 338–339, 343–351.

<sup>1813</sup> AZS WKL, t. II, s. 67–68. W 1581 r. zjazd został zwołany 8 III 1581 r. na 8 IX 1581 r., sejmiki przed nim na 10 IV 1581 r., a zjazd senatorski na 24 IV. Zjazd ten nie odbył się z powodu tego, że w wielu powiatach nie odbyły się sejmiki.

<sup>1814</sup> W 1582 r. zjazd główny (konwokacja) stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego został zwołany w Wołkowysku (19–21 I) (AVAK, t. VII, s. 179–182; Łappo 1901, s. 189–193; Łappo 1911, aneks, s. 189–193, 381; Łappo, *Litovskij Statut 1588*, t. 1, cz. 1 (1934), s. 370–372; Šapoka 1938, s. 20; AZS WKL, t. II, s. 68–71). Zjazd wyraził zgodę na proponowany Stefanem Batorem podatek bez zwołania sejmiku.

<sup>1815</sup> Zjazd stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego planowany pierwotnie 20 X 1583 roku w Wilnie. Odbył się w styczniu – marcu 1584 roku w Wilnie (ASD, t. III, nr 32, s. 58–59; Acta Historica, XI, Teki Pawińskiego, t. VI, nr 157; Łappo 1911, aneks, s. 134–139; Šapoka 1938, s. 20–21, Priedai, nr 1, s. 329–330; AZS WKL, t. II, s. 73–78).

<sup>1816</sup> Wisner 1974, s. 111, 114.

Litewskiego, rozpatrywał problemy stosunków z Koroną Polską<sup>1817</sup>, stawiał kwestie obsadzenia wakujących urzędów (w tym — hetmana [w 1605 hetmana polnego, na które nominacja nastąpiła dopiero po 10 latach]<sup>1818</sup>).

Podstawą do posiedzeń zjazdu głównego stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego i poprzedzających go sejmików powiatowych były propozycje wielkiego księcia<sup>1819</sup>. Zazwyczaj jak i przed walnym sejmem Rzeczypospolitej monarcha wysyłał do powiatów uniwersały i dawał instrukcje swoim posłom. Zdarzało się jednak, że wielki książę mógł całkowicie powierzyć kanclerzowi dopracowanie takich dokumentów. Głównym zjazdem stanów w czasie panowania Stefana Batorego i Zygmunta III Wazy zawsze poprzedzały sejmiki przedkonwokacyjne, na których zwyczajowo, jak i przed sejmem walnym, wybierano po dwóch (a czasami i więcej) posłów, którym dawano określone instrukcje. Jak pokazuje praktyka, przed zjazdem głównym sejmiki zbierały się w różnym czasie. W 1588 r. sejmiki (17 X 1588) wyprzedziły zjazd (przeniesiony z Wilna do Wołkowyska<sup>1820</sup>) o 3 tygodnie<sup>1821</sup>, a w 1591 r. w różnych powiatach o 8–11 tygodni<sup>1822</sup>.

Sejm z przełomu lat 1590 i 1591 zakończył się 15 stycznia. Posłowie powiatu nowogródzkiego dla zamierzonej mocy danej od braci na sejmiku przedsejmowym nie chcieli i nie mogli pozwolić i postąpić omawianych na tym sejmie podatków. Dlatego że posłowie Wielkiego Księstwa Litewskiego nie mieli wyrażonego pełnomocnictwa na uchwalenie poboru, król zwołał zjazd główny w Wilnie na dzień 13 maja (13-20 maja), który poprzedzały wyznaczone w różnych terminach sejmiki (od 14 lutego do 16 marca)<sup>1823</sup>. Na zwołany na 22 lutego do Nowogródka zjazd (sejmik) relacyjny i

---

<sup>1817</sup> Wisner 1989, s. 51; A. Закшэўскі, *Юрыдычна-адміністрацыйны рэгіяналізм у I Рэчы Паспалітай*, w: *Нацыянальныя і рэгіянальныя культуры, іх узаемадзеянне*, рэд. А. Мальдзіс [і інш.] (Серыя: Беларусіка: Albaruthenica, 3), Мінск 1994, s. 16.

<sup>1818</sup> Wisner 1974, s. 117.

<sup>1819</sup> Wisner 1974, s. 111.

<sup>1820</sup> Zjazd był zwołany do Wilna na 7 XI 1588, sejmiki zaś na 17 X 1588. Zjazd został przeniesiony do Wołkowyska na 28 XI 1588 z powodu zarazy i zakończył się niczym (AZS WKL, t. II, s. 86). Zob. też: Lepszy 1929, s. 174–177; Šapoka 1938, s. 22; Bardach 1975, s. 176; Wisner 1989, s. 51; Rachuba 2002, s. 251–252; Filipczak-Kocur 2006, s. 267.

<sup>1821</sup> Wisner 1989, s. 52.

<sup>1822</sup> Wisner 1989, s. 51–52.

<sup>1823</sup> AZS WKL, t. II, s. 89–101; Wisner 1989, s. 51; Rachuba 2002, s. 252–253; Tyla 2012, s. 89–90, 173.

Jak pisał Zygmunt III Waza w swoim liście do biskupa żmudzkiego Melchiora Giedroycia z 7 kwietnia 1591 r., główny zjazd w Wilnie został zwołany dla omówienia zagrożenia dla Rzeczypospolitej ze strony Imperium Osmańskiego i Chanatu Krymskiego, a także dla zabezpieczenia domowych „niesnasek i zająścia”

przedkonwokacyjny przybył poseł monarchy wojewodzie miński Mikołaj Bohdanowicz Sapieha, aby przedstawić szlachcie „potrzeby Rzeczypospolitej”. Zebrana w Nowogródku szlachta z pochwałą i z podziękowaniem przyjęła postępowanie swoich posłów na sejmie. Odznaczając, że „choć ani związkowi unii, ani powinności miłości braterskiej nie by się tym od nas nie derogowało, gdybyśmy się do zniesienia żołnierza podatkiem żadnym nie przyłożyli, jednak, abyśmy suspicji żadnej, niechęci jakiej i niemiłości przeciwko Polakom, braci naszej, nie odnieśli, żebyśmy też za czasem od ichmm. chęci i miłości braterskiej doznawali” posłom polecono na głównym zjeździe stanów litewskich w Wilnie poprzeć uchwalenie nowo podwyższonego cła. Wśród uczestników sejmiku były tacy, którzy chcieli, aby pomoc do zapłaty żołnierzom stała się raczej z cła podwyższonego, aniżeli z poboru łąnowego („dla wielkiego zubożenia i zniszczenia poddanych”), jednak przy umowie zgody i pozwolenia posłów ze wszystkich województw Wielkiego Księstwa Litewskiego, szlachta nowogródzka dała posłom zgodę na przekazanie na zapłatę żołnierzom poboru łąnowego<sup>1824</sup>. Anna Filipczak-Kocur w swej ostatniej monografii zaznacza, że szlachta nowogródzka wyraziła wstępną zgodę nie tylko na nowe podwyższone cło, ale i na podatek łąnowy (po ½ zł. [30 gr.] z łąnu [włoki]), czopowe według pierwszych uniwersałów i pogłówny żydowski („pobór pogłówny”) — wszystko na cele obrony przeciw Turcji<sup>1825</sup> („żołnierzowi naprzeciwko Turkowi w roku przeszłym zwiedzionemu”). Wyraźnie zabroniono było przekazywać zebrane podatki na

---

i dla uchwalenia podatków, które miały pójść na wypłaty dla żołnierzy, ponieważ niezbędnych decyzji nie chcieli podjąć bez zgody „braci” posłowie sejmowi od powiatów na sejmie walnym (Śapoka 1938, s. 23, Priedai, nr 2, s. 330–332);

<sup>1824</sup> K<sub>1</sub> (z epoki): BN PAU-PAN, rkps. 365, s. 5–8 (papier nosi ślady zgięć i zabrudzeń świadczących o przesłaniu do adresata, którego nie wymieniono – brakuje adresu, zapewne w formie ceduły dołączonej do listu); K<sub>2</sub>: BCzart. 94, nr 118, s. 669–672. W pracach K. Lepszego i A. Filipczak-Kocur błędna datacja dokumentu – 13 II 1591 r. (Lepszy 1939, s. 300, przypis 2; Filipczak-Kocur 1994, s. 47; Filipczak-Kocur 2006, s. 269; Filipczak-Kocur 2023, s. 333).

<sup>1825</sup> Filipczak-Kocur 2023, s. 333. Porównaj: Filipczak-Kocur 1994, s. 47; Filipczak-Kocur 2006, s. 269. Porównaj: Lepszy 1939, s. 300, przypis 2: „Nawet Litwa, która, jak wiadomo, na sejmie nie stanowić nie chciała i wszystko odsyłała do braci, usłuchała wymownych apelów Zygmunta III i dała pobór na zapłatę zaległego żołdu, na stół królewski i upominki tureckie). Reszta pogodzili się ofiarować monarchowi”. Porównaj też: Rachuba 2002, s. 252–253; Radaman, Macuk 2014, s. 204.

7 kwietnia 1591 roku Zygmunt III Waza zaznaczał w swoim liście do biskupa żmudzkiego Melchiora Giedroycia że „Acz nie w wielu województwach innych sejmiki się odprawili i po wielkiej części posłom swym na zjeździe głównym ratunek jaki nam i potrzebom Rzeczypospolitej namawiać i uczynić pozwoli i poruczyli, ale zassie w niektórych ziemiach abo powieciach śmieli to niektórzy udawać, jakoby już Rzeczypospolita ze wszech stron prawie gruntownie uspokojona była i żadne jej niebezpieczeństwo nie zachodziło, i już nic na to ważyć ani się żadną rzeczą do tego przykładać nie trzeba” (Śapoka 1938, Priedai, nr 2, s. 330–331).

zapłatę dla skonfederowanego wojska „w Samborze leżącemu” i na wojsko kwarciane, „o których zapłacie” uczestnicy sejmiku nowogródzkiego nie wiedzieć nie chcieli.

W roku 1592 w terminie sejmików gromniczych (2 lutego) król zwołał i sejmiki przed zjazdem głównym stanów Wielkiego Księstwa w Wilnie. Wileński i miński sejmiki nie wybrały posłów na zjazd<sup>1826</sup>. Nic nie znamy o sejmikach przedkonwokacyjnych województwa nowogródzkiego.

Przed zjazdem głównym w Wilnie 1593 roku (30 lipca – 7 sierpnia)<sup>1827</sup> na sejmiku nowogródzkim 20 lipca 1593 roku<sup>1828</sup> była podjęta decyzja o uchwaleniu podatku czopowego na potrzeby wyprawy Zygmunta III do Szwecji. Wiadomo, że posłami powiatu na wspomniany zjazd główny Wielkiego Księstwa Litewskiego byli pisarz ziemski nowogródzki Jan Hołownia i Hieronim Juraha, jednak uczestniczył w nim także marszałek ziemi nowogródzkiej Wasyl Zienkowicz Cichiński. Z uchwały zjazdu relacyjnego szlachty nowogródzkiej, który odbył się po zjeździe głównym na rokach sądowych grodzkich w Nowogródku 1 listopada 1593 r. i na którym był obecny poseł królewski Jan Korsak, wiemy, że szlachta powiatu negatywnie oceniła poborową uchwałę głównego zjazdu<sup>1829</sup> i uchwałę o prawie pieczętarzów za osądzeniem rzeczy albo kauz w sądziech wydawać wywołania i podniesienia i w czasie wyjazdu Zygmunta III do Szwecji („nowo poprawiony artykuł w prawiech naszych [...] z strony banicyi” w

---

<sup>1826</sup> Zjazd główny Wielkiego Księstwa Litewskiego był zwołany na 23 II 1592 roku w celu uzyskania podatku na pokrycie kosztów zaślubin Zygmunta III Wazy z Anną Habsburżanką. Uchwała tego zjazdu nie jest znana (AZS WKL, t. II, s. 101; Wisner 1989, s. 51; Šapoka 1938, s. 23–24; Lepszy 1939, s. 326; Wisner 1974, s. 119; Filipczak-Kocur 1986, s. 380; Rachuba 2002, s. 253–254).

<sup>1827</sup> Biblioteka Polska w Paryżu, nr 11, s. 55–67; AR, dz. II, nr 257; AR, dz. II, nr 3552; AVAK, t. VIII, nr 156, s. 323–330; AZS WKL, t. II, s. 102; Šapoka 1938, s. 24–25; Rachuba 2002, s. 254; Filipczak-Kocur 2006, s. 270.

<sup>1828</sup> V.: VL, t. II, f. 1411; VC, t. II, vol. 2, s. 206.

<sup>1829</sup> BCzart., rkps. 2243, nr 27, s. 225: „A iż my onego poboru z włók i innych poborów wszelakich, okrom czopowego, panom posłom naszym z wielu słusznych przyczyn dać nie pozwolili i w tym im instrukcyja swą moc zamierzoną dali, a na nas okrom naszego dobrowolnego, zgodnego pozwolenia, jako na ludzie wolne nikt nic stanowić i żadnych ciężarów wkładać nie może, także i te artykuły próśb zjazdu wileńskiego JKM podane, od JKM iż niewykonane są, dla których jako w prawie opisanych i między wolnościami naszymi dobrze warowanych, krom dobrej wolej i zgody nas wszystkich, dawać nic nie powinniśmy. Ostrzegając w tym szkodliwej *sequelle*, aby kto Panu tym się po tym przysługiwać nie chciał, ażebyśmy praw dobrze utwierdzonych składaniem takich poborów w wątpliwość sobie nie przywodzili, tego poboru z włók i szosowego dać nie pozwalamy, dzierżąc to o JKM, panu naszym miłościwym, że tym przeciwko nas sług i poddanych swych obruszać się nie będzie raczył, że my w wolnościach i prawach naszych, kochając się w onych, ubliżenia cierpieć nie chcemy i co z przodków swych, i sami z łaski Bożej za zacnymi zasługami swoimi mamy, za to już żadnych poborów nam składać nie jest potrzeba”); AZS WKL, t. II, s. 105–108; Tyla 2012, s. 174.



„konstytucji wileńskiej”)<sup>1830</sup>. Zdaniem szlachty nowogródzkiej to wszystko wykraczało poza granice prawa ziemskiego. Dla tego zjazd główny był uznany za bezprawny, a jego uchwały za zagrażające wolności szlacheckiej<sup>1831</sup> z wyjątkiem postanowień o zachowaniu całości granic Wielkiego Księstwa Litewskiego i ich obrony od „nieprzyjaciela pogranicznego” i kozaków („lotrowstwa swawolnego”)<sup>1832</sup>.

W 1602 r. w niektórych powiatach sejmiki przedkonwokacyjne przed zjazdem głównym w Wilnie (14 marca 1602) odbyły się w terminie sejmików gromniczych<sup>1833</sup>. O uchwałach i przedstawicielstwie sejmików województwa nowogródzkiego na tym zjeździe informacji nie mamy. 31 lipca 1602 r. Zygmunt III Waza zwołał nowy zjazd główny Wielkiego Księstwa Litewskiego w Nowogródku na 26 października 1602 r., a sejmiki przed nim na 12 października 1602 r.<sup>1834</sup>, w rezultacie spotykając się z jawnie wyrażoną negatywną reakcją kanclerza Lwa Iwanowicza Sapiehy z powodu przeniesienia posiedzenia zjazdu głównego ze „zwykłego” miejsca<sup>1835</sup>.

<sup>1830</sup> BCzart., rkps. 2243, nr 27, s. 225–226; AZS WKL, t. II, s. 108. O sejmikach relacyjnych po konwokacjach wileńskich zachowało się bardzo mało informacji w znanych nam zbiorach archiwalnych. Jak pokazują fakty z późniejszego okresu, które przytacza w swoich badaniach Henryk Wisner, termin sejmiku relacyjnego pokonwokacyjnego mógł być wyznaczony nie tylko na głównym zjeździe stanów, ale i na sejmiku przedkonwokacyjnym danego powiatu (Wisner 1989, s. 54).

<sup>1831</sup> BCzart., rkps. 2243, nr 27, s. 223–227 AZS WKL, t. II, s. 102–114; MIUK 1908, Kryp’jakevič, nr 52, s. 74–75; Šapoka 1938, s. 24–25; Rachuba 2002, s. 254; Rachuba 2019, s. 111; Filipczak-Kocur 2006, s. 270; Filipczak-Kocur 2023, s. 333–334; Radaman, Macuk 2014, s. 205.

<sup>1832</sup> BCzart., rkps. 2243, nr 27, k. 223–228 (225); MIUK 1908, Kryp’jakevič, s. 74–75; Jarminiński 1992, s. 54; Radaman, Macuk 2014, s. 184–185; Łabędź 2025, s. 182.

<sup>1833</sup> AZS WKL, t. II, nr 12/30, s. 135–138; List Lwa Sapiehy do Krzysztofa Radziwiłła, z Wilna, 4 II 1602 r. (AR, dz. V, nr 13855, cz. 10); Wisner 1989, s. 53; Filipczak-Kocur 2023, s. 343. Przed konwokacją wileńską Zygmunt III przesłał uniwersały do głównego zjazdu kanclerzowi litewskiemu L. Sapiezie „na czas i dzień miejsce pozostawiając”, a sporządzenie instrukcji dla posłów w ogóle całkowicie powierzył kanclerzowi, tylko prosił o przesłanie mu kopii (Wisner 1989, s. 52–53). Znane kopie królewskiej instrukcji dla posłów na sejmiki określają termin ich zwołania na 1 III 1602 r. (BCzart., rkps. 99, s. 19–26; BCzart., rkps. 351, s. 333–336). H. Lulewicz zaznacza: „*Widocznie więc inicjatywa, przynajmniej na niektórych sejmikach gromniczych, wyprzedzała w tym względzie pracę kancelarii królewskiej*” (AZS WKL, t. II, nr 12, s. 135). Główny zjazd stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego uchwalił tylko jeden pobór łanowy oraz czopowe na 1 rok. O uchwałach wiadomo jedynie z późniejszych protestacji (AZS WKL, t. II, nr 12, s. 135). V.: Wisner 1974, s. 119; Rachuba 2002, s. 256; Filipczak-Kocur 2006, s. 277–278; Janiszewska-Mincer 1984, s. 92–93.

<sup>1834</sup> Uniwersał Zygmunta III Wazy do szlachty województwa wileńskiego, datowany z Krakowa 3 VIII 1602 r., wniesiony do grodu wileńskiego 14 IX 1602 r., wyznaczał termin sejmików powiatowych na dzień 12 X, zaś zjazd główny w Nowogródku na 26 X 1602 r. (AZS WKL, t. II, nr 13, s. 139). Ta sama informacja zawarta jest także w liście Zygmunta Wazy do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” (List Zygmunta III do wojewody trockiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” z Krakowa, 31 VII 1602 r. (BRacz., rkps. 79, k. 150v)) oraz w liście (uniwersale) do nieznanego dygnitarza (według opinii A. Prochaski do Jana Karola Chodkiewicza) (Zygmunt III do Jana Karola Chodkiewicza, [Kraków], 31 VII 1602 (BN PAU-PAN, rkps. 360, nr 66, k. 174-v [Zbiór Wandalina Pusłowskiego, t. XVII])). Zob. też: Rachuba 2002, s. 256; Filipczak-Kocur 2006, s. 278; Janiszewska-Mincer 1984, s. 93.

<sup>1835</sup> Lew Sapieha do Krzysztofa Mikołaja Radziwiłła, Łososna, 28 VIII 1602 (ADR, s. 231–232; ADS, nr 405, s. 338); Wisner 1989, s. 53.

Jako przyczynę zwołania drugiego z rzędu zjazdu głównego w ciągu jednego roku kancelaria podawała to, że poprzedni zjazd uchwalił tylko jeden pobór łanowy, który nie pozwoli pokryć wszystkich wydatków związanych z utrzymaniem wojska. Epidemia przeszkodziła planom politycznej elity państwa i zjazd się nie odbył<sup>1836</sup>. 5 października 1602 r. decyzję o odroczeniu sejmiku nowogródzkiego<sup>1837</sup> podjął zjazd szlachecko-senatorski, który odbył się w czasie Ruskiej kadencji Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego w Nowogródku. Na wspomnianym zjeździe byli obecni: wojewoda wileński Krzysztof Radziwiłł „Piorun”, kasztelan wileński Hieronim Chodkiewicz, wojewoda nowogródzki Teodor Skumin Tyszkiewicz i podczaszy litewski Janusz Radziwiłł.

Wojewoda nowogródzki tak informował kanclerza o przyjętej uchwale i słuszności odwołania zjazdu: „List od waszej miłości, mego miłościwego pana do wszystkich obywatelów powiatu nowogródzkiego pisany o niezjeżdżanie się na sejmiki i na zjazd główny tu w Nowogródku naznaczony, oddano mi dnia wczorajszego 4 *octobris*, który publikować rozkazał, gdyż teraz w Nowogródku wielki konkurs był ludzi zacnych i bardzo się to *consulte* stało, że się sejmiki i zjazd główny pod ten czas na stronę odłożyli, dla wielkiej niebezpieczności od powietrza, mało nie we wszystkich Litwie”<sup>1838</sup>.

Po omówieniu sytuacji zewnętrznej i wewnętrznej z senatorami, w ostatniej dekadzie października 1602 r. król polski i wielki książę litewski Zygmunt III Waza podjął decyzję o zwołaniu kolejnego sejmiku w Warszawie 22 stycznia 1603 r., sejmików przedsejmowych Wielkiego Księstwa Litewskiego 11 grudnia 1602 r. i głównego

---

<sup>1836</sup> AZS WKL, t. II, nr 13, s. 139; Баркалабаўскі летапіс, Мінск 2013, s. 524–531; Полное собрание русских летописей, т. 32, Хроники: Литовская и Жмойтская, Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного, Москва 1975, s. 187–189; Šapoka 1938, s. 26–27; Wisner 1989, s. 51 („odwołana przez króla”); Rachuba 2002, s. 256; K.L. Verosub, J. Lippman, *Global Impacts of the 1600 Eruption of Peru’s Huaynaputina Volcano*, „Eos. Transactions American Geophysical Union”, vol. 89: 2008, nr 15, [8 April 2008], s. 141–142. [doi: 10.1029/2008EO150001]; A. Witze, *The volcano that changed the world. Eruption in 1600 may have plunged the globe into cold climate chaos*, „Nature”, 11 IV 2008, [doi: 10.1038/news.2008.747].

<sup>1837</sup> ANKr., ASang, 29/637/0/1.2/496, s. 317–318, 320; Šapoka 1938, s. 27; Wisner 1989, s. 51, 53; Radaman, Macuk 2014, s. 204.

<sup>1838</sup> ANKr., ASang, 29/637/0/1.2/496, s. 317, Teodor Skumin Tyszkiewicz do Lwa Sapiehy, Nowogródek, 5 X 1602.

sejmiku w Słonimie 8 stycznia 1603 r. O swojej decyzji poinformował w liście do kanclerza litewskiego Lwa Sapiehy z Krakowa 30 października 1602 r.<sup>1839</sup>

W 1605 r. posłowie niektórych powiatów Wielkiego Księstwa Litewskiego wystąpili przeciwko zwoływaniu zjazdów partykularnych i przekładaniu na nie przez monarchę spraw, które powinien rozpatrywać sejm walny w Warszawie<sup>1840</sup>. W tym 1605 r. na zjazd główny stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, który odbył się w Wilnie 2–7 maja<sup>1841</sup>, zostali wybrani posłami powiatu wołkowyskiego wojski Szymon Cywiński i Wacław Żardecki<sup>1842</sup>.

Należy wreszcie zaznaczyć i to, że w przypadkach, gdy główne zjazdy Wielkiego Księstwa Litewskiego odbywały się przed sejmami walnymi Rzeczypospolitej, mogły być rozpatrywane przez współczesnych jako sejmiiki generalne (główne)<sup>1843</sup>. W posiedzeniach konwokacji wileńskiej uczestniczyli oni wraz z senatorami i urzędnikami<sup>1844</sup>. W posiedzeniach zjazdu głównego dawnej Litwy oprócz posłów wszystkich sejmików litewskich brali udział senatorowie i centralni urzędnicy państwa, a także, co nie jest wykluczone, przedstawiciele miast i duchowieństwa<sup>1845</sup>. Posiedzenia

---

<sup>1839</sup> Janiszewska-Mincer 1984, s. 98–100 (Decyzja o zwołaniu sejmu); AZS WKL, t. II, nr 14, s. 139; BN PAU-PAN, rkps. 363, k. 12v, List Zygmunta III do Lwa Sapiehy, Kraków, 30 X 1602 r. W publikacji wspomnianego dokumentu data zwołania sejmików została błędnie określona jako 15 XII (ADS, nr 417, s. 348–350). Datę zwołania sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego 15 grudnia przyjęli Adolfas Šapoka (Šapoka 1938, s. 27) i Arkadiusz Czwołek (Czwołek 2012, s. 174–175). 4 XI 1602 r. kancelaria koronna rozesłała królewskie legacje na sejmiiki, w których terminy zwołania sejmików przedsejmowych w Królestwie Polskim zostały wyznaczone na 30 XII 1602 r. i na 2 I 1603 r. (*Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. I (1572–1620), wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932, nr LXI, s. 242 (79); *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*, t. 1 (1572–1632), cz. 1 (1572–1616), wyd. W. Dworzaczek, Poznań 1957, nr LXXXIX/85, Legacja dana Łukaszowi Opalińskiemu, staroście leżajskiemu, dworzaninowi i posłowi królewskiemu na sejmik przedsejmowy województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie 30 XII 1602 r., z Krakowa, 4 XI 1602 r., s. 244–251; nr LXXXIX/86, Projektowane punkta do instrukcji posłom sejmowym, słaane na sejmik przedsejmowy województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie 30 XII, s. 251–255; *Akta sejmikowe województwa lubelskiego (1572–1632)*, Archiwum Państwowe w Lublinie, Instytut Historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, oprac. H. Gmiterek (Fontes Lublinese, VII), Lublin: UMCS, 2016, s. 114; BKór., sygn. 290, nr 22, s. 143–150 (Sejmik województwa chełmińskiego został wyznaczony w Radzynie na 2 I 1603 r., sejmik główny Prus Królewskich w Grudziądzu na 10 I 1603 r.; GSPK. XX HA, HBA, H, Kasten 844 [1603/1], V.44.36, [Bündel] 4/10 [brak foliacji], Instructia na seymiki Powiatowe przed seymem walnym na Rok 1603 [6 k.], Kraków, 4 X 1602 (sic! prawidłowa datacja – 4 XI 1602 r.; L. Jarmański, *Odpowiedź na replikę Barbary Janiszewskiej-Mincer*, OIR, t. 37, 1993, s. 149; Radaman 2017, s. 222–223).

<sup>1840</sup> Wisner 1968, s. 77; Seredyka 1973, s. 123.

<sup>1841</sup> Uchwała zjazdu głównego stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, 7 V 1605 (AZS WKL, t. II, s. 146–153); zdanie Krzysztofa Radziwiłła (AR, dz. II, ks. 22, s. 985–987; BOss., rkps. 1850 I, s. 1–4: „*concurs ludzi obojga stanu, senatorskiego i rycerskiego*”); Strzelecki 1921, s. 190; Wisner 1989, s. 51.

<sup>1842</sup> BN PAU-PAN, rkps. 365, k. 359–360v; AZS WKL, t. II, s. 146.

<sup>1843</sup> Wisner 1968, s. 77–78; Seredyka 1973, s. 126.

<sup>1844</sup> Wisner 1968, s. 80.

<sup>1845</sup> Wisner 1974, s. 111, 114.

odbywały się przez kilka dni w 2 kołach — senatorskim i poselskim. Decyzje konwokacji wymagały obowiązkowego zatwierdzenia monarchy<sup>1846</sup>.

Problem wypłaty podatków i należności żołnierzom został rozpatrzony także na sejmiku nowogrodzkim przed zjazdem głównym stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie w 1613 r.<sup>1847</sup>

W październiku 1614 r. posłowie powiatów nowogrodzkiego i wołkowyskiego na wileńskim zjeździe głównym uchwalili wydać zatrzymany pobór, a decyzję o drugim poborze znów wzięli „do braci” na sejmiki relacyjne, posłowie słonimscy zgodzili się na jeden nowy pobór<sup>1848</sup>. 11 października 1614 r. na posiedzeniu wspomnianego zjazdu nowogrodzki poborca Hrehory Wołodkowicz złożył skargę na Pawła Ruckiego, który wziął i odliczył pełną sumę pieniędzy należną 3 rotom skonfederowanych żołnierz, jednak zataił 1170 złotych polskich. Zgodnie z decyzją zjazdu podskarbi obiecał nie niepokoić poborcy nowogrodzkiego do następnego sejm, na którym ta sprawa miała być rozpatrzona<sup>1849</sup>.

W styczniu 1615 r. szlachta nowogrodzka udzieliła posłom pozwolenia, aby w przypadku, gdy na sejmie zwyczajny szkodliwy nieład nie zostanie powstrzymany, zgodzili się na zwołanie przez monarchę nowych sejmików i zjazdu głównego stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, żeby szlachta mogła po rozważeniu procedury i decyzji sejm, skutecznie uchwalić niezbędne decyzje dla naprawy Rzeczypospolitej<sup>1850</sup>.

23 kwietnia 1615 r. sejmik nowogrodzki przed zjazdem głównym Wielkiego Księstwa Litewskiego zgodził się na podatek, jednak uchwalił decyzję o przekazaniu zebranych pieniędzy szafarzowi powiatowemu, która nie została zrealizowana z powodu

---

<sup>1846</sup> Wisner 1974, s. 111.

<sup>1847</sup> Instrukcja województwa nowogrodzkiego dana posłom na sejm nadzwyczajny 1613 r.: Januszowi Protasowiczowi i Andrzejowi Obryńskiemu, bez daty dziennej, [12 XI] 1613, AR, dz. II, nr 597, s. 1–3; ANKr., ASang, 29/637/0/1.2/496, s. 113 (List Teodora Skumina Tyszkiewicza, wojewody nowogrodzkiego do kanclerza wielkiego litewskiego Lwa Sapiehy); Dziemidowicz 2010, s. 75.

<sup>1848</sup> AZS WKL, t. II, s. 198. „Z Nowogrodka pobór zatrzymany jeden, drugi do braci i o poborcy. Z Słoniwa pobór nowy jeden, a poborca do braciej. Z Wołkowyska pobór zatrzymany jeden, drugi nowy do braci i o poborcy”.

<sup>1849</sup> AZS WKL, t. II, s. 197 „Wniósł skargę poborca nowogrodzki pan Hrehory Wołodkowicz na żołnierzów skonfederowanych, mianowicie na trzy rotę pana Pawła Ruckiego (Rutskiego), którzy wzięwszy i odliczywszy pełną sumę pieniędzy sobie należącą zaś utaili 1170 złotych polskich. Prosiłszy tedy j.m. pana podskarbię WKL, aby o to poborca nowogrodzki nie był turbowany do sejm przyszedłego, na co j.m. pan podskarbi pozwolić raczył. O co panom posłom na sejm przyszedły zlecić mamy, aby dwóch szkód pan poborca nie ponosił”; Radaman, Macuk 2014, s. 205.

<sup>1850</sup> Wisner 1988/1, s. 35.

niepohamowanego dążenia posłów nowogródzkich do osiągnięcia swojego celu w sporze z podskarbiem ziemskim na zjeździe głównym w Wilnie w maju 1615 roku<sup>1851</sup>.

Na tym zjeździe, zgodnie z instrukcjami, zarówno posłowie nowogródzcy jak i wołkowyscy uchwalili podwójny podatek, jednak odmówili poparcia decyzji zjazdu o wydaniu zebranych pieniędzy podskarbiemu ziemskiemu i chcieli wziąć ostateczną decyzję „do braci”, co wywołało wielkie oburzenie obecnego na zjeździe podskarbiego Jarosza Wołłowicza<sup>1852</sup>, który nazwał posłów województwa nowogródzkiego „neapolitanami”, a poborcę nowogrodzkiego podwojewodziego Jana Kiersnowskiego „jak kuśnierz futro wytrząsał”. Według świadectwa Samuela Maskiewicza, obecni na zjeździe posłowie innych regionów państwa solidarnie żądali od upęlmocnionych delegatów powiatów nowogródzkiego i wołkowyskiego przestrzegania uchwały zjazdu głównego i przekazania zebranych pieniędzy podskarbiemu<sup>1853</sup>.

Tak więc, decyzja sejmiku nowogródzkiego o przekazaniu wspomnianych podatków szafarzowi powiatu nie została zrealizowana<sup>1854</sup>. Jednocześnie w kwitach poborcy Jana Kiersnowskiego z 1615 r. zaznaczono, że na wydanie uchwalonego przez Główny zjazd w Wilnie (konwokację) podwójnego poboru zgodę dał także sejmik powiatowy<sup>1855</sup>.

W przededniu Głównego zjazdu stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie, zwołanego na 12 kwietnia 1617 roku, szlachta nowogródzka zaznaczyła, że zwoływanie konwokacji wileńskich jest sprzeczne z zasadami unii lubelskiej<sup>1856</sup>.

---

<sup>1851</sup> AZS WKL, t. II, s. 214; Maskiewicz, s. 200–201.

<sup>1852</sup> Zob.: Filipczak-Kocur 2023; Leitsch 2009, t. 3, s. 2027–2029; Żojdź 2019, s. 102–103, 113, 334–336, 349.

<sup>1853</sup> Maskiewicz, s. 200–201 („Na tej Konwokacji pan Wołłowicz podskarbi Wielkiego Księstwa Litewskiego na nas posłów nowogrodzkich furią wielką uczynił, strzelał, Neapolitany zwał. Poborcę nowogrodzkiego jak kuśnierz futro wytrząsał a i ta przyczyna, że poboru do podskarbiego oddać nie chcieliśmy, mając to w instrukcji od braci, ale do szafarza w powiecie swoim. To jednak nie stało według afektacji naszej”); Opaliński 1995, s. 250, przypis 20.

<sup>1854</sup> AZS WKL, t. II, s. 214.

<sup>1855</sup> AZS WKL, t. II, s. 207; AR, dz. XXIII, t. 70, plik 6, s. 76–77, 80–81; BN PAU-PAN 377, s. 243–244, 249–251.

<sup>1856</sup> Instrukcja nowogródzka na konwokację wileńską z 3 II 1617 (BN PAU-PAN, rkps. 365, k. 78, 80; laudum konwokacji wileńskiej z 12 IV 1617 — BN PAU-PAN, rkps. 1051, k. 161v–166; AZS WKL, t. II, s. 217–233). Edward Opaliński zaznacza: „Narastająca niechęć do konwokacji wileńskiej to świadectwo silnego poczucia więzi z Koroną i dążeń miejscowej szlachty do pełnej integracji w ramach wspólnej Rzeczypospolitej. W postawie tej można dopatrzyć się także troski o autorytet sejmu, a przede wszystkim niechęci do ponoszenia dodatkowych ciężarów na rzecz państwa, bo przecież funkcjonowanie konwokacji wileńskiej sprowadzało się praktycznie do uchwalania podatków, na które nie było zgody na sejmie” (Opaliński 1995, s. 97 (przypis 125), 128, 249–250 (przypis 18), 287).

#### **4.4. Sejmiki i zjazdy w czasach bezkrólewia (interregnum) (przedkonwokacyjne, kapturowe, pokonwokacyjne, przedelekcyjne, przedkoronacyjne).**

Jak wynika z badań Henryka Wisnera, Henryka Lulewicza, Andrzeja Rachuby, Leszka Kieniewicza<sup>1857</sup>, Marka Ferenca, Diany Koniecznej, Andrzeja Zakrzewskiego, Anny Pieńkowskiej<sup>1858</sup>, Oskara Kaneckiego<sup>1859</sup> i innych, szlacheckie zjazdy powiatowe (sejmiki) w Wielkim Księstwie Litewskim w czasie pierwszych bezkrólewii zwoływano na mocy uchwał podejmowanych przez radę panów Wielkiego Księstwa Litewskiego na zjazdach senatorskich lub na mocy uchwał Głównego zjazdu stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, niezależnie od uniwersałów koronnych zjazdów (sejmów) konwokacyjnych i uniwersałów arcybiskupa gnieźnieńskiego (prymasa Polski)<sup>1860</sup>, ale mogły odbywać się także w ogólnym porządku dla całej Rzeczypospolitej. Tak więc sejmiki przed sejmem elekcyjnym mógł zwołać główny zjazd stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego lub sejm konwokacyjny Rzeczypospolitej. Uchwały Głównego zjazdu stanów (konwokacji) uważano za obowiązujące do wykonania, choć formalnie musiały być potwierdzone przez monarchę po koronacji. Czasami uchwały konwokacyjne były kwestionowane<sup>1861</sup>.

##### **4.4.1. Bezkrólewie po Zygmuncie II Auguście (7 VII 1572 – 21 II 1574)**

Po śmierci Zygmunta II Augusta 7 VII 1572 r., elity polityczne Rzeczypospolitej zmuszone były niezwłocznie określić zasady i porządek elekcji nowego monarchy, a także zasady organizacji władzy państwowej na czas do jego koronacji, ponieważ całkowicie brakowało norm prawnych, które regulowałyby różne aspekty funkcjonowania i wzajemnych relacji państw połączonych unią w okresie bezkrólewia. W województwach i ziemiach Korony Polskiej w lipcu – grudniu 1572 r. odbyły się

<sup>1857</sup> Kieniewicz 2000, s. 34–36, 46–86, 291–301.

<sup>1858</sup> Pieńkowska 2010, s. 89–97, 257–259, 391.

<sup>1859</sup> Kanecki 2020/1.

<sup>1860</sup> E. Dubas-Urwanowicz, *Stosunek Korony do Unii z Litwą w latach 1562–1574*, „Studia Podlaskie”, t. V, 1995, s. 5–39; Dubas-Urwanowicz 1998, s. 216–219; 224–260. Porównaj: S. Płaza, *Próby reform ustrojowych w czasie pierwszego bezkrólewia (1572–1574)*, Warszawa Kraków 1969; idem, *Wielkie bezkrólewia*, Kraków 1988.

<sup>1861</sup> Wisner 1968, s. 75–80; Wisner 1974, s. 111–120; Wisner 1988/1, s. 34; Wisner 1989, s. 57; Konieczna 2008, s. 177–187; Zakrzewski 2000/1, s. 25 (184–187).

zjazdy szlacheckie, niektóre z których utworzyły lokalne kapturowe konfederacje (związki szlachty), w celu „węzłem osobistej uroczystej przysięgi” wszystkich szlachciców danej ziemi, województwa czy powiatu zastąpić brak łączącego szlachtę czynnika — władzy królewskiej, zagwarantować bezpieczeństwo zewnętrzne i porządek wewnętrzny, zapewnić ochronę bezpieczeństwa osobistego i majątkowego obywateli<sup>1862</sup>.

W ten sposób nie tylko zaktywizowała się działalność grup politycznych, ale i wzrosło znaczenie sejmików<sup>1863</sup>. Należy jednak zaznaczyć, że słowo „kaptur” w tym okresie było używane jako synonim uchwały / laudum / konstytucji „skonfederowanej” szlachty, a jednocześnie jako synonim samej konfederacji. Z czasem pojęcie „kaptur” utrwaliło się właśnie w odniesieniu do sądownictwa<sup>1864</sup>.

Na sejmie konwokacyjnym w styczniu 1573 r. została utworzona konfederacja generalna, która zatwierdziła utworzone w regionach lokalne sądy kapturowe i sąd konfederacji generalnej jako apelacyjny i najwyższy na terytorium Korony<sup>1865</sup>.

Pomimo twierdzenia Iwana Łappo, że w Wielkim Księstwie Litewskim już podczas pierwszego bezkrólewia zostały utworzone sądy kapturowe<sup>1866</sup>, zarówno w polskiej, jak i we współczesnej białoruskiej<sup>1867</sup> historiografii na długo utrwaliło się błędne

<sup>1862</sup> *Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: в 8 ч., ч. II, т. I: Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России, предисловие М. Юзефович, Н. Иванишев; ред. Н. Иванишев, Киев 1861, s. 17–31; S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, t. I: Korona, s. 140; M. Rhode, *Ein Königreich ohne König: Der Kleinpolnische Adel in Sieben Interregna*, Wiesbaden 1997; Dubas-Urwanowicz 1998, s. 11–50, 89–165; eadem, *Królestwo bez króla? Kompetencje monarsze w dwóch pierwszych bezkrólewiach po śmierci Zygmunta Augusta*, PH, t. XCIII, 2002, z. 2, s. 145–158; eadem, *Bezpieczeństwo wewnętrzne a geneza Trybunału: sądownictwo koronne dwóch pierwszych bezkrólewii*, w: *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A. Zakrzewski, Warszawa 2010, s. 107–117; Н. Старченко, *Проблематика сеймиків Волинського воєводства під час Великого безкоролів'я (1572–1576 рр.)*, w: *Парламентська структура уряду в системі державного керівництва Великого князівства Литовського і Речі Посполитої у XV–XVIII ст.*, ред. С. Сокал, А. Янушкевич, Мінск 2008, s. 110–126; eadem, *Каптуровий суд першого безкоролів'я крізь призму скарг (1572–1574)*, „Український археографічний щорічник”, Нова серія, 13/14, т. 16/17, 2009, s. 265–283; eadem, *Велике безкоролів'я на Волині (1572–1576 рр.)*, w: *Україна крізь віки: зб. наук. праць на пошану акад. НАН України проф. В. Смолія*, Київ 2010, s. 233–258; Starčenko 2022, s. 453–493.*

<sup>1863</sup> J. Dziegielewski, *Sejmy elekcyjne, elektorzy, elekcje 1573–1674*, Pułtusk 2003, s. 84–85; H. Wisner, *Wolna elekcja w dziejach Rzeczypospolitej*, w: *Elekcje królów Polski w Warszawie na Woli 1575–1764: upamiętnienie pola elekcyjnego w 400-lecie stoleczności Warszawy*, red. M. Tarczyński, Warszawa 1997, s. 27–38.

<sup>1864</sup> Starčenko 2022, s. 459, przypis 29.

<sup>1865</sup> Dubas-Urwanowicz 1998, s. 211–247.

<sup>1866</sup> ML 57, k. 113v–115; Łappo 1897, s. 266, przypis 3; Łappo 1911, s. 121–122.

<sup>1867</sup> А. Вішнеўскі, *Гісторыя дзяржавы і права Беларусі*, Мінск 2000, s. 109–110; III Statut Litewski [1989], s. 492.

twierdzenie Stanisława Kutrzeby<sup>1868</sup>, że sądy kapturowe zostały po raz pierwszy utworzone w Wielkim Księstwie Litewskim dopiero podczas trzeciego bezkrólewia w 1587 r. Tak więc Ewa Dubas-Urwanowicz twierdziła w latach 90. XX w., że podczas pierwszego bezkrólewia w Wielkim Księstwie Litewskim nie zostały utworzone lokalne konfederacje kapturowe, które miałyby na celu obronę przed zewnętrznym wrogiem i zachowanie bezpieczeństwa wewnętrznego, co wynikało z braku tradycji historycznej i słabości pozycji politycznej szlachty litewskiej<sup>1869</sup>. Te poglądy podzielał w 2003 r. także Jan Dziegielewski, który zauważał, że szlachta litewska pomimo tego, że otrzymała te same wolności, prawa i instytucje co koronna, daleko odstawała od tej ostatniej pod względem własnej integracji, niezależności materialnej i samodzielności politycznej, a także świadomości własnych możliwości<sup>1870</sup>.

Najdokładniej zbadał ten problem Henryk Lulewicz, który udowodnił, że w latach 1572–1573 w Wielkim Księstwie Litewskim istniał co najmniej kaptur brzeski, utworzony mocą uchwały z 4 sierpnia 1572 r.<sup>1871</sup>. Zdaniem badacza, wzorem dla szlachty brzeskiej mogły być konfederacje utworzone w sąsiednich województwach Korony. Informacje o przyjęciu pewnych uchwał kapturowych w czasie pierwszego bezkrólewia w niektórych innych powiatach dawnej Litwy według Lulewicza miały jedynie charakter przypuszczeń, ponieważ opierały się na lakonicznych wzmiankach o kapturach w powiatach pińskim (5 stycznia 1573 roku) i lidzkim, odnotowanych w starym katalogu Biblioteki Krasieńskich w Warszawie, której zbiory zostały zniszczone podczas drugiej wojny światowej<sup>1872</sup>. W rezultacie Henryk Lulewicz doszedł do wniosku, że w latach 1572–1573 szlachta powiatowa Wielkiego Księstwa Litewskiego nie była jeszcze w

---

<sup>1868</sup> S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*, t. II: Litwa, Warszawa 1914, s. 211, 216.

<sup>1869</sup> Dubas-Urwanowicz 1998, s. 11–50, 89–165, 211–247; eadem, Stanowisko szlachty na zjazdach koronnych wobec tendencji separatystycznych w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszym bezkrólewiu po śmierci Zygmunta Augusta, w: *Granice i pogranicza: Historia codzienności i doświadczeń*, t. 1, red. M. Liedke, J. Sadowska, J. Trynkowski, Białystok 1999, s. 73.

<sup>1870</sup> J. Dziegielewski, *Sejmy elekcyjne, elektorzy, elekcje 1573–1674*, Pułtusk 2003, s. 31–32.

<sup>1871</sup> Lulewicz 2002, s. 84–85, przypis 15; Lulewicz 2004, s. 362; Konieczna 2013, s. 103; Kanecki 2020/1, s. 55.

<sup>1872</sup> *Opis 815 rękopisów Biblioteki Ordynacji Krasieńskich*, wyd. Fr. Pułaski (B-ka Ordynacji Krasieńskich Muzeum K. Świdzińskiego, tt. XXIII–XXIX), s. 109, nr 128, s. 699, nr 623; Lulewicz 2002, s. 84–85, przypis 15; Lulewicz 2004, s. 362; D. Konieczna, *Wpływ sejmiku brzesko-litewskiego na działalność sądu kapturowego w okresie 1572–1764*, w: *Studia historyczno-prawne: księga poświęcona pamięci prof. J. Sereydyki*, red. W. Kaczorowski, Opole 2008, s. 178; Konieczna, 2013, s. 103; Kanecki 2020/1, s. 55; Starčenko 2022, s. 459.



stanie odegrać samodzielnej roli w walce o władzę, w tym z powodu braku doświadczenia parlamentarnego szlachty koronnej i tradycji koronnego ruchu egzekucyjnego<sup>1873</sup>.

W 2004 r. doktorantowi udało się ostatecznie udowodnić, że nie tylko brzeski, ale i nowogródzki powiat zdołał zawiązać lokalną konfederację i odnowić działalność sądu ziemskiego pod kapturem. Gdy we wrześniu 1572 r. szlachta województw wileńskiego i trockiego przy udziale co najmniej 8 senatorów zebrała się na wspólny zjazd (sejmik) w Rudnikach<sup>1874</sup>, szlachta powiatu nowogródzkiego sejmikowała w Maszewiczach. Te sejmiki zostały zwołane mocą uchwały zjazdu senatorskiego w Knyszynie, który odbył się 24 VIII – 1 IX 1572 r. Na sejmiku nowogródzkim byli obecni kasztelan nowogródzki i starosta sądowy słonimski Hrehory Hrehorowicz Hryńkowicz Wołłowicz, który pozostawał w dobrych stosunkach z marszałkiem najwyższym litewskim Janem Hieronimowiczem Chodkiewiczem, urzędnicy ziemscy i grodzcy powiatu<sup>1875</sup>. Na sejmiku marszałek hospodarski i sędzia ziemski nowogródzki Malcher Snowski Grawż rozpoznał swojego konia, który został skradziony z jego majątku Szczanowicze 25 lipca 1572 r. Na prośbę Snowskiego z jego służebnikiem został wysłany woźny, aby zatrzymać złodzieja. Po zatrzymaniu pacholka Jana Rybińskiego, szlachta nowogródzka obecna na sejmiku rozpatrzyła sprawę oskarżenia Rybińskiego o kradzież. Karty księgi aktowej sądu grodzkiego słonimskiego z lat 1560–1574, na których 17 września 1572 r. została zapisana sprawa, zachowały się bardzo źle, dlatego można odczytać tylko część przemowy Jana Rybińskiego, który poinformował, że otrzymał konia frymarkiem od

---

<sup>1873</sup> Lulewicz 2002, s. 84–85 („Szlachta powiatowa nie była w tym momencie jeszcze w stanie odegrać roli samodzielnego podmiotu w toczącej się grze o władzę. Brakowało jej bowiem i doświadczenia parlamentarnego, i tradycji koronnego ruchu egzekucyjnego”).

V.: A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. I, *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974; J. Miller, *The Polish Nobility and the Renaissance Monarchy: The Execution of the Laws' Movement: part 1-2*, PER, vol. 3, 1983, s. 65–87; vol. 4, 1984, s. 1–24; J. Miller, *The Sixteenth-Century Roots of the Polish Democratic Tradition*, w: *Polish Democratic Thought from the Renaissance to the Great Emigration: Essays and Documents*, New York, N.Y.: Columbia University Press, [Boulder, Co.], 1990 (East European Monographs, No. 289), s. 11–28.

<sup>1874</sup> A. Tyla, *The Formation of Lithuanian Eastern Policy: The Dietine of Rūdninkai, September 24–27, 1573*, LHS 1, 1996, s. 22–37; H. Lulewicz, *Zjazd w Rudnikach we wrześniu 1572 roku*, PH, t. XCI, 2000, z. 2, s. 203–219; Lulewicz 2002, s. 91.

<sup>1875</sup> [1565] „Privilej panu Hrihoriu Wołoviču na starostvo słonimskoje v pevnoj sumie pienieziej do skarbu hospodarskogo vziatoj zaviedionoję” (ML 45, k. 72v–73v); NGABM, f. 1737, inw. 1, nr 1, k. 376; LVIA, f. 1280, ap. 1, nr 121, k. 335v–336 (k. 341–342); AVAK, t. XXXI, s. 43, nr 26; Łappo 1911, s. 561–562; Rachuba 2002, s. 84; Radaman, Macuk 2014, s. 168; Radaman 2004/2, s. 134; Lulewicz 2002, s. 91; H. Lulewicz 2000, *Zjazd w Rudnikach we wrześniu 1572 roku*, s. 205; UWKL, t. VI, nr 1462, 1464.

pana Filipa Limonta<sup>1876</sup> i, mając honor, prosił o ukaranie go śmiercią, jeśli okaże się, że jego słowa nie odpowiadają prawdzie: „A ja niechaj budu gorłom karan, bo wolu to luto, niżli [by] zganiu na [świetie] byt”. Z kolei pan Filip Limant zakwestionował prawo sejmiku do rozpatrywania tej sprawy i „poviedil, iż diej tut nie jest żadno [...], v [tym] nie powinien jego jemu spravovat’, bo pod pravom siežu, jako šlachtič”. Ostatecznie, obecni na sejmiku szlachcice powiatu postanowili odłożyć dalsze rozpatrywanie sprawy „uprosivšy pana maršalka, kotorij pričunami usich na tom sejmiku budučiimi, Rybinskomu [dał] prawy i za prirečeńjem i ruki dańjem nie ot[je]ždčat’, a sprosivšy”<sup>1877</sup>.

Takim sposobem, już w czasie pierwszego bezkrólewia we wrześniu 1572 r. szlachta nowogrodzka stanęła przed problemem zorganizowania niezbędnej władzy sądowniczej i musiała rozpatrzyć konkretną sprawę kryminalną bezpośrednio podczas posiedzenia sejmiku. W sytuacji braku ogólnopaństwowych norm prawnych, regulujących działalność organów sądowych w czasie bezkrólewia i konieczności organizacji władzy sądowej powstała w ziemi nowogrodzkiej i pierwsza konfederacja kapturowa<sup>1878</sup>. Pod koniec lutego lub na początku marca 1573 r., zgodnie z postanowieniem sejmiku, który odbył się w Nowogrodku przed warszawskim walnym sejmem elekcyjnym, „za ufałoju niekotorych ich miłosti panov rad i vsich stanov ziemi novgorodskoje”, została zawiązana konfederacja kapturowa szlachty powiatowej w celu utrzymania porządku prawnego i podjęto decyzję o wznowieniu działalności w poszerzonym składzie sądów ziemskiego i grodzkiego<sup>1879</sup>.

W skład sądu ziemskiego, stworzonego pod kapturem, którego obrady rozpoczęły się 1 sierpnia 1573 r., oprócz urzędników sądu ziemskiego, sędziego Malchera Zygmuntowicza Snowskiego Grawż, podsędka Jesifa (Józefa) Iwanowicza Hołowni<sup>1880</sup> i pisarza Kaspara Kiersnowskiego, weszli także czterej deputaci („obranije i vysažonyje”), których szlachta nowogrodzka obrała na sejmiku przed elekcją Henryka Walezego „na czynienie sprawiedliwości z sojmiku ziemi novgorodskoje” — i przedstawiciel rodu

<sup>1876</sup> Zob. Н. Слиж, *Княжна Барбара Соломерецкая (?–1595) – безнаказанная преступница*, cz. I, „Textus et Studia”, 30, 2022, nr 2, s. 43–101 (doi:10.19265/tes.08203); cz. 2, „Textus et Studia”, 31, 2022, nr 3, s. 7–42 (doi:10.15633/tes.08301); Kempa 2007, s. 106, 111, 115, 211.

<sup>1877</sup> NGABM, f. 1737, inw. 1, nr 1, k. 376–377; Radaman 2004/2, s. 132–136; Radaman 2010, s. 100–101.

<sup>1878</sup> Radaman 2010, s. 100–101; Zakrzewski 2013, s. 99.

<sup>1879</sup> Radaman 2004/2, s. 134–135; Radaman 2010, s. 100–101; Lulewicz 2004, s. 362; ARP, nr 98, s. 9–10.

<sup>1880</sup> Radaman 2006/2, s. 72–74.

pańskiego, absolwent uniwersytetów Tybengi (1560), Bazylei (1560-1561) i Lipska (1563)<sup>1881</sup> dworzanin hospodarski<sup>1882</sup> Fiedor Skumin (Teodor Skumin Tyszkiewicz) (ur. ok. 1546 – zm. 1618); 2) Hieronim Makowiecki, klient i zaufana osoba marszałka nadwornego litewskiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”<sup>1883</sup>; 3) Michajło Tuhanowski, klient marszałka najwyższego litewskiego i starosty żmudzkiego Jana Hieronimowicza Chodkiewicza<sup>1884</sup> i Bogusz Aleksiejewicz Owsiany<sup>1885</sup>, dworzanin hospodarski Zygmunta II Augusta i kredytor Jana Chodkiewicza<sup>1886</sup>. W skład nowogródzkiego sądu grodzkiego, stworzonego pod kapturem „dla činieńja spraviedlivosti”, do namiestnika wojewody Pawła Iwanowicza Sapiehy Łukasza Bujna przez uczestników sejmiku nowogródzkiego został wybrany i delegowany jako

<sup>1881</sup> D. Żołędź-Strzelczyk, *Peregrinatio academica. Studia młodzieży polskiej z Korony i Litwy na akademiach i uniwersytetach niemieckich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Poznań 1996, s. 59 (Fiodor), 231 (Fryderyk). Do matrykuły uniwersytetu w Tybindze wpisał się 14 VIII 1560 r. (1560 14. VIII. Tübingen. Später litauischer Unterschatzmeister und Woiwode von Nowogrod (vgl. o. den lat. Eintrag). Na Uniwersytecie Bazylejskim wstąpił w roku akademickim 1560/1561 (Die Matrikel der Universität Basel. Bd. II (1532/1533–1600/1601), Im Aufträge der Universität Basel herausgegeben von Hans Georg Wackernagel unter Mitarbeit von Marc Sieber und Hans Sutter, Basel 1956, s. 129, nr 60 [1560–1561] („Fridericus Skumin Lithuanus — 6 ß 8 d [= Fiedor Skumin (Tyszkiewicz). Dazu in der Rektoratsmatrikel die Bemerkung von ca. 1590: „Lege, Theodorus. Hic autem primum thesaurarium magni ducatus Lithuaniae egit; nunc autem est palatinus Novogrodensis et capitaneus Grodensis et Olicensis; ac [ei] visum est anno 1590 generosum filium d. Johannem in hanc Academiam mittere, qui virtute tuetur personam”; M. Банькоўскі-Цюліг, *Студэнты і студэнткі з Беларусі ў швейцарскіх універсітэтах (XVI – пач. XX стст.)*, „Беларускі гістарычны часопіс” 1995, nr 4, s. 52; Альбарутэніка – 6/2).

<sup>1882</sup> Dworzanin konny (aulici) JKM Fryderyk Skumin-Tyszkiewicz, służył w 6 koni od 10 VI 1564 r. (Ferenc 1998, s. 120; Fryderyk Skumin-Tyszkiewicz, s. 191; U XI, s. 246). Przyszły podskarbi nadworny (N 6 VII 1576), podskarbi ziemski (N 1 VI 1586) i wojewoda nowogródzki (N 13 III 1590 - † 1618) (U XI, nr 1213, nr 1245, s. 156, 160, 246; UWKL, t. VI, nr 873, s. 213). To pierwsza wzmianka o działalności publicznej Teodora Skumina Tyszkiewicza na terenach województwa.

<sup>1883</sup> AR, dz. VII, nr 83, s. 648; Radaman, Januškievič, s. 374.

<sup>1884</sup> MNK VIII, rkps. 743/2, s. 46–47; Lulewicz 2005; Radaman 2010, s. 101.

<sup>1885</sup> MNK VIII, rkps. 743/2, s. 23–25; Lulewicz 2005; Radaman 2010, s. 101.

<sup>1886</sup> NGABM, f. 694, inw. 4, nr 885, k. 77–81v: „Vypis s knig sudovych ziemskich zemli novgorodskoje. Leta Bożogo narożenja 1573, miesieca avgusta 4 dnia u Novgorodku. Na ročkoch sudovych ziemskich, s postanovienja na sojmiku, kotoryj spravovan v roku 73 v Novahorodku, piered alekceju hospodara našogo prišlo, za ufaloju niekotorych ich miłosti Panov Rad i vsich stanov zemli novhorodskoje, v roku tiepriešniem, na datie vyše pisanom ot počatia miesieca avgusta piervogo dnia, v Novahorodku sużonych i spravovanych. Pieried nami, Malcherom Žygimontovičom Snovskim, maršałkom hospodara korola jegi miłosti, sudjieju, dieržavcoju kurienieckim, a Esifom Ivanovičom Hołovnieju, podsudkom, vriadniki ziemskimi zemli novhorodskoje. I pieried nami, Fiedorom Skuminom, Jeronimom Makovieckim, Michajłom Tuhanovskim i Bohušom Ovsianym, deputatami na činienje spraviedlivosti s togo ž sojmiku zemli novhorodskoje obranymi i vysažonymi”; Radaman 2004/2, s. 134–135; Radaman 2010, s. 100–101; Lulewicz 2004, s. 362.

Te dane zostały zweryfikowane i przyjęte przez Oskara Kanieckiego, autora monografii o sądach kapturowych w Wielkim Księstwie Litewskim, która została opublikowana w 2020 r. v.: Kanecki 2020/1, s. 56; Kanecki 2020/2, s. 511–512 (<https://doi.org/10.21638/spbu14.2020.216>); Starčenko 2022, s. 460.

pełnomocny deputat autorytatywny i doświadczony wojskowy Andrej Hołub, który jest wspomniany w wypisie z akt tego sądu, datowanym na 1 grudnia 1573 r.<sup>1887</sup>.

Skład sądów nowogrodzkich czasu pierwszego bezkrólewia wyraźnie pokazuje, że decyzja o utworzeniu podobnej konfiguracji nadzwyczajnego sądownictwa kapturowego w regionie była kompromisem między dążeniami liderów średniej i drobnej szlachty powiatu, a interesami grup politycznych Chodkiewiczów i Radziwiłłów, którzy w tym czasie ściśle współpracowali. Wiadomo, że jedna z uchwał sądu grodzkiego ziemi nowogrodzkiej pod kapturem, a mianowicie decyzja o ogłoszeniu „vywołancami” (banitami) synów Onoszki Połujanowicza Stefana (Stepana<sup>1888</sup>) i Michała, a także Filipa Limonta została potwierdzona po koronacji Henryka Walezego 6 maja 1574 r.<sup>1889</sup>.

W Słonimie w drugiej połowie 1572 – pierwszej połowie 1573 r. działał sąd grodzki w wyższym składzie<sup>1890</sup>, jednak w listopadzie 1573 r. – styczniu 1574 r. starosta sądowy słonimski i kasztelan nowogrodzki Hrehory Hryńkowicz Wołłowicz rozpatrywał sprawy sądowe wraz z powiatowym pisarzem ziemskim Bohuszem Tuszewickim („ja, starosta, namovivšy sie s panom Bohušom i dostatočnie vysłuchavšy žaloby, prychilajučy sie do pravdy svietoje i artykułow Statuta podowanych”)<sup>1891</sup>.

Przedstawicielstwo powiatów województwa nowogrodzkiego na sejmie elekcyjnym 1573 r., na którym szlachta powinna była uczestniczyć *viritim*, pozostaje

<sup>1887</sup> ARP, nr 98, s. 9–10.

W województwie połockom na odbytych pod koniec 1573 r. sejmiku kapturowym w Berezwieczu szlachta połocka uchwaliła powstanie sądów kapturowych. Miały one sędzić sprawy grodzkie i ziemskie w składzie sądów grodzkich (nieobsadzony był urząd sędziego i podsędka ziemskiego) poszerzonych o wybór deputata do obu grodów urzędujących wówczas na nieokupowanej przez Moskwę części województwa. W Leplu owym deputatem został Hermohen Sielawa, zaś w Dziśnie Jarosz Ostafiewicz Korsak, późniejszy sędzia ziemski połocki. Sądy miały zbierać się co miesiąc na czas dwóch tygodni, aż do czasu koronacji Henryka Walezego (UWKL V, nr 727, s. 193; List starosty dzisieńskiego Barkułaba Korsaka do wojewody mińskiego Hawryły Hornostaja, Borowno, 2 stycznia 1574 r. (ANKr., Zbiór Rusieckich, 29/683/655 [dawna sygnatura wspomniana w pracach H. Lulewicz i w spisie urzędników województwa połockiego – nr 155], s. 365–368 [dawna paginacja – Varia 3e, s. 215–216]. List nie wskazuje w przybliżeniu czasu obrad zgromadzenia szlacheckiego, wiadomo jedynie, że odbyły się w obecności kasztelana połockiego, który zapewne zgromadzenie to zwołał. Tryb funkcjonowania i działalności tych sądów kapturowych w Dziśnie i Leplu wyznaczone zostały w oparciu o istniejące sądy grodzkie. Tym samym skład pierwszych sądów kapturowych w różnych powiatach dawnej Litwy różnił się i zależał od postanowienia sejmików kapturowych, które mogły odbywać się nie tylko przed konwokacyjnym zjazdem głównym stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego czy konwokacyjnym sejmem Rzeczypospolitej, ale i przed sejmem elekcyjnym.

<sup>1888</sup> W roku 1567 służył w rocie Marcina Jacynicza (Radaman, Januškievič 2014, s. 365).

<sup>1889</sup> ML 57, k. 112–113v, 113v–115; Łappo 1897, s. 266, przypis 3; Łappo 1911, s. 121–122; v.: Lulewicz 2002, s. 160, 163; Radaman 2004/2, s. 135.

<sup>1890</sup> Lulewicz 2004, s. 361–367; Zakrzewski 2013, s. 99; Kanecki 2020/1, s. 57.

<sup>1891</sup> NGABM, f. 1737, inw. 1, nr 121 [189], k. 1–2v; LMAVB, F. 16-73, k. 74 (3 I 1574).

nieznane. Pod aktem elekcji Henryka Walezego, który przechowywany jest w Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Francji w La Courneuve i nie jest udostępniany badaczom, znajduje się 121 pieczęci, większość których zaklejona jest czerwonym jedwabiem i do dziś nigdy nie była opisywana<sup>1892</sup>.

Przedkoronacyjne sejmiki zostały zwołane w Wielkim Księstwie Litewskim pierwotnie mocą uchwały przyjętej na sejmie elekcyjnym na 1 września 1573 r., jednak listy sejmowe były już rozsyłane zgodnie z poleceniem nowo wybranego monarchy Henryka Walezego, który został koronowany w Krakowie 21 lutego 1574 r. Sejm koronacyjny został zwołany 19–20 maja 1573 r. pierwotnie na 4 października 1573 r., ale ostatecznie odbył się w Krakowie od 22 lutego do 2 kwietnia 1574 r.

Sejmiki przedkoronacyjne zostały zwołane w Wielkim Księstwie Litewskim pierwotnie mocą uchwały przyjętej na sejmie elekcyjnym na 1 września 1573 r., jednak listy sejmowe były już rozsyłane zgodnie z poleceniem nowo wybranego monarchy Henryka Walezego, który został koronowany w Krakowie 21 lutego 1574 r. Sejm koronacyjny został zwołany 19–20 maja 1573 r. pierwotnie na 4 października 1573 r., ale ostatecznie odbył się w Krakowie od 22 lutego do 2 kwietnia 1574 r.<sup>1893</sup>.

Sejmiki przed nim i głównym zjazdem stanów odbyły się w niektórych powiatach Litwy tylko w październiku 1573 r.<sup>1894</sup>. Prawdopodobnie mogło to być spowodowane chęcią Jana Hieronimowicza Chodkiewicza, by wcześniej uczestniczyć w sejmiku w Nowogródku. Na głównym zjeździe stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, który odbył się 21–22 października 1573 r. w Wilnie i prawdopodobnie na sejmie koronacyjnym w Krakowie powiat nowogródzki reprezentował sędzia ziemski ziemi nowogródzkiej i marszałek hospodarski Malcher Zygmuntowicz Snowski Grawż<sup>1895</sup>.

---

<sup>1892</sup> Ministère de l'Europe et des Affaires étrangères – Direction des archives, Centre des Archives diplomatiques (La Courneuve), Traités et accords de la France, Pièce n° TRA15730001/001, Acte de l'élection de Henri de Valois, duc d'Anjou, au trône de Pologne, Varsovie, 23 [16] V 1573 ; P. Skwarczyński, „*Decretum electionis*” of Henry of Valois, „The Slavonic and East European Review”, 37, 1958, no. 88, s. 115.

<sup>1893</sup> M. Strykowski, *Kronika*, t. 2, s. 420; Konopczyński 1948, s. 141; Olszewski 1957, s. 243; Wisner 1989, s. 57; Dubas-Urwanowicz 1998, s. 307–324; Zakrzewski 2000/1, s. 25.

<sup>1894</sup> Sejmik powiatu wileńskiego obradował 11 X 1573 r. w Wilnie, a obrady sejmiku żmudzkiego rozpoczęły się według rozkazu starosty generalnego żmudzkiego Jana Hieronimowicza Chodkiewicza jeszcze później w Krożach — 14 X 1573 (AZS WKL, t. I, s. 75–81; ASD, t. IV, nr 10, s. 11–14; Lulewicz 2002, s. 146, 149–150; Rachuba 2002, s. 217–218; Ferenc 2008, s. 453–455).

<sup>1895</sup> AZS WKL, t. I, s. 86; Lulewicz 2002, s. 151.

#### 4.4.2. Bezkrólewie po Henryku Walezym (sierpień 1574 / 12 maja 1575 – 29 czerwca 1576)

Po tajemnym wyjeździe Henryka Walezego do Francji w sierpniu 1574 r. sejm dał królowi termin w 9 miesięcy (do 12 maja 1575 r.) na powrót, a 9 listopada 1574 r. główny zjazd stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie, który rozpoczął swoje posiedzenia 20 października 1574 r., przyjął akt prawny, określający porządek działalności sądów do powrotu Henryka lub do nowej elekcji, znany jako „Porządek sprawiedliwości świętej”<sup>1896</sup>.

W wymienionym akcie określono, że sądownictwo powinno opierać się na sądach ziemskich i grodzkich, które miały funkcjonować w poprzednim składzie i na podstawie wcześniejszych norm prawnych. Został określony porządek, według którego mieli być mianowani urzędnicy ziemscy pod nieobecność monarchy (wybór 4 kandydatów na sejmiku i następne losowanie). Roki ziemskie wyznaczono wznowić od 1 stycznia 1575 r.<sup>1897</sup>. Powiat wołkowyski na wspomnianym zjeździe mogli reprezentować podkomorzy wołkowyski Jury (Jerzy) Maciejewicz Jundził i Janusz Olędzki<sup>1898</sup>. Z pewnością wiadomo, że w powiatach nowogródzkim i słonimskim sądy wznowiły swoją działalność w styczniu 1575 r. „za panowańem hospodara Henrika Bożu miłostju korola polskiego i wielikogo kniazia litovskogo o trech krolech rimskiego sviata, vodle poradku statutovogo i za przinańjem i namovoju ich miłostiej panov rad i ricerstva šlachty Vielikogo Kniazstva

<sup>1896</sup> AZS WKL, t. I, nr 12/37, s. 122–127; Kanecki 2020/1, s. 73–74; Kanecki 2020/2, s. 512–513.

W województwie połockim w czasie drugiego bezkrólewia funkcjonowały sądy kapturowe, utworzone na bazie sądów grodzkich dzisieńskiego i lepelskiego na mocy postanowienia zjazdu, który odbył się w Berezwechu 9 października 1574 roku (Radaman 2011, s. 31–32, 36). Vide: BOss., rkps. 14623/III, s. 5–7. Fragment pozwu na posiedzenie Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego dla pozwanego Andrzeja Michajłowicza Kizika w sprawie z Hurkiem Hrehorowiczem Szapką i Andrzejem Timofiejewiczem Hurkom, Połock, 1 marca 1583 roku: „A iż diej po zejstju z siego švieta prodka našogo, švietoje pamieti Žygimonta Avgusta, na siejmiku ziemli vojevodstva połockogo lieta Božogo naroženja 1574 miesieca oktiebra 9 dnia v Bieriezieču vsie stany, na tom sojmiku budučije, tak zžastanovili, iż starosty naši lepelskij i disienskij, gdje na on čas sudy grodskije vodle statutu byli spravovany, mieli otsužyvati z pevnymi osobami, na tom sojmiku do vriadov grodskich lepelskogo i disienskogo vysažonymi vsi sprawy naležačije sudu ziemskomu i grodskomu, a od nich apelacija vsim vodle prava i statutu idiet mieli byli do pievnych osob na tym že sojmiku vyšej mienovany obranych, kotoryje na otsuživanje tych apelacii do zamku našogo Voronieckogo v každom miesiecy po pieršom dniu u dvuch niedielach zježdčatisia mieli”.

<sup>1897</sup> AZS WKL, t. I, nr 12/37, s. 122–127; Lulewicz 2002, s. 182–187.

<sup>1898</sup> AZS WKL, t. I, nr 12/32, s. 111, przypis 187; Ф. Уманец, *Русско-литовская партия в Польше 1574–1576 г.*, „Журнал Министерства народного просвещения”, 182, 1875, nr 12, s. 256–257.

Litovskogo na zjezdzie niedavnom vilenskom v roku minulom siemdesiat čietvertom včinenom”<sup>1899</sup>.

Odnosnie do sejmików przedelekcyjnych województwa nowogródzkiego 1575 r., które odbyły się prawdopodobnie 14 września w dzień Podwyższenia Krzyża Świętego, żadnej informacji nie mamy<sup>1900</sup>. Na sejmie elekcyjnym, który odbył się 7 listopada – 15/19 grudnia 1575 na Woli pod Warszawą<sup>1901</sup> wśród nielicznych przedstawicieli szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego z pewnością był obecny sędzia ziemski nowogródzki i marszałek hospodarski Malcher Zygmuntowicz Snowski Grawż, który głosował za kandydaturą cesarza Maksymiliana II Habsburga i 18 grudnia 1575 roku podpisał akt jego elekcji<sup>1902</sup>.

W styczniu 1576 r. na sejmiku nowogródzkim, na którym był obecny starosta żmudzki i właściciel Lubicza Jan Kiszka, po omówieniu pogłosek o możliwości wtargnięcia w granice Wielkiego Księstwa Litewskiego Tatarów krymskich, podjęto decyzję o zwołaniu Głównego zjazdu stanów 5 lutego 1576 r. w Hresku. Wojewoda wileński Mikołaj Radziwiłł „Rudy” opowiadał się za zwołaniem wspomnianego zjazdu w Klecku. Później panowie radni zdecydowali o przeniesieniu tego zjazdu do Gieranion (26 II – 4 III 1576 r.)<sup>1903</sup>. Wspomniany zjazd odbył się przed sejmem koronacyjnym Stefana Batorego.

Następny główny zjazd stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego odbył się w Grodnie 8–20 kwietnia 1576 roku. Sejmiki przedsejmowe, które go poprzedzały, odbyły się 25–28 marca 1576 r.<sup>1904</sup>. O przebiegu sejmików województwa nowogródzkiego

<sup>1899</sup> NGABM, f. 694, op. 4, nr 885, k. 28–31; AR, dz. XV, t. 14, plik 4, s. 1–5; Lulewicz 2002, s. 186; Lulewicz 2004, s. 363; Kanecki 2020/1, s. 74.

Henryk Walezy już nigdy nie powrócił do Rzeczypospolitej Obojga Narodów (Łappo 1901, s. 102–130; P. Champion, *Henri III, roi de Pologne*, vol. 1. 1573–1574, Paris 1943 [1944], vol. 2 *Un séjour à Vienne, voyage en Italie et retour en France, 1574–1575*, préf. Michel François, Paris 1951; S. Grzybowski, *Henryk Walezy*, Wrocław 1980, 244 s.; wyd. 2, Wrocław 1985; Zakrzewski 2013, s. 246.

<sup>1900</sup> AZS WKL, t. I, s. 140–141, 146; Lulewicz 2002, s. 225. Sejmik w Mińsku obradował później – 29 września.

<sup>1901</sup> Dubas-Urwanowicz 1998, s. 258, 293–306; Lulewicz 2002, s. 223–226; Konopczyński 1948, s. 141; *Chronologia sejmów* 2021.

<sup>1902</sup> Kieniewicz 2000, s. 303; Lulewicz 2002, s. 228, przypis 322.

<sup>1903</sup> AZS WKL, t. I, s. 159–163; Strykowski, *Kronika*, t. 2, s. 425; *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyjaryusze, relacje, listy i akta z lat 1576–1586*, zebrał i wydał ks. I. Polkowski (Acta Historica Res Gestas Poloniae Illustranta, t. XI), Kraków 1887, s. 4–5; B. Floria, *Magnateria litewska a Rosją w czasie drugiego bezkrólewia*, OiR, t. 22, 1977, s. 156–157; Lulewicz 2002, s. 241–242, 246–250;

<sup>1904</sup> AZS WKL, t. I, s. 163–178; Strykowski, *Kronika*, t. 2, s. 425; *Postanowienia na sejmiku wilkijskim w ziemi żmudzkiej roku 1576 marca 28 dnia*, wyd. W. Nowodworski, KH 16, 1902, nr 1, s. 457–458; Łappo 1901, s. 136–138; Łappo, *Litovskij Statut 1588*, t. 1, cz. 1 (1934), s. 337–338; Kieniewicz 2000, s. 233; Lulewicz 2002, s. 255–263.

informacji nie mamy. Reprezentowali sejmik nowogródzki na zjeździe grodzieńskim zapewne podsedek nowogródzki ewangelik Jesif (Józef) Iwanowicz Hołownia<sup>1905</sup> i Matwiej Protasowicz<sup>1906</sup>, sekretarz JKM, a posłem powiatu słonimskiego był zapewne sędzia ziemski i chorąży słonimski Michał Ławrynowicz Sokołowski<sup>1907</sup>.

Sejmiki przed głównym zjazdem stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego w Mścibohowie, wyznaczonym na 20 maja (obradował do 3 czerwca) 1576 r., odbyły się w pierwszej połowie maja (słonimski odbył się dokładnie 7 maja<sup>1908</sup>). Posłami województwa nowogródzkiego w Mścibohowie byli Wasyl Zienkowicz Cichiński z sejmiku nowogródzkiego, Bohusz Owsiany (z sejmiku nowogródzkiego lub słonimskiego), Andrzej Hołub (z sejmiku słonimskiego lub nowogródzkiego), sędzia ziemski słonimski Michał Sokołowski (z sejmiku słonimskiego), Lenart Uzłowski (z sejmiku wołkowyskiego) i chorąży wołkowyski Hieronim Puksza (z sejmiku wołkowyskiego)<sup>1909</sup>. 29 czerwca 1576 roku zgodnie z przyjętymi uchwałami, Stefan Batory został uznany wielkim księciem litewskim<sup>1910</sup>.

#### 4.4.3. Bezkrólewie po Stefanie Batorym (12 grudnia 1586 – 27 stycznia 1588)

Po śmierci Stefana Batorego (ur. 27 IX 1533 – † 12 XII 1586) 2 stycznia 1587 r. miały się zebrać sejmiki, zwołane jeszcze przez zmarłego monarchę<sup>1911</sup>. 6–12 stycznia 1587 r. w Grodnie odbył się zjazd senatorski, na którym 8 stycznia podjęto decyzję o zwołaniu sejmików powiatowych 22 stycznia 1587 r. Na tych sejmikach zostali wybrani posłowie na zjazd główny konwokacyjny stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, który odbył się w Wilnie w drugiej połowie stycznia tego roku<sup>1912</sup>.

<sup>1905</sup> Radaman 2006/2. Podpisał datowany w Grodnie 20 kwietnia 1576 r. uniwersał zjazdu (HHStA Wien, Polen I, karton 33, Polonica z 1576 r., k. 256-257v; ibid. Polen III (Specialia), karton 29, k. 406-407).

<sup>1906</sup> Ibid.

<sup>1907</sup> AZS WKL, t. I, s. 169, przypisy 278–279, s. 177, przypis 291; Lulewicz 2002, s. 262.

<sup>1908</sup> AZS WKL, t. I, s. 178–194; *Początki panowania w Polsce Stefana Batorego r. 1576–1577* (Źródła dziejowe, t. IV), wyd. A. Pawiński, Warszawa 1877, s. 20–22; NGABM, f. 1737, inw. 1, nr 2, k. 258-v; Łappo 1901, s. 142–149; Łappo, *Litovskij Statut 1588*, t. 1, cz. 1 (1934), s. 340–341; Lulewicz 2002, s. 274–278.

<sup>1909</sup> AZS WKL, t. I, s. 182, 184; *Początki panowania w Polsce Stefana Batorego r. 1576–1577* (Źródła dziejowe, t. IV), wyd. A. Pawiński, Warszawa 1877, s. 20; Lulewicz 2002, s. 276, przypis 471; A. Шаланда, *Сапраўдны гербоўнік шляхты Ваўкавыскага павета ВКЛ у другой палове XVI–XVIII ст.* (A), „Герольд Litherland”, год IV (2004), nr 1–2 (13–14), s. 19.

<sup>1910</sup> Lulewicz 2002, s. 277–284.

<sup>1911</sup> Łappo 1911, s. 617.

<sup>1912</sup> AZS WKL, t. I, s. 195–197.



29 stycznia 1587 r. na wspomnianym zjeździe została przyjęta ustawa regulująca porządek organizacji i działalność sądów kapturowych we wszystkich województwach i powiatach dawnej Litwy. Ten akt normatywny otrzymał nazwę „Kaptur Wielkiego Księstwa Litewskiego po śmierci króla jego miłości Stefana *tempore interregni*” albo „Zastanowienie i poradok około pokoju, spraviedlivosti i oborony ziemskiej pod tym czasom *interregni*”. Wymieniona ustawa stała się podstawą prawną do rozwiązywania problemów związanych z organizacją sądów nadzwyczajnych w czasie bezkrólewia i określiła, że w skład wojewódzkich i powiatowych sądów kapturowych powinni wchodzić wojewoda lub starosta (w czasie ich nieobecności — namiestnicy), urzędnicy sądu grodzkiego, podkomorzy, a także sędzia, podsędek i pisarz sądu ziemskiego. W przypadku nieobecności któregośkolwiek z urzędników ziemskich dopuszczano wybór na jego miejsce deputata od szlachty województwa (powiatu). Za prawomocny uznawano sąd w składzie pięciu osób<sup>1913</sup>. Przewidziana była także możliwość przeprowadzenia w czasie bezkrólewia następujących zjazdów szlacheckich: 1) zjazdów dla wyboru deputatów w skład Trybunału, które miały się odbyć w poniedziałek na 3 tygodnie przed Wielkanocą, w przypadku, gdy nie zbiorą się sejmiki gromnicze<sup>1914</sup>; 2) zjazdów wojskowych, które miał prawo zwoływać wojewoda wileński i hetman Krzysztof Radziwiłł we wszystkich powiatach oprócz Żmudzi<sup>1915</sup>; 3) zjazdów pospolitego ruszenia przeciw naruszyicielom porządku prawnego<sup>1916</sup>.

W ziemi (powiecie) nowogródzkiej sąd kapturowy został utworzony prawdopodobnie zaraz po głównym zjeździe stanów, który odbył się w styczniu 1587 roku<sup>1917</sup>. W maju 1587 r. – styczniu 1588 r. w składzie nowogródzkiego sądu kapturowego na rokach sądowych „pod kapturom v Novogorodku sużonych” zasiadali: 1 podkomorzy nowogródzki, leśniczy worański, przełajski i merecki Jan Maciejewicz Kuncewicz, 2 sędzia ziemski Jesif (Józef) Iwanowicz Hołownia, 3 podsędek Kasper Fiedorowicz Kiersnowski, 4 pisarz ziemski Jan Hołownia, 5 namiestnik (podwojewodzi) Mikołaj Hlebowicz Jeśman, 6 sędzia grodzki Bartosz Stanisławowicz Bruchański na

<sup>1913</sup> AZS WKL, t. I, s. 202–239; AVAK, t. III, nr 165, c. 308–319; Lulewicz 2002, s. 355, 360–364; Kanecki 2020/1, s. 78–81. Kanecki 2020/2, s. 513

<sup>1914</sup> AZS WKL, t. I, s. 215–216; Łappo 1911, s. 618–619.

<sup>1915</sup> AZS WKL, t. I, s. 218–219; Łappo 1911, s. 619–620.

<sup>1916</sup> AZS WKL, t. I, s. 207–208, 212; Łappo 1911, s. 619–620. Już Iwan Łappo i Stanisław Płaza sądzili, że dopiero trzecie bezkrólewie ostatecznie wpłynęło na krystalizację szerokiego rozumienia sejmiku powiatowego (Łappo 1911, s. 306; Płaza 1984, s. 19).

<sup>1917</sup> Łappo 1911, s. 618–619, 624.

Hłusku i 7) pisarz grodzki Aleksander Ostafjewicz Połowski<sup>1918</sup>. W art. 5 instrukcji, którą dali swoim sześciu posłom na sejm elekcyjny szlachcice powiatu nowogródzkiego zostało zaznaczone: „Iže ś my kaptur mieży soboju postanovili, proto, aby vodług kaptura każdego zachovano, tak chudogo, jak i wielikogo stanu”<sup>1919</sup>.

Do wołkowyskiego sądu kapturowego weszli deputaci „vodług poradku kapturovogo [...] obranyje” — marszałek JKM Andrej Jundziłł, sędzia ziemski wołkowyski i jednocześnie wojski grodzieński Hrehory Maciejewicz Wojna, pisarz ziemski wołkowyski Jan Bogdanowicz Uhlik i Ławryn Żukowski, a także podstarości wołkowyski Andrzej Łozowski, sędzia grodzki Szymon Cywiński i pisarz grodzki Siemion Wasilewicz Wołk<sup>1920</sup>.

Sejm konwokacyjny Rzeczypospolitej został wyznaczony przez arcybiskupa gnieźnieńskiego prymasa Polski Stanisława Karnkowskiego na ten sam czas, na który był wyznaczony sejm walny, zwołany jeszcze uniwersałem Stefana Batorego z 8 listopada 1586 r., a mianowicie na 2 lutego 1587 r. 2 stycznia 1587 r. Karnkowski wyjaśniał w swoim liście do Krzysztofa Radziwiłła, że nie zwoływał sejmików w Wielkim Księstwie Litewskim z powodu braku czasu<sup>1921</sup>. Sejm konwokacyjny odbywał się w Warszawie od 2 lutego do 9 marca 1587 r. Posłowie powiatów województwa nowogródzkiego na tym sejmie nie byli obecni. Nic nie wiadomo również o posejmowych sejmikach powiatów województwa nowogródzkiego, które mogły odbyć się w lutym 1587 r.

Na podstawie analizy opublikowanej przez nas w 2003 roku instrukcji sejmikowej szlachty powiatu nowogródzkiego dla posłów na sejm elekcyjny z 12 maja 1587 r. została określona kompetencja przedelekcyjnego sejmiku, który odbył się w Nowogrodku 11–12 maja 1587 r. i dokonano analizy problemowych kwestii, które szlachta powiatu chciała podnieść przed całą elitą polityczną Rzeczypospolitej na sejmie elekcyjnym. Wspomniany sejmik został zwołany przez wojewodę nowogródzkiego Mikołaja Radziwiłła zgodnie z decyzją zjazdu senatorskiego, który odbył się w Nowogrodku 17–18 marca 1587 r.<sup>1922</sup>.

---

<sup>1918</sup> AR, dz. XV, t. 13, plik 15, s. 26–33; NGABM, f. 694, inw. 4, nr 1336, k. 525v; *Zbiór pomników reformacji kościoła polskiego i litewskiego: zabytki z wieku XVI-go* (Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae, ser. 1, z. 1), Wilno Warszawa 1911, s. 123–128; Lulewicz 2002, s. 363.

<sup>1919</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 165.

<sup>1920</sup> LMAVB, F. 16-78, k. 5–18, 28, 41.

<sup>1921</sup> Łappo 1911, s. 617–618.

<sup>1922</sup> Lulewicz 2002, s. 368–369, 371; Pieńkowska 2010, s. 257.

Analiza danych sfragistycznych pozwala stwierdzić, że 11–12 maja 1587 r. na sejmiku w Nowogrodzku mogło być obecnych co najmniej 60 osób, w tym: pisarz wielki litewski Andrzej Iwanowicz Charytonowicz [Obryński], podkomorzy nowogrodzki Jan Maciejewicz Kuncewicz, podwojewodzi (namiestnik) nowogrodzki Mikołaj Hlebowicz Jeśman, sekretarz królewski Iwan (Jan) Owsiany, Andrej Maskiewicz, Andrej Hołub, Jesif (Józef) Hołub, Jan Jurjewicz Sołłohub, Tymoteusz Kozaryn, Jan Niemira, Andrej Niemira, Wasyl Zienkowicz-Cichiński, Hrehory Cichiński, kniaź Jan Puzyna, Iwan Płaskowicki, [Adam Iwanowicz] Chreptowicz, Hrehory Uniechowski, Kasper Kiersnowski, Jan Bujno, Wasyl Leszczyłowski, Wasyl Kryhan, Marcin Onoszkowicz Połujan, Adam Marchacz Puzielewski, Wasyl Marchacz Puzielewski, Jan Łopot-Bykowski, Andrej Krzemienewski, Stanisław Dybowski, panowie Weryha-Darewscy, panowie Hołownie-Jakimowicze (Makar i inni), panowie Łodziaty i inni<sup>1923</sup>. Tak więc na sejmik nowogrodzki zjechali się głównie przedstawiciele średniej i drobnej szlachty powiatu, podczas gdy senatorowie i przedstawiciele innych rodów możnowładztwa byli nieobecni.

Pod groźbą naruszenia rozejmu ze strony Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, szlachta nowogrodzka postanowiła nie jechać na sejm elekcyjny *virutum* i wyprawiła na główny sejmik w Wołkowysku i na sejm elekcyjny pod Warszawą 6 pełnomocnych posłów, a mianowicie: Andrzeja Iwanowicza Charytonowicza Obryńskiego, Jesifa (Józefa) Iwanowicza Hołownię, Hrehorego Uniechowskiego, Michała Kozińskiego (który do 1579 r. był klientem Jana Hieronimowicza Chodkiewicza i jego kopyskim namiestnikiem), Iwana Maskiewicza i Beniasza Jeśmana, którzy otrzymali „moc niezamieronuju [...] za łaskoju Bożoju v bojaźni jego svietoj, pana pobożnogo, rečy pospolitoj našoj pożytočnogo, obrat’, zgożajučysia s tymi, kotorych pravdivie dobrymi storożami i miłosnikami rečy pospolitoje vidieti i rozumieti budut’”, jednak mieli w swojej działalności dokładnie trzymać się treści instrukcji, która została im dana na sejmiku<sup>1924</sup>. Warunkami elekcji w instrukcji były nazwane: zatwierdzenie przez elekta wiecznego pokoju z Wielkim Księstwem Moskiewskim, przyłączenie wszystkich Inflant

<sup>1923</sup> AR, dz. II, nr 187, s. 5. Porównaj: A. Шаланда, *Гербы шляхты Наваградскага павета ВКЛ у другой палове XVI – першай палове XVII ст.*, w: Людзі і ўлада Навагрудчыны: гісторыя ўзаемадзеяння (да 500-годдзя надання Навагрудку прывілея на магдэбургскае права), уклад. А. Скеп’ян, А. Доўнар, рэдкал. А. Каваленя [і інш.], Мінск 2013, s. 119–129.

<sup>1924</sup> *Instrukcja nowogrodzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 163–174.

do Wielkiego Księstwa Litewskiego, powrót Wołynia i Podlasia w skład państwa litewskiego, żądano także ostatecznej redakcji Statutu, w tym poprawienia artykułu o obrazie majestatu królewskiego (I, 2, 3, 4, 5) i jego zatwierdzenia przez nowo wybranego monarchę<sup>1925</sup>.

Na sejmie elekcyjnym, który odbył się od 30 czerwca do 26 sierpnia 1587 r. pod Warszawą potwierdzona jest obecność pisarza wielkiego litewskiego Andrzeja Iwanowicza Charytonowicza Obryńskiego<sup>1926</sup> i Iwana Maskiewicza<sup>1927</sup>. Także byli obecni na elekcji i podpisali pewne dokumenty w imieniu szlachty nowogródzkiej Maciej Protasowicz Ostrowski<sup>1928</sup> i Jan Woyniłowicz<sup>1929</sup>. Reprezentacja poselska powiatów słonimskiego i wołkowyskiego na sejmie elekcyjnym 1587 r. pozostaje nieznana.

Przed głównym zjazdem stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie, który odbył się 2–11 października 1587 roku, sejmik wołkowyski rozpoczął posiedzenia w terminie, wyznaczonym uniwersałami senatorów neutralistów na sejmie elekcyjnym 25 sierpnia 1587 r. i uniwersałem podkanclerzego litewskiego Lwa Sapiehy z 26 sierpnia, a mianowicie 16 września 1587 r.<sup>1930</sup>. W innych powiatach sejmiki odbyły się w różnym czasie od 6 września do 2 października 1587 r.<sup>1931</sup>. O sejmiku słonimskim informacji nie mamy. Sejmik nowogródzki zebrał się prawdopodobnie najpóźniej — w połowie pierwszej połowy października<sup>1932</sup>. Reprezentacja poselska powiatów województwa nowogródzkiego na ten zjazd pozostaje nieznana.

Na główny zjazd stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, który odbył się w Wilnie od 8 do 20 listopada 1587 r., gdzie odbyło się głosowanie nad kandydaturami dwóch pretendentów do stolca wielkoksiążęcego, których poparła elita polityczna Litwy w walce o tron Rzeczypospolitej<sup>1933</sup>, sejmik nowogródzki, zwołany uniwersałem poprzedniego głównego zjazdu stanów z 11 października 1587 r., tak jak i województwa

---

<sup>1925</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 166–167. Zob. też: AZS WKL, t. I, s. 241–242; Lulewicz 2002, s. 371–372; Pieńkowska 2010, s. 258; Radaman 2018/1, s. 23–24.

<sup>1926</sup> AZS WKL, t. I, s. 256; Lulewicz 2002, s. 380; Radaman 2018/1, s. 23.

<sup>1927</sup> AZS WKL, t. I, s. 256.

<sup>1928</sup> AZS WKL, t. I, s. 262.

<sup>1929</sup> AZS WKL, t. I, s. 262, 266.

<sup>1930</sup> AZS WKL, t. I, s. 265, 272; Łappo 1911, s. 621–622; Lulewicz 2002, s. 388, 394. AR, dz. V, nr 3213, Listy Krzysztofa Dorohostajskiego do Radziwiłłów (1587–1615), cz. I: listy za lata 1587–1597, s. 36.

<sup>1931</sup> AZS WKL, t. I, s. 272; Lulewicz 2002, s. 388, 391–395, 401.

<sup>1932</sup> BJag., rkps. 3605, k. 53v–55, List Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” do Krzysztofa Radziwiłła o sejmiku nowogródzkim [IX–X 1587], 19 X 1587 r.; Lulewicz 2002, s. 394.

<sup>1933</sup> Lulewicz 2002, s. 400–405; Pieńkowski 2021, s. 109–111.

wileńskie i trockie (w przeciwieństwie do innych, które wysłały 2–3 osobowe poselstwa) wysłał liczną delegację w składzie 10 osób<sup>1934</sup>. Za arcyksięciem Maksymilianem Habsburgiem w predelekcji w Wilnie oddało swoje głosy 9 posłów: podkomorzy nowogródzki Jan Maciejewicz Kuncewicz<sup>1935</sup>, sędzia ziemski nowogródzki Jesif (Józef) Iwanowicz Hołownia<sup>1936</sup>, Hrehory Uniechowski<sup>1937</sup>, Iwan Kmita Bierzowicki<sup>1938</sup>, [Andrej] Niemira (młodszy)<sup>1939</sup>, pan Płaskowicki [Iwan lub Bohdan]<sup>1940</sup>, Iwan Maskiewicz<sup>1941</sup>, sekretarz królewski Iwan (Jan) Owsiany<sup>1942</sup> i sędzia grodzki nowogródzki Bartosz Stanisławowicz Bruchan (Bruchański)<sup>1943</sup>. Kandydaturę Zygmunta Wazy poparł tylko jeden przedstawiciel poselstwa — Wasyl Iwanowicz Zienkowicz Cichiński<sup>1944</sup>, który zostanie wybrany posłem do elektów i 6 lutego 1588 r. otrzyma od króla i wielkiego księcia Zygmunta III Wazy urząd marszałka hospodarskiego i marszałka ziemi nowogródzkiej<sup>1945</sup>. Poselstwa od powiatów słonimskiego i wołkowyskiego na tym zjeździe były nieobecne. Neutralne stanowisko zajął starosta powiatu wołkowyskiego Krzysztof Monwid Dorohostajski<sup>1946</sup>.

20 lub 30 grudnia 1587 r. miały się odbyć sejmiki województwa nowogródzkiego zgodnie z uniwersałem Głównego zjazdu Wielkiego Księstwa Litewskiego z 17 listopada 1587 r.<sup>1947</sup>. Od początku grudnia przewidywano także wznowienie działalności sądów kapturowych.

#### 4.4.4. Bezkrólewie po Zigmuncie III Wazie (12 XII 1632 – 6 II 1633)

Po śmierci Zygmunta III Wazy (ur. 27 IX 1533 – † 12 XII 1586) sejmik nowogródzki przed sejmem konwokacyjnym obradował w Nowogródku 3 czerwca 1632 r. Postanowiono uznać kaptur uchwalony podczas zjazdu stanów Wielkiego

<sup>1934</sup> AZS WKL, t. I, s. 279–280; Lulewicz 2002, s. 401.

<sup>1935</sup> AZS WKL, t. I, s. 279.

<sup>1936</sup> AZS WKL, t. I, s. 279; Radaman 2006/2, s. 73.

<sup>1937</sup> AZS WKL, t. I, s. 279.

<sup>1938</sup> Ibid.

<sup>1939</sup> Ibid.

<sup>1940</sup> Ibid.

<sup>1941</sup> Ibid.

<sup>1942</sup> Ibid.

<sup>1943</sup> Ibid.

<sup>1944</sup> Ibid., s. 280. Porównaj: Pieńkowski 2021, s. 111.

<sup>1945</sup> UWKL, t. VI, nr 299, s. 126; U XI, nr 641, s. 96; Radaman 2002, s. 127; Radaman 2010, s. 60, 80–81, 99.

<sup>1946</sup> AZS WKL, t. I, s. 280; Pieńkowski 2021, s. 111.

<sup>1947</sup> AZS WKL, t. I, s. 293, 302–314; Łappo 1911, s. 622; Lulewicz 2002, s. 406–409.

Księstwa Litewskiego w Wilnie 29 stycznia 1587 r. na początku trzeciego bezkrólewia i uznany przez konwokację wileńską 15 maja 1632 roku<sup>1948</sup> za podstawą prawną działalności sądów w czasie *interregnum* („Kaptur anno 1587 w Wilnie postanowiony przyjęli i wedle niego sądy, i egzekucje czynione być mają. A na konwokacji, jeśliby co więcej do tego Kaptura przyczynić mogli, starać się”). Posłami na sejm konwokacyjny obrano kawalera maltańskiego, komandora stwołowieckiego i poznańskiego Zygmunta Karola Radziwiłła, chorążego nowogródzkiego Jana Rudominę Dusiackiego, Andrzeja Łukjanowicza Kurcza i Pawła Uniechowskiego, którym nakazano przybyć przed sejmem 14 czerwca na zjazd słonimski, dla tego, żeby z innymi posłami litewskimi „o pokoju wewnętrznym i postronnym namawiać”<sup>1949</sup>. H. Wisner pisał, że na sejmiku tym zastrzegano, żeby ani nie mianowano kandydata do tronu, ani tym bardziej, nie przeprowadzano elekcji, póki „między stany Rzeczypospolitej zgodna stanie namowa o poprawie wszystkich *in genere* eksorbitancji”. Zarazem sejmik żądał, aby posłowie porozumiewali się z Krzysztofem Radziwiłłem, „którego *deteritas et amor in Patriam* jest dobrze [...] doświadczony”<sup>1950</sup>.

Na sejmiku powiatu wołkowyskiego posłom sejmowym nakazywano nawet nie wspominać o elekcji, nim nie zostanie dokonana naprawa wszystkich praw. Dziękowano królewiczowi Władysławowi i chciano pokoju z sąsiadami, broniono hetmanów. „We władzę hetmańską, aby się nikt nie wtrącał i przypowiednich listów dawać nie śmiał”<sup>1951</sup>. O podjętych na konwokacji w Wilnie uchwałach wyrażano się z uznaniem na sejmiku wołkowyskim „wyjawszy tylko ciężary assekurację na Ojczyźnie”<sup>1952</sup>.

Przebiegu słonimskiego sejmiku przedkonwokacyjnego nie znamy, tylko punkta instrukcji, o których już wspominałem w innych rozdziałach rozprawy<sup>1953</sup>.

<sup>1948</sup> AZS WKL, t. I, s. 316–317, 320; Wisner 1982/2, s. 128; Rachuba 2002, s. 233; Kanecki 2020/1, s. 88.

<sup>1949</sup> Sejm zwołany został przez prymasa 5 maja 1632 r., na 22 czerwca, a sejmiki miały się odbyć 3 czerwca. Zob. Punkty instrukcji nowogródzkiej na sejm konwokacyjny 1632 r. (K<sub>1</sub>: AGAD, AR, dz. II, nr 1089, s. 1–8; K<sub>2</sub>: RNB, F. 971, AD, nr 126, dok. nr 20, k. 54–55 (wersja krótsza pt.: „Puncta Instructy Nowogródzkiej” zawierająca tylko 39 pozycji, choć niektóre mają więcej szczegółów niż w K<sub>1</sub>, z błędną datą w inwentarzu sugerującą rok 1696); Wisner 1981, s. 58–59; Kaczorowski 1986, s. 68–69, 85. Zob. też: Albrycht Stanisław Radziwiłł, *Pamiętnik*, t. 1, s. 141–242; Vasiliauskas 2001, s. 239–241, 259–261. Kanecki 2020/1, s. 88, 90–91.

<sup>1950</sup> Wisner 1981, s. 58–59. Porównaj: W. Kaczorowski, Rola Krzysztofa II Radziwiłła na sejmach konwokacyjnym i elekcyjnym w okresie bezkrólewia 1632 r., MHA, 3, 1988, s. 43–50.

<sup>1951</sup> AR, dz. II, nr 1088, s. 1; RNB, F. 971, AD, nr 133, nr 47, k. 142; Wisner 1981, s. 58–59; Wisner 1982/2, s. 128; Kanecki 2020/1, s. 90.

<sup>1952</sup> AR, dz. II, nr 1088, s. 1; Kaczorowski 1986, s. 69. Kanecki 2020/1, s. 88;

<sup>1953</sup> RNB, f. 971, AD, nr 127, k. 193, Punkta instrukcji słonimskiej 1632.

W powiatach słonimskim i wołkowyskim kaptur był zatwierdzony na sejmikach relacyjnych po sejmie konwokacyjnym 11 sierpnia 1632 roku<sup>1954</sup>. W skład słonimskiego sądu kapturowego, który sądził od imienia „rad i stanów rycerskich”, weszli: podkomorzy Gabriel Szemiot; sędzia ziemski Michał Połubiński; podsędek Józef Połubiński; pisarz ziemski Krzysztof Jeśman Synkowski; podstarości Mikołaj Kędzierzawski; sędzia grodzki Walerian Brzuchański i pisarz grodzki Albrycht Makowiecki<sup>1955</sup>. Uchwała sejmiku słonimskiego, który obradował pod przewodnictwem kuchmistrza litewskiego Mikołaja Tryzny (unity)<sup>1956</sup>, rozkazała woźnym doręczać pozwy co najmniej 2 tygodnie przed rozpoczęciem sesji sądowej, a sędziów zobowiązała do uniemożliwienia przewlekania postępowania<sup>1957</sup>. Osobom wybranym na urząd sędziego kapturowego były wydawane listy wierzytelne zaświadczające o decyzji sejmiku (kredensy)<sup>1958</sup>. Wybranim sędziom polecano aby rostrzygali sprawy kryminalne według „kapturu z konstytucyi sejmowych i ufały”<sup>1959</sup>.

W skład sądu kapturowego powiatu wołkowyskiego weszli: podkomorzy Andrzej Dolski; sędzia ziemski Bohdan Massalski; podsędek Jan Kędzierzawski; zamiast pisarza ziemskiego obrany deputat; podstarości [Jan Aleksandrowicz Hliński lub Albrycht Żardecki]; sędzia grodzki Adam Kołłątaj<sup>1960</sup> i pisarz grodzki Andrzej Kownacki. Początek posiedzeń sądu kapturowego wołkowyskiego był przeznaczony na 1 września 1632 r.<sup>1961</sup>.

<sup>1954</sup> AR, dz. II, nr 1063, nr 1096; RNB, f. 971, nr 127, nr 44, k. 193-v; Kanecki 2020/1, s. 90, 102, 103.

<sup>1955</sup> AR, dz. II, nr 1063, s. 1; Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук, Русская секция архива, коллекция 52, Собрание П.Н. Доброхотова, оп. 2, картон 12, „Жировичи”, nr 10/11, 10/17, 10/18; Kanecki 2020/1, s. 102, 134, 251–252.

<sup>1956</sup> Wisner 1991, s. 21.

<sup>1957</sup> AR, dz. II, nr 1063, s. 1; Kanecki 2020/1, s. 253.

<sup>1958</sup> 2 września 1632, Kredens dany sędziom kapturowym powiatu słonimskiego, VUB, F. 5, A6-1592; Kanecki 2020/1, s. 97.

<sup>1959</sup> Kanecki 2020/1, s. 134.

<sup>1960</sup> Podstoli wołkowyski w latach 1619–1635 (N 22 II 1619 po † Ł. Wasilewskiego (ML 95, k. 205v–206; UWKL, t. VI, nr 2021). Sędzia grodzki w latach 1627–1632, UWKL, t. VI, nr 2073).

<sup>1961</sup> AR, dz. II, nr 1096, s. 1–2. „Upatrowaliśmy i to, że jako prawem porządnie postanowionym kwitną państwa, tak silentio ich nie tylko languent, ale ad extremum ruinam przychodzą. Vigore tedy tegoż sejmiku naszego wszyscy zgodnie, nemine excepto, przyjęliśmy kaptur, po zejściu świętobliwej pamięci króla je[go] m[i]łoś[ci] Stefana, że wszystkimi clausulami i rigorami (klauzulami i rygorami) iuris uchwalony i poddając się podeń we wszystkim. Początek tedy swój wziąć ma *primis die[bus] [die]bus Septembris*, kędy wszyscy panowie urzędnicy do sądów s kaptura należący, zjachać się powinni. A iż z urzędu ziemskiego nie mamy pisarza, na miejsce tedy onego obrać szlachcica, obywatela osiadłego, ci którzy na wysz mianowany czas zjadą się, mają także i na miejsce drugich ichm. pp. urzędników, jeśliby który z ichm. albo nie przybył, albo z juramentu wykonać nie chciał, zachowując się we wszy[s]tkim według postanowienia kapturowego. A żeby się żaden niewiadością nie wymawiał, postanowiliśmy i to, aby ta zgoda nasza

Do udziału w elekcji sejmik słonimski wytypował 15 posłów (kuchmistrz litewski Mikołaj Tryzna; marszałek Jan Jacynicz; podkomorzy Gabriel Szemiot; sędzia ziemski Michał Połubiński; podsędek Józef Połubiński; wojski Dymitr Massalski; podstoli Piotr Tryzna; pisarz ziemski Krzysztof Jeśman Synkowski; podstarości Mikołaj Kędzierzawski; pisarz grodzki Albrycht Makowiecki; Teofil Tryzna; Stanisław Połubiński; Paweł Zienkiewicz; Leon Połubiński; Aleksandr Haraburda)<sup>1962</sup>. Instrukcja nakazywała strzec powagi kościoła katolickiego oraz połączonego z nim unią – greckiego<sup>1963</sup>. Sejmik wołkowyski zaś uchwalił, aby „każdy, komu wolność miła, osobą swą na blisko przypadający zjazd elekcyjny zjechał”<sup>1964</sup>.

W Nowogródku sejmik relacyjny z sejmu konwokacyjnego i elekcyjny na elekcję zebrał się 14 sierpnia 1632 r. i obradował 2 dni. Poklikano, aby wszyscy jechali na sejm, a gdy to być nie mogło, obrali 35 posłów (Jarosz Suchodolec, który na tym sejmiku starał się z wielką pilnością, tak to pokomentował – „ale widzę jednego nie dostaje, a dwóch wpisano, o których zmianiki nie było, co krzyżykami naznaczeni”, wiadomo też, że w tym rejestrze było niemało posłów życzliwych hetmanowi polnemu Krzysztofowi Radziwiłłowi ewangelików i prawosławnych (Rusinów). Suchodolec donosił, że przed sejmikiem wykonywając rozkazanie hetmana polnego rozdał jego listy<sup>1965</sup> pewnym osobom, porozumiewając się w tym z całe życzliwymi hetmanowi panem chorążym Janem Rudominę Dusiackim i panem Samuelem Janowiczem Protasiewiczem. Kopii instrukcji nie dostał u podkomorzego nowogródzkiego z tego powodu, że „jeszcze dotąd jej nie pisano”. Odjeżdżając z sejmiku chorąży nowogródzki Jan Rudomina Dusiacki przekazał Suchodolcowi koncept instrukcji (na co się niektórzy na sejmiku zgadzali, żebym dał przez kogo do wpisania w instrukcję, ale się wszyscy jako w czas roboczy rozbiegli”). Ten koncept był przekazany przez pana Suchodolca referendarzowi

---

nie tylko do Akt była dana, ale i po wszystkim powiecie publikowana, czego dojrzec ma, według dawnego zwyczaju i prawa, urząd grodzki, rozsyłając to postanowienie nasze przez woźnych”. Kanecki 2020/1, s. 96, 102, 103, 174, 242.

<sup>1962</sup> AR, dz. II, nr 1062, s. 1–2; Kaczorowski 1986, s. 190, 210; Kaczorowski 1991, s. 201–202.

<sup>1963</sup> Wisner 1991, s. 21.

<sup>1964</sup> AR, dz. II, nr 1096, s. 1; Kaczorowski 1986, s. 190, 210; Wisner 1991, s. 21.

<sup>1965</sup> W roku 1632 w okresie od 26 lipca do 18 sierpnia hetman polny Krzysztof Radziwiłł przekazał staroście birżańskiemu Krzysztofowi Skrobowiczowi i [Jaroszowi?] Suchodolcu 56 listów do szlachty nowogródzkiej i upickiej, a Komuniace 12 listów do szlachty wołkowyskiej (Wisner 1991, s. 11–12).



litewskiemu D. Obryńskiemu. Postanowiono, żeby podczas *interregni* sądy według dawnych praw i zwyczajów były odprawowane<sup>1966</sup>.

#### 4.5. Zjazdy szlacheckie i sejmiki, związane z wymiarem sprawiedliwości.

Zanim omówimy funkcje i działalność szlacheckich zgromadzeń ściśle związanych z wymiarem sprawiedliwości, zwróćmy uwagę na to, że i sejmiki przedsejmowe mogły zatwierdzać decyzje w tej dziedzinie, na przykład mogli uchwalić zmianę miejsca posiedzeń sądów grodzkich i ziemskich. Tak, w czasie epidemii 22 października 1590 r. przedsejmowy sejmik nowogrodzki „za spólnym pozwoleniem vsich vobiec panov obyvatelej vojevodstva novgorodskogo, kotoryje się na sojmik povietovij dnia 22 oktiebra do Cerina zjechali byli” zezwolił na przeniesienie sądu grodzkiego do Cyryna (Ceryna)<sup>1967</sup> „na prymowanie protestacyj i inych všelakich sprav”, gdzie ten i zasiadł „pro niebytnost’ od povietrieja v Novogorodku”<sup>1968</sup>.

Na przedsejmowym sejmiku nowogrodzkim, który odbył się w styczniu 1601 r. posłom sejmowym Wasilowi Zienkowiczowi Cichińskiemu i Mikołajowi Podarewskiemu nakazano pilnie strzec, żeby „Dekret JKM z strony granic powiatu nowogrodzkiego z powiatem pińskim uczyniony, aby nie tylko do wątpliwości, ale i w żadną kwestię przywodzony nie był” i starać się „przy tym o artykuł o sądzeniu roków ziemskich po wszystkim Wielkim Księstwie Litewskim na jeden czas, któryś my na piśmie panom posłom naszym dali constitutią sejmową był konfirmowany”<sup>1969</sup>). Na sejmie warszawskim, który obradował w dniach 7 lutego – 13 marca 1601 r. Mikołaj Podarewski proponował w imieniu swego sejmiku zwoływanie, wedle zwyczaju polskiego, ziemskich roków sądowych w innym czasie w różnych powiatach. Jednak do

<sup>1966</sup> Instrukcja posłom na elekcję 1632 (LMAVB, F. 198, nr 4, k. 1–3v). List Jarosza Suchodolca do hetmana polnego Krzysztofa Radziwiłła, Nowogródek, 14 sierpnia 1632 (fragment) (AR, dz. V, nr 15296, s. 88–89). Punkta instrukcji nowogrodzkiej – RNB, f. 971, nr 126, k. 54–55. Kaczorowski 1991, s. 196–199, 201–202, 208.

<sup>1967</sup> Obecnie rejon korelicki obwodu grodzieńskiego [Karelicki rajon Grodzienskaj vobłaści].

<sup>1968</sup> AR, dz. XXIII, t. 140, plik 2, s. 62 („za spólnym pozwoleniem vsich vobiec panov obyvatelej vojevodstva novgorodskogo, kotoryje się na sejmik povietovij dnia 22 oktiebra do Cerina zjechali byli”, „na prymowanie protestacyj i inych všelakich sprav”).

<sup>1969</sup> Instrukcja sejmikowa dla posłów nowogrodzkich na sejm 1601 r.: Wasyla (Bazylego) Zienkowicza Cichińskiego (Tychińskiego) i Mikołaja Podarewskiego, RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 1, art. 1. W Wielkim Księstwie Litewskim rok sądowy ziemski we wszystkich powiatach odbywały się trzy razy na rok („trikrot’ do godu”) — „o Sviatoj Trójcy” (koniec maja – początek czerwca), „na dzień sviatogo Michała” (29 września) i też „na dzień i sviato Triech Krolej” (6 stycznia) (III Statut Litewski 1588 r. (IV, 46), III Statut Litewski [1614], s. 140–141; III Statut Litewski [1989], s. 175; Radaman 2010, s. 74–75, 95; Radaman 2018/1, s. 26.

konstytucji sejmowej, po propozycji marszałka hospodarskiego i sędziego ziemskiego nowogrodzkiego Wasila Zienkowicza Cichińskiego, włączono artykuł, który zmieniał terminy przeprowadzenia roków ziemskich sądowych tylko w powiecie nowogrodzkim, postanawiając, żeby roki ziemskie nowogrodzkie „trzykroć przez rok były sadzone: pierwsze w dzień świętego Marka Ewangelisty [25 kwietnia], drugie w dzień Wszystkich Świętych [1 listopada], trzecie na Gromniczne święto rzymskie [2 lutego]”<sup>1970</sup>.

Ustawa weszła w życie po zakończeniu roków sądowych troickich w czerwcu 1601 roku. Nie mamy potwierdzenia w źródłach, że roki nowogrodzkiego sądu ziemskiego w ogóle się odbyły po dniu Wszystkich Świętych, zaś w lutym 1602 roku po obradach gromnicznego sejmiku<sup>1971</sup> powstała sytuacja konfliktowa, ponieważ część szlachty uznała, że posłowie sejmowi niedokładnie zrozumieli istotę inicjatywy ustawodawczej. Jak pisał w swoim diariuszu podsędek nowogrodzki Fiodor Michajłowicz Jewłaszewski, w 1602 roku obywatele i szlachta powiatu nowogrodzkiego „po tom sojmie zjehavši sie na roki nove gromnične z sobą sie nie zgadźali”. Na tych „złych v sercoch ludskich rozervanych rokoch” pan Mikołaj Pawłowicz Podarewski (Podarowski) „vymoviał sie [...] że on toj otmienie i zamieśaniu (radniej niż popravie) rokov nie viedał, chot to po niektore sojmiki uspominano było, podał na sojmie, aby v nas vo vsiem panstvie roki na rozny, a nie odny časy zvyčajem polskim postanovieny byli, alie żeby to jedno v našim povietie, o to snat’ żadnego človeka nie tolko vola, ale i pomyślenie nie było. Pan Vasilej Zienkievič znał sie že sie, o to stariał i pana Podarovskogo vtiegał, żeby i on na to prizvoliał, alie sie on nigdy do tego nie znał”<sup>1972</sup>. Dane zagadnienie miało szeroki rezonans w Rzeczypospolitej w ciągu kilku lat i było rozpatrywane na obradach innych sejmików koronnych i litewskich. Tak, 13 lutego 1606 roku szlachta bełska na przedsejmowym sejmiku zaznaczała: „Co się tycze strony przywilejów Wielkiego Księstwa Litewskiego, także Metryki tegoż Księstwa i długów inflanckich, także roków ziemskich nowogrodzkich, które artykuły są wyrażone w tymże podaniu konstytucyjnej do ksiąg grodzkich stężyckich podane, tedy je, jako są napisane,

<sup>1970</sup> Konstytucja sejmiku walnego warszawskiego 1601 r. (VC, t. II, vol. 2, s. 294, art. 125, „Nowogrodzkiego powiatu przełożenie roków ziemskich”); Radaman 2010, s. 74–75; Radaman, Macuk 2014, s. 184; Radaman 2018/1, s. 26.

<sup>1971</sup> Deputatami do Trybunału zostali wybrani Andrzej Niemira (AR, dz. XXIII, t. 116, plik 3, s. 80; LVIA, SA 4612, t. I, k. 33v); i Jan Protasowicz (LVIA, SA 27, LDK Vyriausiasis Tribunolas 1685 m., k. 510v); DTG WKL (1582–1696), s. 117).

<sup>1972</sup> APR, sygn. 564, s. 45; Jewłaszewski, s. 116; Radaman, Macuk 2014, s. 180–181.

także aprobujemy, i ichm. panom posłom poruczamy, że się domagać będą”<sup>1973</sup>. W roku 1607 sejmik powiatowy nowogródzki ponownie zainicjował przeniesienie terminów roków sądowych ziemskich z dnia św. Marka (25 kwietnia) na dzień św. Trójcy (koniec maja – początek czerwca), ponieważ w kwietniu drogi były jeszcze w złym stanie, co utrudniało dojazd do Nowogródka<sup>1974</sup>. Zostało to uwzględnione w art. 4 konstytucji sejmowych Wielkiego Księstwa Litewskiego sejmu warszawskiego 1607 roku<sup>1975</sup>.

W tym samym roku w czasie rokoshu sejmik słonimski, poprzez recepcję prawa koronnego, przyjął uchwałę o wprowadzeniu w powiecie urzędu drugiego woźnego generała, tym samym korygując na poziomie regionalnym artykuł 104 rozdziału IV Statutu z 1588 roku<sup>1976</sup>, a sejmik wołkowyski wyjawiał dążenie do kolejnej korekty prawa.

4 września 1630 roku sejmik przedsejmowy (poselski) nowogródzki znów podjął uchwałę o przełożeniu z powodu szerzącej się zarazy roczków sądowych grodzkich do lata roku następnego 1631 i równocześnie postanowił przenieść kancelarie nowogródzką do Cyryna<sup>1977</sup>.

Z wymiarem sprawiedliwości, ustrojem i funkcjonowaniem sądów w Wielkim Księstwie Litewskim były związane zjazdy elekcji (sejmiki elekcyjne), sejmiki deputackie (gromniczne) i sejmiki kapturowe z czasów bezkrólewia, o których już opowiadano wyżej.

---

<sup>1973</sup> *Akta sejmikowe województwa belskiego. Lata 1572–1655*, wyd. M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, Kraków 2020, nr 81.2, s. 180.

<sup>1974</sup> BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 201v: „Roki ziemskie nowogrodzkie o S. Marku, iż dla złej drogi na wiosnę i dla wielu inszych przyczyn widzimy być ten czas niepożyteczny zdało się nam te roki przełożyć znowu na Święto Troice. Przeto poruczamy Ich Mściom Panow Posłom naszym, aby tego statecznie poparli i do Constitutiej, aby wpisane byli dopilnowali”.

<sup>1975</sup> Art. 4: O rokach ziemskich troickich w Nowogrodzku, konstytucji Wielkiego Księstwa Litewskiego sejmu walnego warszawskiego z 1607 r., VC, t. II, vol. 2, s. 362; Radaman 2010, s. 74–75, 95; Radaman 2018/1, s. 26–27.

<sup>1976</sup> Dymitr Dzieszkowicz, woźny słonimski. Patent od 28 VIII 1599, akt. 31 V 1600 (NGABM, f. 1926, op. 8, nr 2, k. 195). Drugi woźny generał powiatu słonimskiego, wybrany na sejmiku. N<sub>1</sub> 25 V 1607 (ML 89, k. 20-v); N<sub>2</sub> 15 XI 1608, P I XII 1608. Patent był aktykowany 5 XII 1608 r. w księgach grodzkich i 13 I 1609 r. w księgach ziemskich słonimskich (NGABM, f. 1785, inw. 1, nr 22, k. 209v–210v). † ok. 20 II 1616. Sprawa z ustanowieniem w powiecie słonimskim drugiego urzędu woźnego generała przez recepcję prawa koronnego pokazuje, że w razie potrzeby sejmiki mogły zatwierdzać decyzje zmieniające normy prawa statutowego (Radaman 2010, s. 95; Radaman 2018/1, s. 27). Porównaj — III Statut Litewski [1989], art. 104, s. 212–213. Zob.: J. Bardach, *Recepcja w historii państwa i prawa*, w: J. Bardach, *Themis a Clio, czyli, Prawo a historia*, Warszawa 2001, s. 35–97.

<sup>1977</sup> AR, dz. II, nr 1029, s. 1-3, 4-5; AR, dz. V, nr 75; AR, dz. X, nr 700, s. 5-6; PSB, t. XXXV, s. 123-124; B. Radziwiłł, *Autobiografia*, Warszawa 1979, s. 197; Radaman 2022, s. 98.

#### 4.5.1. Zjazdy (sejmiki) elekcyjne.

Król Zygmunt August doprowadził również do przeprowadzenia radykalnej reformy sądowniczej na terenie Wielkiego Księstwa. Wymógł więc na elicie urzędniczej, czyli na wojewodach, starostach, dzierżawcach i innych urzędnikach rezygnację z wszelkich kompetencji i przywilejów sądowniczych. Odtąd mieli oni podlegać razem z szeregową szlachtą pod jednakowe i dla całego stanu szlacheckiego równie obowiązujące prawo oraz powszechne dla całej szlachty sądy, jednolite w całym państwie.

Te sądy ziemskie w całym Wielkim Księstwie Litewskim zostały ustanowione na podstawie przywileju wydanego 1 lipca 1564 r. w Bielsku Podlaskim oraz obowiązującego od 1566 r. II Statutu Litewskiego (IV, 1 „O vybiranju sudiej v powiet”) <sup>1978</sup>. Na wzór Korony <sup>1979</sup> nowo utworzone sądy ziemskie miały składać się z sędziego, podsędka i pisarza. Według normy prawnej zawartej w art. 1 II Statutu Litewskiego o terminie pierwszych zjazdów elekcji w powiatach na które musieli przyjechać kniaziowie, panowie i rycerstwo szlachta decydował władca (hospodar wielikij kniaź). Uczestnicy takiego zjazdu zebrane na pewnym miejscu w czas pewny misieli „nie žduči nikoho, chtob v tom povietie imienja majuči, prijechati ku tomu roku nie chotieł... vybrati zo vsieje šlachty toho powietu brat’i svojeje na koždyj urad takovyj, na sudiejstvo čotyrech, na podsudstvo drugich čotyrech, na pisarstvo tretich čotyrech ludiej dobrich, cnotlivych, rostropnych, v pravie umiejetych, rodu šlachetskoho, v tom povietie dobrze davno osiełych, nie inoje viery tolko chrestijanskoje” <sup>1980</sup>. Po elekcji szlachta musiała zawiadomić monarchę o nazwiska obranych elektów „čeriez listy”, a władca „s tych vsich 12 osob” musiał być wybrać dla nominacji „triech do toho powietu na vriad ziemskij, na sud — sudju, podsudka i pisara” <sup>1981</sup>. Pierwsza nominacja na urzędy sądowe w powiatach nowogródzkim i słonimskim odbyła się jednak jeszcze przed ostatecznym zatwierdzeniem II Statutu Litewskiego w 1566 r., który częściowo wszedł

<sup>1978</sup> Or.: AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych, nr 7773; K (wierzytelna): ML 38, k. 483–491; druk: Lubavskij, LRS, Priłożenija, s. 133–140.

<sup>1979</sup> Kriegseisen 1991, s. 18; Zakrzewski 1997, s. 173; Zakrzewski 2000/1, s. 154; J. Matuszewski, *Sprzedawalność urzędów w Polsce*, CPH, t. 16, 1964, z. 2, s. 101–110.

<sup>1980</sup> II Statut Litewski [1566], BKór., rkps. 818, k. 73v.

<sup>1981</sup> II Statut Litewski [1566], BKór., 818, k. 73–74v; II Statut Litewski [1900], s. 70–73; II Statut Litewski [1855], s. 62–64; Łappo 1897, s. 267–272; Łappo 1901, s. 353; Łappo 1911, s. 498–523 (VIII, *Сеймик для избрания членов земских судов и других должностных лиц Литовско-Русских поветов*); Zakrzewski 1997, s. 173; Zakrzewski 2000/1, s. 154; Rachuba 2002, s. 52, 203–204; Radaman 1999, s. 109–110; Radaman, Macuk 2014, s. 191–194.

w życie po sejmie bielskim z 1564 r. W końcu listopada roku 1564 – początku stycznia 1565 roku na zjeździe wojskowym szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego w Mińsku szlachta pewnych powiatów Wielkiego Księstwa Litewskiego wybrała elektów na wszystkie urzędy w składzie sądów ziemskich i już 30 kwietnia 1565 r. król Zygmunt August wystawił w Piotrkowie po sejmie walnym koronnym i jeszcze do ostatecznego wprowadzenia II Statutu przywileje dla pewnej grupy powiatów Wielkiego Księstwa (w tym dla nowogródzkiego i słonimskiego) zawierające określenie granic nowych powiatów sądowych z powołaniem urzędników sądowych ziemskich. Tym samym zatwierdził uchwały zjazdu mińskiego co do organizacji nowego ustroju terytorialnego i sądowego Litwy, przedłożone mu przez posłów panów rady — kasztelana wileńskiego i hetmana dwornego Hrehorego Chodkiewicza, marszałka dwornego i podskarbiego Ostafiego Wołłowicza oraz posłów rycerstwa — chorążego dwornego Hrehorego Rahożę i chorążego słonimskiego Michała Sokołowskiego<sup>1982</sup>.

Wszystkie urzędy w sądach ziemskich zostały obsadzone w powiatach nowogródzkim i słonimskim 30 kwietnia 1565 r.<sup>1983</sup>, natomiast w powiecie wołkowyskim

---

<sup>1982</sup> Akt ograniczenia i zarazem ustanowienia sądowego powiatu nowogródzkiego z powołaniem sądu ziemskiego oraz jego zaprzysiężenia na zjeździe powiatowym szlachty w Nowogródku = Przywilej Zygmunta Augusta z opisem granic powiatu nowogródzkiego i nominacja pierwszego składu sądu ziemskiego, w Piotrkowie, 30 kwietnia 1565 r. (K (ruska): BCzart., rkps. 2242, nr 24, s. 209-214 (w formie aktykacji 29 czerwca 1593 r. do akt ziemskich nowogródzkich), publikacja popularna naukowa: M. Спірыдонаў 1996, *Наваградчына ў XVI–XVIII ст.*, s. 101, 102–105; publikacja naukowa: Radaman 2022, s. 101–107). Radaman, Macuk 2014, s. 192 (rys. 68), c. 193. Kopia z tej kopii spisana literami alfabetu polskiego: BCzart., rkps. 2243, nr 28, s. 231–238. Zob. aneks.

O akcie ograniczenia i zarazem ustanowienia sądowego powiatu słonimskiego z powołaniem sądu ziemskiego oraz jego zaprzysiężenia na zjeździe powiatowym szlachty w Słoniem, Przywileju Zygmunta Augusta z opisem granic powiatu słonimskiego i o nominacji pierwszego składu sądu ziemskiego, w Piotrkowie, 30 kwietnia 1565 r. v.: M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym* (1-e wyd. 1843–1846), wyd. 2-e, poprawione i uzup. przez F. Ks. Martynowskiego, t. IV, Warszawa 1886, s. 548; Spiridonov 1998, s. 77–80. Wsp. akt był aktykowany do ksiąg ziemskich słonimskich 29 IX 1566 r. (NGABM, f. 1926 [Павятовыя камііі па праверцы метрычных і актавых кніг, устаноўленыя па указу ад 3.11.1842 г.], op. 8, nr 1 [Вопіс дакументаў актавых кніг Слонімскага земскага суда: [ВЦА № 7674–7689] (1555–1586 гг.)], k. 57 (opis dokumentów księgi ziemskiej słonimskiej z Archiwum Centralnym w Wilnie, nr 7676, dok. 44).

Z tą datą 30 kwietnia 1565 roku przywileje zawierające określenie granic i wyznaczenie urzędników sądowych otrzymały m.in. powiaty: oszmiański, miński i brzeski (brześcieński) (M. Довнар-Запольский, *Спорные вопросы в истории Литовско-Русского сейма*, „Журнал Министерства народного просвещения”, 337, 1901, nr 10, s. 497; O. Halecki, *Sejm obozowy szlachty litewskiej pod Witebskiem 1562 r. i jego petycja o unię z Polska. Przyczynek do dziejów parlamentaryzmu litewskiego i genezy unii lubelskiej*, PH, t. 18, 1914, s. 323–324 (w przypisie); tenże, *Dzieje unii Jagiellońskiej*, t. II, Kraków 1920, s. 207. v.: Spiridonov 1998, s. 101; Spiridonov 1998, s. 77–80, 310–312; UWKL, t. VI, s. 16–18; UWKL, t. VIII, s. 18; Radaman 1999, s. 110; Radaman 2007, s. 74–76; Radaman 2010, s. 55–56, 79; Radaman 2022, s. 76.

<sup>1983</sup> Spiridonov 1998, s. 78–79; Radaman 2022, s. 102–103.

nieco później (do października roku 1567)<sup>1984</sup>. Po utworzeniu sądów ziemskich i rozpoczęciu ich działalności zjazd elekcji (później sejmik elekcyjny) — to ważny element w procesie wyłaniania urzędników do tych sądów.

Przysięgę urzędnicy sądowe musieli złożyć na zjazdach w powiatach 31 maja 1565 r. w dzień „świata Vstupieńja v niebo Chrystova”, wyznaczonych przez Zygmunta Augusta dla wszystkich powiatów, które otrzymały przywileje 30 kwietnia 1565 r. w Piotrkowie<sup>1985</sup>. Zjazd szlachecki w powiecie słonimskim rzeczywiście odbył się w Słonimiu 31 maja – 1 czerwca 1565 r., na którym urzędnicy sądowi ziemscy powiatu słonimskiego złożyli swoje przysięgi<sup>1986</sup>. W przypadku ziemi nowogródzkiej najprawdopodobniej nastąpiło to później, bo dopiero we wrześniu 1566 r. w Lachowiczach z przyczyny zarazy (epidemii) odbyły się pierwsze roki sądowe ziemskie tego powiatu<sup>1987</sup>.

II Statut litewski z 1566 r. dokładnie podawał zasady wyboru elektów na wakujące urzędy i przewidywał istnienie zjazdu elekcji jako rodzaju powiatowego (wojewódzkiego) szlacheckiego zjazdu, na który powinien być wzywać szlachtę uniwersałem za 4 tygodnie do przeznaczonej daty władca, a w jego nieobecności w Litwie — wojewoda lub kasztelan. Na takim zjeździe obecna na nim szlachta powiatowa miała prawo wyboru i przedstawienia królowi (hospodarowi) czterech kandydatów (elektów) na wakujący ziemskie urzędy sądowe (sędziego, podsędka i pisarza) (II Statut Litewski, IV, 1<sup>1988</sup>; III Statut Litewski, IV, 1, 2)<sup>1989</sup>.

<sup>1984</sup> Sąd ziemski wołkowyski był stworzony najprawdopodobniej w roku 1566. Pierwsza znana nam wzmianka o urzędnikach tego sądu — to „Spisań”je powietov Vielikoho Kniazstva Litovskoho i vradnikov v nich”, dokument, który — jak można sądzić — był redagowany stopniowo w latach 1566–1567 (ML 529, k. 217; Lubavskij, LRS, aneks, s. 229; RGV, s. 147; UWKL, t. VI, nr 1879, nr 1979, nr 2109, s. 351, 365, 384). Jarosław Iwanowicz Roski występuje jako sędzia wołkowyski w znanych nam datowanych źródłach 16 września 1567 roku (RIB XXXIII, kol. 853), pisarz ziemski Jan Mikołajewicz Chodakowski — 3 października tego roku (RIB XXXIII, kol. 856), zaś podsędek Lenart (Aleksandr) Uzłowski — 4 października tego roku (RIB XXXIII, kol. 859).

<sup>1985</sup> BCzart., rkps. 2242 IV, s. 211–212; Radaman 2022, s. 105; Radaman, Macuk 2014, s. 193.

<sup>1986</sup> Akt zaprzysiężenia na zjeździe powiatowym szlachty w Słoniemiu sędziego, podsędka i pisarza sądu ziemskiego słonimskiego oraz dokonania wyboru woźnych sądowych, Słoniem, 31 V – 1 VI 1565 r., or. (ruski): NGABM, F. 1785, inw. 1, nr 1, k. 20–22v, edycja: AVAK, t. XXII, s. 147–149; Łappo 1911, s. 503–504; UWKL, t. VI, s. 18, 259, 270, 283; Radaman 2022, s. 105.

<sup>1987</sup> AGAD, APR 564 {dawna sygn. 143a}, s. 5–6; Jewłaszewski, s. 93. O pierwszych rokach ziemskich powiatu nowogródzkiego w Lachowiczach wsp. też Jan Mikołajewicz Hlebowicz (AR, dz. XXIII, t. 140, plik 3, s. 14).

<sup>1988</sup> II Statut Litewski [1566], BKór., rkps. 818, k. 73–74v (IV, 1); II Statut Litewski [1855], s. 62–64. II Statut litewski [2003], s. 96–98; v.: Vilimas 2002, s. 3–27; Vilimas 2006/1; Vilimas 2006/2, s. 278–284.

<sup>1989</sup> III Statut Litewski [1989] (IV, 1, 2), s. 139; Wisner 2001, s. 30.

Drugi Statut litewski z 1566 r. jasno określał cechy (kryteria), według których szlachta powiatowa miała wybierać elektów na urzędy sądowe. Zatem zgodnie z art. 1 rozdziału IV musieli wybierać kandydatów ludzi „dobrych, cnotliwych, rostopnych, v pravie umiejetnych, rodu šlacheckoho, v tom povietie dobrze osiełych, nie inoje viery tolko Chrestijanskoje”<sup>1990</sup>. Artykuł 8 rozdziału czwartego „O sudjach, jakije majut’ byti obirany” określał, że nie byli uprawnieni do ubiegania się o te wakujące urzędy „duchovnyje osoby, ani starostovie, dierżavcy, ani tivunovie toho povietu, ani chorużyje, I ni chto takovyj, chtoby v tom povietie našom vriadnikom byl”<sup>1991</sup>. Według artykułu 1 „O volnom obiranju vriadu ziemskoho, sudij, podsudkov i pisarov v každoj ziemli i povietie” rozdziału czwartego III Statutu Litewskiego z roku 1588 (IV, 1) na zjazdach elekcyjnych szlachta musiała wybrać „4-ch osob šlachtičov, ludiej dobrych, pobożnych, cnotliwych, hodnych, v pravie umiejetnych, pisati umiejučych, rodičov toho państwa Vielikoho Kniazstva i v tom povietie nie novo, nie zmyšlenie osiełych”<sup>1992</sup>. Art. 2 rozdz. IV zasadniczo zabraniał łączenia w jednym ręku kilku powiatowych urzędów ziemskich, a także łączenia z nimi urzędów kasztelana, starosty sądowego, marszałka, podkomorzego, chorążego, wojskiego i innych (IV, 2)<sup>1993</sup>.

Z 1566 roku zjazdy elekcji zbierały się tylko w przypadku zrzeczenia się urzędu (odmowy pełnienia swoich funkcji w różnych okolicznościach), śmierci<sup>1994</sup> albo nominacji na wyższy urząd („vyššeho opatrien’ja”) urzędnika, który zajmował stanowisko sędziego ziemskiego, podsędka lub pisarza. W szeregu przypadków zjazdy elekcji w kilku powiatach Wielkiego Księstwa Litewskiego odbywały się w wyniku rezygnacji (dymisji) urzędnika. Bezpośrednio po wprowadzeniu reformy sądownictwa znane są przypadki rezygnacji i usunięcia z urzędu urzędników sądowych, związane z naruszeniem warunków formalnych umożliwiających zajmowanie odpowiedniego urzędu<sup>1995</sup>.

<sup>1990</sup> II Statut Litewski [1566], BKór., rkps. 818, k. 73-74v (IV, 1); II Statut Litewski [1855], s. 63; Rachuba 2013, s. 16. V.: Н. Яковенко, *Шляхетська правосвідомість у дзеркалі обігу правничої літератури на Волині й Наддніпрянщині*, w: eadem, *Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.*, Київ 2002, s. 80–105.

<sup>1991</sup> II Statut Litewski [1566], BKór., rkps. 818, k. 77v-78 (IV, 8); II Statut Litewski [1855], s. 69.

<sup>1992</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 82; III Statut Litewski [1989], s. 138–140; Łappo 1897, s. 268; Zakrzewski 2018, s. 98.

<sup>1993</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 82; III Statut Litewski [1989], s. 140–141; Łappo 1897, s. 268–269.

<sup>1994</sup> Łappo 1897, s. 267.

<sup>1995</sup> Radaman 1999, s. 110; A. Radaman 2010, s. 98.

Należy pamiętać również o możliwości odwołania urzędnika ze stanowiska na mocy wyroku sądowego, z powodu naruszenia przez niego prawa. W badanym okresie spotykamy, w odniesieniu do trzech powiatów województwa nowogródzkiego, tylko jeden taki przykład (podkomorzy nowogródzki Bohusz Aleksiejewicz Owsiany został skazany przez sąd hospodarski w maju 1581 r. na „wywołanie” (wygnanie) ze wszystkich ziem państw Rzeczypospolitej za nadużycie władzy („za vystupok svoj”), naruszenie obowiązków służbowych i przysięgi, a wydany przez niego wyrok „jako niespravno učinienyj” został przez monarchę i panów radnych unieważniony<sup>1996</sup>.

Jeśli któryś z powiatowych urzędników sądowych zmarł, według przepisu prawnego zawartego w art. 1 rozdz. IV II Statutu Litewskiego jego kolegom należało powiadomić wielkiego księcia (hospodara), a podczas jego nieobecności w Wielkim Księstwie Litewskim — wojewodę lub starostę sądowego; jeżeli zaś także wojewoda lub starosta przebywał za granicami państwa — kasztelana („A gdzie by się to trafiło w niebytności naszej w tom państwie, togi o tom majut’ dati viedati vojevodie..., a v niebytności vojevody, abo starosty, ino kaštalianom onoje ziemi”) <sup>1997</sup>. Król (wielki książę), wojewoda lub kasztelan byli zobowiązani do wyznaczenia terminu zjazdu elekcyjnego i wysłania do powiatu zwołujących go listów na cztery tygodnie przed terminem zjazdu. Ponadto III Statut Litewski z 1588 r. (IV, 1) określał minimalny termin od otrzymania przez szlachtę grodową informacji o dacie zjazdu elekcyjnego do jego rozpoczęcia w ciągu 4 tygodni oraz następujący tryb zawiadamiania uczestników zjazdu. W ten sposób na zjazd elekcji musiała być zaproszona cała pełnoprawna szlachecka wspólnota powiatu, jednak nie wszyscy uprawnieni do uczestnictwa w wyborach na tych

<sup>1996</sup> ML 68, k. 28–30v (15 V 1581); ML 69, k. 13; Radaman 1999, s. 110; Radaman 2010, s. 98; Radaman, Macuk 2014, s. 194. O innym przekroczeniu norm prawa przez Bogusza Owsianego w roku 1578 wsp. Iwan Łappo (И. Лаппо, *Гродский суд в Великом Княжестве Литовском в XVI столетии*, „Журнал Министерства народного просвещения”, 13 (Новая серия), 1908, nr 1, s. 112; NGABM, f. 1737, op. 1, nr 2, Księga grodzka słonimska z lat 1574–1578, k. 498v–499).

<sup>1997</sup> III Statut Litewski [1989], s. 139; Radaman, Macuk 2014, s. 193. Porównaj: List szlachty powiatu wilkomirskiego do wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” z prośbą o zwołanie sejmiku elekcji kandydatów na urząd podsędka wilkomirskiego (publ.: ASWW 2024, cz. 1, nr LXV, s. 399–401). List szlachty powiatu brasławskiego do wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” z prośbą o wydanie uniwersału zwołującego sejmik elekcji kandydatów na urząd sędziego ziemskiego brasławskiego (publ.: ASWW 2024, cz. 1, nr LXVII, s. 404). List sędziego ziemskiego wileńskiego Jana Ościka i podsędka wileńskiego Zygmunta Giedrojcia do wojewody wileńskiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” oznajmujący o śmierci pisarza ziemskiego wraz z prośbą o złożenie sejmiku elekcji kandydatów na ten urząd (publ.: ASWW 2024, cz. 1, nr XC.1, s. 504–505). List szlachty powiatu wilkomirskiego do wojewody wileńskiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” z prośbą o złożenie sejmiku elekcji kandydatów na urząd podkomorzego wilkomirskiego (publ.: ASWW 2024, cz. 1, nr CVII.1, s. 635–636).



elekcjach byli obecni<sup>1998</sup>. Zgodnie z art. 1 rozdziału IV Statutów litewskich z 1566 i 1588 r., po przybyciu na określony czas, wszystkie stany nie czekając na tych, którzy nie przybyli, musieli wybrać 4 kandydatów na wakujący urząd. Andrzej Rachuba podkreśla to, że ważną normą prawną było niezależność wagi elekcji od liczby osób obecnych na zjeździe elekcyjnym (sejmiku), co uniemożliwiało kwestionowanie i oprotestowanie wyników wyborów przez tych, którzy przychodzili do miejsca obrad zjazdu elekcji już po wyborach lub tych, którzy zostawali się w domu<sup>1999</sup>.

Do 1613 roku elektów na wakujące urzędy sądowe w powiatach Wielkiego Księstwa Litewskiego najczęściej obierano przez *consensus*<sup>2000</sup>, lecz już w ostatniej tercji wieku XVI znane fakty wyboru elektów przy stosowaniu głosowania<sup>2001</sup>.

Od 1566 r. w Wielkim Księstwie przewidziano również nieznaną w Koronie awans na zjeździe elekcji pisarza ziemskiego lub podsędka na urząd sędziego ziemskiego (II Statut litewski: IV, 1<sup>2002</sup>), od 1589 r. — zaś pisarza ziemskiego na podsędkostwo (III Statut Litewski: IV, 1<sup>2003</sup>) (NB — taki awans już był przewidziany w tekście łacińskim II Statutu Litewskiego)<sup>2004</sup>. W takim razie monarcha mógł tylko zatwierdzić wybór szlachty przywilejem nominacyjnym. Znane są przykłady awansu pisarzy ziemskich na podsędkostwo na zjazdach elekcji i przed wejściem w życie III Statutu z 1588 r., więc ta norma prawna tylko zaakceptowała istniejącą praktykę.

---

<sup>1998</sup> III Statut Litewski [1989], s. 139. Sejmik relacyjny po sejmie zwyczajnym 1613 r. był połączony z elekcją kandydatów na urzędy sędziego i pisarza ziemskich nowogródzkich, Nowogródek 30 kwietnia – 1 maja 1613 r. v.: List wojewody nowogródzkiego Teodora Skumina Tyszkiewicza do Krzysztofa Radziwiłła, Wilno, 28 III 1613 r., AR, dz. V, nr 16690, s. 3. Z tego listu wiemy, że sejmik elekcji kandydatów na sęstwo nowogródzkie był złożony przez wojewodę nowogródzkiego „nazajutrz zaraz po czynieniu rel[acji] p[anów] posłów z sejmu zwróconych” {30 kwietnia 1613 r.}, a uniwersał T. Skumin-Tyszkiewicz wydał „za prośbą obywateli tamtejszych i z powinności [swej]”. Porównaj: Uniwersał wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” do powiatu wileńskiego z informacją o złożeniu sejmiku elekcji na urząd podkomorzego w Wilnie na 6 III 1600 r. (ASWW, nr LXXI.1, s. 409–410). Uniwersał wojewody wileńskiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” do powiatu wileńskiego oznajmujący o złożeniu sejmiku elekcji na urząd pisarza ziemskiego w Wilnie na 2 V 1608 r. (ASWW, nr XC.2, s. 505–506). Uniwersał wojewody wileńskiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” do powiatu wiłkomirskiego oznajmujący o złożeniu sejmiku elekcji kandydatów na urząd podkomorzego wiłkomirskiego na 27 IV 1615 r. (ASWW, nr CVII.2, s. 637–638).

<sup>1999</sup> A. Rachuba, Uczestnicy sejmików litewskich w latach 1565–1764, s. 16

<sup>2000</sup> ADS, nr 306, s. 251; Zakrzewski 2000/1, s. 74; Radaman 2004/3, s. 101.

<sup>2001</sup> Tak było w województwie mścisławskim przy obraniu kandydatów na wakujący urząd pisarza ziemskiego w roku 1589 (ML 77, k. 53v–54) i w powiecie orszańskim przy obraniu kandydatów na podsędkostwo 17 września 1600 r. (ADS, nr 306, s. 251).

<sup>2002</sup> II Statut Litewski [1566], BKór., rkps. 818, k. 73–74v (IV, 1), II Statut Litewski [1855], s. 62–64.

<sup>2003</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 81; III Statut Litewski [1614], s. 91; III Statut Litewski [1989], s. 139. Podsędek mógł być też wybrany i jako jeden z elektów na sęstwo ziemskie (ML 69, k. 34–v; Zakrzewski 1997, s. 174).

<sup>2004</sup> II Statut Litewski [1900], s. 72; Łappo 1901, s. 353; Łappo 1911, s. 501; Zakrzewski 1997, s. 174;

Po przeprowadzeniu wyborów szlachta powiatowa informowała monarchę o wynikach elekcji. Zgodnie z przepisami prawnymi II Statutu Litewskiego nazwiska i imiona wybranych na zjeździe elekcji (sejmiku elekcyjnym) zgłaszano monarchie „*čieriez listy... otvorotnyje za piečatju vojevodinoju*”, jednak już III Statut Litewski z 1588 r. potrzebował od obecnych na sejmiku „*imiena tych osob obranych na piśmie za piečat'mi svoimi oznajmiti*”.

Z 4-ch wybranych elektów monarcha mianował „*nieotwołoćnie*” ... *do života jeho albo do vyvyšēja z łaski našoje na inšij jakij vyššyj vriad abo dostojestvo*”<sup>2005</sup>. O nominacji na urząd szlachcic-elekt dowiedział się z listu (przywileju) nominacyjnego. Ponadto monarcha wydawał także uniwersał adresowany do szlachty powiatowej, w którym było wymieniono imię i nazwisko mianowanego urzędnika sądowego. Takie uniwersały zwykle powtarzali tekst przywilejów nominacyjnych lub skracali ich treść. W rzadkich przypadkach uniwersały mogły utrzymywać nie tylko inną informację niż list (przywilej) nominacyjny, lecz i być też bardziej pouczającymi<sup>2006</sup>.

#### 4.5.1.1. Zjazdy elekcyjne dla obrania elektów na urzędy sędziego, podsędka i pisarza sądów ziemskich.

Pierwszym podsędkiem nowogródzkim był Bohdan Fiedorowicz Pałusowski z Kapaszczewa (Kapaszczewski, Pokoszczewski), który zmarł do 30 IX 1567 r.<sup>2007</sup>. Już 1 stycznia 1568 r. z tym tytułem wsp. ewangelik Jesif (Józef) Iwanowicz Hołownia<sup>2008</sup>, dotychczasowy pisarz ziemski. Z kolei na urząd pisarza wybrano czterech kandydatów, spośród których przywilej nominacyjny otrzymał klient podkanclerza litewskiego Ostafiego Wołłowicza Wasilej Bohuszowicz z Puzowskich Tumiński<sup>2009</sup>. Po jego śmierci jeszcze za czasów panowania Zygmunta Augusta w roku 1572 odbył się zjazd elekcyjny na wakujący urząd. Po nominacji nowy pisarz ziemski Kasper Fiedorowicz Kiersnowski

<sup>2005</sup> Radaman, Macuk 2014, s. 195.

<sup>2006</sup> Wisner 1992, s. 57; В. Галубовіч, Намінацыйныя прывілеі на павятовыя земскія пасады з кніг запісаў Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага 1-й паловы XVII ст. як крыніца па гісторыі Беларусі, „Гістарычны альманах”, 2001, т. 5, s. 140.

<sup>2007</sup> † 1567, bo jesienią tego roku na popisie wdowa Bohdanowa, podsędkowa (RIB XXXIII, kol. 816; Radaman 2010, s. 78; UWKL, t. VI, nr 514, s. 159). Możliwe to klientem wojskowym podsędka nowogródzkiego był Stanisław Stepanowicz z powiatu słonimskiego (AR, dz. VII, nr 83, s. 703).

<sup>2008</sup> Radaman 2006/2, s. 73-74; Radaman 2010, s. 78; UWKL, t. VI, nr 515, s. 159-160.

<sup>2009</sup> Radaman 2010, s. 78; Radaman 2014/2, s. 288; Radaman, Macuk 2014, s. 195; UWKL, t. VI, nr 421, s. 143). † a. 7 VII 1572 (ib.).

nie złożył przysięgi jeszcze 17 września 1572 r.<sup>2010</sup> Sędzia ziemski nowogródzki Malcher (Melchior) Żygimontowicz Snowski Grawż otrzymał przywilej na kasztelanię witebską (prawdo-podobnie jesienią 1579 r.) i przez pewien okres wbrew przepisem prawnym sprawował urząd sędziego ziemskiego nowogródzkiego (wsp. z tym tytułem jeszcze 16 marca 1580 r.)<sup>2011</sup>. Tylko 26 marca 1580 r. Stefan Batory wydał w Grodnie przywilej nominacyjny dotychczasowemu podsędkowi Jesifowi Hołowni (przyjacielowi Jerzego, Albrychta i Krzysztofa Radziwiłłów) na urząd sędziego ziemskiego nowogródzkiego „za obranьем zgodnym vsieje ślachty wojewodstva novhorodskoho”<sup>2012</sup>, 28 marca — pisarzowi ziemskiemu Kasperowi Fiedorowiczowi Kiersnowskiemu na tamtejsze podsędkostwo „mieży elektami ot nich nam čerez pisanje pod inymi vidieči godnogo, rostropnogo i v spravach prava pospolitogo umiejtnym [...] za obranьем vsiej szlachty obovatelej wojewodstva novgorodskogo”<sup>2013</sup>, zaś 23 (lub 25) marca Janowi Hołowni — na pisarstwo ziemskie<sup>2014</sup>. W ten sam sposób na sejmiku, który prawdopodobnie odbył się na początku marca 1580 r., awansowano pisarza na podsędkostwo, a podsędką na urząd sędziego (we wszystkich przypadkach, gdy znane nam listy nominacyjne na urzędy sądowe w województwie nowogródzkim w których wskazane zarówno datę zjazdu elekcji, jak i datę nominacji na ten urząd, od pierwszej daty do drugiej — 9–10 dni). Kasper Kiersnowski zmarł w Horodziei 30 czerwca 1592 r.<sup>2015</sup>, zaś we wtorek 1 września 1592 r. zebrał się zjazd elekcyjny w Cyrynie, na którym wybrano czterech kandydatów na podsędkostwo: ewangelika Iwana Semenowicza Maskiewicza<sup>2016</sup>, prawosławnego Onikeja Unichowskiego, arianina Mikołaja Podarewskiego i ewangelika Fiodora Michajłowicza Jewłaszewskiego. 10 września 1592 r. król wydał przywilej nominacyjny na podsędkostwo. Otrzymał go już 28 września mostowniczy nowogródzki Fiodor

<sup>2010</sup> Radaman 2010, s. 78; UWKL, t. VI, nr 422, s. 143).

<sup>2011</sup> Łappo 1911, aneks, s. 127; Radaman 1999, s. 111; Radaman, Macuk 2014, s. 195; UWKL, t. VI, nr 649, s. 179–180.

<sup>2012</sup> UWKL, t. VI, nr 650, s. 180; Radaman 2010, s. 79.

<sup>2013</sup> UWKL, t. VI, nr 516, s. 160; Radaman 2010, s. 79. Zob. też: R. Kiersnowski, *Miejski dwór nowogródzkiego podsędką, w: Między Wschodem a Zachodem. Rzeczypospolita XVI–XVIII w.: studia ofiarowane Z. Wójcikowi w 70-tą rocznicę urodzin*, red. T. Chynczewska-Hennel [i in.], Warszawa 1993, s. 231–238.

<sup>2014</sup> UWKL, t. VI, nr 423, s. 144; Radaman 2010, s. 79–80. ML 65, k. 9v niewyraźnie ⚡ lub ⚡; Vilimas 2002, s. 21, przypis 159 i Vilimas 2006, s. 147, przypis 278: 25 III 1580.

<sup>2015</sup> APR, sygn. 564, s. 39; Jewłaszewski, s. 113; Radaman 2010, s. 80; UWKL, t. VI, nr 516, s. 160.

<sup>2016</sup> A. Rachuba, *Uwagi do genealogii Maskiewiczów*, w: *Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX w.: studia ofiarowane prof. dr. hab. J. Ochmańskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. G. Błaszczyk i A. Kijas, Poznań 1994, s. 126.

(Teodor) Jewłaszewski, związany z rodami Radziwiłłów (klient i kredytor) i Chodkiewiczów (ziemianin i klient), który przysięgę wykonał 7 stycznia następnego roku, podczas trzykrólskich roków sądowych. Na tym przykładzie można stwierdzić, że okres od śmierci poprzedniego urzędnika do wstąpienia jego następcy w pełne prawa wynosił ponad pół roku<sup>2017</sup>. Po śmierci sędziego ziemskiego kalwina Jesifa Iwanowicza Hołowni wybrano na sejmiku elekcyjnym, prawdopodobnie w końcu czerwca lub na początku lipca 1598 r., czterech kandydatów na wakujący urząd. Nowym sędzią ziemskim 9 lipca tego roku został marszałek hospodarski i marszałek ziemi nowogródzkiej arianin Wasil Iwanowicz Zienkowicz Cichiński (zmarł w roku 1613)<sup>2018</sup>.

Po śmierci pisarza ziemskiego Jana Hołowni, w 1605 r. pisarzem ziemskim został związany zarówno z rodem Radziwiłłów, jak i z Aleksandrem i Janem Karolem Chodkiewiczami — ewangelik Jarosz Fiedorowicz Jewłaszewski (wsp. z tytułem już 5 VII 1605), o którego elekcji i nominacji na pisarstwo ziemskie nie mamy konkretnej informacji. Wiemy natomiast, że awansował na sęstwo na sejmiku elekcyjnym 1 maja 1613 r. (N 24 V 1613) po śmierci sędziego ziemskiego i marszałka hospodarskiego ziemi nowogródzkiej Wasila Zienkowicza Cichińskiego<sup>2019</sup>. Nowym pisarzem ziemskim został ewangelik Jan Protasowicz, nominowany na ten urząd „za *pričinoju*” Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” 11 maja 1613 r. po „*obranu zgodnym*” na wspomnianym wyższej sejmiku (1 V 1613)<sup>2020</sup>. Z listu Teodora Skumina Tyszkiewicza wiemy też, że ten sejmik elekcji kandydatów na sęstwo nowogródzkie był złożony przez wojewodę nowogródzkiego „nazajutrz zaraz po czynieniu relacji panów posłów z sejmu zwróconych” [30 IV 1613], a uniwersał Teodor Skumin-Tyszkiewicz wydał „za prośbą obywatelów tamtejszych i z powinności [swej]”<sup>2021</sup>.

<sup>2017</sup> APR, sygn. 564, s. 40; Jewłaszewski, s. 113; Radaman 1999, s. 111; Radaman 2010, s. 80; Radaman, Macuk 2014, s. 196. † w I połowie 1619 (UWKL, t. VI, nr 517, s. 160).

<sup>2018</sup> Sędzia ziemski nowogródzki. N 9 VII 1598 – † a. 28 III 1613 (Radaman 1999, s. 111; Radaman 2010, s. 80, 99; Vilimas 2006, s. 147, przyp. 271; UWKL, t. VI, nr 651, s. 180). 24–25 I 1594 r. parafianin zboru ariańskiego w Nowogródku, moderator dysputacji M. Śmigleckiego i Jana Licyniusza Namysłowskiego. V.: M. Śmiglecki, *Opisanie dysputacyjej nowogródzkiej, którą miał ks. Marcin Śmiglecki S. J. z Janem Licyniuszem ministrem nowokrzęśkim o przedwiecznym bóstwie Syna Bożego, 24 i 25 Januarii, w roku 1594*, Wilno 1594, F.) (3v; [J. Domaniewski], *Disputatio Nowogrodiensis cum Mart. Smigleccio Iesuita habita*, 1594; Szczucki 1959, s. 146).

<sup>2019</sup> Vilimas 2006, s. 147, przyp. 272; Radaman 2010, s. 81; UWKL, t. VI, nr 424, nr 652 s. 144, 180; Liedke 2004, s. 173.

<sup>2020</sup> Radaman 2010, s. 81; UWKL, t. VI, nr 425, s. 144.

<sup>2021</sup> Sejmik relacyjny po sejmie zwyczajnym 1613 r. był połączony z elekcją kandydatów na urzędy sędziego i pisarza ziemskich nowogródzkich, Nowogródek 30 kwietnia – 1 maja 1613 r. v.: List

Dokładnie trzy miesiące po śmierci Jarosza Jewłaszewskiego († 27 III 1619)<sup>2022</sup> na sejmiku elekcyjnym 27 czerwca 1619 r. szlachta nowogródzka wybrała czterech kandydatów na sęstwo: Andrzeja Andrejewicza Obryńskiego, podwojewodziego nowogródzkiego Jana Janowicza Rudominę Dusiackiego, Jana Kiersnowskiego i Hrehorego Wołodkowicza (Wołodkiewicza). Sędzią ziemskim 8 lipca 1619 r. został Andrzej Andrejewicz Obryński z Charytonowiczów<sup>2023</sup>. 18 lipca tegoż roku po śmierci podsędka nowogródzkiego Fiodora Michajłowicza Jewłaszewskiego (ojca zmarłego niedługo wcześniej sędziego ziemskiego Jarosza) odbył się kolejny sejmik elekcyjny nowogródzki, na którym kandydatami na podsędkostwo obrano: pisarza grodzkiego Jana Kiersnowskiego, Fiodora Protasowicza, Jana Woyniłłowicza i Samuela Andrejewicza Maskiewicza<sup>2024</sup>. 26 lipca 1619 roku Jan Kiersnowski otrzymał przywilej nominacyjny od Zygmunta III<sup>2025</sup>.

Ostatni sejmik elekcyjny w badanym okresie odbył się w Nowogródku 20 kwietnia 1632 r. po śmierci pisarza ziemskiego Jana Protasowicza. Dyrektorem tego sejmiku był chorąży nowogródzki Jan Janowicz Rudomina Dusiacki. Kandydatami na pisarstwo ziemskie nowogródzkie byli: Andrzej Lukjanowicz Kurcz, Paweł Uniechowski, Hrehory Dołmat i podwojewodzi nowogródzki Paweł Piasecki. Z powodu choroby Zygmunt III nie wydał przywileju nominacyjnego i wkrótce zmarł. Po jego śmierci dworzanin hospodarski Andrzej Kurcz osobiście prosił Władysława IV o wydaniu przywileju nominacyjnego na ten urząd, który też otrzymał 12 lutego 1633 r.<sup>2026</sup>

---

wojewody nowogródzkiego Teodora Skumina Tyszkiewicza do Krzysztofa Radziwiłła, Wilno, 28 III 1613 r., AR, dz. V, nr 16690, s. 3.

<sup>2022</sup> Testament z 16 III 1619 aktykowany 6 V tego roku. † 27 III 1619; □ 23 V 1619 (Vilimas 2008, s. 31–34; Radaman 2010, s. 81; UWKL, t. VI, nr 652, s. 180). Żałoba po śmierci dalszych krewnych lub przyjaciół zazwyczaj trwa 3 miesiące i dziś.

<sup>2023</sup> Radaman 2010, s. 81; UWKL, t. VI, nr 653, s. 180.

<sup>2024</sup> A. Rachuba, *Uwagi do genealogii Maskiewiczów*, w: Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX w.: studia ofiarowane prof. dr. hab. J. Ochmańskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin, red. G. Błaszczyk i A. Kijas, Poznań 1994, s. 127–132.

<sup>2025</sup> Jan Kiersnowski, sekretarz JKM, pisarz grodzki nowogródzki. E 18 VII 1619 (AR V 13427; Maskiewicz, s. 214; Radaman 2010, s. 81–82), N 26 VII 1619 po † F. Jewłaszewskiego (ML 96, k. 86v–87; Radaman 2010, s. 82), † 1632 (tablica w farze nowogródzkiej; Matuškaitė 2009, s. 215, rys. 270; UWKL, t. VI, nr 518, s. 160).

<sup>2026</sup> Or. listu elekcyjnego: Svenska Riksarkivet, Stockholm, Extranea-samlingen, IX, Polen, a. Handlingar och brev, 3. Till Sverige under Karl X Gustavs krig förda polska arkiv, tidigare förvarade i Oxenstiernska arkivet på Tidö, vol. 90 [SE/RA/2415/IX a.3./90], [teka] „T”, Diverse personer till Sigismund III, nr 1, k. 1-v; Radaman 2010, s. 82; UWKL, t. VI, nr 426, s. 144.

Szlachta powiatu słonimskiego<sup>2027</sup> zbierała się na sejmiki elekcyjne także niejednokrotnie. Pierwszy pisarz ziemski słonimski, Bohusz Mitkiewicz Tuszewicki zmarł ok. 1578 r.<sup>2028</sup>. Na sejmiku elekcyjnym jednym z czterech kandydatów został wojski słonimski Awram (Abraham) Daniłowicz Mieleszko (prawosławny), który po otrzymaniu przywileju nominacyjnego 15 grudnia 1578 r. na pisarstwo ziemskie zrzekł się urzędu wojskiego. Szlachta słonimska uznała wówczas, że łączenie w jednym ręku urzędów pisarza ziemskiego i wojskiego nie było sprzeczne z prawem i zwróciła się do Stefana Batorego z prośbą o zezwolenie na zajmowanie przez A. Mieleszkę obydwu urzędów, a król wyraził na to zgodę, wydając 18 marca 1579 r. stosowny przywilej<sup>2029</sup>.

Prawdopodobnie w końcu maja roku 1580 na sejmiku elekcyjnym, zwołanym przez kasztelana nowogródzkiego Hrehorego Wołowicza, wybrano czterech kandydatów na urząd pisarza. Trzeba podkreślić, że szlachta powiatowa specjalnie prosiła o nominację jednego z nich — Piotra Wojciechowicza Narbuta. On też 4 czerwca 1580 r. otrzymał przywilej na urząd<sup>2030</sup>, a później, po śmierci sędziego ziemskiego Michaiła Sokołowskiego, na sejmiku elekcyjnym awansował na słonimskie sęstwo ziemskie<sup>2031</sup>. Przywilej nominacyjny na pisarstwo po jego nominacji otrzymał jako jeden z czterech kandydatów, Daniel Iwanowicz Chreptowicz Bohuryński (wsp. z tym tytułem już 1 IV 1581 r.<sup>2032</sup>).

Po złożeniu urzędu podsędka słonimskiego przez Potieja Jelca kandydatów na wakujący urząd wybrano na sejmiku elekcyjnym prawdopodobnie dopiero latem 1582 r. Zostali nimi — jak wynika z odezwy „*do obyvatielew šlachty powietu słonimskoho*” — Michał Iwanowicz Jacynicz, Iwan Olszewski (Olchowski), sędzia grodzki słonimski Fiodor Bohuszewicz Tuszewicki<sup>2033</sup> i Rafał Ofanasowicz z Busieży († a. 21 I 1592)<sup>2034</sup>.

<sup>2027</sup> Zob.: A. Залівака, *Слоні́мскі земскі суд*, w: idem, *Гісторыя дзяржустаноў Вялікага княства Літоўскага*, Мінск 2011, s. 4–49.

<sup>2028</sup> T z 15 III 1575, akt. 10 I 1577 (NGABM, f. 1926, op. 8, nr 1, k. 107v); wsp. 7 III 1578 (LMAVB, F. 16-25, k. 16) (Radaman 2010, s. 85; UWKL, t. VI, nr 1193, s. 259).

<sup>2029</sup> UWKL, t. VI, nr 1194, 1535, s. 259, 307. Wkrótce w roku 1584 Awram Mieleszko został marszałkiem dworskim (hospodarskim) i zrzekł się obydwu urzędów (Łappo 1901, s. 340–341; Radaman 2010, s. 85; UWKL, t. VI, nr 1109, s. 248; U XI, nr 629, s. 95). Urząd wojskiego w międzyczasie zajmował prawosławny Iwan Daniłowicz Mieleszko (UWKL, t. VI, nr 1536, s. 307).

<sup>2030</sup> Radaman 2010, s. 85; UWKL, t. VI, nr 1195, s. 259.

<sup>2031</sup> UWKL, t. VI, nr 1368, s. 283.

<sup>2032</sup> LMAVB, F. 16-72, k. 33; UWKL, t. VI, nr 1196, s. 259.

<sup>2033</sup> Sędzic ziemski słonimski, sędzia grodzki (1581-1598), później stolnik słonimski (N a. 28 XI 1590 – † po 17 V i a. 23 VI 1598) (Radaman 2010, s. 86; UWKL, t. VI, nr 1343, nr 1481, s. 279, 299).

<sup>2034</sup> Radaman 2010, s. 86.

W przywileju nominacyjnym Stefan Batory zawiadamiał, że „*majućy zaleconuju godność ot panov rad našych Wielikogo Kniazstva Litovskogo*”, 2 września 1582 r. mianuje na urząd Michała Iwanowicza Jacynicza, który powinien na sejmiku lub na pierwszych rokach sądowych złożyć przysięgę<sup>2035</sup>. Dokument ten, tak jak i wiele innych przywilejów nominacyjnych z II połowy XVI w., wskazuje, że hospodarskie prawo nominacji urzędników spośród sejmikowych kandydatów było *de facto* ograniczone przez *zalecanie* panów rady.

Po śmierci pisarza ziemskiego Daniela Iwanowicza Chreptowicza Bohuryńskiego († po 9 X 1598)<sup>2036</sup>, na sejmiku elekcyjnym zwołanym przez wojewodę nowogródzkiego Teodora (Fiodora) Skumina-Tyszkiewicza wybrano czterech kandydatów na ten urząd, z których przywilej nominacyjny 26 sierpnia 1599 r. otrzymał marszałkowicz hospodarski Jurej Ciszkiewicz (Tyszkiewicz) „za zalecanijem” wojewody trockiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”<sup>2037</sup>. Kandydatem na ten urząd był też niejaki pan [Jan?] Suchodolski, katolik, polecony monarchowi przez kanclerza litewskiego i starostę słonimskiego Lwa Iwanowicza Sapiechę (inni kandydaci nie byli katolikami, o czym pisał Lew Iwanowicz Sapiecha do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”<sup>2038</sup>).

Po śmierci sędziego ziemskiego Piotra Wojciechowicza Narbuta na sejmiku elekcyjnym 5 sierpnia 1602 r. jednym z czterech kandydatów na urząd sędziego ziemskiego został Krzysztof Michajłowicz Haraburda na Ostrowie. On też za zaleceniem kanclerza litewskiego Lwa Iwanowicza Sapiechy 22 sierpnia 1602 roku otrzymał przywilej na urząd<sup>2039</sup>. Po jego śmierci szlachta słonimska zebrała się na sejmik elekcyjny 14 maja 1616 r. Pisarz ziemski Michał Połubiński awansował na sejmiku na sęstwo i 20 maja otrzymał przywilej nominacyjny, zaś przysięgę na ten urząd złożył 30 września 1616 r.<sup>2040</sup>. Na tym samym wspomnianym sejmiku 14 maja 1616 r. wśród 4 kandydatów został obrany na pisarstwo ziemskie Konstanty Połubiński, który dostał przywilej na ten urząd od Zygmunta III 20 maja<sup>2041</sup>. Sejmiki elekcyjne w celu wybrania kandydatów na

<sup>2035</sup> Radaman 2010, s. 86; UWKL, t. VI, nr 1267, s. 270. † 30 X 1622 (Zaliwaka 2011, s. 29).

<sup>2036</sup> Radaman 2010, s. 86; UWKL, t. VI, nr 1196, s. 259.

<sup>2037</sup> Radaman 2010, s. 86; UWKL, t. VI, nr 1197, s. 259.

<sup>2038</sup> Radaman 2010, s. 86; ADS, nr 269, s. 224–225, List do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki, 2 IX 1599, Ryga. Prawdopodobnie słonimski szlachcic Jan Suchodolski, deputat Trybunału WKL w 1603 i 1610 r. z powiatu słonimskiego (DTG WKL (1582–1696), s. 120, 140).

<sup>2039</sup> ML 88, k. 6v–7; Radaman 2010, s. 85–86; UWKL, t. VI, nr 1369, s. 283.

<sup>2040</sup> Wolff 1895, s. 383; Radaman 2010, s. 87; Zaliwaka 2011, s. 23–25; UWKL, t. VI, nr 1370, s. 283.

<sup>2041</sup> Radaman 2010, s. 87; UWKL, t. VI, nr 1200, s. 260.

urzędy pisarza ziemskiego i podsędka odbywały się w Słonimiu też 7 kwietnia 1614 r.<sup>2042</sup> i 16 maja 1623 r.<sup>2043</sup>.

Nie posiadamy dokładnej informacji jako w przywilejach nominacyjnych tak i w innych źródłach historycznych o terminach obradowania zjazdów elekcji w Słonimie przed objęciem urzędu przez pisarzów ziemskich Jana Jeśmana Synkowskiego w roku 1610<sup>2044</sup>, Krzysztofa Jeśmana Synkowskiego w roku 1621 r.<sup>2045</sup> i podsędka Jesifa [Józefa] Połubińskiego w roku 1628 r.<sup>2046</sup>.

Nie posiadamy też dokładnej informacji o obradach zjazdów elekcji i w Wołkowysku<sup>2047</sup> przed objęciem urzędu przez sędziów ziemskich Frydrycha Dymitrowicza Horaina (N 16 III 1571)<sup>2048</sup>, Hrehorego Maciejewicza Hryczynowicza Wojny (praw.) (wsp. 14 X 1578)<sup>2049</sup> i pisarza ziemskiego Iwana (Jana) Bohdanowicza Uhlika (N 8 lub 20 XII 1579<sup>2050</sup>).

Po śmierci podsędka Lenarta (Aleksandra) Uzłowskiego zjazd elekcji, który odbył się 29 maja 1591 r., awansował pisarza ziemskiego Iwana Bohdanowicza Uhlika na podsędka (N 27 VII 1591), na urząd pisarza ziemskiego wybrał zaś czterech kandydatów, spośród których 8 VI 1591 roku król obdarzył urzędem Ławryna (Wawrzyńca) Żukowskiego<sup>2051</sup>.

Zdarzały się przypadki, gdy z pewnych powodów monarcha mógł mianować jednocześnie dwie osoby na jeden urząd. Przyczyną podwójnych nominacji była nie tylko walka różnych wpływowych osób czy ugrupowań politycznych o wyłonienie korzystnego dla nich kandydata na określony urząd, ale także świadome i nieświadome błędy urzędników kancelaryjnych — „*zvlašča i žeš my toho pamietati nie mohli, že tot*

<sup>2042</sup> Radaman 2010, s. 87; UWKL, t. VI, nr 1199, s. 259-260. Michał Połubiński, „za kotorym Lev Sapieha u pryčynie žadał” N 18 IV 1614, złożył przysięgę na pisarstwo ziemskie 26 V 1614 (ibidem).

<sup>2043</sup> Stefan Markowicz Jacynicz, E 16 V 1623 po † M. Jacynicza, N na podsędka 2 VI 1623, A 25 (27) V 1627 na marszałka, ale podsędek jeszcze 5 VI 1627 (ML 99, k. 46v-47v; UWKL, t. VI, nr 1268, s. 270 Radaman 2010, s. 87).

<sup>2044</sup> N 29 III 1610 (Radaman 2010, s. 87; UWKL, t. VI, nr 1198, s. 259).

<sup>2045</sup> N 7 XI 1621 (Radaman 2010, s. 87; UWKL, t. VI, nr 1201, s. 260).

<sup>2046</sup> N 22 V 1628 po A S. Jacynicza (Wolff 1895, s. 387; Radaman 2010, s. 87; UWKL, t. VI, nr 1269, s. 270).

<sup>2047</sup> Zob. A. Залівака, Ваўкавыскі земскі суд, w: idem, Гісторыя дзяржустаноў Вялікага княства Літоўскага, Мінск 2011, s. 50-86.

<sup>2048</sup> ML 267, k. 334v-335; Radaman 2010, s. 87; RGV, s. 147; UWKL, t. VI, nr 2110, s. 384. W roku 1567 służył w rocie pana Tyszkiewicza (AR, dz. VII, nr 83, s. 719).

<sup>2049</sup> RGV, s. 147; UWKL, t. VI, nr 2111, s. 384.

<sup>2050</sup> RGV, s. 151; UWKL, t. VI, nr 1880, s. 352.

<sup>2051</sup> Radaman 2010, s. 88; RGV, s. 151; UWKL, t. VI, nr 1881, s. 352; nr 1971, s. 365-366.



*vrad vžo [...] ot nas jest dan, a v niewiedomosti kanclaryi našoje za piečatju mieńšoju podkanclerskoju privilej sobie ot nas [...] oderžať*<sup>2052</sup>. Tak na sejmiku elekcyjnym, który zebrał się 4 kwietnia 1594 r., po awansie sędziego ziemskiego wołkowyskiego unity Hrehorego (Grzegorza) Maciejewicza Wojny na kasztelanie brzeską (N 10 VI 1593<sup>2053</sup>), wśród czterech kandydatów na urząd wybrano kniazia Prokopa Romanowicza Dolskiego i Jana Szemiota. Przywileje na urząd sędziego ziemskiego otrzymali obydwaj (N dla Dolskiego — 22 X 1594 r., N dla Szemiota — 24 XI 1594 r.). Na urzędzie utrzymał się ostatecznie Jan Szemiot, mimo że przywilej otrzymał później niż Prokop Dolski, o którego prosił sam kanclerz litewski Lew Sapieha<sup>2054</sup>. Po śmierci Szemiota 1 maja 1602 r. na sejmiku elekcyjnym „na miestcu zwykłym gdzie się sudy otpravujut’ vo dvorie vołkovyskom” na sęstwo awansował podsędek Iwan (Jan) Bohdanowicz Uhlik (N 9 V 1602)<sup>2055</sup>, a Bohdan Michajłowicz Massalski został obrany kandydatem na podsędkostwo (N 7 V 1602)<sup>2056</sup>. Po śmierci sędziego ziemskiego Iwana Uhlika wojewoda nowogródzki Teodor Skumin Tyszkiewicz zwołał sejmik elekcyjny na 8 I 1607 r. Na tym sejmiku jednym z elektów znów był obrany kniaź Prokop Romanowicz Dolski, który i był nominowany na sęstwo 24 I 1607 r.<sup>2057</sup>

Po śmierci pisarza ziemskiego Wawrzyńca (Ławryna) Żukowskiego elekcja odbyła się na sejmiku deputackim (gromnicznym) 2 II 1614 r. też w Wołkowysku na dworze gospodarskim. Przywilej nominacyjny 10 lutego 1614 roku otrzymał pisarz grodzki wołkowyski Szymon Horodelski<sup>2058</sup>. Po jego śmierci 12 września 1623 roku na sejmiku wybrano czterech kandydatów na pisarstwo. List nominacyjny 18 IX 1623 r. otrzymał spizarni litewski Piotr Jan Zaleski<sup>2059</sup>. Po śmierci kniazia Prokopa Romanowicza Dolskiego na sejmiku elekcyjnym 4 XII 1625 r. na urząd sędziego był awansowany podsędek kniaź Bohdan Michajłowicz Massalski (N 29 XII 1625<sup>2060</sup>). Po awansie Massalskiego na sęstwo ziemskie na sejmiku wołkowyskim tego samego dnia (4 grudnia 1625 r.) wybrano czterech kandydatów na podsędkostwo: pisarza ziemskiego

<sup>2052</sup> ML 283, k. 127v.

<sup>2053</sup> UWKL, t. VIII, nr 260, s. 96.

<sup>2054</sup> Radaman 2010, s. 88; RGV, s. 147-148; UWKL, t. VI, nr 2112, nr 2113, s. 384-385.

<sup>2055</sup> Radaman 2010, s. 88; RGV, s. 148; UWKL, t. VI, nr 2114, s. 385.

<sup>2056</sup> Radaman 2010, s. 88; RGV, s. 149; UWKL, t. VI, nr 1972, s. 366.

<sup>2057</sup> Radaman 2010, s. 88; RGV, s. 148; UWKL, t. VI, nr 2115, s. 385.

<sup>2058</sup> Radaman 2010, s. 89; RGV, s. 151; UWKL, t. VI, nr 1882, s. 352.

<sup>2059</sup> Radaman 2010, s. 89; RGV, s. 151; UWKL, t. VI, nr 1883, s. 352.

<sup>2060</sup> Radaman 2010, s. 88; RGV, s. 148; UWKL, t. VI, nr 2116, s. 385.

Piotra Jana Zaleskiego, Wasyla (Bazylego) Kollątaja, pisarza grodzkiego wołkowyskiego Malchera Abrahama Ławrynowicza Żukowskiego i Krzysztofa Szemiota. 11 grudnia 1625 r. przywilej nominacyjny otrzymał Malcher Abraham Żukowski, który zmarł w następnym roku (przed 31 sierpnia 1626)<sup>2061</sup>. Następny podsędek wołkowyski Jaków Kędzierzawski był nominowany na ten urząd 22 września 1626 r. po elekcji, która odbyła się 10 września tego roku<sup>2062</sup>.

Za panowania Stefana Batorego listy nominacyjne zawierają informację o podejmowanych przez szlachtę próbach rozwiązania problemu nominacji na określone urzędy w składzie sądu ziemskiego od razu na zjeździe elekcji. Na przykład niektóre przekazy wyrażały prośbę o nominacji na urząd konkretnego przedstawiciela szlachty powiatu lub pośrednio podkreślały jego wyższość nad innymi elektami.<sup>2063</sup> Tak w przywileju nominacyjnym na pisarstwo ziemskie, który 15 grudnia 1578 r. otrzymał wojski słonimski Awram Daniłowicz Mieleszko, zaznaczono, że nominacja nastąpiła między innymi dlatego, że wojewoda Paweł Sapieha, kasztelan Hrehory Wołłowicz, a także wszyscy urzędnicy ziemscy i szlachta powiatu ubiegali się o jego nominację<sup>2064</sup>.

Później w listach nominacyjnych pojawiają się wzmianki i o jednomyślnym wyborze przez szlachtę powiatową tylko jednego kandydata na urząd. Wybór tylko jednego elekta na urząd po jednomyślnym wyborze obywateli pozbawiał monarcha gwarantowanego Statutem wyboru, ale zmuszał go do podjęcia pozytywnej decyzji w takich przypadkach<sup>2065</sup>.

Jak zauważyli Stanisław Plaza i Andrzej Zakrzewski, ograniczenie prawa władcy do nominacji powiatowych urzędników sądowych przez obranie „zgodne” było przejawem konfliktu „*inter maiestatem ac libertatem*” i wiązało się z decentralizacją suwerenności, która była przejawiające się w tym przypadku przeniesieniem faktycznej decyzji kadrowej monarcha na decyzję zjazdu elekcyjnego<sup>2066</sup>.

Andrzej Rachuba twierdzi, że „dojrzała recepcja przez społeczeństwo litewskie praw i procedur koronnych, mających dać mu realny wpływ na funkcjonowanie państwa,

<sup>2061</sup> Radaman 2010, s. 88-89; RGV, s. 150; UWKL, t. VI, nr 1973, s. 366.

<sup>2062</sup> Radaman 2010, s. 89; RGV, s. 150; UWKL, t. VI, nr 1974, s. 366.

<sup>2063</sup> Radaman, Macuk 2014, s. 196.

<sup>2064</sup> Łappo 1901, s. 340. Radaman 2010, s. 85; UWKL, t. VI, nr 1194, s. 259.

<sup>2065</sup> В. Галубовіч, Намінацыйныя прывілеі на павятовыя земскія пасады з кніг запісаў Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага першай паловы XVII ст. як крыніца па гісторыі Беларусі, „Гістарычны альманах”, 2001, т. 5, с. 147–148.

<sup>2066</sup> Plaza 1984, s. 13–18; Zakrzewski 1997, s. 184; Radaman, Macuk 2014, s. 196.

znalazła wyraz w dziedzicznie nominacji na urzędy. W porównaniu z Koroną w Wielkim Księstwie Litewskim większa była jednak liczba urzędów podlegających procedurze wyborczej<sup>2067</sup>. To prawda. Wielkie Księstwo Litewskie różniło się od Korony wieloma szczegółowymi rozwiązaniami ustrojowymi i jednym z nich była większa liczba urzędników sądowych mianowanych przez króla na wniosek zjazdu elekcji (sejmiku elekcyjnego)<sup>2068</sup>. Tak od 1589 r. szlachta otrzymała prawo wybrania elektów również na urzędy chorążego powiatowego i podkomorzego (III Statut Litewski: II, 5; IX, 1)<sup>2069</sup>, a od II poł. XVII w. — i na urząd marszałka powiatowego<sup>2070</sup>.

#### 4.5.1.2. Zjazd elekcyjny dla wybrania elektów na urząd podkomorzego.

Urzędowi podkomorzego podlegało sądownictwo graniczne w sytuacjach spornych i w odniesieniu do wszelkich form dóbr ziemskich: szlacheckich, królewskich i duchownych, a ponadto także wytyczanie granic w terenie. Na sejmie wielkim wileńskim z lat 1565–1566 szlachta zabiegała nie tylko o utworzenie urzędu podkomorzego w powiatach Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale także o wpływ na powoływanie tych sędziów granicznych<sup>2071</sup>, jednak wielki książę postanowił pozostawić nominacje podkomorzych całkowicie w swojej kompetencji<sup>2072</sup>. Andrzej Zakrzewski zauważył, że nie mamy dowodów na wpływ szlachty na nominacje podkomorzych, jednak według Henryka Lulewicza jest to tylko efekt formy dokumentów nominacyjnych. Znane są przykłady „zalecań” senatorów w czasie podejmowania decyzji monarcha o nominacji

<sup>2067</sup> Rachuba 2002, s. 203.

<sup>2068</sup> Zakrzewski 1997, s. 173.

<sup>2069</sup> Podobnie jak w Polsce byli to urzędnicy elekcyjni, mianowani przez króla spośród czterech kandydatów wybranych przez szlachtę zgromadzoną na sejmiku właściwego powiatu. O instytucji sejmiku elekcyjnego na Litwie pisali: Łappo 1911, s. 498–519; Zakrzewski 2000/1, s. 23, 41, 154–168; Rachuba 2002, s. 52, 203–204; Radaman 2010, s. 76–84; Moniuszko 2015, s. 70–71.

<sup>2070</sup> Wasilewski 1986, s. 52; Zakrzewski 1996, s. 356–357. v.: też konstytucje sejmowe z lat 1631 i 1669 (VL, t. III, f. 703–704 [s. 336] (art. 108); VC, t. III, vol. 2, s. 124; VL, t. V, f. 17 [s. 13] (art. 57)); Rachuba 2002, s. 203.

<sup>2071</sup> II Statut Litewski [1855], s. 101. O wprowadzeniu urzędu podkomorzego w powiatach Wielkiego Księstwa Litewskiego i jego kompetencjach pisał И.И. Лаппо, *Подкоморский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII века*, „Журнал Министерства народного просвещения”, 1899, cz. 324, nr 8, отд. 2, s. 341–403; Łappo 1901, s. 354–358.

<sup>2072</sup> RIB XXX, kol. 374; И. Лаппо, *Подкоморский суд*, s. 349; Łappo 1901, s. 356; Łappo 1911, s. 357; Łappo, *Litovskij Statut 1588*, t. 1, cz. 2 (1936), s. 13, 46; Zakrzewski 1997, s. 174; I tak powiat nowogródzki otrzymał podkomorzego w osobie Wasyla Wasylewicza Klukowskiego, dworzanina hospodarskiego i klienta Mikołaja Radziwiłła „Rudego”, nominowanego przez króla w marcu 1566 r.; w powiecie słonimskim 30 kwietnia 1565 r. został nim wojewodzie podlaski Stanisław Mikołajewicz Narbut, a w powiecie wołkowyskim — Jerzy (Jurij) Maciejewicz Jundziłł, mianowany w marcu 1566 r.

na podkomorstwo<sup>2073</sup>. Po długotrwałej walce szlachta powiatowa Wielkiego Księstwa Litewskiego, zgodnie z postanowieniami III Statutu z 1588 r. (IX, 1)<sup>2074</sup> i po wejściu jego norm prawnych w życie w styczniu 1589 roku, otrzymała prawo wyboru na sejmikach powiatowych także kandydatów na urząd podkomorzego, a król wystawiał nominację jednemu z czterech jej elektów<sup>2075</sup>.

Pierwsze wybory kandydatów na urząd podkomorzego odbyły się w powiecie nowogródzkim ok. 1590 r., po śmierci podkomorzego nowogródzkiego Jana Maciejewicza (Matysowicza) Kuncewicz (niegdyś klienta wojskowego Jana Hieronimowicza Chodkiewicza)<sup>2076</sup>. Na sejmiku elekcyjnym, który prawdopodobnie odbył się na początku sierpnia 1590 r., wybrano na wakujące urzędy czterech kandydatów, spośród których Zygmunt III Waza 18 sierpnia 1590 r. mianował podkomorzym Adama Iwanowicza Chreptowicza (krewnego Teodora (Fiodora) Skumina Tyszkiewicza, powiązanego politycznie z Radziwiłłami z Birż i Dubinek)<sup>2077</sup>. Po złożeniu przez Adama Iwanowicza Chreptowicza urzędu („za zdanjem i złożenjem”) ze względu na zmianę przez sąd zadworny Zygmunta III granicy nowogródzko-pińskiej<sup>2078</sup>, latem 1600 r. na sejmiku elekcyjnym wybrano czterech kandydatów na wakujący urząd (wybory elektów na urzędy chorążego i podkomorzego odbyli się w jeden dzień). Nowym podkomorzym 16 VIII 1600 r. został sekretarz królewski ewangelik Dominik Andrejewicz Obryński (później katolik Dominik Chryzostom Obryński), który otrzymał przywilej nominacyjny „za służby na dorożie revelskoj... za zalecaniem” Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” i Lwa Iwanowicza Sapiehy<sup>2079</sup>.

Jedyny zjazd elekcyjny w badanym okresie, na którym wybierano kandydatów na urząd podkomorzego słonimskiego, odbył się 3 listopada 1608 r. po awansie Hrehorego Tryzny (unity) na marszałkostwo (N 18 V 1607, lecz jeszcze kilka miesięcy wsp. w

<sup>2073</sup> ML 65, k. 267v; ML 73, k. 313v–314; ML 74, k. 200; AMCh., nr 1089, s. 5.

<sup>2074</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 229–230; [1614], s. 250–251; [1989], s. 251.

<sup>2075</sup> Zakrzewski 1997, s. 174–175.

<sup>2076</sup> Radaman 2010, s. 83; UWKL, t. VI, nr 498, s. 155.

<sup>2077</sup> Radaman 2010, s. 83–84; Radaman, Macuk 2014, s. 198; UWKL, t. VI, nr 499, s. 155–156. v.: G. Ryżewski, *Adam Chreptowicz, podkomorzy nowogródzki (1557–1628)*, w: Małe Miasta: elity, red. M. Zemło, Supraśl 2005, s. 25–42; idem, *Ród Chreptowiczów herbu Odrowąż: dobra i kariery Chreptowiczów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV–XVIII w.*, Kraków 2006, s. 84–102.

<sup>2078</sup> Radaman 2007, s. 86–89.

<sup>2079</sup> Radaman 1999, s. 112; Radaman 2010, s. 84; Radaman 2014/1, s. 282; Radaman, Macuk 2014, s. 198; UWKL, t. VI, nr 500, s. 156.

źródłach z tytułem podkomorzego w tym 4 II 1608 r.<sup>2080</sup>). Na tym zjeździe wśród 4-ch elektów obrano podkomorzycę dworzanina królewskiego Mikołaja Hrehorowicza Tryznę, który otrzymał od Zygmunta III list nominacyjny 17 listopada 1608 r. „za pričinoju” kanclerza Lwa Sapiehy<sup>2081</sup>.

Po śmierci podkomorzego wołkowyskiego Jurija Maciejewicza Jundziłła (zaufanego klienta i namiestnika szkłowskiego Jana Hieronimowicza Chodkiewicza), który zmarł do 6 sierpnia 1597 r.<sup>2082</sup>, na sejmiku elekcyjnym wybrano czterech kandydatów na urząd podkomorzego, z których przywilej nominacyjny 15 lipca 1599 r. otrzymał dzierżawca nowodworski Mikołaj Janowicz Karp<sup>2083</sup>. Po jego śmierci po sejmiku gromnicznym w roku 1623 (3 II) odbył się sejmik elekcyjny, na którym wybrano kandydatów na ten urząd, z których przywilej nominacyjny już 15 lutego tego roku otrzymał starosta zośleński Mikołaj Talwosz<sup>2084</sup>, zaś po jego śmierci podkomorzym wołkowyskim został sekretarz królewski kniaź Andrzej Prokopowicz Dolski (nominowany 24 lipca 1628)<sup>2085</sup>.

#### 4.5.1.3. Zjazd elekcyjny dla wybrania elektów na urząd marszałka powiatowego.

Sejmiki elekcyjne mające na celu wybór kandydatów na urząd marszałka powiatowego zaczęli zbierać się w Wielkim Księstwie Litewskim pod koniec panowania Zygmunta III Wazy. W myśl konstytucji sejmu 1631 r. „O marszałkach powiatowych Wielkiego Księstwa Litewskiego” zaliczono ich do urzędników sądowych, więc w jej następstwie kandydaci na ten urząd mieli być odtąd obierani przez szlachtę w powiecie, a jednego z czterech wybrańców szlachty mianował następnie król<sup>2086</sup>. Ponadto nowo mianowanych marszałków w konstytucji z 1631 r. zobowiązano do składania przysięgi według roty przypisanej urzędnikom wykonującym władzę sądową<sup>2087</sup>. W ostatnich

<sup>2080</sup> Radaman 2010, s. 87; UWKL, t. VI, nr 1111, s. 248, nr 1252, s. 267.

<sup>2081</sup> Radaman 2010, s. 87; UWKL, t. VI, nr 1253, s. 267.

<sup>2082</sup> Radaman 2010, s. 87; RGV, s. 145; UWKL, t. VI, nr 1954, s. 362.

<sup>2083</sup> Radaman 2010, s. 89; RGV, s. 145; UWKL, t. VI, nr 1955, s. 362.

<sup>2084</sup> Radaman 2010, s. 89; RGV, s. 145; UWKL, t. VI, nr 1956, s. 362-363; PSB, t. LII, s. 142.

<sup>2085</sup> Radaman 2010, s. 89; RGV, s. 145; UWKL, t. VI, nr 1957, s. 363; Wolff 1895, s. 50.

<sup>2086</sup> Zakrzewski 1997, s. 175.

<sup>2087</sup> VL, t. III, f. 703–704; VC, t. III, vol. 2, s. 124.

latach panowania Zygmunta III Wazy w powiatach słonimskim i wołkowyskich podobnych sejmików nie obserwujemy<sup>2088</sup>.

Formalne uznanie Sejmików elekcyjnych, mających na celu wybór kandydatów na urząd marszałka wstrzymano dopiero w 1669 roku<sup>2089</sup>.

#### 4.5.1.4. Zgromadzenia szlachty, dokonujący wyboru kandydatów na woźnych sądowych i woźnych generalnych.

Na sejmikach wybierano też woźnych powiatowych, których wojewoda poddawał postrzyżynom, a także woźnych-generalów, których król mianował na urząd (III Statut Litewski, IV, 104). Pierwszych dwóch woźnych (Mikołaja Górskiego i Stanisława Michajłowicza) w powiecie słonimskim wybrano jeszcze do systemowej reformy ustroju państwa – 21 listopada 1555 r., a podwoźnego Stasia Romanowicza – 16 grudnia 1556 r.<sup>2090</sup>. W latach 1565–1566 wskutek reform administracyjno-sądowniczych i w oparciu o przepisy II Statutu Litewskiego z 1566 r. we wszystkich powiatach województwa został utworzony „vriad voznovskij”<sup>2091</sup>. Porządek wyboru i kompetencje woźnych były określone w II Statucie Litewskim z 1566 roku (IV, 4, 5, 6 i inne<sup>2092</sup>). Art. 4 rozdziału IV przewidywał, że wybór i postrzyżyny woźnych w powiatach należą do

<sup>2088</sup> Nic nie znamy też o sejmikach przed nominacjami marszałka słonimskiego Piotra Tyszkiewicza (N 18 XII 1636) i marszałka wołkowyskiego Samuela Pukszy Klausgielowicza (N 16 IX 1637) w pierwsze dekadzie panowania Władysława IV Wazy (UWKL, t. VI, nr 1114, s. 248; nr 1785, s. 339).

<sup>2089</sup> Zakrzewski 1997, s. 173; Rachuba 2002, s. 203; Radaman, Macuk 2014, s. 198.

<sup>2090</sup> AVAK, t. XXII, s. 2, 38; В. Поліщук, *Запровадження уряду возного в Луцькому повіті у 1567 році*, „Український археографічний щорічник”, 2002, вип. 7, s. 191–192; Ambroziak 2023, s. 61.

<sup>2091</sup> Łappo 1899, s. 272–275; Łappo 1901, s. 358–359; Łappo 1911, WKŁ II, s. 112; A. Zakrzewski, *Wiź w prawie litewskim*, СРН, 1985, t. XXXVII, s. 153–165; В. Пазднякоў, *Віж*, [w:] *Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя*, т. 1: Абаленскі – Кадэнцыя, рэдкал. Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) [i інш.], Мінск 2005, s. 407–408; Г. Маслыка, *Возны*, [w:] *тамże*, s. 460; В. Поліщук, *Запровадження уряду возного в Луцькому повіті у 1567 році*, „Український археографічний щорічник”, 2002, вип. 7, s. 186; idem, *Врядове виживство в структурі публічно-правових процедур (на матеріалі луцьких замкових книг 1558–1567 рр.)*, „Соціум. Альманах соціальної історії”, 1, 2002, s. 79–109; idem, *Офіційні свідки – вижі Луцького замкового уряду в 1561–1567 рр. (особовий склад та службове підпорядкування)*, „Соціум. Альманах соціальної історії”, 5, 2005, s. 13; А. Шаланда, *Земські суд Гарадзенскага павета ў 1555–1564 гг.*, „Гарадзенскі палімпсест”, 2009, s. 45, 50; Н. Старченко, *Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст.: судові урядники чи слуги?*, „Соціум. Альманах соціальної історії”, 8, 2008, s. 134; О. Крупка, *Вижі та возні у структурі і процедурах місцевого суду Волині 1560–1570-х рр. XVI ст.*, „Етнічна історія народів Європи”, 2011, вып. 34, s. 89; Ambroziak 2023, s. 59–76; T. Ambroziak, *Wybór urzędników i woźnych przez sejmiki województwa wileńskiego na początku XVII w.: teoria i praktyka w świetle korespondencji urzędowej wojewody wileńskiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”*, [w:] *Parlamentaryzm i elity parlamentarne w XVII wieku (w druku)*.

<sup>2092</sup> II Statut Litewski [1855], s. 66–68.

kompetencji odpowiedniego wojewody<sup>2093</sup>. Zjazd szlachecki w powiecie słonimskim, na którym wybrano dziewięciu woźnych sądowych, odbył się w Słoniemiu w dniach 31 maja – 1 czerwca 1565 roku<sup>2094</sup>.

W III Statucie Litewskim z 1588 roku kompetencje woźnych były określone bardzo szeroko (I, 9, 23, 24; III, art. 6, 9, 30, 47; IV, art. 8, 9, 10, 11 i inne<sup>2095</sup>). III Statut Litewski wniósł istotną zmianę i w zakresie porządku nominacji woźnych. Tak w art. 8 rozdziału IV Statut przewidywał bowiem, że „panowie wojewodowie w każdym powiecie sądowym, gdzie księgi leżą, a w ziemi żmudzkiej pan starosta żmudzki, woźnych ustawiali, dawali i postrzygali szlachtę, ludzi dobrych, wiary godnych, cnotliwych i osiadłych w tymże powiecie, których urząd ziemski i szlachta obiorą”. Ze stycznia 1589 roku zgodnie z prawem statutowym, woźni byli wybierani na sejmikach i zjazdach szlacheckich na rokach sądowych, po czym otrzymywali patenty na urząd od wojewody, który był zobowiązany ich „postrigat” (IV, 8)<sup>2096</sup>. Gruntownej analizie regulacji prawnej i praktyki wyborów woźnych sądowych w powiatach województwa wileńskiego w latach 1604–1616, kiedy wojewodą wileńskim zostawał Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” dokonał ostatnio Tomasz Ambroziak<sup>2097</sup>, który pokazał, że „najważniejszym organem, na którym dokonywano wyboru kandydatów na woźnych, były roki sądowe, [...], drugim ważnym typem zgromadzenia szlacheckiego, które decydowało o obsadzie tego stanowiska, był sejmik (na sejmikach dokonano elekcji 39,7% ogólnej liczby wybranych woźnych, w tym na sejmikach deputackich – 20,6%, na sejmikach przedsejmowych – 12,7%, na sejmiku relacyjnym po konwokacji wileńskiej – 3,2%, na sejmiku elekcyjnym i nadzwyczajnym – po 1,6%; na rokach sądowych dokonano elekcji 47,6% ogólnej liczby wybranych (w tym 20,6% – na rokach trzykrólskich, 19% na rokach michałowskich, a 7,9% – na rokach troickich. Brak danych

---

<sup>2093</sup> Ambroziak 2023, s. 61.

<sup>2094</sup> Akt zaprzysiężenia na zjeździe powiatowym szlachty w Słoniemiu sędziego, podsędziego i pisarza sądu ziemskiego słonimskiego oraz dokonania wyboru woźnych sądowych, Słoniem, 31 V – 1 VI 1565 r., or. (ruski): NGABM, f. 1785, inw. 1, nr 1, k. 20–22v, edycja: AVAK, t. XXII, s. 147–149; Łappo 1911, s. 503–504; UWKL, t. VI, s. 18, 259, 270, 283; Radaman 2022, s. 105; Ambroziak 2023, s. 61.

<sup>2095</sup> III Statut Litewski [1989], s. 85, 93–95, 115, 117, 127, 136, 144–149, 151–163, 170, 172–173, 176–178, 182, 189–193, 199–200, 204–207, 209–210, 227, 232, 252, 254–255, 262–266, 269, 271–272, 277–278, 280, 287, 290, 293, 295–296, 300–301, 303, 306, 309–310, 320, 322–325, 330–338, 341, 343, 345–346.

<sup>2096</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 89; [1614], s. 99–100; [1989], s. 146; NGABM, f. 1785, nr 11, k. 92–v.

<sup>2097</sup> Ambroziak 2023, s. 64–74; Ambroziak 2023, s. 69–73.

o zgromadzeniu, które dokonało wyboru 9,6% kandydatów na woźnych, a 2 przypadki (3,2%) zaliczono do kategorii „inne”<sup>2098</sup>.

Do roku 1613 w województwie nowogrodzkim woźnych powiatowych wybierano na zasadzie konsensusu<sup>2099</sup>, jak i elektów na urzędy sądowe ziemskie. Na przykład w 1589 roku nowogrodzki wojewoda Mikołaj Radziwiłł informował szlachtę słonimską, że mianował woźnego „za pisańjem, tak i za żadańjem vašich miłostiej vsich vobce zgodnie na to od vašī miłosti obranogo”<sup>2100</sup>.

III Statut Litewski z 1588 roku przewidywał wprowadzenie od 1589 roku we wszystkich powiatach urzędu woźnego „jenerała” (generała) — szefa wszystkich woźnych danego okręgu sądowego, który, w odróżnieniu od zwykłych woźnych, miał prawo pełnić swoje funkcje na terytorium całego państwa (IV, 104)<sup>2101</sup>. Kandydatura na urząd woźnego generała była przedstawiana przez szlachtę powiatu do zatwierdzenia nie wojewodzie, a królowi. Art. 104 rozdziału IV Statutu przewidywał istnienie tylko jednego generalnego woźnego w powiecie.

Pierwszym woźnym-generałem powiatu nowogrodzkiego był ziemianin nowogrodzki Andrej Jurjewicz Jełoza (N 20 VII 1589<sup>2102</sup>). Już 11 listopada 1590 r. jako woźny-generał nowogrodzki został wymieniony Piotr Kondratjewicz Kotłubaj (Kutłubaj)<sup>2103</sup>, wspomniany z tym tytułem jeszcze w 1609 r.<sup>2104</sup>. R do 27 VIII 1615 r.; „dla starosti i zołštości liet swoich uradom swoim šafovati nie možet, za čym v spravach ludskich niemałoje sie omieškańje diejet, dla ktorogo niesposobnosti i dogożeńja potrebiom ludskim”<sup>2105</sup>. W przywileju nominacyjnym dla Lenarta Załamaja na

<sup>2098</sup> Ambroziak 2023, s. 72–73.

<sup>2099</sup> ADS, nr 306, s. 251; Zakrzewski 2000/1, s. 74; Radaman 2004/3, s. 101.

<sup>2100</sup> Przywilej nominacyjny na woźnowstwo słonimskie Stanisławowi Pawłowiczowi Nacewiczowi z 30 września 1589 r., wyd. A. Radaman, w: A. Вішнеўскі, Я. Юхо, *Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах (Са старажытных часоў да нашых дзён): вучэбны дапаможнік*, рэд. А. Вішнеўскі, Мінск 1998, s. 161.

<sup>2101</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 174–175; [1614], s. 194–195; [1989], s. 212–213.

<sup>2102</sup> ML 77, k. 44v; Radaman 1999, s. 112;

<sup>2103</sup> ASang., 29/637/0/1.5/14345 (dawna sygn. Teki Rzymskie, t. XVIII/48). Zeznanie (świadcstwo) woźnego generała woj. nowogrodzkiego Piotra Kondratiewicza Kotłubaja. iż Jesif Małyszko, sługa i plenipotent Janusza Zasławskiego i Aleksandry z Sanguszków, będąc u ziemianina ziemi nowogrodzkiej, Mikołaja Kołłataja w Babniewie zeznał, iż Piotr Wojciechowicz Stabrowski (ok. 1556 – † 1619), starosta trejdański przejął dług śp. Hrehorego Aleksandrowicza Chodkiewicza od Pawłowej Pacowej i Anny Chodkiewiczowej, Stanisławowej Radzimińskiej, Januszowej Zasławskiej, Romana Sanguszko cedowany przez Druckich Górskich: Fedora, Jana i Stefana w sumie 900 kop gr lit, ale znaleźć Stabrowskiego Małyszka z powodu panującego powietrza nie mógł i przed woźnym nowogrodzkim te pieniądze przedstawił.

<sup>2104</sup> NGABM, f. 1737, inw. 1, nr 10, k. 244–246.

<sup>2105</sup> ML 92, k. 180v.



generalstwo województwa nowogródzkiego z 27 sierpnia 1615 r. czytamy, że „vradniki sudovyje ziemskije, grodskije, takže rycerstvo šlachta obyvateli vojevodstva novgorodskogo zjehavšysie na miestce zvykłoje do Novagorodka” obrali go na ten urząd<sup>2106</sup>. Jak zauważył Witold Sienkiewicz, woźnymi generalnymi w powiecie nowogródzkim czasami byli ziemianie, którzy znajdowali się w wasalnej zależności od przedstawicieli nieświskiej i birżańskiej linii Radziwiłłów<sup>2107</sup>. W grudniu 1618 roku przed sejmem 1619 szlachta nowogródzka zaznaczyła, że w województwach i powiatach generałów zadwornych namnożyło nad prawo i potrzebowała wydania konstytucji, która zabraniałaby wdawania tych urzędników w sprawy ziemskie<sup>2108</sup>.

Pierwszym woźnym-generałem powiatu słonimskiego był Stanisław Kotowicz. v. przywilej Zygmunta III Wazy z dnia 10 VI 1593 r. wniesiony do ksiąg słonimskich 8 X 1593 r.<sup>2109</sup>

Sprawa z ustanowieniem 25 maja 1607 r. podczas rokoszu drugiego urzędu woźnego-generała w powiecie słonimskim (który był wcześniej tylko na Żmudzi) przez recepcję prawa koronnego pokazuje, że w razie potrzeby sejmiki mogły zatwierdzać decyzje zmieniające normy prawa statutowego z 1588 r. Przy obraniu drugiego w powiecie woźnego-generała — Dymitra Dzieszukowicza na sejmiku stwierdzono: „a zażyvajučy v tom prykładu prava brat’i svojeje stanov Korony Polskoje, kotoryje dogażajučy s pravom i potrebam swoim že by sie tym snadniej otpravovati mogli, nie nad ličboju takovych voznych jenierałov zażyvajut’, ale tolko jako togo potrebu byt’ rozumiejut’”<sup>2110</sup>.

Pierwszym woźnym-generałem powiatu wołkowyskiego był Martin Mikołajewicz Siwkowicz, który zrezygnował z urzędu „[...] nie chotieči vradu na sobie dalej ponositi i onym spravovati dobrovolnie pieried vradom našym vołkovyjskim na rokach minułych o švatie švietoј Troicy v roku prošlom 1592 z siebie złożył i zdał, za čím vradniki i šlachta z posrodku siebie na tot vrad Stanisłava Pawłoviča Naceleviča

---

<sup>2106</sup> ML 92, k. 180v.

<sup>2107</sup> Sienkiewicz 1982, s. 179–181.

<sup>2108</sup> AR, dz. II, Suplement, nr S328, s. 3; AR, dz. II, nr 701, s. 4; AR, dz. II, nr 701, s. 13 („aby jenerałowie dworni nie wdawali się. Tylko skarbowe sprawy”).

<sup>2109</sup> NGABM, f. 1926, op. 8, nr 2, k. 75v.

<sup>2110</sup> NGABM, f. 1785, inw. 1, nr 22, k. 209v–210v; ML 89, k. 20; Radaman 2010, s. 95; Radaman 2018/1, s. 27.

obrawszy...”<sup>2111</sup> (N 23 VII 1593 r.). Woźny-generał wołkowyski Mikołaj Łukaszewicz Butkiewicz był wybrany na sejmiku gromnicznym 2 lutego 1615 r.<sup>2112</sup> (N 20 II 1615).

#### 4.5.2. Sejmiki deputackie (trybunalskie, gromniczne).

Pomimo sprzeciwu, jaki wyrazili reformie wyższych sądów apelacyjnych niektórzy przedstawiciele możnowładztwa Wielkiego Księstwa Litewskiego, ustawa „Sposób praw trybunalskich” została rozpatrzona i podpisana przez Stefana Batorego na sejmie z lat 1579–1580<sup>2113</sup>, a ostatecznie zatwierdzona i wprowadzona w życie sankcjonując powołanie Trybunału konstytucyjnego na sejmie walnym warszawskim 1 marca 1581 roku (art. 41)<sup>2114</sup>. 8 marca król wydał przywilej, w którym nakazał opublikować „Sposób praw trybunalskich” we wszystkich powiatach i postanowił, że ponieważ trwa wojna, nowy wyższy sąd apelacyjny rozpocznie swoją działalność od następnego 1582 roku. Przewidziano, że do składu Głównego Trybunału powinno być wybieranych po 2 deputowanych z każdego powiatu jako okręgu sądowego na specjalnych sejmikach<sup>2115</sup>. Termin pierwszych w Wielkim Księstwie sejmików dla obierania „sędziów głównych” król wyznaczył na 2 lutego 1582 r.<sup>2116</sup>.

Czasem dzień przed sejmikiem gromnicznym mógł odbyć się sejmik przedsejmowy (jak w 1590 r. — 1 lutego, a nie 25 stycznia<sup>2117</sup>), jednak częściej inny

<sup>2111</sup> ML 76, k. 453; ML 78, k. 253v–254.

<sup>2112</sup> ML 91, k. 280v.

<sup>2113</sup> W opracowaniu tego aktu prawnego uczestniczyli posłowie sejmowi z powiatu nowogródzkiego Fiodor (Teodor) Michałowicz Jewłaszewski (ewangelik) i Andrzej Zacharjewicz Tryzna (prawosławny) (PSB, t. LV, s. 332).

<sup>2114</sup> VL, t. II, f. 1020; VC, t. II, vol. 1, s. 452. Z datą 1 marca wyszła „Uchwała sądów głównych Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego...”, czyli tekst ordynacji albo „porządku sądów głównych”.

<sup>2115</sup> Sejmiki deputackie (trybunalskie, gromniczne) były badane w pracach naukowych Witolda Raudelunasa, Henryka Wisniera, Wojciecha Sokołowskiego, Andrzeja Zakrzewskiego, Diany Koniecznej i in. Zob.: Sokołowski 1997; I. Wierzchowiecka, *Organizacja Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1581–1764): miejsce, czas, skład sądu*, w: *Dzieje wymiaru sprawiedliwości*, Mielno-Unieście, 20–23 września 1998 r., red. T. Maciejewski, Koszalin 1999, s. 203–218; eadem, *Powinności sędziów Trybunału Litewskiego*, CPH, LV, 2003, z. 1, s. 29–42; eadem, *Geneza Trybunału Litewskiego i jego reformy w latach 1581–1764*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Roczniki Prawnicze”, 15, 2004, s. 71–94; eadem, *Z dziejów Trybunału Litewskiego (1581–1795): gdzie sąd sądził i sędziowie mieszkali*, w: *Księga jubileuszowa z okazji 15-lecia Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Szczecińskiego*, red. Z. Ofiarski, Szczecin 2004, s. 639–659.

Bardzo cennym opracowaniem i źródłem podstawowym do badania sejmików gromniczych są spisy deputatów Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz gruntowny wstęp do tej edycji autorstwa Henryka Lulewicz i Andrzeja Rachuby. v.: wydanie dekretów Trybunału z lat 1583–1655: LVTS [1988].

<sup>2116</sup> Trybunał [1586], [k. 2]; Trybunał [1616], s. 2; Janulaitis 1927, s. 105–157; DTG WKL (1582–1696), s. 17.

<sup>2117</sup> Rachuba 2002, s. 76.

sejmik (na przykład, relacyjny) mógł odbyć się w tym samym dniu co gromniczy (2 II), lub następnego dnia (3 II) (jak sejniki poprzedzające Główne zjazdy Wielkiego Księstwa Litewskiego (1592 i 1602 r.)<sup>2118</sup>.

Artykuł 1 „Sposobu praw trybunalskich” określał, że deputackie sejniki zbierały się samodzielnie co roku w określony czas i dzień, to jest w święto gromnic, święto rzymskie, nie czekając na uniwersał monarchy („*na čas i dień pevnyj, to jest o gromnicach, sviatie rimskom*”). Tak więc dzień 2 lutego, czyli święto Matki Bożej Gromnicznej, był do 1685 roku ustaloną stałą datą rozpoczęcia posiedzeń deputackich (trybunalnych lub gromniczych) sejników Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>2119</sup>. Jednak w czasie bezkrólewia w latach 1586–1588, zgodnie z postanowieniem Głównego zjazdu Wielkiego Księstwa Litewskiego z dnia 29 stycznia 1587 roku, w tych powiatach, gdzie deputaci nie zostali wybrani na gromniczych sejnikach, przewidywano ich wybór na specjalnych zjazdach, które były wyznaczone na poniedziałek na trzy tygodnie przed Wielkanocą, 9 marca 1587 roku<sup>2120</sup>, a ustawa z 1 lutego 1588 roku, w związku z zakończeniem bezkrólewia i koniecznością sformowania składu Trybunału, wyznaczyła deputackie sejniki na 3 kwietnia 1588 roku<sup>2121</sup>.

Aby uczestniczyć w wyborach deputatów Trybunału trzeba było obowiązkowo być obecnym na sejmiku, natomiast obowiązkowa obecność kandydata na pełnienie funkcji deputata na sejmiku nie była wymagana<sup>2122</sup>. Zaznaczano jedynie to, że deputatami powinni być wybierani ludzie godni, bogobojni, cnotliwi, praw i zwyczajów onego państwa Wielkiego Księstwa Litewskiego trybunalskich umiejętni i osiedli<sup>2123</sup>. Opinie

<sup>2118</sup> Łappo, 1911, s. 537; DTG WKL (1582–1696), s. 20; Radaman, Macuk 2014, s. 201.

<sup>2119</sup> Trybunał [1586], [k. 2–3]; Trybunał [1616], s. 2–3; AZS WKL, t. II, s. 65–67; VL, t. II, f. 1020; VC, t. II, vol. 1, s. 452; Trybunał [1857], s. 4–5, 11–13; RNB, f. 971, AD, nr 124, k. 56–67, 127; М. Ясинский, *Очерки по истории судостроительства в Литовско-Русском государстве: Главный Литовский Трибунал, его происхождение, организация и компетенция*, вып. 1: *Происхождение Главного Литовского Трибунала*, Киев 1901, s. 167; Łappo 1911, s. 524–542; Janulaitis 1927, s. 44–47; Raudeliūnas, Wisner 1986, s. 955–958, 966–967; Zakrzewski 2000/1, s. 25; DTG WKL (1582–1696), s. 13, 16–17, 19–20; Rachuba 2002, s. 208; Radaman, Macuk 2014, s. 198.

<sup>2120</sup> AZS WKL, t. I, s. 215–216; Łappo 1911, s. 618–619; DTG WKL (1582–1696), s. 27–28, 73.

<sup>2121</sup> ML 73, k. 294v–296v; Privilej zmocnienia novopopravlenogo Statutu i sudy Trybunalskije, što na četyroch miestcach otprawowany byli, na dvuch miestcach otpravovat' naznačono, takže stvierženje sudov kapturovych po smerti korola jego miłosti Stefana otpravovanyh, i varovanie starostv do stołu JKM ot Rečy Pospolitoje upevniennyh, nikomu nie davat' bez činienja ličby, w: Bieršadskij 1893, s. 107–109; tłum. na język polski – AR, dz. II, nr 215, s. 1–4.

<sup>2122</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 29.

<sup>2123</sup> „osob godnych, bogobojnych, cnotlivykh, prav i zvyčajev onogo państwa Vielikogo Kniazstva Litovskogo, umiejętnych, prav tribunalskich, i osiełych” (Trybunał [1586], [k. 2v]; Trybunał [1616], s. 3; Trybunał [1857], k. 5); DTG WKL (1582–1696), s. 29; Janulaitis 1927, s. 112–113; Radaman, Macuk 2014, s. 199.

takie są często zawarte w uchwałach i instrukcjach sejmikowych<sup>2124</sup>. Jednocześnie nie było zakazu wyboru na deputactwo do Trybunału osób, nie obecnych na sejmiku<sup>2125</sup>.

Praktyka wybierania posłów Trybunału Głównego w drodze jednomyślności, która istniała na sejmikach Wielkiego Księstwa Litewskiego do 1613 r., opisana jest we wspomnieniach Fiodora Jewłaszewskiego. Z jego diariusza wiemy, że na sejmiku trybunalnym gromnicznym nowogródzkim w 1592 r. jeden z proponowanych kandydatów na deputata do Trybunału obecny na sejmiku „pan Aleksander” (hrabia na Szklowie i Myszy Aleksandr Janowicz Chodkiewicz) „nie chciał się podniać na Trybunał”. Szlachta rozważała też kandydaturę samego Fiodora Jewłaszewskiego — wówczas już pełnoprawnego szlachcica powiatu nowogródzkiego, a nie tylko ziemianina Chodkiewiczów<sup>2126</sup>, przeciwko niej wystąpił jednak Hrehory Unichowski. Sędziami trybunalskimi z powiatu nowogródzkiego zostali ostatecznie tego roku [Heliasz] Żabka<sup>2127</sup> i Fiodor Bohusz (Bohuszewicz)<sup>2128</sup>.

W styczniu 1598 r. na przedsejmowym sejmiku nowogródzkim szlachta ostro podniosła kwestię konieczności wzmocnienia kontroli nad wyborami do Trybunału Głównego i domagała się zmian w ustawodawstwie, które zabraniałyby sługom oraz klientom możnowładców zostawiania sędziami Trybunału („A iż sie mnogije uskarżajut na Trybunał, że ćieriez praktyki do tych sudov prichodiat, k tomu że sługi i jurgieltniki panskije do tych sudov obirany byvajut’, staratisia togdy panowie posłowie našy majut’, aby to pravom varovano było, żeby sługi panskije, jurgieltniki ziemskije, grodzkije do tych sudov obirany nie byli”)<sup>2129</sup>. Zainteresowane zaś strony pragnęły, aby byli to ludzie

<sup>2124</sup> „głos zbiorowy szlachty żądał, aby [deputatami trybunału] byli ludzie zacni, godni i znający prawo...” (Sokołowski 1997, s. 62).

<sup>2125</sup> Raudeliūnas, Wisner 1986, s. 955; Zakrzewski 2018, s. 103.

<sup>2126</sup> Ziemianin lachowicki Aleksandra i Jana Karola Chodkiewiczów oraz jednocześnie klient Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”.

<sup>2127</sup> Pan Żabka to być może Ilasz (Heliasz) Wasilewicz Żabka, podkomorzy rzeczycki (1567 – † do 1 VIII 1606), w 1567 r. wojskowy klient Jana Hieronimowicza Chodkiewicza (AR, dz. VII, nr 83, s. 685; RIB XXXIII, kol. 830). Jego syn Hektor Heliaszewicz Żabka (Żaba), od roku 1597 wojski rzeczycki (1597–1620?) i sługa rękodajny Jana Karola Chodkiewicza (Żojdź 2019, s. 304–305) nie miał własnych dóbr jeszcze na początku roku 1597 (D. Vilimas, *Bajoras Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teisme (1566–1600)*, Vilnius 2019, s. 148).

<sup>2128</sup> APR, sygn. 564, s. 39; Jewłaszewski, s. 113 („A mnie Hrihoriej Unichovskij zazriał [...] tak że Żabke z Buhuševičom obrano było”); DTG WKL (1582–1696), s. 86; Radaman, Macuk 2014, s. 199–200. Fiodor Bohusz, później wojski nowogródzki (N 15 V 1592) i przyjaciel lub klient Albrychta Władysława Radziwiłła, Gabriela Wojny i Teodora Skumina Tyszkiewicza (UWKL, t. VI, nr 893).

<sup>2129</sup> AR, dz. II, nr 369, s. 3, publikacja: *Instrukcja nowogródzka 1598*, wyd. A. Radaman (2005), s. 103–104; „aby żadnych urzędników ziemskich ani niczyich jurgieltników za deputaty nie obierano” (VUB, F. 3,

im przychylni: krewni, przyjaciele, stronnicy<sup>2130</sup>, dla tego dość skrajnie sformułowana inicjatywa sejmiku nowogródzkiego nie otrzymała w całości poparcie na sejmie 1598 r., który rozpatrywał kwestię poprawienia wymienionego prawa i wprowadził pewne zmiany w działalności Głównego Trybunału<sup>2131</sup>. Później (w roku 1601) sejm jednak uchwalił konstytucję, która ograniczyła praktykę pobierania przez deputatów Trybunału dochodów nieprzewidzianych prawem<sup>2132</sup>.

W znanych nam źródłach odnotowane są przypadki, kiedy sejmiaki deputackie podejmowały także bezprawne decyzje. W 1610 r. na sejmiku gromnicznym słonimskim „niektóra uboga szlachta” wystąpiła przeciwko wyboru na deputata Trybunału Jana Suchodolskiego (klienta kanclerza litewskiego Lwa Iwanowicza Sapiehy)<sup>2133</sup>, swego *adversora*, „którzy s nimi na prawie stoi”. W swej protestacji jeden z przedstawicieli tej „szlachty ubogiej” zaświadczył, że „jest jaśnie directie prawem pospolitym constytuciją sejmową warowano i zabroniono, aby prokuratorowi tak że i ci którzy swe sprawy u tego sądu mają nie byli na Trybunał obierani. Lecz iż ich miłości mimo prawo to upór widząc więcej krzesła niż prawa i wolności postrzegając tego electa odstępu nie chcieli mnie inaczej nie godziło przy prawie stojąc jedno się świadczyć na takie nastąpienie na prawo jakożem się przed wszystkim kołem sejmikowym, tak przed ich miłością pany senatorzy

---

B. 273, s. 32–33, list Janusza Radziwiłła do ojca Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego litewskiego, Mir, 31 I [1598] r. [kopia XIX w.], VUB, F. 3, B. 273, s. 32–33. Datacja w XIX-wiecznej kopii tego listu, przyjęta też przez Wojciecha Sokołowskiego (31 I 1597) jest błędna, bo od września 1596 r. do lutego 1597 r. Janusz Radziwiłł przebywał jeszcze w Bazylei (VUB, F. 3, B. 273, s. 30–31: list do ojca Krzysztofa Radziwiłła z Bazylei, 10 I 1597 r., s. 34–35: list do ojca z Bazylei od 20 II 1597 r.); PSB, t. XXX, s. 202. Radaman 2010, s. 68, 92; Radaman 2013/3, s. 151; A. Скеп'ян, *Інструкцыя на ўпарадкаванні навагрудскіх уладанняў Крыштофа Радзівіла 1629 г.*, w: Людзі і ўлада Навагрудчыны: гісторыя ўзаемадзеяння (да 500-годдзя надання Навагруд-ку прывілея на магдэбургскае права), уклад. А. Скеп'ян, В. Даніловіч, А. Доўнар, рэд. А. Каваленя [і інш.], Мінск 2013, s. 130. v.: Kempa 2003, s. 216–217.

<sup>2130</sup> Sokołowski 1997, s. 52, 55, 76, 79, przypisy 118, 149; v. też: У. Падалінскі, *Палітычная эліта Лідскага навета ў апошняй трэці XVI ст.*, ВНА, 2009, t. 16, s. 27. 3 lutego 1599 r. Krzysztof Radziwiłł „Piorun” pisał do synowca z Dziewieniszek „kiedym miał u siebie na swym chlebie tych wszystkich Ich Msci, którzy się tam do Wilna na tę elekcję deputacką zebrali byli” (AR, dz. IV 293, s. 3). W lipcu 1602 r. Janusz Radziwiłł utrzymywał kontakty z deputatami Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego Janem Protasiewiczem (z powiatu nowogródzkiego) i Malcherem Wołodkiewiczem (z powiatu kowieńskiego) (VUB, F. 3, B. 273, s. 197). Klientem Radziwiłłów birżańskich był też deputat Trybunału z sejmiku wołkowyskiego w latach 1584 [?], 1588 i 1604 chorąży wołkowyski Stanisław Puksza Klausgielowicz i jego syn Samuel, deputat Trybunału z tego z sejmiku w roku 1627 (DTG WKL (1582–1696), s. 66, 75, 123, 191; U. Augustyniak, *Metody działania Radziwiłłów birżańskich na sejmikach deputackich w pierwszej połowie XVII wieku jako element kampanii trybunalskiej*, w: Wobec sejmików. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku, T. 2, pod red. M. Kupczewskiej i K. Łopateckiego, Białystok 2024, s. 277, przypis 68 i też ibid. s. 261–285.

<sup>2131</sup> VC, t. II, vol. 2, s. 244, art. 22 i 23.

<sup>2132</sup> VL, t. II, f. 1527 [s. 402]; VC, t. II, vol. 2, s. 292; DTG WKL (1582–1696), s. 32–33.

<sup>2133</sup> Deputat Trybunału w 1610 r. z powiatu słonimskiego (DTG WKL (1582–1696), s. 140).

i przed pany szlachta rycerstwem obywatelom tutejszym protestować”. 3 lutego 1610 roku ta protestacja została wniesiona do sądu grodzkiego słonimskiego przez sędziego grodzkiego Krzysztofa Mikołajewicza Jundziłła<sup>2134</sup>. Później w roku 1622 w tym, że powiecie słonimskim obrano deputatami do Trybunału życzliwych i przychylnych do domu sapieżyńskiego szlachciców: poborcę [Mikołaja] Kędzierzawskiego i Piotra Tyszkiewicza<sup>2135</sup>, tylko że prawa nie umiętnych. Jan Stanisław Sapieha tak wytłumaczył ten wypadek: „dla tego się ci obrali, bo panowie starszy podjąć się nie chcieli”<sup>2136</sup>. O wynikach wyborów zainteresowane osoby były informowane bezpośrednio po zakończeniu sejmiku. Tak, 2 lutego 1611 r. w liście do ewangelika Stanisława Hieronimowicza Pukszy Klausgielowicza (klienta Krzysztofa Radziwiłła), klient katolików Chodkiewiczów, nowogródzki pisarz ziemski ewangelik Jarosz Fiedorowicz Jewłaszewski pisał, że deputatami zostali: „nasz” Iwan Woyniłowicz (ewangelik) i „papieżnik” Aleksandr Wężyk (Weryha Darewski), którym została dana specjalna „instrukcja”<sup>2137</sup>.

W roku 1598 na słonimskim gromnicznym sejmiku Kondrat (Konrad) Mieleszko został wybrany jednogłośnie, ponieważ art. 2 „Sposobu praw Trybunalskich” ustanawiał, że „nichts z elektov pieršich na sudy povtorie nie majet byti obiran do dvuch hod, oproč tego gdje by sia v ktorom vojevodstvie na togo ž vsi odnostajnie zgodili. A iž by sia togo podniał sami uprosili”<sup>2138</sup>. Konstytucja sejmiku 1611 r. zwiększyła okres między wyborami do 4 lat i wyraźnie zabroniła wybierania deputatami tych, którzy mieli w tym roku sprawę w Trybunale<sup>2139</sup>. W 1613 r. konstytucja sejmowa potwierdziła, że wybór deputatów powinien odbywać się większością głosów obecnych na sejmiku osiadłych szlachciców powiatu<sup>2140</sup>.

<sup>2134</sup> NGABM, f. 1737, op. 1, nr 14, k. 28v–29; Radaman 2010, s. 92–93; DTG WKL (1582–1696), s. 140.

<sup>2135</sup> Pisarzewicz ziemski słonimski, podstoli słonimski, N 5 II 1626 po † S. Tyszkiewicza. A 18 XII 1636 na marszałka (ML 100, k. 433–v; UWKL, t. VI, nr 1312).

<sup>2136</sup> List Jana Stanisława Sapiehy do Mikołaja Tryzny, Słomim 4 II 1622 roku (AMCh., nr 1096, s. 2; DTG WKL (1582–1696), s. 32).

<sup>2137</sup> List Jarosza Jewłaszewskiego do Stanisława Pukszy, Nowogródek, 2 II 1611 (AR, dz. V, nr 6068, s. 1–2 (or.)).

<sup>2138</sup> Trybunał [1586], [k. 2v–3]; Trybunał [1616], s. 3; Trybunał [1857], s. 5. Zob. też Żojdź 2019, s. 339.

<sup>2139</sup> VL, t. III, f. 38–39 [s. 22]; VC, t. III, vol. 1, s. 39; Trybunał [1616], s. 3–4; DTG WKL (1582–1696), s. 31–32.

<sup>2140</sup> VL, t. III, f. 199 [s. 97]; VC, t. III, vol. 1, s. 143; DTG WKL (1582–1696), s. 30.

Jak wynika z znanych nam zachowanych źródeł, w badanym okresie (1582–1632) z sejmików trzech powiatów województwa nowogródzkiego wybierano częściej niż innych na deputatów<sup>2141</sup> do Trybunału Głównego Litewskiego:

- minimum 4-krotnie: ewangelika Adama Poczapowskiego<sup>2142</sup> w latach 1586 [?], 1596, 1601, 1608 i 1614 (z sejmiku nowogródzkiego); ewangelika Krzysztofa Jundziłła<sup>2143</sup> w latach 1586, 1589, 1592 i 1595 (z sejmiku słonimskiego); unitę Jerzego Mieleszkę<sup>2144</sup> w 1604, 1607, 1611 i 1617 (z sejmiku słonimskiego) i unitę Michała Połubińskiego<sup>2145</sup> w latach 1607, 1609, 1613 i 1628 (z sejmiku słonimskiego);
- minimum 3-krotnie: Andrzeja Hołuba<sup>2146</sup> w latach 1582, 1583 i 1589 (z sejmików województwa nowogródzkiego); prawosławnego Adama Chreptowicza<sup>2147</sup> w latach 1591, 1599, 1610 (z sejmiku nowogródzkiego) i chyba w roku 1620; katolika Jana Kiersnowskiego<sup>2148</sup> w latach 1603, 1609 i 1630 (z sejmiku nowogródzkiego); ewangelika, a później katolika Andrzeja Obryńskiego<sup>2149</sup> w latach 1608, 1616 i 1627 (z sejmiku nowogródzkiego); arianina Lwa Mokłoka<sup>2150</sup> w latach 1601, 1605 i 1609 (z sejmiku nowogródzkiego); Stanisława Chojnickiego<sup>2151</sup> w latach 1589, 1595, 1601 (z sejmiku wołkowyskiego); ewangelika Jana Jundziłła<sup>2152</sup> w latach 1603, 1607 i 1622 (z sejmiku wołkowyskiego); katolika hrabiego na Myszy i Szklowie Aleksandra Chodkiewicza<sup>2153</sup>, w latach 1594, 1622 (z sejmiku nowogródzkiego) i z nieznanach

<sup>2141</sup> W źródłach deputaci Trybunału Głównego występują także jako „sędziowie główne” lub po prostu „trybunaliści”.

<sup>2142</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 99, 114, 135, 152; LMAVB, F. 43-449, k. 8; NGABM, f. 694, op. 4, nr 825, k. 92; Radaman, Macuk 2014, s. 200; Radaman 2010, s. 90.

<sup>2143</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 71, 78, 87, 96; LVTS, c. 65, 76, 93; Radaman 2010, s. 90.

<sup>2144</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 123, 132, 143, 161; Radaman 2010, s. 90. W latach 1605–1635 – chorąży słonimski.

<sup>2145</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 132, 138, 148–149, 194; Radaman 2010, s. 90. W latach 1614–1616 pisarz ziemski, w latach 1616–1651 – sędzia ziemski słonimski.

<sup>2146</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 64, 77; LVTS, c. 43, 45, 77; Radaman, Macuk 2014, s. 200.

<sup>2147</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 83, 108, 140, 168, 170–171; Radaman 2010, s. 90; Radaman, Macuk 2014, s. 200. W latach 1590–1600 – podkomorzy.

<sup>2148</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 120, 136–137, 200; Radaman 2010, s. 90; Radaman, Macuk 2014, s. 200. W latach 1619–1632 – podsędek.

<sup>2149</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 135, 158, 191, 213 (1634); Radaman 2010, s. 90; Radaman, Macuk 2014, s. 200. W latach 1619–1658 – sędzia ziemski.

<sup>2150</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 114, 126, 137; Radaman 2010, s. 90; Radaman, Macuk 2014, s. 200.

<sup>2151</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 78, 96, 114; Radaman 2010, s. 91.

<sup>2152</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 120, 132, 174, 176; Radaman 2010, s. 91. W latach 1616–1625 – marszałek.

<sup>2153</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 92, 102, 113, 176; Radaman 2010, s. 90; Radaman, Macuk 2014, s. 200. W roku 1600 był posłem z powiatu nowogródzkiego na sejm warszawski, kandydatem do godności marszałka sejmowego (Radaman, Ferenc 2004, s. 101; Janiszewska-Mincer 1984, s. 37, 45; PSB, t. III, s.

sejmików w latach 1597 i 1600; Awramę Mieleszkę<sup>2154</sup> w latach 1594 i 1600 i chyba w 1584 (z sejmiku słonimskiego); Iwana Mieleszkę w latach 1585, 1597 i 1584?<sup>2155</sup> (z sejmiku słonimskiego); Stanisława Sokołowskiego<sup>2156</sup> w latach 1586, 1588? i 1592? (z sejmiku słonimskiego) i ewangelika Stanisława Puksztę<sup>2157</sup> w 1584?, 1588 i 1604 (z sejmiku wołkowyskiego).

Marszałkami Trybunału bywali także często ludzie związani z województwem nowogródzkim: Malcher Żygimontowicz Snowski Grawż, sędzia ziemski nowogródzki (1565–1580), kasztelan witebski (1579–1587) w 1582 i 1583 (z nieznanego sejmiku<sup>2158</sup>); Teodor Skumin-Tyszkiewicz, podskarbi ziemski (1586–1590), wojewoda nowogródzki (1590–1618) w 1588 i 1593 (deputat wileński) i w 1591 (z nieznanego sejmiku)<sup>2159</sup>; Krzysztof Olędzki w 1600 (z nieznanego sejmiku)<sup>2160</sup>; Krzysztof Radziwiłł, hetman polny litewski (1615–1633) w 1607 (z nieznanego sejmiku) i w 1628 (deputat nowogródzki)<sup>2161</sup>; Jan Kiersnowski (1609, deputat nowogródzki<sup>2162</sup>); Jan Hrehorowicz Uniechowski (1612, deputat nowogródzki<sup>2163</sup>); Michał Połubiński (1613, deputat słonimski<sup>2164</sup>); Krzysztof Zawisza (1618, deputat nowogródzki<sup>2165</sup>); Adam Chreptowicz (1620, z nieznanego sejmiku<sup>2166</sup>); Jan Jundziłł (1622, deputat wołkowyski<sup>2167</sup>); Mikołaj Tryzna, kuchmistrz litewski (1625, deputat słonimski<sup>2168</sup>) i Jan Stanisław Sapieha (1627, deputat słonimski<sup>2169</sup>).

Ochronę sejmików deputackich zlecono powiatowym sądom grodzkim.

---

355). Wsp. jako deputat Trybunału Głównego z nieznanego sejmiku w tym samym 1600 roku (AR, dz. XXIII, t. 97, plik 3, s. 90; DTG WKL (1582–1696), s. 113).

<sup>2154</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 66, 93, 111; RGADA, f. 356, op. 1, nr 35, k. 64, 66v; Radaman 2010, s. 90–91. Od 1580 marszałek hospodarski, w latach 1584–1601 – marszałek słonimski.

<sup>2155</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 67, 69, 102; Radaman 2010, s. 91. W latach 1577–1605 podkomorzy mozyrski, w latach 1602–1607 marszałek słonimski.

<sup>2156</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 71, 75, 86; LVTS, c. 72, 93; Radaman 2010, s. 91. W latach 1598–1613 – stolnik słonimski.

<sup>2157</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 66, 75, 123; Radaman 2010, s. 91. W latach 1578–1624 – chorąży

<sup>2158</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 61–64; Radaman 2010, s. 91.

<sup>2159</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 73–74, 82, 85, 88; Radaman 2010, s. 91.

<sup>2160</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 110; Radaman 2010, s. 91.

<sup>2161</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 130, 133, 192, 194; Radaman 2010, s. 91.

<sup>2162</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 136–137; Radaman 2010, s. 91.

<sup>2163</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 145–146; Radaman 2010, s. 91.

<sup>2164</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 148–149; Radaman 2010, s. 91.

<sup>2165</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 162, 164; Radaman 2010, s. 91.

<sup>2166</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 168, 171; Radaman 2010, s. 91.

<sup>2167</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 174, 176; Radaman 2010, s. 91.

<sup>2168</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 183, 185; Radaman 2010, s. 91.

<sup>2169</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 189, 191; Radaman 2010, s. 91.



Regularny termin odbywania sejmików deputackich (gromniczych) stał się przyczyną tego, że zaczęto je wykorzystywać także w innych celach, które nie miały nic wspólnego z głównym celem, dla którego były zwoływane (tj. wyborami deputatów). Tak na sejmikach deputackich mogły być rozpatrywane kwestie uchwalenia podatków<sup>2170</sup> na potrzeby państwowe (jak w latach 1607, 1610 i 1629) i podatków lokalnych (jak w roku 1610), wysłuchiwanie sprawozdania szafarzy i poborców, zbierane „poselszczyzny”, zatwierdzane przedstawione przez podkomorzego listy o zasadach zwoływania kop i wyznaczaniu miejsc kopowisk, rozstrzygane pewne zadania „policyjne”, w razie potrzeby potwierdzane wywody szlachectwa<sup>2171</sup>.

Zdarzały się przypadki, gdy sejmik jednego powiatu województwa mógł inicjować rozpatrzenie sprawy kryminalnej przez sąd grodzki innego na sejmiku trybunalskim. Tak 2 lutego 1586 r. na sejmiku gromniczym szlachta powiatu wołkowyskiego, oprócz wyboru deputatów (podkomorzego wołkowyskiego Jurija [Jerzego] Jundziła i Jerzego Ostrowskiego<sup>2172</sup>), wystosowała list do szlachty powiatu nowogródzkiego i słonimskiego z prośbą o pomoc w sprawie poskromienia nieosiadłego Siły Michajłowicza Skrobota, którego oskarżono o najazd na majątek pana Mikołaja Krzemieńskiego, jego poranienie i zamordowanie, jak też najazdy na majątki innej szlachty powiatowej — „a iż tot Siła Skrobot nie poodnokrot’ najezdy na domy ślacheckije činit’ i na inšych bratiu našu ješče pochvalajet’ buduči čołowiekom nieosieliym, dierzemy to o łasce i miłosti vašich miłostiej, našich miłostivych panov i brati, iż vaši miłosti, pospołu tego z nami żalujučy, tomu zabieganjiu obmyšliati budietie račili, jakoby sie takoje svovolenstvo i mordy pogamovat’ mogli, a złočincy karany byli”. List szlachty wołkowyskiej do szlachty powiatów nowogródzkiego i słonimskiego, do którego pieczęcie przyłożyło 36 szlachciców, był związany z brakiem osiadłości Skrobota w powiecie wołkowyskim w 1586 r. i z komplikacjami powstałymi w związku z pociągnięciem go do odpowiedzialności karnej<sup>2173</sup>. Szlachta nowogródzka szybko

<sup>2170</sup> AR, dz. V, nr 15296, s. 23–29; id., dz. XXIII, t. 54, plik 7, s. 31–32; id., t. 70, plik 6, s. 44–47; Archiwum Roskie, dz. III, nr 676, s. 1, 3; ANKr., ASang, 29/637/0/1.2/496, s. 59; LMAVB, F. 9-431, k. 106; idem, F. 148-59, k. 10, 34; LwNNBU im. Stefanyka, f. 103, XII, t. 975, cz. II, k. 25-25v, 31; Vasiliauskas 2009, s. 86; Radaman, Macuk 2014, s. 201.

<sup>2171</sup> Łappo 1911, s. 534, 540–542; ABAK, t. 36, s. 374–375, 382–383; Wisner 2002/2, s. 68; DTG WKL (1582–1696), s. 20; Radaman, Macuk 2014, s. 201.

<sup>2172</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 71; LVTS, s. 65.

<sup>2173</sup> Łappo 1911, s. 534–535, przypis 2: fragment listu sejmiku wołkowyskiego do szlachty nowogródzkiej i słonimskiej z księgi grodzkiej słonimskiej z lat 1583–1586; Doñnar-Zapolski 1994 [1926],

zareagowała na odezwę. Problem próbował rozwiązać sąd grodzki nowogródzki, a namiestnik (podwojewodzi) nowogródzki Mikołaj Hlebowicz Jeśman wziął pana Krzemieńskiego pod ochronę prawną. Dalej sprawa ta toczyła się w sądzie zadwornym i już 2 września 1586 Siła Skrobot został skazany na banicję. Wspólnymi siłami szlachta województwa dążyła do tego, by swawolę i mordy pohamować, aby złoczyńcy karani byli<sup>2174</sup>. Tym samym, w przypadku wykrycia czynów bezprawnych (przestępstw), korporacje szlacheckie były zdolne wykorzystać przewidzianą przez prawo procedurę i skutecznie broniły swoich praw na drodze sądowej. Tylko w szczególnych przypadkach problematyczne kwestie rozstrzygane były poprzez osobiste kontakty przedstawicieli elit powiatowych z wyższymi urzędnikami<sup>2175</sup>.

Na początku 1627 r., w czasie, gdy trwał kolejny zaciąg żołnierzy do obrony granic Rzeczypospolitej podczas wojny ze Szwecją, Aleksander [Baltazarowicz] Snowski, który zbierał oddział wojskowy za pieniądze Rzeczypospolitej, próbował wykorzystać swój status i na czele „swawolnej kupy” uzbrojonych podwładnych groził Krzysztofowi Kamińskiemu — rodzonemu bratu szlachcica Lwa Łukasza Kamińskiego, o którego zabójstwo na drodze Snowski był oskarżany. 3 lutego 1627 r. szlachta nowogródzka, która zebrała się dzień wcześniej na sejmik gromniczy<sup>2176</sup>, zwróciła się do wojewody wileńskiego Lwa Sapiehy z listem, w którym prosiła hetmana jako kustosza wolności i surowego sędziego przestępców o anulowanie licencji na werbunek żołnierzy, którą miał Snowski, aby na jego przykładzie inni wiedzieli, że szlachta powiatu daje

---

s. 141–142: błędnie podany 1588 r. Za te przestępstwo, zgodnie z art. 1 rozdziału XI Statutu 1566 r. stosowano najwyższy wymiar kary, a zgodnie z art. 21 tegoż rozdziału: „[...] gvałt i rany płatiti, a hrabioż z naviezkoju voročati majet’, i vsiu škodu dobrze otrpaviti” (Radaman 2010, s. 93–94; Radaman 2012/3, s. 119–120).

27 kwietnia 1568 r. Siła Michajłowicz Skrobot jest wymieniony w źródłach jako dworzanin hospodarski (ML 268, k. 178–179), a 4 kwietnia 1584 r. jako ziemianin powiatu wołkowyskiego (RGADA, f. 356, inw. 1, nr 32, k. 50–51).

<sup>2174</sup> W księgach spraw sądowych Metryki Wielkiego Księstwa Litewskiego zachowało się kilka dokumentów do tej sprawy. V.: Dekret Mikołaju Gleboviču Jeśmanu [podwojewodziemu nowogrodzkiemu] z Siłoju Skrobotom o pochwałku na zdrowie jego, „Vywołanje na Siłu Skrobotu za pierewodom prava ot Mikołaja Jeśmana”, Grodno, 2 IX 1586 (ML 281, k. 144v–147, 148–149); „Podniesienie Silie Michajłoviču Skrobotu v sprawie z Mikołajem Jeśmanom”, 28 VII 1588 (list glejtowny) (ML 279, k. 576v–577v). Nie wiadomo, jak toczyła się sprawa dalej, lecz 4 października 1598 r. Siła Michajłowicz Skrobot jest wymieniony jako ziemianin ziemi nowogrodzkiej. W jednym z inwentarzy byłego Wileńskiego Archiwum Centralnego zachowała się informacja z dnia 1 lipca 1585 r., dotycząca niestawienia się na zamku słonimskim innego Skrobotu – Iwana, oskarżonego o zabójstwo (NGABM, f. 1926, inw. 8, nr 1, k. 171–184, Opis spraw, które są przechowywane w byłym Wileńskim Archiwum Centralnym, nr 7688, s. 81). Radaman 2010, s. 93–94; Radaman 2012/3, s. 119–120; LVTS, s. 65.

<sup>2175</sup> Radaman 2012/3, s. 120.

<sup>2176</sup> Jan Świdorski do hetmana polnego Krzysztofa Radziwiłła, Nowogródek, Nowogródek, 7 II 1627; AR, dz. V, nr 15435, s. 76–77; Vasiliauskas 2009, s. 74).

pieniądze na obronę Ojczyzny, a nie na „opresję swoje”. List podpisali: dyrektor sejmiku nowogródzki sędzia ziemski Andrzej Obryński, podsędek nowogródzki i sekretarz JKM Jan Kiersnowski, wojski nowogródzki Stanisław Czarkowski, pisarz ziemski nowogródzki Jan Protasowicz, Samuel Łosowski, podwojewodzi nowogródzki Fiodor Protasowicz, Stanisław Jerzy Brolnicki, kawaler jerozolimski Andrzej Skorulski, Sebastian Woyniłowicz, Paweł Uniechowski, Piotr Mokłok, Hrehory Uniechowski, Jarosław Aleksander Szemiot, Mikołaj Poczapowski, Paweł Mokłok, [Jan] Maskiewicz, Paweł Protasowicz, Szczęsny Połoński, Krzysztof Prokopowicz, Jerzy Puzyna z Kozielska, Jan Połoński, Krzysztof Haraburda, [Stanisław Kaznowski], Andrzej Czudowski, Baltazar Sołłohub, Piotr Jewłaszewski, [Malcher Samuel Strubicz], Krzysztof Zawisza, Krzysztof Płaskowicki, Michał Woyniłowicz, Mikołaj Korsak, Fiodor Michowski, Andrzej Tuhanowski, Jan z Cudników Rdułtowski, Maciej (...) i Dymitr [Olarowski]<sup>2177</sup>. 4 lutego z tego sejmiku był wysłany do Warszawy podsędek Jan Kiersnowski jako poseł na zjazd zwołany na 15 marca 1627 roku<sup>2178</sup>. Tego z dnia Piotr Fiedorowicz Jewłaszewski („ślepy dość”) „niecnota [...] się źle stawił” hetmanowi polnemu („choć o tym nie było materii”). Jan Świdorski zgłosił hetmanowi, że niemal wszyscy zgromili Jewłaszewskiego, „postronkiem pograżali”, sekretarz JKM [Stanisław Jerzy] Brolnicki obuch mu ukazał, a Hrehory Unichowski „dobrze mu kulą w łeb nie dał”<sup>2179</sup>.

#### 4.6. Zjazdy zwołane z inicjatywy samego szlachestwa na roczkach grodzkich, rokach ziemskich i nowogródzkiej kadencji Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Ponieważ posiedzenia sejmików przeszkadzały w prowadzeniu sesji sądowych, a „roki ziemskie” — sejmikom<sup>2180</sup>, art. 26 konstytucji sejmu 1590 r. zakazał działalności

<sup>2177</sup> List województwa nowogródzkiego z sejmiku deputackiego do wojewody wileńskiego Lwa Sapięhy, Nowogródek, 3 II 1627 r. (Or: BRacz., rkps. 88, k. 73-v (dawna fol. 72-v)).

<sup>2178</sup> List sejmiku deputackiego do Zygmunta III informując o wysłaniu posła do Warszawy na zjazd zwołany na 15 marca 1627 r., Nowogródek 4 lutego 1627 r. AR, dz. II, nr 974, s. 1–2; AR, dz. V, nr 15435, s. 76.

<sup>2179</sup> List Jana Świdorskiego do Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego WKsL o przebiegu sejmiku deputackiego, Nowogródek, 7 II 1627 r., Or.: AR, dz. V, nr 15435, s. 76–79.

<sup>2180</sup> NGABM, f. 1785, inw. 1, nr 11, k. 69–69v.

sądów ziemskich i grodzkich później niż tydzień przed rozpoczęciem sejmiku<sup>2181</sup>. Jak odnotowano w literaturze, to ograniczenie wynikało z przekonania, że posiedzeniom sejmikowym nie powinny przeszkadzać inne publiczne zjazdy. Celem konstytucji było nie tylko zapewnienie obecności na sejmiku jak największej liczby szlachty, ale także zwolnienie zajazdów i karczm na potrzeby uczestników sejmików<sup>2182</sup>. Nie przekonuje nas pogląd W. Sokołowskiego, który wiąże wydanie tej konstytucji z konkretną sytuacją polityczną i widzi jej cel w przeciwdziałaniu przedsejmikowej agitacji zarówno dworu jak i opozycji, ponieważ każda ze stron mogła agitować i podczas samych sejmików<sup>2183</sup>.

Na odbywane w miastach powiatowych roczki sądowe grodzkie lub roki sądowe ziemskie zjeżdżała duża liczba szlachty. Prawo i praktyka uznawały, jak wiadomo, podobne zjazdy za legalne zebrania szlachty powiatowej którzy mogły zakończyć się i przyjęciem uchwał dotyczących spraw publicznych (dotyczących się wyboru)<sup>2184</sup> w tym często przeciwstawiały się bezprawnym działaniom władz.

Na rokach sądowych ziemskich i roczkach sądowych grodzkich mogli obierać tymczasowych deputatów na miejsce urzędników sądu ziemskiego na czas ich choroby lub misji poselskiej (III Statut Litewski, IV, 47)<sup>2185</sup>, poborców<sup>2186</sup>, woźnych i rotmistrzów powiatowych<sup>2187</sup>. Tak, w powiecie słonimskim bardzo często chorował podsędek Potiej Jelec. Dla tego 6 października 1566 roku na rokach sądowych ziemskich na miejsce podsędka był obrany Stanisław Tałko Porecki<sup>2188</sup>, w październiku 1569 roku „ot vsieje szlachty” został obrany i zasażony” Ławryn Zditowski<sup>2189</sup>, w październiku 1571 roku – Wasil Olechnowicz Mieleszko<sup>2190</sup>, a w styczniu 1575 roku — Rafał Ofanasowicz z Busieży<sup>2191</sup>. O zjeździe szlachty słonimskiej, który odbył się w 1581 r. przy końcu roków sądowych po święcie Świętej Trójcy świadczy dokument, dotyczący zrzeczenia się przez

<sup>2181</sup> VL, t. II, f. 1337 [s. 314]; VC, t. II, vol. 2, s. 150.

<sup>2182</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 38.

<sup>2183</sup> Sokołowski 1997, s. 62.

<sup>2184</sup> Ларро 1911, s. 611–615; М. Любавский, [Отзыв], в: Отчёты о 16, 17 и 18 присуждениях премии Г. Ф. Карпова Императорским обществом истории и древностей российских при Московском университете (18–21 соискания премии), Москва 1913, s. 8.

<sup>2185</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 128–129; [1614], s. 142–143; [1989], s. 176; APR, sygn. 564, s. 48; Jewłaszewski, s. 119.

<sup>2186</sup> AZS WKL, t. II, s. 97.

<sup>2187</sup> VC, t. III, vol. 1, s. 118–119.

<sup>2188</sup> NGABM, F. 1926, op. 8, nr 1, k. 59 (VCA nr 7676, dok. nr 76)

<sup>2189</sup> NGABM, F. 1785, op. 1, nr 2, k. 151; LMAVB, F. 16-72, k. 86, 87.

<sup>2190</sup> LMAVB, F. 16-73, k. 24, 25.

<sup>2191</sup> NGABM, F. 694, op. 4, nr 885, k. 28, 31.

Pocieja Jelca urzędu podsędką słonimskiego. Mowa w nim o tym, że 5 czerwca 1581 r. „na vyvoľan’ju tych rokov [...] na tot čas pri [wradnikach ziemskich] byli ich miľost’ panovie obyvatieli toho povietu słonimskoho” — kasztelan nowogródzki Hrehory Hryńkowicz Wołowicz, wojski słonimski Iwan Mieleszko, poborca słonimski Walerian Sokołowski, urzędnicy grodzcy (podstarości, sędzia i pisarz grodzki), woźni i wielu innych ze szlachty<sup>2192</sup>. „Vstavšy s pośroduku nas sudu ziemskogo z miesca svojego na sudie zwykłym podsudok słonimski pan Potiej Jelec sam ustnie vsim nam na tot čas v odnom sobrańju budučym opoviedał słownie oznajmił i zajavił to: „Iž diej ja, Potiej Jelec buduči vžo čołoviekom [leż]nim i dla zoštych let svoich i niesposobnogo zdorovia mojego, k tomu majuči imienja svoi v inšych roznych povietiech i doleğłosti svoi do roznych sudov, sprav [...] tego vriadu svojego podsudstva ziemskogo [słoni]mskogo dalej i boľš na sobie nositi i im spra[vovati] [nie mogu]”<sup>2193</sup>. W każdym razie wiadomo, że Jelec złożył urząd<sup>2194</sup>.

Na rokach sądowych ziemskich markowskich w kwietniu i maju 1602 r. szlachta nowogródzka obrała Hrehorego Niemirę „na trzy roky”<sup>2195</sup> na miejsce chorego podsędką Fiodora Jewłaszewskiego, zaś na rokach ziemskich markowskich w 1603 r. — Marka Połońskiego.

II Statut litewski (art. 1 rozdz. IV) potrzebował złożenia przysięgi przez urzędników sądu ziemskiego na pierwszych rokach sądowych w obecności wojewody, kasztelana „pri zobrańju šlachty, što ich tam v tom časie budiet”. III Statut Litewski dodał do tego artykułu zdanie, że przysięga musi być złożona „na miestcu sudovom” w obecności wojewody (kasztelana), starosty lub marszałka powiatu „pri sobrańju šlachty”, jednak w nieobecności urzędników wsp. wyżej „pri inšych vriadnikoch ziemskich i pri sobrańju šlachty, kotoryje v on čas na tych rokoch budut”. Musieli składać przysięgę na bliższych rokach po nominacji „pieried vriadom sudovym ziemskim i pieried vsimi inymi stany” też urzędnicy grodzcy (III Statut Litewski, IV, 36)<sup>2196</sup>. Tylko po złożeniu przysięgi urzędnicy mogli „vriady svoimi vľadnuti i šafovati”.

<sup>2192</sup> NGABM, f. 1785, inw. 1, nr 6, k. 259v; ML 67, k. 186; Radaman 2010, s. 72–73.

<sup>2193</sup> NGABM, F. 1785, op. 1, nr 6, k. 259v (zakończenie dokumentu w XIX w. uległo niestety uszkodzeniu); Radaman 2010, s. 72–73, 86; UWKL, t. VI, nr 1266, s. 270.

<sup>2194</sup> Wiadomo z nominacji następcy na podsędkostwie słonimskim Michała Iwanowicza Jacynicza (N 2 IX 1582 po rezygnacji Pocieja Jelca (ML 67, k. 186–186v; ML 69, k. 99; Radaman 2010, s. 86; UWKL, t. VI, nr 1267, s. 270).

<sup>2195</sup> AR, dz. XXIII, t. 87, plik 11, s. 127; Jewłaszewski, s. 119–120.

<sup>2196</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 117–118; [1614], s. 130–131; [1989], s. 168–169.

Dobrym przykładem tego jako zjazdy szlacheccy mogli kontrolować działalność urzędników do i po złożeniu przysięgi jest proces sądowy między sądem ziemskim wołkowyskim i szlachtą powiatu wołkowyskiego z jednej strony i tamtejszym starostą, stolnikiem litewskim Krzysztofem Monwidem Dorohostajskim. Po powrocie z zagranicy ponownie wstąpił on na starostwo wołkowyskie, które okresowo znajdowało się pod opieką jego ojca. Nie złożył jednak przysięgi na urzędowanie i wyznaczył podstarościego — Polaka Balcera Wiesiołowskiego, nie osiadłego w powiecie, nieznającego również pisma ruskiego. Wiesiołowski złożył 1 stycznia 1588 r. przysięgę na urząd, wedle zasad Statutu z 1566 r., jednak zebrana na rokach sądowych troickich szlachta powiatowa zażądała, aby K. Dorohostajski przestrzegał zasad nowego Statutu — z 1588 r., zgodnie z nim złożył przysięgę i wyznaczał urzędników grodzkich — ludzi osiadłych, znających prawo pospolite i język ruski. Wiesiołowski nabył u Krzysztofa Wolskiego (przed 3 lipca 1589 r.) „na wieczność” trzy służby w majątku Mała Krzemienica w powiecie wołkowyskim. Ponadto pozyskał grono zwolenników, czyli minimum 40 szlachty powiatu za pomocą specjalnego listu z podpisami i przyłożeniem pieczęci musiało uznać go za podstarościego. Jednakże urzędnicy sądowi ziemscy i pozostała szlachta (co najmniej 77 osób) wysłali opatrzony pieczęciami list z protestacją do Trybunału Litewskiego, ustanawiając swym pełnomocnikiem Żygimonta (Zygmunta) Piotrowicza Zaleskiego, podczas gdy pełnomocnikiem starosty wołkowyskiego był Wasyl (Bazyli) Wołk. Na posiedzeniu Trybunału Głównego w Mińsku 23 września 1589 r. (jako 1-j instancji w tej sprawie) został ogłoszony następujący dekret: „A tak my, sud’ji, v toj sprawie dobrze sie pripatrivšy i zrozumievšy dobrze, z artykułov statutowych: z rozdiełu III artykułu 12 i z rozdiełu IV artykułu 1, s toho z rozdiełu IV artykułu 30, 36 i 37 i vodłuh konstytucji na unii učinienoje skazujemo: „Aby pan starosta vołkovyskij vodłuh nauki w Statucie opisanoje sam prysiehu vykonał i urad svoj hrodskij ludi nie novo i nie zmyšleno osiełymi i prysiahłymi vodłuh jasnoje nauki v pravie pospolitom opisanoje zasadił”. Trybunał przyznał zatem słuszność żądaniom szlachty wołkowyskiej (urzędników wołkowyskich i 77 szlachciców) i zobowiązał K. Dorohostajskiego do złożenia 1

listopada 1589 r. przysięgi na urząd i do wyznaczenia urzędników grodzkich zgodnie ze Statutem 1588 r.<sup>2197</sup>.

1 listopada na początku roczków grodzkich miał miejsce zjazd relacyjny szlachty nowogródzkiej po zjeździe stanów litewskich w 1593 r. o którym opowiadam w innym miejscu.

14 kwietnia 1599 r. ze zjazdu senatorsko-szlacheckiego powiatu nowogródzkiego (z udziałem wojewody wileńskiego Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, kasztelana wileńskiego Hieronima Chodkiewicza, wojewody trockiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, wojewody nowogródzkiego Teodora Skumina Tyszkiewicza, starosty sądowego mozyrskiego Jerzego Mikołajewicza Radziwiłła [późniejszego kasztelana trockiego (N 22 III 1600 r.)], hrabiego na Szklowie i Myszy Aleksandra Janowicza Chodkiewicza [późniejszego wojewody trockiego (N 25 II 1605)], podkomorzego nowogródzkiego Adama Chreptowicza, podsędka nowogródzkiego Fiodora Jewłaszewskiego, podwojewodziego Fiodora Bohusza, sędziego grodzkiego Bieniasza Żdanowicza Krywca, Iwana Baki, Augustyna Czarkowskiego, Mikołaja Podarewskiego, Mikołaja Klukowskiego, Żdana Bohusza Mienkowskiego, Mikołaja Mienkowskiego i innych przedstawicieli szlachty nowogródzkiej) wystosowano list do kanclerza litewskiego Lwa Iwanowicza Sapiehy z prośbą o ostateczne rozwiązanie problemu granicy nowogródzko-pińskiej przez sąd sejmowy. Decyzje w tej kwestii jednak podjął król na posiedzeniu sądu zadwornego 19 kwietnia, już po sejmie z 1600 r.<sup>2198</sup>.

W roku 1602 „urzędnicy ziemscy i grodzcy i wszystko rycerstwo obywatel województwa nowogródzkiego” na zjeździe w Nowogródku 2 maja wystosowali list do kanclerza litewskiego Lwa Iwanowicza Sapiehy z prośbą o pomoc w sprawie „najazdu na dom pana [Marcina Onoszkowicza] Połujana, którego osoba krwie zacnej, syn senatorski, mając z sobą inszych osób mniejszej conditiei swawolników, najechawszy

---

<sup>2197</sup> NGABM, f. 1785, op. 1, nr. 11, k. 201v–204; A. Радаман, *Да пытання аб прызначэннях пая-каў на дзяржаўныя пасады ў Вялікім княстве Літоўскім у канцы XVI ст.*, w: *На шляхах да ўзаема-разумення: навуковы зборнік* (Беларусіка = Albaruthenika, 15), Мінск 2000, s. 52–54; Radaman 2004/1, s. 104–114; Radaman 2004/4, s. 79–82; Radaman 2010, s. 73–74.

<sup>2198</sup> BRacz., rkps. 88, k. 98–99v [dawna foliacja 94–95av]; Radaman 2007, s. 87, 89

nocą na dom samego wiązali i małżonkę jego, majątność wszystką zabrali złupili i wielkie obelżenie w domu tym szlacheckim uczynili”<sup>2199</sup>.

W czasach konfliktów wewnętrznych, jak i w latach rokoszu<sup>2200</sup>, sejmiki czasami były zwoływane przez ogólnopaństwowe zjazdy, poszczególnych senatorów i urzędników państwowych, a także przedstawicieli szlachty. Tak, w maju 1606 r. (w czasie zwoływania sejmików relacyjnych) biskup wileński Benedykt Wojna i wojewoda wileński Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotką” zwołali główny zjazd stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie, skąd wysłano list do uczestników zjazdu lubelskiego, w którym zaznaczono, że nie zamierzają podporządkować się decyzjom, które będą podjęte w Lublinie<sup>2201</sup>.

23 września 1606 r. w czasie Ruskiej (nowogródzkiej) kadencji Głównego Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego odbył się antyrokoszowy senatorsko-szlachecki zjazd legitymistów w Nowogrodku, który zwołał biskup wileński Benedykt Wojna, z powodu zaistniałej sytuacji w Inflantach. Litwini i Rusini podnieśli kwestię jak najszybszego zbierania podatków i odmawiali uznania uchwał podjętych w Sandomierzu. Na tym zjeździe byli obecni między innymi i przedstawiciele nowogródzkiej elity

---

<sup>2199</sup> List szlachty nowogródzkiej do kanclerza WKsL Lwa Sapiehy w sprawie obrony przed napadami kup swawolnych, Nowogródek 2 maja 1602 r. Or.: BRacz., rkps. 88, k. 100-101v (dawna foliacja 96-97v). Jaśnie Wielmożny Panie Panie nam miłościwy. Dochodziły nas przed tym rozne słuchy y ukarzenia się od roznych osob z strony naiazdow gwałtownych y podróżnych [podróżnych] rozbojow, ktorze się jakoby potaiemnie działy, teraz już jaśnie poiawił się naiazd na dom pana Połuianow, ktorego osoba krwie zacnej, syn senatorski, mając z sobą inszych ossob mniejszej conditiej swowolnikow, najachawszy nocą na dom samego wiązali y małżonkę jego, majątnosc [majątność] wszystkę zabrali[,] złupili y wielkie obelżenie [obelżenie] w domu tym szlacheckim wczyniwszy y jusz zaiuszywszy się a snać więcej przysposabiając do siebie ludzi sobie podobnych odpowiednią grozą się tak isz skarg y trwog pełno. Przeto w tym zgromadzeniu naszym które się nas zebrało nawięcej dla zabierzenia tej rospuście wiedząc o WMciach paniech senatorach blisko w tym kraiu y ciesząc się s tego, nie mogliśmy jedno tej zgody ja ne się abysmy w mciom naszych mściwych panow do zjachania się prosili. Jakosz bracią naszą rozesłaliśmy do Ich mciow niektórych, a przy tym y WMci naszego mciwego pana, ktoremu w ręce klucze praw, sprawiedliwości, pokoju y bezpieczeństwa naszego podane spolnie prosimy żebys WMć raczył do Nowogrodka na dzień ośmy Maja przybywszy nas uweselić dobrym zdrowiem swym, ochładzić mądrą radą, y bezpieczeństwo sprawić podaniem swym tak, jako pan Bog dał to mieć i to WMci naszemu mściwemu panu niewątpiemy s ta prozba nas braciej y sług Wmci nie bendzie [..]jemna, gdysz zda się nałacniej teraz tym pocz[ą]tkom za swieża zabiezec. A my wszelaką wdzięcznością y zasługowaniem oddawać tę trudę Wmu naszemu mściwemu Panu powinny będziemy. Zalecamy się s słuszbamy naszymi wm [...] WM naszego Mcwego pana łaskę. Dan z Nowogrodka 2 Maja 1602 r. Wmci naszego Mściwego Pana powolni bracia y słudzy. Urzędnicy ziemscy y grodczy wszistko ricerstwo obywatele woiewodztwa Nowogrodzkiego.

<sup>2200</sup> Wisner 1974, s. 111; H. Wisner, Rzeczpospolita: Szlachta, jej sejm i państwo: w związku z pracą E. Opalińskiego, KH 102, 1995, nr 3-4, s. 248.

<sup>2201</sup> List zjazdu do rokoszan pod Lublin, Wilno 20 V 1606, w: AZS WKL, t. II, s. 153-154; Wisner 1972, s. 284-285; Pawłowska-Kubik 2019, s. 130, przypis 128. W zjeździe uczestniczyli spośród elity politycznej województwa nowogródzkiego: wojewoda wileński Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”, wojewoda nowogródzki Teodor Skumin-Tyszkiewicz, referendarz WKsL Bohdan Chreptowicz i inni.



politycznej i właścicieli ziemskich,: wojewoda wileński Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”, kasztelan wileński Hieronim Chodkiewicz, starosta generalny żmudzki i hetman wielki litewski Jan Karol Chodkiewicz, wojewoda nowogródzki Teodor Skumin (Tyszkiewicz), kasztelan mścisławski Jan Mieleszko, kanclerz i starosta słonimski Lew Sapieha, podskarbi ziemski i pisarz wilki WKsL Jarosz Wołowicz, marszałek i sędzia ziemski nowogródzki Wasyl Zienkowicz Cichiński, podkomorzy nowogródzki Dominik Obryński, dworzanin JKM Mikołaj Tryzna; pisarz ziemski nowogródzki Jarosz Jewłaszewski, Wasyl Juraha, Jan Jesman Synkowski, podstoli słonimski Adam Łukaszewicz, wojski nowogródzki Jakub Proszycki, Janusz Jewłaszewski, podwojewodzi nowogródzki Bieniasz Żdanowicz Krywiec, Stefan Woyniłłowicz, Andrzej Pukiel, wójt nowogródzki Mikołaj Brolnicki, Mikołaj Chamiec, Hektor Żabka, Samuel Kuncewicz, Andrzej Obryński, Michał Unichowski, Malcher Woyniłłowicz, Jerzy Baka, Marcin Połujan, Stanisław Pierszko, pisarz ziemski wołkowyski Wawrzyniec Żukowski, Stephan Żmiejewski, Samuel Protasowicz, Piotr Zaleski, Siła Skrobot<sup>2202</sup>.

W lutym 1607 r. w zjeździe legitymistów (legalistów) w Wilnie wzięli udział przedstawiciele nowogródzkiej elity politycznej i właścicieli ziemskich: wojewoda wileński Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” (katolik), kasztelan wileński Hieronim Chodkiewicz (katolik), wojewoda nowogródzki Teodor (Fiodor) Skumin Tyszkiewicz (unita), wielki marszałek litewski Krzysztof Monwid Dorohostajski (ewangelik), kanclerz litewski Lew Sapieha (katolik), krajczy litewski Andrzej Woyna, podskarbi ziemski Jarosz Wołowicz, koniuszy litewski Paweł Sapieha, Samuel Wołowicz, Dymitr Karp, Seweryn Snowski, Stanisław Niemiera, Michał Połubiński, sędzia ziemski nowogródzki Wasyl Zienkowicz Cichiński, podwojewodzi nowogrodzki Bieniasz Żdanowicz Krzywiec, podstarości słonimski Stanisław Rembieski, sędzia grodzki nowogródzki Jozeph Hołub, Hrehory Wasilewicz Juraha, pisarz grodzki Jan Droczyłowski, Adam Chrepthowicz i inni<sup>2203</sup>.

---

<sup>2202</sup> Uchwała zjazdu legitymistów w oparciu o Trybunał WKsL, Nowogródek 23 IX 1606 (BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 184–187v (wypis grodzki nowogródzki); BRacz., rkps. 34, k. 180–181v (kopia z XVII w.); AZS WKL, t. 2, nr 21.38, s. 161–165); ADS, t. I, s. 501–502; Śapoka 1938, s. 29; H. Wisner, *Litwa wobec rokoszu (1606–1607)*, KH, R. 79, 1972, z. 2, s. 293–294; H. Wisner, *Rzeczpospolita: Szlachta, jej sejm i państwo: w związku z pracą E. Opalińskiego*, KH 102, 1995, nr 3–4, s. 248; Filipczak-Kocur 1986, s. 380; Rachuba 2002, s. 296; Pawłowska-Kubik 2019, s. 167–168, przypis 37.

<sup>2203</sup> List legitymistów litewskich na zjazd rokoszowy pod Jędrzejów (dotarł 6 IV 1607 r.), Wilno 4 II 1607, w: AZS WKL, t. II, nr 22.39, s. 165–167.

## ROZDZIAŁ V

### SZLACHECKI SAMORZĄD SEJMIKOWY W POWIATACH WOJEWÓDZTWA NOWOGRÓDZKIEGO

Nie ma wątpliwości, że istniały dwa główne, szeroko rozumiane nurty samorządu sejmikowego — funkcja gospodarcza (wraz z samorządem skarbowym) oraz funkcja wojskowa<sup>2204</sup>.

Konieczność badania w pierwszej kolejności zjazdów popisowych i sejmików gospodarczych Wielkiego Księstwa Litewskiego wyraźnie podkreślał w latach 90. XX wieku Andrzej Zakrzewski<sup>2205</sup>. Zdaniem Adama Lityńskiego, na marginesie badań sejmikowych długo pozostawało także zagadnienie roli sejmiku w ówczesnym wymiarze sprawiedliwości, stosunku sejmikujących do prawa sądowego, ich świadomości prawnej<sup>2206</sup>. Dla tego oprócz wymienionych wyżej kierunków działalności badaliśmy: działalność normotwórczą sejmików, ich rolę w ochronie porządku publicznego i wymiarze sprawiedliwości, a także w kontroli działalności urzędników. O sprawach

---

<sup>2204</sup> Lityński 1985, s. 149–150; J. Gierowski, *Szlachecki samorząd województw i ziem w XVI–XVIII w.*, w: *Studia z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. K. Matwijowski, Z. Wójcik (AUW-H 945, Historia, t. 66), Wrocław 1988, s. 151–160; W. Witkowski, *Samorząd szlachecki w dawnej Rzeczypospolitej*, w: *Polskie tradycje samorządowe a heraldyka: materiały z sesji naukowej zorganizowanej w dniach 4 i 5 czerwca 1991 r. w Lublinie*, Lublin 1992, s. 35–49; Zakrzewski 2000/1, s. 177–184, 191–206; M. Zwierzykowski, *Etapy ewolucji sejmikowej administracji i sądownictwa skarbowego XVI–XVIII wieku: od partykularnych instytucji do samorządu terytorialnego doby Stanisławowskiej*, w: *Podstawy materialne państwa: zagadnienia prawno-historyczne*, red. D. Bogacz, M. Tkaczuk, Szczecin 2006, s. 63–71; idem, *Funkcjonowanie samorządu sejmikowego województw poznańskiego i kaliskiego od XVI do XVIII wieku*, w: *Sejmik wielkopolski: przeszłość i teraźniejszość*, red. A. Kamiński, Jarocin-Szczecin 2008, s. 19–33; Konieczna 2013, s. 132–153; I. Lewandowska-Malec, *Sejmiki ziemskie jako organy szlacheckiego samorządu lokalnego w XVI–XVII wieku*, w: *Administracja państwowa i samorząd w Polsce w ujęciu historyczno-prawnym*, red. E. Mreńca, P.B. Zientarski, B. Czwojdrak, Warszawa 2018, s. 49–61. V.: A. Pankowicz, *Wprowadzenie historyczne do teorii samorządności*, „Historyka. Studia metodologiczne”, t. 25, 1995, s. 55–64.

W końcu wieku XX historyk angielski Norman Davies też odznaczył że „za pośrednictwem lokalnych sejmików ziemskich, które sprawowały kontrolę nad centralnym sejmem, [szlachta] kierowała systemem podatkowym i sprawami wojskowymi... Nie był to ustrój powszechnej anarchii, który miał zdobyć przewagę w XVIII wieku. Mimo wad był odważnym eksperymentem w dziedzinie demokracji, który — w epoce absolutyzmu i walk religijnych — oznaczał nową, ożywczą alternatywę” (N. Davies, *Europa. Rozprawa historyka z historią*, przekład E. Tabakowska, Kraków 1998, s. 597). Porównaj: J. J. Rousseau, *Considération sur le gouvernement de Pologne et sur sa réformation projetée*: [En Avril 1772], w: J. J. Rousseau, *Collection complétée des œuvres*, t. 2, *Contenant les ouvrages de Politique*, Genève 1782, s. 253–443; J. Roels, *Rousseau et les institutions représentatives dans les Considérations sur le Gouvernement de Pologne*, PER, vol. 5, 1985, nr 1, s. 13–23; J. Lukowski, *Towards the Ideal Constitution: Rousseau, Montesquieu and 3 May 1791*, PER, vol. 15, 1995, s. 59–66.

<sup>2205</sup> Zakrzewski 1995, s. 104.

<sup>2206</sup> Lityński 1985, s. 149–150.

wojskowych, gospodarczych, podatkowych i prawnych szlachta województwa nowogrodzkiego decydowała w badanym okresie najczęściej na sejmikach powiatowych — przedsejmowych, relacyjnych i gromnicznych, oraz na zjazdach.

### **5.1. Zjazdy szlacheckie związane z organizacją obrony państwa, zapewnieniem bezpieczeństwa wewnętrznego i porządku publicznego.**

Na powstawanie zjazdów szlacheckich niezwiązanych z sejmem i wymiarem sprawiedliwości (w tym zjazdów popisowych) w województwie nowogrodzkim, jak i w całym Wielkim Księstwie Litewskim, miały wpływ zjazdy szlachty pospolitego ruszenia w czasie wojny inflanckiej (1558–1570, 1577–1582), a także zjazdy z pierwszymi bezkrólewiami<sup>2207</sup>.

#### **5.1.1. Sejmiki pospolitego ruszenia i zjazdy ekspedycyjne**

Siły zbrojne, które pełniły funkcje wewnętrznych formacji wojskowych i brały udział w operacjach podtrzymywania porządku publicznego, były zbierane przez sejmiki różnymi sposobami: zwoływano szlachtę na pospolite ruszenie, podejmowano uchwały o zaciągnięciu (rekrutacji i finansowaniu) powiatowych oddziałów wojskowych (chorągwi)<sup>2208</sup>, a także polecano stawienie się miejscowym Tatarom zobowiązanym do służby wojskowej (w powiatach nowogrodzkim i słonimskim znajdowały się ziemie Tatarów, należące do ułańskiej, bahryńskiej, jałoirskiej i juszyńskiej chorągwi plemiennych lekkiej jazdy, a także ziemie kleckich Tatarów, które po 1596 roku zostały przyłączone do jałoirskiej chorągwi)<sup>2209</sup>.

Do zwołania zjazdów pospolitego ruszenia szlachty potrzebna była zgoda sejmiku i wydanie przez monarchę specjalnych listów („wić”), jednak w praktyce w nadzwyczajnych sytuacjach czas na uzyskanie takiego zezwolenia mógł być niewystarczający. Dlatego zdarzało się, że szlachta danego powiatu mogła być zwołana

<sup>2207</sup> Łappo 1911, s. 306; Płaza 1984, s. 19; Radaman 2010, s. 94–95, 101.

<sup>2208</sup> A. Rachuba, *Siły zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII w.*, „Przegląd Wschodni”, t. III, 1994, z. 3 (11), s. 392 i nast.; Rachuba 2002, s. 204–208; Zakrzewski 2000/1, s. 194–195; Wisner 2004, s. 184–189.

<sup>2209</sup> Łappo 1911, WKL II, s. 606–608; P. Borawski, *Tatarskie chorągwie plemienne w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, ABS 12, 1979, s. 134–135, 145–147, 152–154, 157–159, 161–163; Zakrzewski 2000/1, s. 194–195; Rachuba 2002, s. 204–208; Wisner 2004, s. 184–189; Radaman 2010, s. 63. Zob. list Zygmunta III Wazy do chorążego tatar nowogrodzkich Machmieta Dawległ Bachtjewicza Baryńskiego i list do wszystkich tatar litewskich, Obóz pod Smoleńskiem, 2 VII 1610 (ML 293, nr 64, k. 46–v).

na pospolite ruszenie w celu obrony granic państwa przed zewnętrznymi zagrożeniami i do udziału w operacjach wojskowych przeciwko rebeliantów i przestępców bez zgody sejmu i wielkksiążęcych (królewskich) listów, na inicjatywę hetmana, na podstawie uchwały zjazdu senatorsko-szlacheckiego, chorążego powiatowego, a nawet z własnej inicjatywy sejmiku. Treść uniwersałów zwołujących ruszenie była przekazywana szlachcie tak samo, jak treść uniwersałów sejmowych<sup>2210</sup>.

Od 1566 do 1578 roku, w wyjątkowych przypadkach, gdy występowały trudności z pociągnięciem do odpowiedzialności karnej i cywilnej przestępców stanu szlacheckiego, II Statut Litewski z 1566 roku przewidywał możliwość udziału powiatowego ruszenia szlachty (w istocie szlacheckiej milicji) w specjalnych operacjach podtrzymania porządku prawnego. Zgodnie z art. 67 „O otravach rečej sużonych” IV rozdziału II Statutu Litewskiego z 1566 roku, powiatowe ruszenie szlachty miało być zwoływane do udziału w tych operacjach zarówno na bezpośredni rozkaz monarchy, jak i w przypadku decyzji wojewody lub starosty albo ich zastępców (podwojewodziego, podstarościego) za zgodą („z ramieni”) wielkiego księcia litewskiego (przepis ten obowiązywał do 3 marca 1578 roku)<sup>2211</sup>. Tak więc, 6 października 1569 roku, Zygmunt August wydał list do szlachty wołkowyskiej z żądaniem, aby byli „na pomoći” sądowi grodzkiemu w sprawie zatrzymania i ujęcia „v wiezieńje” w Petuchowie Macieja Kłoczki, jako „protivnogo” królowi<sup>2212</sup>.

W 1570 roku sąd grodzki słonimski i zadworny sąd króla przyznały zamek Jeziornicę i dwór Bliznaja zmarłego Iwana Hornostaja<sup>2213</sup> jego braciom, jednak wdowa po Iwanie, Uliana Bohuszówna Bohowitynówna, nie uznała wyroków sądów. 3 marca 1570 roku odbyła się wyprawa na Jeziornicę ruszenia szlachty powiatu słonimskiego, w której wzięło udział ponad 170 szlachciców<sup>2214</sup>.

---

<sup>2210</sup> Łappo 1901, WKL I, s. 327; Łappo 1911, WKL II, s. 607–611; Płaza 1984, s. 150; Tyla 1995, s. 128; Zakrzewski 2000/1, s. 187; Rachuba 2002, s. 79, 85, 204–205; K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)* (Seria: Dissertationes, t. 3), Białystok 2013; Łopatecki 2018.

<sup>2211</sup> II Statut Litewski [1566], BKóm., rkps. 818, k. 100v–101; [1855], s. 99–100, 207–210; [1900], s. 122–125.

<sup>2212</sup> Łappo 1911, WKL II, s. 123–125; LM 532 (1569–1571), Vilnius 2001, s. 93–94.

<sup>2213</sup> Wojskowym klientem Iwana Hornostaja w powiecie wołkowyskim był w roku 1567 Marchieł Walicki (RIB XXXIII, kol. 855).

<sup>2214</sup> Spis uczestników pospolitego ruszenia szlachty powiatu słonimskiego na Jeziornicę był przygotowany do druku przez G. Lesmaitisa i opublikowany w aneksie do artykułu Natalii Śliż, *Вайна за спадчыну ў сям’і Гарнастая*, „Studia Historica Europae Orientalis”, 8, 2015, s. 246–254.

Cel (wprowadzenie „uwieźnię” Hornostaja w posiadanie zamku) nie został osiągnięty, ponieważ pospolite ruszenie spotkało silny opór obrońców zamku i musiało się wycofać. Uregulować sprawę w porządku sądowym ponownie się nie udało. 4 lipca 1571 roku Zygmunt August nakazał szlachcie wszystkich trzech powiatów województwa nowogrodzkiego udać się pod Jeziornicę<sup>2215</sup>. 2 września 1571 roku pod Jeziornicę ruszyła pewna część szlachty z całego województwa nowogrodzkiego, na czele z nowogrodzkim kasztelanem i starostą słonimskim Hrehorym Wołowiczem, wojewodą brzeskim i starostą wołkowyskim Jurijem Tyszkiewiczem, wojewodą mińskim Gabrielem Hornostajem oraz sekretarzem JKM Jakubem Pękowskim. Po kilku nieudanych szturmach ruszenie musiało się wycofać<sup>2216</sup>. Nieefektywność podobnych operacji doprowadziła do wprowadzenia zmian w ustawodawstwie. W 1578 roku sejm warszawski wniósł szereg zmian i uzupełnień do statutowego ustawodawstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego „Poprawy statutowyje” już nie przewidywały możliwości udziału szlacheckiego pospolitego ruszenia w „otpravach rečej sużonych”<sup>2217</sup>, a projekt III Statutu, przygotowany w 1584 r., nakładał realizację decyzji wszystkich powiatowych sądów wyłącznie na urząd grodzki. Ci, którzy uporczywie odmawiali wykonania wyroków sądów, byli ogłaszani banitami, co dawało najemnym „myśliwym” prawo bezkarnego likwidowania przestępców. Te nowości legislacyjne nie pozbawiły jednak regionalne powiatowe szlacheckie korporacje możliwości współpracy w utrzymywaniu porządku w przypadku zagrożeń zewnętrznych<sup>2218</sup>.

Jak wspomniano wcześniej, szlachta powiatu mogła być zwołana na pospolite ruszenie w celu obrony granic państwa przed zewnętrznymi zagrożeniami i do udziału w operacjach wojskowych przeciwko powstańcom bez zgody sejmu i wielkoksiażęcej gramoty, na inicjatywę hetmana, w drodze uchwały senacko-szlacheckiego zjazdu.

Jak wcześniej wspomniano, szlachta powiatu mogła być zwołana na pospolite ruszenie w celu obrony granic państwa przed zewnętrznymi zagrożeniami oraz do udziału w operacjach wojskowych przeciwko powstańcom bez zgody sejmu i wielkoksiażęcej

<sup>2215</sup> ANKr., Zbiór Rusieckich, sygn. 29/683/287 [dawne sygnatury: ZR 157/29; ZR Pap. 29; 29/683/291], s. 1–6.

<sup>2216</sup> APR, sygn. 389, s. 18, 23–24, 39, 112–113, 116, 321–322, 326; Radaman 2012/3, s. 117–118; Н. Сліж, *Вайна за спадчыну ў сям’і Гарнастая*, „Studia Historica Europae Orientalis”, 8, 2015, s. 242–258. Zob. też: APR, sygn. 322

<sup>2217</sup> II Statut Litewski [1855], s. 210–212.

<sup>2218</sup> Radaman 2012/3, s. 119.

(królewskiej) wici, na inicjatywę hetmana lub na podstawie uchwały zjazdu senatorsko-szlacheckiego. Jak zaznacza Karol Łopatecki, „ominięciem ograniczeń statutowych było również uchwalanie lokalnego pospolitego ruszenia przez sejmiki powiatowe, co miało miejsce już podczas wojen prowadzonych przez Stefana Batorego z Wielkim Księstwem Moskiewskim”<sup>2219</sup>.

Na zjazdach szlachecko-senatorskich i zjazdach stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego podejmowano decyzje o zwołaniu służby ziemskiej o zakresie ponadlokalnym. Przykładowo taką formę obrony przyjęli magnaci wespół ze szlachtą województwa nowogródzkiego i mińskiego w latach 1595–1596 w celu odparcia inwazji S. Nalewajki<sup>2220</sup>. Kiedy 6 listopada 1595 r. kozacy Semena Nalewajki zajęli i spustoszyli Słuck<sup>2221</sup>, zaniepokojeni tym senatorowie litewscy na czele z wojewodą trockim Mikołajem Krzysztofem Radziwiłłem „Sierotką”, wojewodą nowogródzkim Teodorem Skuminem Tyszkiewiczem i wojewodą mścisławskim Hieronimem Chodkiewiczem (15 listopada występuje już jako kasztelan wileński) zaczęli zbierać oddziały wojskowe w Klecku, Kopylu i Nieświeżu<sup>2222</sup>. Do Klecka dotarli wojewoda nowogródzki Teodor Skumin Tyszkiewicz, kasztelan wileński Hieronim Chodkiewicz (motywowany przez fakt, że na zamku słuckim pozostało dwóch jego nieletnich synów) z poczem w 150 konnych (w tym 100 tatarów), podskarbi dworny [Piotr Wiesiołowski] z poczem w 80 konnych, bojarzy z Nieświeża (50 konnych), Klecka (50 konnych) i Lachowicz (razem z pocztami Bieniasza Czarkowskiego<sup>2223</sup>, pana [Pocieja] Jurahy<sup>2224</sup>, [Jana] Wadaszyńskiego<sup>2225</sup>, [Jarosza] Gostomskiego<sup>2226</sup>, [Andrzeja] Pukla i panów Darowskich

<sup>2219</sup> У. Падалінскі, *Стаўленне да вайны ў грамадскай думцы шляхты Вялікага княства Літоўскага 1570–1580 гг.*, w: *Исследования по истории Восточной Европы: научный сборник*, 1, Минск 2008, s. 89; Łopatecki 2018, s. 167.

<sup>2220</sup> Łopatecki 2018, s. 167. Por. Uchwała zjazdu stanów (konwokacji wileńskiej) WKL, Wilno 7 VIII 1593, w: *AZS WKL*, t. II, s. 107.

<sup>2221</sup> „Na terytorium WKL przez miasteczko Petrykowicze [Petryków] nad Prypecią niespodziewanie 6 listopada tego roku „ubiegł” Słuck, dziedzictwo ostatniej z rodu księżniczki Zofii Olelkowiczówny, która jako nieletnia wraz z dobrami znajdowała się pod opieką kasztelana wileńskiego Hieronima Chodkiewicza. W Słucku oblegając tamtejszy zamek gospodarował Nalewajko całe trzy tygodnie” (Lulewicz 2008, s. 207).

<sup>2222</sup> Jewłaszewski, s. 114–115; Lep’javko 1996, s. 164; Mycyk 2002, s. 69–76; Lulewicz 2008, s. 207; Radaman 2008, s. 223; Radaman 2012/2, s. 185–187.

<sup>2223</sup> Bieniasz Czarkowski (zm. 2 I 1604), wystawił w czasie popisu w lutym 1596 roku poczt w 6 konnych.

<sup>2224</sup> Wystawił w czasie popisu w lutym 1596 roku poczt w 4 konnych.

<sup>2225</sup> Wystawił razem z krewnymi w czasie popisu w lutym 1596 roku poczt w 7 konnych.

<sup>2226</sup> Jarosz (Hieronim) Gostomski (zm. po 1599), rotmistrz husarski zaciągu powiatowego w 1596 r. Wystawił w czasie popisu w lutym 1596 roku poczt w 11 konnych.

– 50 konnych), bojarzy pana [Piotra Stanisławowicza] Hlebowicza [Połonskiego z Połonki] (20 konnych), Iwan Baka z poczem w 16 konnych, [Marcin] Okuń z poczem w 15 konnych, [Walenty?] Telszewski z poczem w 15 konnych, Hrehory [Unichowski] z poczem w 12 konnych, [Filon] Zubko z poczem w 12 konnych, Onikiej Unichowski z poczem w 10 konnych, Iwan [Semenowicz] Maskiewicz z poczem w 10 konnych<sup>2227</sup>, marszałek nowogródzki Wasil Iwanowicz Zienkowicz Cichiński z poczem w 4 konnych oraz inni panowie i znaczniejsza szlachta nowogródzka<sup>2228</sup> i szlachta wołkowyska<sup>2229</sup> — „ale nie wiedieli što počat”<sup>2230</sup>.

W ten samy czas Seweryn Nalewajko skierował przez Kopyl do Nieświeża trzy chorągwie liczące 500 kozaków pod dowództwem pułkownika Marcinka, który rozkazał skuć w kajdany wysłannika od szlachty pana Tretiaka. Hajducy Hieronima Chodkiewicza i hetmana Krzysztofa Radziwiłła czekali na oddział Marcinka w zasadzce pod Kopylem na grobli przy rzece. 25 listopada pod Kopylem odbyła się bitwa, która trwała do nocy. W starciu kozacki pułkownik został zabity, podobnie jak wielu jego towarzyszy (według jednych danych zginęło około 30 kozaków i 2 sotników, według innych — większa część oddziału). Według jednych danych Marcinek został uroczyście pochowany w Słucku, według innych — spalony z innymi zabitymi kozakami. Główna część wojsk kozackich w noc z 27 na 28 listopada ruszyła dalej na Stare Dorohi, Hłusk, Bobrujsk i Mohylew<sup>2231</sup>.

3–4 grudnia 1595 r. wojewoda wileński Krzysztof Radziwiłł „Piorun”, wojewoda trocki Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”, kasztelan wileński Hieronim Chodkiewicz, wojewoda nowogródzki Teodor Skumin Tyszkiewicz, podskarbi ziemski

<sup>2227</sup> Ewangelik. W roku 1567 klient wojskowy kasztelana trockiego Jerzego Aleksandrowicza Chodkiewicza (AR, dz. VII, nr 83, s. 693). Później, klient kanclerza Ostafiego Bohdanowicya Wołłowicza (M. Liedke, *Zależność klientalna a wyznaczenie przedstawicieli szlachty ruskiej na przykładzie ich związków z birżańską linią Radziwiłłów w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] Patron i dwór: magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa 2006, s. 326.

<sup>2228</sup> Do Klecka dotarli między innymi też: pan Mogilnicki [Adam lub Jan] z poczem w 8 konnych, pan [Jan] Wysocki z poczem w 6 konnych, pan [Andrzej] Lewikowski z poczem w 5 konnych, Jarosz Unichowski z poczem w 4 konnych, Andrzej Tuhanowski z poczem w 4 konnych, pan [Jan] Odachowski z poczem w 4 konnych, Janusz Unichowski z poczem w 3 konnych, Mikołaj Ułatowski z poczem w 3 konnych, Mikołaj Woyna z poczem w 2 konnych, panowie Mieńkowscy (3 i tylko 2 konnych) (BCzart., nr 2235, nr 24, s. 57–58, relacja Hrehorego Unichowskiego do hetmana i wojewody wileńskiego Krzysztofa Radziwiłła „Którzy się do Klecka zjachali” (bez daty)).

<sup>2229</sup> List Stanisława Radziwiłła do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, z Dworca, 30 listopada 1595 r. BRacz. 78, nr 148, k. 391–392v (dolna foliacja), k. 403–404v (górną foliacja) („powiat też wołkowyski już ku Klecku poszedł”).

<sup>2230</sup> APR, rkps. 564, s. 42; Jewłaszewski, s. 115.

<sup>2231</sup> Mycyk 2002, s. 70–71, 75–76; Lulewicz 2008, s. 207; Radaman 2012/2, s. 187.

Dymitr Chalecki, podkomorzy nowogródzki Adam Iwanowicz Chreptowicz, chorąży nowogródzki Mikołaj Hołownia oraz przedstawiciele szlachty: Iwan Baka, Andrzej Niemira, Marcin Okuń i inni zebrali się na zjeździe senatorsko-szlacheckim w Nieświeżu, w rezydencji „Sierotki”<sup>2232</sup>. Z tego zjazdu skierowano listy-universały do szlachty województwa witebskiego i powiatu orszańskiego, ostrzegające o groźnych dla stanu szlacheckiego Litwy poczynaniach Nalewajki oraz informujące o podjętych przeciwko niemu krokach. Jednocześnie uczestnicy zjazdu nieświeskiego zwracali się do szlachty witebskiej i orszańskiej, aby ze swej strony wsparła działania oddziału pościgowego starosty rzeczyckiego (dziś Rēzekne) Michaiła Buywida (Bujwida) nad Dnieprem w okolicach Mohylewa<sup>2233</sup>. 13 grudnia Nalewajko zajął Mohylów i stamtąd po spłądrowaniu i spaleniu miasta poszedł 22 grudnia wraz z biegiem Dniepru w dół rzeki i zaległ na dłuższy czas w okolicach Rohaczowa i Mozyra na Polesiu<sup>2234</sup>.

Hieronim Chodkiewicz zaproponował hetmanowi najwyższemu osobiste dowodzenie oddziałami wojskowymi oraz wsparcie propozycji (wniosku) o wstrzymanie działalności sądów podczas operacji<sup>2235</sup>. 19 grudnia wileński kasztelan Hieronim Chodkiewicz napisał z Turca do najwyższego hetmana litewskiego Krzysztofa Radziwiłła, że jeszcze 8000 kozaków pod dowództwem Hrehorego Łobody w środę, tydzień przed napisaniem listu, rozlokowało się w Owruczu, a 17 grudnia radzili, dokąd iść dalej – do Mohylewa, Pietrykowicz (obecnie miasto Petryków w obwodzie homelskim), Słucka czy Pińska<sup>2236</sup>. Na naradę do Krzysztofa Radziwiłła został skierowany podkomorzy nowogródzki Adam Iwanowicz Litawor Chreptowicz. Krążyły plotki, że Polacy celowo wypychali kozaków na ziemię Wielkiego Księstwa Litewskiego. Do końca grudnia Hieronim Chodkiewicz jeszcze kilka razy ostrzegał hetmana, że istnieje duże niebezpieczeństwo inwazji na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego

---

<sup>2232</sup> AR, dz. II, nr 323, List hetmana najwyższego wojewody wileńskiego Krzysztofa Radziwiłła do szlachty powiatu nowogródzkiego, 2 XII 1595, s. 1–3; AZS WKL, t. II, nr II.6/21, s. 114–116; Mycyk 2002, s. 72–73, dok. nr 6–7; Lulewicz 2008, s. 208–209; Radaman 2012/2, s. 187; Łabędź 2025, s. 207. Kempa 2000, s. 287, uważa, że już na tym zjeździe, na którym jego zdaniem był obecny i sędzia ziemski nowogródzki Jesif (Józef) Hołownia, w zagrożonych powiatach postanowiono powołać pospolite ruszenie szlachty.

<sup>2233</sup> Lulewicz 2008, s. 208–209; Radaman 2012/2, s. 187–188.

<sup>2234</sup> Lulewicz 2008, s. 207.

<sup>2235</sup> List Hieronima Chodkiewicza do Krzysztofa Radziwiłła, Turec, 18 grudnia 1595 r. (AR, dz. V, nr 2043, s. 18). Z treści listu wynika, że informację o śmierci swojego klienta Onikeja Unichowskiego Hieronim Chodkiewicz otrzymał od Maskiewicza wcześniej niż informację o tym zdarzeniu z listu hetmana (Radaman 2012/2, s. 188).

<sup>2236</sup> AR, dz. V, nr 2043, s. 19; Lep’javko 1996, s. 170; Radaman 2012/2, s. 188.



wojsk, znacznie potężniejszych niż wojsko Nalewajki, a 29 grudnia informował, że poszczególne oddziały Łobody były zauważone w Pietrykowiczach<sup>2237</sup>. Hieronim Chodkiewicz wezwał do pilnego przeprowadzenia narady i podjęcia działań w celu zorganizowania obrony, w tym do wsparcia wstrzymania działalności sądów podczas operacji wojskowej<sup>2238</sup>. 5 stycznia 1596 r. kasztelan wileński poprzez swojego klienta Rdułtowskiego już wiedział o zjeździe, który przygotowywał hetman najwyższy litewski Krzysztof Radziwiłł, któremu z kolei przekazano, że nakazał rozlokować żołnierzy w Słucku na Ostrowie, aby zapewnić spokój Staremu i Nowemu Miastu<sup>2239</sup>. W styczniu 1596 r. na terytorium Wielkiego Księstwa (pod okolicę Pińska, Mozyra, Słucka, Mińska) z Owrucza zaczęły się wypadły po prowiant kozaków podlegających dowództwu hetmanów kozackich Hrehorego Łobody i Macieja Szawuły (Matwieja Sawuły), co jeszcze bardziej skomplikowało sytuację<sup>2240</sup>. H. Łoboda próbował zdystansować się od Nalewajki i w tym czasie korespondował z hetmanem koronnym Janem Zamoyskim (który radził kozackiemu hetmanowi, aby nie wyrządzał szkód w majątności książęcych, pańskich i szlacheckich, także hetmanom litewskim)<sup>2241</sup>. S. Nalewajko ruszył zaś od Mohylewa do Barkułowowa, a następnie w kierunku Rohaczowa, Ręczycy i Pietrykowa (Pietrykowicz). Wojsko jego liczyło wówczas od 1000 do 3000 osób i dysponowało około 20 armatami<sup>2242</sup>. W każdym z wymienionych miast kozacy zdobyli jeszcze po 2 armaty. 16 stycznia w Pietrykowiczach oddziały kozackie przeprawiły się przez Przypiec i ruszyły dalej na zachód w kierunku Turowa, Dawyd-Horodka i Lachwy (majątności Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła w powiecie nowogródzkim), rabując, według informacji wojewody wileńskiego Krzysztofa Radziwiłła, wioski i miasteczka między Prypecią a Horynią w powiecie pińskim<sup>2243</sup>. Najwyższemu hetmanowi litewskiemu było także wiadomo od dezertera, że Nalewajko zaproponował Łobodzie połączenie sił w zamian za przekazanie 18 000 kop litewskich, znacznej ilości cennych tkanin oraz 4000 czerwonych

<sup>2237</sup> AR, dz. V, nr 2043, s. 21; Radaman 2012/2, s. 188. Zob. też list hetmana K. Radziwiłła do króla Zygmunta III Wazy z Kojadanowa, b.d., koniec grudnia 1595 r. (AR, dz. II, nr 358); Lulewicz 2008, s. 209–210.

<sup>2238</sup> AR, dz. V, nr 2043, s. 23–25, 27; Radaman 2012/2, s. 188.

<sup>2239</sup> AR, dz. V, nr 2043, s. 28; Radaman 2012/2, s. 188.

<sup>2240</sup> Lep'javko 1996, s. 170–173, 176–177; Lulewicz 2008, s. 209; Radaman 2012/2, s. 188–189.

<sup>2241</sup> AZ, nr 234, s. 92–94; Mycyk 2002, s. 70–71, 75–76; Radaman 2012/2, s. 189.

<sup>2242</sup> Jeszcze przed wejściem na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego kozacy Nalewajki posiadali 6 dział, a 9 dział zostało zdobytych w Słucku (według innych źródeł – 12), 2 – w Mohylewie (AZ, nr 234, s. 92–94; Mycyk 2002, s. 70–71, 75–76; Radaman 2012/2, s. 189).

<sup>2243</sup> AZ, nr 234, s. 92–94; Radaman 2012/2, s. 189.

złotych dla samego Łobody, a także że Nalewajko planował dalej podążać do wojewody Siedmiogrodu do ziem węgierskich<sup>2244</sup>.

Jak stwierdził Henryk Lulewicz, wobec ponownego zagrożenia inwazją kozacką połączonych sił Nalewajki i Łobody i w sytuacji małej aktywności króla w rozwiązywaniu kryzysu, zaczęła wśród dostojników litewskich dojrzeć myśl przejęcia inicjatywy w swoje ręce i na początku stycznia 1596 r. hetman Krzysztof Radziwiłł zdecydował się na zorganizowanie obrony kraju w oparciu o pospolite ruszenie i już 2 stycznia wzywał w uniwersałach, rozesłanych z Kojdanowa do powiatów, żeby szlachta była gotowa ruszać na wojnę<sup>2245</sup>. Siergij Liep'javko też uważa, że to obawa przed nowym najazdem 8–10-tysięcznego wojska kozackiego zmusiła szlachtę rusko-litewską do zebrania sił do obrony Wielkiego Księstwa, lecz później te działania obronne przerodziły się w plany ofensywy przeciw kozakom<sup>2246</sup>. Powiat wołkowyski był jednym z pierwszych powiatów, który odezwał się na uniwersał hetmana i podjął niezbędne uchwały. Z listu miejscowej szlachty do Krzysztofa Radziwiłła, pisanego z Wołkowyska 14 stycznia 1596 roku, wiemy, że szlachta wołkowyska zebrana na rokach sądowych ziemskich, postanowiła, że jest gotowa do obrony przeciwko nieprzyjacielowi i podjęła decyzję o pospolitym ruszeniu. Wszystkim urzędnikom ziemskim, grodzkim i szlachcie powiatu wołkowyskiego zjazd nakazał: „[...] sami osobami swemi zbrojno według należytego przemożenia i powinności naszej szlacheckiej z dóbr majątności swych ruszyć się z dymu jako na wojnę mamy”. Hetmana proszono jednak, aby osobiście przybył z wojskiem i innym rycerstwem na wyznaczone miejsce<sup>2247</sup>. Zgodnie z już rozesłanymi listami hetmana Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, szlachta całego województwa nowogródzkiego powinna była zebrać się na pospolite ruszenie w Kopylu 5 lutego<sup>2248</sup>.

<sup>2244</sup> AZ, nr 234, s. 94; Radaman 2012/2, s. 189.

<sup>2245</sup> Lulewicz 2008, s. 210; Radaman 2012/2, s. 189.

<sup>2246</sup> Lep'javko 1996, s. 193; Radaman 2012/2, s. 189.

<sup>2247</sup> AR, dz. II, nr 329, List szlachty powiatu wołkowyskiego ze zjazdu na rokach sądowych ziemskich trzykrólskich do hetmana najwyższego wojewody wileńskiego Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” o wystąpieniu pospolitego ruszenia przeciwko kozakom Łobody, Wołkowysk, 14 stycznia 1596); Mycyk 2002, s. 73; Lulewicz 2008, s. 210–211; Radaman 2012/2, s. 189–190; Łabędź 2025, s. 211.

<sup>2248</sup> APR, sygn. 564, s. 42–44; Jewłaszewski, s. 114–116; Lep'javko 1996, s. 164, 168, 193; Kempa 2000, s. 287; Mycyk 2002, s. 74–76; В. Кадира, *Северин Наливайко* (2004), s. 17; idem, *Казаческо-крестьянские восстания*, (2007), s. 126; Radaman 2008, s. 223–225; Radaman 2010, s. 63–64; Radaman 2012/2, s. 190. Do Kopyła była wezwana i szlachta brzeska (za to odpowiadał Mikołaj Słuszk. O jego powiązaniach z Krzysztofem Radziwiłłem „Piorunem”, v.: M. Liedke, *Zależność klientalna a wyznanie przedstawicieli szlachty ruskiej na przykładzie ich związków z birzańską linią Radziwiłłów w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] Patron i dwór: magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa 2006, s. 330).

Powtórne uniwersały hetmańskie („listy wojennyje”), datowane z Rubieżewicz 20 stycznia 1596 r., wzywały szlachtę całego Wielkiego Księstwa Litewskiego do stawienia się na dzień 12 lutego tego roku pod Kopyl albo do Mińska<sup>2249</sup>.

Sytuację, która się uformowała, bardzo dobrze opisał w liście z 24 stycznia 1596 roku do kanclerza koronnego i hetmana Jana Zamoyskiego sam hetman najwyższy litewski Krzysztof Radziwiłł. Zaznaczył w liście, że pościg za wojskami Nalewajki był dla niego niemożliwy, ponieważ pod jego bezpośrednim dowództwem znajdowało się w tym czasie jedynie 200 konnych. Jednocześnie, według danych wojewody wileńskiego, kozacy Hrehorego Łobody zajęli już powiat mozyrski, gdzie zamierzali zatrzymać się na całą zimę. Radziwiłł pisał również o problemach, które z pewnością pojawią się w przypadku zwołania ogólnopaństwowego pospolitego ruszenia Wielkiego Księstwa Litewskiego, które może nie doczekać się bitwy z kozakami: „my zebrawszy się teraz do kupy, trwać w polu będziem[y] musieli aż do wiosny, jeśli ż by nam do starcia z nimi przedszej nie przyszło. A iż wszyscy obywatele Księstwa Litewskiego na tę domową wojnę z domów swych wyjdą, zaczym na powiatowe sejmiki nie będzie się komu zjeżdżać, tedy się podawno i sejm, aż do lata przewlec będzie musiał, którego waszy mości według związku unii biez nas odprawować nie możecie”<sup>2250</sup>. Gdy hetman litewski pisał do Jana Zamoyskiego, hetman koronny również już działał. 28 stycznia 1596 roku, jeszcze nie wiedząc o wysłaniu uniwersałów przez Krzysztofa Radziwiłła do powiatów, Hieronim Chodkiewicz z Słonimia informował najwyższego hetmana litewskiego, że według informacji jego klienta Magniszewskiego i według informacji Jana Karola Chodkiewicza, hetman koronny z kilkoma rotami już ruszył przeciw Łobodzie w kierunku Sokoła, co oznaczało, że kozacy powinni się wycofać na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego, a konieczne było pilne wysłanie uniwersałów do szlachty w powiaty<sup>2251</sup>. Jak pokazały dalsze wydarzenia, reakcje szlachty powiatów na wezwanie hetmana były bardzo rozmaite<sup>2252</sup>.

<sup>2249</sup> AR, dz. II, nr 328, s. 10–11, Uniwersał hetmana K. Radziwiłła do szlachty powiatu słonimskiego, Rubieżewicze, 20 stycznia 1595 roku; AR, dz. II, nr 334, list szlachty ziemi nowogródzkiej z sejmiku do hetmana najwyższego litewskiego Krzysztofa Radziwiłła z Kopyla, 7 II 1596; Kempa 2000, s. 287; Mycyk 2002, s. 74–76, dok. nr 11; Lulewicz 2008, s. 210.

<sup>2250</sup> List wojewody wileńskiego K. Radziwiłła do kanclerza i hetmana koronnego Jana Zamoyskiego, Starinki, 24 I 1596, AZ, nr 234, s. 92–93; Radaman 2012/2, s. 190. Zob. też: Uniwersał hetmana K. Radziwiłła do szlachty powiatu słonimskiego, Rubieżewicze, 20 stycznia 1595 roku, AR, dz. II, nr 328, s. 10–11;

<sup>2251</sup> AR, dz. V, nr 2043, s. 30; Radaman 2012/2, s. 190.

<sup>2252</sup> Lulewicz 2008, s. 211.

Jak stwierdził Henryk Lulewicz, z powodu nachodzącej kampanii sejmikowej w wyznaczonym przez hetmana punkcie zbiorczym — Kopylu 5 lutego stawiła się gromadnie jedynie szlachta województwa (powiatu) nowogrodzkiego<sup>2253</sup>. W tym samym czasie, po zakończeniu obrad sejmiku w Mińsku 5–6 lutego, na którym był obecny hetman Krzysztof Radziwiłł, do Kopyła wyprawiono poselstwo do szlachty nowogrodzkiej z propozycją, by zgodziła się na podatek i zaciąg wojska powiatowego<sup>2254</sup>. 10 lutego z Kopyła szlachta nowogrodzka wysłała list do hetmana najwyższego, w którym prosiła o jego szybkie przybycie do Kopyła, ponieważ „będąc w tej gromadzie błędzimy bez wodza i nic czynić nie można”<sup>2255</sup>.

12 lutego 1596 roku został przeprowadzony popis<sup>2256</sup> pospolitego ruszenia szlachty nowogrodzkiej. W dokumencie pod nazwą „Spisanie szlachty powiatu nowogrodzkiego, którzy się do Kopyła zjachali na expeditię przeciw kozakom w r. 1596, na dzień od Iego Mości pana hetmana złożony 12 februarii” zachowały się szczegółowe wzmianki o liczbie konnicy i piechoty wystawionych przez powiat<sup>2257</sup>. Nie wszyscy też zdążyli dojechać na miejsce zbiórki pospolitego ruszenia w wyznaczonym czasie. Z uwzględnieniem tych, którzy nie zdążyli zapisać się do rejestru, chorągiew powiatowa liczyła około 800 osób i została podzielona na sotnie, którymi dowodzili doświadczeni w

<sup>2253</sup> Ibid.; list szlachty ziemi nowogrodzkiej do hetmana K. Radziwiłła z Kopyła, 7 lutego 1596 (AR II, nr 334).

<sup>2254</sup> Lulewicz 2008, s. 215; Radaman 2012/2, s. 190–191.

<sup>2255</sup> List szlachty nowogrodzkiej do hetmana K. Radziwiłła, Kopyl, 10 II 1596 r. (AR II, nr 335); Zawadzki 2000, s. 179; Radaman 2012/2, s. 191.

<sup>2256</sup> Rachuba 2002, s. 204–208. V.: J. Wimmer, *Wojsko i skarb Rzeczypospolitej w XVI i I połowie XVII w.*, SMHW, t. XIV, 1968, cz. I, s. 3–91; Ciara 1988, s. 61–80; J. Dworzaczkowa, *Sprawa wojska na sejmikach wielkopolskich*, w: *Pax et bellum*, red. K. Olejnik, Poznań 1993, s. 55–64; Zakrzewski 1995, s. 101; Zakrzewski, s. 187–189; Urwanowicz 1996; Wisner 2004, s. 184–190; D. Kupisz, *Chorągwie powiatowe województw małopolskich jako formacje samoobrony terytorialnej w pierwszej połowie XVII wieku*, SMHW, t. 42, 2005, s. 33–57; idem, *Wierny królowi, Rzeczypospolitej i województwu memu...: wojsko wojewódzkie i powiatowe w dawnej Polsce*, „Mówią Wieki”, 2009, nr 2, s. 42–46; idem, *Wojska powiatowe jako samoobrona terytorialna województwa sandomierskiego w XVII i na początku XVIII wieku*, w: *Miedzy Wisłą a Pilicą: Studia i Materiały Historyczne*, red. B. Wojciechowska, t. 7, Kielce 2006, s. 71–84; idem, *Chorągwie powiatowe ziemi chełmskiej w XVI–XVII wieku*, RCh 10, 2006, s. 57–71; idem, *Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572–1717*, Lublin 2008; idem, *Rokosz przeciw królowi*, „Mówią Wieki”, 2009, nr 6, s. 51–55; Łopatecki 2018; Radaman 2012/2, s. 190–191).

<sup>2257</sup> BCzart., nr 2243, s. 331–339; publ.: Spisanie szlachty powiatu nowogrodzkiego, którzy się do Kopyła zjachali na expeditię przeciw kozakom w roku 1596, na dzień od Iego Mości pana hetmana złożony 12 februarii, w: MIUK 1908, Kryp’jakevič, t. 1, nr 57, s. 79–83; Jewłaszewski, s. 115–116; Lep’janko 1996, s. 168, 171–173, 176–177, 193; Zawadzki 2000, s. 179; Radaman 2008, s. 223–225; Radaman 2010, s. 64–67; Radaman 2012/2, s. 191–192; I. Кітурка, *Удзел шляхты Наваградскага павета ў падаўленні паўстання С. Налівайкі (1595–1596 гг.) (на матэрыялах бібліятэкі князёў Чартарыўскіх у Кракаве)*, w: *Навагрудчына ў гісторыка-культурнай спадчыне Еўропы*, рэд. А. Каваленя, А. Кулак [і інш.], Мінск 2010, s. 112–113; Łabędź 2025, s. 212.

sprawie wojskowej szlachcice: Augustyn Czarkowski<sup>2258</sup>, Hrehory Uniechowski<sup>2259</sup>, podkomorzy nowogródzki Adam Chreptowicz<sup>2260</sup>, Martin Okuń<sup>2261</sup>, Mikołaj Wojna<sup>2262</sup> i Mikołaj Podarewski (Podarzewski)<sup>2263</sup>. Ponadto rozpoczęto formowanie jeszcze jednej sotni (Malchera Szemiota?<sup>2264</sup>), liczącej na dzień wysłania listu do hetmana więcej niż 74 konnych<sup>2265</sup>. Wiadomo, że do Kopyła przybyły i następne osoby, których z braku czasu nie udało się zapisać<sup>2266</sup> („nadto było koni więcej stu, którzy się jeszcze do setni nie wpisali, oprócz tych, którzy jeszcze z domów swych nie przybyli”). Według oceny pamiętnikarza Fiodora (Teodora) Jewłaszewskiego do Kopyła do dnia 15 lutego, kiedy w polu „śykovali się”, zjechało ok. 3 tysięcy uzbrojonych jeźdźców i drabów („gotowych na nieprijatiela”), w tym uczestnicy pospolitego ruszenia i pańskich pocztów zbrojnych<sup>2267</sup>. Dowództwo nad zebraną szlachtą nowogródzką z powodu nieobecności hetmana, wojewoda trocki Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” przekazał wojewodzie nowogródzkiemu Fiodorowi (Teodorowi) Skuminowi Tyszkiewiczowi<sup>2268</sup>.

13 lutego wojewoda trocki Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”, marszałek ziemi nowogródzkiej Wasil Zienkowicz Cichiński, sędzia ziemski Jesif Hołownia, pisarz ziemski Jan Hołownia oraz Iwan Baka, w imieniu uczestników zjazdu wysłali list do

<sup>2258</sup> Wystawił przeciwko kozakom 6 jeźdźców (BCzart., nr 2243, s. 331; MIUK 1908, Kryp’jakevič, t. 1, s. 79); Radaman 2012/2, s. 191.

<sup>2259</sup> Wystawił przeciwko kozakom 14 jeźdźców (BCzart., nr 2243, s. 332; MIUK 1908, Kryp’jakevič, s. 80). O rodzinie Uniechowskich zob. też: Ptaszycki 1888, s. 525–538; Vasiliauskas 2001, s. 103–104; Radaman 2012/2, s. 191.

<sup>2260</sup> Wystawił przeciwko kozakom 40 jeźdźców i 10 pieszych (BCzart., nr 2243, s. 333; MIUK 1908, Kryp’jakevič, t. 1, s. 80); Radaman 2012/2, s. 191. Kronika rodzinna Adama Chreptowicza, BCzart., rkps 860, s. 89–103.

<sup>2261</sup> Wystawił przeciwko kozakom 20 jeźdźców i 10 pieszych (BCzart., nr 2243, s. 335; MIUK 1908, Kryp’jakevič, t. 1, s. 80). Poseł na sejm walny warszawski w 1598 r. (Rzońca 1993, aneks 3, s. 75). Zob. też: Zawadzki 2000, s. 179; idem, *Papiery Połubińskich i ich dóbr przechowywane w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów*, MHA, t. 9, 1998, s. 26; Radaman 2012/2, s. 191.

<sup>2262</sup> Wystawił razem z Iwanem 8 jeźdźców (BCzart., nr 2243, s. 335; MIUK 1908, Kryp’jakevič, t. 1, s. 81); Radaman 2012/2, s. 191.

<sup>2263</sup> Kandydat na podsędka ziemskiego nowogródzkiego w 1592 r. Wystawił przeciwko kozakom 10 jeźdźców. † w 1603 r. (Jewłaszewski, s. 113, 121; BCzart., nr 2243, s. 337; MIUK 1908, Kryp’jakevič, t. 1, s. 82); Radaman 2012/2, s. 191.

<sup>2264</sup> BCzart., nr 2243, s. 338; MIUK 1908, Kryp’jakevič, t. 1, s. 83; Radaman 2012/2, s. 191.

<sup>2265</sup> O pośpiechu, w jakim formowano oddziały szlacheckie, może świadczyć fakt, że przyjazd następnych zbrojnych został odnotowany ogólnikowo. MIUK 1908, Kryp’jakevič, t. 1, s. 83.

<sup>2266</sup> Liep’javko i Lulewicz uważają, że „poczty szlacheckie tam zgromadzone, nie licząc senatorskich, liczyły blisko 800 koni”. v.: Lulewicz 2008, s. 215; Liep’javko 1996, s. 193: „tilki z odnogo novogrudskiego povitu prybuło 800 čolovik pospolitego rušenia”.

<sup>2267</sup> APR, sygn. 564, s. 44; Jewłaszewski, s. 115–116; Kempa 2000, s. 287; Radaman 2012/2, s. 192.

<sup>2268</sup> Jak pisze F. Jewłaszewski, „Pan vojevoda się trockij [M. K. Radziwiłł „Sierotka”] z spravovanu lud’mi vymovał i zdavał to panu vojevodie novgorodskomu, ale już nikomu nie ujmujućy priznavam, że dosyt sie diało poriadkowi pristojnomu” (APR, sygn. 564, s. 42–44; Jewłaszewski, s. 114–116).

zjazdu powiatu mińskiego, w którym informowali, że w Kopylu wysłuchano Adama Poczapowskiego, który wrócił z mińskiego zjazdu, gdzie był na zlecenie nowogrodzkiej szlachty. Po tym podjęto decyzję o wysłaniu do Mińska tekstu uchwały nowogrodzkiej z panem Andrzejem Sieromskim<sup>2269</sup>. Podsumowując, nowogrodzkie pospolite ruszenie zostało zwołane jako wojsko wewnętrzne do udziału w organizacji obrony terytorium powiatu przed kozackimi formacjami zbrojnymi. Mobilizacja została przeprowadzona w krótkim czasie i przyniosła pozytywny rezultat, ponieważ znaczna część szlachty przybyła na miejsce zbiórki w wyznaczonym czasie. Należy jednak uwzględnić, że spis nowogrodzkiego ruszenia z 12 lutego 1596 roku nie ukazał pełnego obrazu możliwości mobilizacyjnych powiatu, w tym z powodu tego, że część szlacheckich poczt spóźniła się na spis, a niektórzy szlachcice w pospolitym ruszeniu w ogóle nie wzięli udziału.

Wiadomości o wyniku popisu szybko dotarły i do hetmana. Po odbyciu popisu w polu 13–14? lutego 1596 roku odbył się i sejmik poselski powiatu nowogrodzkiego. Sejmik ten („przypadły w Kopylu”) obradował „za listy Jego Królewskiej Miłości, przed sejmem walnym”. Nic nie znamy o instrukcji sejmikowej z tego konnego (ekspedycyjnego) sejmiku poselskiego na sejm warszawski 1596 r. dla posłów powiatu nowogrodzkiego hrabiego na Szkwowie i Myszy z Bychowa Aleksandra Janowicza Chodkiewicza i marszałka ziemi nowogrodzkiej Wasyla Zienkowicza Cichińskiego. Jak nie znamy i oryginału uniwersału podatkowego i decyzji o zaciągu wojska powiatowego, znanych tylko z późniejszego listu szlachty nowogrodzkiej, wysłanego do hetmana Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” z Klecka i kwitów poborcy Adama Poczapowskiego<sup>2270</sup>. 14 lutego 1596 roku jeden z dowódców pospolitego ruszenia setnik

---

<sup>2269</sup> 13 lutego 1596 roku z Kopyla był wysłany list do szlachty powiatu mińskiego następnej treści „Jaśnie wielmożni, zacnie urodzeni, m[ilość]ciwi i łaskawi panowie, i bracia etc. Zaleciwszy służby nasze w łaskę wmm. naszych m[ilościowych] i łaskawych panów i braciej etc. Skorośmy wysłuchali brata naszego, urodzonego pana Adama Poczopowskiego, któregośmy z koła naszego w pojszrodek wmm. wyprawowali, a bacząc być rzecz barzo potrzebną, abyście wmm. na wskaz swój zdanie i rezolucją naszą rychło wiedzieć raczyli, posyłamy jako na[j]prędzej do wmm. swych m[ilościowych] i łaskawych panów i braciej z ustnym zleceniem urodzonego pana Jendrzeja Sieromskiego zleciwszy mu, aby ustnie wmm. to co się nam ówdzie ku zjachaniu się do gromady potrzebnego być zdało, oznajmił i opowiedział. Przeto prosimy abyście wmm. zupełną wiarę onemu dawszy rychło, a z pewną rezolucją swą odprawić do nas raczyli etc. Za tym nas samych i służby nasze braterskie w łaskę wmm. myhc [s] m[ilościowych] panów i łaskawej braci pilnie zlecamy [...]”, Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”, Wasyl Zienkowicz Cichiński, Iwan Baka, Józef Hołownia i Jan Hołownia, pisarz ziemski w imieniu zgromadzonych na sejmik w Kopylu do analogicznego zjazdu szlachty województwa mińskiego, Kopyl, 13 lutego 1596 r. (or.: BKór., rkps 289, s. 135–136); AZS WKL, t. II, s. 116; Lulewicz 2008, s. 214).

<sup>2270</sup> AR, dz. II, nr 340; AR, dz. XXIII, t. 87, plik 10, Kwity, s. 8 („vodług ufały i postanowieńja sojmiku kopylskiego za rok tiepierceńij 1596”); ML 285, k. 283–284v; Radaman 2010, s. 67; Radaman 2012/2, s. 192–193.

Hrehory Uniechowski poinformował hetmana, że początkowo na tym zebraniu nie było ogólnej zgody, szlachta stała w kole w grupach („poróżni”), znaczna część uczestników sejmiku obarczała odpowiedzialność za trudną sytuację na hetmana („wiele ich winę kładą i narzekają o nie przybycie w. m. do Kopyła”), a sam Uniechowski wystąpił przeciwko przyjęciu pewnych nieznanych bliżej uchwał („onych postanów dopuścić nie mogłem o waźn na w. ks. miłość”)<sup>2271</sup>.

Ponieważ oddziały wojskowe Nalewajki odeszły w kierunku Ołyki<sup>2272</sup>, a wojsko kozackie Macieja Szawuły 18 lutego 1596 r. ruszyło z Bobrujska do Bychowa, po szykowaniu w polu pod Kopyłem 15 lutego nowogródzkie pospolite ruszenie wyruszyło z Kopyła, kierując się na Szack. 21 lutego 1596 r. w Szacku połączyło się pod dowództwem hetmana z ruszeniem województwa mińskiego i powiatu lidzkiego, skąd główne siły wojskowe zostały przerzucone do Klecka, aby uniemożliwić Nalewajce powrót z Wołynia w granice Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>2273</sup>. 21–22 lutego w Szacku odbył się zjazd senatorsko-szlachecki powiatów nowogródzkiego, mińskiego i lidzkiego<sup>2274</sup>, a 5 marca 1596 r. w Klecku uczestnicy pospolitego ruszenia powiatu nowogródzkiego wystawili list, który poświadczył, kto dokładnie brał udział w tej wyprawie (ekspedycji) od jej początku do zakończenia<sup>2275</sup>. Z listu szlachty nowogródzkiej do hetmana, wysłanego do Krzysztofa Radziwiłła z Klecka 27 lutego 1596 r. przez Piotra Niemirowicza (który hetman otrzymał do 1 marca 1600 r.), dowiadujemy się, że urzędnicy ziemscy i cała szlachta, obywatele powiatu

<sup>2271</sup> AR, dz. V, nr 16781, s. 1, List Hrehorego Uniechowskiego do hetmana najwyższego litewskiego wojewody wileńskiego Krzysztofa Radziwiłła, Kopyl, 14.02.1596 r.; Radaman 2012/2, s. 192–193.

<sup>2272</sup> Z informacji, którą otrzymał 12 lutego 1596 roku hetman wielki i kanclerz koronny Jan Zamoyski, pewne oddziały Nalewajki miały ruszyć w stronę Ołyki od Dawyd Horodka (*Akta sejmikowe województwa belskiego. Lata 1572–1655*, wyd. Michał Zwierzykowski, Robert Kołodziej, Kraków 2020, nr 59.2, s. 132). Fiodor Jewłaszewski zaś zanotował „Nalivajko z Pietrykovič byvšy v Turovie i v Horodku bołšej udalsie do Vysocka i na Wołyń. Łoboda też otvrotivšysie ot Šacka šoł tamže Kievščinoju ku Nalivajkovi” (APR, sygn. 564, s. 44; Jewłaszewski, s. 116).

<sup>2273</sup> List Aleksandra Połubińskiego do hetmana najwyższego litewskiego wojewody wileńskiego Krzysztofa Radziwiłła, Hłusk, 19 II 1596 r. (AR, dz. V, nr 12079, s. 4–6); Lep’javko 1996, s. 174; Kempa 2000, s. 287–288; Lulewicz 2008, s. 216–217; Radaman 2008, s. 228; Radaman 2010, s. 67; Radaman 2012/2, s. 193; Łopatecki 2018, s. 167; Łabędź 2025, s. 213. Por. Uchwała zjazdu stanów (konwokacji wileńskiej) WKL, Wilno 7 VIII 1593, w: AZS WKL, t. II, s. 107.

<sup>2274</sup> AZS WKL, t. II, s. 116–118; Radaman 2012/2, s. 193.

<sup>2275</sup> AR, dz. II, nr 3530; Radaman 2012/2, s. 194–195. Art. 8 konstytucji sejmu 1596 „Warunek województw nowogródzkiego i mińskiego” zwalniał od odpowiedzialności za nieobecność na sesjach sądowych grodzkich i ziemskich powództwa i pozwanych z grona tych szlachciców, którzy w trakcie najazdu kozackiego „za listy [JKM] i hetmana litewskiego, jedni do Kopyła, a drudzy do Mińska poczty swemi jako na gwałt się stawili”, a także zwalniał od prawnej mocy dekretoów wymienionych sądów, które zapadły w ich nieobecności (VC, t. II, vol. 2, s. 233; Radaman 2012/2, s. 196–197).

nowogrodzkiego, odprawując sejmik poselski w Kopylu, „zabiegając temu niebezpieczeństwu, które tych czasów na Ojczyznę nasze od tego Hultajstwa Kozackiego zagnała przypadła”, postanowili uchwalić uniwersał, który zobowiązał każdego szlachcica do wydania podatku na zaciąg żołnierza powiatowego, którzy mieli dalej uczestniczyć w wojskowej ekspedycji przeciwko Kozakom, a także określili kontyngent zaciąganego oddziału wojskowego powiatu. Decyzję w sprawie wyznaczenia rotmistrzów 2 husarskich i 2 kozackich chorągwi podjęto później (po 15 i przed 27 lutego). Wyznaczono również żołd „na każdego konia husarzowi na ćwierć na koń kop sześć [6 kop gr. litewskich = 15 złotych], a kozakowi kop pięć [12,5 złotych]<sup>2276</sup>. Funkcje tę pełnili w chorągwiach husarskich (po 100 jeźdźców) Piotr Niemirowicz i Jarosz Gostomski, a w chorągwiach kozackich (po 50 kozaków) Stanisław Łodziata i chorąży tatar kleckich kniaź Siejć Ciemeszk<sup>2277</sup>. Oprócz tego Mikołaj Ułatowski został wybrany na dowódcę stuosobowej rotty pieszych drabów (pachołków). Każdemu pieszemu wyznaczono żołd w wysokości 3 kop groszy litewskich [7,5 złotych]. Zwerbowane chorągwie przekazywano pod dowództwo hetmana, który miał określić żołnierzom wysokość wypłat na wyżywienie, wydać listy poborcowi do wypłaty pieniędzy i określić warunki służby w specjalnym akcie normatywnym (artykułach hetmańskich), aby żołnierze podczas ruszenia (marszu) i postoju zachowywali się odpowiednio w stosunku do ludności wiejskiej<sup>2278</sup>. Pan Piotr Niemirowicz przywiózł do hetmana najwyższego litewskiego Krzysztofa Radziwiłła list nowogrodzkiej szlachty o wyborze rotmistrzów i otrzymał od niego „list przypowiedni”<sup>2279</sup>. Planowano, że hetman wyznaczy termin przeprowadzenia popisu zwerbowanych żołnierzy w Klecku, jednak Krzysztof Radziwiłł „Piorun” postanowił odłożyć ostateczną decyzję w tej sprawie do rozpoczęcia obrad głównego

<sup>2276</sup> AR, dz. II, nr 340, List szlachty nowogrodzkiej do wojewody wileńskiego hetmana K. Radziwiłła „Pioruna”. Lep’javko 1996, s. 168, 171–173, 176–177, 193; Radaman 2008, s. 227–228; Radaman 2010, s. 66–67. Oprócz pospolitego ruszenia hetman wielki zbierał także wojsko zaciężne. Zygmunt III wydał 8 lutego 1596 r. kilkadziesiąt listów na zaciąg pieszych i konnych chorągwi w Wielkim Księstwie Litewskim, które powinny były stawić się pod dowództwo hetmana litewskiego; łączny zaciąg najemników wyniósł 1600 ludzi (Lep’javko 1996, s. 193). Wiadomo, że Jan Maskiewicz służył pod dowództwem Mikołaja Służki (Maskiewicz, s. 93).

<sup>2277</sup> P. Borawski, *Tatarskie chorągwie plemienne w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, ABS 12, 1979, s. 154, 164; Lulewicz 2008, s. 215; Radaman 2012/2, s. 194; Radaman 2008, s. 228, błędnie rozczytane: „kniaź Giłmieszk.

<sup>2278</sup> AR, dz. II, nr 340, s. 1–3; Radaman 2008, s. 227–228; Radaman 2010, s. 67; Radaman 2012/2, s. 193–194; Radaman, Macuk 2014, s. 207.

<sup>2279</sup> List hetmana najwyższego Krzysztofa Radziwiłła do szlachty nowogrodzkiej, Mińsk, [1] III 1596 roku, kopia (RNB, f. 971, AD, nr 321/1, nr 21 [20], k. 38 (górna foliacja) [k. 39 (dolna foliacja)]; Radaman 2012/2, s. 195.



sejmiku<sup>2280</sup> Wielkiego Księstwa Litewskiego w Słoniemiu (12–17 marca 1596, zwołanego pierwotnie na 9 marca). 16 marca hetman otrzymał od uczestników głównego sejmiku Wielkiego Księstwa Litewskiego w Słoniemiu szersze pełnomocnictwa do organizacji zaciągu żołnierzy, a 17 marca była podjęta uchwała, która dotyczyła rekrutacji oraz sposobu finansowania wojska zaciężnego<sup>2281</sup>.

16 października 1600 r. Zygmunt III, zawiadomiony o wkroczeniu Szwedów, wydał uniwersały do szlachty powiatów przyległych do Inflant, „aby nie z powinności, ale z miłości ku Ojczyźnie” na podstawie art. 6 i 7 drugiego rozdziału III Statutu Litewskiego z 1588 r. jak najszybciej ruszyła z pomocą. Jednak uniwersał do powiatu nowogródzkiego, który był wysłany przez podkanclerza litewskiego Gabriela Wojnę, szlachta otrzymała dopiero 29 listopada 1600 roku. 28 października już hetman wielki litewski i wojewoda wileński Krzysztof Radziwiłł „Piorun” z Nowogródka rozesłał uniwersały do powiatów słonimskiego i wołkowyskiego, wzywając szlachtę, aby 30 listopada stawiała się pod Zelburgiem (Sēlpilis)<sup>2282</sup>.

Szlachta jednak do Inflant się nie udała i 12 grudnia 1600 r. hetman wysłał listy na sejmiki przedsejmowe mające odbyć się za tydzień<sup>2283</sup>. „Piorun” sądził, że w pamięci szlachty żyje jeszcze precedens zwołania szlacheckich zjazdów wojskowych i sejmików w lutym 1596 r., które uchwałyły pospolite ruszenie lub podatek nadzwyczajny, i żądał od niej doraźnych uchwał o pospolitym ruszeniu przeciwko Szwedom lub zgody na zaciąg żołnierza powiatowego. W Wilnie otrzymał jednak — na ogół niepomysłne — listy z sejmików. 19–21 grudnia 1600 r. uczestnicy sejmiku nowogródzkiego w wezwaniu hetmana do wyrażenia zgody na pospolite ruszenie bez uchwały sejmowej dostrzegli zagrożenie dla wolności szlacheckich, wyrazili nadzieję, że żołnierze i szlachta inflancka,

<sup>2280</sup> RNB, f. 971, AD, nr 321/1, nr 21 [20], k. 38 (górną foliacją); AZS WKL, t. II, s. 114–116; Lulewicz 2008, s. 218–219; Radaman 2012/2, s. 195.

<sup>2281</sup> AZS WKL, t. II, nr 8.23, s. 118–123, nr 8.25, s. 124–125, nr 8.26, s. 125–127; Radaman 2012/2, s. 195–196. Uchwała przewidywała, że pieniądze zebrane na podstawie uchwały zjazdu głównego stanów z 1591 roku powinny zostać przeznaczone na obronę

<sup>2282</sup> Krzysztof Radziwiłł hetman najwyższy litewski do szlachty powiatu słonimskiego – uniwersał o pospolitym ruszeniu (28 X 1600), wypis z ksiąg grodzkich 14 XI 1600 r. (RNB, f. 971, AD, nr 127, nr 41, k. 181–181v; Krzysztof Radziwiłł hetman najwyższy litewski do szlachty powiatu wołkowyskiego – uniwersał o pospolitym ruszeniu (28 X 1600), wypis z ksiąg grodzkich, 11 XI 1600 r. RNB, f. 971, AD, nr 127, nr 52, k. 223–224v; Radaman 2010, s. 68; Wisner 2004, s. 185; por. Łopatecki 2018, s. 167 *„Zwołując pospolite ruszenie w 1600 r., zastosowano reguły nieaktualne, obowiązujące w II Statucie litewskim. Krzysztof Radziwiłł „Piorun” wyznaczył obóz generalny dla szlachty pod Zelborkiem na dzień 30 XI 1600 r. na mocy decyzji królewskiej podyktowanej koniecznością przeciwdziałania agresji szwedzkiej”*.

<sup>2283</sup> Herbst 1938, s. 49; Tyla 1986, s. 69.

a także garnizony zamków zdołają powstrzymać wroga i, nie chcąc uchwalić podatku wyższego niż inne województwa, odłożyli podjęcie decyzji o pomocy wojskom w Inflantach do Głównego sejmiku w Słoniemiu i sejmowi walnego, wiążąc rozwiązanie tej kwestii z zawarciem rozejmu z Wielkim Księstwem Moskiewskim.

21 grudnia 1600 r. wojewoda trocki Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”, wojewoda nowogródzki Teodor Skumin Tyszkiewicz, podkomorzy nowogródzki Dominik Obryński, marszałek i sędzia ziemski nowogródzki Wasyl Zienkowicz Cichiński, Wasyl Leszczyłowski, Jan Protasowicz, Krzysztof Nowicki, Mikołaj Podarewski, Adam Poczapowski, Lew Mokłok i Piotr Weryha Darowski w imieniu wszystkich uczestników sejmiku podpisali list do hetmana Krzysztofa Radziwiłła<sup>2284</sup>, w którym ostro krytykowano nie tylko bierność formacji wojskowych Wielkiego Księstwa Litewskiego, ale i samą działalność Farensbacha oraz samego hetmana litewskiego w zakresie organizacji obrony państwa<sup>2285</sup>. W sytuacji, gdy nie było bezpośredniego

---

<sup>2284</sup> List szlachty ziemi nowogródzkiej do wojewody wileńskiego hetmana litewskiego Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, 21 XII 1600, Nowogródek, AR, dz. II, nr 419, s. 1-4: A iż nas wm. upominasz abyśmy pomniąc na urząd wm. a sławę naszą, pułkownika z wm. nie czynili, tedy poważamy w tym urząd i osobę wm., prosząc też abyś wm. na toż sam pomnił a derogacyi urzędu swe(g)o sobie nie dopuszczał czynić, bo bez consensu nasze(g)o nie może nam nikt urzędów ille [s] z obcej nacyjej na szyje nasze wsadzać. Ponieważ, że i Inflanty też są częścią WKŁ miałeś tedy wm. oprzeć się temu, a nie ustępować władzy swej obce(g)o narodu człowiekowi etc. Napomnienie od wm. z strony odjazdu nasze(g)o na sejm w jakim bezpieczeństwie WKŁ zostanie i aby ostatek Inflant nie zginął, pilnieśmy mieli przed oczyma, jednak widząc, że nic na drugich my stanowić nie możemy, nie widzieliśmy też sposobu jakobyśmy sami z jedne(g)o tylko województwa mogli co gruntowne(g)o postanowić. A to nadchodzi rychło zjazd słoniński, gdzie społem wszyscy będziemy tam o tym zręcznie mówić i stanowić się o to tam będzie mogło”. Jak pisał Stanisław Herbst, pismo sejmiku nowogródzkiego sprzed 21 grudnia, podpisane m.in. przez M.K. Radziwiłła „Sierotkę” i wielu innych przedstawicieli szlachty powiatu, było „gwałtownym wystąpieniem przeciw hetmanowi. Pomija skargi hetmana o uszczuplenie praw jego urzędu i próbę przerzucenia odpowiedzialności za niepowodzenie na króla. W żądaniach pospolitego ruszenia, niezależnie od żądań podatków, widzi niebezpieczeństwo dla swobód szlacheckich. Najbardziej oburza się na Farensbacha [...]. W końcu wyraża nadzieję, iż żołnierz inflancki na razie powstrzyma wroga. Nie chcąc wyłożyć więcej niż inne województwa, odkłada decyzję o pomocy do zjazdu słonińskiego” (Herbst 1938, s. 49). Zob. też: Wisner 2004, s. 93; Rachuba 2019, s. 108. Twierdzenie Stanisława Herbsta, który zaznaczał, że fraza „[nie dozwoliamy] z obcej natyey na szyje nasze wsadzać” powtarzała się w liście 4 razy, wyraźnie nie odpowiada rzeczywistości. Jakubaŭ 2024, s. 184 błędnie – instrukcja sejmikowa, porównaj: В. Якубаў, *Узаемаадносіны ВКЛ і Польскага караляўства ў дачыненні да Інфлянты ў 1582–1621 гг.*, „Studia Historica Europae Orientalis”, 1, 2008, s. 120: „odozwa”.

<sup>2285</sup> RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 1 o6. „Co się tycze ks(iążęcia) Carolusa, który nie tylko Estoniej, żadnego prawa do niej nie mając posiadał, ale podniósł wojnę przeciwko R(zeczy)p(ospolitej) naszej wiele zamków w Inflanciech pobrał. W tym naród WKŁ ni o(d?) kogo słusznie winowan być nie może, owszem się na p(any) Polaki, bracią naszą conqueri in eo passu możemy albo raczej musimy, że na obronę tej tam prowincyjey ani się podatkiem jakim przyłożyć (jakośmy my czynili), ani tandem żołnierzowi za pieniądze WKŁ zwiedzionemu dopomóc nie chcieli. O tym jednak za zgodą wszech stanów WKŁ stanow(ić?), jeśliby pokój albo przymierze z Moskwą zastanowione było. Za czym gdybyśmy rzeczy ojczyzny naszej bezpieczne mieli o podniesieniu wojny przeciw ks(iążęciu) Carolusowi i sposobie jej dla rekuperowania tamtej zie(mi) Inflantskiej namowy czynić ze wszemi stany sejmowi należącemi p(anom)

zagrożenia powiatu, szlachta nowogródzka nie musiała podjąć uchwały podatkowej, podobnej do tej z 1596 r.

1 kwietnia 1605 roku szlachta wołkowyska na sejmiku posejmowym i przedkonwokacyjnym nie dała zgody na pospolite ruszenie bez zgody na to sejm („na pospolite ruszenie czasu gwałtu jakiego wielkiego od przyległych nieprzyjaciół bez sejmu pozwolić nie możemy, obawiając się, żebyśmy nie przyszli do przeszłych zwyczajów, które ledwośmy s karków naszych złożyli”), lecz zaznaczyła, „jeśli by, strzeż Panie Boże, jaki gwałt od księcia Moskiewskiego za naruszeniem pokoju od ludzi swawolnych w Rzeczy Pospolitej naszej miał się dziać, za oznajmieniem JKM pana naszego miłościwego, albo hetmana Wielkiego Księstwa Litewskiego przez uniwersały, obiecujemy chętnie na jaki największy poczet, każdy się z nas sposobie będzie mógł dla ratunku Braci naszej jako na ogień co najpośpieszniej bieżeć, nie litując zdrowia i majątności naszej, na co gdy też ich miłości panowie Bracia naszy drudzy przypadną, stanie to za pospolite ruszenie”<sup>2286</sup>. We wrześniu tego roku szlachta słonimska przybyła na okazowanie, mogące być jednocześnie początkiem wyprawy przeciw Moskwie. Uznała, że nie jest do tego przygotowana i postanowiła opodatkować się po jednym złotym z łanu, a za zebrane pieniądze zaciągnąć żołnierzy<sup>2287</sup>.

Na przedsejmowym sejmiku nowogrodzkim 24 stycznia 1606 r. w nieobecności senatorów omawiano kwestię możliwego najazdu na terytorium Wielkiego Księstwa Litewskiego krymskich tatarów, którzy jesienią 1605 r. dokonali rajdu na terytorium województwa kijowskiego. Iwan Baka zaproponował uchwalenie podatku na finansowanie oddziału wywiadowczego, który miał być skierowany na „tatarskie szlaki”,

---

posłom naszym pozwalamy i zlecamy z postrzeżeniem i poparciem tego a(by) się też p(anowie) Polacy, tak jakośmy my na sejmie przeszłym uczynili podatkie(m) do tej się obrony przyłożyli”.

List wojewody trockiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła do kasztelana trockiego Jerzego Radziwiłła, 5 I 1601, Nieśwież, AR, dz. IV, sygn. 510, s. 27 (nr 131); 9 I 1601, Nieśwież, AR, dz. IV, sygn. 510, s. 29–30 (nr 132); Herbst 1938, s. 49; wyd. 2, s. 217; PSB, t. XXX, s. 355 („*W końcu grudnia 1600 uczestnicząc bowiem w sejmiku przedsejmowym w Nowogrodzku „Sierotka” podpisał list szlachty do hetmana, zawierający gwałtowną krytykę jego działalności podczas toczącej się ówczesnie wojny ze Szwecją w Inflantach*”); Kempa 2000, s. 293; A. Радаман, *Соймікавая ўхвала шляхты Браслаўскага навета ад 19 XII 1600 года*, Браслаў 2003, s. 84–86; Radaman 2010, s. 68–69; P. Łabędź, *Konflikt Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” z Zygmuntem III Wazą a działania wojenne w Inflantach w latach 1600–1602*, „Klio” 20, 2012, nr 1, s. 124.

<sup>2286</sup> BN PAU-PAN, rkps. 365, k. 360, art. 4.

<sup>2287</sup> Wisner 2004 s. 186–187; Radaman 2010, s. 69.

jednak uczestnicy sejmiku nie poparli tego planu, o czym Baka poinformował w liście do wojewody wileńskiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”<sup>2288</sup>.

Kiedy w 1614 r. na terytorium województwa nowogrodzkiego ponownie wkroczył pułk Kozaków Zaporoskich („Nizowych”), na decyzję sejmiku słonimskiego miejscowy poborca Jerzy Mieleszko wydał 1000 złotych z zebranych podatków na formowanie powiatowej chorągwi, która wzięła udział w likwidacji tego kozackiego pułku<sup>2289</sup>. W roku 1616 już król pisał do obywateli powiatu słonimskiego, aby kozaków znosili<sup>2290</sup>.

We wrześniu 1620 r. Zygmunt III Waza wiedząc o trudnym położeniu wyprawy cecorskiej hetmana wielkiego koronnego Stanisława Żółkiewskiego zlecił Janowi Karolowi Chodkiewiczowi zorganizowanie odsieczy i zwracał się 21 października tego roku do szlachty nowogrodzkiej, aby z pocztami łączyła się z hetmanem, który został skierowany do obrony granic koronnych<sup>2291</sup>. Trzecie wici Zygmunta III (14 VII 1621 r.) wezwały szlachtę z całego Wielkiego Księstwa Litewskiego do stawienia się na 4 X 1621 roku pod Lwów. Na sejmie 1621 r. Litwinom udało się jednak obronić odrębność swego pospolitego ruszenia, co pozwoliło na podjęcie uchwały o skierowaniu jego tylko przeciw Szwedom i Moskwie<sup>2292</sup>. Tymczasem Zygmunt III Waza w uniwersale z 11 października 1621 r., wydanym w Lublinie, mimo konstytucji sejmowej Wielkiego Księstwa Litewskiego nakazał szlachcie wszystkich powiatów województwa nowogrodzkiego wyruszyć na Podole<sup>2293</sup>.

Gdy szlachta powiatu wołkowyskiego była już na wymarszu, chorąży wołkowyski otrzymał list od kanclerza Lwa Sapiehy z rozkazem wyruszenia (ciągnięcia) do Inflant ku ratowaniu Ojczyzny<sup>2294</sup>. Na 26 października 1621 r. Stanisław Puksza

<sup>2288</sup> AR, dz. V, nr 301, s. 1–3. List Iwana Baki do wojewody wileńskiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” (17 II 1606) (or.); ADR (SRP VIII), s. 235; Żojdź 2019, s. 56–57, przypis 93.

<sup>2289</sup> AZS WKL, t. II, s. 191. Zjazd główny (konwokacja wileńska) stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, Wilno 21 V – 5 VI 1615, w: ibidem, s. 212.

<sup>2290</sup> Zygmunt III Waza do szlachty słonimskiej, Warszawa, 4 kwietnia 1616 (ML 296, k. 34-v).

<sup>2291</sup> Uniwersał Zygmunta III Wazy do szlachty powiatu nowogrodzkiego, Warszawa 21 października 1620 r., obłata w księgach grodzkich nowogrodzkich 29 października 1620 r. (LMAVB, F. 31–772, BA-VIII, k. 1–1v; Wisner 2004, s. 22; Łopatecki 2018, s. 296, 336 (omylka druku – 2 IX 1620)).

<sup>2292</sup> VL, t. III, f. 428–429; VC, t. III, vol. 1, s. 309; Rachuba 2025, s. 117.

<sup>2293</sup> Uniwersał Zygmunta III do szlachty powiatu wołkowyskiego, Lublin, 11 X 1621 r. (kopia) (AGAD, AR, dz. V, nr 6788, cz. 3, s. 34); S. Puksza do K. Radziwiłła 14 X 1621 bm., AR, dz. V, nr 6788, cz. 3, s. 29–31; S. Puksza do K. Radziwiłła 4 XI 1621 (ibid., s. 36); Wisner 2004, s. 158; Rachuba 2025, s. 117: „Prawo litewski pozwalało władcy dzielić pospolite ruszenie i poddawać je zwierzchnictwu wskazanych dowódców”.

<sup>2294</sup> S. Puksza do K. Radziwiłła 4 XI 1621 (AR, dz. V, nr 6788, cz. 3, s. 36).

Klausgiełowicz wyznaczył jako miejsce zebrania pospolitego ruszenia powiatu miasteczko Dubno nad Niemnem w powiecie grodzieńskim, na pograniczu z powiatem wołkowyskim, ośrodek dóbr (klucza) wchodzących w skład starostwa wołpieńskiego<sup>2295</sup>. 3 listopada 1621 r. w drodze ku Inflantom we wsi Piwogole pod Puniami, w starostwie puńskim powiatu trockiego odbył się drugi w tym roku popis szlachty wołkowyskiej<sup>2296</sup>. Jak zaznacza Henryk Wisner, „szlachty wołkowyskiej powinno stawić się na pospolite ruszenie około stu dwudziestu. Stawiło się dziewięćdziesięciu”<sup>2297</sup>. Jeszcze za kilka dni w miasteczku Bąbtach<sup>2298</sup> nad Niewiażą, w powiecie kowieńskim panowie obywatele szlachta powiatu wołkowyskiego „w ciągnienu na pospolite ruszenie” uchwalili pobór na żołnierza do Inflant wyprawionego, który zbierał książę Piotr Hliński<sup>2299</sup>. Chorąży wołkowyski pisał do hetmana, że obywatele powiatu 2 pobory złożyli na to, żeby profinansować chorągiew powiatową żołnierzy zaciężnych na 1 ćwierć roku. Do hetmana wyprawili 50 konnych i arkebuzerów i nad nimi rotmistrza szlachcica uczciwego

---

<sup>2295</sup> Rejestry popisowe pospolitego ruszenia szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1621 roku, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2015, s. 124; Rachuba 2025, s. 120.

<sup>2296</sup> SGKP, t. VIII, s. 236; SGKP, t. IX, s. 300-301; *Rejestry popisowe pospolitego ruszenia szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1621 roku*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2015, s. 115-123, 124-128; Kunowski, s. 191-209. 3 V 1621 r. popis szlachty powiatu wołkowyskiego odbył się w Wołkowysku (Rejestry popisowe pospolitego ruszenia szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1621 roku, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2015, s. 124); Rachuba 2025, s. 120.

<sup>2297</sup> Wisner 1978/1, s. 171; Wisner 2004, s. 164-166.

<sup>2298</sup> Bobty (lit. Bąbtai, j. żm. Bąbta).

<sup>2299</sup> AR, dz. X, nr 171, s. 43. „Pobor od ich mści panow obywatelow powiatu wołkowyskiego w ciągnienu na pospolite ruszenie w Bąbtach ufalony na żołnierza od ich mści do Inflant wyprawionego”. Dziękuję p. Hermanowi Bregerowi, który zwrócił naszą uwagę na ten dokument.

Dionizego Cyrtołta<sup>2300</sup>. Powiaty słonimski i nowogrodzki w ogóle nie wystawiły wojsk do Inflant, lecz być może zostały skierowane na front moskiewski<sup>2301</sup>.

Przed zwyczajnym sejmem w 1629 r. nowogrodzka szlachta ponownie nie poparła pomysłu wsparcia pospolitego ruszenia<sup>2302</sup>, jednak na tym sejmie konstytucja sejmowa z 1620 roku została odnowiona. Aż 15 powiatów przekazało decyzję na sejmiki relacyjne „do braci”. A. Rachuba uważa, że „ci zapewne w większości nic nie postanowili”<sup>2303</sup>. Analogiczne działania podejmowano w okresie interregnum 1632–1633<sup>2304</sup>.

### 5.1.2. Zjazdy popisowe (okazowania)

W swojej monografii *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)* Karol Łopatecki wyminia ordynaryjne i ekstraordynaryjne sejmiki pospolitego, pierwsze z których dotyczyły przede wszystkim sejmików deputackich i relacyjnych, których termin mógł przypaść na czas służby

---

<sup>2300</sup> Chorąży wołkowyski Stanisław Puksza Klausgielowicz do K. Radziwiłła [Paktynie] 23 XI 1621 (AR, dz. V, nr 6788, cz. 3, s. 40). v.: *Rejestry popisowe pospolitego ruszenia szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1621 roku*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2015, s. 117: „Im. pan Przecław [s] Pakosz będąc sam chory wysłał sługę swego, szlachcica uczciwego, pana Dionizego Cyrtołta i przy nim koni czternaście husarów, a kozaków koni czternaście”. Wisner 2004, s. 165: „O tym, ilu ludzi chciano wysłać, decydowała wielkość poboru. Jak pisał chorąży wołkowyski Stanisław Puksza Klausgielowicz, „życzylibyśmy wystawić więcej, ale nasz pobór [...] jeno dwa tysiące złotych”. Uchwalano zaś od jednego do trzech. Sejmik wołkowyski uchwalił dwa, co powinno przynieść około 4500 złotych (4557,24). Nie wiadomo, jaki żołd wyznaczono zaciąganym rajtarom, ale nie mogło to być więcej niż czterdzieści złotych, zatem dla pięćdziesięciu żołnierzy, którzy mieli służyć tylko jeden kwartał, potrzeba było mniej niż połowę sumy. Być może, resztę przeznaczono na zakup rynsztunków, gdyż wcześniej niż do obozu rotmistrz Dionizy Cyrtołt miał poprowadzić rajtarów do Wilna po strzelby, chorągiew, ponadto powinien uzupełnić skład oddziału do uchwalonej liczby. To ostatnie zresztą wskazuje, że zaciągnięcie pięćdziesięciu ludzi było na terenie powiatu niemożliwe”, ibid. s. 189: „Pełniejszych informacji, gdzie i kogo zaciągano, nie ma, ale wydaje się pewne, że przede wszystkim na terenie własnego powiatu. W każdym razie, w roku 1621, w chorągwi wołkowyskiej, która powinna liczyć pięćdziesięciu ludzi, było pięciu krewnych miejscowego chorążego Stanisława Pukszy Klausgielowicza. Idąc do Wilna w celu kupna rynsztunków miała jednak uzupełniać skład. To zaś wskazuje, że jej skompletowanie na terenie powiatu było niemożliwe”.

<sup>2301</sup> Wisner 2004, s. 158; Rachuba 2025, s. 121, 124. Wybrańcy w z dóbr położonych w powiatach: słonimskim i wołkowyskim zgodnie z poleceniem króla mieli ochraniać zamki leżące na pograniczu moskiewskim (AR, dz. V, nr 4560. Aleksander Gosiewski do Krzysztofa Radziwiłła, 29 V 1621 Warszawa; *Księcia Krzysztofa Radziwiłła [...] sprawy wojenne i polityczne 1621–1632*, Paryż 1859, s. 15. Krzysztof Radziwiłł do Krzysztofa Naruszewicza, 10 VI 1621 Wilno; Wisner 2004, s. 182, 195).

<sup>2302</sup> Filipczak-Kocur 1979, s. 26.

<sup>2303</sup> Rachuba 2002, s. 205. Znacznie później, mianowicie w 1650 roku, zdecydowano, że popisy w powiatach Wielkiego Księstwa Litewskiego powinny odbywać się co roku w dzień św. Michała (29 września) (ibid.).

<sup>2304</sup> Zjazd stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego (konwokacja wileńska), Wilno 15 V 1632, w: AZS WKL, t. I, s. 317 – Łopatecki 2018, s. 167.

ziemskiej<sup>2305</sup>. Z kolei drugi typ sejmików był zwoływany przez króla lub wojewodę na popis. Wyjątkowo zgodę na przeprowadzenie sejmików pospolitego ruszenia wydawał sejm. Karol Łopatecki sądzi, że „w szczególności w Wielkim Księstwie Litewskim zgromadzenia szlacheckie pospolitego ruszenia swoimi decyzjami wykraczały poza kompetencje kół wojskowych. Praktyka wskazuje, iż jeżeli władca nie sprzeciwił się tym decyzjom, stawały się one prawomocne, a pod względem prawnym uchwały były legalne *ex tunc*. Definicja takich zgromadzeń wyłamuje się z łatwego przyporządkowania. Można przyjąć, iż tak obradujące koła wojskowe były sejmikami pod warunkiem, że ich decyzje nie zostaną zakwestionowane przez króla”<sup>2306</sup>.

Tryb przeprowadzania zjazdów popisowych powiatów Wielkiego Księstwa Litewskiego został uregulowany decyzją z 19 czerwca zatwierdzoną przez sejm wileński 1563 roku<sup>2307</sup>. Zgodnie z uchwałą tego sejmiku o miejscu zwołania zjazdów popisowych pospolitego ruszenia w powiatach decydował chorąży powiatowy (szlachta żądała, aby towarzyszył chorążowi starosta lub dzierżawca, lecz wielki książę nie wyraził na to zgody)<sup>2308</sup>.

Pierwsze znane nam z badanego okresu zjazdy szlachty nowogródzkiej i słonimskiej odbyły się podczas wojskowego zjazdu Wielkiego Księstwa Litewskiego w Mińsku w listopadzie 1564 r. – styczniu 1565 r.<sup>2309</sup> Pewne kwestie mogły zostać omówione i podczas zjazdu popisowego wojska litewskiego w okolicach Mołodzieczna w latach 1567–1568<sup>2310</sup>.

---

<sup>2305</sup> Łopatecki 2018, s. 577: „Nie istniała norma prawna, która regulowałaby taką sytuację, każdorazowo szlachta decydowała, co należało wobec takiej sytuacji uczynić — przesunąć termin zgromadzenia, przeprowadzić go w zwykłym miejscu lub w kole wojskowym”.

<sup>2306</sup> Łopatecki 2018, s. 577.

<sup>2307</sup> А. Янушкевіч, *Пачатак пералому: віленскі вальны сойм 1563 г. на фоне Інфлянцкай вайны і ўнутраных рэформаў у Вялікім княстве Літоўскім*, w: Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзярж. кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст., рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2008, s. 80–90; A. Januškiewicz, *Początek przełomu: sejm wileński 1563 r. na tle wojny inflanckiej i reform ustrojowych w Wielkim Księstwie Litewskim*, w: Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań XVI–XVIII wiek, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa Opole 2008, s. 81–88; Łopatecki 2018, s. 171, 225. W literaturze polskiej czasem błędnie – 1565 r.

<sup>2308</sup> RIB XXX, kol. 318–320. v.: A. Januškiewicz, *Początek przełomu: sejm wileński 1563 r. na tle wojny inflanckiej i reform ustrojowych w Wielkim Księstwie Litewskim*, w: Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań XVI–XVIII wiek, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa Opole 2008, s. 81–88; Łopatecki 2018, s. 171, 225.

<sup>2309</sup> UWKL, t. VI, s. 16–17; Radaman 2010, s. 55, 77–78.

<sup>2310</sup> Radaman, Januškiewicz 2014, s. 379.

Po zawarciu Unii Lubelskiej szlachta długo była wrogo nastawiona do okazowań<sup>2311</sup>. III Statut Litewski z 1588 r. ustanowił, że popisy wojskowe (przeglądy) albo okazowania miały być przeprowadzane tylko w czasie zbierania się szlachty na operacje wojskowe (II, 6)<sup>2312</sup>.

Po okazowaniach w Mińsku i w Kopylu w czasie pospolitego ruszenia przeciwko kozakom Nalewajki i Łobody w lutym 1596 roku<sup>2313</sup> sejmik główny (przedsejmowy) Wielkiego Księstwa Litewskiego w Słonimiu 1596 r. (12–17 marca 1596) wnosił propozycję „aby okazowanie szlachty było raz w rok po powieciech jednego czasu i dnia” o czym „panowie posłowie na sejmie konstytucją warować mają, za czym będzie *maior securitas* w Rzeczypospolitej naszej”. Uchwała ta nic nie mówiła o miejscu okazowań<sup>2314</sup>. Sejmik główny w roku 1597 znów zwrócił się do tej sprawy<sup>2315</sup>.

Później, 7 maja 1605 r. zjazd główny (konwokacja wileńska) stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego (2–7 maja 1605) w Wilnie postanowił ze zjazdy popisowe w powiatach będą zwołane na jeden raz („czyniąc to sami dobrowolnie jako naród wolny między sobą”). Okazowanie w każdym powiecie miało być przed wojewodą, [...] albo przed kasztelanem. A gdzie w którym powiecie albo ziemi kasztelana nie było, tedy przed marszałkami powiatowymi i przed chorążymi, które się ma odprawować jednego dnia we wszystkich powiatach, to jest 8 września 1605 r. „w miejscu, gdzie się mają okazować

<sup>2311</sup> Rachuba 2002, s. 205.

<sup>2312</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 32–33; [1614], s. 37–39; [1989], s. 104–105.

Wojskowe popisy lub okazowania uczestników pospolitego ruszenia, „jako forum, gdzie zbierali się wszyscy właściciele ziemscy danego powiatu, były naturalnym miejscem posiedzeń szlachty” (Rachuba 2002, s. 204–208). O zjazdach szlacheckich w czasie pospolitego ruszenia i okazowań, jako i o wojskowym aspekcie działalności sejmików pisali J. Wimmer, I. Dworzaczkowa, D. Kupisz, M. Ciara, H. Wisner, E. Urwanowicz, A. Zakrzewski, K. Łopatecki i inni. v.: J. Wimmer, *Wojsko i skarb Rzeczypospolitej w XVI i I połowie XVII w.*, SMHW, t. XIV, 1968, cz. I, s. 3–91; Ciara 1988, s. 61–80; J. Dworzaczkowa, *Sprawa wojska na sejmikach wielkopolskich*, w: *Pax et bellum*, red. K. Olejnik, Poznań 1993, s. 55–64; Zakrzewski 1995, s. 101; Zakrzewski 2000, s. 187–189; Urwanowicz 1996; Wisner 2004, s. 184–190; D. Kupisz, *Chorągwie powiatowe województw małopolskich jako formacje samoobrony terytorialnej w pierwszej połowie XVII wieku*, SMHW, t. 42, 2005, s. 33–57; idem, *Wojska powiatowe jako samoobrona terytorialna województwa sandomierskiego w XVII i na początku XVIII wieku*, w: *Między Wisłą a Pilicą* : Studia i Materiały Historyczne, red. B. Wojciechowska, t. 7, Kielce 2006, s. 71–84; idem, *Chorągwie powiatowe ziemi chełmskiej w XVI–XVII wieku*, RCh, 10, 2006, s. 57–71; idem, *Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572–1717*, Lublin 2008; Łopatecki 2018.

<sup>2313</sup> O okazowaniu szlachty nowogródzkiej w Kopylu w czasie pospolitego ruszenia zob. niżej.

<sup>2314</sup> „Okazowanie szlachty, aby było raz w rok po powieciech jednego czasu i dnia, panowie posłowie na sejmie konstytucją warować mają, za czym będzie *maior securitas* w Rzeczypospolitej naszej” (AZS WKL, t. II, s. 121).

<sup>2315</sup> „Prosić usilnie Króla JM o okazowanie, bo do potężności idzie o okazowanie [ss], bo nie psuje się Nowogródek, Mieńsk od Trybunału, ani Słonim od zjazdu, chocia[ż] co rok bywa, nie zepsujemy się też okazowaniem” (AZS WKL, t. II, s. 129–131).



przy mieściech sądowych, tam, gdzie się zwykli roki ziemskie i grodzkie odprawować”<sup>2316</sup>.

W takim razie większość elity politycznej ponownie zgodziła się na przeprowadzenie okazowań tylko w sytuacji kryzysu, spowodowanego zagrożeniem ze strony Wielkiego Księstwa Moskiewskiego. Dokładnie określono warunki przeprowadzenia popisów, w tym ich maksymalną długość trzech dni, obowiązkową obecność wojewodów lub kasztelanów i chorążych z powiatową chorągwią w centralnych powiatach, marszałków z chorążymi w innych, możliwość wyboru tymczasowych chorążych na wspomnianych zjazdach popisowych w przypadku choroby, służby wojskowej lub przebywania poza granicami kraju powiatowego chorążego<sup>2317</sup>. Gdy w wyznaczonym czasie 8 września 1605 roku słonimska szlachta stawiała się na popis, który mógł zapoczątkować operację wojskową przeciwko Wielkiemu Księstwu Moskiewskiemu, stało się jasne, że ruszenie nie było odpowiednio przygotowane, więc w obecności kanclerza Lwa Iwanowicza Sapiehy podjęto uchwałę o zaciągnięciu zawodowych żołnierzy, którzy zostali skierowani do Inflant. Za ich usługi miał zapłacić powiatowy poborca, któremu powierzono wybranie zatwierdzonego podatku w wysokości 1 polskiego złotego z włóki<sup>2318</sup>.

Przed sejmem 1607 r. sejmik wołkowyski stawiał kwestię organizacji regularnych popisów wojskowych w powiatach<sup>2319</sup>. Konstytucja sejmowa sejmu 1607 r. (art. 22) nakazywała, aby zjazdy popisowe powiatowe w Wielkim Księstwie Litewskim odbywały się corocznie „na czas i w miejscach w postanowieniu wileńskim *anni [15]/65* [błędnie! trzeba czytać 1563 — A.R.] w tej mierze opisanym”<sup>2320</sup> w obecności wojewody, kasztelana, podkomorzego i chorążego, zaś konstytucja litewska sejmu zwyczajnego z 1613 r. (art. 25) znów ustaliła, że zjazdy popisowe w powiatach powinny się odbywać „w polu przy miastach, zamkach i dworach hospodarskich, w których się sady i sejmiki powiatowe odprawować zwykły”. W centralnym powiecie województwa szlachta miała

<sup>2316</sup> AZS WKL, t. II, s. 148–149; Wisner 2004, s. 168; Łopatecki 2018, s. 168, 227, 292.

<sup>2317</sup> AZS WKL, t. II, s. 148–151; Rachuba 2002, s. 205, 257–258.

<sup>2318</sup> Lew Sapieha do M.K. Radziwiłła, Słonim, 9 IX 1605 (ADS, nr 574, s. 471); Wisner 2004, s. 186–187; Radaman 2010, s. 69; Czwołek 2012, s. 199.

<sup>2319</sup> AR, dz. II, ks. 12, s. 337, art. 24–25; Radaman 2013/4, s. 123. O tym też w niedatowanej instrukcji wołkowyskiej z czasu wojny moskiewskiej [1615–1616] (AR, dz. II, Suplement, nr S271, k. 1).

<sup>2320</sup> VL, t. II, f. 1606 [s. 438]; VC, t. II, vol. 2, s. 345 — błędnie 1565. Należy tu zaznaczyć, że posłowie powiatów województwa nowogródzkiego wzięli ten artykuł pod obrady na sejmikach relacyjnych. v.: Łopatecki 2018, s. 292.

stawać przed wojewodą, kasztelanem i chorążym, w innych powiatach — przed marszałkiem, chorążym i wojskim, którzy podlegali odpowiedzialności materialnej w wysokości 200 kop groszy litewskich za niestawienie się na popis. Taki zjazd popisowy nie powinien być trwać dłużej niż 4 dni. Wspomniane zjazdy popisowe miały odbywać się co 2 lata 8 września<sup>2321</sup>.

Po raz pierwszy po tej uchwale taki zjazd popisowy zwołany na sprawdzenie gotowości szlachty do służby w pospolitym ruszeniu odbył się w polu pod Nowogródkiem 10 września 1613 r., w związku z tym, że poprzednio od 8 do 9 września 1613 r. odbywał się zjazd szlachecki w jednym z nowogródzkich kościołów<sup>2322</sup>. Niektórzy nowogródzcy szlachcice nie chcieli stanąć w szeregu popisowym przed wojewodą i kasztelanem, rozpoczęli strzelanie z łuku [do tarczy], napili się, zachowywali się nieprzystojnie i żądali, aby popis przeprowadził chorąży, o czym informowali kanclerza Lwa Sapiechę wojewoda nowogródzki Teodor Skumin Tyszkiewicz i kasztelan nowogródzki Samuel Wołłowicz<sup>2323</sup>. 32 osoby, obecni na tym zjeździe popisowym, ślali

---

<sup>2321</sup> VL, III, f. 207-208 [s. 101]; VC, t. III, vol. 1, s. 148; Rachuba 2002, s. 205; Wisner 2004, s. 169; Radaman, Macuk 2014, s. 202–203. „Konstytucja sejmu 1613 roku precyzowała zarazem częstotliwość i warunki przeprowadzania owych okazowań w przyszłości: „a potym zawsze we dwie lecie na tenże dzień ponawiać, a nie dłużej trwać winno jedno przez dni cztery. Odprawować się mają w polu przy miastach, zamkach i dworach Naszych, w których się sądy i sejmiki powiatowe odprawować zwykły, przed osobami porządkiem, i pod penami [...]. A te osoby przed którymi popisy być mają, mianowicie wojewoda, kasztelan, chorąży w województwach, a w powiatach marszałek, chorąży i wojski, omiesz-kiwać i zaniedbywać czasu pomienionego nie mają, pod winą dwóch set kop groszy litewskich [...]”.

<sup>2322</sup> ANKr., ASang, 29/637/0/1.2/496, s. 416; CDIAUK, f. 48, inw. 1, nr 527, k. 1; Radaman, Macuk 2014, s. 166, 202 (rys. 76), 203.

<sup>2323</sup> Radaman, Macuk 2014, s. 202 (rys. 76), 203. CDIAUK, f. 48, inw. 1, nr 527, k. 1: „Oznajmuję tedy wm., naszemu m[iło]ściwemu panu, iż gdy już po tych naszych namowach dnia 10 sep[tembra] wyjachaliśmy w pole, na miejsce przystojne według powinności naszej i konstytucji popisować [się], przyjechała do nas niemała gromada ichmm. p[anów] szlachty, braci naszej, maj[ąc] poczty swoje, których imiona siłaby do wm., naszego m[iło]ściwego pana, wypisować. I gdy się już przed nami okazowali, odłączyła się wielka gromada drugiej szlachty, która zagarnąwszy gwałtem chorążego powiatowego [Jerzego Hołowni] z chorągwią między się i odłączywszy się od nas jedno na strzelenie z łuka, jeli tam z sobą jakieś namowy czynić i pana chorążego, który do nas jechać chciał zatrzymywając, nagłówek z konia stargnęli. Do których gdyśmy posłali, oznajmując żeśmy wyjachali na to, abyśmy według konstytucji popisy odprawowali, ichmm. nas [p]rawie zn[ie]wazyw[szy] [...], aby dla odp[ra]wowania popisu przyjechać nam roskazowali. O drugich rzeczach, które nas słyszeć od nich dochodziło, wypisować do wm., naszego m[iło]ściwego pana, nie chcemy, niektóre bowiem głosy z piana [s] radzili i inszych poduszczali na naszą gromadę uderzyć. I tam według animuszów swych nie przed nami, jako konstytucja potrzebowała, ale przed panem chorążym popisować się umyślili, jakoż tak i uczynili. Dalszych naszych despektów, które nas od nich potykały nie mianując, skromnie na sobie znieść musim i tak z onego placu z wielkim żalem naszym zjachać musieliśmy. Prosimy tedy wm., naszego m[iło]ściwego pana jako głowy i kolegi naszego o radę, za którą bychmy mogli i despekty nasze ugasić, i mni[e]mania u ludzi dobrych ująć, i zaraz abyśmy protestacją z ksiąg wm. kancelaryskich otrzymać mogli. Gdyż tak mni[e]mamy, że oni przy zaczętych zamyślach swych stać będą chcieli, a te despekty nam od nich pokazane, którechmy niespodziewanie na sobie odnieśli, na nas, że obalić chcieć będą. My jednak wszystkę nadzieję naszą w

i podpisali inny list do kanclerza Sapiiehy w sprawie pomocy pani Mikołajowej Woyninej Jasienieckiej, w tym podkomorzy nowogródzki Dominik Obryński, chorąży nowogródzki Jerzy Hołownia, sędzia ziemski nowogródzki Jarosz Jewłaszewski, pisarz ziemski nowogródzki Jan Protasowicz, Jan Frąckiewicz Radzimiński, Fiedor Protasowicz, Albrycht Brzuchański, Hrehory Niemira, Andrzej Obryński, Samuel Protasowicz, Jerzy Michałowski, Heliasz Zienkowicz, Filon Hołownia, Samuel Korsak, Jan Wolski, Martwiej Protasowicz, Krzysztof Kiersnowski, Walerian Brzuchański na Hłusku, Konstanty Brzuchański na Hłusku, Daniel Czudowski, Jan Czarkowski, Aleksandr Protasowicz, Mikołaj Pupkowski, pan Woyniłowicz, Andrzej Lewikowski, Stanisław Łodziata, Jan Protasowicz, Adam Mogilnicki, Fiedor Ładzinski, Adam Poczapowski, Hrehory Pokorszanski i marszałek konfederacji wojska litewskiego Zygmunt Kleczkowski<sup>2324</sup>. Na sejmie nadzwyczajnym 1613 roku posłowie powiatu nowogródzkiego żądali, żeby okazowania odbywali się co rok w jednym czasie, ustawionym w konstytucji sejmu zwyczajnego 1613. Posłowie powiatu wołkowyskiego nie dali zaś zgody na okazowanie na sejmie nadzwyczajnym i przekazali decyzję w tej sprawie na sejmik relacyjny, jako posłowie witebscy i jeszcze jednego nieznanego powiatu<sup>2325</sup>.

Kolejny zjazd popisowy odbył się w polu pod Nowogródkiem 8–9 września 1615 r. według „*według ufały Konstytucy Sejmu walnego warszawskiego roku 1613*”. Popis przeprowadzili kasztelan nowogródzki, starosta mołczadzki Samuel Wołłowicz i chorąży nowogródzki Jerzy Hołownia, którzy dokonali rejestracji i kwitowania szlachty<sup>2326</sup>. Samuel Maskiewicz wspomniał, że podczas tego okazowania wystawił na

---

m[iło]ściwej radzie i obronie wm., naszego miłościwego pana pokładamy, pod którą się i teraz jako najpilniej z służbami naszymi oddajemy.

Z Nowogródka 11 *Septem[bris] a[nn]o 1613*”.

<sup>2324</sup> BRacz., rkps. 88, k. 17-18v. „Jaśnie wielmożny miłościwy panie kanclerzu, panie, panie nasz m[iło]ściwy. Na tym terażniejszym zjeździe popisów naszych wniosła prośbę swą do koła naszego obywatelka województwa nowogródzkiego jej m. pani Mikołajowa Woynina Jasieniecka prosząc nas wszystkich o przyczynę do wm., naszego miłościwego pana, aby mogła mieć z łaski wm., naszego m[iło]ściwego pana i według prawa subliwacją [s] sobie i małżonkowi swemu, a to aby tym łączniej mogli przyść do uspokojenia w sprawach swych z adwersarmi [s] swoimi. Za którą tedy, jako w rzeczy słusznej, wm., swego m[iło]ściwego pana, pilno prosimy, rozumiejąc to o wm., naszym m[iło]ściwym panie, iż to dla prośby naszej uczynić będziesz raczył. A my też to zasługować winni będąc siebie z powolnościami naszymi w łaskę się wm., naszego miłościwego pana, pilno oddawamy. Z Nowogródka dnia 10 *Septembris a[nn]o 1613*.

<sup>2325</sup> AGAD, zbiór 87, księgi grodzkie brańskie, nr 18, k. 596v, 598.

<sup>2326</sup> AR, dz. XXIII, t. 70, plik 6, s. 78–79.

popis 6 jeźdźców<sup>2327</sup>. 9 września 1615 r. Stanisław Kozuchowski, Jan Kopeć i Jerzy Przesmycki otrzymali kwit poświadczający, że z ich części majątku Łysica na popisie wojskowym był obecny konny żołnierz uzbrojony po kozacku<sup>2328</sup>.

Jak zauważa Andrzej Rachuba, w przededniu wojny z Turcją w roku 1620 sejm warszawski zalecił przeprowadzanie corocznych okazowań w powiatach 3 maja aż do zakończenia wojny i zawarcia pokoju, pod wysoka karą 200 kop gr. litewskich dla niestosujących się do tego polecenia<sup>2329</sup>.

3 maja 1621 r. popis szlachty powiatu nowogrodzkiego odbył się w Nowogrodku<sup>2330</sup>, a popis szlachty powiatu wołkowyskiego w Wołkowysku<sup>2331</sup>. Jeszcze jeden popis szlachty wołkowyskiej odbył się 3 listopada 1621 r. we wsi Piwogole pod Puniami, w starostwie puńskim powiatu trockiego w czasie wymarszu do Inflant<sup>2332</sup>.

Na sejmie 1627 roku była uchwalona konstytucja z inicjatywy szlachty nowogrodzkiej, aby wszyscy panowie obywatele województwa nowogrodzkiego na dzień pewny 25 maja w roku 1628 w Nowogrodku przed wojewodą albo kasztelanem i przed chorążym nowogrodzkim (przed wszystkimi trzema, a w nieobecności senatorów i przed jednym chorążym) sami osobami swoimi stawili się i pocztę swoje okazali (jako z dóbr wieczystych, dóbr zastawnych, tak i z sum pieniężnych) pod winą 1000 grzywien<sup>2333</sup>. W roku 1628 okazowanie odbyło się według prawa pospolitego w wyznaczony czas – 25 maja w obecności chorążego nowogrodzkiego Jana Rudominy Dusickiego. 7 lipca tego roku chorążyc wołkowyski Samuel Puksza Klausgiewowicz był

<sup>2327</sup> Maskiewicz, s. 201: „Popisy w powieciech 8 septembris [1615] przypadły; ja w Nowogrodku koni 6 stawilem”.

<sup>2328</sup> AR, dz. XXIII, t. 70, plik 6, s. 78: „Pan Stanisław Kozuchowski z panem Janem Kopciem i z panem Jerzym Przesmyckim z majątności swoich i imienia Łysicy w tem roku 1615 na okazy w Polu w Nowogrodoku pod chorągwią [1] konia po kozacku okazali”.

<sup>2329</sup> VL, t. III, f. 365; VC, t. III, vol. 1, s. 265; Rachuba 2025, s. 114.

<sup>2330</sup> Maskiewicz, s. 219.

<sup>2331</sup> Rejestry popisowe pospolitego ruszenia szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1621 roku, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2015, s. 124.

<sup>2332</sup> SGKP, t. VIII, s. 236; SGKP, t. IX, s. 300-301; *Rejestry popisowe pospolitego ruszenia szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1621 roku*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2015, s. 115-123, 124-128; Kunowski, s. 191-209; Г. Семянчук, *Попис шляхты Ваукавыскага навета у 1621 г.*, „Герольд Літэрланд”, nr 1-2 (13-14), 2004, s. 44-50 (w tłumaczeniu na język białoruski).

<sup>2333</sup> AR, dz. II, nr 978, k. 1-6; AR, dz. II, nr 639, s. 1-6: „O rotmistrzu powiatowym konstytucje na tym sejmie reasumować, aby za tem do efektu przywiezione być mogły jako najpilniej, instare mają p[anowie] posłowie naszy, gdyż więcej poborów do skarbu JKM dawać nie możemy. Okazowanie w powieciech tym więcej tych czasów niebezpieczeństw różnych pełnych bacząc być potrzebne konstytucje o tem sejmowe reasumować p[anowie] posłowie naszy pilnie poprzeć mają, aby po tem sejmie do efektu przyść mogły, obostrzywszy to ostrem prawem i mandatami pod winami w ruszeniu pospolitem opisanymi”. Zob. też., v.: VC, t. III, vol. 2, s. 12; VL, t. III, f. 541.

pozwany przez chorążego nowogródzkiego do Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego dla tego, że mając leżące w województwie nowogródzkim pewne i niemałe dobra i majątności wieczyste, a mianowicie Czernichów i Iszkołdź, i będąc obywatelem powiatu nowogródzkiego, nie dbając nic o prawo pospolite, postanowienie sejmowe, konstytucję sejmu 1627 roku i o winy, w niej opisane, na czas naznaczony 25 maja 1628 na okazowanie do Nowogródka sam osobą swoją nie stawił, żadnej wiadomości o sobie i obywatelom województwa nowogrodzkiego braci swojej nie dał, zaczym w płacenie winy, w konstytucji opisanej popadł<sup>2334</sup>.

Sejm zwyczajny 1629 r. podjął kolejną próbę, aby „okazywanie [...] do skutku” przyszło i powtórzył uchwałę z roku 1620. Słonimscy i wołkowyscy posłowie pozostawili ją do decyzji sejmików relacyjnych<sup>2335</sup>.

### 5.1.3. Zjazd elekcyjny (sejmik) mający na celu wybranie kandydatów na urząd chorążego.

Chorążych w Wielkim Księstwie Litewskim mianował początkowo wyłącznie wielki książę. W pierwszej połowie XVI wieku urząd chorążego powiatowego był już zazwyczaj dziedziczny za zgodą monarchy, niekiedy tylko na nominację wpływała zgoda (polecanie) miejscowej szlachty<sup>2336</sup>. Prawo nominacji pozostawało wyłącznie w kompetencji władcy<sup>2337</sup>, co zostało zapisane i w II Statucie Litewskim z 1566 r., w którym

---

<sup>2334</sup> AGAD, ARP, nr 77, k. 142-v („[...] żałowal na viernost' vašu u sudu našogo gołownogo trybunalnogo choružij naš ziemli novhorordskoje Jan Rudomina Dusiatskij tym sposobom, iż što v roku prošlom 1627 na siejmie valnom varšavskom ufaleno i konstytucijeju obvarovano v Koronie i v niekotorych vojevodstvach, što u Vielikom Kniastvie Litovskom, a mienovite u vojevodstvie novgorodskom, čeriez poslov i za instrukcijeju vsich panov obyvateliev zleconoju, taja konstytucija priniata i ufalena, aby vsi panovie obyvateli vojevodstva novhorodskoho, tak v dobrach svoich viečistych jako i v zastavných i z sum pienieżnych na dzień pevnij, v toj konstitucii naznačonyj, to jest' na dzień 25 miesieca maja v siem roku 1628 u Novahorodku pieried vojevodoju, abo kašalanom lubo pieried choružim novhorodskim, pieried vsimi trema, a v niebytnosti i pieried odnim choružim, sami osobami swoimi stanovili i počty svoje okazali pod vinoju tisiečma grivien, o čom širiej v toj konstytucii opisano jest. To pak diej, viernost' vaš, panie Pukšta, majuči pevnije i nie małyje dobra i majątnosti swoje viečistyje, a mienovite: omienie Čiernichov i imienie Iskold, v vojevodstvie novhorodskom ležačoje, buduči obyvatelom zdiešnim, a niedbajuči ničogo na pravo pospolitoje, postanovienie sejmovoje konstytucyju i na viny, v niej opisanyje, na tot čas naznačonyj, to jest' na dzień 25 miesieca maja v siem roku 1628 do Novahorodka na okazovanie jako sam osoboju swojeju zarovno z drugimi pany obyvatielmi, kotoryje sie stanovili i počty svoje okazывali, nie stanovil, tak i nikotoroje viedomosti o sobie jako choružomu našomu, tak i obyvatelom vojevodstva novhorodskogo brati swojej nie dał, začim v płacenie viny v konstitucyi opisanoje popał. O što viernosti vašu sim pozvom našim zapozyvajem. [...] Novohorodok, 7 VII 1628”.

<sup>2335</sup> Wisner 2004, s. 170.

<sup>2336</sup> RIB XXX, kol. 181; DMAMI, t. 1, s. 535; Łappo 1901, s. 323–344; Kamieniecki 1965, s. 183–184.

<sup>2337</sup> Kamieniecki 1965, s. 184.

chorąży powiatowy pojawił się w nowym niejako wcieleniu z wyraźnie określonym zakresem obowiązków<sup>2338</sup>. Zgodnie z art. 5 rozdziału II *hospodar wielikij kniaź* miał mianować na stanowisko chorążego ludzi szlachetnie urodzonych (*zachych*), o dobrym charakterze, wszystko łapających w locie i szybko podejmujących decyzje (*rostopnych*), wpływowych i osiadłych w danym powiecie<sup>2339</sup>, co dawało szlachcie możliwość zaproponowania monarchowi pożądanego kandydata<sup>2340</sup>, jednak decyzja o poparciu lub niepoparciu danego kandydata należała jako i wcześniej Zygmuntowi Augustowi. Po reformach sejmu wielkiego wileńskiego z lat 1565–1566 województwu nowogródzkiemu przydano chorągiew, pod którą miała stawać tamtejsza szlachta. Tak jak dla przeważającej części województw Wielkiego Księstwa Litewskiego jej godłem miała być Pogoń litewska, czyli wyobrażenie zbrojnego jeźdźca na koniu. Nowogródzkie województwo otrzymało chorągiew pielistą (popielistą?) z herbem na białym polu (według Aleksandra Gwagnina — „*rubei coloris*” z dwoma rogami, co wydaje się mniej przekonujące)<sup>2341</sup>. W drugiej połowie XVI w. uważano również, że herbem województwa był anioł w barwach czarnych w polu czerwonym<sup>2342</sup>.

Ważną rolę w ustaleniu innego porządku nominacji chorążych odegrały czasy *interregnum*. Dane, które posiadamy, świadczą o możliwości bezpośredniego wyboru przez szlachtę chorążego powiatowego w czasie drugiego bezkrólewia. Zapewne już po ucieczce z Rzeczypospolitej Henryka Walezego zmarł chorąży nowogródzki Paweł Podarewski<sup>2343</sup>. Na jednym z licznych wówczas nieformalnych zjazdów powiatowych (sejmików?) okresu bezkrólewia, zwoływanych także po rozdwojonej elekcji w grudniu 1575 r., dokonano z inicjatywy wojewody Pawła Sapiehy przy obecności senatorów, dygnitarzy, urzędników ziemskich i całej szlachty powiatu wyboru „odnostajnym

<sup>2338</sup> Informacja o urzędzie i obowiązkach chorążego: Łappo 1901, s. 322–327, 330–332.

<sup>2339</sup> II Statut Litewski [1855], s. 33; Leontovič, V, 1910, nr 1, s. 370; Kamieniecki 1965, s. 184.

<sup>2340</sup> Zakrzewski 1997, s. 173; Zakrzewski 2000/1, s. 156; Radaman 2006/1, s. 196–197.

<sup>2341</sup> ML 529, k. 216v (200v); Lubavskij, LRS, Priloženija, s. 229; A. Gwagnin, *Sarmatiae Evropeae descriptio, quae Regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam [...] partem complectitur*, 1578 [s. 227]; Белчывона-белы. Сцяг, нацыя, ідэнтычнасць, Ząbki 2024, s. 69; UWKL, t. VI, s. 20–21.

<sup>2342</sup> S.K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie. Geneza, treści, funkcje*, Warszawa 1993, s. 100; А. Шаланда, *Святы арханёл Міхаіл — герб Наваградскага ваяводства ВКЛ у XVI–XVIII стст.*, w: *Навагрудчына ў гісторыка-культурнай спадчыне Еўропы*, рэд. А. Каваленя, А. Кулак [і інш.], Мінск Навагрудак 2010, s. 119–126; idem, *Сімвалы і гербы зямель Беларусі ў X–XVIII стст.: геральдычна-сфрагістычныя нарысы*, Мінск 2012.

<sup>2343</sup> Paweł Podarewski (Podarzewski, Paderewski, błędnie Podaczewski), dworzanin hospodarski (x Hanna Janówna Haykówna † po 22 V 1580), chorąży nowogródzki N 30 V 1570 po † Iwana Charytonowicza, wsp. 30 VIII – 18 IX 1574 (Materiały k historii, s. 44–45); † w czasie interregnum 1574–1575 (Radaman 2014/2, s. 289; UWKL, t. VI, nr 82, s. 92).

zezwoleń” (to znaczy zgodnie) na ten urząd związanego z Janem Hieronimowiczem Chodkiewiczem Ilii (Eliasa) Iwanowicza Charytonowicza (Obryńskiego) (zm. 1593/94), zwanego z racji funkcji ojca Chorużyczem, a w źródłach moskiewskich czasami i Chorużym jeszcze do nominacji. Trudno na podstawie przywileju nominacyjnego wydanego dopiero 15 sierpnia 1576 r. przez Stefana Batorego, następcę Henryka Walezy na tronie polskim, określić czas jego elekcji i powierzenia mu urzędu. Mógł to być zarówno sejmik nowogródzki przed sejmem elekcyjnym zwołany na 14 września 1575 r., jak też nieformalny zjazd szlachty nowogródzkiej i mińskiej w styczniu 1576 r. na wieść o niebezpieczeństwie najazdu ordy krymskiej, zorganizowany przez oponentów wojewody wileńskiego Mikołaja Radziwiłła „Rudego” i popieranej przez niego opcji prohabsburskiej, połączony z mobilizacją pospolitego ruszenia szlachty obu województw pod Hreskiem na Polesiu. Przywilej nominacyjny Stefana Batorego stwierdza, że Charytonowicz, „korolu [...] i rečy pospolitoj ziemskiej dobrze, učtivie i pilnie się zasługował i bywajučy u vojskach Jego Korolevskoje Miłosti miežy innymi lud’mi recierskimi protivko neprijatiela onogo państwa Wielikogo Kniaźstva Litovskogo muźnie a stale z nielitowan’jem rozlit’ja krvi swojeje zastanoviał sia i viazni z ludiej neprijatełskich do gietmanov častokrot’ privodił i otdavał<sup>2344</sup>. Jakoż z dosvietčien’ja takovyh sprav i učinkov jego rycerskich, vojevoda novgorodskij pan Paviel Ivanovič Sapiega i vsi dygnitary vradniki ziemskije i dvornyje tak že i vsi stany rycerstvo šlachta vojevodstva novgorodskogo, budučy v zebran’ju spolnom na sojmiku ziemskom po zešt’ju chorużogo piervšogo Pavła Podarevskogo, na tot vrad chorużstvo novgorodskoje jego obrali i odnostajnym zezvolen’jem na to jego preložyli, i čieriez ruki pana vojevody novgorodskoj chorugov ziemskuju onogo vojevodstva jemu podali. Kotorij on vrad chorużstvo novgorodskoje i tiepier v spravie svojej majučy bił nam čołom abychmo pri tom vradie jego zostavili i naš list gospodarskij na to jemu dali”. Wynika z tego, że Stefan Batory 15 sierpnia 1576 r. zatwierdził tylko wybór dokonany przez szlachtę powiatową<sup>2345</sup>.

Za panowania Stefana Batorego typową praktyką w różnych ziemiach państwa było „zalecanie” kandydatów na stanowisko chorążych powiatowych przez panów rady,

<sup>2344</sup> Radaman 2006/1, s. 197–200.

<sup>2345</sup> ML 58, k. 53–54; UWKL, t. VI, nr 83, s. 93; Radaman 1999, s. 111–112; Radaman 2004/2, s. 135; Radaman 2006/1, s. 197–200; Radaman 2010, s. 83; Radaman 2012/1, s. 53–55; Radaman 2014/1; Radaman, Macuk 2014, s. 197.

urzędników i szlachtę niektórych powiatów<sup>2346</sup>. W rezultacie długotrwałej wieloletniej walki o ograniczenie prawa króla do nominacji formalnych przywódców szlacheckich, szlachta litewska i ruska, zgodnie z postanowieniami Trzeciego Statutu Litewskiego z 1588 r. (II, 5) otrzymała takie prawo wyboru czterech kandydatów na urząd chorążego powiatowego na sejmikach<sup>2347</sup>. Po wprowadzeniu III Statutu Litewskiego w życie w styczniu roku 1589 zasadę elekcyjności rozciągnięto na kolejnego powiatowego urzędnika ziemskiego, ograniczając monarsze prawo ich nominacji<sup>2348</sup>. Utrwalenie w tekście art. 5 rozdziału II Statutu z 1588 r. prawa wyboru elektów na urząd chorążych na sejmikach było nie tylko wynikiem wspomnianej walki szlachty, ale także wynikiem szerokiej dyskusji nad projektem Statutu na sejmikach i zjazdach stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Stefana Batorego, co pozwoliło korporacjom szlacheckim na realizację dawnego pragnienia posiadania realnego wpływu na mianowanie chorążych. Należy jednak zauważyć, że i po wprowadzeniu III Statutu Litewskiego w życie prawne w latach 1588–1589 w niektórych powiatach Wielkiego Księstwa Litewskiego chorążych mianowano z naruszeniem wyznaczonej przez prawo stanowione procedury<sup>2349</sup>.

Według przypisów III Statutu podstawą prawną decyzji króla, wojewody lub kasztelana o zwołaniu sejmiku elekcyjnego w celu wyboru kandydatów na urząd chorążego była śmierć poprzedniego urzędnika, jego rezygnacja z urzędu, usunięcie z urzędu lub awans na wyższy urząd. 20 lutego 1594 r. po śmierci chorążego Illi [Eliasa]

<sup>2346</sup> Radaman 2006/1, s. 198. Zadanie ugruntowania w ustawodawstwie ziemskim zasady poprzedniej elekcji kandydatów na urząd chorążego szlachta litewska sformułowała wyraźnie już do lat 60-ch XVI w.

<sup>2347</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 31–32; [1614], s. 37; [1989], s. 103; Radaman 2013/4, s. 122.

<sup>2348</sup> Lengnich 1746, t. II, s. 278; Lengnich 1761, s. 396; I. Lelewel, *Polska, dzieje i rzeczy jej*, t. IV, s. 69; A. Zakrzewski, *Chorążowie nie tylko w parlamentaryzmie litewskim*, „Biblioteka Epoki Nowożytniej”, t. 5, 2016, nr 2, s. 71–80; Zakrzewski 1997, s. 173–184; Radaman 2006/1, s. 198–199.

<sup>2349</sup> W powiecie rzeczywistym chorąży Izmajło Zienkowicz przekazał urząd chorążego synowi Iwanowi (N 10 IV 1589) bez zwołania w tym powiecie sejmiku elekcyjnego (ML 73, k. 677v; ML 74, k. 534). Z pierwszej nominacji na chorągwo połockie Dymitra Korsaka (30 IV 1589) wiemy, że „vriad” ten był nadany „vodle ufały i statutu ziemskiego ... za zalecaniem panov rad” po rezygnacji z urzędu jego ojca Hrehorego, lecz bez zwołania sejmiku w Połocku (ML 76, k. 11v–12; ML 77, k. 77v–78). Powtórna nominacja dla Korsaka była wydana 25 III 1590 r. już za „zalecaniem panov-rad” i „za żedaniem vojewody połockogo, vsich uriadnikov i ślachty”, które „zgodnie prosili” o powtórnej nominacji (ML 77, k. 77v–78). O nieprzyznaniu nominacji chorążego trockiego Krzysztofa Janowicza Dzierżka (N<sub>1</sub> 14 V 1588; N<sub>2</sub> 15 V 1588) v.: Zakrzewski 2000/1, s. 71, 74, 162, 215; UWKL, t. II, nr 324. W ten samy czas po awansie na marszałkostwo chorążego powiatu mozyrskiego Jana Łowejki (N 10 III 1589) Zygmunt III Waza wydał w Rydze 26 listopada 1589 r. „List pisany do obyvatelov povietu mozyrskiego siła dajuči čas elekcyi na obiranje choruzogo v tom povietie”, w którym zaznażył, że „nam hospodaru vodług Statutu biez elekcyi [chorągwo] otдавati nie vidielo”. Jesif Budiło otrzymał list nominacyjny na chorągwo tego powiatu jednak tylko 27 listopada 1596 r. (ML 73, k. 651v; ML 83, k. 138–138v; ML 283, k. 10v–11).



Iwanowicza Charytonowicza na zamku w Nowogródku odbył się sejmik elekcyjny, na którym jednym z czterech kandydatów na urząd wybrano sędzica ziemskiego ewangelika Mikołaja Józefowicza (Esifowicza) Hołownię, któremu tylko 1 marca 1595 r. (po powrocie Zygmunta III ze Szwecji do Rzeczypospolitej) wydano przywilej nominacyjny na urząd<sup>2350</sup>. Po jego śmierci latem 1600 r. na sejmiku elekcyjnym wybrano czterech kandydatów. Nowym chorążym „za zaleceniem” Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” został 16 VIII 1600 roku brat zmarłego M. Hołowni — pisarz rozchodowy skarbowy litewski Jurej (Jerzy) Hołownia (katolik), „mąż wielce godny”<sup>2351</sup>. Po jego śmierci sejmik elekcyjny odbył się 3 listopada 1627 r. Na wakujący urząd wybrano czterech kandydatów: podwojewodziego Fiodora Protasowicza, sekretarza i dworzanina JKM, leśniczego wilkijskiego i ekspodwojewodzkiego nowogródzkiego Jana Rudominę Dusiackiego, Jana Frąckiewicza-Radziwińskiego i Jarosława Aleksandra Szemiota, spośród których przywilej nominacyjny na urząd chorążego nowogródzkiego 10 listopada tego roku dostał związany z Radziwiłłami z Nieświeża Jan Rudomina Dusiacki<sup>2352</sup>.

W przypadku chorążego słonimskiego Baltazara (Balcera) Michałowicza Sokołowskiego (wsp. z tym tytułem w okresie od 16 VI 1583 do 2 VI 1603) nie wiadomo, czy objęcie przez niego wspomnianego urzędu zostało poprzedzone sejmikiem elekcyjnym<sup>2353</sup>. Nie wiemy też o sejmiku, na którym obierano elektów na ten urząd po śmierci Balcera Sokołowskiego († 13 VIII 1608), jednak już w grudniu 1608 r. z tytułem

<sup>2350</sup> UWKL, t. VI, nr 84; Radaman 1999, s. 112; Radaman 2006/2, s. 74; Radaman 2010, s. 84; Radaman, Macuk 2014, s. 197.

<sup>2351</sup> UWKL, t. VI, nr 85; U XI, nr 816, s. 116, 210; Radaman 1999, s. 112; Радаман 2006/2, s. 74; Radaman 2010, s. 84; Radaman, Macuk 2014, s. 197; В. Камунтавічэне, *Каталіцкія парафіі слонімскага дэканата*, „Беларускі гістарычны агляд” 11, 2004, сш. 1–2 (20–21), s. 140, 143, 145, 150; Filipczak-Kocur 2023, s. 291–292.

<sup>2352</sup> Jan Rudomina Dusiacki, wojszczyz brasławski, sekretarz i dworzanin JKM, leśniczy wilkijski, ekspodwojewodzi, E 3 XI 1627 – jako drugi, N 10 XI 1627 po † J. Hołowni, A 25 II 1636 na kasztelana nowogródzkiego. T 9 II 1646. † 9 II 1646 (ML 99, k. 207–208; UWKL, t. VI, nr 86; PSB, t. XXXII, s. 672; Radaman 1999, s. 112; Radaman 2010, s. 84; Radaman, Macuk 2014, s. 197; UWKL VI, nr 210).

<sup>2353</sup> UWKL, t. VI, nr 960; Radaman 2010, s. 87. † 13 VIII 1608 („Balcer Sokołowski, pod którym koń szwankował, bo był trzykroć postrzelony, uchodząc nazad, padł koń pod nim, tak, że żadną miarą spod konia dobyć się nie mógł. Wtem Moskwa napadli na niego, którym się bronił dobrze, tak, iż wprzód jednego Moskwicina postrzelił. Potem drudzy napadli Moskwa i tam zaraz nieboszczyka rozsiekali”) (*Дневник Яна Пемпа Канегу (1608–1611)*, сост.: И. Тюменцев, М. Яницкий, Н. Тупикова, А. Плотноков, Москва Варшава 2012 (*Monumenta Historica Res Gestas Europae Orientalis Illustrantia. Fontes XV–XVII saec.*, t. IX), s. 42–43; A. Hirschberg, *Polska a Moskwa w pierwszej połowie wieku XVII: zbiór materiałów do historii stosunków polsko-rosyjskich za Zygmunta III*, Lwów 1901, s. 178).

chorążego słonimskiego występuje kasztelan smoleński unita Jury (Jerzy) Janowicz Mieleško († 1634)<sup>2354</sup>.

Pierwszy sejmik elekcyjny na chorążostwo powiatu wołkowyskiego po śmierci chorążego Stanisława Hieronimowicza Pukszy Kławzgiełłowicza (ewangelika i przyjaciela kanclerza litewskiego Ostafiego Wołłowicza i Radziwiłłów birżańskich<sup>2355</sup>) odbył się w czasie obrad sejmiku poselskiego [26-29 listopada] 1624 roku<sup>2356</sup>. Ta elekcja była skasowana z powodu tego, że miejscowa elita nie była poinformowana o elekcji w czasie wyznaczonym w prawie Wielkiego Księstwa Litewskiego w wyznaczony przez prawo stanowiący termin. Powtórny sejmik elekcyjny odbył się 13 lutego 1625 r., na którym wśród 4 elektów obrano chorążycą wołkowyskiego Samuela i Żygimonta (Zygmunta) Puksztów. Elekcja odbyła się z trudnością „dla wielu praktyk”<sup>2357</sup>. Samuel prosił o protekcję hetmana Krzysztofa Radziwiłła, przywilej nominacyjny na ten urząd 18 lutego 1625 r. dostał zaś Żygimont (Zygmunt) Puksza Klausgiełowicz (ewangelik)<sup>2358</sup>.

#### 5.1.4. Obsadzenie urzędu rotmistrza.

Pozycja szlachty trzech powiatów województwa nowogrodzkiego w odniesieniu do tego, jak może być obsadzony urząd rotmistrza, jak i w sprawie możliwości obsadzenia urzędów rotmistrzowskich przez Tatarów, a także w odniesieniu do udziału Tatarów, którzy od dawna żyli w Wielkim Księstwie Litewskim, w działaniach wojennych, również się różniła. Kiedy nowogrodzka szlachta w 1607 i 1632 r. (podczas

<sup>2354</sup> UWKL, t. VI, nr 961; Radaman 2010, s. 87; Czarnocki, s. 58.

<sup>2355</sup> ML 59, k. 128-v.

<sup>2356</sup> List koniuszego litewskiego Krzysztofa Chodkiewicza do Krzysztofa Radziwiłła, Turzec, 3 XII 1624 (AR, dz. V, nr. 2052, cz. I, s. 57–58 [s. 57] w Wołkowysku sejmik, na którym z wskazania ich mościow jestem obrany posłem spolne z j.m. panem Wolskim. Konkurs był niemały znacznych ludzi, mianowicie — Trombic pan starosta chwiajdski [Michał Hryczyna Woyna, podskarbie nadworny WKL, ciwunowicz, dworzanin i rotmistrz JKM, ciwun užwencki (N<sub>1</sub> zap. z C ojca ok. 1607, N<sub>2</sub> 7 III 1615 na dożywocie dzierżawy užwenckiej), starosta chwejdański] i Trombic pan podczaszy litewski [(N 1 VI 1620, wsp. 19 VI 1628), starosta wołkowyski Andrzej Wojna], inszych urzędników niemało, którzy nie tak dla sejmiku, jako gwoli elekcji na chorążego zjechali się byli, lecz elekcja niedoszła z s tych przyczyn, że obywatelom według trybu prawnego w czas nieoznajmiono. Punkty te dwa namówili w instrukcji, żeby sejm od recesu zaczęto. Ska[r]gi na wojnę Inflancką nie pozwalają, insze znośniejsze”. v.: Wisner 1978/1, s. 53, 256; Wisner 2001, s. 28; Vasiliauskas 2009, s. 82, 84.

<sup>2357</sup> AR, dz. V, nr 6787, s. 11–12, Samuel Puksza do Krzysztofa Radziwiłła, Wołkowysk, 13 II 1625; PSB, t. XXIX, s. 360-361; UWKL, t. VI, nr 1574.

<sup>2358</sup> AR, dz. V, nr 6787, s. 11–12, Samuel Puksza do Krzysztofa Radziwiłła, Wołkowysk, 13 II 1625; UWKL, t. VI, nr 1574; RGV, s. 146; Augustyniak 2001, s. 209; Radaman 2010, s. 89.

konwokacji) broniła dawne prawa Tatarów „aby przy swych dawnych przywilejach i prawie byli zachowani”<sup>2359</sup>, to sejmik wołkowyski, broniąc godności chrześcijańskiego rycerstwa, w tym samym roku domagał się, aby Tatarzy nie mogli służyć w husarskich chorągwiach i zajmować urzędów rotmistrzów<sup>2360</sup>. Ten sejmik wymagał zaś, aby rotmistrzami byli wyłącznie przedstawiciele znacznej osiadłej szlachty<sup>2361</sup>. Proces elekcji powiatowych rotmistrzów był normatywnie uregulowany konstytucją sejmu ordynarnego z 1613 r. „O żołnierzach z województw”, która została uchwalona 19 lutego 1613 r. Ustawa przewidywała, że rotmistrzowie z grona osiadłej w powiecie szlachty powinni być wybierani na zjazdach podczas ziemskich roków sądowych lub w czasie grodzkich roczków sądowych. Zabraniano wybierać rotmistrzami Tatarów<sup>2362</sup>. Hetman wielki litewski Jan Karol Chodkiewicz uznał konstytucję za będącą z ujmą dla urzędu i protestował przeciwko niej w Trybunale<sup>2363</sup>.

Konstytucja nadzwyczajnego sejmu z 1613 r. „O żołnierzu powiatowym Wielkiego Księstwa Litewskiego” z 24 grudnia 1613 r. wprowadziła w ten proces pewne korekty — 4 kandydatów na urząd rotmistrza z grona dobrze przygotowanych w fachu rycerskim i osiadłych w powiecie szlachciców, powinno było wybrać na najbliższym sejmiku deputackim (gromnicznym), a mianowicie 2 lutego 1614 r., a mianowanie rotmistrzów z grona wybranych elektorów pozostawiono królowi<sup>2364</sup>. Poseł sejmiku wołkowyskiego pisarz grodzki wołkowyski Szymon Horodelski po sejmie nadzwyczajnym 1613 roku protestował w grodzie brańskim przeciw wspomnianej konstytucji i od imienia braci swego powiatu zgłosił, że powiat wołkowyski nie pozwala rotmistrzostwa powiatowego, (które nie jest niepotrzebne) i żadnego rotmistrza mieć nie chce, chociaż „*mało nie wszystkie powiaty na to się zezwolili, aby rotmistrze powiatowy i żołnierz w powieciech ustawicznie był*”<sup>2365</sup>. Posłowie powiatu nowogródzkiego (pisarz ziemski Jan Protasowicz i Andrzej Obryński) na sejmie dali zgodę na to pod warunkiem, że obrani z koła dobrze osiadłych szlachciców rotmistrze będą zbierać rotę według

<sup>2359</sup> BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 203v; Wisner 1978/2, s. 687.

<sup>2360</sup> AR, dz. II, ks. 12, s. 335, art. 7; J. Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, s. 107–109; Radaman, Macuk 2014, s. 185.

<sup>2361</sup> AR, dz. II, ks. 12, s. 337, art. 24–25; Radaman 2013/4, s. 123.

<sup>2362</sup> VL, t. III, f. 164 [s. 80]; VC, t. III, vol. 1, s. 118, art. 3; Tyla 1995, s. 131; Zakrzewski 2000/1, s. 178.

<sup>2363</sup> BOZ, rkps 960, k. 64, Cimkowicze, 4 czerwca 1613; Wisner 1978/2, s. 686.

<sup>2364</sup> VL, t. III, f. 250 [s. 122]; VC, t. III, vol. 1, s. 177, art. 22; Tyla 1995, s. 131; Zakrzewski 2000/1, s. 178.

<sup>2365</sup> AGAD, zbiór 87, księgi grodzkie brańskie, nr 18, k. 596v.

proporcji sum z pborów każdego powiatu<sup>2366</sup>. Hetman wielki litewski Jan Karol Chodkiewicz uznał nową konstytucję jako o wcześniejszą za będącą z ujmą dla urzędu i protestował przeciwko niej<sup>2367</sup>, jako i sejmik relacyjny nowogródzki, który w swej protestacji „położył nacisk na zachowaniu prerogatyw urzędu hetmańskiego”<sup>2368</sup>. W instrukcji posłom nowogródzkim na sejm zwyczajny 1619 r. postulowano „reasumowawszy konstytucję roku 1613 uchwalaną o powiatowych rotmistrzach, aby ich nam z wiadomością JMP Hetmana naszego wielkiego w powieciech obierać wolno było”<sup>2369</sup>. Przed sejmem warszawskim 1626 r. „żeby [...] rotmistrz powiatowy za naszą elekcję, aby nam był dany”<sup>2370</sup>. Kilka miesięcy później, przed sejmem toruńskim radzono, „iż dawne prawo o rotmistrzach dotąd do efektu nie przyszło, to reasumować”. Powrócono do tego w 1627 r.”<sup>2371</sup>.

## **5.2. Kontrola (nadzór) sejmików nad ustalaniem i pobraniem podatków (opodatkowaniem). Zatwierdzenie (uchwalanie) podatków państwowych (stanowych) i lokalnych na sejmikach<sup>2372</sup>.**

Już na sejmie wielkim wileńskim z lat 1566–1566 uchwalono, że na sejmikach powiatowych należy składać sprawozdania birczych (poborców) o pobraniu pieniędzy poboru pogłównego i ich wydawaniu na potrzeby obrony ziemskiej kraju<sup>2373</sup>. Jak

<sup>2366</sup> Ibid., k. 598.

<sup>2367</sup> List Jana Karola Chodkiewicza, starosty żmudzkiego i hetmana wielkiego WKsL do szlachty żmudzkiej o sejmiku relacji poselskiej w Nowogródku, Lachowicze 23 stycznia 1614 r., BOZ, rkps 960, k. 161–162.

<sup>2368</sup> „Który komput długu wojkowego i wiele ludzi na obronę granic, i Smoleńska potrzeba, lepiej wiedzieć raczy, gdyż dyrekcje wojenne od wodza ex usu et commodo Reipublice według czasu i potrzeby mają być dysponowane, którego władzy, aby się [w] niczym nie deregowało i w opatrzeniu zamków, i granic żadna przeszkoda, i ujma nie działa się”. Protestacja sejmiku relacyjnego przeciwko uchwałom sejmu nadzwyczajnego 1613 r., Nowogródek 21 stycznia 1614 r. K (wierzytelne) LMAVB, F. 16–98, k. 11-v; AR, dz. II, nr 599, s. 1-3 (wypisy z grodu nowogródzkiego z 23 stycznia 1614 r.); K<sub>2</sub>: BN PAU-PAN, rkps. 377, s. 243-244; K<sub>3</sub>: AR, dz. II, nr 599, s. 5-6; Żojdź 2019, s. 190–191.

<sup>2369</sup> AR, dz. II, Suplement, nr S328, s. 4; AR, dz. II, nr 701, s. 4–5; AR, dz. II, nr 701, s. 13–14; Wisner 1978/2, s. 686.

<sup>2370</sup> Wisner 1978/2, s. 686.

<sup>2371</sup> Wisner 1978/2, s. 686.

<sup>2372</sup> Filipczak-Kocur 2023, s. 308–325. Porównaj: M. Ujma, *Stosunek sejmiku lubelskiego do problemów skarbowych w świetle jego uchwał z lat 1572–1696*, ZNWSPwO-A, t. 30, 1994, s. 125–147.

<sup>2373</sup> RIB XXX, kol. 362–363; DMAMJ, t. 1, s. 168 („Što tež jestie podali JKM, iż jestli by takij podatek na zapłatu ludiem służebnym zdatčiti nie mog, i to by sia ot birčich gołownych prichodu i roschodu tego podatku na sojmikach okazało, togdy ku tym 2 groszom podatku pogołownogo wydany, ešcie i 3-j groš,

zauważył na początku wieku XX Mikołaj Maksimiejko, po raz pierwszy sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego zatwierdzili uchwalony na sejmie wileńskim podwyższony podatek pogłówny na cele ogólnopaństwowe przed sejmem brzeskim w 1566 r.<sup>2374</sup>. „Pohoľovščina ot hoľovy po penieziu” była uchwalona też na sejmiku nowogródzkim, który z powodu epidemii obradował w Cyrynie na początku listopada 1566 r.<sup>2375</sup>. Na sejmie grodzieńskim 1566–1567 r. uchwalono podatek na 2 lata (1567 i 1568) po 30 lit. gr. z włóki i po 3 gr. z ogrodnika<sup>2376</sup>, a na sejmie 1568 r. podatek w wysokości 48 gr. z służby i z włóki (na 2 lata), z ogrodników 4 gr. (na 2 lata), z szlachty ubogiej z konia [ku służbie staviti povinnogo] po 60 gr.<sup>2377</sup>. Sprawozdanie z poboru i wydatkowania pieniędzy poborcy mieli składać na najbliższych powiatowych sejmikach lub rokach sądowych przed miejscowymi wojewodami i kasztelanami, a ci z kolei mieli poinformować o wynikach sprawozdania władcę (hospodarowi wielkiemu księżęciowi litewskiemu)<sup>2378</sup>. Poborcom nakazywano przekazywać wszystkie zebrane pieniądze, „*krom žádnogo zamieškańja vže sami ludiem służebnym nie płatiečy*” bez żadnego opóźnienia już sami służbowym ludziom nie płacąc”, jak najszybciej Hrehorowi Chodkiewiczowi. Przy tym mieli przesłać wielkiemu księciu rejestry osób, które nie zapłaciły podatków. Przeciwno dłużnikom miały być podejmowane poważne kroki prawne — „*jako protivko tym, kotoryje v niebiespiečnost’ Reč Pospolituju pryvodiat*” („jako przeciwko tym, którzy narażają Rzeczpospolitą na niebezpieczeństwo”)<sup>2379</sup>. Na

---

kotorij na tot čas zaviešon, jestli by jego ješčio potom na tuju ž zapłatu ludiem służebnym potreba vkazywała, vydati majut”). v.: Leontovič, IV, 1909, nr 2, s. 262.

Porównaj: T. Szulc, *Sposoby wynagradzania poborców podatkowych w Polsce od schyłku XIV do XVIII wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis”, vol. 49 (Folia iuridika 56, Studia z dziejów państwa i prawa polskiego, t. 1), 1993, s. 91–106; M. Talik, *Stanowisko sejmików mało- i wielkopolskich wobec spraw podatkowych w pierwszej i na początku drugiej połowy XVII w.*, w: Studia z dziejów ustroju i skarbowości Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w., AUW-H, 504, 1981, 34, s. 67–88; J. Ternes, *Sejmik chełmski wobec problemów podatkowych Rzeczypospolitej epoki Wazów*, „Teka Komisji Historycznej”, vol. 1, 2004, s. 74–92.

<sup>2374</sup> DMAMJ, t. I, c. 166–169; Maksimiejko 1902, s. 101, 107, aneks, s. 153–158.

<sup>2375</sup> LwNNBU im. Stefanyka, f. 103, dz. XII, t. 975, cz. 1, k. 24–24v). „Michajło Trizna. Oznajmuju tym moim kvitom iż pan Stefan Roskij dał do mnie prez służebnika swojego Serafima Banickogo vodle kvitu pogoľovnogogo z ymieniej svoich, kotoryje mjet v povietie novgorodskom, z Dorogova i s Kłopienicy pogoľovščiny roku 1566 miesieca nojabra 25 dnia, na sejmiku w Cerinie ufałenojem ot goľovy po penieziu, to jest ot goľov 413 – grošej 41 i 3 [pieniezi].”.

<sup>2376</sup> RIB XXX, kol. 415–422; DMAMJ, t. 1, s. 454–457; Maksimiejko, s. 101. Termin wypłat postanowił przenieść na wcześniejszy czas zjazd w Lebedziewie (Maksimiejko, aneks, s. 187–188).

<sup>2377</sup> RIB XXX, kol. 442–448; DMAMJ, t. I, s. 464–474; Maksimiejko, s. 101.

<sup>2378</sup> RIB XXX, kol. 454–455; Padalinski 2017, s. 73–74.

<sup>2379</sup> LM 532, s. 63–64; Padalinski 2017, s. 73–74. Szczegółowo o problemach, z jakimi borykały się władze Wielkiego Księstwa Litewskiego przy zbieraniu podatków w latach 1560, pisał Andrej Januškiewicz (Januškiewicz 2007, s. 211–244).

sejmie lubelskim Zygmunt August i senatorowie znów „namovili i postanovili”, aby wszyscy poborcy powiatowi przekazywali zebrane pieniądze bezpośrednio najwyższemu hetmanowi litewskiemu na pewnym miejscu, jednak nie określono dokładnego czasu ani miejsca przekazania pieniędzy<sup>2380</sup>. 13 lipca 1569 r., po naradzie z panami-radą, Zygmunt August wydał list do birczych (poborców) powiatu nowogrodzkiego<sup>2381</sup> Andrzeja Tryzny i Stanisława Czyża<sup>2382</sup>, zatwierdzonych przez [sejm grodzieński Wielkiego Księstwa Litewskiego 1568 r.), oskarżanych o bardzo powolne zbieranie serebszczyzny. W tym liście także wskazano na ich liczne nadużycia przy wykonywaniu obowiązków. Poborcom zarzuczano zatrzymywanie zebranych pieniędzy, nieinformowanie hetmana i sądu grodzkiego o tych, którzy nie płacili wspomniany podatek, oraz wydawanie z datą wsteczną kwitów o zapłacie serebszczyzny<sup>2383</sup>. Ostateczne sprawozdanie finansowe („liczbę”) pod przysięgą ze swojej działalności przy zbieraniu serebszczyzny za lata 1567 i 1568 nowogrodzcy poborcy Andrzej Tryzna i Stanisław Czyż przedstawili komisarzom Wielkiego Księstwa Litewskiego w październiku 1570 – styczniu 1571 r.<sup>2384</sup>, jako i poborcy uchwalonego w roku 1566 pogłównego chorąży Iwan Charytonowicz<sup>2385</sup> i Iwan

<sup>2380</sup> LM 532, s. 63. Jak zauważa U. Padalinski, „pośrednio królewski list uznawał za nieefektywny system wydatkowania środków podatkowych zatwierdzony przez sejm z roku 1568, według którego pieniądze żołnierzom na podstawie listów hetmańskich mieli wydawać sami poborcy” (Padalinski 2017, s. 73–74).

<sup>2381</sup> LM 532, s. 62–64; Padalinski 2017, s. 73–74.

<sup>2382</sup> LwNNBU im. Stefanyka, f. 9, nr O/H 15<sup>a</sup>/59<sub>p</sub>, k. 130v (126v), 148 (144); DMAMJ, t. I, s. 455, 468; RIB XXX, kol. 418, 451); 13 III 1567 (AR, dz. XXIII, t. 70, plik 6, s. 15–16); 28 III 1567 (LwNNBU im. Stefanyka, f. 103, dz. XII, t. 975, cz. II, k. 26). W pierwszej połowie stycznia 1568 r. Andrzej Tryzna wyjechał z obozu pod Mołodziecznem wybierać ten pobór (RIB XXXIII, kol. 811, przypis 3)); 4 III 1568 (AR, dz. XXIII, t. 70, plik 6, s. 19–20, 25v–26v); 1 X 1568 (AR, dz. XXIII, t. 70, plik 6, s. 17–18); 9 XII 1568 (LwNNBU im. Stefanyka, f. 103, XII, t. 975, cz. II, k. 32–32v); 10 XII 1568 (AR, dz. XXIII, t. 70, plik 6, s. 23–24) [„ot służby — 30 gr., ot ogrodnika — 3 gr.”].

<sup>2383</sup> Brak pieniędzy doprowadził do tego, że najwyższy hetman litewski Hrehory Chodkiewicz był zmuszony zatrzymywać żołnierzy na służbie pod własne gwarancje i za osobiste środki (Januškiewicz 2007, s. 266). Uładzimir Padalinski zauważa, „ta część listu pozwala przypuszczać, że jednym z głównych inicjatorów podjętej decyzji był właśnie Hrehory Chodkiewicz. Tym bardziej, że wielki hetman litewski już w listopadzie 1568 r. prosił Zygmunta Augusta o przekazanie rozdziału pieniędzy podatkowych bezpośrednio w jego ręce” (Padalinski 2017, s. 73–74).

<sup>2384</sup> „s powiatu Nowogrodzkiego Andrzej Trizna [Tryzna] Stanisław Czyż za obie raczie liczbę y przysięgę uczinili...” (AGAD, ASK I Rejestry podatkowe, sygn. 111, k. 27v).

<sup>2385</sup> ML 529, k. 109; RIB XXX, kol. 867 [„birčije povietovyje na pogolovščinu obranyje”]; Lubavskij, LRS, s. 693, przypis 391); 2 VI 1566 r. (AR, dz. XXIII, t. 70, plik 6, s. 13–14); 9 VI 1566 r., „uziali jesmo pogolovščinu novopolożonuju – trietij groš u służebnika jeje miłosti paniej Jarošovoj Koreckoj konišinój JKM, starostiny melnickoj i knyšinsoj i gieronoissoj” (BUW, rkps. 260, nr. 56, k. 1); 1566 (LwNNBU im. Stefanyka, f. 103, dz. XII, t. 975, cz. II, k. 17–18v); X 1570 – I 1571 „Panowie poborcy główni z przesłuchania liczby i przyjęcia przysięgi od poborców 4516 kop, 24 gr. 2,5 p.” (AGAD, ASK I Rejestry podatkowe, sygn. 111, k. 2).

Bohuchwał<sup>2386</sup> (suma liczby pogłównego wyniosła 4516 kop, 24 grosze litewskie i 2,5 pienięży)<sup>2387</sup>.

Źródła potwierdzają tezę, że od momentu swojego powstania sejmiki kontrolowały proces zbierania podatków i pilnowały, aby zebrane pieniądze były wykorzystywane na określone cele, przy czym działalność poborców znajdowała się jednocześnie pod bezpośrednią kontrolą powiatowych zgromadzeń szlacheckich i ich pełnomocników<sup>2388</sup>, jak również wyższych urzędników ziemskich Wielkiego Księstwa Litewskiego i komisarzy sejmowych.

Czasami w związku z pewnymi problemami organizacji działalności skarbu do przedsejmowych powiatowych sejmików bezpośrednio zwracał się podskarbi ziemski, jak to miało miejsce w październiku 1590 roku<sup>2389</sup>. Mimo że treść listu Dymitra Chaleckiego została przyjęta niejednoznacznie, na sejmie walnym 1590–1591 powołano komisję do kontroli działalności poborców, szafarzy, podskarbach i ich następców, w skład której weszli, oprócz pewnych senatorów, przedstawiciele z każdego województwa, wybrani na sejmikach relacyjnych<sup>2390</sup>. Szlacheckie zgromadzenia kontrolowały więc poborców zarówno bezpośrednio, jak i pośrednio<sup>2391</sup>.

Jak zaznacza Anna Filipczak-Kocur, tryb powoływania poborców i ich uprawnienia w Wielkim Księstwie Litewskim nie różniły się od koronnych, bo obowiązywała ich ta sama rota przysięgi z 1591 r. (skrótowej w roku 1613), składanej przez sądem grodzkim na wierność królowi i Rzeczypospolitej. W 1632 roku ustalono, że przysięga poborców miała być składana w urzędzie podskarbińskim<sup>2392</sup>. Szafarze mieli nadal składać przysięgę w swoim powiecie<sup>2393</sup>.

Przed sejmem warszawskim 1593 r. szlachta nowogródzka polecała w instrukcji posłom na ten sejm sekretarzowi królewskiemu Dominikowi Obryńskiemu i Mikołajowi Podarewskiemu<sup>2394</sup> nie pozwalać na uchwalenie poborów. Posłowie żadnego poboru na

<sup>2386</sup> Ibid.

<sup>2387</sup> AGAD, ASK I Rejestry podatkowe, sygn. 111, k. 2 „Panowie poborczy główni s przesłuchania liczby y przyęcia przisięgi od poborców 4516 kop, 24 gr. 2,5 p.”.

<sup>2388</sup> AVAK, t. 36, s. 382–383; Łappo 1911, WKL II, s. 540–542; Zakrzewski 2000/1, s. 192–193.

<sup>2389</sup> Lew Sapieha do K. Radziwiłła, Słonim, 13 XI [1588] (ADS, nr 57, s. 41).

<sup>2390</sup> VC, t. II, vol. 2, s. 174–175, 180; BCzart., rkps. 2243, k. 185–191; Filipczak-Kocur 1994, s. 14–15; Filipczak-Kocur 2006, s. 226–227, 268–269, 351–353; Zakrzewski 2000/1, s. 192.

<sup>2391</sup> Zakrzewski 2000, s. 191–194; Filipczak-Kocur 1994, s. 34.

<sup>2392</sup> VC, t. II, vol. 2, s. 188; VC, t. III, vol. 2, s. 142, 163; Filipczak-Kocur 2023, s. 294.

<sup>2393</sup> Filipczak-Kocur 2023, s. 295.

<sup>2394</sup> AGAD, Varia z BN, nr 2/42, s. 156 i 158; BCzart., rkps. 2243, s. 223.

onym sejmie i nie postąpili, a będąc o to od niektórych innych posłów sejmowych namowami i racjami uciążeni odezwali się w tej sprawie do sejmiku<sup>2395</sup>.

Znane nam fakty pozwalają stwierdzić, że nie zawsze interesy różnych grup możnowładców i szlachty, politycznych liderów elit sejmikowych i króla w kwestii wydania podatków i kontroli działalności poborców były zgodne. Tak sejmik główny w Słonimiu w marcu 1596 roku podjął uchwałę, według której powiaty (w tym nowogródzki), które „nie tylko samymi osobami ruszyły”, ale także wydały zgodę na zaciąg żołnierzy przeciwko kozakom [Seweryna Nalewajki], w przypadku decyzji sejmu o uchwaleniu podatków, nie będą musiały ich wydawać (z wyjątkiem tych, którzy jeszcze podatku nie wydali, lub w przypadku, gdy uchwalony na sejmie podatek przekroczy pozwolony i wydany w powiatach)<sup>2396</sup>.

Na sejmie w 1596 roku w związku z uchwaleniem podatku na werbunek powiatowych żołnierzy na sejmiku przedsejmowym powiatu nowogródzkiego w Kopylu w czasie pospolitego ruszenia, szlachta nowogródzka została zwolniona z innych podatków („A iż w Wielkim Księstwie Litewskim nieco poborów w powiatach nowogrodzkim, mińskim i upickim, w roku niniejszym 1596 na obronę wydano, tedy z tych powiatów tym wszystkim, co pieniądze wydali, za pokazaniem kwitów dostatecznych, z tego poboru przyjęto i defalkowano być ma”<sup>2397</sup>). Niektórzy przedstawiciele rodu Chodkiewiczów w tym czasie nie zapłacili ani podatku uchwalonego na sejmiku w lutym 1596 roku, ani niektórych innych wcześniejszych podatków jako z własnych dóbr, tak i z dóbr księżnej słuckiej<sup>2398</sup>. W styczniu 1597 roku na głównym sejmiku Wielkiego Księstwa Litewskiego w Słonimiu podkomorzy nowogródzki Adam Iwanowicz Chreptowicz jako poseł z sejmiku nowogródzkiego podniósł kwestię zwrotu zatrzymanych podatków i ich rewizji („O retenta poborów przeszłych, taksa i okazowanie”), a także poinformował, że uchwalony pobór sejmik

<sup>2395</sup> BCzart., rkps. 318, s. 6-7, 10; BCzart., rkps. 2243, s. 223.

<sup>2396</sup> AZS WKL, t. II, s. 126; Radaman 2012/2, s. 196.

<sup>2397</sup> Art. 2 „O obronie” konstytucji sejmowych z 1596 roku przewidywał na obronę granic i na „przyniesienie wojska dla wstrętu czynienia nieprzyjacielowi i zabieżenia wszelakim niebezpieczeństwom w Rzeczypospolitej” przekazanie poboru, uchwalonego na sejmie krakowskim 1595 roku (w Wielkim Księstwie Litewskim podatek ten miał być zebrany od dnia św. Jana (24 czerwca) do dnia św. Bartłomieja (24 sierpnia) w roku 1596 (VC, t. II, vol. 2, s. 230–231); Radaman 2010, s. 67; Radaman 2012/2, s. 196–197.

<sup>2398</sup> ML 285, k. 283-284v; ML 287, k. 306–307v; Padalinski 2009, s. 168–173; Radaman 2013/3, s. 146.



przekazuje do dyspozycji monarchy<sup>2399</sup>. Kiedy w 1597 r. marszałek ziemi nowogródzkiej poborca nowogródzki Wasil Zienkowicz Cichiński uczynił liczbę w skarbie ziemskim z poboru złotowego i otdał 390 złotych i 23 gr. to zaznaczył, że „poborcy duchownyje sami z dobr swoich wybierajut, na što vytrucał zołoty 316 i grošej 18, v mistie także Novgorodskom ješčie nie dodano šosu zołoty 50, także i ot oca mitropolita, ot urożonego Malchera Šemieta, ot żydov, z ymien panov Chodkievičov, z ymien kniażat Śluckich i inšych niemało pokazował że ničogo z majetnostiej swoich nie dali”<sup>2400</sup>.

W tym samym 1597 r. Cichiński został pozwany przez instygatora Wielkiego Księstwa Litewskiego, Malchera Kamieńskiego przed sąd zadworny „o nieotdanie poboru poźłotowego za rok 1593 [JKM] odpisanyj i o nieučinienie ličby”. Poborca, przez swego umocowanego Piotra Śliznia, oznajmił: „iż w godu 1596, buduči jemu samomu z urożonym Aleksandrom Chotkiewičem dvorieninom našym z ziemi novgorodskoje na sojm varszavskij posłom, miał takovoje ot brati swojeje zlecenie, aby tot pobor naš gospodaru dat pozwolili, pod tym odnak sposobom, jesli by na to zgoda vsich stanov Wielikogo Kniazstva Litovskogo była. Na ktoroje iż diej nie było i opoviedanja, mnogije protiv tomu urosli, a zatym diej, gdy vžo po sojmie na sojmiku składajučy brat’ i swojej poselstvo, list naš o vydan’je tego poboru, do nich pisanyj, pozwanyj im ukazovał. Obyvatieli diej ziemi Novgorodskoje jego ž samego do vybiranja tego poboru užyvšy, list zgody svoje jemu dali pod tym sposobom, aby on, tot pobor vybravšy, biez zgody vsich obyvateliej ziemi Novgorodskoje nikomu jego nie dawał, oboviezavšy jego v tom cnotoju, vieroju i sumnienjem, a drugije diej, kotoryje na tom sojmiku nie byli, poviedajučy iż tot sojmik tolko na słuchanie posła był złożon, a novogo na niem ničogo stanovitisia nie mogło i dla tego ž na pobor pozwolili i vydati jego nie chotieli i dotul zadieržali. Za čym diej pozwanyj zgody na tot pobor vsich stanov Wielikogo Kniazstva Litovskogo nie bačiečy, tego, što vybrał, do skarbu našogo nie otdał, a rešty u tych, što nie vydali, vytiegnuti začym nie majet, prosiečy, abychmo sojmik do zjechania sie obyvateliej onoje ziemi dla zgody ich na otdanie do skarbu našogo tego poboru čieriez list naš złożyli, a jego samego nad volnost’ ślachietskiju ku niedotrymaniu brati swojej viery, ktoroju jest ot nich oboviezanyj, nie prymušali”. Instygator litewski w imieniu króla kategorycznie zaprotestował przeciw temu, „by diej to nie z dostojenstvom našym

<sup>2399</sup> AZS WKL, t. II, s. 131; SRP, t. XX, s. 422; Žukovič 1901, s. 242; Jarmiński 1992, s. 171.

<sup>2400</sup> ML 287, k. 306v–307; Radaman 2012/2, s. 198–199.

było o to, što nam reč pospolitaja po try kroti darowała bolš i častiej tego prosiť”, a król i panowie rada (m.in. podkanclerzy litewski Gabriel Wojna) orzekli, że poborca musi oddać zebrane pieniądze 8 grudnia 1597 r.<sup>2401</sup> 5 stycznia 1598 r. subkolektor poborcy nowogródzkiego Wasila Zienkowicza Cichińskiego Jan Niewiedzki przywióz „złotych polskich 5600” i „w skarbie nadvornom ličbu učinil”<sup>2402</sup>. W ciągu jeszcze 6 tygodni Wasil Zienkowicz Cichiński musiał ostatecznie rozliczyć się ze skarbem<sup>2403</sup>. Możliwe, że ta sprawa mogła być związana z głośnym incydentem, kiedy podczaszy litewski Jan Karol Chodkiewicz w drugiej połowie 1597 roku pobił woźnego sądowego Stanisława Płatkowskiego za to, że ten wręczył mu pozew. Zgodnie z wyrokiem sądu Chodkiewicz miał spędzić 12 tygodni w więzieniu i zapłacić znaczną grzywnę. Jednakże podczaszy litewski nie czuł się winny i zwrócił się bezpośrednio do króla, pisząc, że oddaje się na jego łaskę. W rezultacie Zygmunt Waza 2 listopada 1597 roku postanowił uwolnić J.K. Chodkiewicza od odpowiedzialności<sup>2404</sup>.

To, że do stycznia 1598 roku Chodkiewiczowie tak i nie wydali poborcowi wspomniane podatki z lat 1593 i 1596<sup>2405</sup>, doprowadziło do poważnego konfliktu na sejmiku przedsejmowym, który odbył się w Nowogródku 19–21 stycznia 1598 roku, między liderami szlacheckimi powiatu (marszałkiem ziemi nowogródzkiej Wasylem Zienkowiczem Cichińskim, Iwanem Baką i innymi) z jednej strony, a Hieronimem i Janem Karolem Chodkiewiczami z drugiej<sup>2406</sup>. Z relacji Wawrzyńca Kochana i Janusza Radziwiłła wiemy, że pan podczaszy litewski [Jan Karol Chodkiewicz] „pieniądz na żołnierzach litewskich, co przeciwko kozakom [w roku 1596] chodzili nie zostawił”, „dziwnie się do szlachty z niepotrzebną furją swą udał” i mówił arogancko, „żeby nie Polacy, tedyby nasza Litwa i na konie wsiadać nie umieli”. Na co pan marszałek hospodarski ziemi nowogródzkiej Wasil Zienkowicz Cichiński odpowiedział: „Miłościwy panie podczaszy, aboś też Wasza Mość nie Litwin? Jeśli W.M. żołnierze byli

<sup>2401</sup> ML 285, k. 283–284v; Padalinski 2009, s. 157–176; Radaman 2010, s. 70; Radaman 2012/2, s. 198.

<sup>2402</sup> ML 287, k. 306–307v; Radaman 2010, s. 70; Radaman 2012/2, s. 198–199.

<sup>2403</sup> ML 287, k. 307v.

<sup>2404</sup> *Opis 815 rękopisów Biblioteki Ordynacji Krasińskich*, nr 208, s. 175–181; E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, *Jan Karol Chodkiewicz*, Warszawa 1998, s. 70–71; Radaman 2012/2, s. 199. Prawo Wielkiego Księstwa Litewskiego gwarantowało nietykalność osoby woźnego, a III Statut Litewski z 1588 roku za jego zniewagę przewidywał „naviazką” oraz 12 tygodniowe więzienie (I, 24; IV, 11; XIV, 4), III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 19–20, 92–93, 335–337; [1614], s. 22–24, 103–104, 369–371; [1989], s. 94–95, 148–149, 332–334.

<sup>2405</sup> ML 285, k. 283–284v; ML 287, k. 306–307v; Padalinski 2009, s. 168–173; Radaman 2012/2, s. 199; Radaman 2013/3, s. 146.

<sup>2406</sup> Radaman 2010, s. 68; Radaman 2013/3, s. 146–150.

w srebrogłowie, na któreście się W.M. długo zbierali, nasi którycheśmy naprędce dla nieprzyjaciela zebrali w żelazie”<sup>2407</sup>. Należy zauważyć, że w karnej ekspedycji przeciwko zjednoczonemu w kwietniu 1596 roku wojsku kozackiemu Seweryna Nalewajki i Matwieja Szauły Jan Karol Chodkiewicz uczestniczył na czele własnej chorągwi liczącej 100 koni. W składzie korpusu hetmana polnego koronnego Stanisława Żółkiewskiego walczył i ujawnił swój talent wojskowy pod Konstantynowem, na uroczysku Ostry Kamień koło Białej Cerkwi, przy zdobyciu Kaniowa (14 IV), jak również podczas oblężenia obozu kozackiego na uroczysku Solanica pod Łubnami (25 V – 7 I 1597), gdzie S. Nalewajko został wzięty do niewoli (później, na mocy wyroku sądu, kozacki ataman został skazany na śmierć 11(21) kwietnia 1597)<sup>2408</sup>. Dlatego też, odpowiadając na uwagę marszałka nowogródzkiego skierowaną do niego, podczaszy litewski i przyszły sławny hetman pozwolił sobie rzucić słowa: „Prawie ledwie lezie”. Wypowiedź Jana Karola Chodkiewicza nie mogła nie obrazić znaczącej części szlachty, która uczestniczyła w pospolitym ruszeniu i uiściła zatwierdzony w 1596 roku podatek, jak również klientów najwyższego hetmana Krzysztofa Radziwiłła, który w tym czasie odpowiadał za mobilizację i koordynację działań pospolitego ruszenia nowogródzkiego i innych powiatów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Pomiędzy kasztelanem wileńskim Hieronimem Chodkiewiczem a panem (Iwanem?) Baką niemal doszło do pojedynku<sup>2409</sup>. W rezultacie nazwany sejmik przyjął kompromisową uchwałę, w tym pozwolił na wykorzystanie resztek czopowego<sup>2410</sup> podatku, przekazanego wcześniej przez zjazd główny stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie 1593 roku na obronę i „opatrięje granic”, na wydatki związane z podróżą monarchy do Szwecji (na to na ofiarowanie pewnej kwoty na podróż króla do Szwecji zgadzała się i szlachta

<sup>2407</sup> VUB, F. 3, B. 273, s. 32–33, list Janusza Radziwiłła do ojca wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego litewskiego Krzysztofa Radziwiłła; Radaman 2010, s. 68; Radaman 2012/2, s. 200–201; Radaman 2013/3, s. 151; Filipczak-Kocur 2023, s. 338.

<sup>2408</sup> PSB, t. III, s. 363; E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, *Jan Karol Chodkiewicz*, s. 24–25; L. Podhorodecki, *Sławni hetmani Rzeczypospolitej*, Warszawa 1994, s. 246; Radaman 2012/2, s. 200–201.

<sup>2409</sup> „O jego miłości panu wileńskiemu powiada, iż mu mało z panem Baką starym do pojedynku nie przyszło”, list Janusza Radziwiłła do ojca wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego litewskiego Krzysztofa Radziwiłła (VUB, F. 3, B. 273, s. 33); Radaman 2010, s. 68; Radaman 2012/2, s. 201; Radaman 2013/3, s. 151; Żojdź 2019, s. 57.

Nie należy zapominać i o wcześniejszym konflikcie sądowym między Aleksandrem, Janem Karolem Chodkiewiczami a Krzysztofem Radziwiłłem, kiedy w 1596 roku w wyniku rozpatrzenia sprawy w Trybunale Wielkiego Księstwa Litewskiego Kopyś przeszła w posiadanie wojewody wileńskiego (J. Seredyka, *Magnackie spory o posiadłość kopyską w pierwszej połowie XVII w.*, ZNWSPwO-A, t. XIII, 1975, s. 62–65; Lulewicz 1989, s. 205; Jarmański 1992, s. 219.

<sup>2410</sup> Filipczak-Kocur 2023, s. 311–315.

wołkowyska), na posłów do Moskwy i na zabezpieczenie granic Wielkiego Księstwa Litewskiego. Za zgodą stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego sejmik nowogródzki zgodził się również na nowo podwyższone cło, przeznaczone na jeden rok (przy zgodzie wszystkich posłów sejmowych litewskich). Ponadto posłom polecono przypomnienie o konieczności wypłaty z skarbu królewskiego 10 000 złotych kn. słuckiej za dzierżawę bobrujską<sup>2411</sup>. Na nowe podatki zaś nie pozwolono z powodu braku zgody wszystkich stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, głodu i nieurodzajów<sup>2412</sup>.

W wyniku wspomnianego konfliktu i szeregu procesów sądowych w sądzie zadwornym królewskim, zainicjowanych przeciwko poborcom Wielkiego Księstwa Litewskiego przez podskarbiego ziemskiego i instygatora litewskiego, na sejmie w 1598 roku powołano specjalną komisję do sprawdzenia zasadności działań poborców. W skład komisji weszło dwóch przedstawicieli Izby Poselskiej z Litwy<sup>2413</sup>.

W 1600 posłowie nowogródzcy zgadzali się początkowo tylko na cło podwyższone i czopowe<sup>2414</sup>. W grudniu 1602 roku szlachta nowogródzka wyraziła zgodę na takie podatki, na jakie zdecyduje się Korona<sup>2415</sup>. Posłom słonińskim na sejm 1603 r. w instrukcji z 11 grudnia 1602 roku nadawano „*moc zupełna niezamierzona*” do omawiania i uczestniczenia w podejmowaniu decyzji dotyczących opracowania programu działań Rzeczypospolitej w Inflantach, skierowanych przeciwko Szwecji<sup>2416</sup>. Wyrażono również wymaganie, zgodnie z konstytucją sejmu z 1601 r., przeprowadzenia szafunku wcześniej uchwalonych podatków oraz wysłuchania sprawozdania odpowiedzialnych osób. Po określeniu sumy pieniędzy pozostałych w skarbie oraz sumy

<sup>2411</sup> *Instrukcja nowogródzka 1598*, wyd. A. Radaman (2005), s. 100–102, 105; Padalinski 2009, s. 173; Skepjan 2013, s. 105; Radaman 2012/2, s. 203–204.

<sup>2412</sup> „Granicy panstv JKM tutošnich, aby opatrony byli [...]. Gdyż nas Pan Bog gradom wielikim, niurożajem, a za tym i gołodom tiepier naviedat račył, reštu dvuch poborov, to jest roku 1591 i niedavno v roku 1596 vydanogo, ktorogo rozumiejem iż niemało jest na tomu, reštu z ceł novopodvyšonych ot okupna Mohileva, Jurborka i Kamieńca zostałuju na opatrienje granic Vielikogo Kniazstva Litovskogo obiernuti pozvolajem [...]. A gdzie by się to inšym stanom Vielikogo Kniazstva Litovskogo vidieloš vsim zgodnie, togdy i tych rešt, što kolwiek sumy pienieziej JKM zarat dati pozvolajem” (*Instrukcja nowogródzka 1598*, wyd. A. Radaman (2005), s. 100; Radaman 2013/3, s. 157–159; Filipczak-Kocur 2023, s. 338).

<sup>2413</sup> *VC*, t. II, vol. 2, s. 242–243; Zakrzewski 2000/1, s. 192.

<sup>2414</sup> Filipczak-Kocur 2023, s. 341–342.

<sup>2415</sup> ANKr., ASang, 29/637/0/1.2/496, s. 321; BCzart., rkps. 99, nr 69, s. 251, 253, 256; VL, t. II, f. 1575–1593; VC, t. II, vol. 2, s. 323–333; Wisner 2008, s. 37–38; Radaman 2017, s. 231–232; Filipczak-Kocur 2023, s. 344–345. Janiszewska-Mincer 1984, s. 101 („Mimo wszystko ziemia nowogródzka opłacała dwa pobory i podwójne czopowe”); Ciara 1988, s. 71 („Sejm, który zebrał się w Krakowie 22 I 1603 r., uchwalił pobór łanowy w wysokości 1 zł z łanu, szos, czopowe, składne winne, cło czwartego grosza”). Dziemidovič 2021, s. 107–108.

<sup>2416</sup> Radaman 2017, s. 235, 242.

wydatków, które poszły nie na potrzeby wojenne, proponowano resztę zebranych wcześniej podatków odesłać hetmanom do Inflant na wypłatę na opłacenie żołnierzy<sup>2417</sup>. Lecz na sejmie krakowskim protestując przeciwko nieukarania kozaków nizowych i żołnierzy koronnych za przestępstwa w czasie postoju w Wielkim Księstwie Litewskim posłowie litewscy, w tym poseł powiatu nowogródzkiego Adam Poczapowski odmówili w wydaniu podatków (oprócz uchwalonego w marcu 1602 na zjeździe głównym stanów w Wilnie)<sup>2418</sup>. W instrukcji sejmiku słonimskiego posłom na sejm 1605 r. żądano ściągnięcia zaległości, rozliczenia podskarbiego oraz zabroniono bez zgody „Rzeczypospolitej litewskiej” przekazywania pieniędzy do skarbu koronnego<sup>2419</sup>.

Gdy interesy monarchy i korporacji szlacheckich były zbieżne, sejmniki relacyjne popierały podatki wcześniej uchwalone na sejmie. Tak w 1606 r., kiedy posłowie koronni nie uchwalili poboru na sejmie, posłowie i senatorowie Wielkiego Księstwa Litewskiego osiągnęli zgodę i uchwalili pobór łanowy (złoty z osiadłej włóki, 6 gr. z ogrodnika, półzłotego z młyna) i cło nowe podwyższone, co poparły także sejmniki województwa nowogródzkiego<sup>2420</sup>. W powiecie nowogródzkim wspomniany pobór wybierał Daniel Korsak<sup>2421</sup>, a w słonimskim — podstoli słonimski i pisarz grodzki Adam Łukaszewicz<sup>2422</sup>.

<sup>2417</sup> GStAPK, XX HA, HBA, H. Kasten 843, V. 44.28. [b. fol.], k. [1v–2]; Radaman 2017, s. 235, 242.

<sup>2418</sup> „To, aby srogością prawa pokarano i na potem, żeby się nie działo, pohamowano było, usilną instancją u JKM pana naszego miłościwego, i u wszech stanów czyniliśmy. Lecz iżeśmy tego (choćby konstytucję o tym napisane w Kole Rycerskim, i przed JKMcią czytane były) otrzymać nie mogli, aby tej tak zbytcej swej woli przed konstytucją sejmową *fraena imponerentur*, owszem widząc, że za taka niekarnością złym ludziom do wszech zbytków śmiałości przybywać będzie, z wielkim żalem z tego sejmu do domów naszych, i do braciej, którzy nas tu byli wysłali, odjechać nam przychodzi. Tę jednak deklaracją, abo raczej protestacją solenniter et unanimiter wszyscy imieniem tych, którzy nas posłali, czynimy, iż jakoś my do żadnych spraw i namów nie przystępowali, jedno z tą deklaracją, ażebyśmy to, co się wyższej pomieniło, otrzymali, tak i teraz ni o czym co by się kolwiek na tym sejmie postanowionego pokazało wiedzieć nie chcemy, i sejmu za słuszny, i zgodnie zawarty nie przyznawa[j]my, i żadnych podatków tak poborowych, jako i cel podwyższonych, ani czopowego, oprócz na zjeździe głównym wileńskim uchwalonego w roku 1602 nie postępujemy, i wydawać ich nie będziemy”. Kraków, 6 III 1603, ML 288, k. 389-v (dawna foliacja 368-v); Radaman 2017, s. 247–252. Ten główny zjazd stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego w marcu 1602 roku uchwalił tylko jeden pobór łanowy oraz czopowe na rok jeden (AZS WKL, t. II, s. 135). Zob. też: K. Łopatecki, A. Radaman, *Protestacje jako ostatni etap stanowienia prawa w Rzeczypospolitej Obojga Narodów na przełomie XVI i XVII stulecia* [w druku].

<sup>2419</sup> BN PAU-PAN, rkps. 365, nr 4, k. 14v; ADS, s. 437; Filipczak-Kocur 2023, s. 346.

<sup>2420</sup> Radaman, Macuk 2014, s. 191. Porównaj: Filipczak-Kocur 2023, s. 348–349.

<sup>2421</sup> Daniel Korsak był wybrany w powiecie nowogródzkim na poborcę w roku 1606 (AR, dz. XXIII, t. 70, plik 6, s. 28) i na posła na rokosz razem z Janem Korsakiem (BOZ 1175, s. 70–71). Nieobecny w województwie w roku następnym, ponieważ pojechał na rokosz jako poseł połocki i do połowy 1607 r. nie przekazał zebranych 7360 złotych, „a majątność jego za to nigdy nie stoi” (A. Pukiel do J.K. Chodkiewicza, Lachowicze 2 V 1607, BN PAU-PAN, nr 355, s. 499); Żojdź 2019, s. 118).

<sup>2422</sup> VC, t. II, vol. 2, s. 335; LMAVB, F. 148–59, k. 9.

W nadzwyczajnych przypadkach szlachta mogła podjąć decyzję o uchwaleniu podatków na potrzeby państwowe na przedsejmowych sejmikach, nie czekając na sejm, jak to zrobił sejmik nowogrodzki w 1607 r. W dniach 5–7 maja 1607 r. poborca Jan Protasowicz (Ostrowski) już zbierał „pobór uchwalony na sejmiku w Nowogrodzku przed sejmem: z osiadłej włóki — 30 gr, z ogrodnika z ziemią — 6 gr”, podczas gdy sejm walny rozpoczął obrady 7 maja<sup>2423</sup> (szlachta słonimska i wołkowyska zrobiła to jeszcze wcześniej — w lutym 1607 r. na sejmikach gromniczych, kiedy uchwaliła pobór na „zapłatę panom żołnierzom za zasłużonoje ich” lub na „zniesienie żołnierza” i pozwoliła na jego wypłatę do Wielkanocy<sup>2424</sup>). Szlachta słonimska dodatkowo potwierdziła uchwałę po sejmie na sejmiku relacyjnym 16 lipca 1607 roku: „teraz widząc tego być gwałtowną potrzebę żeby żołnierz brzeski i grodzieński co napędzej z Wielkiego Księstwa Litewskiego zniesiony być mógł, pobór łanowy s czopowem pierwszej od nas ze samych na sejmiku gromnicznym pozwolony, a i teraz na tym sejmie za zgodą wszystkich stanów uchwalony i postanowiony, to jest samy pobór łanowy, jako narychlej a nadalej do czterech niedziel od dnia jutrzejszego july siedmnastego [dnia] do poborce naszego pana Timofeja Kozaryna, któregośmy teraz sobie obrali, na miejscu pewnym tu w Słonimie wydać obiecujemy, pod winami w uniwersale sejmowem opisanemi, z tym jednak warunkiem, iż mianowany pan poborca nasz tego poboru naszego do jego miłości pana podskarbiego ziemskiego i nigdzie indziej oddawać nie ma, jedno go odwieść i oddać powinien będzie do panow deputatów naznaczonych, kiedy z pany żołnierzami brzeskimi i grodzieńskimi od zasłużonego ich rachunek czynić i onym płacić będą, w czym jeśli by mu jego mość pan podskarbi, albo ktokolwiek, trudność jaką zadawać chciał, zastępować go obiecujemy. A jeśli by pan poborca mimo wolą i to postanowienie nasze gdzie indziej ten pobór obrocić ważył się, tedy zarazem swoim własnym zapłacić to powinien będzie. A czopowe mianowany pan poborca nasz arendować ma, jako rozumiejąc z najlepszym pożytkiem Rzeczypospolitej”<sup>2425</sup>. Tak więc już w sierpniu 1607 r. słonimski poborca Timofiej (Tymoteusz) Kozaryn zbierał podatek „vodle dobrovolnogo postanowieńja gromničznogo, a tiepier na sojmiku pri wysłuchańju relacyi

<sup>2423</sup> 5-7 V 1607 (AR, dz. XXIII, t. 70, plik 6, s. 40-41); VC, t. II, vol. 2, s. 336, 375–376 „Nowogrodzkiego, pobór pozwala, a poborca do braci”; Radaman, Macuk 2014, s. 183.

<sup>2424</sup> LMAVB, F. 9-431, k. 106. Porównaj: Filipczak-Kocur 2023, s. 349–350.

<sup>2425</sup> NGABM, f. 1737, inw. 1, nr 13, k. 187–188; AMCh., nr 1097, k. 161–164; Żojdź 2019, s. 128. Porównaj „Nowogrodzkiego, pobór pozwala, a poborca do braci”. „W Słonimskim także” (VC, t. II, vol. 2, s. 376).

pana posła našogo Mikołaja Tryzny, zgodnie ot ich miłostiej panow obovatelej powietu słonimskiego v roku tiepierieśniem 1607 ufałenogo na zapłatu panom żołnierom za zasłużonoje ich” (stawki podatkowe były następujące — 1 złoty polski z osiadłej włóki (służby), po 6 gr polskich z każdego ogrodnika, od nadania ziemskiego prawosławnego duchownego — po 2 złote polskie, od każdego koła młynowego (młyńskiego) po 1 złotym, z każdego domu na rynku po 12 gr. polskich, z każdego domu ulicznego po 8 gr. polskich)<sup>2426</sup>.

Na sejmikach gromniczych podejmowano decyzje nie tylko o uchwaleniu podatków lokalnych, lecz i podatków na potrzeby państwowe, co miało miejsce na sejmikach powiatów słonimskiego i wołkowyskiego w 1607 r.<sup>2427</sup> i później — na sejmikach powiatów nowogródzkiego i słonimskiego w latach 1610 i 1627.

Na początku XVII wieku znane są przypadki, gdy sejmiki przejmowały i inicjatywę szafowania poborów. Tak, w 1609 roku na walnym sejmie posłowie powiatu nowogródzkiego marszałek i sędzia ziemski nowogródzki Wasyl Zienkowicz-Cichiński<sup>2428</sup> oraz starosta wasilisowski Mikołaj Franciszkiewicz Radziwiński<sup>2429</sup> zgodzili się na pobór na wypłatę żołnierzom w Inflanciech tylko na warunkach szafunku w powiecie<sup>2430</sup>.

Jak zaznacza Andrzej Rachuba, w początku roku 1610 Zygmunt III Waza, widząc brak środków na prowadzenie wojny z Moskwą i Szwecją i nie chcąc zwoływać zjazd główny („zapewne z prozaicznego powodu niechęci do odbywania zjazdów nie kontrolowanych przez niego, a za to mogących się znaleźć pod wpływem Radziwiłłów birzańskich”), zwrócił się do szlachty litewskiej z prośbą o podatki i postulował wykorzystanie dla podjęcia uchwał sejmików gromniczych<sup>2431</sup>. Kwity poborców potwierdzają, że sejmiki nowogródzki i słonimski uchwałyły podatek, o który prosił król. 22 marca 1610 roku w Słonimie podatek „vodług postanovienia gromničnogo” (1 polski złoty z włóki, 0,5 złotego z młyna i 1 gr. litewski z ogrodnika) wybierał poborca

<sup>2426</sup> LMAVB, F. 16-66, k. 14; idem, F. 148-59, k. 10.

<sup>2427</sup> LMAVB, F. 9-431, k. 106; idem, F. 148-59, k. 10.

<sup>2428</sup> ? poseł na sejm od powiatu nowogródzkiego [Wasyl Zienkiewicz Tychiński, sędzia z. – deputat do korektury praw Wielkiego Księstwa Litewskiego] (*VC*, t. II, vol. 2, s. 396; *VL* II, s. 1684–1685 [473]: Korektura praw WKsL); Wisner 1978/2, s. 690).

<sup>2429</sup> AR, dz. XXIII, t. 129, plik 2, s. 9–10; Sienkiewicz 1980, s. 658; Radaman 2013/2, s. 24, 27.

<sup>2430</sup> „W Nowogrodzkim, pobor na Inflanty, szafunek w powiecie. Myto nowe do braciej. Poborca Andrzej Obryński” (*VC*, t. II, vol. 2, s. 401).

<sup>2431</sup> Rachuba 2002, s. 258-259.

Timofiej (Tymoteusz) Kozaryn<sup>2432</sup>. W kwietniu i maju 1610 roku poborca ziemi nowogródzkiej Jan Protasowicz też wybierał „pobór na sejmiku gromnicznym w Nowogrodku w roku terażniejszym na zapłatę żołnierzom inflanckim uchwalony” (od domów rynkowych w miastach i miasteczkach — po 6 gr. lit., od domów ulicznych — po 4 gr. lit., od chałup nędznych — po 4 gr. lit., od chałup nędzniejszych — po 2 gr. lit., od ogrodów przy domach w miastach i miasteczkach — po 4 gr. lit., od złotników i rzemieślników w miastach i miasteczkach — po złotemu polskiemu, od skomorochów — po 24 groszy litewskich, od przekupniów i piekarzów — po 15 gr., od łożnych — po 24 gr., od sług żydowskich — po 1 złotemu, z włók ziemiańskich, miejskich i sielskich — po 1 złotemu, z włók szlacheckich, „co sami paszą” — po 15 groszy, od ogrodnika z ziemią — po 6 gr., od rzemieślników wiejskich — po 4 gr., od koła młynowego — po 24 gr.<sup>2433</sup>. Ponadto na wspomnianym sejmiku nowogródzkim została uchwalona decyzja o przekazaniu podatku od wyrobu, importu oraz sprzedaży piwa, wódki, miodu i wina (czopowego lub akcyzu alkoholowego) na potrzeby hetmana Jana Karola Chodkiewicza, jako rekompensatę poniesionych przez niego kosztów<sup>2434</sup>. Ten pobór w powiecie „niektóre wydali”, lecz urzędnicy wojewodzica wileńskiego starosty bystrzyckiego i żyżmorskiego Krzysztofa Radziwiłła, w tym chorąży wołkowyski i namiestnik wsielubski Stanisław Hieronimowicz Puksza Klausgielowicz, odmówili zapłacić czopowe z dóbr Lubiecz i Wsielub<sup>2435</sup>. Poborca nowogródzki Jan Protasowicz w roku 1611 był pozwany przez instygatora litewskiego Mikołaja Marchacza Puzelewskiego przed sąd zadworny królewski „o nieotdańje poboru do skarbu i o nie učinieńje ličby z niego v roku 1610 v powiecie novgorodskom na potrebu reči pospolitoje postuplenogo”. 7 grudnia 1611 roku Zygmunt III Waza ogłosił: „vysluchavšy toje sprawy čieriez asesory našy” i „vidieči značnoje nieposlušenstvo tak protivko universalom sojmovym, voli i

<sup>2432</sup> LMAVB, F. 148-59, k. 34.

<sup>2433</sup> LwNNBU im. Stefanyka, f. 103, XII, t. 975, cz. II, k. 31 (16 III 1610); AR, dz. XXIII, t. 70, plik 6, s. 44–47 (IV 1610); AGAD, Archiwum Roskie, dz. III, nr 676, s. 1 (13 V 1610), s. 3; Radaman, Macuk 2014, s. 201. Vide: ANKr., ASang, 29/637/0/1.2/496, s. 59.

<sup>2434</sup> List Jarosza Suchodolca do Krzysztofa Radziwiłła z Lubcza, 24 VIII 1612 (AR, dz. V, nr 15296, s. 23), list podskarbiego litewskiego Jarosza Wołłowicza do N.N., Wilno 25 III 1610, APGd., nr 300, 29/75, k. 39–40); Żojdź 2019, s. 163, przypis 347: „w związku z koniecznością zaspokojenia roszczeń konfederatów oznaczało poważny uszczerbek dla skarbu”.

<sup>2435</sup> „z Lubcza i z Wsielubia nic nie dano. Rok minął”, v.: list Jarosza Suchodolca do Krzysztofa Radziwiłła z Lubcza, 24 VIII 1612 (AR, dz. V, nr 15296, s. 23–25); list Jarosza Suchodolca do Krzysztofa Radziwiłła z Wsielubia, 30 X 1612 (AR, dz. V, nr 15296, s. 26–28); kopia uchwały Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego, b.d. [24 IX – 30 X 1612], dołączona do ostatniego listu) (AR, dz. V, nr 15296, s. 29); Vasiliauskas 2009, s. 86.



postanovieniu sojmikovomu, na ktorom tot pobor pozvolen jest, jako i protivku mandatom našym vodług domoviania instygatora našogo, prieriečonogo Jana Protasoviča na upad v rieči zdavšy, tuju reštu poborovuju čieriez niego zadieržanuju, to jest 2487 zołoty, grošej 29 i pieniezij 15, także za vinu uniwersałovuju — 100 grivien, za škody podniatyje — kop 20 na niem i na vsiakoj majetności do skarbu našogo prisudili jesmo i sim vyrokom našym prisużajem. A dla učinienja otpravy dvoranina našogo do niego zsyłajem, ktoromu, aby sprotivien nie był, zaruku trojakuju i banicyju zakładajem”<sup>2436</sup>. Na roczkach majowych w roku 1612 sąd grodzki nowogródzki rozkazał wypłacić pobór czopowy z Wsielubia razem „z winami uniwersałowymi”<sup>2437</sup>. Za rozkazaniem [Pawła] Progulbickiego<sup>2438</sup> (zaufanego sługi Krzysztofa Radziwiłła) Jarosz Suchodolec oprotestował wyrok sądu grodzkiego nowogródzkiego 1612 roku w grodzie słonimskim<sup>2439</sup>. Nie wiadomo jednak, aby została oprotestowana przez kogoś wspomniana uchwała sejmiku gromnicznego 1610 r. Adwokaci Krzysztofa Radziwiłła w procesie, toczącym się przed Trybunałem Wielkiego Księstwa Litewskiego we wrześniu lub październiku 1612 r. oświadczyli, że ich klient nie uznaje legalności uchwały sejmikowej, ponieważ na wspomnianym sejmiku obecni byli tylko urzędnicy sądu grodzkiego i niewielka liczba miejscowej szlachty, uchwała podjęta „prawie *private*”, a czopowe mógł zatwierdzać i przekazywać tylko Sejm („to tylko na Sejmie stanowiono bywa”) <sup>2440</sup>. Jak ta sprawa była ostatecznie załatwiona nie znamy z przyczyny zniszczenia archiwum Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego w roku 1655.

Trzeba zaznaczyć, że w 1611 r. województwo nowogródzkie, którego posłowie wzięli decyzję w sprawie cła nowego „do braci”<sup>2441</sup>, jako i decyzję w sprawie 2 poboru

<sup>2436</sup> ML 292, k. 389-v. „Dekret v sprawie instygatora JKM s poborcoju novgorodskim Janom Protasovičom o reštu poborovuju [i o zadieržanje pri sobie 2487 zołoty polskich, 29 grošej litovskich i 15 pieniezij]”.

<sup>2437</sup> List Jarosza Suchodolca do Krzysztofa Radziwiłła z Lubcza, 24 VIII 1612 (AR, dz. V, nr 15296, s. 23. „wskazano na Wsielubiu to czopowe z winami uniwersałowymi i z sowitością”.

<sup>2438</sup> Paweł Progulbicki (zm. 1625), sługa Radziwiłłów birżańskich, wieloletni senior zboru ewangelickiego w Wilnie.

<sup>2439</sup> „uczyniłem protestacje w Słoniem na urząd grodzki”, v.: List Jarosza Suchodolca do Krzysztofa Radziwiłła z Lubcza, 24 VIII 1612 (AR, dz. V, nr 15296, s. 23).

<sup>2440</sup> List Jarosza Suchodolca do Krzysztofa Radziwiłła z Lubcza, 24 VIII 1612 (AR, dz. V, nr 15296, s. 23-25); list Jarosza Suchodolca do Krzysztofa Radziwiłła z Wsielubia, 30 X 1612 (AR, dz. V, nr 15296, s. 26-28); kopia uchwały Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego, b.d. [24 IX – 30 X 1612], dołączona do ostatniego listu) (AR, dz. V, nr 15296, s. 29); Vasiliauskas 2009, s. 86.

<sup>2441</sup> VC, t. III, vol. 1, art. 4, s. 53.

łanowego<sup>2442</sup>, nie zaaprobowało cła na sejmiku relacyjnym 5 grudnia 1611 roku<sup>2443</sup>, jednak drugi pobór łanowy był pozwolony<sup>2444</sup>. To spowodowało, że król zwrócił się do sejmików gromniczych, które zebrały się 2 lutego 1612 r., a jednocześnie wezwał „ludzi znacznych”, w tym podczaszego litewskiego Janusza Radziwiłła, do użycia swych wpływów w celu przełamania oporu szlachty<sup>2445</sup>. Łanowego nie zapłacił powiat słonimski<sup>2446</sup>.

Przed zjazdem stanów w Wilnie (4-9 XI 1613) na sejmiku nowogródzkim 14-16 października 1613 r. ponownie rozpatrywano problem wypłaty podatków i żołdu dla wojska<sup>2447</sup>. Należy zauważyć, że ciężar podatkowy w tym czasie był bardzo duży<sup>2448</sup>, dlatego zrozumiała jest troska sejmików o kontrolę nad wydatkowaniem zebranych środków. Tak więc 2 września 1613 r., odpowiadając kanclerzowi Wielkiego Księstwa Litewskiego, który zaproponował po pierwszym sejmie 1613 r. zwołać ponownie sejmiki w celu rozpatrzenia kwestii wypłat dla wojsk w Inflantach, wojewoda nowogródzki Fiodor Skumin Tyszkiewicz pisał do Lwa Sapiehy z Dzikuszek: „ja jako człowiek ten, którybych rad wszystko pocieszne w Rzeczypospolitej widział abo słyszał, życzyłbym tego, żeby się jakimkolwiek sposobem od tych panów żołnierzów, od takowych zgub naszych i poddanych naszych, uspokojenie w ojczyźnie naszej stać mogło nie tylko przez sejmiki, ale jakimkolwiek sposobem. Lecz widząc to, że i takie sejmiki narodowi naszemu szlacheckiemu tu u nas w Litwie tak ustraszyły, że za każdym złożeniem nie tylko sejmu głównego, ale i sejmików powiatowych, stanowienia poborów obawiają się, zwłaszcza tak wielkich, jakich my z tego przeszłego sejmu postanowiony mieli, który

<sup>2442</sup> VC, t. III, vol. 1, art. 7, s. 55; Żojdź 2019, s. 175.

<sup>2443</sup> List kanclerza Lwa Iwanowicza Sapiehy do podczaszego litewskiego Janusza Radziwiłła, 24 I 1612, Merecz (AR, dz. V, nr 13855, cz. 16, s. 10–11); H. Wisner, *Efektywność przedsejmowego sejmiku wileńskiego w pierwszej połowie XVII w.*, „Czasy Nowożytne” 2000, t. 12 (13), s. 68, przypis 27; Filipczak-Kocur 2023, s. 355.

<sup>2444</sup> List Jarosza Suchodolca do Krzysztofa Radziwiłła z Wsielubia, 30 X 1612 (AR, dz. V, nr 15296, s. 26–28). Ten pobór trzeba było wydać do dnia św. Marka Ewangelisty [25 kwietnia] w roku 1613. Bez pozwolenia K. Radziwiłła Jarosz Suchodolec jeszcze 30 października 1612 roku tego poboru nie wydał.

<sup>2445</sup> List kanclerza Lwa Iwanowicza Sapiehy do podczaszego litewskiego Janusza Radziwiłła, 24 I 1612, Merecz (AR, dz. V, nr 13855, cz. 16, s. 10–11); H. Wisner, *Efektywność przedsejmowego sejmiku wileńskiego w pierwszej połowie XVII w.*, „Czasy Nowożytne” 2000, t. 12 (13), s. 68, przypis 27.

<sup>2446</sup> Filipczak-Kocur 2023, s. 356.

<sup>2447</sup> ANKr., ASang, 29/637/0/1.2/496, s. 113; AR, dz. II, nr 597; Dziemidovič 2010, s. 75.

<sup>2448</sup> Tyla 1986; idem, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas 1600–1632 m., „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija”, 94, 1986, s. 76–94; А. Тила, Борьба литовских и шведских феодалов из-за Ливонии в конце XVI – начале XVII в.: политические и экономические последствия для Литвы: автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора исторических наук: 07.00.02; Вильнюс 1987, s. 23–29, 38–39; Tyla 2012, s. 102–146; Filipczak-Kocur 2006, s. 274–301.

zaledwie z wielką zgubą poddanych naszych (aż daleko większą częścią zakładając za nich) wypłacili, a przecież i tak wielkim poborem postanowionym, i od nas oddanym, tak wielkiego długu tym panom żołnierzom wydostarczyć [s] płacenia nie mogli. Słusznie zaprawdę wszyscy i teraz tego się obawiać musimy, chociaż i sam toż rozumiem, co wm. mój miłościwy pan w pisaniu swym dokładać raczysz, chcemy li kłopotu zbyć, urazić się musimy. Ja z strony mej i na to łąnie przypaść mogę, żeby się jeszcze czym do tego przyłożyć, ale obawiam się drugiej braci naszej, aby się tym składaniem sejmików (rozumiejąc, że się na nich cokolwiek ciężkiego na zapłatę żołnierską stanowić by musiało) nie obrażali. Jednakże, chociaż to rozumiem, że krom tego być nie może, aby się tylko dla tego jako się wyżej pomieniło, tych sejmików nie strachali, ale cóż temu rzec. Zda mi się, mój miłościwy panie, słusznie te sejmiki powiatowe w powieciech złożyć, na które i ja przy wmm. rad pozwalam, a jeszcze bym życzył, aby prędko być mogły, żeby się tym prędzej za zgodą naszą, da Bóg szczęśliwą, tych sąsiadów abo raczej panów swoich zbyć i ze wszystkich trudności od nich się wykupić. A po tym i główny sejm zrazu naznaczyć na pewny czas, a niemieszkale zaraz po sejmikach, któremu miejsca podobniejszego nie upatruję, ale mi się zda nigdzie indziej jedno w Wilnie, gdzie snadniej, ile pod ten czas, ludzie się zebrać mogą, jako do stołecznego miasta, niż na niepodobnych miejscach zbierać się”<sup>2449</sup>.

Na sejmie nadzwyczajnym 1613 r. w przypadku powiatów nowogródzkiego, słonimskiego i wołkowyskiego, zgodzono się na cztery pobory, a dwa wzięto do braci<sup>2450</sup>.

Od 1591 roku działalność poborców znajdowała się pod pośrednią kontrolą sejmików poprzez wybór deputatów do Komisji Skarbowej (1591, 1598, 1613, 1621, 1626, 1629<sub>I</sub>, 1629<sub>II</sub>, 1631), która później uzyskała nazwę Trybunału Skarbowego<sup>2451</sup>. Z powiatu nowogródzkiego do składu komisji skarbowej w roku 1613 wszedł podkomorzy nowogródzki Dominik Andrzejewicz Obryński<sup>2452</sup>. Jak oznaczono wyżej, ciężar podatków w tym czasie był bardzo duży, dlatego zrozumiałe jest zaniepokojenie

<sup>2449</sup> ANKr., ASang, 29/637/0/1.2/496, s. 415–416. List wojewody nowogródzkiego Teodora Skumina Tyszkiewicza do kanclerza wielkiego litewskiego Lwa Sapiehy z informacją o procedurze zwołania sejmików przed konwokacją wileńską, *Dzikuski* 2 września 1613 r.

<sup>2450</sup> VL, t. III, f. 268 [s. 132]; VC, t. III, vol. 1, s. 188; *Żojdź* 2019, s. 184; Filipczak-Kocur 2023, s. 358–359.

<sup>2451</sup> VC, t. II, vol. 2, s. 174–176; VC, t. III, vol. 1, s. 172–176; Filipczak-Kocur 2023, s. 295–298.

<sup>2452</sup> VC, t. III, vol. 1, s. 172, 174–175; L. Šabūnas, *Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės Iždo Tribunolas (1613–1764): diplominis darbas*, Kaunas 1936; Filipczak-Kocur 1994, s. 34; Filipczak-Kocur 2006, s. 240–242; Zakrzewski 2000/1, s. 192–193.

sejmików kontrolą nad wydatkowaniem zebranych środków<sup>2453</sup>. Być może wpłynął na to i przypadek Daniela Korsaka, wybranego w powiecie nowogródzkim na poborcę w roku 1606, a nieobecnego w województwie w roku następnym, ponieważ pojechał na rokosz jako poseł połocki i do połowy 1607 r. nie przekazał zebranych 7360 złotych<sup>2454</sup>.

W styczniu 1614 r. szlachta nowogródzka protestowała przeciwko wydawaniu donatywy z królewszczyn i zwiększeniu kary dla opornych podatników w wydanej drukiem konstytucji sejmowej sejmu nadzwyczajnego warszawskiego z grudnia 1613 r.<sup>2455</sup>. Przed sejmem 1619 r. postulowała przedstawienie rachunków rozliczenia podskarbach nie na sejmie, a w Wilnie przed deputację złożoną z deputatów obieranych na sejmikach relacyjnych („Iż tak częste podatki dawamy *de expensis non constat*, przeto liczba z podatków Rzeczypospolitej, aby nie na sejmie, ale w Wilnie, przez deputaty powiatowe na relacjach sejmowych obrane, słuchana była”).

Sejmik przedsejmowy nowogródzki uchwalił cło podwyższone, zabronił posłom uchwalenie podatku łanowego na sejmie 1619 roku, lecz nie odrzucił możliwości uchwalenia takiego podatku na sejmiku relacyjnym<sup>2456</sup>. Po sejmie 1623 roku Zygmunt III znów próbował nakłonić szlachtę Wielkiego Księstwa Litewskiego do uchwalenia podatków, przekładając to żądanie w legacji na sejmiki relacyjne<sup>2457</sup>.

Przed sejmem warszawskim w 1626 r. proponował zaś, aby pieniędzy poborowych nie przekazywać do skarbu, lecz zostawiać u poborców<sup>2458</sup>. Dla tego, że

<sup>2453</sup> Teodor Skumin Tyszkiewicz, wojewoda nowogródzki do kanclerza litewskiego Lwa Sapiehy, 2 IX 1613 (ANKr., ASang, 29/637/0/1.2/496, s. 414–416). Zob. też: A. Тила, *Борьба литовских и шведских феодалов из-за Ливонии в конце XVI – начале XVII в.: политические и экономические последствия для Литвы*: автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора исторических наук: 07.00.02; Вильнюсский государственный университет им. В. Капсукаса, Вильнюс 1987, s. 23–29, 38–39; Filipczak-Kocur 2006, s. 274–301.

<sup>2454</sup> „a majętność jego za to nigdy nie stoi” (A. Pukiel do J.K. Chodkiewicza, Lachowicze 2 V 1607, BN PAU-PAN, nr 355, s. 499); Żojdź 2019, s. 118.

<sup>2455</sup> Protestacja sejmiku relacyjnego powiatu nowogródzkiego przeciwko uchwałom sejmu nadzwyczajnego 1613 r., Nowogródek 21 stycznia 1614 r. (LMAVB, F. 16–98, k. 11-v; AR, dz. II, nr 599, s. 1–3, 5–6; BN PAU-PAN, rkps 377, s. 243–244; Opaliński 2001, s. 64, 119, przypisy 12, 13 (błędna datacja dokumentu — 24 I); Żojdź 2019, s. 190–191. O pozycji szlachty nowogródzkiej przed głównym zjazdem stanów w październiku 1614 r. Zob.: Filipczak-Kocur 2023, s. 362. Zob. też niedatowany brudnopis (AR, dz. II, Suplement, nr S282, s. 3).

<sup>2456</sup> AR, dz. II, Suplement, nr S328, s. 1, 4; AR, dz. II, nr 701, s. 2, 6; AR, dz. II, nr 701, s. 11, 15; Wisner 2008, s. 215; Dziemidowicz 2021, s. 84.

<sup>2457</sup> List Jana Świdorskiego do Krzysztofa Radziwiłła, 9 IV 1623, AR V 15435; J. Pietrzak, *W przygaszonym blasku wiktorii chocimskiej. Sejm w 1623 r.*, Wrocław 1987, s. 123.

<sup>2458</sup> Instrukcja poselska na sejm zwyczajny 1626 r. dana we wsi plebańskiej Horodecznie pod Nowogródkiem 16 grudnia 1625 r., Or.: LMAVB, F. 198–2, k. 1v; K: AR, dz. II, Suplementy, nr S400, s. 2 („A te pobory nie do skarbu [w]nosić, gdzie niemal z każdego poboru wielkie się ukazują reszty, ale w powieciech, w rękę poborców naszych zostawować mają”). Wisner 1978/2, s. 686; Wisner 2008, s. 214.

posłowie powiatu nowogrodzkiego nie byli obecni na sejmie toruńskim 1626 roku<sup>2459</sup>, pobór był uchwalony na sejmiku gromnicznym w roku 1627. Poborca nowogrodzki Aleksandr Szemiot, obrany na tym sejmiku, wybierał w marcu i kwietniu pobór „według ufały sejmu dwuniedzielnego toruńskiego w roku przeszłym 1626, a na sejmiku terażniejszym gromnicznym od ich mości panów obywatelów województwa nowogrodzkiego przełożonym zgodnie oddać 2 pobory pozwolono na poparcie wojny inflanckiej”<sup>2460</sup>.

Przed zwyczajnym sejmem walnym 1629 r. na przedsejmowym sejmiku 28 listopada 1628 r. szlachta nowogrodzka domagała się, aby pieniądze przeznaczone przez nadzwyczajny sejm 1628 r. na opłatę wojska w Inflantach, których w pełni nie otrzymało, zostały przekazane do skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego i przeznaczone na werbowanie nowych żołnierzy do wysłania do Inflant<sup>2461</sup>. W ten samy dzień szlachta nowogrodzka wyraziła zgodę na to, aby posłowie zgodzili się na nie więcej niż 4 pobory w ciągu najbliższych dwu lat, z wyraźnym przeznaczeniem zebranych pieniędzy dla żołnierza powiatowego<sup>2462</sup>.

Wielokrotnie na sejmikach powiatowych województwa nowogrodzkiego były uchwalane podatki lokalne, w tym na potrzeby samorządu szlacheckiego.

<sup>2459</sup> „Nowogrodzkiego województwa nie było na sejmie, ma być z kancelaryi Wielkiego Księstwa Litewskiego obwieszczone z strony sejmików, także i powiat słonimski” (VL, t. III, f. 538 [s. 259]; VC, t. III, vol. 1, s. 390). Zob. też: AR, dz. II, nr 963, s. 1–4 AR, dz. IV, koperta 581, s. 52; Serebryak 1966, s. 36–37; Dziemidovič 2021, s. 138.

<sup>2460</sup> AR, dz. XXIII, t. 54, plik 7, s. 31–32; LwNNBU im. Stefanyka, f. 103, XII, t. 975, cz. II, k. 25–25v.

<sup>2461</sup> AR, dz. II, nr 1007, „Iż nam com(m)une bellum z pany koronnemi, bracią naszą, przeciwko temu nieprzyjacielowi, skąd powinnych ratunków spodziewać się nie lza. To jednak co się sejmem anni 162(-78) [s] na inflantską ekspedycją naznaczyło, to co na zniesienie konfederacji [jest: confederaty] z skarbu W(ie)lkie(g)o Ks(ieś)twa Lit(ewskiego) do Korony wniosło się i to co z sejmu przeszłego anni 1627 w nagrodę cła wodnego od ichmm. dać pozwolono, aby wszystko do skarbu W-oX-twaLit. na zaciąg inflantski oddano i obrócono było pilno exigere panowie posłowie naszy mają”; Filipczak-Kocur 1979, s. 29. Zob. też: A. Filipczak-Kocur, *Problemy podatkowo-wojskowe na sejmie w roku 1628*, ZNWSPwO-A, t. XVI, 1980, s. 23–41; eadem, *Przed sejmem w roku 1628*, ZNWSPwO-A, t. XVII, 1980, s. 37–39; Dziemidovič 2021, s. 144.

<sup>2462</sup> AR, dz. II, nr 1007, s. 3 („Zwyczajna to tych oplakanych ojczyzny naszej czasów subsidiorum belli formula, że poborami żołnierza sposabiać, a tym odpór czynić nieprzyjacielowi zwykliśmy. Przeto do powszechnej w tym wszystkich stanów na sejmie przyszłym zgody się przychylić panom posłom naszym zleciwszy, o to się usilnie starać, żeby te nasze podatki na żołnierza powiatowego według dawnych i sejmu teraz przeszłego konstytucji obracane byli, i te konstytucyje reasumować, żebyśmy je *in effectum* przywieść mogli, poruczamy. Tego dokładając i o to p[an]ów posłów naszych bratersko żądając, jakoby nad cztery w każdym roku pobory, to jest do sejmu we dwie lecie, da Bóg, przyszłego postępować, ważyć się nie chcieli”); Filipczak-Kocur 1979, s. 21, przypis 21, s. 23. Jak zauważa A. Filipczak-Kocur żadna ze znanych instrukcji sejmikowych nie zawiera propozycji projektu podymnego. Autorka błędnie datuje obrady przedsejmowego sejmiku w Nowogrodzku 29 września 1628 r. W przededniu sejmu zwyczajnego z 1629 r. sejmik poselski nowogrodzki odbył się podobnie jak i większość sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego, 28 listopada, sejmik orszański zaś — 7 grudnia 1628 r.

Konieczność wybudowania specjalnych pomieszczeń dla sądów ziemskich została przewidziana już w ziemskim przywileju bielskim z 1564 r.<sup>2463</sup>, a procedurę przechowywania akt sądowych sądów ziemskich regulowały normy prawne zawarte w art. 11 rozdziału IV Drugiego Statutu Litewskiego z 1566 r.<sup>2464</sup>, art. 82 konstytucji sejmu lubelskiego z 1569 r.<sup>2465</sup>, art. 46 konstytucji sejmu warszawskiego z 1581 r.<sup>2466</sup> i art. 13 rozdziału IV Trzeciego Statutu Litewskiego z 1588 roku<sup>2467</sup>.

Nie wiadomo jednak o istnieniu specjalnych izb sądowych sądów ziemskich na zamkach nowogródzkim i słonimskim w latach 60. i 70. XVI w. Jak twierdzi Andrzej Zakrzewski, radykalna modernizacja struktury zarządzania i sądownictwa w latach 60. XVI w. spowodowała wydanie szczegółowych norm prawnych regulujących ochronę i udostępnianie akt sądowych i w myśl II (IV, 1, 11) i III (IV, 1, 13) Statutów Litewskich sposób przechowywania akt był wspólnym obowiązkiem władzy, urzędników i miejscowej szlachty<sup>2468</sup>. Szlachta pewnych regionów państwa, chociaż nie od razu, ale uświadomiła sobie, że ponosi odpowiedzialność za zachowanie aktów sądowych razem z monarchą i urzędnikami sądowymi, dlatego zgodziła się ponosić ciężar podatków, z których finansowano budowę lub remont pomieszczeń sądowych. Nie znamy dokładnego przeznaczenia podatku pogłównego po 1 pieniądze od głowy, który został zatwierdzony w listopadzie 1566 roku na nowogródzkim przedsejmowym sejmiku w Cyrynie, który wybierał Michał Tryzna<sup>2469</sup>, ale możemy przypuszczać, że był przeznaczony także na te potrzeby, o których wspominała nowogródzka szlachta w swoich propozycjach na sejmy

---

<sup>2463</sup> AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych, nr 7773; Lubavskij, LRS, aneks, s. 137–138; Помнікі права Беларусі XVI–XVI стст.: агульназемскія прывілеі і акты дзяржаўных уній: крыніцазнаўчы дапаможнік, Г. Галенчанка, А. Жлутка, А. Мяцельскі, В. Пазднякоў, А. Шаланда, І. Шпілеўская, Мінск 2015, s. 172.

<sup>2464</sup> II Statut Litewski [1855], s. 70.

<sup>2465</sup> VC, t. II, vol. 1, s. 255.

<sup>2466</sup> VC, t. II, vol. 1, s. 452.

<sup>2467</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 93–95; [1614], s. 105–106; [1989], s. 149–150.

<sup>2468</sup> II Statut Litewski, BKór., rkps. 818, k. 74, 78v–79; II Statut Litewski [1900], s. 71–72, 81–82. Artykuł 82 konstytucji sejmu lubelskiego 1569 r., VC, t. 2, vol. 1, s. 255; art. 46 konstytucji sejmu walnego warszawskiego 1581 r., VC, t. 2, vol. 1, s. 452; III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 81–82, 93–95; [1614], s. 91–92, 105–106; [1989], s. 140, 149–150; Lubavskij, LRS, s. 805; Zakrzewski 2000/1, s. 200; Zakrzewski 2000/3, s. 112–113.

<sup>2469</sup> „Ja, Michajło Trizna, oznajmuju tym moim kvitom, iż pan Stefan Roskij dał mnie čieriez służebnika svojego Sierafina Banickogo vodle kvitu pogołovnogo z yminiej svoich, kotoryje majet v povietie novhorodskom z Dorohova i s Kołpienicy pogołovščiny roku 1566 miesieca nojabra 25 dnia na sejmiku v Cerynie ufaleno ot gołovy po pienieziu to jest ot gołovie 413 grošej 41 i 3 pieniezi. Na što tot kvit dan” (LwNNBU im. Stefanyka, f. 103, XII, t. 975, cz. II, k. 24–24v).

w tym okresie<sup>2470</sup>. Konstytucja sejmu 1581 r. nakazała wydzielić w miastach sądowych place w celu pobudowania odpowiednich budynków na posiedzenia sądów ziemskich i przechowywanie ksiąg<sup>2471</sup>. Także w projekcie III Statutu z marca 1584 r. (III, 7, 29) był proponowany stały podatek „po 2 groszy z wołoki”, w tym na budowanie domów dla złożenia ksiąg ziemskich i na insze potrzeby<sup>2472</sup>. W latach 1584–1587 projekt tego podatku był odrzucany przez społeczeństwo szlacheckie większości powiatów Wielkiego Księstwa Litewskiego i artykuły te weszły do III Statutu Litewskiego w innej redakcji<sup>2473</sup>. Powyższe rozwiązania nie zamknęły możliwości uchwalenia lokalnych podatków „na budowanie domów dla złożenia ksiąg ziemskich i na inne potrzeby”.

Po wprowadzeniu w życie Trzeciego Statutu Litewskiego z 1588 roku inicjatywa w kwestii budowy domów sądowych należała do każdego regionu z osobna. Tak w roku 1589 na sejmie walnym pacyfikacyjnym Zygmunt III i wszystkie stany sejmowe („wsie stany sojmu należały”) na prośbę posłów województwa nowogródzkiego Wasila Zienkowicza Cichińskiego i Hrehorego Unichowskiego dali zgodę na to, żeby „mur stary w okolnym nowogródzkim zamku, i wieżę starą nad studnią leżącą, oprawić, i tam dom sądowy i schowanie na księgi zbudować”<sup>2474</sup> (co było stwierdzono w art. 94 konstytucji sejmu walnego warszawskiego 1589 r. i w specjalnym przywileju Zygmunta III Waza, który nie był przez nas odnaleziony). Na podstawie tego dozwolenia na sejmikach gromnicznym (deputackim) i poselskim na początku lutego 1590 r. (1–2 II 1590) szlachta nowogródzka uchwaliła pobór „na budowanie domu sudowego” w zamku obók baszty Kołodziejnej. Podatek ten (2 gr lit. od domu szlachty, „która nie mając poddanych sama swe role sprawuje”, z włók osiadłych po 1,5 gr z włóki, z domów miejskich (rynkowych i ulicznych) po 1 gr z domu, od ogrodników po 0,5 gr) w latach 1590–1591 wybierał pisarz ziemski nowogródzki Jan Hołownia<sup>2475</sup>. W instrukcja danej posłom nowogródzki

<sup>2470</sup> DMAMJ, t. I, s. 488; RIB XXX, kol. 500–501; Lubavskij, LRS, s. 806; Maksimiejko 1902, aneks, s. 179; Radaman 2010, s. 57; Radaman, Macuk 2014, s. 205–206.

<sup>2471</sup> VL, t. II, f. 1021 [s. 210]; VC, t. II, vol. 1, s. 452.

<sup>2472</sup> ML 275, k. 134v; Łappo 1911, aneks, s. 135; AZS WKL, t. II, s. 74.

<sup>2473</sup> Zakrzewski 2000/3, s. 113; Radaman 2010, s. 71; Radaman 2013/2, s. 28.

<sup>2474</sup> VL, t. II, f. 1286 [s. 289], art. 94 „Dom sądowy i chowanie ksiąg w Nowogrodku” konstytucji sejmu walnego warszawskiego 1589 r.; VC, t. II, vol. 2, s. 117; W. Chorążyczewski, K. Syta, *Stosunek szlachty polskiej w XVI–XVIII w. do ksiąg sądów partykularnych w świetle ustaw sejmowych i sejmikowych*, MHA, t. X, 1999, s. 17; Radaman 2010, s. 72; Radaman 2013/2, s. 28; Radaman, Macuk 2014, s. 206.

<sup>2475</sup> 20 IV 1590 r. „Jan Hołownia, pisar ziemskij novgorodskij [...] soznavaju sim moim kvitom iż dał do mnie podatku na dom sudovyj [...] Łukasz Vasilevskij [...] 16 kop grošej litovskich” (AR, dz. XXIII,

na konwokację wileńską w maju 1591 rozkazano „czyniąc też dosyć ufale sejmu teraz przeszłego obraliśmy deputatem do słuchania liczby z reszt dawnych i terażniejszych urodzonego pana Jana Owsianego, sekretarza JKM<sup>2476</sup>, któremu zlecamy miejsce z województwa nowogródzkiego [s] zasiąść, tę liczbę i sądy odprawować, tego pilnie strzegąc, aby konstytucja sejmu terażniejszego o przejrzenie na liczbie kwitów z województw szafarzom danych, na[j]mniej ni w czym naruszona i w wątpliwość żadną przywiedziona nie była i żeby szafarzowi województwa nowogródzkiego [s] Wasilowi Zienkowiczowi to wszystko, cośmy na dom sądowy i na posły wzięli, spełna na liczbie przyjęto było”<sup>2477</sup>.

W 1610 r. nowogródzki sejmik gromniczny (2 lutego) znów uchwalił pobór na dom sądowy w wysokości 1 gr lit. z włoki, który wybierał poborca Jan Protasowicz<sup>2478</sup>. Podobny podatek był uchwalany również w 1615 r.<sup>2479</sup>. Nie wiadomo dokładnie, kiedy

---

t. 93, plik 3, s. 82); 2 XI 1591 r. „Jan Hołownia, ziemski nowogrodzki pisarz. Oznajmuie tym moim kwitem isz według ufaly i postanowienia sejmiku powiatowego nowogrodzkiego, który był odprawowan w roku przeszłym tysiąc pięćset dziewiętdziesiątym jaśnie wielmożny Jego Mość xiążę Jan Symeon Juriewicz Olelkowicz xiążę Słuckie przez służebnika swego Pana Jakuba Proszyckiego oddał do rąk moich podatek na budowanie Domu sądowego z ymion swych w powiecie Nowogrodskim leżących otczynnych — z xięstwa Słuckiego i s tych ktore na ten czas Jego Mość w opiece swej prawem przyrodzonym z synowicą swą xieżnę Zofią Słucką dzierżeć raczy, nie kładąc w tę sume imion majątności tegoż xięstwa Słuckiego, ktore na ten czas różne osoby zastawnym i innym sposobem trzymają, a mianowicie s tych dobr to iest z miast i z miasteczek małych nieuprzywiligowanych z Słuczka starego, z Ostrowa, z Nowego Miasta, z Lubania od domow rynkowych i ulicznych 659 po groszu 1, [z doma], z włok mieiskich 26 i puł i trzeć, a z włości poddanych xcia Jego Mci tych to iest Nowodworskiej, Iwańskiej, Mieciaiowskiej, Pohoskiej, Jerzewickiej, Polstyńskiej, Bielewickiej od włok i służeb ludzmi osiadłych 887 puł i trzeci, od włok i służeb duchownych 97 i puł, od włok i służeb osiadłych szlachty słuckiej 189 s tych wszytkich s każdej włoki osiadley po groszy litewskich pułtora [1,5], od szlachty, którzy nie mając poddanych sami swe role sprawują to iest od domow 30 po groszy 2, od ogrodnikow 47 — po pułgroszku [0,5] litewskiemu. Z czego kwituiać dałem xciu Jego Msci Janowi Symeonowi xciu Słuckiemu ten moi kwit s moią pieczęcią ręką własną podpisany. Pisan w Nowogrodku roku pańskiego 1591 msca Nouembra 2 dnia. Jan Hołownia, pisarz ziemskij vlastnoju rukoju podpisał” (AR, dz. XXIII, t. 128, plik 5, s. 2–3; Radaman 2013/2, s. 28; Radaman, Macuk 2014, s. 206).

<sup>2476</sup> Jan Owsiany wybrany został podczas sejmiku deputatem z województwa nowogródzkiego w skład pierwszego Trybunału Skarbowego Wielkiego Księstwa Litewskiego powołanego mocą konstytucji sejmu 1590-91: „Postępek o reszty, retenty i krzywdy żołnierskie”, który miał się zjechać na sądy „na pierwszy poniedziałek *post Dominicam Misericordiae*” [29 IV 1591] (VC, t. II/2, s. 174-176; VL, t. II, f. 1368-1372, s. 328-330).

<sup>2477</sup> Nowogródek 23 lutego 1591 r. (K<sub>1</sub> (z epoki): BN PAU-PAN, rkps. 365, s. 5-8; K<sub>2</sub>: BCzart., rkps. 94, s. 669-672 (sejmik zwołany na 22 lutego 1591 r.).

<sup>2478</sup> AR, dz. XXIII, t. 70, plik 6, s. 44–47 [wielkość podatku na dom sądowy w znanych mi dwóch kwitach po restauracji dokumentów na skanach, wykonanych w 2021 r. odczytać nie można! Przed restauracją dokumentów ich treść została przeze mnie przepisana odręcznie. Stawka podatku została wyliczona w 2013 r. jako grosz litewski z włoki. Tak trafiło to do publikacji. Potrzebna jest weryfikacja na podstawie innych dokumentów]. Zob: Radaman 2013/2, s. 28; Radaman, Macuk 2014, s. 206]. v.: LwNNBU im. Stefanyka, f. 103, XII, t. 975, cz. II, k. 31-31v [bez wskazania stawki podatku]; AGAD, Archiwum Roskie, 676, s. 3 [bez wskazania stawki podatku].

<sup>2479</sup> AR, dz. XXIII, t. 70, plik 6, s. 76–77, 80–81; Radaman 2013/2, s. 28; Radaman, Macuk 2014, s. 206.



została zbudowana i jak długo istniała ta izba sądowa ziemską w baszcie nad studnią (lub obok niej) w dolnym (okolnym) zamku. Z pewnością jednak na chowanie ksiąg ziemskich nowogrodzkich i ksiąg Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1638 r. była przeznaczona baszta Szczytówka na górnym zamku<sup>2480</sup>.

W zamku słonimskim dom sądowy („w tym domie budowania — świetlic dwie, komora, sień”) został zbudowany w drugiej połowie XVI w. na wale dolnego zamku z prawej strony od wejścia<sup>2481</sup>. 3 czerwca 1605 r. kanclerz wielki litewski i starosta sądowy słonimski Lew Sapieha<sup>2482</sup> rozkazał zrobić bramę wejściową do tego budynku z rynku. Ze wspomnianego dokumentu wynika, że w tym domu już na zawsze „vodług prawa i ufał sojmowych” sądy ziemskie „prystojnie, niż po gospodach v mieście, otpravovati i suditi mająt”<sup>2483</sup>. Przywilej na ten dom sądowy „dla otpravovańja sudov ziemskich” Zygmunt III Waza wydał na sejmie walnym warszawskim 12 kwietnia 1606 r.<sup>2484</sup> 9 maja 1651 r. budynek na wale przy bramie zamku należał do jurydyki starostwa słonimskiego<sup>2485</sup>.

W Wołkowysku dopiero w 1601 r. na prośbę tamtejszych posłów sejm (art. 127 konstytucji) obowiązał starostę wołkowyskiego do wydzielenia placu na dworze gospodarskim dla zbudowania domu sądowego sądu ziemskiego<sup>2486</sup>. Wiadomo, że istniał już 26 lutego 1609 r.<sup>2487</sup>.

Fakty te dają podstawę do przypuszczenia, że podatki podobne do uchwalonych w Nowogrodzku mogły zostać zatwierdzone również na sejmikach wołkowyskim i słonimskim<sup>2488</sup>.

---

<sup>2480</sup> „Iż księgi Ziemskie i Trybunalskie, w Nowogrodzku miejsca warownego nie mają, za prozbą Posłów województwa nowogrodzkiego, a za zgoda wszech Stanów, wieżę jedną w zamku naszym Nowogrodzkim, nazwaną Szczytowską, na złożenie y schowanie ich daiemy: która wieża że przez starość nadwątlona, przeto co sobie na poprawę iey, na Sejmiku Relacyi blisko po Seymie przypadaiącym uchwałą, terażniejszą konstytucją ratyfikuiemy”, art. 89: „Złożenie ksiąg Nowogrodzkich” konstytucji sejmu warszawskiego z roku 1638, VL III 963; W. Chorażyczewski, K. Syta, dz. cyt., s. 17; Radaman 2022, s. 86.

<sup>2481</sup> NGABM, F. 1737, nr 6, k. 604v–605; Radaman 2024, s. 199.

<sup>2482</sup> N 20 VII 1586 (H. Lulewicz, *Sapieha Lew*, w: PSB, t. XXXV, s. 85).

<sup>2483</sup> NGABM, F. 1737, nr 6, k. 604v–605; ML 85, k. 424v–425; Radaman 2024, s. 199.

<sup>2484</sup> ML 85, k. 424v–425; Radaman 2013/2, s. 28; Radaman 2024, s. 199.

<sup>2485</sup> ML 125, k. 233v; Radaman 2024, s. 199.

<sup>2486</sup> VL, t. II, f. 1530 (s. 403); VC, t. II, vol. 2, s. 294; Radaman 2013/2, s. 28.

<sup>2487</sup> VL, t. II, f. 1686; VC, t. II, vol. 2, s. 397; Radaman 2013/2, s. 28.

<sup>2488</sup> Radaman 2013/2, s. 28.

### 5.3. Legitymacja i wywody szlachectwa na sejmikach

Od samego początku funkcjonowania sejmiki byli bezpośrednio zaangażowani w sprawę „wywodu” szlachectwa, mimo że zgodnie z normami II Statutu Litewskiego z 1566 r. (III, 22)<sup>2489</sup> i Statutu z 1588 r. (III, 19<sup>2490</sup>; XI, 50<sup>2491</sup>) powinien się tym zajmować sąd ziemski lub grodzki<sup>2492</sup>. Tak w drugiej połowie lat 70. wieku XVI przed sądem grodzkim nowogródzkim wywodził swoje szlachectwo Fiedor Michajłowicz Jewłaszewski<sup>2493</sup>. Projekt poprawy III Statutu z początku lat 90-ch wieku XVI przewidywał istotne zmiany w art. 19 rozdziału trzeciego, lecz pozostawił wywód szlachectwa w kompetencji sądów powiatowych.<sup>2494</sup>

Sejm z 1601 r. stwierdził, że z różnych przyczyn szlachectwo nabywają ludzie, którzy na nie nie zasłużyli („*marni do szlachectwa*”), dlatego wymagano normatywnego

<sup>2489</sup> II Statut Litewski [1855], s. 53.

<sup>2490</sup> III Statut Litewski [1989], s. 121 „O vyvodie šlachetstva za primovkoju”. „Ustavujem tež, jestli by chto komu riek, žeby nie był šlachtič, togdy tot, chto się vyvodit’, majet’ postaviti z otca i matki po dvuch šlachtičov prirožonych, to jest dvoch z otca i dvoch z matki krovnych, i na to im poprisiegnuti, iż ich jest prirodnyj a pravdivyj šlachtič. A pakli by się rod zviel, a on by był tutošniego państwa našogo tubylic, togdy bojar, šlachtu okoličnych majet’ postaviti dvuch šlachtičov, kotoryje majut’ pri niem prisiegnuti, že on jest z rodu šlachtič. A po takovom vyvodie priganienyyj pri šlachetstvie zostaniet’, a tot, kotoryj priganil, majet’ za takovuju niepovsteglivuju movu svoju siedieti v zamku obo v dvorie našom sudovom 12 niediel, a storonu sovito naviezati”; III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 56; [1614], s. 64.

<sup>2491</sup> III Statut Litewski, BOss., rkps. 5629 II, s. 299; [1614], s. 327-328; [1989], s. 304-305: „Jestli by po skazanji naviezki šlachetskoje storona protivnaja poviedila, iż „ja vodług skazanja sudovnogogo naviezku jemu dati gotov, niżli nie jestem viedom, jestli on jest šlachtič abo nie; rad bych o tom viedał”, togdy tot, chto sia mienit šlachtičom, majet’ jechati do onoje ziemli abo povietu, otkola rodod jest, i tam že, sobravšy bratju, stryjev abo krevnych svoich pieiried vriadom tamošnim grodzkim abo ziemskim, do ktorogo jemu bardziej trafit’, majet’ vyviestisia, iż jest šlachtič”....”. v. (III Statut Litewski (IV, 42), BOss., rkps. 5629 II, s. 122-124; [1614], s. 136-138; [1989], s. 172-173).

<sup>2492</sup> LM 49 (1566-1572), s. 48; Zakrzewski 2000/1, s. 196.

<sup>2493</sup> Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: кн. № 272 (1576-1579 гг.): кніга судовых спраў № 58 (копія канца XVI ст.), падрыхтаваў А. Мяцельскі, Мінск 2015, nr145, s. 336.

<sup>2494</sup> LMAVB, F. 16-27, k. 3-3v; publ. V. Raudeliūnas, *Trečiojo Lietuvos Statuto pataisos (XVI a. pab.)*, w: Teisinių institutų raida Lietuvoje XIV-XIX a., Vilnius 1981, s. 139-140: „[17] Poprava artykułu 19 v rozdziele III „O vyvodie šlachetstva za primovkoju”. Ustavujem: jest li by chto komu riek, žeby nie był šlachtič, i togo by na niem dovoditi chotiel, togdy u takovoj spravie pierviej vyvod naganienomu byti majet. A tot, chto šlachectvo vyvodit, povinien z otca i z matki po dvu šlachtičov postanoviti, kotoryje, aby byli z otca togo ž herbu, kotoryj naganienyj iżyvajet’. A tyje naprod togo, ktoromu šlachectvo primovleno, jako za otca idet, vyviesti i pokazati majut’, vyvodieči to, aby byli listami, v jakoj-kolviek spravie pisanymi velikich kniaziej litovskich i korolej ich miłosti, prinamniej do čotviertogo pokolenia, krovnoju šlachtoju albo bojary zvano i mienovano, ukazujuči i to, gdje by oni s pradiedov svoich osielost’ svoju šlachetskuju mieli i jakogo herbu s prodkov svoich užyvali. A nad to, pri takovom vyvodie, tyje svietki čotyri (4) okazawsy to, že sami sut rodovymi šlachtičami, tak, jako vyšej opisano, na tom poprisiegnuti majut, iż on jest, komu primovleno, z rodu šlachtič i ich krevnyj. A po takovom vyvodie priganienyyj pri šlachetstvie zostati majet. A tot, kotoryj priganil, majet’ za takovuju niepovsteglivuju movu svoju siedieti v zamku obo v dvorie našom sudovom 12 niediel i togo, komu primovil, naviezati. Viedže, zabiegajuči tomu, aby v tom fortelu jako storona naganienaja nie zažiła, vriad vyslučhavši vyvodu, togdy i dovodu, chto by komu o šlachetstvo priganivši, dovoditi chotiel, slučhati majet’, i ktoroje storony dovod budiet slušniejšy, tomu to, o što idiet, skazano byti majet’. A viedže tolko takovomu dovod služyti majet, chto by javnie komu naganil i togo by na niego dovoditi chotiel, iż jest niešlachtič. Ale, jestli by chto, nie viedajuči, chotiel viedomost mieti o šlachetstvie jego, takovomu nie idiet dovod, ale tomu, u kogo sia o šlachetstvie [dovieda]jut’, vyvod služyti majet vodług artykułu 50 v rozdziele XI”.

uregulowania porządku rozpatrywania konfliktowych sytuacji, które powstawały po oskarżeniu danej osoby o nienależący do stanu szlacheckiego. W rezultacie sejm z 1601 roku uchwalił konstytucję, zgodnie z którą sprawy o wadę (zaganę) szlachestwa były nadal rozpatrywane przez instancje sądowe, które jednak od momentu nadania normie konstytucji sejmowej mocy prawnej musiały wymagać od oskarżonego o plebejskie pochodzenie wywodu szlachestwa, dokonanego przed sejmikiem<sup>2495</sup>.

Sama procedura wywodu miała odbywać się publicznie na sejmiku deputackim tego województwa, ziemi lub powiatu, skąd pochodził oskarżony o nieszlacheństwo<sup>2496</sup>, po czym miejscowa szlachta była zobowiązana wydać osobie, która udowodniła swoje szlacheństwo, świadectwo, które następnie należało przedstawić w sądzie ziemskim lub Głównym Trybunale Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Działanie wspomnianej uchwały rozszerzało się zarówno na Koronę, jak i na Wielkie Księstwo Litewskie, co miało zapewnić standardowy i jednolity porządek przeprowadzania *deductionis nobilitatis* we wszystkich zakątkach Rzeczypospolitej. Postanowienie miało powstrzymać fikcyjne procesy sądowe, których celem było zatwierdzenie w szlacheństwie osób nieszlacheckiego pochodzenia, ponieważ nie było możliwe wyobrazić sobie, że sejmik potwierdzi szlacheństwo nieznanej osoby<sup>2497</sup>.

Jednak ani w 1601, ani później dokładnej regulacji samego wywodu nie uchwalono. Jak zauważa Oleksij Vinničenko, „taka niewyregulowanie wynikało z dążenia do uniknięcia nadmiernej formalizacji procedury, która mogłaby stanowić

<sup>2495</sup> VL II, f. 1502-1503 [s. 390], O nowej szlachcie, art. 27; VC, t. II/2, s. 275, art. 27. Kolejne zmiany w regulacji prawnej tej kwestii zostały wprowadzone na sejmie koronacyjnym w roku 1633 (art. 41-45 „O wywodzeniu szlachestwa”), VL III, f. 805-806 [s. 382]; VC, t. III/2, s. 210-211.

Jak zaznacza Henryk Wisner „potwierdzając nobilitację Temruka Szymkowicza zastrzeżono, że wszystkie następne proponować winni, mając to w instrukcji, posłowie. Pominięcie jednego z warunków – propozycji sejmikowej lub aprobaty sejmu – cały akt podawało w wątpliwość: po sejmie z roku 1607 zakwestionowano potwierdzenie nobilitacji Felińskiego, bo z prośbą nie wystąpiło jego województwo. [...] Niekiedy z petycją występowało wojsko, jak w roku 1613, kiedy chorągwie walczące w Inflantach zwróciły się do Zygmunta III prosząc o nobilitację niejakiego Puszkowskiego. W 128 proszono o indygenat dla Jana (Johna) Donowaya oraz o nobilitację Stefana Balinowicza. [...] W Litwie wątpiono w szlacheństwo Donowaya i domagano się, aby je udowodnił, sprawa ciągnęła się latami, wreszcie indygenat nadał Donowayom, ojcu i synowi, sejm 1654 roku” (Wisner 1978/1, s. 134-135).

<sup>2496</sup> Wywody szlachestwa w Polsce XIV-XVII w., wydał W. Semkowicz, Lwów, 1913.

<sup>2497</sup> Zakrzewski 2000/1, s. 196-197; Vinničenko 2012, s. 13-15; Vinničenko 2020, s. 42-45. v.: Я. Глінські, *Вывады шляхецтва зяміямі Слуцкага і Капыльскага княстваў у XVII—XVIII стст.: інтэрпрэтацыя і верыфікацыя звестак*, w: Матэрыялы VII Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, Віцебск, 27-29 красавіка 2023 г.: у 2 т., рэд.: А. Дулаў, М. Румянцава (адк. рэд.) [і інш.], Віцебск 2023, т. 1, s. 229-231; І. Красінскі, *Пострэвалюцыйная гістарыяграфія праблемы доказу шляхецтва ў Вялікім Княстве Літоўскім*, „Вестник Баранавичского государственного университета. Серия: Исторические науки и археология. Экономические науки. Юридические науки, 2024, nr 2 (16), s. 13-19.

przeszkodę lub w ogóle uniemożliwić wywód tym oskarżonym o nieszlachectwo, ale „prawdziwym” szlachcicom, których rodzinne okoliczności utrudniały przedstawienie świadków spośród krewnych (krewni mieszkali w różnych odległych regionach, nie mogli dotrzeć na sejmik z powodu problemów z dojazdem, niektóre gałęzie rodu wygasły itp.)”. W każdym konkretnym przypadku rozwiązanie pewnych kolizji pozostawiono w kompetencji sejmiku, co miało zapewnić elastyczność i skuteczność procedury oraz prowadzić do kształtowania się regionalnej różnorodności stosowania prawa<sup>2498</sup>.

Oleksij Vinničenko twierdzi, że wykrycie takich różnic w dowodzeniu szlachectwa na sejmikach różnych województw jest dość trudne z powodu rozproszenia aktów *deductionis nobilitatis*. W przeciwieństwie do publicznych uchwał sejmikowych, atestacje o wywodzie szlachectwa traktowano jako dokumenty prywatne (choć te akty przyjmowały sejmiki), więc ich przechowywanie i kopiowanie całkowicie zależało od interesów i potrzeb tych szlachciców, którzy potwierdzili swoje szlachetne pochodzenie, oraz ich potomków. Akty wywodów szlachectwa na sejmikach, podobnie jak inna dokumentacja sejmikowa, odkładały się głównie w księgach aktowych sądów powiatowych, ale mogły one być oblatowane już po wielu latach od przeprowadzenia sejmiku, a nawet w innym, bardzo odległym od miejsca wyvodu regionie Rzeczypospolitej. Stosunkowo więcej wiadomo o przeprowadzaniu *deductionis nobilitatis* na sejmikach tych województw, w których mieszkało wielu mniej zamożnych szlachciców, bo właśnie pod ich adresem najczęściej kierowano oskarżenia o nieszlachectwo<sup>2499</sup>.

Podobnie jak w innych regionach Rzeczypospolitej, wywody szlachectwa miały miejsce również na sejmikach województwa nowogródzkiego. Najstarsza znana nam wzmianka o procedurze wyvodu genealogii szlacheckiej na sejmiku nowogródzkim nie jest jednak związana z udowodnianiem szlachectwa w ramach procesu sądowego w sądzie ziemskim, lecz z udowodnianiem pierwotnego prawa do dowództwa oddziałem wojskowym i opieki, zainicjowanym przez marszałka sądu wojskowego, w celu czego sąd uczestnikom tego procesu „użyczył frysztu dla pokazania genealogii swej”. Sejmik przedkonwokacyjny przed zjazdem stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie, który obradował w Nowogródku w dniach 14–16 października 1613 r. w obecności

---

<sup>2498</sup> Vinničenko 2012, s. 13–58; Vinničenko 2020, s. 42, 44.

<sup>2499</sup> Ibidem.

kasztelana wileńskiego Hieronima Chodkiewicza, wojewody trockiego Aleksandra Chodkiewicza i ok. 36 szlachciców powiatu 14 października zatwierdził wywód geneologii rodowitości szlacheckiej słuckiej gałęzi rodu Zahorowskich, pochodzącego z Wołynia. Otrzymany od marszałka sejmikowego dokument został aktykowany w księgach sądu grodzkiego nowogródzkiego dzień po przyjęciu uchwały sejmikowej<sup>2500</sup> (vide aneks).

#### 5.4. Działalność legislacyjna i normotwórcza sejmików.

##### Udział sejmików i ich upoważnionych deputatów w kodyfikacji prawa

W przeciwieństwie do kodyfikacji z lat 1551–1566, w procesie redagowania i doskonalenia Drugiego Statutu z 1566 roku, a także w przygotowaniu na jego podstawie projektu Trzeciego Statutu, od samego początku aktywnie uczestniczyli przedstawiciele szerokich mas szlacheckich, którzy zbierali się na sejmikach powiatowych<sup>2501</sup>. Henryk Lulewicz udowodnił, że w listopadzie 1574 roku Główny zjazd stanów w Wilnie przyjął „Porządek Świętej Sprawiedliwości” i przekazał „poprawę” Statutu z rąk komisji, na czele której stanął od roku 1568 biskup wileński Walerian Protasowicz Suszkowski<sup>2502</sup>, do powiatów, pod kontrolę sądów ziemskich i grodzkich<sup>2503</sup>. W latach panowania Stefana Batorego wielokrotnie zwoływano sejmiki (20 stycznia 1577<sup>2504</sup>, 23 maja 1578<sup>2505</sup>,

<sup>2500</sup> Uchwała (atestacja) sejmiku nowogródzkiego dotycząca wyvodu geneologii rodziny Zahorowskich, Nowogródek, 14 X 1613 r. (NGABM, f. 1738, op. 1, nr 1, k. 236–237v (kopia wierzytelna z wypisu z ksiąg grodzkich słuckich (18 czerwca 1618 roku) i ksiąg grodzkich nowogródzkich (16 października 1613 roku) w księgach grodzkich słuczorzeckich (29 października 1793 roku)); NGABM, f. 694, op. 4, nr 1085, k. 246–247v (kopia XVIII wieczna z wypisu z ksiąg ziemskich nowogródzkich (10 lutego 1616 roku) i ksiąg grodzkich nowogródzkich (16 października 1613 roku)).

Porównaj: W roku 1627 Jan Frąckiewicz naganął w szlachectwie Marcina Radeckiego. Sprawa była rozpatrywana w sądzie ziemskim nowogródzkim. 13 września 1627 roku sejmik lubelski, który obradował w kościele św. Stanisława, odesłał wywód szlachectwa Marcina Radeckiego do sejmiku podlaskiego. Atestację tej decyzji do akt grodu lubelskiego oblatował ówczesny marszałek sejmikowy Andrzej Sługocki, stawiając się trzy dni po zebraniu – 16 września (sejmik odbył się w poniedziałek, atestację wpisano w czwartek) (ASWL, t. 1, 1572–1632, s. 333–334; Vinničenko 2020, s. 44, 46, 49, 55–58).

<sup>2501</sup> Lappo, *Litovskij Statut 1588*, t. 1, cz. 1 (1934), s. 1–4, 184–473; H. Wisner, *Polityczne uwarunkowania poprawy brzeskiej Drugiego Statutu WXL*, w: 1566 metų Antrasis Lietuvos Statutas: respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos Antrojo Lietuvos Statuto 425 osioms metinėms pažymėti, medžiaga (Vilnius, 1991 m. rugsėjo 19–20 d.), Vilnius 1993, s. 24–27; Г. Подозерская, *Второй Литовский Статут: к истории его составления*, „Исторические записки”, t. 17, 1945, s. 53–75; Radaman 2018/1, s. 23.

<sup>2502</sup> ML 527, k. 160; RIB XXX, s. 467; BN, rkps. III 3075, s. 72; Lappo, *Litovskij Statut 1588*, t. 1, cz. 1 (1934), s. 186–188, 192–202; Radaman 2018/2, s. 447–450.

<sup>2503</sup> AZS WKL, t. I, s. 126; Lulewicz 2002, s. 185.

<sup>2504</sup> ML 56, k. 36; AZS WKL, t. II, s. 35 (w terminie relacji poselskich).

<sup>2505</sup> VL, t. II, f. 969 [s. 186], art. 30; VC, t. II, vol. 1, s. 411–412; AZS WKL, t. II, s. 60–61.

5 kwietnia 1580<sup>2506</sup>, 10 kwietnia 1581<sup>2507</sup>), Zjazdy główne stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego (3 marca 1577<sup>2508</sup>, 29 września 1578<sup>2509</sup>, 8 września 1581<sup>2510</sup>) i sejmiki główne w Wołkowysku (19–21 stycznia 1582<sup>2511</sup>, 16 września 1582<sup>2512</sup>) w celu „poprawy” II Statutu z 1566<sup>2513</sup>. Sejmy i Zjazdy główne zatwierdzali także podatki na utrzymanie osób uczestniczących w pracy nad tekstem projektu. Tak poborca wołkowyski Piotr Skrobot „vodle ufały i postanowienia sojmu wielikogo lubelskiego” zbierał „na deputaty” 18 listopada 1569 r. podatek z służby [ciągłej] po 1 groszu, od [dymu] bojarów po 1 groszu, od ogrodników — po 4 pieniądze<sup>2514</sup>. Nie zawsze potrzebne sumy były zbierane w pełnej wysokości i w ustalonym terminie. Tak, 27 maja 1581 r. poborca słonimski Walerian Sokołowski zauważał, że monarcha określił porządek zbierania podatku, który miał iść na finansowanie deputatów [pracujących nad projektem Statutu], jednak „togo poboru [...] barzo mało z panov šlachty oddano — odno 10 złotych [300 pol. gr.], 4 kopy [240 lit. gr.], a drugoje diej nie chotiat davati”<sup>2515</sup>. W tym czasie poprawa Statutu była przekazana deputatom Trybunału Głównego, którego marszałkiem był kasztelan witebski Malcher Snowski Grawż (w roku 1582 województwo nowogródzkie w Trybunale prezentowali Iwan Tuhanowski, Martin Połoński, Jurij Ostrowski<sup>2516</sup> i być może Malcher Snowski) w roku 1583 – Jan Kuncewicz, Andrzej Hołub, Zygmunt Zaleski<sup>2517</sup> i być może Malcher Snowski).

Pod koniec października 1582 r. na sejmie walnym posłowie koronni zażądali szczegółowego rozpatrzenia projektu wniesienia zmian w ustawodawstwo statutowe Wielkiego Księstwa Litewskiego na posiedzeniu Izby Poselskiej<sup>2518</sup>. W styczniu-marcu 1584 r. projekt Statutu został artykuł po artykule omówiony na Głównym zjeździe stanów

<sup>2506</sup> AZS WKL, t. II, s. 61.

<sup>2507</sup> AZS WKL, t. II, s. 67–68.

<sup>2508</sup> AZS WKL, t. II, s. 35. Nie odbył się.

<sup>2509</sup> AZS WKL, t. II, s. 60–61. Nie odbył się.

<sup>2510</sup> AZS WKL, t. II, s. 67–68. Nie odbył się.

<sup>2511</sup> AZS WKL, t. II, s. 69.

<sup>2512</sup> AZS WKL, t. II, s. 71–72.

<sup>2513</sup> Łappo, *Litovskij Statut 1588*, t. 1, cz. 1 (1934), s. 384–473; Šapoka 1938, s. 19; Zakrzewski 2000/1, s. 24; Lulewicz 2002, s. 299–300, 317–318, 329–331, 338–339, 343–346; Radaman 2018/1, s. 23.

<sup>2514</sup> AGAD, f. 336, Archiwum Roskie, nr 779, s. 96.

<sup>2515</sup> NGABM, f. 1785, inw. 1, nr 6, k. 198-v. Na Żmudzi ten pobór wybierano w tym samym czasie — w VI 1581 r. (VUB, F. 69–83; AZS WKL II, s. 67).

<sup>2516</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 62.

<sup>2517</sup> DTG WKL (1582–1696), s. 64.

<sup>2518</sup> SRP, t. XVIII, s. 342; Łappo, *Litovskij Statut 1588*, t. 1, cz. 1 (1934), s. 411–412; Padalinski 2004, s. 64.

w Wilnie. W dyskusji nad projektem Statutu uczestniczyli wojewoda nowogródzki Mikołaj Radziwiłł, kasztelan witebski Malcher Snowski (w latach 1565–1580 – sędzia ziemski nowogródzki), a posłem powiatu nowogródzkiego na tym zjeździe był ewangelik sędzia ziemski nowogródzki w latach 1580–1598 Jesif (Józef) Iwanowicz Hołownia. Sporne artykuły zostały uzgodnione na sejmikach 3–5 grudnia 1584 r. i na sejmiku głównym w Wołkowysku 17–21 grudnia 1584 r.<sup>2519</sup>. Przedstawiony na posiedzeniu sejmu 1585 r. projekt nie został zatwierdzony<sup>2520</sup>. W czasie bezkrólewia o konieczności wprowadzenia zmian do tekstu projektu ustawy w maju 1587 r. nalegała szlachta nowogródzka: „Jeśli by pryšlo do tego popravovat’ tiepier Statutu – popravit’ artykulov o obrażeńju majestatu korolevskogo. A może li čas byt’, aby wieś pieried koronacyjeju korola pryšlogo popravien i do utwierżenia novomu panu podan był”<sup>2521</sup>. W ostatnim dniu obrad sejmiku głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wołkowysku 8–15 czerwca 1587 r. podjęto decyzję o wprowadzeniu końcowych poprawek do projektu ustawy<sup>2522</sup>. Realny udział w kodyfikacji prawa w tym czasie brał jeden z liderów nowogródzkiej szlachty — pierwszy wielki pisarz litewski Andrzej Iwanowicz Charytonowicz [Obryński]<sup>2523</sup> (ewangelik), który 12 maja 1587 roku został jednym z 6 posłów powiatu nowogródzkiego na sejm elekcyjny<sup>2524</sup>. Z posłów i senatorów litewskich na sejmie elekcyjnym została stworzona komisja, która w czerwcu – lipcu 1587 r. tylko w swoim gronie, bez udziału Polaków, wniosła ostatnie poprawki do opracowanego w 1584 roku projektu i uzgodniła ostateczną redakcję Statutu. Poselstwo Wielkiego Księstwa Litewskiego pod przewodnictwem Jana Hlebowicza i podkanclerza litewskiego Lwa Iwanowicza Sapiehy, w skład którego wchodził także przedstawiciel szlachty ziemi nowogródzkiej Wasyl Zienkowicz Cichiński, po przedstawieniu tekstu nowego Statutu

<sup>2519</sup> ASWW, nr. XXXI.1, s. 211–212; AZS WKL, t. II, s. 73–78, 78–85; Kieniewicz 2000, s. 149, 160–161; Lulewicz 2002, s. 347–352; Ferenc 2008, s. 621; Radaman 2018.

<sup>2520</sup> SRP, t. XVIII, wyd. dr. A. Czuczyński, s. 267; Padalinski 2004, s. 67; В. Подолинский, *Великое княжество Литовское в системе представительных органов власти Речи Посполитой: обособленные формы парламентской деятельности в последней трети XVI в.*, w: *Парламентаризм в Республике Беларусь: опыт становления и развития: сборник научных статей*, ред. В. Божанов, Минск 2006, s. 55, 57.

<sup>2521</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 166; Radaman 2018/2, s. 456–457; Moniuszko 2015, s. 68–69.

<sup>2522</sup> BCzart., rkps. 2243 IV, s. 114; AZS WKL, t. I, s. 252; Lulewicz 2002, s. 350, 373, 381; Czwolek 2012, s. 59.

<sup>2523</sup> U XI, nr 955, s. 129; AZS WKsL, t. 1, s. 256, 261, 266; Radaman 2012/1, s. 55–59; Radaman 2014/2, s. 291–296; Radaman 2018/1, s. 23.

<sup>2524</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 164, 172–173; Radaman 2018/2, s. 456–457.

Litewskiego na posiedzeniach sejmu koronacyjnego 21, 23 i 25 stycznia uzyskało 27 stycznia 1588 r. aprobatę monarchy i stanów koronnych pokojowego porozumienia z Wielkim Księstwem Moskiewskim, podziału Inflant i wydanie przywileju konfirmacyjnego zatwierdzającego wprowadzenie Trzeciego Statutu Litewskiego w życie od początku stycznia 1589 roku w zamian za uznanie Zygmunta wielkim księciem i złożenie mu przysięgi<sup>2525</sup>.

Ponieważ praktyka stosowania prawa ujawniła pewne braki i nieścisłości w tekście Statutu, zaistniała konieczność kontynuowania prac nad jego udoskonaleniem<sup>2526</sup>. W dniach 22–23 lutego 1591 r. nowogrodzki sejmik relacyjny w przekazanej instrukcji dla posłów na główny zjazd Wielkiego Księstwa Litewskiego nakazywał: „A iż poprawy Statutu i Trybunału JKM nam pozwalać raczy, przeto o sposobie, miejscu, osobach i o wszystkim, aby do tej sprawy należało panom posłom naszym spółnie z drugimi wszystkimi pany posły w Księstwie Litewskim znosić i zgadzać się poruczamy, tego jeno pilnie postrzegając, aby z Nowogródka Trybunał nigdziej indziej przenoszon nie był”<sup>2527</sup>. 20 maja 1591 r. na głównym zjeździe stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie ustalono skład komisji, składającej się z dwóch senatorów, w tym kanclerza oraz przedstawicieli szlachty (po jednym z każdego województwa) w celu poprawy III Statutu oraz „Sposobu praw trybunalnych”. Rozpoczęcie posiedzeń komisji zaplanowano na dzień św. Marcina (11 listopada). Zjazd wyznaczył i pomiar poboru na „strawne” dla deputatów komisji ds. dopracowania Statutu w wysokości ½ lit. gr. z włóki (w województwach połockim i mścisławskim – grosz)<sup>2528</sup>, i właśnie taki podatek na „poprawu Statutu” zbierał poborca słonimski w grudniu 1591 roku<sup>2529</sup>. Z województwa nowogrodzkiego do składu komisji prawdopodobnie wszedł marszałek ziemi nowogrodzkiej, zasłużony żołnierz Wasil Zienkowicz Cichiński, wybrany na sejmiku 1

<sup>2525</sup> *Diariusze Sejmu koronacyjnego Zygmunta III Wazy 1587/1588 roku*, oprac. I. Kaniewska, Kraków 2016, s. 7–8, 11–12, 16–17, 21, 53–57, 70–71, 73–74; С. Пташицкий, *К истории Литовского права после третьего статута*, Санкт Петербург 1893; Łappo, Statut Litewski 1588, t. 1, cz. 2, s. 200–205; J. Bardach, Zatwierdzenie III Statutu litewskiego przez Zygmunta III Wazę, CPH, XXX, 1978, z. 2, s. 39–51; idem, *Statuty litewskie w ich kręgu prawnokulturowym*, w: O dawnej i niedawnej Litwie, Poznań 1988, s. 45–52; H. Wisner, *Z dziejów zatwierdzenia III Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego*, CPH, XXXV, 1983, XXXV, zesz. 1, S. 217–220; Lulewicz 2002, s. 350, 373, 381, 408–420; Czwolek 2012, s. 71, 73–74; Radaman 2018/1, s. 23.

<sup>2526</sup> Radaman 2018/1, s. 25–28.

<sup>2527</sup> BN PAU-PAN, rkps. 365, s. 7; BCzart. 94, nr 118, s. 671; Radaman 2018/1, s. 25.

<sup>2528</sup> AZS WKL, t. II, s. 98; LMAVB, F. 148-59, k. 1v.

<sup>2529</sup> LMAVB, F. 148-59, k. 1v; Radaman 2013/2, s. 28; Radaman, Macuk 2014, s. 207; Radaman 2018/1, s. 26.



sierpnia 1591 r., który uczestniczył w obradach komisji w lutym 1592 roku w Wilnie<sup>2530</sup>. Prace komisji miały być omawiane 23 sierpnia 1592 r. w Słonimiu na posiedzeniu głównego sejmiku Wielkiego Księstwa Litewskiego<sup>2531</sup>. Zdaniem Iwana Łappy prace komisji zakończyły się bezowocnie<sup>2532</sup>, jednak w 1981 r. Vitautas Raudeliūnas opublikował wcześniej nieznany w nauce dokument, który określił jako niedatowany przywilej Zygmunta III, wydany na jednym z sejmów warszawskich drugiej połowy lat 90. XVI w.<sup>2533</sup>. Dokument zawiera informacje o wynikach pracy komisji, która usunęła sprzeczności między poszczególnymi artykułami i wprowadziła do tekstu III Statutu Litewskiego pewne redakcyjne poprawki (I, 14, 20, 22; III, 2, 19; IV, 5, 23, 32, 48, 49, 51, 53, 62, 66, 75, 92, 94, 100, 105; VII, 2; XIV, 2)<sup>2534</sup>. Naszym zdaniem wspomniany dokument jest jednak nie prawem, a niezatwierdzonym projektem ustawy przygotowanym w 1592 r. do sejmiku 1593 roku, o czym wyraźnie świadczy tytułatura Zygmunta III Wazy, jakiej król polski i wielki książę litewski używał przed śmiercią swojego ojca, króla Szwecji Jana III († 17 XI 1592) – „korolevstva švieckiego nablizšij

<sup>2530</sup> AZS WKL, t. II, s. 98–99 („Statutu i Trybunału poprawa takim sposobem poprawić się ma: przez deputaty na to obrany, stanu senatorskiego dwu osób, a stanu rycerskiego z każdego województwa po jednej osobie. Jakoż województwa niektóre, jako wileńskie, trockie, połockie, witebskie, już na to deputaty swe obrali, a insze województwa na dzień 1 Augusta, porozumiawszy się z powiaty swoimi, na obranie takich deputatów zjechać się mają. Którzy to deputaci na dzień świętego Marcina w Wilnie tę sprawę zacząć i nie rozjeżdżając się skończyć mają. A strawnego deputatom każdemu z jego województwa przy poborze z takim że warunkiem z włóki albo z służby po półgroszku, a w połockim i mściławskim województwie po groszu wybrano i wydano być ma, wyjąwszy z tego dobra Króla JM.

[...] Deputaty do poprawy Statutu i Trybunału, obrani są z województwa wileńskiego Jan Wilczek, z trockiego Białozor, sędzia ziemski upicki, a z witebskiego Jędrzej Ciechanowiecki”); List kanclerza Lwa Sapiehy do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, Wilno, 9 II 1592, AR, dz. V, nr 13855, cz. 4, s. 4 [dawną paginacja – 228], publ.: ADR, nr XXVII, s. 212–213; Łappo, *Litovskij Statut 1588*, t. 1, cz. 2 (1936), s. 408; Radaman 2018/1, s. 25–26.

<sup>2531</sup> „A Statut Wielikogo Kniazstva Litovskogo, kotoryj tymi časy čieriez dieputaty na to vysažonyje popravien byti miel zyčit JKM, aby za dostatočnoju vo vsiakich rečach i spravach, v kotorych by odno poprawy było, jako nablížej do svietoje spraviedlivosti stosujučy, popravlen i na sejm dla utvierženja priniesien był, začym by spraviedlivost’ svietaja tym snadniej každomu dochoditi mogła i otravovana była. Takže i storony otravovańja sudov gołovnych tribunalskich, što by sie vašej miłosti vidieło do prybavy potrebnogo radto za pryniesieńjem i podaniem JKM učinit” (ML 282, 219v [dawną foliacja 208v]; BRacz., rkps. 92, s. 53; Łappo, *Litovskij Statut 1588*, t. 1, cz. 2 (1936), s. 409; Radaman 2018/1, s. 26). Zob. też: List Zygmunta III Wazy do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, Kraków, 18 VI 1592 r. (kopia), informujący o zwołaniu sejmiku (6–7 IX 1592), sejmików powiatowych (23 VII 1592 [sic! błędnie]) i sejmiku głównego (23 VIII 1592), Kraków, 18 VI 1592 r. (BRacz., rkps 92, k. 52–55); „List veruščij posłu do powietu” [kowieński sejmik 26 VII 1592, wzór], ML 282, k. 206v–207; „List do posła na sojmik powietowyj” [mozyrski sejmik 26 VII 1592, wzór], ML 282, k. 207; „Instrukcija na zjezd gołovnyj, Nauka i zleceńje poselstva Kryštofu Monvidu Dorohostajskiemu”, ML 282, k. 207v–220v [dawną foliacja 196v–209v].

<sup>2532</sup> Łappo, *Litovskij Statut 1588*, t. 1, cz. 2 (1936), s. 410–411.

<sup>2533</sup> LMAVB, f. 16-27, k. 1–4v; V. Raudeliūnas, *Treciojo Lietuvos Statuto pataisos (XVI a. pab.)*, w: Teisinių institutų raida Lietuvoje XIV–XIX, red. P. Dičius, et al. Vilnius 1981, s. 129–141.

<sup>2534</sup> LMAVB, f. 16-27, k. 1–4v; V. Raudeliūnas, op. cit., s. 132–140.

diedić i pryśłyj korol”<sup>2535</sup> i brak datacji. To tłumaczy fakt niewprowadzenia tych zmian w tekst III Statutu Litewskiego (zbadane polskojęzyczne teksty statutu z lat 90. XVI wieku i starodruki z lat 1614 i 1619)<sup>2536</sup>.

Działalność rokoszan oraz szerokie dyskusje na sejmikach i sejmach w pierwszej dekadzie XVII w. nad koncepcyjnymi problemami reformy ustroju Rzeczypospolitej i bezpośrednio żądania sejmików litewskich, w tym województwa nowogródzkiego<sup>2537</sup> stały się przyczyną uchwalenia przez sejm 1609 r. decyzji o utworzeniu nowej komisji do poprawy praw litewskich i zasad funkcjonowania Głównego Trybunału<sup>2538</sup>. Województwo nowogródzkie w komisji ponownie reprezentował sędzia ziemski i marszałek ziemi nowogródzkiej arianin Wasil Zienkowicz Cichiński<sup>2539</sup>. Jak uważał Iwan Łappo, pracom komisji przeszkodził początek działań wojennych przeciw Wielkiemu Księstwu Moskiewskiemu jesienią 1609 r., jednak Albrycht Stanisław Radziwiłł podaje świadectwo o posiedzeniu komisji, które odbyło się w 1611 r. i na którym przewodniczył grodzieński podkomorzy katolik Piotr Wołłowicz<sup>2540</sup> (klient Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła). Ponieważ działalność komisji powołanej w 1609 r. nie przyniosła rezultatu, art. 5 konstytucji sejmowych litewskich, uchwalonych na sejmie 1611 r. 9 listopada, przewidywał utworzenie nowej komisji kodyfikacyjnej do zakończenia korekty praw i porównania przepisanych ksiąg Metryki Litewskiej<sup>2541</sup> jak i to, że stawka podatku na utrzymanie przedstawicieli powiatów w komisji ds. dopracowania Statutu będzie

<sup>2535</sup> LMAVB, f. 16-27, k. 1; V. Raudeliūnas, op. cit., s. 132.

<sup>2536</sup> Porównaj: Zakrzewski 2013, s. 226; Moniuszko 2015, s. 71-74.

<sup>2537</sup> Sejmik w Wołkowysku w 1607 roku postawił przed posłami zadanie domagania się korekty prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego (AR, dz. II, ks. 12, s. 336; Pawłowska-Kubik 2019, s. 177, przypis 103). Sejmik poselski w Słonimiu w roku 1608 przed sejmem 1609 roku żądał dokończenia poprawy prawa regulującego działalność Trybunału (MNK VIII, rkps. 750-c/1, k. 1v).

<sup>2538</sup> W skład komisji ze stanu szlacheckiego weszli dziewięciu deputowanych, a ze stanu senatorskiego – biskup wileński Benedykt Wojna, wojewoda witebski Jan Zawisza, kanclerz litewski Lew Sapieha, którego na posiedzeniach mógł zastępować podkanclerzy Gabriel Wojna oraz wojewodzie nowogródzki i kasztelan trocki Jerzy Mikołajewicz Radziwiłł – ewangelik, który studiował historię, politykę, etykę i teologię w Bazylei i Strasburgu i jako senator Rzeczypospolitej poparł rokosz (PSB, t. XXX, s. 234–236).

<sup>2539</sup> VC, t. II, vol. 2, s. 396, art. 74; Łappo, *Litovskij Statut 1588*, t. 1, cz. 2 (1936), s. 411–412; A.B. Zakrzewski, *O kulturze prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII wieku – uwagi wstępne*, w: *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. M. Lizisowa, Kraków 2005, s. 47; Radaman 2018/1, s. 27–28.

<sup>2540</sup> A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce (1632–1656)*, wyd. A. Przyboś, R. Żelewski, t. I, 1632–1636, Warszawa 1980, s. 516.

<sup>2541</sup> М. Пергамент, А. Нольде, *Обозрение исторических сведений о составлении Свода местных законов Западных губерний*, Санкт-Петербург 1910, s. 60–61; Łappo, *Litovskij Statut 1588*, t. 1, cz. 2 (1936), s. 412; Wisner 2008, s. 57; С. Рыбчонак, *Паходжанне і радавод Валовічаў XV – пачатку XVII ст.*, w: *Unus pro omnibus: Валовічы ў гісторыі Вялікага княства Літоўскага XV–XVIII стст.*, ред. А. Шаланда, Мінск 2014, s. 94–96; Radaman 2018/1, s. 28.

określona na relacyjnych sejmikach 5 grudnia 1611 roku<sup>2542</sup>. Co się stało, ponieważ już w styczniu 1612 roku poborca nowogródzki Adam Poczapowski (Poczepowski) pobierał wspomniany podatek na poprawę Statutu zgodnie z uchwałą podjętą na sejmie i sejmiku relacyjnym nowogródzkim w grudniu 1611 r.<sup>2543</sup>. Od szlachty każdego powiatu na sejmikach relacyjnych należało wybrać po jednym deputowanym do komisji. Miejscem posiedzeń komisji od 12 marca 1612 r. ponownie wybrano Wilno<sup>2544</sup>. Skład i działalność tej komisji omówione przeze mnie bardziej szczegółowo w osobnym artykule<sup>2545</sup>. Przedsejmowe sejniki powiatu nowogródzkiego co najmniej jeszcze dwukrotnie w pierwszej trzeciej XVII w. domagały się przeprowadzenia „korekty praw”. Tak przed sejmem 1619 r. w instrukcji nowogródzkiej z 11 grudnia 1618 roku domagano się, aby korektura praw Wielkiego Księstwa Litewskiego była „przywiedziona do egzekucji”<sup>2546</sup>. W czasie bezkrólewia 1632–1633 r. ponownie podjęto zadanie poprawy III Statutu. Na przededniu konwokacyjnego sejmu 1632 r. w instrukcji poselskiej posłom nowogródzkim zawarto żądanie, aby korekta praw została doprowadzona do końca<sup>2547</sup>. Sejmik wołkowyski w roku 1632 przed sejmem elekcyjnym, wspominał starodawny zwyczaj przodków, że podczas *interregnum luxata membra* praw w klubę swoje wprawowali, a żeby porządniej koło tego chodzili, deputatów z każdego powiatu na główny elekcyjny zjazd ad *Correcturam iurium* zsyłali, do czego i *recens Convocatio* Warszawska *invituie*. Nie przecząc tedy jako wiele słusznej rzeczy, deputował do udziału w tych pracach p. Stanisława Miniewskiego, dając mu zupełną moc, „wespół z ichm. pp. deputatami W[ielkiego] Ks[ięstwa] Lit[ewskiego] co *consultissimum* będzie o prawie stanowić, obowiązując go *fide, honore et conscientia*, jakoby się ani *praemiis*, ani *metu, ab aequo et bono* odwodzić nie dał, *redditurus* tego wszystkiego wszystkiej Braci surową *rationem*”<sup>2548</sup>. Jednak i tym razem komisja kodyfikacyjna powołana na koronacyjnym

---

<sup>2542</sup> VC, t. III, vol. 1, s. 39.

<sup>2543</sup> AR, dz. XXIII, t. 70, plik 6, s. 52–53; Radaman 2013/2, s. 28.

<sup>2544</sup> VC, t. III, 1, s. 39.

<sup>2545</sup> Radaman 2018/1, s. 28.

<sup>2546</sup> AR, dz. II, Suplement, nr S328, s. 2; AR, dz. II, nr 701, s. 3; AR, dz. II, nr 701, s. 4, 12; Wisner 1978/2, s. 686; A.B. Zakrzewski, *Oferta Jana Januszowskiego wobec Lwa Sapiehy, czyli nieznaný projekt wydania praw i przywilejów litewskich z 1611 roku*, w: *Prawo wczoraj i dziś. Studia dedykowane profesor Katarzynie Sójce-Zielińskiej*, red. G. Bałtrusajtys, Warszawa 2000, s. 440; idem, *O kulturze prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII wieku – uwagi wstępne*, w: *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. M. T. Lizisowa, Kraków 2005, S. 47.

<sup>2547</sup> AR, dz. II, nr 1089, s. 6; RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 54v (56v).

<sup>2548</sup> AR, dz. II, nr 1096, s. 1–2; porównaj: Kaczorowski 1986, s. 67.

sejmie 1633 r. (w skład tej komisji 9 października 1632 r. z województwa nowogródzkiego weszli sędzia ziemski nowogródzki Andrzej Obryński<sup>2549</sup> i pisarz ziemski słonimski Krzysztof Jeśman Synkowski<sup>2550</sup>) zakończyła prace bezowocnie w 1636 r.<sup>2551</sup>.

Zatem liderzy politycznie aktywnej średniej i zamożnej nowogródzkiej szlachty, wśród której przeważali protestanci, brali bezpośredni, czynny udział w działalności ustawodawczej na sejmikach, głównych zjazdach Wielkiego Księstwa Litewskiego i sejmach, jak również w pracy nad systematyzacją prawa i ustawodawstwa. Gdy dla trzech powiatów województwa nowogródzkiego w składzie komisji kodyfikacyjnych zarezerwowano tylko jedno miejsce, zajmował je zawsze przedstawiciel szlachty powiatu nowogródzkiego. Pomimo niepowodzeń prób sejmowych komisji w pierwszej trzeciej XVII w. przygotowania tekstu nowej redakcji III Statutu Litewskiego, która uzyskalaby sankcję sejmu, pewne zmiany i uzupełnienia jego artykułów wprowadzano po odpowiednich uchwałach podejmowanych na sejmikach litewskich i sejmach. Tak więc na sejmikach województwa wielokrotnie zatwierdzano inicjatywy ustawodawcze prowadzące do zmiany prawa statutowego, a także zdarzały się precedensy, gdy sejmiki uchwalały decyzje wprowadzające bezpośrednie poprawki do przepisów Statutu. Wielokrotnie korzystały z prawa inicjatywy ustawodawczej i proponowały zmiany w prawie statutowym, które stawały się normami konstytucji sejmowych. Nie zawsze jednak nakazy, prośby i zakazy szlachty nowogródzkiej były skuteczne<sup>2552</sup>. H. Wisner wyjaśnił, że „niektóre ponawiano przez kilka, kilkanaście, nawet kilkadziesiąt lat”<sup>2553</sup>.

---

<sup>2549</sup> Sędzia ziemski nowogródzki Andrzej Obryński błędnie wymieniony jako pisarz ziemski (AR, dz. II, Suplement, nr S479<sup>(1)</sup>, s. 2; W. Kaczorowski, *Korektura prawa na sejmach okresu bezkrólewia 1632 roku oraz na sejmie koronacyjnym 1633 roku*, AUW-P, 3270, 2010, 311, s. 166 (powołując się na: BCzart., rkps. 363, k. 134v).

<sup>2550</sup> Ibid.

<sup>2551</sup> VC, t. III, vol. 2, s. 206, 273; A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce (1632–1656)*, wyd. A. Przyboś, R. Żelewski, t. I, 1632–1636, Warszawa 1980, s. 313–315, 319, 514, 516, 521–526, 531–536; Łappo, *Litovskij Statut 1588*, t. 1, cz. 2 (1936), s. 431–442; Wisner 2008, s. 58; W. Kaczorowski, *Korektura prawa na sejmach okresu bezkrólewia 1632 roku oraz na sejmie koronacyjnym 1633 roku*, AUW-P, 3270, 2010, 311, s. 161–173; Kaczorowski 1986, s. 67.

<sup>2552</sup> Radaman 2018/1, s. 28–29.

<sup>2553</sup> Wisner 1978/2, s. 688: „W 1619 r. nie spełnione zostało podstawowe żądanie, aby „sejm od recesów zaczęty [...] był”. Prawda, że konstytucja „Reces” zastrzegła, iż wszystko to, co zawarte było w instrukcjach, a spełnione nie zostało, ponieważ uwagę obradujących skupiły kwestie obrony, będzie omówione przez najbliższy sejm. Przemilczano żądanie, aby ci, którzy zamki w Inflantach poddali Szwedom, byli ukarani (1626 r., Warszawa). Nie reasumowano konstytucji o rotmistrzach powiatowych, nie opatrzone załogą zamku birżańskiego, podkomorzy litewski, o którego upominano się 1607 r., mianowany został w 1633 r. Pomijając złożoną kwestię mennicy i naprawy pieniądza, nie urzeczywistniono

Wyjątkiem był sejm 1607 r., kiedy instrukcje sejmikowe znalazły powszechne odbicie w konstytucjach.

Ponad 20 lat temu Andrzej Rachuba twierdził, że ze względu na brak źródeł nie można analizować procesu rozwoju samorządności szlacheckiej Wielkiego Księstwa Litewskiego w jego w początkowej fazie, uważał jednak, że proces ten i jego przejawy nie nastąpiły w Wielkim Księstwie Litewskim zbyt późno w porównaniu z Koroną Polską<sup>2554</sup>. Badania działalności sejmików województwa nowogródzkiego pozwolili udowodnić prawidłowość tego wniosku.

---

projektów tak dla Wielkiego Księstwa Litewskiego ważnych, jak utworzenia skarbu publicznego, wybierania kwarty, daremnie próbowano zapobiec integracjom sądu asesorskiego. Nie przeforsowano potwierdzenia przez sejm aktu konfederacji warszawskiej, choć było to warunkiem udziału posłów nowogródzkich w konwokacji 1632 r. Tylko nieliczne konstytucje stanowiły proste następstwo instrukcji (w tym akt wolnej elekcji). Bez powodzenia pozostały też próby skłonienia Zygmunta III do zmiany jego polityki w kwestii szwedzkiej, powierzenia dowództwa nad wojskiem Krzysztofowi Radziwiłłowi pod nieobecność na polu działań hetmana wielkiego”. Zob. też: H. Wisner, *Unia lubelska i III Statut litewski roku 1588*, ZH, t. 51, 1986, z. 1, s. 23–43; idem, *III Statut w życiu państwowym WKsL: czasy Zygmunta III i Władysława IV Wazów*, w: *Z dziejów kultury prawnej: studia ofiarowane prof. J. Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*, red. M. Wąsowicz [i in.], Warszawa 2004, s. 379–387.

<sup>2554</sup> Rachuba 2002, s. 209 („wskazują na to chociażby pomysły ustanowienia skarbu publicznego i kas powiatowych, działania milicyjno-obronne w czasach zagrożeń etc. już za panowania dwu pierwszych Wazów”).

## **ZAKONCZENIE**

## ZAKOŃCZENIE

### 1. Kultura polityczna i prawna szlachty nowogródzkiej

W województwie nowogródzkim, podobnie jak w całym Wielkim Księstwie Litewskim, sejmiki powstały w wyniku długotrwałej walki średniej i drobnej szlachty o prawne umocowanie ich prawa do wpływu na proces podejmowania decyzji w kluczowych kwestiach funkcjonowania państwa i stanowienie norm prawa ziemskiego. W czasie walki w kontrze do możnowładztwa o sądy ziemskie, sejmiki i Trybunał rozwijała się kultura polityczna i prawna szlachty średniej i drobnej nowogródzkiej, która dąży do emancypacji i zaczyna odgrywać samodzielną rolę. Badanie moje umożliwiło zaobserwowanie zjawiska ruchu egzekucyjnego w Wielkim Księstwie, który w obecnej literaturze przedmiotu nie był poruszany do ukazania pierwszych wyników badań nad tym tematem. Liderami tego ruchu w skali całego państwa litewskiego byli w latach 70.-80. w swojej większości ewangelicy (kalwiniści) z ziemi nowogródzkiej: Malcher Żygimontowicz Snowski Grawż (marszałek gospodarski i sędzia ziemski w latach 1565–1579), Andrej Iwanowicz Charytonowicz [Obryński], (podkomorzy w latach 1566–1576), Jesif (Józef) Iwanowicz Hołownia (pisarz ziemski (1565–1567), podsędek (1568–1580) i sędzia ziemski (1580–1597/1598)), Hrehory Uniechowski, Adam Poczapowski i brat litewski (arianin) Wasyl Iwanowicz Zienkowicz Cichiński (marzałek (1588–1613) i sędzia ziemski (1598–1613)). Znaczącą rolę odegrali w czasie przygotowania projektu III Statutu Litewskiego awansy liderów szlachty nowogródzkiej Andreja Iwanowicza Charytonowicza († a. 14 IV 1589) na pisarstwo wielkie litewskie w 1574 roku i Malchera Snowskiego Grawż († po 12 X i a. 10 XI 1587) na stanowisko senatora Rzeczypospolitej w roku 1579, jako i marszałkostwo Malchera Snowskiego w nowostworzonym Trybunale Głównym WKsL w latach 1582 i 1583.

Systemowa reforma ustroju politycznego, podczas której powstał instytut przedsejmowego sejmiku, posiadającego prawo inicjatywy ustawodawczej, oraz elekcyjny zjazd szlachecki do wyboru kandydatów na urzędy w sądzie ziemskim, umożliwiła stosunkowo licznej grupie pełnoprawnych obywateli państwa stanu szlacheckiego, będących wasalami pierwszego stopnia monarchy i właścicielami dóbr ziemskich „na prawie ziemskim”, realny udział w realizacji uprawnień władzy poprzez wybór pełnomocnych przedstawicieli elit politycznych powiatów na posłów na sejm walny, formułowanie propozycji ustawodawczych oraz wybór elektów na wakujące urzędy ziemskie. W warunkach dość zaciętej walki politycznej znaczna część

średnioszlacheckiej elity powiatu nowogródzkiego ukształtowała przekonanie o korzyściach z zachowania równowagi sił i interesów możnowładców w powiecie.

Czasami, gdy na sejmiku nowogródzkim ugrupowania polityczne (magnackie i regalistyczne) wzajemnie się blokowały (jak w 1598 r.) lub gdy senatorowie byli nieobecni na sejmikach (jak w 1587 czy 1607 r.), los podejmowania ostatecznych decyzji politycznych spoczywał w rękach liderów średniej i drobnej szlachty, w tym najbardziej aktywnych liderów szlacheckich kalwinistów Andreja Iwanowicza Charytonowicza i jego synów Dominika i Andrzeja Obryńskich, Jesifa (Józefa) Iwanowicza Hołowni i jego synów Mikołaja i Jerzego, Adama Poczapowskiego, Fiodora Michajłowicza Jewłaszewskiego i jego syna Jarosza, Michała Frąckiewicza Radziwińskiego, Iwana Iwanowicza Baki, Michała Kozińskiego, Marcina Onoszkowicza Połujana, a także litewskich braci Wasyla Zienkowicza-Cichińskiego, Mikołaja Podarewskiego, Lwa Mokłoka i innych).

Parlamentarne instytucje województwa nowogródzkiego aktywnie przyczyniały się do kształtowania i umacniania stosunkowo wysokiej, jak na warunki stanowego społeczeństwa, kultury politycznej i prawnej szlachty. Charakteryzowała się ona w badanym okresie szacunkiem do prawa oraz dość wysokimi wymaganiami co do moralnych cech i poziomu wykształcenia liderów regionalnych elit szlacheckich. Znaczne zainteresowanie zarówno piśmiennictwem religijnym jak i świeckim oraz aktywny udział w sporach wyznaniowych, rozległe zbiory bibliotek prywatnych<sup>1</sup>, wczesna w skali całego państwa litewskiego praktyka tworzenia kronik rodzinnych, pamiętników i diariuszy sejmowych<sup>2</sup>, działalność wydawnicza i zamiłowanie do dzieł wybitnych myślicieli politycznych swego czasu<sup>3</sup>, — wszystko to świadczy o wyraźnie rozwiniętej kulturze intelektualnej szlachty województwa nowogródzkiego. Opierała się ona na szerokim udziale politycznie aktywnej szlachty w życiu publicznym regionu i kraju, wpływie na decyzje podejmowane przez ogólnopaństwowe organy parlamentarne

---

<sup>1</sup> Najstarszy zabytek białoruskiej literatury świeckiej – legenda o rycerzu Tristanie, jako i opowieść o kniaziu Gwidonie i królu Attyli, Kronika Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego sięgająca do 1548 r. (BRacz. 94) pochodzi z prywatnej biblioteki Hrehorego Unichowskiego, wielokrotnego posła sejmowego z Nowogródka, a egzemplarz Biblii Ostrogskiej (1581) Biblioteki Narodowej Ukrainy im. Wernadskiego w Kijowie z komentarzami i marginaliami 1594 roku Wasyla Zienkowicza Cichińskiego (Кир. 652) – z prywatnej biblioteki marszałka ziemi nowogródzkiej, który razem z Hrehorym Unichowskim posłował na sejm w roku 1589.

<sup>2</sup> W rodzinach Jewłaszewskich (Fiodor), Unichowskich (Hrehory, Paweł), Krywców (Bieniasz Żdanowicz), Maskiewiczów (Samuel), Obuchowiczów (Filip Kazimierz) i innych.

<sup>3</sup> Znamy że w roku 1599 twór Justa Lipsiusa „O stałości” był przetłumaczony z języka łacińskiego na język polski w majątności Cichinicy marszałka ziemi nowogródzkiej Wasyla Zienkowicza Cichińskiego, a starosta słonimski Lew Sapieha i Eustachy Wołłowicz korespondowali z Lipsiuszem w latach 1604–1606.



(sejm walny, główny zjazd stanów, sejmik główny) i na kontroli nad działalnością monarchy oraz urzędników państwowych, co pozwalało skutecznie bronić korporacyjnych interesów stanu<sup>4</sup>. Tym samym, stały udział w sejmikach województwa przedstawicieli rodów pańskich (możnowładców), kultura polityczna liderów miejscowej zamożnej i średniej szlachty były przyczynami wydarzeń i precedensów, które odegrały znaczącą rolę w kształtowaniu systemu politycznego i prawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego jako całości, wywierały znaczący wpływ na wysoką rangę sejmików województwa w hierarchii instytucji parlamentarnych Wielkiego Księstwa Litewskiego i całej Rzeczypospolitej.

## 2. Pozycja magnaterii i jej wpływ na naród szlachecki

Znaczna koncentracja na terenie powiatu nowogródzkiego majątków ziemskich kn. Śluckich i katolickiej linii Radziwiłłów z Nieświeża i Klecka, ich majątkowa potęga, posiadanie licznych wasali spośród ziemian i przewaga ekonomiczna nad inną szlachtą, powinna na pierwszy rzut oka nadawać nowogródzkiemu sejmikowi w badanym czasie charakter promagnacki, a w czasie po konwersji synów Mikołaja Radziwiłła „Czarnego” i kn. Śluckich – prokatolicki. Wbrew tej opinii posiadanie wielkich dóbr nie dawało możnowładowi w polityce regionalnej, kiedy pewny książę lub pan nie chciał osobiście uczestniczyć w obradach sejmiku i polemizować z przywódcami ruchu egzekucyjnego o konsensus, lub walczyć z nimi otwarcie o wpływy na sejmiku, co udowodnia przykład zasiadających w Radzie Panów Wielkiego Księstwa Litewskiego i nie posiadających krzeseł senatorskich Rzeczypospolitej książąt Śluckich, nie obecnych na sejmikach w Nowogródku. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” zaś, kiedy był obecny na sejmikach nowogródzkich, starał się o konsensus.

---

<sup>4</sup> W roku 1626 kasztelan nowogródzki Wasyl Kopeć tak przedstawiał królowi zalety ustroju monarchiae mixtae: „Nie jesteśmy ową statuą, w której głowa złota, piersi srebrne, insze z podlejszych kruszców członki, wszystkie non tenaci nexu, bo tylko ad dissipationem spojone, ale jak ciało ludzkie, całe z jednostajnej materii, a jednym dobra pospolitego tchnące duchem, w którym W.K. Mość głowa tak pierwsze i najpoważniejsze trzymasz miejsce, że też piękną formę i faciam Rzeczypospolitej wyrażasz. Nader miłą i wdzięczną ta lutnia wydaje melodie, bo w niej nie jedna alta, lecz wielu wolnych głosów fides usilnym Waszej Królewskiej Mości staraniem intensae, dość zgodną brzmia harmonią” (Jan Ostrowski Danejkowicz, *Swada polska i łacińska albo Miscellanea oratorskie sejmowe, weselne, kancelaryjne, listowne, kaznodziejskie, pogrzebowe, statystyczne, panegiryczne, elogiarne, inskrypcyjne, y inne różne, w oboim języku prozą i wierszem na dwa tomy to jest polski i łaciński podzielone, a dla pożytku i pochopu w każdej materii audytorów eloquencyi do druku podane*, t. 1, vol. 1, Lublin 1745, s. 276–278; Г. Галенчанка, *Развіццё шляхецкай дэмакратыі ў Вялікім Княстве Літоўскім у XVI–XVIII ст.*, „Герольд Літэрланд”, I, 2001, nr 3–4 (3), s. 96; Radaman 2010, s. 100; Radaman 2018/2, s. 381; Radaman, Macuk 2014, s. 210).

W okresie współpracy hrabiego na Szklowie, Myszy i Bychowie Jana Hieronimowicza Chodkiewicza z Radziwiłłami (od 1572 do 1576/1577 roku), a zwłaszcza podczas pierwszego bezkrólewia, decyzje podejmowane na sejmikach województwa były często kompromisem między pozycją Radziwiłłów birżańskich i nieświeskich, Jana Chodkiewicza, krewnych jemu Sapiehów (wojewoda nowogródzki Paweł i jego synowie) i liderów zamożnej, średniej i drobnej szlachty powiatu z obozu egzekucjonistów. Po odejściu Jana Chodkiewicza z wielkiej polityki w czerwcu 1578 roku i jego śmierci 4 sierpnia 1579 roku, znaczna część jego dawnych „przyjaciół” i klientów, jak i dawnych „przyjaciół” i klientów Mikołaja Radziwiłła „Czarnego” wyznania protestanckiego, zaczęła odgrywać w latach 80. samodzielną rolę przy omawianiu na sejmikach zarówno ogólnopaństwowych problemów, jak i problemów o znaczeniu regionalnym. Znaczącą ale decydującą rolę odegrała nominacja z 18 października 1579 roku na stanowisko wojewody nowogródzkiego przedstawiciela birżańskiej kalwińskiej linii Radziwiłłów — łowczego Wielkiego Księstwa Litewskiego i starosty mozyrskiego Mikołaja Radziwiłła († 18 grudnia 1589), syna Mikołaja Radziwiłła „Rudego” i starszego brata Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”. W wielu kwestiach byłym przedstawicielom politycznej grupy Chodkiewicza wyznania protestanckiego bliższy stał się program polityczny birżańskiej linii Radziwiłłów. Nie przyczyniała się do wzmocnienia pozycji Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” i jego młodszych braci również nominacja z 13 marca 1590 roku na stanowisko wojewody nowogródzkiego F. Skumina-Tyszkiewicza, który do połowy lat 90. starał się być równie przyjazny birżańskim i nieświeskim Radziwiłłom. W tym samym czasie wzmocnieniu wpływów protestanckiej szlachty w latach 80. sprzyjało to, że młodzi i ambitni synowie Jana Chodkiewicza, Aleksander i Jan Karol (katolicy z wyznania), powrócili do kraju po długim pobycie w Europie Zachodniej, gdzie studiowali na uniwersytetach i doskonalili sztukę wojenną, dopiero w 1590 roku. Jan Karol był bardziej zainteresowany karierą dworską i wojskową, natomiast Aleksander rozpoczął swoją karierę polityczną od walki o wpływy wśród szlachty właśnie na sejmikach powiatów nowogródzkiego i wileńskiego, przy czym do 1595 roku utrzymywał ścisłą współpracę nie z współwyznawcą M.K. Radziwiłłem, ale z liderem protestantów, K. Radziwiłłem „Piorunem”. W latach 90. to właśnie skłonny do kompromisów hrabia na Szklowie i Myszy Aleksander Chodkiewicz, najczęściej wybierany był posłem nowogródzkiej szlachty na sejmy walne (co najmniej 3 razy (1596, 1598 i 1600). Przejście państwa kopyskiego na własność K. Radziwiłła wciągnęło Chodkiewiczów do obozu królewskiego i w drugiej połowie lat

90. na nowogródzkich sejmikach w pewnych kwestiach ich grupa polityczna pod przewodnictwem kasztelana wileńskiego H. Chodkiewicza ściśle współpracowała z M.K. Radziwiłłem i F. Skuminem-Tyszkiewiczem. Od połowy lat 90. ostro zaostrzyły się relacje między Chodkiewiczami a birżańskimi Radziwiłłami (którzy walczyli nie tylko o Kopyś, ale i o „spadek słucki” po kn. Olelkowiczach), co doprowadziło do wielkoskalowego konfliktu wewnętrznego.

Urząd senatorski po roku 1589 nie zawsze pokazywał automatycznie na aktywność na sejmikach, jak było to za Zygmunta Augusta. Tak nie obserwujemy kasztelana Aleksandra Iwanowicza Połubińskiego na sejmikach nowogródzkich w okresie sprawowania urzędu od roku 1586 do przełomu z lat 1607/1608, choć na pospolitym ruszeniu w Kopylu 7 lutego 1596 roku kniaź był obecny.

### 3. Pozycja średniej szlachty nowogródzkiej w czasie rywalizacji Radziwiłłów z Chodkiewiczami, rola ewangelików reformowanych i braci litewskich

Relacje Jana Karola i Hieronima Chodkiewiczów z ówczesnymi liderami średniej szlachty powiatu nowogródzkiego były w latach 1596–1598 bardzo napięte. Podczas konfliktu wewnętrznego w latach 1598–1600 między grupami politycznymi Chodkiewiczów i Radziwiłłów znaczna część elity powiatowej nowogródzkiej brała w nim bezpośredni udział, część zachowywała neutralność<sup>5</sup>, jednak ani birżańscy, ani nieświescy Radziwiłłowie, ani Chodkiewiczowie nie mogli całkowicie kontrolować działalności nowogródzkiego sejmiku. Sejmik był areną ostrych politycznych batalii i prawdziwą „szkołą parlamentarną” dla wielu przedstawicieli zamożnej, średniej, a nawet drobnej szlachty powiatu, z których wielu w tym czasie podzielało program polityczny przedstawicieli kalwińskiej birżańskiej linii Radziwiłłów — wojewody wileńskiego i hetmana Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”, jednak byli zmuszeni uchwalać kompromisowe uchwały. W ostatnich latach życia Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” († 20 listopada 1603), zwłaszcza po ślubie Janusza Radziwiłła i Zofii Słuckiej (1 października 1600), sejmik powiatu nowogródzkiego czasami przyjmował decyzje inicjowane przez jego przeciwników. Sprzyjał temu bezpośredni aktywny udział w posiedzeniach nowogródzkich sejmików senatorów regalistów (katolików) oraz dołączenie do unii brzeskiej na przełomie wieków wojewody nowogródzkiego Fedora

---

<sup>5</sup> Lulewicz 1989, s. 205–215.

(Teodora) Skumina-Tyszkiewicza, który zbliżył się do kanclerza Lwa Iwanowicza Sapiehy i stał się jego stałym korespondentem. Jednakże aktywna działalność Hieronima, Jana Karola i Aleksandra Chodkiewiczów (bardziej skłonnego do kompromisowych rozwiązań niż jego brat i stryj) oraz ich blokowanie się z Mikołajem Krzysztofem Radziwiłłem „Sierotką” w niektórych kwestiach inspirowanych przez monarchę tylko tymczasowo wpłynęło na zmianę równowagi sił w powiecie. Wpływ na sytuację na sejmiku powiatu nowogródzkiego w latach 90. XVI wieku miało również zwiększenie liczby wyznawców zborów braci litewskich (antytrynitarzy), a także przygotowania do unii kościelnej w Brześciu. Na sejm 1601 r. poprzez konsensus szlachta powiatu nowogródzkiego wybrała jako posłów dwóch arian, a w latach 1606–1607 liderzy szlachty średniej brat litewski Wasyl Zienkowicz Cichiński i ewangelik Dominik Obryński, oskarżani przez regalistów o sympatie do marszałka rokoszan podczaszego litewskiego Janusza Radziwiłła i jego kuzyna wojewodzica nowogródzkiego kasztelana trockiego Jerzego, w nieobecności senatorów całkowicie kontrolowali sejmik i zajmowali wyraźną pozycję legalistyczną. W tym czasie nawet niektórzy klienci katolików Chodkiewiczów wyznania ewangelickiego prowadzili szczerą przyjazną korespondencję z „przyjaciółmi” birżańskich Radziwiłłów.

#### 4. Stosowanie prawa

Różne aspekty organizacji i działalności sejmików województwa nowogródzkiego (formy organizacyjne, sposoby, porządek, zwyczaj funkcjonowania, relacje prawne z innymi instytucjami państwowymi itp.) były regulowane normami prawa ziemskiego, ale prawo to tylko częściowo było prawem stanowionym pisanym (pozytywnym), ponieważ stosunki prawne, powstające zarówno w procesie zwoływania, funkcjonowania i działalności sejmików, jak i podczas działalności ich pełnomocnych przedstawicieli, były regulowane również normami prawa zwyczajowego. Zwoływane, organizacja i działalność zjazdów szlacheckich o których nie było wzmianek w II Statucie Litewskim z 1566 roku i konstytucjach sejmowych, w całości podlegała regulacji prawa zwyczajowego stanu szlacheckiego Rzeczypospolitej.

Na kształtowanie się powiatowych zjazdów szlacheckich, które nie były związane z sejmem, wpływały zjazdy szlachty z powodu pospolitego ruszenia w czasie wojny inflanckiej, a także zjazdy czasów pierwszego i drugiego bezkrólewia. Precedensy, które czasami wywoływały konieczność przyjęcia regionalnego czy ogólnopaństwowego aktu

normatywnego, wnoszącego korekty do obowiązującego ustawodawstwa, pojawiały się w przypadku nieprzewidzianych przez prawo stanowione okoliczności, wywierając znaczący wpływ na kodyfikację prawa i ewolucję ustawodawstwa<sup>6</sup>.

Prawo pozytywne nie określało, w jakim języku powinny być sporządzane akty sejmikowe, jednak nawet przy znacznej polonizacji lokalnej szlachty, która w prywatnej korespondencji niemal całkowicie przeszła na język polski, przeniesienie posiedzeń sejmowych z Wielkiego Księstwa Litewskiego do Warszawy, Krakowa i Torunia nie od razu doprowadziło do pojawienia się oficjalnych instrukcji i uchwał w języku polskim, wśród których do lat 90. XVI wieku dominował język „ruski” (starobiałoruski).

##### 5. Demokracja bezpośrednia i reprezentacja sejmików na sejmach elekcyjnych

Podczas pierwszego bezkrólewia szlacheckie zjazdy powiatu nowogródzkiego w razie potrzeby podejmowały decyzje w sprawach, które w innym czasie były wyłączną kompetencją monarchy, sądów pierwszej i wyższych instancji oraz głównego zjazdu stanów, czym tworzyły precedensy prawne i wywierały znaczący wpływ na proces kodyfikacji prawa ziemskiego w latach 1574–1587 (zarówno bezpośrednio na sejmikach, jak i poprzez pełnomocnych przedstawicieli na głównych zjazdach stanów, głównych sejmikach Litwy oraz sejmach walnych Rzeczypospolitej). We wrześniu 1572 roku szlachta nowogródzka stanęła przed problemem zorganizowania niezbędnej władzy sądowniczej i jako pierwsza w Wielkim Księstwie Litewskim musiała rozpatrzyć konkretną sprawę kryminalną bezpośrednio podczas posiedzenia sejmiku. Na początku 1573 roku jako jedna z pierwszych w dawnej Litwie utworzyła regionalną konfederację i pod kapturem odnowiła działalność sądów ziemskiego i grodzkiego. Podczas drugiego bezkrólewia w powiecie nowogródzkim miał miejsce precedens bezpośredniego wyboru chorążego, którego uprawnienia zostały uznane przez monarchę po koronacji. Wpłynęło to na zmianę tekstów artykułów Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego, które określały zasady obsadzania urzędów powiatowych chorążych (II, 5) i podkomorzych (IX, 1). Trzecie bezkrólewie ostatecznie wpłynęło na krystalizację szerokiego rozumienia sejmiku powiatowego.

Nie zawsze na sejmach elekcyjnych Rzeczypospolitej szlachta poszczególnych powiatów i województw Wielkiego Księstwa Litewskiego uczestniczyła licznie, mimo że od 1573 r. gwarantowane prawo udziału w elekcji króla i wielkiego księcia miał każdy

---

<sup>6</sup> Radaman 2018/1, s. 23-29.

szlachcic będący właścicielem ziemskim na „prawie ziemskim” i wasalem pierwszego stopnia byłego monarchy. Tak szlachta powiatu nowogródzkiego musiała być reprezentowana na sejmie elekcyjnym 1587 r. tylko przez 6 posłów. Jednocześnie na zjazd główny Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie 8–17 listopada 1587 r., podczas którego dokonano wyboru jednego z dwóch pretendentów do tronu wielkoksiążęcego, którego popierała elita polityczna litewska w walce o tron Rzeczypospolitej, województwo nowogródzkie wysłało liczną, w porównaniu z innymi powiatami, delegację składającą się z 10 osób.

W niektórych powiatach pierwsze bezkrólewia rzeczywiście jeszcze bardziej wzmocniły pozycję możnowładców, które prowadzili samodzielną politykę, nie zważając na postanowienia unii lubelskiej. Jednak i sejmiki szlacheckie przedstawiały w tym czasie samodzielne żądania wobec elektów i wybranych monarchów, które niekoniecznie pokrywały się z interesami panów rad, jak żądanie obecności urzędników na sejmikach czy postulat zakazu łączenia urzędów. Elita szlachecka Wielkiego Księstwa Litewskiego nie tylko mocno trzymała władzę w swoich rękach w czasie nieobecności monarchy, ale i zawsze potrafiła znakomicie wykorzystać brak najwyższego władcy do rozwiązywania najbardziej palących kwestii stosunków międzypaństwowych z Koroną Polską w ramach Rzeczypospolitej.

Po śmierci Zygmunta III na sejmiku nowogródzkim poklikano, aby wszyscy jechali na sejm elekcyjny i jednocześnie obrano 35 posłów, na sejmiku słonimskim – 15. Szlachta wołkowyska posłów nie obierała dlatego, żeby „kożdy, komu wolność miła, osobą swą na blisko przypadający zjazd elekcyjny jachał”.

## 6. Sejmiki powiatowe, generalne i zjazdy stanów

Stefan Batory wspierał wzmocnienie sejmików powiatowych i generalnych, zwołując je zamiast sejmu (jako w roku 1577) lub niezależnie od jego zwołania w czasie kodyfikacji prawa ziemskiego, wojny i powstania instytucji głównego zjazdu stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego (Konwokacji). Na sejmie walnym z lat 1579–1580 szlachta litewska przy bezpośrednim udziale posłów sejmowych powiatu nowogródzkiego, doprowadziła do ustanowienia instytucji corocznych sejmików gromnicznych (trybunalskich), na których bezpośrednio wybierano sędziów Głównego Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego i decydowano o różnych sprawach powiatowych. W tych powiatach, gdzie istniała realna polityka, prowadziło to do

wzmocnienia pozycji regionu, co zostało utrwalone za panowania Zygmunta Wazy, który pozwolił na wzmocnienie uprawnień sejmików relacyjnych.

### 7. Przewodniczenie obradom sejmikowym

Prawo i obowiązek przewodniczenia posiedzeniom sejmikowym w powiecie nowogródzkim należały do wojewody, jednak od 1588 roku do 1613 roku w przypadku nieobecności senatorów (wojewody i kasztelana) posiedzeniom sejmikowym w tym powiecie *de iure* powinien był przewodniczyć marszałek ziemi nowogródzkiej. Wprowadzenie urzędu marszałka w centralnych powiatach województw w pierwszych latach panowania Zygmunta Wazy było spowodowane koniecznością rozwiązania kwestii przewodniczenia posiedzeniom sejmikowym w przypadku nieobecności senatorów, którzy mogli uczestniczyć w „wyższym” sejmiku lub być nieobecni z innych powodów<sup>7</sup>.

### 8. Działalność posłów województwa nowogródzkiego

W przeciwieństwie do większości innych regionów Wielkiego Księstwa Litewskiego działalność posłów sejmowych powiatu nowogródzkiego była stale finansowana już za panowania Zygmunta Augusta z lokalnych podatków, zatwierdzanych na sejmikach. Na podejście szlachty nowogródzkiej do rozwiązania tego problemu wpłynęła struktura feudalnego posiadania ziemskiego powiatu nowogródzkiego, ponieważ poborcy mogli dość łatwo zebrać większość potrzebnych środków na utrzymanie posłów sejmiku na sejmy i zjazdy z ordynacji nieświeskiej, hrabstwa mirskiego, księstw słuckiego i kopylskiego itp., również jako i pozycja przywódców ruchu egzekucyjnego, którzy dbali o niepodległość finansową posłów sejmowych. Analiza problemu określenia źródeł finansowania działalności posłów sejmowych wykazała, że przy ustawowym określeniu różnych minimalnych kwot wypłat posłom z różnych powiatów w art. 7, rozdz. III Statutu z 1588 roku (po odrzuceniu w 1584 roku projektu wprowadzenia stałego podatku na diety poselskie w wysokości 2 groszy z włóki) brano pod uwagę wcześniejszą praktykę zatwierdzania „posolszczyzny” na przedsejmowych sejmikach<sup>8</sup> lub na specjalnych zjazdach, zwoływanych przed sejmami specjalnie w celu zatwierdzenia kwot i sposobu zbierania „strawnych pieniędzy”,

<sup>7</sup> Radaman 2002, s. 120–132.

<sup>8</sup> Radaman 2006/3, s. 147–149, 154–156; Radaman 2018/2, s. 453.

a w systemie normatywnego regulowania finansowania posłów sejmowych przed i po zatwierdzeniu Statutu z 1588 roku centralne miejsce zajmowały uchwały sejmikowe<sup>9</sup>.

#### 9. Elita szlachecka powiatu nowogródzkiego

Przeprowadzona analiza prozopograficzna składu elit powiatowych województwa nowogródzkiego drugiej połowy XVI – początku XVII w. (analizowano dane personalne urzędników powiatowych (ziemskich i grodzkich), posłów na sejmy walne Rzeczypospolitej i Główne zjazdy stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, deputatów Trybunału, elektów na ziemskie urzędy powiatowe, poborców, rotmistrzów pospolitego ruszenia i chorągwi powiatowych) wykazała, że ich formowanie zależało nie tylko od woli wielkiego księcia i króla, protekcjonizmu największych właścicieli ziemskich województwa z grona arystokracji feudalnej państwa (możnowładztwa) czy od istnienia więzi rodzinnych, co niewątpliwie miało miejsce, ale w znacznym stopniu od zdolności konkretnych osób, które reprezentowały regionalne korporacje szlacheckie i realizowały swoje kariery (wojskowe, polityczne, sądowe i inne), a także od realizacji przez nich tych możliwości, które otwierały się przed nimi po systemowej reformie ustroju państwowego Wielkiego Księstwa Litewskiego i zawarciu realnej unii z Królestwem Polskim, a także w czasie wypracowywania koncepcji „poprawy” wspólnej Rzeczypospolitej.

Nawet jednorazowo dobrze wykonana misja poselska czy deputacka otwierała drogę do kariery politycznej, administracyjnej czy sądowej, ale żeby zostać posłem sejmowym czy deputatem Trybunału trzeba było najpierw wykazać się umiejętnościami zawodowymi i oratorskimi na zjazdach i sejmikach powiatowych, zdobyć zaufanie i szacunek szlachty powiatu, broniąc nie tylko interesów ogólnopaństwowych, ale przede wszystkim regionalnych, co wymagało pewnego doświadczenia społecznego lub dobrego wykształcenia. Sejmik przy tym stał się prawdziwą formą samorealizacji wspólnoty szlacheckiej powiatu w życiu społecznym i politycznym państwa, a najbardziej utalentowani przedstawiciele nowogródzkiej elity powiatowej zarówno z grona możnowładców, jak i z grona zamożnej i średniej szlachty, niejednokrotnie pretendowali do statusu liderów reprezentacji sejmowej Wielkiego Księstwa Litewskiego w Izbie

---

<sup>9</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 166, art. 12; Radaman 2005/2, s. 20; A. Radaman 2010, s. 60–61; Radaman 2013/2, s. 23–26; Radaman 2013/4, s. 122.



poselskiej sejmku Rzeczypospolitej<sup>10</sup> i reprezentacji od powiatów w Głównym Trybunale Litewskim<sup>11</sup>. Tak, w czasie panowania Zygmunta III Wazy (1588–1632) najczęściej posłami sejmowymi nowogródzkimi byli wybierani<sup>12</sup>: sekretarz JKM, podkomorzy nowogródzki (1600–1642) Dominik Andrzejewicz Obryński (później Dominik Chryzostom, Dominik Krzysztof)<sup>13</sup> (jak najmniej 5 raz: 1593, 1600, 1603, 1613<sub>I</sub> i 1627) (ewangelik, później katolik); marszałek ziemi nowogródzkiej (1588–1613) i sędzia ziemski nowogródzki (1598–1613) Wasyl Iwanowicz Zienkowicz Cichiński (jak najmniej 4 razy: 1587–1588, 1589, 1596, 1601, ?1609) (prawosławny, później brat litewski (arianin))<sup>14</sup>; sędzia ziemski nowogródzki (1619–1656) Andrzej Andrzejewicz Obryński (jak najmniej 4 razy: 1613<sub>II</sub>, 1621, 1626<sub>I</sub>, 1629<sub>II</sub>)<sup>15</sup> (ewangelik, później katolik) i chorąży nowogródzki (1627–1636) Jan Rudomina Dusiacki (jak najmniej 4 razy: 1623, 1625, 1629<sub>I</sub>, 1631) (katolik)<sup>16</sup>.

Sporządzenie na podstawie dostępnych źródeł i opracowań wykazów urzędników powiatowych (ziemskich i grodzkich) i elektów na urzędy dla wszystkich powiatów województwa nowogródzkiego dla okresu 1565–1632<sup>17</sup> pozwoliło na wyciągnięcie wniosków i na temat elit urzędniczych i karier w skali powiatu. Stwierdzamy, że w skład regionalnych grup elitarnych korporacji szlacheckich powiatów województwa nowogródzkiego, utworzonych reformą z połowy lat 60., wchodził głównie przedstawiciele średnich i drobnych feudałów, którzy prawie zawsze otrzymywali nominacje na powiatowe urzędy ziemskie, byli wybierani deputatami Trybunału, posłami sejmowymi, elektami na wakujące urzędy ziemskie i rotmistrzami powiatowymi, i tylko czasem przedstawiciele rodów pańskich i kniaziowskich zabiegali o urzędy powiatowe.

W powiecie nowogródzkim częściej niż inni urzędy ziemskie w badanym okresie czasu zajmowali przedstawiciele rodów: Charytonowiczów-Obryńskich<sup>18</sup> (5 osób,

<sup>10</sup> Radaman, Macuk 2014, s. 175 (Malcher Snowski Grawż, hrabia na Szklowie i Myszy z Bychowa Aleksandr Janowicz Chodkiewicz i in.).

<sup>11</sup> W latach 1582 i 1583 jako pierwszy został marszałkiem nowostworzonego Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego Malcher Żygimontowicz Snowski Grawż, długoletni lider szlachty nowogródzkiej i ruchu egzekucyjnego w Litwie, który od 1579 r. wszedł do Senatu Rzeczypospolitej jako kasztelan witebski (PSB, t. XXXIX, s. 408–410; DTG WKL 1582-1696, s. 61-64).

<sup>12</sup> Porównaj: Wisner 1978/2, s. 678–679, 690–691.

<sup>13</sup> Radaman, Macuk 2014, s. 174; aneks 1.

<sup>14</sup> Ibid.

<sup>15</sup> Ibid.

<sup>16</sup> Ibid.

<sup>17</sup> UWKL, t. VI, Warszawa 2024.

<sup>18</sup> Synowie chorążego nowogródzkiego Iwana Charytonowicza Andrej i Ilia Charytonowiczowie (Obryńscy) zajmowali odpowiednio urzędy podkomorzego i chorążego, a synowie Andreja Iwanowicza (ewangelika) — Andrzej i Dominik — urzędy sędziego ziemskiego i podkomorzego (Radaman 2012/1,

5 urzędów: podkomorzy [2], chorąży [2], sędzia ziemski [1]); Hołowniów<sup>19</sup> (2 rodziny, 1 rodzina – 3 osoby, 5 urzędów: chorąży [2], sędzia ziemski [1], podsędek [1], pisarz ziemski [1]; 2 rodzina – 1 osoba, 1 urząd – pisarz ziemski [1]); Jewłaszewskich<sup>20</sup> (2 osoby, 3 urzędy: sędzia ziemski [1], podsędek [1], pisarz ziemski [1]); Bryndzów (2 osoby, 2 urzędy: wojski [2]); Dziemiałtowskich (2 osoby, 2 urzędy: stolnik [2]); Zienkowiczów Cichińskich (1 osoba, 2 urzędy: marszałek [1], sędzia ziemski [1]); Kiersnowskich (1 osoba, 2 urzędy: podsędek, pisarz ziemski)<sup>21</sup>. Elity te nie były jednak zamknięte. Tak wśród urzędników powiatu, posłów sejmowych i deputatów Trybunału wymieniani są też pojedynczy przedstawiciele rodów, które dominują w latach 30–50. XVII w. — Frąckiewiczów Radziwińskich, Unichowskich, Rudominów, Korsaków, Haraburdów i in.

W okresie od II połowy XVI do początku XVII w. kształtowanie się elit średnioszlacheckich zależało nie tylko od woli króla, Jana Hieronimowicza Chodkiewicza lub Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, ale w znacznym stopniu od zdolności osób, które robiły karierę nie tylko w skali państwa, ale i powiatu, od wykorzystania możliwości, które otwierały się przed nimi po utworzeniu wspólnej Rzeczypospolitej. Jednakże tylko jeden przedstawiciel elity powiatowej ziemi nowogródzkiej z grona zamożnej i średniej szlachty został w badanym okresie czasu senatorem<sup>22</sup> i nikt z przedstawicieli szlachty średniej powiatu nowogródzkiego nie był nominowany na urzędy senatorskie (wojewody i kasztelana) w województwie nowogródzkim. Ambitny i zdolny przedstawiciel średniej szlachty nowogródzkiej sędzia

---

s. 50–62; Radaman 2014/1, s. 270, 274, 276, 282, 283, 287, 288 292; Radaman 2014/2, s. 291–296; Radaman, Januškevič, s. 361, 362, 369; ML 61, k. 53v–54v).

<sup>19</sup> Jesif (Józef) Iwanowicz Hołownia (kalwinista) zajmował kolejno wszystkie urzędy w składzie sądu ziemskiego, a jego synowie — Mikołaj i Jerzy — jeden po drugim byli chorążymi nowogródzkimi (Radaman 2006/2, s. 72–76; Radaman 2014/1, s. 277, 282, 283, 284, 288; Radaman, Januškevič, s. 363).

<sup>20</sup> Fiodor Michajłowicz Jewłaszewski w latach 1592–1619 zajmował urząd podsędziego nowogródzkiego, zaś jego syn Jarosz jeszcze za życia ojca zajmował w latach 1605–1613 urząd pisarza ziemskiego, a w latach 1613–1619 — urząd sędziego ziemskiego nowogródzkiego.

<sup>21</sup> Witold Sienkiewicz podkreślił w roku 1979, że spośród 140 wyższych urzędników powiatu nowogródzkiego, w okresie od 1566 r. do końca XVII w. około połowy należało do 19 rodów nowogródzkich, które stanowiły tylko 5% rodów objętych abjuratą z 1690 r. (Sienkiewicz 1979, s. 521. v.: *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego: województwo nowogródzkie 1690 r.*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba; red. A. Rachuba, Warszawa 2002).

<sup>22</sup> Malcher Snowski Grawż (ewangelik) awansował na kasztelaniego witebską zap. jesienią 1579 (był 4 XII tego roku) z marszałkostwa hospodarskiego i nowogródzkiego sęstwa ziemskiego (UWKL, t. VI, nr 649, s. 180; PSB, t. XXXIX, s. 409; Radaman 1999, s. 111; Radaman 2010, s. 79).

Z rodów pańskich należących do elity całego Wielkiego Księstwa Litewskiego weszli do Senatu: w roku 1590 Teodor Skumin Tyszkiewicz jako wojewoda nowogródzki (N 13 III 1590, UWKL, t. VI, nr 873, s. 213), w roku 1605 Aleksandr Janowicz Chodkiewicz jako wojewoda trocki (N 25 II 1590, UWKL, t. II, nr 1429, s. 228), wielu Radziwiłłów i Sapiechów.

ziemski Jesif (Józef) Hołownia (ewangelik i przyjaciół Jerzego, Albrychta i Krzysztofa Radziwiłłów) nie doczekał się obiecanego przez Stefana Batorego awansu<sup>23</sup>, inni zaś długo czekali nawet na nominacje do urzędów powiatowych, lecz szybko mogli stracić wszystko, co mieli<sup>24</sup>. Po dekrete sądu zadwornego z 19 kwietnia 1600 r., który zmienił granicę nowogródzko-pińską, zrezygnował z urzędu podkomorzego Adam Iwanowicz Chreptowicz (do 18 sierpnia)<sup>25</sup>. Arianin Wasil Zienkowicz Cichiński odważny żołnierz i polityk jako jedyny w Wielkim Księstwie Litewskim mógł łączyć od 1598 r. w swoich rękach urzędy marszałka hospodarskiego ziemi nowogródzkiej i sędziego ziemskiego nowogródzkiego, jako marszałek sejmikowy powstrzymać od rozłamu sejmik nowogródzki w 1607 r. Jednak i ten jedyny z posłów szlachty nowogródzkiej, który wotował w listopadzie 1587 r. na predelekcji w Wilnie za elekcją Zygmunta III Wazy, nie został senatorem za panowania tego króla<sup>26</sup>. Do 1606 r. w skali całego Wielkiego Księstwa Litewskiego monarcha nie pomijał ewangelików w nominacjach na urzędy senatorskie, jednak już dążył do odsunięcia ich od najważniejszych urzędów państwowych. Sytuacja zmienia się radykalnie po rokoszu sandomierskim, gdy król i wielki książę w istocie zamyka dostęp do Senatu niekatolikom. Stopniowo miejsca protestantów i prawosławnych zajęli w Senacie przedstawiciele średnioszlacheckich rodów katolickich<sup>27</sup>. Taka sytuacja była również uwarunkowana wygasaniem niektórych rodów niekatolickich i działalnością misjonarską kościoła katolickiego i unickiego<sup>28</sup>.

#### 10. Starostowie sądowi i elita szlachecka powiatu słonimskiego

Znaczący wpływ na uchwały szlachty słonimskiej na sejmikach mieli starostowie sądowi — Hrehory i Michał Wołłowiczowie, a także przedstawiciele rodów Mieleszków, Tryznów, Sokołowskich, Jelców, Jacyniczów, Tyszkiewiczów, Narbutów, a od 1586 r.

<sup>23</sup> *Instrukcja nowogródzka 1587*, wyd. A. Radaman (2003), s. 169, art. 34; Radaman 2006/2, s. 72–74; Radaman 2010, s. 98.

<sup>24</sup> Radaman 1999, s. 110; Radaman 2010, s. 98; Radaman, Macuk 2014, s. 194.

<sup>25</sup> Radaman 2007, s. 77; Radaman 2010, s. 98–99.

<sup>26</sup> Radaman 2010, s. 99.

<sup>27</sup> Za Władysława IV chorążym nowogródzki katolik Jan Rudomina Dusiacki († 9 II 1646) 25 lutego 1636 został kasztelanem nowogródzkim (UWKL, t. VI, nr 210, s. 112; PSB, t. XXXII, s. 673). Porównaj: UWKL, t. I, II, III, IV, V, VI, VIII, IX; Wolff 1885, s. 115, 131; S...cki [S. Ptaszycki], *Dostojnicy litewscy: rozbiór krytyczny i uzupełnienie dzieła J. Wolffa „Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego (1386–1795)”*, Kraków 1885, Warszawa 1886 (odbitka z „Ateneum”, t. I (1886)), s. 8; H. Lulewicz, *Skład wyznaniowy senatorów świeckich Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Wazów*, PH, t. 68, 1977, z. 3, s. 425–445; idem, *Elita polityczno-społeczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVII w. [1640–1655]: praca doktorska* [obroniona w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego 23 XI 1984 r.], Warszawa 1984, 487 s.

<sup>28</sup> Radaman 2010, s. 96–100.

— starosta słonimski (do 1605 r.) i kanclerz litewski Lew Iwanowicz Sapieha (katolik od 1586 r.) i jego syn — Jan Stanisław, starosta słonimski w latach 1605–1635.

Częściej niż inni urzędy ziemskie zajmowali w latach 1565–1632 przedstawiciele rodów: kn. Połubińskich (4 osoby, 7 urzędów: kasztelan [1], marszałek<sup>29</sup> [1], sędzia ziemski [1], podsędek [1], pisarz ziemski [2], stolnik [1]); Mieleszków (4 osoby, 6 urzędów: marszałek [2], chorąży, pisarz ziemski, wojski, podstoli); Tyszkiewiczów (Ciszkiewiczów) (5 osób, 5 urzędów: marszałek [1], pisarz ziemski [1], stolnik [1], podstoli [2]); Sokołowskich (4 osoby, 5 urzędów: chorąży [2], sędzia ziemski [1], wojski [1], stolnik [1]); Jacyniczów (2 osoby, 5 urzędów: marszałek [2], podsędek [2], podstoli [1]); Narbutów (2 osoby, 3 urzędy: podkomorzy [1], sędzia ziemski [1], pisarz ziemski [1]); Tryznów (2 osoby, 3 urzędy: marszałek [1], podkomorzy [2]); Jeśmanów Synkowskich (2 osoby, 2 urzędy: pisarz ziemski [2]); Tuszewickich (2 osoby, 2 urzędy: pisarz ziemski [1], stolnik [1]), Łukaszewiczów (1 osoba, 2 urzędy: podstoli, stolnik).

Za panowania Stefana Batorego do senatu wszedł starosta wilkijski i pojurski Aleksandr Iwanowicz Połubiński (prawosławny), który w roku 1586 awansował na kasztelanie nowogródzką<sup>30</sup>, a za panowania Zygmunta III — marszałek słonimski<sup>31</sup> (i jednocześnie podkomorzy mozyrski) Iwan (Jan) Eliaasz Mieleszko (unita), który w lipcu 1605 r. awansował na kasztelanie mściławską<sup>32</sup>.

Na sejmy w czasach panowania Zygmunta III najczęściej posłowali: unita Mikołaj Tryzna, podkomorzy słonimski w latach 1608–1635 i kuchmistrz Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1623–1635 (jak najmniej 6 raz: (1605, 1607, 1609, 1611, 1615, 1623? 1627)<sup>33</sup>; unita Iwan (Jan) Eliaasz Mieleszko, marszałek słonimski w latach 1602–1607 (jak najmniej na sejmy z lat 1589 i 1605) i chorąży słonimski w latach 1608–1634 unita Jerzy Janowicz Mieleszko (jak najmniej na sejmy z lat 1609 i 1618).

<sup>29</sup> Konstanty A. Połubiński (katolik). Marszałek słonimski, N 18 V 1621 (Wolff 1895, s. 378; UWKL, t. VI, nr 1112, s. 248). Kasztelan mściławski, N<sub>1</sub> 27 V 1625, N<sub>2</sub> 28 V 1625 — urzędu nie objął, N<sub>3</sub> 30 X 1627 (UWKL, t. IX, nr 194, s. 74) — nie objął, N<sub>3</sub> 30 X 1627 (Wolff 1895, s. 378; UWKL, t. VI, nr 1112, s. 248; UWKL, t. IX, nr 194, s. 74; PSB, t. XXXIV, s. 368). 15 lutego 1633 roku awansował na wojewodę parnawskiego (U IX, nr 630, s. 82).

<sup>30</sup> Rotmistrz JKM, starosta wilkijski i pojurski, kasztelan nowogródzki (N 1586, z tytułem 14 VIII 1586 (UWKL, t. VI, nr 207, s. 112; Wolff 1885, s. 119; Wolff 1895, s. 377; PSB, t. XXVII, s. 357)).

<sup>31</sup> N 2 II 1602 po † A. Mieleszki (Wolff 1885, s. 115; PSB, t. XX, s. 769; UWKL, t. VI, nr 1110, s. 248).

<sup>32</sup> Kasztelan mściławski awansowany z marszałkostwa słonimskiego, N VII 1605 (UWKL, t. VI, nr 1110, s. 248; UWKL, t. IX, nr 189, s. 73–74), jest 23 IX 1606 (U WKsL IX, nr 189, s. 73–74; PSB, t. XX, s. 769).

<sup>33</sup> Podkomorzy słonimski, E 3 XI 1608, N 17 XI 1608 (UWKL, t. VI, nr 1253). Kuchmistrz WKsL. N 25 II 1623 (U XI, nr 322, s. 63). 30 listopada 1635 awansował na podskarbstwo wielkie litewskie. † 10 X 1640 (U XI, nr 1219, s. 157).

## 11. Fakcja Radziwiłłów i elita szlachecka powiatu wołkowyskiego

W powiecie wołkowyskim przez długi czas bardzo wpływową była partia birżańskich Radziwiłłów na czele z chorążym wołkowyskim Stanisławem Hieronimowiczem Puksztą Klauzgiełowiczem, marszałkami Aleksandrem Fiedorowiczem Wahanowskim i Andrzejem Maciejewiczem Jundziłłem na Krzemienicy, podkomorzym Jerzym Maciejewiczem Jundziłłem i innymi. Najczęściej posłem sejmowym był obierany (jak najmniej 3-krotnie) Stanisław Puksza Klauzgiełowicz (1616, 1618, 1620). Częściej niż inni urzędy ziemskie zajmowali w latach 1565-1632 przedstawiciele rodów: Jundziłłów (4 osoby, 4 urzędy: [2], podkomorzy [1], wojski [1]<sup>34</sup> [i 1 wojski słonimski]); Puksztów (3 osoby, 3 urzędy: chorąży [3]); Karpiów (2 osoby, 2 urzędy: marszałek [1], podkomorzy [1]); Dolskich (2 osoby, 2 urzędy: podkomorzy, sędzia ziemski); Żukowskich (2 osoby, 2 urzędy: podsędek, pisarz ziemski); Wasilewskich (2 osoby, 2 urzędy: stolnik, podstoli); Uhlików (1 osoba, 3 urzędy: sędzia ziemski, podsędek, pisarz ziemski); Massalskich (1 osoba, 2 urzędy: sędzia ziemski, podsędek). W czerwcu roku 1593 sędzia ziemski wołkowyski<sup>35</sup> Hrehory Matwiejowicz Woyna (Wojna) (spokrewniony z Kłóczkami) (prawosławny)<sup>36</sup> awansował na kasztelanie brzeską<sup>37</sup>. 31 marca 1615 roku awansował na kasztelanie witebską marszałek wołkowyski (z nominacji Batorego) Mikołaj Krzysztofowicz Wolski na Krzemiennej (katolik)<sup>38</sup>.

## 12. Egzekwowanie prawa

Do 1578 r. szlacheckie pospolite ruszenie wielokrotnie brało udział w przeprowadzaniu działań militarnych, których celem było utrzymanie porządku publicznego i realizacja (wykonanie) postanowień sądowych. Zwołano w 1596 roku pełniło funkcję wojsk wewnętrznych (milicji), zebranych do udziału w operacji wojskowej przeciwko Kozakom, podczas której w Kopylu odbył się nie tylko zjazd, który

<sup>34</sup> Adam Andrzejewicz Jundziłł (ewangelik). N 7 II 1620 po † S. Cywińskiego, testament 1642, wdowa 1643 (ML 93, k. 278 UWKL, t. VI, nr 2345).

<sup>35</sup> N do 14 X 1578 (RGV, s. 147; UWKL, t. VI, nr 2111, s. 384).

<sup>36</sup> Kasztelan brzeski awansowany z wołkowyskiego sęstwa ziemskiego, N 10 VI 1593 (ML 76, k. 412-v; UWKL, t. VI, nr 2111, s. 384; UWKL, t. VIII, nr 260, s. 96); Żojdź 2019, s. 329.

<sup>37</sup> N 10 VI 1593 (UWKL, t. VIII, nr 260, s. 96).

N do 14 X 1578 (RGV, s. 147; UWKL, t. VI, nr 2111, s. 384).

<sup>38</sup> Marszałek wołkowyski. N 14 II 1606 r. (RGV, s. 143; UWKL, t. VI, nr 1780, s. 339). Kasztelan witebski. N 31 III 1615 (ML 92, nr 5, k. 4v-5; Wolff 1885, s. 139: tu błędnie Mikołaj Zygmuntowicz Wolski).

przyjął uchwały dotyczące bezpośrednich celów tej operacji, ale także konny (ekspedycyjny) przedsejmowy sejmik. Teoretycznie ich cele były różne, w praktyce tematyka zjazdu i sejmiku była podobna — w wyniku dyskusji zatwierdzono podatek na werbunek żołnierzy powiatowych, którzy następnie wzięli udział w tłumieniu powstania kozackiego. Zgoda na pospolite ruszenie szlachty województwa była udzielana tylko w przypadku, gdy najazd wewnętrznego lub zewnętrznego wroga bezpośrednio zagrażał granicom regionu. Większość szlachty województwa nie tylko szanowała prawo i występowała przeciwko naruszyтелям porządku publicznego w obronie pokrzywdzonych, ale także bezpośrednio i poprzez przedstawicieli kontrolowała działalność urzędników sądowych i administratorów powiatów.

W przypadku wykrycia działań bezprawnych (naruszeń prawa) popełnianych przez urzędników, korporacje szlacheckie były w stanie wykorzystać przewidzianą prawem procedurę i skutecznie broniły swoich praw w postępowaniu sądowym. Tylko w niektórych przypadkach problematyczne kwestie rozwiązywano poprzez osobiste kontakty przedstawicieli elit powiatowych z wyższymi urzędnikami<sup>39</sup>.

### 13. Prawodawstwo i kodyfikacja prawa ziemskiego

Wielokrotnie inicjatywy ustawodawcze szlachty nowogródzkiej, które wymagały zmiany lub korekty norm ustawodawstwa statutowego, stawały się normami konstytucji sejmowych<sup>40</sup>. Zarówno sejmiki województwa, jak i ich upoważnieni przedstawiciele (Benedykt Juraha, Malcher Snowski, Andrej Charytonowicz, Esif Hołownia, Wasyl Zienkowicz Cichiński, Dominik Obryński i inni) aktywnie uczestniczyli w kodyfikacji prawa ziemskiego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ustrój sejmikowy stopniowo ewoluował, co znajdowało odzwierciedlenie w konstytucjach sejmu walnego Rzeczypospolitej<sup>41</sup>. Nieprzewidziane okoliczności wielokrotnie tworzyły precedensy, na które reagowały same sejmiki, mające prawo inicjatywy ustawodawczej.

<sup>39</sup> Radaman 1999, s. 110; Radaman 2004/1, s. 104–114; Radaman 2004/4, s. 79–82; Radaman 2010, s. 73–76, 98; Radaman 2012/3, s. 119–120; Radaman, Macuk 2014, s. 194.

<sup>40</sup> Dwukrotnie w badanym okresie zmieniano terminy, w których odbywały się roki sądu ziemskiego powiatu nowogródzkiego (1601, 1607) i in. (Radaman 2010, s. 74–75, 95; Radaman, Macuk 2014, s. 184; Radaman 2018, s. 26).

<sup>41</sup> Zakrzewski 2000/1; idem, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego i ich ewolucja, XVI-XVIII w.*

#### 14. Prawo lokalne i samorząd

Sejmiki i zjazdy szlacheckie województwa były realnie działającymi organami regionalnego (lokalnego) samorządu stanowego i administracji<sup>42</sup>, które dość często przyjmowały obowiązujące do wykonania przez ludność regionalne akty prawne (uchwały) i akty stosowania prawa. Ponieważ większość sejmików w 1584 r. odrzuciła zaproponowany w projekcie Statutu stały podatek w wysokości 2 gr. lit. z włóki na utrzymanie posłów sejmowych, budowę i utrzymanie w należytym stanie domów dla przechowywania ksiąg sądowych i na inne potrzeby, finansowanie na wymienione cele zatwierdzano w razie potrzeby na poziomie powiatowym uchwałami zjazdów szlacheckich, które w badanym okresie były przyjmowane najczęściej na sejmikach przedsejmowych, relacyjnych i deputackich. Na sejmiku nowogródzkim najwcześniej w skali całego Wielkiego Księstwa Litewskiego zaczęli uchwalać podatki miejscowe w tym na finansowanie posłów sejmowych (1568 i w latach następnych), na zbudowanie izb sądowych i archiwum. W lutym 1590 r. sejmik nowogródzki uchwalił lokalny podatek na budowę domu sądowego od domów szlachciców, którzy nie mieli poddanych i sami uprawiali swoje ziemie po 2 gr., z osiadłej włóki po 1,5 gr., od ogrodników po 0,5 gr. i z domów rynkowych i ulicznych po 1 gr.<sup>43</sup>.

Ustalanie lokalnych podatków i określanie celów, na które były przeznaczone, spraw gospodarczych i wojskowych, a także przyjmowanie regionalnych aktów normatywnych odbywała się zarówno na przedsejmowych, deputackich i relacyjnych sejmikach, jak i na specjalnych zjazdach szlacheckich. W latach panowania Zygmunta III sejmiki zatwierdzały i odrzucały podatki, które wcześniej były omawiane na sejmach, ale wymagały zgody całej „braci”, a przedsejmowe i deputackie sejmiki mogły zatwierdzać podatki zarówno na cele lokalne lub regionalne, jak i ogólnopaństwowe. Sejmiki wybierały i kontrolowały działalność poborców i szafarzy, proces zbierania i wydatkowania środków pieniężnych, zatwierdzały werbunek żołnierzy powiatowych i wyznaczały rotmistrzów. Broniąc interesów regionalnych, sejmiki mogły nawet poprzez recepcję prawa koronnego korygować poszczególne normy prawne Statutu.

<sup>42</sup> Radaman 2012/3, s. 115–120; Radaman 2013/2, s. 29–30; Radaman, Macuk 2014, s. 207–210.

<sup>43</sup> Radaman 2013/2, s. 28; Radaman, Macuk 2014, s. 206–207.

Przytoczone w doktoracie fakty pozwalają wnioskować, że proces rozwoju szlacheckiego samorządu sejmikowego w Wielkim Księstwie Litewskim rzeczywiście przebiegał równolegle z rozwojem szlacheckiego samorządu sejmikowego w Polsce.

### 15. Instrukcje poselskie

Instrukcje sejmikowe dla posłów sejmowych, posłów na Główne zjazdy stanów i posłów do monarchy utrwaliły oficjalne stanowisko szlachty w różnych kwestiach polityki wewnętrznej i zagranicznej<sup>44</sup>. Wynika z nich, że szlachta wszystkich trzech powiatów województwa nowogródzkiego nie wyrażała zgody na likwidację odrębności państwa historycznej Litwy, Rusi i Żmudzi w realnej unii z Królestwem Polskim i przekształcenie Rzeczypospolitej w państwo unitarne, a także stale występowała przeciwko naruszeniom przez Polaków norm aktu-umowy (traktatu) Unii Lubelskiej, żądała zwrotu do Wielkiego Księstwa Litewskiego Wołynia i Podlasia (1587), włączenia do Senatu kniazia słuckiego (1582, 1587, 1590); zachowania statusu Inflant jako własności wyłącznie Wielkiego Księstwa Litewskiego (1587), lub co najmniej kondominium Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego (1598; 1607), stale akcentowała różne aspekty odrębności państwa Wielkiego Księstwa Litewskiego od Korony Królestwa Polskiego. Wysuwano żądania zachowania kompetencji centralnych i lokalnych urzędników państwowych Litwy (kanclerza, podskarbiego i innych) i zasady mianowania na stanowiska państwowe tylko urodzonych (indygenów) księstwa, a w 1607 r. domagano się całkowitego usunięcia cudzoziemców „z dworu i pokojów” monarchy, rozdawania majątków ziemskich i obsadzania wakujących stanowisk na sejmach walnych i wysłuchiwanie kandydatów do otrzymania indygenatu na sejmikach. Jednocześnie uznawano i szanowano złożoną jedność związku państw i wspólnoty, która również jak i Litwa nosiła nazwę Rzeczypospolitej i której częścią była Ojczyzna szlachty nowogródzkiej — Wielkie Księstwo Litewskie.

---

<sup>44</sup> Radaman 2013/4, s. 181–190.



## ANEKS 1

### Sejmiki poselskie i relacyjne. Posłowie sejmików województwa nowogródzkiego na sejmy Rzeczypospolitej

| sejm                                                                                                            | powiat nowogródzki                                                                                                                                                                                                                                                 | powiat słonimski                                                                                                                                                                                         | powiat wołkowyski                                                                                                                                                                       | źródła informacji                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Sejm koronny w Warszawie 1563-1564</b>                                                                       | <sup>1</sup> <b>Piotr [Bohdanowicz] Chreptowicz</b> („Ex palatinatu Novogrodensi Petrum Hreptowicz”), poseł województwa nowogródzkiego. Poseł od pania – marszałek <b>Malcher Snowski Grawż</b>                                                                    |                                                                                                                                                                                                          |                                                                                                                                                                                         | Źródłopisma do dziejów unii, cz. 2, s. 182-183; VL, t. II, s. 646; VC, t. II, vol. 1, s. 129 – błędnie Hereschowic vel Heressowic)                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |
| <b>sejm unijny w Lublinie 1569</b> (10 I – 28 II)<br><br><b>zjazd sejmku litewskiego w Wohyniu</b> (9 XII 1568) | SP <sup>(I)</sup> 11 XI 1568 [Nowogródek]<br><br><sup>1</sup> <b>Malcher Żygimontowicz Snowski Grawż</b> , sędzia ziemski, marszałek hospodarski, poseł <o><br><br><sup>2</sup> <b>Andrej Iwanowicz Charitonowicz-Obrynski</b> , podkomorzy, poseł <o>             | SP (I) 11 XI 1568 [Słomim]<br><br><sup>1</sup> ? [N.N.]<br><br><br><br><br><sup>2</sup> ? [N.N.]                                                                                                         | SP (I) 11 XI 1568 [Wołkowysk]<br><br><sup>1</sup> ? [N.N.]<br><br><br><br><br><sup>2</sup> ? [N.N.]                                                                                     | Sejmik poselski = SP<br><o> – obecny na sejmie<br><br>ML 529, k. 181-187; Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne, KPI nr 8578, k. 1-v; Radaman 2006/3, 154-156.<br><br>Nic nie wiemy o przebiegu sejmiku poza tym, że wybrano posłów i uchwalono dla nich diety.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |
| <b>sejm unijny w Lublinie 1569</b> (koniec V – 12 VIII)                                                         | SP <sup>(II)</sup> 10 V 1569 Nowogródek<br><br><sup>1</sup> <b>Malcher Żygimontowicz Snowski Grawż</b> , sędzia ziemski, marszałek hospodarski, poseł <o><br><br><sup>2</sup> <b>Andrej Iwanowicz Charitonowicz (Chorażyce) [Obrynski]</b> , podkomorzy, poseł <o> | SP (II) 10 V 1569 [Słomim]<br><br><sup>1</sup> <b>Michail Sokolowski</b> , sędzia ziemski i chorąży, poseł <o><br><br><br><br><br><sup>2</sup> <b>Marcin Ostafjewicz Jacynicz</b> , rotmistrz, poseł <o> | SP (II) 10 V 1569 [Wołkowysk]<br><br><sup>1</sup> <b>Hieronim Marcinowicz Puksza</b> , chorąży, poseł <o><br><br><br><br><br><sup>2</sup> <b>Piotr Michajłowicz Skrobot</b> , poseł <o> | AGAD, ZDP, nr 5627; BCzart., dep. MN 1025, nr 1 (ekstrakt aktu unii lubelskiej z 29 III 1590); LM 532/10, s. 34-37; Lubavskij, LRS, aneks, s. 215-225; Akta unii Polski z Litwą, 1385-1791, nr 149, s. 349-356; LM 532, s. 30-37; Łappo 1901, s. 37-39; Любавский 1900, Прил. s. 215-225; Padalinski 2004, aneks; Padalinski 2017, s. 11, 37, 78-79, 81, 83-84, 90-91, 93, 100, 123, 125, 127, 161-162, 165-188, 190-191, 193-196, 198-199, 205-206. A. Charitonowicz wszedł w skład poselstwa do Moskwy (Книга посольская Метрики ВКЛ (1545-1572), М. Оболенский, И. Данилович, Moskwa 1843, nr 188-190, s. 290, 293, 298; Konopczyński 1948, nr 73, s. 140 [14]; Chronologia sejmów 2021, s. 45-48. |

|                                                |                                                                                          |                                                                                      |                                                                                         |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |
|------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Sejm zwyczajny<br/>w Warszawie<br/>1570</b> | SP 19 III 1570<br>[Nowogródek]<br><br><sup>1</sup> ? [N.N.]<br><br><sup>2</sup> ? [N.N.] | SP 19 III 1570<br>[Słonim]<br><br><sup>1</sup> ? [N.N.]<br><br><sup>2</sup> ? [N.N.] | SP 19 III 1570<br>[Wołkowysk]<br><br><sup>1</sup> ? [N.N.]<br><br><sup>2</sup> ? [N.N.] | <p>Nic nie wiemy o przebiegu sejmików poselskich przed tym sejmem. W zachowanych wykazach wypłat poselszczyzny ze skarbu koronnego i ze skarbu WKsL posłom na sejm 1570 r. (wybranych jako na sejmikach koronnych tak i litewskich) nie uwzględniono w całości reprezentantów wszystkich sejmików województwa nowogródzkiego (zob. AGAD, ASK, 1, Rachunki królewskie, nr 229 k. 39 (ed. L. Kolankowski, <i>Posłowie sejmów koronnych Zygmunta Augusta</i>, „Reformacja w Polsce”, 5, 1928, nr 17–18, s. 136); GAD, ASK, 1, Rachunki królewskie, nr 230 s. 42, Jaworski 2020). Naszym zdaniem z przyczyny dofinansowania diet poselskich posłów z Nowogródka, Słonima i Wołkowyska z poborów, uchwalonych jako wcześniej, tak i później roku 1570 na sejmikach powiatowych. Rafał Jaworski dopuszcza możliwość że posłowie z województwa nowogródzkiego nie zostali wybrani (Jaworski 2020, s. 14). Naszym zdaniem nie jest to możliwe w świetle wcześniejszych i późniejszych dziejów sejmików tego województwa w czasie panowania Zygmunta II Augusta, Henryka Wależego, Stefana Batorego i Zygmunta III Wazy (Radaman 2006/3; Radaman 2013/2). Lulewicz 2002, s. 61-68; У. Падалінскі, Шляхта ВКЛ і вальны сойм Рэчы Паспалітай 1570 г., „Беларускі гістарычны часопіс”, 2004, nr 6, s. 51–54; Konopczyński 1948, nr 74, s. 141 [15]; Chronologia sejmów 2021 [E. Dubas-Urwanowicz], s. 48–49: 29 IV –11 VII.</p> |
|------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

|                                                                                                                                                                                                           |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |                                                                                            |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                        |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <p><b>Sejm zwyczajny w Warszawie 1572, złożony początkowo na 6 stycznia 1572 roku, potem kilkakrotnie limitowanym z powodu epidemii i choroby króla, ostatecznie odbył się w marcu – maju 1572 r.</b></p> | <p>Sejmik województwa nowogródzkiego w Słonimie<br/>SP 9 XII 1571, Słonim</p> <p>Posłowie nowogródzcy:</p> <p><sup>1</sup> ? Bohdan Pawłowicz Sapieha, wojewodzie nowogródzki, starosta homelski (N<sub>1</sub> ok. III - IV 1572, N<sub>2</sub> 2 XII 1576, C 1 VII 1582)</p> <p><sup>2a</sup> ? Andrej Zacharjewicz Tryzna, sędzia grodzki (1569–1579)</p> <p><sup>2b</sup> ? Malcher Żygimontowicz Snowski Grawż, sędzia ziemski, marszałek hospodarski</p> <p>Posłowie słomiscy:</p> <p><sup>1</sup> ? [N.N.]</p> <p><sup>2</sup> ? [N.N.]</p> | <p>SP [I 1572]<br/>Wołkowysk</p> <p><sup>1</sup> ? [N.N.]</p> <p><sup>2</sup> ? [N.N.]</p> | <p>Sejmik poselski przed sejmem zwyczajnym w Warszawie złożonym początkowo na 6 stycznia 1572 r., potem kilkakrotnie limitowany z powodu epidemii i choroby króla. Ostatecznie odbył się między 12 marca a 28 maja 1572 r. Sejmik odbył się sposobem wojewódzkim (czyli wspólny sejmik dla trzech powiatów tego województwa), według wcześniej uzgodnionego przez czołowych magnatów scenariusza i z typowanymi wcześniej kandydatami do funkcji poselskiej (zob.: AR, dz. V, nr 13980, s. 140-143: list Mikołaja Radziwiłła „Rudego” do Zygmunta Augusta, Mosty, 21 XI 1571 r.), ale w obradach uczestniczyła tylko szlachta nowogródzka i słonimska. Ponieważ szlachta wołkowyska nie była obecna na sejmiku w Słoniżu 9 grudnia 1571 roku, Zygmunt August złożył dla obioru posłów powiatu wołkowyskiego osobny sejmik w terminie późniejszym (ML 270, k. 43–43v [dawna foliacja – 41–41v]; Łappo 1911, aneks, nr 14, s. 35–36. O posłach na ten sejm: „Kogom już upewnił, że się nie wymówią z poselstwa” – relacja NN [Ostafija Wołłowicza] dla NN [Mikołaja Radziwiłła Rudego] o ustaleniu kandydatur posłów na sejm, AR, dz. II, nr 3324; Lulewicz 2002, s. 68-69, przypis 108; idem, <i>Sejmiki litewskie przed sejmem 1572 roku. Projekt obsady funkcji poselskich</i> [w:] <i>Litwa w epoce Wazów</i>, red. W. Kriegseisen, A. Rachuba, Warszawa 2006, s. 124–127; Lulewicz 2002, s. 68-69; idem, PSB, t. XXXIX, s. 408-410; Konopczyński 1948, nr 75, s. 141 [15]; Chronologia sejmów 2021 (E. Dubas-Urwanowicz), s. 50: 12 III – 28 V.</p> |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

|                                                      |                                                                                                         |                                               |                                                  |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
|------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------|--------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Sejm (zjazd) konwokacyjny w Warszawie 1573</b>    | Wśród nielicznych Litwinów, obecnych na tym sejmie, nie było przedstawicieli województwa nowogrodzkiego |                                               |                                                  | <p>BCzart., rkps 81, k. 21, rkps 2242, s. 299; AZS WKL, t. 1, nr 5/17, s. 64; E. Dubas-Urwanowicz 1998, s. 228 [224-247]; Lulewicz 2002, s. 124, przypis 25; Ferenc 2008, s. 435;</p> <p>W. Budka, <i>Kto podpisał konfederację warszawską 1573 r.</i>, „Reformacja w Polsce”, R. I, nr 4, s. 316, 318-319; J. Król-Próba, <i>Akt Konfederacji Generalnej Warszawskiej...</i> w: <i>Rola Kościoła w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczypospolitej (do 1918)</i>, red. J. Krochmal, Warszawa 2017, s. 709–721.</p> <p>Konopczyński 1948, nr 76, s. 141 [15]: 6–28 I 1573; Chronologia sejmów 2021 (E. Dubas-Urwanowicz), s. 50–54: 6–28 I 1573;</p> |
| <b>Sejm elekcyjny na polach pod wsią Kamień 1573</b> | SP [2] III 1573<br>Nowogródek<br><i>viritim</i>                                                         | SP [2] III 1573<br>[Słonim]<br><i>viritim</i> | SP [2] III 1573<br>[Wołkowysk]<br><i>viritim</i> | <p>Sejmik w Nowogrodku obradował przed sejmem elekcyjnym w początku marca 1573 roku z jednoczesną uchwałą odnowienia działalności sądów grodzkiego i ziemskiego pod kapturem w większym składzie.</p> <p>NGABM, f. 694, inw. 4, nr 885, k. 77; AGAD, ARP, nr 98, s. 9–10; Orzelski, t. 1, s. 30; Radaman 2004; Lulewicz 2004, s. 361–367;</p> <p>Konopczyński 1948, nr 77, s. 141 [15]; E. Dubas-Urwanowicz 1998, s. 261–293: 3 (6) IV – 20 V 1573; Chronologia sejmów 2021 (E. Dubas-Urwanowicz), s. 54–59: 5 IV – 20 V 1573</p>                                                                                                                 |

|                                                        |                                                                                                                                  |                         |                            |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
|--------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------|----------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Sejm koronacji Henryka Walezego w Krakowie 1574</b> | SP [1 IX 1573] [Nowogródek]<br><br><sup>1</sup> <b>Malcher Snowski Grawż</b> , sędzia ziemski i marszałek hospodarski, poseł <o> | SP [1 IX 1573] [Słonim] | SP [1 IX 1573] [Wołkowysk] | <p>Sejmiki w WKsL odbyły się przed zjazdem stanów w Wilnie (21–22 X) 1573 r. Dokładne terminy sejmików województwa nie są znane. O odbyciu sejmiku nowogrodzkiego świadczy obecność jego posła na obradach konwokacji wileńskiej oraz podpis złożony przezeń na akcie uchwalonej 21 X 1573 r. konfederacji litewskiej, potwierdzającej elekcję Henryka Walezego w sytuacji przedłużającej się nieobecności elekta w Rzeczypospolitej (APP 5, s. 162; BCzart. 81, k. 699-700; AZS WKL, t. I, s. 81-94; Orzelski, t. I, s. 151; Lulewicz 2002, s. 145–154, 160-165).</p> <p>Konopczyński 1948, nr 78, s. 141 [15]: 22 II – 2 IV 1574; E. Dubas-Urwanowicz 1998, s. 307–324: 21 II – [3] 22 IV 1574; VC, t. II, vol. 1, 332; Chronologia sejmów 2021 (E. Dubas-Urwanowicz), s. 59-61: 22 II – 22 IV 1574 (zwołany na 4 X 1573).</p> |
| <b>Sejm (zjazd) konwokacyjny w Warszawie 1574</b>      | [? 10 VIII 1574] Dokładne terminy sejmików województwa nie są znane.<br><br>Litwini nie byli obecni na konwokacji warszawskiej   |                         |                            | Konopczyński 1948, nr 79, s. 141 [15]: 30 VIII – 18 IX 1574; E. Dubas-Urwanowicz 1998, s. 248-257: 30 VIII – 18 IX 1574; Chronologia sejmów 2021 (E. Dubas-Urwanowicz), s. 61–62: 30 VIII – 19 IX 1574 (pierwotny termin był wyznaczony na 24 VIII 1574); Lulewicz 2002, s. 168; VC, t. II, vol. 1, s. 335–336.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |

|                                                                           |                                                                                                                                                                                                                       |                                     |                                        |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
|---------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------|----------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Sejm (zjazd) konwokacyjny w Warszawie 1575</b>                         | <p>Dokładne terminy sejmików województwa nie są znane.</p> <p>Litwini nie byli obecni na konwokacji warszawskiej</p>                                                                                                  |                                     |                                        | <p>E. Dubas-Urwanowicz 1998, s. 257-260: 3-4 X 1574; idem, <i>Polacy i Litwini w działaniach dyplomatycznych Habsburgów w bezkrólestwach z połowy XVI wieku</i>, w: <i>Polska wobec wielkich konfliktów w dobie nowożytnej w XV–XVIII wieku</i>, red. R. Skowron, Kraków 2009, s. 283–296; Lulewicz 2002, s. 220-222; Ferenc 2008, s. 500-501; Chronologia sejmów 2021, s. 62–63: 3–5 X 1575.</p> |
| <b>Sejm elekcyjny (rozdwójony) na błoniach wsi Wola pod Warszawą 1575</b> | <p>SP [14 IX 1575]<br/>[Nowogródek]</p> <p><sup>1</sup> <b>Malcher Żygimontowicz Snowski Grawż</b>, sędzia ziemski, marszałek hospodarski, 18 XII 1575 r. podpisał akt elekcji cesarza Maksymiliana II Habsburga.</p> | <p>SP [14 IX 1575]<br/>[Słonim]</p> | <p>SP [14 IX 1575]<br/>[Wołkowysk]</p> | <p>AZ 3081, k. 10-15v.</p> <p>Snowski występuje wśród nielicznych przedstawicieli szlachty WKsL na tym sejmie (Kieniewicz 2000, s. 303; Lulewicz 2002, s. 227-229; Ferenc 2008, s. 506); Konopczyński 1948, nr 80, s. 141 [15]: 7 XI – 15 XII 1574; E. Dubas-Urwanowicz 1998, s. 293-306 : 7 XI – 15 (18) XII; Chronologia sejmów 2021 (E. Dubas-Urwanowicz), s. 63–64: 7 XI – 15 XII 1575.</p>   |
| <b>Sejm koronacji Stefana Batorego w Krakowie 1576</b>                    | —                                                                                                                                                                                                                     |                                     |                                        | <p>Konopczyński 1948, nr 82, s. 142 [16]: 31 III – 29 V 1574; E. Dubas-Urwanowicz 1998, s. 307-324: [20] 23 IV – 30 V 1576; Chronologia sejmów 2021 (E. Dubas-Urwanowicz), s. 65–66: (5 III) 23 IV – 29 V 1576.</p>                                                                                                                                                                               |

|                                             |                                                                                                                                                                                                                                                                                           |                                                                                                                                                                             |                                                                                                                                                                                                                                                 |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                              |
|---------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Sejm zwyczajny w Toruniu 1576</b>        | <p>SP [1 IX 1576]<br/>[Nowogródek]</p> <p><sup>1</sup> ? Andrej Iwanowicz Charitonowicz Obryński, podkomorzy nowogrodzki &lt;o&gt;</p> <p><sup>2</sup> ? Bogusz Olieksiejewicz Owsiany &lt;o&gt;</p> <p>SR [20 I] 1577</p>                                                                | <p>SP [1 IX 1576]<br/>[Słonim]</p> <p><sup>1</sup> ? Abram Mieleszko, wojski (N na wojskownstwo na sejmie toruńskim)</p> <p><sup>2</sup> ? [N.N.]</p> <p>SR [20 I] 1577</p> | <p>SP [1 IX 1576]<br/>[Wołkowysk]</p> <p><sup>1</sup> ? Jurej Jundziłł, podkomorzy wołkowyski (był na sejmie i otrzymał przywilej na dobra w starostwie Mohylewskim) &lt;o&gt;</p> <p><sup>2</sup> ? [N.N.] &lt;o&gt;</p> <p>SR [20 I] 1577</p> | <p>ANK, AMCh. [949]; ML 56, k. 35-v; ML 58, k. 77-v, 163v-164; ML 60, k. 9-16; ML 63, k. 50-50v, 72v-73, 103v-104v; AVAK III, s. 274; Lappo 1901, s. 357; Lulewicz 2002, s. 287, przypis 5; s. 295, przypis 32. Konopczyński 1948, nr 83, s. 142 [16] i Chronologia sejmów 2021 (E. Dubas-Urwanowicz), s. 65-66: 19 X – 29 XI 1576; Jewłaszewski, s. 99: 15 X – 2 XII 1576; LMAVB, F. 16-74, k. 41: 13 XII 1576; Lulewicz 2002, s. 296-297, przypis 34: 15 X – 13 XII 1576.</p> <p>Sejmik relacyjny = SR</p> |
| <b>Sejm zwyczajny w Warszawie 1578</b>      | <p>SP [XII 1577]<br/>[Nowogródek]</p> <p><sup>1</sup> ? Andrej Tryzna, klucznik i podkluczy trocki (1576), sędzia grodzki (1569-1579), poborca</p> <p><sup>2</sup> ?</p> <p>SR [23 V 1578]</p>                                                                                            | <p>SP [XII 1577]<br/>[Słonim]</p> <p><sup>1</sup> ? Andrej Hołub, poborca</p> <p><sup>2</sup> ?</p>                                                                         | <p>SP [XII 1577]<br/>[Wołkowysk]</p> <p><sup>1</sup> ? Paweł Łopot, poborca</p> <p><sup>2</sup> ?</p>                                                                                                                                           | <p>BN PAU-PAN, rkps. 360, s. 17; AR dz. XXIII, teka 93, plik 3, s. 1-3; VL, t. II, f. 992; VC, t. II, vol. 1, s. 429</p> <p>Konopczyński 1948, nr 85, s. 142 [16]: przed II = przynajmniej do 8 III 1578; Chronologia sejmów 2021 (E. Dubas-Urwanowicz), s. 68-69: 31 I – 8 III 1578).</p>                                                                                                                                                                                                                   |
| <b>Sejm zwyczajny w Warszawie 1579-1580</b> | <p>SP [VIII/IX 1579]<br/>[Nowogródek]</p> <p><sup>1</sup> <b>Andrej Tryzna</b>, klucznik i podkluczy trocki (1576), sędzia grodzki (1569-1579), poseł i poborca &lt;o&gt;</p> <p><sup>2</sup> <b>Fiodor Michajłowicz Jewłaszewski</b>, mostowniczy piński i serwecki, poseł &lt;o&gt;</p> | <p>SP [VIII/IX 1579]<br/>[Słonim]</p> <p><sup>1</sup> ? książę Jury (Jerzy) Masalski, poborca</p>                                                                           | <p>SP [VIII/IX 1579]<br/>[Wołkowysk]</p> <p><sup>1</sup> <b>Sziemiot</b></p> <p><sup>2</sup> ? Jan Bohdanowicz Uhlik [Wąglik], poborca</p>                                                                                                      | <p>Jewłaszewski, s. 103; AR, dz. IV, nr 505, list z Zelwy; AR dz. XXIII, t. 84, plik 3, s. 117; ML 272, k. 250v-252v; ML 278, k. 49-49v; VL, t. II, f. 1006 [s. 203]; VC, t. II, vol. 1, s. 439; Padalinski 2004, aneks.</p> <p>Konopczyński 1948, nr 86, s. 142 [16]: 23 XI 1579 – 4 I 1580; Chronologia sejmów 2021 (E. Dubas-Urwanowicz), s. 69–70: 23 XI – 12 I 1580).</p>                                                                                                                               |

|                                                                            |                                                                                                                                                   |                                                                                             |                                                                                                                                                      |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |
|----------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Sejm zwyczajny<br/>w Warszawie<br/>1581</b>                             | SP [XII 1580]<br>[Nowogródek]<br><sup>1</sup> ? Wasil Zienkowicz<br>Cichiński (Tychiński),<br>poborca                                             | SP [XII 1580]<br>[Słonim]<br><sup>1</sup> ? Walerjan Sokołowski,<br>poborca                 | SP [XII 1580]<br>[Wołkowysk]<br><sup>1</sup> ? Michał Haraburda ,<br>pisarz wielki WKsL<br><sup>2</sup> ? Jan Bohdanowicz Uhlik<br>[Uchlik], poborca | VL, t. II, f. 1036 [s. 218]; VC, t. II, vol. 1, s. 461;<br>AR dz. XXIII, t. 70, plik 6, s. 9–10; t. 93, plik 3,<br>s. 37; NGAB, F. 1785, inw. 1, nr 6, k. 198-v;<br>Lulewicz 2002, s. 336-339; Ferenc 2008, s. 606-<br>608; Padalinski 2004, aneks. Nic nie wiemy o<br>terminie sejmików, przebiegu obrad, podjętych<br>uchwałach i obranych posłach.<br><br>Konopczyński 1948, nr 87, s. 142 [16]: 22 I –<br>8 III 1581; Chronologia sejmów 2021 (E. Dubas-<br>Urwanowicz), s. 70–71: 22 I – 8 III 1581). |
| <b>Sejm zwyczajny<br/>w Warszawie<br/>1582</b>                             | SP [29 VIII – 13 IX] 1582]<br>[Nowogródek]<br><sup>1</sup> ? [N.N.]<br><sup>2</sup> ? [N.N.]                                                      | SP SP [29 VIII – 13 IX] 1582]<br>[Słonim]<br><sup>1</sup> ? [N.N.]<br><sup>2</sup> ? [N.N.] | SP [1582]<br>[Wołkowysk]<br><sup>1</sup> ? [N.N.]<br><sup>2</sup> ? [N.N.]                                                                           | BCzart., rkps 1621, s. 40; SRP, t. XVIII, s. 336,<br>PSB, t. IX, s. 288-290. Konopczyński 1948, nr<br>88, s. 142 [16]: 4 X – 25 XI 1582; Chronologia<br>sejmów 2021 (E. Dubas-Urwanowicz), s. 71–72:<br>4 X – 25 XI 1582).                                                                                                                                                                                                                                                                                 |
| <b>Sejm zwyczajny<br/>w Warszawie<br/>1585</b>                             | SP [XII 1584]<br>[Nowogródek]<br><sup>1</sup> ? [N.N.]<br><sup>2</sup> ? [N.N.]                                                                   | SP [XII 1584]<br>[Słonim]<br><sup>1</sup> ? [N.N.]<br><sup>2</sup> ? [N.N.]                 | SP [XII 1584]<br>[Wołkowysk]<br><sup>1</sup> ? [N.N.]<br><sup>2</sup> ? [N.N.]                                                                       | Konopczyński 1948, nr 89, s. 143 [17] i<br>Chronologia sejmów 2021 (E. Dubas-<br>Urwanowicz), s. 73–74: 15 I – 28 II 1585                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
| <b>Sejm zwyczajny<br/>w Warszawie<br/>1587 (planowany)<br/>(2 II 1587)</b> | SP: 2 I 1587 r. sejmiki poselskie nie odbyły się w Wielkim Księstwie Litewskim<br>z powodu śmierci króla 13 XII 1586 r. i ogłoszenia bezkrólewia. |                                                                                             |                                                                                                                                                      | Uniwersał Stefana Batorego z Grodna 8 listopada<br>1586 r. informujący o zwołaniu na 2 lutego 1587 r.<br>sejmu zwyczajnego do Warszawy i wyznaczający<br>na 2 stycznia t.r. sejmiki powiatowe.<br><br>ML 65, k. 200-v.; Łappo 1911, s. 617–619, 624;<br><i>Priloženja</i> , s. 140-143; Lulewicz 2002, s. 355–<br>357.<br>Chronologia sejmów 2021<br>(E. Dubas-Urwanowicz), s. 74                                                                                                                          |



|                                                                           |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                        |                                 |                                    |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |
|---------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------|------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Sejm (zjazd) konwokacyjny w Warszawie 1587</b>                         | [22 I 1587]                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            | [22 I 1587]                     | [22 I 1587]                        | Lulewicz 2002, s. 365–366.<br>Konopczyński 1948, nr 90, s. 143 [17]:<br>2 II – 9 III 1587; Chronologia sejmów 2021 (M.A. Pieńkowski), s. 77–78: 2 II – 9 III 1587.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                          |
| <b>Sejm elekcyjny (rozdwójony) na błoniach wsi Wola pod Warszawą 1587</b> | SP 11-12 V 1587<br>Nowogródek<br><sup>1</sup> <b>Andrzej Iwanowicz Obryński</b> , pisar wielki litewski, poseł <o><br><sup>2</sup> <b>Jesif Hołownia</b> , sędzia ziemski, poseł<br><sup>3</sup> <b>Michajło Koziański</b> , namiestnik kopyski, poseł<br><sup>4</sup> <b>Iwan Maskiewicz</b> , poseł<br><sup>5</sup> <b>Hrehory Unichowski</b> , poseł<br><sup>6</sup> <b>Bieniasz Jesman</b> , poseł | SP [12 V 1587]<br>[Słomim]<br>? | SP [12 V 1587]<br>[Wołkowysk]<br>? | AR, dz. II, nr 187, s. 1-6; publ. <i>Instrukcja nowoharodská sojmika 1587 g.</i> , wydał A. Radaman, s. 163-174; Lulewicz 2002, s. 371–372; AZS WKL, t. 1, nr 80, s. 256, nr 82, s. 262, przypis a-a, 266.<br>Konopczyński 1948, nr 91, s. 143 [17]: 30 VI – 19 VIII 1587; Chronologia sejmów 2021 (M.A. Pieńkowski), s. 78–80: 29 VI – 19/22 VIII 1587.<br><br>też reprezentowali województwo nowogródzkie na sejmie:<br><sup>7</sup> <b>Maciej [Protasowicz] Ostrowski</b> <o><br><sup>8</sup> <b>Jan Wojniłowicz</b> <o> |
| <b>Sejm koronacji Zygmunta III Wazy w Krakowie 1587-1588</b>              | SP SPK [XI 1587]<br>[Nowogródek]<br><sup>1</sup> <b>Wasył Zienkowicz Cichński</b> , poseł nowogródzki ze zjazdu stanów WKsL, <o>                                                                                                                                                                                                                                                                       | SP SPK [XI 1587]<br>[Słomim]    | SP SPK [1587]<br>[Wołkowysk]       | Diariusze Sejmu koronacyjnego Zygmunta III Wazy 1587/1588 roku, oprac. I. Kaniewska. Kraków 2016, s. 7–8, 11–12, 16–17, 21, 53–57, 70–71, 73–74; Lulewicz 2002, s. 408; Radaman 2018/1, s. 23; Konopczyński 1948, nr 92, s. 143 [17]: 10 XII 1587 – 20 I 1588; Chronologia sejmów 2021 (M.A. Pieńkowski), s. 80–81: 10 XII 1587 – 30 I 1588.<br><br>Sejmik przedkonwokacyjny = SPK                                                                                                                                          |

|                                                        |                                                                                                                                                                                                                                                                 |                                                                                                                                                                                                                         |                                                                                                                                                                                                                                               |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
|--------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Sejm zwyczajny (pacyfikacyjny) w Warszawie 1589</b> | <p>SP [23? I 1589]<br/>[Nowogródek]</p> <p><sup>1</sup> <b>Wasył Zienkowicz Cichiński</b>, marszałek hospodarski ziemi nowogródzkiej, poseł i szafar &lt;o&gt;</p> <p><sup>2</sup> <b>Hrehory Uniechowski</b>, poseł i poborca &lt;o&gt;</p> <p>SR [V 1589]</p> | <p>SP [23? I 1589]<br/>[Słonim]</p> <p><sup>1</sup> <b>Iwan Mieleszko</b>, podkomorzy mozyrski, poseł &lt;o&gt;</p> <p><sup>2</sup> <b>Kondrat [Konrad] Mieleszko</b>, poseł i poborca &lt;o&gt;</p> <p>SR [V 1589]</p> | <p>SP [23? I 1589]<br/>[Wołkowysk]</p> <p><sup>1</sup> <b>Andrej Jundzill [Iondziel]</b>, marszałek hospodarski i marszałek wołkowyski, poseł i poborca &lt;o&gt;</p> <p><sup>2</sup> ? Heronim Bohuszewicz Wasilewski</p> <p>SR [V 1589]</p> | <p>AR, dz. II, nr 187, s. 6; dz. XXIII, t. 70, plik 6, s. 5; <i>Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae</i>, t. I, ed. M. Dogiel, Vilnae 1758, s. 239, 242; VL, t. II, f. 1286, art. 94 [289], f. 1315 [s. 303], f. 1317 [s. 304]; VC, t. II, vol. 2, s. 117, 135, 136; ML 77, k. 13-v; Padalinski 2004, aneks; Pieńkowski 2021, s. 389. Konopczyński 1948, nr 93, s. 143 [17]; Chronologia sejmów 2021 (M.A. Pieńkowski), s. 82–83: 6 III – 23 IV 1589</p> |
| <b>Sejm zwyczajny w Warszawie 1590</b>                 | <p>SP 1-2 II 1590<br/>Nowogródek</p> <p><sup>1</sup> ? Jarosz Korsak Sowa, poborca</p> <p><sup>2</sup> ? stolnik Paweł Dziewiałtowski (N na sejmie)</p> <p>? podstoli Bohdan Koziński (N na sejmie)</p> <p>SR [V 1590]</p>                                      | <p>SP [1-2 II 1590]<br/>[Słonim]</p> <p><sup>1</sup> <b>Abram Mieleszko</b>, marszałek hospodarski, poseł na sejm i poborca poselszczyzny w powiecie słonimskim</p> <p>? Marek Jacynicz, poborca</p>                    | <p>SP [1-2 II 1590]<br/>[Wołkowysk]</p> <p><sup>1</sup> ? Iwan (Jan) Uhlik, pisarz ziemski, poborca</p> <p><sup>2</sup> ? [Łukasz Bohuszewicz Wasilewski]</p>                                                                                 | <p>VL, t. II, f. 1321 [s. 306]; f. 1361-1362 [325]; VC, t. II, vol. 2, s. 139-140, 167; LMAVB, F. 148-59, k. 4; ML 77, k. 71-v, 92; Boniecki, t. XI, s. 170; Padalinski 2004, aneks; UWKL, t. VI, nr 766; UWKL, t. VI, nr 529; Radaman 2013/1, s. 172-173; Radaman 2013/2, s. 28; Radaman, Macuk 2014, s. 206. Konopczyński 1948, nr 94, s. 143 [17]; Chronologia sejmów 2021 (M.A. Pieńkowski), s. 83–84: 8 III – 21 IV 1590.</p>                                               |
| <b>Sejm zwyczajny w Warszawie 1590-1591</b>            | <p>SP 22 X 1590<br/>Cyryn</p> <p><sup>1</sup> ? Mikołaj Podarewski, poborca</p> <p><sup>2</sup> ? [N.N.]</p> <p>SR i SPK 22-23 II 1591<br/>Nowogródek</p>                                                                                                       | <p>SP [X 1590]<br/>[Słonim]</p> <p><sup>1</sup> ? Stanisław Michajłowicz Sokołowski, poborca</p> <p><sup>2</sup> ? [N.N.]</p> <p>SR i SPK [22 II 1591]<br/>[Słonim]</p>                                                 | <p>SP [X 1590]<br/>[Wołkowysk]</p> <p><sup>1</sup> ? [N.N.]</p> <p><sup>2</sup> ? [N.N.]</p> <p>SR i SPK [22 II 1591]<br/>[Wołkowysk]</p>                                                                                                     | <p>AR, dz. XXIII, t. 140, plik 2, s. 62, plik 7, s. 4, 7; t. 128, plik 5, s. 4; NGABM, f. 694, inw. 4, nr 1176, k. 161; idem, f. 1785, inw. 1, nr 12; BN PAU-PAN 365, s. 5-8; BCzart., rkps. 94, nr 118, s. 669-672; LMAVB, F. 148, nr 59, k. 1-v; AZS WKL, t. 2, s. 98; VC, t. II, vol. 2, s. 189; Konopczyński 1948, nr 95, s. 144 [18]; 2 XII 1590 – 15 I 1591; Chronologia sejmów 2021 (M.A. Pieńkowski), s. 85: 2 XII 1590 – 16 I 1591.</p>                                 |

|                                                                   |                                                                                                                                                                                                                                               |                                                                                                                                                                                                                                 |                                                                                                                                                                                                                       |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                          |
|-------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Sejm zwyczajny<br/>(inkwizycyjny)<br/>w Warszawie<br/>1592</b> | SP [VIII 1592]<br>[Nowogródek]<br><br><sup>1</sup> ? <b>Aleksandr Janowicz Chodkiewicz</b> (poseł z nieznanego sejmiku)<br><br><sup>2</sup> ? [N.N.]                                                                                          | SP [VIII 1592]<br>[Słomim]<br><br><sup>1</sup> ? <b>Piotr Haraburda</b> , dworzanin JKM, (poseł z nieznanego sejmiku)<br><br><sup>2</sup> ? [N.N.]                                                                              | SP [VIII 1592]<br>[Wołkowysk]<br><br><sup>1</sup> ? <b>Krzysztof Mikołajewicz Monwid Dorohostajski</b> (ewangelik), podczaszy WKsL, starosta wołkowyski (poseł z nieznanego sejmiku) <o><br><br><sup>2</sup> ? [N.N.] | AR, dz. II, nr 3497; ML 283, k. 144; SRP, t. XXI, s. 269, 343; Jewłaszewski, s. 113 [15 VIII]; У. Падалінскі, <i>Крыштоф Дарагаастайскі — пасол на соймы Рэчы Паспалітай (1587–1596)</i> , w: <i>Ашмяншчына: праблемы рэгіянальнай гісторыі Беларусі</i> , рэд. А. Каваленя [i інш.], Мінск 2011, s. 143–145; Padalinski 2004, aneks. Konopczyński 1948, nr 96, s. 144 [18]; 7 IX – 19 X 1592; Chronologia sejmów 2021 (M.A. Pieńkowski), s. 86: 7 IX – 19/20 X 1592.                                                                    |
| <b>Sejm zwyczajny<br/>w Warszawie<br/>1593</b>                    | SP [23 III 1593]<br>[Nowogródek]<br><br><sup>1</sup> <b>Mikołaj Podarewski (Paderewski)</b> , poseł i poborca <o><br><br><sup>2</sup> <b>Dominik Obryński</b> , poseł <o><br><br>SR SPK [20 VII 1593]                                         | SP [23 III 1593]<br>[Słomim]<br><br><sup>1</sup> <b>Jan Ciwiński</b> , poseł <o><br><br><sup>2</sup> <b>Michał Szostowski</b> , poseł z województwa nowogródzkiego (zapewne poseł słomimski) <o><br><br>SR SPK [20 VII 1593]    | SP [23 III 1593]<br>[Wołkowysk]<br><br><sup>1</sup> <b>Andrzej Wojna</b> , krajczy WKsL poseł z województwa nowogródzkiego (zapewne poseł wołkowyski) <o><br><br><sup>2</sup> ? [N.N.]<br><br>SR SPK [20 VII 1593]    | AGAD, Varia z Biblioteki Narodowej nr 2/42, s. 155, 156, 158; AR dz. XXIII, t. 128, plik 5, s. 5; BCzart., rkps. 2243, nr 27, k. 223; BRacz., rkps. 71, k. 138-139v; ML 277, k. 386v–387; Jaromiński, s. 45; A. Filipczak-Kocur, <i>Pośmiertne problemy podskarbach litewskich Ławryna Wojny i Jana Hlebowicza</i> [w:] <i>Litwa w epoce Wazów</i> , red. W. Kriegseisen, A. Rachuba, Warszawa 2006, s. 83; Konopczyński 1948, nr 97, s. 144 [18]; 4 V – 15 VI 1593; Chronologia sejmów 2021 (M.A. Pieńkowski), s. 87: 4 V – 16 VI 1593. |
| <b>Sejm zwyczajny<br/>w Krakowie<br/>1595</b>                     | SP [29 XII 1594]<br>[Nowogródek]<br><br><sup>1</sup> <b>Hrehory Uniechowski</b> , poseł <o><br><br><sup>2</sup> ? <b>Bohdan [Teodat] Chreptowicz</b> , referendarz świecki WKsL (poseł na sejm z nieznanego sejmiku) <o><br><br>SR [5 V 1595] | SP [29 XII 1594]<br>[Słomim]<br><br><sup>1</sup> <b>Stanisław Hryhorewicz Podrież</b> , poseł<br><br><sup>2</sup> ? <b>Kondrat Mieleśzko</b> (poseł na sejm z nieznanego powiatu, zapewne poseł słomimski)<br><br>SR [5 V 1595] | SP [29 XII 1594]<br>[Wołkowysk]<br><br><sup>1</sup> ? [N.N.]<br><br><sup>2</sup> ? [N.N.]<br><br>SR [5 V 1595]                                                                                                        | BRacz., rkps. 71, k. 154-155v; AR, dz. II, nr 3515, Diariusz sejmowy H. Uniechowskiego [6 II – 21 III], ss. 11; AR, dz. II, nr 295, k. 3; AR, dz. V, nr 2042, s. 10; LMAVB, F. 148, nr 59, k. 31–32; Łabędź 2025, s. 189-190; У. Падалінскі, <i>Грамадская думка шляхты ВКЛ канца XVI ст. (на прыкладзе соймавай кампаніі Рэчы Паспалітай 1595 г., „Спадчына”, 2008, nr 1, s. 18–19; Konopczyński 1948, nr 98, s. 144 [18]; Chronologia sejmów 2021 (M.A. Pieńkowski), s. 87-88: 6 II – 21 III 1595; Rachuba 2002, s. 194, 196.</i>      |

|                                               |                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |                                                                                                                                                                                    |                                                                                                                                                                                                                                                    |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |
|-----------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <p><b>Sejm zwyczajny w Warszawie 1596</b></p> | <p>SP 12–13 II 1596<br/>Kopyl, marszałek – wojewoda nowogródzki<br/>Teodor Skumin<br/>Tyszkiewicz</p> <p><sup>1</sup> <b>Aleksandr Janowicz Chodkiewicz</b></p> <p><sup>2</sup> <b>Wasył Zienkowicz Cichiński</b>, marszałek gospodarski i ziemi nowogródzkiej, poseł i poborca</p> <p>SR [VI 1596]</p> | <p>SP [12 II 1596]<br/>[Słonim]</p> <p><sup>1</sup> <b>Piotr Kądzierzawski</b></p> <p><sup>2</sup> ? [N.N.]</p> <p>SR [VI 1596]</p>                                                | <p>SP [12 II 1596]<br/>[Wołkowysk]</p> <p><sup>1</sup> ? <b>Krzysztof Monwid Dorohostajski</b>, podczaszy WKsL, starosta wołkowyski (poseł na sejm)</p> <p><sup>2</sup> ? Stanisław Piotraszewski, pisarz grodzki, poborca</p> <p>SR [VI 1596]</p> | <p>ML 285, k. 283-284v; AR, dz. II, nr 340, nr 342, s. 1, nr 348a; AR, dz. XXIII, t. 87; BKórn., rkps. 289, nr 29; SRP, t. XX, s. 240–241, 248; VL, t. II, f. 1446 [s. 364]; VC, t. II, vol. 2, s. 231; Jewłaszewski, s. 116; Padalinski 2004, aneks. Konopczyński 1948, nr 99, s. 144 [18]: 26 III – 13 V 1596; Chronologia sejmów 2021 (M.A. Pieńkowski), s. 88-89: 26 III – 8 V 1596.</p>                        |
| <p><b>Sejm zwyczajny w Warszawie 1597</b></p> | <p>SP 30–31 XII 1596<br/>Nowogródek</p> <p><sup>1</sup> <b>Adam Iwanowicz Chreptowicz</b>, podkomorzy, poseł</p> <p><sup>2</sup>? [N.N.]</p> <p>SR –</p>                                                                                                                                                | <p>SP [30 XII 1596]<br/>[Słonim]</p> <p><sup>1</sup> <b>Piotr Stabrowski</b>, starosta trejdeński, pisarz polny, poseł</p> <p><sup>2</sup>? Mikołaj Talko Poreckij</p> <p>SR –</p> | <p>SP [30 XII 1596]<br/>[Wołkowysk]</p> <p><sup>1</sup> [?Hrehory lub ?Jan] <b>Tryzna</b>, poseł</p> <p><sup>2</sup>? [N.N.]</p> <p>SR –</p>                                                                                                       | <p>BRacz, nr 71, k. 174-174v, 175v; LMAVB, f. 148, nr 59, k. 31v, 33v; AR, dz. V, nr 2170, s. 7-8, SRP, t. XX, 421-422; AZS WKL, t. II, II.9, nr 28, s. 130-131; Rzońca 1989, aneks, tabela 3, s. 118; Jarmiński 1992, s. 160-161, 171, 179, 186; Kempa 2007, s. 115; Padalinski 2004, aneks. Konopczyński 1948, nr 100, s. 144 [18]; Chronologia sejmów 2021 (M.A. Pieńkowski), s. 89-90: 10 II – 25 III 1597.</p> |

|                                        |                                                                                                                                                                                                                                                                       |                                                                                                                                                                                                                                                                                      |                                                                                                                                                                                                            |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               |
|----------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Sejm zwyczajny w Warszawie 1598</b> | <p>SP 19-21 I 1598<br/>Nowogródek, marszałek – wojewoda nowogródzki Teodor Skumin Tyszkiewicz</p> <p><sup>1</sup> <b>Aleksandr Janowicz Chodkiewicz</b>, hrabia na Szklowie i Myszy z Bychowa</p> <p><sup>2</sup> <b>Marcin Iwanowicz Okuń</b></p> <p>SR [V 1598]</p> | <p>SP [19] I 1598<br/>[Słonim]</p> <p><sup>1</sup> ? <b>Jan Tryzna</b>, poseł z nieznanego sejmiku, marszałek koła poselskiego zjazdu głównego słonimskiego</p> <p><sup>2</sup> ? Stanisław Sokołowski<br/><sup>2</sup> ? Iwan Mieleszko, podkomorzy mozyrski</p> <p>SR [V 1598]</p> | <p>SP 19–22 I 1599]<br/>Wołkowysk</p> <p><sup>1</sup> ? [N.N.]</p> <p><sup>2</sup> ? [N.N.]</p> <p>SR [V 1598]</p>                                                                                         | <p>AR, dz. II, nr 369, k. 1-4, publ.: <i>Instrukcja Nowoharodskaga sojmika 1598</i>, wyd. A. Radaman, s. 100; AR, dz. II, nr 373, nr 401, s. 1-4; AR, dz. V, nr 14536, s. 108; LMAVB, F. 148, nr 59, k. 31v; RNB, f. 971, AD, nr 234, dok. nr 157, k. 364-v; VL, t. II, f. 1462; Jarmiński 1992, s. 212, 218–221, 224-225; Rzońca 1993, aneks III, s. 75; Zawadzki 2000, s.169-193; idem, <i>Papiery Polubińskich i ich dóbr przechowywane w Archiwum Warszawskim Radziwiłłów</i>, MHA, 9, 1998, s. 26; Rachuba 2002, s. 156; Kempa 2002, s. 99-101; Kempa 2007, s. 142, przypis 349, s. 144–145; Padalinski 2004, aneks; Dziemidovič 2007, s. 226; Radaman 2013/3, s. 139-162; Żojdź 2019, s. 83; Kempa 2022, s. 101, 103; Łabędź 2025, s. 260–262; Konopczyński 1948, nr 101, s. 145 [19]: 8 III – 13 IV 1598; Chronologia sejmów 2021 (M.A. Pieńkowski), s. 90-91: 2 III – 16 IV 1598.</p> |
| <b>Sejm zwyczajny w Warszawie 1600</b> | <p>SP [29 XII 1599]<br/>[Nowogródek]</p> <p><sup>1</sup> <b>Aleksandr Janowicz Chodkiewicz</b> &lt;o&gt;</p> <p><sup>2</sup> <b>Dominik Obryński</b>, sekretarz JKM &lt;o&gt;</p> <p>SR [IV 1600]</p>                                                                 | <p>SP [29 XII 1599]<br/>[Słonim]</p> <p><sup>1</sup> <b>Samuel Wołowicz</b>, starosta mołczadski &lt;o&gt;</p> <p><sup>2</sup> <b>Krzysztof Jundziłł</b> &lt;o&gt;</p> <p>SR [IV 1600]</p>                                                                                           | <p>SP [29 XII 1599]<br/>[Wołkowysk]</p> <p><sup>1</sup> <b>Wacław Żardecki</b>, podstarości &lt;o&gt;</p> <p><sup>2</sup> kniaź [Piotr Pobjewski? Semen?] <b>Hliński</b> &lt;o&gt;</p> <p>SR [IV 1600]</p> | <p>BN PAU-PAN, rkps. 363, k. 3-v; BCzart, rkps. 2244, s. 32; ML 288, k. 82v-83; Radaman, Ferenc 2004, s. 101; AZS WKL, t. II, II.11, nr 29, s. 134; ADS, s. 228; PSB, t. III, s. 355; Janiszewska-Mincer 1984, s. 34, 37, 45, 56; Padalinski 2004, aneks; Konopczyński 1948, nr 102, s. 145 [19]; Chronologia sejmów 2021 (M.A. Pieńkowski), s. 91-92: 9 II – 21 III 1600.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                |

|                                        |                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |                                                                                                                                                                                  |                                                                                                                                                                  |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |
|----------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Sejm zwyczajny w Warszawie 1601</b> | <p>SP 19–22 XII 1600<br/>Nowogródek</p> <p><sup>1</sup> <b>Wasył Zienkowicz Cichiński (Tychiński)</b>, marszałek hospodarski i sędzia ziemski</p> <p><sup>2</sup> <b>Mikołaj Podarewski</b></p> <p>SR [IV 1601]</p>                                                                                         | <p>SP [19 XII 1600]<br/>[Słonim]</p> <p><sup>1</sup> ? Jury (Jerzy) Ciszkievicz, pisarz ziemski, poborca</p> <p><sup>2</sup> ? Paweł Mienkowski, poborca</p> <p>SR [IV 1601]</p> | <p>SP [19 XII 1600]<br/>[Wołkowysk]</p> <p><sup>1</sup> ? Hieronim Bohuszewicz Wasilewski, stolnik, poborca</p> <p><sup>2</sup> ? [N.N.]</p> <p>SR [IV 1601]</p> | <p>ML 90, k. 69-v; BN PAU-PAN, rkps. 363, k. 7-v; RNB, f. 971, AD, nr 126, nr 1, k. 1-2v; AR, dz. II, nr 419; VL, t. II, f. 1547 [s. 411]; VC, t. II, vol. 2, s. 305; LMAVB, F. 148, nr 59, k. 3. Herbst, s. 40 [19-22 XII]; Kempa 2000, s. 341; Konopczyński 1948, nr 103, s. 145 [19]: 7 II – 13 III 1601; Chronologia sejmów 2021 (E. Opaliński), s. 95–96: 30 I – 13 III 1601.</p> <p>Jako poborca nowogródzki w marcu 1601 r. występuje Hrehory Niemira (VL, t. II, f. 1547 [s. 411]; VC, t. II, vol. 2, s. 305).</p>                                                                                                          |
| <b>Sejm zwyczajny w Krakowie 1603</b>  | <p>SP 11–13 XII 1602<br/>Nowogródek, marszałek – wojewoda nowogródzki<br/>Teodor Skumin<br/>Tyszkiewicz</p> <p><sup>1</sup> <b>Dominik Obryński</b>, podkomorzy, poseł sejmowy &lt;o&gt;</p> <p><sup>2</sup> <b>Adam Poczapowski</b>, poseł sejmowy &lt;o&gt;<br/>poseł do króla – <i>Janusz Korsak</i></p> | <p>SP 11 XII 1602<br/>Słonim</p> <p><sup>1</sup> <b>Jerzy Mieleszko</b>, poseł sejmowy</p> <p><sup>2</sup> <b>Krzysztof Stabrowski</b>, poseł sejmowy</p>                        | <p>SP [11] XII 1602<br/>Wołkowysk</p> <p><sup>1</sup> <b>Adam Talwosz</b>, starosta dyneborski, poseł sejmowy</p> <p><sup>2</sup> <b>[?Jan] Jundziłł</b></p>     | <p>BN PAU-PAN, rkps. 363, k. 11–13; BCzart., rkps. 99, s. 251–256, rkps. 350, s. 263–268; ANK, ASang., rkps. [51], s. 321; ML 288, k. 389-v; BN, rps 3276, k. 70–71v; LMAVB, f. 139-809, s. 26-27; GStAPK, XX, HA, HBA, H, Kasten 843, Kasten 845; ASWW, s. 449; AZS WKL, t. II, II.14, nr 31, s. 142; MIUK 1908, Kryp’jakevič; Żukowič 1901, s. 419-420; Kempa 2007, s. 194; Radaman 2017, s. 221-252. Konopczyński 1948, nr 104, s. 145 [19]: 4 II – 5 III 1603; H. Olszewski, <i>Nowe materiały do Chronologii sejmów polskich</i>, CPH, t. 9, 1957, z. 2; Chronologia sejmów 2021 (E. Opaliński), s. 96: 22 I – 6 III 1601.</p> |
| <b>Sejm zwyczajny w Warszawie 1605</b> | <p>SP [9 XII 1604]<br/>[Nowogródek]</p> <p><sup>1</sup> ? Aleksandr Janowicz Chodkiewicz (N na województwo trockie na sejmie)</p> <p><sup>2</sup> [N.N.] ?</p>                                                                                                                                              | <p>SP 9 XII 1604<br/>Dziewiątkowicze</p> <p><sup>1</sup> <b>Iwan Mieleszko</b>, marszałek, dzierżawca zdzitowski, poseł</p> <p><sup>2</sup> <b>Mikołaj Tryzna</b>, poseł</p>     | <p>SP [9 XII 1604]<br/>[Wołkowysk]</p> <p><sup>1</sup> [N.N.]</p> <p><sup>2</sup> [N.N.]</p>                                                                     | <p>ML 85, k. 330v-332, PSB, t. III, s. 355; BN PAU-PAN., rkps. 365, k. 14-15; BCzart. 99, nr 258, s. 853-856; LMAVB, F. 206-145; ADS, s. 435-438; Strzelecki, s. 65-66; Wisner 1989, s. 56; Kempa 2007, s. 204. Konopczyński 1948, nr 105, s. 145 [19]; Chronologia sejmów 2021 (E. Opaliński), s. 97: 20 I – 3 III 1605.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                       |

|                                                |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |                                                                                                                                                                                                                                                        |                                                                                                                                                                              |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
|------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Sejm zwyczajny<br/>w Warszawie<br/>1606</b> | <p>SP [24 I 1606]<br/>[Nowogródek]</p> <p><sup>1</sup> <b>Lew Marcinowicz Kurcz</b>, wojewodzie derpcy, poseł</p> <p><sup>2</sup> [N.N.]</p> <p>SR [V 1606]</p>                                                                                                                                                                      | <p>SP [24 I 1606]<br/>[Słonim]</p> <p><sup>1</sup> ? Jan Orłowski</p> <p><sup>2</sup> [N.N.]</p> <p>SR [V 1606]</p>                                                                                                                                    | <p>SP [24 I 1606]<br/>[Wołkowysk]</p> <p><sup>1</sup> [N.N.]</p> <p><sup>2</sup> [N.N.]</p> <p>SR [V 1606]</p>                                                               | <p>AGAD, ARP, nr 72, s. 557–558; BRacz., rkps. 72, k. 56; Konopczyński 1948, nr 106, s. 145 [19]; Chronologia sejmów 2021 (E. Opaliński), s. 98-99: 7 III – 18 IV 1606.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                       |
| <b>Sejm zwyczajny<br/>w Warszawie<br/>1607</b> | <p>SP 26–30 III 1607 [5]<br/>Nowogródek, marszałek –<br/>Wasił Zienkowicz<br/>Cichiński, marszałek i<br/>sędzia ziemski</p> <p><sup>1</sup> <b>Bohdan [Teodat] Chreptowicz</b>, referendarz<br/>świecki WKsL</p> <p><sup>2</sup> <b>Jarosz Fiedorowicz Jewłaszewski</b>, pisarz<br/>ziemski</p> <p>SR 16 VII 1607<br/>Nowogródek</p> | <p>SP 26–28 III 1607<br/>Słonim, dyrektor –<br/>kanclerz WKsL<br/>Lew Sapieha</p> <p><sup>1</sup> <b>Samuel Wollowicz</b></p> <p><sup>2</sup> <b>Mikołaj Tryzna</b></p> <p>SR 16 VII 1607<br/>Słonim, dyrektor –<br/>kanclerz WKsL<br/>Lew Sapieha</p> | <p>SP 26–29 III 1607<br/>Wołkowysk</p> <p><sup>1</sup> <b>Stanisław Piotraszewski</b></p> <p><sup>2</sup> <b>Mikołaj Sawicki</b></p> <p>SR [16 VII 1607]<br/>[Wołkowysk]</p> | <p>BN PAU-PAN, rkps. 363, k. 23-v, 25; rkps. 360, k. 198–203v, 458-459v (nr 181); AR, dz. II, nr 514; ks. 12, s. 335–338; ASK II, nr 38, k. 115v; RNB, f. 971, AD, nr 126, nr 2; k. 3-v; Pol. F. IV, nr 130, k. 63–64; BRacz 34, k. 37v-38; BRacz 88, k. 110-111v [106-107v]; ANK, AMCh., rkps. 1097, k. 161-165; ML 288, k. 676v; LMAVB, F. 148, nr 59, k. 10; BN III 3085, k. 120-121; NGABM, f. 1737, inw. 1, nr 13, k. 187–188; AZS WKL, t. II, II.23, nr 40, s. 170, przypis 167, nr 43, s. 175; Wisner 1978/2, s. 680, 683-684, 690; Kempa 2007, s. 238; Żojdź 2019, s. 128, przypis 220; Konopczyński 1948, nr 107, s. 146 [20]: 7 V – 16 VI 1607; Chronologia sejmów 2021 (E. Opaliński), s. 99–101: 7 V – 16 VI lub 18 VI 1606 (według Riksarkivet, Skokloster Samlingen, Extranea, E 8599, k. 394).</p> |

|                                                |                                                                                                                                                                                                                                                                                                       |                                                                                                                                                                                                                                                                     |                                                                                                                                                                                                                 |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    |
|------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Sejm zwyczajny<br/>w Warszawie<br/>1609</b> | <p>SP [3–4 XII 1608]<br/>Nowogródek</p> <p><sup>1</sup> <b>Mikołaj Frąckiewicz-Radziwiński</b>,<br/>starosta wasiliski, poseł</p> <p><sup>2</sup> <b>Wasył Zienkiewicz Tychiński</b>, marszałek i<br/>sędzia ziemski, deputat do<br/>korrektury III Statutu</p> <p>SR [III 1609]<br/>[Nowogródek]</p> | <p>SP [3–4 XII 1608]<br/>[Słonim], marszałek sejmiku -<br/>marszałek powiatowy<br/>Hrehory Tryzna</p> <p><sup>1</sup> <b>Mikołaj Tryzna</b>,<br/>podkomorzy</p> <p><sup>2</sup> <b>Jerzy Mieleszko</b>,<br/>chorąży słonimski</p> <p>SR [III 1609]<br/>[Słonim]</p> | <p>SP [3–4 XII 1608]<br/>[Wołkowysk]</p> <p><sup>1</sup> ? [N.N.]</p> <p><sup>2</sup> ? [N.N.]</p> <p>SR [III 1609]<br/>[Wołkowysk]</p>                                                                         | <p>AR, dz. XXIII, t. 129, plik 2, s. 9–10 (kwit o<br/>wypłaceniu poselszczyzny z Słucka); VL, t. II,<br/>f. 1684-1685 [s. 473]; VC, t. II, vol. 2, s. 396,<br/>art. 74; MNK VIII, 750c/1, k. 1–3; Wisner<br/>1978/2, s. 690; Sienkiewicz 1980, s. 658;<br/>Radaman 2013/2, s. 24, 27. Konopczyński 1948,<br/>nr 108, s. 146 [20]; Chronologia sejmów 2021<br/>(E. Opaliński), s. 101–102: 15 I – 26 II 1609.</p>                                                                                                                                                                   |
| <b>Sejm zwyczajny<br/>w Warszawie<br/>1611</b> | <p>SP [15–17 VIII 1611]<br/>Nowogródek</p> <p><sup>1</sup> <b>Adam Poczapowski</b>,<br/>poseł &lt;o&gt;</p> <p><sup>2</sup> ? Jan Jerzy Radziwiłł<br/>(wsp. tylko w wykazie<br/>Seredyki)</p> <p>R 5 XII 1611,<br/>Nowogródek, dyrektor<br/>Dominik Obryński,<br/>podkomorzy</p>                      | <p>SP [15–17 VIII 1611]<br/>[Słonim]</p> <p><sup>1</sup> <b>Mikołaj Tryzna</b>,<br/>podkomorzy &lt;o&gt;</p> <p><sup>2</sup> ? [N.N.]</p> <p>R [5 XII 1611]<br/>[Słonim]</p>                                                                                        | <p>SP [15–17 VIII 1611]<br/>[Wołkowysk]</p> <p><sup>1</sup> ? <b>Mikołaj Wolski</b>, marszałek,<br/>poseł z nieznanego sejmiku &lt;o&gt;</p> <p><sup>2</sup> ? [N.N.]</p> <p>R [5 XII 1611]<br/>[Wołkowysk]</p> | <p>NGABM, f. 1708, nr 27 (ks. brańska), k. 135v.<br/>AR, dz. II, nr 564.</p> <p>błędnie – Janusz Radziwiłł jako poseł<br/>nowogródzki (Žukovič, I, s. 81 [RNB, F. IV,<br/>nr 202 [rękopis zaginiony], k. 136, 149]; Byliński,<br/>Sejm 1611, s. 146–147; Seredyka, Udział<br/>Radziwiłłów na sejmach panowania Zygmunta III<br/>Wazy, MHA, 1989, s. 24; Seredyka 1989, s. 24;<br/>Seredyka 1994, s. 114, 119; Wisner 2002,<br/>Efektywność, s. 68.<br/>Konopczyński 1948, nr 109, s. 146 [20];<br/>Chronologia sejmów 2021 (E. Opaliński), s. 102–<br/>103: 26 IX – 9 XI 1611.</p> |



|                                                        |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                       |                                                                                                                                                                                              |                                                                                                                                                                                                                                                    |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |
|--------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Sejm zwyczajny w Warszawie 1613<sup>I</sup></b>     | <p>SP [8 I 1613]<br/>Nowogródek</p> <p><sup>1</sup> <b>[Krzysztof Chodkiewicz]</b>, chorąży ziemski litewski, poseł</p> <p><sup>2</sup> <b>Dominik Obryński</b>, podkomorzy, poseł</p> <p>SR 30 IV 1613<br/>Nowogródek</p>                                                                                                            | <p>SP [8 I 1613]<br/>[Słonim]</p> <p><sup>1</sup> ? [N.N.]</p> <p><sup>2</sup> ? [N.N.]</p> <p>SR [30 IV 1613]<br/>[Słonim]</p>                                                              | <p>SP [8 I 1613]<br/>[Wołkowysk]</p> <p><sup>1</sup> ? [N.N.]</p> <p><sup>2</sup> ?</p> <p>SR [30 IV 1613]<br/>[Wołkowysk]</p>                                                                                                                     | <p>AR, dz. V, nr 13601, s. 148; BOZ 960, s. 23-24; BRacz. 72, k. 86-87v i 88-89v; Wisner 1978/2, s. 690: błędnie – Albrycht Władysław Radziwiłł wojewodzie wileński za: LMAVB, f. 139-1072, k. 1-v, Stefan Grodziński do Jana Karola Chodkiewicza, Słonim 2 lutego 1615 r. [!], też mylnie – Byliński 1984, s. 248; PSB, t. XXX, s. 141 (Lulewicz); Radaman, Macuk 2014, s. 176. AGAD, AR, dz. V, nr 16690, s. 3; ML 91, k. 173-v; Radaman 2010, s. 81). Konopczyński 1948, nr 110, s. 146 [20]: 28 II – 2 IV 1613; Chronologia sejmów 2021 (E. Opaliński), s. 104–105: 28 II – 2 IV 1613.</p>                                                                                                                                                          |
| <b>Sejm nadzwyczajny w Warszawie 1613<sup>II</sup></b> | <p>SP [12 XI 1613]<br/>Nowogródek</p> <p><sup>1</sup> <b>Jan Protasowicz</b>, pisarz ziemski, poseł</p> <p><sup>2</sup> <b>Andrzej Andrzejewicz Obryński</b>, poseł</p> <p>w VL jako poseł występuje podkomorzy <b>Dominik Obryński</b></p> <p>SR 21 I 1614<br/>Nowogródek, ? marszałek – kasztelan wileński Hieronim Chodkiewicz</p> | <p>SP 12 XI 1613<br/>Słonim</p> <p><sup>1</sup> <b>Walerian Sokołowski</b>, wojski, poseł</p> <p><sup>2</sup> <b>Stefan Jacynicz</b>, podstoli, poseł</p> <p>SR [21 I 1614]<br/>[Słonim]</p> | <p>SP [12 XI 1613]<br/>[Wołkowysk]</p> <p><sup>1</sup> <b>Symeon (Szymon) Kasperowicz Horodelski (Horodyjski)</b>, pisarz grodzki, 2 II 1614 E na pisarstwo ziemskie, N 10 II 1614</p> <p><sup>2</sup> ?</p> <p>SR [21 I 1614]<br/>[Wołkowysk]</p> | <p>BN PAU-PAN, rkps. 363, k. 37-v; BRacz., rkps. 72, k. 104-105v, 106-107v; AR, dz. II, nr 597; AGAD, zbiór 87, Księgi grodzkie brańskie – relacyjne 1612–1614, nr 18, k. 596v, 597v; NGABM, f. 1737, inw. 1, nr 18, k. 689; ML 91, 246-v; Byliński 1984, s. 254–255; Seredyka 1994, s. 111, 113, 114, 118, 119.</p> <p>Jako poseł nowogródzki na sejmie występuje podkomorzy nowogródzki Dominik Obryński (<i>Sposob sądzenia i wyciągania retent podatków przeszłych na zapłatę żołdu żołnierskiego pokazanych</i>, VL, t. III, f. 247 [s. 121]; VC, t. III, vol. 1, s. 175; Wisner 1978/2, s. 690; Seredyka 1994, s. 113, 119)</p> <p>Konopczyński 1948, nr 111, s. 146 [20]; Chronologia sejmów 2021 (E. Opaliński), s. 105–106: 3–24 XII 1613.</p> |

|                                        |                                                                                                                                                                                                                                    |                                                                                                                                                                                                                                                               |                                                                                                                                                                                                                         |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
|----------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Sejm zwyczajny w Warszawie 1615</b> | <p>SP [2 I 1615]<br/>Nowogródek</p> <p><sup>1</sup> <b>Albrycht Władysław Radziwiłł</b>, starosta ryski, poseł</p> <p><sup>2</sup> <b>Jan Protasowicz</b>, pisarz ziemski, poseł</p> <p>SR 23 IV 1615<br/>Nowogródek</p>           | <p>SP [2 I 1615]<br/>[Słonim]</p> <p><sup>1</sup> <b>Mikołaj Tryzna</b>, podkomorzy słonimski, poseł</p> <p><sup>2</sup> <b>Aleksander Kazimierz Sapieha</b>, wojewódzic witebski, poseł</p> <p>SR 23 IV 1615<br/>[Słonim]</p>                                | <p>SP 2 I 1615<br/>Wołkowysk</p> <p><sup>1</sup> <b>[Piotr] Zaleski</b>, poseł</p> <p><sup>2</sup> <b>[Jerzy Lewalt] Jezierski</b>, poseł</p> <p>SR 23 IV 1615<br/>[Wołkowysk]</p>                                      | <p>BRacz., rkps. 72, k. 120-123v; AR, dz. II, Suplement, nr S271; dz. V, nr 6788/I, s. 103–104; BKórn. rkps. 289, s. 457-463; BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 273–275v, 281-v; rkps. 365, k. 70-71; BCzart. 109, s. 45-51; rkps. 2245, nr 11, s. 83-88, 101–102; LMAVB, F. 139-1072, k. 1-2v; RNB, f. 971, AD, nr 126, nr 3, k. 5–9; Pol. F. IV 33, k. 89v-91; AZS WKL II, nr 27, s. 206; Ochmann 1970, s. 216–218 (błędnie – Znieski, Zmiski); Wisner 1978/2, s. 680, 690; id. 1978//3, s. 129; Kempa 2007, s. 288, przypis 113; Seredyka 1994, s. 111, 114-115, 119, 121. Błędnie jako posłowie pow. wołk. – Znieski (Seredyka 1994, s. 116). Konopczyński 1948, nr 112, s. 146 [20]; Chronologia sejmów 2021 (E. Opaliński), s. 106–107: 12 II – 27 III 1615.</p>                                                                                                                                                                                                                    |
| <b>Sejm zwyczajny w Warszawie 1616</b> | <p>SP 15–16 III 1616<br/>Nowogródek, dyrektor Jan Szwykowski</p> <p><sup>1</sup> <b>Krzysztof Chodkiewicz</b>, chorąży ziemski WKsŁ</p> <p><sup>2</sup> <b>Jan Frąckiewicz Radziwiński</b></p> <p>SR 5 VII 1616<br/>Nowogródek</p> | <p>SP 15 III 1616<br/>Słonim</p> <p><sup>1</sup> <b>Jan Stanisław Sapieha</b>, podstoli WKsŁ, starosta</p> <p><sup>2</sup> <b>Jerzy Narbut</b>, sędzic, poseł i poborca</p> <p>SR 5 VII 1616<br/>Słonim, dyrektor – kasztelan nowogródzki Samuel Wołowicz</p> | <p>SP 15 III 1616<br/>Wołkowysk</p> <p><sup>1</sup> <b>Stanisław Hieronimowicz Puksza Klausgielowicz</b></p> <p><sup>2</sup> <b>Jerzy Bohdanowicz Massalski</b>, podstarości</p> <p>SR [5 VII 1616]<br/>[Wołkowysk]</p> | <p>AR, dz. II, nr 646b, 649; Suplement, nr S275, nr S275<sup>(1)</sup> dz. V, nr 6788/II, s. 52–53; BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 310–313; rkps. 365, k. 75-77v, 337-v; BCzart., 109, nr 103, s. 611-620; LwNNB, f. 103, dz. VI, t. 149, teka Prochaski VII, nr 16, k. 386–390, APGd., 300, 29/90, k. 197-v [d. fol. k. 184-v]; NGABM, F. 1737, nr 20, k. 231v-232v; VL, t. III, 321; Stefania Ochmann wyminia K. Radziwiłła i Jana Hieronima Chodkiewicza, kasztelanica wileńskiego jako posłów sejmiku nowogródzkiego (Ochmann 1970, s. 219; Wisner 1978/2, s. 690; Seredyka 1994, s. 109, 114). K. Radziwiłł zapewne poseł lidzki (AR, dz. II, nr 660; dz. IV, nr 301, 2, 4, 9 VI 1616). Seredyka 1994, s. 114, 117-118 (Puksza, z nieznanego sejmiku), 115, PSB, t. XXXIV, s. 625 (Lulewicz); Seredyka 1994, s. 113, 121 – błędnie Piotr Narbutt. Konopczyński 1948, nr 113, s. 147 [21]: 26 IV – 7 VI 1616; Chronologia sejmów 2021 (E. Opaliński), s. 107–108: 26 IV – 7 VI</p> |

|                                        |                                                                                                                                                                                                                                     |                                                                                                                                                                        |                                                                                                                                                                                                                            |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |
|----------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Sejm zwyczajny w Warszawie 1618</b> | <p>SP 2 I 1618<br/>Nowogródek</p> <p><sup>1</sup> <b>Jan [Kasperowicz] Kiersnowski</b>, podwojewoda, poseł</p> <p><sup>2</sup> <b>Jan Frąckiewicz Radziwiński</b></p> <p>SR [IV 1618]<br/>[Nowogródek]</p>                          | <p>SP [2 I 1618]<br/>[Słonim]</p> <p><sup>1</sup> <b>Jerzy Mieleszko</b>, chorąży</p> <p><sup>2</sup> <b>Gedeon Michał Tryzna</b> &lt;o&gt;</p>                        | <p>SP [2 I 1618]<br/>[Wołkowysk]</p> <p><sup>1</sup> <b>Andrzej Massalski</b>, marszałek grodzieński</p> <p><sup>2</sup> <b>Stanisław Puksza Klausielowicz</b>, chorąży</p>                                                | <p>BRacz., rkps. 72, k. 184-185v; AR, dz. II, nr 683a, s. 7; Supplement, nr S293; dz. V, nr 1419, s. 109–110; BN PAU-PAN. 365, s. 84–87, nr 137, 363v; BCzart, 110, nr 197; LwNNB, Teka Prochaski V, plik V, nr 31; ML 297, k. 146, 155; AZS WKL, t. II, s. 241; Maskiewicz, s. 209; Wisner 1978/2, s. 690, przypis 11; Wisner 1978/3, s. 130; Sienkiewicz 1979, s. 520; Seredyka 1994, s. 110-112, 114, 117-118, błędnie – Mleczeko, ibid., s. 117. Konopczyński 1948, nr 114, s. 147 [21]: 13 II – III 1618; Chronologia sejmów 2021 (E. Opaliński), s. 108–109: 13 II – 28 III 1618.</p> |
| <b>Sejm zwyczajny w Warszawie 1619</b> | <p>SP 11 XII 1618<br/>Nowogródek</p> <p><sup>1</sup> <b>Jan Ostrowski Protasewicz</b>, pisarz ziemski</p> <p><sup>2</sup> <b>Jan Kiersnowski</b>, pisarz grodzki</p> <p>SR [IV 1619]<br/>[Nowogródek]</p>                           | <p>SP [11 XII 1618]<br/>[Słonim]</p> <p><sup>1</sup> <b>Andrzej Przecławski</b></p> <p><sup>2</sup> <b>książ Józef Polubiński</b></p> <p>SR [IV 1619]<br/>[Słonim]</p> | <p>SP [11 XII 1618]<br/>[Wołkowysk]</p> <p><sup>1</sup> ? <b>[Hieronim] Piksza</b> („pan Puksza młody”.)</p> <p><sup>2</sup> <b>Jakub Proszczycki</b>, poseł z nieznanego sejmiku.</p> <p>SR [IV 1619]<br/>[Wołkowysk]</p> | <p>AR, dz. II, nr 691, nr 701, nr 709, s. 2; Supplement, nr S325<sup>(2)</sup>, nr S328; BN PAU-PAN, rkps. 356, k. 228-v; Wisner, 1978/1, s. 680, 690; Rzońca 1977, s. 44, nr 56, nr 57; Seredyka 1994, s. 111, 114, 118, 119. Konopczyński 1948, nr 115, s. 147 [21]: II –III 1619; Chronologia sejmów 2021 (E. Opaliński), s. 109–110: 22 I – 6 III.</p>                                                                                                                                                                                                                                  |
| <b>Sejm zwyczajny w Warszawie 1620</b> | <p>SP 22 IX 1620<br/>Nowogródek</p> <p><sup>1</sup> ? <b>Jan Frąckiewicz Radziwiński</b>, poseł z nieznanego sejmiku</p> <p><sup>2</sup> <b>Filip Kazimierz Obuchowicz</b>, poseł &lt;o&gt;</p> <p>SR [I 1621]<br/>[Nowogródek]</p> | <p>SP [22 IX 1620]<br/>[Słonim]</p> <p><sup>1</sup> <b>Krzysztof Radziwiłł</b>, hetman polny WKsL</p> <p><sup>2</sup> ? [N.N.]</p> <p>SR [I 1621]<br/>[Nowogródek]</p> | <p>SP [22 IX 1620]<br/>[Wołkowysk]</p> <p><sup>1</sup> <b>Stanisław Puksza Klausielowicz</b>, chorąży</p> <p><sup>2</sup> ? [N.N.]</p> <p>SR [I 1621]<br/>[Nowogródek]</p>                                                 | <p>BN PAU-PAN, rkps. 363, k. 50; Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630-1707), oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba, s. 210–211: Obuchowicz pod rokiem 1621 [sic!] w czasie zamachu Piekarskiego na życie króla); Seredyka 1994, s. 110, 114, 117-118; Vasiliauskas 2001, s. 251, tab. 147. Pietrzak 1983, s. 172 (błędnie: Pauksza, Paksza); Konopczyński 1948, nr 116, s. 147 [21]: 3 XI –11 XII 1620; Chronologia sejmów 2021 (E. Opaliński), s. 110–111: 3 XI – 11 XII 1620.</p>                                                                                            |



|                                               |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           |                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |                                                                                                                                                                                                                                                                                 |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                              |
|-----------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <p><b>Sejm zwyczajny w Warszawie 1623</b></p> | <p>SP [13 XII 1622]<br/>Nowogródek</p> <p><sup>1</sup> <b>Jan Rudomina Dusiacki</b>, sekretarz i dworzanin JKM, leśniczy wilkijski, podwoewodzi (namiestnik) nowogródzki (1618-1623), poseł &lt;o&gt;</p> <p><sup>2</sup> <b>Jan Szwykowski</b></p> <p>SR [3]–4–5 IV 1623]<br/>dyrektor sędzia ziemski Andrzej Obryński</p> <p>SR 4 V 1623<br/>Nowogródek, dyrektor – sędzia ziemski Andrzej Obryński</p> | <p>SP [13 XII 1622]<br/>[Słonim]</p> <p><sup>1</sup> ? <b>Krzysztof Radziwill</b>, hetman polny WKsL (z nieznanego sejmiku)</p> <p><sup>2</sup> ? <b>Andrzej Przecławski</b> (z nieznanego sejmiku)</p> <p><sup>2</sup> ? <b>Mikołaj Tryzna</b> (z nieznanego sejmiku)</p> <p>SR [V 1623]<br/>[Słonim]</p> | <p>SP [13 XII 1622]<br/>[Wołkowysk]</p> <p><sup>1</sup> ? [Mikołaj] <b>Onichimowski</b> vel <b>Unichimowski</b> (prawosławny) zmarł w czasie sejmu lub po zakończeniu sejmu (a. 8 III 1623) (z nieznanego sejmiku)</p> <p><sup>2</sup> ?</p> <p>SR [V 1623]<br/>[Wołkowysk]</p> | <p>AR, dz. II, nr 852, nr 853; dz. V, nr 15250, s. 71; nr 14535, s. 3; dz. XXIII, t. 87, plik 10, Kwity, s. 19; BN PAU-PAN, rkps. 360, nr 153, k. 372-v; VL, t. III, f. 454 (s. 219); VC, t. III, vol. 1, s. 327; Wisner 1978/2, s. 690 [błędnie za wcześnie przypisue tytuł chorążego J. Rudominie i błędnie wymienia jako posła na ten sejm ziemskiego pisarza Jana Protasowicza, posła królewskiego, który przywiózł list Zygmunta III na sejmik relacyjny; Pietrzak 1987, s. 136: tylko Jan Rudomina, Jan Szwykowski wsp. jako poseł z nieustalonego sejmiku; PSB, XXXII, 1991, s. 672 (Lulewicz); Seredyka 1994, s. 114. Pietrzak 1987, s. 123, przypisy 3 i 4, s. 135-137; Seredyka 1994, s. 116; A. Guépin, <i>Saint Josaphat, archevêque de Polock, martyr de l'unité catholique et l'église grecque unie en Pologne</i>, t. II, Poitiers Paris, 1874, s. 511; idem, <i>Un apôtre de l'union des églises au XVIIe siècle: Saint Josaphat et l'église Greco-Slave en Pologne et en Russie</i>, t. II, Paris Poitiers 1898, s. 553; Žukovič 1903-1912, vol. IV, s. 61; Seredyka 1994, s. 114. Konopczyński 1948, nr 118, s. 147 [21]: Chronologia sejmów 2021 (A. Filipczak-Kocur), s. 115-116: 24 I – 5 III 1623.</p> |
|-----------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

|                                           |                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |                                                                                                                                                                |                                                                                                                                                                                      |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                |
|-------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Sejm nadzwyczajny w Warszawie 1624</b> | <p>SP 9 I 1624, Nowogródek, dyrektor – Andrzej Obryński, sędzia ziemski</p> <p><sup>1</sup> <b>Krzysztof Radziwiłł</b>, hetman polny</p> <p><sup>2</sup> <b>Krzysztof Chodkiewicz</b>, koniuszy WKsL</p> <p>SR 26–27 III 1624<br/>Nowogródek, dyrektor – Dominik Krzysztof Obryński, podkomorzy</p> | <p>SP [9 I 1624]<br/>[Słonim]</p> <p><sup>1</sup> <b>Krzysztof Olędzki</b></p> <p><sup>2</sup> ? [N.N.]</p> <p>SR [26 III 1624]<br/>[Słonim]</p>               | <p>SP [9 I 1624]<br/>[Wołkowysk]</p> <p><sup>1</sup> ? [N.N.]</p> <p><sup>2</sup> ? [N.N.]</p> <p>SR [26 III 1624]<br/>[Wołkowysk]</p>                                               | <p>BN PAU-PAN, rkps. 363, k. 52-v; rkps. 365, k. 100–101; AR, dz. II, nr 883, nr 896, nr 897; RNB, f. 971, AD, nr 126, k. 13-v, k. 15-16, 19-v; Wisner 1978/2, s. 690; J. Dorobisz, <i>Uczestnicy sejmów nadzwyczajnych z 1624 roku</i>, ZNWSP wO-A, 27, 1990, s. 154; J. Dorobisz, <i>Sejm nadzwyczajny z 1624 roku</i>, Opole 1994, s. 83, 86; Vasiliauskas 2001, s. 251, tab. 19.</p> <p>Konopczyński 1948, nr 119, s. 147-148 [21-22]: 11 II – III 1624; Chronologia sejmów 2021 (A. Filipczak-Kocur), s. 117: 6–27 II 1624.</p>                                                                                           |
| <b>Sejm zwyczajny w Warszawie 1625</b>    | <p>SP 26 XI 1624<br/>Nowogródek, dyrektor –</p> <p><sup>1</sup> <b>Zygmunt Karol Radziwiłł</b>, kawaler maltanski &lt;o&gt;;</p> <p><sup>2</sup> <b>[Jan Janowicz] Rudomina [Dusiacki]</b><br/>błędnie z tytułem chorążego: Wisner 1978/2, s. 691; Domański 1983, s. 323; Seredyka 1989, s. 85.</p> | <p>SP 26 XI 1624<br/>[Słonim]</p> <p><sup>1</sup> <b>Konstanty Połubiński</b>, marszałek</p> <p><sup>2</sup> <b>Michał Połubiński</b>, sędzia z. &lt;o&gt;</p> | <p>SP i E 26-29 XI 1624<br/>Wołkowysk</p> <p><sup>1</sup> <b>Krzysztof Chodkiewicz</b>, koniuszy WKsL</p> <p><sup>2</sup> [kasztelan witebski Kazimierz Stanisław] <b>Wolski</b></p> | <p>BN PAU-PAN, rkps. 363, k. 56; RNB, f. 971, AD, nr 150, k. 28; AR, dz. IV, nr 580, s. 39; dz. V, nr 1584, s. 122; nr 2052, s. 57; LMAVB, F. 139–4969, k. 5; Wisner 1978/2, s. 691; PSB, XXXII, s. 672; A. Domański, <i>Niezwykły sejm z 1625 r.</i>, s. 59-60, 323-324; A. Шаланда, <i>Сапраўдны гербоўнік шляхты Ваўкавыскага павета ў другой палове XVI – XVIII ст.</i> (B), „Герольд Litherland”, 18, 2011, s. 138 [nr 42]. Seredyka 1989, s. 85.</p> <p>Konopczyński 1948, nr 120, s. 148 [22]: 7 I – III 1625; Chronologia sejmów 2021 (A. Filipczak-Kocur), s. 118–119: 7 I 1625, przełożony na 20 I – 3 III 1625.</p> |

|                                                      |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           |                                                                                                                                                                                                                                                  |                                                                                                                                                        |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |
|------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Sejm zwyczajny w Warszawie 1626</b> <sup>1</sup>  | <p>SP 16–18 XII 1625<br/>Haradzieczna (Horodeczno) (wieś plebańska),<br/>dyrektor – sędzia ziemski Andrzej Obryński</p> <p><sup>1</sup> <b>Zygmunt Karol Radziwiłł</b>, kawaler maltański;<br/><sup>2</sup> <b>Andrzej Obryński</b>, sędzia ziemski &lt;o&gt;</p> <p>SR [IV 1626] [Nowogródek]</p>                                                        | <p>SP [16 XII 1625] [Słonim]<br/>dyrektor – marszałek Konstanty Połubiński,</p> <p><sup>1</sup> <b>Krzysztof Zawisza</b> podskarbic wielki litewski &lt;o&gt;<br/><sup>2</sup> <b>Józef Połubiński</b>, stolnik</p> <p>SR [IV 1626] [Słonim]</p> | <p>SP [16 XII 1625] [Wołkowysk]</p> <p><sup>1</sup> <b>Kołantaj</b> (N)<br/><sup>2</sup> <b>Eliasz Zienkiewicz</b></p> <p>SR [IV 1626] [Wołkowysk]</p> | <p>LMAVB, F. 198–2, k. 1-3v; AR, dz. II, nr 963; Suplement nr S400, s. 1-6; dział IV, nr. 581, s. 29; dział V, nr 14648; nr 15435; APGd., 300, 29/104, k. 70v–71; BN PAU-PAN, rkps. 360, k. 381-v; LMAVB, F. 139–3239, k. 1-3v; idem, F. 139-4588, k. 12; ІІІІІАУ, ф. 48, nr 835; VL, t. III, f. 494 [s. 237]; Wisner 1978/2, s. 691; Seredyka 1989, s. 85, 91. J. Kwak, <i>Sejm warszawski 1626 r.</i>, Opole 1985, s. 132 i Seredyka 1989, s. 90 błędnie że posłem z sejmiku wokowyskiego był [Piotr] Woyna („syn pana Woyny, podczaszego”). Konopczyński 1948, nr 121, s. 148 [22]; Chronologia sejmów 2021 (A. Filipczak-Kocur), s. 119–120: 27 I – 10 III 1626.</p>                                                                                                                                                                                                            |
| <b>Sejm nadzwyczajny w Toruniu 1626</b> <sup>2</sup> | <p>SP 26 VIII 1626<br/>Nowogródek<br/>dyrektor – ? Dominik Krzysztof Obryński (zdaniem H. Wisnera – Józef Wielamin Rutski, metropolita kijowski i wszystkich Rusi)</p> <p><sup>1</sup> <b>Krzysztof Radziwiłł</b>, hetman polny WKsL<br/><sup>2</sup> <b>Zygmunt Karol Radziwiłł</b>, kawaler maltański</p> <p>Obaj posłowie byli nieobecni na sejmie</p> | <p>SP [26 VIII 1626] [Słonim]<br/><sup>1</sup> <b>Krzysztof Zawisza</b>, podskarbic wielki WKsL<br/><sup>2</sup> [Eliasz?] <b>Zienkiewicz</b></p> <p>Obaj posłowie byli nieobecni na sejmie</p>                                                  | <p>SP [26 VIII 1626] [Wołkowysk]<br/><sup>1</sup> <b>Piotr Jan Zaleski</b>, pisarz ziemski i poseł<br/><sup>2</sup> ? [N.N.]</p>                       | <p>AR, dz. II, nr 963; dz. IV, nr 581, s. 52; ML 303, k. 158v (wykaz posłów WKsL); LwNNB, F. 103, Teka Prochaski IV, k. 696v, k. 724v); Teka Prochaski V, k. 5v; Seredyka 1966, s. s. 36–37, 167; Seredyka 1973, s. 132; Seredyka 1989, s. 88; Wisner, s. 680, 691; PSB, t. 55, s. 348; Dziemidowicz 2021, s. 138. „Nowogrodzkiego województwa nie było na sejmie, ma być z kancelaryi WKsL obwieszczone z strony sejmików, także i powiat słonimski” (VL, t. III, f. 538 [s. 259]; VC, t. III, vol. 1, s. 390). Konopczyński 1948, nr 122, s. 148 [22]: 10 XI – 29 XI 1626; Chronologia sejmów 2021 (A. Filipczak-Kocur), s. 120: 13 X 1626, przełożony na 10 XI, przełożony na 19 XI – 3 XII 1626. W literaturze jako poseł sejmiku słonimskiego występuje Mikołaj Tryzna, podkomorzy słonimski i kuchmistrz WKsL, ale J. Seredyka w swej pracy 1989 r. tego nie potwierdził.</p> |

|                                                          |                                                                                                                                                                                                                                                                                                           |                                                                                                                                                                                                                                     |                                                                                                                                                                                         |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |
|----------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Sejm zwyczajny w Warszawie 1627</b><br>(12 X – 24 XI) | SP 31 VIII 1627<br>Nowogródek<br><br>dyrektor – sędzia ziemski<br>Andrzej Obryński<br><br><sup>1</sup> <b>Dominik Krzysztof Obryński</b> , podkomory<o><br><br><sup>2</sup> <b>Hrehory Dolmat</b> , <o><br>chorąży starodubowski<br><br>SR 21 XII 1627<br>Nowogródek, dyrektor –<br>Jan Rudomina, chorąży | SP 31 VIII 1627<br>[Słonim]<br><br><sup>1</sup> <b>Mikołaj Tryzna</b> , kuchmistrz<br>WKL, kandydat na<br>marszałkostwo w Izbie<br>Poselskiej <o><br><br><sup>2</sup> <b>Krzysztof Zawisza</b> <o><br><br>SR [XII 1627]<br>[Słonim] | SP 31 VIII – 1 IX 1627<br>Wołkowysk<br><br><sup>1</sup> <b>Kazimierz [Ludwik] Jewłaszewski</b> <o><br><br><sup>2</sup> <b>Solujan Komoniaka</b> <o><br><br>SR [XII 1627]<br>[Wołkowysk] | AR, dz. II, nr 978, nr 981; Suplement nr 412 <sup>(2)</sup> ,<br>s. 4; Konstytucje sejmu 1627, s. 8, 10; VC, t. III,<br>vol. 2, s. 16–17; Wisner 1978/2, s. 680, 691;<br>Wisner 1978/3, s. 130, 134; Seredyka 1980, s. 28–<br>29;<br>Seredyka 1981, s. 28, 30, 36, 42; Seredyka 1989,<br>s. 91; Kempa 2007, s. 361.<br><br>Konopczyński 1948, nr 123, s. 148 [22];<br>Chronologia sejmów 2021 (A. Filipczak-Kocur),<br>s. 121: 12 X – 24 XI 1627.                           |
| <b>Sejm nadzwyczajny w Warszawie 1628</b>                | SP 5 VI 1628<br>Nowogródek<br><br><sup>1</sup> <b>Krzysztof Kamiński Radziwonowicz</b> , podstoli<br><br><sup>2</sup> <b>Paweł Uniechowski</b><br><br>SR [VIII 1628]<br>[Nowogródek]                                                                                                                      | SP<br>[Słonim]<br><br><sup>1</sup> <b>Krzysztof Tyszkiewicz</b> ,<br>stolnik<br><br><sup>2</sup> Mikołaj Kędzierzawski<br><br>SR [VIII 1628]<br>[Słonim]                                                                            | SP<br>[Wołkowysk]<br><br><sup>1</sup> [N.N.]<br><br><sup>2</sup> [N.N.]<br><br>SR [VIII 1628]<br>[Wołkowysk]                                                                            | LwNB, F. 5–3260, k. 11–13; Biblioteka Polska w<br>Paryżu, rkps 11, nr 23, s. 245–248; BCzart. 375,<br>k. 807; LMAVB, F. 139–3239, k. 22–24v;<br>A. Filipczak-Kocur, <i>Przed sejmem w roku 1628</i> ,<br>ZNWSPwO-A, t. 17, 1980, s. 43–44; Wisner<br>1978/2, s. 691; W. Sienkiewicz, s. 520 –<br>uzupełnienia błędne; Seredyka 1989, s. 79, 89.<br>Konopczyński 1948, nr 124, s. 148 [22];<br>Chronologia sejmów 2021 (A. Filipczak-Kocur),<br>s. 122: 27 VI – 18 VII 1628. |
| <b>Sejm zwyczajny w Warszawie 1629</b>                   | SP 28–29 XI 1628<br>Nowogródek<br><br><sup>1</sup> <b>Jan Rudomina Dusiacki</b> , chorąży<br><br><sup>2</sup> <b>Jan Frąckiewicz Radziwiński</b><br><br>SR [III 1629]<br>[Nowogródek]                                                                                                                     | SP [28 XI 1628]<br>[Słonim]<br><br><sup>1</sup> ? [N.N.]<br><br><sup>2</sup> ? [N.N.]<br><br>SR [III 1629]<br>[Słonim]                                                                                                              | SP [28 XI 1628]<br>[Wołkowysk]<br><br><sup>1</sup> ? [N.N.]<br><br><sup>2</sup> ? [N.N.]<br><br>SR [III 1629]<br>[Wołkowysk]                                                            | AR, dz. II, nr 1007 (29 XI 1628); Filipczak-<br>Kocur 1977, s. 73; eadem, <i>Sejm zwyczajny z<br/>1629 r.</i> , s. 107; Wisner, 1978/2, s. 680, 691;<br>Wisner 1978/3, s. 135; PSB XXXII, s. 672–673.<br><br>Konopczyński 1948, nr 125, s. 148–149 [22–23];<br>Chronologia sejmów 2021 (A. Filipczak-Kocur),<br>s. 123: 9 I – 20 II 1629.                                                                                                                                   |



|                                           |                                                                                                                                                                                               |                                                                                                                                                                                                                   |                                                                                                                                                                                                            |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |
|-------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Sejm nadzwyczajny w Warszawie 1629</b> | <p>SP [23 X 1629]<br/>Nowogródek</p> <p><sup>1</sup> <b>Andrzej Obryński</b>,<br/>sędzia ziemski, &lt;o&gt;</p> <p><sup>2</sup> [N] <b>Jundzill</b></p> <p>SR [XII 1629]<br/>[Nowogródek]</p> | <p>SP [23 X 1629]<br/>[Słonim]</p> <p><sup>1</sup> <b>Gedeon Michał Tryzna</b>,<br/>starosta brzeski</p> <p><sup>2</sup> <b>Teofil Tryzna</b>,<br/>kuchmistrzowicz litewski</p> <p>SR [XII 1629]<br/>[Słonim]</p> | <p>SP [23 X 1629]<br/>[Wołkowysk]</p> <p><sup>1</sup> <b>Józef Karp</b>, marszałek</p> <p><sup>2</sup> [kasztelan witebski<br/>Kazimierz Stanisław] <b>Wolski</b></p> <p>SR [XII 1629]<br/>[Wołkowysk]</p> | <p>AR, dz. II, ks. 7, s. 311 (wykaz posłów); dz. XXIII, t. 100, plik 1, s. 145; BN, BOZ 1154, k. 686v (wykaz posłów); VL, t. III, f. 658 [s. 315]: tylko Obryński; Seredyka, <i>Posłowie Rzeczypospolitej na sejm „ratyfikacyjny” w 1629 roku</i>, s. [32–33] (błędnie Jan Ukolski); Seredyka 1989, s. 79, 88.</p> <p>W literaturze jako poseł z sejmiku województwa nowogródzkiego zidentyfikowany został marszałek wołkowyski Aleksander Jundziłł (Seredyka 1989, s. 79). W wykazach nie podano jednak imienia oraz pełnionego przez niego urzędu. H. Wisner zalicza Jundziłła do posłów na sejm zwyczajny 1629 (Wisner 1978/1, s. 691. Konopczyński 1948, nr 126, s. 149 [23]; Chronologia sejmów 2021 (A. Filipczak-Kocur), s. 124: 13–28 XI 1629.</p> |
| <b>Sejm zwyczajny w Warszawie 1631</b>    | <p>SP [4 IX 1630]<br/>Nowogródek</p> <p><sup>1</sup> <b>Jan Janowicz Rudomina Dusiacki</b>,<br/>chorąży &lt;o&gt;</p> <p><sup>2</sup> [Andrzej Łujanowicz]<br/><b>Kurcz</b> &lt;o&gt;</p>     | <p>SP [4 IX 1630]<br/>[Słonim]</p> <p><sup>1</sup> <b>Krzysztof Zawisza</b>,<br/>łowczy litewski &lt;o&gt;</p> <p><sup>2</sup> <b>Gabriel Szemiot</b> &lt;o&gt;</p>                                               | <p>SP [4 IX 1630]<br/>[Wołkowysk]</p> <p><sup>1</sup> <b>Wolski</b> &lt;o&gt;</p> <p><sup>2</sup> <b>M[i]niewski (Miniewski)</b> &lt;o&gt;</p>                                                             | <p>AR, dz. II, Suplement nr S444 (wykaz posłów), s. 2, dz. V, nr 3282, s. 7, nr 14927; dz. XXIII, t. 100, plik 1, s. 145; VL, t. III, f. 675; Wisner 1978/2, s. 691; Sienkiewicz 1980, z. 3, s. 658; PSB 32, z. 135, s. 672–673; Seredyka 1989, s. 81, 82, 88, 90, 91. Konopczyński 1948, nr 127, s. 149 [23]: 29 I –III 1631; Chronologia sejmów 2021 (A. Filipczak-Kocur), s. 125: 16 X 1630, przełożony na 8 I 1631, przełożony na 29 I – 12/13 III 1631.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                           |

|                                           |                                                                                                                                                                                                                                                                                                        |                                                                                                                                                                                                                                                  |                                                                                                                                                                                                            |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                       |
|-------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Sejm nadzwyczajny w Warszawie 1632</b> | SP [I-II 1632]<br>Nowogródek<br><sup>1</sup> ? <b>Jan Rudomina Dusiacki</b> , chorąży (z nieznanego sejmiku)<br><br><sup>2</sup> ? [N.N.]<br><br>SR [V 1632]<br>[Nowogródek]                                                                                                                           | SP [I-II 1632]<br>[Słonim]<br><br><sup>1</sup> ? [N.N.]<br><br><sup>2</sup> ? [N.N.]<br><br>SR [V 1632]<br>[Słonim]                                                                                                                              | SP [I-II 1632]<br>Wołkowysk]<br><br><sup>1</sup> ? [N.N.]<br><br><sup>2</sup> ? [N.N.]<br><br>SR [V 1632]<br>[Wołkowysk]                                                                                   | VL, t. III, f. 712 [s. 340], Wisner 1978/2, s. 691; Konopczyński 1948, nr 128, s. 149 [23]; Chronologia sejmów 2021 (A. Filipczak-Kocur), s. 125-126: 11 III – 3 IV 1632.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |
| <b>Sejm konwokacyjny w Warszawie 1632</b> | SP 3 V 1632<br>Nowogródek<br><br><sup>1</sup> <b>Zygmunt Karol Radziwiłł</b> , kawaler maltański,<br><br><sup>2</sup> <b>Jan Rudomina Dusiacki</b> , chorąży<br><br><sup>3</sup> <b>Andrzej Kurcz</b> , pisarz ziemski<br><br><sup>4</sup> <b>Paweł Uniechowski</b><br><br>SR i SPE<br>14-15 VIII 1632 | SP [3 V 1632]<br>Słonim:<br><br><sup>1</sup> <b>Kazimierz Leon Sapieha</b> , pisarz w. WKsL<br><br><sup>2</sup> <b>Mikołaj Tryzna</b> , kuchmistrz WKsL<br><br>SR, kapturowy i SPE<br>11 VIII 1632<br>dyrektor – Mikołaj Tryzna, kuchmistrz WKsL | SP [3 V 1632]<br>Wołkowysk:<br><br><sup>1</sup> <b>Samuel Puksza Klausgielowicz (Klawsgielowicz)</b><br><br><sup>2</sup> <b>Krzysztof Olędzki</b> , stolnik (4)<br><br>SR, kapturowy i SPE<br>11 VIII 1632 | AR, dz. II, nr 1055, nr 1088, nr 1089; RNB, f. 971, AD, nr 126, dok. nr 20, k. 54–55; nr 127, nr 44, k. 193-v; AZS WKL, t. I, s. 326; Albrycht Stanisław Radziwiłł, Pamiętnik, t. 1, s. 141–242; PSB, XXXII, s. 672; PSB, LV, 349; Wisner 1978/2, s. 680, 691; Wisner 1981, s. 58–59; J. Dziegielewska, <i>Sprawa compositio inter status w l. 1632-1635</i> , KH, R. 90, z. 1, 1983, s. 82; Kaczorowski 1986, s. 68–69, 85, 361–364, 368–370; Kanecki 2020/1, s. 88, 90–91; Vasiliasauskas 2001, s. 239–241, 259–261. Według opinii Kaczorowskiego, podkomorzy Bohdan Kierło też posłował z Nowogródka, w rzeczywistości był on na sejmie posłem z Nowogródka Siewierskiego. Konopczyński 1948, nr 129, s. 149 [23]; 22 VI–17 VII 1632; Chronologia sejmów 2021 (A. Filipczak-Kocur), s. 126-127: 22 VI–16 VII 1632. |

|                                                                     |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                              |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               |                                                                                                                                                                                 |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |
|---------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <p><b>Sejm elekcyjny na błoniach wsi Wola pod Warszawą 1632</b></p> | <p>SPE i SR 14-15 VIII 1632<br/>Obrano 32 posłów na elekcję</p> <p><sup>1</sup> <b>Zygmunt Karol Radziwiłł</b>, kawaler maltański,</p> <p><sup>2</sup> <b>Dominik Krzysztof Obryński</b>, referendarz WKsL, podkomorzy</p> <p><sup>3</sup> <b>Jarosław Szemiot</b>, podkomorzy wileński,</p> <p><sup>4</sup> <b>Jan Rudomina</b>, chorąży</p> <p><sup>5</sup> <b>Andrzej Obryński</b>, sędzia ziemski nowogródzki,</p> <p><sup>6</sup> <b>Hrehory Dolmat</b>, chorąży starodubowski,</p> <p><sup>7</sup> <b>Stanisław Czarkowski</b>, wojski,</p> <p><sup>8</sup> <b>Samuel Protasowicz</b>,</p> <p><sup>9</sup> <b>Samuel Maskiewicz</b>, pisarz grodzki,</p> <p><sup>10</sup> <b>Andrzej Kurcz</b>, dworzanin JKM,</p> <p><sup>11</sup> <b>Stanisław Brolnicki</b>, sekretarz i dworzanin JKM</p> <p><sup>12</sup> <b>Paweł Unichowski</b>,</p> <p><sup>13</sup> <b>Michał Chreptowicz</b>,</p> <p><sup>14</sup> <b>Hrehory Wołodkiewicz</b></p> <p><sup>15</sup> <b>Paweł Mokłok</b>,</p> <p><sup>16</sup> <b>Samuel Szweykowski</b>,</p> | <p>SR, kapturowy i SPE 11 VIII 1632, Słonim, dyrektor – Mikołaj Tryzna, kuchmistrz WKsL. Obrano 15 posłów na elekcję:</p> <p><sup>1</sup> <b>Mikołaj Tryzna</b>, kuchmistrz WKsL;</p> <p><sup>2</sup> <b>Jan Jacynicz</b>, marszałek</p> <p><sup>3</sup> <b>Gabriel Szemiot</b>, podkomorzy;</p> <p><sup>4</sup> <b>Michał Polubiński</b>, sędzia ziemski;</p> <p><sup>5</sup> <b>Józef Polubiński</b>, podsądek;</p> <p><sup>6</sup> <b>Dymitr Massalski</b>, wojski;</p> <p><sup>7</sup> <b>Piotr Tryzna</b>, podstoli;</p> <p><sup>8</sup> <b>Krzysztof Jeśman Synkowski</b>, pisarz ziemski;</p> <p><sup>9</sup> <b>Mikołaj Kędzierzawski</b>, podstarości;</p> <p><sup>10</sup> <b>Albrycht Makowiecki</b>, pisarz grodzki;</p> <p><sup>11</sup> <b>Teofil Tryzna</b>;</p> <p><sup>12</sup> <b>Stanisław Polubiński</b>;</p> <p><sup>13</sup> <b>Paweł Zienkiewicz</b>;</p> <p><sup>14</sup> <b>Leon Polubiński</b>;</p> <p><sup>15</sup> <b>Aleksandr Haraburda</b></p> | <p>SR, kapturowy i SPE 11 VIII 1632</p> <p><i>Viritim</i></p> <p>Podjęta uchwała, aby „kożdy, komu wolność miła, osobą swą na blisko przypadający zjazd elekcyjny zjechał”.</p> | <p>AR, dz. II, nr 1062, s. 1–2; nr 1096, s. 1;</p> <p>Kaczorowski 1986, s. 190, 210; Kaczorowski 1991, s. 201–202; PSB, XXXII, 1991, s. 673 (Lulewicz); Wisner 1991, s. 21. Konopczyński 1948, nr 130, s. 149 [23]: 24 IX –15 XI 1632; Chronologia sejmów 2021 (A. Filipczak-Kocur), s. 128–129: 27 IX –15 XI 1632</p> <p>LMAVB, F. 198, nr 4, k. 1–3v). List Jarosza Suchodolca do hetmana polnego Krzysztofa Radziwiłła, Nowogródek, 14 sierpnia 1632 (fragment) (AR, dz. V, nr 15296, s. 88–89). Punkta instrukcji nowogródzkiej – RNB, f. 971, nr 126, k. 54–55. Kaczorowski 1991, s. 196–199, 201–202, 208.</p> |
|---------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |  |  |  |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--|--|--|
| <sup>17</sup> <b>Aleksandr Kamiński,</b><br><sup>18</sup> <b>Aleksandr Jundzill,</b><br><sup>19</sup> <b>Andrzej Tryzna,</b><br><sup>20</sup> <b>Karol Obryński,</b><br>pacholek JKM,<br><sup>21</sup> <b>Jan Tryzna,</b><br><sup>22</sup> <b>Mikołaj Bykowski.</b><br><sup>23</sup> <b>Jan Szweykowski,</b><br><sup>24</sup> <b>Michajło Woynilowicz,</b><br><sup>25</sup> <b>Krzysztof Makowiecki,</b><br><sup>26</sup> <b>Krzysztof Prokopowicz,</b><br><sup>27</sup> <b>Hrehory Woyna,</b><br><sup>28</sup> <b>Albrycht Wirowski,</b><br><sup>29</sup> <b>Aleksandr Czarkowski,</b><br><sup>30</sup> <b>Jerzy Puzyna,</b><br><sup>31</sup> <b>Samuel Rymsza,</b><br><sup>32</sup> <b>Aleksander Żuk,</b><br><sup>33</sup> <b>Marcin Protasowicz,</b><br><sup>34</sup> <b>Szczęśny Poloński,</b><br><sup>35</sup> <b>Jan Gieysztort</b> |  |  |  |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--|--|--|

## ANEKS 2

### Sejmiki województwa nowogródzkiego, powiązane z głównymi zjazdami stanów (konwokacjami) Wielkiego Księstwa Litewskiego

| Zjazd stanów WKsL                                       | powiat nowogródzki                                                                                                                                                                                                                       | powiat słonimski                       | powiat wołkowyski                | Źródła informacji                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  |
|---------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------|----------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Zjazd stanów WKsL w Hresku</b><br>(5 II 1576)        | Zjazd (nieformalny sejmik?) szlachty nowogródzkiej i mińskiej zwołujący pospolite ruszenie przeciw zagrożeniu tatarskiemu (początek 1576 r.) i zjazd stanów WKsL do Hresku na dzień 5 lutego 1576 r.                                     |                                        |                                  | Racz. 88, k. 92-93v; Sprawy wojenne króla Stefana Batorego, Dyarjusze, relacje, listy i akta z lat 1576-1586, wyd. I Polkowski, Kraków 1887, s. 4-5; Radaman 2008, s. 222.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |
| <b>Zjazd stanów WKsL w Grodnie 1576 r.</b><br>(8-20 IV) | SPK 25 III 1576<br><sup>1</sup> <b>Jesif (Józef) Hołownia</b><br>podsędek, poseł<br><br><sup>2</sup> <b>Matwiej Protasowicz</b> ,<br>sekretarz JKM, poseł<br><br>podpisali datowany<br>w Grodnie 20 kwietnia<br>1576 r. uniwersał zjazdu | SPK [25 III 1576]<br>[Słonim]<br><br>1 | SPK [25 III 1576]<br>[Wołkowysk] | Na nieudanym zjeździe stanów WKsL w Gieranonach (26 II–4 III 1576 r.) zwołanym przez senatorów z obu skłóconych opcji litewskich (cezarian i skłaniających się do obozu batorian koronnych), m.in. z powodu zbyt późnego zwołania sejmików szlacheckich w powiatach, wyznaczono nowy termin sejmików powiatowych w WKsL na 25 marca 1576 r., które miały poprzedzić kolejny zjazd, zwołany na dzień 8 kwietnia t.r. do Grodna (BN 3085, k. 35; BCzart. 439, s. 1623). (HHSWien, Polen I, karton 33, Polonica z 1576 r., k. 256-257v; tamże, Polen III (Specialia), karton 29, k. 406-407). AZS WKL, t. I, s. 163-178; Ferenc 2008, s. 522-525; Łappo, t. I, s. 136-138; Lulewicz 2002, s. 246-263. |

|                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                             |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |                                                                                                                                                    |                                                                                                                                                                      |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Zjazd stanów WKsL w Mścibohowie 1576</b> (po 20 V – 3 VI)                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                | SPK [6-7 V 1576]<br>[Nowogródek]<br><br><sup>1</sup> <b>Wasył Zienkowicz Cichiński</b> , poseł<br><br><sup>2</sup> <b>Bogusz Owsiany</b> , poseł                                                                                                                                                                                                     | SPK [6]-7 V 1576<br>[Słonim]<br><br><sup>1</sup> <b>Andrzej Hołub</b> , poseł<br><br><sup>2</sup> <b>Michał Sokołowski</b> , sędzia ziemski, poseł | SPK [6-7 V 1576]<br>[Wołkowysk]<br><br><sup>1</sup> <b>Hieronim Puksza</b> , chorąży, poseł<br><br><sup>2</sup> <b>Lenart (Aleksandr) Uzłowski</b> , podsędek, poseł | NGABM, f. 1737, inw. 1, nr 2, k. 258-v; MK 114, k. 98-101; Źródła dziejowe, t. IV, s. 19-22; AZS WKL t. I s. 178-194; Łappo, t. I, s. 142-144; Lulewicz 2002, s. 276 [274-278].                                                                                                                                                                                                                                                                     |
| <p>Nic nie wiemy o terminie, miejscu obrad i podjętych uchwałach sejmików. Okoliczności ewentualnego ich odbycia były następujące: ponieważ zjazd grodzieński nie zajął stanowiska, po stronie którego z pretendentów do tronu polskiego Litwa ma się opowiedzieć, rozstrzygnięcie tej kwestii odłożono do kolejnego zjazdu, zwołanego na 20 V 1576 r. do Mścibohowa. Celem było porozumienie w sprawie uznania władzy Stefana Batorego i ustalenie warunków ugody między stanami WKsL a poselstwem polskim reprezentującym zwycięską opcję batorian w Koronie. W rezultacie wysłano z Mścibohowa poselstwo do nowego króla i stanów koronnych, które w Warszawie 29 czerwca .r. w imieniu WKsL uznało panowanie Batorego. Brak informacji, czy zjazd mścibohowski poprzedzało zwołanie osobnych sejmików powiatowych. Niemniej w obradach uczestniczyli przedstawiciele ośmiu województw litewskich. Spośród obecnych na zjeździe w Mścibohowie sześciu przedstawicieli szlachty województwa nowogródzkiego, prawdopodobnie aż trzech mogło reprezentować sejmik nowogródzki (moim zdaniem jednak w ten raz Andrej Hołub reprezentował powiat słonimski). Wszyscy trzej zostali wymienieni w dokumentach zjazdu mścibohowskiego jako uczestnicy poselstwa litewskiego, które wysłano do Warszawy na dalsze rokowania z Batorem i senatorami koronnymi.</p> |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |                                                                                                                                                    |                                                                                                                                                                      |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |
| <b>Sejmik główny (generalny) WKsL w Wołkowysku, zamiast sejmu walnego 1577</b><br><br>(6-18 VII)                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            | SP [1577]<br>[Nowogródek]<br><br><sup>1</sup> <b>Malcher Żygimontowicz Snowski Grawź</b> , sędzia ziemski, marszałek gospodarski, jeden z trzech głównych birczych wyznaczonych na zjeździe do odbierania pieniędzy od poborców powiatowych z uchwalonego wówczas poboru w WKsL.<br><br><sup>2</sup> ? Szczęsny Wielaminowicz Rucki (Rucki), poborca | SP [1577]<br>[Słonim]<br><br><sup>1</sup> <b>Abram Mieleszko</b> , poborca słonimski                                                               | SP [1577]<br>[Wołkowysk]<br><br><sup>1</sup> <b>Siemion Iwanowicz, [Charytonowicz]</b> , chorążycz nowogródzki, poborca, [w literaturze błędnie „Chodziez”]          | AZS WKL, t. II, s. 35-56 [I.2, nr 2, s. 42-43]; AR dz. XXIII, t. 87, p.10, s. 1-3; ASD, t. III, nr 28, s. 47; Łappo 1901, s. 161–168; tenże, <i>Iš vyriausijų Lietuvos suvažiavimų istorijos XVI amž. 1577 metų suvažiavimas rytų Vilkauskijje</i> , Kaunas 1932; Łappo, <i>Statut Litewski 1588</i> , t. 1, cz. 1, s. 303-308; Šapoka, t. I, s. 19; Rachuba 2002, s. 243-247. Ferenc 2008, 542-545;<br><br>Konopczyński 1948, nr 84, s. 142 [16] – |

|                                                                                                                                                                   |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |                         |                         |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------|-------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Zjazd stanów WKsL</b> , zwołany najpierw do Nowogródka na św. Michała (29 IX 1578), przeniesiony do Wilna bez określenia daty, który ostatecznie nie odbył się | <p>SPK wojewódzki 23 V 1578, Nowogródek.</p> <p>Przebieg obrad, podjęte uchwały i posłowie nie są znani. Nadzwyczajne sejmiki wojewódzkie w WKsL na mocy konstytucji sejmu 1578 r. pt. „Księstwa Litewskiego sądy” wyznaczono na 23 maja 1578 r., podczas których szlachta miała omówić szczegóły reformy systemu prawnego. Następnym krokiem miał być zjazd stanów, zwołany do Nowogródka na 29 IX t.r., który powinien był dokończyć uzgodnienia zakresu nowej kodyfikacji Statutu Litewskiego. Do realizacji tego scenariusza nie doszło z powodu przygotowań wojennych do planowanej wyprawy przeciw Moskwie. Nie ma też pewności, czy odbyły się sejmiki wojewódzkie w wyznaczonym terminie. W związku z tym Stefan Batory podczas pobytu w połowie lipca t.r. we Lwowie wydał uniwersał przenoszący miejsce zjazdu do Wilna, ale nie wyznaczył konkretnego terminu, w którym miał się on zebrać.</p> |                         |                         | <p>VL, t. II, f. 969; ML 60, k. 220v-221v (publ.: Łappo 1911, VKL II, s. 119-121); AZS WKL, t. II s. 60-61; Łappo, <i>Statut Litewski 1588</i>, t. 1, cz. 1, s. 367–368; М. Ясинский, <i>Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский Трибунал, его происхождение, организация и компетенция</i>, вып. 1: <i>Происхождение Главного Литовского Трибунала</i>, Киев 1901, s. 247–251; Lulewicz 2002, s. 317–318; Rachuba 2002, s. 247–248.</p>                                                                                                                                  |
| <b>Zjazd stanów WKsL w Wilnie</b> (17-29? IV) 1580                                                                                                                | <p>SPK 5 IV 1580, Nowogródek.</p> <p>Uniwersałem datowanym w Grodnie 16 marca 1580 r. Stefan Batory zwołał do Wilna na dzień 17 kwietnia t.r. zjazd stanów WKsL, natomiast poprzedzające zjazd sejmiki powiatowe „vo vtorok po Wielice Dni” [= 5 IV t.r.]. Głównym przedmiotem obrad była poprawa II Statutu Litewskiego w kontekście rychłego wprowadzenia instytucji Trybunału Litewskiego, jako najwyższego sądu odwoławczego.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |                         |                         | <p>ML 65, k. 3-4v; publ.: Łappo 1911, VKL II, aneks, s. 123–133; AZS WKL, t. II, s. 61–67; Ferenc 2008, s. 590–591; Łappo 1901, VKL I, s. 174-180; Lulewicz 2002, niewów o unię, s. 329-331. Przebieg obrad, podjęte uchwały i posłowie z Nowogródka nie są znani.</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               |
| <b>Zjazd stanów WKsL w Wołkowysku</b> (19–21 I) 1582                                                                                                              | <p>SPK [5 I 1582]<br/>Nowogródek</p> <p>Sejmik odbywał się zapewne w terminie statutowym, czyli dwa tygodnie przed zjazdem. O jego przebiegu relacjonował wojewoda M. Radziwiłł. Brak informacji o posłach</p> <p><b>Wasył Zienkowicz Cichiński</b>, poborca</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           | <p>SPK ? [5 I 1582]</p> | <p>SPK ? [5 I 1582]</p> | <p>List w sprawie wpisania do instrukcji nowogródzkiej postulat o przyznanie kniaziom Słuckim stałego miejsca w senacie Rzeczypospolitej, M. Radziwiłł, wojewoda nowogródzki (1579 –† 1589) do Katarzyny z Tęczyna Tęczyńskiej, księżnej Słuckiej (wdowa po Jerzym Olelkowiczu Słuckim († 1578), od 1582 za Krzysztofem Radziwiłłem „Piorunem”, kasztelanem trockim i hetmanem polnym litewskim), Wołkowysk 22 I 1582 r. (AR, dz. IV, koperta 503, s. 10–12; AR, dz. XXIII, teka 87, plik 10, s 4, 6; AZS WKsL, t. II, s. 68-71; Łappo, t. I, s. 189-193; Lulewicz 2002, s. 343-345, 348; Rachuba 2, s. 249-250.</p> |

|                                                                                                                                                  |                                                                                              |                                 |                                       |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------|---------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <p><b>Zjazd stanów WKsL w Wilnie</b>,<br/>zwołany na 20 X 1583 do Wilna, który odbył się tam jednak w innym terminie (23 I – a. 24 III 1584)</p> | <p>SPK 6 X 1583<br/>Nowogródek</p> <p><sup>1</sup> <b>Jesif Hołownia</b></p>                 | <p>[SPK 6 X 1583<br/>Słonim</p> | <p>[SPK 6 X 1583]<br/>[Wołkowysk]</p> | <p>Zjazd stanów WKsL był zwołany wyłącznie dla dokończenia poprawy II Statutu Litewskiego. Wyznaczona data zjazdu determinowała termin sejmików powiatowych, które odbywać się musiały 6 X 1583 roku. Potwierdzają to list Józefa Bychowca do Katarzyny z Tęczyńskich Radziwiłłowej z 14 X 1583 r. (AR, dz. V, nr 1759), w którym zawarta jest sugestia co do osoby przynajmniej jednego z posłów nowogródzkich, tamtejszego sędziego ziemskiego Jesifa Hołowni. („Roki terażniejsze michałowskie w Nowogródku i w Oszmianie nie sądzone, a to dla tej przyczyny, iż sędziów obrano deputaty na poprawę statutową do Wylnia [s]”). Z kolei nuncjusz A. Bolognetti w swych relacjach przekazywał do Rzymu, że zjazd został przeniesiony na późniejszy termin i rozpoczął się pod koniec stycznia 1584 r. (Monumenta Poloniae Vaticana, ed. E. Kuntze, t. VI/2, Kraków 1938, s. 631 i t. VII/3, Kraków 1950, s. 59; AZS WKsL, t. II, s. 73-78; Łappo 1901, t. I, s. 199-205; Łappo, Statut, t. I, cz. 1, s. 412-415; Kieniewicz; Lulewicz 2002, s. 348-350.</p> |
| <p><b>Zjazd główny stanów WKsL w Wilnie</b><br/><br/>(29–31 I 1587)</p>                                                                          | <p>SPK 22 I 1587<br/>Nowogródek</p> <p>sejmik trzech powiatów województwa nowogródzkiego</p> |                                 |                                       | <p>Uniwersał zjazdu senatorów WKsL w Grodnie (6-12 I 1587) poinformował o planie zorganizowania zjazdu stanów litewskich w Wilnie w dniach 29-31 t.m., przed konwokacją warszawską mającą zebrać się 2 lutego t.r. w Warszawie (AR, dz. II, nr 160, s. 1-4; AZS WKsL, t. I, s. 195-197, 203-234; Lulewicz 2002, s. 358–363).</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                              |



|                                                                   |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                              |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                |
|-------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Zjazd (sejmik) główny w Wolkowysku (8-17 VI 1587)</b>          | <p>SP 11-12 V 1587, Nowogródek</p> <p><sup>1</sup> <b>Andrej Iwanowicz Obryński</b>, pisar wielki litewski, poseł &lt;o&gt;</p> <p><sup>2</sup> <b>Jesif Hołownia</b>, sędzia ziemski, poseł</p> <p><sup>3</sup> <b>Michajło Koziński</b>, namiestnik kopyski, poseł</p> <p><sup>4</sup> <b>Iwan Maskiewicz</b>, poseł</p> <p><sup>5</sup> <b>Hrehory Unichowski</b>, poseł</p> <p><sup>6</sup> <b>Bieniasz Jesman</b>, poseł</p>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            | <p>Sejmik zwołał wojewoda nowogródzki Mikołaj Radziwiłł na mocy postanowienia zjazdu senatorów WKsL w Nowogródku w dniach 17-18 marca 1587 r. Termin wyznaczył na dzień 11 maja t.r. (AR, dz. II, nr 187, s. 1-6; A. Radaman, Інструкцыя паслам Новагародскага павета на элекцыйны сойм 1587 г., „Беларускі Гістарычны Агляд”, t. 10, s. 164-171; AR, dz. II, materiały niesygnowane (dawna sygnatura: Życiński, nr 634, pt.: Zebranie krótcze tych artykułów, które rozumiem bycz potrzebne do włożenia w instrukcyję. Autorem tego tekstu był zapewne wojewoda wileński Krzysztof Radziwiłł „Piorun”). <b>Aneks 7.1.</b></p> |
| <b>Zjazdy główne stanów WKsL w Wilnie (2–11 X i 8-20 XI 1587)</b> | <p>SPK 16 IX 1587, Nowogródek</p> <p>Posłowie sejmiku nowogródzkiego, którzy wotowali na Maksymiliana Habsburga na zjeździe w Wilnie w listopadzie 1587 roku</p> <p><sup>1</sup> <b>Jan Kunczewicz</b>, podkomorzy nowogródzki,</p> <p><sup>2</sup> <b>Jesif (Józef) Iwanowicz Hołownia</b>,</p> <p><sup>3</sup> <b>Hrehory Uniechowski</b>,</p> <p><sup>4</sup> <b>Iwan Kmita [Berezowiecki]</b>,</p> <p><sup>5</sup> <b>[Andrzej?] Niemira</b>,</p> <p><sup>6</sup> <b>[Bogdan?] Plaskowicki</b> [komornik nowogródzki],</p> <p><sup>7</sup> <b>Iwan Maskiewicz</b>,</p> <p><sup>8</sup> <b>Jan (Iwan) Owsiany</b>, sekretarz JKM,</p> <p><sup>9</sup> <b>Bartosz Stanisławowicz Bruchan (Bruchański) na Hłusku</b> (zm. ok. 1603/1604), sędzia grodzki nowogródzki.</p> <p>Posłowie sejmiku nowogródzkiego, którzy wotowali na Zygmunta Wazę</p> <p><sup>9</sup> <b>Wasyl (Bazyli) Zienkiewicz (Zienkowicz) Cichiński (Tychiński)</b></p> | <p>Jag. 3605 II, k. 53v-55; AR, dz. II, nr 211.</p> <p>Uniwersał senatorów i posłów litewskich po rozdwojonej elekcji do powiatów litewskich zwołujący sejmiki na 16 września 1587 r., Pola elekcyjne pod Warszawą, 25 lub 26 sierpnia 1587 BKór. rkps. 1537, k. 129-130v (egzemplarz do pow. lidzkiego); ML 65, k. 236-v (z datą 25 VIII 1587); RNB, F. 971, AD, nr 127, k. 3-5 (egzemplarz do województwa brzeskiego litewskiego); Minuta dokumentu: AR, dz. II, nr 189 (z datą 25 VIII 1587); Kopie późne: BCzart. 313, s. 190-191; Oss. 185, k. 33-v.; AZS WKL, t. I, s. 263-266; 277-280. Lulewicz 2002, s. 390-395.</p>  |

|                                                                                                                                                                                         |                                                                                                                                                     |  |  |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--|--|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Zjazd stanów WKsL</b> zwołany do Wilna na 7 XI 1588, przeniesiony z powodu zarazy do Wołkowyska na 28 XI 1588, który ostatecznie obradował 29-30 XI 1588 w <b>Brześciu Litewskim</b> | SPK 17 X 1588, Nowogródek                                                                                                                           |  |  | AR, dz. VIII, nr 566a, s. 12, 14; LMAVB, F. 273, nr 2072; BRacz., rkps. 71, k. 17-18v, 19-20v, 35-v, 37-38v; AZS WKsL, t. II, s. 86; Lepsi, s. 174-177; Filipczak-Kocur 2006, s. 267; Kempa 2000, s. 274, 335. Z korespondencji wiemy tylko o obecności w Nowogródku w dniu obrad sejmiku kasztelana trockiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, wojewody brzeskiego litewskiego Mikołaja Sapiehy, podkanclerzego i starosty słonimskiego Lwa Sapiehy oraz ordynata ołyckiego Stanisława Radziwiłła. |
| <b>Zjazd (konwokacja) stanów WKsL w Wilnie</b> (13-20 V 1591)                                                                                                                           | SR i SPK 22-23 II 1591 Nowogródek<br><br>Sejmik relacyjny po sejmie zwyczajnym 1590/91 r., połączony z elekcją posłów na zjazd stanów WKsL w Wilnie |  |  | BRacz., rkps. 71, k. 86-87v 92-93v, BN PAU-PAN, 365, s. 5-8; BCzart., 94, s. 669-672; AZS WKL, t. II, s. 89-101; Filipczak-Kocur 1994, s. 47; Filipczak-Kocur 2006, s. 269; Filipczak-Kocur 2023, s. 333 (błędna datacja instrukcji – 13 V); Rachuba, s. 252-253.                                                                                                                                                                                                                                             |
| <b>Zjazd (konwokacja) stanów WKsL w Wilnie</b> (23 II 1592)                                                                                                                             | SPK 2 II 1592                                                                                                                                       |  |  | BRacz., rkps. 71, k. 114-v, 115v; BRacz., rkps. 79, k. 56-v; AZS WKL, t. II, s. 101                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           |
| <b>Zjazd (konwokacja) stanów WKsL w Wilnie</b> (30 VII–7 VIII 1593)                                                                                                                     | SRPK b.d.d. (?)<br>1 XI 1593, Nowogródek<br><br>1 <b>Jan Hołownia</b> , pisarz ziemski<br>2 <b>Hieronim Juraha</b>                                  |  |  | BCzart. 2243, s. 223-230 (strony 228 i 229 nie zapisane. Napis na s. 230: Postanowienie na roczkach grodzkich nowogrodzkich 1 Nouembr[is] w roku terażniejszym [15]93); MIUK 1908, Kryp’jakevič, nr 52, s. 74–75.                                                                                                                                                                                                                                                                                             |

|                                                                                                                                                                                                              |                              |  |  |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------|--|--|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Zjazd stanów WKsL w Wilnie 1602</b><br><br>14 III 1602 r., którego termin uległ przesunięciu na 26 X t.r. a miejsce obrad przeniesiono do Nowogródka, ale do którego zebrania się ostatecznie nie doszło. | SPK 1 III 1602<br>Nowogródek |  |  | BCzart.: nr 99, s. 19-26; nr 351, s. 333-336; nr 103, s. 921-923; BN PAU-PAN 363, k. 9-v; ANKr., 29/637/0/1.2/496 (dawna sygn. ASang., rkps. 51), s. 317-318, 320; AZSWKL, t. II, s. 135-139; Janiszewska-Mincer 1984, s. 92-93.                                                                                  |
| <b>Zjazd stanów WKsL (konwokacja) w Wilnie 1605 (2-7 V 1605)</b>                                                                                                                                             | SPK                          |  |  | Brak jest jakichkolwiek informacji o tym sejmiku, jego terminie, obradach, uchwałach i posłach.                                                                                                                                                                                                                   |
| <b>Zjazd stanów planowany w Nowogródku 15 IX 1608</b>                                                                                                                                                        |                              |  |  | „Litewscy senatorowie w obliczu zagrożenia zdecydowali się zwołać zjazd 15 IX 1608 roku w Nowogródku, którego celem było zaradzić niebezpieczeństwu ze strony Szwedów”, M.K. Radziwiłł „Sierotka” do K. Radziwiłła, Żuchowicze 13 IX 1608, AR, dz. IV, sygn. 512, s. 9; Pawłowska-Kubik 2019, s. 315, przypis 31. |

|                                                              |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                        |                                                                                                                                                      |                  |                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |
|--------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Zjazd stanów WKsL w Wilnie 1613</b><br>(4-9 XI 1613)      | SPK 14-16 X 1613<br>Nowogródek                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         | SPK [14 X 1613]                                                                                                                                      | SPK [14 X 1613]  | BRacz., rkps. 72, k. 100-v, 101v; 102-103v; BN PAU-PAN. 363, k. 29, 37-v; AZS WKsL, t. II, s. 178-183; ANK, 29/637/0/1.2/496 [dawna sygn. ASang. 51], s. 415-416, 418; NGABM, f. 694, op. 4, nr 1085, k. 246-247v; f. 1738, op. 1, nr 1, k. 236-237v; Byliński, s. 180.                                    |
| <b>Zjazd stanów WKsL w Wilnie 1614</b><br>(1-11 X 1614)      | SPK [10?] IX 1614<br>Nowogródek<br><br><sup>1</sup> <b>Kasper Szwykowski</b><br><sup>2</sup> <b>Jan Uniechowski</b>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    | SPK [10 IX 1614]<br><br><sup>1</sup> <b>Jerzy Miellieszko</b><br><sup>2</sup> <b>Krzysztof Kandzierzawski</b>                                        | SPK [10 IX 1614] | BRacz. rkps. 34, k. 25-26v; rkps. 72, k. 114-115v, 116-117v; AR, dz. II, nr 597; Oss. 2284, k. 247-250; BCzart. 351, k. 401-404; VUB, F 7-4/15193, k. 503v-506; AZS WKL II, s. 183-202 (199-200); Šapoka, Lietuva ir Lenkija..., s. 333-337; K. Tyszkowski, <i>Wojna o Smoleńsk 1613-1615</i> , Lwów 1932. |
| <b>Zjazd stanów WKsL w Wilnie 1615</b><br>(21 V – 5 VI 1615) | SPK i SR 23 IV 1615<br>Nowogródek<br><br><sup>1</sup> <b>Malcher Szemet</b> ,<br>podkomorzy wileńsk,<br><br><sup>2</sup> <b>Jan Protasowicz</b> , pisarz<br>ziemski,<br><br><sup>3</sup> <b>Jan Kiersnowski</b> ,<br>podwojewodzi,<br><br><sup>4</sup> <b>Jan Frąckiewicz</b> ,<br><br><sup>5</sup> <b>Paweł Progulbicki</b> ,<br>sługa Radziwiłłów<br>birżańskich, wieloletni<br>senior zboru<br>ewangelickiego w Wilnie.<br><br>SR koniec czerwca 1615<br>Nowogródek | SPK [23 IV 1615]<br><br><sup>1</sup> <b>Krzysztof Haraburda</b> ,<br>sędzia ziemski<br><br><sup>2</sup> <b>Michał Polubiński</b> , pisarz<br>ziemski |                  | BRacz., rkps. 72, k. 128-129v, 116; BCzart., rkps. 109, nr 21, s. 121-129; nr 23; BN PAU-PAN 360, k. 279-280v; rkps. 377, s. 247-248; AR, dz. II, nr 628, s. 1-6; AZS WKL, II s. 206-207; Maskiewicz, s. 200-201.                                                                                          |

|                                                                        |                                                                                                                                                                                                    |                                                                                                           |  |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                        |
|------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------|--|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Zjazd stanów WKsL w Wilnie</b><br>(12–27 IV) 1617                   | SPK 2-3 II 1617<br>Nowogródek<br><sup>1</sup> <b>Mikołaj Brolnicki</b> ,<br>skarbný litewski, wójt<br>miasta Nowogródka;<br><sup>2</sup> <b>Jan Kiersnowski</b> ,<br>podwojewodzi                  |                                                                                                           |  | AR, dz. II, nr 666, nr 688, ks. 10, s. 150; BCzart. 110, s. 29-31, 89-92; BN PAU-PAN 365, k. 80-83; AZS WKL, t. II, s. 215-216; DTG WKL (1582–1696), s. 161; Maskiewiczza, s. 206-207; LwNNBU im. Stefanyka, Archiwum Sapiehów z Krasiczyna, Archiwum Krasiczyńskie), dział VI: Teki materiałów Sapieżyńskich, teka 149, teka Prochaski VII, Materiały z lat 1604–1692, nr 60, k. 499–500 (Zbior Wandalina Pusłowskiego VIII, fol. 80).                                                                |
| <b>Zjazd stanów WKsL (konwokacja) w Wilnie 1624</b><br>(4 – 8 VI 1624) | SPK i SR 26-27 III 1624,<br>Nowogródek, dyrektor -<br>Dominik Krzysztof<br>Obryński, podkomorzy<br><sup>1</sup> <b>Krzysztof Radziwił</b> ,<br>hetman WKsL<br><sup>2</sup> <b>Adam Chreptowicz</b> | SPK i SR [26-27 III 1624],<br>Słonim<br><br><sup>1</sup> <b>Maskiewicz Gabriel</b><br><b>Andrzejewicz</b> |  | LMAVB, F. 136–116, k. 131; BN PAU-PAN 365 [Zbior Wandalina Pusłowskiego VIII], k. 100-101v; BKór., rkps. 1095, s. 11–14; AR, dz. II, nr 895, s. 1-5; RNB, F. 971, nr 126, k. 11-12, 13-v; AZS WKL, t. II, s. 243; RNB, F. 971, nr 126, k. 17-v, 19-v, 21-v; LwNNBU im. Stefanyka, Archiwum Sapiehów z Krasiczyna, dział VI: Teki materiałów Sapieżyńskich, teka 149, teka Prochaski VII, Materiały z lat 1604–1692, nr 34, k. 435–436v; Žukovič, t. 4 (1623-1624), 1908, s. 159; Rachuba 1994, s. 127. |
| <b>Konwokacja warszawska 1627</b><br>(15 III 1627)                     | SPK SD 2-4 II 1627<br>Nowogródek<br><sup>1</sup> <b>Jan Kiersnowski</b> ,<br>podsędek<br><br>SN 20 V 1627,<br>Nowogródek                                                                           |                                                                                                           |  | BRacz. 88, k. 73-v, 74 v; AR, dz. II, nr 641, nr 974; Suplement. nr S414, S424; dz. V, nr 15435, s. 76-79; BN PAU-PAN 365, k. 106-108v; BCzart. 118, s. 699-709; LMAVB, F. 136-116, k. 134-v; VC, t. III/1, s. 390; Vasiliauskas 2009, s. 74.                                                                                                                                                                                                                                                          |

## ANEKS 3

### Zjazdy rokoszowe 1606–1607

| Zjazd                                        | powiat nowogródzki / ziemia nowogródzka                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      | źródła                                                                                                                            |
|----------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <b>Zjazd rokoszowy pod Sandomierzem 1606</b> | [V 1606]<br>Nowogródek<br><sup>1</sup> <b>Daniel Korsak</b><br><sup>2</sup> <b>Jan Korsak</b>                                                                                                                                                                                                                                                                                | BN, BOZ, rkps. 1175, s. 70–71.                                                                                                    |
| <b>Zjazd rokoszowy pod Jędrzejowem 1607</b>  | 26–30 III 1607<br>Nowogródek<br>zjazd przedrikoszowy i sejmik przedsejmowy<br><b>Dyrektor</b> – marszałek ziemi nowogródzkiej i sędzia ziemski nowogródzki Wasil Zienkowicz Cichiński (brat litewski)<br>Posłowie byli obrani i na sejm i na rokosz. Laudum 29 III 1607<br>Posłowie na rokosz<br><sup>1</sup> <b>Jarosz Zwierz</b><br><sup>2</sup> <b>Fiodor Protasowicz</b> | BCzart., rkps. 2244 IV, dok. 31, s. 255; BN PAU-PAN. 360, k. 204-205; Wisner 1978/2, s. 680-688; Radaman 2010, s. 61-62, 99, 102. |

## ANEKS 4

### Posłowie wielkiego księcia i króla na sejmiki województwa nowogródzkiego (legaci)

| Sejmik                                                                                                                                                                | powiat nowogródzki                                                    | powiat słonimski          | powiat wołkowyski                          | źródła informacji                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------|---------------------------|--------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Sejmiki przedsejmowe 10 IV 1566 r. przed sejmem litewskim w Brześciu Litewskim (28 IV – 27 VIII 1566)                                                                 | <b>Jesif (Józef) Iwanowicz]</b><br><b>Hołownia,</b><br>pisarz ziemski | [N.] Narbut               | <b>Jeronim Martinowicz Puksza,</b> chorąży | Lista posłów wysłanych na sejmiki powiatowe [Knyszyn, 29 III 1566 r. (?)], ML 529, k. 116–116v; RIB, t. 30, kol. 848–849; Maksimiejko 1902, aneks, s. 154–155 (błędnie – chorąży Szumsza); ASWW, s. 79.<br><br>Uniwersał królewski z Knyszyna 22 marca 1566 r. zwoływał sejm do Brześcia „у двухъ неделяхъ по Велице Дни” [=28 kwietnia 1566 r.], a sejmiki na cztery tygodnie przed sejmem. Pierwsze w WKsL sejmiki przedsejmowe odbywały się wyjątkowo w krótszym terminie niż statutowy przepis, mianowicie już 10 kwietnia 1566 r. Posłowie królewscy na sejmiki rozesłani zostali 29 marca t.r. z Knyszyna. |
| Sejmiki przedsejmowe 3 XI 1566 r. przed sejmem litewskim grodzieńskim pierwotnie zwołanym do Brześcia Litewskiego, przeniesionym do Grodna (1 XII 1566 – 6 I 1567 r.) | <b>Fiedor Juraha (Juriaha)</b>                                        | <b>Michajło Wollowicz</b> | ?                                          | Lista posłów wysłanych na sejmiki powiatowe [Warszawa, X 1566 r.], ML 529, k. 146 [dawna doliacja 129]; Lubavskij, LRS, aneks, nr 60, s. 179; Maksimiejko 1902, aneks, s. 169 (błędnie: Juriacza); AR, dz. II, 3319, s. 1–2; ASWW, s. 83–88.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     |

| Sejmik                                                                                                                              | powiat nowogródzki                                                                                                                                                                                                                        | powiat słonimski                                   | powiat wołkowyski        | źródło informacji                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------|--------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Sejmiki przedsejmowe<br>11 XI 1568 r. przed zjazdem<br>w Woiniu (09 XII 1568 r.) i sejmem<br>w Lublinie (23 XII 1568 r.)            | <b>Bohusz<br/>Oleksiejewicz<br/>Owsiany</b> ,<br>[dworzanin<br>hospodarski JKM]                                                                                                                                                           | <b>Iwan<br/>Jeśman</b>                             | <b>Wasilej<br/>Diuka</b> | Lista posłów wysłanych na sejmiki powiatowe<br>(Lubavskij, LRS, aneks, nr 70, s. 207).<br>Uniwersał Zygmunta II Augusta do powiatu<br>nowogródzkiego oznajmujący<br>o złożeniu sejmików na 11 XI 1568 r. i zjazdu<br>stanów litewskich do Wohynia na 9 XII 1568 r.<br>oraz sejmu walnego w Lublinie na 23 XII 1568 r.,<br>Warszawa, [26 (?)] X 1568 r. ML 529, k. 202–<br>203; Lubavskij, LRS, aneks, nr 70, s. 207–209;<br>Maksimiejko 1902, aneks, s. 199–200; ASWW,<br>s. 92-94. |
| Sejmiki przedsejmowe 10 V 1569 r.<br>przed 2 etapem sejmu unijnego<br>polsko-litewskiego w Lublinie<br>(koniec V – 12 VIII 1569 r.) | 1 z 4-ch: wojewodzie,<br>marszałek hospodarski<br>Mikołaj Sapieha, [Jesif ?]<br>Hołownia [podsędek],<br>marszałek hospodarski [i<br>sędzia ziemski] Malcher<br>Snowski, sekretarz JKM<br>[podkomorzy] Andrej<br>Iwanowicz [Charytonowicz] | <b>kniaź Iwan<br/>Połubienski<br/>(Połubiński)</b> |                          | Lista posłów wysłanych na sejmiki powiatowe<br>(ML 529, k. [dawna foliacja k. 187] Lubavskij,<br>LRS, aneks, nr 78, s. 221). List Zygmunta II<br>Augusta nakazujący pełnienie funkcji posła na<br>sejmik, Lublin, 26 IV 1569 r., ML 532, k. 27–<br>27v; Lubavskij, LRS, aneks, nr 78, s. 215–<br>–216; LM 532 (1569–1571), Wiesų reikalų<br>knyga 10, wyd. L. Anužytė, A. Baliulis, Vilnius<br>2001, s. 31; ASWW, s. 97-98.                                                         |



| Sejmik                                                                                             | powiat nowogródzki                             | powiat słonimski                                                                            | powiat wołkowyski                                        | źródło informacji                                                                                                |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------|------------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Sejmiki przedsejmowe przed sejmem toruńskim 1576 r.                                                | <b>Ilja Iwanowicz [Charytonowicz Obryński]</b> | ? <b>Mikołaj Niemczynowicz</b>                                                              | chorąży <b>[Hieronim Martinowicz] Puksza</b>             | Lista posłów wysłanych na sejmiki powiatowe ML 60, k. 16; Łappo 1911, aneks, s. 54.                              |
| Sejmiki przedsejmowe 22 VI 1577 r. przed zjazdem (sejmikiem generalnym) w Wołkowysku (17 VII 1577) | <b>Esif Hołownia</b> , podsędek                | <b>Michajło [Bohdanowicz] Haraburda</b> , pisarz wielki litewski (VII 1566 - T 11 VII 1586) | <b>Mikołaj Tiszkowicz</b> (być może Michaił Tiszkiewicz) | Lista posłów wysłanych na sejmiki powiatowe ML 60, k. 100v-101; Łappo 1911, aneks, s. 72. PSB, t. IX, s. 288-290 |
| Sejmiki przedsejmowe 14 I 1578 r. przed sejmem warszawskim 1578 r.                                 | Esif Hołownia, [podsędek]                      | <b>Awram Mieleško</b> , wojski                                                              | <b>Michaił Tiszkiewicz</b>                               | Lista posłów wysłanych na sejmiki powiatowe ML 60, k. 146; Łappo 1911, aneks, s. 118.                            |
| Sejmiki przedsejmowe 24 I 1606 r. przed sejmem warszawskim 1606 r.                                 |                                                | <b>Mikołaj Tryzna</b> , dworzanin królewski                                                 |                                                          | AMCh., nr 1097, s. 1, 4.                                                                                         |

## ANEKS 5

**Akt ograniczenia i zarazem ustanowienia sądowego powiatu nowogródzkiego i jego granic z powołaniem sądu ziemskiego oraz zaprzysiężenia jego składu na zjeździe powiatowym szlachty w Nowogródku zwołanym na dzień 31 maja 1565 r.**

**Przywilej Zygmunta Augusta z opisem granic powiatu nowogródzkiego i nominacją pierwszego składu sądu ziemskiego, Piotrków 30 kwietnia 1565 r.**

**K<sub>1</sub> (ruska cyryliczna):** Czart. 2242, nr 24, s. 209-214; (w formie aktykacji 29 czerwca 1593 r. do akt ziemskich nowogródzkich).

**Edycje:** М.Ф. Спірыдонаў, *Наваградчына ў XVI-XVIII ст. Пань і прыгонныя*, w: *Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Навагрудскага раёна*, Мінск 1996, s. 102–105; A. Radaman, *Miejsca obrad sejmików i zjazdów szlacheckich powiatu nowogródzkiego*, „Miscellanea Historico-Iuridica”, t. XXI z. 1, 2022, s. 101–107.

DOI: 10.15290/mhi.2022.21.01.03; URI: <http://hdl.handle.net/11320/14749>;

**K<sub>2</sub> (ruska spisana literami polskimi):** Czart. 2243, s. 231-237 (w formie aktykacji 29 czerwca 1593 r. do akt ziemskich nowogródzkich).

**Literatura:** O. Halecki, *Sejm obozowy szlachty litewskiej pod Witebskiem 1562 r. i jego petycja o unię z Polska (Przyczynek do dziejów parlamentaryzmu litewskiego i genezy unii lubelskiej)*, PH, 1914, t. XVIII (1914), z. 3, s. 323-324 (w przypisie 5); H. Łowmianski, *Rys historyczny województwa nowogródzkiego w jego dzisiejszych granicach (do r. 1795)*, Wilno 1935, s. 20-22; Siekierski 1981, s. 23-24, 27; Spiridonov 1998, s. 77–78, 310–312; Radaman 2007, s. 73–89; Spirydonau, Nasievič 2009, s. 95–150; Radaman 2010, s. 77; Radaman 2022, s. 76-77; UWKL, t. VI, s. 16–17; UWKL, t. VIII, s. 18.

Жыгимонть Августъ, Бож[е]ю м[и]л[о]стью король полскии, великии княз[ь] литовскии, рускии, прускии, жомоит[ь]скии, мазовецкии, ифлянт[ь]скии и иных.

Кн[я]зем, паном воеводам, старостам, державцам, кнегиням, паням вдовам, бояром и двораномъ нашим, татаром и всякого стану подданым нашим, тым, которые оселости свои, именья земские, мають в повете Новгородском, стану такъ духовного, яко и светского, зважа в том окрузе и в тых границах, яко тепер зимы прошлое, недавно на суды земские ново за росказанемъ и позволенемъ нашимъ на з[ъ]езде менскомъ через

панов радъ наших их м[и]л[ос]ть и вас всех обователеи, рыцерства нашего, там того панства нашего Великого Князства Литовского, на он часъ там будучых, спольным зволеньем вашим постановлено и ограничено поветъ Новгородский для ведомости пэвное, поки ся моц и владность суду земского одного повету и позвы того суду стегати мають<sup>1</sup>.

Которыи жо повет Новгородский такъ ся в замеренью и ограничению своем маеть и в том окрузе всех имена которых кольвекъ станов и особъ, будь никого не выимуючы, тому суду новгородскому земскому и замковому подьданы и належати будутъ. Почоншы от Молчади реки, где впадываетъ в Немонъ против Белицы. Рекою Немном уверхъ до того местца, где Немон устал, до Пырешова именеи Корсаков, и до Телекова именеи панов Сологубов. С Телекова суходолом до Яченки, имена кн[я]зя Костентина Костентиновича Острозского, воеводы киевского<sup>2</sup>. Зъ Яченки у реку Бичъ, Бичом до реки Оресы. От Оресы до Жыда озера, от Жыда озера до болота Обыдемля, от того болота до реки Случы а Случю рекою у Прыпетъ. Прыпетю уверхъ до устья Яселды. Яселдою уверхъ до мосту Пинского на тои жо рецъ. От того мосту суходолом, беручы у право волости их м[и]л[ос]ти пана Миколая Радивиля, воеводы виленского, маршалка земского<sup>3</sup>, пана Миколая Юревича Радивиля, воеводы троцкого<sup>4</sup>, пана Яна Ходкевича, старосты жомойтского<sup>5</sup>, п[а]ни Станиславовое Кищыное, воеводиное витебское<sup>6</sup>, аж до Полонки имена кн[я]зя Романа Сангушковича, старосты житомирского<sup>7</sup>. От Полонки просто суходолом до реки Молчади и где устала тая река Молчадь, тою рекою аж до устья, где в Немон упадываетъ противъ Белицы.

Ознаируемъ вам и ведомо чынимъ симъ нашим листом, што ж мы, г[о]с[по]д[а]рѣ, звykle ласки и повинности наше, будучы г[о]с[по]д[а]ром и паном над тым панством Великим Князством Литовским с презрения и ласки Божое, а з вашего, всех станов радов и родичов, обователеи рыцерства там того панства, м[и]л[ос]ти и

<sup>1</sup> Zjazd stanów litewskich, o którym mowa w tekście, miał się odbyć 25 XI 1564 r. podczas zwołanej pod Mińsk służby ziemskiej (pospolitego ruszenia) szlachty WKsL wobec przewidywanego kolejnego ataku wojsk moskiewskich Iwana IV. Odbył się w listopadzie 1564 – styczniu 1565 r. (UWKL, t. VI, s. 16–17).

<sup>2</sup> Konstanty Wasyl Ostrogski (zm. 23 II 1608), marszałek ziemi wołyńskiej 1550-1608 i starosta włodzimierski 1550-79, 1588-1603, wojewoda kijowski od 1559.

<sup>3</sup> Mikołaj Radziwiłł „Czarny” (zm. 28/29 V 1565), marszałek ziemski od 1544, kanclerz w. lit. od 1550, wojewoda wileński od 1551.

<sup>4</sup> Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (zm. 27 IV 1584), podczaszy lit. 1544-45, łowczy 1546-54, wojewoda trocki od 1550, hetman najwyższy lit. 1556-66 i 1578-84, wojewoda wileński 1566-84, kanclerz w. lit. 1566-79.

<sup>5</sup> Jan Hieronimowicz Chodkiewicz (zm. 4 VIII 1579), stolnik lit. 1559, starosta generalny żmudzki 1564-79, marszałek ziemski lit. 1566-79, kasztelan wileński 1574-79, administrator i hetman inflancki 1566-78.

<sup>6</sup> Anna Radziwiłłówna (zm. 1600), wdowa po Stanisławie Kiszce (zm. 1554), wojewodzie witebskim od 1544.

<sup>7</sup> Roman Sanguszko[wicz] (zm. 1571), starosta żytomierski 1557, wojewoda braclawski 1566, hetman polny lit. 1567.

добровольного обраня постановен, и головою вашою в Речи посполитои того то панства учинен, полнечы досыть, чынячы и выконываючы належность владу нашего г[о]с[по]д[а]рского в обудвухъ тыхъ речах, што нам прислушить ку вамъ, подьданым нашим, то есть оборону и справедливость, которые обедве речи – оборона, валька – яко на сес часъ есть и справедливость, ачколвекъ одним разом и подь одним часом нынешним трудно могут ити и быти становены. Але фолькгуячы прыпадкомъ и налогам теперешним тамъ тое Речи посполитое Великого Князства, а вгожаючы и постерегаючы теж того, иж бы з стороны нашее обедве тые sprawy передь речоные повинности нашее г[о]с[по]д[а]рское скутокъ а выполнене свое взяти могли, а одна ся другое не упоследила и проволоки а омешканя не взела, помнечы на то, што есмо вам всем в Бельску межы иными речьми привильем нашим описали и утвердили, же вжо суды подле Статуту нового мелися почати и своим порадкомъ и поступком ити от дня свята светог[о] Мартина прошлого в року шестьдесят четвертомъ<sup>8</sup>. И попираючы, абы то, хотя ж на светии Мартинъ стати для пэвных прычин не могло, пред ся без мешканя дошло и конецъ въ skutku своем взяло, зложыли есмо были через листы наши часть певныи в року минулом шестьдесят четвертом по святе светого Мартина у двухъ неделях<sup>9</sup>, на которыи возвали и росказали есмо паномъ радамъ нашимъ ихъ м[и]л[ос]ти и тежъ княжатам, панятам и всему рыцерству нашему, обовятеlem и родичом оногo панства Великого Князства Литовского, до Менска зъехатися такъ для службы нашее и земское военное на отпоръ непрятелю нашему, кн[я]зю великому московскому, о которого тягненью з воиски его до панства нашог[о] частые нас слухи на он часъ з украин доходили, яко и для вьступу вашогo в судъ земскийи водле Статуту нового, для росписанья поветовъ и местец на судъ и ховане книгъ и на обранье владников судовых: судеи, подьсудьков и писаров. Жебы ся то обое на оном зъезде одним разомъ отправити: безпечность речи посполитое от непрятеля бытностию и особами панов рад их м[и]л[ос]ти, а персми мужными васъ, рыцерства нашего, збраного там на одно местце, обваровати а порадокъ справедливости светое через васъ же спольною згодою и намовами вашыми водлугъ ласкавого узычєня и позволенья нашего постановити и росправити могъ.

<sup>8</sup> Przywilej w Bielsku Podlaskim wydany przez Zygmunta Augusta 1 VII 1564 r. podczas sejmiku stanów WKsL (czerwiec – początek lipca t.r.) przewidywał, że nowe sądy w powiatach lit. miały rozpocząć działalność już od św. Marcina (11 listopada) 1564 r. wraz z wejściem do praktyki sądowej nowego kodeksu prawa lit. zwanego II Statutem. Ponieważ procedury zatwierdzania Statutu nie zostały na czas zakończone, to i nowa forma sądownictwa szlacheckiego w WKsL, wzorowana na koronnych sądach ziemskich, grodzkich i podkomorskich, wprowadzona została z opóźnieniem dopiero na mocy kolejnego sejmiku lit. w Wilnie.

<sup>9</sup> 25 XI 1564 r.

Гдежь на оном зъезде панове рады нашы их м(и)л(ос)ть стану духовного и светского с княжаты, паняты, врадники земскими и дворными, хоружыми и з рыцарством, обовятелями тог[о] панства нашего Великого Князства, будучы на он часъ в Менску, спольным зволением и згодою, яко иныи некоторые поветы, такъ и тот Новгородский, поки ся в нем влада суду земского и замкового и позвы их ростегати мають, постановили и розграничили. Яко тая граница его вышеи в семь листе нашом меновите и достаточне есть описана. К тому тежь и врадниковъ судовых на оныи поветъ Новгородский вы, которые ся з ымен[я]ми а оселостями своими в том повете, окрузе и границах его замыкаете, водле описанья статutowого на кождый врадъ по чотыры особы с посродку васъ братю вашу, земен шляхту, людеи добрых обрали есте и паном радам их м[и]л[о]сти, на он часъ в Менску будучымъ, их объявили и оповедали; на которых и панове рада, сполом з вами зволивъшы, до нас имена их на писме за печатями своими через послов своих, радъ же наших – пана виленьского, гетьмана нашего дворного Великого Князства Литовьского, старосту городенского пана Грыгоря Александровича Ходкевича<sup>10</sup>, а маршалка дворного, подскаръбего земского Великог[о] Князства Литовского, писара нашего, старосту могилевского пана Остафья Воловича<sup>11</sup>, и теж через послов от всего рыцарства шляхты, к нам посланных – хоружого дворного Грыгоря Рагозу<sup>12</sup>, а хоружого слонимского Михаила Соколовского<sup>13</sup> послали.

А такъ мы, г[о]с[по]д[а]рь, межи тое брати ваше в оном повете Новгородском на тот врад земский судовый через вас, рыцарство нашо, обраное, зъ звирхности нашо г[о]с[по]д[а]рьское позволяем и устанавливаемъ на оные влады тых особъ: на судство – Мальхера Сновского<sup>14</sup>, на подсудство – Богдана Покощевского<sup>15</sup>, а на писарство – Есифа Головню<sup>16</sup>. Гдеж есмо и печать оному повету, геръбъ там того панства нашог[о] Великого Князства Литовского Погоню з написом, менуючы тот же поветъ, дали и даем.

<sup>10</sup> Hrehory (Grzegorz) Aleksandrowicz Chodkiewicz (zm. 19 XI 1573), wojewoda witebski 1554, kijowski 1555, kasztelan trocki 1559, hetman dworny lit. 1561-66, kasztelan wileński 1564, starosta grodzieński 1564-73, hetman najwyższy lit. 1566-73.

<sup>11</sup> Ostafi (Eustachy) Wołowicz (zm. 20 XI 1587), pisarz hospodarski 1551-66, marszałek hospodarski 1553, marszałek nadworny lit. 1561-69, podskarbi ziemski 1561-66, starosta mohylowski 1554-65, podkanclerzy lit. 1566-79, kasztelan trocki 1569, wileński i kanclerz w. lit. od 1579.

<sup>12</sup> Hrehory Rahoza (zm. 1570), dworz. JKM, chorąży nadworny lit. 1561, sędzia ziemski miński 1566.

<sup>13</sup> Michajło Ławrynowicz Sokołowski (zm. po 1578/9), chorąży słonimski już 1561, jednocześnie sędzia ziemski od 1565.

<sup>14</sup> Malcher Snowski Grawż (Grauż) (zm. 1587), dworzanin hospodarski, sędzia ziemski nowogródzki 1565-79, marszałek hospodarski 1567-79, kasztelan witebski 1579.

<sup>15</sup> Bohdan z Kapaszczewa (Kapaszczowski) Pałusowski Pokoszczewski (zm. a. IX 1567), podsędek nowogródzki 1565.

<sup>16</sup> Józef (Jesif) Iwanowicz Hołownia (zm. ok. 1597), dworzanin hospodarski, pisarz ziemski nowogródzki 1565, podsędek 1567, sędzia ziemski 1580.

Перед которымъ вразом судовымъ будете справедливости своее уживати таковымъ кышталтомъ и способомъ, ижъ што передъ тымъ за прозбою и жеданемъ васъ, рыцѣрства нашего всякого стану, обователеи того панства Великого Князства, зъ причынъ, потребъ и прыпадковъ слушныхъ допустили есмо зъ ведомостью и призволенемъ пановъ радъ нашихъ оногъ жъ панства Статутъ правъ земскихъ попрысежонныхъ черезъ светое и славное памяти короля его м[и]л[ос]ть и великого князя Жыкгимонта<sup>17</sup>, пана *отца* нашего, и черезъ насъ самыхъ для лепшого и яснейшого справедливости людского поправити, розшырыти, прыбавити, уняти и доложити водле налепшого скутку и досконалости. Гже *ж* вжо черезъ пэвныхъ особъ, *отъ* васъ же самыхъ и зъ посродку васъ обраныхъ, маршалковъ, врадниковъ земскихъ, хоружыхъ и иныхъ особъ раду и народу шляхетского и докторовъ правъ чужоземскихъ хрестиянскихъ *тотъ* Статутъ старыи есть поправленъ, а некоторые розделы в немъ, звлаща судовыи, новымъ кышталтомъ и порядкомъ постановленъ и написанъ. Которыи жо Статутъ новыи, будучы мы *прошлого* году *шестьдесятъ четвертого* в Бельску на *соиме* великомъ вальномъ вамъ, всему рыцѣрству нашему оногъ панства, до рукъ ку переписаню, прогледаню и уживаню подали и привильемъ нашимъ, тымъ то *вышеи* мененымъ, вамъ его утвердили. Але *ижъ* не весь *тотъ* Статутъ есть *просмотренъ* и потребуе еще в некоторыхъ речахъ поправенья. А то быть не можетъ, только на *соиме* оногъ *ж* панства нашего Великого Князства за *собраниемъ* всехъ становъ, тогды есмо *описанемъ* оногъ *ж* привилья в Бельску, на *тотъ* Статутъ выданого, заховали зуполную *моцъ* и допустили оныи Статутъ и артыкулы, в немъ на *соиме* Великого Князства спольнымъ а *одностаиннымъ* намышлениемъ, радю и зволениемъ всехъ становъ поправляти водлугъ належности и потреби ку доскональшой а лепшой справедливости. Яко *ж* и рокъ ку зачатю а *вступу* в *тотъ* Статутъ новыи и *порадокъ* судовъ, в немъ описаныи, былъ *зложенъ*. И на томъ жо привильи есть описанъ день свята светог[о] *Мартина*, минулого в году *прошломъ* *шестьдесятъ четвертомъ*. Лечъ *ижъ* съ пэвныхъ причынъ а за розными прыпадками на тамъ тую речъ посполитую Великого Князства Литовского, а *наболеи* за *службою* земскою *военною* и за *от[ъ]еханемъ* нашимъ *оттоль*, зъ Великого Князства, *тутъ*, до другого панства нашог[о] *корунного*, *тотъ* Статутъ не *просмотренъ* и не поправленъ и на оныи рокъ, день светого *Мартина*, *вступъ* в тое право новое и *засажене* оныхъ судовъ земскихъ водле *порядку*, в Статуте описаного, не дошло *аж* до сихъ местъ.

<sup>17</sup> Zygmunt I (w WKsL jako II tego imienia) Jagiellończyk, zwany Starym (1467 – zm. 1 IV 1548), książę glogowski 1498-1506 i opawski 1501-06, wielki książę lit. 1506-44, król Polski od 1507.

Про то мы, одправившы, дасть Богъ, фортуны тую потребу военную, которую есмо сего лета з неприятелем нашымъ, кн[я]зем великим московским, за помочю его светою потужную вести умыслили и для тогож вжо без мешканя, отсель с панства нашего корунного тамъ до того панства нашего Великого Князства Литовского выезждаем. Скоро по войне и роспушенью з нее воиска хотим заразом съем, здавна звыклыми, там же, в оном панстве, зложыти такъ для поправенья Статуту, яко для иных потребъ земских<sup>18</sup>. Ведь же, яко на початку того листу нашего вышеи ся написало, постерегаючи того, абы до тых местъ, поки ся Статутъ поправить за зложенемъ и упущенемъ владности старых вравов судовых а за непостановенем того теперешнего нового порадку на суды справедливость светая, которое мы сторожом естэсмы, не задерживала и не омешкивалась, а вы ку трудностям и зашъстьямъ большим за тымъ и въ продолженю тое то sprawy справедливости не прыходили, для того на тот таковыи зачатокъ и въступъ в тое право новое, а звлаща на засаженъе судовъ, водле порадку и описаня в разделе судовомъ моцю одного перышого позволеня и привилья нашего, в Бельску на то выданого, и место року тэж прошлого светог[о] Марьтина складаем инъшыи пэвныи часъ, то естъ день свята Въступенья в небо Хрыстова близко прышлого в року теперешнемъ [15]65 м[е]с[я]ца мая 31 дня<sup>19</sup>.

На которыи рокъ и вжо того дня тые вравники судовые земские, вышеи описаные, одного повету Новгородского, собравшыся онде до Новагородка, будуть повинни, напервеи, при бытности васъ, кн[я]зеи, панов, рыцёрства шляхты тамошнего повету, которые ся там зъедете и перед посланцомъ нашим, через которого печать наша тому враву земскому будетъ на он же часъ по прысязе подана, прысегу на тые вравы свои водле того, яко въ Статуте естъ выображено, вчинити. А потом заразом на он же час, яко тые земские судьи, такъ и замковыи вравдъ, в тых артыкулах, што в Статуте его суду заставлено и вынято, а меновите описано, мають почати враву своего ужывати, позвы выдавати и дальшыи поступокъ правныи около прытеганья сторон до суда и отправы речеи присужоных стегати водлуг описанья порадку разделу судового, в новом Статуте доложеного. А хто бы ся в том спротивил и послушон враву судового быти не хотел,

<sup>18</sup> Chodzi tu o zapowiedź sejmku walnego zwołanego do Wilna na dzień 18 XI 1565 r., który trwał do początku marca 1566 r. W jego trakcie Zygmunt August wydał 30 XII 1565 r. przywilej zwany wileńskim, na mocy którego w WKsL wprowadzono instytucję sejmiku szlacheckiego w powiatach oraz II Statut Litewski do praktyki sądowej od 1 III 1566 r. zob. Radaman 2005

<sup>19</sup> Zjazd ten w powiecie słonimskim odbył się w dniach 31 V–1 VI 1565 r. W jego trakcie przysięgi wykonali mianowani przez króla urzędnicy sądów ziemskich i dokonano wyboru woźnych sądowych (NGABM, F. 1785, inw. 1, nr 1, k. 20-v; AWAK XXXII, s. XXXIII-XXXIV, 148; M. Baliński, Starożytna Polska, t. IV, wyd. II, Warszawa 1886, s. 548).

тогда на таковых и каране маеть быти водле тогож розделу судового нового Статуту. Ведже речы и крывды самые розсужати и розознавати ещо Статутом старым права посполитого земского для непрезъренья и непоправенья нового Статуту до тогож соиму, которыи то скоро по теперешней сеголетней войне зложым и обещуемъ зложыти, заховываючыся в том судьи слушне а побожне и потому, яко враду их моць и владность в оном розделе судовом Статуту нового и в привилыи нашом, на тотъ Статутъ в Бельску выданомъ, естъ замерона и описана. А иж над описане привилыя нашего, в Бельску выданого, не новым, але старым Статутомъ до того соиму прышлого, которыи Великому Князству Литовскому зложыти маем, судити и справоватися кажем через сесь нашъ листь, то тому привилю и утверженю нашему ничего шкодити, уимовати, на переказе быти не маеть и не можетъ, кгдаж то не без прычины слушьное делаемъ, одно постерегаючы, абы за непрезренемъ и непоправенемъ Статуту межы вами и справами вашыми помешокъ и за тым больших зашъстеи и трудностеи не уросло и не сталося. Але от того вжо соиму за презренемъ и поправенемъ того Статуту, не старого, але нового, подлугъ опису и замкненья его и привилыя нашего, в Бельску даног[o], ужывати и им ся справовати будете.

Вы бы о том ведали и вжо от того часу, вышеи описаного свята в небо Въступенья Хрыстова водлугъ добровольного позволенья и подданья всих васъ станов обовятелеи оного панства в тое новое ровное а одинакое право позывалися и прытягивали один другого въ крывдах и долеглостях своих перед оныи земскии суд того повету Новгородского и передъ врад тамошнии замковыи порядкомъ и поступьком, описаным в розделе судовом нового Статуту, а розсудокъ самыи речеи, крывдъ и иных справъ и поступковъ правных ужывали и приимовали старым Статутом и обычаем права посполитого давного. И вжо бы есте от того року послушенство оным врадом судовым, земскому и замьковому, прыстоинное и повинное водле описаня в новом Статуте чынили, а некоторое противности, переказы и сплошенства в том делати не смели. Яко ж и оповеданья вси на врадех и выписы, такеж записы, записы и всякие листы, тэстаменты и кождые поступьки правные, водлугъ бегу права и Статуту старого справленые, и листы, с каньцлерыи наше вынесеные, пры моцы мають захованы быти у кожного права до того ж соиму, перво помененого, коли ж на оныи рокъ день светого Мартина водле привилыя нашего засаженье судов тых новых и въступъ в тое право с прычин помененых не сталося и не дошло.



А твоя бы теж м[и]л[о]сть, пане Сопего, яко воевода тамошнии новгородски<sup>20</sup> на оныи рокъ ку засаженью и зачатью тых судов земских, тепер через нас зложоныи и вышеи в сем листе назначоныи, там, до того воеводства своего Новгородского, зъехал и мѣстцѣ тым врадником судовым ку справованю судов и ку хованю книгъ земских судовыхъ онде в замку нашомъ новгородьском ознаимил, указалъ и подал. А где бы еси сам за якими причинами на оныи час тамъ, в Новогородьку, быти не могъ, твоя бы м[и]л[ос]ть наместнику своему тамошнему свою волю и росказане нашо в тои речеи выполнить велел и там же в он часъ суд замковыи водле описаня и обовязку статutowого засадил и на прышлыи час мель и досыть тому чынил конечно. Которыи жо розсудокъ и поступокъ самых речеи старым Статутомъ маеть справован быти и тръвати не далеи, одно до тых мѣст, поки новыи Статутъ на соиме спольною згодою и зволенем вас, всего рыцѣрства нашего, обовятелеи там того панства, водле потребы скутечное такъ, яко то на светыи Мартин быти мело, поправлен будеть.

А к тому и то обваровываем, иж где бы тые границы оногo повету Новгородского яког[о] поправенья, будь уняти альбо розшырыти их, любо теж в том повете врадов и мѣстѣцъ судовых и на хованье книгъ прибавити потреба указывала, тогды то вольно будеть на оном жо соиме за спольными всих вас намовами и зволеньем водле часу и потребы и, яко ся з налѣшым порядком ку доскональшой и снаднеишой справедливости людскои видети будеть, поправити и постановити. И на то даем вам сесь наш листъ з нашою печатью.

Писан у Петрыкове.

Лета Божего нароженья 1565 м[е]с[е]ца апреля 30 дня.

Пры том были: панъ виленьскии, гетманъ дворныи <sup>a</sup>великии князь литовскии<sup>a</sup> [s!], староста городенскии пан Грыгореи Алексаньдровичъ Ходкевичъ; марьшалокъ дворныи, подьскаръбии земскии Великого Князства Литовского, писаръ короля его м[и]л[ос]ти, староста могилевскии панъ Остафеи Волович; подчашыи Великог[о] Князства Литовьского, староста дорогийцькии панъ Миколаи Петровиц Техановскии Кишка; маршалоку и писаръ г[о]с[по]д[а]рьскии, державца ошъменскии, вилькеиускии и керьшуньскии<sup>b</sup> панъ Янъ Гаико; писаръ г[о]с[по]д[а]рьскии, державца марковскии и мядел[ь]скии панъ Миколаи Нарушевичъ.

Янъ Шимкович, маршалоку и писаръ.

<sup>20</sup> Paweł Iwanowicz Sapieha (zm. III 1579), dzierżawca brasławski 1517-47, marszałek hospodarski 1519-57, wojewoda podlaski 1556, nowogródzki 1558.

<sup>a-a</sup> Oznaczony fragment tytułatury H. Chodkiewicza został zapisany błędnie, winno być: Великого Князства Литовского.

<sup>b</sup> Błędna nazwa ostatniej z wymienionych dzierżaw, gdyż marszałek hospodarski Jan Hajko był wówczas dzierżawcą oszmiańskim, wilkijskim i krasnosielskim.

## АНЕКС 6

**Wybrane akta sejmikowe województwa nowogródzkiego,  
spisane w języku ruskim (starobiałoruskim).**

**6.1. Instrukcja dana posłom nowogródzkim na sejmik główny WKsL  
w Wołkowysku oraz na sejm elekcyjny zwołany pod Warszawą,  
Nowogródek 12 maja 1587 r.**

**O. ruski:** AR, dz. II, nr 187, s. 1-6.

**Koncept:** AR, dz. II, materiały niesygnowane (dawna sygnatura: Życiński, nr 634, pt.: Zebranie krótcze tych artykułów, które rozumiem bycz potrzebne do włożenia w instrukcję. *Autorem tego tekstu był zapewne wojewoda wileński Krzysztof Radziwiłł „Piorun”*)

**Edycja:** A. Radaman, *Інструкцыя паслам Новагародскага павета на элекцыйны сойм 1587 г.*, „Беларускі Гістарычны Агляд”, t. 10, 2003, s. 164–171.

**Informacja o sejmiku:** Sejmik przed sejmem elekcyjnym pod Warszawą (30 VI – 19 VIII 1587) i poprzedzającym elekcję zjazdem (sejmikiem) głównym WKsL w Wołkowysku (8-17 VI 1587), zwołał wojewoda nowogródzki Mikołaj Radziwiłł na mocy postanowienia zjazdu senatorów WKsL w Nowogródku w dniach 17-18 marca 1587 r. Termin sejmiku wyznaczył na dzień 11 maja t.r. Sejmik obradował w Nowogródku 2 dni 11-12 maja 1587 r.

**Literatura:** AZS WKL, t. I, s. 241; Lulewicz 2002, s. 368–369, 371; Radaman 2010, s. 58, 62, 98, 101, 102.

Иньструкцыя, альбо злецэне *от* врадников земских и дворныхъ, всего рыцерства шляхты обывателей воеводства повету новгородского, которые на *той* час на сеймик до Новгородъка перед елекъцыею, через листы его м[и]л[о]сти пана воеводы новгородского зложоный, зъехали, их м[и]л[о]сти паном посломъ, братъи нашой с посродку нас обраным и на зездъ головный до Волковыйска, там же зараз и на сеймъ елекции блиско прышлый до Варшавы в року теперешнем 1587 посланыи,

[1] его м[и]л[о]сти пану Анъдрею Ивановичу Обрынскому,  
писару Короля Его М[и]л[о]сти, его м[и]л[о]сти

[2] пану Есифу Головъни, судьи земскому новгородскому,

[3] п[а]ну Михайлу Козинскому,

[4] пану Ивану Масковичу<sup>21</sup>,

[5] пану Грыгору Унеховському<sup>22</sup>

[6] а пану Беньшу Есману<sup>23</sup>.

[1] Напервей панове послове н[а]шы, так въ Волковыйску их м[и]л[о]сти панов сенаторов и послов литовских, а потомъ въ Варшаве их м[и]л[о]сти панов сенаторов и пановъ послов корунных поздоровити з виншованемъ ласки Божей и з залеценемъ службъ наших, до ласки их м[ило]сти мають.

[2] Въ Волковыйску о всяких поправах прав и вольностей наших водле артыкулов нижей списаных, што бы было з налепшым Речи посполитое с пильным старанемъ прац не литуючы, дойзреть мають.

[3] До елекцыи не прыступовать, аж все, што се выкочыло против списов унеи, направлено и въ звыклый порадокъ вправено будеть.

[4] На елекцыю для обираия за помочю Божою новог[о] пана, а иж намъ всимъ з много слущныхъ прычин з домов своих выехать и панство Великое Князство Литовское, отчызну нашу, без опатрениа границ отехать не видело, вместо всих особъ нашихъ оных же пановъ пословъ наших тамъ пославшы, ихъ м[и]л[о]сти злецаемъ и моц в томъ незамероную даемъ, за ласкою Божою в боязни его светой, п[а]на побожного, Речи посполитой нашей пожыточного обратъ згожаючыся с тыми, которых правдиве добрыми сторожами и милосниками Речи посполитое видети и розумети будуть.

[5] Ижесмы капътур межы собою постановили<sup>24</sup>, про то абы водлугъ капътура кождог[о] заховано, так худог[о], якъ и великог[о] стану.

[6] О коньфедерацию, абы въ своей моцы zostала, не поправуючи ее ничог[о], а то для того абы нам тое не звонтлено. <sup>a - a</sup>

<sup>21</sup> Iwan Maskiewicz (Maskowicz) (zm. po 1599).

<sup>22</sup> Hrehory Pawłowicz Uniechowski (Unichowski) (1549–1 IV 1606), autor diariusza sejmowego w 1594, rotmistrz pospolitego ruszenia szlachty nowogródzkiej 1596 r.

<sup>23</sup> Bieniasz Jeśman Synkowski (zm. po 1587), podobno rotmistrz podczas wojen inflanckich.

<sup>24</sup> Zgodnie z postanowieniem kaptura WKsL uchwalonym na zjeździe stanów WKsL w Wilnie 29 I 1587 sądy kapturowe w województwach i powiatach miały się opierać na funkcjonujących dotychczas sądach grodzkich i ziemskich. W skład kaptura w Nowogródku, który funkcjonował już 3 VI t.r., weszli: podkomorzy Jan Matysowicz Kuncewicz, namiestnik grodzki Mikołaj Hlebowicz Jeśman Synkowski, sędzia grodzki Bartosz Stanisławowicz Bruchan (Brzuchański), pisarz grodzki Aleksander Ostafjewicz Połoński, sędzia ziemski Józef Iwanowicz Hołownia, podsędek Kasper Fiedorowicz Kiersnowski i pisarz ziemski Jan Jakimowicz Hołownia.

<sup>a - a</sup> Poniżej tekstu na dole karty nota archiwalna i autograf: PAweł Uniechowsky Ręka.

[7] В тых добрах королевских, которые будутъ прыналежать вечными часы до столу королевского, абы там экономы были, с тым докладом абы был экономер Литвин а не Полякъ. А въ староствахъ судовых, абы по старому старостове, а не экономы были и переставать на том будутъ повинни, што им пожытку указано будетъ. А доходы вшелякие до п[а]на подскарбего земског[о] абы были одъдаваны.

[8] О коле[г]иумъ полоцкое, которое ест з наданя костелов ктрецких, абы то было направлено.

[9] Декреты, которые чынены противко праву посполитлму над прысегу панскую и з листовъ затвороныхъ, абы были знесены и тые, которые не водле часу и не водля местца были фероване.

[10] О вечный покой з Москвою, абы нам пан попрысегнул взят его первой ниж будетъ корунован. Вшак же с тым докладомъ, абы в панствах одорванных, звлаща въ Северской земъли угода, або мерковане было без шкоды Речи посполитое.

[11] О землю Лифлянтскую, абы вся ку Великому Князству Лит(о)вскому.

[12] Если бы прышло до тог[о] поправовать тепер Статуту, поправить артыкуловъ о ображеню маестату королевског[о]. А може ли час быть абы вес перед коронацыею короля прышлого поправен и до утверженья новому пану подан был.

[13] Дыкгнитарства, абы были вси вцале захованы. А хто бы воеводство держал зо всим в цалости, абы юркгелту не мел. Так же дедичныхъ староствъ абы не было, сынъ по ойцу абы не дедичыль, яко теперъ естъ, абы то заразъ устало. А надъ право наше, абы жаден двухъ староствъ, або воеводствъ судовыхъ не держаль. А хто бы держаль, жебы заразъ с того зъезду вольковыйского уступилъ тымъ, которые заслужени в Речи посполитой суть.

[14] Такъ же и державы, которые дети по ойцох своихъ незаслужонные в Речи посполитой осели.

[15] А урады, которы занедбаны, абы въ свою клюбу вешили, звлаща подькоморого, конюшого, кухмистровський, абы тут у нас панове Поляцы в Литве не владали яко урадами земскими.

[16] Абы пан прышлый чужоземцовъ а звлаща войска коло себе не ховаль и урады Великого Князства Литовского и державы, абы имъ не были роздаваны.

[17] Лесництва абы людемъ нараду литовского были даваны. Кгдыж тежъ то естъ урады Великого Князства Литовского, которые абы от людей народу обьчого взяты и родичомъ Великого Князства Литовского заслужонымъ в Речи посполитой розданы были з теперешнего зъезду не далей.

[18] Манѣдаты абы такие выходили, а не инакѣшые, которые бы се зѣгажали с правомъ посполитымъ подѣ виною постановеною на томъ зѣезде волѣковыйскомъ.

[19] Король, пан нашѣ, абы тут аж третег[о] року в Литве мешѣкаль, а две лете в Польще, бо тежѣ скарѣбѣ нашѣ добре мѣнейшый за одыстѣемъ Воляня и Подѣляшѣя.

[20] Панѣ з войски абы на сеймѣ не ездил и войска уставичьного, абы пры собе не ховаль, кѣдыж то естѣ з великою шкодою Речи посполитое.

[21] Склад нашѣ абысмы мели в Ковне або въ Юрборку, если тог[о] Реч посполитая потребовать будетѣ.

[22] О местце и вотум княжета ег[о] м[и]л[о]сти Слуцког[о] в раде панове послове наши старатисе мають, абы далей не откладаючи пры томъ кн[я]же ег[о] м[и]л[о]сти zostawлено было, кѣдыж в томъ немалый пожыток Речи посполитое упатруем.

[23] Державы данные нетубыльцом, абы были тубыльцом розданы од тог[о] зѣезду волѣковскийского не далей.

[24] О Волян и Подляше мовить и о то ся пильне пред елекцыею заставовать.

[25] Практыкомъ забегать, абы не были, жебы нами панове не тарговали. А который бы в томъ узнанъ был, противъ таковому яко турбатору Речи посполитое повстанъ и здоровя свое для потребы ойчызны важыть. А хто бы з брати наше, будучы слугѣ [s] ихъ заволанымъ, не хотелъ ся в тымъ почуть, пры ойчызне <sup>b - b</sup> и волности своей зостать, будетѣ безецьный.

[26] Не шарпатъ речей королевскихъ интеректно, такъ же добръ королевскихъ, ани жадныхъ держав, бо бы то з ганбою нашою у людей посторонныхъ было. А хто скарбовѣ Короля Его М[и]л[о]сти што взял, абы совито оддал а потымъ таковое шарпане никѣды на веки абы не было.

[27] Елекцыя абы не была должѣшая нижли сеймѣ, абы се за тымъ практыки не шырыли.

[28] Ярмаркѣ на кони, абы былъ постановеный и местце певное указано, звлаща в Слониме а въ Брестѣю.

[29] Урадники кѣгородские абы были шляхтичи родичи Великог[о] Князства Лит[о]вског[о] оселые и прысяглые.

[30] О езы пруские, которые на переказе язомъ на Немне и на иныхъ рекахъ, абы тые зруцоны были.

---

<sup>b - b</sup> Ponizżej tekstu na dole karty rękopisu autograf: PAweł UNiechowsky Ręka.

[31] Крывды од Кгданщан абы жадные не были. Шляхте абы ойчычы з добрь королевских были ворочаны, так же з добрь п[а]нов рад.

[32] Поборов жадных на себе не *вносить* под цнотую и под верою. А где бы тог[о] была потреба, п[а]нове их м[и]л[ости], дыкгнитарове и старостове, державцы правом доживотным держачи и в суммах добрь к[о]р[олевских] мають постановить. А мы, которые од Речи посполитое ничог[о] не держемы, вольни од тог[о] быти маемъ.

[33] Ее м[и]л[ость] п[а]ни виленская, п[а]ни Крыстына зе Зборова, иж по вес час сеймов прошлых прозбами своими набегайечы нам, абы ей м[и]л[о]ст[и] заслужоное годное памети небожчыка п[а]на Яна Ходкевича, малжонка ее м[и]л[о]сти зъ скарбу заплачено было. Кгдыж некоторые жолрери, которые на тот час при ег[о] м[и]л[о]сти служыли, заслужоного своего и тепер у ее м[и]л[о]сти упоминают и трудности великие, позываючи до права, задають. О то панове послове нашы их м[и]л[о]сти панов просити мають, жебы их м[и]л[о]сть помнечи на учъстивые и годные послуги оног[о] зацного и в Речи посполитой добре заслужоного сенатора, тую суму п(е)н(е)зей заслужоную зъ скарбу малжонце и детям его заплатит розказать рачили.

[34] Прекладал теж на соймикох ег[о] м[и]л[о]сть пан Есифъ Головня, судя земский новгородский заслуги свои в Речи посполитой, которые з молодости лет своих еще за славное светобливое памети Короля Его М[и]л[о]сти Жыкгимонта Августа, а потом и за тог[о] тепер недавно зешлого п[а]на нашог[о] светобливое памети Короля Его М[и]л[о]сти Стефана, на прошлых войнах под Зельборком, под Полоцк[о]м, под Луками и под Псковом, на каждую потребу ставечы по двадцати и кильку кони почту з немалым накладом и утратою своею не беручы на то жадное нагороды и не маючы ничог[о] одъ столу Его К[о]р[олевское] М[и]л[о]сти, Речи посполитой служыл. За которые таковые значные службы свои Ег[о] Королевская М[и]л[о]сть, пан наш недавно зошлый контентоват ег[о] был обещал, чог[о] певное сведецтво на писме с подписом руки Ег[о] К[о]р[олевское] М[и]л[о]сти мает. Нижли за нещастем всее Речи посполитое не пришедшы ему до опатрени жадног[о], Пан Богъ Его К[о]р[олевскую] М[и]л[о]сть до хвалы своей поволат рачил. И просил нас абыхмо паном послом н[а]шым таковые службы и утраты ег[о] перед их м[и]л[о]стью п[а]ны сенатор[а]м[и] залетит поручили. Которих службъ пана судиных и сами будучы сведоми, поручаamy паном послом нашымъ на том тепереишем зъезде вольковскийском до их м[и]л[о]сти панов сенаторов тые таковые службы его залетит и о нагороду таковых службъ и утрат его просит, жебы межы иншими заслужоными од их м[и]л[о]сти не пробачонъ.

[35] Его м[и]л[о]сть пан Ян Кунцевич, подкоморый новгородский<sup>25</sup> и пан Беняш Есман Сынковский, иж час немалый роты ведучи и Речи посполитой учъстиве служыти в заплату жолнеров немало маетности своее выдали. Панове послове н[а]шы их м[и]л[о]сти панов просят мают, жебы п[а]ну подкоморому и п[а]ну Есману заплата водлуг певног[о] порахованя въ скарбе учынена была, яко бы ся на потым въ оных самых и в других людей рыцерских хуть до службы Речи посполитое не уставала и не зменшывала.

[36] В чом всемъ зуполную моц паном послом нашим даемы и тог[о] им и цнотам их поверамы, которые большей мают се старат, што бы было з пожитком Речи посполитое анижли з ущырпъком ее.

Писан у Новагородку,

року от нароженя Сы[на] Божего 1587, м[е]с[е]ца мая 12 дня.

[s. 5 / *Karta specjalnie podklejona, przygotowana do pieczętowania, na której znajduje się 60 stosunkowo wyraźnych odcisków pieczętek uczestników sejmiku*<sup>26</sup>.

*Poniżej pieczęci na dole strony znowu charakterystyczny autograf późniejszego właściciela rękopisu*]: PAweł UNiechowsky<sup>27</sup> Ręką.

[s. 6 / *Na odwrocie karty wyklejki przygotowanej na pieczęcie znajdują się dwa napisy ruskie z epoki, mianowicie u góry nawiązujący do dalszej treści silva rerum Uniechowskich: Што ся точыло на той алекцыи нижей написано; oraz u dołu, zapewne ręką Pawła Uniechowskiego: Инъструкция року 1587 на елекцыю.*

*[Poniżej zaś niechybnie ręką samego Hrehorego Uniechowskiego]*: Инструкция року 1589, кгдым был на сеймъ послом, тая у п[а]на Зенковича<sup>28</sup> зостала.

<sup>25</sup> Jan Matysowicz Kunciewicz (zm. 1590), rotmistrz jazdy (100 koni) w wojsku litewskim ok. 1568-69, podkomorzy nowogródzki 1581, leśniczy merecki, przelajski i orański.

<sup>26</sup> Analiza danych sfragistycznych pokazuje, że w sejmiku nowogródzkim 11-12 maja 1587 r. wzięli udział m.in.: (1) na pierwszym miejscu znajduje się czteropolowa pieczętka z syglami „A.I.”, należąca niezawodnie do pisarza litewskiego Andrzeja Iwanowicza Charytonowicza Obryńskiego; (2) Jan Matysowicz Kunciewicz, podkomorzy nowogródzki; (3) Iwan (Jan) Owsiany, sekretarz JKM; (4) Andrzej Siemionowicz Maskiewicz; (5) Jesif (Józef) Hołub; (6) Jan Juriewicz Sołohub; (7) ?Andrzej Hołub; (8) Tymofiej Kozaryn; (11) ?Makar Jakimowicz Hołownia; (12) ?Jan Niemira; (13) Wasyl Zienkowicz Cichiński (Tychiński); (14) A. Hołownia; (15) Hrehory Uniechowski; (16) Adam Chreptowicz; (17) Niemira; (18) Mikołaj Hlebowicz Jeśman Synkowski, namiestnik nowogródzki; (19) ?Andrzej Niemira; (21) Weryha Darowski; (23) ?Hrehory Jakimowicz Hołownia; (26) Jan Łopot Bykowski; (32) Kasper Fiedorowicz Kiersnowski, podsędek nowogródzki; (33) Andrzej Krzemieniewski; (27) Kryhan; (34) Wasyl Kryhan; (35) ?Stanisław Dybowski; (38) Jan Bujno; (41) Martin Onoszkowicz Połujan; (42) Wasyl Leszczyłowski; (44) kniaź Jan Puzyna; (46) I. Hołub; (51) H. Jakimowicz Hołownia; (52) Adam Marchacz Puzelewski; (53) Wasyl Marchacz Puzelewski; (54) ?Hrehory Cichiński (Tychiński); Zob. też: A. Шаланда, *Гербы шляхты Наваградскага павеа ВКЛ у другой палове XVI – першай палове XVII ст.*, w: *Людзі і ўлада Навагрудчыны: гісторыя ўзаемадзеяння (да 500-годдзя надання Навагрудку прывілея на магдэбургскае права)*, уклад. А. А. Скеп’ян, А. Б. Доўнар, рэдкал. А. А. Каваленя [і інш.], Мінск 2013, s. 119–129.

<sup>27</sup> Paweł Hrehorowicz Uniechowski (1584–11 II 1651), podwojewodzi nowogródzki 1635–40, gromadził informacje dokumentujące działalność ojca i swoją oraz prowadził zapiski pamiętnikarskie.

<sup>28</sup> Posłem z Nowogródka na sejm pacyfikacyjny w 1589 r. obok Hrehorego Uniechowskiego był Wasyl Zienkowicz Cichiński.

**6.2. Instrukcja dana posłom na sejm zwyczajny w Warszawie 1598 roku  
Aleksandrowi Chodkiewiczowi i Marcinowi Okuniowi,  
Nowogródek 19 stycznia 1598 r.**

**K. wierzytelna:** AR, dz. II, nr 369, s. 1–4 (wypis z grodu nowogrodzkiego 21 stycznia 1598 r.).

**Kopie późne:** AR, dz. II: nr 369, s. 5-8 (z adnotacjami archiwalnymi i tytułem na s. 8: „Kopiia Instructy Nowogrodskiej”; nr 373, s. 1-4 (z adnotacjami archiwalnymi na s. 1).

**Edycja:** А. Радаман, *Інструкцыя новагародскага сойма на паслам на варшаўскі вальны сойм 1598 г.*, „Сацыяльна-эканамічныя і прававыя даследаванні”, 2005, nr 2, s. 97–109.

Злецене отъ насъ радъ Великого князства Литовьского, врадников земских и всего рыцарства обывателей воеводства Новгородского з сеймику за листы Его Королевское Милости в року менованом, месеца генвара 19 дня прыпалого, даная паномъ послом нашимъ на с[ъ]емъ вальный посланым, то есть его милости пану Алексаньдрови Хоткевичови, граби на Шклови и Мышы, и пану Мартину Окуню, водълугъ которое справоватисе мают.

Напервей, видечы того быти потребу, от[ъ]еханя до Королевства Швецьского Его Кор[олевское] Милости, пану своему милостивому, не забороняемъ, с таковымъ докладомъ, абы зверненью Его Королевьской Милости до тутошних панствъ, водлугъ уваженья потребъ и далекости дороги, Боже дай фортуньному, часъ назначонъ был с певьными варунками и згодою всих становъ.

Границы панствъ Его Кор[олевское] Милости тутошних абы опатроны были и порадок чыненъя справедливости постановълен былъ.

На тую дорогу Его Королевьской Милости чоповое со всим тым, што до него належыть в року прошлом 1593, на з[ъ]езде головномъ виленьском на оборону и о опатренъе [s] границъ Великого князства Литовьского постановленое теперъ Его Королевской Милости дати позволяемъ, которого пан Василей Зенькевич, марьшалок гос[по]дарьский, до выбиранъя пану Лукашу Мамоничу, скарбному Великого Князства Литовьского, або тому, кому то онъ злетиль, водлугъ листовъ Его Королевское Милости, за слушною кватацыею уступити будеть повиненъ, кгдаж перьво сего и тот поборъ чоповый пану Василю Зеньковичу выбрати от нас поручоно было. А еесли бы се



вси станы Великого князства Литовського на то згодили, тогды и цлом ново подвышшонымъ, на один рокъ постановленным, Его Королевскую Милость ратовати позволяем. А над то иньшого жадного побору паном посломъ своимъ становити не позволяемъ, кгдаж насъ пан Бог градомъ великим, неурожаем, а за тым и голодом, тепер наведити рачыл.

Решту двух поборов, то есть року [15]91 и недавно в року [15]96 выданого, которого розумеєм, иж немало ест и к'тому решту з цел ново подвышшоных от окупна Могилева, Юрборка и Каменьца zostалу на опатренье границъ Великого Князства Литовського обернуги позволяемъ. Которое колько есть пильное выведане паномъ посломъ своимъ учинити злецаемъ. А где бы се то иньшимъ станомъ Великого князства Литовського виделос всим згодне, тогды и тых решть, што колвекъ сумы пенезей Его Королевской Милости зараз дати позволяемъ.

Клейноты иж на заплату короннымъ жолнером суть заставлены, про то теж домовлятисе панове послове наши мають, абы з скарбу коронного окуплены были, кдыж жолнеромъ Великого князства Литовського с поборовъ тутошнихъ заплата учинена ест.

Цару татарскому упоминьки, есѣли их давати годитьсе, за оторваньемъ Воляня, Киева и Подлеша, з [с]карбу корунного даваныи быти мають. А скарбъ Великого князства Литовського до того прыкладатисе не повинень.

О помкненье на дальшый час премира [s] с князем московским водлугъ поданья и рады Его К[o]p[олевское] Милости, панове послове наши з ыншыми станы пильное старанье чинити мают.

Домовый покой так межы розрозненными въ вере, яко теж и межы иньшими всими станы цале абы был захованый. А такъже и месца судовые, правом и звирхньностью Его Королевское Милости обьварованные, вшеляким способом варовати позволяем.

Земля Ифлянтская абы до слушного порадку и прав им наданных, приведена была. А к'тому, абы жаден с пановъ державьцовъ народу корунного и Великого князства Литовського державы собе даные немцу [и] иньшого народу човекови, спущати ниякимъ способомъ не смел под страценьемъ тое державы, хто бы ее набыль и под виною на том, хто бы ее спущати смел. То абы се коньстытуцыями варовано пильное старанье панове послове наши учинити мають.

О бискупство виленское. Позваляем паном посломъ нашим до знесеня зъ станы коронными прыпустити, только абы то достаточне коньстытуцыею варовано было, же то на один теперешний раз позволено ест.

А на потом вечными часы вси дыкгнитарства у Великом княз[с]тве Литовском не были даваны одно родичом тутошним.

Естони [s] згодне з ыншымы станы у Его Кор[олевское] Милости упоминатисе злецаем, однак абы то до сконченя далших справ Речи Посполитое не затрудняло.

А иж се многие ускаржают на Трыбунал, же через практыку до тых судов приходят, к'тому же слуги и юрькгелтники панские до тых судовъ обираны бывають, старатисе тогды панове послове нашы мають, абы то правом варовано было, жебы слуги панские юркгелтники, <sup>a-a</sup> земские, кгородские, до тых судовъ обираны не были.

На гетманстве полном иж всему Великому князству Литовському много належыт, про то старати се панове послове мают, абы зь сойму теперешнего гетманство полное Великого княз[ства] Литов[ского] человеку годному и заслужоному отдано было не нарушаючи права кнежати его м[ило]сти пана воеводы виленского на гетманство великое даного<sup>29</sup>.

Прозбы теж до Его Королевское Милости паном послом своим за тыми особами донести злецаем:

О замордоване князя Жыжемского<sup>30</sup> и иных шляхтичов пры ним. Просить Его Королевское Мил[ости], абы skuteczная справедливост учинена была на томъ теперешнем сойме.

О заплаченье десети тисечей золотых з скарбу Его Королевское Мил[ости] на державу бобруйскую от кнежати Слуцкого даных, его милости пану виленскому панове послове нашы прозбу чинити допомочы мают, яко опекунови кнежны ее мил[ости] Слуцкое<sup>31</sup>.

За паны Голубами злецаем теж пилную прычину и прозбу до Его Кор[олевское] Мил[ости] учинити, абы имъ о выслугу отца их справедливость skutoczная на теперешним сойме з розсудку Его Кор[олевское] Мил[ости] учинена была.

<sup>a-a</sup> Kopie polskie w tym miejscu dodają opuszczony w tekście ruskim odpowiednik słowa: urzędniki.

<sup>29</sup> Hetmanem wielkim litewskim był w latach 1589-1603 wojewoda wileński Krzysztof Radziwiłł „Piorun”. Dopiero 27 IV 1601 r. przywilej na funkcję dowódczą określoną jako: „*generalis exercituum Lithuanicorum vicarius*” otrzymał starostę żmudzki Jan Karol Chodkiewicz, który nie używał jednak tytułu hetmana polnego.

<sup>30</sup> Aleksander Andrejewicz Żyżemski wraz z dwoma służebnikami został zamordowany 24 X 1595 r. w Kobryniu, w cerkwi św. Spasa, przez Stanisława Warszyckiego, starostę czerskiego i administratora z ramienia królowej Anny Jagiellonki ekonomii kobryńskiej, należącej do jej wdowiego uposażenia.

<sup>31</sup> Kasztelan wileński Hieronim Chodkiewicz, jako opiekun małoletniej Zofii Olelkowiczówny Słuckiej, dziedziczki fortuny kniaziów Słuckich, domagał się zwrotu przez skarb litewski sumy zastawu w wysokości 10 tys. zł, którą wniósł na dzierżawę bobrujską jej dziad Jerzy (zm. 1578), a po nim dziedziczyła dożywotnio wraz z dzierżawą jej babka Katarzyna Tęczyńska (zm. 1592), 1v. Słucka, 2v. Krzysztofowa Radziwiłłowa.

Пану Зибултови Ганьскоповичу<sup>32</sup> панове послове наши допомочы маю*т*, абы на мещанех места ковенского водлугъ узнаня всих их милости панов рад и пословъ земских Вел[икого] княз[ства] Литов[ского], а к тому и декрету трибуналскому за мыта водные на них суму пенезей сказаную, а через пана Ганскоповича до скарбу Речи Посполитое отданую и заплачоную, водлуг права отпращено было.

Што усе их милостям паном послом нашим злети*в*шы, певнисмы о их милостях того, и*ж* водлуг звыклое веры и цноты своее, так того всего, яко и*н*ших всяких справ, которые бы се на том сойме показали, постерега*т* будутъ, яко бы ни в чом жадное унятье правомъ и волностям нашим не сталосе. А для певънейшое <sup>b - b</sup> веры и утьверженя сее злецене нашо печатми нашими запечатавъшы и руками власными подписали есмо. Писан у Новагородку.

Теодор Скуминъ, воевода новгородский, власною рукою

---

<sup>32</sup> Zybult (Sebaldus) Hanskopowicz (zm. 1617), wojski kowieński 1582, podkomorzy 1599, syn Hansa Kopfa, mieszczanina z Królewca, plenipotenty Zygmunta Augusta do pozyskiwania towarów leśnych.

<sup>b - b</sup> Kopia polska dodaje w tym miejscu jeszcze słowo: sprawy i.

## ANEKS 7

**Wywód rodowitości szlacheckiej słuckiej gałęzi rodu Zahorowskich  
oraz jego zatwierdzenie przez sejmik nowogródzki (14–16 X 1613 r.),  
który był zwołany przed zjazdem stanów WKsL w Wilnie (4–9 XI) 1613 r.,  
Nowogródek, 14 października 1613 r.**

**O.:** nieznany

**K<sub>1</sub>** NGABM, f. 1738, op. 1, nr 1, k. 236-237v (kopia wierzytelna z wypisu z ksiąg grodzkich słuckich (18 czerwca 1618 roku) i ksiąg grodzkich nowogródzkich (16 października 1613 roku) w ksiągach grodzkich słuczorzeckich (29 października 1793 roku))

**K<sub>2</sub>** NGABM, f. 694, op. 4, nr 1085, k. 246-247v (kopia XVIII wieczna z wypisu z ksiąg ziemskich nowogródzkich (10 lutego 1616 roku) i ksiąg grodzkich nowogródzkich (16 października 1613 roku)).

[k. 236v] My senatorowie, urzędnicy ziemscy, dwornicy<sup>33</sup> i grodźcy<sup>34</sup>, rycerstwo, szlachta obywatele ziemie<sup>35</sup> nowogrodzkiej, którzyśmy się [tu]<sup>36</sup> niżej podpisali, oznajmujemy iż gdyśmy<sup>37</sup> się zjechali<sup>38</sup> do Nowogrodka na sejmik powiatowy<sup>39</sup> przed konwokacją<sup>40</sup> *pro*<sup>41</sup> *die 14 octobris*<sup>42</sup> tego roku 1613<sup>43</sup> od Króla Jego M[i]łości nam złożony<sup>44</sup>, stanowił się w

---

<sup>33</sup> K<sub>2</sub> – dworzcy

<sup>34</sup> K<sub>2</sub> – grodźcy

<sup>35</sup> K<sub>2</sub> – ziemi

<sup>36</sup> K<sub>2</sub>

<sup>37</sup> K<sub>2</sub> – gdyż my

<sup>38</sup> K<sub>2</sub> – zjechali

<sup>39</sup> K<sub>1</sub> – sejmiki powiatowe

<sup>40</sup> K<sub>2</sub> – Connotacją

<sup>41</sup> K<sub>1</sub> – prze

<sup>42</sup> K<sub>1</sub> – czternaste[go] oktobra

<sup>43</sup> K<sub>1</sub> – Tysiąc Sześćset Trzynastego

<sup>44</sup> K<sub>1</sub> – narożony

pośrzedku<sup>45</sup> nas szlachetny pan Andrzej Michajłowicz<sup>46</sup> Zahorowski<sup>47</sup>, szlachcic tutejszego<sup>48</sup> powiatu, a na ten czas towarzysz z wojska K[róla] J[ego] M[iłoś]ci smoleńskiego, sam od siebie i imieniem<sup>49</sup> starszego swego<sup>50</sup> rodzonego brata szlachetnego pana Fedora [Michajłowicza] Zahorowskiego<sup>51</sup>, w tymże<sup>52</sup> wojsku smoleńskim służącego, i pokazał<sup>53</sup> akt sprawy swej, która się przed panem marszałkiem wojska ich toczyła między mienowanym Fedorem

<sup>45</sup> K<sub>2</sub> – pośrodek

<sup>46</sup> K<sub>2</sub> – Michałowicz

<sup>47</sup> Henryk Lulewicz uważał, że ród Zahorowskich był prawdopodobnie spokrewniony z Sołtanami (H. Lulewicz, *Problem identyfikacji postaci na Rusi litewskiej w drugiej połowie XV wieku*, [w:] *Świat pogranicza*, pod red. M. Nagielskiego, A. Rachuby, S. Górzyńskiego, Warszawa 2003, s. 111). Przedstawiciele tego rodu, zamieszkujące na Wołyniu, już w drugiej połowie wieku XVI weszli do pańskiej Rady Wielkiego Księstwa Litewskiego. Tak dworzaninem hospodarski (1538–1546) Piotr Bohdanowicz Zahorowski w 1550 r. został marszałkiem hospodarskim, zaś jego syn celnik wołyński (1563) i dworzanin hospodarski (I 1565) Wasyl Piotrowicz Zahorowski 4 VII 1572 r. osiągnął kasztelaninę braclawską (T 11 VII 1577, + 1579) (DiR, nr 188, s. 127; ML 45, k. 129; [RGADA, F. 389, op. 1, nr 191] MR I, k. 292–293v; *Руська (Волинська) Метрика*, Київ 2002, s. 233; Архив Юго-Западной России, cz. I, t. 1, Киев 1859, nr 16, s. 67–94; H. Lulewicz, op. cit., s. 112; M. Liedke, *Od prawosławia do katolicyzmu Ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych*, Białystok 2004, s. 90; О. Фотинский, *Обыкновенные люди старой Волыни: из семейной хроники двух поколений фамилии дворян Загоровских во второй половине XVI века* [w:] *Волынский историко-археологический сборник*, t. 2, Житомир 1900, s. 117–195; Н. Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття*, wyd. 1, Київ 1993, s. 104, 109, 125, 177, 184, 186, 188, 196, 278, 293, 295, 299, 301, 302, 358; wyd. 2-e, Київ 2008, s. 107–108, 115, 137, 150, 196, 203, 207, 209, 210, 216, 309, 325, 328; W. Berkowski, *Struktury administracyjne komór celnych i mytnych na Wołyniu od XVI do połowy XVII wieku* [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 1, Kultura – Instytucje – Gospodarka w XVI–XVIII stuleciu, red. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2007, s. 328). Fiedor Piotrowicz Zahorowski 13 VI 1588 r. był obrany elektem na sęstwo ziemskie ziemskie włodzimierskie (N. Starczenko, *Dochody czy służba? Zabiezpieczenie urzędników sądowych: II Statut Litewski a rzeczywistość Wołynia w końcu XVI i na początku XVII wieku*, „Rocznik Lituanistyczny” t. 8, 2022, s. 115). 15 IX 1589 wsp. jako poborca JKM ziemi wołyńskiej (ANK, ASang (f.637), 1.2. Rękopisy, nr 482 (dawna sygnatura – nr 37) [29/637/0/1.2/482]). W latach 1589 i 1592 – rotmistrz chorągwi husarskiej kwarcianej na Wołyniu (jako husarze tej chorągwi wsp. Andrzej i Aleksandr Zahorowscy) (AGAD, ASK, odział 82, Zbiór pism rozmaitych wydziału wojskowego dotyczących, nr 6 [rok 1589], k. 48–v; ASK, odział 86, Rachunki z przychodów i wydatków na potrzeby wojska, nr 33 [rok 1592], k. 63–65 (9 IX 1592); M. Pieńkowski, «All Captains of His Majesty», *The Quarter Army between 1589–1591*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2023/2, s. 31; Н. Яковенко, op. cit., wyd 1, s. 238–239, 372 (przypisy 102 i 105), 2 wyd., s. 264–265, 411, przypisy 102 i 105). W latach 1592–1599 – podstarości włodzimierski (N. Starczenko, *Dochody czy służba?*, s. 115, 126, 127, 129, 132; eadem, *Українські світы Речысполітеј*, Kraków 2024, s. 173, 271, 311–312, 314, 388–389, 394, 503).

<sup>48</sup> K<sub>1</sub> – tutejszy

<sup>49</sup> K<sub>1</sub> – mienia

<sup>50</sup> K<sub>2</sub>

<sup>51</sup> W latach 20-ch wieku XVII klient Krzysztofa II Radziwiłła. 4 VIII 1625 roku Fiedor Zahorowski przyjął od hetmana polnego Krzysztofa II Radziwiłła list na 100 piechurów polskich, jednak zwrócił go osiem dni później z nieznanych powodów (RBN, Sankt-Peterburg, f. 971, op. 2, awt. 321/2, nr 66, k. 5 (179), 8 (182); P. Gawron, *Udział hetmanów litewskich w przygotowaniu kampanii wojennej na przykładzie zmagania ze Szwecją w roku 1625*, „Rocznik Lituanistyczny”, 1 (2015), s. 96. Zob. też: listy Fiedora Zahorowskiego do Krzysztofa II Radziwiłła, Wilno, 20 IV 1627, Żuprany, 30 V 1627 (AGAD, AR V, nr 18286, s. 1–2, 3–4; U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640): mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001, s. 58, przypis 144); Г.М. Брэгер, Л.А. Лінская, *Фрагмент архіва Слуцкага Трайчанскага Свята-Траецкага манастыра ў фондах НМГІКБ* [w:] *Беларускі археаграфічны штогоднік*. Вып. 5, рэд. калегія: У.І. Адамушка і інш. Мінск 2004, s. 54, nr 24 (Быцень, 11.05.1614).

<sup>52</sup> K<sub>1</sub> – temże

<sup>53</sup> K<sub>2</sub> – pokazywał

(rodzonym jego) Zahorowskim, a między panem Mikołajem Proskim<sup>54</sup> [Pruskim<sup>55</sup>], a to o poczet po nieboszczyku Janie Fedorowiczu Ferapontowiczu<sup>56</sup> Zahorowskim<sup>57</sup>, rotmistrz k[róla] j[ego] m[iłoś]ci (który tego roku w nieszczęsnej potrzebie wołoskiej żywota postradał), a po<sup>58</sup> nim do opieki dóbr pozostałych mianowane strony z obu stron sobie należność pretendowali<sup>59</sup>, to jest ten pan<sup>60</sup> [Mikołaj] Pruski po siostrze swej, która była za nieboszczykiem rotmistrzem, a ow pan Fedor [Michajłowicz] Zahorowski, będąc dzieciom rotmistrzowym po mieczu według prawa bliskim opiekunem, mając do tego [przy] sobie plenipotencją<sup>61</sup>, daną od rodzonego brata nieboszczyka brata<sup>62</sup> rotmistrzowego pana Ostafija [Fiedorowicza] Zahorowskiego, któremu mianowany pan [Mikołaj] Pruski negował, jakoby nie miał być<sup>63</sup> rodzonym nieboszczyka<sup>64</sup> p[ana]<sup>65</sup> rotmistrza, i niedoleżność jakąś<sup>66</sup> mu zadając, a oni, Fedor i Andrzej, jakoby nie<sup>67</sup> byli tak blizcy i powinni nieboszczykowi (choć tego tytułu zażywają<sup>68</sup>), na co im sąd wojskowy uzyczył frysztu<sup>69</sup> dla pokazania geneologii<sup>70</sup> swej.

A tak my, przerzeczeni obywatele w[o]jewó]dztwa<sup>71</sup> nowogrodz[kiego], za prośbą<sup>72</sup> mianowanych<sup>73</sup> Fedora [Michajłowicza] i Andrzeja [Michajłowicza] Zahorowskich (jako pewnie wiemy i niektórzy powinowactwo z ich domem mamy) takie świadectwo o geneologii<sup>74</sup> ich szlachty<sup>75</sup> dajemy, <sup>268-</sup>że po przeniesieniu z Wołynia z Zachorowa przodka ich<sup>76</sup> [k. 237] jako go zwano (i<sup>77</sup> jako nas wiadomość dochodzi dawno<sup>78</sup> na imie Fieofilakta<sup>79</sup>

---

<sup>54</sup> K<sub>1</sub>

<sup>55</sup> K<sub>2</sub>

<sup>56</sup> K<sub>2</sub> – Ferefontowiczu

<sup>57</sup> K<sub>2</sub> – Zahorskim

<sup>58</sup> K<sub>1</sub> – i

<sup>59</sup> K<sub>2</sub> – prezentowali

<sup>60</sup> K<sub>2</sub>

<sup>61</sup> K<sub>1</sub> – plenipotencją

<sup>62</sup> K<sub>1</sub>

<sup>63</sup> K<sub>1</sub> – bycz

<sup>64</sup> K<sub>2</sub> – nieboszczyk

<sup>65</sup> K<sub>2</sub>

<sup>66</sup> K<sub>2</sub> – jakoś

<sup>67</sup> K<sub>2</sub>, w K<sub>1</sub> słowo stracone

<sup>68</sup> K<sub>2</sub> – używają

<sup>69</sup> = terminu [A.R.].

<sup>70</sup> K<sub>2</sub> – eneologiej

<sup>71</sup> K<sub>1</sub>, w K<sub>2</sub> – w.

<sup>72</sup> K<sub>2</sub> – proźbo

<sup>73</sup> K<sub>2</sub> – mienowanych

<sup>74</sup> K<sub>2</sub> – geneologiej

<sup>75</sup> K<sub>2</sub>

<sup>76-268</sup> tylko w K<sub>1</sub>, w K<sub>2</sub> – “jechał których my wiadomy prodku ich”

<sup>77</sup> K<sub>2</sub>

<sup>78</sup> K<sub>1</sub>

<sup>79</sup> K<sub>1</sub>, K<sub>2</sub> – Fieofilakta.

Zahorowskiego<sup>80</sup>, ten<sup>81</sup> tu w powiecie nowogródzkim<sup>82</sup> urodził Omeliana i<sup>83</sup> Feraponta<sup>84</sup>, którzy oba służyli godnej pamięci książętom ich miłości Słuckim i tam wysługi<sup>85</sup> swe pod Słuckiem mieli, więc Ferapont<sup>86</sup> urodził<sup>87</sup> Fedora<sup>88</sup>, tego nieboszczyka Jana rotmistrza, w Wołoszech zabitego, i drugiego Jana, co go też tu niedawno Letkowski<sup>89</sup> zabił i<sup>90</sup> trzeciego owego Ostafieja, nam tu znajomego i smyslnego, którego na ten czas w kraju naszym nie masz,

<sup>80</sup> Z tego wynika, że gałąź słucka rodu Zahorowskich pochodzi z Wołynia i jako pierwszy wyjechał do księstwa Słuckiego na służbę do Olelkowiczów Fieofilakt Zahorowski. Przedstawiciele tej gałęzi w połowie XVII wieku dziedziczyli urząd łowczego słuckiego i zarządzali dość dużym (30 włók) gospodarstwem w zaścianku Szulaki. Inne zaś Zahorowscy w księstwie Słuckim w tym czasie – ziemianie w zaściankach Kosynicze, Radkowo, Zaleśsie i Kutniewo (AGAD, AR, dz. XXIII, teka 159, plik 2, s. 235-236, 281 i inne; Минская старина. Труды Минского церковного историко-археологического комитета, вып. IV (Тройчанский архив), Минск 1913, s. 109-110 [nr 247 (1703), nr 250 (1703)]; W. Sienkiewicz, *Ziemiańskie zależności w Wielkim Księstwie Litewskim od połowy XVI do połowy XVIII w. Studium z dziejów feudalizmu litewskiego*, rozprawa doktorska obroniona na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego w roku 1982, s. 118, 156; Я. Глінскі, *Загароўскія, Фтэрапантовічы-Загароўскія герба «Корчак»* [w:] *Гербоўнік беларускай шляхты*, t. 7, Мінск 2020, s. 132-140; idem, *Зямляне Слуцкага і Капыльскага княстваў у канцы XVI–XVII ст.: фарміраванне супольнасці, абавязкі і сацыяльная мабільнасць*, “Герольд Літэрланд”, nr 23 (2022), s. 65-66; idem, *Нябачная сацыяльная група: зямляне прыватных маёнткаў у Вялікім Княстве Літоўскім у другой палове XVI–XVIII ст.* [w:] *Вялікае Княства Літоўскае: сучасныя беларускія даследаванні*, рэд. А. Груша, Вільня 2024, s. 87).

<sup>81</sup> K<sub>2</sub>

<sup>82</sup> K<sub>1</sub> – nowohrodzkim

<sup>83</sup> K<sub>2</sub>

<sup>84</sup> K<sub>2</sub> – Ferefenta

<sup>85</sup> K<sub>1</sub> – sługi

<sup>86</sup> K<sub>2</sub> – Ferofonta

<sup>87</sup> K<sub>1</sub>

<sup>88</sup> W spisie inwentarza księstwa Słuckiego z roku 1600 występują ziemianie tego księstwa p. Fiedor [Ferepontowicz] Zahorowski (koń 1) i p. Wasil Ferepontowicz (koń 1) (NGABM, f. 694, op. 2, nr 7381, k. 6-v; Я. Глінскі, *Нябачная сацыяльная група: зямляне прыватных маёнткаў у Вялікім Княстве Літоўскім у другой палове XVI–XVIII ст.* [w:] *Вялікае Княства Літоўскае: сучасныя беларускія даследаванні*, рэд. А. Груша, Вільня 2024, s. 87). Fiedor Ferepontowicz Zahorowski miał w trzymaniu od ks. słuckich wieś Podłuże (6 włók osiadłych, 2 pustych) “do żywota swojego” i zmarł do 14 IV 1602 roku (NGABM, f. 1737, op. 1, nr 6, k. 22). Wasil 20 X 1585 roku otrzymał od kniazia Jurja Jurjewicza Olelkowicza Słuckiego sielco Ostrowek (6 włók), co potwierdził ks. Janusz Radziwiłł i kn. Zofja. Żona – Olena Piotrowska. W końcu lat 20-ch wieku XVII córka Wasila Ferepontowicza Zahorowskiego Połonia wsp. jako żona Iwana Kozaryna (AGAD, AR, dz. XXIII, teka 159, plik 2, s. 104-105; NGABM, f. 1730, op. 1, nr 11, k. 327-330v; Я. Глінскі, *Загароўскія, Фтэрапантовічы-Загароўскія герба «Корчак»* [w:] *Гербоўнік беларускай шляхты*, t. 7, s. 132; Я. Глінскі, *Зямляне Слуцкага і Капыльскага княстваў у канцы XVI–XVII ст.: фарміраванне супольнасці, абавязкі і сацыяльная мабільнасць*, “Герольд Літэрланд”, nr 23 (2022), s. 66). Jak pisze w Herbowniku szlachty białoruskiej J. Gliniski, informacja z wywodu szlachectwa 1823 roku o tym że Wasil Zahorowski był rotmistrem chorągwi kozackiej Janusza Radziwiłła, uczestnikiem kampanii wojskowej 1611 roku i rotmistrem chorągwi pancерnej (patent Jana Karola Chodkiewicza z 6 V 1617 roku, aktykowany 17 I 1654 w księgach ziemskich nowogródzkich) budzi wątpliwości (idem, s. 136-137).

<sup>89</sup> K<sub>1</sub>, K<sub>2</sub> – Łatkowski

<sup>90</sup> K<sub>2</sub>

ale tam w Kijowskiej żyje ziemi<sup>91</sup>, a zasię ow Omelian<sup>92</sup>, brat Ferapontow<sup>93</sup> urodził Michajła<sup>94</sup> (albo inaczej nazwanego<sup>95</sup> Mirona) [Zahorowskiego]<sup>96</sup>, który dzisiaj[j] archimandrytą i namiestnikiem spraw duchownych słuckim), Bogdana<sup>97</sup> i drugih<sup>98</sup>. Ten Michajło albo Miron urodził tych mianowanych Fedora i Andrzeja, w wojsku smoleńskim służących.

A tak dawszy świadectwo o takiej geneologii<sup>99</sup> ich szlacheckiej<sup>100</sup> i temu

<sup>91</sup> K<sub>1</sub>, K<sub>2</sub> – tam – w Kijowskiej ziemi

<sup>92</sup> Omelian Fieofilaktowicz Zahorowski (“Emilian Nikolski” (cerkiew św. Mikołaja)), protopop słucki († ok. 1606). W roku 1596 uczestniczył w antyuniijnym prawosławnym synodzie w Brześciu (M. Broniewski, *Ekthesis, abo krótkie zebranie spraw, które się działy na partykularnym, to jest pomiasnym Synodzie w Brześciu Litewskim*, oprac. J. Byliński i J. Długosz, Wrocław 1995, s. 69; А. Грицкевич, *Социальная борьба горожан Белоруссии (XVI–XVIII вв.)*, Минск 1975, s. 120; Rafał Degiel, *Protestanci i prawosławni. Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birżańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w.*, Warszawa 2000, s. 35, 55–56, 73, 86; Antoni Mironowicz, *Protopop Nestor Kuźmicz – obrońca prawosławia* [w:] *Unia brzeska. Zwodnicza iluzja zjednoczenia chrześcijan Wschodu i Zachodu*, red. naukowa Abp Abel (Popławski), Abp Jerzy (Pańkowski), Warszawa 2023, s. 167).

<sup>93</sup> K<sub>2</sub> – Ferefontow

<sup>94</sup> K<sub>2</sub> – Michała.

<sup>95</sup> K<sub>1</sub>

<sup>96</sup> Michał (Miron) Omeljanowicz Zahorowski, archimandryta monasteru Trojeckiego w Słucku (wsp. w latach 1606–1633). Był zaufanym przyjacielem Krzysztofa II Radziwiłła i najważniejszym duchownym w księstwie słuckim od roku 1606 do roku 1622. Później decydował w sprawach obsady cerkiewnych parochii w ramach księstw słuckiego i kopylskiego wspólnie z protopopem słuckim Andrzejem Mużyłowskim. Archimandryta i ekonom księstwa Słuckiego i Kopylskiego (wsp. 11 III 1633) (AR V, nr 18291, s. 1–4, List do Krzysztofa II Radziwiłła. Słuck, 23 V 1629 r.; AGAD, AR VIII 537b, s. 70; Минская старина. Труды Минского церковно-го историко-археологичес-кого комитета, вып. IV (Тройчанский архив), Минск 1913, s. 8–11, 14–15, nr 28 (20 V 1616), nr 29 (7 VIII 1619), nr 37 (20 VII 1627), nr 39 [b.d.], nr 45 (1630), nr 49 (11 III 1633); Г.М. Брэгер, Л.А. Лінская, *Фрагмент архіва Слуцкага Трайчанскага Свята-Траецкага манастыра ў фон-дах НМГІКБ* [w:] *Беларускі археаграфічны штогоднік*, вып. 5, рэд. калегія: У.І. Адамушка і інш., Мінск 2004, s. 55 [nr 29 (7 VIII 1619)], s. 57 [nr 37 (20 VII 1627)], s. 58 [nr 39 (12 III 1627), nr 40 (14 III 1628), nr 41 (14 VIII 1628)], s. 59 [nr 45 (30 VIII 1620, 23 II 1630)], s. 60 [nr 49 (11 III 1633)]; R. Degiel, *op. cit.*, s. 37–38, 55–57, 73–74, 86; T. Kempa, *Wobec kontrreformacji*, Toruń 2007, s. 375, 541–542, 546–547; Д. Лісейчыкаў, „Книга глаголемая суботникъ”. *Памяннікі цэркваў і манастыроў ritus graeci Вялікага Княства Літоўскага XVII–XVIII стст.*, “Wschodni Rocznik Humanistyczny”, t. XXI (2024), nr 1, s. 136, 152). Archimandryta monasteru w Moroczy (1606?–1609, 1627–1628). W roku 1609 odstąpił ten monaster Michałowi Tyszewiczowi. W roku 1627 otrzymał rozkaz od Krzysztofa II Radziwiłła wykupić monaster Morocki za sumę 400 kop groszy u M. Tyszewicza, na ten czas wójta słuckiego. W roku następnym (1628) odstąpił swoje prawa do Moroczy Hre-horemu Kunickiemu (архимандрит Николай, *Историко-статистическое описание Минской Епархии*, «Странник», 1864, s. 114, 162; R. Degiel, *op. cit.*, s. 90–91; А. Дзянісава, *Права патранату ў прававым становішчы праваслаўнай царквы беларускіх зямель у канцы XV–XVI ст.*, [w:] *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*, 1, Мінск 2008, s. 168).

<sup>97</sup> Wsp. jako ziemianin nowogrodzki 13 X 1615 (NGABM, F. 1727, op. 1, nr 2, k. 33v-34v) i ziemianin slicki Janusza Radziwiłła 7 I 1616 (NGABM, F. 1727, op. 1, nr 2, k. 77v-78).

<sup>98</sup> Rafał Degiel wymienia w swej pracy jako proboszcza cerkwi w księstwie słuckim Dmitra Zahorowskiego, powołując się na opis Archiwum Trojezanskiego z roku 1913 (R. Degiel, *op. cit.*, s. 43, 94; Минская старина. Труды Минского церковного историко-археологического комитета, вып. IV (Тройчанский архив), Минск 1913, s. 6, nr 20 [“священник” Дмитрий Захоревский]). W tym dokumencie jednak zachowała się wzmianka z 3 XII 1612 roku nie o Dmitru Zahorowskim, a o proboszczu cerkwi w siele Monastyrce na jeziorze Żyd włości Skawyszyńskiej księstwa Słuckiego Dmitru Zacharewiczu! (Г.М. Брэгер, Л.А. Лінская, *Фрагмент архіва Слуцкага Трайчанскага Свята-Траецкага манастыра ў фондах НМГІКБ*, s. 53 [nr 20 (3 XII 1612)]).

<sup>99</sup> K<sub>2</sub> – geneologii

<sup>100</sup> K<sub>1</sub>, K<sub>2</sub> – szlachetnej



nieboszczykowi rotmistrzowi<sup>101</sup> bliskiej<sup>102</sup>, prosimy<sup>103</sup> wszech wobec ile ich<sup>104</sup> mości<sup>105</sup> panów sędziów do tej sprawy należących, aby w tym<sup>106</sup> im<sup>107</sup> wiarę dawszy, ich jako szlachciców litewskich<sup>108</sup> zachowano według prawa naszego litewskiego, które tak mieć chce, iż z nadalszego po mieczu bliższym<sup>109</sup> do opieki czyni, aniż po kądzieli.

Na co dajemy to<sup>110</sup> świadectwo z pieczęciami i z podpisami rąk naszych.

Działo się w Nowogrodku,  
roku<sup>111</sup> tysiąc sześćset trzynastego [1613],  
dnia czternastego [14] Oktobra<sup>112</sup>.

U toho<sup>113</sup> listu pieczati<sup>114</sup> prytisnionych<sup>115</sup> [32] trydcat dwie<sup>116</sup>,  
a podpisy ruki<sup>117</sup> tymi słowy: Heronim Chodkiewicz, kasztelan Wileń[ski]<sup>118</sup> ręką swą; Alexander Chodkiewicz, wojewoda Trocki<sup>119</sup> ręką swą; Krzysztof Chodkiewicz, Chor[ąży] W[ielkiego] X[ięstwa] Litt[ewskiego]<sup>120</sup>, ręką swą; Malcher Szemiot, ręką swą; Krzysztof Kiszka, ręką swą; Dominik Obrynski, Podkomorzy Nowogro[dzki], mp<sup>121</sup>; Jarosz Zwierz, Woyski Nowogro[dzki]; Jarosz Jewłaszowski, Sędzia Ziemski Nowogrodzki Tego Domu powinny, ręką swą<sup>122</sup>; Fiedor Jewłaszewski, Podsędek Nowogrodzki powinny tego Domu<sup>123</sup>; Jan Fronckiewicz<sup>124</sup> Radziemiński; Józef Hołub, Sędzia Grodz[ki] Nowogródz[ki]<sup>125</sup>, ręką; Jan

<sup>101</sup> K<sub>1</sub>, K<sub>2</sub> – rotmistrzowi nieboszczykowi

<sup>102</sup> K<sub>1</sub> – bliski

<sup>103</sup> K<sub>1</sub> – prosiemy

<sup>104</sup> K<sub>1</sub>

<sup>105</sup> K<sub>1</sub>

<sup>106</sup> K<sub>1</sub>

<sup>107</sup> K<sub>2</sub>

<sup>108</sup> K<sub>1</sub>, K<sub>2</sub> – w tym ich szlachectwie

<sup>109</sup> K<sub>2</sub> – bliskim

<sup>110</sup> K<sub>2</sub> – daje się tą

<sup>111</sup> K<sub>2</sub> – Anno

<sup>112</sup> K<sub>2</sub> – octobra

<sup>113</sup> K<sub>2</sub> – tego

<sup>114</sup> K<sub>2</sub> – pieczęci

<sup>115</sup> K<sub>2</sub> – przyciśnionych

<sup>116</sup> K<sub>2</sub> – [2] dwie

<sup>117</sup> K<sub>2</sub> – rąk

<sup>118</sup> K<sub>2</sub> – Wiłęski. Hieronim Chodkiewicz (\*1560, kat.), kasztelan wileński, N 1595 – † 8 IX 1617 (UWKL I, nr 380, s. 110).

<sup>119</sup> Aleksandr Janowicz Chodkiewicz, wojewoda trocki, N 25 II 1605 – † 12 II 1626 (UWKL II, nr 1429, s. 228).

<sup>120</sup> Krzysztof Chodkiewicz, chorąży wielki WKL, wsp. XI 1611, A 14 II 1623 na koniuszego (U XI, nr 11, s. 28).

<sup>121</sup> K<sub>2</sub>

<sup>122</sup> ten podpis tylko w K<sub>2</sub>

<sup>123</sup> ten podpis tylko w K<sub>2</sub>

<sup>124</sup> K<sub>2</sub> – Frąckowicz

<sup>125</sup> Józef Hołub, sędzia grodzki nowogródzki (ponownie) wsp. 14 I 1606, 16 X 1613 (UWKL VI, nr ...).

Droczyłowski, Pisarz<sup>126</sup>, ręką swą; Adam Chreptowicz; Heliasz Ziękiewicz<sup>127</sup>, ręką swą<sup>128</sup>; Jerzy Rabiej Gnoynicki<sup>129</sup>; Hrehory Wołodkiewicz, ręką swą<sup>130</sup>; Lew Mokłok ręką swą; Jan Kiersnowski, ręką swą; Adam Mogilnicki, ręką; Andrzej Obrynski, ręką<sup>131</sup>; Teodor Obrynski, ręką<sup>132</sup>; Piotr Kos, ręką swą; Jerzy Szunka<sup>133</sup>, ręką swą; Piotr Jewłaszewski, ręką swą; Zygmunt Kleczkowski, ręką swą<sup>134</sup>; Jan Gruszowski<sup>135</sup>, ręką swą; Daniel Narownik, ręką swą; Mikołaj Korowicki, ręką swą<sup>136</sup>; Paweł Woyna, ręką<sup>137</sup>; Pociąg Sienkiewicz, własną ręką<sup>138</sup>; Stefan // [k. 237v] Bohuszewicz, komornik Nowogr[ódzki], ręką swą; Jan Jabłonski, ręką własną<sup>139</sup>; Bazyli Jachimowicz<sup>140</sup>, ręką własną; Marcin Woyna, ręką swą; Krzysztof Kremieniewski, rukoju własnoju<sup>141</sup>, Siemion Malczewski, ręką swą<sup>142</sup>; Marcin Mackiewicz, ręką własną<sup>143</sup>; Jan Rucki, ręką swą<sup>144</sup>.

---

<sup>126</sup> Jan Droczyłowski, posarz grodzki nowogródzki (ponownie) wsp. 12 III 1605, 6 IX 1617 (UWKL VI, nr ...).

<sup>127</sup> K<sub>2</sub> – Zienkowicz

<sup>128</sup> K<sub>2</sub> – własną

<sup>129</sup> ten podpis tylko w K<sub>2</sub>

<sup>130</sup> ten podpis tylko w K<sub>2</sub>

<sup>131</sup> ten podpis tylko w K<sub>1</sub>

<sup>132</sup> ten podpis tylko w K<sub>2</sub>

<sup>133</sup> K<sub>1</sub>, w K<sub>2</sub> – Szemet

<sup>134</sup> K<sub>1</sub>, w K<sub>2</sub> – mp

<sup>135</sup> K<sub>2</sub> – Graszewski

<sup>136</sup> ten podpis tylko w K<sub>2</sub>

<sup>137</sup> ten podpis tylko w K<sub>2</sub>

<sup>138</sup> ten podpis tylko w K<sub>2</sub>

<sup>139</sup> ten podpis tylko w K<sub>2</sub>

<sup>140</sup> K<sub>1</sub> – Jachimowicz

<sup>141</sup> K<sub>2</sub> – Krzysztof Krzemieniewski, ręką swą własną

<sup>142</sup> K<sub>2</sub> – własną ręką

<sup>143</sup> ten podpis tylko w K<sub>2</sub>

<sup>144</sup> ten podpis tylko w K<sub>2</sub>

## ANEKS 8

### Wybrane uniwersaly i listy króla Zygmunta Augusta do urzędników i sejmików województwa nowogródzkiego.

#### 8.1. List Zygmunta Augusta do wojewody nowogródzkiego Pawła Iwanowicza Sapiehy lub do zastępującego go syna Mikołaja, marszałka hospodarskiego i podwojewodziego nowogródzkiego z przytoczeniem relacji o przebiegu sejmiku, Lublin 18 lutego 1569 r.

O.: GDGAM, КП, nr 8578, k. 1-v.

**Edycja:** A. Radaman, *Uchwała sejmikowa powiatu nowogródzkiego z 1568 r. a system finansowania posłów sejmowych Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w: *Litwa w epoce Wazów*, red. W. Kriegseisen i A. Rachuba, Warszawa 2006, s. 154-156.

Жикгимонт Август etc.

Воеводе новгородскому пану Павлу Ивановичу Сопезе, а в небытности его м[и]л[о]сти самого у Новегородцы ино маршалку нашому пану Миколаю Павловичу Сопезе<sup>145</sup>, сыну его м[и]л[о]сти, которыи там на местцу его у Новегородку мешкаеть.

Што за росказанем и листы нашими г[о]с[по]д[а]рскими до кн[я]зеи, пановъ воевод, каштеляновъ и всих тых, которые именья и оселости свои у повете Новгородскомъ мають, писаными о постановенье и сконъченье унеи межи панствы нашими, такъ Короною Польскою, яко и Великим князством Литовъским, на соимику с того повету Новгородского, намовившиися они межи собою пословъ у посрод себе, братью свою обравши: маршалка нашего, судью земского повету Новгородского, державцу курунецкого пана Малхера Сновъского, а секретара нашего, подкоморого новгородъского пана Анъдрея Ивановича<sup>146</sup> на съемъ сполныи валныи до Воиня послали.

Ино они со всеми станы Великого князства Литовъского, на тот съем валный везваныи, се zde, до Люблина, з Воиня приехавши, а обмышлеваючи коло всяких добръ в речах и потребах земьских з инъшими послы и станы того панъства Великого князства Литовъского, не малыи час мешкаючи, дали нам того справу, иж на том же соимику

<sup>145</sup> Mikołaj Pawłowicz Sapieha (zm. 1 XI 1599), dworzanin i rotmistrz JKM, marszałek hospodarski 1566, wojewoda miński 1576, brzeski litewski 1588, witebski 1588.

<sup>146</sup> Właściwie Andrzej Iwanowicz Charytonowicza Obryński z przezwiskiem Chorużycz (zm. 1589), diak i sekretarz hospodarski, podkomorzy nowogródzki 1567-76, od 1574 pisarz wielki litewski.

новгородском, обравши их *от* себе послами, позволили и поступили они им, посломъ, доброволне на страву с кожного коня, ку службе ставити повинного, по грошеи десети. Ино деи того податку многие з них им на страву не дали, и еще деи подписку тамошнему земьскому новгородскому, Богдану Прокоповичу, которому они *от* себе оныи податокъ выбирати поручили, *от*поведи и пофалки делаютъ, а оного податку выдати ему не хочуть. А они, деи, своим власным докладомъ *тут* мешкаючи, немалую утрату на маестности своеи принимаютъ.

Якож для недостатку выхованья, *иж* се zde, за границю Великого князства Литовьского, в Люблине, рассказали есмо з скарбу нашего на страву всим послом земьским дати пенсези ведле уваженья нашего. Ведже в *тот* податок, *от* нихъ им и от ынших обователеи тамошнего панства нашего Великого князства Литовьского, с кожного повету на страву послом земьским поступленыи.

А про то, кгдаж они не для своее потребы, але от них, с повету новгородского, послами обраными для становеня и сконьченья унеи, се zde, на соиме сполномъ, около всяких потребъ земьских з ынъшими послы и станы тамошнего панства Великого князства Литовьского обмышлеваючи, мешкають, а звлаща *иж* они сами з соимику новгородского *тот* податок на страву имъ поступили, мы до князеи, пановъ и всех вобецъ, которые именья и оселости свои у повете новгородском мають, лист нашъ писати казали, приказуючи, абы они *тот* податок з ыменей своихъ, с коня по грошеи десяти, им, послам, на страву поступленыи, до рук того подписка новгородского, вышени мененого, *отдавали*, никоторого<sup>a</sup> сплошенства и омешканя в том не делаютъ.

А где бы которыи з них оного податку, на страву имъ, послом, поступленного, до рукъ того подписка новгородского *отдати* не хотели, твоя бы м[и]л[о]сть, пане воеводу, а в небытности его м[и]л[о]сти самого у Новгородцы, тебе, пане Миколаю, приказуемъ, *иж* бы еси у месте на торгу и при костелех выволати то казал, *иж* мы пошлем дворянина нашего для *отправы* того податку, якобы скарбу нашему г[оспо]д[а]рскому и теж им, послом их, шкода в том никоторая не была.

Писанъ у Люблине. Лета Божего нароженья 1569, м[е]с[е]ц[а] февраля 18 дня.

Sigismundus Augustus, Rex;

Михаило Гарабурда, писар

<sup>a</sup> W rękopisie mylnie: накоторого.

**8.2. Uniwersał Zygmunta Augusta do szlachty powiatu wołkowyskiego (powtórny), Warszawa, 31 XII 1571 r.**

**Or.:** nieznany

**K.:** ML 270 [RGADA. F. 389, Opis 1, nr 270 (księга spraw sądowych 56), k. 43–43v] [dawna foliacja – 41–41v].

**Edycja:** И.И. Лаппо, *Литовско-русский повет и его сеймик*, Юрьев 1911, приложение, nr 14, s. 35–36.

До повету Волковыйского о з(ъ)ехан(ь)е на соймик для тог(о),  
и ж на першом з Новгородским и Слонимским не были.

Жикгимонт Августъ.

Княземъ, паном, воеводам, каштеляном, вradником земскимъ и дворнымъ, старостам, державцам и теж вradникомъ поветовымъ земскимъ и кгородскимъ и всему рыцерству шляхте, тым, которые имена свои мають у повете Волковыйскомъ.

Што перво сего, съ пилныхъ потребъ земскихъ зложивши есмо съемъ валный се zde, у Варшаве, на день Трох Кролей, который потомъ далей, до Громницъ, помъкненъ, листы наши до всихъ земель, воеводствъ и поветовъ, о томъ ознаймуючи, писати велели, абы се на соймики поветовые, ку намовамъ в потребахъ речи посполитое, вси поветы до своего воеводства, с певныхъ причинъ, то есть для снадьнейшого устереженя от поветрия, которое, з воли Божое, на розныхъ местъцахъ там, у Великомъ Князстве Литовскомъ, пановало, на одно местце зъехавши, пословъ на тотъ съемъ выправили, — ино маемъ того ведомостъ, и жъ соймикъ воеводства Новгородского, который с поветы, ку нему належачими, Слонимскимъ и тамошнимъ Волковыйскимъ, такъ же сполне, на одномъ местцу, мелъ быти отправованъ, ачъ вжо у Слониме на часъ, от насъ черезъ листы наши зложоный дошол [25 XI 1571 г.], ни жили дей вы, обыватели повету Волковыйского, не ведати зъ якихъ причинъ, на немъ не были и пословъ с повету своего на съемъ не обрали.

А такъ мы, постерегаючи, абы ся за тымъ в потребахъ земскихъ какое затрудненъе и омешканъе не деяло, знову черезъ листь нашъ ку зъеханью вашому для тое справы на соймикъ складаемъ часъ певный, то ест [\_\_\_\_\_], и приказуемъ вамъ, ажъ бы есте, уживаючи у себе пилные а велико важные потребности речи посполитое, безъ всякого

зплошенства на часъ помененый тамъ, въ повете своем Волковыйском, на местцо, соймикомъ звыклое, зъехалися, а листовъ и инструкъцыйи иное соймовое з воеводства Новгородского, до которого, такъже до поветовъ, ку нему належачих, Слонимского и Волковыйского, с причинъ певных з одного, через посла нашего есмо послали, досягнувъши и з них вси потребы земьские розумевши, звыклымъ обычаемъ в том намову слушную межи собою учинили и, послов с посродку себе обравши а на страву имъ зложившы, на съем тот зъ зуполною моцью от себе выправили и послали, жебы на часъ назъначоный, ку Громницамъ, приехати не омешкали.

Писан у Варшаве,

Леть Бож(ьего) Нарож(енья) 1571, м(е)с(е)ца декабря 31 дня.

## BIBLIOGRAFIA

### Źródła rękopiśmienne:

Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD) w Warszawie:

Zbiór 007, Archiwum Skarbu Koronnego,

dz. 1, Rachunki królewskie: 229, 230;

dz. I, Rejestry podatkowe: 111.

Zbiór 087, Księgi grodzkie brańskie, nr 18.

Zbiór 334, Archiwum Potockich z Radzyna: 322, 389, 399, 400, 564.

Zbiór 335, Archiwum Publiczne Potockich: 31, 37.

Zbiór 336, Archiwum Roskie: III: 674, 675, 676, 777, 779, 783, 1031.

Zbiór 351, Archiwum Tyzenhauzów: B-52-145.

Zbiór 354, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (AR),

dz. II, Dokumenty historyczne: 187, 189, 215, 323, 328, 329, 331, 334, 335, 340, 348a, 358, 369, 373, 401, 419, 514, 564, 597, 599, 601, 605, 628, 639, 641, 646b, 649, 651, 659, 660, 663, 666, 674, 688, 690, 691, 701, 725, 737, 738, 759, 852, 853, 857, 883, 895, 896, 897, 926, 945, 949, 963, 965, 971, 974, 978, 981, 987, 1007, 1013, 1029, 1031, 1062, 1063, 1086, 1088, 1089, 1096, 3319, 3324, 3337, 3406, 3497, 3515, 3530, 3535, ks. 12, 22; Suplement: S201<sup>(1)</sup>, S254, S271, S275<sup>(1)</sup>, S282, S328, S354, S390, S399, S400, S411, S412<sup>(2)</sup>, S444, S479<sup>(1)</sup>.

dz. IV, Listy Radziwiłłów: 1, 170, 171, 212, 213, 214, 215, 288, 293, 297, 298, 299, 300, 495, 503, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 580, 581;

dz. V, Listy domów obcych, Listy różnych osób: 301, 1419, 1584, 1759, 2042, 2052, 2170, 3213, 6067, 6068, 6787, 8080, 10627, 10628, 12079, 12418, 13601, 13855, 13960, 13980, 14375, 14536, 14711, 15296, 15435, 16067; 16690, 16781, 17959, 17966, 18769;

dz. VI: II-50;

dz. VII: 83;

dz. X: 171, 700;

dz. XI: 90, 100;

dz. XV, Akta ordynacji nieświeskiej: teka 8, plik 4; teka 13, plik 15; teka 14, plik 4;

dz. XXIII, Dokumenty do dóbr służące: teka 54, plik 7, plik 10; teka 70, plik 6; teka 84, plik 3; teka 87, plik 10, plik 11; teka 90, plik 2; teka 93, plik 3; teka 94, plik 3; teka 97, plik 3; teka 116, plik 3; teka 117, plik 2; teka 128, plik 5; teka 129, plik 2; teka 140, pliki 2, 3, 7; teka 147, plik 16;

dz. XXV, nr 4605.

Zbiór 356, Archiwum Radziwiłłów z Połoneczki (ARP): 35, 36, 72, 77, 83, 98, 108, 187.

Zbiór 357, Zbiór Branickich z Suchey: 24/35, 147/171, 148/172; Suplement: 78 (I-II).

Zbiór 358, Archiwum Zamoyskich (AZ): 234, 3081.

Zbiór 397, Varia archiwalne z Biblioteki Narodowej: 2, 6.

Archiwum Narodowe w Krakowie:

Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów (AMCh.): 41, 949, 1089, 1097.

Archiwum Sanguszków (ASang): 29/637/0/1.2/483 (dawna sygn. rkps. 38), 29/637/0/1.2/496 (dawna sygn. rkps. 51), 29/637/0/1.5/14345 (dawna sygn. teki rzymskie: XVIII/48).

Zbiór Rusieckich, 59 29/683/655 (dawna sygn. 155), 29/683/287 (dawna sygn. Pap. 29).

Archiwum Państwowe w Gdańsku (APGd): 300, 29/90.

Biblioteka Jagiellońska (BJ) w Krakowie: 1000; 3605 II.

Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk (BKór.): 289, 333, 818, 1537, 11608.

Biblioteka Narodowa (BN) w Warszawie, Zakład Rękopisów: III 3075, III 3085, III 3276; III 9100; BOZ 942, BOZ 943, BOZ 960, BOZ 1154, BOZ 1175, BOZ 1795, BOZ 1809-1.

Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk (BN PAU-PAN) w Krakowie: 344, 345, 346, 347, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 363, 365, 377, 1885.

Biblioteka Naukowa Uniwersytetu Warszawskiego (BUW), oddział rękopisów: 260, 332.

Biblioteka Polska (BPP) w Paryżu: 11.

Biblioteka Raczyńskich (BRacz.) w Poznaniu: 34, 71, 72, 73, 75, 77, 78, 79, 88, 92, 94, 4152.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (Oss.) we Wrocławiu: 1850 I, 5629 II, 14623 III.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (GStAPK), Berlin Dahlem:

I, HA, Rep. 6, nr 27, Fasz. 2;

XX, Hauptabteilung Staatsarchiv Königsberg (HA),

Sindbuch 154, Etatsministerium (EM), Abteilung 111, Polen, h. Gesandtschaftssachen [111h]: 55.

Herzogliches Briefarchiv (HBA), H: Kasten 843, Kasten 844; Kasten 845.

Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskių Biblioteka, Rankraščių skyrius, Vilnius:

F. 3, Pergamentų raštų rinkinys: 68;

F. 9, Bendrasis fondas: 431, 432;

F. 16, Rankraščių kolekcija B2: 25, 27, 40, 46, 53, 66, 72, 73, 78, 98;

F. 31, Biržų valdų aktai; 772 BA VII;

F. 40, Lietuvos evangelikų-reformatų sinodas: 49;

F. 43, Vilniaus kapitula: 449, 543;

F. 136: 116;

F. 139, Sapiegų korespondencija: 809, 1072, 1508, 3817, 4588, 4969;

F. 148, Tiškevičių giminės fondas: 59;

F. 198, Dokumentai iš Kauno miesto archivo: 2, 3, 4;

F. 206, Avižonis Konstantinas: 145;

F. 267, Janulaitis Augustinas: 3036;

F. 273, Zoštautas Albertas Ludvikas: 2072.

Lietuvos Valstybinis Istorijos Archivas,

SA, nr 27, nr 30, nr 4612;

F. 525, op. 8: 28;

F. 1276, op. 1: 1490.

F. 1280, op. 1: 121.



Ministère de l'Europe et des Affaires étrangères – Direction des archives,  
Centre des Archives diplomatiques (La Courneuve),

Traités et accords de la France: Pièce n° TRA15730001/001, Acte de l'élection de Henri de Valois, duc d'Anjou, au trône de Pologne [Varsovie, 23 [16!] V 1573].

Muzeum Narodowe w Krakowie,

dz. VIII, Dział Starych Druków, Rękopisów i Kartografii: 743/2, 750-c/1;

dz. XVII, Archiwum i Zbiór rękopisów Czartoryskich (Biblioteka książąt Czartoryskich): 74, 81, 85, 94, 95, 99, 101, 103, 108, 109, 110, 115, 117, 118, 119, 121, 123, 124, 309, 313, 350 IV, 351 IV, 375 IV, 439, 860 IV, 1320, 2073 IV, 2208 IV, 2235 IV, 2237 IV, 2242 IV, 2243 IV, 2244 IV, 2462 IV, 2724 IV, 2893 V.

Österreichisches Staatsarchiv, Abteilung Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA Wien)

Polen I, kasten 33;

Polen III (Specialia), kasten 29.

Svenska Riksarkivet (RA), Stockholm:

Extranea-samlingen, [Extranea], IX, Polen, a. Handlingar och brev, 3. Till Sverige under Karl X Gustavs krig förda polska arkiv, tidigare förvarade i Oxenstiernska arkivet på Tidö, vol. 90 [SE/RA/2415/IX a.3./90];

Skoklostersamlingen, 3 (övriga bestånd), Extranea, 1, Polska och ryska manuskript och brev, E 8598 [SE/RA/720795/III/03/001/~E 8598], E 8599 [SE/RA/720795/III/03/001/~E 8599 (nr 336)].

Vilniaus Universiteto biblioteka, Rankraščiu skyrius:

F. 3, Traktatai ir mokslo darbai: 273;

F. 4, Inventoriai: 36827 (A-3913);

F. 5, Mišrus: B-3, 562, 563, 572, 585.

Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław:

185, 1850/I, 5629/II, 14623/III.

Гродзенскі дзяржаўны гісторыка-археалагічны музей

(Grodzieńskie Państwowe Muzeum Historyczno-Archeologiczne):

КП № 2768, КП № 2769, КП № 8578, КП № 9219/17.

Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаника, відділ рукописів (Lwowska Narodowa Biblioteka Naukowa im. W. Stefanyka, dział rękopisów),

фонд 5, dz. 1: 3260, 5271, 5472;

фонд 9, nr O/H 15<sup>a</sup>/59<sub>p</sub>,

фонд 103, VI, Teki materiałów sapieżyn'kich [Archiwum Sapiechów z Krasiczyna], teka 1, teka 149, teka 154, teka 157, teka 556, teka 557; XII, teka. 975, cz. I-II;

Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории РАН,  
(Archiwum Naukowo-Historyczne Instytutu Historycznego Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu):  
Русская секция архива,  
коллекция 52, Собрание П.Н. Доброхотова, опись 2, картон 12, Жировичи, нр 10/11, 10/17, 10/18.

Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, Гродна  
(Narodowe Archiwum Historyczne w Grodnie):  
фонд 1664, вопіс 1: 782

Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, Мінск  
(Narodowe Archiwum Historyczne w Mińsku):  
фонд 147, Мінская аб'яднаная палата крымінальнага і цывільнага суда міністэрства юстыцыі,  
г. Мінск, Мінская губерня, вопіс 2: 174, 178;  
фонд 694, Архіў Радзівілаў, вопіс 1: 236; вопіс 2: 1233; вопіс 4: 728-II, 885, 1051, 1085, 1176,  
1336; вопіс 7: 655;  
фонд 1705, Брэсцкі гродскі суд, вопіс 1: 141a;  
фонд 1708, Браньскі гродскі суд, вопіс 1: 27;  
фонд 1710, Ваўкавыскі гродскі суд, вопіс 1: 1, 41, 167, 168;  
фонд 1730, Навагрудскі гродскі суд, вопіс 1: 459;  
фонд 1737, Слоні́мскі гродскі суд, вопіс 1: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18,  
19, 20, 21, 22, 121 [189], 123;  
фонд 1738, Случарэ́цкі гродскі суд, вопіс 1: 1;  
фонд 1785, Слоні́мскі земскі суд, вопіс 1: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18,  
19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31;  
фонд 1848, Слоні́мскі падкаморскі суд, вопіс 1: 1;  
фонд 1926, Павятовыя камісіі па праверцы метрычных і актавых кніг, устаноўленыя па указу ад  
3.11.1842 г., вопіс 8: 1, 2, 3, 4, 9;

Российский государственный архив древних актов, Москва  
(Rosyjskie Państwowe Archiwum Akt Dawnych w Moskwie):  
фонд 356, Гродские и земские суды Великого княжества Литовского, оп. 1: 32, 35;  
фонд 389, Литовская метрика, оп. 1: 38, 39, 41, 45, 48, 50, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67,  
68, 69, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 91, 92, 93, 95, 96, 99, 100, 102, 103, 104, 212, 258,  
262, 266, 267, 268, 270, 275, 278, 279, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292,  
293, 296, 297, 303, 527, 529, 573.

Российская национальная библиотека в Санкт-Петербурге, отдел рукописей,  
(Rosyjska Biblioteka Narodowa w Sankt-Petersburgu, dział rękopisów):  
фонд 971, Собрание автографов Петра Дубровского, опись 1, Польша: 124, 125, 126, 127, 133,  
150, 234, 242, 321/1, 321/2.

Центральний Державний історичний архів України, Київ  
(Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie):  
фонд 48 [Sapiehowie], оп. 1: 527, 555, 604.

### Źródła drukowane:

1. *Akt rokoszu oryginalny przeciw Zygmuntowi III królowi 24 czerwca 1607 pod Jeziorną*: facsimile litograficzne M. Jaroczyńskiego, Poznań, b.d. [ok. 1858], 20 s., 12 nlb. [Electronic resource], Mode of access: [www.wbc.poz-nan.pl/Content/3002/akt\\_rokoszu.djvu](http://www.wbc.poz-nan.pl/Content/3002/akt_rokoszu.djvu), Date of access: 25.04.2013.
2. *Akta sejmikowe województwa bełskiego. Lata 1572–1655*, wyd. M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, Kraków 2020, ss. 812.
3. *Akta sejmikowe województwa krakowskiego*, t. I (1572–1620), wyd. S. Kutrzeba, Kraków 1932, ss. XIX, [1], 505.
4. *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego*, t. 1 (1572–1632), cz. 1 (1572–1616), wyd. Wł. Dworzaczek (Wydawnictwa Źródłowe Komisji Historycznej, XII), Poznań 1957, ss. XXXVII, [1], 491, [1].
5. *Akta sejmikowe województwa lubelskiego (1572–1632)*, oprac. H. Gmiterek (Fontes Lublinenses, VII), Lublin 2016, ss. 418.
6. *Akta sejmikowe województwa wileńskiego (1566–1655)*, oprac. T. Ambroziak i T. Kempa (seria: *Monumenta Magni Ducatus Lithuaniae*), Toruń 2024, cz. 1 (s. 1–680), cz. 2 (s. 681–1314).
7. *Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733–1795*, wydała M. Jusupović, Warszawa 2019, ss. 668.
8. *Akta unii Polski z Litwą (1385–1791)*, wyd. St. Kutrzeba i Wł. Semkowicz, Kraków 1932 [1933], ss. LVI, 570, [1].
9. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, oprac. H. Lulewicz, t. I: *Okresy bezkrólewí (1572–1576, 1586–1587, 1632, 1648, 1696–1697, 1706–1709, 1733–1735, 1763–1764)*, Warszawa 2006, 437 s.; t. II: *Okresy panowań królów elekcyjnych XVI–XVII w.*, Warszawa 2009, ss. 451, [1].
10. *Archiwum domu Radziwiłłów: listy ks. Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki, Jana Zamojskiego, Lwa Sapiehy: Epistolae ex archivio domus Radzivilianae depromptae* (Scriptores Rerum Polonicarum, t. VIII, Wydawnictwa Kom. Hist. AU w Krakowie, t. XXVII), Kraków 1885, [4], ss. XXIV, 295, [3], [4] k. portr.
11. *Archiwum domu Sapiehów: Archivum Domus Sapiehanae*, t. 1: *Listy z lat 1575–1606: Continet Codicem epistolarem 1575–1606*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1892, ss. XXXV, 577, [3].
12. *Archiwum księząt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. VII: 1554–1572 (Dyplomatarysz gałęzi Niesuchojeżskiej, t. II), wyd. pod kierownictwem Z. L. Radziwiłłowskiego i B. Gorczaka, Lwów 1910, ss. XXVI, 433.
13. *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1582–1696)*: spis, red. A. Rachuba; oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Warszawa 2007, ss. 469.
14. *Diariusz sejmiku województwa krakowskiego z 1587 roku: trzecie bezkrólewíe w Proszowicach*, wyd. W. Sokołowski, „Teki Archiwalne”, 20, 1987, s. 21–47.
15. *Diaryusze sejmowe r. 1585: Diaria Comitiorum Poloniae anni 1585: w dodatkach ułamki dyaryusza sejmowego roku 1582, akta sejmikowe i inne akta odnoszące się do sejmu 1585 r.*, wyd. dr. A. Czuczynski (Scriptores Rerum Polonicarum, t. XVIII), Kraków 1901, ss. XXVIII, 475, [1].
16. *Diaryusze sejmowe r. 1587: Diaria Comitiorum Poloniae anni 1587: sejmy konwokacyjny i elekcyjny*, wyd. A. Sokołowski (Scriptores Rerum Polonicarum, t. XI; Wydawnictwa Komisji Hist. Akademii Umiejętności w Krakowie, nr 38), Kraków 1887, ss. [2], XIII, [1], 269.
17. *Diaryusze sejmu koronacyjnego Zygmunta III Wazy 1587/1588 roku*, wyd. I. Kaniewska, Kraków 2016, ss. 98.

18. Diaryusze i akta sejmowe r. 1591–1592: *Diaria et Acta Comitiorum Poloniae anni 1591–1592*, wydał dr. E. Barwiński (*Scriptores Rerum Polonicarum*, t. XXI, Wydawnictwa Komisji Hist. Akademii Umiejętności w Krakowie, nr 68), Kraków 1911, ss. XXX, 457.
19. Diaryusze sejmowe r. 1597: *Diaria Comitiorum Poloniae anni 1597*: w dodatkach akta sejmikowe i inne odnoszące się do tego sejm, wyd. dr. E. Barwiński (*Scriptores Rerum Polonicarum*, t. XX, Wydawnictwa komisji historycznej, Akademii Umiejętności w Krakowie, nr 64), Kraków 1907, ss. XXVIII, 545, [3].
20. Diaryusze sejmowe: [cz. I]: 1581, 1681, 1726 r. (Teki A. Pawińskiego, t. VI), wyd. A. Pawiński, Warszawa 1900, [2] k., ss. 154.
21. *Die Matrikel der Universität Basel*. Bd. II (1532/1533–1600/1601), Im Auftrage der Universität Basel herausgegeben von Hans Georg Wackernagel unter Mitarbeit von Marc Sieber und Hans Sutter, Basel 1956, ss. XXVI, [2], 634.
22. Dzieje ziemi kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące : w 5 t., ogłosił A. Pawiński, t. II: *Rządy sejmikowe w epoce królów elekcyjnych 1572–1795: Lauda i instrukcje (1572–1674)*, Warszawa 1888, [2 tyt.], ss. IV, 434, XVIII, XXIV.
23. A. Hirschberg, *Polska a Moskwa w pierwszej połowie wieku XVII: zbiór materyałów do historyi stosunków polsko-rossyjskich za Zygmunta III*, Lwów 1901.
24. Instrukcja Anny Jagiellonki na sejmiki: *Capita instructionis ad conventus particularis Magni Ducatus Lithuaniae nomine Sacrae Regiae Maiestatis*, w: *Zbiór pamiętników o dawnej Polsce z rękopismów, tudzież dzieł w różnych językach o Polsce wydanych, oraz z listami oryginalnemi królów i znakomitych ludzi w kraju naszym*, wydał J. U. Niemcewicz, t. V, Puławy, b.w. 1830, s. 361–370.
25. Inwentarz był. Wileńskiego Archiwum Centralnego, cz. I: nr 1–11794 (Wydawnictwa Archiwów Państwowych, t. VI), opracował I. Sprogis, Wilno 1929, ss. IV, 442.
26. R. Jasas, *Pergamentų katalogas*, Vilnius 1980, ss. 614.
27. Kancelaria Koronna a Sejm walny: *Instructarium*, oprac., przetłumaczył, wstępem opatrzył, W. Krawczuk, Warszawa 1995, 106 s.
28. Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji Wileńskiej, wyd. J. Fijałek, W. Semkowicz, t. 1, z. 2 [1468–1501] (wyd. Kom. Hist. PAU. nr 81), Kraków 1939, s. 289–608.
29. Korrespondencje Jana Karola Chodkiewicza: poprzedzone opisem rękopisów z Archiwum Radziwiłłowskiego, znajdujących się w Bibliotece ordynacji Krasieńskich, połączonej z Muzeum Konstantego Świdzińskiego, oprac. i opisał W. Chomętowski (Biblioteka Ordynacji Krasieńskich. Muzeum K. Świdzińskiego, t. I), Warszawa 1875, [2], [3], [1], 193 s.
30. J. Kunowski, *Ekspedycja inflancka 1621 roku*, oprac. W. Walczak i K. Łopatecki, wstęp K. Łopatecki, Ośrodek Badań uropy Środkowo-Wschodniej, Białystok 2007, ss. 263.
31. *Księga Batorówka*: zbiór dokumentów ku uczczeniu 350-letniej rocznicy zgonu króla Stefana Batorego: wydano na 20-lecie Wskrzeszenia Wszechnicy Wileńskiej, Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie, oprac. R. Mienicki, Wilno, 1939, ss. 56.
32. *Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego*, cz. I: od roku 1576 do roku 1579; cz. II: od roku 1580 do roku 1586, wyd. A. Pawiński (*Źródła dziejowe*, wyd. A. Pawiński, t. IX), Warszawa 1881, ss. XI, [I], II, [2], 314.
33. *Lauda sejmikowe halickie*, t. 1: 1575–1695, opłacone przez Towarzystwo Naukowe we Lwowie, pod red. A. Prochaski (*Akta grodzkie i ziemskie z archiwum ziemskiego we Lwowie w dalszym ciągu wydawnictwa fundacji Al. Hr. Stadnickiego*, t. XXIV), Lwów 1931, ss. XIV, [2], 570.
34. *Lauda sejmikowe wiszeńskie*, t. 1: 1572–1648, oprac. A. Prochaska; wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego (*Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum*

tak zwanego bernardyn'kiego we Lwowie w skutek fundacji s. p. A. Stadnickiego. Wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego, t. XX), Lwów 1909, ss. L, [2], 639, [1], err.

35. *Lettres de Henri III, roi de France*, t. I (1557 – août 1574) [Texte imprimé], recueillies par P. Champion; publiées avec des compléments, une introduction et des notes pour la Société de L'Histoire de France (Legs P. Champion) par M. François, prof. a l'École Nationale des Chartes, Paris 1959, ss. XXXII, 384, [1].

36. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės seimelių instrukcijos (1788–1790), parengė R. Jurgaitis, A. Stankevič, A. Verbickienė, Vilnius 2015, ss. 436.

37. Lietuvos Metrika: Lithuanian Metrica: Литовская Метрика: Kn. 49 (1566–1572): Užrašų-mų knyga 49, Lietuvos istorijos institutas; parengė E. Deveikytė, Vilnius 2014, ss. XVI, 180.

38. Lietuvos Metrika: Lithuanian Metrica: Литовская Метрика: Kn. 51 (1566–1574): Užrašų-mų knyga 51, Lietuvos istorijos institutas; parengė A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas, Vilnius 2000, ss. 484.

39. Lietuvos Metrika: Lithuanian Metrica: Метрыка Литевска: Kn. 52 (1569–1570): Užrašų-mų knyga 52, Lietuvos istorijos institutas; parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, Vilnius 2004, ss. 223, [1].

40. *Lietuvos Metrika, knyga 265 (1566-1571), 51-oji Teismų bylų knyga: (XVI a. pabaigos kopija)*, Vilnius 2023, ss. XXV, 466.

41. *Lietuvos Metrika: Lithuanian Metrica: Литовская Метрика*: Kn. 530 (1566–1572): Viešųjų reikalų knyga 8: Кн. публичных дел 8, Lietuvos istorijos institutas, parengė D. Baronas ir L. Jovaiša, Vilnius 1999, ss. 120.

42. *Lietuvos Metrika: Lithuanian Metrica: Литовская Метрика*: Kn. 531 (1567–1569): Viešųjų reikalų knyga 9: Кн. публичных дел 9, Lietuvos istorijos inst.; parengė L. Anužytė ir A. Baliulis, Vilnius 2001, ss. 279, [1].

43. *Lietuvos Metrika: Lithuanian Metrica: Литовская Метрика*: Kn. 532 (1569–1571): Viešųjų reikalų knyga 10: Кн. публичных дел 10, Lietuvos istorijos institutas, parengė L. Anužytė ir A. Baliulis, Vilnius 2001, ss. 156.

44. *Lietuvos Metrika: Lithuanian Metrica: Литовская Метрика: Метрыка Литевска*: Kn. 593: (1585–1604): Diplomatinė reikalų knyga, Lietuvos istorijos institutas; parengė A. Baliulis, Vilnius 2009, ss. 296.

45. *Lietuvos Metrika: Lithuanian Metrica: Метрыка Литевска*: Kn. 594 (1585–1600): Diplomatinė reikalų knyga, Lietuvos istorijos institutas; parengė A. Baliulis, Vilnius 2006, ss. 298.

46. *Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo sprendimai: Решения Главного Литовского Трибунала (1583–1655)*, parengė V. Raudeliūnas, A. Baliulis; redkol. V. Raudeliūnas (ats. red.) ir kt. (Lietuvos teisės paminklai, t. III), Vilnius 1988, ss. 670.

47. *Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów*, oprac., wstęp, komentarze I. Kaniewska, Kraków 1999, ss. 647, [2] s., [5] k. tabl.

48. *Listy ks. Piotra Skargi T.J. z lat 1566–1610*, wyd. J. Sygański, Kraków 1912, ss. VII, 330, k. [2] tabl.: il.

49. *Метрыка Литевска. Режестры подымного Wielkiego Księstwa Litewskiego: województwo nowogródzkie 1690 r.*, Instytut Historii PAN; oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba; red. A. Rachuba, Warszawa 2002, ss. 290, [3] s., 1 k. [mapa].

50. *Minuta instrukcji sejmiku wileńskiego przed sejmem 1570 r. b.m.d.*: [Wilno, marzec 1570 r.], wydał H. Lulewicz, w: *Studia historyczno-prawne: prace dedykowane prof. J. Seredyce w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, red. J. Dorobisz, Wł. Kaczorowski, Opole 2004, s. 178–180.

51. *Monumenta Poloniae Vaticana*, ed. E. Kuntze, t. VI/2, Kraków 1938.
52. *Nowe źródło do dziejów polskiego parlamentaryzmu XVI wieku: [materiały sejmiku proszowskiego 1570 r.]*, oprac. B. Floria, I. Kaniewska, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 35, 1983, z. 1, s. 193–211.
53. *Opis 815 rękopisów Biblioteki Ordynacji Krasieńskich*, oprac. Fr. Pułaski (Biblioteka Ordynacji Krasieńskich Muzeum K. Świdzińskiego, tomy XXIII – XXIX), Warszawa 1915, ss. IV, [4], 937, [1], [70], [4].
54. B. Radziwiłł, *Autobiografia*, wyd. T. Wasilewski, Warszawa 1979, ss. 379.
55. Świętosław Orzelski z Borzejowic, *Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli Dzieje Polski*, t. 2, *Od zgonu Zygmunta Augusta roku 1572 aż do roku 1576*, Petersburg i Mohilew 1856, ss. 250.
56. *Pamiętniki Samuela i Bogusława Maskiewiczów (wiek XVII)*, oprac. A. Sajkowski, red. W. Czapliński, Wrocław 1961, ss. 332, [1].
57. *Początki panowania w Polsce Stefana Batorego r. 1576–1577: listy, uniwersały, instrukcje*, wydał i rozprawką o Synodzie Piotrkowskim z r. 1577 poprzedził A. Pawiński (Źródła dziejowe, wyd. A. Pawiński, t. IV), Warszawa 1877, ss. [VIII], XXXVII, [3], 292.
58. J. W. Poczeb Odlanicki, *Pamiętnik (1640–1684)*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 1987, ss. 429.
59. *Pomniki Prawa Litewskiego z XVI wieku: [Powstanie trzech redakcji Statutu]: cz. I: Statut Litewski drugiej redakcji (1566)*, wydał dr. F. Piekosiński (Wydawnictwo Komisji prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie, Archiwum Komisji Prawniczej, t. VII), Kraków 1900, ss. [8], LXX, [2], 568.
60. A. Radaman, M. Ferenc, *Rejestr senatorów i posłów na sejmie walnym warszawskim 9 lutego – 21 marca 1600 r.*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, t. 1267, 2004, z. 131, s. 89–107.
61. A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce (1632–1656): w 3 t.*, wyd. A. Przyboś, R. Żelewski, t. I, 1632–1636, Warszawa 1980, ss. 569, [3] s., [17] k. tabl.
62. *Rokosz Zebrzydowskiego: materiały historyczno-genealogiczne*, poprzedzone przedmową i rozprawą pod tytułem «Konfederacja i rokosz w dawnym prawie państwa polskim», wydał A. Rembowski (Biblioteka Ordynacji Krasieńskich Muzeum K. Świdzińskiego, tomy IX, X, XI, XII), Warszawa 1893, ss. XXX, [2], 535.
63. G. Saganovič, *Vilniaus seimelio instrukcija pasiuntinams į 1619 metų Abiejų Tautų Respublikos seimą [Instrukcja wileńskiego sejmiku przed sejmem 1619 r.]*, w: „Lietuvos istorijos metraštis”, 2008 metai, cz. 1, s. 137–144.
64. *Sapiehowie. Materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe*, K. Ożarowski, t. 1, Petersburg 1890, ss. XVI, 456; t. 2, Petersburg 1891, ss. X, 456; t. 3, Petersburg 1894, ss. XII, 561.
65. *Sejmy i sejmiki koronne wobec Żydów: wybór tekstów źródłowych*, opr. A. Michałowska-Mycielska, Warszawa 2006, ss. 760.
66. *Sejmy i sejmiki Pierwszej Rzeczypospolitej: dokumenty w zbiorach Biblioteki Narodowej*, oprac. M. Wrede, M. Wrede, Warszawa 1999, ss. 153, [3], il.
67. J. Siemieński, *Diariusz sejmiku proszowskiego przedsejmowego roku 1584*, „Przegląd Historyczny”, t. 15, 1912, s. 317–332.
68. *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Dyjaryusze, relacje, listy i akta z lat 1576–1586*, zebrał i wydał ks. I. Polkowski (Acta historica Res Gestas Poloniae illustranta ab anno 1507 ad annum 1795, t. XI, Continet Acta Stephani regis 1576–1586; Wydawnictwa Komisji Historycznej AU, nr 36), Kraków 1887, ss. XXXI, [1], 430, [2].

69. M. Strykowski, *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*: wydanie nowe będące dokładnem powtórzeniem wydania pierwotnego królewieckiego z roku 1582, poprzedzone wiadomością o życiu i piśmach Strykowskiego przez M. Malinowskiego oraz rozprawą o latopiscach ruskich przez [I.] Daniłowicza, pomnożone przedrukiem dzieł pomniejszych Strykowskiego według pierwotnych wydań, t. 2, Warszawa 1985 (reprint wyd. 1846), ss. [4], 572, [2].

70. *Sumaruiusz Metryki Koronnej*, seria nova, t. 2, *Księga wpisów kanclerza Jana Zamoyskiego z lat 1587–1595*, opr. A. Kot, W. Krawczuk, M. Kulecki, A. Sokół, G. Spyrka, Kraków 2001, ss. 225.

71. *Uchwała szlachty – secesjonistów ze zjazdu w Stężycy, 4 czerwiec 1575*, w: *Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien*, wyd. E. Dubas-Urwanowicz, „Białostockie Teki Historyczne”, 2005, nr 3, s. 191–206.

72. *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku: spisy*: w XI t., PAN, Biblioteka Kórnicka, Instytut Historii, pod red. A. Gąsiorowskiego, t. XI: *Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba, Kórnik 1994, ss. 255.

73. *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: spisy*, t. I: *Województwo wileńskie: XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. Romaniuk, przy współpracy Uł. Jemialianczyka i A. Macuka, red. A. Rachuba, Warszawa 2004, ss. 764; t. II: *Województwo trockie: XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk, A. Haratym, przy współpracy A. Macuka i J. Aniszczeni, Warszawa 2009, ss. 687; t. III, *Księstwo żmudzkie: XV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk, A. Haratym, Warszawa 2015, 370 s.; *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: spisy*: t. IV: *Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie: XIV–XVIII wiek*; red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. Romaniuk, Warszawa 2003, ss. 412; t. V: *Ziemia połocka i województwo połockie. XIV–XVIII wiek*, red. H. Lulewicz, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, A. Haratym, A. Macuk, A. Radaman, przy współudziale W. Hałubowicza i P.P. Romaniuka, Warszawa 2018, ss. 306; t. VI: *Ziemia nowogródzka i województwo nowogródzkie. XV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, T. Jaszczołt, A. Radaman, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, A. Macuk, A. Danilczyk, A. Haratym, Warszawa 2018, ss. 524; t. VIII: *Województwo brzesko-litewskie. XVI–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, T. Jaszczołt, A. Radaman, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, A. Macuk, A. Danilczyk i A. Haratym, Warszawa 2020, ss. 405; t. IX: *Województwo mścisławskie. XVI–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, T. Jaszczołt, A. Radaman, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, A. Macuk, A. Danilczyk i A. Haratym, Warszawa 2019, ss. 262.

74. *Volumina Constitutionum*, t. II (1550–1609), vol. 1 (1550–1585), przygotowali do druku W. Uruszczak, S. Grodziski, I. Dwornicka, Warszawa 2005, ss. 516; t. II (1550–1609), vol. 2 (1587–1609), przygotowali do druku W. Uruszczak, S. Grodziski, Warszawa 2008, ss. 452; t. III (1611–1640), vol. 1 (1611–1626), przygotowali do druku S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, Warszawa 2010, ss. 455, [1].

75. *Volumina Legum* [Prawa, konstytucje i przywileje Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego i wszystkich prowincji należących, na walnych sejmiech koronnych od seymu wiślickiego roku Pańskiego 1347 aż do ostatniego seymu uchwalone], vol. II: *Ab anno 1550 ad annum 1609 acta Reipublicae continens*, Warszawa 1733, ff. [1], 1113, [3]; vol. III: *Ab anno 1609 ad annum 1640 acta Reipublicae continens*, Warszawa 1735, ff. [1], 992, [2].

76. W. Wittyg, *Nieznana szlachta Polska i jej herby*, oprac. W. Wittyg, przy współudziale S. Dziadulewicz (z 504 drzeworytami), Kraków 1908, ss. 436.

77. *Wywody szlachectwa w Polsce XIV–XVII w.*, wydał W. Semkowicz, Lwów, 1913, 355 s.

78. *Zbiór pamiątek do dziejów polskich*, wydał W.S. Hr. de Broel-Plater, t. I, Warszawa: Druk Gazety Codziennej 1858, ss. [4], IV, 233, [1], III, 1 tabl. ; t. II, Warszawa 1859, ss. [4], II, 246, [3]; t. III, Warszawa 1859, ss. [6], 232, [6]; t. IV, Warszawa 1858, ss. [4], II, 240, [2].

79. *Zbiór pomników reformacyi kościoła polskiego i litewskiego. Zabytki z wieku XVI<sup>go</sup>* (Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae, serya 1, zeszyt 1), Wilno 1911, ss. XIV, 201.

80. *Zbiór praw Litewskich od roku 1389 do roku 1529: tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*, wyd. T. Działyński, Poznań 1841, ss. 542, IV, tabl. 12, fasc. 2.

81. *Źródła do dziejów polskich*, wydanie A. Zawadzkiego, t. I, wyd. M. Grabowski, A. Przeździecki, Wilno: Nakładem i drukiem J. Zawadzkiego 1843, ss. VII, [1], 223; t. II, wyd. M. Malinowski, A. Przeździecki, Wilno 1844, ss. XVIII, 485, I facs.

82. *Źródła do dziejów Żmudzi (1522–1648)*, oprac. E. Saviščevas i J. Drungilas, red. T. Kempa, Toruń 2023, ss. XVIII, 337.

83. *Źródłopisma do dziejów unii Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, drukiem ogłosił A.T. Hr. z Kościelca wojewodzie Działyński, cz. III, Diariusz Lubelskiego Sejmu Unii. Rok 1569, Poznań 1856, ss. [XVI], 271, 1 k. złoż.

84. *Акты, издаваемые археографической комиссией, Высочайше учреждённой в Вильне*, t. II: *Акты Брестского земского суда [1431–1796]*, Вильна 1867, ss. X, [1], 361, [2]; t. III: *Акты Брестского гродского суда [1401–1789]*, предисл. Я. Головацкий, Вильна 1870, ss. XX, 416; t. IV: *Акты Брестского гродского суда [1665–1780]*, предисл. С. Шолкович, Вильна 1870, ss. LXIV, 615, [1]; t. VII: *Акты Городненского гродского суда [1510–1784]*, предисл. Н. Горбачевский, Вильна 1874, ss. XVI, 614, [2], 80, [2]; t. VIII: *Акты Виленского гродского суда [1577–1790]*, предисл. И. Спрогис, Вильна 1875, ss. XXV, 652, 83, [2]; t. XXII: *Акты Слонимского земского суда [1555–1570]*, предисл. К. Снитко, Вильна 1895, ss. LXIV, 471; t. XXXI: *Акты о литовских татарах [1521–1784]*, предисл. Ф. Добрянский, Вильна 1906, ss. XL, 586; t. XXXVI: *Акты Минского гродского суда (1582–1590 гг.)*, предисл. И. Спрогис, Вильна 1912, ss. XVI, XXII, 461.

85. *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией*; сост. и ред. И. Григорович, t. 3: 1544–1587, Санкт-Петербург 1848, ss. VIII, 317, [1], 17, [1], 14; t. 4: 1588–1632, Санкт-Петербург 1851, ss. VIII, 529, [1], 25, [1], 20.

86. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией*, t. II: 1599–1637, ред. Н. Костомаров, Санкт-Петербург 1865, ss. [VI], 15, [1], 287, [1].

87. *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, t. III, предисл. А. Миротворцева, Вильна 1867, XVIII, 364, [1] s.; t. IV, предисл. П. Гильтебрандта, Вильна 1867, ss. XIII, [1], 364, [2]; t. VII: *Собранный в Несвиже*, изд. П. Гильтебрандт, А. Миротворцев, Вильна 1870, ss. XXIV, 375, [1].

88. *Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе*, cz. II, t. I: *Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России*, предисл. М. Юзефович, Н. Иванишев; ред. Н. Иванишев, Киев 1861, ss. LXIV, 530, [1].

89. *Баркалабаўскі летапіс*, Мінск 2013, ss. 616.

90. *Дневник Люблинского сейма 1569 года: соединение Великого Княжества Литовского с Королевством Польским*, ред. М. Коялович, Санкт-Петербург 1869, ss. 786, [2], 1 k. факс.



91. *Дневник Яна Петра Сапегі (1608–1611)*, сост.: И. Тюменцев, М. Яницкий, Н. Тупикова, А. Плотников, Москва Варшава 2012 (*Monumenta Historica Res Gestas Europae Orientalis Illustrantia. Fontes XV–XVII saec.*, t. IX).
92. *Документы Московского архива министерства юстиции*, предисл., сост. М. Довнар-Запольский, t. 1, Москва 1897, ss. XXIII, 569, [1].
93. *Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVI вв.*, сост. и подг. к печати И. Яковкин (Серия: Документы и материалы по истории народов СССР), Ленинград 1936, ss. XII, 152, [4].
94. *Інструкцыя новагародскага сойма паслам на элекцыйны сойм 1587 г.*, падрыхтаваў да друку, каментары А. Радаман, „Беларускі гістарычны агляд”, t. 10, 2003, z. 1–2 (18–19), s. 163–174.
95. *Інструкцыя новагародскага сойма паслам на варшаўскі вальны сойм 1598 г.*, падрыхтаваў да друку, каментары А. Радаман, „Сацыяльна-эканамічныя і прававыя даследаванні”, 2005, nr 2, s. 97–109.
96. *Інструкцыя паслам Ашмянскага павета на канвакацыйны сойм 1632 г.*, падрыхтаваў да друку, каментары Г. Сагановіч, „Беларускі гістарычны агляд” 2007, t. 14, z. 1–2, s. 217–219.
97. *Інструкцыя полацкай шляхты на сойм [1609] года*, падрыхтавалі да друку, каментары А. Радаман, В. Галубовіч, „Commentarii polocenses historici: Полацкія гістарычныя запіскі”, t. 3, 2006, s. 70–72.
98. *Інструкцыя шляхты Гарадзенскага павета паслам на Варшаўскі сойм 1572 г. з агульнаваяводскага сойма Трокскага ваяводства, які адбыўся ў Самілішках 9 снежня 1571 г.*, падрыхтаваў да друку, каментары А. Радаман, w: Гарадзенскі палімпсест. 2009. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX ст., рэд. А. Смаленчук, Н. Сліж, Гародня 2009, s. 246–251.
99. *Литовская метрика: отделы I–II: ч. III: книги публичных дел*, t. 1 (Серия: Русская историческая библиотека, издаваемая императорской археографической комиссией, t. XXX), ред. И. Лаппо, Юрьев 1914, ss. [IV], IV, 30 s., kol. 1–896, [2] s., ss. 44 (указателя), ss. [2], 5 к. факс.
100. *Литовская метрика: отдел I: ч. III: книги публичных дел: переписи войска Литовского (1528, 1565, 1567 гг.)* (Русская историческая библиотека, издаваемая императорской археографической комиссией, t. XXXIII), ред. С. Пташицкий, Петроград 1915, ss. [4], II, [2], kol. 1–1378.
101. И. Малиновский, *Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого Княжества Литовского* (Известия Томского университета, t. 21), Томск 1901, ss. [2], IV, XX, [2], 508, CLX, [2].
102. И. Малиновский, *Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Польского [Литовского!]: добавление*, Томск 1912, ss. VII, 139, LXXI.
103. *Матеріалы до історії Української козащини*, зібрав і видав І. Крип'якевич; ред. М. Грушевські (Жерела до історії України-Руси, Археогр. Коміс. наук. тов-ва ім. Шевченка, t. VIII), t. I: Документи по рік 1631, Львів 1908, ss. XI, [1], 46, [2], 407, [3].
104. *Материалы к истории Московского государства в XVI и XVII столетиях*, вып. 5: Московские посольства в Польше: cz. 1: 1510–1585, Ф. Вержбовский, Варшава 1903, ss. [4], VI, [2], 72.
105. *Метрыка Вялікага княства Літоўскага: кн. № 44 (1559–1566): кніга запісаў № 44*, падрыхтаваў А. Груша (Серія: Беларуская гістарычная бібліятэка), Мінск 2001, ss. XXIX, [1], 199, [3]: іл.
106. *Метрыка Вялікага княства Літоўскага: кн. № 70 (1582–1585): кніга запісаў № 70 (копія канца XVI ст.)*, падрыхтаваў А. Мяцельскі, Мінск 2008, ss. 354, [2].

107. *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: кн. № 272 (1576–1579 гг.): кніга судовых спраў № 58 (копія канца XVI ст.)*, падрыхтаваў А. Мяцельскі, Мінск 2015, ss. 437.
108. *Намінацыйны прывілей на слонімскае вознаўства Станіславу Паўлавічу ад 30 верасня 1589 г.*, падрыхтаваў да друку А. Радаман, w: А. Вішнеўскі, Я. Юхо, *Гісторыя дзяржавы і права Беларусі ў дакументах і матэрыялах (Са старажытных часоў да нашых дзён): вучэбны дапаможнік*, рэд. А. Вішнеўскі, Мінск 1998, s. 161–162.
109. *Описание книг и актов Литовской Метрики*, сост. С. Пташицкий, Санкт-Петербург 1887, ss. VI, 278, [2].
110. *Памятники истории Восточной Европы: источники XV–XVII вв.: Monumenta Historica Res Gestas Europae Orientalis Illustrantia: Fontes XV–XVII saec.*, ред. серии И. Граля, t. VII: *Посольская книга по связям России с Польшей (1575–1576 гг.)*, сост. Л. Соболев; ред. Б. Флоря, Ю. Эскин, Москва Варшава 2004, ss. 158, [2].
111. *Памятники полемической литературы в Западной Руси*, кн. II (Серия: Русская историческая библиотека, t. VII), ред. П.А. Гильтебрандт, Санкт-Петербург 1882, 16 s., 1820 kol.
112. Полное собрание русских летописей, t. 32, *Хроники: Литовская и Жмойтская, Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного*, Москва 1975, ss. 234.
113. *Помнікі права Беларусі XVI–XVI стст.: агульназемскія прывілеі і акты дзяржаўных уній: крыніцзнаўчы дапаможнік*, Г. Галенчанка, А. Жлутка, А. Мяцельскі, В. Пазднякоў, А. Шаланда, І. Шпілеўская, Мінск 2015, ss. 384.
114. *Попіс шляхты Ваўкавыскага павята ў 1621 г.*, дакумент выявіў, пераклаў з польскай мовы і падрыхтаваў да друку Г. Семянчук, „Герольд Litherland”, R. IV, 2004, nr 1–2 (13–14), s. 44–51.
115. Привилей змоцнення новапоправленаго Статуту и суды Трибуналские, што на чотырох местцах отправованы были, на двух местцах отправовать назначено, также ствержение судов каптуровых по смерти Короля Его Милости Стефана отправованных, и вароване староств до столу Его Королевское Милости от Речи Посполитое упевненных, никому не давать без чиненья личбы, w: С. Бершадский, *Литовский Статут и Польские Конституции: историко-юридическое исследование*, Санкт-Петербург 1893, s. 107–109.
116. *Рукописное отделение виленской публичной библиотеки*, вып. 1, Пётр Гильтебрандт, Вильна, 1871, ss. 218.
117. У. Свяжынскі, „*Гістарычныя запіскі*” Ф. Еўлашоўскага, Мінск 1990, ss. 124.
118. *Статут Великого Князства Литовского 1566 года и поправки Статутовые 1578 г.*, w: *Временник Императорского общества истории и древностей российских при Московском университете*, XXIII, отд. II: Материалы, Москва 1855, s. 1–242.
119. *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*, рэд. Т. Доўнар, У. Сатолін, Я. Юхо, Мінск 2003, ss. 352.
120. *Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 года: тэксты, даведнік, каментарыі*, Беларуская Савецкая Энцыклапедыя ім. П. Броўкі; гал рэд. І. Шамякін [і інш.], Мінск 1989, ss. 573.
121. *Трибунал обывателям Великого Князства Литовского, на сойме Варшавском данный року 1581*, w: *Временник Император. общества истории и древностей российских при Московском университете*, XXV, отд. II, Материалы, Москва 1857, s. 1–22.
122. *Фамильный архив рода Заливако: сборник документов и материалов*, книга 1: 1420–1600 гг., Минск 2007, 288 s. [14 s.]: іл.; книга 2: XVII в., Минск 2014, ss. 358.

## Starodruki

123. *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae in quo pacta, foedera, tractatus pacis, mutuae amicitiae, subsidiorum, induciarum, commerciorum, nec non conventiones pactiones, concordata, transactiones, declarationes, statuta, ordinationes, bullae, decreta, edicta, rescripta, sententiae arbitrales, infeudationes, homagia, pacta etiam matrimonialia et dotalia literae item reversales, concessionum, libertatis, immunitatis, donationum, oppignorationum, renuntiationum, erectionum, obligationum, venditionum, emptionum, permutationum, cessionum, protestationum aliaque omnis generis publico nomine actorum, et gestorum monumenta: Nunc primum ex archiuis publicis eruta ac in lucem protracta, rebus ordine chronologico dispositis, exhibentur*, ed. M. Dogiel, t. I, d. 1: *Bohemia, Hungaria, Austria, Dania, Bavaria, Marchia, Brandenburgensis, Respublica Veneta, Saxonia, Galia, Ducatus Brunsvicensis, Holandia, Transylvania*; d. 2. *Provinciae, quae olim sub Imperio Polono erant. Silesia, Pomerania, Marchia Nova, Moldavia et Valachia, Vilnae: Ex Typographia Regia et Reipublicae, Collegii C. C. R. R. Scholarum Piarum*, 1758, [2], [34], 623, [28], [1] s. ; t. IV. ... *in quo totius Prussiae res continentur*, Vilnae: Ex Typographia Regia et Reipublicae, Collegii C. C. R. R. Scholarum Piarum, 1764, [14], 526, [12] s. ; t. V. ... *in quo ut universae Livoniae, ita speciatim Curlandiae et Semigalliae ducatum res continentur*, Vilnae: Ex Typographia Regia et Reipublicae, Collegii C. C. R. R. Scholarum Piarum 1759, ss. [16], 522, [18].

124. J. Danejkowicz Ostrowski, *Swada polska i lacińska, albo Miscellanea oratorskie sejmowe, weselne, kancelaryjne, listowne, kaznodziejskie, pogrzebowe, statystyczne, panegiryczne, elogiarnie, inskrypcyjne, i inne różne, w oboim języku prozą i wierszem... zebrane, na dwa tomy (to jest polski i laciński) podzielone, a dla pożytku i pochopu w każdej materji audytorow eloquencyi do druku podane: w 2 t.*, Lublin: w drukarni J.K.M. Collegium Societatis Jesu 1745, t. 1, vol. 1, 3 k., [2] k., ss. 452, [16].

125. [J. Domaniewski], *Disputatio Nowogrodiensis cum Mart. Smiglecio Iesuita habita*, 1594.

126. Ch. J. Hartknoch, *Respublica Polonica duobus libris illustrata, quorum prior. Historiae Polonicae memorabilia ex diligenti Sarmaticorum pariter atque Germanicorum tam Veterum, quam recentiorum scriptorum collatione, eruta, variasque Provinciarum eo pertinentium mutationes complectitur. Posterior vero Jus Publicum Reipublicae Polonicae, Lithvanicae, Provinciarumque annexarum, ex Statutis, Constitutionibus, Juribus, Privilegiis, probatissimisq; scriptoribus polonicis, depromptum, comprehendit. His adjecta est Dissertatio historica de originibus Pomeranicis*, Opera et audio M. Christophori Hartknoch, Passenheheimensis Prussi, Francofurti et Lipsiae: impensis Martini Hallervordii, Bibliopol. Königsbergensis; Jenae: Typis Johannis Nisi 1678, [ill], ss. [1], [1], [XII], 581, [34], [1], 99, [1]; 2 ed. (editio secunda altero tanto fere auctior), *De Republica Polonica libri duo, quorum prior. historiae Polonicae memorabilia ex diligenti Sarmaticorum juxta ac Germanicorum tam Veterum, quam recentiorum scriptorum collatione eruta, variasque Provinciarum eo pertinentium mutationes complectitur. Posterior autem Jus Publicum Reipubl. Polonicae, Lithvanicae Provinciarumque annexarum ex Statutis, Constitutionibus, Juribus, Privilegiis, probatissimisq; scriptoribus Polon. depromptum comprehendit : His adjectae sunt duae dissertationes historicae – De republica Curonica (vetere et nova) (defendit Bernh. Johannes Niresius), item de originibus Pomeranicis*, Opera et Studio M. Christophori Hartknoch, Passenh ei mensis Prussi, Francofurti & Lipsiae: Impensis Martini Hallervordii, Bibliopol. Königsbergensis [Regiomont]; Jenae: Typis Jon Zach Nisii 1687, [1 frontispice], ss. [25], 1049, [61].

127. G. Lengnich, *Jus publicum Regni Poloni*, t. II, Gedani: Sumtu Ioannis Henrici Rudiger, 1746, ss. [7], 632.

128. G. Lengnich, *Prawo pospolite Królestwa Polskiego*, przetłóm. po polsku przez [...] M. Moszczeńskiego, t. II, Kraków: w drukarni St. Stachowicza J. K. M. Typografa y bibliopolę krakowskiego, 1761, ss. [8], 648 [mylnie 649, gdyż opuszczono cyfrę 633]; rozdział X, ss. 194 s. [mylnie 193, gdyż cyfrę 96 wydruk. dwa razy].

129. J. Licinius Namysłowius Silesius, *Ad Fratres Ministros Evangelicos pro ineunda concordia brevis et simplex Παραινέσις 1. Corinth. 13 v. 7. Charitas omnia suffert, omnia credit, omnia sperat, sustinet* = Jana Licinius Namysłowskiego do Braciny Ministrów Ewangelików, ku przyięciu zgody, krotkie y proste Upomnienie. 1. Corinth. 13. v. 7. Miłość wszystko znośi, wszystkiemu wierzy, wszystkiego sie nądziewa, wszystko cierpi. [B. w. b. m. b. r. ? Nowogrodek 1597].

130. A. F. Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitej*; przekład [z łaciny] Cypriana Bazylika z 1577 r.; wstęp J. Krzyżanowskiego, Łosk 1577 (Warszawa: Pań twowy Instytut Wydawniczy, wyd. Fotooffsetowe 1953), k. 1-144.

131. K. Niesiecki, *Korona Polska przy złotej wolności starożytnemi wszystkich katedr, prowincyi, y rycerstwa kleynotami heroicznym męłtwem y odwagą neywyższemi honorami ozdobiona [...]*: w 4 t., t. 1, cz. 1, Lwów 1728, ss. [2], [4], 284, [2], il. ; t. 1, cz. 2, Herby y familie rycerskie (A – C), Lwów 1728, ss. [2], 404, [2], il. ; t. 2 (D – K), Lwów 1738, ss. [2], [6], 759, [2], il. ; T. 3 (L – R), Lwów 1740, ss. [8], 937, il. ; t. 4 (S – Z), Lwów 1743, ss. [2], 820, [2], il.

132. B. Paprocki, *Gniazdo cnoty: skąd herby rycerstwa sławnego Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Żmudzkie go i inszych państw do tego Królestwa należących, książąt i panów początek swoj mają*, Kraków: Druk. A. Piotrkowczyka 1578, [1], ss. 446, [2], ill.

133. J. J. Rousseau, *Consideration sur le gouvernement de Pologne et sur sa réformation projetée: [En Avril 1772]*, w: J. J. Rousseau, *Collection complete des oeuvres*, t. 2, *Contenant les ouvrages de Politique*, Geneve 1782, s. 253–443.

134. W. Skrzetuski, *Prawo polityczne narodu polskiego*, t. I, Warszawa: druk. J. K. M, Rzeczypospolitey u XX. Scholarum Piarum, 1782, ss. [10], 406, [7]; t. 2: Warszawa: druk. J. K. M, Rzeczypospolitey u XX. Scholarum Piarum, 1784, ss. [4], 432, [7].

135. Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego od [...] Zygmunt III na koronacyey w Krakowie roku 1588 wydany, Wilno 1614 [BN: SD XVII.4.1191 adl.].

136. Trybunal obywatelom Wielk. X. Litew. na seymie warszawskim dany rok 1581, Wilna 1616, ss. 23 [BCzart.: 29556].

137. [M. Śmiglecki], *Opisanie dysputacyjej nowogródzkiej, którą miał X. Marcin Śmiglecki S. J. z Janem Licyniuszem ministrem nowokrzczeń kim o przedwiecznym bóświe Syna Bożego, 24 i 25 Januarii, w roku 1594, Wilno 1594.*

138. G. G. Zeltner, *Historia cryptosocinismi Aitdorfinae*, Lipsk 1729.

139. J. Zygmunt, *Śmierć chreścianańska: na pogrzeb Jego Mości Pana Jarosza Jewłaszewskiego, sędziego ziemskiego nowogródzkiego, zmarłego w Panu Christusie, dnia 27 marca, odprawowany dnia 23 maia roku Pańskiego 1619, Lubcza 1619.*

## Literatura:

140. *Трибуналь обывателемъ Великого Князства Литовского на сойме варшавском даный року 1581 [Способ прав трыбунальских]*, Вильна 1586, 15 k.
141. T. Ambroziak, *Analiza użycia terminu „rzeczpospolita” w litewskich instrukcjach sejmikowych w latach 1587–1648*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 65, 2013, z. 2, 191–214.
142. T. Ambroziak, *Ivan Ivanovich Lappo’s Views on the Circumstances of Establishing the Union of Lublin in the Context of Pre-Revolutionary Russian Historiography*, „Zapiski Historyczne”, 84, 2019, z. 4, s. 97–122 [801–826]; <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2019.38>
143. T. Ambroziak, *The necessity to reexamine the question of Lithuanian particularism during the reign of Sigismund III and Władysław IV*, „Zapiski Historyczne”, 79, 2014, nr 4, s. 89–109.
144. T. Ambroziak, *Wybór urzędników i woźnych przez sejmiki województwa wileńskiego na początku XVII w. Teoria i praktyka w świetle korespondencji urzędowej wojewody wileńskiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”*, w: *W Rzeczypospolitej Wazów i królów rodaków*, Olsztyn 2025, s. 63–77.
145. T. Ambroziak, *Zgromadzenia szlacheckie dokonujące wyboru kandydatów na woźnych sądo/wych w województwie wileńskim w latach 1604–1616 w świetle korespondencji urzędowej wojewody wileńskiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, 20, 2023, nr 1, s. 59–76; doi: 10.36121/tambroziak.20.2023.1.059.
146. U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa II Radziwiłła*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, R. 38, 1994, s. 63–77.
147. U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640): mechanizmy funkcjonowania patronatu*, Warszawa 2001, ss. 386, [24], tabl.: faks., fot., [12] k.
148. U. Augustyniak, *Historia Polski (1572–1795)*, Warszawa 2008, ss. 1006, [2].
149. U. Augustyniak, *Informacja i propaganda w Polsce za Zygmunta III*, Warszawa 1981, ss. 231, [4], [4] k. tabl. : il., 2 portr.
150. U. Augustyniak, *Metody działania Radziwiłłów birżańskich na sejmikach deputackich w pierwszej połowie XVII wieku jako element kampanii trybunalskiej*, w: *Wobec sejmików. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, t. 2, pod red. M. Kupczewskiej i K. Łopateckiego, Białystok 2024, s. 261–285.
151. U. Augustyniak, *Plotka, pomówienie, prowokacja – jako narzędzia walki politycznej za Zygmunta III*, w: *Kultura, polityka, dyplomacja: studia ofiarowane prof. J. Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. A. Bartnicki [i in.], Warszawa 1990, s. 29–45.
152. U. Augustyniak, *Polemika z Jana Zamoyskiego projektem reformy elekcji: przyczynek do poglądów politycznych opozycji za panowania Zygmunta III Wazy*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 104, 1997, z. 3, s. 3–25.
153. U. Augustyniak, *Specyfika patronatu magnackiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII wieku: problemy badawcze*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 109, 2002, z. 1, s. 97–110.
154. U. Augustyniak, *Wazowie i „królowie rodacy”: studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku*, Warszawa 1999, ss. 254, 16 s., diagramy pod opaską, ilustr., indeks.
155. U. Augustyniak, *Wojskowi w życiu publicznym Wielkiego Księstwa Litewskiego w pierwszej połowie XVII wieku*, w: *Litwa w epoce Wazów: prace ofiarowane H. Wisnerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. W. Kriegseisen, A. Rachuba, Warszawa 2006, s. 301–322.
156. U. Augustyniak, *W służbie hetmana i Rzeczypospolitej: klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)*, Warszawa 2004, ss. 398, [2], tabl.: faks., fot., [VIII].

157. U. Augustyniak, *Znaczenie więzów krwi w systemach nieformalnych w Rzeczypospolitej pierwszej połowy XVII wieku na przykładzie klienteli Radziwiłłów birżańskich*, w: *Kultura staropolska – kultura europejska: prace ofiarowane J. Tazbirowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. S. Bylina [i in.], Warszawa 1997, s. 205–210.
158. C. Augustynowicz, *Die Kandidaten und Interessen des Hauses Habsburg in Polen-Litauen während des zweiten Interregnums 1574–1576* (Dissertationen der Universität Wien, Band 71), Wien: WUV: Universitätsverlag 2001, ss. 205.
159. K. Avižonis, *Rinkiniai rastai*, vol. 1: *Bajorai valstybiniam Lietuvos gyvenime Vazų laikais*, Kaunas: Lituanistikos Instituto Lietuvos istorijos skyriaus leidinys, 1940; reprint – Roma: Lietuvių kataliku mokslo akademija 1975, ss. 592.
160. M. Baliń ki, T. Lipiń ki, *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, opisana przez M. Baliń kiego i T. Lipiń kiego, wyd. 2-e, poprawione i uzup. przez F. Ks. Martynow-skiego, t. IV, Warszawa: S. Orgelbrand, 1886 (1-e wyd. 1843–1846), ss. 876, XIII, [1], mapa.
161. K. Baran, *Procedure in Polish-Lithuanian parliaments from the 16<sup>th</sup> to 18<sup>th</sup> centuries*, „Parliaments, Estates and Representation”, 22, 2002, s. 57–70.
162. J. Bardach, *Députés à la Diète en Pologne d’ancien Règime*, w: „Acta Poloniae Historica”, 39, 1979, s. 143–185.
163. J. Bardach, *Elections of Sejm Deputies in Old Poland / J. Bardach*, w: *The Polish Parliament at the Summit of Its Development (16<sup>th</sup> – 17<sup>th</sup> centuries): anthologies*, ed. W. Czapliń ki; PAN, Komitet Nauk Historycznych, Polskie Towarzystwo Historyczne (Seria: Polish Historical Library: Anthologies. Monographs. Opera Minora, ed. M. Biskup, nr 6), Wrocław Warszawa Kraków Gdań k Łódź: Zakład Narodowy im. Ossoliń kich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1985, s. 121–144.
164. J. Bardach, *Formes des assemblées représentatives du Grand Duché de Lituanie après l’Union de Lublin (1569)*, w: XIII<sup>e</sup> Congrès International des Sciences Historiques, Moscou 1970 (Études présentées à la Commission Internationale pour l’Histoire des Assemblées d’États, t. LII), Varsovie Moscou: Éditions de L’Université de Varsovie 1975, s. 159–184.
165. J. Bardach, *L’élection des députés d l’ancienne Diète polonaise, fin XVe–XVIIIe siècles*, w: „Parliaments, Estates and Representation”, 5, 1985, nr. 1, s. 45–58.
166. J. Bardach, *Naród polityczny i jego przemiany (1493–1993)*, w: *Spółczeń two obywatelskie i jego reprezentacja (1493–1993)*, red. nauk. J. Bardach przy współudz. W. Sudnik: materiały z konferencji naukowej, Piotrków Trybunalski – Sulejów, 6–8 maja 1993 r., Warszawa 1995, s. 9–31.
167. J. Bardach, *Recepcja w historii państwa i prawa*, w: J. Bardach, *Themis a Clio, czyli, Prawo a historia*, Warszawa 2001, s. 35–97.
168. J. Bardach, *Sejm dawnej Rzeczypospolitej jako najwyższy organ reprezentacyjny*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, XXXV, 1983, z. 1, s. 135–147.
169. J. Bardach, *Sejmik*, w: *Wielka encyklopedia powszechna PWN*, t. 10, Warszawa 1967, s. 431–432.
170. J. Bardach, *Sejmik*, w: *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t. 5: P–S, Warszawa 1996, s. 791–792.
171. J. Bardach, S. Grodziski, A. Gwiżdż i inni, *Sejm dawnej Rzeczypospolitej*, w: *Dzieje Sejmu Polskiego*, 2 wyd, koordynator pracy J. Bardach, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe 1997, s. 7–97.
172. J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, wyd. IV, Warszawa 1998, ss. 655.

173. E. Barwiński, *Kartka z dziejów sejmowania w Polsce (1596 r.)*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 11, 1897, z. 3, s. 340–344.
174. H.J. Berman, *Law and Revolution*, vol. I, *The Formation of the Western Legal Tradition*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, Belknap Press of Harvard University Press 1983, viii, 657 p., maps.; vol. II, *The Impact of the Protestant Reformations on the Western Legal Tradition*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, Belknap Press of Harvard University Press 2003, ss. XII, 522.
175. W. Bernacki, *Idea republiki w polskiej myśli politycznej XVI wieku*, w: *Materyały konferencji „Pierwsza Rzeczpospolita i jej wrogowie”*, zorganizowanej przez Ośrodek Myśli Politycznej i Wyższą Szkołę Europejską im. ks. Józefa Tischnera, Kraków, 26 listopada 2005 r., przy wsparciu finansowym Urzędu Miasta Krakowa (projekt Polityka i moralność: krakowscy myśliciele polityczni o kulturze politycznej, [Electronic resource], Mode of access: [www.omp.org.pl/index.php?module=subjects&func=printpage&pa\\_geid=489&scope=all](http://www.omp.org.pl/index.php?module=subjects&func=printpage&pa_geid=489&scope=all), Date of access: 04.03. 2010.
176. Th. N. Bisson, *The problem of medieval parliamentarism: a review of work published by the International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions, 1936–2000*, „Parliaments, Estates and Representation”, 21, 2001, s. 1–14.
177. P. Blickle, *Communalism, Parliamentarism, Republicanism*, w: „Parliaments, Estates and Representation”, 6, 1986, nr 1, s. 1–13.
178. G. Błaszczyk, *Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności: 1492–1569*, Poznań 2002, ss. 336.
179. A. Boniecki, *Herbarz Polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich: w XVII t.*, Warszawa: Gebethner i Wolff 1899–1913, t. I (Aaron – Boniccy), Warszawa 1899, ss. [4], IX, [1], 385, V, [2], [1] k. tabl. : rys., errata; T. II (Bonieccy – Chmielenci), Warszawa 1900, ss. [4], 396, [2], [9] k. tabl. : rys., [1] err. ; t. III (Chmielewscy – Chmielowscy – Czetowscy), Warszawa 1900, ss. [4], 388, [2], [5] k. tabl. : ill. ; t. IV (Czetwertyniacy – Dowiakowscy), Warszawa 1901, ss. [4], 400, IV, [2], [1] k. tabl. ill.; t. V (Dowiąłtowie – Gasińscy), Warszawa 1902, ss. [4], 400, IV, [2], [3] k.: tabl.: ill.; t. VI (Gąsiorowscy – Grabowniczcy), Warszawa 1903, ss. [4], 396, [2], IV, [2], [2] k. : tabl. : ill., err. 2; t. VII (Grabowscy – Hulkiewiczowscy), Warszawa 1904, ss. [4], 408, [2], IV, [2]: ill.; t. VIII (Humanicy – Jelonek), Warszawa 1905, ss. [4], 396, [2], IV, [2], [1] k. tabl. : ill.; t. IX (Jelowscy – Kęsłowiczowscy), Warszawa 1906, ss. [4], 400, [2], IV, [2], [2] k. tabl. : ill. ; t. X (Kęsłowscy – Komorowscy), Warszawa 1907, ss. [4], 391, [3], IV, [2] s. : ill. ; t. XI (Komorowscy – Kotowscy), Warszawa 1907, ss. [4], 397, [5], IV, [2], [1] k. tabl. : ill. ; t. XII (Kotry – Krzemieniewscy), Warszawa 1908, ss. [4], 400, [2], IV, [2], [1] k. tabl. : ill. ; T. XIII (Krzemieniewscy – Lasoccy), Warszawa 1909, ss. [4], 400, IV, [2]: ill. ; t. XIV (Lasoccy – Liwiński), Warszawa 1911, ss. [6], 396, IV, [2], [1] k. tabl. złoż. : ill. ; t. XV (Liwscy – Lękowscy), Warszawa 1912, ss. [4], 396, IV, [2]: ill.; t. XVI (Łopuszańscy – Łuccy), Warszawa 1913, ss. [4], 280, [4]: ill., err. ; t. [XVII]. Uzupełnienia i sprostowania do cz. 1, Warszawa 1901, ss. 256, [2]; t. [XVII]. Uzupełnienia i sprostowania do cz. 1. z. 2, Warszawa 1902, ss. [4], 80 [Electronic resource], oprac. R. Jurzak, Bielsko-Biała: Zakład informatyki «Genealog» 2002.
180. A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, Warszawa 1887, ss. [4], XVI, 425, XLIX, [1], [17] k. tabl.
181. P. Borawski, *Położenie prawne tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Litvano-Slavica Posnaniensia, Studia Historica”, t. II, 1987, s. 187–212.
182. P. Borawski, *Tatarskie chorągwie plemienne w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i pierwszej połowie XVII*, „Acta Baltico-Slavica”, t. XII, 1979, s. 133–167.
183. P. Borawski, *W odpowiedzi Jackowi Sobczakowi*, „Litvano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica”, t. 4, 1990, s. 209–221.

184. A. Brückner, *Tysiąc lat kultury polskiej*, t. I: *Od czasów najdawniejszych do końca XVII wieku*, Paryż 1954, ss. 1135.
185. V. Buben, Recenzja [A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002], „*Studia Historyczne*“, R. 48, 2005, z. 1, s. 113–116.
186. V. Buben, *Rozdwojone wybory urzędników ziemskich na sejmiku elekcyjnym województwa nowogródzkiego 5 lutego 1777 roku*, „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*“, 2006, z. 133, s. 55–71.
187. W. Bubień, *Sejmik nowogródzki, słuczorzeski i stwołowski w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego (1764–1795)*: praca doktorska, Wydział Historyczny Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2007, ss. 192.
188. J. Byliński, *Dwa sejmy z roku 1613* („*Acta Universitatis Wratislaviensis*“, nr 689, „*Prawo*“, t. 117), Wrocław 1984, ss. 279, il., tabl.
189. J. Byliński, W. Kaczorowski, *Egzorbitacje szlacheckie w czasach panowania Zygmunta III Wazy*, w: *Vetera novis augere: studia i prace dedykowane prof. W. Uruszczakowi*: w 2 t., red. S. Grodziski [i in.], Kraków 2010, t. I, s. 35–64.
190. J. Byliński, *Elity intelektualne i polityczne w Rzeczypospolitej schyłku XVI w. i pierwszej połowy XVII w.*, w: *Kultura polityczna w Polsce*, red. M. Kosman, t. 5, *Elity dawne i nowe*, Poznań 2005, s. 87–115.
191. J. Byliński, *Jan Swoszowski — wytrawny parlamentarzysta i prawnik z czasów Zygmunta III Wazy*, „*Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”*“, R. 48, 1993, nr 2–3 [*Studia historyczno-prawne: prace ofiarowane K. Orzechowskiemu w 70 rocznicę urodzin*], red. K. Matwijowski, S. Ochmann-Staniszevska], s. 175–188.
192. J. Byliński, *Blaski i cienie sejmu polskiego w czasach panowania Zygmunta III Wazy*, w: *Czasy nowożytne: studia poświęcone pamięci prof. W. E. Czaplińskiego w 100 rocznicę urodzin*, red. K. Matwijowski (Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii, *Prace Historyczne*, t. XXXVIII), Wrocław 2005, s. 41–51.
193. J. Byliński, *Marcin Broniewski — trybun szlachty wielkopolskiej w czasach Zygmunta III*, Wrocław 1994 (*Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 1596), ss. 192, [3], [16] s. tabl.: faks., fot., portr., err.
194. J. Byliński, *Projekty reformy sejmu polskiego w latach 1610–1614*, „*Acta Universitatis Wratislaviensis*“, nr 477, *Historia*, t. 31, 1979, s. 65–67.
195. J. Byliński, *Rokoszwowe koncepcje reformy państwa (1606–1608)*, w: *Studia historyczno-prawne: księga poświęcona pamięci prof. J. Serecyki*, red. W. Kaczorowski, Opole 2008, s. 59–106.
196. J. Byliński, *Sejm z roku 1611* (*Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, Seria A*, nr 140), Wrocław 1970, ss. 246, [2], 4 tabl.; 2 wyd. Wrocław 2016.
197. M. Chachaj, *Wykształcenie świeckich senatorów w Wielkim księstwie Litewskim za panowania Zygmunta III Wazy*, w: *Studia z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. K. Matwijowski, Z. Wójcik, Wrocław 1988 (*Acta Universitatis Wratislaviensis*, nr 945, *Historia*, LXVI), s. 257–262.
198. P. Champion, *Henri III, roi de Pologne*, vol. 1. 1573–1574, Paris 1943 [1944], vol. 2 *Un séjour à Vienne, voyage en Italie et retour en France, 1574–1575*, préf. Michel François, Paris 1951.
199. J. Chojnaka-Mika, *Być obywatelem — kilka uwag o etosie obywatelskim w XVII wieku*, „*Arcana*“, 2001, nr 38, s. 133–139.



200. J. Choin'ka-Mika, *Dwa parlamenty nowożytne – polski i angielski (wieki XVI i XVII)*, w: *Dziedzictwo Pierwszej Rzeczypospolitej w doświadczeniu politycznym Polski i Europy: materiały z sympozjum historyków i politologów, 15 kwietnia 2005 r.*, red. J. Ekes, Nowy Sącz 2005, s. 39–52.
201. J. Choin'ka-Mika, *Korzenie polskiej samorządności: wybrane zagadnienia*, „Samorząd terytorialny”, 2001, nr 7/8, s. 3–13.
202. J. Choin'ka-Mika, *Local assemblies and conflicts (16<sup>th</sup>–17<sup>th</sup> c. Commonwealth): case study of Masovia Province*, w: *Podział władzy i parlamentaryzm w przeszłości i współcześnie: Prawo, doktryna, praktyka: 500 rocznica konstytucji Nihil novi z 1505 r.: 56 Konferencja Międzynarodowej Komisji Historii Instytucji Reprezentatywnych i Parlamentarnych w Krakowie i Radomiu (5-8 września 2005)*, red. W. Uruszczak [i in.], Warszawa 2007, s. 352–360.
203. J. Choin'ka-Mika, *Local parliamentary campaigns and their effectiveness in the seventeenth century Polish-Lithuanian Commonwealth*, „Parliaments, Estates and Representation”, vol. 25, 2005, s. 23–31.
204. J. Choin'ka-Mika, *Między społeczeństwem szlacheckim a władzą. Problemy komunikacji społeczności lokalne – władza w epoce Jana Kazimierza*, Warszawa 2002, ss. 272.
205. J. Choin'ka-Mika, *Od zgody wszystkich ku jednomyślności — modus concludendi sejmów polskich za ostatnich Wazów*, w: *Vetera novis augere: studia i prace dedykowane prof. W. Uruszczakowi*, red. S. Grodziski [i in.], Kraków 2010, t. I, s. 73–84.
206. J. Choin'ka-Mika, *Parlament miejscem politycznej integracji i społecznej edukacji*, „Teki Sejmowe”, vol. 1, 2010, s. 28–39.
207. J. Choin'ka-Mika, *Polityka wewnętrzna i zagraniczna Rzeczypospolitej w latach 1587–1605 w opinii szlachty ziemi różańskiej*, w: *Kultura – polityka – dyplomacja: studia ofiarowane prof. J. Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. A. Bartnicki [i in.], Warszawa 1990, s. 91–107.
208. J. Choin'ka-Mika, Recenzja [L. Kieniewicz, *Senat za Stefana Batorego*, Warszawa 2000], „Kwartalnik Historyczny”, R. 109, 2002, z. 3, s. 201–207.
209. J. Choin'ka-Mika, *Representation and accountability: a comparison of early modern England and Poland*, „Parliaments, Estates and Representation”, vol. 21, 2001, s. 91–101.
210. J. Choin'ka-Mika, *Sejmiki koronne XVI–XVII wieku: problemy badawcze*, w: *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A.B. Zakrzewski, Warszawa 2010, s. 13–23.
211. J. Choin'ka-Mika, *Sejmiki mazowieckie w dobie Wazów*, Warszawa 1998, ss. 213, [3], mapa, il., faks., mapa, portr.
212. J. Choin'ka-Mika, *Sejmiki mazowieckie z przełomu XVI i XVII wieku o zagrożeniach bezpieczeństwa publicznego w Rzeczypospolitej*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 5, 1995, s. 19–28.
213. K. Chorążyczewski, W. Syta, *Stosunek szlachty polskiej w XVI–XVIII w. do ksiąg sądów partykularnych w świetle ustaw sejmowych i sejmikowych*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 10, 1999, s. 3–26.
214. Chronologia sejmów Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569–1793), red. L. Wierzbicki, D. Kupisz, Warszawa 2021, ss. 333, [1].
215. M. Ciara, *Konfederacje wojskowe w Polsce w latach 1590–1610*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. XXXI, 1988, s. 61–80.
216. W. Conze, O. Oexle, R. Walther, *Stand, Klasse*, w: *Geschichtliche Grundbegriffe: Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. St.-Vert, 1990, Bd. 6, s. 155–284.

217. T. Czacki, *O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy 1529 roku wydanym*: w 2 t., Warszawa 1800–1801, t. I, Warszawa 1800, ss. VIII, 328, [2], XXXVII; tablic monetowych XIII, [4] k. tabl. : rys. ; t. II, Warszawa 1901, ss. [2], 274, 24, 12, [2], [1] k. tabl.: rys. (przedruk. Warszawa : Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1987).
218. W. Czapliński, *Autorytet państwa i jego organów w oczach szlachty w XVI i XVII w.*, „Zeszyty Naukowe KUL”, R. XX, 1977, z. 3–4 (79–80), s. 87–98.
219. W. Czapliński, *Dawne czasy: opowiadania i szkice historyczne z XVII w.*, Wrocław 1957, ss. 256, [3] k. tabl. : il.
220. W. Czapliński, *Dzieje Sejmu polskiego do roku 1939*, Kraków Wrocław 1984, ss. 134, [2].
221. W. Czapliński, *Sejm w latach 1587–1696*, w: Historia Sejmu Polskiego, Warszawa 1984, t. 1: *Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej*, s. 217–299.
222. W. Czapliński, *Sprawy skandynawskie a załatwienie lenna pruskiego w latach 1609–1612*, w: Polska a Dania XVI–XX w., Warszawa 1976, s. 174–200.
223. W. Czapliński, *The Principle of Unanimity in the Polish Parliament*, w: The Polish Parliament at the Summit of Its Development (16<sup>th</sup>–17<sup>th</sup> Centuries): Anthologies, ed. W. Czapliński; PAN, Komitet Nauk Historycznych, Polskie Towarzystwo Historyczne, Wrocław Warszawa Kraków Gdańsk Łódź 1985 (Seria: Polish Historical Library: Anthologies. Monographs. Opera Minora, ed. M. Biskup, nr 6), s. 111–119.
224. W. Czapliński, *Walka pierwszych Wazów polskich ze stanami*, w: Studia z dziejów ustroju i skarbowości Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w. (Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 504, Historia t. XXXIV), Wrocław 1981, s. 7–30.
225. W. Czapliński, *Z problematyki sejm polskiego w pierwszej połowie XVII w.*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 77, 1970, nr 1, s. 31–45.
226. W. Czapliński, A. Filipczak-Kocur, *Udział senatorów w pracach sejmowych za Zygmunta III i Władysława IV*, „Przegląd Historyczny”, t. 69, 1978, z. 4, s. 665–676.
227. W. Czapliński, *Polish Seym in the Light of Recent Research*, „Acta Poloniae Historica”, vol. 22, 1970, s. 180–192.
228. W. Czapliński, *Rola sejmów XVII wieku w kształtowaniu się kultury politycznej w Polsce*, w: Dzieje kultury politycznej w Polsce (Prace XI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, Sekcja III, Toruń, wrzesień 1974, Warszawa 1977, s. 13–20, 42–50.
229. W. Czermak, *Parlamentaryzm litewski przed unią lubelską*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umijętności w Krakowie”, t. VI, nr 8, październik 1901, II, Wydział historyczno-filozoficzny, Posiedzenie dnia 21 października 1901, Kraków 1901, s. 10–16.
230. A. Czwolek, *Piórem i buławą. Działalność polityczna Lwa Sapiehy, kanclerza litewskiego, wojewody wileńskiego*, Toruń 2012, ss. 734 s., [13] il.
231. N. Davies, *Europa: rozprawa historyka z historią*, Kraków 1998, ss. 1406.
232. R. Degiel, *Protestanci i prawosławni: patronat wyznaniowy Radziwiłłów birżańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w.*, Warszawa 2000, ss. 153.
233. H.E. Dembkowski, *The Union of Lublin: Polish Federalism in the Golden Age*, New York: Columbia University Press 1982, ss. VII, 380.
234. J. Długosz, *Elity posłów sejmowych za panowania Zygmunta III Wazy (1587–1632)*, w: Czasy nowożytne. Studia poświęcone pamięci prof. W. E. Czaplińskiego w 100 rocznicę urodzin, red. K. Matwijowski (Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii, Prace Historyczne, t. 38), Wrocław 2005, s. 53–65.

235. A. Domań ki, *Niezwykły sejm z 1625 r.*, Opole 1983 (rękopis pracy doktorskiej w Archiwum Uniwersytetu Opolskiego), ss. 340.
236. J. Dorobisz, *Uczestnicy sejmiku nadzwyczajnego z 1624 roku*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstań ów Śląskich w Opolu. Seria A. Historia”, t. XXVII, 1990, s. 135–154.
237. J. Dorobisz, *Sejm nadzwyczajny z 1624 roku*, Opole 1994, ss. 110, [2].
238. E. Dubas-Urwanowicz, *Bezpieczeństwo wewnętrzne a geneza Trybunału: sądownictwo koronne dwóch pierwszych bezkrólewii*, w: *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A.B. Zakrzewski, Warszawa 2010, s. 107–117.
239. E. Dubas-Urwanowicz, *Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewiiach po śmierci Zygmunta Augusta*, Białystok 1998, ss. 382.
240. E. Dubas-Urwanowicz, *Król i szlachta na sejmach batoriańskich: konflikty i kompromisy*, w: *Między monarchią a demokracją: studia z dziejów Polski XV–XVIII wieku*, red. A. Sucheni-Grabowska, M. Żaryn, Warszawa 1994, s. 143–169.
241. E. Dubas-Urwanowicz, *Królestwo bez króla?: Kompetencje monarsze w dwóch pierwszych bezkrólewiiach po śmierci Zygmunta Augusta*, „Przegląd Historyczny”, t. 93, 2002, z. 2, s. 145–158.
242. E. Dubas-Urwanowicz, *Stanowisko szlachty na zjazdach koronnych wobec tendencji separatystycznych w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszym bezkrólewiiu po śmierci Zygmunta Augusta*, w: *Granice i pogranicza: Historia codzienności i doświadczeń*, t. 1, Białystok 1999, s. 70–77.
243. E. Dubas-Urwanowicz, *Stosunek Korony do Unii z Litwą w latach 1562–1574*, „Studia Podlaskie”, t. V, 1995, s. 5–39.
244. E. Dubas-Urwanowicz, *Stronnictwa polityczne czy grupy interesów na zjeździe stężyckim? (maj – czerwiec 1575)*, w: *Miasto, Region, Społeczeństwo: studia ofiarowane prof. A. Wyrobiszowi w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Białystok 1992, s. 262–273.
245. E. Dubas-Urwanowicz, *Stronnicy królewscy i opozycjoniści wobec monarchy w dobie zjazdu lwowskiego i rokoshu sandomirskiego : próba porównania*, w: *Król a prawo stanów do oporu: materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Historii Uniwersytetu Śląskiego w dniach 4–6 października 2006 r.*, red. M. Markiewicz, E. Opaliń ki, R. Skowron, Kraków 2010, s. 105–122.
246. E. Dubas-Urwanowicz, *Unia polsko-litewska w obradach zjazdów koronnych po śmierci Zygmunta Augusta (lipiec – grudzień 1572 r.)*, w: *Z dziejów kultury prawnej: studia ofiarowane prof. J. Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*, red. M. Wąsowicz [i in.], Warszawa 2004, s. 115–134.
247. E. Dubas-Urwanowicz, „Warunek warszawski” z września 1574 roku a status prawno-polityczny państwa, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 60, 2008, z. 1, s. 193–201.
248. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, *Jan Karol Chodkiewicz*, Warszawa 1998, ss. 110.
249. S. Dumin, *Szlachta tatarska w Wielkim Księstwie Litewskim i zmiany w jej sytuacji prawnej w XVI–XVIII*, „Roczniki Historyczne”, 57, 1991, s. 147–163.
250. S. Dumin, A. Rachuba, J. Sikorska-Kulesza, *Ciechanowieccy herbu Dąbrowa*, Warszawa 1997, ss. 223, [1], 18 ilustr.; 8 tabl. genealogicznych.
251. B. Dundulis, *Lietuvos užsienio politika XVI a.*, Vilnius 1971, ss. 308.

252. W. Dworzaczek, *Uwagi o genezie magnaterii*, w: *Magnateria polska jako warstwa społeczna*: XI Powszechny Zjazd historyków polskich w Toruniu: Sympozjum 12 (12 września 1974 r.), red. Wł. Czapliński, A. Kersten, Toruń 1974, s. 3–8.
253. J. Dworzaczek, *Sprawa wojska na sejmikach wielkopolskich*, w: *Pax et bellum*, red. K. Olejnik, Poznań 1993, s. 55–64.
254. *Dzieje polskiego parlamentaryzmu w okresie przedrozbiorowym: materiały konferencji naukowej, Poznań – Kórnik, 11–12 maja 1982 r.*, Warszawa 1983, ss. 200.
255. J. Dziegielewska, *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV*, Warszawa 1986, ss. 227.
256. J. Dziegielewska, *Sejmy elekcyjne, elektorzy, elekcje 1573–1674*, Pułtusk 2003, ss. 224, [1].
257. J. Dziegielewska, *Sprawa compositio inter status w latach 1632–1635*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 90, 1983, z. 1, s. 81–91.
258. J. Ekeš, *Natura, wolność, władza: studium z dziejów myśli politycznej Renesansu*, Warszawa 2001, ss. 156, [4].
259. J. Ekeš, *Trójpodział władzy i zgoda wszystkich: naczelne zasady „ustroju mieszanego” w staropolskiej refleksji politycznej*, Siedlce 2001, ss. 125.
260. J. Ekeš, *Złota demokracja*, Warszawa 1987, ss. 362, [2].
261. M. Ferenc, *Dwór Zygmunta Augusta*, Kraków 1998, ss. 311.
262. M. Ferenc, *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584): działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008, ss. 670, [1].
263. A. Filipczak-Kocur, *Informacje o sejmach i sejmikach w korespondencji Sapiechów w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum w Kijowie*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego”, 9, 2006, s. 239–249.
264. A. Filipczak-Kocur, *Kto wypłacał diety poselskie w XVII wieku?*, w: *Parlament, prawo, ludzie: studia ofiarowane prof. J. Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, red. nauk. S. Russocki, W. Sudnik [i in.], Warszawa 1996, s. 68–73.
265. A. Filipczak-Kocur, *Litewski Trybunał Skarbowy (1591–1717)*, w: „Studia z dziejów państwa i prawa polskiego”, t. 7, 2002, s. 183–209.
266. A. Filipczak-Kocur, *Lithuanian Treasury Jurisdiction 1591–1717*, w: *Podział władzy i parlamentaryzm w przeszłości i współcześnie: prawo, doktryna, praktyka: 500 rocznica konstytucji Nihil novi z 1505 r.: 56 Konferencja Międzynarodowej Komisji Historii Instytucji Reprezentatywnych i Parlamentarnych w Krakowie i Radomiu (5-8 września 2005)*, red. W. Uruszczak [i in.], Warszawa 2007, s. 412–433.
267. A. Filipczak-Kocur, *Niektóre zagadnienia procedury sejmowej za Zygmunta III*, „Sprawozdania Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Wydział Nauk Historyczno-Społecznych”, 1977/1978, nr 15, s. 34–48.
268. A. Filipczak-Kocur, *Podatki litewskie w świetle uchwał sejmowych (1587–1632)*, w: *Studia z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. K. Matwijowski, Z. Wójcik („Acta Universitatis Wratislaviensis”, 945, Historia, t. 66), Wrocław 1988, s. 113–132.
269. A. Filipczak-Kocur, *Pośmiertne problemy podskarbich litewskich Ławryna Wojny i Jana Hlebowicza*, w: *Litwa w epoce Wazów: prace ofiarowane H. Wisnerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. W. Kriegseisen, A. Rachuba, Warszawa 2006, s. 69–84.
270. A. Filipczak-Kocur, *Problemy podatkowo-wojskowe na sejmie w roku 1628*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu. Seria A. Historia”, t. 16, 1980, s. 23–41.

271. A. Filipczak-Kocur, *Przed sejmem w roku 1628*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu. Seria A. Historia”, t. 17, 1980, s. 31–50.
272. A. Filipczak-Kocur, [Recenzja na ks. „Historia sejmiku polskiego, t. 1: Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej”, pod. red. J. Michalskiego, oprac. J. Bardach, W. Czapliński, J. Michalski, A. Sucheni-Grabowska, W. Uruszczak, Warszawa 1984], „Przegląd Historyczny”, t. 77, 1986, z. 2, s. 374–383.
273. A. Filipczak-Kocur, *Sejm zwyczajny z roku 1629*, Warszawa Wrocław 1979, ss. 143.
274. A. Filipczak-Kocur, *Sejmik sieradzki za Wazów (1587–1668)*, Opole 1989, ss. 201.
275. A. Filipczak-Kocur, *Sejmik województwa sieradzkiego wobec problemów skarbowych Rzeczypospolitej w latach 1587–1648*, w: Kultura, polityka, dyplomacja: studia ofiarowane prof. J. Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin, red. A. Bartnicki [i in.], Warszawa 1990, s. 141–157.
276. A. Filipczak-Kocur, *Senatorowie i posłowie koronni na sejmie 1607 roku*, „Przegląd Historyczny”, t. 76, 1985, z. 2, s. 291–303.
277. A. Filipczak-Kocur, *Senatorowie i posłowie na sejmie „pacyfikacyjnym” w 1589 roku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 34, 1982, z. 2, s. 197–212, [1]: 3 tabl.
278. A. Filipczak-Kocur, *Skarb Litewski za pierwszych dwu Wazów (1587–1648)*, Wrocław, 1994, ss. 120, aneks.
279. A. Filipczak-Kocur, *Skarbowość Rzeczypospolitej, 1587–1648 : projekty – ustawy – realizacja*, Warszawa 2006, 437, [1] s., wyd. 2, Warszawa 2023, ss. 568, 6 k.
280. A. Filipczak-Kocur, *Stanowisko sejmików wobec zwołania sejmu zwyczajnego z 1629 r.*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu. Seria A. Historia”, t. 14, 1977, s. 51–85.
281. A. Filipczak-Kocur, *Stosunek sejmiku sieradzkiego do problemów polityki zagranicznej Rzeczypospolitej w latach 1587–1668*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu. Seria A. Historia”, t. 27, 1990, s. 79–96.
282. A. Filipczak-Kocur, *Walka o rozdawnictwo urzędów na sejmach za Zygmunta III Wazy*, w: Władza i społeczeństwo w XVI i XVII w.: prace ofiarowane A. Mączakowi w 60 rocznicę urodzin, red. M. Kamler, Warszawa 1989, s. 232–247.
283. A. Filipczak-Kocur, *Z dziejów skarbu Wielkiego Księstwa Litewskiego za pierwszych Wazów (1587–1648)*, w: Wilno – Wileńczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur: materiały I Międzynarodowej konferencji, Białystok, 21–24 IX 1989 r., red. E. Feliksiak, t. II [Historia i pamięć] (Seria: Biblioteka Pamięci i Myśli; 3 Ser. „Non omnis moriar”), Białystok 1992, s. 73–90.
284. A. Filipczak-Kocur, J. Seredyka, *Stan badań nad dziejami parlamentaryzmu polskiego w latach 1573–1647 i postulaty*, w: Parlamentaryzm w Polsce we współczesnej historiografii: materiały sympozjum, Warszawa, maj 1992 r., red. nauk. J. Bardach przy współudziale W. Sudnik, Warszawa 1995, s. 74–87.
285. B. Floria, *Magnateria litewska a Rosja w czasie drugiego bezkrólewia*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, R. 22, 1977, s. 143–158.
286. B. Floria, *Rosyjska kandydatura na tron polski u schyłku XVI wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, R. 16, 1971, s. 85–95.
287. B. Floria, *Wschodnia polityka magnatów litewskich w okresie pierwszego bezkrólewia*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, R. 20, 1975, s. 45–67.
288. R. Frost, *Liberty without Licence? The failure of Polish democratic thought in the seventeenth century*, w: Polish Democratic Thought from the Renaissance to the Great Emigration: Essays and

Documents, red. M.B. Biskupski, J.S. Pula (East European Monographs, Nr 289), New York: Columbia University Press, [Boulder, Co.] 1990, s. 29–54.

289. R. Frost, *Ograniczenia władzy dynastycznej: Rzeczpospolita polsko-litewska, Szwecja a problem monarchii złożonej w epoce Wazów (1562–1668)*, w: Проблемы інтеграції і інкарпарації ў развіцці Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў перыяд ранняга Новага часу : матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі, Мінск, 15–17 кастрычніка 2009 г., рэд. С.Ф. Сокал, А.М. Янушкевіч, Мінск 2010, s. 155–173.

290. R. Frost, *The Nobility of Poland-Lithuania, 1569–1795*, w: The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: 2 vol., red. H. M. Scott, London, New York: Longman 1995, vol. 2: *North, East and Central Europe*, s. 183–222.

291. R. Frost, *Unions, nations and states: A historical perspective*, „British Academy Review”, 31, 2017, s. 39–40.

292. R. Frost, *Zygmunt III Waza i monarchia republikańska*, wykład wygłoszony 22 maja 2025 r. w Muzeum Historii Polski w Warszawie.

293. J. Gierowski, *Szlachecki samorząd województw i ziem w XVI–XVIII w.*, w: Studia z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej, red. K. Matwijowski, Z. Wójcik (Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 945, Historia, t. LXVI), Wrocław 1988, s. 151–160.

294. W. Gizbert Studnicki, *Czy Wilno wysyłało posłów na sejmy Rzeczypospolitej?: przyczynek do kwestyi udziału miast w sejmach*, „Przegląd Historyczny”, t. 7, 1908, s. 322–327.

295. H. Gmiterek, *Problemy różnowierstwa na forum sejmiku lubelskiego w latach 1572–1648*, w: Studia z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej, red. K. Matwijowski, Z. Wójcik (Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 945, Historia, t. 66), Wrocław 1988, s. 161–170.

296. M. Graves, *The Parliaments of Early Modern Europe*, Harlow: Longman 2001, ss. 230.

297. P. Grimsted Kennedy, *The «Lithuanian Metrica» in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania: Including An Annotated Edition of the 1887 Inventory Compiled by Stanislaw Ptaszycki (with the collaboration of Irena Sulowska-Kurasiowa)*, P. Kennedy Grimsted, Cambridge Massachusetts: President and Fellows of Harvard College 1984, ss. XVI, 73, 278, App. A, 1 A – ss. 109.

298. S. Grodziski, *Sejm dawnej Rzeczypospolitej jako najwyższy organ ustawodawczy: konstytucje sejmowe – pojęcie i próba systematyki*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 35, 1983, z. 1, s. 163–175.

299. A. Grześkowiak-Krwawicz, *Anti-monarchism in Polish Republicanism in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, w: Republicanism: a shared European heritage, vol. I, *Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe*, ed. by M. van Gelderen and Q. Skinner, Cambridge: Cambridge University Press 2002, s. 43–59.

300. A. Grześkowiak-Krwawicz, *Dyskurs polityczny Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Pojęcia i idee*, Toruń 201 , ss. 470.

301. S. Grzybowski, *Henryk Walezy*, Wrocław 1980, 244 s., 12 ilustr.; wyd. 2, Wrocław 1985, ss. 241, [2], [24]. ill.

302. A. Guépin, *Saint Josaphat, archevêque de Polock, martyr de l'unité catholique et l'église grecque unie en Pologne*, t. II, Poitiers Paris, 1874, ss. 546, [2], 8, [1]

303. A. Guépin, *Un apôtre de l'union des églises au XVIIe siècle: Saint Josaphat et l'église Greco-Slave en Pologne et en Russie*, t. II, Paris Poitiers 1898, ss. 589.

304. E. Gudavičius, *Lietuvos europėjimo keliais: istorinės studijos*, sudarė A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius 2002, ss. 384.

305. E. Gudavičius, *Senosios Lietuvos valdymo struktūra*, w: *Lietuvos Seimas: The seimas of Lithuania*, V. Motulaitė, S. Venskevičius, E. Gudavičius [et al.]; red. D. Melynienė, Vilnius 1996, s. 65–78.
306. R. Gürtler, *Roboty konserwatorskie na Górze Zamkowej w Nowogrodku (sprawozdanie ogólne)*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930–1931, z. 1–4, cz. 1, s. 181–188.
307. O. Halecki, *Dzieje unii Jagiellońskiej*: t. 2 [Dzieje unii Jagiellońskiej] w XVI wieku, Kraków 1920, ss. V, [1], 385.
308. O. Halecki, *Sejm obozowy szlachty litewskiej pod Witebskiem 1562 r. i jego petycja o unię z Polska: Przyczynek do dziejów parlamentaryzmu litewskiego i genezy unii lubelskiej*, „Przegląd Historyczny”, t. 18, 1914, z. 2–3, s. 320–352.
309. K. Hartleb, *Sejm inkwizycyjny r. 1592*, Lwów 1912, ss. 16 s. [Rec.: *Diaryusze i akta sejmowe r. 1591–1592*, wydał E. Barwiński, Kraków 1911].
310. S. Herbst, *Wojna inflancka 1600–1602* (Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, t. XIX, z. 2), Warszawa 1938, ss. [4], X, 194; wyd. 2, Zabrze 2006, ss. 253, [1].
311. S. Herbst, *Chodkiewicz Aleksander, h. Gryf z Mieczem († 1626), wojewoda trocki*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. III: Brożek Jan – Chwalczewski Franciszek, Kraków 1937, s. 355.
312. Z. Iłski, *System wyborczy do Izby Poselskiej parlamentu Polski przedrozbiorowej, Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego*, Wrocław 2022, ss. 452.
313. M. Janicki, *Wolność i równość w języku prawnopolitycznym oraz ideologii szlachty polskiej (od XIV do początku XVII w.)*, w: *Łacina jako język elit*, red. J. Axer, K. Tomaszuk, M. Janicki, Warszawa 2004, s. 73–107.
314. B. Janiszewska, *Dyskusja o procedurze sejmowej w latach 1596–1597*, w: „Sprawozdania Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Wydział I Nauk Historyczno-Społecznych. Seria A”, nr 3, 1965 [druk: 1967], s. 10–20.
315. B. Janiszewska-Mincer, *Rzeczpospolita Polska przed rokoszem Zebrzydowskiego 1600–1604: streszczenie – zarys pracy habilitacyjnej* „Sprawozdania Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Wydział I Nauk Historyczno-Społecznych. Seria A”, nr 5–6 (za lata 1967–1968), 1970, s. 8–12.
316. B. Janiszewska-Mincer, *Rzeczpospolita Polska w latach 1600–1603: narastanie konfliktu między Zygmuntem III Wazą a stanami*, Bydgoszcz 1984, ss. 144.
317. B. Janiszewska-Mincer, F. Mincer, *Rzeczpospolita Polska a Prusy Książęce w latach 1598–1621*, Warszawa 1988, ss. 284.
318. A. Janulaitis, *Vyriausiasis Lietuvos Tribunolas XVI–XVIII amž.* (To atsiradimas vejkimas ir reikšmė Lietuvos oyvenime, Lietuvos universiteto Teisiu fakulteto darbai, t. 2, kn. 4), Kaunas 1927, ss. 171.
319. A. Januškievič, *Między królem a Radziwiłłami: kształtowanie kariery politycznej Jana Chodkiewicza w przededniu unii lubelskiej 1569 r.*, w: *Faworyci i opozycjoniści: król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVII wieku: materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Historii Uniwersytetu Śląskiego, Kraków, 15–17 listopada 2004 r.*, red. M. Markiewicz, R. Skowron, Kraków 2006, s. 167–179.
320. R. Jaramičius, *Kauno pavieta bajorijos elito giminės XVI a. II pusėje – XVII a. I pusėje*, „Kauno istorijos metraštis” 19, 2021, s. 7–28.
321. R. Jaramičius, *Kauno pavieta ir Pacai*, „Kauno istorijos metraštis” 20, 2022, s. 119–134.
322. R. Jaramičius, *The Nobility of the Kaunas District in the Local Sejmiks of 1615 and 1632*, „Rocznik Lituanistyczny”, 9, 2023, s. 73–95.

323. R. Jaramičius, *Kauno pavieta bajorija politiniame gyvenime 1588–1648 m.*, Mokslo daktaro disertacija, Humanitariniai mokslai, Istorija ir archeologija (H 005), Vytauto Didžiojo Universitetas, Kaunas 2024, ss. 204.
324. L. Jarmin'ki, *Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku*, Warszawa 1992, ss. 269, [1].
325. L. Jarmin'ki, *Odpowiedź na replikę Barbary Janiszewskiej-Mincer*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 37, 1993, s. 146-151.
326. J. Jaroszewicz, *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*, cz. 2: *Litwa w pierwszych trzech wiekach po przyjęciu wiary chrześcijańskiej*, Wilno 1844, [4], II, 313 s.; cz. III: *Dalszy ciąg uwag nad Litwą*, Wilno 1845, ss. II, 373, [8].
327. J. Jasnowski, *Mikołaj Czarny Radziwiłł (1515–1565): kanclerz i marszałek ziemski Wielkiego Księstwa Litewskiego, wojewoda wileński* (Rozprawy historyczne Towarzystwa naukowego Warszawskiego, t. 22), Warszawa 1939, ss. VIII, 446.
328. J. Jędruch, *Constitutional Devices for Blocking the Rise of Absolutism in Seventeenth-Century Poland*, „Parliaments, Estates and Representation”, vol. 10, 1990, s. 157–164.
329. J. Jędruch, *Constitutions, elections, and legislatures of Poland 1493–1993: a guide to their history*, New York: EJJ Books, Distributed by Hippocrene Books, 1998, ss. V, 487: ill., maps.
330. J. Jędruch, *Publication of the Records of the Seyms and Seymiks of Poland*, „Parliaments, Estates and Representation”, vol. 9, 1989, s. 47–54.
331. M. Jučas, *Lietuvos Didžiosos Konigaikštystės parlamentarizmas*, w: *Lietuvos Seimas = The seimas of Lithuania*, red. D. Melynienė, Vilnius 1996, s. 79–112.
332. M. Jučas, *Lietuvos Didžiosos Konigaikštystės suverenitetas ir parlamentarizmas po Liublino unijos*, w: *Iš Lietuvos teisės ir valstybės istorijos (straipsnių ir mokslinių darbų ištraukos)*, Vilnius 2001, s. 106–110.
333. M. Jučas, *Lietuvos ir Lenkijos unija (XIV a. vid. – XIX a. pr.)*, Vilnius 2000, ss. 391.
334. M. Jučas, *Sejmy i sejmiki*, w: *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego : analizy i obrazy*, opr. V. Ališauskas [i in.], przetł. P. Bukowiec [i in.], Kraków 2006, s. 648–661 (1 ed., M. Jučas, *Seimai ir seimeliai*, w: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: tyrinėjimai ir vaizdai* (Švietimas Lietuvos ateičiai), sudarė V. Ališauskas [et al.], Vilnius 2001, s. 623–634).
335. R. Jurgaitis, *Funkcjonowanie sejmiku wileńskiego w latach 1717–1795: między szlacheckim parlamentaryzmem a samorządem*, w: *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A. B. Zakrzewski, Warszawa 2010, s. 35–53.
336. R. Jurgaitis, *Vilniaus seimelio veikla, 1717–1795 m.: Daktaro disertacija: Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)*, Vytauto didžiojo universitetas, Lietuvos istorijos institutas, Kaunas 2007, ss. 279, [1].
337. R. Jurgaitis, [Recenzja na ks. A.B. Zakrzewskiego, „*Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w.: ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000”], w: „*Lietuvos istorijos metraštis*”, 2001, nr 2, s. 243–247.
338. W. Kaczorowski, *Biskupi, wojewodowie wileńscy na sejmach za Zygmunta III Wazy*, w: *Wilno – Wileńzczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur: materiały I Międzynarodowej konferencji*, Białystok, 21–24 IX 1989 r., t. II. [Historia i pamięć], red. E. Feliksiak, Białystok 1992, s. 53–72.
339. W. Kaczorowski, *Korektura prawa na sejmach okresu bezkrólewia 1632 roku oraz na sejmie koronacyjnym 1633 roku*, „*Acta Universitatis Wratislaviensis*”, 3270, 2010, Prawo, 311, s. 161–173.



340. W. Kaczorowski, *Litwini wśród elektorów Władysława IV*, „Rocznik Białostocki”, 17, 1991, s. 191–211.
341. W. Kaczorowski, *Rola Krzysztofa II Radziwiłła na sejmach konwokacyjnym i elekcyjnym w okresie bezkrólewia 1632 r.*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 3 [Radziwiłłowie XVI–XVIII w. w kręgu polityki i kultury], 1989, s. 43–50.
342. W. Kaczorowski, *Senatorowie na sejmach z lat 1587/88–1609*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu, Seria A. Historia”, t. 27, 1990, s. 17–58.
343. W. Kaczorowski, *Senatorowie Rzeczypospolitej uczestniczący w sejmach z lat 1587–1632*, Opole 1993, ss. 87.
344. W. Kaczorowski, *Udział króla w stanowieniu prawa na sejmach Rzeczypospolitej od końca XV w. do pierwszej połowy XVII w.: w 500 rocznicę uchwalenia konstytucji Nihil novi*, *Historia prawa w służbie sprawiedliwości: materiały z I Opolskiego Colloquium Prawno-Historycznego*, red. P. Sadowski, S. Szymański, Opole 2006, s. 13–28.
345. W. Kaczorowski, *Udział polskiego monarchy w procesie legislacyjnym w latach 1493–1652*, „Przegląd Humanistyczny”, t. 46, 2002, nr 5, s. 23–31.
346. E. Kalinowski, *Rodzina Mokrzeckich na Podlasiu do połowy XVII w. Studium Historyczno-Genologiczne*, „Studia Podlaskie”, t. 29, 2021, s. 45–65.
347. W. Kamieniecki, *Chorążowie w parlamentaryzmie litewskim przed unią lubelską*, „Antemurale”, t. IX, 1965, s. 163–205.
348. A. Kamiński, *Problem ochrony obrad zgromadzeń ziemskich w Polsce XVI–XVIII w.: na przykładzie sejmiku województwa poznańskiego i kaliskiego w Środzie*, w: *Sejmik wielkopolski: przeszłość i teraźniejszość*, Jarocin-Szczecin 2008, s. 34–42.
349. A.S. Kamiński, *Republic vs. Autocracy: Poland-Lithuania and Russia, 1686–1697* (Harvard Series in Ukrainian Studies), Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1993, ss. 312.
350. A.S. Kamiński, *The szlachta of the Polish-Lithuanian Commonwealth and Their Government*, w: *The Nobility of Russia and Eastern Europe*, red. I. Banac, P. A. Bushkovitch, New Haven 1983, s. 17–45.
351. I. Kaniewska, *Legaci królewscy na sejmiki przedsejmowe w Koronie za Zygmunta Augusta*, w: *Parlament, prawo, ludzie: studia ofiarowana prof. J. Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, red. S. Russocki, W. Sudnik [i in.], Warszawa 1996, s. 93–103.
352. I. Kaniewska, *Małopolska reprezentacja sejmowa za czasów Zygmunta Augusta 1548–1572*, (Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, 351, *Prace Historyczne*, z. 48), Warszawa Kraków 1974, ss. 195, [1].
353. I. Kaniewska, *Posłowie koronni na sejm warszawski w 1589 roku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 32, 1980, z. 2, s. 151–161.
354. I. Kaniewska, *Spis posłów koronnych okresu Rzeczypospolitej szlacheckiej*, w: *Parlamentarzyści polscy od XVI do XX wieku: stan badań i postulaty*, red. J. Seredyka, D. Kurpiers-Schreiber, Opole 1999, s. 129–131.
355. I. Kaniewska, *Stan badań nad parlamentaryzmem polskim w latach 1506–1572*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, t. 261, 1971, z. 35, s. 49–58.
356. I. Kaniewska, „*Strawne pieniądze*” posłów koronnych w XVI wieku, w: *Poprzez stulecia: księga pamiątkowa ofiarowana prof. A. Podrazie w 80 rocznicę urodzin*, red. D. Czerska, Kraków 2000 s. 45–55.
357. I. Kaniewska, *Walka o wprowadzenie instygatorów na sejmie 1565*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 7, 1962, s. 71–97.

358. A. Karabowicz, *Prawodawstwo sejmowe i królewskie za panowania Stefana Batorego (1576-1586)*, Warszawa 2022, ss. 524.
359. A. Karabowicz, *Sejm czy król? Przyczynek do problemu prawodawstwa dla Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Stefana Batorego (1576-1586)*, w: Świat, Europa, Mała ojczyzna: studia ofiarowane prof. S. Grodzickiemu w 80-lecie urodzin, red. M. Małecki, Bielsko-Biała 2009, s. 189-207.
360. A. Karabowicz, *Sprawy sejmowe i dorobek prawodawczy „tempore Conventi Generalia Torunensis A.D. 1576” w świetle Metryki Koronnej*, w: Krakowskie studia z historii państwa i prawa, t. 2, Kraków 2008, s. 73-90 [Sum., 4 aneksy źródeł z tegoż sejmiku: wykaz deputatów do wybierania kwarty, ordynacja dot. Podwód, przywilej dla Baru, przywilej dla Żydów i Karaimów łuckich].
361. A. Karabowicz, *Stosunki wyznaniowe w Rzeczypospolitej za panowania Stefana Batorego (1576-1586) w świetle prawodawstwa sejmowego i królewskiego*, w: Cuius regio, eius religio? Zjazd historyków państwa i prawa, Lublin, 20-23 września 2006 r., red. G. Górski, L. Ćwikła, M. Lipska, t. 2, Lublin 2008, s. 69-83.
362. H. Karbownik, *Udział przedstawicieli kapituł w sejmach i sejmikach dawnej Rzeczypospolitej (XV-XVIII wieku)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 22, 1970, z. 2., s. 169-176.
363. A. Kaźmierczyk, *Sejmy i sejmiki szlacheckie wobec Żydów w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1994, ss. 173, [2].
364. T. Kempa, *Andrzej Skorulski (1554-1637) — urzędnik, przyjaciel i powiernik wojewody wileńskiego Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”, 73 (4), 2024, s. 33-73.
365. T. Kempa, *Elita litewska wobec nominacji Jerzego Radziwiłła na biskupstwo krakowskie i Bernarda Maciejowskiego na biskupstwo wileńskie*, „Studia Waweliana”, 20/21 (2019-2020), 2022, s. 85-104.
366. T. Kempa, *Konflikty w elicie politycznej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku (do 1569 roku) a kwestia unii polsko-litewskiej*, w: Проблемы інтэграцыі і інкарпарацыі ў развіцці Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў перыяд ранняга Новага часу: матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі, Мінск, 15-17 кастрычніка 2009 г., рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2010, s. 42-58.
367. T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” (1549-1616), wojewoda wileński*, Warszawa 2000, ss. 381, ilustr., mapy, indeks.
368. T. Kempa, *Plany separatystycznej elekcji w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie trzech pierwszych bezkrólewí po wygaśnięciu dynastii Jagiellonów (1572-1587)*, „Zapiski Historyczne”, 69, 2004, z. 1, s. 23-61.
369. T. Kempa, *Urzędnicy i klienci Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” (1549-1616)*, „Lituanica-Slavica Posnaniensia. Studia Historica”, 9, 2003, s. 193-221.
370. T. Kempa, *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007, ss. 624.
371. T. Kempa, *Współpraca protestantów i prawosławnych na sejmikach litewskich w czasie panowania Zygmunta III*, w: Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV-XVIII ст.: матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі, Мінск — Наваградак, 23-24 лістапада 2007 г., рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2008, s. 152-175.
372. T. Kempa, *Zabiegi kniaziów Olelkowiczów Słuckich o uzyskanie miejsca w senacie po 1569 roku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 47, 2003, s. 65-88.

373. A. Kersten, *Warstwa magnacka – kryterium przynależności*, w: Magnateria polska jako warstwa społeczna : XI Powszechny Zjazd historyków polskich w Toruniu: Sympozjum, 12 września 1974 r., red. W. Czapliński, A. Kersten, Toruń 1974 s. 8–12.

374. Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, A. Kuncevičius, *The History of Lithuania Before 1795*, translated by I. Zujienė [et al.], Vilnius 2000, ss. 402, ilustr.

375. J. Kiaupienė, *Litewskie cechy kultury politycznej szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku*, w: Kultura Litwy i Polski w dziejach: tożsamość i współistnienie: materiały międzynarodowej konferencji, Kraków, 15–17 października 1998 r., tłumacz. G. Lemaite Departi, red. M. Kawalec, J. Wyrozumski, Kraków 2000, s. 67–78.

376. J. Kiaupienė, *Livonijos problema, Žygimantas Augustas ir 1562 m. pavasarį neįvykęs Lenkijos seimas*, w: Istorijos akiračiai: skiriama prof. hab. Daktaro A. Tylos 75-mečiui, red.: A. Dubonis, Z. Kiaupa, E. Rimša (pirmininkas), Vilnius 2004, s. 143–154.

377. J. Kiaupienė, *Poszukiwanie kompromisu – konfrontacja litewskiej i polskiej tradycji politycznej w przededniu unii lubelskiej*, w: Europa unii i federacji. Idea jedności narodów i państw od średniowiecza do czasów współczesnych, red. K. Ślusarek, przedmowa F. Ziejka, Kraków 2004, s. 19–29.

378. J. Kiaupienė, *Some Considerations on the Sources of Unity of the Lithuanian Political Nation in the Sixteenth Century*, w: Podział władzy i parlamentaryzm w przeszłości i współcześnie: prawo, doktryna, praktyka: 500 rocznica konstytucji Nihil novi z 1505 r.: 56 Konferencja Międzynarodowej Komisji Historii Instytucji Reprezentatywnych i Parlamentarnych w Krakowie i Radomiu (5-8 września 2005), red. W. Uruszczak [i in.], Warszawa 2007, s. 326–333.

379. L. Kieniewicz, *Senat za Stefana Batorego*, Warszawa 2000, ss. 328.

380. R. Kiersnowski, *Miejski dwór nowogródzkiego podsędką*, w: Między Wschodem a Zachodem. Rzeczypospolita XVI–XVIII w.: studia ofiarowane Z. Wójcikowi w 70-tą rocznicę urodzin, red. T. Chynczewska-Hennel [i in.], Warszawa 1993, s. 231–238.

381. W.W. Kojalowicz, *Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego, tak zwany Compendium, czyli o klejnotach albo herbach, których familie stanu rycerskiego w prowincjach Wielkiego Xięstwa Litewskiego zażywają*, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1897, ss. [4], IV, 525, [2].

382. L. Kolankowski, *Posłowie sejmów koronnych Zygmunta Augusta*, „Reformacja w Polsce”, 5, 1928, nr 17–18, s. 121–138.

383. R. Kołodziej, *Parlamentaryzm szlachecki w Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku: stan badań i postulaty*, „Teki Sejmowe”, 1, 2010, s. 53–63.

384. R. Kołodziej, M. Zwierzykowski, *Bibliografia parlamentaryzmu Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Poznań 2012, ss. 209, [1].

385. D. Konieczna, *Ustrój i funkcjonowanie sejmiku brzeskolitewskiego w latach 1565–1763*, Warszawa 2013, ss. 198.

386. D. Konieczna, *Wpływ sejmiku brzesko-litewskiego na działalność sądu kapturowego w okresie 1572–1764*, w: Studia historyczno-prawne: księga poświęcona pamięci prof. J. Seredyki, red. W. Kaczorowski, Opole 2008, s. 177–187.

387. W. Konopczyński, *Chronologia sejmów polskich (1493–1793)*, „Archiwum Komisji Historycznej PAN. Seria II”, t. 4 (ogólnego zbioru 16), 1948, nr 3, s. 127–169.

388. W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, Warszawa Kraków 1936; wyd. 4 krajowe uzupełnione, t. 1, wstęp J. Maternicki, posł. oprac. tekstu i przypisy J. Dziegielewskiego, Warszawa 2003, ss. 795.

389. W. Konopczyński, *Geneza „Liberum veto”*, „Przegląd Historyczny”, 1, 1905, s. 145–171; 315–358.
390. W. Konopczyński, *Konwokacje*, w: *Studia historyczne ku czci S. Kutrzeby*, t. 1, Kraków 1938, s. 247–268 (odb. Kraków 1938, ss. 22).
391. W. Konopczyński, *Liberum veto. Studium porównawczo-historyczne*, Kraków 1918, XVI, 468 s.; wyd. 2-e popr., Kraków 2002, ss. 400.
392. W. Konopczyński, *Odezwa w sprawie katalogu aktów do dziejów polskiego parlamentaryzmu*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 30, 1916, z. 3–4, s. 475–479.
393. M. Kosman, *Parlamentaryzm Wielkiego Księstwa Litewskiego w świetle najnowszych badań*, „Zapiski Historyczne poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich”, 70, 2005, z. 4, s. 91–108 [531–548].
394. W. Kowalenko, *Geneza udziału stołecznego miasta Wilna w sejmach Rzeczypospolitej*, w: „Ateneum Wileńskie”, R. 3, 1925–1926, z. X–XI, s. 327–373; R. 4, 1927, z. 12, s. 79–137.
395. S. Koyama, *The Polish-Lithuanian Commonwealth as a Political Space: Its Unity and Complexity*, w: *Regions in Central and Eastern Europe: Past and Present* (Slavic Eurasian Studies; nr 15), ed. T. Hayashi, F. Hiroshi, Sapporo 2007, s. 137–153.
396. W. Krawczuk, *Listy sejmikowe w świetle Instructarium kancelarii koronnej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 46, 1994, z. 1–2, s. 63–68.
397. W. Kriegseisen, *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1991, ss. 294, [2], faks., fot., mapa, err.
398. W. Kriegseisen, *Sejm Rzeczypospolitej szlacheckiej (do 1763 roku): geneza i kryzys władzy ustawodawczej*, Warszawa 1995, ss. 222, [2].
399. W. Kriegseisen, *W sprawie samorządu szlacheckiego w Polsce*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 99, 1992, nr 2, s. 103–105.
400. J. Król-Próba, *Akt Konfederacji Generalnej Warszawskiej — odkrycia sfragistyczne dzięki interwencji konserwatorskiej*, w: *Rola kościoła w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczypospolitej*, red. J. Krochmal, Warszawa 2017, s. 709–721.
401. M. Kulecki, *Archiwa dawnej Rzeczypospolitej źródłem do dziejów polskiego parlamentaryzmu*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 5, 1995, s. 41–56.
402. M. Kulecki, *Źródła do dziejów polskiego parlamentaryzmu w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych*, w: *Piotrków Sejmowy: Materiały z sesji naukowej odbytej 28 stycznia 1994 roku z okazji 500-lecia ukształtowania się Sejmu Polskiego*, Piotrków 1995, s. 8–16.
403. D. Kupisz, *Chorągwie powiatowe województw małopolskich jako formacje samoobrony terytorialnej w pierwszej połowie XVII wieku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 42, 2005, s. 33–57.
404. D. Kupisz, *Chorągwie powiatowe ziemi chełmskiej w XVI–XVII wieku*, „Rocznik Chełmski”, t. 10, 2006, s. 57–71.
405. D. Kupisz, *Wojska powiatowe jako samoobrona terytorialna województwa sandomierskiego w XVII i na początku XVIII wieku*, w: *Między Wisłą a Pilicą: studia i Materiały Historyczne*, t. 7, Kielce 2006, s. 71–84.
406. D. Kupisz, *Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572–1717*, Lublin 2008, ss. 466, [2].
407. J. Kurczewski, *Kościół zamkowy, czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, cz. 3, Wilno 1916, ss. 607, [1].
408. S. Kutrzeba, *Historia ustroju Polski w zarysie*: w 4 t., t. II: Litwa, Lwów 1914, ss. X, 241, [3].

409. S. Kutrzeba, *La Réforme Judiciaire en Pologne à l'époque d'Etienne Batory*, w: Etienne Batory roi de Pologne, prince de Transylvanie, Cracovie 1935, s. 292–304.
410. S. Kutrzeba, *Skład sejmu polskiego, 1493–1793*, „Przegląd Historyczny”, 2, 1906, z. 1, s. 43–76; z. 2, s. 179–202; z. 3, s. 309–341.
411. B. Kūmin, A. Würbler, *Petitions, Gravamina and the early modern state: local influence on central legislation in England and Germany (Hesse)*, „Parliaments, Estates and Representation”, vol. 17, 1997, s. 39–60.
412. J. Kwak, *Sejm warszawski 1626 r.*, Opole 1985, ss. 139.
413. I. Lappo, *Iš vyriausiojo Lietuvos Tribunolo istorijos XVI amž.* (Vytauto Didžiojo Universiteto, Teisių fakulteto beidiny, Teisės mokslų biblioteka, nr 14), Kaunas 1932, ss. 27.
414. I. Lappo, *Iš vyriausųjų Lietuvos suvažiavimų istorijos XVI amž.: 1577 metų suvažiavimas rytų Vilkaviškyje*, Kaunas 1932, ss. 43.
415. I. Lappo, *Lietuva ir Lenkija po 1569 m. Liublino unijos* (Vytauto Didžiojo Universiteto Teisių fakulteto beidiny, Teisės mokslų biblioteka, nr 12), Kaunas 1932, ss. 169, [3].
416. W. Leitsch, *Das Leben am Hof König Sigismunds III. von Polen = Król Zygmunt III i jego polski dwór*, Polska Akademia Umiejętności, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, 4 Band, Wien Kraków Graz 2009, Band 1, XIV, s. 1–673, [1] s.; Band 2, IV, s. 675–1351, [1] s.; Band 3, VI, s. 1353–2118; Band 4, V, [1], s. 2119–2861.
417. W. Leitsch, *Zum polnischen Reichstag des Jahres 1593*, „Canadian-American Slavic Studies”, vol. 13, 1979, nr 1–2, s. 172–178.
418. J. Lelewel, *Dzieje Litwy i Rusi aż do unji z Polską w Lublinie 1569 zawartej* = [*Histoire de la Lituanie et de la Ruthénie jusqu'à leur union définitive avec la Pologne conclue à Lublin en 1569*], wyd. 2 przejrzone i popr., Poznań 184 , ss. 202.
419. J. Lelewel, *Historia polska do końca panowania Stefana Batorego*, Warszawa 1962, ss. 540, [4], [6], tabl.
420. J. Lelewel, *Polska, dzieje i rzeczy jej*: w 20 t., t. IV: Dostojności i urzędy, Herby w Polsce, Pojedynki w Polsce, Grobowe królów polskich pomniki, Pszczoły i bortnictwo w Polsce, Poznań 1856, IX, [1], 533, [1] s., tabl. 5; t. XIII: *Historia Polska do końca panowania Stefana Batorego: dzieło pośmiertne przypiskami pomnożone i wydane przez E. Rykaczewskiego*, Poznań 1863, ss. XVI, 680.
421. K. Lepszy, *Rzeczpospolita Polska w dobie sejmu inkwizycyjnego (1589–1592)*, Kraków 1939, ss. X, 428, [1].
422. K. Lepszy, *Walka stronnictw w pierwszych latach panowania Zygmunta III* (Prace Krakowskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego, nr 5), Kraków 1929, ss. [IV], 228, [3].
423. I. Lewandowska-Malec, *Król w sejmie walnym: wybrane zagadnienia procedury legislacyjnej na przełomie XVI i XVII wieku*, w: O prawie i jego dziejach księgi dwie: studia ofiarowane prof. A. Lityń kiemu w 45-lecie pracy naukowej i 70-lecie urodzin: w 2 ks., red. M. Mikołajczyk [et al.], Białystok Katowice 2010, ks. 1, s. 275–284.
424. I. Lewandowska-Malec, *Ratunek przed morowym powietrzem: bezpieczeństwo obrad sejmowych i sejmikowych na przełomie XVI i XVII wieku*, w: Studia z dziejów państwa i prawa polskiego, t. XI, red. J. Malec, J. Matuszewski, W. Witkowski, Kraków Lublin Łódź 2008, s. 57–68.
425. I. Lewandowska-Malec, *Rola instrukcji sejmikowych w procedurze ustawodawczej sejmów walnych w latach 1587–1632: na przykładzie koronnych województw górnych*, w: Świat, Europa, Mała Ojczyzna: studia ofiarowane prof. S. Grodziskiemu w 80-lecie urodzin, red. M. Małecki, Bielsko-Biała 2009, s. 235–263.

426. I. Lewandowska-Malec, *Rola legacji i propozycji królewskiej w procedurze ustawodawczej na sejmach walnych koronnych za panowania Zygmunta III Wazy*, w: *Krakowskie studia z historii państwa i prawa*, t. 2, red. W. Uruszczak, D. Malec, Kraków 2008, s. 91–119.
427. I. Lewandowska-Malec, *Sejm walny koronny Rzeczypospolitej obojga narodów i jego dorobek ustawodawczy (1587–1632)*, Kraków 2009, ss. 640.
428. I. Lewandowska-Malec, *Sejmiki ziemskie jako organy szlacheckiego samorządu lokalnego w XVI–XVII wieku*, w: *Administracja państwowa i samorząd w Polsce w ujęciu historyczno-prawnym*, red. E. Mrenińska, P.B. Zientarski, B. Czwojdrak, Warszawa 2018, s. 49–61.
429. I. Lewandowska-Malec, *Sejmy nadzwyczajne w dziejach polskiego parlamentaryzmu*, „*Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*”, t. 10, 2007, s. 51–62.
430. I. Lewandowska-Malec, *Sejmy rozerwane i zerwane w XVII stuleciu*, „*Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*”, t. 12, 2009, s. 125–133.
431. I. Lewandowska-Malec, *Sejmy walne w latach 1588–1598 i ich dorobek ustawodawczy*, „*Prawo i Społeczeństwo*”, R. 5, 2005, nr 4, s. 95–110.
432. I. Lewin, *Udział Żydów w wyborach sejmowych w dawnej Polsce*, „*Miesięcznik Żydowski*”, R. 2, 1932, nr 1, s. 46–65 (odb. Warszawa 1932, [1], 20 s.); wyd. 2, I. Lewin, *Z historii i tradycji. Szkice z dziejów kultury żydowskiej*, Warszawa 1983, s. 35–63).
433. K. Lichy, *Reden als Aushandeln: Rhetorik und Zeremoniell auf dem polnisch-litauischen Sejm zu Beginn der Wasa-Zeit*, w: *Politische Redekultur in der Vormoderne. Die Oratorik europäischer Parlamente in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*, hrsg. v. J. Feuchter und J. Helmuth (Eigene und Fremde Welten; 9), Frankfurt am Main 2008, s. 149–172.
434. K. Lichy, *Wider die Sejm-Komödie: Repräsentation und ständischer Widerstand im Rokosz von 1606/09*, w: *Zelebrieren und Verhandeln. Zur Praxis ständischer Institutionen im frühneuzeitlichen Europa*, hrsg. v. T. Neu, M. Sikora u. T. Weller, Münster 2009, s. 213–232.
435. K. Lichy, *How to do Politics with Words: Oratory, Ceremonial and Procedure in the Sejm and the Reichstag (c. 1500–1570)*, „*Parliaments, Estates and Representation*”, vol. 29, 2009, s. 67–84.
436. M. Liedke, *Od prawosławia do katolicyzmu: ruscy możni i szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec wyznań reformacyjnych*, Białystok 2004, ss. 312, [1], tabl.
437. M. Liedke, *Zależność klientalna a wyznanie przedstawicieli szlachty ruskiej na przykładzie ich związków z birżańską linią Radziwiłłów w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Patron i dwór: magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa 2006, s. 321–333.
438. *Lietuvos TSR valstybės ir teisės istorija: vadovėlis respublikos aukštųjų mokyklų teisės specialybei*, parengė S. Vansevičius [et al.], Vilnius 1979, ss. 310.
439. H. Litwin, *Magnateria polska 1454–1648: kształtowanie się stanu*, „*Przegląd Historyczny*”, t. 74, 1983, z. 3, s. 451–470.
440. H. Litwin, *Równi do równych: kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648*, Warszawa 2009, ss. 193, [2].
441. A. Lityński, *Deputacje skarbowe województwa płockiego (1609–1652)*, „*Kwartalnik Historyczny*”, R. 91, 1984, z. 4, s. 687–701.
442. A. Lityński, *Małopolskie sądy skarbowe do 1717 r.*, „*Czasopismo Prawno-Historyczne*”, t. 24, 1972, z. 2, s. 107–124.
443. A. Lityński, *Ochrona sejmików w polskim ustawodawstwie karnym XVI–XVIII w.*, „*Acta Universitatis Wratislaviensis*”, nr 307, „*Przegląd Prawa i Administracji*”, t. 7, 1976, s. 229–242.

444. A. Lityń ki, *O modelu monografii sejmiku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 37, 1985, z. 1, s. 145–161.
445. A. Lityń ki, *Problem szlacheckiego prawa zgromadzeń ziemskich w Polsce w XVII i XVIII w.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 26, 1974, z. 1, s. 175–183.
446. A. Lityń ki, *Samorząd szlachecki w Polsce XVII–XVIII wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 99, 1992, z. 4, s. 17–34.
447. A. Lityń ki, *Sejmiki dawnej Rzeczypospolitej: (na marginezie pracy J. Włodarczyka, Sejmiki łączynckie)*, „Przegląd Historyczny”, t. 66, 1975, z. 2, s. 295–304.
448. A. Lityń ki, *Sejmiki w dawnej Rzeczypospolitej: problemy badawcze*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 48, 1996, z. 1–2, s. 47–62.
449. A. Lityń ki, *Sejmiki ziemskie koronne Rzeczypospolitej w okresie oligarchii*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 35, 1983, z. 1, s. 177–175.
450. A. Lityń ki, *Sejmikowe sądy skarbowe województwa płockiego do 1717 r.*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach”, nr 782, 1986, SIS, nr 11, s. 77–103.
451. A. Lityń ki, *Szlachecka doktryna na sejmikach, czyli między mitem a utopią: zagadnienia wybrane*, w: *Parlament, prawo, ludzie: studia ofiarowana prof. J. Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, red. nauk. S. Russocki, W. Sudnik [i in.], Warszawa : Wydawnictwo Sejmowe, 1996, s. 134–141.
452. A. Lityń ki, *Szlachecki samorząd gospodarczy w Małopolsce (1606–1717)* („Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach”, nr 53), Katowice 1974, ss. 132.
453. A. Lityń ki, *Z problematyki klasyfikacji sejmików ziemskich*, 1970, „Prace prawnicze” („Prace naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach”, nr 5), t. 1, 1970, s. 89–105.
454. J. Lukowski, *Towards the Ideal Constitution: Rousseau, Montesquieu and 3 May 1791*, „Parliaments, Estates and Representation”, vol. 15, 1995, s. 59–66.
455. H. Lulewicz, *Elita polityczno-społeczna Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVII w. [1640–1655]: praca doktorska [obroniona w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego 23.11.1984 r.]*, Warszawa 1984, ss. 487.
456. H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa 2002, ss. 457, [1], [18], tabl. : il. faks., portr.
457. H. Lulewicz, *Funkcjonowanie sądownictwa szlacheckiego w WKsL w okresie pierwszych bezkrólewí (1572–1576)*, w: *Z dziejów kultury prawnej: studia ofiarowane prof. J. Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*, red. M. Wąsowicz [i in.], Warszawa 2004, s. 361–367.
458. H. Lulewicz, *Klientela szlachecka starosty żmudzkiego i marszałka ziemskiego litewskiego Jana Hieronimowicza Chodkiewicza (zm. 1579): referat, wygłoszony na konferencji „Patron i dwór: magnateria Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku”, która odbyła się w maju 2005 roku w Białowieży*. – ss. 7 © H. Lulewicz [tekst nie opublikowany z archiwum autora].
459. H. Lulewicz, *Najstarsza znana instrukcja sejmikowa z Wielkiego Księstwa Litewskiego : sejmik wileński przed sejmem warszawskim 1570 roku*, w: *Studia historyczno-prawne: prace dedykowane prof. J. Seredyce w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, red. J. Dorobisz, W. Kaczorowski, Opole 2004, s. 171–180.
460. H. Lulewicz, *Nieformalne zjazdy senatorsko-szlacheckie w Wielkim Księstwie Litewskim na przykładzie wydarzeń z lat 1595–1596: inwazja S. Nalewajki*, w: *Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст.: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі*, Мінск – Наваградак, 23–24 лістапада 2007 г., рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2008, s. 205–219.

461. H. Lulewicz, *Projekt unii Rzeczypospolitej z Moskwą podczas trzeciego bezkrólewia (1586–1587)*, w: Проблемы інтэграцыі і інкарпарацыі ў развіцці Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў перыяд ранняга Новага часу: матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі, Мінск, 15–17 кастрычніка 2009 г., рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2010, s. 260–269.

462. H. Lulewicz, *Przeegrany faworyt: polityczna pozycja marszałka ziemskiego i starosty żmudzkiego Jana Chodkiewicza po roku 1572*, w: Faworyci i opozycjoniści: król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVII wieku: materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Historii Uniwersytetu Śląskiego, Kraków, 15–17 listopada 2004 r., red. M. Markiewicz, R. Skowron, Kraków 2006, s. 181–190.

463. H. Lulewicz, *Radziwiłł Albrycht h. Trąby (1558–1592), książę na Ołyce i Nieświeżu, marszałek nadworny, a potem wielki litewski, pierwszy ordynat klecki*, w: Polski Słownik Biograficzny, t. XXX/1, z. 124, *Radwan – Radziwiłł Jan*, Wrocław Warszawa Kraków Gdań k 1987, s. 135–140.

464. H. Lulewicz, *Radziwiłł Albrycht Władysław h. Trąby (1589–1636), kasztelan trocki, potem wileński, ordynat nieświeski*, w: Polski Słownik Biograficzny, t. XXX/1, z. 124, *Radwan – Radziwiłł Jan*. – Wrocław Warszawa Kraków Gdań k 1987, s. 140–143.

465. H. Lulewicz, *Radziwiłł Jan Jerzy h. Trąby (1588–1625), kasztelan trocki, ordynat nieświeski*, w: Polski Słownik Biograficzny, t. XXX/2, z. 125, *Radziwiłł Jan – Radziwiłłowa Anna*, Wrocław Warszawa Kraków Gdań k 1987, s. 197–199.

466. H. Lulewicz, *Radziwiłł Jerzy h. Trąby (1578–1613), kasztelan trocki*, w: Polski Słownik Biograficzny, t. XXX/2, z. 125, *Radziwiłł Jan – Radziwiłłowa Anna*, Wrocław Warszawa Kraków Gdań k 1987, s. 234–236.

467. H. Lulewicz, *Radziwiłł Krzysztof zwany Piorunem h. Trąby (1547–1603)*, w: Polski Słownik Biograficzny, t. XXX/2, z. 125, *Radziwiłł Jan – Radziwiłłowa Anna*, Wrocław Warszawa Kraków Gdań k 1987, s. 264–276.

468. H. Lulewicz, *Radziwiłł Mikołaj h. Trąby (ok. 1546–1589), łowczy litewski, później wojewoda nowogródzki*, w: Polski Słownik Biograficzny, t. XXX/2, z. 125, *Radziwiłł Jan – Radziwiłłowa Anna*, Wrocław Warszawa Kraków Gdań k 1987, s. 347–349.

469. H. Lulewicz, *Radziwiłł Mikołaj zwany Czarnym h. Trąby (1515–1565), marszałek ziemski, kanclerz litewski i wojewoda wileński*, w: Polski Słownik Biograficzny, t. XXX/2, z. 125, *Radziwiłł Jan – Radziwiłłowa Anna*, Wrocław Warszawa Kraków Gdań k 1987, s. 335–347.

470. H. Lulewicz, *Radziwiłł Mikołaj zwany Rudym h. Trąby (1512–1584), wojewoda trocki i hetman najwyższy litewski, potem wojewoda wileński i kanclerz litewski, ponownie mianowany hetmanem wielkim litewskim*, w: Polski Słownik Biograficzny, t. XXX/2, z. 125, *Radziwiłł Jan – Radziwiłłowa Anna*, Wrocław Warszawa Kraków Gdań k, 1987, s. 321–335.

471. H. Lulewicz, *Radziwiłł Mikołaj Krzysztof zwany Sierotką h. Trąby (1549–1616), marszałek dworny, następnie wielki litewski, kasztelan, potem wojewoda trocki, wojewoda wileński, pamiętnikarz, pierwszy ordynat nieświeski*, w: Polski Słownik Biograficzny, t. XXX/2, z. 125, *Radziwiłł Jan – Radziwiłłowa Anna*, Wrocław Warszawa Kraków Gdań k 1987, s. 349–361.

472. H. Lulewicz, *Radziwiłł Stanisław h. Trąby (1559–1599), marszałek wielki litewski, a następnie starosta żmudzki, pierwszy ordynat ołycki*, w: Polski Słownik Biograficzny, t. XXX/2, z. 125, *Radziwiłł Jan – Radziwiłłowa Anna*, Wrocław Warszawa Kraków Gdań k 1987, s. 363–367.

473. H. Lulewicz, *Radziwiłłowa z Kettlerów Anna (1567–1617), marszałkowa wielka litewska*, w: Polski Słownik Biograficzny, t. XXX/2, z. 125, *Radziwiłł Jan – Radziwiłłowa Anna*, Wrocław Warszawa Kraków Gdań k 1987, s. 383–384.



474. H. Lulewicz, [Recenzja na ks. „A. Filipczak-Kocur, *Skarb Litewski za pierwszych dwu Wazów (1587–1648)*, Wrocław 1994”], „Kwartalnik Historyczny”, R. 103, 1996, z. 1, s. 102–103.
475. H. Lulewicz, *Rudomina Maciej*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXII/4, z. 135, *Różycki Ignacy – Rudowski Jan*, Wrocław Warszawa Kraków 1991, s. 667–668.
476. H. Lulewicz, *Rudomina Dusiacki Jan*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXII/4, z. 135, *Różycki Ignacy – Rudowski Jan*, Wrocław Warszawa Kraków 1991, s. 670–671.
477. H. Lulewicz, *Sapieha Lew*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXV/1, z. 144, *Sapieha Jan – Sapieha Władysław*, Warszawa Kraków 1994, s. 84–104.
478. H. Lulewicz, *Sapieha Mikołaj na Kodniu, wojewoda kolejno: miński, brzeski i witebski*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXV/1, z. 144, *Sapieha Jan – Sapieha Władysław*, Warszawa Kraków 1994, s. 116–120.
479. H. Lulewicz, *Sapieha Paweł na Kodniu*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXV/1, z. 144, *Sapieha Jan – Sapieha Władysław*, Warszawa Kraków 1994, s. 128–131.
480. H. Lulewicz, *Sąd ziemski brasławski w świetle zachowanych ksiąg ziemskich z lat 1603–1632*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 10, 1998, s. 151–161.
481. H. Lulewicz, *Sejmiki litewskie przed sejmem 1572 roku: projekt obsady funkcji poselskich*, w: *Litwa w epoce Wazów: prace ofiarowane H. Wisnerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. W. Kriegseisen, A. Rachuba, Warszawa 2006, s. 115–127.
482. H. Lulewicz, *Skład wyznaniowy senatorów świeckich Wielkiego Księstwa Litewskiego za panowania Wazów*, „Przegląd Historyczny”, t. 68, 1977, z. 3, s. 425–445.
483. H. Lulewicz, *Snowski Malcher (Melchior) h. Dołęga (zm. 1587), rotmistrz litewski, poseł na sejm, kasztelan witebski*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXIX, z. 3 (162), *Smolka Stanisław – Sobieska Teofila*, Warszawa Kraków 1999, s. 408–410.
484. H. Lulewicz, *Walka Radziwiłłów z Chodkiewiczami o dziedzictwo Słuckie*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 3 [Radziwiłłowie XVI–XVIII w. w kregu polityki i kultury], 1989, s. 201–216.
485. H. Lulewicz, *Zjazd w Rudnikach we wrześniu 1572 roku*, „Przegląd Historyczny”, t. 91, 2000, z. 2, s. 203–219.
486. P. Łabędź, *Działania hetmana Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” wymierzone przeciw powstaniu kozackiemu Semen Nalewajki na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1595–1596*, „Klio” 33, 2015, nr 2, s. 51–72.
487. P. Łabędź, *Działalność wojskowa Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” w latach 1572–1579*, ZH 76, 2011, nr 1, s. 23–40.
488. P. Łabędź, *Konflikt hetmana Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” z Zygmuntem III Wazą i jego wpływ na sytuację polityczną Rzeczypospolitej w latach 1587–1600*, ZH 80, 2015, z. 2, s. 7–30;
489. P. Łabędź, *Konflikt Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” z Zygmuntem III Wazą a działania wojenne w Inflantach w latach 1600–1602*, „Klio” 20, 2012, nr 1, s. 111–140 [udostępniono 3.11.2021]. <https://doi.org/10.12775/KLIO.2012.004>.
490. P. Łabędź, *Krzysztof Radziwiłł „Piorun” (1547–1603), wojewoda wileński i hetman wielki litewski*, rozprawa doktorska obroniona 19 grudnia 2017 r. w Uniwersytecie Mikołaja Kopernika, promotor dr hab. T. Kempa prof. UMK, recenzenci dr hab. H. Lulewicz, dr hab. M. Ferenc, Toruń 2017.
491. P. Łabędź, *Od królewskiego faworyta do opozycjonisty. Działalność polityczna i wojskowa Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” (1547–1603)*, Warszawa 2025, ss. 456.
492. K. Łopatecki, *„Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku* (Seria : Dissertationes, t. 2), Białystok 2012, ss. 801, [1].

493. K. Łopatecki, *Edycje akt sejmikowych, Edycje źródłowe akt sejmikowych: przeszłość — teraźniejszość — przyszłość*, „Miscellanea Historico-Iuridica”, t. 14, 2015, z. 2, s. 9–43.
494. K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)* (Seria : Dissertationes, t. 3), Białystok 2013, ss. 660.
495. J. Machovenko, *Nelietuviškų žemių teisinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV–XVIII a.)*, Vilnius 1999, ss. 218, [2].
496. J. Maciszewski, *Demokracja szlachecka – kilka refleksji*, „Miesięcznik Literacki”, 1984, nr 10 (216), s. 116–122.
497. J. Maciszewski, *Jeziorna 1607: (wokół uniwersalu detronizacyjnego – rekonesans badawczy)*, w: Świat pogranicza: [Rozprawy dedykowane T. Wasilewskiemu w 70-tą rocznicę urodzin], red. M. Nagielski, A. Rachuba, S. Górczyński, Warszawa 2003, s. 205–210.
498. J. Maciszewski, *Mechanizmy kształtowania się opinii publicznej w Polsce doby kontrreformacji*, w: Wiek XVII – Kontrreformacja – Barok: prace z historii kultury (Instytut badań literackich PAN, Studia staropolskie, t. 29), red. J. Pelc, Wrocław Warszawa Kraków 1970, s. 55–70.
499. J. Maciszewski, *Polska a Moskwa 1603–1618: opinie i stanowiska szlachty polskiej*, Warszawa 1968, ss. 327, [2].
500. J. Maciszewski, *Sejm 1607 r. a załamanie się planów reformy państwa*, w: O naprawę Rzeczypospolitej XVII–XVIII w.: prace ofiarowane W. Czaplińskiemu w 60 rocznicę urodzin, Warszawa 1965, s. 37–47.
501. J. Maciszewski, *Szlachecka opinia publiczna w Polsce wobec interwencji w Moskwie (1604–1609)*, „Kwartalnik historyczny”, R. 70, 1963, z. 2, s. 363–386.
502. J. Maciszewski, *Szlachta polska i jej państwo* (Omega, Biblioteka wiedzy współczesnej, 148–149), Warszawa 1969, 235, [1] s.; wyd. 2 uzupełn., Warszawa 1986 (Biblioteka wiedzy historycznej, Historia Polski), ss. 305, [3], 20 il.
503. J. Maciszewski, *Wojna domowa w Polsce (1606–1609): studium z dziejów walki przeciw kontrreformacji: cz. I: od Stężycy do Janowca* (Seria: Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowe-go, Seria A, nr 69), Wrocław 1960, ss. 17, VI, 368, [1].
504. J. T. Maciuszko, *Staropolska kategoria „stan”. Max Weber i słownictwo szlacheckie*, „Przegląd Historyczny”, t. 74, 1983, z. 3, s. 425–449.
505. A. Macuk, *Szlachta województwa nowogródzkiego wobec elekcji Stanisława Leszczyńskiego i Augusta III w 1733 r.*, „Przegląd Historyczny”, t. 96, 2005, z. 1, s. 41–60.
506. D. Makilla, *Artykuły henrykowskie. Geneza — Obowiązywanie — Stosowanie. Studium historyczno-prawne*, Warszawa 2012, ss. 562.
507. M. Maksimaitis, S. Vansevičius, *Lietuvos valstybės ir teisės istorija*, Vilnius 1997, 301, [3] p.
508. J. Mallek, *Printing-houses and printing in the service of the Polish parliament in the sixteenth century*, „Parliaments, Estates and Representation”, vol. 24, 2004, s. 119–129.
509. A. Marongiu, *Progrès et problèmes de l’histoire des Assemblées d’États et Parlements*, „Parliaments, Estates and Representation”, vol. 2, 1982, s. 173–188.
510. J. Matuszewski, *Sprzedawalność urzędów w Polsce*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 16, 1964, z. 2, s. 101–174.
511. M. Matuškaitė, *Išėjusiems atminti. Laidosena ir kapų ženklimas LDK*, Vilnius 2009, ss. 351.
512. K. Matwijowski, *Ocena sytuacji w Rzeczypospolitej okresu bezkrólewia po śmierci Jana III Sobieskiego*, w: Parlament, prawo, ludzie: studia ofiarowana prof. J. Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej, red. nauk. S. Russocki, W. Sudnik [i in.], Warszawa 1996, s. 165–169.

513. K. Mazur, *W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648*, Warszawa 2006, ss. 465.
514. K. Mazur, Recenzja [A. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000), „Kwartalnik Historyczny”, R. 109, 2002, z. 3, s. 197–201.
515. K. Mazur, *Szlachta wołyńska wobec unii jagiellońskiej w dobie sejmu lubelskiego 1569 r.*, „Przegląd Historyczny”, t. 95, 2004, z. 1, s. 37–52.
516. A. Mączak, *County Society i szlachta wojewódzka w XVI wieku*, w: *Parlament, prawo, ludzie: studia ofiarowana prof. J. Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, red. S. Russocki, W. Sudnik [i in.], Warszawa 1996, s. 170–175.
517. A. Mączak, *Klientela: nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVII w.*, 2-e wyd., Warszawa 2000, ss. 355, [2], bibliografia, indeks.
518. A. Mączak, *Pierwsza Rzeczpospolita: władza i przestrzeń*, w: *Rzeczpospolita – Europa: XVI–XVIII w.: próba konfrontacji*, red. M. Kopczyński, W. Tygielski, Warszawa 1999, s. 15–27.
519. A. Mączak, *Przestrzeń w strukturze państwa wczesnonowoczesnego: refleksje nad regionem w życiu szlachty polskiej*, w: *Miasto, Region, Społeczeństwo: studia ofiarowane prof. A. Wyrobiszowi w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Białystok 1992, s. 199–206.
520. A. Mączak, *Renesansowe państwo jako przedsiębiorstwo*, w: *Studia z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. K. Matwijowski, Z. Wójcik („Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 945, Historia, t. 66), Wrocław 1988, s. 23–34.
521. A. Mączak, *Rządzący i rządzeni. Władza a społeczeństwo w Europie wczesnonowoczesnej*, Warszawa 1986, ss. 326, [2].
522. A. Mączak, *Rzeczpospolita szlacheckich samorządów*, „Przegląd Historyczny”, t. 96, 2005, z. 2, s. 169–194.
523. A. Mączak, *Stan, klasa i klientela: spór o metodę historiografii i antropologii społecznej*, w: *Kultura, polityka, dyplomacja: studia ofiarowane prof. J. Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. A. Bartnicki [i in.], Warszawa 1990, s. 221–233.
524. A. Mączak, *Struktura władzy w Rzeczypospolitej w XVII wieku*, w: *Polska XVII i XVIII wieku: studium kultury chrześcijan: kościół Świętej Trójcy w Warszawie*, Warszawa 1986, s. 5–39.
525. A. Mączak, *The structure of power in the Commonwealth of the sixteenth and seventeenth centuries*, w: *A Republic of Nobles: studies in Polish History to 1864*, ed. and transl. by J. K. Fedorowicz (ed.), M. Bogucka (ed.), H. Samsonowicz (ed.), Cambridge [Cambridgeshire] New York: Cambridge University Press 1982, s. 109–134.
526. A. Mączak, *Urzędy centralne Rzeczypospolitej: kilka refleksji i propozycji*, w: *Urzędy dworu monarszego dawnej Rzeczypospolitej i pań tw ościennych: materiały sesji zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu, Kraków, listopad 1993 r.*, red. A. Gąsiorowski, R. Skowron, Kraków 1996, s. 13–20.
527. R. Mienicki, *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie w okresie od 1795 do 1922 roku: rys historyczny* (Wydawnictwa Archiwów Państwowych, t. 1), Warszawa 1923, ss. [6], VIII, 138, [1], 1 plan.
528. R. Mienicki, *Archiwum Akt Dawnych w Witebsku: Centralne archiwum Witebskie: 1852–1903*, Warszawa 1939, ss. 107, il.
529. R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna: (1864–1915)* (Rozprawy wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, t. 1, z. 1), Wilno 1925, ss. [6], VI, 222, [1].

530. J. Miller, *The Polish Nobility and the Renaissance Monarchy: The Execution of the Laws' Movement*: part 1-2, „Parliaments, Estates and Representation”, vol. 3, 1983, s. 65–87; vol. 4, 1984, s. 1–24.

531. J. Miller, *The Sixteenth-Century Roots of the Polish Democratic Tradition*, w: *Polish Democratic Thought from the Renaissance to the Great Emigration: Essays and Documents*, eds. M.B. Biskupski, J.S. Pula (East European Monographs, No. 289), New York, N.Y.: Columbia University Press, [Boulder, Co.] 1990, s. 11–28.

532. A. Mironowicz, *Cerkiew prawosławna w I Rzeczypospolitej*, w: *Rola kościoła w dziejach Polski*, Warszawa 2017, s. 321–354.

533. A. Mironowicz, *Kościół prawosławny i unicki w latach 1596–1648*, w: A. Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza* (Dissertationes Universitatis Varsoviensis, nr 443), wyd. 2, Białystok 1997, s. 17–73.

534. A. Moniuszko, *III Statut a próby kodyfikacji prawa koronnego za panowania Zygmunta III*, w: *Lietuvos Statutas ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštės bajoriškoji visuomenė*, red. I. Valikonytė, L. Stepanovičienė, Vilniaus Universiteto Leydykla, Vilnius 2015, s. 63–74.

535. W. Müller, *Radziwiłł Jerzy h Trąby (1556–1600), biskup wileński, gubernator Inflant, kardynał, biskup krakowski*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXX/2, z. 125, *Radziwiłł Jan – Radziwiłłowa Anna*, Wrocław Warszawa Kraków Gdańsk 1987, s. 229–234.

536. M. Nagielski, *Sapieha Andrzej (zm. 1621), podczaszy lit., kasztelan miński, potem wojewoda połocki, następnie smoleński*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXIV/ 4, z. 143, *Sanguszko Dymitr – Sapieha Jan*, Wrocław Warszawa Kraków 1993, s. 572–574.

537. M. Nagielski, *Sapieha Andrzej (zm. 1611), starosta orszański i kasztelan witebski, potem wojewoda mścisławski*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXIV/ 4, z. 143, *Sanguszko Dymitr – Sapieha Jan*, Wrocław Warszawa Kraków 1993, s. 574–576.

538. M. Nagielski, *Sapieha Krzysztof Stefan*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXV/1, z. 144, *Sapieha Jan – Sapieha Władysław*, Wrocław Warszawa Kraków 1994, s. 67–68.

539. M. Nagielski, *Sapieha Mikołaj, wojewoda miński, potem nowogródzki*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXXV/1, z. 144, *Sapieha Jan – Sapieha Władysław*, Wrocław Warszawa Kraków 1994, s. 122–124.

540. T. Narbutt, *Dzieje narodu Litewskiego*: w 9 t., t. IX: *Panowania Zygmunatów*, Wilno 1841, ss. VIII, [2], 492, 30, [2].

541. J. U. Niemcewicz, *Dzieje panowania Zygmunta III, króla polskiego*: 1-e wyd., Warszawa 1819; 3-e wyd. w 3 t., wyd. K.J. Turowski (Biblioteka Polska, t. 96, 101, 102, Seria IV, zeszyty 23–26, 36–43, 45), Kraków 1860, t. 1, ss. LVIII, 281, [1], V; t. 2, ss. 335, [1], V; t. 3, ss. 348, VIII, XX, VIII.

542. M. Niendorf, *Das Großfürstentum Litauen: Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit (1569–1795)*, Wiessbaden: Harrasowitz Verlag 2006, ss. 329.

543. K. Niesiecki, *Herbarz Polski... powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, wyd. przez J. Nep. Bobrowicza: w 10 t., t. I, Lipsk 1839, ss. 580, [2], err. ; t. II [Abdank, herb – Bzura], Lipsk 1839, ss. 390; t. III [Całowańki – Dzwonowski], Lipsk 1839, ss. 476; t. IV [Eilemberk, herb – Jutrowski], Lipsk 1839, ss. 518; t. V [Kacperski – Kykieryc], Lipsk 1840, ss. 476; t. VI [Lachowicki – Nurzyński], Lipsk 1841, ss. 588; t. VII [Obalkowski – Pyliński; Pypka, herb], Lipsk 1841, ss. 582; t. VIII [Raba – Szyszkowski], Lipsk 1841, ss. 652; t. IX [Tabaszowski – Wzdulski], Lipsk 1842, ss. 468; t. X [Z, herb, Żaba – Żyznowski], Lipsk 1845, ss. 202; Dodatek do Herbarza Polskiego ks. K. Niesieckiego, obejmujący dalsze rodowodowe wiadomości niektórych familii w tem dziele umieszczonych i wszystkie szlacheckie familie przez tego z nie

umieszczone a przez późniejszych heraldyków wspomniane, jako też te, których szlachectwo według wierzytelnych dokumentów, żadnej nie podpada wątpliwości..., zebrany i ułożony przez J. Nep. Bobrowicza, Lipsk 1844, ss. 508, [Electronic resource], oprac. R. Jurzak, Bielsko-Biała 2002.

544. D. Norrman, *Sigismund Vasa och hans regering i Polen (1587–1632)*, Stockholm 1978, ss. 272.

545. S. Ochmann, *Sejmy z lat 1615–1616 (Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. Seria A, nr 141)*, Wrocław 1970, ss. 235, [2].

546. S. Ochmann, *Rzeczpospolita jako „monarchia mixta” – dylematy władzy i wolności*, w: *Kultura, polityka, dyplomacja: studia ofiarowane prof. J. Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. A. Bartnicki [i in.], Warszawa 1990, s. 264–278.

547. J. Ochman ki, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu: ustrój i uposażenie* (Historia, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, nr 55), Poznań 1972, ss. 118, [1] k. mapa złoż.

548. L. Okinshevich, *The Law of the Grand Duchy of Lithuania: Background and Bibliography: [The manuscript]* (The Research Program on the U.S.S.R. (East European Fund, Inc.), Mimeographed series No. 32), New York City: [East European Fund, Inc.] 1953, ss. 53.

549. H. Olszewski, *Funkcjonowanie sejmów w dawnej Rzeczypospolitej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 35, 1983, z. 1, s. 149–162.

550. H. Olszewski, *Nowe materiały do Chronologii sejmów polskich*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 9, 1957, z. 2, s. 229–258.

551. H. Olszewski, *Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652–1763. Prawo – praktyka – teoria – programy*, Poznań, 196 , ss. 461.

552. H. Olszewski, *Sejm w dawnej Rzeczypospolitej: ustrój i idee* (Seria: Prace Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, t. 8): w 2 t., t. 1: *Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii (1652–1763): prawo – praktyka – teoria – programy*, Poznań 2002, 475, [1] s.; t. 2: *Studia i rozprawy*, Poznań 200 , ss. 544.

553. H. Olszewski, *The Sejm of the Old Polish Republic as a Subject of Power and Center of Legal Culture*, w: *Podział władzy i parlamentaryzm w przeszłości i współcześnie: prawo, doktryna, praktyka: 500 rocznica konstytucji Nihil novi z 1505 r: 56 Konferencja Międzynarodowej Komisji Historii Instytucji Reprezentatywnych i Parlamentarnych w Krakowie i Radomiu (5–8 września 2005)*, red. W. Uruszczak [i in.], Warszawa 2007, s. 316–325.

554. H. Olszewski, *Vorstufen und Entwicklungslinien des altpolnischen Konstitutionalismus*, „Parliaments, Estates and Representation”, vol. 15, 1995, s. 13–24.

555. E. Opaliń ki, *Elita władzy w województwach poznańskim i kaliskim za Zygmunta III*, Poznań 1981, ss. 175, [4], tab.

556. E. Opaliń ki, *Kultura parlamentarna w Rzeczypospolitej XVII wieku*, w: *Między Konstytucją Nihil Novi a ustawodawstwem nowoczesnej demokracji: parlamentaryzm polski w XVI–XX wieku: materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej odbytej w Radomiu w dniach 12–13 października 2005 roku*, red. H. Gmiterek, S. Piątkowski, J. Wrona, Lublin Radom 2005, s. 33–43.

557. E. Opaliń ki, *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652: system parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1995, ss. 344, [4].

558. E. Opaliń ki, *Polska srebrnego wieku. Studia i materiały*, red. M. Broniarczyk, K. Zwierz, Piotrków Trybunalski 2023, ss. 607.

559. E. Opaliń ki, *Sejm czasów Zygmunta III. Na marginesie pracy Izabeli Lewandowskiej-Malec, Sejm walny koronny Rzeczypospolitej Obojga Narodów i jego dorobek ustawodawczy (1587–1632)* [Recenzja], „Kwartalnik Historyczny”, R. 118, 2011, z. 1, s. 109–124.

560. E. Opaliński, *Sejm Srebrnego Wieku 1587–1652: między głosowaniem większościowym a liberum veto*, Warszawa 2001, ss. 269, [1].
561. E. Opaliński, *Teorie reprezentacji w Królestwie Polskim i w Rzeczypospolitej Obojga Narodów (XVI – połowa XVII w.)*, w: Україна в Центральній-Східній Європі, вып. 1, Київ 2000, s. 128–142.
562. E. Opaliński, *Wota senatorskie na sejmie 1605 roku*, w: *Staropolski parlamentaryzm i stosunki wyznaniowe: Studia ofiarowane Wojciechowi Kriegseisenowi*, red. D. Dukwicz, M. Ptaszyński, Warszawa 2025, s. 89–112.
563. K. Orzechowski, *Les systèmes des assemblées d'états: origines, évolution, typologie*, „Parliaments, Estates and Representation”, vol. 6, 1986, no. 1, s. 105–111.
564. A. Pankowicz, *Wprowadzenie historyczne do teorii samorządności*, „Historyka. Studia metodologiczne”, t. 25, 1995, s. 55–64.
565. J. Pánek, *Konference o dějinách parlamentarismu ve střední a východní Evropě*, „Český časopis historický”, R. 99, 2001, nr 3, s. 678–680.
566. B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego na pięćoro xiąg rozdzielone przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane roku pańskiego 1584*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858; Warszawa 1982, ss. [2], 964, CLXII, 13, [1], ill.
567. P. Paradowski, *Ze stanu badań nad sejmikami doby Wazów ze szczególnym uwzględnieniem panowania Władysława IV*, w: *Z badań nad Rzeczpospolitą w czasach nowożytnych*, red. K. Matwijowski (Prace Historyczne, XXXI), Wrocław 2001, s. 27–37.
568. A. Pawiński, *Rządy sejmikowe w Polsce na tle stosunków województw kujawskich (1572–1793)*, wyd. 1-e (Dzieje ziemi kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące, t. I), Warszawa 1888, [1], II, XIII, [1], X, 431, [4] s.; wyd. 2-e, oprac. i wstęp H. Olszewski, Warszawa 1978, ss. 560, 17 tabl.
569. A. Pawiński, *Sejmiki ziemskie: początek ich i rozwój aż do ustalenia się udziału posłów ziemskich w ustawodawstwie sejmu walnego 1374–1505*, Warszawa 1895, ss. VIII, 240, LXXII.
570. A. Pawiński, *Skarbowość w Polsce i jej dzieje za Stefana Batorego* (Źródła dziejowe, t. VIII), Warszawa 1881, ss. XV, [1], IX, [1], 470.
571. W. Pęksa, Recenzja [A.B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w.: ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000], „Casus”, 2001, nr 19, s. 28–30.
572. F. K. Piekosiński, *Sejm walny warszawski z r. 1572*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Serya II”, t. 10 (Ogólnego zbioru t. 35), 1898, s. 256–269.
573. F. K. Piekosiński, *Statut Litewski. cz. I: Powstanie trzech redakcyj Statutu*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Seria II”, t. 14 (Ogólnego zbioru, t. 39), 1900, s. 61–130.
574. A. Pięńkońska, *Zjazdy i sejmy z okresu bezkrólewia po śmierci Stefana Batorego*, Pułtusk 2010, ss. 428, [10].
575. M. Pięńkowski, *Trudna droga do władzy w Rzeczypospolitej. Sejm koronacyjny Zygmunta III 1587 / 1588 i sejm pacyfikacyjny 1589 roku*, Warszawa 2021, ss. 544.
576. M. Pietrusiewicz, *Konstytucje sejmowe wobec konfederacji wojskowych w latach panowania Zygmunta III*, w: *Kultura, polityka, dyplomacja: studia ofiarowane prof. J. Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. A. Bartnicki [i in.], Warszawa 1990, s. 293–297.
577. J. Pietrzak, *Nabożeństwo na rozpoczęcie sejmu w XVI–XVII wieku*, „Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”, R. 51, 1996, nr 1–3 [O nowożytnej Polsce i Europie, prace ofiarowane K. Matwijowskiemu w 60 rocznicę urodzin, red. S. Ochmann-Staniszevska], s. 47–53.
578. J. Pietrzak, *Po Cecorze i podczas wojny chocimskiej. Sejmy z lat 1620 i 1621*, Wrocław 1983, ss. 187.

579. J. Pietrzak, *Sejm Rzeczypospolitej: tradycja i współczesność: kompetencje, procedury, zwyczaje*, 2 wyd. uzup. Warszawa 2000, ss. 191.
580. J. Pietrzak, *Uchwalanie ustaw w latach 1605–1623*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 477, 1979, Historia, t. 31, s. 21–25.
581. J. Pietrzak, *W przygaszonym blasku wiktorii chocimskiej. Sejm w 1623 r.*, Wrocław 1987, ss. 149, [3].
582. D. Pietrzyk-Reeves, *Ład rzeczypospolitej. Polska myśl polityczna XVI wieku a klasyczna tradycja republikańska*, Kraków 2012, ss. 465.
583. D. Pietrzyk-Reeves, *Polish Republican Discourse in the Sixteenth Century*, Cambridge, Cambridge University Press 2020 <https://doi.org/10.1017/9781108695008>
584. D. Pietrzyk-Reeves, *Tradycja republikańska, respublica, republikanizm*, „Horyzonty polityki”, vol. IV (2013), nr 7, s. 47–66.
585. T. Piliński, *Bezkrólewie po Zygmuncie Auguście i elekcja króla Henryka*, przedmowa S. Tarnowskiego, Kraków 1872, ss. [2], XXXII, 112.
586. J. Pirożyński, *Sejm Warszawski roku 1570* (Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, t. 279, Prace historyczne, z. 36), Warszawa Kraków 1972, ss. 76.
587. S. Płaza, *Changes in the Political System of the Polish Commonwealth After the Extinction of the Jagellonian Dynasty*, „Acta Poloniae Historica”, t. 52, 1985, s. 65–86.
588. S. Płaza, *Historia prawa w Polsce: zarys wykładu: cz. 1: Polska przedrozbiorowa* (Skrypty uczelniane Uniwersytetu Jagiellońskiego, nr 611), Kraków 1989, ss. 360.
589. S. Płaza, *Historia prawa w Polsce na tle porównawczym w 3 cz., cz. 1: X–XVIII w.*, Kraków 1997, ss. 630.
590. S. Płaza, *Nowe spojrzenie na konfederację warszawską z 1573 r.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 21, 1969, z. 2, s. 193–200.
591. S. Płaza, *Próby reform ustrojowych w czasie pierwszego bezkrólewia (1572–1574)* („Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, t. 216, „Prace prawnicze = Schedae Iuridicae”, z. 42), Warszawa Kraków 1969, ss. 192.
592. S. Płaza, *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województw poznańskiego i kaliskiego: ustroj i funkcjonowanie (1572–1632)*, („Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, t. 720, „Prace prawnicze : Schedae Iuridicae”, z. 110), Warszawa Kraków 1984, ss. 162, [1].
593. S. Płaza, *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województwa sieradzkiego: ustroj i funkcjonowanie (1572–1632)*, („Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, t. 854, „Prace prawnicze : Schedae Iuridicae”, z. 122), Warszawa; Kraków 1987, ss. 157, [2] s., err.
594. S. Płaza, *Wielkie bezkrólewia* (Seria: *Dzieje narodu i państwa polskiego*, nr II–22), Kraków 1988, ss. 80, ill.
595. S. Płaza, A. Sucheni-Grabowska, *Z badań nad polskim parlamentaryzmem XVI wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 26, 1974, z. 1, s. 59–83 : rés.
596. W. Polak, *O Kreml i Smoleńszczyznę. Polityka Rzeczypospolitej wobec Moskwy w 1607–1612*, wyd. 3, poprawione i uzupełnione, Toruń 2014, ss. 485.
597. I. Presiowski, ks. *Krótką wiadomość o sejmach i sejmikach przedsejmowych w dawnej Polsce* (Biblioteka Polska, Ser. na rok 1861, z. 16), Kraków 1861, ss. 66, [1].
598. A. Prochaska, *Sejmiki wiszeńskie w czasach trzech elekcji pojagiellońskich*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 17, 1903, z. 3, s. 363–404; z. 4, s. 544–595.
599. A. Prochaska, *Sejmik wobec elekcji i konfederacji*, „Przewodnik naukowy i literacki”, R. 48, 1920, s. 1030–1056.



600. A. Prochaska, *Wyprawa na Smoleńsk (z listów litewskiego kanclerza r. 1609–1611)*, „Kwartalnik Litewski“, R. 2, 1911, z. 5 (marzec), s. 47–80.
601. A. Przyboś, *Frąckiewicz Radziwiński Jerzy, herbu Brodzic (zm. po r. 1629), sekretarz królewski, marszałek lidzki* w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. VII, *Firlej Jan – Girdwoyń Kazimierz*, Kraków 1948–1958, s. 99.
602. S. Ptaszycki, *Dzieje rodów litewskich, jako materiał do archeologii historycznej*, „Ateneum. Piśmo naukowe i literackie”, t. 3 (ogólnego zbioru t. 50), 1888, z. 3, s. 525–538.
603. S. Ptaszycki, *Konfederacja Warszawska roku 1573 w trzecim Statucie Litewskim*, w: *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania Pierwszego Statutu Litewskiego*, red. S. Ehrenkreutz, Wilno 1935, s. 185–213.
604. [S. Ptaszycki, ], S...cki, *Dostojnicy litewscy: rozbiór krytyczny i uzupełnienie dzieła J. Wolffa „Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego (1386–1795), Kraków 1885”*, Warszawa 1886, ss. 15 (odbitka z „Ateneum”, t. 1, 1886).
605. A. Rachuba, *Diety poselskie w Wielkim Księstwie Litewskim XVI–XVII wieku na przykładzie sejmiku żmudzkiego*, w: *Z dziejów kultury prawnej: studia ofiarowane prof. J. Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*, red. M. Wąsowicz [i in.], Warszawa 2004, s. 599–606.
606. A. Rachuba, *Edycje akt sejmikowych z terenu Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Miscellanea Historico Iuridica”, t. 21, 2022, z. 1, s. 347–363.
607. A. Rachuba, *Kandydaci Piotra Kochlewskiego do nowych urzędów litewskich w 1635 roku*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 99, 1992, nr 1, s. 91–103.
608. A. Rachuba, *Litewski wysiłek mobilizacyjny w 1621 roku*, w: *Staropolski parlamentaryzm i stosunki wyznaniowe: Studia ofiarowane Wojciechowi Kriegseisenowi*, red. D. Dukwicz, M. Ptaszyński, Warszawa 2025, s. 113–125.
609. A. Rachuba, *Litwa w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, w: *Między Konstytucją Nihil Novi a ustawodawstwem nowoczesnej demokracji: parlamentaryzm polski w XVI–XX wieku: materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej odbytej w Radomiu w dniach 12–13 października 2005 roku*, red. H. Gmiterek, S. Piątkowski, J. Wrona, Radom 2005, s. 45–58.
610. A. Rachuba, *Litwini wobec integracji we wspólnej Rzeczypospolitej*, w: *Праблемы інтэграцыі і інкарпарацыі ў развіцці Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў перыяд ранняга Новага часу: матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі*, Мінск, 15–17 кастрычніка 2009 г., рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2010, s. 204–219.
611. A. Rachuba, *Magnateria – specyfika litewska, Honestas et turpitude. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, M. Kupczewska, K. Łopatecki, J. Urwanowicz, Białystok 2019, s. 55–74.
612. A. Rachuba, *Miejsca obrad sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1569–1794*, w: *Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст.: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі*, Мінск – Наваградак, 23–24 лістапада 2007 г., рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2008, s. 183–197.
613. A. Rachuba, *Sejmiki generalne Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wołkowysku i Słonimiu*, w: *Między Zachodem a Wschodem: studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, red. J. Staszewski, K. Mikulski, J. Dumanowski, Toruń 2002, s. 42–53.
614. A. Rachuba, *Strefy wpływów magnackich Instytut Historii na Litwie za panowania Wazów*, w: *Wobec sejmików. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, t. 2, red. M. Kupczewska, K. Łopatecki, Białystok 2024, s. 239–259.



615. A. Rachuba, *Miejsca obrad sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1569–1794*, w: Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст., рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2008, s. 183–197.
616. A. Rachuba, *Obraz działalności publicznej niełubianego bohatera. Uwagi w związku z pracą Arkadiusza Czwołka o Lwie Sapieże*, KH, 122, 2015, nr 2, 323–346.
617. A. Rachuba, *Uczestnictwo duchownych w sejmikach w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1569–1764*, w: Wokół wolnych elekcji w państwie polsko-litewskim XVI–XVIII wieku. O znaczeniu idei wyboru — między prawami a obowiązkami, Katowice 2016, s. 549–570.
618. A. Rachuba, *Uczestnicy sejmików litewskich w latach 1565–1764*, w: Po unii — sejmiiki szlacheckie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku, red. H. Lulewicz, M. Wagner, Siedlce 2013, s. 15–30 s.
619. A. Rachuba, *Udział kapituły wileńskiej w życiu parlamentarnym Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku*, w: Środowiska kulturotwórcze i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku: materiały z XVII spotkania Komisji Lituanistycznej zorganizowanego przez Instytut Historii PAN, Instytut Historyczny UW i Instytut Historii Prawa UW w Warszawie 23–24 września 2008, red. U. Augustyniak, Warszawa 2009, s. 153–163.
620. A. Rachuba, *Udział Sapiechów kodeńskich w życiu publicznym województwa brzeskiego w XVII w.*, w: Sapiehowie epoki Kodnia i Krasieczyna, red. K. Stępnik, Lublin 2007, s. 305–310.
621. A. Rachuba, *Uwagi do genealogii Maskiewiczów*, w: Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX w.: studia ofiarowane prof. dr. hab. J. Ochmanskemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin, red. G. Błaszczyk i A. Kijas, Poznań 1994, s. 121–135.
622. A. Rachuba, *Wolność szlachecka i niezależność państwa w opinii szlachty nowogródzkiej za rządów Wazów*, w: Najwyższa Pani swoich praw... Idee wolności, niepodległości i suwerenności Rzeczypospolitej 1569–1795, red. A. Grześkowiak-Krwawicz, Warszawa 2019, 103–117.
623. A. Rachuba, J. Kiaupienė, Z. Kiaupa, *Historia Litwy: dwugłos polsko-litewski*, Warszawa 2008, ss. 388, il.
624. A. Radaman, *Miejsca obrad sejmików i zjazdów szlacheckich powiatu nowogródzkiego*, „Miscellanea Historico-Iuridica”, t. XXI z. 1, 2022, s. 75–115, DOI: 10.15290/mhi.2022.21.01.03.
625. A. Radaman, *Miejsca obrad zjazdów szlacheckich i sejmików powiatu słonimskiego*, w: Wobec sejmików. Magnateria w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku, t. 1, red. M. Kupczewska, K. Łopatecki, Białystok 2024, s. 193–213.
626. A. Radaman, *Samorząd sejmikowy w powiatach województwa nowogródzkiego Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1565–1632*, w: Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku, red. U. Augustyniak, A. B. Zakrzewski, Warszawa 2010, s. 55–103.
627. A. Radaman, *Uchwała sejmikowa powiatu nowogródzkiego z 1568 r. a system finansowania posłów sejmowych Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w: Litwa w epoce Wazów: prace ofiarowane H. Wisnerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin, red. W. Kriegseisen i A. Rachuba, Warszawa 2006, s. 145–156.
628. A. Ragauskas, L. Truska, *Lietuvos parlamentary biografinio žodyno projektas: turinio koncepcija*, w: „Parlamento studijos: Mokslo darbai”, 2004, nr 2, s. 3–17.
629. R. Ragauskienė, *The Ruler and his Noble Subject: the Communication Model of the Correspondence Between Sigismund Augustus and Mikalojus Radvila the Red, 1546–1572*, „Lithuanian Historical Studies”, 3, 1998, s. 5–26.
630. R. Ragauskienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515–1584 m.)*, Vilnius 2002, ss. 447, [1].

631. V. Raudeliūnas, *Treciojo Lietuvos Statuto pataisos (XVI a. pab.)*, w: Teisinių institutų raida Lietuvoje XIV–XIX, red. P. Dičius, et al. Vilnius 1981, s. 129–141.
632. V. Raudeliūnas, H. Wisner, *Z dziejów Trybunału Wielkiego Księstwa Litewskiego, 1581–1648*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 83, 1986, z. 4, s. 947–968.
633. P. Rdułtowski, *Rdułtowsky ze Snów*, Kraków 2019, ss. 255.
634. A. Rembowski, *Konfederacja i rokosz w dawnym prawie państwowym polskim: studium porównawcze*, Warszawa 1893, [2] k., ss. XXX, [2], 314, [1].
635. A. Rembowski, *Sejmiki ziemskie*, Warszawa 1895, ss. 52.
636. M. Rhode, *Ein Königreich ohne König: Der Kleinpolnische Adel in Sieben Interregna* (Deutsches Historisches Institut Warschau, Quellen und Studien, Band 5), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1997, ss. X, 347.
637. J. Roels, *Rousseau et les institutions représentatives dans les Considérations sur le Gouvernement de Pologne*, „Parliaments, Estates and Representation”, vol. 5, 1985, nr 1, s. 13–23.
638. P.P. Romaniuk, *Pojęcie „Rzeczpospolita Litewska” w ruchu republikańskim na przełomie XVII i XVIII wieku*, „Barok” 2006, z. 1 (25), 31–40.
639. T. Romaniuk, *Działalność polityczno-reformacyjna szlachty różnowierczej na sejmiku lubelskim w latach 1575–1648*, „Rocznik Lubelski”, t. 18, 1975 [publ. 1977], s. 33–51.
640. T. Romaniuk, *Rola i znaczenie szlachty różnowierczej na sejmiku lubelskim w latach 1575–1648*, w: *Studia z dziejów epoki Renesansu*, red. H. Zins, (Seria: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Humanistycznego, Monografie, t. 9), Warszawa 1979, s. 267–284.
641. A. Rosner, *Konferencja Zespołu Historii Parlamentaryzmu do 1914 r.: problemy badawcze sejmików Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego* [Warszawa, 22 XI 1994], „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 46, 1994, z. 1–2, s. 213–214.
642. *Rozróżnieni w wierze równi wobec prawa? Okoliczności uchwalenia konfederacji warszawskiej 1573r. i jej praktyczne funkcjonowanie*, red. Z. Hundert, P. Tyszka, Warszawa 2025, ss. 285.
643. G. Ryżewski, *Adam Chreptowicz, podkomorzy nowogródzki (1557–1628)*, w: *Małe Miasta: elity*, red. M. Zemło (Acta Collegii Suprasł.), Supraśl 2005, s. 25–42.
644. G. Ryżewski, *Ród Chreptowiczów herbu Odrowąż: dobra i kariery Chreptowiczów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV–XVIII w.*, Kraków 2006, ss. 352.
645. G. Ryżewski, *Źródła do dziejów rodu Chreptowiczów i Grodzieńszczyzny z XV–XIX w. w archiwach i bibliotekach polskich i zagranicznych (wschodnich)*, w: *Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie: źródła historyczne: stan badań materiały z konferencji*, red. M. Kietliński (Seria „Wspólne dziedzictwo ziem północno-wschodnich dawnej Rzeczypospolitej”, t. I), Białystok 2003, s. 70–76.
646. P. Rzewuski, *Monarchia mixta czyli poszukiwanie suwerena. Studium koncepcji władzy w I Rzeczypospolitej w latach 1505–1609*, Warszawa 2022, ss. 508.
647. J. Rzoń a, *Elity sejmowe wobec polityki szwedzkiej Zygmunta III u schyłku XVI wieku*, w: *Kultura polityczna w Polsce: praca zbiorowa*, red. M. Kosman, t. 5: *Elity dawne i nowe*, Poznań 2005, s. 149–161.
648. J. Rzoń a, *Klienci Konstantyna Wasyla Ostrońskiego w walce z unią brzeską na sejmach przełomu XVI i XVII wieku*, w: *Patron i dwór: magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Warszawa 2006, s. 301–320.
649. J. Rzoń a, *Opinia szlachecka wobec sytuacji Rzeczypospolitej przed sejmem 1598 roku*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu, seria A, Historia”, t. 25, 1989, s. 49–74.

650. J. Rzoń a, *Opozycja litewska wobec Zygmunta III Wazy na sejmach Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku*, w: *Faworyci i opozycjoniści: król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVII wieku: materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Historii Uniwersytetu Śląskiego, Kraków, 15–17 listopada 2004 r.*, red. M. Markiewicz, R. Skowron, Kraków 2006, s. 199–214.
651. J. Rzoń a, *Rzeczpospolita Polska w latach 1596–1599: wybrane zagadnienia polityki wewnętrznej i zagranicznej* (Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich w Opolu, Studia i monografie, nr 156), Opole 1990, ss. 203.
652. J. Rzoń a, *Sejmy z lat 1597 i 1598*, cz. 1, *Bezowocny sejm z 1597 roku*, Warszawa Wrocław 1989, ss. 120.
653. J. Rzoń a, *Sejmy z lat 1597 i 1598*, cz. 2, *Ostatni sejm Rzeczypospolitej w XVI wieku*, Opole 1993, ss. 93.
654. J. Rzoń a, *Sejmy z 1597 i 1598 roku wobec spraw szwedzkich Zygmunta III Wazy*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu, seria A. Historia”, t. 26 [Z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej], 1988, s. 175–192.
655. J. Rzoń a, *Spór o biskupstwo wileńskie na sejmach schyłku XVI wieku*, w: *Wilno - Wileń czczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur: materiały I Międzynarodowej konferencji, Białystok, 21–24 IX 1989 r.: w 4 t.*, red. E. Feliksiak, t. 2 [Historia i pamięć] (Seria Biblioteka Pamięci i Myśli, 3, Seria „Non omnis moriar”), Białystok 1992, s. 23–52.
656. J. Rzoń a, *Spór o prawomocność wyboru posłów wiszeńskich na sejmie 1597 roku*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu, seria A. Historia”, t. 23, 1986, s. 13–22.
657. J. Rzoń a, *Stanowisko sejmików wobec propozycji królewskiej przed sejmem 1597 roku*, w: „Sprawozdania Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Wydział I Nauk Historyczno-Społecznych, Seria A”, 1988, s. 53–60.
658. J. Senkowski, *Uniwersał poboru pogłównego z 1590 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. XVIII, 1970, nr 1, s. 61–84.
659. J. Seredyka, *Awanse „aktywistów” sejmów staropolskich: mity i rzeczywistość*, w: *O mitach i prawdach w dziejach społeczeństwa i państwa polskiego doby nowożytnej: uwagi i postulaty badawcze*, red. A. Skrzypietz, J. Kurek, Katowice 1998, s. 17–20.
660. J. Seredyka, *Biskupi na sejmach panowania Zygmunta III Wazy*, w: *Jezuicka ars historica: prace ofiarowane ks. prof. L. Grzebieniowi SJ*, red. M. Inglot, S. Obirek, Kraków 2001, s. 499–514.
661. J. Seredyka, *Elekcje marszałków poselskich za Zygmunta III Wazy (1587–1632)*, w: *Studia z dziejów Rzeczypospolitej szlacheckiej* red. K. Matwijowski, Z. Wójcik (Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 945, Historia, 66), Wrocław 1988, s. 95–112.
662. J. Seredyka, *From Legislative Initiative to Sejm Acts at the Beginning of the 17th Century*, w: *The Polish Parliament at the Summit of Its Development (16<sup>th</sup>–17<sup>th</sup> Centuries): Anthologies*, ed. W. Czapliński (Seria: Polish Historical Library: Anthologies. Monographs, Opera Minora, ed. M. Biskup, No. 6), Wrocław Warszawa Kraków Gdańsk Łódź 1985, s. 145–162.
663. J. Seredyka, *Instrukcje powiatu wileńskiego na sejmy panowania Zygmunta III Wazy*, „Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”, R. 48, 1993, nr 2–3 [Studia historyczno-prawne : prace ofiarowane K. Orzechowskiemu w 70 rocznicę urodzin], red. K. Matwijowski, S. Ochmann-Staniszevska], s. 189–197.

664. J. Seredyka, *Konwokacja Wileńska, ale jaka?*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu. Seria A. Historia”, t. 12 [Studia z historii Polski i powszechnej od czasów najdawniejszych do XVIII wieku], 1973, s. 121–139.

665. J. Seredyka, *Kultura prawna magnatów litewskich w XVI i XVII wieku*, w: *Kultura polityczna w Polsce: przeszłość i teraźniejszość: praca zbiorowa*, red. M. Kosman, Poznań 1996, s. 35–46.

666. J. Seredyka, *Magnackie spory o posiadłość kopyską w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu, seria A. Historia”, t. 13 [Studia z dziejów wewnętrznych Polski], 1975, s. 59–111.

667. J. Seredyka, *Marszałkowie izby poselskiej za Zygmunta III Wazy*, w: *Władza i społeczeństwo w XVI i XVII wieku. Prace ofiarowane Antoniemu Mączakowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. M. Kamler, Warszawa 1989, s.

668. J. Seredyka, *Miejsce „senatorskich” ministrów Wielkiego Księstwa Litewskiego na sejmach epoki Wazów*, w: *Czasy nowożytne: studia poświęcone pamięci prof. W. E. Czaplińskiego w 100 rocznicę urodzin*, red. K. Matwijowski, Wrocław 2005, s. 29–39 (Prace Historyczne, t. 38).

669. J. Seredyka, *Ministrowie „senatorskiego stanu” pomiędzy królem a szlacheckim sejmem w latach 1587–1668*, w: *Dwór a kraj: między centrum a peryferiami władzy: materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Historii Akademii Pedagogicznej w Krakowie w dniach 2–5 kwietnia 2001*, red. R. Skowron, Kraków 2003, s. 237–253.

670. J. Seredyka, *O ujednolicenie badań nad parlamentarzystami epoki staropolskiej*, w: *Parlamentaryzm i prawodawstwo przez wieki: prace dedykowane prof. S. Płazie w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Malec, W. Uruszczak, Kraków 1999, s. 23–29.

671. J. Seredyka, *Parlamentarzyści drugiej połowy panowania Zygmunta III Wazy*, Opole 1989, 155 s.

672. J. Seredyka, *Posłowie Rzeczypospolitej na sejm „ratyfikacyjny” w 1629 roku*, „Sprawozdania Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Wydział I Nauk Historyczno-Społecznych, Seria A”, nr 15 (za lata 1977–1978), 1979, s. 32–33.

673. J. Seredyka, *Posłowie wybrani na sejm warszawski w 1627 roku*, „Kwartalnik Opolski”, 26, 1980, nr 3, s. 17–29.

674. J. Seredyka, *Posłowie wybrani na sejmy w latach 1611–1623*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu. Seria A. Historia”, t. 30, 1994, s. 105–123.

675. J. Seredyka, *Problem rządów oligarchii magnackiej w Polsce w świetle nowych badań*, w: „Sprawozdania Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Wydział I Nauk Historyczno-Społecznych, Seria A”, nr 5–6 za lata 1967–1968, 1970, s. 18–20.

676. J. Seredyka, *Sejm w Toruniu z 1626 r.* Wrocław 1966, ss. 193, [2].

677. J. Seredyka, *Sejm z 1618 roku*, Opole 1988, ss. 231.

678. J. Seredyka, *Sejm zawiedzionych nadziei [1627]*, Opole 1981, ss. 155.

679. J. Seredyka, *Senatorowie Rzeczypospolitej na sejmach Zygmunta III Wazy (1587–1632)*, w: J. Seredyka, *Rozprawy z dziejów XVI i XVII wieku*, Poznań 2003, s. 155–237.

680. J. Seredyka, *Udział Radziwiłłów w sejmach panowania Zygmunta III Wazy*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 3 [Radziwiłłowie XVI–XVIII w. w kręgu polityki i kultury], 1989, s. 13–26.

681. J. Seredyka, *Z dziejów tolerancji religijnej na Litwie za panowania Zygmunta III*, w: „Sprawozdania Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Wydział I Nauk Historyczno-Społecznych, Seria A”, nr 10 za 1973 rok, 1973, s. 103–110.

682. J. Seredyka, *Źródła do dziejów Polski i Litwy okresu przedrozbiorowego w bibliotekach Wilna i Leningradu*, w: „Sprawozdania Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Wydział I Nauk Historyczno-Społecznych, Seria A”, nr 10, 1973, s. 37–48.
683. J. Seredyka, *Źródła do panowania Zygmunta III w archiwach i bibliotekach ZSSR*, w: „Sprawozdania Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Wydział I Nauk Historyczno-Społecznych, Seria A”, nr VII za rok 1969, 1971, s. 64–71.
684. M. Serwań ki, M. Zwierzykowski, *Entre le centralisme et le décentralisation: L'évolution de l'importance des diétines dans le système institutionnel de la Pologne (XVI<sup>e</sup>–XVII<sup>e</sup> siècle)*, w: *L'invention de la décentralisation: Noblesse et pouvoirs intermédiaires en France et en Europe XVII<sup>e</sup>–XIX<sup>e</sup> siècle*, édité par R. Baurý, M.-L. Legay, (Histoire et civilisations, nr 1161), Lille 2009, s. 229–239.
685. M. Sędek, A. Zakrzewski, *Wiec – rada – sejm – parlament: konferencja historyków państwa i prawa w Kołobrzegu: [7–9 IX 1972]*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 25, 1973, z. 1, s. 257–261.
686. M. Siekierski, *Landed Wealth in the Grand Duchy of Lithuania: The Economic Affairs of Prince Nicolas Christopher Radziwiłł, 1549–1616*: Dissertation, Berkeley 1984, ss. III, 404.
687. M. Siekierski, *Pamiętnikarz Fedor Jewłaszewski (1540 – po 1614) w świetle nowych źródeł*, „Studia źródłoznawcze : Commentationes”, t. 24, 1979, s. 177–180.
688. M. Siekierski, *The Estate of Łachwa of Prince Nicolas Christopher Radziwiłł (1549–1616): A Contribution to the Study of the Historical Geography and Economy of Southern Byelorussia*, „The Journal of Byelorussian Studies”, vol. V, 1981, nr 1, s. 19–28.
689. M. Siekierski, *The Niaszwił Estate of Prince Nicolas Christopher Radziwiłł: The Formation of a Byelorussian Latifundium (1565–1616)*, „The Journal of Byelorussian Studies”, vol. 4, 1978, nr 2, s. 48–67.
690. M. Siekierski, *Theodore Jeŭlašeŭski and his Memoirs*, „The Journal of Byelorussian Studies”, t. 13, vol. 4, 1977, nr 1, s. 5–8.
691. J. Siemień ki, *Króla Stefana polityka sejmowa*, „Przegląd Historyczny”, t. 34, 1937, z. 1, s. 31–53.
692. J. Siemieński, *La politique parlementaire en Pologne du roi Etienne Batory*, w: *Etienne Batory roi de Pologne, prince de Transylvanie*, Cracovie 1935, s. 263–291.
693. J. Siemień ki, *Organizacja sejmiku ziemi dobrzyńskiej*, „Rozprawy i Sprawozdania z posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności, seria II”, t. 23 (ogólnego zbioru 48), Kraków 1906, s. 260–322 (odbitka, ss. 63).
694. J. Siemień ki, *Jednomyślność*, w: *Pamiętnik IV powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu, 6-8 XII 1925*: w 2 t., t. 1, Referaty, Sekcja IV, Lwów 1925, s. 1–9.
695. W. Sienkiewicz, *Bojarzy-szlachta i ziemianie w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim w pierwszej połowie XVI w.*, „Zapiski Historyczne, poświęcone historii Pomorza i krajów bałtyckich”, t. 48, 1983, z. 4, s. 31–65 [s. 659–693].
696. W. Sienkiewicz, *Kilka uwag o udziale szlachty w sejmiku nowogródzkim: (w związku z artykułem H. Wisnera pt. Przedsejmowy sejmik nowogródzki w latach 1607–1648)*, „Przegląd Historyczny”, t. 69, 1978, z. 4, s. 677–693), „Przegląd Historyczny”, t. 70, 1979, z. 3, s. 519–522.
697. W. Sienkiewicz, *O podsędku nowogródzkim Fedorze Jewłaszewskim raz jeszcze*, „Studia źródłoznawcze : Commentationes”, t. 28, 1983, s. 207–211.
698. W. Sienkiewicz, „Trakty”, „okręgi”, „koła”, „pola”, „rody”, „okolice” jako jednostki terytorialno-osadnicze w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII w., „Lituanica-Slavica Posnaniensia”, t. 3, 1989, s. 233–262.

699. W. Sienkiewicz, *W odpowiedzi Henrykowi Wisnerowi*, „Przegląd Historyczny”, t. 71, 1980, z. 3, s. 657–661.
700. W. Sienkiewicz, *Ziemianie zależni w Wielkim Księstwie Litewskim od połowy XVI do połowy XVIII wieku: studium z dziejów feudalizmu litewskiego: praca doktorska [obroniona na wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego 25.05.1983 r.]*, Warszawa 1982, ss. 460.
701. J. Senkowski, *Uniwersał poboru pogłównego z 1590 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 18, 1970, nr 1, s. 61–84.
702. K. Sikorska-Dzięgielewska, M. Zmierzak, *Konferencja naukowa poświęcona dziejom polskiego parlamentaryzmu w okresie przedrozbiorowym: [Kórnik, 11–12.05.1982]*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 34, 1982, z. 2, s. 259–262.
703. M. Sirutavičius, *Diplomatinės Veiklos organizacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 1569–1604 metais*, Vytauto Didžiojo Universitetas, Kaunas 2018, ss. 264.
704. A. Skiepan, N. Skiepan, *Drogi kształtowania pamięci historycznej rodów magnackich Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku – początkach XVII wieku*, w: *Tradycje pamięci historycznej w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A.B. Zakrzewski; Warszawa 2011, s. 47–68.
705. A. Skiepan, *Olelkowicze w drugiej połowie XVI wieku w życiu społeczno-kulturalnym Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w: *Władza i prestiż: magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, przy współudziale E. Dubas-Urwanowicz i P. Guzowskiego, Białystok 2003, s. 551–561.
706. P. Skwarczyn ki, *Pierwsze trzy wolne elekcje viritum, 1573–1587: zagadnienia wybrane*, „Teki Historyczne”, t. 10, 1959, s. 119–154.
707. P. Skwarczyn ki, *The Origin, History and Character of the Pacta Conventa of Henri Valois King of Poland*, Thesis (Ph. D.), University of London 1953.
708. G. Sliesoriūnas, *Sejmiki nowogródzkie w okresie bezkrólewia 1696/1697 r. a nadanie językowi polskiemu statusu urzędowego w Wielkim Księstwie Litewskim*, w: *Między Zachodem a Wschodem, Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, red. J. Staszewski, K. Mikulski, J. Dumanowski, Toruń 2002, s. 209–214.
709. J. Sobczak, *Czy tatarska ludność Litwy należała do stanu szlacheckiego?*, „Przegląd Historyczny”, t. 77, 1986, s. 467–480.
710. J. Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa Poznań 1984 (Prace Komisji Historycznej, Poznań kie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, t. 38), 133, [2] s..
711. J. Sobczak, *Tatarzy w służbie Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku. Studium historycznoprawne*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 39, 1987, z. 1, s. 41–70.
712. J. Sobczak, *Z problematyki położenia prawnego ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica”, t. 2, 1987, s. 213–226.
713. J. Sobczak, Recenzja [A.B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w.: ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000], „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 53, 2001, z. 2, s. 246–248.
714. J. Sobczak, Recenzja [A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002], „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 57, 2005, z. 2, s. 428–430.
715. W. Sobieski, *Pamiętny sejm (1606 r.): studium historyczne*, Warszawa Lublin Łódź Kraków 1913, ss. III, [1], 253.

716. W. Sobociński, *Pakta Konwenta: studium z historii prawa polskiego* (Seria: Wydawnictwa wydziału prawa Uniwersytetu Jagiellońskiego, nr 6), Kraków 1939, ss. [4], 207, [1].
717. W. Sobociński, *O ustawie konstytucyjnej państwa polskiego z roku 1573*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 1, 1948, s. 75–90.
718. W. Sokołowski, *Politycy schyłku Złotego Wieku: małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latach 1574–1605*, Warszawa 1997, ss. 199, [5] s., [16], tabl., faks., portr.
719. W. Sokołowski, *Radziwiłłowie wobec rokoszu sandomierskiego (1606–1608)*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 3 [*Radziwiłłowie XVI–XVIII wieku: w kręgu polityki i kultury*], 1989, s. 67–83.
720. W. Sokołowski, *Schylek działalności politycznej Jana Zamoyskiego*, w: *Kultura, polityka, dyplomacja: studia ofiarowane prof. J. Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin*, red. A. Bartnicki [i in.], Warszawa 1990, s. 378–402.
721. C. Soule, *Les fondements historiques de l'élection du parlement européen*, „Parliaments, Estates and Representation”, vol. 3, 1983, s. 135–139.
722. W. Spasowicz, *Adolf Pawiński jako historyk sejmiku polskiego*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 11, 1897, z. 3, s. 483–510.
723. N. Starczenko, *Czy naprawę szlachta wołyńska potrzebowała naprawy sądownictwa? Z doświadczenia pierwszych bezkrólewí*, w: *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A. B. Zakrzewski, Warszawa 2010, s. 119–132.
724. J. Stolicki, „Po unii – sejmiki szlacheckie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku” – konferencja naukowa (Siedlce, 28–29 listopada 2008), „Studia Historyczne”, R. 52, 2009, z. 2, s. 199–200.
725. A. Strzelecki, *Sejm z roku 1605*, Kraków 1921, ss. V, [1], 202.
726. A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. I, *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974, ss. 302.
727. A. Sucheni-Grabowska, *Rola mandatu poselskiego w dawnej Polsce na tle porównawczym*, w: *Między polityką a kulturą: prof. A. Wyczańskiemu w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin i pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, red. C. Kukło, Warszawa 1999, s. 119–137.
728. A. Sucheni-Grabowska, *Refleksje nad sejmami czasów zygmuntońskich*, „Przegląd Historyczny”, t. 75, 1984, z. 4, s. 761–772.
729. A. Sucheni-Grabowska, *Sejm w latach 1540–1587*, w: *Historia Sejmu Polskiego*, t. 1, *Do schyłku szlacheckiej Rzeczypospolitej*, red. J. Michalski, Warszawa 1984, s. 114–216.
730. A. Sucheni-Grabowska, *Spory królów ze szlachtą w złotym wieku* (Dzieje narodu i państwa polskiego, II–21), Kraków 1988, ss. 80, il.
731. A. Sucheni-Grabowska, *Wolność i prawo w staropolskiej koncepcji państwa*, Warszawa 2009, ss. 271.
732. H. Suchojad, *Aktywność ustawodawcza szlachty sandomierskiej w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. Wybrane problemy*, w: *Lokalne społeczności a konstytucje i uchwały sejmowe: z dziejów parlamentaryzmu między Wisłą a Pilicą*, red. J. Muszyński, J. Pielas, Kielce-Warszawa 2008, s. 57–80.
733. W. Sudnik, *Konferencja Zespołu Historii Polskiego Parlamentaryzmu, Kórnik, 25 IV 1998 r.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 50, 1998, z. 1, s. 343–346.
734. W. Sudnik, *Symposium: Stan badań nad dziejami polskiego parlamentaryzmu do 1914 r.*, Warszawa, 19–20 maja 1992 r., „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 44, 1992, z. 1–2, s. 230–233.
735. Z. Szcząska, *Sąd sejmowy w Polsce od końca XVI do końca XVIII wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 20, 1968, z. 1, s. 93–124.

736. St. Szczotka, *Gittich (Gitich, Gütichius) Michał*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. VIII, Girdwoyń ichał – Gross Adam, Wrocław Kraków Warszawa 1959-1960, s. 9–10.
737. St. Szczotka, *Synody arian polskich od założenia Rakowa do wygnania z kraju (1569–1662)*, Kraków 1936, ss. 80.
738. L. Szczucki, *Jan Licinius Namysłowski. Studium z dziejów antytrynitaryzmu litewskiego na przełomie XVI i XVII wieku*, w: *Studia nad arianizmem*, Warszawa 1959, s. 131–167.
739. T. Szulc, *Sposoby wynagradzania poborców podatkowych w Polsce od schyłku XIV do XVIII wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis”, vol. 49 (Folia iuridika 56, *Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*, t. 1), 1993, s. 91–106.
740. W. Śladkowski, *Skład społeczny, wyznaniowy i ideologia sejmiku lubelskiego w latach 1572–1648*, „Annales Universitatis M. C. – Skłodowska, Sectio F, Nauki filozoficzne i humanistyczne”, vol. 12, 1957 [Lublin 1960], s. 129–156.
741. L. Šabūnas, *Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės Išdo Tribunolas (1613–1764): diplominis darbas*, rašytas pas prof. A. Janulaitį 1933 m., Kaunas 1936, ss. 100.
742. A. Šapoka, *Bajoriškoji „demokratija”*, „Lietuvos praeitis”, t. 1, 1940, s. 1, s. 469–540.
743. A. Šapoka, *Lietuva ir Lenkija po 1569 metų Liublino unijos*; Jų valstybinių santykių bruožai: disertacija Vytauto Didžiojo Universiteto Humanitarinių Mokslų Fakulteto daktaro laipsniui įgyti (Švietimo Ministerijos Knygų Leidimo Komisijos Leidinys, nr 494), Kaunas 1938, ss. XX, 394, [1].
744. M. Talik, *Stanowisko sejmików mało- i wielkopolskich wobec spraw podatkowych w pierwszej i na początku drugiej połowy XVII w.*, w: *Studia z dziejów ustroju i skarbowości Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w.* („Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 504, Historia, 34), Wrocław 1981, s. 67–88.
745. J. Tazbir, *Walka z Braćmi Polskimi w dobie kontrreformacji*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1, 1956, s. 165–207.
746. J. Ternes, *Mniejszości etniczne Rzeczypospolitej epoki Wazów w opiniach sejmików ziem ruskich*, w: *Urzędy pań twowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polsko-ruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku: materiały polsko-ukraiń kiej konferencji naukowej w Okunince koło Włodawy 10–12 września 2007 roku*, red. H. Gmiterek, J. Łosowski, Kraków 2010, s. 89–100.
747. J. Ternes, *Sejmik chełmski za Wazów (1587–1668)*, Lublin 2004, ss. 200.
748. J. Ternes, *Sejmik ziemi chełmskiej wobec miast i mieszczaństwa (1587–1668)*, „Res Historica”, z. 17, 2004, s. 55–61.
749. J. Ternes, *Sejmik chełmski wobec problemów podatkowych Rzeczypospolitej epoki Wazów*, „Teka Komisji Historycznej”, vol. 1, 2004, s. 74–92.
750. J. Ternes, *Sejmiki ziemskie i ich miejsce w systemie parlamentarnym szlacheckiej Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, w: *Między Konstytucją Nihil Novi a ustawodawstwem nowoczesnej demokracji: parlamentaryzm polski w XVI–XX wieku: Materiały Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej odbytej w Radomiu w dniach 12–13 października 2005 roku*, red. H. Gmiterek, S. Piątkowski, J. Wrona; Instytut historii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Kolegium licencjackie Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Radomiu, Radomskie Towarzystwo Naukowe, Radom 2005, s. 83–97.
751. J. Ternes, *Świadomość religijna szlachty chełmskiej epoki Wazów w świetle uchwał sejmikowych*, „Prace Historyczne”, vol. 36: *Staropolski ogląd świata*, red. B. Rok, F. Wolań ki, 2004, s. 93–106.
752. Z. Trawicka, *Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572–1696*, Kielce 1985, 346 s.



753. R. Tuck, *Philosophy and Government, 1572–1651*, Cambridge: Cambridge University Press 1993, ss. XVIII, 386, [2].
754. A. Tyla, *Lietuva ir Livonija XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje*, Vilnius 1986, 219, [2] s.
755. A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės izdas 1600–1632 m.*, „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija (Visuomenės mokslai)”, t. 1 (94), 1986, s. 76–94.
756. A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės izdas. XVI amžiaus antroji pusė – XVII amžiaus vidurys*, Vilnius 2012, ss. 224.
757. A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pašauktinės kariuomenės organizavimas XVI a. pabaigoje – XVII a.*, „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija (Visuomenės mokslai)”, t. 1 (70), 1980, s. 69–82.
758. A. Tyla, *Lietuvos rytu politikos formavimas: 1572 m. rugsejo 24–27 d. Rūdninku pasitarimas*, „Lietuvos istorijos metraštis”, 1994 metai (Vilnius 1995), s. 5–21.
759. A. Tyla, *The Formation of Lithuanian Eastern Policy: the Dietine of Rūdninkai, September 24–27, 1573*, „Lithuanian Historical Studies”, t. 1, 1996, s. 22–37.
760. A. Tyla, *Znaczenie pospolitego ruszenia w obronie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII w.*, w: Profesor Henryk Łowmiań ki: życie i dzieło: materiały z sesji naukowej poświęconej dziesiątej rocznicy śmierci Uczonego, Poznań, 7–8 października 1994 r., red. A. Kijas, K. Pietkiewicz, Poznań 1995, s. 124–134.
761. M. Ujma, *Sejmik lubelski 1572–1696*, Warszawa 2003, ss. 275.
762. M. Ujma, *Pacyfistyczne tendencje szlachty lubelskiej w dziedzinie polityki zagranicznej za panowania Zygmunta III Wazy (1587–1632)*, w: „Sprawozdania Opolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Wydział I Nauk Historyczno-Społecznych, seria A”, nr 23 za 1992 rok, s. 83–86.
763. M. Ujma, *Stosunek sejmiku lubelskiego do polityki zagranicznej Rzeczypospolitej w latach 1587–1632*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu. Seria A. Historia”, t. 27, 1990, s. 59–78.
764. M. Ujma, *Stosunek sejmiku lubelskiego do problemów skarbowych w świetle jego uchwał z lat 1572–1696*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu. Seria A. Historia”, t. 30, 1994, s. 125–147.
765. W. Urban, *Skład społeczny i ideologia sejmiku krakowskiego w latach 1572–1606*, „Przegląd Historyczny”, t. 44, 1953, nr 3, s. 309–331.
766. V. Urbaniak, *Zamoyszczyki bez Zamoyskiego: studium dekompozycji ugrupowania politycznego*, Warszawa 1995, ss. 165, [3].
767. D. Urbanowicz, *Z problematyki obrad sejmiku nowogródzkiego w czasach Jana III Sobieskiego*, w: *Z badań nad Rzeczpospolitą w czasach nowożytnych*, red. K. Matwijowski („Prace Historyczne”, t. 31), Wrocław 2001, s. 95–105.
768. S. Uruski, *Rodzina: Herbarz szlachty polskiej*, oprac. przez S. Hr. Uruskiego, przy współudziale A.A. Kosin kiego, wykończone i uzupełn. przez A. Włodarskiego, 15 tt., t. I [Abakanowicz-Broniewicz], Warszawa 1904, ss. [4], XII, [4], 400, [2]; t. II [Broniewski-Czekonki], Warszawa 1905, ss. [4], 404, [2]; t. III [Czeladka-Eywild], Warszawa 1906, ss. [4], 396, [2]; t. IV [Fabecki-Groer], Warszawa 1907, ss. [4], 400, [2]; t. V [Groffe-Jarzyńki], Warszawa 1908, ss. [4], 396, [2]; t. VI [Jasiecki-Kliński], Warszawa 1909, ss. [4], 392, [2]; t. VII [Klisz-Koźmiński], Warszawa 1910, ss. [4], 388, [2]; t. VIII [Koźniewski – Leutner], Warszawa 1911, ss. [4], 379, [1]; t. IX [Lew – Łożyński], Warszawa 1912, ss. [4], 388, [2]; t. X [Łuba – Mieczyski], Warszawa 1913, ss. [4], 392, [2]; t. XI [Miedecki – Mzurowski], Warszawa 1914, ss. [4], 380, [2]; t. XII [Nabelski – Orliński], Warszawa 1915, ss. [4], 382, [2]; t. XIII [Orło – Pijanowski], Warszawa 1916, ss. [4], 371, [1]; t. XIV [Pikarski –

- Pryżgint], Warszawa 1917, ss. [4], 384, [2]; t. XV [Przanowski – Rzyszko], Warszawa 1931, ss. [4], 384, [2] [Electronic resource], oprac. R. Jurzak, Bielsko-Biała 2003.
769. W. Uruszczak, *Historia Państwa i Prawa Polskiego*, t. I (966–1795), Kraków 2010, ss. 436.
770. W. Uruszczak, *Poselstwo sejmowe w dawnej Polsce: posłaniec, mandatariusz, poseł narodu*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 61, 2009, z. 2, s. 47–63.
771. J. Urwanowicz, *Funkcjonowanie sejmików podlaskich w XVI–XVIII wieku: typowość czy specyfika?*, w: *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. A. Jankowski, A. Klonder, Bydgoszcz 2004, s. 105–119.
772. J. Urwanowicz, *Ideologia a działalność polityczna szlachty w czasach Zygmunta III: wokół wartości ustrojowych*, w: *Między monarchią a demokracją: studia z dziejów Polski XV–XVIII wieku*, red. A. Sucheni-Grabowska, M. Żaryn, Warszawa 1994, s. 170–190.
773. J. Urwanowicz, *Ku demokracji bezpośredniej: charakterystyka i ewolucja kół obywatelskich w Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.*, w: *Kultura, polityka, dyplomacja: studia ofiarowane prof. J. Maciszewskiemu w 60-tą rocznicę Jego urodzin*, red. A. Bartnicki [i in.], Warszawa 1990, s. 442–450.
774. J. Urwanowicz, *Wojskowe „sejmiki”: koła w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku* (Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego: Dissertationes Universitatis Varsoviensis, nr 446), Białystok 1996, ss. 265, [1], [6], tabl.: il., 1 fot.
775. S. Vansevičius, *XVI amžiaus vidurio reformos Didžiojoje Lietuvoje kunigaikštystėje: mokymo priemonė*, Vilnius 1971, ss. 33.
776. S. Vansevičius, *Feodalinės Lietuvos valstybingumas po Liublino unijos*, Vilnius 1988, ss. 104.
777. S. Vansevičius, *Lietuvos valstybės ir teisės istorija nuo XVI amžiaus antrosios pusės iki XVIII amžiaus pabaigos*, Vilnius 1974, ss. 118.
778. S. Vansevičius, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybiniai-teisiniai institutai: pagal 1529, 1566 ir 1588 m. Lietuvos Statutus*, Vilnius 1981, ss. 134.
779. A. Vasiliauskas, *Local Politics and Clientage in the Grand Duchy of Lithuania 1587–1632: Ph. D. Thesis*, King's College, London 2001, ss. 292.
780. A. Vasiliauskas, *The Practice of Citizenship among the Lithuanian Nobility, ca. 1580–1630*, w: *Citizenship and Identity in a Multinational Commonwealth Poland-Lithuania in context, 1550–1772*, ed. by K. Friedrich and B. Pendzich (Seria: Studies in Central European Histories, ed. By T.A. Brady Jr. and R. Chikering), Leiden: Koninklijke Brill NV, Brill Hotei Publishing 2009, s. 71–102.
781. A. Vasiliauskas, *Noble Community and Local Politics in the Wilkomierz District During the Reign of Sigismund Vasa (1587–1632)*, w: *Social and Cultural Relations in the Grand Duchy of Lithuania. Microhistories*, red. R. Butterwick, W. Pawlikowska, New York 2019, s. 132–147.
782. K.L. Verosub, J. Lippman, *Global Impacts of the 1600 Eruption of Peru's Huaynaputina Volcano*, „Eos. Transactions American Geophysical Union”, vol. 89, 2008, nr 15 [8 April 2008], s. 141–142. [doi: 10.1029/2008EO150001].
783. D. Vilimas, *Bajoras Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teisme (1566–1600)*, Vilnius 2019, ss. 262.
784. D. Vilimas, *Dėl pirmojo LDK pavičių pareigūnų sąrašo*, „Lietuvos istorijos metraštis“, 2000 metai, 2001, s. 55–72.
785. D. Vilimas, *LDK pavičių žemės teismų pareigūnai (1566–1588 m.): pirmoji pavičių bajoriškųjų juristų karta*, „Lituanistica“, 2002, nr 4 (52), s. 3–27.
786. D. Vilimas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588): Dakto disertacijos santrauka: Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)*, Lietuvos Istorijos Institutas, Vytauto Didžiojo Universitetas, Vilnius 2003, ss. 28, [1].

787. D. Vilimas, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588)*; Lietuvos istorijos institutas, Vilnius 2006, ss. 288, [2].
788. D. Vilimas, *LDK pavių žemės teismų darbo pradžia – perimamumo mechanizmai (XVI a. pabaiga – XVII a. pradžia)*, w: Istorijos akiračiai: straipsnių rinkinys, red. komis.: E. Rimša (pirmininkas) [et al.], Vilnius 2004, s. 177–186.
789. D. Vilimas, *Mykolas Lietuvis ir Teodoras Jevlaševskis: du požiūriai į 1564–1566 metų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teismų reformą*, w: Lietuvos valstybė XII–XVIII a.: mokslinis leidinys: straipsnių rinkinys, red. kol.: Z. Kiaupa, A. Mickievičius, J. Sarcevičienė, Vilnius 1997, s. 159–172.
790. D. Vilimas, *Seniausios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pavių žemės teismų knygos (iki 1589 m., Lietuvos Respublikos archyvuose)*, w: Lietuvos Metrika: 1991–1996 metų tyrinėjimai: Lithuanian Metrica: Investigations in 1991–1996, sudarė Z. Kiaupa ir A. Urbanavičius, Vilnius 1998, s. 238–255.
791. D. Vilimas, *Seniausios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismų knygos (iki 1589 m.): Baltarusijos Nacionalinio istorijos archyvo fonduose Minske*, „Lituanistica“, 1998, nr 3 (35), s. 116–123.
792. D. Vilimas, *The Formation of the Land Court System in the Grand Duchy of Lithuania (1564–1588)*, „Lithuanian Historical Studies“, t. 10, 2005, s. 1–28.
793. D. Vitsko, *Historical Cartography in Belarus (Studies on the Administrative Division, Borders and Population of the Grand Duchy of Lithuania)*, „Studia Geohistorica“, 2018, nr 6, s. 110–123.
794. T. Wasilewski, *Radziwiłł Janusz h. Trąby (1579–1620), podczasz litewski, kasztelan wileński*, w: Polski Słownik Biograficzny, t. XXX/1, z. 124, *Radwan – Radziwiłł Jan*, Wrocław Warszawa Kraków Gdań k 1987, s. 202–208.
795. T. Wasilewski, *Radziwiłł Zygmunt Karol h. Trąby (1591–1642), kawaler maltański, wojewoda nowogródzki*, w: Polski Słownik Biograficzny, t. XXX/2, z. 125, *Radziwiłł Jan – Radziwiłłowa Anna*, Wrocław Warszawa Kraków Gdań k 1987, s. 379–382.
796. T. Wasilewski, *Walka o zrównanie praw szlachty litewskiej z koronną od unii lubelskiej do początku XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne“, t. 51, 1986, z. 1, s. 45–62.
797. T. Wasilewski, *Wielkie Księstwo Litewskie w dobie Rzeczypospolitej Obojga Narodów (1569–1795): federacja dwóch państw i narodów czy państwo jednolite?*, „Lithuania“, 1990, nr 1, s. 66–77.
798. I. Wierchowicka, *Geneza Trybunału Litewskiego i jego reformy w latach 1581–1764*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Roczniki Prawnicze“, 2004, nr 15, s. 71–94.
799. I. Wierchowicka, *Organizacja Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1581–1764): miejsce, czas, skład sądu*, w: Dzieje wymiaru sprawiedliwości: materiały ze Zjazdu Katedr Historyczno-Prawnych, Mieleno-Unieście, 20–23 września 1998 r., red. T. Maciejewski, Koszalin 1999, s. 203–218.
800. I. Wierchowicka, *Powinności sędziów Trybunału Litewskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne“, t. 55, 2003, z. 1, s. 29–42.
801. I. Wierchowicka, *Z dziejów Trybunału Litewskiego (1581–1795): gdzie sąd sądził i sędziowie mieszkali*, w: Księga jubileuszowa z okazji 15-lecia Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Szczecińskiego, red. Z. Ofiarski, Szczecin 2004, s. 639–659.
802. J. Wimmer, *Wojsko i skarb Rzeczypospolitej w XVI i I połowie XVII w.*, „Studia i materiały do historii wojskowości“, t. 14, 1968, cz. I, s. 3–91.
803. H. Wisner, *Efektywność przedsejmowego sejmiku wileńskiego w pierwszej połowie XVII wieku*, „Czasy Nowożytnie“, t. 12 (13), 2002, s. 57–83.

804. H. Wisner, *Hierarchia urzędów świeckich Wielkiego Księstwa Litewskiego w świetle projektu poprawy systemu obronnego (1601 r.)*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 7, 1997, s. 45–49.
805. H. Wisner, *Kilka pytań w związku z formami instytucjonalnymi życia publicznego Wielkiego Księstwa Litewskiego: czasy pierwszych Wazów*, w: *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A. B. Zakrzewski, Warszawa 2010, s. 25–33.
806. H. Wisner, *Kilka uwag o sejmie i konstytucjach sejmowych I połowy XVII wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 22, 1970, z. 2, s. 177–185.
807. H. Wisner, *Kilka uwag o stronnictwie wojewody wileńskiego Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640)*, „Zapiski Historyczne”, t. 62, 1997, z. 4, s. 29–43.
808. H. Wisner, *Kilka uwag o Wielkim Księstwie Litewskim I połowy XVII wieku*, w: *Lietuvos valstybė XII–XVIII a. mokslinis leidinys: straipsnių rinkinys*, red. kol.: Z. Kiaupa, A. Mickievičius, J. Sarcevičienė, Vilnius 1997, s. 313–321.
809. H. Wisner, *Konstytucje Wielkiego Księstwa Litewskiego w dobie Wazów*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 29, 1977, z. 2, s. 207–218.
810. H. Wisner, *Konwokacja Wileńska: z dziejów parlamentaryzmu litewskiego w czasach Zygmunta III*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 20, 1968, z. 2, s. 75–80.
811. H. Wisner, *Król i książę. Konflikt między królem Zygmuntem III Wazą i Krzysztofem Radziwiłłem*, „Rocznik Białostocki”, t. 11, 1972, s. 53–100.
812. H. Wisner, *Ktokolwiek będziesz w Nowogródzkiej stronie*, „Przegląd Historyczny”, t. 71, 1980, z. 3, s. 655–657.
813. H. Wisner, *Litwa. Dzieje państwa i narodu*, Warszawa 1999, ss. 300.
814. H. Wisner, *Litwa po zgonie Zygmunta III. Od zjazdu wileńskiego do konwokacji warszawskiej*, „Rocznik Białostocki”, 15, 1981, 43–73.
815. H. Wisner, *Litwa wobec elekcji Władysława Wazy*, „Rocznik Białostocki”, 17, 1991, s. 9–36.
816. H. Wisner, *Litwa wobec rokoszu (1606–1607)*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 79, 1972, z. 2, s. 278–299.
817. H. Wisner, *Najjaśniejsza Rzeczpospolita: szkice z dziejów Polski szlacheckiej XVI–XVII wieku*, Warszawa 1978, ss. 285, [1].
818. H. Wisner, *Najjaśniejsza Rzeczpospolita: szkice z czasów Zygmunta III i Władysława IV Wazy*, Warszawa 2001, ss. 143, [1].
819. H. Wisner, *Naprawa państwa w uchwałach sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego w pierwszej połowie XVII w.*, w: *Studia polsko-litewsko-białoruskie: materiały konferencji naukowych, zorganizowanych przez Białostockie Towarzystwo Naukowe, Białystok, 4–5 listopada 1983 r., 16–17 maja 1985 r.*, red. J. Tomaszewski, E. Smułkowa, H. Majecki (Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego, nr 31), Warszawa 1988, s. 33–50.
820. H. Wisner, *Opinia szlachecka Rzeczypospolitej wobec polityki szwedzkiej Zygmunta III w latach 1587–1632*, „Zapiski Historyczne”, t. 38, 1973, z. 2, s. 9–50 [249–290].
821. H. Wisner, *Polityczne uwarunkowania poprawy brzeskiej Drugiego Statutu WXL*, w: *1566 metų Antrasis Lietuvos Statutas: respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos Antrojo Lietuvos Statuto 425 osioms metinėms pažymėti, medžiaga (Vilnius, 1991 m. rugsėjo 19–20 d.)*, Vilnius 1993, s. 24–27.
822. H. Wisner, *Polskość i litewskość*, w: *Kultura staropolska – kultura europejska: prace ofiarowane J. Tazbirowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. S. Bylina [i in.]; Warszawa 1997, s. 81–83.

823. H. Wisner, *Posłowie i poselstwa litewskie w czasach Zygmunta III i Władysława IV*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 88, 1981, z. 3, s. 629–645.
824. H. Wisner, *Próby utworzenia skarbu stałego w Litwie*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 89, 1982, z. 1, s. 85–89.
825. H. Wisner, *Przedsejmowy sejmik nowogródzki w latach 1607–1648*, „Przegląd Historyczny”, t. 69, 1978, z. 4, s. 677–693.
826. H. Wisner, *Radziwiłł Krzysztof h. Trąby (1585–1640), wojewoda wileński, hetman*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXX/2, z. 125, *Radziwiłł Jan – Radziwiłłowa Anna*, Wrocław Warszawa Kraków Gdań k 1987, s. 276–283.
827. H. Wisner, *Rokosz Zebrzydowskiego* (Dzieje narodu i państwa polskiego, II–24), Kraków 1989, ss. 80.
828. H. Wisner, *Rozdawnictwo i sprzedaż urzędów w czasach Zygmunta III*, „Przegląd Historyczny”, t. 61, 1970, z. 3, s. 445–451.
829. H. Wisner, *Rozróżnieni w wierze. Szkice z dziejów Rzeczypospolitej schyłku XVI i połowy XVII w.*, Warszawa 1982, ss. 216.
830. H. Wisner, *Rzeczpospolita: Szlachta, jej sejm i państwo: w związku z pracą E. Opalińskiego*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 102, 1995, z. 3–4, s. 245–250.
831. H. Wisner, *Rzeczpospolita szlachty litewskiej: (schyłek wieku XVI – pierwsza połowa XVII wieku)*, „Barok”, R. 13, 2006, nr 1, s. 17–29.
832. H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów*, t. I: *Czasy Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 2002, 338 s.; t. II: *Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego, dyplomacja, varia*, Warszawa 2004, 321 s.; t. III: *Sławne państwo – Wielkie Księstwo Litewskie*, Warszawa 2008, ss. 329, [1].
833. H. Wisner, *Sejm litewski czy Konwokacja Wileńska?*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Powstańców Śląskich w Opolu. Seria A. Historia”, t. 12: *Studia z historii Polski i powszechnej od czasów najdawniejszych do XVIII wieku*, 1973, s. 111–120.
834. H. Wisner, *Sejmiki litewskie i kwestia wyznaniowa, 1611–1648*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, R. 23, 1978, s. 123–150.
835. H. Wisner, *Sejmiki litewskie w czasach Zygmunta III i Władysława IV: Konwokacja wileńska oraz sejmiki przedsejmowe i relacyjne*, w: „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 3 [*Radziwiłłowie XVI–XVIII w. w kregu polityki i kultury*], 1989, s. 51–66.
836. H. Wisner, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego i prawosławie: czasy Zygmunta III*, w: *Silva rerum nova: Штудыі ў гонар 70-годдзя Г. Я. Галенчанкі*, уклад.: А. Дзярновіч, А. Семянчук; рэдакцыя: А. Дзярновіч (адк. сакратар) (Серыя: „Athenaeum”, t. XII), Вільня–Мінск 2009, s. 68–71.
837. H. Wisner, *Statut i Zjazd Główny Wielkiego Księstwa Litewskiego*, w: *Studia historyczno-prawne: prace dedykowane prof. J. Seredyce w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestopięciolecie pracy naukowej*, red. J. Dorobisz, W. Kaczorowski, Opole 2004, s. 337–343.
838. H. Wisner, *Szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec unii. Schyłek wieku XVI – lata dwudzieste XVII*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 118, 2011, z. 1, s. 33–45.
839. H. Wisner, *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w I połowie XVII wieku. Status i służba wojskowa*, „Czasy Nowożytne”, t. 10 (11), 2001, s. 93–105.
840. H. Wisner, *Trzeci Statut i praktyka życia politycznego Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasach Zygmunta III i Władysława IV*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 44, 1992, z. 1–2, s. 55–63.

841. H. Wisner, *III Statut w życiu państwowym WKsL: czasy Zygmunta III i Władysława IV Wazów*, w: *Z dziejów kultury prawnej: studia ofiarowane prof. J. Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin*, red. M. Wąsowicz [i in.], Warszawa 2004, s. 379–387.
842. H. Wisner, *Unia lubelska i III Statut litewski roku 1588*, „Zapiski Historyczne”, t. 51, 1986, z. 1, s. 23–43.
843. H. Wisner, *Unia: Sceny z przeszłości Polski i Litwy*, Warszawa 1988, ss. 327.
844. H. Wisner, *Wielkie Księstwo Litewskie a Moskwa. Okres Smuty*, „Napis”, Seria XII, 2006.  
[https://rcin.org.pl/Content/56531/PDF/WA248\\_67339\\_P-I-2795\\_wisner-wielkie.pdf](https://rcin.org.pl/Content/56531/PDF/WA248_67339_P-I-2795_wisner-wielkie.pdf)
845. H. Wisner, *Wolna elekcja w dziejach Rzeczypospolitej*, w: *Elekcje królów Polski w Warszawie na Woli 1575–1764: upamiętnienie pola elekcyjnego w 400-lecie stołeczności Warszawy*, red. M. Tarczynski, Warszawa 1997, s. 27–38.
846. H. Wisner, *Wypowiedzenie posłuszeństwa czy detronizacja Zygmunta III ? Komentarz do aktu z 24 czerwca 1607 r.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 39, 1987, z. 2, s. 173–185.
847. H. Wisner, *Wyznanie w życiu politycznym i społecznym szlachty litewskiej: czasy Zygmunta III*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, t. 50, 2006, s. 131–140.
848. H. Wisner, *W imię praw i zwyczajów, czyli wbrew nim: Rokosz Zebrzydowskiego 1606–1607*, w: *Król a prawo stanów do oporu: materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Historii Uniwersytetu Śląskiego w dniach 4–6 października 2006 r.*, red. M. Markiewicz, E. Opaliński, R. Skowron, Kraków 2010, s. 209–219.
849. H. Wisner, *Zakres i efektywność uchwał konwokacji wileńskiej: czasy Zygmunta III*, w: *Kultura polityczna w Polsce: praca zbiorowa*, red. M. Kosman, t. 6, cz. 1: *Litwa w polskiej tradycji i kulturze politycznej*, Poznań 2006, s. 59–64.
850. H. Wisner, *Z dziejów zatwierdzenia III Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 35, 1983, z. 1, s. 213–220.
851. H. Wisner, *Zygmunt III Waza*, Wrocław 1991, ss. 260, [4], [20], tabl.: fot., portr.
852. W. Witkowski, *Samorząd szlachecki w dawnej Rzeczypospolitej*, w: *Polskie tradycje samorządowe a heraldyka: materiały z sesji naukowej zorganizowanej w dniach 4 i 5 czerwca 1991 r. w Lublinie*, Lublin 1992, s. 35–49.
853. A. Witze, *The volcano that changed the world. Eruption in 1600 may have plunged the globe into cold climate chaos*, „Nature”, 11 IV 2008, [doi: 10.1038/news.2008.747].
854. J. Włodarczyk, *Etapy rozwoju sejmików ziemskich: próba periodyzacji*, „Acta Universitatis Lodzensis. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, Seria 1, Nauki Humanistyczno-Społeczne”, nr 57, Folia Historica. Feudalizm, 1979, s. 117–140.
855. J. Włodarczyk, *Sejmiki jako szkoła wychowania obywatelskiego na przykładzie sejmików sieradzkiego i łęczyckiego*, w: *Dzieje kultury politycznej w Polsce (Prace XI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, Sekcja III, Toruń wrzesień 1974)*, red. J.A. Gierowski, Warszawa 1977, s. 69–86.
856. J. Włodarczyk, *Sejmiki łęczyckie*, Łódź 1973, ss. 336.
857. J. Włodarczyk, *Sprawy kościelne i wyznaniowe na sejmikach łęczyckich*, „Rocznik Łódzki”, R. 11 (14), 1966, s. 203–219.
858. J. Włodarczyk, *Uczestnicy sejmików łęczyckich*, „Zeszyty naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, Seria 1, Nauki Humanistyczno-Społeczne”, z. 72: *Historia Polski Przedrozbiorowej*, 1970, s. 49–61.
859. J. Wolff, *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa 1895, ss. XXV, [1], 698.

860. J. Wolff, *Senatorowie i dignitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego (1386–1795)*, Kraków 1885, ss. VII, [3], 351.
861. M. Wrede, *Katalog źródeł do dziejów sejmu i sejmików I Rzeczypospolitej w zbiorach rękopisów Biblioteki Narodowej*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, 1993, nr 26, s. 25–28.
862. A.B. Zakrzewski, *Budowa archiwów szlachty trockiej*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 11, 2000, s. 111–118.
863. A.B. Zakrzewski, *Czy Litwa XVI–XVIII wieku знаła demokrację szlachecką i oligarchię magnacką?*, *Vetera novis augere: studia i prace dedykowane prof. W. Uruszczakowi*, red. S. Grodziski [i in.], t. II, Kraków 2010, s. 1189–1201.
864. A.B. Zakrzewski, *Czy w Wielkim Księstwie Litewskim XVI–XVIII wieku istniała demokracja szlachecka?*, w: *Silva rerum nova: штудыі ў гонар 70-годдзя Г. Я. Галенчанкі*, уклад. А. Дзярно-віч, А. Семянчук; рэд. калегія: А. Дзярновіч (адк. сакратар), (Серыя: „(Серыя: „Athenaeum”, t. XII)Athenaeum”, t. XII), Вільня–Мінск 2009, s. 122–127.
865. A.B. Zakrzewski, *Granice między przestrzenią prywatną a publiczną w systemie klientalnym*, [w:] *Viešosios ir privačiosos erdvės XVIII amžiaus Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, red. R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius 2008, s. 23–50.
866. A.B. Zakrzewski, *Kierowanie obradami sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII wieku)*, w: *Studia z dziejów państwa i prawa polskiego*, t. V: [Tom dedykowany prof. L. Łysiakowi], red. nauk. J. Matuszewski, W. Uruszczak, Łódź Kraków 2000, s. 139–149.
867. A.B. Zakrzewski, *Król wobec sejmików i zjazdów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII wiek)*, w: *Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст.: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі*, Мінск – Наваградак, 23–24 лістапада 2007 г., рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2008, s. 96–109.
868. A.B. Zakrzewski, *Marszałek powiatowy Wielkiego Księstwa Litewskiego – marszałkiem sejmikowym (XVI–XVIII w.)*, w: *Parlament, prawo, ludzie: studia ofiarowana prof. J. Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, red. S. Russocki, W. Sudnik [i in.], Warszawa 1996, s. 356–361.
869. A.B. Zakrzewski, *Między Unią Lubelską a Zaręczeniem Wzajemnym Obojga Narodów — przemiany pozycji Wielkiego Księstwa Litewskiego w Rzeczypospolitej*, w: *Проблемы інтэграцыі і інкарпарацыі ў развіцці Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў перыяд ранняга Новага часу: матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі*, Мінск, 15–17 кастрычніка 2009 г., рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2010, s. 233–245.
870. A.B. Zakrzewski, *O kulturze prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII wieku — uwagi wstępne*, w: *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. M. T. Lżisowa, Kraków 2005, s. 33–63.
871. A.B. Zakrzewski, *Odrębności systemu parlamentarnego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, w: *Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku: państwo czy wspólnota?: zbiór studiów*, red. B. Dybaś [i in.], Toruń 2007, s. 107–128.
872. A.B. Zakrzewski, *Oferta Jana Januszowskiego wobec Lwa Sapiehy, czyli nieznany projekt wydania praw i przywilejów litewskich z 1611 roku*, w: *Prawo wczoraj i dziś. Studia dedykowane profesor Katarzynie Sójce-Zielińskiej*, red. G. Bałtrusajtys, Warszawa 2000, s. 435–446.
873. A.B. Zakrzewski, *Ograniczenie przez sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego monarszego prawa mianowania urzędników sądowych, XVII–XVIII w.*, w: *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.: mokslinis leidinys: straipsnių rinkinys*, red. kol.: Z. Kiaupa, A. Mickievičius, J. Sarcevičienė, Vilnius 1997, s. 173–186.

874. A.B. Zakrzewski, *Osiągnięcia i problemy badań nad parlamentaryzmem Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Teki Sejmowe”, vol. 1, 2010, s. 40–52.
875. A.B. Zakrzewski, *Paradoksy unifikacji prawa i ustroju Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony XVI–XVIII w.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 51, 1999, z. 1–2, s. 219–238.
876. A.B. Zakrzewski, *Położenie prawne Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim (XVI–XVIII w.)*, w: Kipčiakų tiurkų Orientas Lietuvoje: istorija ir tyrimų perspektyva: tarptautinės mokslinės konferencijos, skirtos prof. dr. A. Zajączkowski 90-sioms gimimo metinėms, medžiaga: Vilnius, 1993 m., Spalis 14–15 d., Tautybių Departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės; Lietuvos karaimų kultūros bendrija; Lietuvos totorių kultūros draugija, Vilnius 1994, s. 118–129.
877. A.B. Zakrzewski, *Prawno-ustrojowe aspekty związku Polski i Litwy*, w: Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej, red. nauk. J. Kłoczowski, P. Kras, H. Łaskiewicz, Lublin 1999, s. 106–107.
878. A.B. Zakrzewski, *Prawo oporu w Wielkim Księstwie Litewskim od wieku XIV do XVIII*, w: Król a prawo stanów do oporu: materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Historii Uniwersytetu Śląskiego w dniach 4–6 października 2006 r., red. M. Markiewicz, E. Opaliński, R. Skowron, Kraków 2010, s. 27–35.
879. A.B. Zakrzewski, Recenzja [A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002], „Przegląd Sejmowy”, R. XI, 2003, nr 4 (57), s. 128–133.
880. A.B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego (połowa XVI – koniec XVIII w.)*, w: Parlamentaryzm w Polsce we współczesnej historiografii: materiały sympozjum, Warszawa, maj 1992 r., red. nauk. J. Bardach, W. Sudnik, Warszawa 1995, s. 100–106.
881. A.B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w.: ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki* (Seria: Monografie, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego), Warszawa 2000, ss. 257.
882. A.B. Zakrzewski, *Szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego wobec odrębności Litwy w ramach Rzeczypospolitej: (w świetle instrukcji sejmikowych XVI–XVIII w.)*, w: Senosios raštijos ir tautosakos sąveika: kultūrinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės patirtis (Senoji lietuvių literatūra, VI), Vilnius 1998, s. 261–278.
883. A.B. Zakrzewski, *Ustrój i prawo Wielkiego Księstwa Litewskiego: uwagi, wątpliwości, propozycje*, w: Wielokulturowość polskiego pogranicza: ludzie, idee, prawo: materiały ze zjazdu katedr historyczno-prawnych, Augustów 15–18 września 2002 r., red. A. Lityński, P. Fiedorczuk, Białystok 2003, s. 47–62.
884. A.B. Zakrzewski, *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustrój – społeczeństwo*, Podkowa Leśna 2013, ss. 323, [1].
885. A.B. Zakrzewski, *Wiż w prawie litewskim XVI w.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1985, t. XXXVII, z. 2, s. 153–165.
886. A.B. Zakrzewski, *Zakaz, którego nie było: o rzekomym zakazie drukowania III Statutu w języku oryginału i kilku innych wątpliwościach*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego”, t. 9, 2006, s. 227–237.
887. A.B. Zakrzewski, *Zmierzch staropolskiego prawa*, w: Zmierzch kultury staropolskiej: ciągłość i kryzysy (wieki XVII–XIX): [teksty referatów z kolokwium 19 VI 1995, Warszawa], red. nauk. U. Augustyniak, A. Karpiński, Warszawa 1997, s. 40–56.



888. W. Zakrzewski, *Po ucieczce Henryka: dzieje bezkrólewia 1574–1575*, Kraków 1878, ss. XVI, 440, [1].

889. W. Zarzycki, *Temida Sejmowa: z dziejów sądu sejmowego w Polsce przedrozbiorowej*, Warszawa 2000, ss. 94.

890. J. Zawadzki, *Okuniowe herbu własnego: z dziejów awansu społecznego na Litwie wczesnonowożytnej*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 11, 2000, s. 169–193.

891. M. Zwierzykowski, *Funkcjonowanie samorządu sejmikowego województw poznańskiego i kaliskiego od XVI do XVIII wieku*, w: *Sejmik wielkopolski: przeszłość i teraźniejszość*, red. A. Kamiński, Jarocin-Szczecin 2008, s. 19–33.

892. M. Zwierzykowski, *Etapy ewolucji sejmikowej administracji i sądownictwa skarbowego XVI–XVIII wieku: od partykularnych instytucji do samorządu terytorialnego doby Stanisławowskiej*, w: *Podstawy materialne państwa: zagadnienia prawno-historyczne*, red. D. Bogacz, M. Tkaczuk, Szczecin 2006, s. 63–71.

893. D. Żołędź-Strzelczyk, *Peregrinatio academica: studia młodzieży polskiej z Korony i Litwy na akademiach i uniwersytetach niemieckich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku* (Seria „Psychologia i Pedagogika”, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; nr 106), Poznań 1996, ss. 241.

894. T. Żychliński, *Złota księga szlachty polskiej T. Żychliński, członek król. Akademii heraldyczno-genealogicznej w Pizie*: w 31 r., R. I, Poznań 187 , ss. [4], 400, [2], [6] k. tabl. gen. złoż.; R. II, Poznań 1880, ss. [6], 416; R. III, Poznań 1881, ss. [6], 380, [2] k. tabl. gen. złoż.; R. IV, Poznań 1882, ss. [5], 452, [9] k. tabl. gen. złoż.; R. V, Poznań 1883, ss. [IV], 491, [1], [6] k. tabl. gen. złoż.; R. VI, Poznań 1884, ss. [VIII], 486, [3] k. tabl. gen. złoż.; R. VII, Poznań 1885, ss. [IV], 348, [2], [3] k. tabl. gen. złoż.; R. VIII, Poznań 18 6, ss. [IV], 496, [3] k. tabl. gen. złoż.; R. IX, Poznań 18 7, ss. [VI], 336, [2] k. tabl. gen. złoż.; R. X, Poznań 18 8, ss. [IV], 336, [5] k. tabl. gen. złoż.; R. XI, Poznań 18 9, ss. IV, 357, [1], [2] k. tabl. gen. złoż.; R. XII, Poznań 1890, ss. IV, 367, [1], [2] k. tabl. gen. złoż.; R. XIII, Poznań 1891, ss. 405, [1], [3] k. tabl. gen. złoż.; R. XIV, Poznań 1892, ss. V, [1], 248, s[2] k. tabl. gen. złoż.; R. XV, Poznań 1 93, ss. IX, [3], 322, [3] k. tabl. gen. złoż. ; R. XVI, Poznań 1 94, ss. XX, 363, [1], [2] k. tabl. gen. złoż.; R. XVII, Poznań 1895, ss. [4], 344, XVI, [3] k. tabl. gen. złoż.; R. XVIII, Poznań 1896, ss. 263, [1], VII, [1], [2] k. tabl. gen. złoż. ; R. XIX, Poznań 1897, ss. XIV, [2], 371, [1], [4] k. tabl. gen. złoż. ; R. XX, Poznań 1 98, ss. 238; R. XXI, Poznań 1 99, ss. 240; R. XXII, Poznań 1 900, ss. [4], 236, [2] k. tabl. gen. złoż.; R. XXIII, Poznań 1901, ss. 239, [3], XV, [1]; R. XXIV, Poznań 1902, ss. 230, [2], [1] k. tabl. gen. złoż.; R. XXV (jubileuszowy), Poznań 1903, ss. 254, [2], [6] k. tabl. gen. złoż.; R. XXVI, Poznań 1904, ss. 163, [1], [1] k. tabl. gen. złoż.; R. XXVII, Poznań 1905, ss. 161, [1], [5] k. tabl. gen. złoż.; R. XXVIII, Poznań 1906, ss. 160; R. XXIX, Poznań 1906, ss. 185, [1], [1] k. tabl. gen. złoż.; R. XXX, Poznań 1907, ss. 168, [2] k. tabl. gen. złoż.; R. XXXI, Poznań 1908, ss. 137, [1], [1] k. tabl. gen. złoż., [Electronic resource], Warszawa 2002.

895. Л. Абецедарский, *Белоруссия и Россия: очерки русско-белорусских связей второй половины XVI – XVII в.*, ред. З. Ю. Копысский, Минск 1978, ss. 256.

896. Л. Акі́ншэвіч, *Парля́мент Бе́ларускай зямлі*, w: *3 гісторыі на „Вы”*: артыкулы, дакументы, успаміны, укладанне і ўводнае слова Янка Запруднік, 3, Мінск 1994, s. 211–224.

897. Т. Амброзяк, *Вопрос о роли и значении Великого княжества Литовского в функционировании сейма Речи Посполитой в выступлениях литовских сеймиков в конце XVI – первой половине XVII в.*, „Вестник Вятского государственного гуманитарного университета” (Киров), 2016, nr 7, s. 14–22.

898. Т. Амброзяк, *Восприятие Московского государства сеймиками Великого Княжества Литовского во второй половине XVI – первой половине XVII века*, в: Россия и Польша: опыт тысячелетнего соседства: материалы международной научной конференции, Москва 15 марта 2019 года, ред. С. Леонов, Г. Талина, Москва 2019, s. 82–92.

899. Т. Амброзяк, *Граница между Речью Посполитой и Московским государством в выступлениях литовских сеймиков в первой половине XVII века*, „Метаморфозы истории”, nr 19, 2022, s. 7–26.

900. Т. Амброзяк, *Отношение литовских сеймиков к Смуте и интервенции Речи Посполитой в Москве (1604–1618)*, в: Смута как исторический и социокультурный феномен: Материалы Всероссийской научной конференции 22–23 апреля 2013 г., Москва 2013, s. 179–185.

901. Т. Амброзяк, *Политический дискурс Речи Посполитой: методология и исследовательские перспективы*, „Quaestio Rossica”, t. 8, 2020, nr 4, s. 1439–1449; DOI 10.15826/qr.2020.4.537.

902. Т. Амброзяк, *Партикуляризм в парламентской жизни Великого Княжества Литовского 1587–1648*: диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.03; Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации, Москва 2018, ss. 294.

903. Т. Амброзяк, *Положение Литвы в структуре государственной власти Речи Посполитой после Люблинской унии*, „Уральский исторический вестник”, 63, 2019, z. 2, s. 64–79.

904. Т. Амброзяк, *Характер Люблинской унии и польско-литовской Речи Посполитой в оценке Ивана Ивановича Лаппо*, „Российская история”, nr 19, 2020, nr 4, s. 122–133; DOI: 10.31857/S086956870010777-5.

905. Беларуская энцыклапедыя: у 18 т., Мінск 1996–2004, гал. рэд. Г. Пашкоў, t. 14: Рэле – Слаявіна, Мінск 2002; t. 15: Следавікі – Трыю, Мінск 2002.

906. Белорусская ССР: краткая энциклопедия: в 5 т., ред. кол.: П. Бровка [и др.], t. 1: История. Общественный и государственный строй. Законодательство и право. Административно-территориальное деление. Населённые пункты. Международные связи, Минск 1979, ss. 768.

907. С. Бершадский, *Литовские евреи: история их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии (1388–1569)*, Санкт-Петербург 1883, ss. VII, [1], 431, [1].

908. М. Бычкова, *Русское государство и Великое Княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г.: опыт сравнительно-истор. изучения политического строя*, Москва 1996, ss. 173, [3].

909. Р. Бэ́тс, *Канстытуцыйны працэс і палітычная думка ўва Усходняй Еўропе*, „Беларускі гістарычны агляд”, t. 6, 1999, сш. 1–2 (10–11), s. 152–173.

910. Р. Васілевіч, Т. Доўнар, І. Юхо, *Гісторыя канстытуцыйнага права Беларусі*, рэд. Р. Васілевіч, Мінск 2001, ss. 363.

911. П. Викторовский, *Западно-русские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII вв.*, вып. 1 (Труды Киевской Духовной академии), Киев 1912, ss. 272, [1].

912. Д. Вилимас, *Врядники земских судов Великого Княжества Литовского – участники сеймов Речи Посполитой и Главных съездов ВКЛ (1569–1588)*, в: Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст.: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Мінск – Наваградак, 23–24 лістапада 2007 г., рэдактар С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2008, s. 91–95.

913. Д. Вилимас, *К вопросу о конфессиональных ориентациях урядников земских судов ВКЛ в конце XVI века (проба первичного анализа)*, в: Канструкцыя і дэканструкцыя Вялікага княства

Літоўскага матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Гродна, 23–25 красавіка 2004 г., рэд. Н.У. Сліж, Мінск 2007, s. 46–50.

914. Д. Вилимас, *К вопросу о характеристике государственного строя Великого княжества Литовского после Люблинской унии: демократия versus олигархия*, w: Проблемы інтэграцыі і інкарпарацыі ў развіцці Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў перыяд ранняга Новага часу: матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі, Мінск, 15–17 кастрычніка 2009 г., рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2010, s. 149–154.

915. Д. Вилимас, *Начало работы земских судов ВКЛ — механизмы преемственности (конец XVI — начало XVII века)*, w: Дыяспара. Культуралогія. Гісторыя: матэрыялы IV Міжнароднага кангрэса беларусістаў „Беларуская культура ў кантэксце культур еўрапейскіх краін” (Мінск, 6–9 чэрвеня 2005 г.), рэд. А. Мальдзіс, А. Смаленчук, Мінск 2006 (Беларусіка = Albaruthenica, кн. 28), s. 278–284.

916. Д. Вилимас, *Принцип справедливости и судебная власть в историческом процессе (земские суды Великого Княжества Литовского конца XVI в. и их роль в разрешении общественных противоречий)*, w: Разнастайнасць моў і культур у кантэксце глабалізацыі: матэрыялы Міжнароднага сімпозіума, Мінск, 9–10 ліпеня 2002 г., рэд. А. Мальдзіс (гал. рэд.) [і інш.], ks. 2, Мінск 2003, s. 137–142.

917. О. Вінниченко, *Доведення шляхетства на сеймиках руського воєводства у Вишні (XVII – середина XVIII ст.): правова регламентація і повсякденна практика*, w: Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах т. 1, *Практики, казуси та девіації повсякдення*, Київ 2012, s. 13–40.

918. О. Вінниченко, *Доведення шляхетства на сеймиках Люблінського воєводства в перші десятиліття XVII ст.*, “Соціум. Альманах соціальної історії”, 15–16, 2020, s. 41–82.

919. О. Вінниченко, *Інститут сеймикового маршалка в Руському і Белзькому воєводствах останньої чверті XVI – першої половини XVII ст.*, „Вісник Львівського університету. Серія історична”, 34, 1999, s. 109–121.

920. О. Вінниченко, *Інструкція передсеймового сеймику Холмської землі 1593 р.*, „Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції” (Львів), т. 243, 1999, s. 318–341.

921. О. Вінниченко, *Конституції сеймів 1576–1647 років як джерело до історії організації діяльності сеймиків у Речі Посполитій*, w: До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя, ред.: І. Гирич, Я. Грицак, М. Крикун [та ін.], т. II, cz. 3, Київ Львів 2005, s. 229–266.

922. О. Вінниченко, *Типологія шляхетських сеймиків Речі Посполитої XVI–XVIII ст.*, „Наукові зошити історичного факультету Львівського університету”, 2, 1999, s. 47–49.

923. Дз. Віцько, *Спроба рэспубліканцаў дамагацца ўлады над войскам ВКЛ у 1697–1698 гг.*, „Беларускі гістарычны агляд” 2008, т. 15, з. 1–2, s. 305–328.

924. Дз. Віцько, *Дэпутацыя соймакі ВКЛ 1699 г.*, „Arche” 2015, nr 12 (145), s. 164–193.

925. Дз. Віцько, *Паслясоймавая кампанія 1699 г. у Вялікім Княстве Літоўскім*, „Беларускі гістарычны агляд” 2020, т. 27, з. 1–2, s. 27–58.

926. А. Вішнеўскі, *Гісторыя дзяржавы і права Беларусі*, Мінск 2000, ss. 319.

927. М. Волкаў, *Наваградскі замак. Колькі заўваг да спробаў рэканструкцыі выгляду помніка* (12.01.2016), <https://wouk.livejournal.com/tag/L/0/P9/>/2>, (01.06.2022).

928. Вялікае Княства Літоўскае: энцыклапедыя: у 3 т., 4 кн., гал. рэд. Г. Пашкоў, Т. Бялова, т. 1: Абаленскі-Кадэнцыя, Мінск 2005; т. 2: Кадэцкі корпус – Яцкевіч, Мінск 2006.

929. Т. Вяршыцкая, *Новы погляд на гісторыю Наваградскага замка*, “Беларускі гістарычны часопіс”, 2007, nr 7, s. 44–47.
930. Т. Габрусь, *Архітэктурныя помнікі Наваградчыны*, w: Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Навагрудскага раёна, Мінск 1996, s. 150–152.
931. Г. Галенчанка, *Развіццё шляхецкай дэмакратыі ў Вялікім княстве Літоўскім у XVI–XVIII ст.*, „Герольд Litherland”, R. I, 2001, nr 3–4 (3), s. 85–102.
932. В. Галубовіч, *Беларуская гістарыяграфія палітычнай гісторыі Вялікага княства Літоўскага ў перыяд 1588–1648 гг.*, w: Гістарыяграфія гісторыі Беларусі, новай і навейшай гісторыі краін Еўропы і ЗША: матэрыялы рэспубліканскай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі, г. Мінск, 28 сакавіка 2008 г. рэд.: А. Андарала, М. Забаўскі, А. Жытко, В. А. Пілецкі [адк. рэд.], Мінск 2008, s. 43–47.
933. В. Галубовіч, *Беларуска-расійскае памежжа як фактар грамадска-палітычнага жыцця полацкай шляхты ў адлюстраванні соймавай дакументацыі канца XVI – першай паловы XVII ст.*, w: Дзяспара. Культуралогія. Гісторыя: матэрыялы IV Міжнароднага кангрэса беларусістаў „Беларуская культура ў кантэксце культур еўрапейскіх краін”, Мінск, 6–9 чэрвеня 2005 г., рэд. А. Мальдзіс, А. Смаленчук (Беларусіка = Albaruthenica; 28), Мінск 2006, s. 256–260.
934. В. Галубовіч, *Дзве інструкцыі паслам на сойм ад шляхты Рэчыцкага павета з часоў панавання Жыгімонта Вазы*, w: Чацвёртыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Рэчыца, 18–19 верасня 2003 г., 2: Рэчыца ў часе і прасторы: 790 год заснавання горада, Гомель 2004, s. 40–45.
935. В. Галубовіч, *Інструкцыя полацкай шляхты на элекцыйны сойм 1632 г.*, w: Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы V Міжнароднай навуковай канферэнцыі, 24–25 кастрычніка 2007 г., уклад. Т. А. Джумантаева, Полацк 2009, s. 59–64.
936. В. Галубовіч, *Інструкцыя рэчыцкай шляхты на сойм 1607 г.*, w: Пятые Міжнародныя Доўнараўскія чытанні: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Рэчыца, 22–23 верасня 2005 г., Гомель 2005, s. 189–195.
937. В. Галубовіч, *Канфесійная праблематыка на соймах Полацкага ваяводства ў канцы XVI – сярэдзіне XVII ст.*, w: Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа, рэд. С. Марозава [і інш.], Гродна 2009, 1, s. 179–185.
938. В. Галубовіч, *Намінацыйныя прывілеі на павятовыя земскія пасады з кніг запісаў Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага першай паловы XVII ст. як крыніца па гісторыі Беларусі*, „Гістарычны альманах”, t. 5, 2001, s. 135–148.
939. В. Галубовіч, *Палітычная сістэма Вялікага Княства Літоўскага ў 1588–1648 гг.*, „Беларускі гістарычны часопіс”, 2010, nr 3, s. 26–33.
940. В. Галубовіч, *Пасольская дакументацыя Лідскага сойма ў першай палове XVII ст.*, w: Ліда і Лідчына: да 685-годдзя з дня заснавання горада: матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, (Ліда, 3 кастрычніка 2008 г.); рэд.: А. Худык (гал. рэд.) [і інш.], Ліда 2008, – s. 52–56.
941. В. Галубовіч, *Пасольская рэпрэзентацыя ад Гродзенскага павета на соймах Рэчы Паспалітай у 1588–1668 гг.*, w: Румлёўскія старонкі: турыстычны патэнцыял нацыянальнай культурна-гістарычнай спадчыны Панямоння: матэрыялы III адкрытай рэгіянальнай навукова-практычнай канферэнцыі па праблемах рэгіяналістыкі і краязнаўства „Румлёўскія чытанні” (Гродна, 19 лютага 2009 г.), рэд.: В. Швед [і інш.], Гродна 2010, s. 44–51.
942. В. Галубовіч, *Паслы Полацкага ваяводства ВКЛ на соймы Рэчы Паспалітай у 1588–1668 гг.*, „Герольд Litherland”, nr 18, 2011, s. 37–40.

943. В. Галубовіч, *Пасольскія дыеты*, w: Вялікае Княства Літоўскае: энцыклапедыя, т. 2, *Кадэцкі корпус – Яцкевіч*, Мінск 2006, s. 405.
944. В. Галубовіч, *Пасольскія інструкцыі*, w: Вялікае Княства Літоўскае: энцыклапедыя, т. 2, *Кадэцкі корпус – Яцкевіч*, Мінск 2006, s. 405.
945. В. Галубовіч, *Праблемы метадалогіі вывучэння палітычнай гісторыі Вялікага княства Літоўскага ў 1588–1648 гг.*, w: Матэрыялы III Міжнароднай навуковай канферэнцыі „Культура, навука, образование в современном мире”, Гродна 2007, s. 84–89.
946. В. Галубовіч, *Прадстаўніцтва ад Вялікага княства Літоўскага на соймах Рэчы Паспалітай падчас праўлення Уладзіслава Вазы 1633–1648 гг.*, w: Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст.: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Мінск – Наваградак, 23–24 лістапада 2007 г., рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2008, s. 260–267.
947. В. Галубовіч, *Рукапісныя крыніцы на палітычнай гісторыі Вялікага княства Літоўскага (1588–1648 гг.) у польскіх архівах і бібліятэках*, w: Матэрыялы канферэнцыі „Современные технологии сельскохозяйственного производства”, XIII Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя, т. 2, Гродно 2010, s. 337–339.
948. В. Галубовіч, *Соймік Гарадзенскага павета ў XVI–XVII ст.*, w: Гарадзенскі палімпсест 2009: дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё (XV–XX ст.), рэд. А. Смаленчук, Н. Сліж, Гродна 2009, s. 152–178.
949. В. Галубовіч, *Соймікавая інструкцыя менскай шляхты 1608 г.*, w: Мінск і мінчане: дзесяць стагоддзяў гісторыі (да 510-годдзя атрымання Менскам магдэбургскага права): Матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, Мінск, 4–5 верасня 2009 г., Мінск 2010, s. 32–37.
950. В. Галубовіч, *Спроба семантычнага аналізу паняццяў: ВКЛ – Рэч Паспалітая – Айчына – народ (на матэрыялах соймавай дакументацыі полацкай шляхты першай паловы XVII ст.)*, „Герольд-Litherland”, nr 17, 2006, s. 23–26.
951. *Гербоўнік беларускай шляхты*, т. 1, „А” [Абадовічы гербу „Лебедзь” – Ачапоўскія гербу „Божая воля”], Мінск 2002, ss. 493; т. 2, „Б” [Бабінскія гербу „Ляліва” – Бярновічы гербу „Казічкоўскі”], Мінск 2007, ss. 672; т. 3 „В”, Мінск 2014, ss. 646, [1], [16] к.; т. 4 „Г”, Мінск 2016, ss. 959, [16] к.; т. 5 „Д”, Мінск 2018, ss. 846, [1], [16] к.; т. 6 „Е, Ё, Ж”, Мінск 2020, ss. 542, [1], [12] к.; т. 7 „З, І”, Мінск 2020, ss. 798, [1], [12] к.; т. 8, ч. 1 „К” (Каборды – Карэцкія), Мінск 2022, ss. 926, [1], [12] к.; т. 8, ч. 2 „К” (Касабуцкія – Корзуны), Мінск 2024, ss. 878, [1].
952. Гісторыя Беларусі, т. 2: Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага, рэд. М. Касцюк [і інш.], Мінск 2008, ss. 685.
953. *Гісторыя філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі*: у 6 т., рэд. С. Санько [і інш.], т. 2. *Протарэнесанс і Адраджэнне*, Мінск 2010, ss. 840.
954. Я. Глінскі, *Вывады шляхецтва зямямі Слуцкага і Капыльскага княстваў у XVII–XVIII стст.: інтэрпрэтацыя і верыфікацыя звестак*, w: Матэрыялы VII Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, Віцебск, 27–29 красавіка 2023 г.: у 2 т., рэд.: А. Дулаў, М. Румянцава (адк. рэд.) [і інш.], Віцебск 2023, т. 1, s. 229–231.
955. В. Голубеў, І. Кітурка, *Нарысы гісторыі беларускай дзяржаўнасці*, рэд. Ю. Хадыка, Мінск 2004, ss. 139, [1].
956. А. Грицкевич, *Распределение магнатских и шляхетских владений в Белоруссии по их величине и этнической принадлежности владельцев (XVI в.)*, w: Вопросы истории: межведомственный сборник, ред. В. Фомин (гл. ред.) [и др.], выпуск 5, Минск 1978, s. 94–105.

957. Э. Гудавичюс, *История Литвы*, т. 1: *История Литвы с древнейших времён до 1569 года*, пер. на рус. яз. Г. И. Ефремова, науч. ред. Е. Л. Назарова, Москва 2005, 679, [1] с. : ил., 2 карты.
958. Ф. Гуревич, *Древний Новогрудок. Посад — окольный город*, Ленинград 1981, ss. 159.
959. Ф. Гурэвіч, *Летапісны Наваградак*, Санкт-Петербург – Наваградак 2003, ss. 324.
960. Н. Дашкевич, *Заметки по истории Литовско-Русского государства*, Киев 1885, ss. VI, [2], 192.
961. *Дваранскае самакіраванне*, w: Беларусы [Гісторыка-этнаграфічнае даследаванне]: у 12 тамах, Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору ім. К. Крапівы; рэд.: В. Бандарчык, В. Бялявіна [і інш.], т. 6: Грамадскія традыцыі, В. Бацяеў [і інш.]; рэд.: В. М. Бялявіна [і інш.], Мінск 2002, s. 33–42.
962. Е. Демидович, *Смоленск во взаимоотношениях Великого княжества Литовского и Московской державы в XVI – первой трети XVII ст.*, w: Дні науки іст. фак. – 2008: матеріали Міжнар. конф. студентів, аспірантів та молодих учених, присвяченої 90-річчю Гетьманату П. Скоропадського, Київ, 23–24 квітня 2008 р.: у 2-х част., ред.: В. Колесник (голова), О. Комаренко (заст. голови), І. Семеніст (відп. ред.) [та ін.], cz. 2, Київ 2008, s. 128–130.
963. Г. Демченко, *Наказание по Литовскому Статуту в его трёх редакциях (1529, 1566 и 1588 гг.)*, cz. 1, Киев 1894, ss. [2], V, [1], 273, [1], [2].
964. А. Дземідовіч, *Адлюстраванне адносін шляхты Вялікага княства Літоўскага да вайны Рэчы Паспалітай з Расіяй у соймавых інструкцыях (першая трэць XVII ст.)*, w: Бела-русь в современном мире: материалы III Международной научной конференции студентов, магистрантов и аспирантов, Гомель, 20 мая 2010 г., ред.: В. Кириенко (гл. ред) [и др.], Гомель 2010, s. 164–166.
965. А. Дземідовіч, *Вялікае княства Літоўскае падчас інтэрвенцыі Рэчы Паспалітай у Расійскую дзяржаву 1609–1618 гг.*, „Український історичний збірник”, вип. 13/1, 2010, s. 68–82.
966. А. Дземідовіч, *Ілжэдзімтрыяда і адносіны да яе шляхты Вялікага княства Літоўскага*, w: Романовские чтения – 6 (к 75-летию исторического факультета УО „МГУ им. А. Кулешова”): сборник статей, Международная научная конференция, Могилев, 24–25 ноября 2009 г., ред. И. А. Марзалюк [и др.], Могилев 2010, s. 177–178.
967. А. Дземідовіч, *Люблінская унія 1569 г. ва ўспрыманні шляхты беларускіх зямель (другая палова XVI – першая трэць XVII стст.)*, w: Леў Сапега (1557–1633) і яго час, матэрыялы Міжнароднай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі; Гродна, 26 красавіка 2007 г.; рэд. С.В. Марозава [і інш.], Гродна 2007, s. 224–228.
968. А. Дземідовіч, *Расійска-вялікакняжацкая мяжа ў першай трэці XVII ст.: канфлікты і пагадненні*, w: Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаемадзеянне і ўзаемаўпывы: матэрыялы II міжнароднай навуковай канферэнцыі, Гомель, 9-10 кастрычніка 2008 г., рэд.: Р. Лазько (гал. рэд.) [і інш.], Гомель 2008, s. 5–9.
969. А. Дземідовіч, *Стаўленне шляхты Вялікага княства Літоўскага да ўзаемастасункаў дзвюх частак Рэчы Паспалітай у апошняй трэці XVI – першай трэці XVII ст.*, w: Актуальныя праблемы станаўлення і развіцця беларускай дзяржаўнасці (да 90-годдзя ўтварэння БССР): матэрыялы рэспубліканскай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі, Мінск, 27 лютага 2009 г.: у 2 ч., Беларускі дзяржаўны педагогічны ўніверсітэт імя М. Танка; рэд.: А. Андарала, М. Забаўскі, А. Люты, А. Жытко, cz. 1: Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ад старажытнасці да 1918 г., Мінск 2009, s. 53–56.

970. А. Дземідовіч, *Узаемадачыненні Вялікага княства Літоўскага з Расійскай дзяржавай (першая трэць XVII ст.)*, „Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 3, Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права”, 2008, нр 3, s. 3–7.

971. А. Дземідовіч, *Узаемадачыненні Рэчы Паспалітай з Асманскай імперыяй (першая трэць XVII ст.)*, w: III Машеровские чтения: материалы республиканской научно-практической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых, Витебск, 24–25 марта 2009 г., ред. А. Гладков (гл. ред.) [и др.], Витебск 2009, s. 96–98.

972. М. Довнар-Запольский, *Спорные вопросы в истории Литовско-Русского сейма*, „Журнал Министерства народного просвещения”, 337, 1901, нр 10, s. 454–498.

973. М. Доўнар-Запольскі, *Гісторыя Беларусі*, пер. з рус. Т. Бутэвіч [і інш.], Мінск 1994, ss. 510.

974. В. Дружыц, *Палажэньне Літоўска-Беларускай дзяржавы пасля Люблінскай уніі*, „Працы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта”, 1925, нр 6–7, s. 216–251.

975. К. Ерусалимский, *На службе короля и Речи Посполитой*, Москва Санкт-Петербург 2018, ss. 1012.

976. П. Жукович, *Борьба против унии на современных ей литовско-польских сеймах (1595–1600 гг.)*, Санкт-Петербург 1897, ss. [2], 133, [1].

977. П. Жукович, *Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 г.)*, Санкт-Петербург 1901, ss. XXI, [1], 608, [2].

978. П. Жукович, *Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (с 1609 г.)*: 6 vol., v. I (1609–1614), Санкт-Петербург 1903, ss. V, [1], 148; v. II (1615–1619), Санкт-Петербург 1904, ss. IV, 121; v. III (1620–1621), Санкт-Петербург 1906, ss. VIII, 203; v. IV (1623–1625), Санкт-Петербург 1908, ss. V, [1], 173, приложение: Новые материалы для начальной истории сеймовой борьбы с церковной унией, ss. 31; v. V (1625–1629), Санкт-Петербург 1910, ss. VII, [1], 199; v. VI (1629–1632), Санкт-Петербург 1912, ss. VI, 199.

979. А. Закжевский, *Состояние и перспективы современных польских исследований по истории Великого княжества Литовского*, пер. с польского О.Б. Неменского, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana: Петербургские славянские и балканские исследования”, 2008, нр 1 (3), s. 101–114.

980. А. Закшэўскі, *Юрыдычна-адміністрацыйны рэгіяналізм у I Рэчы Паспалітай*, w: Нацыянальныя і рэгіянальныя культуры, іх узаемадзеянне, рэд. А. Мальдзіс [і інш.], (Серія: Беларусіка = Albaruthenica, 3), Мінск 1994, s. 16–23.

981. А. Залівака, *Гісторыя дзяржустаноў Вялікага княства Літоўскага*, Мінск 2011, ss. 88.

982. О. Звонарёва, *Власть и право (цивилизационно-культурный анализ)*, Минск 2006, ss. 93.

983. Н. Иванишев, *Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймиков в юго-западной Руси*, w: Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: в 8 ч., cz. II: *Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России*, t. I (1569–1654), предисл. М. Юзефович, Н. Иванишев, ред. Н. Д. Иванишев, Киев 1861, s. XV–LXIV.

984. *История Белорусской ССР*: в 2-х т., ред. В. Перцев [и др.], Минск 1954, t. I, ss. 502, [2].

985. Л. Иванова, *Наваградчына як адзін з цэнтраў рэфармацыі ў Вялікім Княстве Літоўскім у XVI–XVII стст.*, w: Навагрудчына ў гісторыка-культурнай спадчыне Еўропы (да 600-годдзя Грунвальдскай бітвы), рэд. А. Каваленя, А. Кулак [і інш.], Мінск Навагрудак 2010, s. 114–118.

986. Л. Иванова, *Рэфармацыйныя зборы ў Беларусі: другая палова XVI–XVII ст.*, w: Памяць стагоддзяў на карце Айчыны, зборнік навуковых прац у гонар 70-годдзя М. Ф. Спірыдонова, уклад. Р. А. Аляхновіч [і інш.]; рэд. А. Каваленя (адказ. рэд.), А. Груша (адказ. сакр.) [і інш.], Мінск 2007, s. 271–293.

987. У. Ігнатоўскі, *Кароткі нарыс гісторыі Беларусі*, уступ. арт. А. Грыцкевіч; камент. і заўв. Э. Гнеўкі, 5-е выд., Мінск 1991, ss. 190.

988. У. Кадзіра, *Беларуская і ўкраінская гістарыяграфія праблемы антыфеадальнай барацьбы ў другой палове XVI – першай трэці XVII ст.*, „Весці БДПУ. Серыя 2. Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія”, 2007, nr 3, s. 32–34.

989. У. Кадзіра, А. М. Люты, *Генезіс і эвалюцыя казацтва ВКЛ у канцы XV–XVI ст.*, „Весці БДПУ. Серыя 2. Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія”, 2008, nr 1, s. 21–25.

990. У. Кадзіра, *Прыгонніцкі гнёт і антыфеадальная барацьба беларускага і ўкраінскага народаў у другой палове XVI – 30-я гг. XVII ст. : аналіз археаграфіі*, „Весці БДПУ. Серыя 2. Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія”, 2008, nr 1, s. 19–21.

991. В. Кадира, *Антифеодальная борьба белорусского и украинского народов во второй половине XVI – первой трети XVII в.*: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.02, Белорусский государственный педагогический университет им. М. Танка, Минск 2008, ss. 24.

992. В. Кадира, *Антифеодальная борьба народных масс в Беларуси в конце XVI – первой половине XVII века*, w: Гістарычнае пазнанне – важнейшая ўмова фарміравання светапогляду настаўнікаў XXI ст. : матэрыялы рэспубліканскай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі, Мінск, 6 снежня 2002 г., рэд.: А. Каваленя [і інш.], Мінск 2003, s. 144–146.

993. В. Кадира, *Казаческо-крестьянские восстания на территории Украины и Беларуси во второй половине XVI – первой трети XVII века*, w: Новая и новейшая история Европы и США: исследования, проблемы, поиски: сборник научных статей, ред. А. П. Житко [и др.], Минск 2007, s. 124–127.

994. В. Кадира, *Народные восстания на территории Беларуси и Украины во второй половине XVI – первой трети XVII века*, w: Образование и наука в Беларуси: актуальные проблемы и перспективы развития в XXI веке: материалы научно-практической конференции молодых ученых БГПУ, г. Минск, 22 мая 2009 г., редкол. В. Бушик (отв. ред.), Д. Наумов, С. Романова, Минск 2009, s. 194–196.

995. В. Кадира, *Религиозный вопрос в период казацких восстаний конца XVI – первой половины XVII в.*, „Гуманитарно-экономический вестник. История. Экономика. Социология. Правоведение. Филология. Педагогика”, 2006, nr 1, s. 3–7.

996. В. Кадира, *Северин Наливайко – руководитель казацко-крестьянского восстания на Украине и в Беларуси*, w: Славянскі свет: мінулае і сучаснае: матэрыялы рэспубліканскай навуковай канферэнцыі, Мінск, 26 сакавіка 2004 г., рэд. А. Жытко (гал. рэд.) [і інш.], cz. 3, Мінск 2004, s. 15–20.

997. С. Калінін, *Саборнасць у заходняй і ўсходняй традыцыях хрысціянскіх дзяржаўнасцей і яе ўплыў на беларускую дзяржаўнасць*, w: Праблемы гісторыі дзяржавы і права Беларусі : матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 90-годдзю з дня нараджэння І. А. Юхо, Мінск, 18–19 сакавіка 2011 г., рэд. С.А. Балашэнка [і інш.], Мінск 2011, s. 40–45.



998. В. Камунтавічэне, *Каталіцкія парафіі слонімскага дэканата*, „Беларускі гістарычны агляд”, t. 11, 2004, сш. 1–2 (20–21), s. 137–156.
999. Д. Карев, *Академик М. К. Любавский: судьба и наследие*, w: Царква і культура народаў Вялікага Княства Літоўскага і Беларусі XIII – пач. XX ст.: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Гродна, 28 верасня – 1 кастрычніка 1992 г. (серыя: Наш Радавод, ks. 6, cz. III), Гродна 1994, s. 450–602.
1000. Н. Кареев, *Исторический очерк польского сейма*, Москва 1888, ss. V, 163.
1001. Е. Квитницкая, *Архитектура Белоруссии XVII в.*, w: Всеобщая история архитектуры, ред. П. Максимов, t. 6, Москва 1968.
1002. К. Кириченко, *Матэрыялы історыі Познаньскага кодексу № 94 (Кодексу Рачинських)*, „Ruthenica”, t. 5, 2006, s. 214–231.
1003. І. Кітурка, *Удзел шляхта Наваградскага павета ў падаўленні паўстання С. Налівайкі (1595–1596 гг.): (на матэрыялах бібліятэкі князёў Чартарыйскіх у Кракаве)*, w: Навагрудчына ў гісторыка-культурнай спадчыне Еўропы (да 600-годдзя Грунвальдскай бітвы), рэд. А. Кава-леня, А. К. Кулак [і інш.], Мінск Навагрудак 2010, s. 110–113.
1004. В. Козляков, Л. Криштапович, *Митрофанушки парламентаризма*, „Беларуская думка”, 2010, nr 10, s. 106–111 (Рес. на ks. Парламентаризм в Беларуси, В. Божанов [и др.]; ред. В. Божанов, А. Горелик, Минск 2010, 230 s., [4] k.).
1005. І. Красінскі, *Пострэвалюцыйная гістарыяграфія праблемы доказу шляхецтва ў Вялікім Княстве Літоўскім*, “Вестник Баранавичского государственного университета. Серия: Исторические науки и археология. Экономические науки. Юридические науки, 2024, nr 2 (16), s. 13–19.
1006. А. Краўцэвіч, *Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV–XVIII ст.: планіроўка, культурны слой*, Мінск 1991, ss. 171.
1007. И. Кузнецов, В. Шелкопляс, *История государства и права Беларуси*, Минск 2004, 320 s.
1008. А. Кушнярэвіч, *Наваградскі замак*, w: Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Навагрудскага раёна, Мінск 1996, s. 90–92.
1009. И. Лаппо, *Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской Унии до смерти Стефана Батория (1569–1586): опыт исследования политического и обществен-ного строя* (Серия: Записки историко-филологического факультета императорского Санкт-Петербургского университета, 61), t. 1, Санкт-Петербург 1901, ss. [2], XVI, 780.
1010. И. Лаппо, *Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия : литовско-русский повет и его сеймик*, Юрьев 1911, ss. XIII, [3], 624, [2], 191, [1].
1011. И. Лаппо, *Гродский суд в Великом Княжестве Литовском в XVI столетии*, „Журнал Министерства народного просвещения”, Новая серия, часть 13, 1908, nr 1 (январь), отделение II, s. 51–113.
1012. И. Лаппо, *Земский суд в Великом Княжестве Литовском в конце XVI в.*, „Журнал Министерства народного просвещения”, часть 311, 1897, nr 6 (июнь), s. 263–301.
1013. И. Лаппо, *К вопросу об утверждении Литовского Статута 1588 г.*, w: Сборник статетей в честь М. Любавского, Петроград 1917, s. 130–171.
1014. И. Лаппо [Lappo, J.], *Литовский Статут 1588 г. : 1588 metų Lietuvos Statutas*, в 2 т., 3 кн., t. 1/1: Исследование, Kaunas 1934, ss. XV, [1], 473, [1]; t. 1/2: Исследование, Kaunas 1936, ss. X, [2], 591, [1]; t. 2: Текст, Kaunas 1938, ss. 513.
1015. И. Лаппо, *Литовско-русское государство в составе Речи Посполитой*, w: Научные труды Русского народного университета в Праге, t. 2, Прага 1929, s. 63–76.

1016. И. Лаппо, *Люблинская Уния и Третий Литовский Статут*, „Журнал Министерства народного просвещения”, Новая серия, 69, 1917, nr 5, отд. 2, s. 89–150.
1017. И. Лаппо, *Подкоморский суд в Великом Княжестве Литовском в конце XVI и начале XVII в.*, „Журнал Министерства народного просвещения”, 324, 1899, nr 8, отд. 2, s. 341–403.
1018. И. Лаппо, *Постановления трёх Виленских съездов 1587 года*, в: Сборник статей посвящённый С.Ф. Платонову, Санкт-Петербург 1911, s. 361–374.
1019. И. Лаппо, *Разбор исследования М. К. Любавского „Литовско-русский сейм”*, в: Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Отчёт о девятом присуждении премий Г. Ф. Карпова Императорским обществом истории и древностей российских при Московском университете, кн. 3, Москва 1903, s. 1–78.
1020. В. Ластоўскі, *Кароткая гісторыя Беларусі*, Мінск 1992, ss. 126.
1021. В. Ластоўскі, *Нарысы з гісторыі Беларусі*, „Спадчына”, 1996, nr 5, s. 58–116; nr 6, s. 39–90.
1022. Ф. Леонтович, *Веча, сеймы и сеймики в Великом Княжестве Литовском*, „Журнал Министерства народного просвещения”, Новая серия, часть 25, 1910, nr 2 (февраль), s. 233–274; часть 26, 1910, nr 3 (март), s. 37–61.
1023. Ф. Леонтович, *Областное управление в Великом Княжестве Литовском до и после Люблинской унии*, „Юридические записки” [Демидовский юридический лицей в Ярославле], вып. 2, 1908, s. 251–269; вып. 3 (1), 1909, s. 27–46; вып. 4 (2), 1909, s. 218–272; вып. 5 (1), 1910, s. 355–417.
1024. С. Леп’явко, *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*, Чернігів 1996, ss. 284, [4].
1025. К. Ливанцев, *Сословно-представительная монархия в Польше, её сущность и особенности (2-ая половина XIV – конец XVI в.)*, Ленинград 1968, ss. 79.
1026. П. Лойка, *Гістарыяграфія праблемы вывучэння ролі шляхты ў грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай (другая палова XVI – першая трэць XVII ст.)*, в: Працы гістарычнага факультэта БДУ: навуковы зборнік, рэд. У. К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.], Вып. 3, Мінск 2008, s. 46–52.
1027. П. Лойка, *Павятовыя соймакі ў дзяржаўна-заканадаўчым і грамадска-палітычным жыцці ВКЛ апошняй трэці XVI – пач. XVII ст.*, в: „Філаматы. Бюлетэнь Рэспубліканскага грамадскага аб’яднання „Таварыства аматараў ведаў (філаматаў)”, 2004, nr 1 (8).
1028. П. Лойка, *Разуменне „Айчыны” ў шляхецкім асяродку XVI – пач. XVII ст.*, в: Гістарычная навука ў Белдзяржуніверсітэце на рубяжы тысячагоддзяў: матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 65-годдзю заснавання гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, Мінск 2000, s. 31–32.
1029. П. Лойка, *Соймікі беларускіх зямель у дзяржаўна-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай (апошняя трэць XVI – першая трэць XVII ст.)*, в: Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст.: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Мінск – Наваградак, 23–24 лістапада 2007 г., рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2008, s. 176–182.
1030. П. Лойка, *Сфера палітычных інтарэсаў шляхты беларускіх зямель у апошняй трэці XVI – першай трэці XVII ст.*, „Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 3, Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права”, 2000, nr 1, s. 3–7.
1031. П. Лойка, *Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай другой паловы XVI – першай трэці XVII ст.*, Мінск 2002, ss. 99, [1].

1032. М. Любавский, *К истории Литовско-Русского сейма: изложение доклада*, w: Чтения в Московском Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете, книга 2, Москва 1898, Смесь, s. 47–49 [Смесь], s. 6–8 [Протоколы].
1033. М. Любавский, *Литовско-русский сейм: опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства*, Москва 1900 [на обложке – 1901], ss. [4], 850, 232, LXXII, [1].
1034. М. Любавский, *Новые труды по истории Литовско-русского сейма*, „Журнал Министерства народного просвещения”, часть 345, 1903, nr 2 (февраль), s. 379–393; часть 346, 1903, nr 3 (март), s. 121–167.
1035. М. Любавский, *Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского Статута: исторические очерки*, Москва [1893], ss. VIII, 884, С, VI, 1 k. тара.
1036. М. Любавский, [Отзыв], w: Отчёт о 54-м присуждении наград графа Уварова, Санкт-Петербург 1912, s. 67–83 (отдельный оттиск, s. 1–17).
1037. М. Любавский, [Отзыв], w: Отчёты о 16, 17 и 18 присуждениях премии Г.Ф. Карпова Императорским обществом истории и древностей российских при Московском университете (18–21 соискания премии), Москва 1913, s. 1–20.
1038. М. Любавский, *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской Унии включительно: с приложением текста хартий, выданных Великому Княжеству Литовскому и его областям*, Москва 1910, ss. [4], 376, II, [2]; 2 wyd., Москва 1915, ss. [4], 401, [1], III; 3 wyd., Санкт-Петербург 2004, ss. 311, [1].
1039. М. Любавский, *Политический строй Польши после Люблинской унии: лекции, читанные в Московском университете в 1899–1900 академическом году*, Москва 1901, ss. 32.
1040. М. Любавский, [Рецензия на книгу: И.И. Лаппо, *Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской Унии до смерти Стефана Батория (1569–1586): опыт исследования политического и общественного строя*, t. 1, Санкт-Петербург 1901], „Журнал Министерства народного просвещения”, часть 340, 1902, nr 4 (апрель), отделение 2, s. 486–502.
1041. Н. Максимейко, *К вопросу о литовско-русских сеймах: ответ проф. М. Любавскому*. Санкт-Петербург 1904, ss. 21.
1042. Н. Максимейко, *Сеймы литовско-русского государства до Люблинской Унии 1569 г.*, Харьков 1902, ss. IV, 164, *Приложения*, ss. IV, 205 s.
1043. М. Малевская, *Архитектурный комплекс новогрудского детинца XIII–XIV вв.* [w:] Древнерусское государство и славяне. Материалы симпозиума, посвящённого 1500-летию Киева, ред. Л. Поболь, Минск 1983.
1044. М. Малевская, *Монументальные сооружения новогрудского детинца*, „Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии Академии наук СССР”, 1972–1973, вып. 135, s. 90–97.
1045. М. Малевская, *Раскопки гражданской постройки XIV века в Новогрудке* [w:] Археологические открытия 1977 года, Москва 1978, s. 420–421.
1046. М. Малевская, *Раскопки церковных построек на детинце Новогрудка* [w:] Археологические открытия 1974 года, Москва 1975, s. 391–392.
1047. М. Малевская, Е. Шолохова, *Раскопки культовых сооружений Новогрудского детинца XIV–XVII в.* [w:] Археологические открытия 1973 года, Москва 1974, s. 376–377.

1048. И. Малиновский, *Рада Великого Княжества Литовского в связи с Боярской думой Древней России* : в 2 частях, ч. II: Рада Великого Княжества Литовского, вып. 2: 1492–1569, Томск 1912, ss. VIII, XVIII, 492, [2], XXXVI, [2].

1049. И. Малиновский, *Учение о преступлении по Литовскому Статуту*, Киев 1894, ss. [2], VII, [1], II, 171, [1], L, [1].

1050. *Малы гербоўнік Наваградскай шляхты*, склад. С. Рыбчонак, З. Яцкевіч; маст. А. Леўчык, Мінск 1997, ss. 161.

1051. А. Мацук, *Апазіцыцыя Радзівілам на наваградскіх соймах 1736–1763 гг. у кантэксце ўнутрыпалітычнай барацьбы ў Рэчы Паспалітай*, w: *Навагрудчына ў гісторыка-культурнай спадчыне Еўропы (да 600-годдзя Грунвальдскай бітвы)*, рэд. А. Каваленя, А. Кулак [і інш.], Мінск Навагрудак 2010, s. 135–144.

1052. А. Мацук, *Грамадска-палітычнае жыццё Вялікага Княства Літоўскага ў часы бескаралеўя 1733–1735 гг.*, Мінск 2020, ss. 366, [6] k.

1053. А. Мацук, *Павятовыя соймікі ў сацыяльна-палітычным жыцці Вялікага Княства Літоўскага (1697–1764 гг.)*, Вільня 2023, ss. 600.

1054. Ю. Мицик, *3 новых джерел до історії повстання 1591–1596 рр.*, „Український історичний журнал”, 2002, nr 2, s. 69–76.

1055. У. Падалінскі, *Адлюстраванне інтэграцыйных працэсаў з Польскім каралеўствам у матэрыялах павятовых соймаў Вялікага княства Літоўскага ў апошнія трэці XVI ст.*, w: *Праблемы інтэграцыі і інкарпарацыі ў развіцці Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў перыяд ранняга Новага часу: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі*, Мінск, 15–17 кастрычніка 2009 г., рэд. С. Ф. Сокал, А. М. Янушкевіч, Мінск 2010, s. 270–285.

1056. У. Падалінскі, *Беларуская гістарыяграфія палітычнай гісторыі Вялікага княства Літоўскага ў перыяд 1588–1648 гг.*, w: *Гістарыяграфія гісторыі Беларусі, новай і навейшай гісторыі краін Еўропы і ЗША: матэрыялы рэспубліканскай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі*, г. Мінск, 28 сакавіка 2008 г.: у 2 ч., рэд.: А. Андарала, М. Забаўскі, А. Жытко, В. Пілецкі, Мінск 2008, s. 40–43.

1057. У. Падалінскі, *Вялікае Княства Літоўскае ў палітычным крызісе Рэчы Паспалітай 1587–1589 г.*, w: *Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця: матэрыялы рэспубліканскай навуковай канферэнцыі: у 4 ч., рэд. І. Крэнь [і інш.]*, частка 1, Гродна 2003, s. 184–190, 330.

1058. У. Падалінскі, *Галоўны з’езд Вялікага Княства Літоўскага ў сістэме саслоўна-прадстаўнічых органаў Рэчы Паспалітай (апошняя трэць XVI – пач. XVII ст.)*, w: *Матэрыялы VII Рэспубліканскай навуковай канферэнцыі студэнтаў і аспірантаў Беларусі (НИРС-2002): в 3 т., т. 1*, Новополоцк 2002, s. 60–61.

1059. У. Падалінскі, *Грамадска-палітычная дзейнасць старостаў магілёўскіх А. Хадкевіча і Дз. Халецкага (1574–1598)*, w: *Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць: зборнік навуковых прац удзельнікаў III Міжнароднай навуковай канферэнцыі „Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць”*, уклад. І. Пушкін, В. Юдзін, частка 1, Магілёў 2003, s. 19–30.

1060. У. Падалінскі, *Грамадская думка шляхты Вялікага Княства Літоўскага канца XVI ст. (на прыкладзе соймавай кампаніі Рэчы Паспалітай 1595 г.)*, „Спадчына”, 2008, nr 1, s. 12–24.

1061. У. Падалінскі, *Дзённік Люблінскага сойму як гістарычная крыніца*, w: *Гістарычная навука ў Белдзяржуніверсітэце на рубяжы тысячагоддзяў: матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 65-годдзю заснавання гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта*, Мінск 2000, s. 45–47.

1062. У. Падалінскі, *Дзмітры Халецкі, падскарбі земскі Вялікага княства Літоўскага: ад „служы” да „прыяцеля”*, w: Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст.: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Мінск – Наваградак, 23–24 лістапада 2007 г., рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2008, s. 127–151.

1063. У. Падалінскі, *Кракаўскі сойм 1595 года ў палітычным жыцці ВКЛ*, w: Сборник трудов молодых ученых Национальной академии наук Беларуси, t. 1, Отделение гуманитарных наук и искусств, Минск 2003, s. 233–237.

1064. У. Падалінскі, *Крыштоф Дарагастайскі — пасол на соймы Рэчы Паспалітай (1587–1596 гг.)*, w: Ашмяншчына: праблемы рэгіянальнай гісторыі Беларусі: зборнік навуковых артыкулаў, рэд.: А. Каваленя [і інш.], Мінск 2011, s. 136–149.

1065. У. Падалінскі, *Лідская шляхта ў палітычным крызісе Рэчы Паспалітай 1587 г.*, w: Ліда і Лідчына: да 685-годдзя з дня заснавання горада: матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі (Ліда, 3 кастрычніка 2008 г.), рэд. А. П. Худык (гал. рэд.) [і інш.], Ліда 2008, s. 36–39.

1066. У. Падалінскі, *Ліст полацкага падкаморыя Міхала Францковіча да віленскага ваяводы Крыштофа Радзівіла: погляд пасла ВКЛ на вальны сойм Рэчы Паспалітай 1590 г.*, „Commentarii polocenses historici : Полацкія гістарычныя запіскі”, t. 3, 2006, s. 45–49.

1067. У. Падалінскі, *Павятовая палітычная эліта ў святле дзейнасці гарадзенскага сойма ў другой палове XVI ст.*, w: Гарадзенскі палімпсест. 2009: дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё: XV–XX ст., рэд. А. Смаленчук, Н. Сліж, Гародня 2009, s. 179–199.

1068. У. Падалінскі, *Палітыка Вялікага Княства Літоўскага на соймах часоў панавання Стэфана Баторага (1576–1586)*, w: История и культура Европы в контексте становления и развития региональных цивилизаций и культур: актуальные проблемы из исторического прошлого и современности: материалы международной научно-теоретической конференции, Витебск, 30–31 октября 2003 г., Витебск 2003, s. 98–100.

1069. У. Падалінскі, *Палітычная эліта Вялікага Княства Літоўскага ў пачатку панавання Жыгімонта Вазы (1588–1591 гг.)*, w: „Acta Albaruthenica”, вып. 5, 2005, s. 147–155.

1070. У. Падалінскі, *Палітычная эліта Лідскага павета ў апошняй трэці XVI ст.*, w: „Беларускі гістарычны агляд”, t. 16, 2009, z. 1 (30), s. 3–32.

1071. У. Падалінскі, *Палітычныя дачыненні Вялікага Княства Літоўскага з Каронай Польскай у 1572–1576 гг.*, w: „Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук”, 2004, nr 1, s. 56–63.

1072. У. Падалінскі, *Парламенцкая сістэма ВКЛ апошняй трэці XVI ст. у сучаснай польскай гістарыяграфіі (1988–2002 гг.)*, w: Сучасныя праблемы гістарыяграфіі гісторыі: матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, 28 лістапада 2003 г., рэд. У. Тугай (гал. рэд.) [і інш.], Мінск 2003, s. 67–72.

1073. У. Падалінскі, *Праблема статусу Інфлянтаў у дачыненнях палітычных элітаў ВКЛ і Польшчы (1582–1586 гг.)*, „Acta Albaruthenica”, t. 7, 2007, s. 356–365.

1074. У. Падалінскі, *Прадстаўніцтва і палітычная пазіцыя Вялікага княства Літоўскага на вальных соймах Рэчы Паспалітай у апошняй трэці XVI ст.*: дысертацыя на саісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук: 07.00.02, Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут гісторыі, Мінск 2004, ss. 146.

1075. У. Падалінскі, *Прадстаўніцтва ВКЛ на вальных соймах Рэчы Паспалітай (1569–1600 гг.): да пытання рэгіянальных асаблівасцяў*, w: Канструкцыя і дэканструкцыя Вялікага

княства Літоўскага: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Гродна, 23–25 красавіка 2004 г., рэд. Н. Сліж, Мінск 2007, s. 57–67.

1076. У. Падалінскі, *Соймавае прадстаўніцтва Полацкага ваяводства ў канцы XVI ст.: спроба аналізу*, w: Полацк музейны, уклад. Т. Джумантаева, Полацк 2011, s. 173–181.

1077. У. Падалінскі, *Соймавыя пратэстацыі як крыніца па палітычнай гісторыі Вялікага Княства Літоўскага ў канцы XVI ст.*, w: Актуальныя праблемы крыніцазнаўства айчыннай гісторыі: матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 450-годдзю віцебскага гарадскога права і 100-годдзю выдання першай кнігі зборніка „Полоцко-Витебская старина”, Віцебск, 6–7 кастрычніка 2011 г., рэд. А. Дулаў (адк. рэд.) [і інш.], Віцебск 2011, s. 39–43.

1078. У. Падалінскі, *Спробы рэвізіі ўмоў Люблінскай уніі з боку Вялікага Княства Літоўскага ў 1572–1576 гг.*, w: Славянский мир и славянские культуры в Европе и мире: место и значимость в развитии цивилизаций и культур (история, уроки, опыт и современность: материалы международной научно-теоретической конференции: в 2 ч., ред. В. Космач (гл. ред.) [і др.], часть 1, Витебск 2002, s. 94–97.

1079. У. Падалінскі, *Стаўленне да вайны ў грамадскай думцы шляхты Вялікага Княства Літоўскага ў 1570–1580-я гг.*, „Studia Historica Europae Orientalis: исследования по истории Восточной Европы”, вып. 1, 2008, s. 84–98.

1080. У. Падалінскі, *Стаўленне шляхты Вялікага Княства Літоўскага да інстытута вальнага сойма ў канцы XVI ст.*, „Беларускі гістарычны часопіс”, 2012, nr 8, s. 15–24.

1081. У. Падалінскі, *Украінскія землі ў грамадска-палітычным жыцці ВКЛ і Рэчы Паспалітай у апошняй трэці XVI ст.*, w: Беларусь – Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Мінск, 18–19 сакавіка 2003 г., рэд. У. Навіцкі (гал. рэд.) [і інш.], Мінск 2004, s. 110–115.

1082. У. Падалінскі, *Уплыў пратэкцыянізму на фарміраванне складу канцылярыі і скарба ВКЛ у апошняй трэці XVI ст.*, w: Молодежь в науке – 2007: приложение к журналу „Вестці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі”: в 4 ч., часть 2, Серия гуманитарных наук, ред. П. Никитенко (гл. ред.), В. Гниломедов [і др.], Минск 2008, s. 223–226.

1083. У. Падалінскі, *Ухваленне падаткаў на вальных соймах Рэчы Паспалітай як фактар палітычнай барацьбы (1593–1598 гг.)*, „Сацыяльна-эканамічныя і прававыя даследаванні”, 2009, nr 3 (17), s. 157–176.

1084. У. Падалінскі, „Шведская” палітыка Жыгімонта III Вазы, w: Castrum, urbs et bellum, Баранавічы 2002, s. 296–300.

1085. У. Падалінскі, *Шляхта ВКЛ і вальны сойм Рэчы Паспалітай 1570 г.*, „Беларускі гістарычны часопіс”, 2004, nr 6, s. 50–54.

1086. Пажоўскі, Юзаф. *Новагародак, некалі каралеўскі горад князёў новагародскіх... цяпер першы ў Новагародскім ваяводстве, што было ў свой час значным княствам у Літве, складзены на падставе цытат з твораў гісторыкаў і апісаны ў дзесяці раздзелах, пашыраны і праілюстраваны не толькі знакамітымі подзвігамі князёў і ваяводаў, выдатнымі генеалогіямі выдатных князёў Русі, Літвы і Новагародка, але і крытычнымі і філалагічнымі назіраннямі і заўвагамі ахоўніка і захавальніка навук, князя Свяшчэннай Рымскай Імперыі Юзафа Аляксандра з князёў Прусаў Ябланоўскага, ваяводы новагародскага*. У Львове, 1759, „Arche”, 147, 2016, nr 2, s. 104–208.

1087. *Парламентарызм в Беларусі*, ред. В. Божанов, А. Горелик, Минск 2010, ss. 230 s., k. [4].

1088. М. Пергамент, А. Нольде, *Обозрение исторических сведений о составлении Свода местных законов Западных губерний*, Санкт Петербург 1910, ss. [4], 61, [3].
1089. В. Пичета, *Белоруссия и Литва XV–XVI вв.: исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития*, Москва 1961, ss. 815.
1090. В. Пичета, [Рецензия на книгу: И. Лаппо, *Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия: литовско-русский повет и его сеймик*, Юрьев 1911], „Русская мысль”, R. 32, 1911, nr 6, отд. 2 [Критическое обозрение], s. 235–236.
1091. І. Плевако, *Сеймик Волинського воєводства у другій половині XVII ст.*: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01; Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів 2007, ss. 24.
1092. І. Плевако, *Типологія шляхетських сеймикових зібрань на Волині у кінці XVI–XVII ст.*, w: „Ucrainica Polonica”, t. 3, 2006, s. 3–11.
1093. Г. Подозерская, *Второй Литовский Статут: к истории его составления*, „Исторические записки”, t. 17, 1945, s. 53–75.
1094. В. Подолинский, *Великое Княжество Литовское в системе представительных органов власти Речи Посполитой: обособленные формы парламентской деятельности в последней трети XVI в.*, w: *Парламентаризм в Республике Беларусь: опыт становления и развития: сборник научных статей*, ред. В. Божанов, Минск 2006, s. 52–62.
1095. В. Поліщук, *Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564–1566 рр.*, „Український історичний журнал”, 2003, nr 2, s. 3–14.
1096. В. Поліщук, *Врядове виживство в структурі публічно-правових процедур: на матеріалі луцьких замкових книг 1558–1567 рр.*, „Соціум. Альманах соціальної історії”, 1, 2002, s. 79–109.
1097. В. Поліщук, *Офіційні свідки – вижі луцького замкового уряду в 1561–1567 рр.: особовий склад та службове підпорядкування*, „Соціум. Альманах соціальної історії”, 5, 2005, s. 13–39.
1098. В. Поліщук, *Офіційні свідки в структурі Луцького замкового уряду до реформ 1564–1566 років: (службове підпорядкування і правові послуги)*: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства, Київ 2003, ss. 19, [1].
1099. И. Полосин, *Споры об „опричнине” на польских сеймах XVI века (1569–1582)*, „Вопросы истории”, 1945, nr 5–6, s. 142–153.
1100. А. Пресняков, *Лекции по русской истории*, t. 2/1: *Западная Русь и Литовско-русское государство*, Москва Ленинград 1939, ss. 246, [2].
1101. А. Пресняков, [Рецензия на кн. А. Pawiński, *Sejmiki ziemskie: początek ich i rozwój aż do ustalenia się udziału posłów ziemskich w ustawodawstwie sejmu walnego 1374–1505*, Warszawa 1895], „Журнал Министерства народного просвещения”, ч. 301, 1895, nr 10 (октябрь), s. 328–353.
1102. Р. Рагаускене, *Радзивилл Рыжый и Радзивилл Сиротка: преемственность клиентуры в Великом Княжестве Литовском*, w: *На шляхах да ўзаемаразумення: навуковы зборнік: ... Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, прысвечанай 450-годдзю з дня нараджэння (1549–1616)*, Нясвіж, 3–4 верасня 1999 г., рэдкалегія: А. Мальдзіс (гал. рэд.) [і інш.] (Беларусіка = Albaruthenika, 15), Мінск 2000, s. 209–215.
1103. А. Радаман, *Арганізацыя і склад полацкага земскага суда ў другой палове XVI – першай трэці XVII ст.*, „Герольд Litherland”, nr 18, 2011, s. 21–36.
1104. А. Радаман, *Вайсковыя шляхецкія з'езды (попісы і зборы паспалітага рушэння) Новагародскага павета ў другой палове XVI ст.*, w: *Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст.*

матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі, Мінск – Наваградак, 23–24 лістапада 2007 г., рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2008, s. 220–231.

1105. А. Радаман, *Ваяводскія і павятовыя земскія ўраднікі польскага паходжання ў Вялікім княстве Літоўскім у 2-й палове XVI ст.*, w: На шляху да праўды: матэрыялы VIII Міжнароднай навуковай канферэнцыі „Шлях да ўзаемнасці”, Белавежа, 15–17 чэрвеня 2000 г., рэд. А. Баршчэўскі [і інш.] (Acta Albaruthenica, 2), Мінск 2001, s. 35–44.

1106. А. Радаман, *Віленскі земскі прывілей 1565 г. вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста*, „Беларускі гістарычны агляд”, t. 12, 2005, z. 1–2 (22–23), s. 132–161.

1107. А. Радаман, *Выпіс з актавай кнігі слонімскага земскага суда па справе аб парушэнні ваўкавыскім старостай Крыштафам Монвідам Дарагастайскім парадку ўступлення на пасаду і прынцыпаў прызначэння ўраднікаў гродскага суда*, w: Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Ваўкавыскага раёна, Мінск 2004, s. 79–82.

1108. А. Радаман, *Да праблемы вызначэння мяжы паміж Навагародскім і Пінскім павятамі Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў другой палове XVI ст.*, w: Памяць стагоддзяў на карце Айчыны: зборнік навуковых прац у гонар 70-годдзя М. Спірыдонава, уклад. Р. Аляхновіч [і інш.]; рэд. А. Каваленя (адказ. рэд.), А. Груша [і інш.], Мінск 2007, s. 73–89.

1109. А. Радаман, *Да пытання аб прызначэннях палякаў на дзяржаўныя пасады ў Вялікім княстве Літоўскім у канцы XVI ст.*, w: На шляхах да ўзаемаразумення: навуковы зборнік (Беларусіка = Albaruthenika, 15), Мінск 2000, s. 50–54.

1110. А. Радаман, *Іерархія ўраднікаў на сойміку Навагародскага павята Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў другой палове XVI – першай трэці XVII ст.*, w: Людзі і ўлада Навагрудчыны: гісторыя ўзаемадзеяння (да 500-годдзя надання Навагрудку прывілея на магдэбургскае права): зборнік навуковых артыкулаў, уклад. А. Скеп’ян, В. Даніловіч, А. Доўнар, рэд. А. Каваленя [і інш.], Мінск 2013, s. 162–177.

1111. А. Радаман, *Кіраванне соймакамі пасяджэннямі ў Вялікім княстве Літоўскім, Рускім і Жамойцкім у другой палове XVI – пачатку XVII ст.*, „Веснік Беларускага дзяржаўнага педагогічнага ўніверсітэта імя М. Танка”, 2002, nr 2 (32), s. 120–132.

1112. А. Радаман, *Кліенты і „прыяцелі” Астафея Багданавіча Валовіча ў Наваградскім павеце ВКЛ у 1565–1587 гг.*, w: *Unus pro omnibus*: Валовічы ў гісторыі Вялікага княства Літоўскага XV–XVIII стст., рэд. А. Шаланда, Мінск 2014, s. 284–296.

1113. А. Радаман, *Намінацыйны ліст (прывілей) вялікага князя літоўскага Стафана Бато-рыя Іллі Іванавічу Харытанавічу на пасаду новагародскага харужага ад 15 жніўня 1576 г.*, „Сацыяльна-эканамічныя і прававыя даследаванні”, 2006, nr 3 (5), s. 196–202.

1114. А. Радаман, *Наш парламентарызм мае даўнія традыцыі*, „Кантакты і дыялогі”, 2001, nr 6 (65), s. 46–47.

1115. А. Радаман, *Навагародскі перадсоймавы соймак 19–21 студзеня 1598 г.*, w: Людзі і ўлада Навагрудчыны: гісторыя ўзаемадзеяння (да 500-годдзя надання Навагрудку прывілея на магдэбургскае права): зборнік навуковых артыкулаў, Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут гісторыі, уклад. А. Скеп’ян, В. Даніловіч, А. Доўнар, рэд. А. Каваленя [і інш.], Мінск 2013, s. 139–162.

1116. А. Радаман, *Образование Речи Посполитой. Государственно-политическая система ВКЛ*, w: История белорусской государственности, t. 1, *Белорусская государственность: от истоков до конца XVIII в.*, ред. О. Левко, В. Голубев, Минск 2018, s. 364–384.



1117. А. Радаман, *Организация охраны правопорядка в Великом Княжестве Литовском, Русском и Жемайтском в XIV–XVIII вв.*, в: Судебный исполнитель на страницах истории (середина XVI века – начало XXI века), сост. О. Пашкевич, Витебск 2018, s. 6–28.

1118. А. Радаман, *Павятовыя соймкі Новагародскага ваяводства Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага напярэдадні кракаўскага ардынарнага сойма Рэчы Паспалітай абодвух народаў 1603 г.*, в: Вялікае Княства Літоўскае: палітыка, эканоміка, культура: зборнік навуковых артыкулаў, уклад. А. Скеп'ян; рэд. У. Гусакоў [і інш.], cz. 1, Мінск 2017, s. 221–252.

1119. А. Радаман, *Палітычныя кар'еры Есіфа Галаўні і яго сыноў у Наваградскім павеце ВКЛ (другая пал. XVI – першая пал. XVII ст.)*, „Герольд Litherland”, R. 5, 2006, nr 1 (17), s. 72–76.

1120. А. Радаман, *Патранальна-кліентальныя адносіны ў Новагародскім павеце і іх уплыў на палітыку і дзейнасць органаў шляхецкага самакіравання ў другой палове XVI – пачатку XVII ст.*, в: Магнацкі двор і сацыяльнае ўзаемадзеянне (XV–XVIII стст.): зборнік навуковых прац, рэд. А. Янушкевіч, Мінск 2014, s. 252–294.

1121. А. Радаман, *Полацкі земскі суд у другой палове XVI – першай трэці XVII ст.*, в: Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы IV Міжнароднай навуковай канфэрэнцыі, прысвечанай 1140-годдзю Полацка, Полацк, 23–24 кастрычніка 2002 г., Полацк 2003, s. 216–227.

1122. А. Радаман, *Попісавы экспедыцыйны з'езд і перадсоймавы сойм Новагародскага павета ў Капылі ў лютым 1596 г.*, в: Капыль: гісторыя горада і рэгіёна (да 360-годдзя выдання прывілея на магдэбургскае права Капылю): зборнік навуковых артыкулаў, уклад. А. Скеп'ян, А. Доўнар, І. Соркіна; рэд. А. Каваленя [і інш.], Мінск 2012, s. 185–210.

1123. А. Радаман, *Прынцыпы забеспячэння бяспекі дзейнасці соймаў у праве Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага другой паловы XVI – пачатку XVII ст.*, в: Проблемы борьбы с преступностью и подготовки кадров для органов внутренних дел Республики Беларусь: сборник материалов научно-практической конференции, Минск, 28 января 2005 г., ред. И. Басецкий, Минск 2005, s. 136–137.

1124. А. Радаман, *Развитие правовой системы ВКЛ. Статут 1588 г.*, в: История белорусской государственности, t. 1, *Белорусская государственность: от истоков до конца XVIII в.*, ред. О. Левко, В. Голубев, Минск 2018, s. 443–466.

1125. А. Радаман, *Реформы в ВКЛ в 1560-е гг.: Политическое устройство во 2-й половине XVI–XVII в.*, в: Беларусь: Народ. Государство. Время, ред. А. Коваленя [и др.], Минск 2009, s. 74–75; 77–81.

1126. А. Радаман, *Род Харытановічаў Вобрынскіх (Абрынскіх) уласнага герба „Харытон” у Новагародскім павеце ВКЛ у другой палове XVI ст.*, в: Карэліччына: людзі, падзеі, час: зборнік навуковых артыкулаў, уклад. А. Скеп'ян, В. Максімовіч, А. Доўнар; рэд. А. Каваленя [і інш.], Мінск 2012, s. 50–63.

1127. А. Радаман, *Сістэматызацыя права ВКЛ і пытанне направы Трэцяга статута ВКЛ на соймках Новагародскага ваяводства ў 1587–1632 гг.*, „Журнал Белорусского государственного университета. История”, 2018, nr 2, s. 21–31.

1128. А. Радаман, *Сойм*, в: Вялікае Княства Літоўскае: энцыклапедыя, t. 2, Кадэцкі корпус – Яцкевіч, гал. рэд. Г. П. Пашкоў [і інш.], Мінск 2006, s. 606–611.

1129. Радаман, А. *Сойм*, в: Энцыклапедыя гісторыі Беларусі, t. 6, кн. 1: Пузыны – Усяя, гал. рэд. Г. П. Пашкоў [і інш.], Мінск 2001, 375–380.

1130. А. Радаман, *Соймік*, в: Вялікае Княства Літоўскае: энцыклапедыя, t. 2, Кадэцкі корпус – Яцкевіч, гал. рэд. Г. П. Пашкоў [і інш.], Мінск 2006, s. 615–617.

1131. А. Радаман, *Соймік*, w: *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, t. 6, кн. 1: Пузыны – Усая, гал. рэд. Г. П. Пашкоў [і інш.], Мінск 2001, s. 383–385.

1132. А. Радаман, *Соймік галоўны*, w: *Вялікае Княства Літоўскае: энцыклапедыя*, t. 2, Кадэцкі корпус – Яцкевіч, гал. рэд. Г. П. Пашкоў [і інш.], Мінск 2006, s. 617–618.

1133. Радаман, А. *Соймік галоўны*, w: *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, t. 6, кн. 1: Пузыны – Усая, гал. рэд. Г. П. Пашкоў [і інш.], Мінск 2001, s. 385.

1134. А. Радаман, *Соймікавая ўхвала шляхты Браслаўскага павета ад 19.12.1600 года ў кантэксте вайны Рэчы Паспалітай абодвух народаў са Швецыяй (1600–1629)*, w: *Браслаўскія чытанні: матэрыялы VI навукова-краязнаўчай канферэнцыі, прысвечанай 150-й гадавіне з дня нараджэння браслаўскага лекара Станіслава Нарбута (1853–1926)*, Браслаў, 7–8 мая 2003 г., Браслаў 2003, s. 80–88.

1135. А. Радаман, *Способ прыняцця ухвалаў на сойміках Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў другой палове XVI – пачатку XVII ст.*, w: *Палітычная культура і юрыдычная адказнасць: матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі*, Баранавічы, 1–2 снежня 2001 г., Мінск 2001, s. 171–172.

1136. А. Радаман, *Справа аб парушэнні ваўкавыскім старостай Крыштафам Монвідам Дарагастайскім парадку ўступлення на пасаду і прынцыпаў прызначэння ўраднаў гродскага суда і яе адлюстраванне ў дакументах Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі: дэкрэт Галоўнага Трыбунала Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага па справе аб парушэнні ваўкавыскім старостам Крыштафам Монвідам Дарагастайскім парадку ўступлення на пасаду і прынцыпаў прызначэння ўраднаў гродскага суда. 23 верасня 1589 г., Менск, „Архіварыус”, 2, 2004, s. 104–114.*

1137. А. Радаман, *Удзел шляхты ў падтрыманні правапарадку на тэрыторыі Новагарадскага ваяводства Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў другой палове XVI ст.*, w: *95 лет милиции Беларуси: материалы республиканской научно-практической конференции* Минск, 1 марта 2012 г., Минск 2012, s. 115–124.

1138. Радаман, А. *Ухваленне мясцовых падаткаў на сойміках і шляхецкіх з’ездах Новагарадскага ваяводства ВКЛ у другой палове XVI – пачатку XVII ст.*, „Беларускі гістарычны часопіс”, 2013, нр 9, s. 22–33.

1139. А. Радаман, *Ухвалы соймікаў і шляхецкіх з’ездаў Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў сістэме нарматыўнага рэгулявання фінансавання соймавых паслоў у другой палове XVI – пачатку XVII ст.*, „Весці Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта, Серыя 2, Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія”, 2005, нр 4 (46), s. 16–21.

1140. А. Радаман, *Функционирование и деятельность сеймиков и шляхетских съездов Новгородского воеводства Великого княжества Литовского в 1598–1613 гг.*, w: *Сословное представительство в России в контексте европейской истории (вторая половина XVI – середина XVII вв.): тезисы докладов Международной научной конференции*, Москва, 7–10 октября 2013 г., отв. ред. А. Доронин, В. Назаров, Москва 2013, s. 122–125.

1141. А. Радаман, *Шляхецкія з’езды і соймікі Новагарадскага павета і праблема ўзнікнення каптуровых судаў ў Вялікім княстве Літоўскім, Рускім і Жамойцкім ў час бескаралеўяў другой паловы XVI ст.*, „Вестник Академии МВД Республики Беларусь”, 2004, нр 1 (7), s. 132–136.

1142. А. Радаман, *Шляхецкія соймікі і з’езды як структурная адзінка сістэмы ўлады ў Менскім павеце ў другой палове XVI ст.*, w: *Магдэбургскае права на Беларусі: матэрыялы*

навуковай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю выдачы гораду Мінску граматы на магдэбургскае права, Мінск, 26 сакавіка 1999 г., рэд. У. Хоміч [і інш.], Мінск 1999, s. 79–87.

1143. А. Радаман, *Элекцыйныя лісты як крыніца вывучэння дзейнасці соймаў Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага другой паловы XVI – пачатку XVII ст. Актыкацыя ў берасцейскія гродскія кнігі элекцыйнага ліста шляхты Берасцейскага павета да караля польскага і вялікага князя літоўскага, рускага і жамойцкага Жыгімонта III Ваза, у якім паведамляецца аб выбранні на элекцыйным сойміку электаў (кандыдатаў) на пасаду земскага пісара, 3 лютага 1589 г., Берасьце, „Архіварыус”, 2, 2004, s. 99–104.*

1144. А. Радаман, *Элекцыйныя соймікі Браслаўскага павета ў другой палове XVI ст.*, w: Браслаўскія чытанні: матэрыялы V-й навукова-краязнаўчай канферэнцыі, прысвечанай 935 годдзю першай згадкі Браслава ў пісьмовых крыніцах, Браслаў, 27–28 красавіка 2000 г., Браслаў 2001, s. 75–83.

1145. А. Радаман, *Элекцыйныя соймікі Навагародскага павета ў 2-й палове XVI ст.*, w: Гісторыя Беларусі: новае ў даследаванні і выкладанні: матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, Мінск, 27 сакавіка 1999 г.: у 2 ч., cz. 2, Мінск 1999, s. 109–115.

1146. А. Радаман, А. Доўнар, В. Голубеў, А. Мацук, *Навагародак у перыяд Вялікага Княства Літоўскага і ў складзе Рэчы Паспалітай (Грамадска-палітычнае жыццё. Навагародак як адміністрацыйна-тэрытарыяльны цэнтр)*, w: Гісторыя Навагрудка – з глыбінь вякоў да нашых дзён = История Новогрудка – из глубин веков до наших дней, М. П. Касцюк і інш., рэд. М. Касцюк, Мінск 2014, s. 134–210; 2 wyd. Мінск 2016, s. 134–210.

1147. А. Радаман, Д. Вілімас, В. Галубовіч, *Земскія ўраднікі Ваўкавыскага павета (другая палова XVI – першая палова XVII стст.)*, „Герольд Litherland”, 18, 2011, s. 143–155.

1148. А. Радаман, Д. Вілімас, В. Галубовіч, *Земскія ўраднікі Віцебскага ваяводства (другая палова XVI – першая палова XVII стст.)*, „Commentarii polocenses historici: Полацкія гістарычныя запіскі”, 2, 2005, s. 51–61.

1149. А. Радаман, Д. Вілімас, В. Галубовіч, *Земскія ўраднікі Гарадзенскага павета ВКЛ (другая палова XVI – першая палова XVII ст.)*, „Герольд Litherland”, R. 5, 2006, nr 1 (17), s. 98–109.

1150. А. Радаман, Д. Вілімас, В. Галубовіч, *Земскія ўраднікі Менскага павета (другая палова XVI – першая палова XVII стст.)*, „Commentarii polocenses historici: Полацкія гістарычныя запіскі”, 3, 2006, s. 65–69.

1151. А. Радаман, Д. Вілімас, В. Галубовіч, *Земскія ўраднікі Полацкага ваяводства (другая палова XVI – першая палова XVII стст.)*, „Commentarii polocenses historici: Полацкія гістарычныя запіскі”, 1, 2004, s. 73–80.

1152. А. Радаман, А. Янушкевіч *Шляхта Навагародскага павета ў паспалітым рушэнні ВКЛ 1567 года*, w: Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII w.), red. S. Górczyński, M. Nagielski, Warszawa 2014, s. 337–381.

1153. А. Радаман, *Охрана общественного порядка и борьба с преступностью в Великом княжестве Литовском*, w: История органов внутренних дел Беларуси: учебное пособие [для учреждений высшего образования]; ред. В. Данилов, А. Жмуровский, Минск 2015, s. 4–9.

1154. А. Радаман, *Статутная камісія, створаная на Гродненскім сейме 1568 г. в контексте разробкі концепцыі трэцяй кодифікацыі права ВКЛ*, w: Литовская Метрика и Литовский Статут как источниковедческая база для славистики и балканистики: тезисы докладов Международной научной конференции, Москва, 23–25 ноября 2006 г., Москва 2006, s. 24–25.

1155. А. Радоман, А. Жмуровский, *Становление и развитие органов охраны общественного порядка и борьбы с преступностью в дореволюционный период*, в: История органов внутренних дел Беларуси, ред. А. Вишневецкий, Минск 2010, s. 7–14.
1156. А. Рахуба, *Вялікае Княства Літоўскае ў парламенцкай сістэме Рэчы Паспалітай (1569–1763 гг.)*; пер. з пол. мовы М. Раманоўскі; навук. рэд. Г. Сагановіч (Серыя: Бібліятэка часопіса „Беларускі гістарычны агляд”, t. 16), Мінск 2008, ss. 424.
1157. А. Рахуба, *Палітычныя групы ў Вялікім Княстве Літоўскім (1569–1732)*, „Спадчына”, 2002, nr 5–6, s. 32–46.
1158. В. Рауделюнас, *Сеймовые постановления как источник Второго (1566 г.) Литовского Статута*, „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. A serija (Visuomenės mokslai)”, 56, 1976, nr 3, s. 29–42.
1159. А. Рыбаков, *Нормативная документация в Великом Княжестве Литовском в XVI в.: состав и анализ*, „Архіварыус”, 1, 2001, s. 112–128, 178–180.
1160. А. Рыбаков, *Общее делопроизводство в центральном аппарате государственного управления Великого княжества Литовского в XVI в.*: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук: 07.00.09; 05.25.02, Белорусский научно-исследовательский институт документоведения и архивного дела, Минск 1999, ss. 20.
1161. С. Рыбчонак, *Паходжанне і радавод Валовічаў XV – пачатку XVII ст.*, в: *Unus pro omnibus: Валовічы ў гісторыі Вялікага княства Літоўскага XV–XVIII стст.*, рэд. А. Шаланда, Мінск 2014, s. 15–107.
1162. Г. Сагановіч, *Ідэя міру і вайны ў пастулатах шляхты ВКЛ 1630-х гадоў: наводле інструкцый шляхецкіх павятовых соймаў*, в: *Леў Сапега (1557–1633) і яго час: зборнік навуковых артыкулаў: матэрыялы Міжнароднай навукова-тэарэтычнай канферэнцыі*, Гродна, 26 красавіка 2007 г., рэд. С. Марозава [і інш.], Гродна 2007, s. 157–162.
1163. Г. Сагановіч, *Люблінскі акт 1569 г. у пастулатах шляхецкіх соймаў ВКЛ XVII ст.*, в: *Праблемы інтэграцыі і інкарпарацыі ў развіцці Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў перыяд ранняга Новага часу: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі*, Мінск, 15–17 кастрычніка 2009 г., рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2010, s. 220–232.
1164. Г. Сагановіч, *Смута і Беларусь: История взаимоотношений России и Речи Посполитой в начале XVII в.*, „Нёман”, 1997, nr 6, s. 226–246.
1165. Г. Сагановіч, *Шляхта Беларусі паміж Масквой і Каронай або войны XVII ст. як фактар дэцэнтралізацыі*, в: *Беларусы і палякі: дыялог народаў і культур. X–XX ст.: матэрыялы Міжнароднага круглага стала*, Гродна, 28–30 верасня 1999 г., рэд. Дз. Караў, А. Латышонак, (Наш Радавод, 8), Гродна Беласток 1999 (2000), s. 118–124.
1166. Г. Сагановіч, *Шляхта Менскага ваяводства і інтэрвенцыйная вайна пач. XVII ст.*, в: *Заслаўскія чытанні*, Заслаўе 1995, s. 91–93.
1167. С. Середонин, [Рецензия на: И. Лаппо, *Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской Унии до смерти Стефана Батория (1569–1586): опыт исследования политического и общественного строя*, Санкт-Петербург 1901], „Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете”, 212, 1905, ks. 1, отделение 5 (Смесь), nr 9, Отчет о восьмом присуждении премии Г.Ф. Карпова Императорским обществом истории и древностей российских при Московском университете, s. 4–29.
1168. М. Сільчанка, Н. Місарэвіч, *Гісторыя мясцовага самакіравання на Беларусі*, Гродна 2000, ss. 55.

1169. А. Скеп'ян, *З гісторыі пахаванняў у касцёле Божага цела ў Нясвіжы*, „Гістарычна-археалагічны зборнік”, 2020, т. 35, с. 109–116.
1170. А. Скеп'ян, *Князі Слуцкія*, Мінск 2013, ss. 246.
1171. Н. Сліж, *Вайна за спадчыну ў сям'і Гарнастаяў*, „Studia Historica Europae Orientalis”, 8, 2015, s. 242–258.
1172. Н. Слиж, *Княжна Барбара Соломерецкая (?–1595) – безнаказанная преступница*, cz. I, „Textus et Studia”, 30, 2022, nr 2, s. 43–101 (doi:10.19265/tes.08203); cz. 2, „Textus et Studia”, 31, 2022, nr 3, s. 7–42 (doi:10.15633/tes.08301).
1173. С. Сокол, *Политическая и правовая мысль в Белоруссии XVI – первой половины XVII в.*, Мінск 1984, ss. 188.
1174. С. Соловьёв, *Сочинения*: в 22 книгах, отв. ред. И. Ковальченко, С. Дмитриев, кн. 3: *История России с древнейших времён*, т. 5–6 [1463–1584], Москва 1989, ss. 783; кн. 4: *История России с древнейших времён*, т. 7–8 [1547–1613], Москва 1989, ss. 752; кн. 5: *История России с древнейших времён*, т. 9–10 [к. XVI в. – 1655], Москва 1990, ss. 718.
1175. М. Спиридонов, *Закрепощение крестьянства Беларуси (XV–XVI вв.)*, Минск 1993, 223 с.
1176. М. Спиридонов, *Источники о реформе административно-территориального деления Великого Княжества Литовского 1565 г. в зарубежных архивах*, в: *Замежная архіўная Беларусіка: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі*, 25–26 красавіка 1996 г., Мінск 1998, s. 77–80, 310–312.
1177. М. Спиридонов, *Перепись войска Великого Княжества Литовского 1567 г. как источник по истории поселений Белоруссии*, в: *Lietuvos Metrika: 1988 metų tyrinėjimai*, Vilnius 1992, s. 96–111.
1178. М. Спірыдонаў, В. Насевіч, *Беларускія землі ў XVI ст.: генеральная карта: 1:300 000*, в: *Вялікі гістарычны атлас Беларусі: у 3 т., т. 1, Ад старажытнасці да 1569 г.*, Мінск 2009, s. 95–150.
1179. М. Спірыдонаў, А. Грыцкевіч, М. Ткачоў, *З сівой даўніны*, в: *Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Ляхавіцкага раёна*, рэд. І. Шамякін (гал. рэд.), В. Скалабан [і інш.], Мінск 1989, s. 29–84.
1180. М. Спірыдонаў, *Наваградчына ў XVI–XVIII ст.: паны і прыгонныя*, в: *Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Наваградскага раёна*, Мінск 1996, s. 93–123.
1181. Н. Старченко, *Велике безкоролів'я на Волині (1572–1576 рр.)*, в: *Україна крізь віки: зб. наук. праць на пошану В. Смолія*, Київ 2010, s. 233–258.
1182. Н. Старченко, *Возні на Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст.: судові урядники чи слуги?*, „Соціум. Альманах соціальної історії”, 8, 2008, s. 134–162.
1183. Н. Старченко, *Каптуровий суд першого безкоролів'я крізь призму скарг (1572–1574)*, „Український археографічний щорічник”, Нова серія, вип. 13/14, т. 16/17, 2009, s. 265–283.
1184. Н. Старченко, *Проблематика сеймиків Волинського воєводства під час Великого безкоролів'я (1572–1576 рр.)*, в: *Парламентська структури уряду у сістемі дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст.: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі*, Мінск – Наваградак, 23–24 лістапада 2007 г., рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2008, s. 110–126.
1185. Н. Старченко, *Шляхетські ініціативи по організації каптурового суду на Волині та їхнє втілення (серпень 1574 – травень 1575)*, в: *Україна в міжцивілізаційних дискурсах античності, середньовіччя та раннього модерну*, ред. акад. НАН України В. Смолій, Київ 2022, s. 453–493.

1186. Н. Стороженко, *Западно-русские провинциальные сеймики во второй половине XVII в.: исследование по архивному материалу*, Киев 1888, ss. 140, [3].
1187. Н. Стороженко, *Отношение западно-русских дворян второй половины XVII в. к вопросам религиозным и сословным*, в: Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе, часть II, *Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России*, t. 2 [1655–1697 гг.], сост. Н. Стороженко, предисловие Н. Стороженко, Н. Иванишев, Киев 1888, s. I–XLIX.
1188. В. Супрун, *Загадки слоні́мскіх замкаў*, „Помнікі гісторыі і культуры Беларусі” 1986, nr 2, s. 18–20.
1189. В. Супрун, *Дзеі над Шчарай (З гісторыі зямлі Слоні́мскай)*, Слоні́м 2000, ss. 168.
1190. А. Тила, *Борьба литовских и шведских феодалов из-за Ливонии в конце XVI – начале XVII в.: политические и экономические последствия для Литвы*: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук: 07.00.02; Вильнюсский государственный университет им. В. Капсукаса, Вильнюс 1987, ss. 41.
1191. А. Тила, *Практическое осуществление III Литовским статутом регламентированного посполитого рушения в XVI–XVIII вв.*, в: 1588 metų Trečiasis Lietuvos Statutas: Respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos Trečiojo Statuto 400 metinėms pažymėti, medžiaga = Третий Литовский Статут 1588 г.: материалы республиканской научной конференции, посвященной 400-летию Третьего Статута, red. V. Andriulis, M. Jučas, S. Lazutka (ats. red.), Vilnius 1989, s. 181–189.
1192. А. Тила, *Обсуждение отношений со Швецией на сеймиках Великого Княжества Литовского в XVII в.*, в: VIII всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, языка и литературы Скандинавских стран и Финляндии: тезисы докладов, Петрозаводск 1979, s. 81–83.
1193. М. Ткачоў, *Замкі Беларусі (XIII–XVIII ст.)*, Мінск 1977, 82 s.; 3 wyd., Мінск 2002, ss. 200.
1194. М. Ткачоў, *Абарончыя збудаванні заходніх зямель Беларусі (XIII–XVIII ст.)*, Мінск 1978, ss. 144.
1195. А. Трачевский, *Польское бескорольевье по прекращении династии Ягеллонов: историческое исследование*, Москва 1869, ss. XXXVI, 511, [1], 112, [2].
1196. Н. Улащик, *Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода*, Москва 1973, ss. 304.
1197. Ф. Уманец, *Вырождение Польши: два года после Ягеллонов*, Санкт-Петербург 1871, ss. 341, [5].
1198. Ф. Уманец, *Русско-литовская партия в Польше 1574–1576 г.*, „Журнал Министерства народного просвещения”, часть 182, 1875, nr 12 (декабрь), s. 233–269.
1199. П. Урбан, *У сьвятле гістарычных фактаў: у сувязі з брашурай Л. Абэцэдарскага*, Мюнхен Нью-Ёрк 1972, ss. 129, [1].
1200. Б. Флоря, *Польско-литовская интервенция в России и русское общество*, Москва 2005, ss. 415, [1].
1201. Б. Флоря, *Русско-польские отношения и балтийский вопрос в конце XVI – начале XVII в.*, Москва 1973, ss. 222.
1202. Б. Флоря, *Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в.*, Москва 1978, ss. 299, [1], [4].
1203. М. Хамец, *Адлюстраванне праблемы дзейнасці павятовых соймаў Вялікага княства Літоўскага на беларускіх землях у гістарычных крыніцах канца XVII – першай паловы*

*XVIII стст.*, „Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины”, 2013, nr 4 (79), s. 141–145.

1204. М. Хамец, *Праблема функцыянавання павятовых соймаў Вялікага Княства Літоўскага ў канцы XVII – першай палове XVIII ст. на беларускіх землях і яе адлюстраванне ў гістарыяграфіі*, w: „Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 3, Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права”, 2010, nr 3, s. 10–13.

1205. Ю. Чантурия, *Белорусское градостроительное искусство. Средневековое наследие, Ренессанс, Барокко, классицизм в системе европейского зодчества*, Минск 2017, ss. 503.

1206. В. Чаплинский, *Органы государственной власти в Польше XVI–XVII вв.*, „Вопросы истории”, 1977, nr 12, s. 148–159.

1207. А. Шаланда, *Гербы шляхты Наваградскага павета ВКЛ у другой палове XVI – першай палове XVII ст.*, w: Людзі і ўлада Навагрудчыны: гісторыя ўзаемадзеяння (да 500-годдзя надання Навагрудку прывілея на магдэбургскае права): зборнік навуковых артыкулаў, уклад. А. Скеп’ян, А. Доўнар, рэд. А. Каваленя [і інш.], Мінск 2013, s. 119–129.

1208. А. Шаланда, *Земскі суд Гарадзенскага павета ў 1555–1564 гг.*, w: Гарадзенскі палімпсест. 2009. Дзяржаўныя ўстановы і палітычнае жыццё. XV–XX ст., рэд. А. Смаленчук, Н. Сліж, Гародня 2009, s. 35–64.

1209. А. Шаланда, *Сапраўдны гербоўнік шляхты Ваўкавыскага павета ВКЛ у другой палове XVI–XVIII ст.* (А–Г), „Герольд Litherland” 4, 2004, nr 1–2 (13–14), s. 2–21; nr 3–4 (15–16), s. 90–103; nr 18, 2011, s. 129–142; nr 19, 2013, s. 55–66.

1210. А. Шаланда, *Святы арханёл Міхаіл – герб Наваградскага ваяводства ВКЛ у XVI–XVIII стст.*, w: Навагрудчына ў гісторыка-культурнай спадчыне Еўропы (да 600-годдзя Грунвальдскай бітвы), рэд. А. Каваленя, А. Кулак [і інш.], Мінск Навагрудак 2010, s. 119–126.

1211. А. Шаланда, *Сімвалы і гербы зямель Беларусі ў X–XVIII стст.: геральдычна-сфрагістычныя нарысы*, Мінск 2012, ss. 182.

1212. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т., Мінск 1993–2003, гал. рэд. Г. Пашкоў, т. 6, ks. 1: Мінск Пузыны – Усяя, Мінск 2001.

1213. І. Юхо, *Кароткі нарыс гісторыі дзяржавы і права Беларусі*, Мінск 1992, ss. 270.

1214. И. Юхо, *Правовое положение населения Белоруссии в XVI в.*, Мінск 1978, ss. 142, [2].

1215. Я. Юхо, *Гісторыя дзяржавы і права Беларусі*, cz. 1, Мінск 2000, ss. 349, [3].

1216. Н. Яковенко, *Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* (Сер. „Критичні студії”, Вип. 1), Київ 2002, ss. 415.

1217. Н. Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна*, Київ 1993, 416 s.; 2 wyd. перегл. і виправ, Київ 2008, ss. 472.

1218. В. Якубаў, *Барацьба Вялікага княства Літоўскага за Інфлянты ў канцы XVI – пачатку XVII ст.*, Вільня 2024, ss. 348.

1219. В. Якубаў, *Да праблемы месца ВКЛ у знешняй палітыцы Рэчы Паспалітай першай трэці XVII ст.*, „Беларускі гістарычны агляд”, 29, 2022, 1–2 (56–57), s. 226–243.

1220. В. Якубаў, „Жаўнерскае свавольства” на тэрыторыі ВКЛ у 1600–1604 гг., “Беларускі гістарычны часопіс”, 2011, nr 1 (138), s. 9–14.

1221. В. Якубаў, *Забеспячэнне войска Вялікага Княства Літоўскага падчас вайны ў Інфлянтах 1600–1611 гг.*, “Arche = Пачатак” 2012, nr 6 (117), s. 211–222.

1222. В. Якубаў, *Першыя канфедэрацыі войска Вялікага княства Літоўскага і іх уплыў на сітуацыю ў Вялікім княстве Літоўскім у 1604–1608 гадах*, „Веснік Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя А. Гуманітарныя навукі”, 2008, nr 7, s. 34–44.

1223. В. Якубаў, *Узаемаадносіны ВКЛ і Польскага каралеўства ў дачыненні да Інфлянцаў у 1582–1621 гг.*, „*Studia Historica Europae Orientalis*”, 1, 2008, s. 116–131.
1224. И. Якубовский, *Земские привилеи Великого княжества Литовского* : в 2 ч., часть 1: *Критический разбор текстов общеземских привилеев*, „Журнал Министерства народного просвещения”, 347, 1903, nr 4 (апрель), s. 239–278; часть 2: *Критический разбор текстов областных привилеев*, nr № 6 (июнь), s. 245–303.
1225. А. Янушкевіч, *Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1557–1570 гг.*, Мінск 2007, ss. 356.
1226. А. Янушкевіч, *Да пытання аб характары палітычнага працэсу ў Вялікім Княстве Літоўскім у сярэдзіне XVI ст.*, „*Białoruskie Zeszyty Historyczne*”, 2003, z. 19, s. 32–53.
1227. А. Янушкевіч, *Пачатак пералому: віленскі вальны сойм 1563 г. на фоне Інфлянцкай вайны і ўнутраных рэформаў у Вялікім княстве Літоўскім*, w: Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзярж. кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст.: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі, Мінск – Наваградак, 23–24 лістапада 2007 г., рэд. С. Сокал, А. Янушкевіч, Мінск 2008, s. 80–90.
1228. А. Янушкевіч, *Унія з Каронай ва ўнутранай палітыцы ВКЛ перад Люблінскім соймам 1569 г.*, „Беларускі гістарычны агляд”, t. 10, 2003, z. 1–2 (18–19), s. 29–58.
1229. М. Ясинский, *Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский Трибунал, его происхождение, организация и компетенция*, вып. 1: *Происхождение Главного Литовского Трибунала*, Киев 1901, ss. V, [3], 253, [1].